

collated *✓ 12-725*

ASTÂNGAHRIDAYAM.

A COMPENDIUM OF THE HINDU SYSTEM

OF

MEDICINE.

COMPOSED BY

VĀGBHATA.

WITH THE COMMENTARY OF

ARUNADATTA.

VOL. II.

INCLUDING CHIKITSA, KALPA AND UTTARA.

REVISED AND COLLATED

BY

ANNA MORESHVAR KUNTE, B. A., M. D.

DEMONSTRATOR OF ANATOMY, GRANT MEDICAL COLLEGE.

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ATMARAM KANOBA

1880.

IndL 3553.10

~~IV . 5722~~

Water fund.

Registered for copy-right under Government of India's Act XXV of 1867.

अष्टांगहृदयम्

(उच्चराद्धम्) (चिकित्सा—कल्प—उत्तर—).

श्रीमद्वाग्भटविरचितम्

श्रीमदरुणदत्तरुतया सर्वाङ्गसुन्दराख्यया टीकया सहितम्

कुण्डेइत्युपाख्येन मोरेश्वर सूनुनाऽनन्तेन परिशोधितम्

प्रकाशितम्

तच्च

मुम्बापुर्याम्

गणपत रुष्णाजी मुद्रायन्त्रालये तदध्यक्षेणात्मारामकानोबाभिख्येन मुद्रितम्

१८८०.

ह्या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आक्ताप्रमाणे नोंदिली आहे.

उत्तरार्द्धम्.

- १ अथज्वरचिकित्साध्यायः १
आगमप्रामाण्यम्
ज्वरादौलंघनम्
लंघनेकारणम्
- २ लंघनफलम्
सामज्वरेबभनम्
- ३ बभनेविशेषणम्
ज्वरितानामुपवासः
- ४ वातकफज्वरेउष्णाबुपानम्
केवलपित्तज्वरेनोष्णाबुपानम्
- ५ उद्विक्तपित्तादिभ्योघनादिसाधित-
शीततोयम्
ज्वरेपित्तस्यबिरुद्धाहारादित्यागः
ज्वरेस्नानादित्यागः
सामज्वरेशूलघ्नौषधपाननिषेधः
- ६ उददादियुतज्वरेस्वेदःशस्तः
स्नेहोकाचारविधेरनुपालनम्
मलानालंघनादीनिपाचनानि
- ७ अस्यविशिष्टविषयेऽपवादः
तेष्वृंहणरूपंशमनम्
- ८ ततोऽज्वरितस्यपेयामिरुपाचारः
- ९ पेयोपक्रमः
सशुंठीमाक्षिकशीतपेयापानम्
- १० गोक्षुरसाधितपेयापानम्
पृश्निपण्यादिसाधितपेयापानम्
हिह्मादिमत्तपेयापानम्
कोष्ठेबिबद्धेचविकादिसाधितपेया-
पानम्
परिकर्त्तुमिच्छेकोलादिसाधितपे-
यापानम्
- ११ पेयोषधैरसादिकरणम्

- अर्थविशेषेषुपेयानिषेधः
- १२ तेषुकर्तव्यप्रकारः
ततोऽजीर्णेतर्पणमोजमादि
- १३ एवज्वरस्यषडहोतिबाहः
ततःकषायः
- १४ पित्तादौतिकादिकषायः
- १५ तरुणज्वरेकषायनिषेधः
- १६ औषधदानेमतभेदः
मैषज्यायोजनेकारणम्
- १७ मैषज्यायोजनेकालः
औषधपानम्
यथायोगपूर्वककषाययोजनम्
- १८ पंचानांसंतनादीनांशमनाः
वातजेज्वरेचिकित्सा
पित्तजेचिकित्सा
कफजेबत्सकादिगणादि
- १९ रुग्बंधादियुक्तज्वरेदोषनपाचनम्
द्राक्षादिगणोवातपित्तज्वरनाशकः
सर्पिण्युकोरसविशेषोऽज्वरदाहनाशकः
वातश्लेष्मणिबन्धादीनांकषायादि
व्याध्यादिकाधोवातश्लेष्मज्वरादि-
जित्
- २० पथ्यादिपाचनंसिद्धचूर्णम्
आरवधादिःसर्क्षोदःकफपित्तज्वर-
घ्नः
तथातिकादयः
सन्निपातेपाचनम्
वातश्लेष्माधिकेज्वरेनागरादिपाच-
नम्
मधूकपुष्पादिकःकषायः
ज्वरघ्नःकषायः
- २१ जीर्णेषुपेयाद्यजेव्यवस्था

तंत्रकारस्याप्ययंमार्गः	तथादाक्षादिभिःशृतम्
२२ पुराणज्वरेजीर्णाःशाल्यादयः	पंचमूलीशृतपयःकासादिभ्योमो-
श्लेष्मणियवाःपथ्याः	चकम्
ज्वरिणोदनप्रकारः	एरंडमूलादिनाशृतज्वरविमोचकम्
ज्वरापहायूषाः	३३ शृंठयादिभिःसाधितपयःशोफादि-
२३ ज्वरेरसाहिताः	जित्
केचित्सितामधुभ्यायुताः	वृश्चीबादिभिःसाधितपयोज्वरशो-
२४ तत्ररुच्यानिव्यजनानि	फनुत्
अनुपानेपितेषांयोजनादि	शिशपासारेणशृतमाशुज्वरापहम्
ज्वरिणोभोजनकालः	दोषेपक्काशयंतेनिरूहोबलादिकरः
यथोचितकालेभोजनम्	बिरेचनादिबातादिहारकम्
२५ सर्पिष्पानकालनिरूपणम्	३४ मक्षीणकफपित्तस्यानुबासनम्
जीर्णज्वरानुवृत्तिः	पटोलादिभिःकाथोज्वरनाशनः
२६ जीर्णज्वरनाशार्थेसर्पिष्पानम्	ज्वरत्तृद्विस्तः
जीर्णेबातपित्तोत्तरेसर्पिर्दानम्	ज्वरेऽनुवासनादि
२७ घृतज्वरोष्मादिजित्	३५ बक्ष्यमाणबस्त्योज्वरनाशनाः
यथामलपूर्वसर्बकषायाःसघृतायो-	जीर्णज्वरेबिरेचनाख्यंनस्यम्
ज्याः	यथायोगंधूमादिकल्पना
२८ घृतेनसहयोजिनःकाथोज्वरादिहा	अरुचाबास्थेमातुलुंगस्यकेसरादि-
द्रव्यविशेषैःसाधितघृतज्वरजित्	धारणम्
जीर्णकफज्वरचिकित्सा	त्वगाश्रितेजीर्णज्वरेऽभ्यंगादयः
पंचस्त्रेहाजीर्णज्वरघ्नाः	३६ दाहेऽभ्यंगविशेषः
२९ घृतेपरिणतेरसाशनम्	दाहज्वरेतैलविशेषः
मुद्गकारबेलादिरसाःकफपित्तघ्नाः	तेनमस्तफलेपनम्
एवंरुतेशमनाभावेवमनम्	३७ पूर्वोक्तगणकाधेनाबगाहादि
पक्केपुनर्दोषत्रिफलादिभिर्बिरेचनम्	कपित्थादिफेनलिसंगेदाहनाशः
ज्वरिणःपयसात्रिफलादिपानम्	पित्तहरकमेणदाहज्वरनाशः
३० विरिक्तादीनांसंसर्गिकतंव्या	सुखोष्णनतैलेनाभ्यंजनम्
ज्वरोत्क्रिष्टमलस्योपेक्षा	३८ पूर्वोक्तैलेपनादि
एषमामसंप्रहृणेदोषाः	तथास्वेदादिशीलनम्
आमज्वरेआमनिर्हरणार्थमौषधं	३९ सन्निपातचिकित्सा
३१ ज्वरेणक्षीणस्यपयआदिनामल-	४१ सन्निपातज्वरस्यतिकर्णमूलेशोफः
निर्हरणम्	तत्रचिकित्सा
क्षीरोचितस्यक्षीरंहितम्	पूर्वोक्तेरुपशमाभावेबाष्णोःशिरामो-
क्षीरंषपुषोजीवनकरम्	चनम्
३२ क्षीरंद्रव्यातिरेणसंस्कृतंभासम्	अयमेवविधिर्विषमज्वरे
शृंठयादियुतंक्षीरंतृदाहजित्	४२ विषमज्वरघ्नाःकाथाः

<p>विषमज्वरेत्रिकलादीनां पृथक्पृथक्- योजनम् अथवामल्लातकयोजनम् विषमज्वरेलघुनयोजनादि विषमज्वरेचिकित्सातरम् ४३ तद्वैवर्तनप्रकारः सर्पिषोवामात्रापानेपुनर्बन्धनम् ज्वरगमनवासरेनीलिन्यादिपानम् तैलविशेषेणनयनजिनम् ससैधवनस्ययोजनम् सर्वेषुज्वरेषुपलंकषाधूमः ४४ विषमज्वरेचित्तैवेकतीयधूपादयः देवाश्रयंयौषधंज्वरादिनाशकम् विषमज्वराशतौयथास्वंसिराव्यधः केवलानिलादिज्वरेसर्पिष्पानादि ४५ ग्रहोत्थज्वरेबलिमंत्रादिसाधनम् ओषधीगंधजादौपित्तशमनादि क्रोधादिज्वरेचिकित्सा क्रोधजादिज्वराणांशांतिप्रकारः शापाद्युत्थज्वरेदेवव्यपाश्रयोविधिः तेषुज्वरेषुदोषानुसारेणाहारादिक- ल्पनम् ४६ बातादिकोपानुसारेणाहारादिकल्प- नम् ज्वरकालस्मृत्योर्हारिभिर्विषयेर्ह- णम् रूपापरंचेतःसर्वज्वरनाशकम् आबललाभाद्व्यायामादित्यागः विज्वरस्यापिसर्वान्नबर्जनम् ४७ ज्वरिणस्तत्कालेभेषजदानंकारणंच ओषध्यादयोज्वरघ्नाः अथरक्तपित्तचिकित्साध्यायः २ पुंसकृष्णगरक्तपित्तोपकमः ४८ अधोगत्यापियापनम् रक्तपित्तैचिकित्सितविचारः ४९ रक्तपित्तस्य विरेकादिनासाधनादि कृष्णप्रवृत्तेरसादि</p>	<p>५० अधोगेबुंहणादि कृष्णगादौतर्पणादि अशुद्धरक्तधारणनिषेधादि लेहः त्रिवृतादिभिर्मोदकःसन्निपातोत्थ- रक्तशोफज्वरत्तद् ५१ तत्रवमनादि उभयोःक्रमेणमंधपेयादी मंधप्रकारः मंधस्यान्यःप्रकारः पेयाप्रकारः ५२ मांससाधनप्रकारः रक्तपित्तेशूकरशिबिजधान्यादि पानीयप्रकारः ५३ रक्तपित्तिनःशशमांसादिशस्तम् रक्तपित्तकारणत्यागः बासकरसेनफलिन्यादिकपानंरक्त- पित्तशमकम् रक्तपित्तजयिनस्तयःकाथाः ५४ अथबापलाशत्वक्काथः ग्रथितेरक्तपित्तेलेहः अतिस्मृतरक्तस्यरुधिरपानादि रक्तपित्तजित्कषायः चंदनादिजःप्रसादोरक्तस्यातिप्रवृत्ति- नाशकः इक्षुगंडिकाजलंपूर्वगुणम् ५५ रक्तपित्तैपित्तज्वरीयकषायाः पूर्वकैःशमाभावेच्छागपयोबोजनादि शुतविशेषान्मूत्रमार्गगतरक्तनाशः गुदगतेरक्तपित्तेशुतपयोविशेषः ५६ रक्तेरक्तातिसारदुर्नामचिकित्सा पूर्वोक्तकषायपानानंतरंभोजनम् पित्तशोणितादिनाशकोपृतविशेषः रक्तपित्तग्रंशुतम् रक्तविशेषेलेहादि ५७ अंभोजरेण्वादिकोलेहः गुदागमेरकेवस्तिः</p>
--	---

- प्राणगेरुधिरेनस्यम्
अन्यदौषधंरक्तपित्ते
५८ अथकासचिकित्सिताध्यायः ३
कासेज्जहायुपाचारः
५९ गुडूच्यादिरसादिसिद्धमस्थःकासा-
दिजित्
सर्पिःप्रस्थःकासादिजित्
घृतविशेषःपंचकासादिजित्
६० सिद्धं सर्पिःकासजित्
लेहादिःकासजित्
विडंगचूर्णकासादौयोज्यम्
बातजेकासेदुरालभादीनालेहः
बातजेकासेदुःस्पर्शादिचूर्णानालेहः
कदुष्णजलेनपिप्पलीपानादि
६१ मदिरादिभिर्बंदरमझपानादिवा
कासादिःज्वेहिकादिधूमपानम्
यूषैर्हितशाल्यादिभक्षणम्
बातजेकासेयवान्यादिभिःसिद्धपेया-
पानम्
पंचकोलगुडयुतपेयापानम्
६२ मांससाधितपेयापानम्
बातजेकासेबास्तुकादयोभक्ष्याः
पित्तकासेतुसर्पिषाभवनम्
पित्तकासेतनुकफादौत्रिबृतादिसेव-
नम्
६३ तटतदोषनरस्यपेयादिक्रमः
पित्तकासादौसितादिमिल्लेहादि
त्वगेलादिमिल्लेहः
घनश्लेष्मपित्तकासेयवाद्यः
६४ तनुकफेपित्तशाल्यादि
पित्तकासेमांसरसाद्यः
पित्तकासेद्वाक्षादिसाधितपानम्
शठधादिरसपानम्
पित्तकासेलेहः
६५ कफकासेपानप्रकारः
दशमूलाभ्यादिपानम्
पित्तकासेद्वयचूर्णालेहाःकफकासहराः ७२
- ६६ कफकासेमरिचलेहः
देवदार्यादयश्चोलेहाः
दाढिमार्यचूर्णपीनसादिजित्
गुडादिकंपूर्वाकगुणम्
पथ्याकुस्तुंबरीत्यादिकपाचनस्यपा-
नम्
६७ कफकासिनोदीप्यकादिक्थितपा-
नम्
तत्रद्वितीयःप्रतीकारः
सर्वबातकफामयघ्नपेयानुपानम्
घृतविशेषःकासादिजित्
तथाविडंगरसादौसाधितंघृतम्
पुनर्नबादिरसेःसिद्धंघृतंकासादिजित्
६८ कफव्याधिनारनकटकारीघृतम्
दुर्नामादिजिल्लेहः
कफकासादौधूमपानम्
६९ बातश्लेष्मांसरकासजिद्धूमपानम्
तमर्केपित्तकासक्रिया
बातश्लेष्मात्मककासादौजिग्धक-
मादि
कफानुबंधपचनादौकफकासहरक-
मादि
अंतःक्षतउरसिचिकित्सा
७० पार्श्वबस्त्यादिरुगादेर्लाक्षायुतसुरा-
पानादि
दीप्ताभ्यादेःक्षीरविशेषपानम्
ज्वरदाहेघृतयुतामयचूर्णपानम्
कासबतोमधुरोषधसाधितसर्पिष्पा-
नम्
७१ कासबदादेःसघृतमाक्षिकमधूका-
दिलेहः
गुटिकावृष्याःपित्तशोणितादिघ्राः
रक्तक्षीबिनःपुनर्नबादिचूर्णादिपानम्
मुसादिनाबिसृतेरकेओषधम्
मूढबातस्याजामेदआदिभक्षणम्
क्षामादेःसरेणसघृतसौंदादिभक्षणम्
अथवासीष्वादेःत्रैकरादिकोलेहः

- तस्यनिर्यूहदेःपानम्
स्तोरस्कादेःसर्पिर्विशेषेणशाल्यो-
दनमक्षणम्
बातपित्तपीडितादेर्धृताभ्यंगादि
तृत्वाश्वपीडासुजीवनीयस्यसर्पिषः
पानम्
- ७३ स्तकासेधृतविशेषोदितः
लेहविशेषादिःप्रकारः
- ७४ घृतावस्थःसिद्धोवातपित्तद्वोगशू-
लनुत्
समसकुपृतस्तक्षणीणेरकगुल्मेच-
हितम्
घृतविशेषोयस्मादिहरः
- ७५ अभ्यधिकपित्तादौघृतलेहपानादि
क्षामादीनांचूर्णैःसहपूर्वपानानांयो-
जनादिवीर्यप्रापकम्
- ७६ कृष्मांशस्त्र्यंसायनंकासादिहरम्
पुष्ट्यादिकरःप्रयोगः
- ७७ नागबलासर्पिःपित्तरकादिजित्
दीप्ताभ्यादावेतद्विभ्यादि
- ७८ अगस्त्यनिर्भितरसायनपंचकासा-
दिजित्
वसिष्ठेनकथितरसायनमगस्त्यले-
हादुणेरधिकम्
- ७९ रुच्यादिगुणकंचूर्णम्
- ८० अन्नपानेषुसांडवःप्रदेयः
स्तदोषेयस्मविहितोविधिः
कफेबृद्धकासवतःपुंसोधूमपानम्
- ८१ द्विमेदादिमिर्धूमपानादि
मनःशिलादिमिर्धूमपानादि
सर्पिषासहधूमपानम्
क्षयजेकासेबृहणादि
क्षीणदेहस्यसिद्धसर्पिष्पानम्
- ८२ पित्तादिपुस्तीणेपुकासवतःसाधित-
घृतपानम्
मूत्रवैषण्यादौसाधितघृतादेःपानम्
शूनमेकादौघृतमैहेमानुवासानादि
- ततोभोजनादि
- ८३ कफकासारतस्यसिद्धघृतपानादि
शोषादिहरोघृतप्रस्थः
रसकल्कैःपक्षघृतकासादित्
भोजनोपरिसिद्धघृतपानादि
- ८४ क्षयकासिनांचव्यादिविषकघृतान्य-
मिषधनानि
लेहविशेषःश्वासकासजित्
सूच्यादीनांश्वासकासहरत्वादि
- ८५ श्वासकासेषुमुलेगुटिकादिधारणम्
तिलवकस्यपत्रकल्कच्छयादिजित्
सर्वकासेषुमुद्रयूषः
क्षयकासिनोयूषादयः
- ८६ क्षयकासेसानुपानाधूमाशृङ्गणादिच
सन्निपातोद्वयक्षयकासेसन्निपातो
कंदेयम्
अथश्वासहिष्माचिकित्सिताभ्या-
यः ४
- श्वासहिष्मायास्तुल्यमेवचिकित्सि-
तम्
- ८७ श्वासहिष्मातुरस्यप्राक्खेदोपचारः
स्निग्धस्यरसैःसहस्निग्धभोजनादि
कफेनिवृत्तेषुसंप्राप्त्यादिः
- ८८ तद्विशेषस्यहिंसादियुतास्त्रादि
अत्रहेतुः
विशोधनकारणम्
तेनाशातोवक्ष्यमाणधूमपानादि
- ८९ धूमप्रकाराः
स्वेदाह्वाणांस्वेदाः
- ९० उद्धतेपबनेस्निग्धाहारदिभिःशमः
श्वासहिष्मानांक्षयादिभिःशमः
मधुरादिभिर्हिष्माश्वासोपचारः
क्वाथविशेषेजांगलरसयूषाः
कासादोपेया
- ९१ दशमूलादिभिःक्षयापानादि
कासादिशान्त्यर्थंशाल्यादिभोजनाम्
अथवासांसांसिकसकुपानविशेषः

- अन्नेक्षारादियोजना
हिष्माश्वासबतोदशमूलकाथादि
तकविशेषःश्वासकासजित्
- ९२ पाठादिकपानम्
पित्तकफानुगेससर्पणस्यस्वरसपानम्
पित्तानुबन्धिनिउत्कारिकायोजनादि
हिष्माभिष्यन्दकासप्रलेहः
- ९३ बहुकफस्यगोगजादीनांशरुद्रसले-
हादि
जीघंत्यादिकंचूर्णहिष्मादिहरम्
- ९४ शठ्यादिकंचूर्णपूर्वगुणम्
सगुडशुंठीमक्षणादि
हिष्माश्वासातानानस्यम्
हिष्माश्वासातस्यधृतविशेषपानादि
शास्त्रानिलादिघ्नधृतविशेषपानम्
- ९५ क्षारेणसर्पिष्पानादि
हिष्माश्वासातायहितपदार्थाः
हिष्माश्वासानांसामान्येनचिकित्सा
- ९६ हिष्माश्वासशमकरणेहेतुः
श्वासकासयोःपरस्परभेषजैरुपाचारः
अथराजयक्ष्मचिकित्सिताभ्यायः ५
- ९७ यक्ष्मिणःशोधनबमनविरेचनानि
तन्त्रबमनम्
विरेचनम्
बृंहणदीपनादि
- ९८ आजर्मासादिक्षयजित्
काकोलूकादिकंमांसहितम्
पित्तकफादौहितपशवः
आजरसपानंपीनसादिनिवर्तकम्
- ९९ जीर्णमयपानंस्नोतोविशुद्धिकरम्
सिद्धसर्पिरादियोजना
धृतविशेषोरोगराजहरः
- १०० वैस्वर्यादिहरोधृतविशेषः
पार्श्वोत्सशूलादिहरंधृतम्
पीनसादिनाशकंधृतम्
स्नोतसाविशोधनंगुल्मादिजिह्वसि-
द्धधृतम्

- १०१ शोषजिद्धृतम्
अश्वगंधशृतक्षीरादुद्धृतधृतपूर्वोक्त-
गुणम्
मांससर्पिर्वातपित्तघ्नकासादिजिह्व
गुल्मादिनाशकोलेहविशेषः
- १०२ क्षयेक्षतसंबन्धिसर्पिर्गुडाः
त्वगेलादयःस्वर्याःकासादिघ्नश्च
क्षयिणःस्वरसादेनस्यधूमादि
वातजेस्वरसादेसाधितधृतपानादि
- १०३ अथबाबदर्याःपत्रकल्कम्
मधूकादिभिःपक्वतेलनिषेचनंवा
अनुपानाशनम्
पित्तोद्भवेसमाक्षिकसर्पिः
बलादिभिःसित्थसर्पिर्नस्यंस्वर्यच
पित्तजेस्वरसादेनस्यचूर्णलेहौ
- १०४ कफोद्भवेमूत्रेणसहकटुकरसद्भय-
पानादि
अन्यसिद्धयबागूपानादि
अभिहृतस्वरस्यशर्करामाक्षिकमि-
श्रपयःपानम्
अरोचकेनानाविधमक्षपथ्यम्
बहिःशुद्धादिरुचिकरम्
- १०५ अरुचौरुचिकरामक्ष्याः
वातेनारुचौचूर्णपानादि
पित्तादरुचौगुडवारिणाबमनादि
कफादरुचौनिबजलेर्बमनादि
- १०६ एलादिकंचूर्णप्रसेकादिघ्नम्
रुच्यंचूर्णबिबंघादिघ्नम्
दीपनंकासजिह्वचूर्णं
प्रसेकमक्षणादि
- १०७ मिग्धोष्णैःकफप्रसेकजयः
पीनसादाबस्यप्रयोगः
पीनसेविशेषेणाभ्यंगादि
शिरोत्सपार्श्वशूलेषुदोषानुसारेणोप-
क्रमादि
दोषसंसर्गेतगरादिभिःप्रलेपः
- १०८ पुनर्नवादिभिर्नस्यादीनि

- शृंगाद्यैर्यस्मिणोदुष्टरक्तहरणम्
पयकादिभिः प्रलेपः
बटादिस्निग्धतैलादिनाऽभ्यंगः
यस्मिणोऽतीसारग्रहणीबिहितमौ-
षधम्
- १०९ राजयस्मिणः शुष्यतः पुरीषरक्षणं-
कारणञ्च
युक्त्यामांसादिशीलनेयस्मणोऽनव-
काशः
ओतोबिबन्धमोक्षार्थं सुरानुपानादि
ओहादिकोष्ठेष्वभ्यक्तस्यावगाहनादि
पुष्ट्यादिप्रदं चूर्णादि
- ११० अन्नस्नानादीनि प्रशस्तानि
- १११ अथ छर्द्यादिचिकित्स्ताध्यायः ६
छर्दिपुलघनादि
बमनादन्तरंक्रमशो बिरेकौषधम्
- ११२ छर्दिषुपरिशुष्कादिगुणयुक्तायन्नम्
बातच्छर्दिषः सैधवान्बितसर्पिष्पा-
नादि
- ११३ पित्तजायां बिरेकार्थं द्राक्षादिमिश्रि-
वृदादि
जम्बान्नादिजक्काथादिछर्द्यादिघ्नम्
- ११४ धात्रीरसेन मुद्गदलांबुपानादि
कफजायां छर्दिभिर्निबादियुक्तकोष्ण-
जलेन बमनादि
द्विष्टार्थं छर्दिषोऽनुकूलव्यापारेण श-
मनम्
रुमिजायाः रुमिन्तुद्दोगगदितैः शमः
- ११५ छर्दिषिसंमनबृंहणे
बातजेत्तुद्दोगेतैलपानम्
सैधवादिभिः पक्वैस्तैलथागुणम्
क्वाथपक्वतैलेन नस्यादि
- ११६ शुंठ्यादिभिः पक्वघृतप्राशनं तद्बुजा-
दिजित्
घृतप्रस्थोत्तुद्दोगादिजित्
घृतादियुतपानं चिकित्साशूलहरम्
- तुदयादिशूलगुल्मादिषुकल्कबिरो-
षभक्षणम्
- ११७ बातजेत्तुद्दोगेस्वेदादीनि हितानि
पंचमूलादिना साधितजलपानादि
अस्यांश्चिकित्सायास्थानम्
सत्तुद्दोगस्य बलातैलपानादि
महास्त्रेहपानादि
- ११८ दीप्तिमौवातरोगेक्षीरादि
क्षारादिबर्ज्यस्थानानि
कफानुबन्धे तस्मिन् रूक्षोष्णक्रिया-
सेवनम्
पैत्तेत्तुद्दोगादौ बिरेकादि
साधितं माहिषसर्पिः पित्ततुद्दोगना-
शनम्
- ११९ क्षारयुक्तपक्वघृतादि
कफोद्भवे कथितजलेन बमनादि
चूर्णपानादि
लेहविशेषः कफविकारहा
- १२० श्लेष्मगुल्मोदितानां पानम्
शिलाजतुप्रयोगादि
उष्णांबुना कुष्ठादिरुतचूर्णपानम्
फलेर्बिरेचनादि
- १२१ आमाशयगतमारुतस्य शुद्धिलघन-
पाचनैरनुलोमनम्
रुमिजेत्तुद्दोगेरुमिघ्नमौषधम्
तृष्णासुसर्वांबुबातपित्तघ्नोविधिः
आंतरिक्षजलादिशस्तम्
- १२२ पवनोत्थतृष्णायां सगुडदध्यादि
- १२३ पित्तात्थायां पक्वोद्बुरकलजरसादि
कफोद्भवायां निबध्नसबवारिणा बम-
नादि
- १२४ सर्वैरामाश्च तृष्णायां सन्निपातव्या-
दिक्रियाः
श्रमात्तृष्णायां मांसरसादि
आतपात्तृषिसकुभिर्मथपानादि
शीतस्नानात्तृषिमद्यांबुपानादि
मद्यान्तृष्यधजलमद्यादि

- १२५ जेहतीक्ष्णतराम्रेःस्वभावशीतलजल-
पानम्
अजीर्णादिस्तृष्णायामुष्णांबुपानादि
क्लिग्धान्नतृषितस्यहिमशीतलगुडो-
दकपानम्
गुर्वाद्यन्नेनतृषितस्यवमनादि
क्षयजायांबृंहणम्
रुशदीनानृतृषीरादि
सोर्ध्ववातायाक्षीरम्
रोगोपसर्गजातायाधान्याब्बादि
पूर्वतृष्णाजयः
- १२६ अथमदात्ययचिकित्स्ताध्यायः ७
नदात्ययेचिकित्साप्रकारः
तत्रहेतुः
- १२७ मद्योत्पन्नव्याधेमद्येनैवशांतिः
विषान्मद्यस्यवैलक्षण्यम्
विधियुक्तमद्यपानंशस्तम्
- १२८ तत्रहेतुः
पूर्वोक्तगुणैर्मद्यंथातुसाम्यकरम्
पानात्ययोवधकालः
ततस्तद्गोदानुसारेणभेषजप्रयोगः
- १२९ विशेषेणचिकित्सितम्
बातोल्बणेमदात्ययेपिष्टकृतमद्यदा-
नादि
- १३० पित्ताधिकेमदात्ययेबहुजलशर्कर-
मद्यादि
रसैःशालिषष्टिकभोजनम्
तृड्विदाहवतोमदात्ययिनोवमनादि
- १३१ पित्तमदात्ययेकासेगुडूच्यादिरसयो-
गादि
बातपित्तेधिकेद्राक्षारसपानादि
तृषितस्यामल्पमद्यपानादि
- १३२ मद्यातिपानेनिशीथपवनाहतांभः-
पानादि
मुखालेपस्तृष्णाशमकः
मद्येनोष्मणिशीतविध्यादि
- श्लेष्माधिकमदात्ययस्यवमनोपवा-
सौ
- १३३ ततोजातक्षुधःशार्करबहुमाक्षिक-
पानादि
कौलथयूषेणभोजनादि
यथामिमांसमक्षणादि
- १३४ कफाधिकेमदात्ययेऽष्टांगलवणादि-
हितम्
उपायविशेषैःसहजागरणेकफाधिक-
मदात्ययनाशः
दोषबलमपेक्ष्यसर्वमदात्ययेचिकि-
त्सा
- १३५ सर्वेषुमदात्ययेषु रुच्यं पानकम्
मदात्ययेहर्षणीक्रियासहेतुका
तथाप्युपशमाभावेपयःपानम्
- १३६ मद्यस्तीणस्यक्षीरदानेकारणम्
पयसाविजिते रोगे अल्पाल्पमद्यपान-
प्रकारः
विट्क्षयव्यंसकयोर्धृतक्षीरं च चिकि-
त्सितम्
मद्यसंयोगेकारणम्
- १३७ सुरागुणाः
- १३९ युक्तमद्यपानात्सर्वरोगनाशः
मद्येन बिना जांगलमांसपरिणामा
भावः
मद्येन बिना लघुन स्याल्लोगुणः
- १४० पीतमद्यस्यैव वैद्यकदर्थनासहनम्
मद्यादन्यन्नारोग्यकृत्
तस्मान्मद्यपियम्
मद्यपाने विधिः
- १४३ मद्यपानोत्तरं कर्तव्यम्
मद्यप्रशंसा
- १४४ मद्यपानानंतरं शयनम्
मद्यपानस्य सुरैरपि स्पृहणीयत्वम्
तस्माद्द्वयवस्थापानं हितम्
- १४५ एषधनिर्नाशिधिः
वाताधिकस्य मद्यपानप्रकारः

- पैत्तिकस्य मद्यपानप्रकारः
 १५६ श्लेष्मिकस्य मद्यपानप्रकारः
 बातादौ हितमद्यप्रकारः
 पानकालः
 मद्येषु प्रायेण वातपित्तघ्नचिकित्सितम्
 तेषामुपक्रमः
 १५७ प्रसक्तवेषेषु मुखनासावरोधनादि
 दोषबलानुसारेण क्रिया
 १५८ मदादिषु नस्यादियोजना
 संन्यासे शीघ्रनस्यादियोजना
 मदादिमतउपावरणतन्त्रकारणंच
 १५९ अधाशंश्चिकित्सिताप्यायः ८
 अशोयुतस्य यंत्रादि
 १५१ बद्धशंसः प्राग्दक्षिणाशंस उपचारादि
 सुदग्धशंसो लक्षणम्
 क्षत्तिशूलेनाभेरधोलेपादि
 शक्नुमन्त्रप्रतीघाते क्वाथप्रयोगादि
 १५२ दाहानर्हस्य तैलेन गुदकीलकसेचनादि
 १५३ अशंसाधूपनादि
 गुदजशातनीवर्तिः
 तथागुणा अन्यावर्तिः
 लेपविशेषः पूर्वगुणः
 अन्योलेपः
 १५४ कुष्ठादिभिः कल्पितं प्रलेपनम्
 अर्कक्षीरादिकल्पितं प्रलेपनम्
 आनुषासनिकैर्लेपः
 पूर्वोक्तलेपनद्वये सौलान्ध्रभ्यंजनानि
 धूपनादिभिर्दुष्टरुधिरस्त्रावः
 अशोभ्योरुधिरहरणम्
 रक्तावसेचने कारणम्
 १५५ गोरसपानादिकर्ता गुदजजित्
 दुर्नामकस्य नाशकपानादि
 श्वयधुशूलार्तस्य हिंवादिचूर्णपानम्
 तत्केण तर्पणं यवसकुदानादि च
 १५६ अत्यर्थमंदाकायाग्नेस्तकमेव नत्वन्म
 तत्कयोजनकालादि
 १५७ त्रिविधतक्रं दोषादिजित्
- तक्रप्रयोगे गुणः
 तक्रप्रयोगान्तरमन्त्रादिना पुष्ट्यादयः
 मथितविशेषपाने गुदजक्षयः
 १५८ तक्रारिष्टपानम्
 कुम्भविशेषजाततक्रमशोहरम्
 भाग्यादिष्वप्येषसंविधिः
 वन्हेर्दीपनं स्नेहपेयादि
 कठिनपुरीषाणां वक्ष्यमाणक्रमः
 १५९ स्नेहायैः सकुम्भिलवणवारुणीपानादि
 तथाकरंजपल्लवमक्षणम्
 तथागुडेन सह गुंठीपानादि
 द्विद्विपथ्याख्यफलत्वादनं दुर्नामादि-
 त्दत्त
 अजशृंगीमूलकल्कपानं गुदाकुरना-
 शकम्
 १६० श्रेष्ठारसेन त्रिवृतादिभक्षणं गुदजना-
 शकम्
 वातवर्चोनुलोमनंतक्रादि
 देहद्रुताशयोर्बलकरं पानम्
 १६१ संयुक्तपाठादुर्नामकनाशनी
 अभयारिष्टसंज्ञो मिदीपको गुदजादि-
 नाशकश्च
 आनुलोमितरोऽरिष्टः
 १६२ दुरालभारिष्टः
 भक्तात्पूर्वघृतविशेषपानादि
 साधितं घृतं वातशक्नुमन्त्रविबंधजित्
 पक्वघृतमशोघ्नदीपनंच
 १६३ पक्वघृतं गुदादिवेदनादिजित्
 चांगिरीघृतमानाह्लादिघ्नम्
 बिड्वातसंग्रहनिवृत्त्यर्थमांसरसविशे-
 षदानम्
 मंदाग्नेर्बद्धवर्चसश्चिकित्सितम्
 १६४ वातवर्चोनुलोमनं पानम्
 १६५ बिड्वातकफपित्ताऽनुलोमने हेतुः
 उदावर्तयुकादिष्वनुवासनमिष्टम्
 अनुवासनप्रकारः
 १६६ अथवानिरूपयोगः

- बातानुबन्धधावलोकनपूर्वचिकित्सा
 १६७ बातानुबन्धकफानुबन्धयोलक्षणम्
 दुष्टेऽस्त्रयथाबलंलघनादि
 यावद्दोषैःकालुष्यताबद्धकस्तुतेरुपेक्ष-
 णम्
 रक्तस्तुतेरनंतरंतिकद्वयैरुपचारः
 प्रक्षीप्रदोषादेरकस्त्रावेचिकित्सा
 पित्तोल्बणरक्तस्यस्तंभनम्
 कफानुगतेरकेकथितशुंठ्यादिपाना-
 दि
 १६८ तंडुलजलेनरसाजनादिपानम्
 लेह्यविशेषैरक्तातीसारदिशमकः
 १६९ अशःप्रभृतिजितलेह्यविशेषः
 अजादुग्धेनरोधादिपानादिपूर्वगुणम्
 शीतजलादिनायष्टष्ठादिपानम्
 रक्ताशस्सुनंतंडुलाद्युनारोधादिपानं-
 पूर्वगुणम्
 १७० यवान्यादीनांचूर्णोरक्तादौहितः
 एतस्मिन्सिद्धंसारपिःप्रशस्तम्
 शर्करादिसहितनबनीतमशोग्रम्
 छागनबनीतादीनिपरमोषधम्
 १७१ पेयादिप्रयोजितपलाङ्कुरकवातजित्
 रक्तेऽतिस्तुतेतज्जयेयत्नः
 रक्तपित्तेप्रवृद्धेऽतीतोपचारः
 एवमामाभावेरस्तेर्षणम्
 पिच्छावस्तिःसिद्धःप्रबाहिकादिहरः
 १७२ पक्वःक्षेहोऽनुवासनम्
 अशःप्रभृतिषुसाधितंघृतदेयम्
 १७३ व्यत्यासेनमधुराम्लयोजनम्
 उदावर्तार्तस्यस्वेदादि
 गुदेरुतेषांचूर्णबा
 तद्विघातेस्निग्धवस्त्यादि
 १७४ कल्याणकानामक्षारउदावर्तादिना-
 शकः
 गाढवर्चसामशसाग्नौकमन्नयोज्यम्
 गुदजादिजित्चिकित्सितम्
 १७५ चुक्रमशोग्रंघनंहिदीपनंपाङ्गादिघ्नं

- अशीसागुल्मस्यचनाशकमोषधम्
 १७६ लीढोगुडाविशेषोगुल्मादिजित्
 त्रिकटुकदादिचूर्णयुक्तेलेहेदारुणकु-
 ष्ठादिजित्
 गुडादिगुलिकादुर्नामादिनाशिका
 १७७ साधिततोरणकंदोदुर्नामोपशमकः
 मरीचादीनिगुदांकुरच्छेदकानि
 द्रव्यविशेषाणांपिंडोदुर्नामजित्
 पथ्यादिचूर्णभोजनजीर्णकरम्
 कलिगादिभिर्गुंडावटिकाशोग्रा
 तकलोडितसंध्यादिपानमशोग्रम्
 १७८ शुष्कादिष्वशस्सुभल्लातकादिभेष-
 ज्यम्
 दुर्नामवनामोषधादिस्वीकारत्याग-
 योर्विचारः
 अशंआदावभिरक्षणंकारणंच
 १७९ अथातीसारचिकित्सातथाय्यः ९
 अतीसारेलघनम्
 अतीसारिणिबमनम्
 दोषविशेषेषुपथ्याशित्वम्
 १८० आमातिसारिणिभेषजनिषेधः
 विषद्वेदोषेहरीतकी
 मध्यदोषातोसारिणोभूतिकादिपा-
 नम्
 १८१ अल्पदोषातिसारिणामुपवासः
 वचादियुक्तषिपकजलपानम्
 क्षुत्पामातिसारिणोलघ्वन्नम्
 १८२ कदाचित्कादिनासात्म्योपचारः
 अतिसारिणोभोज्यानि
 कफपित्ताधिकेपेयाहिता
 बहुदोषानिसारविषयेचिकित्सितम्
 १८३ अतिसायामेचिकित्सा
 १८४ तक्रयबागूःपक्वातिसारजित्
 प्रबाहिकोषधम्
 अपराजितःप्रबाहिकाप्रः
 धान्ययूषप्रकल्पनादि
 १८६ बालबिल्वादिलेहः

क्षीरसोदित्योपयोगः

सवेदनामनाशकम्

पिप्यल्या श्रृणपानं प्रबाहिकानाश-
नम्

१८७ निरामरूपादिः क्षारसहितघृतपानम्
सद्योर्तिनाशनं तैलम्
तैलप्रस्थं पक्कं निःसारकरुजापहम्
पानादिभिः प्रयुक्तं तैलं पुरीषघ्नं शूल-
जिन्

१८८ तत्र हेतुः
तैलस्यैव सेव्यत्वम्
गुदरुजिगुदधंशे च सक्षीरघृतविशेष-
योजनम्

१८९ अन्यप्रकारेण सिद्धं घृतं पूर्बगुणम्
गुदशूलिनः स्नेहवस्त्यादियोजनम्
प्रबाहणादिषु मधुराम्लैः शततैलाद्य-
नुवासनम्

१९० पानाभ्यंगेन तैलं गुदधंशजित्
पैत्तेत्वतीसारैवातातिसारबन्
पित्तातिसारिणोऽष्टांगजलपानादि
एवमप्यनुबन्धेन कथयारुख्यपिष्टपानम्

१९१ अन्यदोषधम्
तंडुलजलेन किराततिकादियोगा-
योज्याः

निशादिकाथः पक्कातिसारजित्
रोधादिगणपानम्
तत्र सद्धिदाडिमपेयादिकल्पनम्

१९२ निरामेऽजापयः प्रयोगादि
परस्परं शूलद्रुक्क्षेपेकाथविशेषपा-
नादि

त्रायमाणः प्रयोज्यावा
शूलानुवृत्तावनुवासनादि
अनुवासनप्रकारः

१९३ एवमतीसाराशातीपिच्छाबस्तिः
पित्तातिसारादिजिद्व्यस्तिः
सर्वातिसारादिजित् कुटजोत्थादि

१९४ अतीसारविशेषस्य पुटशकैरुपचारः

अतीसारिणोरसविशेषपानम्

अन्यसहितस्योनाकत्वगतीसा-
रनाशिनी

अतीसारविशेषेष्ठागक्षीरादि

१९५ तद्वदसादयोऽन्नपानयोर्हिताः
रक्तातिसारनाशिनीपेयालेहश्च
प्रवृद्धरक्तेष्ठागघृतादिभोजनम्
रक्तातिसारिणः शतावरीकल्कपानादि

१९६ सिद्धघृतादिभिरोषातीसारादिजित्
तंडुलजलालोहितं रुष्णमृदादिकं रक्-
जित्

रुष्णतिलकल्कपानं रक्तातिसारनाशकम्
तंडुलजलेन चंदनादिपानं दाह्यादिना-
शकम्

गुदस्य दाह्यादौ हिमाः सेकलेपाः
रक्तादौ पिच्छाबस्तिः

१९७ पिच्छाश्रुत्यादौ पिच्छाबस्तिः
प्रपौंडरीकपक्कघृतेनानुवासनम्
बिट्सहितरक्तातिसारस्य शतावरीघृ-
तलेहः

पूर्वबिकारेलेहविशेषः
अधऊर्ध्ववारकप्रवृत्तौ लेहविशेषः

१९८ श्लेष्मातिसारेवातातीसारोक्तमामप-
चनम्

तेनानुपशमे बिल्वकर्कटिकादिपानम्
कथिताः पाठादयः श्लेष्मातीसारमेघ-
जम्

श्लेष्मातिसारस्य सौबर्चलादिपानम्
जठररोगमोचकोलेहविशेषः

१९९ जठररोगनाशकमौषधम्
गुडतक्रेण पाठादिपानमतीसारनाश-
कम्

अतीसारादिजिच्चूर्णविशेषः
दाडिमाष्टकचूर्णोवातातीसारनाशकः

२०० श्लेष्मातिसारजित्सलः
क्षीणश्लेष्मणिपूर्वोक्तमलघृतम्
वातश्लेष्मविबंधादौ पिच्छाबस्तिः

- २०१ कफघ्नातार्तेऽनुवासनम्
क्षीणकफादौवायुजयःकार्यः
तत्रवातहरक्रियाहर्षणाश्वासना-
निच
- २०२ शातोदरामयलक्षणम्
अथग्रहणीदोषचिकित्सिताध्यायः१०
ग्रहण्यामजीर्णवृत्ताचारादि
अतीसारोक्तविधिना आमपाचनम्
अन्नकालेयवाग्वायनादिदेयम्
- २०३ आमपेया
ग्रहणीदोषिणस्तक्रंहितम्
- २०४ चूर्णकासादिजित्
नागरादिपाक्यपानमामग्नम्
पुरीषामेभिडेनलक्षणपानम्
- २०५ छयादिषुकलिगादिकपानादि
अग्निदीप्त्यर्थेपिप्ल्यादिकपानम्
पाचनीदीपनीगुटिका
वातकफात्मकच्छयादिशांतिकराब-
टकाः
- २०६ मारुतग्रहणीगदस्यदीपकोषधृत-
पानादि
- २०७ शुद्धरूक्षाशयस्यानुवासनादि
पक्वधृतममिदीप्तिकरंशूलादिघ्नम्
बीजपूरकरसेनसिद्धधृतपानेवा
- २०८ एभिःसिद्धतैलेनाभ्यंजनंवा
वातेउष्णांबुनापंचमूलादिचूर्णपानम्
अग्नेर्निर्बापकपित्तहननंरुत्वासंधु-
क्षणम्
तद्द्वोगनाशकचूर्णलेहादि
- २०९ शीतांबुनाचूर्णविशेषपानंग्रहणीरो-
गादिहरम्
पेत्तिकग्रहणीगदादौनागरादिचूर्णम्
पित्तग्रहण्याधृतविशेषपानम्
- २१० श्लेष्मग्रहण्यांबमनोत्तरंक्षारैरभिवर्ध-
नम्
कथितपंचकोलादिभिःपेयादिकम्
आसबप्रयोगोग्रहणीदीपकः
- २११ आसबविशेषोग्रहणीदोषजित्
मधूकपुष्पकाथासबपानम्
क्षारविशेषोवातकफरोगादिघ्नः
- २१२ बन्दिदोपनंपानम्
क्षारविशेषोऽभिवर्धकः
गुलिकाःकासादिहिताविषूचिकादि-
इयश्च
मातुलुंगादिचूर्णपानंबलादिबर्धनम्
- २१३ श्लेष्मकेयग्रहणीदोषेमातुलुंगादिभि-
धृतपचनादि
अग्निबलादिवृद्धयेपक्वधृतपानम्
सन्निपातजेयग्रहणीदोषिपंचकर्मयो-
जनम्
प्रतिदोषादिमंदाभित्वमाभित्यचि-
कित्सितम्
- २१४ दुर्बलानलदीपनायज्येष्ठःश्रेष्ठः
कफेक्षीणेपुरीषशथिलमोकेऽल्प-
शोधृतपानम्
- २१५ काठिन्यात्कृच्छ्रेणपुरीषमोकेपंचलव-
णयुक्तधृतपानम्
रोक्ष्यानमंदेमोदीपनैःसर्पिरदिपा-
नम्
ज्येष्ठातिपानानमंदेमोक्षारादिपानम्
उदावर्तानमंदेमोतिरूहज्येष्ठस्तयः
दोषातिवृद्ध्यामंदेमोषमनादि
व्याधिमुक्तस्यमंदेमोसर्पिर्दीपनम्
अम्बादिभिर्मंदेमोयवाग्वासाहधृतपा-
नम्
- २१६ दीर्घकालप्रसंगानमंदेमोसाम्लरसैर्भो-
जनादि
ज्येष्ठादिभिःशरीराभ्योर्बलबर्धनम्
कोष्ठगामेःज्येष्ठवर्धनेदृष्टातः
- २१७ भोजनातिभोजनाभ्यांकायाभिवर्ध-
नंनेतिसदृष्टातम्
अग्निबर्धनप्रकारः
- २१८ भस्मकारुयाग्नेःशांतिमयनंसदृष्टाः
तम्

- अजीर्णभोज्यानि
आविक्रमासादनम्
तृषितस्यपयःपानादि
२१९ संक्षेपेणचिकित्सा
अत्यप्रयेगुर्बादिभोजनदानेकारणम्
प्रकृत्यैवविरुद्धाद्वादि
२२० अथमूत्राघातचिकित्साध्यायः ११
मूत्ररुच्छेदलातेलेनाभ्यंगादि
सिद्धासौलादयःशूलहराः
२२१ दशमूलादिद्व्यदीनापानाद्वादी-
योजनम्
मूत्ररूपापहमदिरापानम्
पैतृमूत्ररुच्छेदीतलसेकलेपादियो-
जनम्
समधुशर्करशतावयादिकपानम्
द्वाक्षाजलेनवृषादिककल्कपानमूत्रा-
घातनाशकम्
२२२ तंडुलाभसाएबालूबीजादिकपानादि
कफजेमूत्ररुच्छेदमनादि
तथामयनसूक्ष्मेलापानादि
पानविशेषलेहविशेषौ
२२३ सन्निपातात्मकेमूत्ररुच्छेदध्यायस्थ-
पूर्वोक्तम्
अश्मयामपीदम्
अश्मर्याःसाध्यत्वादि
अश्मर्याःप्राग्भूषणैर्हृदिक्कमः
अधजेहकथनम्
२२४ बाताश्मरीभेदनपानम्
पित्ताश्मरीभेदनसाधितघृतपानम्
साधितघृतकफजाश्मरीघ्नम्
२२५ सारादिकल्पना
शर्कराशातनपानम्
सुरादिनाकौचास्थ्यादिपानशर्करा-
शातनम्
चूर्णपानमश्मरीपातनम्
क्वाथश्चाश्मरीपातनः
क्षारपानमश्मरीनाशनम्

- कपोतवंकामूलपानादि
२२६ शेषेषुमूत्राघातेषुक्रियाविभागः
सर्वमूत्रविकारजजलविशेषादि
मूत्राघातेषुदेवदावादिपानम्
धन्वयासत्परसपानादिवा
२२७ मद्यपानपूर्वकरथेनगमनादिनाश्म-
रीच्युतिः
काथादिषुवीरतरादिकयोजना
शुक्राश्मयाचिकित्सा
एवमुपशमाभावेराज्ञःप्रश्नपूर्वकश-
स्त्रावचारः
२२८ प्रश्नप्रकारः
ततःकर्तव्यप्रकारः
२३० ततआतुरावगाहादि
ततोमूत्रसंशुद्ध्यादि
२३१ कषायेणम्रणप्रक्षालनादि
ततोम्रणस्वेदादि
ततज्वर्षपर्यंतंनगाद्यारोहणनिषे-
धादि
२३२ अधप्रमेहचिकित्साध्यायः १२
मेहिनेष्वमनरेचनादि
२३३ अनुबंधरक्षार्थंशमनानि
असंशोध्यस्यसर्वमेहेषुतेषापानम्
तेषांकथनम्
कफपित्तयोस्त्रयस्त्रयःकषायाः
२३४ रोधादिभिर्यथायोगपानात्मकल्प-
नादि
बातोल्यणेषुतेरेवज्वेदप्रकल्पना
यबादिविकारादीनिप्रमेहेहितानि
२३५ सीधुनासकुविशेषपानादि
कफपित्तप्रमेहेषुशालादिजपुष्पपा-
नादि
बातकफजादौतेलादिप्रकारः
साधितघृतसर्वप्रमेहपिटिकादिजित्
२३६ रोधासवःप्रमेहादिनाशकः
२३७ अयस्कृतीरोधासबाहुणेरधिका
प्रमेहिणेहितमुद्धर्तनादि

- २०१ कफवातार्तेऽनुवासनम्
क्षीणकफादौवायुजयः कार्यः
तत्रवातहरकियाहर्षणाश्वासना-
निच
- २०२ शांतीदरामयलक्षणम्
अथग्रहणीदोषचिकित्सिताध्यायः १०
ग्रहण्यामजीर्णवदुपाचारादि
अतीसारोक्षिधना आमपाचनम्
अन्नकालेयवाग्बायन्नादिदेयम्
- २०३ आमपेया
ग्रहणीदोषिणस्तक्रंहितम्
- २०४ चूर्णकासादिजित्
नागरादिपाक्यपानमामग्नम्
पुरीषामेभिडेनलवणपानम्
- २०५ छर्द्यादिषुकर्लागादिकपानादि
अग्निदीप्त्यर्थेपिप्पल्यादिकपानम्
पाचनीदीपनीगुटिका
वातकफात्मकच्छर्द्यादिशांतिकराब-
टकाः
- २०६ मारुतग्रहणीगदस्यदीपकोषधघृत-
पानादि
- २०७ शुद्धरुक्ताशयस्यानुवासनादि
पक्वघृतमभिदीप्तिकरंशूलादिघ्नम्
बीजपूरकरसेनसिद्धघृतपानंवा
- २०८ एभिःसिद्धतैलेनाभ्यंजनंवा
वातेउष्णांबुनापंचमूलादिचूर्णपानम्
अमेनिर्बापकपित्तहननंरुत्वासंधु-
क्षणम्
तृदोगनाशकचूर्णलेहादि
- २०९ शीतांबुनाचूर्णविशेषपानंग्रहणीरो-
गादिहरम्
पेत्तिकग्रहणीगदादौनागरादिचूर्णम्
पित्तग्रहण्याघृतविशेषपानम्
- २१० श्लेष्मग्रहण्याबमनोत्तरंक्षारैरभिबर्ध-
नम्
कथितपंचकोलादिभिःपेयादिकम्
आसबप्रयोगोग्रहणीदोषकः
- २११ आसबविशेषोयहृणीदोषजित्
मधूकपुष्पक्वाथासबपानम्
क्षारविशेषोवातकफरोगादिघ्नः
- २१२ बन्दिहृदीपनपानम्
क्षारविशेषोऽग्निबर्धकः
गुलिकाःकासादिहिताबिषूचिकादि-
इत्यश्व
मातुलुंगादिचूर्णपानंबलादिबर्धनम्
- २१३ श्लेष्मिकेग्रहणीदोषेमातुलुंगादिभि-
धृतपचनादि
अग्निबलादिवृद्धयेपक्वघृतपानम्
सन्निपातजेग्रहणीदोषिपंचकर्मयो-
जनम्
प्रतिदोषादिमंदाभित्वमाश्रित्यचि-
कित्सितम्
- २१४ दुर्बलानलदीपनायज्वेहःश्रेष्ठः
कफेक्षीणेपुरीषशथिलमेकित्प-
शोघृतपानम्
- २१५ काठिन्यात्कच्छ्रेणपुरीषमेकैर्पंचलव-
णयुक्घृतपानम्
रौक्ष्यान्मंदेग्रोदीपनैःसर्पिरतिदिपा-
नम्
ज्वेहातिपानान्मंदेग्रोक्षारादिपानम्
उदावर्तान्मंदेग्रोतिरुहज्वेहस्यः
दोषातिवृद्ध्यामंदेग्रोषमनादि
व्याधिमुक्तस्थमंदेग्रोसर्पिर्दीपनम्
अध्वादिभिर्मंदेग्रोयवाग्बासहृष्टपा-
नम्
- २१६ दीर्घकालप्रसंगान्मंदेग्रोसाम्लरसेर्भो-
जनादि
ज्वेहादिभिःशरीराभ्योर्बलबर्धनम्
कोष्ठगामैःज्वेहैर्बर्धनेदृष्टातः
- २१७ भोजनातिभोजनाभ्यांकायाभिबर्ध-
नंनेतिसदृष्टातम्
अग्निबर्धनप्रकारः
- २१८ भस्मकारुयाग्नेःशांतिनयनंसदृष्टाः
तम्

- अजीर्णभोज्यानि
आविक्रमासादनम्
तथितस्यपयःपानादि
२१९ संक्षेपेणचिकित्सा
अत्यग्रयेगुर्बादिभोजनदानेकारणम्
प्रकृत्यैवविरुद्धाभादि
२२० अथमूत्राघातचिकित्साध्यायः ११
मूत्ररुच्छेदलातैलेनाभ्यंगादि
सिद्धासैलादयःशूलहराः
२२१ दशमूलादिद्व्ययादीनांपानाभादौ-
याजनम्
मूत्ररुजापहमदिरापानम्
पैतृमूत्ररुच्छेदशीतलसेकलेपादियो-
जनम्
समधुशर्करशताव्यादिकपानम्
द्वाक्षाजलेनवृषादिककल्कपानमूत्रा-
घातनाशकम्
२२२ तंडुलाभसाएवास्वीजादिकपानादि
कफजेमूत्ररुच्छेदमनादि
तथामयनसूक्ष्मलापानादि
पानविशेषलेहविशेषो
२२३ सन्निपातात्मकेमूत्ररुच्छेदधावस्थ-
पूर्वकम्
अश्मयामिपीदम्
अश्मर्याःसाध्यत्वादि
अश्मर्याःप्राग्भूषणैर्हादिक्रमः
अथलेहकथनम्
२२४ बाताशमरीभेदनपानम्
पित्ताशमरीभेदनसाधितघृतपानम्
साधितघृतकफजाशमरीघ्नम्
२२५ क्षारादिकल्पना
शर्कराशातनपानम्
सुरादिनाकौचास्थ्यादिपानशर्करा-
शातनम्
चूर्णपानमश्मरीपातनम्
काथश्चाशमरीपातनः
क्षारपानमश्मरीनाशनम्

- कपोतवंकामूलपानादि
२२६ शेषेषुमूत्राघातेषुक्रियाविभागः
सुषुम्नत्रिविकारजज्जलविशेषादि
मूत्राघातेषुदेवदार्वादिपानम्
ग्रन्थ्यासस्यरसपानादिबा-
२२७ मद्यपानपूर्वकरथेनगमनादिनाश्म-
रीच्युतिः
काथादिषुवीरतरादिकयोजना
शुक्राशमयाचिकित्सा
एषमुपशमाभावेराज्ञःप्रश्नपूर्वकंश-
स्वावचारः
२२८ प्रश्नप्रकारः
ततःकर्तव्यप्रकारः
२३० ततःआतुरावगाहादि
ततोमूत्रसंशुद्ध्यादि
२३१ कषायेणग्रणप्रक्षालनादि
ततोग्रणस्वेदादि
ततःऊर्ध्ववर्षपर्यंतंनगाद्यारोहणनिषे-
धादि
२३२ अथप्रमेहचिकित्साध्यायः १२
मेहिनोषमनरेचनादि
२३३ अनुबंधरक्षार्थंशमनानि
असंशोध्यस्यसर्वमेहेषुतेषापानम्
तेषांकथनम्
कफपित्तयोस्तयस्तयःकषायाः
२३४ रोध्रादिभिर्यथायोगंपानात्मकल्प-
नादि
बातोल्यणेषुतैरेवलेहप्रकल्पना
यबादिबिकारादीनिप्रमेहेहितानि
२३५ सीधुनासकुविशेषपानादि
कफपित्तप्रमेहेषुशालादिजपुष्पपा-
नादि
बातकफजादौतैलादिप्रकारः
साधितघृतंसर्वप्रमेहपिटिकादिजित्
२३६ रोध्रासवःप्रमेहादिनाशकः
२३७ अयस्कृतीरोध्रासबाहुणेरधिका
प्रमेहिणेहितमुद्धर्तनादि

- रसायनमेहादिजित्
 २३८ धनरहितप्रमेहिणोमुनिवृत्त्यादि
 रुशनरस्योषधयुक्ताहारैर्बृंहणम्
 पिटिकानां शोफवत्समुपचारः
 तासां प्रायूपएवस्त्रीरिवृक्षाब्बादिपानम्
 २३९ तत्रतैलादिकरणम्
 पाठादिचूर्णलेहः
 मेहिनः शिलाजनुपलशतादनेन पुनर्न-
 बत्वम्
 २४० अथ विद्वधिवृद्धिचिकित्साध्यायः १३
 आमविद्वधौ शोफवदुपक्रमः
 पक्वेतुव्रणवच्चिकित्सा
 बातविद्वधौ बातिकव्रणलेपविशेषः
 विशोधनव्रणरोपणादि
 पेत्तव्रणस्य शोधनलेपनादि
 २४१ कफजव्रणस्य शोधनलेपनादि
 रक्तायुद्धपित्तविद्वधिबत्क्रिया
 अंतरे विद्वधौ पानम्
 अपक्वाभ्यन्तरोत्थिते विद्वधौ सिद्धघृ-
 तपानादि
 २४२ पानादिषु मधुशिशुकाथः पक्वविद्व-
 धिहरः
 आर्यत्यादिक्वाथो विद्वध्यादिनाशकः
 साधितघृतं पूर्वगुणम्
 अन्यत्साधितं घृतं पूर्वगुणम्
 २४३ शृंगादिभीरकहरणम्
 विद्वधेरुपनाहः
 पक्वविद्वधिभेदनादि
 अंतर्भागस्य विद्वधेऽश्विन्धम्
 विद्वधौ दोषविशेषस्योपेक्षादि
 २४४ यवादिजैर्युषैः सहास्रं प्रशस्तम्
 दशाहादनंतरं शोधनादि
 विद्वधेर्गुल्मवदुपक्रमः
 सर्वाविद्वधिषुकषायेर्गुगुलुयोगः
 यत्नेन पाकवारणादि
 २४५ स्तनजैविद्वधौ प्रायोव्रणवत्क्रिया-
 क्रमः

- स्निग्धस्य शोधनादि
 ततो वातप्रकषायकल्कज्वेहेर्निरूहादि
 २४६ पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावामशोफक्रियादि
 श्लेष्मिके वृद्धौ गोमूत्रेण दार्ढ्यकल्कपा-
 नम्
 मेदोजवृद्धौ रोगस्य दारणादि
 २४७ मूत्रजवृद्धौ विधादि
 अत्र जेवृद्धौ बातवृद्धिसदृशी चिकि-
 त्सा
 सुकुमारसंज्ञं रसायनम्
 २४८ बर्ध्मशांत्यभावे बस्तिकर्मादि
 तत्रानेकमतानि
 २४९ अथ गुल्मचिकित्साध्यायः १४
 गुल्मस्य तैलसाधनादि
 गुल्मे ज्वेहपानादि
 २५० बातिके गुल्मे बृंहणान्यन्नादीनि
 सानुवासननिरूहप्रयोगः
 बस्तिकर्मगुल्मघ्नम्
 बातगुल्मवतां शूलादिजित्साधित-
 घृतपानम्
 २५१ सिद्धसर्पिर्गुल्मादिजित्
 दाधिकं नाम घृतमपस्मारादिनाशकम्
 २५२ सिद्धघृतं बातगुल्मनुत्
 सिद्धघृतं सर्वबातगुल्मविकारजित्
 २५३ साधितं घृतं बातगुल्मजित्
 बातजे गुल्मे कफोद्धमनम्
 शूलादिषु क्वाथचूर्णगुटिकाः
 चूर्णपानम्
 कफबातिके गुल्मे चूर्णवटकाः
 २५४ हिंवादिचूर्णैस्तु च्छूलकच्छूलगुल्मादि-
 नाशकम्
 लवणादिकं चूर्णैश्चैश्वानरदीपनम्
 चूर्णकोजठराभिजनको बातगुल्म-
 हाच
 २५५ शार्दूलारूयश्चूर्णो व्याधिनाशकः
 सिंधूत्थादिचूर्णपानं कफबातजरो-
 नाशकम्

- गुल्मादिपुदधिमस्तुयुतचूर्णम्
चूर्णादिगुल्मादिघ्नम्
सुरामेढेनमातुलुगरसादिपानंवातगु-
ल्मरूजापहम्
- २५६ शुंठ्यादिचूर्णवाततद्द्वागादिजित्
गुल्मवतःप्रसन्नयासहएरंडतैलपानम्
वातगुल्मिनःपित्तोबिरुद्धेबिरेचनादि
क्षीरशंखातगुल्मादिनाशकम्
- २५७ तैलादिकपानंगुल्मादिनाशकम्
शूलादिषुचित्रकादिकाधः
पुष्करादिकथितपानंकोष्ठदाहादि-
त्तत्
कथितपानंकोष्ठादिशूलजित्
वातगुल्मिनःशिलाजतुपानादि
उदावर्तसतियूषैर्भोजनादि
सदोषनरस्याबहादियुतंघृतम्
- २५८ नीलिनीघृतंगुल्मादिघ्नम्
कुक्षुटादयावातगुल्मोपक्रमः
वातगुल्मिनांभोजनपानम्
पैत्तिकेगुल्मेबिरेचनम्
- २५९ रूक्षोष्णजेसर्पिस्तिकादिसंशमनम्
आत्ययिकेगुल्मेस्त्रसनम्
सिद्धघृतपित्तगुल्मघ्नम्
- २६० पित्तगुल्मशांत्यर्थेदक्षादिपानम्
पैत्तिकेगुल्मशमनंपानम्
पैत्तिकेगुल्मदाहेऽभ्यगादि
विदाहपूर्वेषुगुल्मादिषुरक्तहरणम्
तत्रकारणम्
- २६१ तूतदोषादेःसर्पिरभ्यासः
पाकोन्मुखेगुल्मेपित्तविद्वधितुल्या-
क्रिया
शाल्यादिभोज्यंसाधितजलपानं च
श्लेष्मजेगुल्मेबमनादि
गुल्मसंशोधनादि
- २६२ पक्वसर्पिःकफगुल्मघ्नम्
मल्लातकघृतकफगुल्महरंप्तीहादि-
जिच्च
- ततोस्यगुल्मदेहयोःस्वेदाचरणम्
सर्वगुल्मेस्नेहस्वेदयोःरुतयोःक्रिया-
सिद्धिः
गुल्मेऽथिल्यगतेयंत्रविध्युदितघटि-
कायोजनादि
- २६३ अथवाकफगुल्मस्यलेपनादि
ततःशोधनादि
मिश्रकाख्यःस्नेहोऽगुल्मिनावृद्ध्यादि-
ष्वमृततुल्यः
- २६४ अथबानीलिनीघृतपानादि
दंतीहरीतक्यःप्तीहादिघ्न्यः
चूर्णलेहादि
- २६५ गोमूत्रेणकुष्ठादिपानादि
गुल्मनाशनिरूहयोजना
क्षारादिभिर्गुल्मजयः
कफाधिकेगुल्मेऽश्मरीग्रहणीभूक्ताः-
क्षाराः
क्षारपानंगुल्मादिजिद्विषनाशकंच
- २६६ क्षारःश्लेष्मपतनरुत्
मंदेऽभाबरुचौमार्गशुद्धयेआसनादि-
योजना
अन्नभक्तपाने
- २६७ पिप्पल्यादिभिःसहसुराजांगलश्व-
गुल्मजित्
एवंशमाभावेत्तुतेरकेशरादिभिर्दा-
हकरणम्
दाहविधानम्
आमान्वयेवन्हिंसंधुक्षणादि
- २६८ नार्याअन्नसंभवेगुल्मेस्नेहबिरेचनम्
रक्तोत्थेगुल्मेतिलकाधः
तिलकाधेनचूर्णपानंगुल्मरूजात्तत्
गुल्मशैथिल्यजनन्यामात्रायाःप्र-
यागः
एवंप्रभेदनाभावेयोनिबिरेचनम्
तस्ययानोक्षारयुक्तमृष्टतिलचूर्णादि
- २६९ अप्रवर्तमानेरकगुल्मप्रभेदनम्

- प्रवृत्तेरकेयमकाम्यकदेहायाःसमुपे-
क्षणादि
रुधिरंनिप्रवृत्तेरकपितादिहराःक्रियाः
२७० अथादरचिकित्सिताभ्यायः१५
उदरिणोबिरेचनम्
बिरेचनप्रकारः
उदरघ्नसर्पिर्घोजना
साधितघृतप्रस्थयोजना
२७१ पानंसर्बोदरापहंकफमारुतोत्थेगुल्मे-
हितंच
उदरिणःसिद्धसर्पिष्पानम्
अथबान्धेनसिद्धघृतपानम्
क्षेहेःस्निग्धनरस्यबिरेचनम्
चूर्णपानादिजातसलिलसर्बोदरनाश-
कम्
२७२ गवाक्ष्यादिचूर्णपानम्
नारायणोनामचूर्णो रोगगणापहः
२७३ गुल्मादिबुहपुषादिचूर्णपानंवातादि-
नाशकम्
नीलिन्यादिकंचूर्णमुदरगुल्मनुत्
पूर्वबच्चदुग्धपानादि
चूर्णविशेषपानमुदरादिघ्नम्
२७४ सुकृक्षीरसिद्धमाज्यंपूर्वगुणम्
घृतादीनांपश्चत्येयादिपानम्
२७५ जार्णेघृतेशुंठीसाधितजलपानादि
पुनःपुनःसर्पिष्पानम्
गुल्मादिरोगाणांशतयेनानिसिद्ध-
घृतानि
आनाहभेदनघृतपानादि
तृतदोषस्यशालयोदनभक्षणम्
उदरिणोदाशेषनिवृत्तयेहरीतकी-
सहस्रभक्षणादि
२७६ अथवाचित्रकदेवदारुकल्कपानम्
साधितपयःपानंप्रवृद्धोदरजित्
भोज्याहारभोजनादि
समीरणेषार्श्वशूलदिकृतिबिल्वादि-
युततैलपानादि
२७७ कफादौषातेनावृत्तेरंडतैलंहितम्
उदरस्यबाष्पांतःप्रलेपनम्
क्वाथादिभिर्जठरसेचनम्
उदरस्यस्वेदपूर्वकंषेष्टनम्
पुनराभ्यानेनिरूहादिभिरुपचारः
बायोनरमाभ्यापयतिबलस्यः
२७८ इतिजठरिणांशामान्यतःक्रियाः
बातोदरेपक्वघृतपानादि
संसर्जनेनरुतेबलायक्षीरम्
अनंतरमुदरिणोषस्तिनानिरूहादि
ततस्तिलादिभिरनुषासनम्
२७९ बलिनःपैत्तेजठरेक्षेह्नपूर्वकंबिरेच-
नादि
दुर्बलस्यानुषासनपूर्वकंशोधनादि
२८० पुनःक्षीरपुनर्बल्यादि
कफोदरेचलवतःक्षेह्नादि
ततोनिरूहादि
अरिष्टदानादि
२८१ क्षारउदरगुल्मादिनाशकः
दुर्बलस्यकफोदरस्यारिष्टपानेनजयः
मूलकबीजैर्जठरजयादि
सन्निपातोदरेद्व्यतिष्ठेनैलपानम्
२८२ त्रिदोषजेजठरेउदरिणभिक्षित्सा
अथवापानभोजनसंयुक्तंस्थावरवि-
षदानादि
तृतदोषस्यस्नानपूर्वकंशीतपयःपा-
नादि
२८३ एंबंदोषेनित्दंतेदुर्बलस्यकरभपयःप-
योगः
प्रीहोदरेचिकित्सा
बलेजातेत्रिशोधनपूर्वकंक्षारपानादि
२८४ उष्णांघुनाचूर्णपानम्
विडंगादिकपानंगुल्मप्रीहघ्नम्
प्रीहनाशप्रकारः
कामलादिघ्नसिद्धजलादिपानम्
२८५ साधितघृतंप्रीहाभिवृद्धिनाशकम्
तैलपानंकफवागोत्थप्रीहनाशकम्

एषमप्यनुपशांतौगुल्मविधानेनाभि- कर्म पित्तोल्बणेप्रीहनिसाधितसर्पिरादि यरुतिप्रीहवत्कर्म दक्षिणबाहोसिरामोचनम् बद्धोदरिणःसानुवासननिहृहादि २८६ छिद्रोदरस्यभ्लेष्मोदरबदाचारः उदकोदरेपूर्वमपादोषहरयोजनादि २८७ उदकोदरेगुटिकापानम् एषमशांतौशस्त्रप्रयोगः बद्धोदरादाबुदरपाटनादि २८८ जलादरस्यान्येषामपिजातजलानां- जठराणांचिकित्सा २८९ सलित्रोदरस्यवत्सेरेणजयप्रकारः उदरिणआहारादौबज्यांबज्यै सर्वादरेवातादिशमनक्रियाप्राश- स्त्यम् २९० उदरिणोद्रीपनानिलघूनिचभोज्यानि उदरिणांयबागूभक्षणादि उदरिणस्त्याज्यानि उदरेपानव्यवस्था २९१ वातकफादीनांतकंप्रशस्तम् सर्वप्रयोगाणामनुस्तीरंतकंप्रयोगः मेघजोपचितानांक्षीरमेघप्रशस्तम् २९२ अथपांडुरोगचिकित्साध्यायः १६ पांडूनाुरस्यादौकल्याणारूप्यसर्पिष्पा- नादि सिद्धंघृतंदृढयाद्यर्तिजिन् क्षेहितस्यवमनादि २९३ पांडुरोगप्रपानम् स्वर्णक्षौर्यादिकपानादि लोहचूर्णपानादि हरीतकीलेहः पांडुरोगादिप्रचूर्णपानम् २९४ वासादिकाथःपांडूादिघ्नः कामलादिनाशनचूर्णितमयोरजः पांडुरोगिणोगुटिकाः	मंडूरबटकाःपांडूामयिनप्राणदाःकु- ष्ठादिघ्नाश्च २९५ ताप्यादयःपांडुरोगघ्नाः बटकाःपांडूादिघ्नाः २९६ लेहोहलीमकादिनियामकः पानभोजनेहृत्स्वपंचमलजलंशस्तम् इतिपांडुरोगेसामान्योषधम् २९७ पवनजादीपांडोक्षेहप्रायादिमेघजम् पांडोकायान्मूदुरणघृतयोजनाच शृतंघृतंमूत्तिकाकृतविकारनाशकम् केसरादिभिःपक्वंसर्पिःपूर्वगुणम् मूदुक्षेपणार्थेभाषितमूद्वानम् २९८ दोषानुगमाद्रेषजयोजना कामलायांपित्तहरमौषधम् पक्वोघृतप्रस्थःकामलादिघ्नः कामलापहोषधपानम् निकुंभकल्कपानादिवा कामलिनखिलफलाद्यन्यतमरसयो- जना निशादिभिरंजनंकामलादिदृढत् २९९ आतुरविशेषस्यकफहरद्वयैःपित्त- जयः आतुरविशेषस्यचिकित्सा ततःकामलाबिहितोषधिः ३०० कुंभकामलायांशिलाजतुपानादि हलीमकवतश्चिकित्सा ३०१ पांडुरांगेषुशोफचिकित्सातम् अथश्वथुचिकित्साध्यायः १७ श्वथुधोलघुभोजनपूर्वकनागरादिपा- नादि मंदाग्नेस्तकपानादि ३०२ प्रयोगविशेषोगुल्मादिजित् शोफाद्यभिभूतस्यसाधितघृतपानम् ३०३ पक्वोघृतप्रस्थःशोफादिह पक्वोघृतपूर्वगुणम् अभयाघृतयोजनम् प्रवृद्धशोफादिनाशकमौषधम्
--	--

- ३०४ श्वयथोहितभोजनादि
शोफादिमतापेया
- ३०५ अन्यापेयापूर्वोक्तगुणा
शैल्यादिभिरभ्यंजनतैलादि
निंबादिवारिणास्नानम्
एकांगजेशोफेपुनर्नवादिभिर्लेपः
- ३०६ अनिलजेशोफेत्त्रिवृत्पानादि
पित्तश्वयथौतिककालयधृतपानादि
श्रंतस्तापतृष्णादिघ्नःकाथः ।
कफोद्भेजेशोफेआरग्वधादिसिद्धतैल-
पानम्
स्रोतोविघ्नाधोसतिक्षारादिशौलनम्
- ३०७ प्रलेपोन्मर्दनयोर्योजना
कुष्ठादिभिःसिद्धेर्मूत्रजलेस्नानाय
एकांगजेशोफेलेपः
दोषानुसारेणशुद्ध्यादि
अजाज्यादिपानंत्रिदोषोत्थशोफघ्नम्
- ३०८ क्षतोत्थादौशोफेऽसृग्बिशोधनादि
शोफिनोष्णम्यादिमांसादिवर्जनम्
अथविसर्पचिकित्सिताध्यायः १८
विसर्पेषुपूर्वैलघनादि
- ३०९ विसर्पेष्वमनादि
विसर्पेर्विरेचनादि
अल्पदोषेशमनप्रकारः
दुरालभादिपानम्
दाव्यादिपानम्
शाखादुष्टैरकेरकहरणम्
- ३१० निरामेषुसिधृतादिकंहितम्
रक्तेनिर्दूतेप्रलेपसेकादि
वातविसर्पशतपुष्पादिकंप्रलेपनम्
पित्तविसर्पप्रलेपः
अन्योपिलेपः
- ३११ लेपःश्लेष्मविसर्पत्दन्
अन्यविधौलेपः
एभिःसेकादिकाः
कफस्थानगतेसामेवायौलेपाः
- ३१२ संसृष्टदोषचिकित्सितम्
- अग्निविसर्पघृतप्रलेपादि
ग्रंथिविसर्पचिकित्सितम्
- ३१३ अथवाप्रदेहादि
दंत्यादिद्रव्यलेपगुणः
ग्रंथिभेदचिकित्सितम्
- ३१४ ग्रंथ्युपशमाभावेदाहः
ग्रंथिविसर्पवतोरकमोक्षः
प्रक्षिन्नेवाद्यातर्षणवर्च्चिकित्सितम्
- ३१५ रक्तहरणकारणम्
विसर्पिणोघृताभावादि
अथकुष्ठचिकित्सिताध्यायः १९
- ३१६ कुष्ठिनःस्नेहः
बातोत्तरेकुष्ठेतैलादि
पित्तकुष्ठादिजयप्रकारः
- ३१७ महातिकसंज्ञस्यप्रकारः
कफोत्तरेपक्षघृतादि
सर्वकुष्ठेषुचिकित्सितम्
कुष्ठजयस्यान्यप्रकारः
पूर्वोक्तैरभ्यंजनम्
स्निग्धस्यकुष्ठिनःशोधनादि
- ३१८ कुष्ठिनःशिराविमोचनादि
अहैराप्यायनादि
यज्जकसंज्ञघृतम्
महावज्जकम्
- ३१९ उर्ध्वाधोविशुद्धिकरघृतप्रकारः
कुष्ठादिविजिगीषोश्चिकित्सितम्
लेलीतकवसाकुष्ठप्री
शाल्यादिकमक्षपानंकुष्ठेहितम्
अम्लादिकमहितम्
- ३२० अन्यःकुष्ठनाशनप्रकारः
जितेंद्रियाणांकुष्ठादिनाशनप्रकारः
- ३२१ कुष्ठादीनांपरमंभेषजम्
त्रिफलादिलेहोवा
वृक्षककाथस्त्वभोगनाशकः
अन्यत्कुष्ठनाशकम्
- ३२२ दाव्यादयःकुष्ठनाशकाः
निशादिकषायादिःकुष्ठनाशकः

- पाठादियुतगोमूत्रपानंकुष्ठनाशकम्
लाक्षादिचूर्णयुतगोमूत्रपानंतथा
३२३ रुद्रकुष्ठनाशनप्रकारः
कुष्ठजिह्वासायनम्
अन्यत्कुष्ठनाशकम्
शशांकलेखालेहःकुष्ठनाशकः
पथ्यादिपिड्याकुष्ठजयः
३२४ खदिरचूर्णकटिभादिनाशनम्
सितादिलेहःकुष्ठनाशकः
कुष्ठघ्नचूर्णम्
तुबरास्थिशीलनम्
एवंदोषेजितेलेपादि
३२५ कुष्ठानापोटलैःस्वेदादि
कुष्ठविशेषेषुक्षारनिपातनम्
कुष्ठविशेषेलेपः
मुस्तादिकषायः
३२६ कुष्ठापहःकायः
काथलेपःकुष्ठघ्नः
शिरीषत्वगादिलेपःकुष्ठजित्
चूर्णेनोद्धर्तनादि
३२७ चूर्णेनदद्वादिनाशः
कल्कोविचर्चिकानाशकः
गुग्गुल्वादिभिःकुष्ठनाशः
लेपविशेषेणसिध्मनाशः
३२८ सुवर्णलतातैलाभ्यंगेनसिध्मनाशः
लेपविशेषःसिध्मनाशकः
घृततैलपाकादिनाचर्मैककुष्ठादिनाशः
३२९ त्वग्दोषाणां वज्रकसंज्ञितैलनाशकम्
महावज्रसंज्ञश्चित्रादिघ्नम्
तैलविशेषःकुष्ठदृन्
तैलविशेषःकल्लादिनाशकः
दद्रुषूकलेपादि
३३० चित्रकादयोबातादिघ्नाः
पित्तकफकुष्ठप्रलेपः
घृतविशेषैरभ्यंगःकुष्ठेषुहितः
सादिरादयःरुमियुतकुष्ठनाशकाः
३३१ बाताधिककुष्ठेषुघृतादि
लेपानांसिद्धिकारणम्
बहुदोषकुष्ठिनःसंशोधनम्
कुष्ठिनोबमनादिकालः
३३२ कुष्ठिनःरुत्स्नदोषनिर्हरणकार्यम्
ग्रतादीनिकुष्ठनाशकानि
अथश्वित्ररुमिचिकित्सिताध्यायः
२०
श्वित्रशमाययत्नकरणेहेतुः
३३३ श्वित्रेपूर्वसंशोधनादि
कंटकेनस्फोटकभेदनादि
कल्कपानादि
३३४ श्वित्रवतगोमूत्रविशेषपानम्
भृंगराजखादनादिवा
प्रलेपःश्वित्रादिघ्नः
श्वित्रेदग्धचर्मविशेषलेपोहितः
पूतिकीटलेपःश्वित्रघ्नः
श्वित्रशांत्यैमल्लतकलेपः
३३५ लेपविशेषाःपूर्वगुणाः
श्वित्रेपिष्टविशेषःसवर्णकरः
श्वित्रेलेपविशेषः
कुष्ठेषुमल्लतकादिकलेपः
३३६ रुमिचिकित्सितम्
रुमिणोदरेवस्ति योजनादि
३३७ मूर्ध्नेषु रुमिषु शिरोरोगनिषेधोक्ता-
चारः
बिडंगादिभिस्तक्रसाधितपेषापानम्
शिरिषादिरसपानादि
रुमित्तोलेहः
शिरोगतेषु रुमिषु चूर्णनस्ये
३३८ पूषलिकाभक्षणादि
नीपादिष्वेतद्विध्यादि
पानेवस्तौ च तैलयोजना
पुरीषजेषु रुमिषु वस्ति विरेचने
कफजन्मसु शिराविरिकादि
रक्तौत्थरुमिचिकित्सा
३३९ रुमिजिह्वासोःक्षीरादिबर्जमम्

अथवातव्याधिचिकित्स्ताध्यायः	महानिबस्याशोकस्यतिलबकबद्धि-
२१	धिः
बायोरादौऋहोपचारादि	एवंशुद्धवातापतानकेसंसृष्टदोषेदोष-
३४० ऋहकरणकारणम्	द्वयोक्तम्
अत्रदृष्टांतः	३४६ कफयुक्तंतुबुर्बादिचूर्णपानम्
स्निग्धस्यहर्षादिशमनादि	बाह्याभ्यंतरयोरायामयोरर्दितबालिक-
स्निग्धस्योपयुक्तेऋहफलम्	यादि
३४१ आतुरस्यपुनःऋहस्वेदयोजना	विबर्णदंतक्षणादिरूपस्यशीघ्रंजी-
एवंशमाभावेविशोधनम्	बिताभावः
तिद्वघृतपानादि	एतद्विपर्ययेणमंदेषुवेगेषुजीवनादि
मारुतानुलोमनेहेतुः	३४७ जिह्वास्तम्भेवातस्योपक्रमः
बिरेचनाईस्यनिरूहेरूपाचारादि	अर्दितादौनाभनादिचिकित्सितम्
३४२ आमाशयगतेवातेषट्चरणादियो-	पक्षाघातेऋहनादि
जना	अबवाहोनस्यादि
अधोनाभेःस्थितेबायाबवपीडकः-	उरुस्तम्भेनस्यादिनिषेधादि
शस्तः	३४८ अथवात्रिफलादिकल्फलेहादि
कोष्ठगोक्षाराद्याःपाचनादीपनाश्वहि-	व्योषादिभिर्गुगुलुमक्ष्णंमैदःश्ले-
ताः	ष्मामवातजघ्नः
तृत्स्थेस्थिरासिद्धंपयः	एवंमरुतःशमनादि ।
शिरोगतेशिरोबस्त्यादि	उरुष्केभिर्णोव्यायामादि
त्वगाश्रितेस्वेदादीनि	३४९ शेषवातरोगेषुस्थानदूष्याद्यालोच्य-
३४३ रक्तस्थेशीतप्रदेहादि	चिकित्सितम्
मांसभेदःस्थेबिरेकादि	मारुतार्दिनशरीरस्यकथितादिपानम्
अस्थिमज्जास्थस्यऋहैर्जयः	राक्तादिपक्षसापिर्वातरोगान्दत्त
शुक्रस्थेप्रहर्षादि	पक्षसापिर्वाद्यादिनाशकम्
रुद्धमार्गशुक्रदर्शनेबिरेकादि	३५० शिरोगतेवातेनस्यप्रयोज्यम्
वातेनगर्भेशुष्केउत्थापनेसिद्धंक्षीरम्	पक्षतैलकफयुक्तवातनाशकम्
क्लावादिप्राप्तेऋहादि	३५१ तैलप्रस्थंशेषवातरोगग्रम्
संकुचितेगेऽभ्यंगः	तैलाढकंतुल्यक्षीरंसिद्धंरुद्धमारुता-
रक्तस्नुतेआगारधूमादिभिलेपः	दिनाशनम्
३४४ अपतानकार्तस्थत्वरितमुपक्रमः	सिद्धंतैलवातादिजित्
तस्मिन्स्यादि	३५२ बलातैलकासादिनाशकंवातरोगग्रं
ऋहाःस्वेदाश्रपवनमाशफाः	३५३ पानायबसरेउक्तऋहप्रयोगेशीघ्रंदु-
३४५ वेगातरेषुमूर्धरेचनादि	ष्टवातनाशनादि
बायाबधिकसर्पिर्हितम्	कफविशेषादेर्बालिभिर्जयः
सिद्धंघृतंदुष्टवातादिनाशकम्	अथवातशोणितचिकित्स्ताध्यायः
	२२

- बातशोणितिनोशोणितहरणादि
 ३५४ रुपागादिषुजलोकाभीरुधिरहरणादि
 अंगम्लानोरुधिरहरणनिषेधादि
 विरेचनयोग्यस्यविरेचनम्
 बाताधिकेबातरकेपुराणघृतपानम्
 सिद्धंघृतबातशोणितत्तत्
 सिद्धघृतपानादि
 ३५५ बलादिभिः शृतं पयोबातरुजांनाशनम्
 धारोष्णगोमूत्रयुतमनुलोमनम्
 पित्तेबातशोणितेपक्वशतावर्यादिपानं
 बहुदोषस्यविरेकायैर्मैरंडतेलपानादि
 हरीतकीनांकाथादि
 बातरकवतःक्षीरबस्तिभिर्मलनिर्हर-
 णम्
 ३५६ कफोत्तरेबातशोणितेमुस्तादीनांका-
 थपानम्
 ज्वेहिनोरुक्षणम्
 शूलघृतेबातरकेचिकित्सितम्
 काकिलाक्षककाथपानंवातरकशम-
 नम्
 लेलीतकीबसापानंसुखदुःखजित्
 ३५७ आभ्यन्तरमुद्विष्टमतःपरंबाह्यम्
 पक्वसर्जरसपानंज्वरदाहार्तिनुन्
 पिष्टतैलाभ्यंगोवातरकरुजाहरः
 दशमूलेनसिद्धंसर्पिःशूलत्तत्
 स्तंभादिभिरार्तस्यकोष्णज्वेहःपरिषे-
 चनंवा
 स्तंभाक्षेपकहिष्मासुशूलार्तस्यप्रा-
 ग्वत्पारेषेचनम्
 स्तंभाद्यार्तस्यनिकाथादिभिःपरिषे-
 चनम्
 ३५८ सेकार्थद्वयाणि
 सुप्तस्पर्शाःस्त्रियोदाहनाशकाः
 रुग्दाहादिनिबर्हणोलेपः
 शूलघ्नमुपनाहनम्
 ३५९ उपनाहनेस्तंभादिनाशकानि
 प्राग्वत्प्रलेपयोजना

- शूलनिवृत्त्यर्थोलेपः
 अनिलऽधिके मूत्रादिसिद्धांजनम्
 सेकाभ्यंगयोःसमाक्षिकंचक्रम्
 ३६० कफोत्तरेबातरकेगृहधूम्रादप्रलेपः
 बातकफोत्तरेबातरकेप्रलेपः
 बातकफोत्तरेबातरकेलिप्तस्याम्लैःसे-
 चनम्
 लेपादिभिरुत्तानवातरकचिकित्सा
 गंभीरबातशोणितस्यविरेकादिभि-
 श्रिकित्सा
 बातश्लेष्मोत्तरेकोष्णालेपाद्याः
 पित्तरकोत्तरेबातरकेलेपादयोद्दिमाः
 ३६१ बातासृगादीनामार्तिनुत्सिद्धेतैलम्
 सिद्धेतैलंवातशोणितोद्भववातरकह-
 रत्वादिगुणम्
 ३६२ मार्गसरोधात्कुपितेबातेज्वेह्नबृंहणादि
 प्राणादिचिकित्सा
 निरामतानीतिबातेथुद्धवातचिकित्सा
 तम्
 भंगशोषादयोवश्यंचिकित्स्याः
 ३६३ पित्तावृतेबायोपचार्येणशीतोष्णकि-
 यादि
 पित्तावृतेबायोसक्षीरवस्तियोजनादि
 पित्तावृतेबातेमधुयष्टितैलादिनासिच-
 नादि
 ३६४ कफावृतेयवान्मादीनि
 संसृष्टेपित्तविनिर्हरणादि
 रक्तसंसृष्टेबातेशोणितिकीक्रिया
 मांसावृतेस्वेदादयः
 आढ्यवातेमेदसावृतेप्रमेहमेदोवात-
 घ्नमौषधम्
 अस्थिमज्जस्थवातेमहाज्वेहादि
 रेतसावृतेपूर्वोक्तम्
 ३६५ अन्नावृतेपाचनीयादि
 मूत्रणावृतेअपुसादीनि
 बर्चसावृतेबातेप्रंडेतैलादि
 सर्वस्थानावृतेकफपित्तयोरविरुद्धादि

- सर्वधात्वावृतेपानौषधादि
 ३६६ अपाने आवृतेदीपनादि
 एतद्विचार्यभिपजाकतं व्यम्
 विमार्गगबायूनां स्वमार्गनयनम्
 ३६७ पित्तरक्तसं सर्गवर्जवातावरणहालशुनः
 रकावृतेपित्तरादि
 एतच्चायुर्वेदफलभूतं चिकित्सितम्
 औषधस्वपर्यायाः
 ३६९ अधवमनकल्पाध्यायः १
 अत्रमहर्षयः प्रमाणम्
 वमनविरेचनयोर्मदनत्रिवृन्मूले श्रेष्ठे
 व्याधिबशाज्जीमूतादेर्विशिष्टता
 ३७० वमनेमदनफलचूर्णयोजना
 अनन्तरं पानादि
 ३७१ अथवापिष्पलीचूर्णपानम्
 तृदयदाहादौ कथितक्षीरादिपानम्
 ३७२ कफछद्यादौ दधिसरादि वमने हितम्
 कफेनाभिभूताम्रोशुष्यच्छरीरे च वम-
 नम्
 लेहविशेषणवमनादि
 समूलव्याधिना शककषायादि
 पुष्पाग्राणेन वमनम्
 ३७३ फलाभावे वमनेमदनपुष्पादि
 तत्रजीमूताद्याः कल्याः
 विशेषणज्वरादिपुजीमूतयोजना
 ३७४ तुंबीकोशातकीष्वपीयंकल्पना
 पित्तश्लेष्मज्वरिणशूर्णपानम्
 पित्तज्वरे जीमूतचूर्णपानादि
 ३७५ कासाद्यातैवमनविषये इक्ष्वाकादि
 इक्ष्वाकुप्रवालसाधितक्षीरयोजनम्
 कफकासादिपुवमनार्थे दधिविशेष-
 पानम्
 पांडुरादृतस्येक्ष्वाकुफलमध्यपानादि
 विषगुल्मादिपुष्पगलीक्षीरेण तद्वी-
 जपानम्
 ३७६ कफोद्भवज्वरादिपुमंथपानादि
 गुल्मादौ मांसरसेस्तुब्ध्याः कल्कपा-
 नादि
 कासादिपुगदपुकोशफलाख्यदृष्टः
 कासतृदयदाहयोर्लेहाः
 ३७७ कफविशेषे उष्णोदकानुपानलेहाव-
 मनाय
 धामार्गवस्य कल्कोविषघ्नः
 धामार्गवफलपानादिवमनाय
 प्रगाढेषुकृष्णादिषुक्षेडः
 अनूपमांसपानादि
 ३७८ रोगविशेषेषु कुमारेषु कुटजं वमनम्
 अन्यसहितकुटजबीजपानादि
 एवं वमनेऽन्योषधकल्पना
 ३७९ अथ विरेचनकल्पाध्यायः २
 त्रिवृतः स्वरूपकथनम्
 सर्वरोगजित् त्रिवृत
 त्रिवृतो मूलं द्विप्रकारकम्
 ३८० श्यामं मूर्छादितृ-
 तस्यामूलग्रहणप्रकारः
 बातामयादौ विरेचनप्रस्तावे तच्चूर्णपा-
 नम्
 तृदयविरेचनं लेहः
 ३८१ सन्निपातज्वरादिपीडितस्याजगंधा-
 दिचूर्णलेहः
 इक्षुगंडिकाभक्षणम्
 बातपित्तकफोत्थादिषु चूर्णपानं विरे-
 चनम्
 लेहो गुल्मादि रोगघ्नः
 ३८२ कल्याणसंज्ञो गुडः कुष्ठादिना शकः
 मूत्ररुद्धादिषु गुटिकाः
 ३८३ त्रिवृदादिकं विरेचनम्
 शरदि त्रिवृदुरालभादिकं विरेचनम्
 हेमं ते त्रिवृतादिकचूर्णपानम्
 ग्रीष्मर्तौ त्रिवृच्छर्करा विरेचनम्
 स्निग्धानां मलदोषतृदयः
 रूक्षाणामपिश्यामाद्यं चूर्णम्
 ज्वरादिषुराजवृक्षोधिकपथ्यः

- ३८४ बालादौचतुरंगुलस्ययोजना
शम्याकफलस्यग्रहणादि
दाहाद्यातेशम्याकफलमज्जासुखंवि-
रेचनम्
चतुरंगुलमज्ञकषायपानम्
तन्मज्ञपानं प्रकारांतरेण
- ३८५ तिल्वकमूलचूर्णपानम्
तिल्वकस्यलेहः श्रेष्ठविरेचनम्
सुधाप्रयोगनिषेधस्थानम्
- ३८६ सुधाप्रयोगस्थानम्
सुधागुलिकापानम्
घृतेन त्रिवृतादिपानम्
- ३८७ तथैवगुडांघ्रिनाव्योषादिपानम्
श्लेष्मामयाद्येषुफलमूलविशेषक-
ल्पना
कफजट्टद्वोगादिषुशंखिनीसमलयोः
कर्षमात्रपिंडकल्पना
दंतीद्वयंतुद्रबंमूलपित्तश्लेष्मबिला-
यनम्
अभिष्यन्नेदेहादिभिस्तन्मूलपानम्
- ३८८ तत्सिद्धयुतविसर्पादिजित् ॥
सिद्धतैलगुल्मादिजित्
त्रिवृद्धरीतक्यापिबिधानम्
विशेषेणग्रहण्यादीनांहितामोदकाः
- ३८९ संश्लेशादिभिरल्पस्यमहार्थत्वंप्रभूत-
स्याल्पकर्मता
त्वक्केसरादिभिर्विरेचनानि
अथवमनविरेचनव्यापत्तिद्विरव्या-
यः ३
- ३९० वमनेऽधोगतेपुनर्वमनप्रकारः
अजीर्णनरुच्येवमनेपूर्ववत्
ततस्तृतीयमपि
- ३९१ अजिग्धस्विन्नशरीरादिर्विरेचनोपधं-
गदजनकम्
उत्किष्टदोषस्यानुवासनादि
आध्मातस्यनरस्योदाबर्तहरमभ्यंगा-
दिकर्म

- ३९२ पंचमूलादिकृतयबागुःशूलादिना-
शिनी ।
प्रबाहिकादिषुपिण्डल्यादिपानम्
पीतोषधस्यकुपितवातादिकृत्यम्
तस्मिन्नवस्थाविशेषेवमनादि
- ३९३ अतिवमतःप्रतिक्रिया
पीतभेषजस्यवेगनियहादौवातहरं-
स्वेदादि
विरेचनातियोगेविरेचनद्रव्योद्धरणं
अतिवमनादौविरेकादि
- ३९४ विरेकातियोगहरंपानं
वमनातियोगेपानादि
छर्दयतोतरेप्रविष्टायाजिह्वायांकव-
लग्रहादि
बाग्ग्राहादिवातरोगेषुयबाग्बादियो-
जना
जीबादानेशोणितपित्तपरीक्षा
- ३९५ तृष्णाद्यातस्यशोणितेस्त्रबन्त्येवप्राण-
रक्षणक्रिया
- ३९६ श्यामादिभिर्वाशृतपयआदि
गुदभ्रंशेक्वाथैस्तंभनादि
बिसंज्ञस्यसामवेदादिश्रवणं
अथदोषहरणसाकल्यवस्तिकल्पा-
ध्यायः ४
- संबंदप्रमाथीवस्तिः
तत्रकल्कः
- ३९७ सर्वांनिलव्याधिहरोनिरूहः
वस्तिर्दीपनोमांसादिप्रदश्च
- ३९८ वातश्लेष्मात्थरोगजिह्वस्तिः
यष्ट्याब्हादिभिःशृतपयःपित्तामयघ्नं
निरूहादिदाहादिघ्नः
- ३९९ कफरोगितादेर्निरूहः
सुकुमाराणानिरूहाः
- ४०० वस्तिर्वातप्रोबलवर्णरूढ
वातजिह्वस्तिः
अभिष्यंदादिहावस्तिः
बिट्संगादिदिजिह्वस्तिः

- ४०१ शुक्रकरोबस्तिः
अथसिद्धवस्तिक्थनम्
मधुतैलकोनिरूहःप्रमेहादिजित्
रक्तपित्तजिबश्चुष्यश्चवस्तिः
पाय्वादिशूलजिद्वबस्तिः
- ४०२ निरूहकल्पना
युक्तरथनामावस्तिः
दोषत्दृत्शिश्वश्चवस्तिः
सिद्धवस्तिःसंज्ञः
कफामयादित्द्वबस्तिः
- ४०३ बातहरोवृष्यश्चवस्तिः
- ४०४ परमशुक्ररुद्वबस्तिः
त्तित्तियादिष्वप्येवंकल्पना
व्यायाममथितोरस्कादीनापुनर्नव-
कारकोवस्तिः
- ४०५ आत्मगुप्तादिभिःसिद्धेनपयसामो-
ज्यम्
सिद्धद्वयैःस्नेहवस्तिप्रकल्पनम्
अधुनास्नेहवस्तिः
संबातविकारजिदनुवासनम्
अनूपप्राणिनांसाधितावसापूर्वगुणा
शताव्हादिभिःपक्वतैलसमीरणे
- ४०६ सैंधवनतमघृतसमीरणजित्
अनुवासनंबृंहणादिगुणम्
अनुवासनंकफरोगजिद्वध्मादिनाश-
कंच
- ४०७ साधिततैलंकफग्रम् ।
सिद्धमनुवासनंकफे
तीक्ष्णादिवस्तिः
वस्तेस्तीक्ष्णत्वमार्दवे
सिद्धोवस्तिःस्वस्वामयनाशकः
वस्तियोजनप्रकारः
विशोधनानर्हाः
- ४०८ अथवस्तिव्यापत्तिद्विरध्यायः ५
अजिग्धादिदेहस्यवस्तिनावातादि-
ग्रहः
- ४०९ तत्रावस्थायांपानविरेचनादि
- अल्पवीर्यवस्तौदत्तेषापुराधादि
तत्रफलवर्तिप्रयोगादि
- ४१० वेगसंरोधं कुर्वतः पुंसोवस्तिर्मुर्छादिप्र-
वर्तकः
- ४११ तत्रावस्थायां शीतांबुना मुखसेचनादि
अत्युष्णादिवस्तिः कुक्षिरुग्जनकः
तत्र विरेचना नियोगवत्लक्षणचिकि-
त्सिते
- ४१२ पैत्तिकस्यक्षारादिरूपेवस्तौ दाहादि
तत्रचिकित्सितम् ।
निरूहव्यापत्तीनामेवंचिकित्सितं
अथानुवासनव्यापत्तीनांचिकित्सि-
तम्
अधिकेवातादियोगेचिकित्सा
- ४१३ पितावृत्तेस्नेहवस्तौ तस्य विनिर्हरणम्
कफावृत्तेस्नेहवस्तौ विनिर्हरणम्
- ४१४ अत्यशनावृत्तेस्नेहवस्तौ हितमौषधम्
विडावृत्तेस्नेहवस्तौ विनिर्हरणम्
अमुकादौ स्नेहवस्तौ विनिर्हरणम्
- ४१५ अपक्वस्नेहे विनिर्हरणम्
अनुच्छ्वास्यवस्ते बंदने बन्धे विनिर्ह-
रणम्
शीघ्रप्रणीतादौ चिकित्सितम्
पीड्यमाने वस्तिपुटके चिकित्सितम्
- ४१६ अतिप्रपीडिते वस्तिपुटके विनिर्हरणम्
वमनाद्यैर्विशुद्धदेहस्यैवैकतृकरक्ष-
णम्
विरुतस्य प्ररुतिनयनप्रकारः
- ४१७ प्ररुतिगतस्य लक्षणम्
अथ भेषजकल्पाध्यायः ६
प्रशस्त भेषजलक्षणम्
- ४१८ औषधग्रहणप्रकारः
पयआदीनां ग्रहणप्रकारः
कषाययोनयः पंचरसाः
- ४१९ स्वरसलक्षणम्
कल्कलक्षणम्
- ४२० चूर्णलक्षणम्

- क्वाथलक्षणम्
शीतलक्षणम्
फाटलक्षणम्
योजनाप्रकारः
स्वरसस्यमध्यमानंचतुःपलम्
पेव्यस्यमध्यममानंकर्षं
- ४२१ क्वाथप्रमाणम्
शीतकषायप्रमाणम्
फाटप्रमाणप्रकारः
खेहृपाकप्रमाणप्रकारः
खेहृविषये शौनकमतम्
- ४२२ खेहृपाकलक्षणम्
अन्यलक्षणम्
- ४२३ शाणादिसंज्ञाः
शुष्कार्द्रव्ययोर्योजनाप्रकारः
अनुकद्रव्येपेणेलोडनार्थेवारियो-
जना
द्रव्यपरिमाणाभावेतुल्यभागकल्पना
- ४२४ बटकादिसंज्ञाः
- ४२५ शैलमेदाद्द्रव्यविशेषप्रकारः
- ४२६ अथचाटोपचरणीयाध्यायः १
अन्नमहर्षयःप्रमाणम्
जातमात्रस्यबालस्यशोधनादिप्र-
कारः
- ४२७ स्वस्थीभूतस्यबालस्यनाभ्युपरिसू-
त्रेणबधनादि
ततोदक्षिणहस्ततर्जन्यातालूबम-
नादि
ततोबालस्यलेहः
ततोगर्भाभोबमनम्
- ४२८ ततोजातकर्म
स्तन्यप्रवर्तनेहेतुः
प्रथमदिबसेशिथुभोजनप्रकारः
द्वितीयतृतीयदिबसयोस्तत्प्रकारः
बालस्योत्तमस्तन्यप्रकारः
- ४२९ स्तन्यनाशकारणानि
बालस्यरोगहेतुस्तन्यम्

- स्तन्याभावितागादिपयः
षष्ठ्यारात्रौबांधवानांजागगणम्
- ४३० दशमदिबसेपूर्णसूतिकोत्थानादि
ततआयुषःपरीक्षणादि
धूपनेकाकःशस्तः
बालस्यशुभहेतुर्मण्यादिधारणम्
- ४३१ पंचषष्ठमासयोःकमेणधरण्युपवेश-
नान्नप्राशने
षट्सममाष्टममासेषुकर्णव्यधः
व्यधप्रकारः
- ४३२ सिराव्यधादागादयः
रागादीनांचिकित्सितम्
उक्तस्थानेव्यधफलम्
तत्तःसूत्रस्थापनादि
जातदंतस्यस्तनादपसारणादि
- ४३३ अपस्तनस्यशिशोःप्रीणनेमोदकः
सौम्यौषधैरोगजयः
बालस्यत्रासोनकार्यः
तस्यबल्लवातादिभ्योरक्षणम्
बाहूमेधाकृतसाधितंपयः
अष्टांगपानंधन्यादिगुणकम्
- ४३४ सारस्वतघृतंबाहूमेधादिकरम्
बचादिभिःसाधितंघृतंपूर्वगुणम्
बपुरादिकृतश्चस्वारोयागाः
बचादिभिर्बाकुगुडिः
- ४३५ अथबालामयप्रतिषेधाध्यायः २
त्रिविधबालस्वास्थ्यकारणम्
शुद्धक्षीरलक्षणम्
बातदुष्टलक्षणम्
पित्तदुष्टलक्षणम्
कफदुष्टलक्षणम्
- ४३६ संसगदुष्टलक्षणम्
तन्क्षीरंबालस्ययथास्वव्याधिजन-
कम्
रोदनान्पीडावेदनम्
अथयबिषाशपेरोगवेदनप्रकारः
शिरादोपीडावेदनप्रकारः

- यथादोषं धान्याउपाचारकरणम्
 बातेन दुष्टैस्तन्येदं शमूलपानादि
 ४३७ ततो वातव्याधिचिकित्सितो कघृत-
 पानादि
 शिशोर्लेहः
 पित्तेन दुष्टैर्बालधन्योः काथपानादि
 अथ बासिद्धघृतलेहादि
 ४३८ श्लेष्मदुष्टे मधुयष्टीघृतपानादि
 धन्यावमनादि
 त्रिदोषदुष्टे क्षीरालसकगदोऽस्तिः
 ४३९ तत्र द्वयोरपि बमनोपक्रमः
 पेयादिके लतेषां दिगणादिप्रयोगः
 पाठादयस्तन्यदोषहराः
 अनुबन्धे यथारोगचिकित्सितम्
 दंतोद्भेदो गोगाणां हेतुः
 दंतोद्भेदबालपीडायां हृष्टांतः
 ४४० तत्र दापानुमोऽपि प्रयोगः
 पूर्वोक्तबालानां भैषज्यम्
 बालानां मृदुबमनम्
 स्तन्यतृप्तस्य बमनम्
 पेयापीतबनो बालस्य बमनम्
 ४४१ बिरेकेण साध्ये रोगे बस्त्यादियोजना
 मूर्षादिलेहास्तन्यदापहराः
 पिष्यल्यादिचूर्णेन शिशोर्दंतपाली-
 प्रतिसारणम्
 लावादिचूर्णदंतकेसरबन्धुस्वरम्
 दंतोत्थानेन वादिभिः पक्कं घृतम्
 रजन्यादिचूर्णलेहः
 ४४२ साधितं घृतं दंतोत्थरोगनाशकम्
 दंतोद्भेदी बालयंत्रणं
 दिवा स्वापबतो बालस्यारोचकादयः
 तेषु समधुघृतसैधवादियोजना
 ४४३ तथापंचकालादियोजना
 सिद्धघृतं स्नानसांविशोधनम्
 सिंहादिभिर्घृतं पूर्णगुणम्
 मधुयष्टिकादिभिः साधितं घृतं शोष-
 जित्

- साधितं शशिशोर्बालस्यातिपुष्टिकरं
 सिद्धं नैलमभ्यंजने हितम्
 ४४४ लाक्षादि सङ्गैर्नैलेज्वरादिजित्
 कातादिपीडितबालस्य लेहः
 अन्योलेहः
 पक्कं सर्पिर्बमिशमकम्
 ४४५ सदने बाले जितेशांत्यादिकम्
 कुङ्ककफात्तुमांसेतालुकटकादि
 तत्रयवक्षारक्षोद्वाभ्यां प्रतिसारणम्
 कुकूलदौस्वेदादि
 ४४६ शिशोस्तालुकटके औषधम्
 गुदे रक्तकफोद्भवोऽनेकसंज्ञारोगः
 तत्र धान्याः क्षीरशोधनम्
 व्रणलेपादि
 ४४७ गुदकुटके पित्तव्रणतुल्यं चिकित्सितम्
 मृत्तिकोद्भव रोगनाशकोलेहः
 उक्तौषधालिप्तस्तनपाने रोगनाशः
 ४४८ अथ बालग्रहप्रतिषेधाध्यायः ३
 सदा शिशोर्त्वादितद्वा दशग्रहाः
 बहूनामानि
 अभिलष्यतां तेषां रूपपादि
 तेषां सामान्यं रूपम्
 स्कंदगृहीतस्य लक्षणम्
 ४४९ विशाखगृहीतस्य लक्षणम्
 मेघाख्यस्य लक्षणम्
 श्वघ्नस्य लक्षणम्
 ४५० पितृघ्नस्य लक्षणम्
 शकुनिघ्नस्य लक्षणम्
 पूतनालक्षणम्
 शीतपूतनालक्षणम्
 अंधपूतनालक्षणम्
 ४५१ मुखमंडितालक्षणम्
 रेषतीलक्षणम्
 शुष्करेषतीलक्षणम्
 अचिकित्स्यबाललक्षणम्
 ४५२ भुंजान्न्यादिलक्षणस्य नाशिकाशु-
 ष्करेषती

- ग्रहग्रहणेत्रीणि कारणानि
हिंसात्मकेग्रहे सति लक्षणादि
रतिकामेग्रहे लक्षणादि
अर्चाकामेग्रहे लक्षणादि
४५३ तेषां जयप्रकारः
साध्यग्रहबालस्य धूपनादिप्रकारः
४५४ पूत्यादिभिर्धूपः सव्यग्रहमोचकः
सर्वग्रहजित्करयपेन निर्मितो धूपः
शिरोधृतविशेषपानं ग्रहजित्
सर्वरागग्रहघ्नप्रसर्पिः
४५५ पानाभ्यंजनाभ्यां पक्षसर्पिः सर्वग्रह-
नाशनम्
गोशृंगादिसर्पनिर्मोकादिधूपनार्थ-
हितम्
अन्नभूतबिद्यायां बक्ष्यमाणसर्पिर्धो-
जनादि
उत्कृष्टतोयस्नपनं शिवम्
४५६ औषधैः समुपकमः
अथ भूतबिद्याज्ञानाध्यायः ४
यद्यद्रूपानुकरणं तत्तद्रूपलक्षणम्
मृतोष्टादशविधः
४५७ भूतानुषंगे हेतुः
ग्रहग्रहणे हेतुः
भूतग्रहणकालः
४५८ देवग्रहगृहीतलक्षणम्
दैत्यग्रहगृहीतलक्षणम्
४५९ गंधर्वगृहीतलक्षणम्
सर्पगृहीतलक्षणम्
यक्षगृहीतलक्षणम्
ब्रह्माक्षसगृहीतलक्षणम्
४६० पिशाचगृहीतलक्षणम्
प्रेतग्रहगृहीतलक्षणम्
कुष्माण्डगृहीतलक्षणम्
४६१ निषादगृहीतलक्षणम्
औकिरणगृहीतलक्षणम्
बेतालगृहीतलक्षणम्
पितृग्रहगृहीतलक्षणम्

- गुवादीनां शोधितानुबचनादिभि-
स्तद्ग्रहवेदनम्
त्याज्यलक्षणम्
४६२ अथ भूतप्रतिषेधाध्यायः ५
अहिंसाकामभूतस्य जपादिभिर्जन्यः
ग्रहापहः प्रयोगः
४६३ तस्याभ्यंजनरोकाग्रहापहाः
तिद्धसर्पिः पाननस्य योर्महनाशकम्
एभिः कल्पितो गदः पूर्वगुणकः
गुहकांजननस्य लेपैर्दुष्टवणादि-
नाशकाः
स्कंदादिघ्नधूपनम्
४६४ भूतरावाह्यपानं ग्रहघ्नम्
महाभूतरावतंज्ञकघृतं सर्वग्रहनाश-
कम्
४६६ ग्रहग्रहणेनेषलयादिप्रयोगः
ग्रहप्रियवस्त्रादिकं देयम्
तथारत्नादीनि
अयं सामान्यो विधिः
सुगदिभ्यो बलिदानस्थानानि
४६७ देवानां भिक्षुलिकथनम्
पक्षघृतपानादिभिर्ग्रहमोचनम्
नस्यां जनाभ्यां ग्रहमोचनम्
दैत्यानां भिक्षुबलिः
नागानां भिक्षुबलिः
४६८ यक्षाणां भिक्षुबलिः
गोमूत्रक्षीरघृतं नस्यादौ हिनम्
हरीतक्यादिपिष्टं नावनां जने हिनम्
ब्रह्मरक्षतां भिक्षुबलिः
पक्षघृतं पानादिषु हिनम्
४६९ रक्षसां भिक्षुबलिः
नस्याभ्यंजने
सिद्धघृतं रक्षो ग्रहनिवारणम्
पिशानां भिक्षुबलिः
पक्षघृतं पानाभ्यंजनयोः
४७० नस्यां जने
देवर्षिपितृगंधर्बैर्बज्र्यां बज्रैः

पिशाचमन्तरेण ग्रहेषु प्रतिकूलाचरणं न जपविशेषः सर्वत्र हजित् महाविद्याश्रवणम् भूतेशपूजादिः	उन्मादाप्राप्तौ हेतुः विगतोन्मादलक्षणम्
४७१ वक्ष्यमाणध्याययोरुक्तमत्र हितम् अथोन्मादप्रतिषेधाध्यायः ६ उन्मादाः षट् उन्मादस्वरूपम् उन्मादानामुत्पत्तिक्रमः उन्मादानां सामान्यलक्षणम्	४८१ अथापस्मारप्रतिषेधाध्यायः ७ अपस्मारलक्षणम् अपस्मारश्रुतुर्बिधः
४७२ विशिष्टलक्षणम् बातादुन्मादेरुशांगत्वादि पित्तादुन्मादेर्मन्तर्जनक्रोधादयः	४८२ अपस्मारेऽदुग्धभूषतिकंषादयः बातादपस्मारलक्षणम् पित्तादपस्मारलक्षणम्
४७३ कफादुन्मादेऽरोचकादयः त्रिदोषोत्थोमारणात्मकः धनादिनाशोऽन्मादः	४८३ कफादपस्मारलक्षणम् सर्बलिंगापस्मारलक्षणम् बमनादिभिर्ध्यादीनां प्रबोधनम् वातिकोदोचिकिस्ता अपस्मारिणोऽपस्मारशोधनार्थयो- गाः
४७४ विषेणोऽन्मादेऽयाववदनः पवनजोन्मादेऽन्नेहपानादि कफभित्तमबेबमनादि एवमप्यनुवृत्तौ तीक्ष्णनाशनां जन- योजना	४८४ महत्पंचगव्यं ज्वरादिहरम् साधितं तर्पिन्मादादिदुर्जित् सिद्धतैलप्रस्थाप्यपस्मारमोचकम् घृतप्रस्थं वातपित्तजापस्मारनाशक- म्
उन्मादादिजिदुघृतम्	४८५ क्वाथविशेषेऽनंस्तीरतद्वत् पक्वं घृतप्रस्थमपस्मारजित् गवादीनां पित्तं न स्येद्वितम् साधितं तैलं न स्येदभ्यंगे च शस्तम् उन्मादापस्मारिणोऽसाधितं तैलं न- स्यं चूर्णं वा
४७५ ब्राह्मीघृतमुन्मादादिजित् भूतग्रहादिषुकल्याणकाल्यं सर्पिः	४८६ अपस्मारिणोऽधूपयोजना तैललघुनशीलनादि दुश्चिकित्स्यस्य रसायनानि त्वमित्यंरुतवानिति वचननिषेधः
४७६ महाकल्याणसंज्ञं पूर्वस्माद्दुर्गैरधिकम्	४८७ अथवत्संज्ञां विज्ञानीयाध्यायः ८ नयनरोगसंप्राप्तिः रुद्धोन्मीलनाख्यो नेत्ररोगः
४७७ बर्निर्नस्यादिभिरुन्मादद्वन्द्वं अवपीडादयोहिताः शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकम् ऽवगोमत्स्यं धूपः	४८८ निभेषाल्योरोगः वातहृताख्योरोगः कुंभीसंज्ञाः पिटिकाः पित्तोत्क्रुष्टसंज्ञाः
४७८ पित्तकेतुन्मादतिक्रकादिहितम् तथा शिराव्यधादि	
४७९ जलवर्जितकूपे प्रक्षिप्य सु- धाशोषणादिवा	
४७९ इष्टविनाशादुन्मादिनादृशप्राप्त्यादि कामादिजानां कामादिभिः शमः भूतोन्मादेभूतनिर्दिष्टमौषधम्	
४८० भूतानुबन्धे चतुष्पथे बालः	

- पक्ष्मशातनाख्यः
पोथर्कासंज्ञाःपिटिकाः
४८९ कफात्किष्कृष्टसंज्ञा
लगणाख्यः
उत्संगाख्याःपिटिकाः
तद्वदुत्किष्कृष्टाख्यमर्शोनाम
आंजननामिकापिटिका
४९० विसवर्त्माख्यः
उत्कृष्टवर्त्माख्यः
श्याववर्त्माख्यः
शिलष्टवर्त्मानो
सिकतावर्त्म
कदंभाख्यम्
बहलंनाम
४९१ शिशोःकुक्कणकः
पक्ष्मोपरोधेवर्त्मानांस्कोचादि
आलर्जाग्रथिः
अर्बुदाख्यः
४९२ बल्मसंश्रयाणांसंख्या
तेषुनाध्यासाध्यत्वप्रकारः
शस्त्रसाध्येपक्ष्मसदनकुट्टनादि
अथबल्मरोगप्रतिषेधाध्यायः ९
रुद्धोन्मीलेपुराणघृतादियोजना
४९३ कुंभीकावर्त्मबिलेखनादि
वर्त्मबिलेखनप्रकारः
४९४ सुलिखितवर्त्मलक्षणम्
अतिलेखनाट्टुजादीनि
तत्रप्रतीकारः
नवनीतिनाभ्यंगादि
अतिलिखितेचिकित्सा
४९५ कठिनोन्नतपिटिकाभेदनादि
सर्ववर्त्मलेखनेभेदनेचार्यक्रमः
पित्तरकोत्किष्कृष्टयोःशिराविमोक्षणादि
पक्ष्मणांसदनेरोममूलविकुट्टनादि
४९६ पक्ष्मशातेश्वेषमंजनम्
कथितसदिरादिभिःसेचनादि
कल्कोत्किष्कृष्टेविलिखितादि
- लगणेष्वेवमेव
अशांतावग्निनादहनम्
कुक्कणेस्तनदायिन्याःपानादि
स्तनदायिन्यार्विरेचनम्
४९७ मुस्तादिकल्केनकुचालेपादि
शुद्धायाःक्रायपानम्
शिशोर्वर्त्मनिलिखितेसेचनम्
शिशूनांसर्वव्याधिषुसहेतुकंभवनम्
तत्रभवनम्
तत्रशोधनम्
४९८ कुक्कणेवर्त्मादि
कुक्कणपोथकयोर्वर्तिः
पक्ष्मरोधेप्रवृद्धेषुरोममुच्छेदनादि
४९९ अशानौदाहादि
अयसंधिपित्तासितरोगविज्ञाना-
ध्यायः १०
५०० संधिरोगकथनम्
पबनाजलस्त्रावाख्योरोगः
कफात्कफस्त्रावेरवेतादिस्त्रावः
श्लेष्मणाशोकउपनाहाख्यः
रक्तेनताम्रास्त्रावः
रक्तसमुत्थपिटिकाशूलदाहवती
पूयस्त्रावःख्येपूयस्त्रावः
५०१ कनीनसंधौपूयांसोम्रणः
कनीनस्यांतःशोकोऽलजी
अपागेकनीनेबारुमिग्रथिः
उपनाहादिचतुर्णांशस्त्रेणसाधनम्
आस्त्रवादिचतुर्णामलजेश्चत्यागः
सितेनेत्रदेशेऽर्बुकिष्कसंज्ञारोगः
५०२ कफाच्छुक्लभागेऽशुक्लार्म
बलासमर्पितमर्म
दिष्टकंनामर्म
शोणितात्शिरोत्पातः
तत्रचिकित्सताभावेऽबलोकनाभा-
वः
शिराजालेशिराजालं नाम
५०३ अर्जुनं नाम

प्रस्तार्यम	क्षतशुक्रपक्वघृतपानादि
स्त्रावाम	वर्तयः पित्तास्रप्रसादकार्यः क्षतशुक्र-
अग्निमांसार्म	घ्राश्च
शिरसंज्ञाः पिटिकाः	दंतवर्तिः क्षतशुक्रनिवृत्तिकरी
एषां त्रयोदशानां साधनप्रकारः	५१२ वर्तिः सर्वशुक्रदृत्त
तत्र बज्या बज्या विचारः	अजनं स व्रणा व्रणगंभीरत्वकृत्थशु-
५०४ अथ रुष्णरोगाः	कहरम्
पित्तात् क्षतशुक्रकं त्रिधा	निरुक्षुक्रस्योन्नमनम्
कफात् शुक्लं शुक्रकम्	शुद्धशुक्रहरिद्रादिकाथेन सेचनम्
रक्तेनाजकार्ख्या	शुक्रघ्रागुटिकाः
५०५ सरक्तमलेः शिराशुक्रादि	५१३ मरीचादिभिर्घर्षणकरणम्
तां ग्रजं शुक्रकम्	घर्षणाय द्वौ यांगी
वर्ज्यं शुक्रकम्	चूर्णः शुक्रहर्षणं मनोजनम्
५०६ एषं रुष्णे पंचगदाः	मुद्रा अजनम्
अथ संधिसितासितरोगप्रतिषेधा-	दृष्टशुक्रहरावर्तिः
ध्यायः ११	५१४ बालादिभिः शुक्रलेखनम्
उपनाहचिकित्सा	सिराशुक्रव्रणइव चिकित्सा
संधिरोगनेखनादि	वर्तिर्नैत्रां जनम्
अर्मेव चिकित्सा	अशांतौ शस्त्रप्रयोगः
५०७ पुयालसे शिराव्यधादि	अताध्याजकायावेदोपशमादि
संधिषादिभिः श्रूणां जनप्रयोगादि	असाध्यशुक्रं अजनम्
रुमिधं विभेदनादि	५१५ अजकया व्यधादि
शुक्त्याख्यरोगस्यापित्ताभिष्यंदबहु-	शुक्रेषु पानादौ पक्वघृतम्
पाचारः	५१६ अथ दृष्टिरोगविज्ञानीयाध्यायः १२
बलासप्रथितपिष्टकयोरुपचारः	तिमिराख्यरोगलक्षणम्
५०८ शोफकंदूप्रमंजनं वर्तिः	प्रथमपटलप्राप्तस्य कार्यम्
शिरात्पातादोरक्तस्य दबन् क्रिया	द्वितीयपटलप्राप्तस्य कार्यम्
शिरात्पातादौ विशेषेण हितकथनम्	५१७ तृतीयपटलप्राप्तस्य कार्यम्
अर्मेण श्रिक् त्ततम्	चतुर्थपटलप्राप्तस्य कार्यम्
अमंणः शस्त्रचिकित्सा	बानेन निमिरव्याविद्वदबलोकना-
छेदनप्रकारः	दि
५०९ छेदादनंतरं बंधनादि	५१८ बातेदृक् शिरासंकोचादि
५१० हीनातिछेदनजगदज्यप्रकारः	पित्तजेति मिरेबिद्युदादिदीपितादि
श्लेष्मतिमिरादिजदंजनम्	कफेनतिमिरेस्निग्धशुक्लाबलोकनादि
तिमिरघ्नान्नयंजनानि	५१९ रक्तेनतिमिरेरक्ताभाद्यबलोकनादि
५११ कठिनशिराणामर्मेव चिकित्सा	संसर्गसन्निपातेषु संकीर्णलक्षणवेद-
शुक्रेषु फलादिनो जना	नादि

- नकुलाधस्यदिबादृहीरात्रौन
 ५२० दिबादर्शनयुक्तः
 उष्णविदग्धाख्यादृष्टिः
 अम्लेनविदग्धादृष्टिः
 धूमरोनामरोगः
 ५२१ औपसर्गिकलिङ्गनाशः
 एवंदृष्टिर्मंडलेसप्तविंशतिरोगाः
 ५२२ अथतिमिरप्रतिषेधाध्यायः १३
 तिमिरस्यशीघ्रमुपक्रमः
 साधितघृतप्रस्थपानंतिमिरापहम्
 साधितपुराणघृतप्रस्थंकावादिनाश
 कम्
 ५२३ घ्राणादरोगजिदृतम्
 तिमिरिण्बिफलाघृतपानम्
 महात्रैफलं सपिर्दृष्टिषकारजित्
 ५२४ लेहेनगारुत्मतचक्षुलाभः
 संयुक्तत्रिफलातिमिरघ्नी
 तिमिरातुरस्यपायसादिभक्षणम्
 ५२५ चूर्णाजनं सर्वतिमिरघ्नम्
 अंजनंतिमिरादिशांतिरुन्
 कफामयजिष्णुं
 सर्वाक्षिरोगेष्वंजनम्
 ५२६ मास्करश्रृणोर्विशेषणतिमिरघ्नः
 अंजनंतिमिरातकरं द्वितीयो मास्करः
 गरुडतुल्यनयनकरंतुल्यम्
 ५२७ सीसशलाकतेमियादिघ्नी
 नयनयोगृधृतुल्यबलकरोयोगः
 मिन्नतारचक्षूरक्षकश्रृणः
 ५२८ अंजनविशेषादधस्यापिदृष्टिः
 अंधानां दृष्टिप्रदारसक्रिया
 तिमिरेऽप्रतिसाराख्यमंजनम्
 गुटिकातिमिरनाशिन्यः
 षण्मासकोयोगस्तिमिरादिघ्नः
 ५२९ अशेषदृष्टिरो गहरं चूर्णांजनम्
 दृष्टिबलकारकं नस्यम्
 नेत्ररोगिणः ओहादिभिरुपक्रमः
 इतः परं प्रतिदोषसाधनम्

- बातजेतिमिरेकाथपक्वघृतपानादि
 ५३० ऊर्ध्वजन्तुरोगादिनाशकं नस्यम्
 तैलं नस्येन सर्वजन्तुरोगादिजित्
 अंजनेष्वेयाघ्रादिबसा
 स्त्रोनां जनंतिमिरहरम्
 ५३१ एवंशमाभावेतर्पणम्
 घृतविशेषः श्रृंशंतर्पणम्
 अन्यस्तर्पणम्
 तत्रशबाविदादीनां बसाकल्पना
 पुटपाकादियोजना
 बातजेतिमिरपीनसबन्धिरूहानुवा-
 सने
 पैत्तजेतिमिरेसर्पिष्पानादि
 ५३२ समाक्षिकशर्करादिभिर्विरेचनम्
 नेत्रस्य शिरस्सुशिशिरसेकलेपादयः
 अंजनेसारिषादिभिरवर्त्यादि
 तिमिरजित्सोबीराजनादिकं मंज-
 नम्
 नस्येपक्वघृतम्
 श्लेष्मोऽथतिमिरेघृतपानपूर्वकशिर-
 राख्यधादि
 ५३३ पक्वेतैलनावनम्
 दुग्धैमल्यायबिमलाकोकिलाख्येवर्ती
 तिमिरघ्नकरार्तिः
 रक्तजेतिमिरेपित्तबदुपक्रमादि
 रक्तोऽथतिमिरनाशकमोषधम्
 संसर्गजेतिमिरेचिकित्सितम्
 ५३४ तन्नावनमुखलेपो
 नावनशिरोगस्तयोः साधिततैलम्
 सर्वांथतिमिरेहितमंजनम्
 सन्निपातिकेतिमिरंजनम्
 काचेशिरारहितापूर्वाक्रिया
 ५३५ अंजनं काचयापनम्
 राश्याध्ये श्रेष्ठमंजनम्
 नकांध्यस्त्वृद्धतिः
 निशांध्यघ्नीवर्तिः
 निशांध्येहितावतयः

<p>राश्याध्येपरमंजनम् माहिषप्रीहयकद्रक्षणम् ५३६ जीबन्त्याःपल्लवभक्षणम् धूमराख्याःपित्तविद्विह्वेहादि गोशरुदादिभिर्विपक्वाजनादि पक्वघृतनाशनम् क्षीरभवसर्पिस्तर्पणादि ५३७ चितादिभिस्तिमिरोगबद्धलोकनम् तत्रोषधयोजनम् सूर्योपरागादिदर्शनेनोपहनदर्शनस्य- स्निग्धहिमादितर्पणम् चक्षूरक्षाकरणसहेतुकम् त्रिफलादिकर्नेत्ररक्षा ईक्षणस्यपरंक्षणमहिताशननिवृ- त्यादि ५३८ अधालिङ्गनाशप्रतिषेधाध्यायः १४ कफोद्गलनाशस्यव्यधादि तत्रहेतुः श्लेष्मिकलिङ्गनाशोआनीलतागदः ५३९ आबर्तकीदृष्टिस्वरूपम् राजीमतीस्वरूपम् विषमास्वरूपम् चन्द्रकीस्वरूपम् छत्रकीस्वरूपम् अशिगर्हादीनांनराणांलिङ्गनाशन- व्यधानं दक्षिणाक्षिव्यधप्रकारः ५४० सुबिद्भुलक्षणादि ५४१ समाहंसवध्वादिनिषेधः शक्त्यनुसारेणलघनादि अतिसूक्ष्मादिदर्शननिषेधादि ५४२ शोफादीनामधिमंथस्यचोद्भूत्यादि रूपागशमनायमुत्सालेपः सर्षपयुततिलाःपुर्बगुणालेपश्च श्रोतनेऽजाक्षीरंरुजादिद्वन्द्वम् मधुकादिभिर्वाऽजाक्षीरं एवमप्यशतौशिरामोक्षादि</p>	<p>५४३ बिद्वनयनेवर्तिः बिद्वनयनेप्रसादजननं पिंडांजनम् अथसर्वाक्षिरोगविज्ञानाध्यायः १५ नेत्रवानेनाभिषण्णेउपशमनम् ५४४ अधिमंथेक्षणनादादिः अधिमंथात्तृताधिमंथः मन्यादिभ्यांवायुस्तीव्रव्यथाकरः अन्यतोवातविपर्ययजिह्वनेत्रम् पित्ताभिष्यंदलक्षणम् ५४५ अधिमंथलक्षणम् कफजेभिष्यंदेजाड्यादिकम् अधिमंथेक्षणमंडलादि रक्तस्यदेनरकाशुराज्यादिकंनयनम् मंथलक्षणम् सर्वेऽधिमंथाःस्यंदाधिकव्यथाः ५४६ शुष्काक्षिपाकोरोगः सशोफोनेत्ररोगः अक्षिपाकात्प्रयारुख्योरोगः ५४७ अम्लोषिताख्यः सर्वनेत्रगारोगाःबोडश एतेषुहृताधिमंथाक्षिपाकात्प्रय- योस्त्यागः एषादृष्टिघ्नत्वेकालपरिमाणम् ५४८ अथसर्वाक्षिरोगप्रतिषेधाध्यायः १६ स्यंदेषुतीक्ष्णगंडूषकादिकर्नव्यंमायू- षे स्यंदेदाहदिशत्यैबिडालकादिकार- णम् सद्यःप्रकृपितेनेत्रेचूर्णाबगुंठनम् ५४९ चूर्णेनेत्रकोपजित् नेत्रेओषधधारणम् सर्वदोषकुपितेचक्षुषितेकः शोभांजनकरसोनेत्रपीडाजित् मुक्तुपिंडिकारोगहन्त्री ५५० मारुतजेभिष्यदेआश्रोतनादि रक्तपित्तजस्यदेकसेरुकादिरजः पुंड्रादिभिर्भूनीदाहादिद्वन्द्वम्</p>
--	---

- सूक्ष्मरजीकृतं श्वेतरोमं पित्तादि-
जित्
- ५५१ कफेनागरादिरसआश्रोतनम्
साक्षिपातिकेमिष्यंदेआश्रोतनम्
शिरोबदनलेपादि
तिमिरप्रतिषेधस्य पर्यालोचनपूर्वकं-
चिकित्सितम्
अयमेव बहिर्धर्मथादिष्वपि
अशतोभुबोरूपरिदाहः
बाताक्षिरोगनाशिनीवर्तिः
- ५५२ पित्तरक्तद्वर्तिः
श्लेष्माक्षिरोगजिह्वर्तिः
सर्वाभिष्यंदोत्थरोगघ्नः पाशुपता-
ख्योयोगः
शुद्धाक्षिपाके घृतपानतर्पणादि
तत्रांजनम्
- ५५३ श्रेष्ठांजनम्
सशोकेल्पशोफेबाक्षिराव्यधादि
शूलदन्तसेकः
आश्रोतनेकाथः
घर्षादिहरसंधाबप्रयोगः
घृष्टताम्बादिवेदनाघ्नम्
- ५५४ ताम्रघृष्टं संघर्षादिघ्नम्
घृष्टोदुंबरफलं दाह्यादिजित्
शिथुपल्लवरसः शोफादिघ्नः
मृत्कपालं घर्षादिजित्
स्तन्येनाश्रोतनम्
गुटिकाघर्षादिघ्नाः
- ५५५ व्याघ्रादिकं शोफरूक्प्रणुत्
अम्लोषितेनेत्ररोगे पित्ताभिष्यंदचि-
कित्सितम्
उत्क्लिष्टादयोष्टादशरोगाः
पित्ताक्षिरोगबतोबर्त्मनिर्लेसनम्
पित्तनाशनः सेकः
- ५५६ पिष्टंजनमौषधम्
क्लेदकं बूटदंजनम्
हरीतकीकाथपिष्टतगरादिपित्तघ्नम्
- सैधवादिभ्योवर्तिः पित्तशुक्रद्वत्
पेच्छयपक्ष्मशातघ्नमंजनम्
- ५५७ चूर्णः पित्तेषु रोमकारकः
मषीपित्तानारोपणार्थं श्रेष्ठ
पित्तिरोगिणः पुनः पुनर्बन्धादलेप्तादि-
कम्
स्वस्थनेत्रस्यापि पुराणयथादिकसे-
वनम्
- ५५८ वेगसंरोधादिकवर्जनम्
शिराणानयनदुष्पुष्पुकरत्वम्
उपानदभ्यंजनादिसेवनम्
- ५५९ अथ कर्णरोगविज्ञानीयाव्यायः १७
कुपितबायुः कर्णबिबरे शूलकरः
पित्तेन दाहान्बित शूलादि
कफात् शिरा आदिगौरवादि
- ५६० दूषितरक्तात् कर्णशूलः
समुदितदोषैः शोफादियुत शूलादि
कर्णनादः
उपेक्षितो बायुः कर्णनादो बाबाधिर्व-
करः
प्रतीनाहसंज्ञको गदः
- ५६१ कंठशोफाख्यो गदो
कफः पूतिकर्णकरः
रुमिकर्णकाख्यः
कर्णविद्वधिः
कर्णाशः कर्णाश्रुदे
- ५६२ कुचिकर्णसंज्ञः
कर्णपिप्पली
बिदारिकाख्यः
पालीशोषसंज्ञः
तंत्रिका
परिपोटसंज्ञः
- ५६३ उत्पातसंज्ञः
श्याबाख्यः
गल्लिराख्यः
दुःसवर्धनसंज्ञः
लेह्याख्याः पिटिकाः

<p>एषासाध्यस्वादि ५६४ अधकर्णरोगप्रतिवेधाध्यायः १८ बातोद्भवेकर्णशूलैर्मांसमोजनादि बातहरेरणेअम्लादिषुचमहाज्वेहः सयोरुजापहःज्वेहः ५६५ अन्यज्वेहयोजना बातव्याधिप्रतिशयायविहितमत्र शिरसासहजानवर्जनादि पित्तशूलैस्त्रिगुणस्यविरचनादि शूलादिग्रन्थैलम् कर्णलेपनम् ५६६ कफोत्थेषमनादि कर्णपूरणेलगुनादीनांस्वरसः रसःशूलजित् बीजापूरादिरसेनपूरणादि सिद्धतैलपूरणेहितम् रक्तजेकर्णशूलेपित्तवत्कर्म ५६७ पक्केपूयबहेकर्णधूमादिकादियोजनम् पिबुबार्तिभिःकर्णस्नोतःपूरणादि एषशूलादिनिवर्तकोविधिः तैलविशेषपूरणात्स्नाबनिर्हारः नादबाधिर्ययोर्वीतशूलोकमौषधम् तैलनावनादिभिर्नादादिग्रन्थैलम् ५६८ पक्कैलपूरणादुजादिजित् कर्णनादेसर्षपोत्थतैलम् पक्कैलपूरणात्सकृच्छकंद्वादितिजित् यदिकर्णोत्तुमाबिबतदास्त्रहरणम् ५६९ कर्णयोःसशोफक्लेदयोर्नरस्यबमनम् बालवृद्धचिरजातबाधिर्याणावर्ज- नम् प्रतिनाहेकर्णविशोधनादि कटूष्णैर्लेपनम् पूतकर्णरुमिकर्णयोःकर्णस्नाबोक्तं- चिकित्सितम् कर्णविद्वधौषमिपूर्वाविद्वधिक्रिया स्ततविद्वधौपिसोत्थकर्णशूलोकम् ५७० अशोर्बुद्बुदनासाचिकित्सितम्</p>	<p>कर्णविदारिकायाःकर्णविद्वधिवत् पालीशोषेबातश्रोत्रशूलहवनस्या- दिच पालीनांपुष्टिरुत्पक्कैतैलम् पाचित्तैलपालीपोषणवृद्धिरुत् पालीछेदनादि ५७१ परिपोट्येषएषविधिर्याप्याख्यः उत्पानेशीतलैर्लेपः अभ्यंजनेसिद्धतैलादि उन्मंथेसिद्धतैलाभ्यंजनादि दुर्बिद्धेपालीसेचनादि पारिलेहिकालेपनादि ५७२ छिन्नेकर्णेचिकित्सा कर्णरोगविधानम् सुख्खादिगुणकर्णविबर्धनम् ५७३ कर्णवर्धनोभ्यंगः नासासंधानम् ५७४ छिन्नोष्ठस्यानासासंधानवद्विधिः अथनासारोगविज्ञानाध्यायः १९ ५७५ दोषानासायांप्रतिशयायजनकाः बातात्मतिशयायेमुखशोषादयः पित्तात्मतिशयायेतृष्णादयः कफात्मतिशयायेकासादयः त्रिदोषजःप्रतिशयायोवृद्धिमाश्रु- तिमाश्च दुष्टरक्तंप्रतिशयायकृत् ५७६ दुष्टप्रतिशयायलक्षणम् प्रतिशयायेषुपक्कलक्षणानि भृशक्षबाख्यः ५७७ नासिकाशोषस्यलक्षणम् नासानाहाख्यः घ्राणपाकाख्यः घ्राणस्नाबाख्यः नासामवृद्धःकफःपीनसाधिकसूक्ष्मः ५७८ दीप्तिसंज्ञालक्षणम् पूतनासालक्षणम् पूयरक्तसंज्ञालक्षणम्</p>
---	--

पुटकलक्षणम्
दोषालिगैरशोर्बुद्धज्ञानम्
सर्वेष्वशस्त्वर्बुद्धेपुरुच्छादुच्छसना-
दयः

५७९ तेषामप्येदुष्टपीनसस्ययापनम्
अथनासारोगप्रतिषेधाध्यायः २०

पीनसेषुज्वेहनादि
५८० पीनसादिदुष्टदौषधम्
बसादियुक्तधूमपानम्
आनादित्यागः
बातमतिशयायेसाधितघृतपानादि
पित्तकोत्थयोःशृतसापिष्णानादि

५८१ तैलनाबनम्
कफजेलंधनादि
घृतादिभिःसाभिपातिकप्रतिशयाय-
जयः

दुष्टपीनसेयस्महरंरुमिहरंचिकि-
त्सितम्

नासयामुत्सेनवर्तिपानम्
पुटपाकाख्येतीक्ष्णैःप्रथमनम्

५८२ नस्यंसबपुटप्रणुत्
नासाशोषबलातैलपानादि
नासापाकादोपित्तघ्नचिकित्सितादि
पूतिनासापीनसयोःकफपीनसबहु-
पक्रमः

बमनादि
पूतिनासापीनसयोर्नस्यम्
पूरकेनबेरकपीनसइश्चिकित्सित-
म्

५८३ अशोर्बुद्धेप्राणैर्बर्तिप्रवेशादि
अधमुरोगविज्ञानाध्यायः २१
मुखरोगकारकादोषाः

खंडोष्ठलक्षणम्
पबनादोष्ठकोपेओष्ठयोस्तब्धत्वम्

५८४ पित्तात्तीक्ष्णासहत्वादि
कफेनशीतासहत्वादि
सन्निपातादोष्ठयोर्नानावर्णपिटिका-

वृत्तत्वादि

रकोपसृष्टयोरुधिरस्त्रवत्त्वादि
मासेनमांसपिंडोपमत्त्वादि
मेदसातैलाभश्चयधुक्लेदत्त्वादि

५८५ क्षतजयोरसफदेदनत्त्वादि
बातकफादोष्ठजलाशुर्बुद्धं
गंडेगंडालजीनामकः
शीतदंतसंज्ञोदालनश्च
दंतहर्षेदंताःसरुजाः
दंतभेदेदंतास्तोदादियुताः

चालारुद्योरोगः
करालारुद्योरोगः

अधिदंताख्यः

५८६ पूतिगंधाख्यः

शर्कराख्यः

कपालिकाख्यः

श्याबाख्यः

प्रलूनाख्यः

शीतादसंज्ञकः

५८७ उपकुशसंज्ञः

दंतपुष्पुटसंज्ञः

दंतविद्वधिः

सुधिरसंज्ञः

महासुधिराख्यः

५८८ अधिमांसकः

विदभाख्यः

पंचगतयः

बातदूषितजिह्वायालक्षणम्

पित्तदूषितजिह्वायालक्षणम्

कफदूषितजिह्वायालक्षणम्

अलसाख्यः

५८९ अधिजिह्वाख्यः

उपजिह्वाख्यः

तालुपिटिकाः

गलगुडिकाख्यः

तालुसंहतिः

अशुद्धम्

- ५९० कच्छपाख्यः
पुष्पुटाख्यः
पाकाख्यः
तालुशोषः
रोहिणी
बातरोहिण्याः कार्यं
पित्तरोहिण्याः कार्यं
५९१ कफरोहिण्याः कार्यं
असृगोहिण्याः कार्यं
सन्निपातरोहिण्याः कार्यं
कंठशालूकः
बृन्दाख्यः
तुंडिकेरिकाख्यः
५९२ गलोघाख्यः
बलयाख्यः
गलायुकाख्यः
शतघ्नी
गलविद्धिः
गलाबुद्धं
५९३ गलगंडः
बातगलगंडः
पित्तगलगंडः
कफगलगंडः
मेदोगलगंडः
श्लेष्मगलगंडः
५९४ मुखपाकः
उर्ध्वगदः
पित्तजेमुखपाकेदाहादि
रक्तजेपाकेतद्वत्
कफजेपाकेमधुरमुखत्वादि
५९५ कफोर्बुद्धकरः
मलेः सर्बलक्षणः
दंतकाष्ठविद्धिषः पूतिषकस्त्वम्
पंचसप्ततिरामयाः
तेषां साम्यत्वादि
५९६ अधमुखरोगप्रतिषेधाध्यायः २२
संक्षेपचिकित्सा
- तेलमभ्यंजनम्
साधिततैलनस्यम्
५९७ बातजओष्ठकोपेषुः
महास्त्रेहेनप्रतिसारणं
बातोष्ठस्यस्वेदः
तत्रसंक्षेपकनस्यादि
पित्तजओष्ठकोपेजलोकोभीरकक्षाः
बः
पित्तोत्थेरोध्रादिभिः प्रतिसारणम्
सिद्धं धृतमभ्यंजने
पित्ताभिघातजयोः पित्तविद्धिषित्-
क्रिया
शोणितजेपीदमेव
५९८ कफोत्तरओष्ठेप्रतिसारणादि
मोदोजोष्ठकोपेस्वेदादि
जलाबुद्धेघर्षणादि
गंडेलजीरोगस्य शोफबहुपक्रमः
शीतदंतस्य पालीबिलेखनादि
५९९ दंतभेदेहर्षेचबातघ्नक्रियादि
प्रचलद्द्विजेगुडूषादि
अधिदंतकरुमिदंतमिषचिकित्सा
दंतेभ्यः शर्कराहरणादि
६०० रुमिदंतकस्य बिल्लाबादि
हिंसादिचूर्णेदंतेधृतं रुजान्दत्तु
सिद्धतैलगुडूषधारणम्
एषमप्यंशांतपीडदंतस्योद्धरणादि
६०१ ततः पक्वतैलनस्यम्
रुशादीनां दंतोद्धरणनिषेधादि
बिल्लाबिताशीतादिः प्रतिसारणादि
उपकुशेदंतमांसस्वेदादि
६०२ दंतपुष्पुटकेस्वेदादि
दंतविद्धधोक्बललेपनादि
सौधिरच्छिन्नलसितयोः प्रतिसार-
णादि
अधिमोसकेछेदनादि
६०३ विदभेदंतमूलच्छेदनादि
विरेकादिनाशोपनादि

बातोत्थकंटकेषु बातोष्ठकोपोकंचि-
 कित्सितम्
 पित्तजातेषु जिह्वाकंटकेषु प्रतिसार-
 णादि
 ६०४ कफोत्थेष्वपि प्रतिसारणादि
 नभे जिह्वासे एष एवोपक्रमः
 अधिजिह्वाकाया छेदनादि
 उपजिह्वायां परिस्त्राबादि
 शुंडिकायां नस्यादि
 ६०५ वृद्धगलशुंडिकायां छेदनादि
 सम्यक्छिन्नायां घर्षणम्
 संहतोपुष्पटके कच्छपे बिले स्नानादि
 अपकेतालुपाके घर्षणादि
 पकेतालुपाके प्रतिसारणादि
 तालुशोषे सर्पिर्धो जनादि
 कंठरोगेषु रक्तमोक्षादि
 ६०६ अन्नप्रतिसारणम्
 रुजाशोकप्रोलेपः
 बातजरोहिण्याः स्वेदादि
 ६०७ पित्तजबिन्नाबिण्याबिस्त्राबादि
 रक्तजाम्रत्याख्यापित्तजायाह्वो-
 पक्रमः
 कफोत्थायाः प्रतिसारणादि
 बृंदादिषु कफरोहिणीबन्धित्सा
 बिद्धोस्त्राबादि
 बातोद्बगलगंडे स्वेदादि
 गलगंडिनः पक्वतैलपानम्
 ६०८ कफोत्थे ध्येतन्
 कफजंगलगंडे लेपः
 क्षारपानादि
 मेदोभवे गलगंडे शिराव्यधादि
 अशांतोपाटनादि
 मुखपाकेषु मुखधावनाक्षिफलादयः
 ६०९ अनिलान्मुखके प्रतिसारणादि
 पित्तास्त्रे पित्तरक्तप्रोविधिः कफे च क-
 फत्तु
 पिटिकानाले स्नानम्

सन्निपाते मुखपाके यथादोषोदयं वि-
 कित्सितम्
 नभेऽर्बुदे प्रतिसारणादि
 पूतिमुखे बभ्रुमितीक्ष्णधूमादि
 ६१० गुटिकाः कंठादि रोगघ्नाः
 पक्वतैलपानादिभिः सर्वरोगजित्
 मुखस्य प्रपुष्पाटादिभिरुद्धर्तनम्
 ६११ विपक्वतैलसर्वमुखरोगत्तु
 सर्वमुखरोगहरा गुटिकाः
 ६१२ पक्वतैलसर्वमुखरोगघ्नम्
 गुटिकादिद्विजदाह्यं कृत्
 कषायकषलप्रहो मुखरोगघ्नः
 दंतमांसात्पादीनां चूर्णो घर्षणेन ना-
 शनः
 मुखबिकारे कालकाख्यशूर्णः
 दंतायामये पीतकाख्यशूर्णः
 ६१३ गलरोगघ्नो गुटिका
 पथ्याविशेषभक्षणरोगघ्नम्
 मुखपाकहरः काथः
 कषायो मुखगदघ्नः
 कथितोरसोषकपाकादिघ्नः
 पटोलादीनां पृथगे बंधकल्पना
 ६१४ द्विजदाह्यं कृत् द्रव्यः
 मुखादिगदेषु पुनः पुनारक्तस्त्राबः
 कायशिरसोर्विरेकादिर्कनेषां शस्तम्
 मुखदंत रोगाणां भोजनादि
 मुखरोगेषु द्वागुपक्रमः
 ६१५ अर्धाशिररोगविज्ञानाध्यायः २३
 धूमादिभिः शिररोगजननम्
 बातकोपोत्थे शंसनिस्तोदादायः
 शिरसोर्धैत्वार्धभेदकः
 ६१६ कफजे शिरोभितपेऽरुच्यादयः
 रक्तोद्बेषपित्ताधिकरुजः
 सन्निपातजे सर्वलक्षणः
 संकीर्णो राहोर्मूर्ध्नि रुमयः
 ६१७ बाताधिकादीनां शिरः कपाख्यजम-
 काः

- बातायैः संश्लोकोतिदाहादयश्च
पित्तानुरुधः सस्यंदनरूक्करः
- ६१८ दशोतिमूर्धगताः
कपालेनबरोगाः
कपालेपबनेदुष्टे उपशीर्षकारुयः
कपालेपिटिकाः
कफबाताभ्यादारुणकम्
इंदुलुप्तसंज्ञं
- ६१९ खलनिः
बातादिभिः खलतेनानाबर्णाः
शिरसि पलितस्य कारणम्
पलितस्यापि नानागुणवर्णाः
शिरोरुजोत्थं पलितं विषर्णं
- ६२० सन्निपातोत्थाः खलत्यादयोऽसा
ध्याः
पलितानिरसायनपेक्षाणि
अथ शिरोरोगप्रतिषेधाध्यायः २५
पबनजेशिरोमितापेबातव्याधिचि-
कित्सितम्
अभ्यक्तशिरसोरात्रौ घृतपानादि
- ६२१ पक्कं घृतं नस्यम्
सशर्करं घृतं पानम्
सर्बमूर्धरुजाग्रं नस्यम्
पित्तासृगुत्थे सर्पिरादि
अर्धाबभेदकेष्वेषा क्रिया
- ६२२ तन्न नस्यादि
सूर्यावर्तेष्वेष उपक्रमः
पित्तोत्थेशिरोमितापेशिरामोक्षादि
रकजेष्वेतत्
श्लेष्मणः शिरोमितापेबभनादि
रुमिजेशो गितनस्यादि
- ६२३ साधितसर्पपैलादि नस्यम्
नस्येरुमिजो जना
नस्यद्वयैर्धूमः
अन्नरक्तमिह रणं
कपेदाहं विना बातामितापोकोविधिः

- उपशीर्षकेन चेवातव्याधिचिकित्सि-
तम्
पक्के विद्वधिवत्कर्म
आमादौ यथास्वम्
- ६२४ अरुंषिकायारक्तनिष्ठाबादि
रुंषिकालेपनं कट्वादिहितम्
मालस्यादिप्रसाधिततैलाभ्यंगः
अशांतौ बभनादि
दारुणकेशिराव्यधादि
- ६२५ इंदुलुभेशिराव्यधादि
तैलाकाहस्तिदंतमणी औषधम्
सितरोमोद्गमे मेषविषाणजामणी
खलत्यादिषु शोधितस्य नस्यादि
तैलं नस्यम्
- ६२६ पलितान्तरं नस्यम्
तैलकुड्बोनस्यम्
दुग्धिकाकरबीरकोपलितग्नौ
इंदुलुप्तबलीषु बक्रस्यलेपः
केशरंजनं शिरःप्रलेपनम्
- ६२७ केशसंवरधनानि मांस्यादीनि
पलिते चूर्णादिकम्
यबागूः पलितग्नौ
शिरोरोगघ्नं सिद्धं तैलम्
नस्यं सर्बजन्मूर्ध्वरोगजित्
मायूरारुयं घृतं सर्बजन्मूर्ध्वरोगजित्
- ६२८ महामायूरं बंध्यासुतप्रदम्
मूषिकादिभिरेव कल्पना
- ६२९ रोगाणां शीघ्रतरं जयः कार्यः
उत्तमांगस्य यत्नेन रक्षणम्
अथ व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधाध्यायः
२५
व्रणस्य द्वैविध्यम्
- ६३० द्रुष्टव्रणारुतिबेदनम्
संपंचदशधा
मारुताच्छ्याम्बादिगुणाः
- ६३१ पित्तेन पीतादिगुणः
कफेन कंडूयुतादिगुणः

- रकेनविद्रुमलोहितादिगुणः
संसर्गात्संसर्गपोगुणः
शुद्धव्रणलक्षणम्
त्वगादिषुव्रणाश्वेषूत्तरोत्तरदुःसा-
ध्यत्वम्
सुसाध्यलक्षणम्
- ६३२ अक्ष्यादिषुरुच्छसाध्यः
केनादिबहाव्रणादुःसाध्याः
असाध्याः
साध्यस्याप्यसाध्यत्वम्
- ६३३ रोहस्यलक्षणम्
व्रणशोधनादि
शोफावस्थस्यशीतोपचारः
शोफव्रणयोरस्नहरणम्
पुनःपुनःस्नाबितेलेपादि
- ६३४ शाफनिर्बापणःप्रदेहः
दाहुरुजाम्नास्तिलाः
मंदरुक्शोफस्यत्वेदादि
एवंबिलयाभावेउपनाहादि
- ६३५ उपनाहेसक्तुपिंडिका
सुपक्वेप्रथितेचशोफेदारणम्
गुग्गुल्बालीनिपक्वशोफविदारणम्
पूयगर्भादीनापीडनम्
लेपविशेषस्यसमुपेक्षादि
कलायादयःप्रपीडनम्
- ६३६ मेहकुष्ठव्रणेषुसुरसाराग्बधादिकौ
व्रणक्षालनेकाथः
व्रणशोधनोलेपः
वर्त्याव्रणविशोधनम्
बाताभिभूतानायवादिभिर्धूपनम्
पित्तादिकानानिर्बापणम्
गंभीरव्रणेउत्सादनादि
- ६३७ व्रणानांजातीमुकुलादिभिस्त्साद-
नादि
उत्सन्नमांसादिव्रणानांविशोधनम्
व्रणविशेषाअभिकर्मणाशोभ्याः
अश्वगंधादिकंव्रणरोपणम्
- ६३८ व्रणानांतिलकल्कसंरोहणम्
तिलकल्कःसर्वरोगजित्
तिलकल्कबद्धयवकल्कः
साक्षपित्तादिव्रणानांघृतेनरोपणादि
तैलरोपणम्
व्रणानांचूर्णमिश्रम्
स्वग्ग्माहकाश्रूणां
- ६३९ त्वग्बिगुदिकरोलेपः
सवर्णकरोलेपः
सेमोद्भवकरोलेपः
व्रणिनःशस्त्रकर्मोक्तपथ्यादि
बाताधिकादौबातघ्नादि
एवंव्रणेष्वध्यास्वयोजना
- ६४० साध्यसर्पिषाव्रणविशोधनादि
अथसद्योव्रणप्रतिषेधाध्यायः २६
व्रणैर्जुह्वंगमवृथा
तेषालक्षणानि
- ६४१ सद्योव्रणस्यसेचनादि
क्षतोष्मणःशान्तिथेलेपादयः
सद्योव्रणेष्वायतेषुसघृतमास्तिकादि
संसर्गेषुशोधनम्
- ६४२ घृष्टेविदलितेचपूर्वोक्तचिकित्सा
विस्तरेखेहपानादिकंवातप्रौढधसा-
धितम्
सप्ताहादूर्ध्वव्रणप्रतिषेधोक्तम्
घृष्टेव्रणेषोपशमादि
अवरुत्तेकल्कादीनि
विच्छिन्नप्रबिलंबिनोःसीबनादि
- ६४३ स्फुटितंतलंवनमसाध्यमस्फुटेचिकि-
त्सा
पक्वतैलंसर्बनेत्राभिघातजित्
गलपीडावसक्नेनेत्रेवमनादयः
कर्णस्थानाद्रुध्रेसीबनादि
रुकटिकायप्रच्छिन्नायांसीबनादि
- ६४४ अत्राजेनघृतेनपरिषेकादि
शास्त्रासुहृतस्यसीबनादि
बिलंबिमुष्कस्यसीबनादि

- बृषणयोरोपणपङ्क्तैलम्
निःशेषेण छिन्नशाखादहनादि
६४५ शिरसःशल्ये निपतिते बालवार्तिप्रवे-
शादि
अंगाच्छल्येतद्द्वे त्रणे स्नेहवार्ति
दूरावगाढादिगुणानां तैलं न सेचनम्
भिन्ने कोष्ठरक्तं न पूर्णं मूर्च्छायाः
आमाशयस्थेरुधिरेशूलेन विशसनम्
६४६ पक्काशयस्थेशूलगौरवादि
अभिन्नाशयस्यापिलोहितेन पूरणम्
अंतर्लोहितादेर्बर्जनम्
आमाशयस्थेरुधिरशूलनादि
अन्नभक्षणप्रकारः
भिन्नकोष्ठस्य रुधिरपानम्
६४७ कोष्ठभेदस्य द्वैविध्यादि
कोष्ठे भिन्ने पिजीबनाईस्य लक्षणम्
अन्नप्रवेशोमतम्
अन्नप्रवेशप्रकारः
६४८ यथास्थानस्थिते त्रेव्रणसीबनादि
जठरान्मेदसोवार्तिनिर्गमने कर्तव्यप्र-
कारः
६४९ सद्यो व्रणेषु तैलरोपणम्
गूढप्रहारेणाभिहतादौ बातरकहरणा-
दिकम्
बिभ्रिल्लेहदेहादिकस्य तैलद्रोण्याबासः
६५० अथ भगप्रतिषेधाध्यायः २७
भगस्य द्विप्रकारकत्वादि
दुःसाध्यास्थिनि
६५१ कटिसंबंधिभिन्नकपालादिबर्जनम्
असंश्लिष्टकपालललाटादिबर्ज्यं
दुर्न्यासादिना विक्रियागतविबर्जना-
दि
तथा दुःसाध्यानि
६५२ भङ्गे क्रियाप्रकारः
मध्यमप्रकारेण बंधनम्
ऋतुविशेषे मोचनकालः
६५३ भङ्गसंघितस्य सेचनम्

- अवस्थाविशेषेण च कतैलाद्यवचारः
सुशीतलसेकादि
भग्नरस्य गृष्टीरादिपानम्
सव्रणस्य भग्नस्य व्रणप्रतिसारणम्
व्रणसंधानम्
६५४ तत्रावचूर्जनम्
साध्यासाध्याव्रणः
संधेः स्थैर्यकालः
कट्यादिभग्नानां कपाटे स्थित्यादि
६५५ भग्नसंधीनां विमोक्षे एवं विधिः
चिरविमुक्तसंधीनां स्नेहादि
असंधिभङ्गे रूढे च प्रकारः
भग्नस्य पाको न जायते तथा यतनीयम्
भग्नस्य बातव्याधिकृतस्नेहयोजना
६५६ भग्नस्य मात्रादिभिरुपक्रमः
भग्नस्य रूक्षलक्षणं दिकाहारनिषेधः
गन्धतैलपवनपित्तोत्थदोषजित्
६५७ अथ भग्नद्वयप्रतिषेधाध्यायः २८
भग्नद्वयलक्षणम्
६५८ तस्य क्रिया
सअष्टधा
अपक्वशोफस्य पित्तिकासंज्ञापक्वशो-
फस्य भग्नद्वय इति
भग्नद्वयपित्तिकालक्षणम्
पवनच्छायादिगुणापित्तिका
पित्तादुद्गृहीतबोद्धितारागादिगुणा-
न्विता च
६५९ कफात्स्थिरादिगुणा
बातपित्तोत्थाशयादिगुणा
श्लेष्मपवनत्वाद्गुरादिगुणा
सर्वदोषैः पादागुष्ठतुल्या
ताः प्रमादान्पक्वाव्रणः
बातजपित्तिकाशतपोनक्तज्ञो भग्नद्वयः
पित्तजो भग्नद्वय उद्गृहीतबाल्यः
६६० कफोत्थः परिस्नायी
बातपित्तोत्थः परिक्षेपी
बातकफादुजुसंज्ञः

अशोभगंदरः सन्निपातोऽथोशंबुकावर्तसंज्ञः उन्मार्गी	दूषितमासेनस्निग्धादिगुणयुतोऽयं यिः
६६१ तेषुव्रणनिषेधतोरुगादिषेदनम् तन्मसाध्यासाध्यप्रकारः यथापिटिकापाकंनयातितथायत्नः पाकेतुतस्याअबाहूमुखत्वाद्यबलोक- नम्	६६७ मेदोऽयंयिःस्निग्धादिगुणः अस्थिभंगेनाभिघातेनास्थिग्रंथिः शिरासंज्ञोनीरुजोऽयंयिः कंठूमान् व्रणग्रंथिः
६६२ अंतर्मुखस्यशस्त्रेणपाटनादि शतपातकस्यपाटनप्रकारः परिक्षेपिणक्षारसूक्तैःसाधनम् अशोभगंदरेऽशःप्रतिसाधनादि क्षतजेचिकित्सा बहुच्छिद्रेभगंदरेगोतीर्थकादिकर- णम्	६६८ ग्रंथयःसाध्यासाध्याः अर्बुदस्यषट्प्रकारंलक्षणम् शोणितार्बुदलक्षणम् तेषुसाध्यासाध्यविचारः
६६३ गोतीर्थकादीनालक्षणानि सर्वव्रणानामभिनादाहः भगंदरिणःकोष्ठशुद्धेयत्नः व्रणलेपः तन्नाभ्यंगाथैतैलम् भगंदरादिघ्नतैलम्	६६९ श्लीपदलक्षणम् बातात्परिपोटयुतंश्लीपदम् पित्तात्पीतंदाहज्वरयुतंच वर्षातिकांतादिःश्लीपदस्यत्यागः पाण्यादिष्वपिश्लीपदमित्यपिमतम् गंडमालोत्पत्तिः
६६४ रुम्यादिघ्न पिटिकादिजिदौषधम् स्वायंमुवाख्योगुग्गुलुःकुष्ठादिघ्नः बानरोगजिदौषधम् तुल्यमाहिषाख्यमाक्षिकंकुष्ठादिघ्नम्	६७० ज्वरादियुतगंडमालात्यागः अथनाडीविज्ञानम् सानाडीत्रिसंख्याचतुर्थीपंचमीच बातात्सरुजादिगुणा पित्तात्तृडादिरुतः
६६५ अन्तेषुयथायोगमुपक्रमः भगंदरेरुदेपिवर्षवर्षाधिकंबातुरगादि- पृष्ठगमनादिकवर्जनम् अथग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीवि- ज्ञानाध्यायः २९ ग्रंथिलक्षणम् नवग्रंथयः	६७१ कफाह्नपिच्छिलसंज्ञावादियुता सर्वैःसर्वाकृतेस्त्यागः नाडीकारकंशल्यंम् अथग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रति- षेधाध्यायः ३० अपक्वग्रंथिषुशोफवच्चिकित्सितम्
६६६ बातादायामादिगुणःश्वयधुः पित्तेनदाहयुतः कफेननीरुजादिगुणः दोषैर्दुष्टलोहितेग्रंथिः	६७२ शुद्धिकामस्यस्नेहादि ग्रंथेःस्वेदादि एवमप्यपक्वस्यछेदादि ग्रंथेःपाटनम् मेदोजेपिग्रंथावेतत्
	६७३ शिराग्रंथोचिकित्सितम् अर्बुदग्रंथास्वग्रंथिवत्क्रिया पित्तेपित्तजिह्विकित्सितम् कफजेशिराख्यधादि
	६७४ अपच्यार्चिकित्सितम्

- आमयंथीनालेपनादि
लेपप्रकारः
पाकोन्मुखग्रंथीनाजयप्रकारः
६७५ गंडमालाचिकित्सितम्
अपचीनाशकतैलम्
सर्षपतैलपक्कं कुष्ठादिनाशकम्
मेलविशेषोपचीनाशकः
६७६ दुष्टारुः प्रभृतिनाशकं स्यप्रदि
नस्यादोहिततैलम्
लेपनेहिततैलप्रकारः
एवमप्यशानोदाहप्रकारः
ग्रंथिहरणे निमिमुनिमतम्
एतद्विषये सुश्रुतमतम्
६७७ अपरमतम्
बातनाडीपाटनादि
पित्तनाडीपाटनादि
श्लेष्मिकीचिकित्सितम्
शल्यजालेपनम्
छेदनाहंयादारणम्
६७८ मणेषु त्सग्धनादितत्सर्वनाडीष्वपि
नाडीघ्नणत्तुल्यैः
नाडीघ्नः कल्कः
कल्काभ्यंगचूर्णवर्ती भिगंतिनाशः
६७९ अधक्षुद्रोगविज्ञानाध्यायः ३१
बालानामजगल्लिकापिटिका
बातकफाभ्यां यवप्रख्या
यथयः पंचवाषडूवा
कर्णसंबन्धिपनसिकाख्या
पाषाणगर्दभः शोफः
मुखदूषिकाः पिटिकाः
६८० पद्मकंठकाः
पित्तेः पिटिकाविवृताख्या
मसुरिकाः पिटिकाः
विस्फोटसंज्ञाः स्फोटाः
बातपित्ताभ्यां विद्वापिटिका
ताभ्यामेव च गर्दभीसंज्ञा
६८१ कक्षासन्नदशेष्वनिलाद्गर्दभीसंज्ञा

- कक्षा
पित्तात्कक्षासंज्ञा
गंधनामापिटिका
राजिकासंज्ञाः
जालगर्दभः
अग्निरोहिणी
जनुणज्ज्वं त्रिदोषजा इति वेष्टिका
६८२ विदारीसंज्ञापिटिका
शर्कराबुद्दसंज्ञको ग्रंथिः
बल्मीकाख्यस्त्रिदोषजः
कदरं नाम ग्रंथिः
६८३ रुद्धगुदरोगः
अक्षतरोगः
कुनकाख्यः
अलसं नाम रोगः
तिलकाख्याः
ते उन्नतामाषाख्याः
मयषेभ्य उन्नताः चर्मकीलाः
तथा विधो जनुमणिः
६८४ लांछनम्
मुखे श्यामवर्णमंडलाकारं व्यंगम्
बद्धादन्यत्र नीलिका
व्यंगं वातादिभिर्भेदलक्षणम्
प्रसूतिः
उत्कोठकपेठौ
६८५ क्षुद्ररोगाः षट्त्रिंशत्
अधक्षुद्ररोगप्रतिषेधाध्यायः ३२
अजगल्लिकाया जलोकोभिर्विज्ञातः
यवप्रख्यायाः स्वेदनादि
पाषाणगर्दभं यावदेषविधिः
मुखदूषिके रोधादिप्रलेपादि
६८६ पद्मकंठकेर्निर्वाणुना वमनादि
विवृतादीनां पित्तबीजसर्पबश्चिकित्सा
जालकगर्दभस्य लंघनादि
विदारिकायारके सुते कफग्रंथिष-
श्चिकित्सा
शर्कराबुद्दमेदोर्बुद्दक्रिया

- हस्तपादेचजातबल्मीकवर्जनं
इतरस्थलेपः
- ६८७ पकेतुदुष्टमांसादिशोधनं
कदरस्योत्कर्तनादि
चिप्यस्याविरकादिपूर्वकंशस्त्रकर्म
दुष्टस्यापिनस्वस्थैवमेव
अलसेतुचरणयोर्लेपः
तिलकालकमषाणादहनम्
चर्मकोलजतुमण्योरुक्त्यदहनम्
- ६८८ लांछनादिषुशिराव्यधादि
व्यंगादिषुलेपादि
व्यंगहरोलेपः
जीरकादयोलेपेप्रयुक्ताव्यंगघ्नाः
तत्रलेपाः
- ६८९ सवर्णकरोलेपः
पद्मसदृशमुत्तकरमुद्वर्तनम्
एभिरेवाभ्यंगः
नीलिकादिघ्नोभ्यंगः
नीलिकादिघ्ननस्यं
- ६९० व्यंगादिनाशकरमोषधम
नाबनेमार्कवत्वरसादीनि
प्रभुमौषातकुष्ठविहितादि
उत्क्रोठकोठयोःकफपित्तोक्तं कौष्ठिकम्
- ६९१ अधगुप्सरोगविज्ञानाभ्यायः ३३
उपदंशायामयास्त्रयोर्बैशतिः
- ६९२ उपदंशःपंचधा
बातेनोपदंशेमेढ्रशोफः
पित्तेनपकोदुर्बरसंकाशःश्वयथुज्व-
रश्च
श्लेष्मणाश्वयथुःकठिनादिगुणः
लोहितेनरुष्णस्फोटसंभवादयः
सर्बदोषजेसर्बलिंगमृष्कयोःश्वयथुश्च
रकोद्भवसन्निपातजौक्रमेणयाप्यमृ-
त्युहेतु
मांसकीलकानामनुपेक्षणीयत्वम्
- ६९३ गुप्तस्यसर्बपिकासंज्ञाःपिटिकाः
अवमंथः
- रक्तपितोद्भवाकुम्भिकम्
मेहबद्घ्नालजी
पित्तरक्तजाउत्तमाख्यामेढ्रपिटिका
- ६९४ पुष्करिकापिटिकाः
संव्यूढपिटिका
अष्टौलिका
सकफचर्मनिवृत्तसंज्ञम्
अवपाटिकाचर्म
निरुद्भमणिसंज्ञारोगः
- ६९५ स्यर्शहानिसंज्ञा
शतपोनकः
स्वक्पाकाख्यः
मांसपाकाख्यः
रक्ताब्जद
मांसार्बुदंविद्भिश्च
तिलकालकाः
- ६९६ मांसादिचतुर्णात्यागःशेषाणामुपक्रमः
दुष्टाहाराद्योनेर्विशतिर्व्यापद्ः
योनेर्बातिकीव्यापत्
सैवश्वयथुयुताऽतिचरणा
प्राक्कारणा
- ६९७ उदावृत्ताख्यापत्
जातघ्नीव्यापत्
अंतर्मुखी
सूचीमुखी
शुष्कसंज्ञा
बामिनी
- ६९८ षंडसंज्ञा
महायोनिः
पैत्तिकीव्यापत्
रक्तयोन्याख्या
श्लेष्मिकीव्यापत्
- ६९९ लोहिताक्षयाख्या
परिप्लुताख्या
उपप्लुताख्या
विप्लुताख्या

- कर्णिनी
७०० सान्निपातिकीव्यापत्
गर्भाऽनादानेकारणम्
अथगुप्सरोगप्रतिषेधाध्यायः ३४
नवेउपदेशेलिगमध्येशिराव्यधादि
७०१ क्षालनेकाथः
उपदेशव्रणहरोलेपः
तन्नरोपणम्
प्रतिदोषशोफबन्धिकित्सितम्
पाकाभावेत्वतित्यतः
छिन्नदधानामर्शसामुपदेशवत्क्रिया
७०२ सर्पपिकानालेखनादि
अबमंथेप्येतच्चिकित्सितादि
कुभीकायांलोहितमोक्षणादि
अलज्यामेषएवापक्रमः
उत्तमाख्यपिटिकायाश्छेदनादि
मुष्करव्यूढयोःपित्तविसर्पकंचि-
कित्सितम्
त्वक्पाकस्पर्शहान्योःसेचनं
मृदितस्यबलातैलेनसेचनादि
७०३ अष्टीलिकायारकेन्द्रेतेश्लेष्मथंथिब-
दुःक्रमः
निवृत्तसंज्ञस्याभ्यंजनादि
अबपाट्यामयमेवक्रमः
निरुद्धाख्येनाडीलेपनादि
७०४ ग्रथितसंज्ञस्यस्वेदादि
शतपोनकस्यलेखनादि
शोणितार्थुदेरकविद्धिबन्धिकित्सा
सर्वेषुयथावस्थं व्रणोपचारः
योनिव्यापत्सुप्रायेणपवनविजयि-
चिकित्सितम्
तन्नहेतुः
तस्याःस्त्रियोबलातैलेपानादि
७०५ वमनादीनिकर्माणि
पक्षधृतयोनिवातविकारहरम्
योनिपाश्चात्तिशमकमोषधं
दृषकादिपानम्
७०६ राज्ञादिभिःशृतंपयःशूलघ्नम्
योनीपरिषेचनम्
रुजाघ्नःपिचुः
पित्तलानांयोनीनांशीतलक्रियादि
लेहोयोन्यादिदोषघ्नः
७०७ पित्तजानारोगाणांक्षीरंसर्पिर्बाहितम्
सिद्धंघृतंवातरोगघ्नंगर्भधारकंच
रक्तयोन्यारक्तस्थापकंभेषजं
पुष्पानुगसंज्ञचूर्णंयोनिदोषघ्नम्
७०८ बलासदुष्टयोन्यांरूक्षोष्णसर्वहितम्
योन्याःशूलादिगुणकरंतैलं
यवास्नादिकशीलनादि
७०९ पेच्छील्येविशदत्वक्चूर्णः
चूर्णोदुर्गंधादिषुस्तनम्
क्वाधादुर्गंधादौपरिषेकः
योनीनामृदुत्वरंवेसवारादिधारणं
दुर्गंधयोनीनांक्वाथादि
श्लेष्मलानांयोनीनांबस्तयः
सान्निपातोत्थायाःसाधारणंकर्म
७१० एवंशुद्धयोनिषुगर्भधारणम्
पुरुषस्यदुष्टशुक्रंपरीक्ष्योपक्रमः
घृतंयोनियुक्रमदोषेषुशस्तम्
७११ अथविषविप्रतिषेधाध्यायः ३५
विषस्यप्रागुत्पत्तिदर्शनम्
स्थिरंविषंकेदेषुबीयातिरुत्फलत्तु-
किंचिव्यूनम्
सर्पलूतादिदंसुदारुणंजंगमम्
७१२ स्थावरंजंगमंचारुत्रिमं । गरसंज्ञंरु-
त्रिमम्
विषगुणनिर्देशः
जीवितहरंविषम्
७१३ तन्नहेतुः
उपयुक्तस्थावरविषस्यप्रथमवेगेर-
सनाश्यावत्वादि
द्वितीयवेगेवेपथ्वादयः
तृतीयवेगेतालुशोषादयः
७१४ चतुर्थवेगेमूर्ध्नातिगुस्तादि

- पंचमवेगेकप्रसेकादि
षष्ठवेगेचेतनायाःप्रणाशादि
सप्तमवेगेस्कंधादिभंगोमृत्युश्च
प्रथमविषवेगबमनादिक्रिया
द्वितीयवेगेशीताबुसेचनादि
तृतीयवेगेऽगदपानादि
चतुर्थवेगेज्वेह्युकागदयोजनम्
७१५ पंचमवेगेक्काथादि
षष्ठवेगेतीसारवच्चिकित्सा
सप्तमवेगेऽवपीडादि
सिद्धयबागुःसर्वविषघ्नी
तद्वत्कार्यैःपेया
विषादिषुपानादिषुचंदोदयोनामा-
ऽगदः
७१६ दूषीविषेणपीडितलक्षणम्
७१७ रसादिषुस्थितंषकारकरम्
दूषीविषमिति संज्ञायाहेत्वंतरम्
दूषीविषार्तस्यलेहः
दूषीविषारिसंज्ञाकोलेहः
७१८ विषलिप्तश्लेणविद्वस्यलक्षणम्
अमर्मविद्वस्यद्रुतंतदुदयावरणविधा-
नम्
शल्याकर्षणादि
७१९ दिग्धफलविद्वस्यकीटदृष्टचिकित्ति-
तम्
त्रणेचपूतिमासेपित्तविसर्पवच्चिकि-
त्तितम्
विषदायकाः
गरस्यलक्षणम्
गरेणपीडितस्यलक्षणम्
७२० गरपीडितस्यचिकित्तिताभावेनाशः
गरानुरस्यकृत्यम्
दारुणगरयोगजविषघ्नोलेहः
गरोपहृताग्नेःपानम्
७२१ पाराबतामिषादिभिःशृतंशीतंजलं-
गरतृष्णादिघ्नम्
शतमध्यैविषार्तस्यैकस्यजीवनम्

- क्षुधादिभिर्विषस्यवर्धनम्
शरदिविषस्यमंदबीर्यत्वेहेतुः
एवमालोच्यकर्मकरणम्
७२२ श्लेष्मिकविषस्यवमनादिभिःशांतिः
पैसिकविरस्यविरेचनादिभिः
षातिकस्यमधुराद्याहारादिभिः
सर्पविषेषुसाध्यत्वासाध्यत्वे
७२३ अथसर्पविषप्रतिषेधाध्यायः३६
संक्षेपेणभुजंगास्त्रिविधाः
दर्बीकरादीनांविषंरूक्षादिगुणम्
एषाविषोल्बणत्वप्रकारः
दर्बीकरलक्षणम्
७२४ मंडलिलक्षणम्
राजीमल्लक्षणम्
गोधरोविषेणदर्बीकरैस्तुल्यः
एतेषामेवसंकरेणव्यंतराज्ञेयाः
भुजंगदशनेकारणादि
७२५ हेतुर्विदित्वायथास्थंचिकित्सा
व्यंतरभुजंगस्यवर्त्माश्रितत्वं
दृष्टस्यसाध्यत्वादिबिचारः
सर्पजविषस्यरक्तप्राप्त्यैववर्धनम्
भीरोःसर्पागाभिहतम्
७२६ शंकाविषम्
सविषनिर्विषरूपम्
दर्बीकराणांप्रथमविषवेगेश्यावबर्ण-
त्वादि
द्वितीयादौग्रंथ्यादयः
७२७ मंडत्रिदृष्टस्यप्रथमवेगादिलक्षणम्
पंचसुवेगेषुचिकित्तिताम्
जलापुतादयःसर्पाअल्पविषाः
७२८ स्मशानादिषुमर्मसुचदृष्टस्यत्यागः
एककालमेवहिंसादयायस्यतस्य-
जीवनं
विषपीतदिर्जीवितस्येसंप्राप्तेरूपाणि
७२९ यमसमीपंगमिष्यतोलक्षणम्
साध्यत्वेत्वरयाविषस्यशानिःकार्या
दशनोत्तरविषस्यदेहव्यापनकालः

- एतद्वषसरेदंशस्योत्कीर्तनादिशीघ्र-
कार्यं
- ७३० दष्टपुरुषस्यकर्तव्यं
बंधनेनविषस्तंभनादि
पश्चात्त्रिषीद्वयदंशोद्धरणम्
दंशदहनादि
- ७३१ अगदेनपुनःपुनर्लेपनादि
विषेप्रविस्तृतिशिराव्यधादि
सविषशोणितलक्षणम्
शिरास्वदृश्यमानासुशृगादियोजना
सुतशेषलोहितस्यस्तंभनम्
- ७३२ अस्कन्नादौरकेमुर्छादीनाजयः
स्कन्नेतुविषशान्तिः
तदाघृतादिपानम्
विषार्तस्यबभनम्
भुजंगदोषादिकाबलोकनपूर्वविशि-
ष्टक्रिया
दर्शकैर्दष्टेपानादि
- ७३३ रुष्णसर्पेणदष्टस्यलेपनादि
कणिनाराजीमतांचविषेऽगदः
मंडलिनांविषेऽगदः
हिमबन्नामागदीमंडलिविषघ्नः
- ७३४ मंडलिदष्टस्यपानम्
गोनसविषघ्नोऽगदः
कुटादयोर्राजीमतांविषघ्नाः
सर्पविशेषस्यकांडचित्रायादंशचिकि-
त्सितम्
व्यंतरदष्टानाहितोगदः
- ७३५ भुजंगदष्टानांपानादि
तक्षकेणापिदष्टानांपानम्
दर्शकृताचप्रधमबंगेपानम्
द्वितीयेषमनादि
तृतीयेषघ्नमंजनादि
चतुर्थेबंगेरुतबभनस्ययबागूपानम्
- ७३६ षष्ठपचमयोर्लेपनादि
सप्तमेअंजनादि
मंडलिनांतृतीयेषमनादि
- षष्टेऽगदादियोजना
राजीमतामाद्यबेगेरकहरणादि
षष्ठेजनयोजनादि
अनुकेषुदर्शकरक्रिया
७३७ गर्भिण्यादिषुमृदुक्रिया
सर्वविषघ्नपानम्
आर्तादीनामंजनम्
प्रलेपाद्यानिःशेषविषोद्धारकाः
विषापगमेकुपितबाध्यादीनांजेहायु-
पक्रमः
- ७३८ सर्पांगाभिहृतशंकाविषार्दितयोःपा-
नादि
विषशान्त्यर्थककेतनादिधारणम्
रात्रौसंचारेछत्रजर्जरधारणम्
- ७३९ अथकीटलतादिविषप्रतिषेधाध्यायः
३७
सर्पाणांविषमूत्रादिजाःकीटाश्चतुः-
प्रकाराः
तत्रवायव्यकीटदष्टस्यदंशलक्षणम्
आग्नेयकीटदष्टस्यदंशलक्षणम्
कफाधिककीटदष्टस्यदंशलक्षणम्
त्रिदोषाधिककीटस्यदंशलक्षणम्
कीटेषुसर्पद्वेगाः
- ७४० सर्वेषांदशानांकार्णिकायाः
वृश्चिकदंशलक्षणम्
वृश्चिकस्त्रिप्रकाराः
मंदविषाःकीटाःपीतादिगुणाः
मध्यविषाःकपिलादिगुणाः
महाविषादर्मदूर्वासदृशाः
महाविषदष्टलक्षणम्
- ७४१ उर्ध्वधूमकोवृश्चिकः
कीटावृश्चिकाश्चप्रायोवातपित्ता-
धिकः
तेषुभेषजप्रकारः
वातिकेविषेत्स्नीडादयः
७४२ पित्तोल्बणेतंज्ञानाशादयः
कफाधिकविषस्यछर्द्यादिमिहानम्

श्लैष्मिकस्य लेखनाद्यैर्जयः
त्रिविधानां कीटानां यथास्वंचिकित्सा
सर्वस्य विषदंशस्य नरकचादयो धूप-
नम्

७४३ तथा विषघ्नविष्यादि
विषोद्यकीटवृश्चिकदृष्टानां सर्पवत्सा-
धनम्

कीटविषेपानम्
कीटविषघ्नोलेपः
सर्वकीटविषघ्नमगदपानम्
वृश्चिकोत्थदंशस्य च कर्तैलेन सेचनम्
संधवान्निचिताज्यादिना वा सेचनम्

७४४ तन्मोपनाहः
चूर्णेदंशस्य घर्षणम्
तन्मलेपादि
वृश्चिकविषघ्नमौषधम्
वृश्चिकविषघ्नदृष्टाटिका

७४५ दंशलेपः
दारुणपीडस्य मलेपनम्
सुदारुणे वृश्चिकविषे सर्पिष्पानादि
वृश्चिकविषघ्नोलेपः

७४६ कीटादिविषघ्नोऽगदः
विषसंक्रातिरुदगदः
लूतानां संख्याविषये मतानि
तत्र हेतुः

लूतानां रूक्षसाध्यासाध्यत्वे
७४७ तस्याः पैत्तिकदंशलक्षणम्
श्लैष्मिकदंशलक्षणम्
बातिकदंशलक्षणम्
दोषलक्षणैर्बिभागलक्षणम्
असाध्यायालक्षणम्

७४८ तस्यास्त्रिप्रकारत्वम्
लूतादंशलक्षणम्
लूतायाः श्वासादिभिर्विषोद्धमनम्
लूतायाः कीटानां च दंशस्थानम्
प्रथमेऽन्हिलूतादंशानुभवप्रकारः

७४९ द्वितीयेऽन्हिप्रकारः

तृतीयेऽन्हिप्रकारः
चतुर्थेऽप्यमषष्टेऽप्यप्रकारः
एवं तीक्ष्णादिलक्षणम्
एकविंशतिरात्रेण रुबंथाविषशमः

७५० लूतायादंशोद्धरणदि
कर्कशादिगुणस्य छेदनादिनिषेधः
दग्धदंशस्य लेपनादि
रक्तविस्त्रावादि
लूनाकीटानां पद्मकसंज्ञोऽगदः
चंपकनामागदः पूर्वोधिकः

७५१ तद्दूपरोऽगदः पूर्वगुणः
मंदरगंधमादनाख्यावगदौ
बहुदोषनरेषु विषघ्नविशोधनयोजना
कफविषबमनम्
अथवापानादि

निवृत्ते दाहादौ कर्णिकापातनम्
७५२ संधवादिकं पूर्वगुणम्
कर्णिकापातनसमये विषघ्नेर्वृंहणम्
लूतायां घृतेनैव स्नेहकार्यं
त्रयोऽगदाः पित्तादिलूतावारकाः

७५३ लूताग्नानिपानादीनि
अथमूषिकालर्कविषप्रतिषेधाध्यायः
३८

अष्टादशमूषिकाः
एषां विषप्राप्तिप्रकारः

७५४ आरुविषसंबद्धव्यापनशीलम्
असाध्यलक्षणमूर्च्छादयः
आरुदूषितस्य बर्ज्यस्य लक्षणम्
विषयुक्तस्य शुनोलक्षणम्
तेन विदष्टस्य रुष्णरक्तस्रावः

७५५ एवंगालादयोऽवेयाः
संबन्धैर्बसविषदंशैर्द्वादयोर्लिङ्गम्
निर्बिषेऽतो विपरीतम्
दंशकर्तृचेष्टाकुर्वतो मरणम्
त्राससंज्ञदष्टस्य बर्जनम्
आधुना दष्टमात्रस्य दंशदाहः
दग्धदंशस्य विस्त्रावः

- ७५६ मूषिकाविषम्रोलेपः
भस्मैःक्षालनादि
नीलिनीकाथेनछर्दनादि
चूर्णपानंविषवमनकरम्
सर्बौदुरुविषघ्नं चूर्णं
त्रिवृतादिकल्काविरेचनम्
तत्राजनम्
- ७५७ अबलेहः
पानेपक्कसर्पिर्हितम्
क्वाथपानादि
चूर्णपानम्
सर्बाणुविषनाशनः कल्कः
कपित्थबीजादिकपानम्
सैर्यकमूलादिपानं वा
- ७५८ मूषिकविषनाशनं पानम्
अगदोनस्याद्यैर्मूषिकाविषघ्नः
मूषिकविषस्य जलदौन्नत्यादौ कोपः
अबस्थावशात्सर्वे उपक्रमाः
दूषीविषघ्ना अपि प्रयोज्याः
अलर्कदृष्टस्य दंशस्य लेपनादि
अस्य विरेचनम्
अंकोलोत्तरमूलजलपानम्
- ७५९ विषमालर्कभेदकपानम्
मंत्रान्वितौषधीयुतस्त्रपनादि
चतुष्पदां द्विपदां च नखदंतपरिक्षत-
पाकः
खदिगादिभिल्लेपो नखदंतविषघ्नः
- ७६० अथ रसायनाध्यायः ३९
रसायनाद्दुर्धा युः प्रभृति प्राप्तिः
आद्ये मध्यमे बावयसि रसायनप्रयोगः
अविशुद्धशरीरे रसायनं निष्फलम्
रसायनानां द्विप्रकारः प्रयोगः
रसायनकरणे स्थानम्
- ७६१ रसायनारंभकर्तुलक्षणम्
७६२ रसायने पूर्वकरणीयम्
शुद्धदेहाय सर्पियुतं यावकं देयम्
एवं संस्कृतकोष्ठस्य भिषजारसायनं-

- देयम्
रसायनं तद्वा दिनाशकरममितायुष्कः
रंभेधादिकरं च
- ७६४ रसायने उपयुक्तं संवत्सरशतं नीरोगो-
जरारहितश्च
एतस्मिन् उपयुक्ते सुखरूपादिरूपो दीर्घ-
जीवी च
- ७६५ च्यवनप्राशो लेहः
७६६ सर्वरोगघ्नी त्रिफलारसायनम्
७६७ रसायनानि मेधादिप्रदानि रोगघ्ना-
नि च
रसायनप्राशकस्य बाग्मिंस्त्वादिगुणः
नष्टशुक्रादिभिर्निषेवितव्यं सर्पिः पं-
चारविदमिति संज्ञम्
- ७६८ जडानामपि मध्यं घृतम्
जरादिरहितकरं भेषजम्
- ७६९ वर्षशतजीवित्वादिकरो लेहः
शक्त्यादिगुणकरं पानम्
जराजित्पानम्
पूर्वगुणपक्कघृतपानम्
- ७७० विदार्यादयो वयःस्थैर्यादिप्रदाः
विधिना प्रयुक्तश्च त्रिकोरसायनम्
सुखकरो लेहादिः
लीढश्च त्रिकोवातादिजित्
भ्रष्टातकप्रयोगोऽभिलषितादिकरः
- ७७१ पूर्वोक्तगुणकरः स्वरसः
७७२ अमृतं रसतुल्यपाकः स्मृत्यादिकरः
७७३ पक्कतेलं कुष्ठनिषुदनम्
आयुःप्रदं भ्रष्टातकोपयोगः
भ्रष्टातकानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृ-
तकल्पानि
भ्रष्टातकप्रशंसा
भ्रष्टातकस्य कुलत्वादीनि वज्यानि
- ७७४ सर्वकुष्ठनाशकर्तुल पानम्
७७५ कुष्ठवतः प्रयोगः
द्विशतायुष्करं तैलपानम्

तदेव नस्य योजितं त्रिवर्षशतायुष्क- रम्	७८३ तस्योत्तमादिभेदेन त्रिविधः प्रयोगः
रसायनगुणकः पिप्पलीप्रयोगः	रसायनफलः शिलाजनुप्रयोगः
अन्यप्रकारोऽपि रसायनगुणकः	७८४ सर्वरोगनाशने शिलाजनुसामर्थ्ये
७७६ अन्यविधः	७८८ कुटीप्रवेशसूर्यमारुतिकौविधी
एते प्रयोगाः कासादिनाशकाः	वातातपसहयोगकथनम्
पूर्वगुणरसायनम्	भोजनात्प्राकृशिशिरजलादिकषान- प्रकारः
७७७ शुद्ध्यादिप्रयोगो वर्षशतं रोगजरारहि- तकरः	७८९ हरीतकीभक्षणवर्षशतं सुखजीवन- करम्
रसायनादीनां द्विगुणप्रकर्षकरत्वम्	जराबिकारनाशकरोलेहादिः
वाक्चूचिलेहः परिणतविकारादिजित्	धात्र्यादिकं सेवमानस्य पुनर्यौवनकरं
कुष्ठिनश्चंद्रकांतिकरं शाकलेस्वाभ- क्षणम्	बलकरोलोहचूर्णादिकलेहः
७७८ कुष्ठवतिलेहादि	७९० बिडंगादीनि निरामयकराणि
अथ लघुनविधिः	भाबितत्रिकलाभक्षणं निरामयकरम्
रसोनः श्रेष्ठरसायनम्	बीजसाररसोजराऽभावकरः
लघुनशीलनकालः	प्रत्यमपुनर्नवपानं जरापहम्
७७९ लघुनर्गडूषमात्रपानं गलनाडीविशु- द्धये	मूर्खादीनां कल्पनापुनर्नवासदृशी
वेदनायां स्वेदनादि	७९१ सिद्धं सार्षपिकारनाशकम्
क्वणिरपगमेशेषरसपानम्	अश्वगंधाधानं रुशबपुष्पः पुष्टिकरम्
७८० बिदाहोपशान्तयेऽतिशीतानुलेपनादि	रुष्णतिलपलभक्षणमनुदिनं पुष्टि- करम्
अस्योत्तममात्रादिपरिमाणम्	रुष्णकचकरोलेहः
पुराणशालिभक्तभोजनम्	रुष्णतिलादिभक्षणं रमणीयवयःप- रिणामकरम्
नृषिजातायामद्यादिपानम्	७९२ शिलाजत्वादिभक्षो दुर्बलशरीरधातु- पूरकः
अथ बालयुनस्य कल्कादिभक्षणादि	मार्कवत्स्वरसपानं बलबीयीदिगुणक- रम्
अन्योलघुनभक्षणप्रकारः	वचासेबनराक्षसानुपद्रुतत्वादिकरम्
७८१ शुद्धवाते लघुनात्परं द्रव्यं न	मंडूकपर्णीभक्षणं बहुकालं जीवनक- रम्
प्रियजलादेर्नरस्य लघुनो व्यापत्तये	गुटिकोपयोगो नीरोगत्वादिकरः
लघुनप्रयोगातिविरेचनम्	७९३ नारसिंहाख्यो योगोऽतीव गुणकरः
अधुना शिलाजनुकल्पः	७९४ मार्कवपल्लवभक्षणादिना नीरोगत्वा- दि
शिलाजनुलक्षणम्	अनेन विधानेन तैलोपयोगे पूर्वोक्तगु- णादिः
लौहं शिलाजं प्रशस्तम्	
७८२ श्रेष्ठशिलाजनुलक्षणम्	
लोहपात्रे गिरिजस्य भावनाप्रकारः	
ततः स्निग्धनरस्य दिवसत्रयमुपयो- ज्यम्	

- ७९५ रसायनभंशादपाये औषधम्
पुरुषविशेषारसायनरूपः
रसायनसेबिनोदोर्घायुष्ट्रुदि
शास्त्रानुसारित्वादिरसायनम्
- ७९६ अथबाजीकरणाध्यायः ४०
बाजीकर्णौषधग्रहणेफलम्
- ७९७ बाजीकरणशब्दावयवार्थः
ब्रह्मचर्यनैःश्रेयसिकम्
बाजीकरणमाभ्युदयिकम्
कल्पपुरुषस्यऋतुध्वर्हरहव्यबायः
- ७९८ स्निग्धस्यसानुवासननिरूहादि
निरपत्यनिदा
अपत्यलाभमहत्वम्
शुद्धशरीरेपुरुषवृष्ययोगयोजना
- ७९९ वृष्ययोगकथनम्
- ८०० कांताशतस्यचूर्णभक्षणम्
साधितगोधूमादिभक्षणसंबरात्रौर-
तिकारकम्
कांताशतगामिकर्तृऔषधम्
प्रमदाशतेच्छाकर्तृचूर्णं
- ८०१ रुष्णामलकचूर्णलेहोवृद्धस्यापितरु-
णहवहर्षकरः
अप्रनष्टवेगकरोलेहः
कल्कपानादीरामासुवृषवत्करः
क्षीरकाकोलोभक्षणंशुकवृद्धिकरम्
चूर्णपानंशुकवृद्धिकरम्
उष्णटायाःशतावर्याश्चूर्णपूर्वगुणम्
- ८०२ दधिसरादिवृद्धस्यापितरुणकरम्
श्वदंष्ट्रादिपानंवृद्धस्यापिरामाशतगं-
तृत्वकरम्
- वृष्यलक्षणम्
शब्दरूपशब्दयःसेव्याः
एकैकस्यापिसेव्यत्वंकिंपुनःस्त्रीशरी-
रेप्रतिष्ठितानां
- ८०३ योग्यस्त्रीलक्षणम्
कामशास्त्रविहितरतिचर्याचरणम्
बाजीकरणानि
- ८०४ कामोत्पादकानि
अभ्यसंग्रहः
- ८०६ अभिवेशप्रश्नः
- ८०७ प्रश्नस्योत्तरम्
आतंकपंकमग्नानांभिषग्जितंहस्ता-
लंबः
उपायसाध्यानांसिद्धत्वम्
- ८०८ देववेगण्यान्कचित्सिद्धत्वं
एतस्येवप्रतिपादनं
- ८०९ चिकित्सानंत्रस्यसफलत्वेहेतुः
ज्वरेलघनग्रहणंशास्त्रसिद्धम्
चिकित्सितेसंशयोर्नैवकर्तव्यः
एतच्छास्त्रमकडिमृत्युपाशानांछे-
दनम्
- ८१० चिकित्साशास्त्रमृत्युजयेऽमृतम्
भिषक्पाशानांत्यागः
सुवेद्यानांभद्रं
मंत्रवदेतस्यप्रयोगः
- ८२५ पाठबोधानुष्ठानैर्दीर्घजीवितादिप्राप्तिः
- ८२६ चरकाद्यैकैकाकरग्रंथभ्यासेसम्यग्ज्ञा-
नं
- ८२७ ओधुनिककविरुतग्रंथभ्यासेयु-
क्तिःतस्मात्प्रमतिभिरेतद्रूपस्य

शुद्धिपत्रम्

उत्तरार्धम्.

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४	६	पित्तानिल	पीतानिल
	१५	जीबिता	जीषिता
५	२५	तीव्र	तिव्र
६	२४	द्रव्योपयोगः	द्रव्योपायोगः
७	३	लिङ्गे	लिङ्गे
८	२२	दीपिकाः	दीपकाः
९	२	अन्हादेशोन	अन्हादेशः
	१९	अम्लार्थी	आम्लार्थी
	२१	सभाबाधेकल्पिकः	सभाषः
१०	३	पृथ्वीपर्णी	पृथ्वीपर्णी
	५	पृथ्वीपर्ण्यादि	पृथ्वीपर्ण्यादि
	५	ज्वरातिसारीअम्लता	ज्वरातिसारानम्लता
	१८	शृतां	सृतां
१४	१०	जलं	जल
१६	६	शृतादि	सृतादि
	११	स्यापरनिपातः	स्यापरनिपातः
	१८	परितस्य	परितस्य
	१९	नोच्छ्क्वा	नोच्छ्क्वा
	२४	शृतादि	सृतादि
१७	६	तीतज्वरितस्य	ततिज्वरितस्य
२०	२१	न्यूसोर्बेतिबाध्य	न्युद्देबाध्य
२३	१९	दिभीरसा	दिभिरसा
२६	१८	गृहस्य	ग्रहस्य
२७	११	त्रिवृतया	तृवृतया
	१३	त्रिवृतया	तृवृतया
३०	७	च्यबमानं	चव्यमानं
३३	१	स्नाय	श्राय

पञ्चे	पंक्तौ	गुद्धम्	अशुद्धम्
३७	५	शुक्त	सूक्त
३८	२	तेनाभ्यंजात्	तेनभ्यंजात्
	२३	अभिरुताननभि	अभिरुतन्नाभि
४३	२	मध्योष्ण	मेध्योष्ण
४४	१०	त्यस्योर्बेतिवाच्यमितितङ्गभाषः	त्यस्योर्बचनमितितङ्गभाषः
	१९	सर्पे	सर्पे
४६	१२	सात्म्य	सात्म
४७	९	ज्वरं	ज्वर
४८	१५	इणःशतरिङ्गणोयणितियादेशे	इणःशंतुडिङ्गणश्चेतियादेशे
५४	१०	पाराबतस्यशरुत्	पाराबच्छरुत्
	१९	शोणिताति	शोणितादि
५५	१२	पृथक्शृतं	पृथक्छृतं
	१७	पृथक्शृतं	पृथक्छृतं
	२१	पृष्ठिपर्णी	पृष्ठिपर्णी
५७	१	रससदृशी	रससदृशि
	१४	पुतान्	पुतान्
	१५	स्तायं	स्तोय
५८	११	त्वोर्ध्व	तूर्ध्व
५९	१	अध्यात्मादित्वाहञ्	आध्यात्मादिच्चादिकण्
६२	४	कौकुट	कौकुट
	१२	पदंयच्छ्रूयते	परंयत्श्रूयते
६३	२	त्रिवृता	तृवृता
	२०	शार्केश्व	शार्केश्व
६५	१	काष्ठात्	काष्टात्
	६	कास	काश
	७	बेलरसैः	बैल्बरसैः
	८	काष्ठात्	काष्टात्
	१३	बेलाः	बेला
६७	१	त्रिवृद्धिशाला	त्रिवृद्धिशाला
	२३	सयलाश्च	सयलाश्च
६८	४	वृश्चीष	वृश्ची
	१२	दर्शी	दर्शी
६९	९	तनूः	तनू
	२३	माक्षिक	माक्षीक
७०	४	समुस्ता	सुमुस्ता

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
७३	१६	क्षीण	क्षीणो
७६	२०	मासं	मासं
	२४	मासं	मासं
७७	१९	दधेतु	दध्येतु
	२०	शठी	शठी
७९	१	गुडातुलां	गुडातुलां
	१२	गुडातुलां	गुडातुलां
८०	२०	षोडशिकां	षोडशिकां
८१	१८	त्रिवृतया	तृवृतया
	२१	त्रिवृतया	तृवृतया
८२	५	बैषण्यैः	बैषण्यैः
	१४	काशमर्दादिभिः	काशमर्दादिभिः
८८	४	तमकः	तमक
	१८	बहुत्	बहु
८९	१५	धर्चादि	धर्चादि
९३	३	मध्वैकेशो	मध्वैकेशो
९४	५	तुल्यां	तुल्यं
	१७	कार्यं	कार्यं
	२०	च्छयाकुष्ठं	कुष्ठं
	१४	त्रिवृच्छा	तृवृच्छा
९७	१७	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृता	तृवृता
	१८	त्रिवृतादीन्	तृवृतादीन्
९९	१५	अनुकूलादिग्रहणमात्रादि	अनुकूलादिग्रहणमत्रति
	२३	शठी	शठी
१००	६	शृतात्	सृतात्
	१२	शृतात्	सृतात्
	१४	यस्मिणः	यस्मिण
	१८	श्रोतसां	श्रोतसां
१०१	४	शृतात्	सृतात्
१०२	५	शृतात्	सृतात्
	६	आश्वैष	आश्वैष
	१६	पिबेदोत्तर	पिबेदुत्तर
	२२	ठक्	ठक्
१०३	५	नासनासिकायायत्तश्चुदे	नासिकायायत्तश्चुदे

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१०४	८	कणाधात्रीकृतां	कणाधात्रिकृतां
	१९	प्राणसंधारणा	प्राणामसंधारणा
१०५	२०	तीक्ष्णाः	तिक्ष्णाः
१०६	२	धिं	शिं
१०८	५	श्रोत्तर	श्रोत्तर
	७	तथाओत्तर	तयाउत्तर
११०	१४	मलक्ष्मीप्रां	मलक्ष्मिप्रां
	१६	सर्पिषि	सर्पिषि
११२	१९	दधि	दधी
११५	२	अप्यामयाः	अप्यामयः
११६	१०	शठी	षठी
	१४	शठि	षठि
	२०	शठी	षठी
११७	४	तृष	तृषिः
	९	शिस्वि	शिस्वी
११९	२	क्षीरं	क्षार
	१४	निब	नीब
	१९	शठी	षठी
१२३	१२	त्तितायुकः	च्छीतायुकः
	२३	युष	युषं
१२४	५	व्यूषणा	व्युषणा
	२१	जश्त्वेऽनुनासिके	मयडितिणत्वे
१२५	१९	माक्षिकं	माक्षीक
१२६	१३	पश्ये	पश्ये
१२८	१२	अम्लेषु	आम्लेषु
	१७	अत्रहृतौटः	त्वात्रहृतौतृच्
१३१	१	स्वस्थानाच्युता	स्वस्थानाच्युता
	१४	तित्तिरिप्रति	तित्तिरिप्रति
	१४	मात्रार्थ	मात्रार्थ
१३२	३	हिममिति	हिममिति
	२०	व्यधयेद्	व्यधयद्
१३३	२०	यथामि	यथामि
	२५	मृष्टो	भ्रष्टो
१३४	३	स्पृष्टं	स्पृष्टं
१३५	१८	हर्षोत्सादिका	हर्षोत्सादका

पत्रं	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१३६	१९	ल्यबादेशस्यात्र	अल्पबादेशस्यात्र
	२	क्षीणोज	क्षीणोज
	३	वृषेः	वृषे
१३७	२४	बक्ष्यते	बक्ष्यते
	८	सर्बोषधि	सर्बोषधि
	२२	द्यानं	द्यान
१३८	७	रिदमि	रिदमि
	१२	संपूर्णाद्वेष	संपूर्णाद्वेष
	१३	त्यजंती	त्यजंति
१४२	२५	सती	सति
	९	तेनावृत्त	तेनावृत्त
	४	न्यक्कृतं	न्यक्कृतं
१४४	५	स्तोत्रोस्तोत्रो गौरसोदधिसप्तभिः	स्तोत्रोस्तोत्रो गौरसोदधिसप्ततैः
१४५	१३	गाश्च	गोच
	२	त्तापेधनं	त्तापेधनं
	९	बस्तुये	बस्तुयो
१४६	२४	शीलाहुं	शीलाहुं
१४७	१२	शीरादिकेसरं	शीरादिकेसरं
१४८	१३	लध्वन्नं प्रति	लध्वन्नं कटु
	१४	मंजनं	मजनं
	१७	लध्वचेतनश्च	लध्वचेतनश्च
१४९	१९	लध्वन्नं प्रतीति	लध्वन्नं प्रतीति
	२	तस्मिन्कोणिचि नित्यं स्मयते- रित्यास्वेपु किल्यु	तस्मिन्कोणिचि नित्यं स्मयतेरि- त्यास्वेपु किल्यु
	१३	अशांदिच्छा	अशांदिच्छा
१५०	२०	करणा	कर्णा
१५१	५	बैद्योयथोक्तविधिना	बैद्योयथोक्तविधिना
	५	बृहदुनाम	बृहदुनाम
	५	स्थित्वा	स्थित्वा
१५२	६	इतरदुष्कं	इतरदुष्कं
	१३	पृष्ठाग्रजं	पृष्ठाग्रजं
	२१	नाभेर्लपयेत्	नाभेर्लपयेत्
१५२	३	युंजीतान्नं	युंजीतान्नं
	१३	सकुना	सकुना
	१६	कीलकानशां	कीलकाशां

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१०४	८	कणाधात्रीकृतां	कणाधात्रिकृतां
	१९	प्राणसंधारणा	प्राणासंधारणा
१०५	२०	तीक्ष्णाः	तिक्ष्णाः
१०६	२	षिं	शिं
१०८	५	श्रोत्तर	श्रोत्तर
	७	तथाओत्तर	तथाउत्तर
११०	१४	मलक्ष्मीघ्ना	मलक्ष्मिघ्ना
	१६	सर्पिषि	सर्पिषि
११२	१९	दधि	दधी
११५	२	अप्यामयाः	अप्यामयः
११६	१०	शठी	षठी
	१४	शठि	षठि
	२०	शठी	षठी
११७	४	तृषि	तृषिः
	९	शिखि	शिखी
११९	२	क्षीरं	क्षार
	१४	निष	नीष
	१९	शठी	षठी
१२३	१२	स्तितायुक्तः	च्छीतायुक्तः
	२३	युष	युषं
१२४	५	व्यूषणा	व्युषणा
	२१	जश्त्वनुनासिके	मयडितिणत्वे
१२५	१९	माक्षिकं	माक्षीक
१२६	१३	पश्ये	पश्ये
१२८	१२	अम्लेषु	आम्लेषु
	१७	अत्रहेतूटः	त्वात्रहेतूतृच्
१३१	१	स्वस्थानाच्युता	स्वस्थानाच्युता
	१४	तित्तिरिप्रति	तित्तिरिप्रति
	१४	मात्रार्थ	मात्रार्थ
१३२	३	हिममिति	हिममिति
	२०	व्यधयेद्	व्यधयद्
१३३	२०	यथामि	यथामि
	२५	भृष्टे	भृष्टे
१३४	३	स्पृष्टं	स्पृष्टं
१३५	१८	हर्षोत्पादिका	हर्षोत्पादका

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	२५	ठञ्	ठक्
१५४	४	स्तुही	स्तुहि
	९	ठञ्	ठक्
१५७	११	यद्गृहति	यद्गृहति
१५९	११	बर्चानुलोमनान्	बर्चानुलोमनान्
	१३	तामया	तान्मया
१६०	५	त्रिवृद्धंती	त्रिवृद्धंती
१६२	६	बिबन्धनुत्	बिबन्धनुत्
१६४	४	व्यंजनंशाक	व्यंजनान्शाक
१६५	१८	स्त्राबं	श्राबं
	२४	पबनाना	पाबनाना
१६६	१६	च्छाबं	च्छाबं
	११	मारुतानुबन्धं	मारुतानुबन्धः
	२१	च्छाबादि	च्छाबादि
	२१	तत्रानुबन्धो	तत्रानुबन्ध
	२४	अस्त्रस्य	अस्त्रस्य
१६८	३	दाडिमजां	दाडिमजां
	१३	श्छागं	च्छागं
	१५	श्रवदूर्ध्वं	श्रवदूर्ध्व
	१६	कुटजत्त्वच	कुटजत्वचा
१७०	१	हिमके	हीमके
	१६	छागानि	छागानि
१७२	११	माक्षिक	माक्षीक
	१७	समंगा	समंगां
	२३	स्त्रावे	श्रावे
१७३	१	शीतोष्णानि	शीतोष्णानि
	८	त्रिवृद्धंती	त्रिवृद्धंती
१७४	१९	शुकं	सुकं
	२३	शुकं	शुक्कं
१७५	१४	चुकं	शुक्क
१७६	७	योजितान्	योजितानि
१७७	१	मब्धि	मरिष
१७८	११	बिबन्धान्	बिबन्धान
१७९	८	शयात्स्थयो	शयात्स्थयो
१८०	८	पश्चादीष	पश्चादिष

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
१८१	४	दोषोत्तिसारी	दोषोत्तिसारी
	७	धनिकादीनि	धातक्यादीनि
	१०	अल्प	अल्प
	१८	नपादस्येत्यादिना	नापादस्यायेत्यादिना
१८२	१६	पृश्निपण्यां	पृश्निपण्यां
	१८	सुते	सुते
१८४	१०	बिल्बशलाटूनां	बिल्बःशलाटूनां
१८६	१५	विंशतित्रि	विंशतिस्त्रि
१८७	५	निरामरूपं	निरामरूप
१८८	१६	एकबीरे	एकबीरणे
	२४	रसादिकं	रसादिक
१९१	२७	समाक्षिका	समाक्षिकां
१९२	१३	पलाशफल	पलाशपल
	१६	विशोधनी	विशोधनि
१९३	१०	जागलेन	जागलेन
	१२	शीघ्रमति	शीघ्रमती
	१९	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
१९४	५	पिडाद्	पिड
	१३	सलिलोष्मणो	सलिलौष्मणा
१९५	३	सारिबा	सारीबा
	१०	पृश्निपर्णी	पृश्निपर्णी
	१४	मार्ग	मार्ग
	१७	मार्ग	मार्ग
	१८	एबकारा	एबकारा
१९६	१६	रक्तश्राबाश्च	रक्तश्राबाश्च
१९७	१९	माक्षिक	माक्षिक
	१९	माक्षिकस्य	माक्षीकस्य
१९८	२	माक्षिक	माक्षीक
	४	बातोक्तं	बातोक्ते
	५	पिबेत्पकृत्वा	पिबेत्स्यका
	१२	कृत्वा	स्वा
	१६	पाठादयः	पाठादयाः
१९९	६	त्युहोर्बाविचनमितिबातद्	त्युहोर्बाविचनमितिर्द्व
	११	यवानि	यवानि
२००	१९	सलः	सल

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२०२	२	पुरुषस्योच्चारत्तत्	पुरुषस्योच्चारत्तत्
	१०	हितकारी	दितकारी
२०९	४	चित्रकात्	चित्रका
२११	१५	यथेष	यथेष
२१४	८	कार्यस्य	कार्यस्य
	१०	द्वयं	द्वय
२१५	६	नरो	नरा
	१६	शुद्धो	शुद्धे
२१६	५	पिशिताशिनः	पिशिताशिनः
२१८	६	निरिधनोतरं	निरिधनोतरं
२१९	१	त्रिवृद्विपक्षं	त्रिवृद्विपक्षं
२२२	१७	सारसास्थ्यादीनि	सारसास्थ्यादीनि
	२२	भद्रं	भद्रा
२२३	२	स्वग्लोषक	स्वग्लोषक
	११	व्याधिरंतक	व्याधिरंतकः
२२४	२१	रुताबाप	रुताबापं
२२५	१४	इत्यापोः	ण्यापो
	१५	शिधूमूलोत्थः	शिधूमूलोत्थः
२३२	१४	बलवतो	बलवता
२३३	५	ततो	तथो
२३४	५	भावना	भाबना
	६	एभी	एभि
	१९	हिता	हिताः
२३८	४	शिलाव्हाया	शिलाव्हाया
२४३	३	निठनावितिठनू	तिपगवितिठक्
२४४	२०	देविकी	देहिकी
२४७	४	आवयेष	आवयेष
२५२	५	तुषा	तुषा
	२४	पंचपलदध्रं	पंचपनदध्रं
२५७	६	काथः	काथः
२५८	१९	भोजनं	भोजन
२५९	१९	पित	पित
२६२	४	मूलशृतं	मूलसृतं
२६३	६	तामप्यसारयेत्	तामप्यसारयेत्
	७	प्रमाणबिद्धिमागो	प्रमाणबिद्धिमागो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
२६९	१९	पुना	पुन
२७०	१३	तेलमैरंडं	तेलमैरंड
२७१	२१	शृतं	सृतं
२७२	१	बिरिकः	बिरकः
	१८	रूष्णांयु	रूष्णांयु
	२४	एषश्चूर्णो	एषश्चूर्णो
२७३	२	रेषस्तक्रेण	रेषस्तक्रेण
	१७	शुद्धोतरांतराः	शुद्धोतरांतराः
२७८	१३	रिधितानलं	रिधितानलं
	२१	शृतेन	सृतेन
२८५	८	तेलपक्कं	तेलपक्कं
२८८	१	बिद्धोदरे	बिद्धोदरे
२९०	१६	आयासा	अयासा
२९२	५	शृतं	सृतं
२९७	२	इत्युक्तः	स्मक्तः
	७	सान्निपातिके	सान्निपातिके
३००	२३	विंशतिविजया	विंशतिविजया
३०३	१	कुक्कुट्यादीनां	कुक्कुट्यादीनां
	८	च्छोप	च्छोप
	१०	दध्न	दध्न
	१२	दध्न	दध्न
३०४	१३	श्वयथो	श्वयथो
३०६	४	त्समीरघ्नान्	त्समीरघ्नान्
	१०	शृतं	सृतं
	१२	शृतं	सृतं
३०८	२	षड्विंशमेष्टौसमेकलास्ताश्चस- मेस्युर्नोनिरंतरानस- मात्रपराश्रिताकला- बैतालीयैतरेलौगुरुः	क्यादोष्टौसमश्चलनसमोत्रपरेणयु- ज्यतेनेताःषड्विनिरंतरायुतः
३१०	३	पित्तोत्तरं	पित्तोत्तरं
	४	शृतं	सृतं
३१५	११	पित्तस्थं	पित्तस्थं
३१७	१२	शृतं	सृतं
	१५	शृतं	सृतं

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३१९	६	सुसंस्कृत	संस्कृतं
	२१	चेशुराजिमत्	चैदुरा जिमत्
३२०	३	त्रिभागा	त्रिभागाः
	११	श्रद्धम्म	श्रद्धम्म
	१३	त्रीणि	त्रीणि
३२१	३	जतोजगौगः	जगोजगौगः
३२२	९	द्वलयति	द्वलयति
	१७	वेदैरंध्रैस्त्यसगा	वेदैरंध्रैस्त्यसगौ
३२३	१	जलधिषडगैर्मौनतोताद्रु- चेत्	मभयनतरुगागःसमुद्रतुलोकैः
३२५	१४	कठिने	कठिनः
	१३	वृत्तिसर्गे	रुत्तुत्साहे
३२८	१५	दार्ढी	दार्ढी
३३०	३	दारुणि	दारुणी
	८	दारुणी	दारुणी
३३१	१८	एकहेलयैष	एकहेलयैष
३३२	१२	भ्यासो	भासो
३३३	१६	तान्स्फोटकान्	तास्फोटकान्
३३४	७	शृतं	सृतं
३३६	१८	पामादित्यान्प्रत्ययः	पामादिष्वादान्प्रत्ययः
३३७	६	तन्मूर्ध्वगेषु	तन्मूर्ध्वगेषु
३३८	२२	इंद्रलुप्त	इंद्रलप्त
३४४	१५	शृतं	सृतं
३४५	१२	शृतेन	सृतेन
३५३	१	शठघादिभिः	षठघादिभिः
३५७	६	शृतं	सृतं
	१४	शृतं	सृतं
३५९	१८	फलानि	पलानि
३६०	११	शुक्लादिभिः	सूक्तादिभिः
३६३	९	सिद्ध्ययुः	सिद्ध्ययुः
	१८	शृतं	सृतं
	२१	शृतं	सृतं
३६५	१४	मृदुकाय	मृदुकार्ये
३६६	५	अपाने	अपानेन
	१८	संपद्येतथा	संपद्येतथा

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
३७०	५	मध्विष्ट	मध्येष्ट
३७०	२३	शर्बरी	शर्बरी
	७	फलपिप्पलीः	फलपिप्पली
३७१	१	साधुतेन	साधुकेन
	१८	शृतं	सृतं
३७४	४	प्रसृतं	प्रसृतं
	६	शातकीष्वपि	शातकेष्वपि
	१७	बर्गादायो	बर्गाद्यायो
३७५	१४	इक्ष्वाकोः	जामूते
३७७	१४	क्ष्वेडोति	क्ष्वेडाति
३७८	६	सहिष्णुषुपित्त	सहिष्णुपित्त
३७९	२०	यद्व्यरुणं	यद्व्यारुणं
३८०	३	कुश	रुश
३८२	१८	समा	समाः
३८६	५	लिङ्ग	लिङ्
३८७	८	ग्राह्यं	ग्राह्य
३९३	१८	यागे	याग
३९५	२४	शृतं	सृतं
३९८	३	फलपलाशात्	फलपलाशात्
	१५	जयति	जयते
४०१	१३	मधुनैलसमे	मधुनैलसमे
	१६	कर्षामिसिः	कर्षामिसिः
	२०	चक्षुष्यो	श्चक्षुष्यो
४०५	१२	रोहिषं	रोहिषा
४०८	१३	शीतोलप	शीतालप
	१६	दाहोत्तुल्लेपः	दाहोत्तुल्लेप
४०९	१३	दोषाढ्ये	दोषाढ्यो
	१५	मार्गोनिलः	मार्गानिल
४१०	१०	पीडितोऽस्त्रिग्ध	पीडितःस्त्रिग्ध
	११	तथाभूतो	तथाभूतो
	१२	मुखं	मुखं
	१४	मृज्यात्	मृज्यात्
	१९	वसितभा	वसितमा
	२१	सोऽस्या	सौम्या
४११	३	निधूत्योविरेकोषथ	निधूत्यविरेकोषथ

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	५	धूमःप्रच्छाद्यं	धूमप्रच्छाद्यं
	९	उत्स्पिप्यो	उत्स्पेप्यो
	१३	ऊर्ध्वादधो	ऊर्ध्वादधो
	२४	प्रयुक्तत्वादतियोगत्वं	प्रयुक्तत्वातियोगत्वं
	२५	तथाविधोवस्तिर्विरेचन	तथाविधेवस्तिर्विरेचन
४१२	८	विशुद्धश्च	विशुद्धस्य
	२२	गुरुबर्चः	गुरुबर्चः
		बलेष्वथ	बलेष्वथ
४१३	१५	चःसमुच्चये	चसमुच्चये
४१४	२३	छर्दिप्रीभिः	छर्दिप्रीभिः
४१५	११	तुबद्धे	तुबद्धे
	१४	अनुच्छास्य	अनुच्छस्य
	२४	फलैः	फलैः
४१७	१५	जन्तुदग्धं	जन्तुदग्धं
४१८	२१	बष्कयिण्याः	बष्कयिण्या
४१९	१	बलाधिका	बलाधिकाः
	५	द्वेष्टेण	द्वेष्टेण
	६	क्लृधयित्वा	क्लृधयित्वा
	२३	क्षुण्णायः	क्षुण्णायः
	२५	मुत्पातं	मुत्का
४२१	२	श्रयणेन	श्रयणेन
	१८	सिन्ध्यति	शुन्ध्यति
	१९	मष्टमं	ष्टकम्
४२२	१	द्वयाणि	द्वयाणि
	८	अवतरणेइत्यर्थः	अवतरणेत्यर्थः
४२३	७	मुष्टिः	मुष्टि
	१४	यागे	योग
४२४	१	तिदुकः	तिदुकं
४२५	३	व्याधि	व्याधि
	३	भेषज्य	भेषज्य
४२९	३	व्यंगस्वरहिते	व्यंगरहिते
	२१	पृश्निपर्णी	पृष्णिपर्णी
४३१	१७	रश्म्यवभासिते	रश्म्यावभासिते
	२०	सृतं	सृतं
४४८	२१	सस्वेदो	सस्वेदो

पत्रं	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
४४९	६	स्त्रवण	श्रवण
४५४	२	रुक्त्वोर्थप्रयोगकालेधिकरण	रुक्त्वः सः प्रायेणयेण
४४७	१५	श्मशानादिषु	स्मशानादिषु
४६१	३	श्मशान	स्मशान
४७८	१२	स्वापयेच्च	स्वापयच्च
४८२	१५	स्यावा	स्यावा
४९०	४	स्त्राव	श्राव
	११	रुक्लेद	रुक्लेद
४९३	५	वृद्धपत्रादिना	वृद्धपत्रादिना
४९६	२१	कुक्कूणे	कुक्कूणे
	२३	कुक्कूणे	कुक्कूणे
५०३	४	प्रस्तार्यर्म	प्रस्तार्यम
५०५	१५	आरुतिर्यस्य	आरुतियस्य
५०७	३	अश्रुगतिः	अस्रुगतिः
५१३	६	शिरोबिरेकादीन्	शिरोबिरेकादीन्
५१७	६	श्याबेत्यादि	श्याबेत्यादि
५२१	१	धूमदर्शा	धूमदर्शा
५२३	१३	अर्द्धपलिकैर्घृतं	अर्द्धपलिकैर्घृतं
५२६	६	स्रोतो	श्रोतो
५२७	१६	सममंजनं स्रोतोर्जं	समंजनं श्रोतोर्जं
	२३	कथंचिद्	कथंचिद्
५३२	१८	शृतं	सृतं
	१२	शृतं	सृतं
५३३	१	ह्रीविर	ह्रीविर
५३७	१७	शब्दोऽत्राचतुर	शब्दोऽत्रचतुर
	१८	स्रुति	श्रुति
५४०	१५	त्स्रुतिः	च्छ्रुतिः
	१९	उत्सिचनाच्च	उच्छिचनाच्च
	२२	बध्वाक्षि	बध्वाक्षं
५४१	२	उत्सिचनाच्च	उच्छिचनाच्च
	५	बध्वाक्षि	बध्वाक्षं
५४२	१४	शृत	सृत
	१५	शृत	सृत
	१९	शृत	सृत
५४३	१२	स्रोतो	श्रोतो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
	१३	स्त्रोतो	श्रोतो
५४९	१२	शून	सून
५५१	१८	भ्रुवोरुपरि	भ्रुवोरुपरि
५५८	४	एवंविधं	एवंविध
५५९	१९	सर्वांगिण	सर्वांगिण
५६७	८	सुसूक्ष्मैश्च	ससूक्ष्मैश्च
५६९	१	सुतेष्वमन	श्रुतेष्वमन
	३	बाधिर्यं	बाधिर्यं
	४	बाधिर्यं	बाधिर्यं
५७२	१७	सुषामादिषु	सुषमादिषु
५७४	९	जेहविध्युक्त	जेहविध्युक्त
५७६	७	कुप्यत्यकस्माद्	कुपत्यकस्माद्
५७७	११	च्छास	श्वस
	१३	च्छाससरोधाच्छ्रोतसी	श्वाससरोधाच्छ्रोतसी
५७९	२०	शृङ्गः	शृङ्गः
५८०	२४	परिषेकान्	परिषेकां
	२३	शृतं	सृतं
५८५	३	सरुद्धीर्येते	सरुद्धीर्येते
	१५	भक्ष्यस्यासहा	भक्ष्यस्यासहाद्
५८६	९	श्यावत्व	शावत्व
५९०	१७	श्रोत्ररुक्करी	श्रोत्ररुक्करी
	२३	चत्वारि	चवारि
५९२	१३	मांसाकुरावृत्ता	मांसांकुरवृत्ता
५९५	११	श्यावं	शायं
६०१	३	विश्राविते	विश्राविते
६०९	२९	धूमस्तीक्ष्णः	धूमतीक्ष्णः
६१०	१६	गार्धी	गार्धी
६१४	३	शृतेर्धाव्यो	सृतेर्धाव्यो
	१९	द्रुतं	दृतं
	२१	द्राग	प्राग
६१८	१६	विद्याद्	विद्याद्
	१७	विद्याद्	विद्याद्
६१९	१८	श्यावं	शायं
	२०	विद्याद्	विद्याद्
६३१	७	जालस्ततो	जालततो

पत्रे	पंक्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
६३४	९	पिष्टादाह	पिष्टादाह
६३५	७	शोफे	शोफो
६३८	१४	शृतेनाज्येन	सृतेनाज्येन
६४२	१६	निर्वृत्तइतितेननिर्वृत्तमितिठञ्	निर्वृत्तइतिप्राग्वहतेस्थितिठक.
६४३	१८	स्रोतसेलेन	श्रोतसेलेन
	१९	स्रोतः	श्रोतः
६४५	३	मस्तुलुंगेस्रुते	मस्तुलुंगस्रुते
६४८	२३	शृतं	सृतं
६५३	६	शृतेन	सृतेन
६५८	१९	श्याबारुणा	शाबारुणा
	२१	मध्याच्छायावादि	मध्याच्छायावादि
६६१	२१	अबाचीनं	अर्बाचीनं
६६१	२३	अबाचीनं	अर्बाचीनं
६६५	१८	वृत्तोन्नतं	वृत्तोन्नतं
	१९	वृत्तोन्नतं	वृत्तोन्नतं
८७२	९	एषःकर्मो	एषःकर्मो
६७४	२३	दग्ध्वा	दुग्ध्वा
६७९	१७	पनसिकासंज्ञा	पनसिकासंज्ञा
	२१	कंटकाकाराः	कंटकीकाराः
६८०	२	स्ताश्व	स्तेच
६८१	४	कक्षेत्युच्यते	कक्षेत्युच्यते
	१७	पित्तोल्बणैः	पित्तोल्बणैः
६८२	४	इत्यापोरित्यादिना	पाण्योरित्यादिना
६८२	२१	दुत्सन्नो	दुच्छन्नो
६८२	१३	अंगुल्यो	आंगुल्यो
	१७	स्त्वबस्थां	स्वस्थां
	१४	अंगुल्यो	आंगुल्यो
६८४	१२	पित्तेनाताम्रातं	पित्तेनाताम्रातं
६८७	१०	बिरेकादिकया	बिरेकादिकयो
६९४	२१	स्रोतोमूत्रं	श्रोतोमूत्रं
६९६	१७	सैवं	सैवं
७०८	३	पुष्पे	पुष्पे
७१२	८	यम्मासत्	यमासत्
७१३	१०	तदयुक्तिमदिब	तदयुक्तिमदिब
७१६	३	पुष्पे	पुष्पे:

पत्रे	पंक्तौ	युद्धम्	अशुद्धम्
७१७	५	मलक्ष्यं	मालक्ष्यं
	५	कफेनावृतं	कफेनावृतं
७१८	२४	शुकनासा	शूकनासा
७२२	१८	वातेतिरिक्ते	वातेतिरिक्ते
७२३	७	विस्तरतोनेकधा	विस्तरतोनेकधा
७२४	१२	गोधायाहःग्	गोधायाःकग्
७२५	४	आश्रित्यास्त	आश्रित्यास्त
७२७	१२	दुष्टं	दुष्ट
७२९	५	आहिताभ्यादिपूक्त	आदिनामिषूक्त
	११	प्रदीप्तागार	प्रदीप्तागार
७३३	१७	अर्धभागेन	आर्धभागेन
	२३	मंडलिबिषं	मंडलीबिषं
७३५	१४	पूर्वं	पूर्वो
७४१	११	जलेनेव	जलेनैव
७४४	२०	शेवाल्युता	सेवाल्युता
७४६	९	वृश्चिकानां	वृश्चिकाणां
	१	श्लेष्मातक	श्लेष्मातक
७५०	१४	श्लेष्मानकाक्षैः	श्लेष्मातकाक्षैः
७५३	१५	यत्रैषां	यत्रेषां
७६३	१७	सहस्रयामलक	सहस्रयामलक
७६४	८	अवादीतत्ररुत्	अवादीतत्ररुत्
७६५	४	शृतं	सृतं
७६६	८	शृता	सृता
७८२	१३	तत्काथे	तत्काथो
७९२	११	इत्यस्मायेति	इत्यस्मयेति
८०७	११	उपरामर्शेन	परामर्शेण
८१०	१७	ईदृशा	इदृशा
८१३	२६	नतूनषोडश	नतुनषोडश
८१४	१	वाक्यं	वाक्य
	७	नह्यनुमतं	नाह्यनुमतं
	११	संशय	संशय
	२१	यस्मिन्	यस्मिन्
८२८	८	वाङ्मयपयोधः	वाङ्मयपयोधः

॥ श्री ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । अथेदानीं
चिकित्सितस्थानमारभ्यते ।

तस्य चायं संबन्धः । रोगपरीक्षा निदानस्थाने गदिता । सांप्रतं चिकि-
त्सा वक्तुं युक्ता । तथा च मुनिः । रोगमादौ परीक्षेत ततो नंतरमौषध-
मिति । तस्माच्चिकित्सितस्थानारंभो न्याय्यः । तत्र यथोद्देशो व्याधीनां नि-
दानस्थाने तेनैव क्रमेणास्य स्थानस्य विरचना युक्तेति ज्वरचिकित्सितमेव
विवक्षुराह ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय इत्यनेनागमशरणत्वमात्मनः प्रति-
पादयति ।

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ।

आमाशयस्थो दोषो वर्द्धिं हत्वा । सहामेन वर्तते इति सामः । तथा
मार्गान् पिधाय स्रोतांसि स्थगयित्वा यद्यस्माद्धेतोर्ज्वरं विदधाति तस्मात्का-
रणालंघनं कुर्वीत । लंघनमत्रोपवासः । तथा चोक्तं । लंघनस्याविशेषोक्ता-
वुपवासं प्रकल्पयेदिति । अत एवायमपि वक्षति । तस्मादादोषपचनाञ्च
ज्वरितानुपवासयेदिति । कदा लंघनं कुर्वीतेत्याह । प्राग्रूपेषु पूर्वलक्षणेभूत्यन्न-
मात्रेष्वेव ज्वरादौ वा । उत्पन्नमात्रे ज्वरे सति । किं कुर्वन् लंघनं कुर्वीतेत्याह ।
बलं यत्नेन पालयन् प्राणांस्तात्पर्येण रक्षन् तदविरोधेनेत्यर्थः ।

ननु कुत एवं विधीयत इत्याह ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थं क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

यस्मादारोग्यं स्वास्थ्यं बलाधिष्ठानं बलमधिष्ठानमाश्रयो यस्य तदेवं ।
तथा क्रियाक्रम आरोग्यार्थः स्वास्थ्यप्रयोजनः ॥

लघन उपवासे विहिते सति यत्स्यात्तदाह ।

लघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ ३ ॥

लघनैरुपवासैर्दोषे पूर्वोक्ते क्षपिते क्षयं नीति । तथाग्नौ दीप्ते सति समिद्धे
सति । तथा लाघवैर्गानां सति स्वास्थ्यादि जायते । स्वास्थ्यं यथाप्रकृतित्वं ।
रुचिरन्नाभिलाषः । पक्तिः पाक आमस्य । बलमुत्साहः । ओजः परं धातुतेजः ।
क्षपिधातुरनुक्तोपि धातुगणे शिष्टप्रयोगवशादंगीकृतः । लघनैरिति ज्ञातौ
बहुवचनं तेन कदाचिदेकेनैव लघनेन । कदाचिदनेकैर्दोषक्षयो जायत
इति ज्ञेयम् ।

तत्रोत्कृष्टे समुत्कृष्टे कफप्राये चले मले ।

सहलासप्रसेकान्नद्वेषकासविषूचिके ॥ ४ ॥

सद्यो भुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वासातीसारसम्मोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

तत्र तस्मिन्मल उत्कृष्टे स्वजन्मगुणकर्मलक्षणतोधिके । तथा कफप्राये
कफबहुले वाताख्ये पित्ताख्ये वेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । समुत्कृष्टे स्वस्थानाच्च-
लिते बहिर्निर्गते । तथा चले शिथिल उत्कृष्टेपि हि कदाचित् स्थानावष्टं-
भादचलः स्यात् । एतदेव कफोत्कृष्टादिकं दर्शयति । सहलासेत्यादि ।
हलासादीनां द्वंद्वः । सह तैर्वर्तते यस्मिन् । हलास उद्रमनमिवानुभवः ।
उद्रमनं हृदस्य प्रसेकः पानीयस्यैव निष्ठीवनं । सद्यो भुक्तस्येत्यादि । ईदृशे
मले सति सद्यः कृताहारस्य ज्वरे संजाते विशेषेण सामे ज्वरे वमनार्हस्य
वमनं शस्तं । वमनार्हा वमनविरेचनविधौ प्रोक्ताः । अन्यथा उक्तविधिवि-
पर्ययेण तद्रमनं कृतं श्वासादीन् कुर्यात् । तथानुत्कृष्टः कफप्रधानः स्थिरो
हलासादिरहितो विपरीतः ।

वमनद्रव्याण्याह ।

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिगैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥

उष्णाभसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिंबकर्कोटिवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥

तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुंजीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

गालान्मदनान् । अस्य निरपायत्वाच्छ्रेष्ठत्वाच्च पिप्पल्यादिद्रव्येभ्योनेम स होपयोगिभ्यो बहूपयोगितया प्रधानविभक्त्या प्रागुपन्यासः । अन्यथा । कल्प-
येत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितमिति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्यं प्रमाणं प्राप्नुयात् । पिप्पलीभिर्युतान् गालानथवा शक्रयवैर्यु-
तानथवा मधुयष्टिकया वा युतानथवोष्णांबुना माक्षिकयुतेन वा सह पिबेत् ।
अथवा पटोलादीनां पत्रोदकेन वा सह पिबेत् । अथवा तर्पणादिभिः पिबेत् ।
अथवा कल्पोदितानि वमनकल्पोक्तानि वमनयोग्यानि प्रयुंजीत । बलकाल-
विभागविदिति । अस्यां देहबलाबलावस्थायां तथा व्याधिबलावस्थायां
चेदं वमनं दातुं योग्यमिति यो विभागं वेत्ति स बलकालविभागवित् ।

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

वमने योग्यो यो ज्वरी स कृते वमनेऽपरस्तु वमनेऽयोग्यः सोऽकृते
वमने विशोषणमुपवासलक्षणं कुर्यात् । एवं कृतवमनोऽकृतवमनो वा ज्वरी
सर्वथा लघनं कुर्यात् । किमर्थमित्याह । दोषाणां वातादीनां समुदीर्णानां
समंतात्समुत्थानामुत्पन्नानां पाचनाय पत्तयर्थं शमाय शांत्यर्थं च । निरामाणां
पुनःसमुदीर्णानां शांत्यर्थमेव ।

आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्मादादोषपचनाज् ज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥

दोषेणामाख्येन वातादिना वा सैहकलेलीभूतेनाग्नौ छन्न आच्छादिते
ऽन्नमामाशयस्थं न विपच्यते भस्मनेव यथा बाह्येऽग्नौ स्थगिते तोयतंडुला-

दिकं स्थालीस्थं न विपच्यते । यतश्चैवं । तस्माद्देतोरांमदोषस्य पूर्वोक्तस्य पचनं पाककर्मविधिं कृत्वा ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ।

तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥

उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।

लीनपीतानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥

निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलंबनम् ।

विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

तृष्णावान्नरोल्पाल्पं स्तोकं वातकफज्वर उष्णांबु पिबेत् । उष्णगितिस्व-
पितृषोर्नजिडितिनजिड् । अल्पाल्पमिति प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्वं । तदुष्णांबु
पित्तं कफं वातःस्त्यानं विलयं नीत्वा विलीनविग्रहतामापाद्य तृष्णामाशु निव-
र्तयेत् । तर्पणस्वभावत्वात् । तथाग्निमुदीर्य समिद्धं कृत्वा स्रोतांसि विशोध-
येत् । किं कृत्वा मृदूकृत्य तेषां स्रोतसां मार्दवमुत्पाद्य । तथा लीनान्यप्रवृत्त-
स्वरूपाणि च तानि पित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्राणि च । तेषामनुलोमनं प्रवर्त्तनं ।
तथा प्राणानां जीविताख्यानामवलंबनं । तदुष्णं जलमाश्रित्य तथा प्राणाः
प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अनेन चोष्णांबुर्कर्मकथनव्याजेन वातकफज्वरस्वरूपमपि
किंचित् प्रकाशयति । तथा वातशोषितेन कफेन स्त्यानीभूतेनात्र तृष्णा
जायते । तथाधिकमग्निमाद्यं । स्रोतसामशुद्धत्वं । तथा लीनानि पित्ता-
दीन्यत्रस्युरिति ।

उष्णमेवंगुणत्वेपि युञ्ज्यान्नैकांतपित्तले ।

उद्विक्तपित्ते दवधुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥

विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।

एवंगुणमुष्णांबु । एकांतपित्ते पित्तले केवलपित्ते ज्वरिणि वा न युञ्ज्यादि-
ति । तथोद्विक्तमधिकं पित्तं यस्मिंश्च न युञ्ज्यात् । तथा तदुष्णांबु दव-
ध्वादिमति नरे न युञ्ज्यात् । चक्षुरादिभ्यो यस्तीव्र उष्मा प्रवर्त्तते स दव-
धुः । सर्वांगीणस्तीव्र उष्मा दाहः । मोहो भ्रमः । तथा विषमद्याभ्यामु-

स्थिते जाते ज्वरे । तथा ग्रीष्मकाले तथा क्षतश्च क्षीणश्च क्षतक्षीणः । क्षतउरः
क्षतः । क्षीणोधात्वपचयवान् । तस्मिन्स्थिताभूते नरे न युज्यात् । तथा
ऽक्षपित्तिनि रक्तपित्तवति नेति ।

घनचंदनशुंळं पपटोरीरसाधितम् ॥ १५ ॥

शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहम् ।

तेभ्य उद्विक्तपित्तादिभ्यः पिपासितेभ्यो घनादिसाधितं शीतं तोयं हितं ।
पानीयसाधने च तंत्रांतरे विधिरुक्तः । यथा । कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य
प्रस्थमावपेत् । अर्धावशेषं तद् ग्राह्यं तोयपाने त्वयं विधिरिति ।

उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ १६ ॥

तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।

पित्तं विना उष्मा न विद्यते । ज्वरश्चोष्मणा विना नास्ति संतापलक्ष-
णत्वाज्ज्वरस्य । यतश्चैवं तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि
तानि सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । पित्ताधिके पुनराधिकं कृत्वाऽतिशयेन त्य-
जेत् । पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणेनेदं प्रतिपादयति । सर्वो ज्वरस्त्रिदोषजो
भूयसा व्यपदेश इति ॥

स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लंघनम् ॥ १७ ॥

न केवलं ज्वरे पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । यावत् स्नानादींश्च त्यजेत् । स्ना-
नादीनां पित्तहरत्वशंकया सेव्यत्वे प्राप्तेऽचित्यप्रभावत्वाज्ज्वरे विरुद्धानि
नीति तत्सेवनं निषेधयति । प्रदेहश्चंदनाद्यनुलेपः । परिशेषं च लंघनं त्य-
जेत् । यल्लंघनमुपयुक्तमुपवासलक्षणं । ततो यदन्यत्तत्परिशेषं । शुल्क्यादे-
कादशप्रकारं च तस्येजेत् । उपवासलक्षणं तु लंघनं नवज्वरे कर्तव्यमेव ।

अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।

न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥

आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

यथा अजीर्णे सामे तीव्ररुज्यपि शूलघ्नमौषधं न पिबेत्प्रत्यवायभयात् ।
तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडावति तदानीमामपत्त्यर्थं मुस्तापपटकाद्यौषधं

काथ्यादिकल्पनाकल्पितं न पिबेत् । हि यस्मात्तदौषधं पीतमस्यामवस्थया
मामाभिभूतकोष्ठस्य प्रयुक्तं भूय एवाममावहेत् । अत्र च साम इत्युक्ते
बन्हाम इति गम्यते । अल्पे ह्यजीर्णे भेषजमनुज्ञातमेव । तथाचोवाच तत्र-
कारः । जीर्णेऽशने तु भैषज्यं युज्यास्तब्धगुरूदरे । दोषशेषस्य पाकार्य-
मग्नेः संधुक्षणाय चेति । तस्माद् बन्हाम इति बोध्यं । अथात्र दृष्टान्तमाह ।
क्षीरं विषमहेरिव । यथा क्षीरं विषघ्नमप्यभिहितमहीनां तदेव विषं कुर्यात् ।

सोदर्दपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥

वातश्चेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः संप्रवर्तयेत् ।

स्वेदमूत्रशकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥

उदर्दादयः प्रागुक्ताः । उदर्दश्च पीनसश्च श्वासश्च तैः सह वर्तते यो
ज्वरस्तस्मिन् । तथा जंघा च पर्वाणि च अस्थीनि च तत्र शूलं तद्विद्यते
यस्य । तस्मिन् । तथा वातश्चेष्मात्मके वातकफोद्भवे स्वेदः शस्तो हितः
स आचरितः स्वेदादीन् प्रवर्तयेत् । अग्नेश्च पाटवं दीप्ततरत्वं विदध्यात् ।

स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्चानुपालयेत् ।

तथा स्नेहोक्तं स्नेहविध्यध्याये कथितमाचारविधिं वा सर्वशश्चानुपालयेत्
कुर्यादित्यर्थः ।

लंघनं स्वेदनं कालो यवागूस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥

मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।

मलानां सामानां वातादीनां पृथक्स्थितानां संसर्गस्थितानां सन्निपात-
स्थितानां च सामर्थ्यालंघनादयस्तिक्तस्त्रसावसानाः पाचनानि स्युः । यथा-
वस्थमवस्थानतिक्रमेण कस्यांचिज् ज्वरावस्थायां लंघनमुपवासलक्षणं म-
लानां पाचनं स्यात् । कस्यांचित् स्वेदनं स्यात् । कालः षडहाख्यः । क-
स्यांचिद् यवागवः पेयाः कस्यांचित्तिक्तको रसः । तिक्तस्त्रसाद्यस्तद्द्रव्यो-
पायोगः । एवमवस्थावशालंघनादयस्तिक्तस्त्रसांता मलानामेकैकशः पाचनानि
स्युः । अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्युः । यथा लंघनं च स्वेदनं च कृत्वा षड-
हादूर्ध्वं यवागवस्तिक्तको रसः पाचनान्यविपक्वानां मलानां तरुणे ज्वरे स्युः ।

तत्रामाशयस्थमित्यादिना ग्रंथेन निर्दिष्टा लंघनयोग्यावस्था । सोदरदपीनस
इत्यादिना च स्वेदनयोग्याऽवस्था । हृदयं षडहं नेय इत्यादिना च
निर्दिष्टाकालयोग्यावस्था । युक्तं लंघितं लिङ्गैस्तुतमित्यादिना पेयायोग्याव-
स्था । उद्विक्तपित्तादिना च तिक्तसोपयोगयोग्यावस्थेति यथावस्थं द्रव्यं ।
क्रमस्तु यथा वातश्लेष्मके सामे ज्वरे प्रथमं लंघनं कुर्वन्नेव र्वेदनं द्वित्रादि-
दिनलक्षणं च कालं लंघितलक्षणयुक्तस्य यवाग्वादिपेयाद्यन्नं भुक्तस्यानंतरं
मुस्तापर्पटकादिति क्तसोपयोग इति क्रमार्थः ज्वरे लंघनं कुर्वीतेत्युक्तं ।
अस्य विशिष्टविषयेऽपवादमाह ।

शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनम् ॥ २२ ॥

नेष्यते ।

शुद्धेन वातेनामदोषाद्यदुष्टेन यो ज्वरः स शुद्धवातज्वरः । क्षयेण धात्व-
पचयादिलक्षणेन यो ज्वरः स क्षयज्वरः । यश्च भूतविषवाय्वभिसंप्रहारादि-
समुद्भवः स आगंतुज्वरः । यथाऽतरुणो ज्वरः स जीर्णः । ते विद्यन्ते
येषां ते एवं भूताः । तेषु लंघनं नेष्यते ।

तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ॥

तेषु हि हितं शमनं यन्न करीनम् ।

हि यस्मात्तेषु शुद्धवातादिज्वरेषु शमनं हितं । शमनस्य संतर्पणा-
पतर्पणरूपेण द्वैविध्यात् । किं तच्छमनं तेभ्यो हितमित्याह । यन्नकर्षणं
बृंहणमित्यर्थः । यद्येवं स्पष्टमेव बृंहणमित्येतदेव कस्मान्न कृतं ।
किं शमनं यन्नकर्षणमिति पदद्वयोपादानेन ब्रूमः । अर्थांतरद्योतनार्थमेतदु-
क्तं । तथा चायमर्थो विशिष्ट उभययोरुपादानेन प्रकाश्यते । तथा न स-
र्वसर्विकया बृंहणं शमनं तत्तेभ्यो हितं । किं तर्हि किंचिद्बृंहणं शमनं
तत्तेभ्यो हितमिति ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ॥ २३ ॥

द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लंघने ।

तत्रेत्यादि तेषु ज्वरेषु मध्ये सामज्वरस्याकृत्या लक्षणेन ज्वरोपद्रवती-

क्ष्णत्वमित्यादिनाविशोषितमलंघितं विद्यात् । लंघने लंघनं लक्षणापेक्षया द्विविधोपक्रमज्ञानं द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तलक्षणं चावेक्षेत तल्लक्षणं च विमलेंद्रियता सगौ मलानामित्याद्यतिकाश्यादिभिरतिलंघितं च ॥

युक्तं लंघितलिङ्गैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथा स्वौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ।

तस्याभिर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ॥ २५ ॥

षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावद्वामुयात् ।

लंघितलिङ्गैर्विशोषितलक्षणैर्युक्तं ज्वरितं नरं ज्ञात्वा तं पेयाभिरुपाचरेत् । किंभूताभिः । यथास्वौषधसिद्धाभिः यद्यत्स्वं यथास्वमिति वीप्सायामव्ययी-
भावः । यथा स्वं च तदौषधं च यथास्वौषधं । वातादेः पृथग्रूपसंपृष्टस्य सन्निपातितस्य यद्यस्य योग्यमौषधं । तेन सिद्धाभिर्विषयमाणेः श्रेयादिद्रव्यै-
र्यथायथं योग्यैः कृताभिरित्यर्थः । किंभूताभिः मंडःपूर्वं प्रधानेति यथा-
भ्यस्ताभिरिति समासः । एवं मंडात् किंचिद् घनाः पेयाः कार्या इत्यर्थो-
वतिष्ठते । ननु मंडः पूर्वः प्रथमोऽभ्यवहारे यासां तामंडपूर्वा इति व्याख्येयं
एवं हि व्याख्यायमाने सर्वासां पेयानां मंडपूर्वाणां ज्वरेऽभ्यवहारः प्राप्नोति
ततश्च सृष्टविद्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां पेयां पिबेत् । तामपि मंड-
पूर्वां पिबेन्न केवलमिति । एतच्च क्रियमाणं विरुद्धं स्यात् । यथाकथितामलके
ऽत्यर्थपित्तशमने क मंडः । तथा क बहुपित्तो ज्वरी वा मंडः शृतः पिप्पली-
शुंठीभ्यां युक्तो लाजांबुदाडिमैरित्येवं स्वरूपः । पेयायाश्च ज्वरघ्नत्वमुक्तं ।
तथा क्षुधिते सम्यग् लंघितं ज्ञात्वा मंडात् किंचिद्घनाभिः पेयाभिरसावुपच-
रणीयाः । तस्य ज्वरिणस्ताभिः पेयाभिरभिर्दीप्यते समिध्यते । समिद्धिरेधैर्यथा
बाह्यः पावकः । मुनिना चोक्तं । ताश्च भेषजसंयोगालघुत्वादादिदीपकाः ।
स्वेदनादय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रमातये । आहारभावात् प्राणाय
सरत्वालाघवाय च । ज्वरघ्नो ज्वरसाम्पत्वात्तस्मात् पेयाभिरादितः ।
ज्वरानुपाचरेद्धीमानिति । खरनादेऽप्युक्तं । पिबेदच्छां संसिद्धां वा स्वां स्वां पेयां
नवज्वरेति । किंयंतं कालं ज्वरिणं पेयाभिरुपाचरेदित्याह । षडहमित्यादि ।
पेयाभिर्ज्वरिणं षडहं यावदुपाचरेत् । षण्णामह्नां समाहारस्तद्विधितार्थोत्तरपदे-

त्यादिना समासः । राजाहःसखिभ्यष्टजिति ठच् । न संख्यादेः समाहारइ-
त्यन्हादेशः । अन्हष्टखोरेवेतिटिलोपः । तथा षडहादर्वागपि यदि शातो ज्वर-
स्तदा दोषदूष्याद्यपेक्षया भक्तगूषादिभिरुपाचरेदिति वा शब्देन गमयति ।
मृदुत्वं चेति । अथवा षडहेतीतेपि यावज्ज्वरो मार्दवं गच्छति तावत् पेया-
भिरुपाचरेत् । ननु तर्हि किं षडहंवेत्यनेन । अत्र केचिदेवमाहुः । षडहादर्वाक्
प्रायेण मृदुतायामपि जातायां षडहं यावज् ज्वरिणं पेयाभिरुपाचरेदिति द्योत-
नार्थं षडहंचेति कृतं । अपरे तु काल एव बाहुल्येन ज्वरमार्दवस्येति ज्ञाप-
नार्थमिदं कृतमिति मन्यन्ते । ज्वरमार्दवे तु ज्ञाते पाचनादियोगः कार्यः तथा
च वक्ष्यति । ततः पक्षेषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते कषाय इति ।

अथ ता पेया वक्तुमुपक्रमते ।

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीम् ॥ २६ ॥

ससैधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सह दाडिमाम् ।

प्राक् पूर्वं सर्वाभ्यः पेयाभ्यो लाजपेयां पिबेत् । न तु यवादिप्रकृतिजां
पेयां । कीदृशीं । सुजरामल्पलाजत्वाद् यस्य शीघ्रं जरा याति तां ।
तथा सशुंठीधान्यपिप्पलीं शुंठ्यादिभिः सृतामिति बोध्यं । अत एव ससैधवा-
मिति पृथग् निर्दिष्टं । अन्यथा सशुंठीं धान्यपिप्पलीं सैधवामिति निर्देशं
कुर्यात् । मुनिरप्याह । लाजपेयां च सुजरां पिप्पलीं नागरैः सृतामित्यादि ।
ससैधवामित्यत्र सशब्दस्य ईषत् पर्यायत्वादल्पसैधवामिति बोध्यं । तथा
आम्लार्थी यो ज्वर्याम्लं प्रार्थयते स तां पूर्वोक्तां पेयां सहदाडिमां पि-
बेत् । पूर्वस्याः पेयायाः सदाडिमत्वमेवास्या विशेषः । वोपसर्जनस्येति सह
शब्दस्य स भावः ।

सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ २७ ॥

पिबेदिति वर्तते सृष्टविड्भिन्नवर्ची ज्वरी बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां
हिमां पेयां पिबेन्नोष्णां नान्यथा यो ज्वरी धान्यपिप्पल्यावत्रान्याप्यौ
शुंठीग्रहणात् । अत्र च शुंठ्या द्रव्येभ्योऽसंयोगान्मधुरपाकत्वादभिमाद्यो-
त्सारणोपक्षीणशक्तित्वाद् युक्तः पित्ते प्रयोगः । एवमन्यत्रापि शुंठ्याः प्रयोगे
चित्यम् । सैधवं तु तावन्मात्रं सर्वत्राविरुद्धमेव ।

बस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।

बस्त्यादिशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिता पेयां पिबेत् ।

पृष्ठीपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम् ।

पृष्ठीपर्ण्यादिसाधितां पेयां दीपनपाचनीं ज्वरातिसारानम्लां पिबेत् ।
दीपनी चासौ पाचनीचेति पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः । अत्राम्लग्रहणं न
कर्तव्यं । यतः सर्वत्र पेयाप्रसंगेऽम्लार्थी यो ज्वरी स दाडिमां पेयां पि-
बेदित्युक्तं । तस्मात्किमनेन ब्रूमः । अम्लाभिलाषी भवतु वा मा भवतु ।
तथाप्यम्लमेव ज्वरातिसारी पिबेदित्यस्यार्थस्य द्योतनार्थमम्लामित्युक्तम् ।

ऋस्वेन पंचमूलेन हिक्कारुक्श्वासकासवान् ॥ २९ ॥

पंचमूलेन महता कफार्तोयवसाधिताम् ।

विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥

यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीम् ।

पिबेत्सिद्धामित्यत्र वर्तते । ऋस्वेन बृहत्यादिना पंचमूलेन सिद्धां पेयां
हिध्मादिवान् पिबेत् । कफार्तो नरो बिल्वादिना महता पंचमूलेन सहयव-
साधितां पिबेत् तंडुला एवात्र प्रकृतित्वेन योज्याः । यवास्तु क्वाथ एव । विबद्धं
विष्टब्धं वर्चः पुरीषं यस्य स नरः सयवां यवप्रधानां पिबेत् । किंभूतां
पिप्पल्यामलकैः सृतां । तथा सर्पिषा भृष्टां सम्यगाज्येन संस्कृतां । तथा
मलः पुरीषादिदोषो वातादिस्तेषामनुलोमनीम् स्वमार्गप्रवृत्तिनीं ।

चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि

कोष्ठे विबद्धे विबद्धदोषाधिष्ठाने । तथा सरुजे चविकादिभिः साधितां
पेयां पिबेत् ।

पिबेत्तुपरिकर्त्तनि ।

कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥

अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।

सिताबदरमृद्वीकासारिवामुस्तचंदनैः ॥ ३३ ॥

तृष्णाच्छर्दिपरोदाहज्वरघ्नां क्षौद्रसंयुताम् ।

तु पुनरर्थे । परिकर्तनं परिकर्तिकाछेदनमिवानुभवः स यस्यास्ति स परिकर्तिकाष्टस्तस्मिन्परिकर्तने तु कोष्ठे कोलादिभिः साधितां पेयां पिबेत् । श्रीफलं बिल्वफलं ।

कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥

पेयोद्विष्टैरेवौषधैर्मांसरसादयोपि यथोपयोगं कर्तव्याः । तथाच संग्रहेऽध्य-
गीष्ट । कुर्यात् पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि । रसोत्र मांसरसः । यूषा मुद्रादि-
संबन्धिनः काथाः । आदिग्रहणात् पानीयमस्तुतक्रव्यंजनादयो गृह्यन्ते ।
पेयादिषु च द्रव्यपरिमाणादिकं पूर्वोक्तं सूदशास्त्रादिभ्यो वावगंतव्यं ।
तथा च तंत्रांतरे । पेयायूषरसाद्येषु रसाला पानकादिषु । द्रव्यमात्रां प्रयु-
जीत लोकसिद्धां यथार्हत इति । यस्य पुंसो यत्परिमाणैर्द्रव्यैर्मात्रा योग्या
तस्य तत्परिमाणैरेव पेयादयः कार्या इत्यर्थः । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । पेयायूष-
रसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यं । पानार्थं च यद् द्रव्यैः साधितं
तोयमुक्तं तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव साधनीयं । अल्पपरिमाणेनैव द्रव्येण तत्तोयं
सम्यक् पाच्यते । तथा च खारणादिरपठीत् । बहुद्रव्यो घनः काथः स्व-
च्छमल्पौषधं जलमिति । श्रपणक्रियासामान्येप्यस्योभयस्य पृथक्संज्ञाविनिर्देशो
द्रव्यपरिमाणभेदादयं काथ इदं जलमिति । ज्वरिणां च प्रथमं यथाच्छाः
पेया देयाः । तथा यूषरसा अप्यच्छा एव देया अधिमाद्यभयात् । काथोप्यत
एव बहुपरिमाणद्रव्यसाध्यत्वाद्धनतया तिक्रसरद्रव्यकृतोपि प्रथमं ज्वरे नि-
षिद्धः । अस्वेदनिद्रो नरस्तृष्णार्तश्च सितादिभिः साधितां पेयां पिबेत् ।
किं सर्वत्र ज्वरे सर्वाः सर्वदा सर्वस्मिन्देशे पेया देया । नेत्याशंक्याह ।

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।

ग्रीष्मे तयोर्वाधिकयोस्तृच्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तेच पेयां नेच्छन्ति

मद्योद्भव इत्यादिष्वर्थेषु पेयां नेच्छन्ति मुनय इति शेषः । मद्येनोद्भवति यस्तस्मिन् मद्योद्भवे ज्वरे । तथा मद्यनित्ये पुरुषे । तथा कफे पित्तस्थान-
गते सति । तथा ग्रीष्मकाले तथा तयोर्वीधिकयोः । तथा तयोरिति पित्तकफौ
परामृश्येते । पित्तकफयोश्चाधिक्ये पित्तस्थाने गते कफ इत्यतस्तयोरेव
प्रकृतत्वात् । तथा तृट्छर्दिदाहैः समुदितैः पीडिते पुरुषे यो ज्वरस्तस्मिंश्च
प्रत्येकं तु तृडातेऽनुज्ञातैव । अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तइत्युक्तेः । दाहातैपि सृष्ट-
विड्बहुपित्ते चेत्याह । तथा यस्योर्ध्वप्रवृत्ते रक्ते ज्वरस्तस्मिंश्च पेयां
नेच्छन्ति । तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ।

तेषु तु ।

ज्वरापहैः फलरसैराद्विर्वा लाजतर्पणम् ॥ ३६ ॥

पिबेत्सशर्कराक्षौद्रं

तेषु पुनर्विषयभूतेषु लाजतर्पणान् लाजसक्तून् पिबेत् । पेयावसरे । ननु
यवसक्तून् पिबेत् । ज्वरापहैः । फलरसैः द्राक्षामलकादीनां ज्वरघ्नानां
फलानां रसैः स्वरसैः । अथवा तद्रसैः काथैः । अथवाद्विर्जलैः कथि-
तशीतलैरित्यर्थाद्भ्रम्यते । किंभूतान् लाजतर्पणान् । सशर्कराक्षौद्रान् ।

ततो जीर्णे च तर्पणे ।

यवाग्वामोदनं क्षुड्धानश्रीयाद्भ्रष्टतंडुलम् ॥ ३७ ॥

दकलावणिकैर्यूषै रसैर्वा मुद्गलावजैः ।

ततस्तर्पणपानादनंतरं जीर्णे तर्पणे । यवाग्वं वेति । यवागूपानाहं नरे
यवाग्वं जीर्णायां क्षुड्धान् पुरुषो जातकबुभुक्षः सन् द्वितीयेनकाल ओ-
दनमश्रीयात् । किंभूतं भृष्टास्तंडुला यस्मिन् । किं केवलमोदनं भुञ्जीत
नेत्याह । दकेत्यादि । दकलावणिकैर्मुद्गकुलित्यादीनां संबन्धिभिर्यूषैः काथै-
रोदनमद्यात् । अथवाऽवस्थावशान्मुद्गलावजैरोदनमद्यात् । मुद्गलावजैरि-
तिवक्तव्ये रसैरिति पृथङ्निर्देशो लावजरसानां प्राधान्यज्ञापनार्थः । तथा ला-
वरसाः संस्कार्याः । संस्कारकाश्च मुद्राः । अतएव । बहुमात्राणां लावाना-
मल्पानां च मुद्रानामत्रोपयोगः कार्य इत्यवतिष्ठते । नातिमांसास्तनुरसा

दकलावणिकाः स्मृता इति केचिदाहुः । अन्ये त्वाचक्षते । अल्पमांसपटुले-
हा दकलावणिकाः स्मृता इति ।

इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ३८ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रथमो ज्वरस्य षडहो नेयोऽतिवाह्यो नान्यो
ज्वरस्य संबंधीत्ययमिति निर्देशाल्लभ्यते । किं कुर्वता भिषजा षडहो नेयः ।
बलं रक्षता । तथा दोषं तत्काले सांमं वातायन्यतमं पृथक् संसृष्टं सन्नि-
पतितं वा तज् ज्वरकारणं रक्षता तत्र तद्रक्षां कुर्वता । तथा असौ दोषः
कृच्छ्रसाध्यतामसाध्यतां वा न याति । अत्र च यदि किल बलरक्षार्थं सं-
तर्पणं क्रियेत । तदा संतर्पणस्यामवृद्धिहेतुत्वात्सामो दोषो वद्धेत ।
अथामदोषक्षपणार्थमपतर्पणं कुर्वीत । तदा बलहानिः स्यात् । तस्मान्म-
ध्यमया वृत्त्यावहितेन वैद्येनोभयं रक्षतोपक्रमः कार्यो नात्रावहेला
कार्येत्यर्थः ।

ततः पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते ।

कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो यथा ॥ ३९ ॥

लंघनाद्यैस्तिक्तुरसावसानैस्तत्कालोचितैर्ज्वरकारीसाममलपाकहेतुभिः ।
पक्केषु दोषेषु ततः षडहादूर्ध्वं कषायः प्रशस्यते । मुस्तापर्पटकादिः पाच-
नः प्राधान्येन पाचनसंज्ञया विहितत्वात् । तथा वक्ष्यमाणः कर्लिंगकादिर-
र्धश्लोकसमापनः पाचनः पंचप्रकारः शमनः प्रशस्यते । प्राधान्येन शमन-
संज्ञया विहितत्वात् । तथा चाध्येष्यते तत्रकृत् । पंचैते संततादीनां पंचानां
शमना मता इति । तदेदुभयं पाचनशब्दश्रुत्याक्षिप्तो मुस्तापर्पटकादिः
शमनश्रुत्याक्षिप्तः कर्लिंगकादिः कषायः काथः प्रशस्यते । कस्य पाचन
इत्याह । दोषशेषस्य । अत एव पक्केषु दोषेषु लंघनाद्यैरित्यल्पपक्केषु पक्क-
मायेष्वीषदामेषु दोषेष्विति बोध्यं । अन्यथा पक्कस्य पाचनमयुक्तमिव स्यात् ।
पिष्टपेषणन्यायेनानर्थकत्वात् । तथा चापक्वं यद्वस्तुजातं । तदग्निः पचति पच-
तमग्निं पाचनः पाचयति । एवं च पाचक्याभावात् किमग्निः पचतु किं वा
कषायः पाचयत्वित्यनुपपन्नमेवैतत् स्यात् । यदा पुनर्मुस्तापर्पटकादिः कर्लि-

गादिरन्यो वा कश्चित्कषायस्तिक्ताद्यन्यतमो वातादिदोषज्वरशान्त्यर्थं प्रयु-
ज्यते । तदा पाचनोभवन्नपि शमनसंज्ञो न पाचनसंज्ञः । ननु प्रथम एव
दिने तिक्तरसकषायमनुजज्ञौ तंत्रकृत् । तथा चोवाच । घनचंदनशुंठयंबुर्प-
टोशीरसाधितं । शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहमिति । तत्कथ-
मेतदत्रोच्यते ज्वरिणः प्रसक्ततृषोवश्यं पानं किंचिद्वितरणीयं । न च
मधेक्षुरसदाधिमस्त्वारनालक्षीरादीनामत्र योग्यत्वेपि ज्वरे ह्येवंविधानि
निषिद्धानि तंत्रकृद्भिः शिशिरजलमथामदोषस्रोतःसंरोधाभिसादादीनावहेत्
ज्वरं गाढतरं कुर्यात् । तस्मात्पानार्थं तिक्तसाधितमुष्णमंब्वनुमेने । द्रव्या-
णि चात्र स्वल्पमात्रायैव योज्यानीत्यनंतरमेव प्रत्यपादि । किंच ज्वरितस्तृ-
षितो जलबन्धौषधं पातुमपि न क्षमेत । किं च कतिपयान्येव घनादीनि
जलसंस्कारेण पातुमनुमतानि न सकलान्यपीति कान्यनुक्तानि किं तर्हि विशि-
ष्टप्रभावं दर्शयति । घनादीन्येव विशिष्टप्रभावत्वं चान्यत्रापि द्रव्याणां
दृष्टं । यथा शमीफलं मधुरमपि केशघ्नं । तथाऽम्लमामलकं पित्तकफघ्नं ।
सैधवं लवणमपि चक्षुष्यमित्याद्यन्यदप्यूह्यं । तस्माद् घनादीनां पानीयसं-
स्कारोपयोगो नवज्वरेपि हितः ।

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

कषाय इति वर्तते । ज्वरस्य प्रकृतत्वात् पित्ते पित्तज्वरे तिक्तकषायकल्प-
नाप्रकारः प्रयोज्यः । तिक्तः पित्तविशेषेणेत्यतो विशेषनिर्देशेऽन्यदोषोत्थेपि
ज्वरे तिक्तरसाधिष्ठितो द्रव्यकषायो यथावस्थं प्रयोज्यो न केवलं पित्त-
ज्वराख्ये व्याधिमदोषघ्नत्वात् । तथा तिक्तो रसो निसर्गत एव ज्वरघ्न
शास्त्रेऽस्मिन्पठितः । यथा । तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमिदृष्टिषं ।
कुष्ठमूर्छाज्वरोत्क्रेददाहपित्तकफान् जयेदिति । मुनिरप्यवोचत् । तिक्तो
रसः स्वयमरोचिष्णुरोचकघ्नो विषघ्नः कृमिघ्नो मूर्छादाहप्रशमनस्तृष्णाप्रशम-
नस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्न इत्यादि । तस्माद्रसेषु यथा तिक्तरसस्य
ज्वरघ्नत्वं तथा नान्येषां रसानामित्येवेहि गुडूच्यादेश्च द्रव्यस्य तिक्तरसत्वा-
देव ज्वरघ्नत्वस्य प्रतिपादितत्वात् पुनर्यज्ज्वरघ्नत्वमुक्तं तच्छतयुत्कर्षाये-
ति बोध्यं । गुडूच्यादेश्च मुनिगुणानाह । यथा । तिक्ता मृता त्रिदोषघ्नी ग्रा-

हिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुदिति । एवमन्ये-
षामपि द्रव्याणामाधेयसामर्थ्याद्युत्कर्षसिद्धमपि पुनरुच्यते । तत्तेषां तस्य
कर्मणा शक्त्युत्कर्षार्थं बोध्यं । कटुक इत्यादि । कटुरसाधिष्ठितो ज्वरघ्नद्रव्य-
विशेषजः काथः । कफे ज्वरे प्रयोज्यो नतु यः कश्चिकटुकद्रव्यकषायः ।
सर्वस्य ज्वरघ्नत्वानुपपत्तेः । यस्माद् द्रव्यप्रभावाद्विशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठितं ।
किमपि यद् द्रव्यं तज् ज्वरघ्नमिति मन्तव्यं । एतदेव च तस्माच्चायं
ग्रंथकृत् कफे कटुको योज्य इति जगाद ।

पित्तश्लेष्महरत्वेपि कषायस्तु न शस्यते ॥ ४० ॥

नवज्वरे मलस्तंभात्कषायो विषमज्वरम् ।

कुरुते रुचिदृष्टासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

कषायः कषायरसाधिष्ठितद्रव्यजः कषायः स पित्तश्लेष्महरत्वेपि नव-
ज्वरे तरुणज्वरे न शस्यते । कुत इत्याह । मलेत्यादि । कषायो ह्यत्र यो-
जितो मलस्तंभात् कारणाद्विषमज्वरं सततकादिकं कुरुते । कषायस्तं-
भिता हि मलाः । कोष्ठमप्रतिपन्नत्वात् सम्यक्पाकमयातःसंधिस्तोतोली-
नाः कषायपानविहितवेगा असक्तत्वाद्विषममेव ज्वरं कुर्वति । यदि हि तेषां
कषायदानेन शक्तिहानिर्न कृता स्यात् । तदा संततमेवज्वरं कुर्युः । तस्मात्
स्वल्पत्वात् सततादिकं विषमज्वरं कर्तुमेषां युक्तं । ननु पित्तश्लेष्महरत्वे-
पीत्यनर्थः । यतः कषायःपित्तकफहेतिपूर्वमुक्तं । अस्त्येवैतत् । अर्थविशेषज्ञाप-
नार्थं तु पुनरुक्तं नवज्वर एकदोषजे सन्निपातजे वातकफजे वातपित्तजे के-
वलं कषायो न शस्तोपि तु पित्तश्लेष्मज्वरेपि न शस्तः । तस्मात् पित्त-
कफजेपि ज्वरे नायं योज्य इत्यर्थः । तथा कषायेयं योजितो न केवलं वि-
षमज्वरं करोति । यन्नदरुच्यादींश्च करोति । अत्रापि मलस्तंभादिति संब-
ध्यते । तेन यद्यथादिशब्देनानियतरूपाणामनेकानां व्याधीनां ग्रहणं
प्राप्तं । तथापि मलस्तंभाद्ये व्याधय उत्पद्यन्त अरुच्यादिरूपास्तेषा-
मेवेह ग्रहणार्थमेवं संबंधः कृतः । तथा । विषमज्वरारुचिदृष्टासहिध्माध्माना-
दिकानपीत्येकविभक्त्यैव निर्देशः कर्तुं व्यवच्छिद्य पृथङ् निर्देशो यः कृ-
तस्तेनेदं द्योत्यते । कषायः प्रयोजितोवश्यमेव विषमज्वरं कुरुते । अरु-

च्यादीन्युनर्नावश्यं कुरुत इति । तदेवं कषायो रसविशेषो मलस्तंभादेव नवज्वरे निषिध्यते । ननु कल्पनावशात् । तथा च मुनिः । यः कषायकषायस्तु स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे । न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति ।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ ४२ ॥

सप्ताहादनंतरमष्टमेहन्यौषधं ज्वरघ्नं यथायोग्यं सृतादिकल्पनया कल्पितं योज्यमिति केचिदेवाचार्या आहुः । अन्ये तु दशाहादूर्ध्वमौषधं मुस्तापर्पटकादिकं योज्यमाहुः । केचिदाचार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्यौषधं योज्यमित्याहुः । लघ्वन्नशब्देन मंडपेयादिकं भण्यते । ओदनतस्तस्य लघुत्वोक्तेः । लघ्वन्नं भुक्तं येनासौ लघ्वन्नभुक्तः । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठतस्यापरनिपातः । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति सर्वमेतत् प्रमाणमवस्थावशेन प्रयोगार्हत्वात् । आमोल्बणे तु नामाधिकज्वरिणि पुरुषे पुनरौषधं ज्वरघ्नं मुस्तापर्पटकादिकं षडहादूर्ध्वं सप्ताहादशाहाद्वा न योज्यं । किमिति चेत्याह ।

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ॥

दोषेथवातिनिचिते तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

तीव्रज्वरेण परितस्य ज्वरिणः पुंसो दोषवेगोदये दोषस्यामाद्याख्यस्योल्बणस्य वेगो मुस्ता च पर्पटकादिनोक्तेषादोषवेगस्तस्योदयः प्रादुर्भावः दोषवेगोदयः । अथ चोल्बणामस्य वातादेर्दोषस्य वेगोदयस्तस्मिन्दोषवेगोदये सति । अथवा तथैव दोष आमाख्येऽतिनिचितेऽतिशयेन संचयं प्राप्ते वातादौ वा दोष उत्बणे । अत एव तंद्रास्तैमित्येऽवश्यं करोति । तस्मिन्तंद्रास्तैमित्यकारिणि यतो यस्मात्तदानीमामच्छन्नतया पावकेनापच्यमानं भैषज्यमौषधं मुस्तापर्पटकादिसृतादिकल्पनाकल्पितंतदौषधं प्रयुक्तं भूयः पुनरपि ज्वरं ज्वलयत्युत्तेजयति । न शमयति । तस्मादामोल्बणे ज्वरे न षडहादूर्ध्वं नापि सप्ताहान्नच दशाहादूर्ध्वं भैषज्यं योज्यं । कदा तर्हि योज्यमित्याह ।

मृदुज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥

अचिरज्वरितस्यापि भेषजं कारयेत्तदा ॥

मृदुज्वर उपद्रवमृदुतया । लघुः पटुर्देहः । चलिता मला मूत्रपुरी-
षादयः । मृदुज्वर इत्यादिलक्षणावस्था यदा भवति तदाऽस्यामवस्था-
यामचिरज्वरितस्याप्यनतिक्रांतषडहस्यापि भेषज्यं योज्यं । अपिशब्दात्
किं पुनः षडहातितज्वरितस्यैवलक्षणायामवस्थायामुत्पन्नायां तदौषधं च
योज्यमित्येवं व्याध्यवस्था कालतो गरीयसीत्युक्तं भवति ।

अथ तदौषधमाह ।

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या दुस्पर्शयापि वा ॥ ४५ ॥

पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् । “

पिबेत्तद्वच्च भूर्निबगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

मुस्तया सह पर्पटं युक्तमथवा शुंठ्या धन्वयासेन युक्तं पाक्यं शृतं
शीतकषायं शीतकल्पनाकल्पितं वा कृत्वा पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।
पाठा चोशीरं वालकेन सह शृतं शीतं वा पिबेत् । स्वरसकल्पांटाख्य
कल्पनाभ्यः शृतः शीतस्य कल्पनाद्वयकल्पितस्यास्य तथा सामर्थ्यस्य
दृष्टत्वादेतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तवान् । वा समुच्चयेभिन्नक्रमः । तद्वदित्यादि
न केवलं मुस्तापर्पटकं पिबेत् । तथा पाठोशीरं सवालकं पिबेद्यावद्भूर्निबं गुडू-
चीमुस्तानागरमपि पिबेदिति ।

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।

ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

इमे पूर्वोक्ता मुस्तापर्पटकादयः कषाया यथायोगं योगानतिक्रमेण
योज्याः । कषायो यस्मिन् ज्वरे दातुं युक्तः स तत्र योज्य इति यथायोगं
योज्याः । किंक्रिया एते स्युरित्याह । दोषपाचनाः दोषस्यामाख्यस्य
पक्वमायस्य पाचनाः । तंत्रांतरे चोक्तं । मयुक्तं पाचयेदामं यत्तत्पाचनमु-
च्यते । पित्तादिजिभिरामस्य यत्स्यात्तच्छमनं मतमिति । अत्र मुस्तापर्पटस्य

पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशनेभ्योऽन्येभ्योऽस्य मुस्तापर्पटस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थः ।
तथा चाचार्यौघ्याणां मध्ये मुस्तापर्पटकं ज्वर इति निर्देक्षते तस्मान्मुस्तापर्प-
टस्यैव ज्वरनाशने ज्यायस्त्वमित्यवेहि व्याधिमतपक्षत्वात् ।

कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥

पटोलं सारिवा मुस्ताः पाठाः कटुकरोहिणी ।

पटोलं निबत्रिफलामृद्धीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥

किराततित्तममृता चंदनं विश्वभेषजम् ।

धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापनाः ॥ ५० ॥

पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः ।

कलिंगकादयोरर्धश्लोके समापनं येषां तेऽर्धश्लोकसमापनाः पंचैते
पंचानां संततादीनां यथासंख्यं शमना मताः । मुनीनामिति शेषः ।

दुरालभाऽमृता मुस्ता नागरं वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥

अथवा पिप्पलीमूलगुडूची विश्वभेषजम् ।

कनीयः पंचमूलं च

दुरालभादि पाचनं वातजे ज्वरे । अथवा पिप्पल्यादिकं वातजे ज्वरे ।
कनीयो बृहत्यादिकं पंचमूलं च वातजे ज्वर इति योज्यं ।

पित्ते शक्रयवा घनम् ॥ ५२ ॥

कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।

सधन्वयासभूर्निबं

पित्ते पित्तजे ज्वरे शक्रयवादयः समाक्षीका मताः पित्तजेऽपि मुस्तापर्पट-
कं धन्वयासकिराततित्तकाभ्यां सहितं हितं ।

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा वृषगांगेयीशृंगबेरदुरालभाः ।

वत्सकमूर्वाभागीत्यादिः कफे मतः । अथवा वृषादिर्गांगेयी मुस्तः ।

रुग्विबंधानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥

अत्रया पिप्पलीमूलराम्याककटुकाघनम् ।

रुग्विबन्धादियुक्ते ज्वरेऽभयादिघनावसानं दीपनपाचनं ।

द्राक्षामधूकमधुकं रोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥

मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकम् ।

मृणालचंदनोशीरनीलोत्पलपरूषकम् ॥ ५६ ॥

फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।

युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥

ज्वरं मदात्ययं छर्दिर्मूर्च्छादाहं श्रमं भ्रमम् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥

द्राक्षादिरयं गणः फांटः सद्योभिषुतपूत इत्येवंलक्षणस्तथा हिमः शी-
तो वा रात्रिं द्रवे स्थित इत्येवं लक्षणस्तथा जातिकुसुमैः सुगंधिभूतो मधु-
सितालाजैर्युक्तो वातपित्तज्वरं जयति । मदात्ययादींश्च ।

पाचयेत्कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।

निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥

कटुकां पानीयेन पिष्ट्वा कर्परे मृदूघटखंडेऽभिनवे तथा शुचौ पाचयेत् ।
तस्या रसो निष्पीडितः सर्पिर्भुक्तो ज्वरदाहौ जयति ।

कफवाते वचा तिक्ता पाठारग्वधवत्सकाः ।

पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥

वातश्लेष्मणि कषायकल्पनया कल्पिता वचादयो मताः । अथवा गुडू-
चीसंभवः क्वाथः पिप्पलीचूर्णयुतो मतः ।

व्याघ्रीशुंक्वामृताक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसरूलजित् ॥ ६१ ॥

व्याघ्यादिक्वाथः कणाचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरादिजित् ।

पथ्या कुस्तुंबरी मुस्ता शुंठी कटूतृणपर्पटम् ।

सकटफलवचाभांगीदेवाव्हं मधुहिं गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरेष्वेव कुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।

कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥

पथ्यादिपाचनं सिद्धचूर्णं मधुहिं गुभ्यां द्विशाणमात्राभ्यां संयुतं कफवात-
ज्वरेष्वेवादीन् पराकरोति ।

आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ।

तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंतीत्रिफला मृताः ॥ ६४ ॥

आरग्वधेन्द्रयवादिभिर्मिक्षिकसहितः कफपित्तज्वरं जयति । तथा तिक्ता-
दयः कफपित्तज्वरं घ्नति ।

संनिपातज्वरे व्याघ्री देवदारुनिशाघनम् ।

पटोलपत्रनिंबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ॥ ६५ ॥

संनिपातज्वरे व्याघ्यादिकटुकांतं पाचनं ।

नागरं पौष्करं मूलं गुडूचीकंटकारिका ।

सकाशश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ ६६ ॥

नागरादिपाचनं वातश्लेष्माधिके ज्वरे कासादीन्निहंति ।

मधूकपुष्पे मृद्वीका त्रायमाणा परूषकम् ।

सोशीरतिक्ता त्रिफला काश्मर्यं कल्पयेद्धिमम् ॥ ६७ ॥

कषायं तं पिबन् काले ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ।

मधूकपुष्पादिकं काले शास्त्रोक्ते शीतकषायं पिबन् ज्वरान्सर्वानिकदो-
षद्विदोषत्रिदोषजानपोहति । उपसर्गादस्यत्युहेवाच्यमिति परस्मैपदं ।

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकम् ॥ ६८ ॥

बद्धविट् कटुकाद्राक्षा त्रायंती त्रिफलागुडान् ।

जाती पलवा । आमलकानि मुस्तं धन्वयासकं । तद्वत्पूर्ववच्छीतकषायं
कल्पयित्वा पिबेत्सर्वान् ज्वरान्हन्ति । धन्वयवासकं चेति । चशब्दोत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः । तदेतैश्चतुर्भिर्द्रव्यैरेतत् पाचनं । केचित्तु धन्वयवासकं पृथगे-
वेच्छन्ति । तस्मादेतत्कृतोपि कषायः पूर्ववद्बोध्यः । तथाच बद्धविट्पुरुषः
कटुकादिकं कषायं पिबेदिति वर्तते नतु हिममिति । शीतस्य मलस्तंभहेतु
त्वादस्य चौषधस्य शोधनरूपत्वाद्गुडा सुधा गुड इत्यन्ये ।

जीर्णौषधोन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्नतु ॥ ६९ ॥

पेया कफं वर्धयति पंकपांसुषु वृष्टिवत् ।

जीर्णं परिणतमौषधं यस्य स जीर्णौषधः सन् पेयाद्यमेव पूर्वोक्तमन्नं भुञ्जीत ।
अद्यत इत्यन्नमिति कृत्वा पेयादेरप्यन्नत्वं । आदिशब्देन यूषादिग्रहः । न च
सर्वः कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह श्लेष्मवान्नतु । जीर्णौषधोपि श्लेष्मवा-
न्नरः पेयादिकं नाश्रीयत् । किमित्याह । पेयेत्यादि । यतः पेया कफं वर्ध-
यति । विलीनरूपस्य कफस्य स्थानभावतामुत्पादयति । स्थानविशेषमुपर्यु-
परि भावयतो यदा यमुत्पादयति न तु सा कफं साक्षाद्वर्धयति वर्धयते-
रर्थोऽनेकार्थत्वाद्वातूनामिति । एष एवार्थोऽनुरूपतंत्रकारदृष्टातदर्शनादव-
गम्यते तथाचाह । पंकं पांसुषु वृष्टिवदिति । यथा पांसुषु वृष्टिः पतति नतु
पंकं वर्धयतीति शिथिलरूपतां पांसूनामपास्य निबिडरूपतामिव तेषामुत्पाद-
यति । न पांसुनवृष्टिर्वर्धयत्याधिक्यं नयति । न वर्धयतेरत्रार्थस्तंत्रकारस्यार्थ
एवं विवक्षतो भविष्यतः । तदानीमत्रैवं स्पष्टमेव दृष्टातमदर्शयिष्यत ।
यथा पेया कफं वर्धयति यथा वृष्टिर्नदीजलमिति ।

तच्च तंत्रकारोऽमुनैवानुसारेणाह ।

श्लेष्माभिष्वन्नदेहानां मतः प्रागपि योजयेत् ॥ ७० ॥

यूषान् कुलत्थचणकदाडिमादिकृतान् लघून् ।

रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान् इद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ ७१ ॥

अभिष्वन्न इति । अभिपूर्वात्स्पंदः स्रवणार्थो व्युत्सादितः । श्लेष्मणांस्तु
निरूपणैवाभिष्वन्नः क्लिन्न इव देहो येषां ते श्लेष्माभिष्वन्नदेहास्तेषाम्

तो ज्वरिणां प्रागपि प्रथमपथ्यावसरेऽपि यूषान् योजयेदित्यपि शब्दस्यार्थः । किंभूतान् यूषान् । कुलत्थादिकृतान् । तथा लघून् । न कुलत्थादीनां लघुत्वात्तत्कृता यूषा लघव एव भविष्यन्ति । तस्मिन् लघूनित्यनेनात्रोच्यते । विविधान्यानां मध्ये गुरवोपि राजमाषादयः सन्ति तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । अपि च । लघूनित्यनेन यूषप्रकृतिद्रव्यैरल्पपरिमाणैः कृतानि द्योतयति । यतोऽल्पपरिमाणैः कुलत्थादिभिः कृता लघुतराः स्युस्तस्माल्लघूनिति युक्तं । तथा रूक्षान् घृतभर्जनकादिरहितान् तथा तिक्तसरसयुक्तान् तथा हृद्यानिष्टरसगंधवर्णस्पर्शयुक्तत्वाच्चेतस आह्लादकरान् । तथा रुचिकरान् । ज्वरिणोऽन्यस्य वा रोचिष्णून् तथा पट्टून् सलवणान् ।

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ।

रक्ताद्या रक्तो महान् सकलम् इत्यादयः । तथा षष्टिका व्रीह्यादयोऽपि जीर्णाः पुराणा हिताः पथ्याः ।

श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाद्यकृता यवाः ॥ ७२ ॥

श्लेष्मोत्तरे प्रभूते श्लेष्मणि ज्वरे वीततुषा अपनीतत्वचो यवाश्च पथ्याः । कीदृशा वाद्यकृता भृष्टविदलीकृता इत्यर्थः ।

ओदनस्तैः शृतो द्वित्रिःप्रयोक्तव्यो यथायथम् ।

दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ॥ ७३ ॥

ओदनस्तैरक्तशाल्यादिभिः पूर्वोक्तैश्च कृतो ज्वरिणो यथायथं यो यस्योदानयोग्यः स तस्य प्रयोक्तव्यः । किंभूतः द्वित्रिःशृतो द्वौ वारौ त्रीन् वारान् जलं दत्त्वा धीतशृतः । कथं प्रयोज्यः । दोषदूष्यादिबलेन ज्वरघ्नैर्ज्वरापहैर्द्रव्यैः काथं कृत्वा तेन काथेन साधितो दोषस्य नातादेर्बलं तथा दूष्यस्य रसादेर्बलमपेक्ष्यादिग्रहणादेशकालवयःसत्वसाल्पक्षरीराहारबलं गृह्यते । एकाहादिकानां ज्वरिणामकृतपेयानामेव कुलत्थमुद्गचणकादियूषा उक्ताः । संप्रति सामान्येन ज्वरिणां कृतपेयानां यूषादीनाह ॥

मुद्राद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ।

मुद्राद्यैः शिबिधान्यैर्लघुभिः कृता यूषास्तथा कुलत्थैः कृता यूषा ज्वर-
माः । मुद्राद्यैरित्यादिः प्रकारे । तेन सुज्वरामुद्रमाषचणककुलत्थ-
मकुष्ठमसुरादयो गृह्यन्ते । मुद्रशब्दस्यादौ निर्देश इदं बोधयति । यूषसाध्ये
व्याधौ बाहुल्येन मुद्रयूषः कार्यो मुद्रानां पथ्यतमत्वात् । तथाचोवाच मुनिः ।
मुद्रः शिबिधान्यानां पथ्यत्वे श्रेष्ठतम इति । ननु मुद्राद्यैरित्यादिशब्देनैव कुल-
त्था गृहीता एव किं पृथग्विनिर्देशेन ब्रूमहे । कुलत्थयूषस्य ज्वरविषये
विरलः प्रयोगः कार्य इति सूचयितुं पृथक्कृतो निर्देश इति । तथा च
कुलत्था एवंगुणाः । उष्माः कुलत्थाः पाकेऽप्लाः शुक्राश्मश्वसपीनसान् ।
कासार्यः कफवाताश्च घ्नन्ति पितास्रदाः परं । इत्येवमुष्णत्वादप्लाविपाकित्वा-
दतिपित्तास्रकारित्वात्कुलत्थानां यूषो बहुद्रव्यपरिमाणो बहुमात्रो युक्तो
ज्वरस्य न शतये संपद्यते । प्रत्युत वृद्धये स्यादिति संभाव्यते पित्तविरुद्ध-
त्वात् । तस्मादल्पपरिमाणद्रव्यसाधितोऽल्पमात्रया कुलत्थयूषः श्लेष्माद्यु-
पशमकृद्यावन्मात्रः स्यात्तावानेव प्रयोज्यत इति स्थितं ।

कारवेल्लककर्कोटबालमूलकर्पटैः ॥ ७४ ॥

वार्ताकर्निबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ।

अत्यन्तलघुभिर्मांसैर्जागलैश्च हिता रसाः ॥ ७५ ॥

व्याघ्रीपरूषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ।

संस्कृतापिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैधवैः ॥ ७६ ॥

कारवेल्लकादिभि रसा ज्वरे हिताः । मुनिस्तु कारवेल्लकादीनां शाकत्व-
मेवेच्छति । खारणादेरप्युक्तं । पटोलं सफलं निबं कर्कोटककर्कटिलकं । शाकं
कर्पटकं च स्यादिति । तथा जागलैर्जागलदेशमाणिजैस्तदभावात्तत्तुल्यैरन्यदे-
शमाणिजैरपि मांसैर्हिता रसा व्याघ्र्यादिभिः संस्कृतास्तथा पिप्पल्यादिभिः
संयुता इति वक्ष्यमाणेन संबंधः संस्कारमात्रयोगभाजाः पिप्पल्यादयोऽत्र
योज्या इत्यर्थः ।

सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ।

प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्यां युक्ता अवस्थावशात्तु सर्व एव । किं-

भूता रसा यूषाश्चैवंविधाः कार्याः । कृताकृताः । दाडिमाजाजिशुंठयाधैरपि
संस्कृता यूषा रसाश्च कृताः । विपरीतास्त्वतोऽकृताः ।

अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ॥ ७७ ॥

अच्छान्यनलसंपन्नानि ।

अनम्लेन तन्त्रेण सिद्धानि । तथा रुच्यान्यभ्यवहर्तुमभिलषितानि । त-
थाऽच्छानि तनूनि न घनाणि । तथाऽनलसंपन्नानि वह्निपक्वानि । केचि-
द्वितक्रमपक्वेवाच्छीकृत्य च संस्कृत्य शुंठीजीरकादिनाभ्यवहरति । त-
न्निषेधायैतदुक्तं । एवंविधानि व्यञ्जनानि तेमनानि रसकषायाण्योदनेन
सहाभ्यवहर्तव्यानि ।

अनुपानेपि योजयेत् ।

तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ ७८ ॥

अनुपानेप्यातुरस्य पश्चात्पानेपि तानि योजयेत् । तथा कथितशीतं च
वारि । मद्यं च सात्म्यतः सात्म्यवशादनुपानेपि योजयेत् ।

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेच्छु ।

श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ७९ ॥

सज्वरं नरं दिनांते भोजयेदथवा ज्वरमुक्तमचिरकालज्वरत्यक्तं । किंभू-
तं भोजनं भोजयत् । लघुमात्रया स्वभावादुभयथा यल्लघु किमित्य-
स्मिन् काले भोजयेत्याह । श्लेष्मेत्यादि । तदा तस्मिन्दिनांताख्ये काले
यस्तेन विवृद्ध ऊष्मा स्वभावो यस्यानलस्य जठराग्नेरसौ श्लेष्मक्षयविवृद्धो-
ष्माऽनलः । अत एव बलवान् तदा पक्तुं शक्तः ।

यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ।

प्रागल्पवन्निर्भुजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ ८० ॥

अथवा यथोचिते काले सज्वरं ज्वरमुक्तमातुरं भोजयेत् । यस्य यस्य
य उचितः सात्म्य आहारकालस्तस्मिन् भोजयेत् । यथोचिते हि काले प्रा-
यः क्षुद्रपगमो जायते । कथं भोजयेदित्याह । देशेत्यादि । देशसात्म्यव-

शातं भोबयेदेव । नन्वेवं सति यस्य पूर्वाण्हे काले भोजनमुचितं तदा
तस्य भोजने दीयमाने को गुणः स्यादित्याह । प्रागित्यादि । यस्मादल्पव-
ह्निर्मदाभिः पूर्वाण्हे भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीडयते न बाध्यते । अधुना सर्पिः-
पानकालं निरूपयति ।

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते ।

सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ८१ ॥

पक्षेष्ु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ।

दशाहे स्यादतीतेपि ज्वरोपद्रववृद्धिः ॥ ८२ ॥

लंघनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ।

कषायस्य मुस्तापर्पटकादेः पानं कषायपानं तेन । तथा पथ्यान्नैः पेया-
यूषादिभिर्दशाह इत्यनेन प्रकारेण लंघितेऽतिक्रान्ति । तथेति प्रायेण क्षीणः
कफः संभाव्यतेऽतो दशाहे लंघित इत्युक्तं । आमज्वरसंज्ञानिवृत्तिस्तु
षडहादूर्ध्वं सप्तमे ह्यष्टमे वाऽहनि ज्वरस्य जायते । तथा च मुनिः । सप्ताहेन
हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामश्वाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोष्टमेऽह-
नीति । तस्मात्कषायपानपथ्यान्नैरित्यादितो दशाहे लंघिते कफे मंदे
क्षीणप्राये सर्पिर्दद्यात् । किंभूते ज्वरे । वातपित्तोत्तरे वातपित्ताधिके ।
अस्यामवस्थायां पक्षेष्ु निरामेषु वातादिदोषेषु सर्पिर्दद्यात् । पक्षेष्ु
सर्पिर्दत्तममृतं महागुणमित्यर्थः । अन्यथा पुनरपक्षेष्ु दोषेषु कफोत्तरे
तत्सर्पिर्दत्तं विषोपमं विषतुल्यं दशाहेतिक्रान्तिपि स्यादतोऽस्यामवस्थायां
सर्पिर्दत्तं ज्वरस्य तदुपद्रवाणां च वृद्धिं करोति । तस्मादस्यामवस्था-
यां सर्पिःपानमयुक्तं । तत्र कफोत्तरे ज्वरे सति लंघनादिक्रमं कुर्यात् । कियंतं
कालमाकफसंक्षयाद्यावत्कफस्य ज्वरकारिणोधिकस्य संक्षयः सम्यक् क्षयः । न
धातुक्षयोपि यावद्यतः कफज्वरेपि विडंगादिसर्पिर्विध्यति ।

अथ जीर्णज्वरचिकित्सा माह ।

देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्त्तते ॥ ८३ ॥

जीर्णः पुराणो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्त्ततेऽनुबध्नाति । कुतः । देहधात्व-

बलत्वात् । देहधातवस्तदारंभका रसरुधिरादयः । देहग्रहणाद्वातपित्तश्लेष्मा-
णोपि धारणाद्वातव उच्यते । देहधातूनामबलत्वं स्वल्पत्वं । तस्माच्च जीर्णो
ज्वरोनुबधाति । तत्स्वभावमात्रादेवेति चशब्दस्यार्थः । जीर्णज्वरस्य शाल्यर्थ
देहबलाधानार्थं च सर्पिःपानं हितमिति प्रतिपादयन्नाह ।

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ।

वमनस्वेदकालांशुकषायलघुभोजनैः ॥ ८४ ॥

यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ।

तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्यैवांशुवेश्मनः ॥ ८५ ॥

रूक्षं यत्तेजस्तज्ज्वरकृत् । रूक्षमिति वचनाद्देहोष्मा जाठरोनलो गृह्यते ।
तस्यैव ज्वरकृतत्वात्तथोक्तं । मलास्तत्रस्त्रैःस्त्रैर्दुष्टा इत्यादि यावज्ज्वरं निवर्त्त-
यति । तेजसेत्यादि । जाठरानलस्यैव ज्वरकृतत्वेन ज्वरकृता रूक्षेण तेजसा
रूक्षितस्य च पुंसः सर्पिः संशमनं । च शब्दाच्चाभ्यासापि । अत एवाह ।
वमनेत्यादि । वमनादिभी रौक्ष्यकृद्भिः कृतैस्तदानीं यः स्याद्भवेदतिबलः प्रवृ-
द्धत्वादतिसमर्थो धातुः । को धातुः । सहचारी यः सहचरति तच्छीलो वा-
ताख्यो धातुरभिना सह चरति । नन्वेवं परस्परसहचरभावत्वेऽभिरपि वायुना
सह चरति ततोऽभिव्यक्तत्वात्पित्ताख्योपि धातुरिह सहचारी प्राप्तस्तन्नि-
वृत्त्यर्थं सदागतिरित्याह । सदागतित्वं वायोरेवान्वर्थत्वेनोपपद्यतइति पित्तस्या-
ग्रहणं । किं कस्य । यथा संशमनमंशुवेश्मनो ग्रहस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य
जलं यथा ।

वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारमनुरुध्यते ।

सुतरां तत्पथतो दद्याद्यथा स्वौषधसाधितम् ॥ ८६ ॥

यस्माद्धृतं सर्वेषां वातपित्तजितामग्र्यं यथा न तथाऽन्यान्यौषधानि
वातपित्तजित्यत एव प्रागभ्यधात् । सर्पिर्देयात्कफे मंदे वातपित्तो-
त्तरे ज्वर इत्यादि । यस्माच्च घृतं संस्कारमनुरुध्यतेऽनुवर्तते । गुणांतरा-
धानं संस्कारं । ननु यथा घृतं स्वशैत्यमजहदेव संस्कारमनुवर्त्तत इत्येतच्च
स्नेहविधौ प्रतिपादितमेव । अमुमेव च न्यायमंगीकृत्य मुनिरप्यवोचत् । ना-

न्यस्लेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिःसर्वस्लेहोत्तमं मतमिति । हि यस्मात् सुतरां संस्कारमनुवर्त्तते घृतं तस्माद्घृतं जीर्णं वातपित्तोत्तरे निर्विकल्पं दद्यात् । कीदृशं । यथा स्त्रौषधसाधितं । यथायथं व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैः पक्वं ।

विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ।

स्नेहाद्घृतं घृतं तुल्यं योगसंस्कारतः कफम् ॥ ८७ ॥

घृतं विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत् । ज्वरनिवर्तक ऊष्मा बाठरोनलो रूक्ष-
तीक्ष्णादिगुणः स पक्तिस्थानाच्चिरस्तो ज्वरनिवर्तको घृतस्य स्निग्धशीतत्वा-
दिगुणयोगाद्विपरीतः । एवं विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेत्पित्तं च । शैत्यतः
शैत्याद्घृतं जयेन्नस्नेहात् । पित्तं सस्नेहमिति वचनात् । स्नेहास्निग्धत्वाद्घृतं
वातं जयेन्नतु शैत्यात् । शीतोऽनिल इति वचनात् । कफं स्निग्धशीतत्वा-
दिना तुल्ययोगसंस्काराभ्यां जयेत् । योगो युक्तिः । कफज्वरहरैर्द्रव्यैः
सह योबनात्संस्कारो गुणादिधानं । योगश्च संस्कारश्च योगसंस्कारौ ता-
भ्यां घृतं कफं जयेत् । ननु विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेदिति न घटते ।
घृतस्याभिवृद्धिहेतुत्वात् । तथा च वक्ष्यति । स्नेहमेव परं विद्याद्बलानल-
दीपनं । नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपीति । अत्राचक्ष्महे । घृतं
स्नेहनत्वदीपनत्वाभ्यां वातशमनं कुर्वज्वरोष्माक्षेपत्वं वातस्य विनिवार्य ज्वरो-
ष्मणोपि रौक्ष्यतैक्ष्ण्यादियुतस्य घृतं विपरीतगुणत्वाच्छुभं करोति न वृद्धि ।
ननु यथा स्नेहाद्घृतं शमयति तथा तत एवं स्नेहात्किमिति घृतं समा-
नगुणत्वाच्च पित्तं शमयति । ब्रूमः । जीर्णज्वरे लंघनादिभिरतिरूक्षेण ज्वरो-
ष्मणा पित्तं रूक्षमेव संपन्नं स्नेहभागपारिक्षयाच्च स्नेहमतः कथं कृत्वा त्वर-
येत्तच्च घृतं पित्तमेव शमयति न वातं कोपयति । द्रव्यप्रभावत्वात्सस्ने-
हनत्वाच्च ।

पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ।

पूर्वं कषायाः । प्रागुक्तानि पाचनानि सहघृतेन यथादोषं प्रयुज्यात् ।
कथं । यथामलं दोषानतिक्रमेण ।

त्रिफलापिचुमंदत्वङ्मधुकं बृहतीद्वयम् ॥ ८८ ॥

समसूरदलं काथः सवृतो ज्वरकासहा ।

त्रिफलादीनि मसूरदलानि चैषः काथो घृतेन सहोपयोजितो ज्वरका-
सहा स्यात् ।

पिप्पलीन्द्रयवधावनितिकासारिवामलकतामलकीभिः ॥ ८९ ॥

बिल्वमुस्तहिमपालतिसेव्यैर्द्राक्षयातिविषया स्थिरया च ।

घृतमाशु निहन्ति साधितं ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ॥ ९० ॥

अरुचि भृशतापमंसयोर्वमथुं पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ।

पिप्पलीत्यादिभिर्द्रव्यैः कल्कीकृतैर्घृतचतुर्थांशैस्तोयेन चतुर्गुणेन घृता-
पेक्षया साधितं घृतमाशु ज्वरं हन्ति विषमाग्न्यादींश्च ।

तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे योजयेत्तृट्टतया वियोजितम् ॥ ९१ ॥

तिक्तकं वृषघृतं च पैत्तिके यच्च पालनिकया मृतं हविः ।

तैल्वकं घृतं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं तृवृतया रहितं पिबेत् । पैत्तिके
ज्वरे तिक्तकं कुष्ठचिकित्सितोक्तं तथा वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तमत्रैव
वा वक्ष्यमाणं योजयेत् । पालनिकया त्रायंत्या यद्घृतं पक्वं तच्च पित्तज्वरे
योजयेत् ।

विडंगसौवर्चलचव्यपाठाव्योषाग्निसिंभूद्रवयावशूकैः ॥ ९२ ॥

पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचेज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ।

विडंगादिभिः पलप्रमाणैर्घृतप्रस्थं क्षीरतुल्यं चतुर्गुणजलं पचेत् ।
तच्चोपयुक्तं जीर्णकफज्वरं हन्ति ।

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ॥ ९३ ॥

मृद्वीकाया बलायाश्च स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ।

गुडूच्यादीनां पंचानां पृथक् पृथग्रसकल्काभ्यां सिद्धाः पंचस्नेहा ज्वर-
च्छिदो जीर्णज्वरघ्नाः स्युरित्यर्थः ।

जीर्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनम् ॥ ९४ ॥

बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ।

घृते च परिणते सति मृदुतीक्ष्णमांसरसाशनं भुंजीत । हि यस्मादलं बलं जातं दोषहरं भवति । तच्च रसाशनमतिशयेन बलकरं स्यात् ।

कफपित्तहरा मुद्गकारवेष्टादिजा रसाः ॥ ९५ ॥

प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ।

शूलोदावर्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः ॥ ९६ ॥

अत एव तस्मात्कारणान्मुद्गकारवेष्टादिरसाः कफपित्तहरा जीर्णज्वरे वातोत्तरे प्रायेण न हितास्तेष्वुपयुक्ताः शूलादिकृतो ज्वरवर्द्धनाश्च स्युः ।

न शाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनम् ।

शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ ९७ ॥

आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन् बलम् ।

एवमपि कृते सति यदि ज्वरो न शाम्यति तदा शोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्तं पिप्पलीभिर्युतान्गालानित्यादिकं वमनं योजयेत् । कदा दोषेऽऽमाशयगते सति बलवतः पुंसो वमनं योजयेद्बलं पालयन् रक्षयन् ।

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ ९८ ॥

मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिदृत्पिप्पलिकेसरैः ।

ससितामश्रुभिर्दद्याद्द्वयोषाद्यं वा विरेचनम् ॥ ९९ ॥

आरग्वधं वा पयसा मृद्दीकानां रसेन वा ।

पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथिलेऽविष्टब्धेऽथवा विषजे मयोत्थे वा वातज्वरे मोदकं त्रिफलादिभिर्विरेचनं दद्यात् । व्योषाद्यं वा व्योषत्रिजातकाभोदकमिधामलकैस्त्रिवृत्सर्वैः समा समसिताक्षौद्रेण गुटिकाः कृता इति दद्यादथवा पयसा क्षीरेण मृद्दीकानां रसेन वाऽऽरग्वधं विरेचनं दद्यात् ।

त्रिफलां त्रायमाणं वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ १०० ॥

त्रिफला त्रायंती वा पयसा ज्वरी पिबेत् ।

विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमम् ।

विरिक्तानां ज्वरिणां चशब्दाद्विमतानां च यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण संसर्गी कर्त्तव्येत्यध्याहार्यः । मंडः पूर्वः प्रथमो यस्यां सैवं । मंडं प्रथमं दत्त्वाऽनंतरं पेयविलेखादयो यथाक्रमं देयाः । कृतवमनविरेचनानंतरं यः पेयाद्यवचारणाक्रमः स संसर्गीत्युच्यते ।

चव्यमानं ज्वरोत्क्रिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥ १०१ ॥

पक्वेऽपिहि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ।

अतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ १०२ ॥

ज्वरेणोत्क्रिष्टमुत्क्षेपितं ज्वरोत्क्रिष्टं मलं पुरीषाख्यं चव्यमानं पतंतमुपेक्षेत । तद्विधारणे प्रयत्नमौषधैः कुर्यान्न त्वौषधनिमित्तं । किमित्यसौ न विधीयतइत्याह । दोषः पुरीषः पुरीषाख्यो यतः पक्वः । अशब्दात्किमुतापक्वः कोष्ठ आमपक्वाशयाश्रयाख्ये कृतं गृहीतमास्पदमवस्थितिर्यैन स एवंभूतो विकुर्वीत विकारं कुर्यात् । अतिप्रवर्त्तमानं वा तं मलमपक्वं पाचयन् संग्रहं नयेत् ।

नत्वाम एवं संग्रहीतव्य इत्याह ।

आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

आमशब्दः पुरीषाख्यदोषस्यापच्यमानावस्थोपलक्षणार्थः । आमस्यापकस्य दोषस्य संग्रहणमामसंग्रहणं तस्मिन्नामसंग्रहे ये दोषा भवन्ति ते दोषोपक्रमणीयाध्याय ईरिता उक्ताः । तथा च तत्रोक्तं । उत्क्रिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयं । धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्तेहि दोषदा इति । तस्मादामसंग्रहार्थमौषधं न देयं । तथामज्वरेऽप्यामनिर्हरणार्थमौषधं न देयमिति प्रतिपादयन्नाह ।

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ १०३ ॥

प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रमः। यस्तु मोहादज्ञानाद्विषक् पापो दोषहरणमामज्वरे
पाययेत्स्वयमनर्थकारी सुप्तं कृष्णसर्पं करस्याग्रेण परामृशेत् स्पृशेत्।
अतिप्रत्यवायं पश्यतैवमुक्तं तत्रकृता। तत्रच वाक्ये रूपकाख्योलंकारस्तस्य
ह्येतल्लक्षणं। तदपरमौपम्ये सति यस्मिन् स्याद्वाक्ययोर्योगः। अस्योदाहरणं।
यः सेवते कुनृपतिं कुरुते बधिरस्य कर्णजापं स इति।

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं च विरेचनम् ॥ १०४ ॥

कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान्।

ज्वरेण क्षीणस्य पुंसो न हितं वमनं विरेचनं च। तर्हि कथं दोषनिर्ह-
रणं तस्येत्याह। काममित्यादि। तस्य कामं यथेष्टं कृत्वा पयसा निरूहै-
र्वा मलान् हरेत्।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृड्वतः ॥ १०५ ॥

क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः।

क्षीरमुचितं सालम्बं यस्य तस्य क्षीरोचितस्य तथा प्रकर्षेण क्षीणः श्लेष्मा
यस्य तस्य प्रक्षीणश्लेष्मणस्तथा दाहश्च तृट् च ते विद्येते यस्य तस्य दाहतृड्व-
तः। एवं पित्तानिलाभ्यामार्त्तस्य पीडितस्य क्षीरं पथ्यमप्यतिसारिणोपि पथ्यं किं
पुनः प्रक्षीणश्लेष्मा यस्य। तस्य क्षीरोचितस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य
क्षीरं पथ्यमित्यपि शब्दार्थः।

तद्वपुर्लघ्नोत्तप्तं छुष्टं वनमिवाग्निना ॥ १०६ ॥

दिव्यांशु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति।

तच्च क्षीरं लघ्नोत्तप्तं वपुर्जीवयेत्कायस्य सप्राणतामुत्पादयेत्। किं कि-
मिव। अग्निना दावेन छुष्टं वनं यथांशु जीवयेत्परोहयेत्तथा वपुः क्षीरमि-
ति। लघ्नशब्देनात्र सामान्यं लघ्नं वाच्यवस्तु भण्यते। शरीरलाघवकरं
यत्तद्द्रव्यं कर्म वा पुनः। तल्लघ्नमिति ज्ञेयमित्येवं लक्षणं नतु विशिष्टमुपवास-
लक्षणं योग्यतावशात्। तस्य ज्वरिणः पुंसस्तत्क्षीरमाशु ज्वरं च नियच्छति।
न केवलं वपुर्जीवयेदिति चार्थः।

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०७ ॥
विभज्य काले युञ्जीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ।

यत एवं महागुणं क्षीरं तस्माद्धेतोः संस्कृतं द्रव्यातरेण तथा शीतमुष्णं चेति कृत्वाऽथवा धारोष्णमेव । काले विभज्य युञ्जीत यथाविषयं काले प्रयोजयेत् । अतोऽन्यथा निरूपिताक्षीरोपयोगविषयादन्यथाऽन्येन प्रकारेण प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ।

पयः सशुंठीखर्जूरमृद्धीकाशर्कराघृतम् ॥ १०८ ॥
शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।

क्षीरं शुंठ्यादियुतं शृतमनन्तरं शीतं मधुयुतं तृड्दाहजिदित्यर्थः ।

तद्वद् द्राक्षावलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ।

चतुर्गुणेनाभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ १०९ ॥

तद्वदिति तेनैव पूर्वोक्तेन पयसा तुल्यं तद्वयथा पूर्वोक्तं शृतशीतं तृड्दाहज्वरहृत्तथा द्राक्षादिभिः शृतमनन्तरं शीतं मधुयुतं तृड्जिदित्यर्थः । अथवा क्षीरं चतुर्गुणेन जलेन शृतं पिबेदथवा पिप्पल्या शृतं पिबेत् ।

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।

मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ ११० ॥

पंचमूलेन शृतं क्षीरं पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते । मुच्यत इति कर्मकर्त्तरि तड् । चिरज्वरो दीर्घकालानुबन्धी ज्वरः ।

शृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ।

धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥ १११ ॥

सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकान् ।

एरंडमूलेनाथवा बिल्वेन शृतमथवा धारोष्णं क्षीरं पीत्वा पुरुषो ज्वराद्विमुच्यते । किंभूताज्ज्वरात् । विबद्धानिलवर्चसः ! विबद्धे विशेषेण बद्धेऽसम्यक्प्रवर्तनादनिलवर्चसी यस्मिन्ज्वरे स बद्धानिलवर्चास्तस्माज्ज्वरा-

हिमुच्यते । तथा रक्तं च पिच्छा च यो रक्तपिच्छाश्रावस्ताभ्यामुपलक्षिता ।
अतिसृतीरतीसारः सह तथा वर्तते यो यस्मात्तस्मात्तथाविधाज्वरात्तथा सह
तृषा सहशूलेन तथा प्रवाहिकया निश्चारिकापरसंज्ञया वर्तते यस्तस्मात्तथा-
विधाज्वरात्प्रमुच्यते ।

सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकंटकगुडैः पयः ॥ ११२ ॥

शोफमूत्रशकृद्घातविबंधज्वरकासजित् ।

शुंठ्यादिभिः साधितं पयः शोफादिजित् ।

वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ ११३ ॥

वृश्चीवादिभिः साधितं पयो ज्वरशोफनुदिति । वृश्चीवः सूक्ष्मपुनर्नवः ।
स्थूलपुनर्नवस्तु वर्षाभूः । पुनर्नवद्वयं बिल्वं चात्र योज्यं ।

शिशिपासारसिद्धं वा क्षीरमाशु ज्वरापहम् ।

शिशिपासारेण सिद्धं शृतं क्षीरमुपयुक्तमाशु न तु चिरेणज्वरहृत् ।
क्षीरस्य श्रपणे विधिरतीसारचिकित्सितोक्तः । पयस्युक्ताथ्यमुस्ताविंशति-
मित्यनुसारेणानुकल्पः । तंत्रांतरे त्वेवमुक्तं । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं
चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरकाथे त्वयं विधिरिति । ननु किं वात-
पित्तोत्तरे ज्वरे घृतं प्रधानमाश्रीयतां पूर्ववचनप्रामाण्यादथवा क्षीरं प्रधा-
नमेतद्वचनप्रामाण्यादित्यत्र संशयः । अत्रोच्यते । उभयमपीदं घृतं क्षीरं च
वात्तपित्तोत्तरे ज्वरे प्रधानमवस्थावशात्सात्त्विकवशाच्च कचिर्किंचिदुपयुज्यते ।

निरूहस्तु बलं वर्द्ध विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ॥ ११४ ॥

दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्काशयं गते ।

निरूहो युक्तो दोषेपक्वे तथा पक्काशयं गते सति बलादीन् द्रागेव
करोति ।

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगतं हरेत् ॥ ११५ ॥

स्वंसनं त्रीनपि मलान् बस्तिःपक्काशयाश्रयान् ।

पित्तं केवलं कफपित्तं वा पकाशयाश्रितं संसनं विरेचनं हरेत् । बस्तिः
प्रयोजितस्त्रीनपि मलान्वाताढग्रान् हरेत् । कीटशान् । पकाशयमाश्रितान् ।

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकष्टकटिग्रहे ॥ ११६ ॥

दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनम् ।

प्रक्षीणे कफपित्ते यस्य पुंसस्तथा दीप्ताग्नेर्बद्धवर्चसस्त्रिकष्टकटिग्रहे
सत्यनुवासनं प्रयुंजीत ।

पटोर्लानिबच्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ ११७ ॥

स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ।

पयस्यधोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ॥ ११८ ॥

कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः ।

बस्ति मृदुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ॥ ११९ ॥

पटोलादिभिः काथं क्षीराधोदके क्षीरशेषं तथा मिश्रितं । कल्कीकृतै-
र्द्रव्यैर्मुस्तादिभिर्मधुघृताभ्यां वा योजितं बस्ति ज्वरनाशनं दद्यात् ।

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपहुमान् ।

काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताव्हाफलिनीफलम् ॥ १२० ॥

मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ।

चतस्र इति मुद्रपर्णी माषपर्णी शालिपर्णी पृश्निपर्णीत्यादि चतस्रः
पर्णिनीः फलादींश्च काथयेत् । फलं मदनफलं । तथा यष्ट्यादीन् कल्क-
येदित्येष सगुडादिर्बस्तिर्ज्वरहृत् ।

जीवन्ती मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचाम् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिं रास्त्रां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीम् ।

पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ॥ १२२ ॥

ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथा स्नेहं यथामलम् ।

जीवत्यादीनि द्रव्याणि स्नेहस्य चतुर्भागमात्राणि बलेन पिष्ट्वा क्षीरं

स्नेहसमं च तैलात्सर्पिषश्चतुर्गुणं जलं तैलसर्पिर्द्रव्याच्चतुर्गुणमित्येकत्र साधितं
पक्रमेतज्ज्वरेऽनुवासनं दद्यात् । यथा स्नेहं यथामलं यो यस्मिन् ज्वरे दोषे
वातादौ यः स्नेहो योग्यस्तत्र तं दद्यात् ।

ये च सिद्धिषु वक्ष्यंते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ १२३ ॥

ये च बस्तयः सिद्धिषु बस्तिकल्पनाध्याये वक्ष्यंते ज्वरनाशनास्ते च
देया इति शेषः ।

शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ।

जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनम् ॥ १२४ ॥

स्त्रैहिकं शून्यशिरसो दाहार्ते पित्तनाशनम् ।

जीर्णज्वरे विरेचनाख्यं नस्यं दद्यात् । कीदृशं तन्नस्यं स्यात् । शिरसो
रुजं गौरवं च श्लेष्माणं च हरति तच्छीलं तत् । तथेन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
च बोधनं । तथा रुचिकृत् । शून्यशिरसः पुंसः स्त्रैहिकं स्नेहेन मिश्रं क्षि-
ग्धं नस्यं दद्यात् । दाहार्ते शिरसि पित्तहरं नस्यं दद्यात् ।

धूमगंडूषकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ॥ १२५ ॥

प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ।

धृमादींश्च यथायोगं कल्पयेत् । किंभूतान् । प्रतिश्यायादिघ्नान् ।

अरुचौ मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैधवम् ॥ १२६ ॥

धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ।

अरुचौ सत्यां बीजपूरकस्य केसरं सघृतसैधवमास्येन धारयेदितिसंब-
धः । अथवा धात्र्यादीनां कल्कं धारयेत् ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ १२७ ॥

अभ्यंगालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ।

कुर्यादंजनघृमांश्च तथैवांगंतुजेपि तान् ॥ १२८ ॥

त्वगाश्रितेजीर्णज्वरेऽभ्यंगादीन्कुर्याद्यथोपशयं यथासुखावहं संस्पृशौ
येषां तास्तथा शीतवीर्यैरुष्णवीर्यैश्च द्रव्यैः कम्पितास्तथाञ्जनधूमांश्च कु-
र्यात् । अञ्जनधूमानांगंतुजेपि ज्वरे तथैव कुर्यात् । सद्योमत्वादांगंतुजेप्येते
अनिषिद्धा एव । तानिति पुनः कृतमतिशयार्थं । विशेषेणांगंतुजेपि ज्वरे
भूतविषाद्युद्भवे तान्कुर्यादित्यर्थः ।

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाम्भ्यंगमाचरेत् ।

दाहे सति सर्पिषा सहस्रधौतेनाभ्यंगमाचरेत् ।

सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ॥ १२९ ॥

दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ।

शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः काथःकल्कीकृतैः पचेत् ॥ १३० ॥

तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाहज्वरापहम् ।

सूत्रोक्तैः सूत्रस्थानोदितैर्मधुराम्लकषायकैर्गणैस्तत्र मधुरो गणो घृतहेमे-
त्यादिः । अम्लो गणो धात्रीफलाम्लिकेत्यादिः । कषायो गणः पथ्याक्षमित्या-
दिः । तत्र चैतैर्मधुराम्लकषायैर्वर्गैस्तत्र दूर्वादिभिर्गणैर्दूर्वान्तेति निर्दिष्ट एकः ।
न्यग्रोधादिर्द्वितीयः । तृतीयस्तु पद्मकपुण्ड्रेत्यादिः । चतुर्थः सारिवोशीरेत्यादिः ।
एतैःपूर्वोक्तैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिग्रहणं संग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैर्भेष-
जैस्तथा स्पर्शतो वीर्यतश्च शीतैर्गणैरक्ताथाः काथाः कृता अकल्ककृतास्तैः
काथकल्कीकृतैरेतैर्गणैस्तैलं क्षीरेण सह पचेत् । तच्च पक्वमभ्यंगान्त्वक्षणात्सद्यो
न चिरेण कालेन दाहज्वरं जयेत् ।

शिरो गात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ १३१ ॥

न केवलमेतैर्गणैस्तैलं पचेद्दाहज्वरशाल्यै यावत्तैरेव शिरो मूर्धानं गात्रं-
च नातिपिष्टैः किंचित्पिष्टैः प्रलेपयेत् । सुपिष्टैर्ह्येतैः प्रत्युत दाह उत्पद्यते ।
तथाकोक्तं । शुष्कपिष्टघनो लेपश्चंदनस्यापि दाहकृत् । त्वग्यातस्योष्मणो रोधा-
च्छीतकृत्वन्वया गुरोः । इत्यनेनैवाभिप्रायेण शीतज्वरे वक्ष्यति तैः सुपिष्टैर्लेप-
येदिति । गात्रग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहणं विशेषार्थं । विशेषेण

शिरो लेपयेत्तस्य विशेषेण ज्वराश्रयत्वात् । तथाचोक्तं । विमुक्तस्यापि हि शिरोज्वरो यस्य न मुंचति । अविमुक्तः स विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैति तमिति । तस्माच्छिरसो विशेषेण लेपनार्थं पृथगुपादानं ।

• तत्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ।

तथारनालसलिलक्षीरसूक्तघृतादिभिः ॥ १३२ ॥

तेषां गणानां काथस्तत्काथस्तेन परिषेकमवगाहं च काथपूर्णायां द्रोण्यां योजयेत्तथारनालादिभिः परिषेकादि योजयेत् ।

कपित्थमातुलिङ्गाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ।

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टजेन वा ॥ १३३ ॥

लिप्तेगे दाहरुग्मोहलृदिस्तृष्णा च शाम्यति ।

कपित्थोदिभिर्बदरीपल्लवोद्धवेन वा फेनेन लिप्तेगे सति दाहादयः शाम्यति ।

यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ १३४ ॥

तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥

यश्च दोषोपक्रमणीयाध्याये पित्तहरः क्रमो वर्णित उक्तस्तं च क्रमं शीलयतोभ्यसतो ज्वरो दाहेन सह नश्यति ।

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ॥ १३५ ॥

कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ।

नखरास्त्रामुरवचाचंडेलाद्वयचोरकैः ॥ १३६ ॥

पृथ्वीकाशिग्रुसुरसार्हिस्त्राध्यामकसर्षपैः ।

दशमूलामृतैरंडद्वयपद्मूररोहिषैः ॥ १३७ ॥

तमालपत्रभूतिकशालकीधान्यदीप्यकैः ।

मिश्रिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ १३८ ॥

अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ।

कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ १३९ ॥
तेनाभ्यंजात्मुखोष्णेन

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैरुभयथा । वीर्यतः स्पर्शतश्चोष्णैस्तगरादिभिर्द्रव्यैरप-
रैरपि तद्विविधैरुष्णसंस्पर्शैश्च काथीकृतैः कल्कीकृतैश्च सुरादिभिरम्लपाकरसैः
शीतज्वर एतद्विषये तैलं पचेत् । तेन तैलेन मुखोष्णेनाभ्यंज्यान्वक्षयेत् ।

तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ।

कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ १४० ॥

केवलैरपि तद्वच्च सुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ।

आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपनैः ॥ १४१ ॥

धूपानगुरुजास्तांश्च वक्ष्यंते विषमज्वरे ।

तैश्च पूर्वोक्तैर्द्रव्यैः सुपिष्टैरतिश्लक्ष्णैर्लेपयेत्तैश्च किंचिदुष्णैः परिषे-
कमवगाहं कल्पयेद्योजयेत् । तद्वच्च तथैव सुक्तादिभिः केवलैश्च परिषे-
क्तादि कल्पयेत् । आरग्वधेद्रव्यवेत्यादिश्च पानाभ्यंजनलेपने कल्पयेत् ।
अगरुजान् धूपान् यांश्च धूपान् विषमज्वरे वक्ष्यंते तांश्च कल्पयेत् ।

अभ्यनम्रिकृतान्स्वेदान् स्वेदिभेषजभोजनम् ॥ १४२ ॥

गर्भभूवेश्मशयनं कुथार्कबलरल्लकान् ।

निर्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ १४३ ॥

मद्यं सन्ध्यूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ।

संशीलयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ॥ १४४ ॥

दयिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ।

यौवनासवमत्ताश्च तमालिगेयुरंगनाः ॥ १४५ ॥

वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोपनयेत्पुनः ।

तथा स्वेदान् शीलयेत् । किंभूतान् । अभिकृतान् अभिकृतांश्च स्वेदविध्यु-
क्तास्तथा स्वेदयति साधुस्वेदि यद्वेषजं भोजनं तच्च शीलयेत् ।
गर्भे गर्भगृहाभ्यंतरे यद्भूवेश्म भूमिगृहं तत्र शयनं शय्यां । तथा कुथादी-

नावरणविशेषास्तथा हसंतिका वह्निशकटिकाः शीलयेत् । किंभूताः । निर्धूमदीपैरंगारैर्हसंतीरिव । तथा मयादींश्च शीलयेत् । वेपथुर्मतमंगना आलिंगयेद्युर्देयितादिगुणयुक्ताः । गतशीतं च विदित्वा ततस्ता योषाः पुनरपनयेदेतच्चानुब्रुवंस्ताभिः संभोगाभिलाषं निवारयति । अभुना सन्निपातचिकित्सितं ब्रूते ।

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च ॥ १४६ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्जयेन्मलान् ।

हीनाधिकभावत्वेन विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनेनैकदोषस्यार्थात् क्षीणस्य क्षीणयोर्वोच्छ्रितस्थोच्छ्रितयोर्वा देशकालबलान्मलान् जयेत् । कथं विषमदोषजे सन्निपाते वर्धनमेकदोषस्य सन्निपातज्वरस्योपशातिस्तस्माद्वर्धनमयुक्तं । अत्राचक्ष्महे । सन्निपातस्थेन दोषेण सतावक्षीणौ दोषौ ज्वरकारिणौ न तौ सुखेन जेतुं शक्येते विषमाश्रयत्वात् । क्षीणस्य दोषस्य वर्धनेन दोषसाम्यमुत्पाद्यैकरूपया क्रियया सन्निपातः सुखेन जेतुं शक्यते । तस्माद्वर्धनेनैकदोषस्येति वक्तुं युक्तं तथा च । वाताख्ये यतो दोषे शीतलघुलुक्षादिरूपैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवति । वर्धमानेन च तत्रस्थौ पित्तकफावप्येवं प्रायेण किंचित् क्षयं यातस्तत्क्षयाच्चासौ ज्वरोपि मृदुतां गतः सुखेन शक्यते जेतुं । तथैव पित्ताख्यस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नया तीक्ष्णोष्णकटुरूपया क्रियया वर्धनेन वातकफावपि किंचित्क्षयं यातस्तत्क्षयाज्ज्वरोप्यसौ मृदुतां गतः सुखेन जेतुं शक्यते । एवं कफाख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नलिग्धमधुरशीतादिक्रिया क्रियया वर्धनेन तत्रस्थौ वातपित्ताख्यौ दोषौ किंचित् प्रायः क्षयं यातस्तत्क्षयाच्च ज्वरोप्यसौ मार्दवं गतः सुखेन जेतव्यः । इत्येवं दोषत्रयस्यापि ज्वरकारणे तथा युक्त्या प्रतीकारः कृतो भवति । एवमुच्छ्रितस्यापि क्षपणैकरूपया क्रियया सुखेन सन्निपातो जीयते । तदेवं हयुल्बणैकोल्बणैर्दोषैर्जनिते सन्निपाते चिकित्साक्रम उक्तः । संप्रति समदोषजे सन्निपाते चिकित्साक्रमं दर्शयितुमाह । कफेत्यादि । स्थितिः स्थानं कफश्च स्थानं च कफस्थाने तयोरानुपूर्वीक्रमस्तथा च तुल्यकक्षान् समान् सन्निपातान्ज्वरे मलान् जयेत् । तत्र

कफः प्राग्जेतव्यस्ततः पित्तं ततो वायुरिति कफानुपूर्वीत्युच्यते । उक्तं च । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक् तावच्छ्लेष्मणो बध् । शिरस्युरासि कंठे च मलितेन रुचिः कुतः । तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणा । असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः । तस्मादादौ कफो घात्यः कायद्वारार्गलो हि सः । मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिंत्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं । अधःस्थायी च तदनु निग्राह्यः स्यात्समीरण इति । सुश्रुतस्त्वाह । जयेज्ज्वरेतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् । प्रागेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते । विशश्च सरतापित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता । तस्य चानुगतः श्लेष्मा गौरवापत्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं येष्वहःसु तयोः क्षये । ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषत्रये क्रमः । कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि । यस्मादामाशयोद्भेदाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः । क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धाः स्वाशये स्थिताः । स्वाश्रयेषु प्रदुष्टानां स्थितैर्बह्वयाशुकारिता । विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषैरेकं यथामलं । भेषजं योजयेत्तत्तु स्वीकुर्यान्न क्रमं भिषगिति । अन्येत्वाहुः । क्रमान्मरुत्पित्तकफाः सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलं । उचे पराशरोप्यर्थममुमेक प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषभिषग्भितं । नेतृभगेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजय इति । स्थानानुपूर्व्या वा दोषास्तुल्यकक्षान्मलान् जयेत् । स्थानं च यद्यप्यविशेषेणैव संभवति तथापीह ज्वरकारिदोषप्रस्तावादामाशयो गृह्यते । तेनामाशयस्थो दोषः प्राग्जेतव्यस्ततः पक्षाशयस्थः । इति स्थानानुपूर्वी स्थानमाहात्म्यस्य चिकित्साक्रमः कार्यः । तथा च प्रागध्यगीष्ट । आमाशयगते वायौ कफे पक्षाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वं तथा क्लेहपूर्वं स्थानानुरोधत इति । तदेवं कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्मलान् जयेत् । अन्येत्वेवं व्याख्यानयति । कफस्य स्थानं कफस्थानं । कफस्थानलक्षणा चासावानुपूर्वी च तथा कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्मलान् जयेद्यद्यपि कफस्थानानि कंठादीन्यपि तथापीह ज्वरकारिदोषप्रस्तावादामाशयो गृह्यते । तथा चोक्तं । आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनमिति । तदेवं रूक्षोष्णपाचनादिक्रमोत्र कार्य इत्यवतिष्ठते । ननु कफस्थानानुपूर्व्या वेत्ये-

तत्र वाच्यं यतस्तुन्यकालं त्रिदोषहरैर्द्रव्यैः संनिपातस्य क्रिया कार्या ।
द्रव्याणि दोषघ्नान्यत्रोच्यते । ज्वरनाशनानि द्रव्याणि त्रिदोषघ्नानि विरलानि ।
एकदोषघ्नानि पुनर्ज्वरहंतूणि त्रिदोषघ्नेभ्यः समर्थतराणि बहुतराणीति ।
कफस्थानानुपूर्या चेत्युक्तमपि च दोषकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारांतरो-
यमुपयुज्यत इति संनिपातचिकित्साप्रक्रमादिदमप्याह ।

संनिपातज्वरस्यति कर्णमूले सुदारुणः ॥ १४७ ॥

शोफः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

संनिपातज्वरस्यावसाने कर्णमूलप्रदेशे सुष्ठु दारुणः शोफः संजायते ।
येन शोफेनोत्पन्नेन कश्चिदेव विमुच्यते । कश्चिदेवेत्यनेनास्य रोगस्य ना-
वश्यमसाध्यतेति ब्रूते । अत एव चिकित्साप्रक्रमाह ।

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ॥ १४८ ॥

प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ॥

रक्तावसेचनादिभिः कवलग्रहातैराशु तं जयेत् । प्रदेहः प्रलेपः ।

शीतोष्णाल्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ॥ १४९ ॥

शाखानुसारी तस्याशु मुंचेद्वाव्होः क्रमाच्छिराम् ।

आदिशब्देन स्तम्भस्वेदनादयो गृह्यन्ते । शीतोष्णादिभिरुपक्रमैर्यथायथं
पृथग्वातपित्तश्लेष्मसंसर्गसन्निपातज्वरप्रशमनैः सम्यक्प्रयोजितैर्ज्वरो यस्य
शमं न गच्छति तस्य शाखानुसारित्वाद्देतोर्बाव्होः क्रमादेकैकस्मिन्न युगपद्
द्वयोर्भुजयोः शिरां मुंचेत् । शाखाशब्देनात्र केवलं रक्तं विवक्षितं न
मांसादयः । अत एव रक्तस्यैव चिकित्साप्राधान्यं मुंचेच्छिरामिति । मांसजानां
हि शस्त्रक्षाराभिकर्मादिचिकित्सा तस्माच्छाखाशब्देन रक्तस्यैव ग्रहणं युक्तं ।

अयमेव विधिः कार्यो विषमेपि यथायथम् ॥ १५० ॥

ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानंतरमुच्यते ।

अयमेव पूर्वोक्तो विधिर्विषमज्वरे सततकादौ यथास्वं वातादीन् विभज्य

कार्यः । अनंतरमधुनैव च यो विधिरुच्यते पटोलकटुकादिभिः सोपि विषमज्वरे कार्यः ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ १५१ ॥

त्रिचतुरः पंचशः काथा विषमज्वरनारानाः ।

पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वा कृताः काथा विषमज्वरघ्नाः ।

योजयेन्निफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ १५२ ॥

त्रिफलां वा पथ्यां वा गुडूचीं पिप्पलीं वा पृथक् पृथक् योजयेत्सतत-
कादिके विषमज्वरे ।

तैस्तैर्विधानैः सगुडैर्भस्त्रातकमथापि वा ।

लंघनं बृंहणं चापि ज्वरागमनवासरे ॥ १५३ ॥

अथवा तैस्तैरसायनायुक्तैर्विधिभिर्गुडसहितं भस्त्रातकं वा योजयेत् ।
यदि वा ज्वरागमनदिवसे ह्यादौ प्रथमं लंघनं बृंहणं वा योजयेत् ।

प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ।

जीर्णं तद्वदधिपयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ॥ १५४ ॥

कल्याणकं पंचगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितम् ।

विषमज्वरे प्रागेव सहतैलेन लशुनं योजयेत् । प्राग्भक्तमित्यादि । भ-
क्तात्प्रथमं प्रातर्वा घृतं च जीर्णं पुराणं योजयेत्तथैव दधिसर्पिस्तथा
पयस्तथा तक्रं षट्पलं च सर्पिःक्षयचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा यो-
जयेदित्यर्थः । कल्याणकमुन्मादप्रतिषेधोक्तं पंचगव्यमपस्मारप्रतिषेधोक्तं
तिक्ताख्यं कुष्ठचिकित्सितोक्तं तथा वृषसाधितं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं
प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेत् ।

त्रिफलाकोलतर्कारीकाथदध्ना शृतं घृतम् ॥ १५५ ॥

तिर्यक्कत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ।

त्रिफलादिकाथे चतुर्गुणे सर्पिर्दधिसमं शाबररोध्नवकृतावापमतिशयेन
विषमज्वरजित् ।

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिक्कुटान् ॥ १५६ ॥

मांसं मेध्योष्णवीर्यं च सहाज्जेन प्रकामतः ।

सेवित्वा तदहः स्वप्यादभवा पुनरुल्लिखेत् ॥ १५७ ॥

सुरां च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं च मांसं मध्योष्ण-
वीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वा तदहः स्वप्यात् । यस्मिन् दिने तद्भुक्तं तं दि-
वसं शयीत तदहः स्वप्यादिति कालाध्वनोरत्यंतसंयोग इति द्वितीया । अ-
थवा पूर्वोक्तपीतभुक्तभक्तो नरः पुनरुल्लिखदुद्धमेत् ।

सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा तच्छर्दयेत्पुनः ।

सर्पिषो वा महतीमुत्तमां मात्रां पीत्वा पुनश्छर्दयेदुद्धमेत् ।

नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥

पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ।

नीलिन्यादीन् पृथग्ज्वरगमनवासरे कृतः स्नेहः स्वेदः पिबेत् ।

मनोव्हा सैधवं कृष्णा तैलेन नयनांजनम् ॥ १५९ ॥

योज्यं

मनोव्हादिकं तैलं तैलेन नयनांजनं योज्यं । अंजनशब्दो चक्षणेपि
दृश्यत इति नयनशब्दे प्रयुक्तः ।

हिंगुसमा व्याघ्री वसानस्यं ससैधवम् ।

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवा ॥ १६० ॥

हिंगुतुल्या व्याघ्रीवसा नस्यं ससैधवं योज्यं । व्याघ्रीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः
त्रियाग्रहणार्थोऽचित्यत्वात्प्रभावस्यान्यथा पुल्लिङ्गेनैव निर्देशं कुर्यात् । यथा
वक्ति । पुराणं सर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैधवेति ।

पलंकषा निबपत्रं वचाकुष्ठहरीतकी ।

सर्षपा सयवा सर्पिर्धूपोविड्वा विडालजा ॥ १६१ ॥

पुरध्यामवचासर्जनिबाकीगरुदारुभिः ।

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योपराजितः ॥ १६२ ॥

पलंकषादिधूमः सर्वेषु ज्वरेषु कार्यः । अथवा विडालजाता विडालजा विट् । पुरीषादिभिः सहापराजिताख्योयं धूमो ज्वरेषु कार्यः ।

धूपनस्याजनत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ।

ये च चित्तवैकृत उन्मादापस्मारे धूपादय उक्तास्ते च विषमज्वरे योज्याः । विकृतमेव वैकृतं । मन्नादित्वात्स्वार्थेऽण् ।

दैवाश्रयं च जैषज्यं ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ १६३ ॥

विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंतुबन्धजाः ।

न केवलं धूपादयो ज्वरं नाशयन्ति । दैवाश्रयं चौषधं मणिमंगलबल्युपहारमायश्चित्तजपदानस्वस्त्ययनादिकं सर्वान्ज्वरान्नागंतुभिर्जाश्व व्यपोहति । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वचनमिति तद्भावाः । विशेषेण विषमान् व्यपोहति । यस्मात्ते विषमज्वरा आगंतूनां भूतादीनामनुबन्धाज्जाताः ।

यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ १६४ ॥

विषमज्वरशांतौ सत्यां यथास्वं दोषाद्यपेक्षया सिरां विध्येत् । संग्रहे च रसादिधातुस्थज्वरे चिकित्सितोक्ता । यथा । रसस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलंघने । सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षमसृक्स्थिते । तीक्ष्णं विरेकं मांसस्थे मेदोघं मेदसि स्थिते । अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं । ज्वरे वातातिशयनं विशेषाद्वस्तिकर्म च । मज्जस्थशुक्रस्थयोर्ज्वरयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता ।

केवलानिलवीसर्पं विस्फोटानिहतज्वरे ।

सर्पिः पानहिमालेपसेकमांसरसाशनम् ॥ १६५ ॥

कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनम् ।

केवलानिलादिभिर्ज्वरे सर्पिःपानादिकं कुर्यात् । यच्च रक्तमोक्षादिसाधनं यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात् ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनम् ॥ १६६ ॥

ग्रहोत्थे ज्वरे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनं चिकित्सितं ।

ओषधीगंधजे पित्तशमनं विषजिद्विषे ।

ओषधीगंधजे पित्तशमनं चिकित्सितं । विषे विषजे ज्वरे विषजिद्वि-
क्तित्सितं ।

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ १६७ ॥

हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ।

क्रोधादिजे ज्वरे इष्टैरभिमतैरर्थैर्विषयेस्तथा मनोज्ञैरम्यैस्तथा यथा दोषं
यः शमः शमनं तेन तथा हिताहितविवेकैश्च जयेत् । आदिशब्दोत्र भीशो-
कादिपरिग्रहार्थः । अधुना क्रोधजादीनां पृथगप्युपक्रममाह ।

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ॥ १६८ ॥

भयशोकोद्भवौ ताम्भ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ।

क्रोधजो ज्वरः कामोपभोगेन शान्तिं याति । कामजश्च ज्वरः क्रोधेन शा-
म्यति । भयशोकोद्भवौ ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शान्तिं यातः । तथेतरौ कामक्रोधजौ
भीशोकाभ्यां शाम्यतः ।

शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ॥ १६९ ॥

शापाद्युत्थे ज्वरे देवव्यपाश्रयो विधिः कार्यः । शापो मुनिपित्रादिभिः
सक्रोधिर्दत्तः ।

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनंतरं मलैः ।

तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ॥ १७० ॥

ओषधाद्युत्थज्वराः पूर्वं केवला भवन्ति । अनंतरं मलैर्वातादिभिर्व्याप्यन्ते ।
तस्माद्देतोस्तेषु ज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादिकल्पयेत् । ननु शापाद्युत्थेषु
वातादिक्रोपो नाद्यन्वयत एव तत्किमिति । तेष्वहारादिकं दोषानुसारेण क-
ल्प्यत इत्याह ।

न हि ज्वरोनुबध्नाति मारुताद्यैर्विनाकृतः ।

यस्माद्वातादीनंतरेण विना कृतो ज्वरो नानुबध्नाति तस्मादवश्यं तेष्वपि वातादिकोपः संभाव्यत अत एव च तदनुसारेणाहारादिककव्यनं ।

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ १७१ ॥

ज्वरकालं स्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् । ज्वरकालं च वेगं च यश्च चिंतयन् ज्वर्यतेऽस्य च ज्वरिणो ज्वरकालस्मरणं हारिभिर्मनोहरेर्विषयैः शब्दादिभिर्हरेद्विस्मारयेत् ।

करुणार्द्रं मनः शुद्धं सर्वज्वरविनाशनम् ।

शुद्धं रागद्वेषाद्यनुपहतं तथा करुणयाऽऽर्द्रं कृपापरं चेतः सर्वज्वरविनाशनं स्यात् ।

त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ॥ १७२ ॥

गुर्वसात्मविदाह्यघ्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम् ।

बललाभादाबललाभमवधीकृत्य व्यायामादि त्यजेन्नाचरेत् । स्नानं च यद्यपि दीपनादिगुणयुक्तं प्रागधीतं तथापि प्रभावाज्ज्वरं करोतीति तद्वर्जनं । एवं व्यायामादिष्वपि चिंत्यं । अपरमनुक्तमपीह यज्ज्वरकारणं तदपि त्यजेत् । खरणादेप्युक्तं । पिष्टान्नं हरितं शाकं मांसं शुष्कं तिलान्दधि । ग्राम्यनूपोदकाबाविगव्यमूकरमाहिषं । मांसं शुष्काणि शाकानि सर्वमेव त्यजेज्ज्वरी । तथोक्तं । ज्वरितैस्तिक्तिरिक्त्रौचशिखिवर्तककुक्कुटाः । गुरूष्णत्वाद्विवर्ज्याः स्युरत्रसोपद्रवे ज्वर इति ।

न विज्वरोपि सहसा सर्वाङ्गीनी भवेत्तथा ॥ १७३ ॥

निवृत्तोपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् ।

तथा विज्वरोपि पूर्वानुभूतज्वरः सहसाऽक्रमेणैव सर्वाङ्गभक्षो न स्यात् । सर्वाङ्गीनहत्युपपदसर्वाङ्गेत्यादिना खः । यतो निवृत्तोप्यपगतो ज्वरः शीघ्रमेव दुर्बलं व्यापादयति ।

सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ १७४ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्विषग्जितम् ।

यस्माच्च ज्वरः सद्य एव प्राणतद्भवति तस्मात्कारणात्तस्य ज्वरिणो विशेषणान्यरोगेभ्यः सकाशात्तस्यां सामपच्यमानपक्वजीर्णविषमचिरनिवृत्तज्वराद्यवस्थायां च तल्लघनस्वेदनयवागूपाचनक्षीरसर्पिःपांनादिकं विषग्जितमौषधं कुर्यात् ।

ओषधयो मणयश्च सुमंत्राः साधुगुरुद्विजदैवजपूजाः ॥ १७५ ॥

प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ।

ओषध्यादयो विष्णुकृतमप्युग्रं ज्वरं घ्नति । किं पुनरपचारादिकृतं ज्वरं घ्नतीत्यपिशब्दार्थः । भौतुभामोगिति दोषकमेतत् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां ज्वरचिकित्सिते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

ज्वरचिकित्सितानंतरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते । यतो महेश्वरस्य ललाटाज्ज्वरो बभूव तत्संतापाद्रक्तपित्तमित्युक्तमतो रक्तपित्तचिकित्सितस्यैवारंभो युक्तः । तथा निदाने यदिद्विशेषेण नोक्तं तदिह विशेषेण स्पष्टं कृत्वा निदानप्रायमपि भण्यते रक्तपित्तस्य क्षिप्तकारित्वात् ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥

बलिनो बलवतः पुंसो न स्त्रिया यदुत्पन्नमूर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्साधयेदुपक्रमेत्तथा यदेवोर्ध्वगमेवैवगवत्तथैको दोषः कफाख्योऽनुगोऽनुबलो यस्य तदैकदोषानुगं । निदानेप्युक्तं । ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मादिति । तथा नवमचिरो-

त्यजं तथा यत्सुखे काले तद्व्याधिप्रतिपक्षभूते हेमते शिशिरे वा ज्ञातं तथा यन्निरुपद्रवं विकृतविज्ञानीयाध्यायोक्तै रक्तपित्तं भृशं रक्तमित्यादियन्थनिर्दिष्टैरुपद्रवै रहितमतो लक्षणाद्यद्विपर्ययलक्षणमूर्ध्वगमपि रक्तपित्तं तदर्थोदसाध्यं साध्यं वा स्यादिति गम्यते ।

अधोगं यापयेद्वृत्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

अधोगं रक्तपित्तमूर्ध्वगरक्तपित्तोक्तैकदोषानुगाद्विशेषणविशिष्टमपि यापयेत् । यच्च दोषद्वयानुगं वातकफार्म्या हीनबलाभ्यामनुगतमूर्ध्वगमपि तच्च यापयेत् ।

शातं शातं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत् ॥ २ ॥

अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥

शातं शातमतिशयेन शातं पुनः कुप्यत्कोपं गच्छदूर्ध्वगमेकदोषानुगमधोगं वा त्यजेत् । अथ मार्गादूर्ध्वं नासाक्षिकर्णस्य लक्षणान्मार्गांतरं गुदमेद्रलक्षणं यद्रच्छदेवं यत्प्रवृत्तं तच्च त्यजेत् । तस्मादपि चाधोमार्गात्पुनर्मार्गांतरमूर्ध्वं याति तदुभयं यापयेदिति चंद्रिकाव्याख्या । यदिति इणः शंतृङि-इणश्चेति यादेशे यदिति रूपं । तथाऽतिप्रवृत्तमूर्ध्वमार्गादधोमार्गाद्वा यद्रक्तपित्तं तत्त्यजेद्रक्तस्य प्राणायतनत्वात् । उक्तं च । जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठतीति । तथा मंदाग्नेर्यत्प्रवृत्तमधोगमूर्ध्वगं वा तदपि विरुद्धोपक्रमत्वात्त्यजेत् । तथा हि मंदाग्नेः कटुकाम्लोष्णरूक्षतीक्ष्णाद्यौषधमभिसंभुक्षणं यत्तद्वितं रक्तपित्ते वाऽतोविपरीतप्रायं यत्तत्पथं । तथा त्रिदोषमूर्ध्वगमधोगं वा तदपि त्यजेद्विषमत्वात् । यतो न तद्व्यमनविषयं भवितुमर्हति नापि विरेचनविषयं तथा यद्विपथं तुल्यकालं द्विमार्गप्रवृत्तं युगपद्रक्तपित्तं तदपि त्याज्यं प्रतिलोमौषधाभावात् । तथा चोक्तं । असाध्यमुभयायनमशक्यप्रतिलोम्यत्वादिति । ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलं । देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् । लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा । निदानादि ज्ञात्वाऽनंतरं रक्तपित्तं ऊर्ध्वगेऽधोगे वाऽऽदौ प्रथमत एव लंघनं प्रयोजयेदथवा बृंहणमथवा शोधनं शमनं वा । तत्र निदानं तत्क्षणोष्ण-

ऋतुमम्लादिसेवनमेतज्ज्ञानं हि तन्निदानवर्जन उपयुज्यते । तथा च वक्ष्य-
ति । यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेदिति । अयनमूर्ध्वाधोलक्षणं
ज्ञात्वा । तथा च वक्ष्यति । ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं प्रागपि तथा । रक्तपित्ते तु
सकफे ग्रथिते कंठमार्गगे । लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजमिति ।
तथा । गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिभ्यत इत्यादि । तथा पित्ताख्यस्य
मलस्यान्नमूलभूतत्वात्सामर्थ्यान्मलौ वातकफाख्यावनुबलौ ज्ञात्वा चिकि-
त्साविशेषं प्रयोजयेत् । तथा च वक्ष्यति । रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे
पयः युञ्ज्याच्छागमित्यादि । तथा त्रिविधं बलं ज्ञात्वा । यतो वक्ष्यति । त-
था स्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलमिति । देशो द्विविधः । शारीरो भूमि-
देशश्च । तत्र शारीरो मुखनासायवयवरूपः । ऊर्ध्वगे हि रक्तपित्ते स-
त्यपि नासाप्रवृत्ते विशेषेणान्यदौषधामन्यप्रवृत्तेऽन्यत् । तथाऽधोगे रक्तपि-
त्ते सत्यपि गुदप्रवृत्तेऽन्यदौषधं मेंद्रप्रवृत्ते चान्यत् । भूमिदेशश्च त्रिविधो
व्याख्यातो जांगलानूपसाधारणभेदेन । तत्र जांगलेऽन्यदौषधमनूपेऽन्यत्साधा-
रणे चान्यत् । कालो मुहूर्त्तादिः शीतोष्ण वर्षलक्षणआवस्थिकश्च तथा च शीते
कालेऽन्यदेशमन्यस्मिन्कालेऽन्यदेशमौषधं रक्तपित्ते । आदिग्रहणेनानलाहार
सत्वसात्त्यवयः प्रकृतिप्रभृतयो गृह्यन्ते । अवस्थां च ज्ञात्वाऽवस्थावशाद्-
क्तपित्तस्य ह्यवस्थाविशेषेणान्यदौषधं स्यात् ।

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।

शमनैर्बृंहणैश्चान्यलङ्घ्यबृंह्यान्वेक्ष्य च ॥ ४ ॥

संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य नरस्य रक्तपित्तमूर्ध्वगं विरेकेण साधयेद-
धोगतं तु वमनेन साधयेदन्यदपतर्पणोत्थं रक्तपित्तं दुर्बलस्याल्पदोषस्यो-
र्ध्वगं शमनैरधोगं बृंहणैरुपचरेत् । बृंहणैर्वा शमनैः । न चेदं चिकित्सितं
निरपेक्षं युञ्जीतेत्याह लङ्घ्यबृंह्यान्वेक्ष्य चेति । लङ्घनादुत्पन्नमधोगमपि
शमनैरुपाचरेत् । बृंहणादुत्पन्नमूर्ध्वगमपि लङ्घनैरुपाचरेदित्यर्थः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ।

उपवासश्च निःशुंठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ५ ॥

७

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तपित्ते शुंठीरहितं षडंगोदकं पिबतः पुंसस्तिक्तकषायौ
रसौ शमनं तथोपवासः ।

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।

अधोगे तु रक्तपित्ते बृंहणो मधुरो रसो हितः ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेयापूर्वमधोगते ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं तर्पणं योज्यं तथा सात्म्यत्वात् । एवमधोगे
रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं पेया योज्याः ।

अश्रतो बलिनो शुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ।

धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ ७ ॥

बलिनो नरस्याश्रतो रक्तमशुद्धं दुष्टं न धार्यं न स्तंभनीयं । तद्धिधृतं
सिराव्यधविध्युक्तान्विसर्पविद्रधिप्लीहादीन् रोगान् करोति । अन्यथा विधि
विपर्यये सति दुर्बलस्याभोजनस्य च शीघ्रं धारयेद्यस्मादग्निवच्छीघ्रं मरण-
कारि तद्रक्तमस्तंभितं स्यात् ।

तृट्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ।

साधयेद्विधिवच्छेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ ८ ॥

तृवृता शुक्लगोपीत्युच्यते । श्यामा मालविका तृवृदुच्यते । तयोः कषा-
येण तथा तयोरेव मात्रामाश्रित्यैतदुक्तमत्र च कंटकारिकालेहवत्काथकल्क-
शर्कराणां परिमाणं वेद्यमिति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

तृट्ता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।

मोदकः संनिपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ॥ ९ ॥

तृवृत्समसिता तद्वत् पिप्पली पादसंयुता ।

तथा त्रिवृतादिभिर्मोदको वटकः शर्करापरिमाणं च पत्रकाद्यचूर्णवदव-
बोध्यं । स च मोदकः संनिपातोत्थरक्तशोफज्वरहृद्भवति । पूर्वोक्तस्य
लेहस्य विषयनिर्देशादेव विषयोवेद्यस्त्रिवृत्समसिता पिप्पली पादसंयुता

तद्वत्सन्निपातादिद्वित्यर्थः । एवमूर्ध्वगरक्तपित्तचिकित्सा मुक्ताऽधोगरक्तपित्तचिकित्सितमाह ।

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ १० ॥

ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ।

क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा

मदनफलेन संयुक्तं तर्पणं सितामधुभ्यां सह वमने देयं वातकोपभयादित्यभिप्रायः । अथवा सशर्करं जलं फलसंयुक्तं मधुकोदकमथवा क्षौद्रसंयुक्तमथवा क्षीरमथवेशुरसातं सर्वमेतन्मदनफलसंयुक्तं पृथक् प्रत्येकं देयम् ।

शुद्धस्यानंतरो विधिः ॥ ११ ॥

यथा स्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।

ऊर्ध्वरक्तपित्तिनोऽधोरक्तपित्तिनो वा यथाक्रमं विरेकवमनाभ्यां शुध्यनंतरं यथायोगं यथाविधि मंथपेयादिराहारार्थं प्रयोक्तव्यः । ऊर्ध्वगे मंथादिरधोगे पेयादिरिति यथार्थः ।

मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिःपित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ १२ ॥

मधुखजूरमृद्वकिापरूषकसिताभसा ।

मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिर्द्राक्षामभूकमधुकेत्यादिपित्तघ्नैर्वा द्राक्षामलकका-
शमर्यमधुकादिभिः फलैः कृतः प्रयोक्तव्यः ।

मंथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ १३ ॥

दाडिमामलकाम्लो वा मंदाग्र्यम्लाभिलाषिणाम् ।

अथवा मध्वादिना द्रव्यपंचकेन कृतेन पंचसाराख्येन लाजासक्तुभिः ससर्पिष्कैर्मथो हितः । मंदाग्र्यम्लाभिलाषिणां च दाडिमामलकाभ्यामम्लश्च मंथः प्रयोज्यः । अधोगे प्राक्पेया प्रेयोज्या इत्युक्तं । अतस्ता एव पेया ब्रूते ।

कमलोत्पलाकिंजल्कंष्ट्रीपर्णीप्रियंगुकाः ॥ १४ ॥

उशीरं शाबरं रोध्रं शृंगवेरं कुचंदनम् ।

ऋषीवेरं धातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ १५ ॥

अर्धार्धेविहिता पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ।

भूनिबसेव्यजलदा मसूरः पृष्टिषर्ण्यपि ॥ १६ ॥

विदारिगंधा मुद्राश्च बला सर्पिर्हरेणुका ।

कमलोत्पलेत्यादिभिर्वर्गेरर्धश्लोकैः पेया विहिताः । पादयौगिका वक्ष्यन्ते । भूतनिबसेव्येत्यादयः ।

जांगलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ॥ १७ ॥

पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ।

शीताः सशर्कराक्षौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ॥ १८ ॥

ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ।

मांसानि जांगलानि शीतवीर्याणि शशादिसंबन्धीनि पूर्वोक्तपेयोपयोगिनां पृथक्पृथग्जले साधयेत् । अनंतरं तस्मिन् रसे यवागूः कल्पयेत् । कीदृशीः । शीतास्तथा सशर्कराक्षौद्राः तद्वदित्यनेन शीतत्वं मांसरसानामतिदिशति न तु सशर्कराक्षौद्रत्वमप्ययोगार्हत्वात् । अत एवाह । तान्मांसरसानां षदम्लानाम्लाभिलाषिणोऽनम्लानेव तथा घृतभृष्टान् सशर्करान् शर्करायुक्तान् ।

शूकशंभिभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ॥ १९ ॥

अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ।

तथा शूकशंभिजं धान्यं शाकं च रक्तपित्ते शस्यते । अन्नस्वरूपविज्ञानीयेऽध्याये यदुक्तं लघु च शीतलं च ।

पूर्वोक्तमंबुपानीयं पंचमूलेन वाशृतम् ॥ २० ॥

लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फलांबु वा ।

पूर्वोक्तमंबु षडंगं शुंठीराहितं पानीयं पातव्यमथवा लघुना पंचमूलेन शृतं । पानीयस्य श्रवणे तंत्रकारैर्विधिरुक्तः । यथा । कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य

काथयेत्प्रास्थिकेऽभसि । अर्धशृतं मयोक्तव्यं जलपाकेत्वयं विधिरिति । केवलं वा जलं शृतशीतं हितं । मध्वंभो माक्षिकयुक्तं पानीयं । फलांबु वा द्राक्षादिभिर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतं ।

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे तित्तिरिः पुनः ॥ २१ ॥

उदुंबरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ।

छक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्मास्रयोधस्य च कुक्कुटः ॥ २२ ॥

शशः शशस्य मांसं सहवास्तुकेन विड्बन्धे सति रक्तपित्तिनः शस्तः । तित्तिरस्तु मारुतेऽधिक उदुंबरस्य काथे साधितः शस्तः । छक्षस्य काथे साधितो बर्हिणो मयूरस्तद्वन्मारुतेऽधिके शस्तः । बर्हिण इति फलबर्हाभ्यामिनच् । तथैव । न्यग्रोधस्य निर्यूहे कुक्कुटः शस्तः । उदुंबरादिकाथसाधनं तित्तिर्यादीनामौष्ण्यं प्रतिहंतुं ।

यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २३ ॥

यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य कारणं येन सेवितेन तज्जातं तच्च वर्जयेत्परिहरेत् ।

वासारसेन फलिनी मृद्रोधांजनमाक्षिकम् ।

पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटरूषकात् ॥ २४ ॥

शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा शृतोपि वा ।

वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २५ ॥

वासकस्य रसेन फलिन्यादिकं पीतं रक्तपित्तं शमयति । अथवाऽटरूषकस्य रसः शर्करामधुयुक्तः पीतो रक्तपित्तं जयेत् । अथवा केवलो वासारसः । अथवा कथितो वृषः शीघ्रं रक्तं जयेत् । सवृषो यस्मादस्य रक्तस्य परमौषधं ।

पटोलमालतीनिबचंदनद्वयपद्मकम् ।

रौघो वृषः स्तंदुलियः कृष्णमृन्मदयंतिका ॥ २६ ॥

शतावरी गोपकन्याकाकोल्यौ मधुयाष्टिका ।

रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ २७ ॥

पटोलादयोऽर्धश्लोकास्त्रयः काथा मधुशर्करायुता रक्तपित्तं जयंतीति
योज्यं । अत्र च वासक आर्द्रोऽपि द्विगुणो न योज्यः । एवं द्युक्तं तंत्रांतरे ।
वासाकुटजकूष्मांडशतपुष्पासहाचराः । नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्यास्तथा हि
द्विगुणा न त इति ।

पलाशवल्ककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ।

पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ २७ ॥

अथवा पलाशत्वक्काथः शीतः शर्करायुतः पूर्वोक्तगुणोऽथवा मधुस-
र्पिभ्यां गवाश्वशकृतो रसं पिबेत् । गवाश्वेत्यवडूस्फोटायनस्येत्यवडूदेशः ।

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ।

ग्रथिते ग्रथितमति रक्तपित्ते पारावच्छकृत् क्षौद्रेण सह लिह्यात् ।

अतिनिमृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ २८ ॥

जांगलं भक्षयेद्वाजमामपित्तयुतं यकृत् ।

अतिस्त्रुतरक्तश्च जामलं रक्तं क्षौद्रेण सहपिबेत् । आजं यकृदपक्वं पित्त-
युतं भक्षयेत् ।

चंदनोशीरजलदालाजामुद्रकणायवैः ॥ २९ ॥

बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।

चंदनोदिभिर्बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तजित् ।

प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यं मृदृष्टलोष्टजः ॥ ३० ॥

सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितादिप्रवृत्तिजित् ।

चंदनादिजः प्रसादः सुशीतः शर्करामाक्षिकाभ्यां सहरक्तस्यातिप्रवृत्ति-
जयेत् ।

आपोथ्य वा नवे कुंभे छावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ ३१ ॥

स्थितं तद्दुप्तमाकाशे रात्रि प्रातः शृतं जलम् ।

मधुमृद्दीकजांभोजकृतोत्तंसं च तद्दुणम् ॥ ३२ ॥

इक्षुगंडिका आपोथ्य भृशमादौ संकुटय जले प्लावयेत् । नवे कुंभे रा-
त्रिमाकाशे गुप्तं कीटाद्युपहतं यथा न स्यात्तथा स्थितं तदिक्षुगंडिकाजलं
प्रातः शृतं समाक्षिप्तं विकसितपद्मेन कृतशेखरं तद्गुणं पूर्वबहुणमित्यर्थः ।

ये च पित्ते ज्वरे चोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत् ॥

पित्तज्वरे च ये कषाया उक्ताः शक्रयवाद्यनंताकंदुकाचेति सक्षौद्रा इ-
त्यादयस्तांश्च कषायानत्र योजयेत् ।

कषायैर्विविधैरेभिर्दिप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।

रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ ३३ ॥

युंज्याच्छागं शृतं तद्ब्रूव्यं पंचगुणैः ॥ ३४ ॥

पंचमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ ३४ ॥

जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ।

पृथक्पृथक्कृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ॥ ३५ ॥

एभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः कषायैरग्नौ दीप्ते च कफे च विजिते सति
अदि रक्तपित्तं न शाम्यति तत्र वातोल्बणे रक्तपित्ते सति पंचगुणैः ॥ ३४ ॥
शृतं छागं पयो युंज्यात् । पंचगुणैः ॥ ३४ ॥ गव्यं क्षीरं कथितं तद्ब्रूतेन छागे-
न समानगुणं तच्च युंज्यात् । अथवा लघुना पंचमूलेन शृतं गव्यं सशर्करा-
मधु तद्गुणं । तथा जीवकर्षभकादिभिः पृथक्कृतं घृतेनाथवा शर्करया
सह तद्गुणं ।

गोकंटकाग्नीरुसृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।

हंत्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ॥ ३६ ॥

गोकंटकादिभिस्तथा शालिपर्णीपृष्टिपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीभिः शृतं शीघ्र-
मेव रक्तं सवेदनं हन्ति । विशेषमूत्रमार्गगतं । विशेषग्रहणादन्यमार्गगमपि
रक्तं हन्तीति द्योतयति ।

विष्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ।

वटप्ररोहैः शृंगैर्वा शुंखुदीच्योत्पलैरपि ॥ ३७ ॥

विष्मार्गगे गुदगते रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं क्षीरं हितं ।
वटप्ररोहैर्वा शृतं क्षीरमथवा वटशृंगैः प्रथमोद्धूतमुकुलितैः पल्लवप्रायैः शुण्ठ्यु-
दीच्योत्पलैर्वा शृतं पयो हितं ।

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ।

रक्तशब्दस्यातिसारदुर्नाम्नोः संबंधः । रक्तातिसारस्य रक्तार्शसश्च
या चिकित्सा तामत्र रक्ते योजयेत् ।

पीत्वा कषायान् पयसा भुंजीत पयसैव च ॥ ३८ ॥

कषाययोगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद् घृतम् ।

कषायान्पूर्वोक्तान्ययसा पीत्वा पयसैवाश्रीयत् । एतैर्वा कषायाख्यैर्यो-
गैर्विपक्वं घृतं रक्तपित्तं पाययेत् ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणैर्मसि ॥ ३९ ॥

पक्त्वाष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ।

पुष्पगर्भं च तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ॥ ४० ॥

पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ।

तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ ४१ ॥

मूलपल्लवादियुक्तं क्षुण्णं चूर्णितं वृषमष्टगुणे जले पक्त्वा तेनाष्टांशावशे-
षेण क्वाथेन घृतं विपाचयेत् । किंभूतं । तत्पुष्पगर्भं तस्य वृषस्य पुष्पाणि
गर्भः कल्को यस्य तदेवं । तच्च शीतीभूतं क्षौद्रेण सह पित्तशोणितादीना-
शयेत् ।

पालाशवृंतस्वरसे तद्गर्भं च घृतं पचेत् ।

सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तथैव त्रायमाणया ॥ ४२ ॥

पालाशवृंतानां स्वरसे तद्गर्भं पलाशवृंतकण्ठं घृतं पचेत् । तच्च क्षौ-
द्रेण सह रक्तघ्नं भवति । तदेव त्रायमाणया शृतं रक्तपित्तघ्नं ।

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कंठमार्गगे ।

लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्मर्या क्षारमुत्पलनालजम् ॥ ४३ ॥

रक्ते पिच्छवति पिच्छाशाल्मल्या रससदृशि तथा सकफे तथा ग्रथिते ग्रंथिसदृशे तथा कंठमार्गगे सति क्षारमुत्पलनालजं माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिह्यात् । ननु क्षारस्य तैक्ष्ण्यादिगुणयोगाद्रक्तपित्ते न युक्त उपयोगस्तत्कथमिह तमनुमेने तंत्रकृत् । ब्रूमः । उत्पलादीनि शीतस्वभावानि तत्समुत्पत्त्यश्च क्षारः स्वयोनिमनुकरोति तथा चोक्तं । कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतेति । क्षारस्वरूपं च विष्यंदनात्मकं धत्ते तदेवं कंठमार्गस्य कफानुबंधस्य ग्रथितस्य रक्तस्य क्षारो घृतमाक्षिकाभ्यां संयुक्तो विष्यंदनपूर्वं शोधयत्येव ननु तस्य कोपाय स्यादिति युक्तोऽत्र क्षारोपयोगः ।

पृथक् पृथक् तथांभोजरेणुश्यामामधूकजम् ।

अंभोबरेण्वादिकं पृथक् तथा माक्षिकघृताभ्यां लिह्यात् ।

गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यते ॥ ४४ ॥

गुदागमे रक्ते विशेषेण बस्तिरिष्यते ।

घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ।

कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसञ्छतान् ॥ ४५ ॥

क्षीरादीन्ससितांस्तोयकेवलं वा जलं हितम् ।

रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रोत्थः शाङ्गुलस्य वा ॥ ४६ ॥

घ्राणगे रुधिरं शुद्धे सति नावनमनुषेचयेन्नस्यं दद्यात् । कषाययोगान् पूर्वोक्तान्वासकादीन् घ्राणगेऽनुषेचयेत् । किंभूतान्क्षीरेक्ष्वादिरसेनाञ्छतान् सद्रवान् । आदिशब्देन मांसरसघृतादि गृह्यते क्षीरादीन् वा सशर्करादीन् दद्यात् । तथा तोयमर्थात्ससितं वा केवलं जलं हितमिति हि वक्ष्यति । तथा दाडिमपुष्पाणां रसस्तथा चूतफलोत्थस्तथा दूर्वारसो नस्यं पृथक् पृथग्घृतं ।

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ।

शीतवीर्यवर्गं च प्रलेपाभ्यंजनादिषु कल्पयेत् । यच्च पित्तज्वरे श्रोतं बहिरंतश्च भेषजम् । रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् । पित्तज्वरेऽ

भिहितमौषधं बहिरंतरे तच्च रक्तपित्ते हितं । तथा यच्च क्षते क्षीणे च हि-
तं तदपि रक्तपित्ते हितमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुदराख्यायां रक्तपित्तचिकित्साध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

रक्तपित्तचिकित्सानंतरं कासचिकित्सितस्यारंभः । तस्य च संबंधो नि-
दाने स्वयं ग्रंथकृतैवोक्तः ।

॥ अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।

वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥

लेहैर्धूमैस्तथाभ्यंगैः स्वेदसेकावगाहनैः ।

बस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥

घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरचनैः ।

केवलानिलजं कासं दोषांतरासंसृष्टं स्नेहैर्वातघ्नसिद्धैरादावुपाचरेत् नतु
शुद्धस्य वातस्य स्नेहैरेव प्रधानोपक्रम आदिमध्यावसानेषु न पुनरन्य
उपक्रमस्तस्मादादावित्यनेनार्थोऽत्रोच्यते । वातः केवलो दोषांतरावृतमार्गः
कासस्य कारणं न त्वनावृतमार्गः । तथा च काससंमाप्तावुक्तं । तत्राधो वि-
हितोनिल ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यादि । एवं वातस्य विहितो यो दोषः कारणं
कफादिस्तस्य रूक्षाद्युपक्रमेणैव शमं कृत्वा । अनंतरं कासेन सहोपक्रममस्य
भिषजः कुर्युरिति । तेषां श्रान्तिनिरासार्थमादावित्युक्तं । तथा पेयादिभिरु-
पाचरेत् । तथा बद्धौ विड्वातौ यस्मिन्कासे तं बस्तिभिरुपाचरेत् । सपित्तं
च वातकासमूर्ध्वभक्तिकैर्भक्तसमनंतरं पीयमानैर्घृतैर्भोजयेत् क्षीरैश्च । ऊर्ध्व-
भक्तिकैरिति । ऊर्ध्वभक्तादिभिः पेयादिभिर्मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

आध्यात्मादित्वादिकण् । तथा वातघ्नसिद्धैरित्येतदेष्वपि योज्यं । तथा सकृत्
वातकासं स्नेहविरेचनैरुपाचरेत् । अथ स्नेहानाह ।

गुडूचीकंटकारीभ्यां पृथक्त्रिशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्बन्धिदीपनः ।

गुडूच्याः कंटकार्याश्च पृथक् प्रत्येकं त्रिशत्पलं तस्माद्यो रसस्तस्मिन्
घृतात् प्रस्थः सिद्धो वातकासादिजित् । तिस्रोपि पंचम्य एता अपेक्षितक्रिये
ऽपादाने बोध्याः ।

क्षाररास्त्रावचाहिं गुपाठायंष्टचाव्हधान्यकैः ॥ ४ ॥

द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पंचकोलयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ ५ ॥

सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

क्षारादिभिः पंचकोलयुतैर्द्विशाणमात्रैः कल्केर्दशमूलकाथे सर्पिषः प्र-
स्थं पचेत् । स च सर्पिःप्रस्थो मंडानुपायिना पीतः कासादिजित् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्वास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मिताद्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।

तुलार्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्तिभिः ॥ ८ ॥

पंचकासान् शिरःकंपं योनिविक्षणवेदनाम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सञ्जीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

रास्त्रादीनि पलोन्मितानि कुलत्थबदरयवान् द्विकुडवोन्मितानाज-
मांसस्य पंचाशत्पलानि जलद्रोणे पाचयेत् । तेन काथेन घृताढकं साध्यं
तुल्यक्षीरं पालिकैर्जीवनीयैर्जीवन्तीकाकोल्यादिभिस्तद्वृत्तं समीक्ष्य देशकाला-
दीनालोच्य पानादिभिः प्रयुक्तं पंचकासादीन् जयति ।

विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

विदार्यादिगणस्य काथकल्काभ्यां च सिद्धं सर्पिः कासजित् ।

अशोकबीजक्षवकजंतुघ्रांजनपद्मकैः ॥ १० ॥

सन्निधैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतशुतम् ।

लिह्यात्पयश्चानुपिबेदाजं कासादिपीडितः ॥ ११ ॥

आशोकबीजादिभिर्बिडसहितैर्घृतं सिद्धं कासजित् तेषां वाऽशोकबीजादीनां चूर्णं घृतशुतं लिह्यात् । अनु पश्चाच्च छागं क्षीरं कासेनाभिपीडितः पिबेत् ।

विडंगं नागरं रास्नापिप्पलीहिङ्गुसैधवम् ।

आर्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताभिषु ।

अथवा विडंगादिचूर्णं घृतस्य मात्रया यथायोगं नहस्वमध्योत्तमया पिबेद्वातजे सकफे कासे श्वासादिषु च ।

दुरालभां शृङ्गेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥

लिह्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ।

दुरालभादीन् कर्कटशृङ्गीं च वातजे कासे तैलेन लिह्यात् ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां आर्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।

तद्वत्सकृष्णां शृङ्गीं च सआर्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥

दुस्पर्शादीनि चूर्णितानि वातजे कासे पुराणगुडतैलाभ्यामवलेहयेत् । तथैव पिप्पलीसहितां शृङ्गीं पुराणगुडतैलाभ्यां लेहयेत् । तद्वच्च पुराणगुडतैलाभ्यां आर्गीसहितां शृङ्गीं लेहयेत् ।

पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैधवाम् ।

मस्तुना ससितां शृङ्गीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिप्पलीं कटुष्णेन जलेन सैधवसहितां पिबेत् । मस्तुना सशर्करां गुठीं
वा पिबेत् । अथवा दधा युक्तां पिप्पलीं रेणुकां पिबेत् ।

पिबेद्बदरमञ्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभ्रष्टं ससैधवम् ॥ १७ ॥

अथवा बदरस्य मञ्जो मदिरादिभिः पिबेत् । बहुवचनोपादानाच्च मदि-
रया अथवा दधा मस्तुना वेत्येवं द्रष्टव्यं न तु दध्मो मस्त्विति । पिप्पली-
कल्कं वा घृतभ्रष्टं सैधवयुक्तं पिबेन्मदिरादिभिः ।

कासी सपीनसो धूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत् ।

हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥

कासी पीनसी च स्नैहिकं धूमं विधिना पिबेत् । क्षीरमांसरसाशनेहि-
ध्मोक्तान् श्वासोक्तान्श्च धूमान् पिबेत् ।

ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।

रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धि तान् ॥ १९ ॥

ग्राम्यादिजैर्मांसरसैरथवा माषात्मगुप्तानां यूषैः शाल्यादीन् हिताना-
शयेत् । हितानिति देशकालादिसाल्म्यवशाद्यवायन्यतमं यत् पथ्यं तदु-
नीतेति प्रतिपादयति ।

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।

रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठीपौष्करैः ॥ २० ॥

सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।

कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥

यवान्यादिभिः सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयां वातजे कासे पिबेत् ।
किंभूतां । कट्याद्यार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीं ।

दशमूलरसे तद्वत् पंचकोलगुडान्विताम् ।

पिबेत्पेयां समतिलां क्षैरिणीं वा ससैधवाम् ॥ २२ ॥

तद्वत्पूर्वोक्तगुणे दशमूलकाथेति सिद्धा पंचकोलगुडयुतां पेयां पिबेत् ।
क्षेरेयीं क्षीरसंस्कृतां वा पेयां वातजे कासे पिबेत् । किंभूतां । समतिलां तिलस-
हितां तथा सर्सेधवां ।

मात्स्यकौकुटवाराहैर्मासैर्वा साज्यसैधवाम् ।

अथवा मात्स्याद्यैर्मासैः साधितां सघृतसैधवां पेयां पिबेत् ।

वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥

कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकम् ।

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥

दधिमस्त्वारनालाम्लफलांबुमदिराः पिबेत् ।

वास्तुकादयः शाकविशेषास्तैलादयः स्नेहा भक्ष्याः क्षीरादिसंबन्धिना
हिताः । क्षीरं चक्षुरसश्च गुडश्च तेषामिमे क्षीरेक्षुरसगौडिकाः । द्वंद्वानि
परं यत्श्रूयते तत्सर्वैः संबध्यत इति भाष्यकारवचनात्सर्वैरप्यत्र संबन्धः ।
तेन क्षीरसंबन्धिनश्चेक्षुरससंबन्धिनश्च भक्ष्या हिता इत्यवतिष्ठते । तथा
दधिमस्त्वादीनि पिबेत् । इति वातजे कासे प्रायेणोपयोग्यन्नपानमुद्दिष्टं ।

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥

तथा मदनकाश्मर्यमधुकक्कथितैर्जलैः ।

फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारिक्षुरसाप्लुतैः ॥ २६ ॥

पित्तजे कासे किं भूते कफयुक्ते तु सर्पिषा वमनं हितं । अत एव व-
क्ष्यति । पित्तकासे तनुकफे विरेकाय त्रिवृतामिति । तस्मादत्रार्थाद्बहुक-
फत्वं बोध्यं । न केवलं सर्पिषा वमनं हितं । यावन्मदनादिभिः कथितैर्ज-
लैर्वमनमवस्थावशाद्धितं । अथवा मदनफलमधुकल्कैर्विदार्यादिरसप्लुतैर्व-
मनं हितं ।

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।

युज्याद्विरेकाययुतां घनश्लेष्मणितिक्तकैः ॥ २७ ॥

पित्तजे कासे तनुकफे घनश्लेष्मणि त्रिवृतामधुरैर्युतां विरेकाय युज्यात् ।
घनकफे तिक्तकैः सह तृवृतां युज्यात् ।

इतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।

घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥ २८ ॥

इतदोषो नरो हिमं मधुरं स्निग्धं संसर्जनं विरेकादनंतरं पेयादिक्रमं भ-
जेत् । घने तु कफे शीतं तथा रूक्षं तिक्तयुतं संसर्जनं भजेत् ।

लेहः पैत्ते सिताधात्रीक्षौद्राक्षाहिमोत्पलैः ।

सकफे साब्दमरिचः सधृतः सानिलेहितः ॥ २९ ॥

मृद्धीकार्षशतं त्रिशत्पिप्पलीःशर्करापलम् ।

लेहयेन्मधुना गोर्वाक्षीरपस्यशकृद्रसम् ॥ ३० ॥

पित्तकासे सितादिभिर्लेहो हितः । सकफे पित्ते साब्दमरिचो लेहो हि-
तः । सानिले पित्ते सधृतो लेहो हितः । तथा मृद्धीकागुलीकीपंचाशत् त्रि-
शत्पिप्पलीः शर्करापलं च मधुना लेहयेत् । गोर्वा वत्सस्य क्षीरपस्य क्षीरवृ-
त्तेः शकृद्रसं मधुना लेहयेत् ।

त्वगेलाव्योषमृद्धीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

लाजमुस्ताशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥ ३१ ॥

शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।

त्वगेलादिभिर्लेहो हृद्रोगकासहा भवति ।

मधुरैर्जांगलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥

मुद्गादियूषैः शोकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।

घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥

घनश्लेष्मणि पित्तकासे जांगलै रसैर्मधुरैस्तथा मुद्गकुलत्थादियूषैस्तथा
तिक्तैः शोकैश्च सह यवादयो मात्रया परिमिता हिताः । घनश्लेष्मणि लेहा-
श्च तिक्तद्रव्ययुक्ताः ।

शालयःस्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।

शर्करांभोनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥

तनुकफे पित्ते शालयः षष्टिकाश्च रसादिभिर्हिताः स्युर्भवेयुः । अनुपानार्थं शर्करांभो हितं द्राक्षेक्षुरसाः पयश्च ।

काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सट्षनागरैः ।

पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

काकोल्यादिभिर्मांसरसादीन् पित्तकासे प्रकल्पयेत् ।

द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।

तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥

साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्विताम् ।

पित्तकासे तथा द्राक्षादीन् चतुर्गुणे जले पचेत् । तेन पादावशिष्टेन द्राक्षादीनां काथेन समं जलेन क्षीरं कथितं मधुशर्करायुतं पिबेत् । तेन वा जलेन साधितां पेयां सुशीतां माक्षिकयुतां पिबेत् ।

शठीन्हीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ॥ ३७ ॥

पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।

शठ्यादीन् जले पिष्ट्वा वस्त्रेण पूतं रसं घृतमिश्रितं पिबेत् ।

शर्करां जीवकं मुद्गमाषपण्यौ दुरालभाम् ॥ ३८ ॥

कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ।

पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ ३९ ॥

लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ।

शर्करादीन् कल्कीकृत्याष्टगुणेन क्षीरेण सर्पिः पचेत् । तच्च सर्पिः पानादिषु युक्तं पित्तकासजित् । एतेषां च शर्करादीनां चूर्णं लिह्यात् । अथवैषामेव कषायं पिबेत् ।

कफकासीपिवेदादौ सुरकाष्टात्मदीपितात् ॥ ४० ॥

स्नेहं परिश्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।

स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितः ॥ ४१ ॥

तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गी चास्य योजयेत् ।

यवमुद्रकुलत्थान्नैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ ४२ ॥

काशमर्दकवार्त्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ।

धान्वबैल्वरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिबजैः ॥ ४३ ॥

कफकासी पूर्वं सुरकाष्टात्मदीपितायः श्रुतः स्नेहस्तं व्योषयवक्षारावचूर्णितं पिवेत् । स्निग्धं च संतमनंतरं विरेचयेत् । ऊर्ध्वमधोमूर्ध्नि च युक्तितो यथाबलहानिर्न स्यादिति भावः । कैर्विरेचयेत् । तीक्ष्णैर्विरेकैः । किंभूतमातुरं बलवं । संसर्गी च पेयादिपरिपाटीं चास्य योजयेत् । यवादिभिर्यथायोगमुष्णरूक्षैस्तथा कटूत्कटैः प्रभूतकटूकैः काशमर्दकादियुक्तैः । धन्वनिभवा धान्वा जांगलाः । बिलेषु भवा बैल्वा । बिलेशयास्तेषां रसास्तेर्मांसरसैः सहेत्यर्थः । तथा स्नेहैस्तिलादिजैः सह ।

दशमूलान्त्रु घर्मांशु मद्यं मध्वंशु वा पिबेत् ।

मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ॥ ४४ ॥

पिबेद्धारिसहस्रौद्रं कालेप्स्वन्नस्य वा त्रिषु ।

दशमूलान्वादीन् पिबेत् । अथवा मूलैः पौष्करादिभिर्निशां संस्थितं रात्रिस्थितं वारि क्षौद्रेण सह मातः पिबेत् । अथवाऽन्नस्य त्रिषु कालेष्वदिमध्यावसानलक्षणेषु पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शृंगबेरं विभीतकम् ॥ ४५ ॥

शिखिकुक्कुटपिच्छानां मषीक्षारो यवोद्भवः ।

विशालापिप्पलीमूलं तृवृता च मधुद्रवाः ॥ ४६ ॥

कफकासहरा लेहान्नयः श्लोकार्धयोजिताः ।

पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहाः श्लोकार्धैर्योजिता मधुना सह कफकासहरा भवंति ।

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोंगकम् ॥ ४७ ॥

पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृगजान् ।

कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ ४८ ॥

तथा कफकासे मधुना मरिचं लिह्यात् । माक्षिकेनेवागुरुं लिह्यात् ।
व्याघ्यादिजान् रसान् पृथक् पृथङ्मधुना लिह्यात् ।

देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ।

पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्या धात्री सितोपला ॥ ४९ ॥

लाजासितोपलासर्पिः शृंगी धात्रीफलोद्भवा ।

मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ॥ ५० ॥

देवदार्वीदयो मधुतैलयुता लेहास्त्रयः श्लोकार्धगदिता वातानुगे कफे
स्युः । अत्र शृंगीधात्रीफलोद्भवेति केचिद्विशिष्टमामलकमाहुः । अन्ये तु
शृंगी कर्कटशृंगीति व्याचक्षते ।

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्व्योषात्पलत्रयम् ।

रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

दाडिमस्य पले द्वे तु गुडादष्टौत्रिकटुकात् पलत्रयमित्येतद्दाडिमाद्यं
चूर्णं रोचनादिगुणं पीनसादिजित् ।

गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ।

क्रमात्पलद्वयार्द्धाक्षकर्षाक्षार्द्धपलोन्मितम् ॥ ५२ ॥

गुडादिकं क्रमेण पलद्वयमर्धकर्षं कर्षं पलप्रमाणं पूर्वोक्तगुणं ।

पिबेज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सरुंगीकं च पाचनम् ।

तथा ज्वरचिकित्सितोक्तं पथ्याकुस्तुम्बरीत्यादिकं पाचनं कर्कटशृंगी-
सहितं पिबेत् पूर्वगुणं ।

अथवा दीप्यकत्रिवृद्धिशालाघनपौष्करम् ॥ ५३ ॥

सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ।

दीप्यकादिकं गोमूत्रे कथितं जलेऽथवा कथितं पिप्पलीसहितं कफका-
सी पिबेत् ।

तैलघृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ॥ ५४ ॥

पाययेत्कफकासघ्नं कुलित्यसलिलाप्लुतम् ।

पिप्पलीकल्ककर्षं सशर्करं तैलेन पक्वं कुलित्यसलिलाप्लुतं कफकासघ्नं
पाययेत् ।

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ ५५ ॥

पुष्कराव्हराठीबिल्वसुरसाव्योषाहिगुग्गुलिः ।

पेयानुपानं तत्सर्पिर्वातश्लेष्मामयापहम् ॥ ५६ ॥

दशमूलकाथाढके घृतस्य प्रस्थं पुष्करमूलादिभिः प्रत्येकं कर्षप्रमाणैः
कल्कीकृतैः पचेत् । तच्च पेयानुपानं सर्ववातकफामयघ्नं ।

निर्गुडीपत्रनिर्याससाधितं कासजिद् घृतम् ।

निर्गुडीपत्रस्वरससाधितं घृतं कासजित्स्यात् ।

घृतं रसे विडंगानां व्योषगर्भं च साधितम् ॥ ५७ ॥

विडंगानां रसे व्योषगर्भे च साधितं घृतं पूर्वोक्तगुणं ।

पुनर्नवाशिवाटिकासरलकासमर्दामृता ।

पटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ॥ ५८ ॥

घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते ।

न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्योभयम् ॥ ५९ ॥

पुनर्नवादिरसैः पयसायुतैस्त्रिकटुना कल्केन च सिद्धं घृतमुपयुज्य पीत्वा
कासादिभ्यो भयं न जायते । वसुग्रहयुताजसौजसपलाश्वगृथ्वीगुरुः । अत्र
पुनर्नवादिरसो घृताच्चतुर्गुणः क्षीरं घृतसमं घृतं व्योषाच्चतुर्गुणमिति पाकक्रमः ।

समूलफलपत्रायाः कंटकार्यारसाढके ।
 घृतप्रस्थं बलाव्योषविडंगराठीदाडिमैः ॥ ६० ॥
 सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ।
 वृश्चीबृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्धिभिः ॥ ६१ ॥
 मृद्धीका चव्यवर्षाभूदुरालंभांम्लवेतसैः ।
 शृंगीतामलकीभांगीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेज्यते ।

कंटकार्याः समूलफलपत्राया रसाढके बलादिभिः कल्कैर्घृताच्चतुर्थी-
 शप्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तच्च सर्पिः सर्वकासादिष्विष्यतेऽभिहितं । इदं च
 कंटकारीघृतं कफव्याधिविनाशनं ।

पचेद्द्व्याघ्रीतुलां क्षुण्णां वहेषामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥
 क्षिपेत् पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्नामृताग्निकान् ।
 शृंगीभार्ङ्गीधनग्रंथिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६४ ॥
 सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।
 मत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ ६५ ॥
 दर्वीलेपिनि शीते च पृथग् द्विकुडवं क्षिपेत् ।
 पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥
 लेऽहोयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

व्याघ्यास्तुलां क्षुण्णां मर्दितां जलस्य वहे चतुर्द्रोणे पचेत् । आढक-
 स्थिते जले संचूर्ण्य व्योषादीनि पलप्रमाणानि प्रत्येकं क्षिपेत् । अग्निरेवाग्नि-
 कश्चित्रकः । घृतस्य च षोडशपलानि । मत्स्यंडिकायाः विमलायाश्च-
 त्वारिंशत्पलानि । भूयश्च तत्सर्वं पचेत् । दर्वी लिपतीति दर्वीलेपी । तस्मिन्
 दर्वीलेपिनि शीतेऽवलेहे सति प्रत्येकं द्विकुडवप्रमाणं पिप्पल्यादिः क्षिपेत् ।
 अयं लेहो दुर्नामादिजित् ।

रामनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ ६७ ॥

तथा कफकासे शमनं धूमं पिबेत् । घनश्लेष्मणि शोधनं धूमं पिबेत् ।
अथ तमेव धूममाह ।

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदित्वचः ।

धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ ६८ ॥

निष्ठचूतांते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ।

वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरंतनान् ॥ ६९ ॥

एतेषां संबंधिनं धूमं कासघ्नविधिना सूत्रोदितेन पीत्वानु पश्चान्नि-
ष्ठयूतांते कोष्णं क्षीरं गुडान्वितं पिबेत् । सधूमः पीतो वातश्लेष्मोत्तरान्
कासांश्चिरंतनानाश्वेव हंति । चिरंतनानिति सायंचिरमित्यादिना तनइ ।

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ।

पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

कफकासे यदि तमकः पित्तानुबंधजः स्यात् । तत्र तमके पित्तकासक्रिया-
मवस्थावशात्प्रयोजयेत् ।

कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।

पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशनीम् ॥ ७१ ॥

पवने कफानुबंधे सति कफकासहरां क्रियां कुर्यात् । पित्तानुबंधयोर्वा
तकफयोः पित्तकासनाशनीं क्रियां विदध्यात् ।

वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धं चार्द्रं विरूक्षणम् ।

कासे कर्मसपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतम् ॥ ७२ ॥

वातश्लेष्मात्मके शुष्के कासे स्निग्धं कर्म । आर्द्रं तु कासे विरूक्षणं कर्म

उरस्यंतः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।

क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ ७३ ॥

अंतः क्षत उरसि सति सद्यः शीघ्रमेव लाक्षां माक्षीकयुक्तां क्षीरेण पि-
बेत् । उरःसंधानजनने लाक्षायाः प्राधान्यात् । तथा चाग्न्यसंग्रहे । ला

क्षा सद्यः क्षतघ्नानां जीर्णे परिणते तस्मिन्नौषधं क्षीरेणैव सहशालिमषात्
सघर्करं ।

पार्श्ववस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥

जिह्मविट्कः सुमुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥७१॥

पार्श्ववस्त्यादिरुगल्पोमिश्र तां लाक्षायुतां सुरां पिबेत् । भिन्नपुरी-
षः पुरुषो नरो मुस्तातिविषापाठावत्सकान्वितां लाक्षां पिबेत् ।

लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।

त्वक्षीरीसंमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥७२॥

इक्ष्वारिकाविषग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं क्षती पिबेत् ॥ ७३ ॥

लाक्षादीनि हि क्षीरेण पक्त्वा तत् क्षीरं दीप्ताग्निः पिबेत् । इक्ष्वारिका-
दिभिः शृतं क्षीरं मधुयुतं संधानार्थं मुरसि क्षतः पुमान् पिबेत् ।

यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।

ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥ ७४ ॥

यवानामामानां चूर्णं क्षीरे सिद्धं घृतयुतं ज्वरदाहे पिबेत् । अथवा
शर्करामाक्षिकयुतान् सक्तून् पयसा पिबेत् ।

कासवांश्च पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।

गुडोदकं वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हिमम् ॥ ७५ ॥

चूर्णमामलकानां वा क्षीरपक्वं घृतान्वितम् ।

रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७६ ॥

कासवांश्च मधुरौषधैः साधितं सर्पिः पिबेत् । अथवा गुडोदकं कथितं
सक्षौद्रमरिचं शीतं पिबेत् । आमलकानां वा चूर्णं क्षीरसिद्धं सर्पिर्युक्तं पि-
बेत् । रसायनोक्तविधिना वा पिप्पलीः प्रयोजयेत् ।

कासी पर्वास्थिशूलौ च लिह्यात्सघृतमाक्षिकान् ।

मधुकमधुकद्राक्षात्वक्षीरीपिप्पलीबलान् ॥ ८० ॥

कासी पर्वास्थिशूलवांश्च सघृतमाक्षिकान् मधूकादीन् लिह्यात् ।

त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।

द्राक्षामधुकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥

मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।

कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिष्मावभिघ्नमान् ॥ ८२ ॥

क्षतक्षयस्वरभ्रंशष्ठीहशोफाढ्यमारुतान् ।

रक्तनिष्ठीवहृत्पाश्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥

त्रिजातकमर्द्धकर्षप्रमाणं कणाकर्षद्वयमात्रा सितादिकं प्रत्येकं पलांशं
श्लक्ष्णचूर्णितं मधुना कृता गुटिका वृष्याः पित्तशोणितादीन् घ्नन्ति ।

वर्षाभूरार्करारक्तशालितंडुलजं रजः ।

रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ ८४ ॥

मधुकमधुकक्षीरसिद्धं वा तंडुलीयकम् ।

पुनर्नवादिचूर्णं सपयोघृतैः सिद्धं रक्तष्ठीवी पिबेत् । अथवा मधूकादि-
भिः सिद्धं तंडुलीयकं पिबेत् ।

यथा स्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥

मार्गेण च मुखादिना विसृते रक्ते यथायथं रक्तपित्तचिकित्सितोक्त-
मौषधं कुर्यात् ।

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैधवम् ।

मूढवातस्तु पुरुषोऽजाया मेदः सुरया भृष्टमीषत्सैधवमथात्

क्षामः क्षीणक्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ ८६ ॥

शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदमिद्रो दीप्ताग्निः शृतक्षीरस्य संबंधिना सरे-
ण सघृतक्षौद्रशर्करमजामेदमद्यात् ।

शर्करां यवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ।

अथवा क्षीणऽक्षतः कृशो वा शर्करादिकं लिह्यात् । क्षीरकाथं शृत-
क्षीरानुपानं ।

क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ।

सच क्षामः क्षीणादिः क्रव्यात्पिशितस्य निर्यूहं घृतेन भृष्टं पिबेत् ।
किं भूतं । पिप्पलीक्षौद्रान्वितं तच्च मांसशोणितवर्धनं स्यात् ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ ८९ ॥

तालमस्तकजंबूत्वक्प्रियालैश्च सपद्मकैः ।

साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥

शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ।

न्यग्रोधादिभिः शृतात्क्षीरात्समुद्भूतेन सर्पिषा शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीण-
शुक्रादिश्च नरोऽद्यात् ।

वातपित्तार्दितेऽभ्यंगो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥

तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।

वातपित्तपीडिते गात्रभेदे वाभ्यंगो घृतैर्मतः । मातरिश्वना वातेन पीडिते
सति तैलैर्वीतरोगघ्नैरभ्यंगो मतः । चशब्दाद्घृतैरपीति द्योतयति ।

इत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥

कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्तविरोधि यत् ।

इत्पार्श्वपीडासु जीवनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् । इति संभावनायां लि-
ङ् । अथवा वातरोगघ्नं यत् पित्तरक्तविरोधि तत् कुर्यात् ।

यष्ट्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरे समे घृतम् ॥ ९३ ॥

पयस्यापिप्पलीवांसीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।

यष्ट्याह्वयस्य नागबलायाश्च काथे क्षीरे तुल्ये पयस्यादिकल्कैः सिद्धं घृतं क्षतकासे हितं ।

जीवनीयो गणः शुंठी वरीवीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥

बला भार्ङ्गीस्वगुप्तार्धशठी तामलकी कणा ।

शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यल्लघु ॥ ९५ ॥

द्राक्षाक्षौडादि च फलं मधुरस्निग्धबृंहणम् ।

तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९६ ॥

क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितम् ।

प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धं तुलारजः ॥ ९७ ॥

पलार्धकं च मरिचं त्वगेलापत्रकेसरम् ।

विनीय चूर्णितं तस्माद्विहान्मात्रां यथाबलम् ॥ ९८ ॥

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।

सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९९ ॥

नष्टशुक्रक्षतक्षीणो दुर्बलव्याधिकर्षितान् ।

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ १०० ॥

कासहिध्माज्वरश्वासदाहवृष्णास्तपित्तनुत् ।

पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

जीवनीयो गणस्तथा शुंठयादयस्तैर्जीवनीयादिगणादिभिः कर्षाशैः सू-
क्ष्मचूर्णितैः क्षीरधात्र्यादिरसयुक्तं घृतस्य प्रस्थं द्वात्रिंशत्पलानि पचेत् । द्रा-
क्षाक्षौडादीन्यत्रादिशब्देन नालिकेरनिकोचादिपरिग्रहः । शीते घृते
माक्षिकस्य षोडशपलानि शर्कराचूर्णपलानि पंचाशन्मरिचादीनि द्विका-
र्षिकाणि चूर्णितानि प्रक्षिप्य तस्मान्मात्रां यथा बलं लिह्यात् । अमृतप्राशमे-
तत्संज्ञं घृतं नराणाममृततुल्यं महागुणत्वात् । यथा नागानां सुधा देवाना-

ममृतं । अतएवैतत्सुधाममृतरसं प्राश्यं भोज्यं क्षीरमांसरसाधिना । एतच्चामृतं नष्टशुक्रादीन् वृंहयेत् । कासादिनुत् । पुत्रदं छर्द्यादिघ्नं । अत्र च मधुरस्निग्धवृंहणानां द्राक्षादीनामपि यथालाभं कर्षप्रमाणमधिकं वा योज्यं । यथासामान्यपरिभाषोक्ता कर्षमात्रा परिपूर्णा स्यादिति ।

श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठाबलाकाश्मर्यकटूतृणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पर्णीपलाशार्धभकौस्थिरा ॥ १०२ ॥

पालिकानिपचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवंतीमेदकर्षभजीवकैः ॥ १०३ ॥

शतावर्यार्धमृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ १०४ ॥

मूत्ररुच्छ्रममेहार्शाःकासशोषक्षयापहः ।

धनुस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ १०५ ॥

श्वदंष्ट्रादीनि पालिकानि तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे स्वगुप्तादिभिः कन्कै-
घृतात् प्रस्थः सिद्धो वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् । मूत्ररुच्छ्रादिघ्नः । तथा
धनुरादिखिन्नानां बलमांसदः ।

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थक्काथे पचेदृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समसक्तुक्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ १०७ ॥

मधुयष्ट्या अष्टौ पलानि द्राक्षायाः षोडश एतत्काथे पिप्पल्यष्टपले पृथग्
घृतप्रस्थं पचेत् । घृते च सिद्धे सुशीते सति क्षौद्रशर्करयोः पृथगष्टपलं
विमिश्रयेत् । एतच्च घृतं समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च हितं ।

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसादृतात् ।

गव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥

सिद्धपूते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।

यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०९ ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।

धात्र्यादिरसस्य प्रस्थं गव्याजयोः क्षीरयोः प्रस्थौ च विपाचयेत् । सिद्ध-
पूते च ततस्तस्मिन् घृते शर्कराक्षौद्रयोः प्रस्थौ द्वौ विनयेत् क्षिपेत् ।
एतच्च घृतं यक्ष्मादिहरं तथा वयःस्थापनादिगुणं ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वाताधिके पिबेत् ॥ ११० ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ १११ ॥

पित्तेऽभ्यधिके घृतं लिह्यात् । वातेऽधिके घृतं पिबेत् । लीढं तु घृतं
पित्तं निर्वापयेत्संशमयेत् । अनलं च न हन्ति लीढं घृतं । कुतोऽल्पत्वात् ।
अत्रायं सद्भावार्थः किल पीतेनाधिकेनार्द्रवत्तया बन्हेर्माद्येनावश्यं भवितव्यं ।
तथा य वक्ष्यति । अमेर्निर्वापके पित्तं रेकेन वमनेन वा तच्चाभ्यधिकं पित्तं
लीढं घृतं संशमयति । अल्पत्वाच्च हेतोरग्निं न हन्ति । मंदस्याग्नेरधिकं मांशं
जनयति । पीतं सद् घृतमनिलमाक्रामति प्रसह्य जयति । ऊष्माणं जाठरं
वर्द्धि जाज्वल्यमानं रुणद्धि । आश्वेव स्थगयति शमं किञ्चिजयति ।

क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥

सर्पिर्गुडान्समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयो नु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

क्षामाणां क्षीणानां कृशांगानां च नृणामेतान्येव पूर्वोक्तानि पानानि
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः सह नियोजयेत् । सर्पिर्भिश्चान् गुडान्समध्वं-
शान् कृत्वा च दद्यात् । शर्करायाः पलानि पंचाशन्मधुनः पलानि षोडशा-
त्र देयानि । मुनिना ह्येवमुक्तं । विदारीक्षुरसः प्रस्थैः प्रस्थं द्रव्यादृतात्पचेत् ।
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च । क्षित्वा सर्पिर्गुडान् कुर्याद्विक्राध्वा-

सज्वरापहानिति । पय इत्यादि । अनंतरं पयः पिबेत् । तैः सर्पिर्गुडैरेतेवीर्यादीन् शीघ्रतरं प्राप्नोति ।

वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ।

घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥

खंडाच्छतं कणाशुंख्योर्द्विपलं जीरकादपि ।

त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्ध पलांशकम् ॥ ११५ ॥

अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्रं घृतार्धकम् ।

खजेनामथ्य च स्थाप्य तन्निहंत्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥

कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।

उरःसंधानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥

अश्विभ्यां विहितं ह्यद्यं कूष्मांडकरसायनम् ।

वीतान्यपासितानि त्वगस्थानि यस्मात्कूष्मांडात्तस्य तुलां स्विन्नां सर्पिः पुनः सर्पिषः प्रस्थे चालयन् पचेत् । अत्र च कूष्मांडे माक्षिकवर्णे जाते सति खंडाच्छतं कणाशुंठयाद्विपलं जीरकाच्च पलद्वयं त्रिजातकादि प्रत्येक-मर्धपलांशकं क्षिपेत् । अवतारिते शीते चास्मिन् क्षौद्रस्य षोडश पलानि दत्त्वा खजेन दर्व्या आमथ्य विलोडय पश्चाद् भाडे स्थाप्यं । एवं ह्यस्य सम्यग् घृतादिसमयोगः स्यात् । उपयोजितं च तत्कासादीन् हंति । उरःसंधानं करोति । मेधादिप्रदं । अश्विभ्यां दस्त्राभ्यां निर्दिष्टं कूष्मांडकाख्यं रसायनं ।

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्द्धितम् ॥ ११८ ॥

पलं क्षीरयुतं मांसं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥

मंडूकपर्ण्याः कल्पोर्यं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ।

नागबलामूलस्य पलं क्षीरयुतं पिबेत् । किं भूतं । अर्धकर्षादिवर्धितं मांसं यावत् । किं भूतो नरः क्षीरवर्त्तनोऽनन्नदः सन् । अयं प्रयोगः सुष्टु-पुष्ट्यादिकरः । एवमेव कल्पो मंडूकपर्ण्याः यष्ट्याः शुंठयाश्च कार्यः ।

पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥

तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत् ।

पलाधिकैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥

प्रपौडरीककाशमर्यभ्रियालकपिकच्छुभिः ।

अश्वगंधासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ १२२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ।

एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ॥ १२३ ॥

जयेत्तृड्धमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परम् ।

वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ॥ १२४ ॥

उपयुज्य च षण्मासान् वृद्धोपि तरुणायते ।

नागबलायास्तुला वारिद्रोणे पादशेषं यथा भवति तथा पचेत् । तेन नागबलाकाथेन तुल्यांशं घृतं तथा क्षीरं तथा पलाद्वैप्रमाणैरतिबलादिभिः कल्कैश्च साधयेत् । एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तादिकं जयेत् । तथा सुष्ठु-बलादिकरं । तच्चवर्णाय हितमायुष्यमोजस्यं वलीपलितघ्नं च । तथा षण्मासानुपयुज्येदं घृतं वृद्धोपि तरुण इवाचरति ।

दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मंदे दीपनपाचनः ॥ १२५ ॥

यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रव्ये ।

दीप्ते सेमिद्वेऽग्नौ सत्येष विधिः स्यात् । मंदेऽग्नौ दीपनपाचनः यक्ष्मोक्तो राजयक्ष्मण्युक्तः क्षतिनां शस्त उपक्रमः । द्रव्ये तु शकृति ग्राही उपक्रमः ।

दशमूलं स्वयं गुप्तां शंखपुष्पीं षठीं बलाम् ॥ १२६ ॥

हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।

भाङ्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥ १२७ ॥

हरीतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ।

यवस्विन्ने कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ॥ १२८ ॥

पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्वृतात् ।
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माशिकात् ॥ १२९ ॥
 लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १३० ॥
 पंचकासान् क्षयं श्वासं सहिष्मं विषमज्वरम् ।
 मेहगुल्मग्रहण्यर्शहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १३१ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।

दशमूलादिपुष्करातं पृथग्वृत्तपलप्रमाणं । यवानामाढकं चतुःषष्टिपला-
 नि । हरीतकीफलानामेकं शतं । एतत्सर्वं जलस्य पंचाढके पचेत् । यवस्वेदे
 सति तं कषायं पूतं गालितं तच्च स्विन्नमभयाशतं गुडतुलां दत्त्वा तथा
 घृततैलपिप्पलीचूर्णानां प्रत्येकं कुडवं दत्त्वा पचेत् । सिद्धे शीते च लेहे
 माक्षिककुडवं दत्त्वा अतो लेह्याख्याद्द्रव्याद्रसायनात्सन्निभागपलद्वयमात्रं
 द्वे च हरीतक्यौ नित्यं खादेत् । तच्च भुक्तं बलीपलितं हन्यात् । वर्णादि-
 वर्धनं तथा पंचकासादीन् हन्ति । अगस्त्येन महर्षिणा निर्मितमेतद्रसायनं
 धन्यं श्रेष्ठं । अत्र च तैलघृतमधूनां समाशानामप्यविरोधः । पाकाच्छ-
 त्तयंतरोत्पत्तेः ।

दशमूलं बलां मूर्वा हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ॥ १३२ ॥
 पाठाश्वगंधापामार्गस्वगुप्तातिविषामृतम् ।
 बालबिल्वं तृवृद्धंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ १३३ ॥
 पयस्यां कुटजं हिंत्वां पुष्पं सारं च बीजकात् ।
 बोटस्थविरभ्रज्जातविकंकतशतावरी ॥ १३४ ॥
 पूतीकरंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरम् ।
 सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च पलांशकम् ॥ १३५ ॥
 पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ।
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ १३६ ॥

पूते क्षिपेत्समथ्ये च तत्र जीर्णगुडातुलाम् ।
 तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ १३७ ॥
 अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्विलेपेवतार्यं च ।
 शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ १३८ ॥
 चूर्णीकृतं त्रिजाताञ्च त्रिपलं निखनेत्ततः ।
 धान्ये पुराणकुंभस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ १३९ ॥
 रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ।
 स्वस्थानां निःपरीहारं सर्वर्तुषु च रास्यते ॥ १४० ॥

दशमूलादि इक्षुरकांतं पलप्रमाणं । बोटोऽलंबुसा । स्थविरं शैलीयं ।
 चंद्ररेखा बाकुची । हरीतकीनामैकादशशतानि । यवानामाढकौ द्वौ ।
 अष्टगुणे जले पचेत् । यवस्वेदे सति चावतारयेत् । तस्मिन् काथे पूते
 पथ्यासहिता पुराणगुडातुला । तैलादीनां पृथक् पृथक् प्रस्थं क्षिपेत् ।
 ततोऽनंतरं पुनः पचेन्मृदौ वन्हौ दर्विलेपे सत्यवतार्यं शीते सति प्रस्थद्वयं
 क्षौद्रात्पिप्पलीनां चतुष्पलं चूर्णितं त्रिजाताञ्च त्रिपलं क्षिपेत् । ततोऽनंतरं
 पुराणकुंभस्थं घृतरूढस्थं धान्यमध्ये मासं निखनेत् । मासादूर्ध्वं पूर्ववत्
 खादेत् । एतद्रसायनं वसिष्ठेन कथितं । अगस्त्येलेहाद्रुणैरधिकं स्वस्थानां
 निःपरीहारं सर्वर्तुष्विष्यते तंत्रकृद्भिरिति शेषः ।

पालिकं सैधवं शूठी द्वे च सौवर्चलात्पले ।

कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकं ॥ १४१ ॥

एकैकां मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्द्वे चतुर्थिके ।

शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ १४२ ॥

कृत्वा चूर्णमतोमात्रामस्रपानेषु दापयेत् ।

रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासजित् ॥ १४३ ॥

सैधवं लवणं पलप्रमाणं । शूठीपलप्रमाणा । पालिकाभिति पलं परिमा-
 णमस्येतिठक् । पालिकं पालिकीचेति नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः । सौवर्च-

ललवणाच्च द्वे पले कुडवप्रमाणानि वृक्षाम्लादीनि । आर्बकंकुबेरकं तस्मात्पत्रं ।
 एकामेकां मरिचाज्जाग्योश्चतुर्थिकां पलसंज्ञकां धान्यकाद् द्वे चतुर्थिकेशर्करा-
 पलानि च द्वादशात्र देयानि । तथा च मुनिः । पालिकं सैधवं शुंठीमित्या-
 रभ्य यावच्छर्करायाः पलान्यत्र दशद्वे च प्रदापयेत् कृत्वा चूर्णमतोमात्रा-
 मित्यादि । तस्मादत्राप्ययं ग्रंथो निर्दिष्टो बोध्यः । प्रमादाच्च केचिन्न
 पठन्ति । अयं चात्रैवं वक्तिरुच्यते । दीपनमित्यादि । शर्करामंतरेण तु रु-
 च्यत्वमस्य कथमिवोपपद्यते । तस्माद्युक्तोत्र शर्कराप्रयोग इति । एतच्चूर्णं
 कृत्वा अतोस्माच्चूर्णांमात्रां यथोचितामन्नपानेषु दापयेद्द्वैद्य इति शेषः ।
 एतच्चूर्णं रुच्यं दीपनं बल्यं पार्श्वार्थातिजित् ।

एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे वाऽजाजिदीप्यकात् ।

ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लैर्द्विद्विसौवर्चलात्पलम् ॥ १४४ ॥

शुंठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात्पंच पलानि च ।

तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ १४५ ॥

खांडवोयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।

धान्यकादेकां षोडशिकां कर्षसंज्ञां । अजाजीदीप्यकाद् द्वे द्वे षोड-
 शिके ताभ्यामजाजीदीप्यकाभ्यां मिश्रिताभ्यां सकाशाद् दाडिमवृक्षाम्लै-
 र्द्विद्विः प्रत्येकं चतस्रः षोडशिका इत्यर्थः । एवमष्टौ कर्षादाडिमस्य अष्टौ
 वृक्षाम्लस्य । तथा सौवर्चलात् पलं शुंठ्याः कर्षं कपित्थस्य मज्जतः । पंच-
 पलानि । तदेव चूर्णं शर्करायाः षोडशपलैः सम्मेलयेत् । अयं खांडवोन्न-
 पानेषु पूर्ववत् प्रदेयः स्यात् । अर्हार्थैकृत्यः केचित् षोडशीकां पलमित्याहुः ।

विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥ १४६ ॥

क्षते चावस्थावशाद्यक्ष्मणि यो विहितो विधिः स हितः ।

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।

दाह्यते कासिनो यस्य स धूमानापिबेदिमान् ॥ १४७ ॥

क्षतदोषे च निवृत्ते क्षते सति कफे वृद्धे यस्य कासवतः पुंस उरःशिर-
 श्च दाह्यते पाट्यत इव सकासी धूमानिमान्द्विमेदादीनां पिबेत् ।

द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।

वर्ति कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ १४६ ॥

द्विमेदादिभिः कल्कैः क्षौमे सुभाविते वर्ति कृत्वा धूमं पिबेत् । जीवनी-
याख्यं घृतमनु पश्चात् पिबेत् ।

मनःशिलापलाशाजगंधात्वक्क्षीरीनागरैः ।

तद्वदेवाऽनुपानं तु शर्करेशुगुण्डोदकम् ॥ १४७ ॥

मनःशिलादिभिस्तद्वदेव द्विमेदादिभिर्यथा धूमं पिबेत् । अनु शर्करोदक-
मिश्रुरसं गुण्डोदकं वा पिबेत् । उदकसाहस्रयादिशुरसोपीक्षूदकशब्देन
गृहीतः ।

पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशृंगया ।

ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४८ ॥

मनःशिलामार्द्रया वटशृंगया तुल्यां पिष्ट्वा सह सर्पिषा धूमं सतित्तिरि-
प्रतिभोजितं पिबेत् ।

क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।

बहुदोषाय सत्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १४९ ॥

क्षयजे कासे पूर्वोक्तं बृंहणं कुर्यादग्निसंदीपनं च । बहुदोषाय प्रभूतदो-
षाय क्षयकासिने स्नेहेन सह मृदुविरेचनं दद्यात् । तदेवाह ।

शम्याकेन तृप्ततया मृद्वीकारसयुक्तया ।

तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५० ॥

सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।

शम्याकेनाथवा तृप्ततया द्राक्षारसयुक्तया तिल्वकस्य कषायेण विदारी-
स्वरसेन च सर्पिः सिद्धं युक्त्या देशकालादिबलेन क्षीणदेहो विशो-
धनं पिबेत् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ १९१ ॥

घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।

पित्ते क्षीणे कफादिषु च क्षीणेषु क्षयकासी कर्कटव्यादि पक्वं घृतं पिबेत् ।

विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ॥ १९२ ॥

घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यैः कृच्छ्रनिर्गमे ।

विदारीभिरिति बहुवचनं क्षीरविदारीदिव्यक्तिविशेषाणां ग्रहणार्थं ।
एवं कदंबैरित्यत्रापि धाराकदंबादिग्रहणार्थं । जातौ बहुवचनमित्यन्ये ।
तालसस्यैस्तालफलैर्वा साधितं घृतं पयो वा पिबेत् । मूत्रस्य वैवर्ण्यैः कृ-
च्छ्रनिर्गमे सति ।

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिर्वंक्षणे ॥ १९३ ॥

घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ।

तथा मेद्रे शूने सवेदने पायौ श्रोण्यां वंक्षणे चैवंविधे सति नरो
लघुना घृतमंडेनानुवास्यः । मिश्रकेण वा घृततैलेनानुवास्यः ।

जांगलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्याबिलेशयाः ॥ १९४ ॥

क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।

औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्तोतोभ्यश्चावयंति ते ॥ १९५ ॥

कफं शुद्धैश्च दैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः ।

अनुवासनानंतरं जांगलैर्मसैर्हरिणेणाजाविभिः । तदभावात्तत्सदृशै-
रपि । प्रतिभुक्तस्यानंतरं तथैव पिशिताशिनः प्रसहा द्विपिव्याघ्रादयः प्रयो-
ज्याः । नानुवासितमात्रस्य जांगलमांसमतिभुक्तस्यैव प्रसहाः पिशिताशि-
नश्च योज्याः । अभिमाद्यभयात् । ते प्रसहाः प्रमाथिभावात्तथौष्ण्यात्कफोपलि-
प्तेभ्यः स्तोतोभ्यः कफं च्यावयंति । प्रमाथिद्रव्यलक्षणं च खारणादे गदितं ।
तथा । स्तोतांसि दोषलिप्तानि प्रमथ्य विवृणोति यत् । प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तै-
क्ष्ण्याच्च तत्प्रमाथीति संज्ञितं । तैश्च स्तोतोभिः शुद्धैः सम्यग्वहन् रसः पुष्टिं
कुर्यात् ।

चविकात्रिफलाभांगीदिरामूलैः सचित्रकैः ॥ १९६ ॥

कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ।

शृतैर्नागरदुस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ १९७ ॥

पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पंचलवणानि च ॥ १९८ ॥

दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ।

चविकादिभिर्जले सृतैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

सिद्धेऽस्मिन् घृते क्षारौ द्वौ पंचसैधवादीनि लवणानि च दत्त्वा मात्रां प्रकृत-
त्वात् घृतस्य पिबेत्कफकासार्तः पुरुषः ।

कासमर्दोभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥ १९९ ॥

पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या स्वरसेन च ।

अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ १६० ॥

पचेच्छोषज्वरछीहसर्वकासहरं शिवम् ।

काशमर्दादिभिरक्षप्रमाणैः क्षीरद्राक्षारसयोर्मिश्रितयोराढकयोरसाढके

घृतप्रस्थं पचेत् । शोषादिहरं शिवं चारोग्यकरं ।

वृषव्याघ्रीगुहूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ १६१ ॥

रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः ।

वृषादीनां प्रत्येकं पत्रमूलफलांकुरान् रसकल्कैः पक्वं घृतं कासादीन्हरति ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥ १६२ ॥

पिबेदुपरिभुक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।

पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६३ ॥

अथवा दाडिमस्वरसे द्विगुणे व्योषकल्कसंयुतं सिद्धं घृतं भुक्तस्याहार-
स्वोपरि यवक्षारयुतं पिबेत् । पिप्पलीगुडाभ्यां वा चतुर्गुणे घृते घृताश्चतुर्गुणे
बले घृतसमे छागक्षीर इति पक्वं पिबेत् ।

एतान्यग्निविवृद्धचर्धं सर्पिषि क्षयकासिनाम् ।

स्युर्दोषबद्धः कंठोरः स्रोतसां च विशुद्ध्ये ॥ १६४ ॥

एतानि पूर्वोक्तानि चव्यादिभिर्विपकानि घृतान्यग्निवर्धनानि क्षयका-
सिनां स्युः । दोषोपलितकंठोरस्रोतसां च विशुद्ध्ये स्युः ।

प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।

स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्षट्पलं गुडात् ॥ १६५ ॥

पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोव्हाया रसांजनात् ।

दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ १६६ ॥

यवक्वाथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीर्विंशतिं पचेत् । स्विन्नास्ताहरीतकीस्त-
स्मिन् यवक्वाथे मृदित्वा पुराणाद् गुडात् षट्पलं पिप्पल्या द्विपलं कर्षं
मनःशिलाया रसांजनादर्धकर्षं दत्त्वा अस्मिन्क्वाथे पुनः पचेत् । स लेहः
श्वासकासजित् ।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।

श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ १६७ ॥

एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितम् ।

लेहयेत् क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजम् ॥ १६८ ॥

लिह्यात् त्र्युषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ।

पद्मकं त्रिफलाव्योषं विडंगं देवदारु च ॥ १६९ ॥

बलारात्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ।

खादेन्मधुघृताभ्यां च लिह्यात्कासहरम् परम् ॥ १७० ॥

तद्वन्मारिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

श्वाविधां संबंधिभ्यः सूचयो दग्धा घृतक्षौद्रशर्करान्विताः श्वासकास-
हराः । बर्हिणो मयूरस्य वा पादौ दग्धौ मधुसर्पिषा सह श्वासकासहरी ।
अथवा एरंडपत्रस्य क्षारं व्योषतैलगुडयुतं लेहयेत् । एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण

सुरसैरंडपत्रजं क्षारं व्योषतैलगुडान्वितं लेहयेत् । अथवा त्र्यूषणचूर्णं पुराणगुडसर्पिषा लिङ्गात् । पद्मकादीनां समस्तं चूर्णं समशर्करं । पद्मकादीनां चूर्णमेकतः । एकतः शर्कराचूर्णं । तदुभयं संयोज्य खादेद्भक्षयेत् । अथवा समशर्करमेव मधुघृताभ्यां मिश्रयित्वा लिङ्गात् । तथैव मरिचचूर्णं घृतक्षौद्र-शर्करायुतं खादेद्वा लिङ्गात् ।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७१ ॥

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् ।

पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिकां मुखे धारयेत्सर्वेष्वेव श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकं मुखे धारयेदिति योज्यं ।

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सरर्करम् ॥ १७२ ॥

पेया वोत्कारिका च्छर्दिर्तृट्कासामातिसारानुत् ।

पत्रकल्कं तिल्वकस्य घृते भृष्टं सशर्करं छर्दिर्तृडादिजित् । पेया वा पत्रस्य कल्के सिद्धा तद्वत् । अथवोत्कारिका पत्रकल्ककृता छर्द्यादिजित् ।

कंटकारीरसे सिद्धो मुद्रयूषः सुसंस्कृतः ।

सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १७३ ॥

कंटकार्यः काथे मुद्रयूषः संस्कृतो हिंसुसैधवादिना सह गौरामलकैर्वर्त्तत इति सगौरामलकान्वितः । तथा सहाम्लैर्दीडिमादिभिर्वर्त्तत इति साम्लः । सुसंस्कृत आर्द्रकनागरघृतादिभिः शोभनं कृत्वा संस्कृत इत्युक्तं । सर्वकासेषु भिषग्जितमौषधं ।

वातघ्नौषधानिःकाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।

वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने ॥ १७४ ॥

वातघ्नौषधानां निःकाथे सिद्धं क्षीरमथवा यूषान् रसांश्च विष्किरमां-जान् । प्रतुदभान् वा । तथा बिलेषु भवा बैलाः प्राणिनस्तेषां रसान् क्षयकासिने वैद्यो दापयेत् ।

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निर्दर्शिताः ।

क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥ १७५ ॥

बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्त्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ १७६ ॥

क्षतकासे च ये धूमा हिमेदेत्यादयः सानुपाना उक्ताः । ते च क्षयकासे-
पि योज्या यच्च यक्ष्मणि वक्ष्यते बृंहणमग्निदीपनं स्त्रोतोविशोधनं तच्च क्षय-
कासेषु योज्यम् । तथा क्षयकासिभ्यो व्यत्यासेन सर्वं चिकित्सितं बल्यं प्र-
शस्यते ।

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।

यथा दोषबलं तस्य संनिपातहितं हितम् ॥ १७७ ॥

सन्निपातोद्भवः क्षयकासो घोरो दारुणो यतो भवति तस्माद् यथा दो-
षबलं तस्य यत्सन्निपाते हितं तदत्र हितमिति ॥

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
कासचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

कासचिकित्सितानंतरं श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबंधोत्र निदान एवोक्तः ।

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

श्वासहिध्मा यत्तत्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ १ ॥

तुल्यमेव

यस्मात् श्वासहिध्मास्तुल्यहेत्वाद्या आदिग्रहणात्प्राग्रूपदयो गृह्यन्ते । नि-
दानेऽप्युक्तं । श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रया इति । ततस्तस्माद्देतोः
साधनं चिकित्सितं श्वासहिध्मायास्तुल्यमेव विहितं ।

तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।

स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं तैः खेषु ग्रथितः कफः ॥ २ ॥

मुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ।

स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ ३ ॥

तदार्त्तं श्वासहिध्मातुरं पूर्वमुपक्रमेभ्यः सर्वेभ्योऽपि प्राक् स्वेदैरुपाचरेत् । किंभूतैः स्निग्धैर्न रूक्षैर्वीतकोपमयात् । किंभूतं । लवणान्वितेन तैलेनाभ्यक्तं । किमेवं सति स्यादित्याह । तैस्तैः स्वेदैः खेषु स्रोतःसु योऽस्य श्वासहिध्मावतो ग्रथितः पिंडितः कफः मुलीनोऽप्यतिशयेन श्लिष्टोतर्भूतो नीयते कर्त्तव्यतया विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः स्यात् । सुखेन निर्हर्तुं शक्यते । तथा स्रोतसां वायुस्तब्धानां मृदुत्वं च स्यात् । मारुतश्चानुलोमता स्वमार्गगामित्वं स्यात् ।

स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ।

दध्युत्तरेण वा दद्यात् ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ ४ ॥

विरोषात्कासवमथुद्गहस्वरसादिने ।

पिप्पलीसैधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ५ ॥

स्विन्नं च संतमातुरं स्निग्धं शाल्यादिकं न रूक्षं यवादिजमनूपजैः सूकरादिमांसजै रसैः सह भोजयेत् । अथवा स्वेदानंतरमस्मै श्वासहिध्मावते दध्युत्तरेण दधिसारेण वमनं मृदु दद्यात् । विशेषेण कासादिवते वमनं दद्यात् । तच्च वमनं पिप्पलीसैधवक्षौद्रयुक्तं वातादिविरोधि वातं न करोति यत्तदद्यात् ।

निर्हते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।

स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ६ ॥

निर्हते कफेऽसौ श्वासहिध्मावान् सुखमश्नुते । रुमिवृत्तेः किंभूते कफे । दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तस्मिन् । तथा स्रोतःसु विशुद्धेषूपलेपादिरहितेषु वायुरविहतो न केनचिद्रुद्धगतिः स्रोतःसु चरति ।

ध्यानोदावर्त्ततमके मातुर्लिगाम्लवेतसैः ।

हिंशुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ॥ ७ ॥

ससैधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ।

ध्यानमानाहः । उदावर्तः शकृदादीनामप्रवृत्तिः । तमकश्वासविशेषः । ध्यानं चोदावर्त्तश्च तमकश्च ध्यानोदावर्त्ततमकं तस्मिन्प्रकृतत्वात् तथाविधे हिध्माश्वासवति मातुर्लुगाद्यैस्तथा हिंशुपीलुबिडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि स्यात् । अथवा अस्यामवस्थायां सैधवेन सह फलाम्लं फलेन वातानुलोमनेन बीजपूरादिनाम्लमम्लीकृतं यथा कोष्णमीषदुष्णं विरेचनं दद्यात् स्रोतःशुद्ध्यर्थं । किमेवं क्रियत इत्याह ।

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ ८ ॥

तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधःशोधनं हितम् ।

यस्मादेते हिध्माश्वासाः । कफेन संरुद्धा गतिर्यस्य स एवं कफसंरुद्धगतिः प्राणः श्वासस्तस्य प्रकोपस्ततो जाताः । यत एवं तस्माद्देतोस्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं तस्य प्राणस्य वायोर्मार्गविशुद्धिनिमित्तमूर्ध्वमधश्च शोधनं हितं । एतच्च दृष्टांतद्वारेण स्पष्टयति ।

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्बहज्जलम् ॥ ९ ॥

यथानिलस्तथा तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ।

यथा मार्गस्य रोधान्जलं बहु भृशतरं सुतरामुदीर्यते वृद्धिं याति । तथा अनिलः स्वभावतो बहन्मार्गरोधान्मार्गस्यावरणाद्भृशतरमुदीर्यते वृद्धिं याति तस्य वायोर्मार्गमस्मात् यथोक्तात्कारणाद्विशोधयेत् ।

अशांतौ कृतसंशुद्धेर्धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ १० ॥

पूर्वस्यां क्रियायां कृतायामप्यशमे सति । कृतसंशुद्धेः श्वासहिष्मार्तस्य लीनं सूक्ष्मस्रोतः श्लिष्टं मलं कफाख्यं धूमैर्वक्ष्यमाणैर्हरेत् ।

हरिद्रापत्रमेरुमूलं द्राक्षां मनःशिलाम् ।
 सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ।
 मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वागुरु ॥ १२ ॥
 चंदनं वा तथा शृंगं बालान्वा स्नाववा गवां ।
 ऋक्षगोघाकुरंगैश्चर्मशृंगसुराणि वा ॥ १३ ॥
 गुग्गुलुं वा मनोव्हां वा शालनिर्यासमेव वा ।
 शल्लकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं वा घृतकुतम् ॥ १४ ॥

हरिद्रादीनि पिष्ट्वा जलेन वर्तिं प्रकल्पयेत् । तां वर्तिं घृताक्तां कृत्वा
 धूमं पिबेत्सामर्थ्यादभिप्लुष्टां । अथवा यवान् घृताक्तान् धूमं पिबेत् । मधू-
 च्छिष्टं सिक्थकं सर्जरसं घृतं वा एकीकृत्य धूमं पिबेत् । अथवा गुरुश्रेष्ठं
 अगुरु कृष्णागुरुधूमं पिबेत् । अथवा चंदनं । अथवा गवां शृंगं धूमं पिबेत् ।
 अथवा स्नावजान् गलकंबलजातान् बालान् रोमणां धूमं पिबेत् । ऋक्षादीनां
 चर्मादीनां वा धूमं पिबेत् । स्नाववा स्नायुर्वा गवाम् धूमं पिबेत् ।
 सामर्थ्यादभिप्लुष्टं । खुरशब्दस्यार्द्रवादित्वाच्चपुंसकत्वं । गुग्गुलुं वा । अथवा
 मनःशिलां शालनिर्यासं धूमं वा पिबेत् । शलक्यादिघृतप्लुतं वा ।

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ।

स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥ १५ ॥

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः ।

उरःकंठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ १६ ॥

अवश्यं स्वेदनीयानां तथा स्वेदादीनामपि क्षणमुरः कंठं च मृदुभिः
 स्वेदैः स्वेदयेत् । कैः सशर्कराक्षीरैः सुखोष्णैः स्नेहसेचनैः । तथा स्वेदाध्याये
 यान्युक्तानि द्रव्याणि तत्कृतैरुत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेत् । सामे च श्वासे
 हिध्मावति आमविधिं लघनपाचनादिकं चरेन्निरामीकरणाय ।

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाराणैः ।

स्निग्धै रसाद्यैर्नीत्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ १७ ॥

अतियोगादमनविरेचयोर्नराणामुद्रतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः स्निग्धै-
रसाख्यैर्मांसरसघृतक्षीरादिभिराहारैस्तथा किञ्चिदुष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

अनुक्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ।

वायुर्लब्धास्पदो मर्मसंशोष्याशु हरेदसून् ॥ १८ ॥

अनुक्लिष्टकफानामस्विन्नानां दुर्बलानां च हि शोधनाद्वेतोः पवनो लब्धास्प-
दः सन् व्यवस्थानाश्रयवशादासादितसामर्थ्योऽतएव लब्धास्पदः । शोषण-
स्वभावत्वाद् मर्मद्वयाख्यं संशोष्य शीघ्रमसून् हरेत् । तस्मादेवंविधान्
हिध्माश्वासवतो न शोधयेत् । अतोऽन्यथाभूतांश्च शोधयेदित्यर्थादुक्तं भवति ।
तथा च तेषां संशोधनादारोग्यं संपद्यते । अनुक्लिष्टकफादीनां शोधनायो-
ग्यानां तर्हि किं कार्यमित्याह ।

कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ।

यतो यस्मात्ते संशोधनायोग्यास्तस्मात्तेषां कषायादिभिः संशमयेच्छ्वास-
हिध्मा इति शेषः ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् ॥ १९ ॥

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ।

क्षीणक्षतातिसारासृक् पित्तदाहानुबन्धजान् मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्मा-
श्वासानुपाचरेत् ।

कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जागला रसाः ॥ २० ॥

यूषाश्च

कुलत्थदशमूलानां काथे जागलरसा यूषाश्च स्युः ।

शिमुवार्ताककासघ्नदृषमूलकैः ।

पल्लवैर्निबकुलकबृहतीमातुलिगजैः ॥ २१ ॥

व्याघ्रीदुरालआशृङ्गीबिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैः कृता ॥ २२ ॥

दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मा रुजापहा ।

पेया च चित्रकादिभिः कृता अथवा दशमूलेन कृता सा च कासादिहरा ।

दशमूलशठीरास्त्राभाङ्गीबिल्वार्द्धिपुष्करैः । २३ ॥

कुलीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधैः ।

पिबेत्कषायं जीर्णेस्मिन्पेयां तैरेव साधिताम् ॥ २४ ॥

दशमूलादिभिः कषायं पिबेत् । अस्मिन्कषाये परिणते तैरेव दशमूलादि-
भिः साधितां पेयां हिध्माश्वासी पिबेत् ।

शालीषष्टिकगोधूमयवमुद्रकुलत्थभुक् ।

कासइद्रग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशांतये ॥ २५ ॥

तथा शाल्यादिभुक् स्यात्कासादिशांत्यर्थ ।

सक्तून् वार्ककुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ।

यवानां दशमूलादि निक्वाथलुलितान् पिबेत् ॥ २६ ॥

अथवा अर्ककुरक्षीरभावितानां यवानां संबन्धिनः सक्तून् समाक्षिकान्
दशमूलशठीरास्त्रादीनामनन्तरोक्तानां कायेनालोडितानि र्यूहान्विताऽपिबेत् ।

अन्ने च योजयेत् क्षारं हिङ्वाज्यबिडदाडिमान् ।

सपौष्करशठीव्योषमातुलिगाम्लवेतसान् ॥ २७ ॥

अन्न आहारे च क्षारादीन् योजयेत् ।

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।

पिबेद्वा वारुणीमंडं हिध्माश्वासी पिपासितः ॥ २८ ॥

हिध्माश्वासवान् पिपासितो दशमूलस्य काथं देवदारुणो वाऽथवा
वारुणीमंडं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ।

कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद् घृतभाजने ॥ २९ ॥

तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ।

पिप्पल्यादिभिः कल्कितैर्लेपिते घृतभाजने रुद्धे शुष्के तक्रं निक्षिपेत् ।
तच्च तक्रं मासस्थितं दीपनं श्वासकासजित् ।

पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितम् ॥ ३० ॥

सुरामंडेल्लपलवणं पिबेत्प्रसृतिसंमितम् ।

भाङ्गीशुंठयौ सुखांजोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम् ॥ ३१ ॥

स्वक्राथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत् वा ।

पाठादिकं सुरामंडे निशि स्थितं किंचिल्लवणं प्रसृतिसंमितं पलद्वय-
मात्रं पिबेत् । अथवा भाङ्गीशुंठयानुष्णानुना पिबेत् । यवक्षारं मरिचयुक्तं
वा । बाष्पिकां हिगुपत्रिकां हिगुपत्रकाथेन पिष्टां तेनैवालोडितां वा पाययेत् ।

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ ३२ ॥

हिष्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ।

सप्तपर्णस्यायुग्मछदस्य स्वरसः शिरीषात् पुष्पाणां वा स्वरस एतौ
मधुकणायुतौ पित्तकफानुगे हिष्माश्वासे सति पाययेत् ।

उत्कारिकातुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ ३३ ॥

पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवने त्वनुबन्धिनि ।

श्वविच्छशामिषकणाघृतशल्यं कशोणितैः ॥ ३४ ॥

पित्तानुबन्धिनि हिष्माश्वासे तुगादिभिरुत्कारिका योज्या । मधूली
जलजा मधुयष्टी गोधूमविशेषो वा । पवने पुनरनुबन्धिनि चतुर्गुणानुसिद्धं
वा पयच्छागं सगुडनागरं हिष्माश्वासे वातपित्तानुबन्धिनि सति सुवर्च-
लारसादिभिः सिद्धं पयोनुशाल्योदनं भुक्त्वा पश्चात् क्षीरं पेयं । गव्यं छागं
वा देशसाल्यादिवशात् । अथवा चतुर्गुणानुसिद्धं छागं क्षीरं सहगुडनागरं
पिबेत् ।

पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वराकृद्भसान् ।

हिष्माभिर्स्पन्दकासमान् लिह्यान् मधुघृतान्वितान् ॥ ३५ ॥

पिप्पलीमूलादीन्मधुघृतान्वितान् संभिश्य हिध्माभिष्यंदकासघ्नान् लिह्यात्।

योगजाश्वराहोष्ट्रस्वरमेधाजविद्धसम् ।

समध्वैकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माथवा पिबेत् ॥ ३६ ॥

चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृंगोद्भवां मषीम् ।

तथैव वाजिगंधाया लिह्यात् श्वासी कफोल्बणः ॥ ३७ ॥

शठी पुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।

गैरीकांजनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजम् ॥ ३८ ॥

रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसिंघवपिप्पलीः ।

घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोषणपिप्पलीः ॥ ३९ ॥

कोललाजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।

गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारात्तोषणानि वा ॥ ४० ॥

पिबेद्रसांनुमद्याम्लैर्लेहौषधरजांसि वा ।

योगजादीनां शकृद्रसं बहुकफः समाक्षिकमेकैकशो लिह्यात् । अथवा पिबेत् । अथवा चतुष्पदां चर्मादिजां मषीं पिबेत् । श्वासी कफाधिकेऽश्व-
गंधायाश्च मषीं तद्वन्मधुना लिह्यात् । शठीपौष्करादीन्वा मधुना लिह्यात् ।
पौष्करं सकणं वा लिह्यात् । गैरिकादीन्वा लिह्यात् कपित्थजं स्वरसं वा ।
कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन् लिह्यात् । पथ्याविडंगादीन् घृतक्षौद्रेण वा लि-
ह्यात् । कोलादीन्वा पूर्ववद्विह्यात् । गुडादीन्वा । अथवा लेह्यस्यागस्त्या-
देरौषधानां चूर्णानि मांसरसादिभिः पिबेत् ।

जीवंतीमुस्तसुरसत्त्वगेलाद्वयपौष्करम् ॥ ४१ ॥

चंडातामलकीलोहभाङ्गीनागरवालकम् ।

कर्कटाख्या शठी कृष्णा नागकेसरचोरकम् ॥ ४२ ॥

उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।

पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४३ ॥

जीवंत्यादिकं चूर्णं भुक्तं पार्श्वरुगादिघ्नं सुष्टु हिध्मादिहरं । लोहमगुरु ।

शठी तामलकी भाङ्गी चंडावालकपौष्करम् ।

शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परम् ॥ ४४ ॥

शठयादिकं चूर्णं पूर्वगुणं ।

तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।

तुल्यं सगुडशुंठीं च भक्षयेन्नस्यं वा दद्यात् ।

लशुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृज्जनकस्य वा ॥ ४५ ॥

चंदनाद्वारसं दद्यान्मारीक्षीरेण नावमम् ।

स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४६ ॥

लशुनादीनां मूलं पिष्ट्वा नारीक्षीरेण पृथङ्नावनं च स्यात् । हिध्माश्वा-
सार्तीयं चंदनाद्वारसं नारीक्षीरेण सह नस्यं दद्यात् । मक्षिकाविष्टां स्त-
न्येन सह नस्यं दद्यात् । अलक्तकरसेन वा ।

कणासौवर्चलक्षारवयस्याहिगुचोरकैः ।

सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूलरसे पचेत् ॥ ४७ ॥

तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितम् ।

कणादिभिः कल्कैर्मस्तु दशमूलरसे स्नेहपानविध्युक्तपरिभाषामा-
श्रित्य घृतं पक्त्वा हिध्माश्वासार्तः पिबेत् । जीवनीयैर्वा द्रव्यैः कल्कैर्घृतं
पक्त्वा समाक्षिकं लिह्यान्न पिबेत् । विषयभेदादेवं कार्यं । अथवा वस्तुस्वभा-
वादेकस्मिन्नपि विषये कणादिभिः पक्वं घृतं पीतं हिध्माश्वासार्तानामरोग्याय ।
जीवनीयैः पुनः कल्कैः पक्वं घृतं लीढं तेषामारोग्यायेति ।

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ४८ ॥

भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।

पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती बिल्वपेशिका ॥ ४९ ॥

वचापत्रं च तालीसं कर्षारौस्तैर्विपाचयेत् ।

हिगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५० ॥

शाखानिलारो गृहणी हिष्मा इष्पार्श्ववेदनाः ।

तेजोवत्यादिभिः कल्कैः कर्षांशैर्हिगुपादैर्हिगुतः पादश्चतुर्थांशो येषां तैरेवविधैर्घृतं पचेत् । तत्पीतं दुष्टकफावृतस्त्रोतसां प्रमाथितया तेषां विवृतत्वमुत्पादयन् शाखानिलादीन्हन्ति ।

अर्धरीरोन पिबेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५१ ॥

धान्वन्तरं वृषघृतं दाधिकं हपुषादि वा ।

धान्वन्तरादिघृतस्यार्धशेन क्षारेण । अथवा पटुना लवणेन वार्धशेन सर्पिः पिबेत् । धान्वन्तरं प्रमेहोक्तं । वृषघृतं रक्तपित्तोक्तं । दाधिकं गुल्मोक्तं । हपुषादिकमुदरोक्तं ।

शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५२ ॥

हर्षेर्ष्याच्छ्वाससंरोधा हितं कीटैश्च दंशनम् ।

सहसा झटित्येवाज्ञातसेकस्यैव हिष्माश्वासार्तस्य शीतांबुना सेको हितः । त्रासश्चित्तस्योद्वेगकृत् कर्म । विक्षेपोऽवधूतनं । भीर्भयं । शुक्शोकश्चेतसः संतापः । त्रासादयश्चतस्त्रस्ताप्रसगुणोद्भवाः । ईर्ष्या असूयापरगुणासहिष्णुता रजोगुणादयः । तथा श्वासस्य रोधः । एते च सर्वे हिष्माश्वासार्ताय हिताः । तथा कीटैः पिपीलिकादिभिस्तस्मिन् दंशनं हितं । वातवेगविघाताय । एवं हिष्माश्वासानां विशेषेण चिकित्सायुक्ता सामान्येनाह ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।

तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहम् ॥ ५३ ॥

यत्किञ्चिदाहारविहारौषधादिकं कफवातो पृथक् सहितौ वा निहन्ति तत्कफवातघ्नं । तथोष्णं न शीतं कफवातघ्नं हि प्रायेणोष्णमेव भवति । उष्णमिति यदिह कृतं तदतिशयेनोष्णं नत्वीषदुष्णमिति प्रतिपादनार्थं । तथा वातानुलोमनं कफवातघ्नत्वेनैव वातानुलोमकारित्वे लब्धे प्राधान्येन वातप्रतिपक्षेण स्निग्धेन यद्युक्तं तद्विष्माश्वासार्तैः सेव्यं । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।

सर्वेषां बृंहणे ह्यस्यः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।

नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे ॥ ५४ ॥

शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ।

सर्वेषां हिध्माश्वासात्तानां हि यस्माद् बृंहणे विधीयमाने कदाचिद्विवशाद् यो यो रोगाधिक्यमन्यरोगप्रादुर्भावो वा भवेत् स प्रायशोऽन्यस्तथा शक्यः साधयितुं सुखसाध्यः । तथा तेषां शमने भेषजादौ क्रियमाणेऽपायो यदि दैवात्स्यात् स नात्यर्थं नातिशयेन किं तर्हि मध्यमया वृत्त्या हिध्माश्वासशान्त्यर्थं । कर्षणे भिषजा क्रियमाणे यो रागो जायते स भृशो दुःसहोऽत एवाशक्यः साधयितुं न शक्यते । यत एवं कर्षणे भृशोऽशक्यश्चापायो भवति । अतोऽस्मात्कारणाद् हिध्माश्वासान् भूयिष्ठं बाहुल्येन शमनैर्भेषजाद्यैस्तथा बृंहणैरुपाचरेत् । अधुना कासादीनां पञ्चानामप्येषां सामान्येन चिकित्सितं वक्तुमाह ।

कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ५५ ॥

कासोक्तैर्भेषजैः श्वासादीनुपाचरेत् । श्वासाद्युक्तैः कासानुपाचरेत् । एवं परस्परं सर्वैर्यथोक्तैर्भेषजैः सर्वानेतानुपाचरेदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

श्वासहिध्माचिकित्सितादनन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितारंभः । यतः कास-
श्वासक्षयादीनन्योन्यभेषजैरुपाचरेदित्युक्तं । क्षयश्च राजयक्ष्मास्तमादेतदा-
रभ्यते ।

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।

उर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्त्रेहं यन्नकर्शनम् ॥ १ ॥

बहुदोषस्य बलिनो राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वाधः शोधनं वमनं विरेचनं च कुर्यात् । अस्निग्धस्विन्नस्य शोधनानर्हत्वात् स्निग्धस्विन्नग्रहणं त्वतिशयार्थं । किंभूतं शोधनम् ।

सस्त्रेहमीषत्स्निग्धं तथा यन्न कर्शनं देहस्य न क्षपणं । यक्ष्मिण इति द्वंद्वोपतापेत्यादिना इनिर्मत्वर्थीयः । तत्र वमनमाह ।

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।

सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥

वमेत्

पयसा क्षीरेण मदनफलान्वितेन राजयक्ष्मी वमेत् । एवं तेन वमनं कार्यं मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् । अथवा यवाग्वा घृतवत्या तथा वमनद्रव्येण मदनफलादिना सिद्धया वमेत् ।

विरेचनं दद्यात्तृच्छ्रयामानृपहुमान् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥

द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ।

तृवृतादीनेकैकशः शर्करामधुसर्पिर्युतान् विरेचनं दद्यात् । अथवा पयसा तृवृतादीन् दद्यात् । तर्पणेन वा सह तृवृतादीन् विरेचनं दद्यात् । रसैरिति बहुवचननिर्देशाद् द्राक्षादीनां पृथग्रसैरिति बोध्यम् ।

शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥

इद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रं समोषितम् ॥ ५ ॥

शुद्धकोष्ठस्य सतो यक्ष्मणे बृंहणं दीपनं च विधिं प्रयुंजीत । तथा अन्नपानानि इद्यानि इदयाय प्रियाणि तथा वातघ्नानि लघूनि च युंजीत ।

बाहुल्येनैतदुक्तं । तथा चाह । शालिषष्टिकगोभूमयवमुद्रमिति । तथा शाल्या-
दिकं वर्षोषितं गुञ्जीत ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ।

आजं क्षीरं घृतं मांसं तथा क्रव्यान्मांसं च क्षयजित् ।

काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥

गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितम् ।

ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥

काकोलूकादिकमेतन्मांसं हितम् । किं भूतं छयना उपसंहितम् ।
काकादयस्तिर्त्तिर्यादि शब्देन देया इत्यर्थः । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।
यस्मात्तज्जुगुप्सितं ज्ञातं सच्छर्दिषे संपद्यते । न बलाय नवौजसे ।

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।

वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥

भृष्टासर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।

रसिका मृदवः स्निग्धाः मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥

हितामौलककौलत्थास्तद्व्यूषाश्च साधिताः ।

मृगाद्या मृगविष्किरप्रतुदाः पित्तकफयोर्हिताः । वाते प्रसहा महामृग-
श्वरादयो हिताः । किंभूताः वेसवारीकृताः पिष्टाः पथ्याः । तथा रसादयो
मांसरसादयः कल्पिताः । तथा सर्षपतैलेन भृष्टाः । सर्पिषा वा देशकाला-
द्यपेक्षया यथायथं भृष्टाः । तथा रसिकाः प्रशस्तरसवंतः । प्रशंसायां ह्येष
मत्वर्थाय । मृदवो न तीक्ष्णाः । तथा स्निग्धाः सैधवादिभिः कृतसंस्कारा
हिताः । तद्वत्तैव मूलकादिकृता यूषाः ।

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥

सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।

तेन षड्विनिवर्त्तते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥

पिप्पल्यादिभिः संकृतमाबं मांसरसं घृतादिस्नेहेन स्निग्धं पिबेदित्यत्र मांसानामवश्यं स्निग्धत्वेऽपि स्निग्धग्रहणमेषां घृतादिस्नेहेन स्निग्धत्वं कार्यमिति प्रतिपादयति । तेन रसेन पीतेन सप्तविकाराः पीनसादयः पीनसश्चासकासकाशासमूर्ध्वस्वररुजोरुचिरिति शाम्यन्ति ।

पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविरोधनम् ।

पित्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्ठात्सवारूणीः ॥ १२ ॥

सिद्धं वा पंचमूलेन तामलक्याथवा जलम् ।

पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥

कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनाहं शुचियत्नवान् ।

अतितरां पुराणं च मद्यं जीर्णं स्रोतोविशुद्धिकरं पिबेत् । पित्तादिषु पित्तकफवातेषु यथायुक्त्या मध्वादीन् विशेषेण पिबेत् । अथवा पंचमूलेन न्हस्वेन सिद्धं जलं पिबेत् । तामलक्या वा जलं पर्णिनीभिश्चतसृभिर्वीजलं पक्वं पिबेत् । धान्यकनागराभ्यां वा शृतं पिबेत् । अस्य च यक्ष्मिणोऽनुकूलो यत्नवान् परिचारकोऽन्नं शुचि तेन पंचमूलादिजलेन कल्पयेत् । अनुकूलीदग्रहणमत्रातिशयार्थम् ।

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा । १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा ।

सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

दशमूलकाथेन तथा पयसा अथवा मांसरसेन बलाकलेन घृतं साधितं योज्यम् । क्रव्यान्मांसरसेन वा बलागर्भं पक्वं घृतं योज्यम् । क्षीरेण वा दशगुणे जलं बलागर्भं सिद्धं घृतं सक्षौद्रं योज्यम् ।

जीवंतीमधुरकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।

पुष्कराह्वं षठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १६ ॥

नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥

जीवंत्यादीन् कल्कीकृत्य घृतं चतुर्गुणे जले पक्वं रोगराजहरं परं ।

घृतं खर्जूरमृद्धीकामधुकैः सपरूपकैः ।

सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥

कल्कीकृत्य पक्कमित्यनुवर्तते । खर्जुरादिभिः कल्कीकृत्य घृतं पक्वं
पिप्पलीचूर्णेन युक्तं वैस्वर्यादिहरम् ।

दशमूलसृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।

सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥

शिरः पार्श्वसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।

पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद् घृतं ॥ २० ॥

दशमूलकथितात्क्षीराद्यत्सर्पिरुदियादुद्रच्छेत्तत्प्रत्यग्रम् पिप्पलीक्षौद्रान्वि-
तमतिशयेन स्वरबोधनं शिरः पार्श्वसशूलघ्नं कासादिहरम् । अथवा
पंचभिः पंचमूलैः सृतात्क्षीरात्तु यदुद्रवेद् घृतं तत्पूर्वगुणम् ।

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्षिण सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥

पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे पक्कमेतद्यक्षिणः सप्तकं बलम् ।
पीनसादिकमेतद्घृतं जयेत् ।

पंचकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद् घृतम् ।

प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः श्रोतसां तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥

गुल्मज्वरोदरह्नीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ॥

श्वासकासाग्निसदनश्वयथूध्वानिलान् जयेत् ॥ २३ ॥

पंचकोलादिना षट्पलेन कल्केन घृतप्रस्थं तुल्यक्षीरं पचेत् । तत्स्रो-
तसां विशोधनं स्यात् । अत्र चानुक्तमपि जलं स्नेहाच्चतुर्गुणं त्रिगुणं वा देयं
पूर्वोक्तन्यायात् । तथा गुल्मादीन् जयेत् ।

रास्त्राबलागोक्षुरकास्थिरावर्षाभुवारिणि ।

जीवंती पिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद् घृतम् ॥ २४ ॥

रास्त्रादिकाथे जीवंती पिप्पलीकल्कं क्षीरपक्वं सहितं घृतं शोषजित् ।

अश्वगंधात्सृतात्क्षीराद्घृतं च ससितापयः ।

अश्वगंधया सृतात्क्षीरादुद्धृतं घृतं शर्कराक्षीरयुतं पूर्वोक्तगुणं ।

साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥

तेनाष्टभागशोषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तमयापहम् ॥ २६ ॥

मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ।

कासश्वासस्वरभ्रंशशोषद्वत्पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

साधारणस्य बिलेशयप्रसहानां मांसस्य तुलां पलशतं जलद्रोणद्वये पचेत् । तेनाष्टभागशोषेण काथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिषः प्रस्थं पचेत् । मांससर्पिः संज्ञमेतत् केवलं पीतं मांसरसेन वा युक्तं पीतं वातपित्तघ्नं कासादिजित् ।

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ।

सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसंभवान् ॥ २८ ॥

अल्लातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितम् ।

सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थिते पचेत् ॥ २९ ॥

पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ।

तवक्षीर्याः क्षिपेन्निशात्सिताया द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥

घृतात्रिजातात्रिपलं ततो लीढं खजाहतम् ।

पयोनुपानं तत्प्राह्णे रसायनमयंत्रणम् ॥ ३१ ॥

मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचिरात् ।

मेहगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान् ॥ ३२ ॥

एलादिप्रत्येकमष्टपलप्रमाणं षोडशगुणे जले षोडशांशस्थितं षोडशा-
 विशेषितं यथा स्यात्तथा पचेत् । तेन क्वाथेन पुनर्नृतप्रस्थं पचेत् । सिद्धे चा-
 स्मिन्घृते तुगाक्षीर्याः पलानि षट् सितायास्त्रिंशत्पलानि माक्षिकं घृताद्
 द्विगुणं प्रस्थौ द्वावित्यर्थः । त्रिजातकात् पलत्रयं तदेतस्मिन् क्षिपेत् ।
 खज्राहतं समीकरणाय दर्व्यालोडितं पूर्वोक्ते लीढं पयोनुपानं रसायनमयत्रणं
 मेध्यादिगुणं च स्यात् । आश्वैव च गुल्मादीन् हन्ति ।

ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेपि ते ।

ये च क्षते सर्पिर्गुडा मदितास्ते च क्षयेपि योज्याः ।

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्कराद्विगुणाः क्रमात् ॥ ३३ ॥

चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा च बले हिताः ।

स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ ३४ ॥

त्वगेलादयः क्रमेण द्विगुणाश्चूर्णिता भुक्ता माक्षिकसर्पिभ्यां वाबले-
 हिताः स्वर्याः स्वराय हिताः स्युः । कासादिघ्राश्च ।

विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।

अस्य क्षयिणः स्वरसादे विशेषेण नस्यधूमादि योज्यं ।

तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥

कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।

साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमार्तगलेन वा ॥ ३६ ॥

तेषु च स्वरसादेषु मध्ये वातजे स्वरसादे कासमर्दादि स्वरसैः साधि-
 तमौत्तरभक्तिकं भक्तादूर्ध्वं घृतं पिबेत् । मार्कवो भृंगराजः । तच्च सर्पिः
 कासजित् स्वर्यं च स्यात् । उत्तर भक्तादिति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।
 ततश्चाध्यात्मादित्वात् ठक् । अथवा आर्तगलेन नीलपुष्पसहचरेण सिद्धं
 घृतमेवं पिबेत् ।

बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैधवम् ।

अथवा बदर्याः पत्रकल्कं घृतभृष्टं ससैधवमुत्तरभक्तिकं योजयेत् ।

तैलं वा मधुकं द्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्पलैः ॥ ३७ ॥

हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।

अथवा तैलं मधुकादिभिः पक्वं नस्तोऽवसेचयेत् । कृमिघ्नं विडंगम् ।
फलं मदनफलम् । हंसपादी कीटमारीका । नस्त इति नासिकाया यत्तत्क्षु-
द्रेष्वित्यनेन नसिनसादेशः ।

मुखोदकानुपानं च सर्पिष्कं च गुडौदनम् ॥ ३८ ॥

अश्रीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।

तथा गुडोदनं सर्पिषा सह मुखोदकमनुपानमश्रीयात् । पायसं चैवं सस-
र्पिष्कं मुखोदकानुपानमयात् । स्वेदं च स्निग्धं योजयेत् ।

पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥ ३९ ॥

क्षीरीवृक्षांकुरक्काथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ।

अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥

पित्तोद्भवे पित्तसर्पिः समाक्षिकं क्षीरीवृक्षांकुरादिक्काथकल्कसिद्धं शृत-
शीतक्षीरानुपः पिबेत् । मधुयष्टिकाश्वितं पायसं ससर्पिष्कं भुञ्जीत ।

बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

बलादिभिः सिद्धं सर्पिः ससैधवं परं खर्यं स्यान्नस्यम् । विदारीगंधा शा-
लीपर्णी ।

प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।

साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥

लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताप्लुतम् ।

पित्तजे स्वरसादे प्रपौडरीकादिसाधितं क्षीरोद्भवं सर्पिः श्रेष्ठं नस्यं मधुरकाणां च मधुररसद्रव्याणां चूर्णं मधुघृतान्वितं लिह्यात् ।

पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥

कटूफलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ।

व्योषक्षाराभिचविकाभाङ्गीं पथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

कफोद्भवे कटूनि कटुकरसानि द्रव्याणि मूत्रेण पिबेत् । रूक्षभोजनश्च स्यात् । तथा कटूफलादिकं तैलमधुप्लुतं लिह्यात् । व्योषादीनि वा एवं लिह्यात् ।

यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रिकृतां पिबेत् ।

भुक्त्वाद्यात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ ४५ ॥

यवैरुपादानैर्यमके स्नेहद्वये कणाधात्रिकृतामेतत् क्वाथे सिद्धां यवागूं पिबेत् । तथा भुक्त्वा पिप्पलीं शुंठीं वाद्यात् । अथवा तीक्ष्णं वमनं भजेत् ।

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरोऽभिहतः स मधुरैः सह शृतानि शर्करामाक्षिकमिश्राणि पयांसि पिबेत् ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

अरोचके विचित्रं नानाविधमन्नं हितं पथ्यम् । किं भूतम् । हितैः पथ्यैरुपहितं मिश्रितम् । एवमरुच्याख्योव्याधिविशेषः सर्वव्याधिभ्यो गरीयान् येनापथ्यमपि यदन्नं तस्मै तदपि देयम् । प्राणमसधारणार्थमन्नमेव प्राणिनां हि प्राणा इत्याह । एवं च सर्वव्याधिष्वरुचिरेव पूर्वं जेतव्या । ततो ज्वरादय इत्यर्थादुक्तं भवति ।

बहिरंतर्मृजाचित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दंतधवनं अक्षयेन्मुखधावनैः ।

कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥

बहिर्मृबा बहिः शुद्धिः स्नानादिना बहिः परिमार्जनं । अंतर्मृजा अंतःशुद्धिः । तथा चित्तनिर्वाणमरुचौ हितं हृद्यमौषधं च । तथा द्वौ कालौ सायं-मातराख्यौ दंतधावनं भक्षयेत् । तथा मुखधावनैः कषायैरास्यं क्षालयेत् । प्रायोगिकं लैहिकं धूमं पिबेत् ।

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः भृशम् ॥ ४९ ॥

तथा तालीसचूर्णवटकाश्च तथा सकर्पूरसितोपलाः शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या भृशमतिशयेन रुचिकराः । सामान्येनारुचौ चिकित्सितान्युक्ता विशेषमाह ।

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुकृष्णाकृमिजिद्धाक्षसैधवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभाङ्गीयवक्षारहिगुयुक्ताघृतेन वा ।

छर्दयेद्वा वचांभोभिः

वातेनारुचौ सत्यां हरेण्वादिभ्यश्चूर्णम् प्रसन्नया पिबेत् । एलाभाङ्गीदिगुक्तघृतेन वा पेयम् । वचाजलैर्वा वमेत् ।

पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

पित्तादरुचौ गुडवारिणा वमेत् । शर्करादिकं लिह्यात् ।

कफाद्वर्मेन्निबजलैर्दीप्यकारग्वधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।

पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वादुष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

कफादारोचके निबजलैर्वमेत् । दीप्यककर्णिकारयोरुदकं पानं समाक्षिकमरिष्ठाश्च तीक्ष्णाः समाह्विकमाधवाः पानं च । हरेण्वादचूर्णं च पूर्वोक्तमुष्णाबुना पिबेत् ।

एलात्वप्रागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।

भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥

प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।

एलादिकं चूर्णं क्रमेण भागवृद्धं सम शर्करं प्रसेकादीन् हन्ति ।

यवानीतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥

कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुष्पलं ।

धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥

पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।

चूर्णमेतत्परं रुच्यं ग्राहि इद्यं हिनस्ति च ॥ ५७ ॥

विबन्धकासहृत्पार्श्वछीहाशोग्रहणीगदान् ।

यवानीत्यादि कोलातादिप्रत्येकं कार्षिकाणि शर्करायाः पलानि चत्वारि धान्यकादिकमर्धकार्षिकं शतमेकं पिप्पली द्वे शते मरिचस्य चूर्णमिदं परं रुच्यं तथा हृदयाय हितं । ग्राहि विबन्धादीन् हन्ति ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥५८॥

यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ।

तद्द्रव्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥

कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।

पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥

तालीसपत्रादयो यथोत्तरमुत्तरोत्तरभागवृद्धाः कार्याः । त्वक् च एला च एतेऽर्धभागप्रमाण एतच्चूर्णं पिप्पल्यष्टगुणशर्करं दीपनं कासादित्रिच पाण्डुदिघ्नं मूढवातानुलोमनं च ।

अर्कामृताक्षीरजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।

प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्ष्यांश्चाद्याद्वली वमेत् ॥ ६१ ॥

कटुतिकैस्तथा शूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलम् ।

शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघुंश्चणकादिरसान् पः ॥ ६२ ॥

अर्कादिजले रात्रिस्थितैर्यवैः सक्तून् कल्पितान् भक्ष्यांश्च प्रसेके भक्षयेत् ।
बलवान् कटुतिक्तकैर्वमेत् । तथा शून्यं जांगलं मांसं भक्षयेत् । शुष्कांश्च
भक्ष्यान् भोजयेत् । भोज्यविशेषान् लघुतरान् भक्षयेत् । चणकादिरसमनु
पश्चात् पिबेत् ।

श्लेष्मणोतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।

कफप्रसेकं तं विद्वान्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥

वायुः श्लेष्माणं क्षिपति श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन हेतुभूतेन तं कफप्रसेकं
विद्वान् स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ।

पीनसेऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ।

इमं कफप्रसेकोक्तं क्रियाक्रमं पीनसे वमथौ च प्रयोजयेत् ।

विशेषात्पीनसे ऽभ्यंगान्स्नेहस्वेदांश्च शीलयेत् ॥ ६४ ॥

स्निग्धानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥

विशेषेण पीनसेऽभ्यंगान् स्नेहान्स्वेदांश्च स्निग्धान् शीलयेत् । कैः । उक्ता-
रिकापिण्डैः । केषु । शिरःपार्श्वगलादिषु । लवणादांश्च रसान् स्नेहोपसंहि-
तान् शीलयेत् ।

शिरोसपार्श्वशूलेषु यथा दोषविधिं चरेत् ।

औदकानुपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥

तत्रेष्टाः सचतुःस्नेहा

शिरोसपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रमः कार्यस्तेष्वौदकानूपमांसैश्चतुः-
स्नेहयुताः सुसंस्कृता उपनाहा इष्टाः ।

दोषसंसर्ग इष्यते ।

प्रलेपो नतयष्ट्याद्गराताद्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥

बलारात्नातिलैस्तद्वत्ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ।

दोषसंसर्गे च हृद्दे तगरादिभिः प्रलेप इष्यते । तथैव बलादिभिः
सघृतमधुकोत्पलयुतैः ।

पुनर्नवारुष्णगंधाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।

तैलान्यभ्यंगयोगीनि बस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥

पुनर्नवादिभिर्नित्यं तथा धूमपानानीष्यते । तथा उत्तरभक्तिकाश्च स्नेहाः ।
तैलान्यभ्यंगयोगोत्पलभ्यंगयोगित्यभ्यंगयोगप्रशस्तानि तथा बस्तिकर्म प्राक्
स्नेह इत्यादिकं परं चेष्टं ।

शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दृष्टमेषां हरेदसकृत् ।

शृंगाद्यैः शृंगतुंबमच्छन्नजलैकालांबुभिर्यथायोगं वातपित्तकफदुष्टं रक्त-
मेषां यक्षिमां हरेत् ।

प्रदेहः सघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ ७० ॥

दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृतशुतैः ।

प्रलेपः पद्मकादिभिः सघृतैः श्रेष्ठदूर्वादिभिर्वा घृताप्लुतैः ।

वटादिसिद्धतैलेन शतधीतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥

अभ्यंगः पयसासेकः शस्तश्च मधुकांबुना ।

वटादिना न्यग्रोधादिना सिद्धेन तैलेनाभ्यंगः प्रशस्तः । शतधीतेन वा
घृतेन तथा क्षीरेणासेकः शस्तः । मधुयष्टिकाजलेन वा ।

प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥

तस्यातिसारंग्रहणीविहितं हितमौषधम् ।

बाहुल्येनोपहताग्नित्वात्कारणात् पिच्छया सहातिसार्यते यक्ष्मी तस्या-
तिसारे ग्रहण्यां च यदुक्तमौषधं तद्वितं ।

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥

सर्वधातुक्षयार्त्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।

तथा राजयक्ष्मिणः शुष्यतः सतः पुरीषं यत्नतो रक्षेत् । किमित्याह ।
यस्मात्तस्य शोषिणः सर्वधातुक्षयार्त्तस्य सतो विड्बलमेव बलं न धात्वा-
दिजं बलं ।

मांसमेवाश्रतो युक्त्या मार्द्दीकं पिबतो नु च ॥ ७४ ॥

अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽतरम् ।

मांसमेव युक्त्या देशकालसाल्म्यादिलक्षणया भक्षयतो मार्द्दीकं च पश्चात्
पिबतो वेगमधारयतो यक्ष्मा अंतरमवकाशं न लभते ।

सुरां समंडां मार्द्दीकमरिष्टान् सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥

यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।

स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलौजः पुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥

तथा सुरादीननुपानार्थं पिबेत् । मांसानि भक्षयेत् । तत्सुराद्यनुपानं
मांसभक्षणं च स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलायौजसश्च पुष्टये ।

स्नेहशीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।

उत्तीर्णमिश्रकैः स्नेहैर्भूयोभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥

मृद्रीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्धर्तयेत्परम् ।

स्नेहादिकोष्ठेषु स्वभ्यक्तं संतमवगाहयेत् निमग्नं स्थापयेत् । ततः कोष्ठा-
दुत्तीर्णं भूयः पुनर्मिश्रकैः स्नेहैर्गुल्मोक्तैरभ्यक्तं सुखैः सुखावहैर्न दुष्करैः
सुखेन तिष्ठतं मृद्रीयात् परमतिशयेन सुखं यथा भवति तथोद्धर्तयेत् ।

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥

अश्वगंधामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदारिं सर्षपान् कुष्ठं तंडुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

माषांस्तिलां च किप्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

यवचूर्णं त्रिगुणितं दद्या युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
एतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ।

जीवन्त्यादिकं किण्वपर्यंतं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । विकसा मंजिष्ठा । यव-
चूर्णं सर्वेभ्यस्त्रिगुणं दद्या युक्तं समाक्षिकमेतदुद्धर्त्तनं कार्यं पुष्ट्यादिप्रदं ।

गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
स्नायादृतुमुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।
गंधमाल्यादिकं भूषामलक्ष्मीनारानीं भजेत् ॥ ८२ ॥
सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
बस्तयः क्षीरसर्पिषि मद्यमांससुशीलता ॥ ८३ ॥
दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ।

गौरसर्षपाणां कल्केन स्नानीयैः स्नानार्हैर्गंधद्रव्यविशेषैरौषधिभिश्च सहदे-
वादिभिर्ऋतौ हेमन्तादिके सुखावहैरुष्णादिभिस्तोयैर्जीवनीयद्रव्यसृतैः स्ना-
यात् । तथा गंधैश्चंदनकुंकुमादिभिर्माल्यैः कुसुमैरादिशब्देनालंकारादिग्रहणं
तैर्भूषामलक्ष्मिघ्नां सेवेत । तथा सुहृदां बंधूनां दर्शनं । गीतस्य वादीत्रा-
णां तथोत्सवस्य पुत्रजन्मविवाहादेः संश्रवणं । तथा बस्तयः क्षीराणां घृ-
तानि क्षीरसर्पिषि मद्यमांसानां सुशीलता । तथा दैवव्यपाश्रयं बलिमं-
गलहोमप्रायश्चित्तादिकं । तथा अथर्वोक्तमथर्ववेदविहितं यागादिकं च
पूजितं प्रशस्तमेतदत्रेत्यर्थः ।

इति श्रीमदरुणविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां राजयक्ष्मस्वरभेदारोच-
कचिकित्साख्यः पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

राज्यक्ष्मचिकित्सादानंतरं छर्द्यादिचिकित्सितमारभ्यते ।

यतो यक्ष्मिण एव प्रायेणैत उपद्रवभूता जायन्ते । अतएतदारंभो यु-
क्त इत्याह ।

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।

लंघनं प्रागृते वायोर्वमनम् तत्र योजयेत् ॥ १ ॥

बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ।

उत्क्लेशनमुत्क्लेशो दोषाणामुच्छूनावस्थैव । अमाशयोत्क्लेशात्संभवो जन्म
यासां ता आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो यतस्तस्मात् प्राक् प्रथमं
लंघनं हितं । प्रायो ग्रहणं वातजायां छर्द्यामामाशयोत्क्लेशात्संभवार्थं वा-
योर्ऋते योजयेत् । छर्द्यामामाशयोत्क्लेशाभावार्थं वायोर्ऋते तत्तद्योजयेत् । का-
र्यकारणोपचारादेवं निर्दिष्टं । वातजां हि छर्दिं मुक्ताऽन्यासु छर्दिषु लं-
घनं कार्यं । लंघने कृतेऽप्यनुपशातवेगासु तत्र तासु छर्दिषु वमनं कार्यं ।
बलिनः पुंसो न दुर्बलस्य । अथवा बहुदोषस्य तथा प्रततमनारतं बहु-
वमतो वमनं योजयेत् ।

ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ २ ॥

क्षीरैर्वा सह सद्युर्ध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।

रामनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥

ततो वमनादनंतरं विरेकोषधं क्रमशो न सहसा योजयेत् । किं भूतं वि-
रेकद्रव्यं । हृद्यं हृदयाय हितं । कैः सह । मद्यैर्माद्वीकादिभिः । तथा फलांबु-
भिः । शोभनद्राक्षादिफलनिष्पादितवारिभिः । अथवा क्षीरैर्गौक्षीरादिभिः सह
किमेवं स्यादित्याह । सद्युर्ध्वमित्यादि । यस्मात्सविरेक ऊर्ध्वं गतं दोषं
छर्द्यनुगमधो नयति । न केवलं शोधनं वमनं विरेचनं वा तत्र योजयेत् ।

यावच्छमनमपि यदौषधं तदपि तत्र योजयेत् । रूक्षदुर्बलस्य पुनः पुंसस्त-
देव शमनमेव योजयेच्छोधनासहत्वात् ।

परिशुष्कं प्रियं सात्त्विकमन्नं लघु च शस्यते ।

उपवासस्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खलाः ॥ ४ ॥

झाकानि लेहभोज्यानि रागखांडवपानकाः ।

अध्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम् ॥ ५ ॥

गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः ।

भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ ६ ॥

तत्र सर्वास्वपि छर्दिषु परिशुष्कादिगुणयुक्तमन्नं शस्यते । कांबलिकादि-
लक्षणं कृतान्नवर्गैः कथितं । तथा फलानि स्नानमुद्घर्तनादिरूपेण घर्षः । सु-
गंधयो शोभना गंधाः । गंधद्रव्यपुष्पफलान्नपानजाः शस्यते । अत्र गंधशब्देन
गंधद्रव्याणि भुक्तमात्रस्य सहसा झटित्येवाज्ञातसेकस्य मुखे शीतांबुसेचन-
मिति सामान्येन छर्दिनामुपक्रमाः । अधुना विशेषेणाह ।

हंति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं सैधवम् ।

किंचिदुष्णं विरोषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

व्योषत्रिलवणाद्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ।

शुंठीदधिधान्येन शृतं तुल्यांबु वा पयः ॥ ८ ॥

व्यक्तसैधवसप्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः ।

स्निग्धं च भोजनं शुंठीदधीदाडिमसाधितम् ॥ ९ ॥

कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

वातजां छर्दिषं सर्पिः पीतं सैधवान्वितं किंचिदुष्णं विशेषेण हंति ।
पीतं नतु लीढमशक्तत्वात् । तथा चोक्तं । आक्रामत्यनिलं पीतमिति ।
तस्मात् पीतं घृतं छर्दिं हंतीति युक्तं । अथवा त्रिकटुत्रिलवणौक्तं सर्पिः
पीतं पूर्वोक्तगुणं । दाडिमांबुना वा शुंठीदधिधान्येन सह सामान्येन कल्पन-
या सिद्धं घृतं पीतं पूर्वोक्तगुणं । जलतुल्यं वा पयःशृतं पूर्ववत् । अथवा

वैष्णवः कौकुटादिजो रसो बहुसर्पिः ससैधवो मारुतजां छर्दिं हन्ति । किंभू-
तः । फलेन दाडिममातुलुंगादिना अम्लोऽम्लतां प्रापितः । स्निग्धं च भो-
जनमशनं दधिदाडिमेन संस्कृतं तु हितं छर्दिं हन्ति । अत्र च मारुतछ-
र्दिषि स्नेहनैरंडतैलादिना विरेचनं स्नेहविरेचनं कोष्णं सलवणं च हितम् ।

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥

सर्पिर्वा तैल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगम् ।

ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिकैर्विशुद्धिमान् ॥ ११ ॥

पिबेन्मथं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।

मुद्रजांगलजैरद्याद्वयंजनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥

मृदृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।

मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥ १३ ॥

द्राक्षारसं रसं वेशोर्गुडूच्यंबुपयोपि वा ।

पित्तजायां छर्द्यां विरेकार्थं विरेकप्रयोजनाय द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृद्देया ।
तैल्वकं वा सर्पिर्योज्यम् । पित्तजे छर्दिषि वृद्धे श्लेष्मधामगे पित्तमूर्ध्वमेव ह-
रेद्वमनं तत्र देयमित्यर्थः । कैर्द्रव्यैः । स्वादुतिकैः । आतुरो विशुद्धिमान् कृतवम-
नविरेको लाजैर्मथं पिबेत् । किंभूतम् । समधुशर्करमथवा यवागूं लाजैः समधु-
शर्करां पिबेत् । सह मधुशर्करश्च समधुशर्करा चेति । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ।
तथा मुद्गजैर्व्यजनैर्जांगलमासैश्च व्यंजनैः शालिषष्टिकमद्यात् । मृदृष्टलो-
ष्टजं सुशीतलं जलं पिबेत् । मुद्रादिभिर्वा सह निशास्थितं जलं पिबेत् ।
द्राक्षारसादि वा यथायोगं पिबेत् ।

जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरवटशृंगावरोहजः ॥ १४ ॥

काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।

छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १५ ॥

जम्ब्वान्नादिजः काथः क्षौद्रान्वितः शीतो वा शीतकषायः पीतः क्षौद्र-
युतश्छर्द्यादीन्हन्ति ।

धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्गलदांबु वा ।

कोलमज्जसितालाजामक्षिकाविट्कणांजनम् ॥ १६ ॥

लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।

मुद्गदलैः शृतमंबु मुद्गदलांबु तद्वात्रीरसेन सह पिबेत् । अथवा मुद्गद-
लानामंबु मुद्गदलांबु शीतं शीतकषायं पिबेत् । कोलादिकं क्षौद्रेण लिह्यात् ।
पथ्यां वा क्षौद्रेण लिह्यात् । द्राक्षां वा बदराणि वा लिह्यात् ।

कफजायां वमेन्निंबकृष्णापीडितसर्षपैः ॥ १७ ॥

युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।

आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥

मंथान्यवैर्वा बहुशः छर्द्यघ्नौषधभावितैः ।

कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥

लीढं मनःशीलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।

स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥ २० ॥

खादेत्कपित्थं सव्योषं मधुना वा दुरालभां ।

कफजायां छर्द्या निन्नादिभिर्युक्तेन कोष्णजलेन वमेत् । दुर्बलं च नरमु-
पवासयेत् । आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रान्वितं पिबेत् । बहून्वासंश्छर्द्यघ्नौ-
षधभावितैर्यवैर्मन्यान्पिबेत् । कफघ्नमन्नं हृद्यं च भुक्तं सद्वमिं जयेत् । रा-
गाः सकुठेरकभूस्तृणा वमिं जयति पीताः । मनःशिलादिकं बीजपूररसेन स-
क्षौद्रेण वमिं जयेत् । कपित्थस्य वा रसेन माक्षीकान्वितेन मनःशिलादिकं
लीढं वमिं जयेत् । कपित्थं वा सत्रिकटुकं मधुना खादेत् । धन्व्यवासं
वा मधुना लिह्यात् ।

अनुकूलोपचारेण यातिद्विष्टार्थजा शमम् ॥ २१ ॥

द्विष्टार्थजा च्छर्दिर्मेनसोनुकूलोपचारेण शाम्यति ।

कृमिजाकृमिद्वेगगदितैश्च भिषग्जितैः ।

यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथामयाः ॥ २२ ॥

कृमिभ्यो जाता छर्दिः कृमिहृद्रोगगदितैरौषधैः शमं याति । न केवलं कृमिजा छर्दिरेवं शमं याति । यथास्वं परिशेषा अप्यामयः कृमिहृद्रोगकृता येऽपि कृमिहृद्रोगगदितैर्भेषजैः शमं याति ।

छर्दिप्रसंगेन हि मातरिश्वा धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोस्मिन् वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तंभनबृंहणीयम् ॥ २३ ॥

सर्पिर्गुडामांसरसावृतानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहाच्छर्दिं प्रसक्तां प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥

हि यस्माच्छर्दिप्रसंगेनानुबन्धेन यो धातुक्षयः । तस्माद्धेतोर्मातरिश्वा अवश्यं कोपमायाति । अतो हेतोर्वमनातियोगप्रोक्तं विधिं स्तंभनं बृंहणं च कुर्यान्न पुनस्तदुक्तमन्यं विधिं । इंद्रवज्रावृत्तं । तथा सर्पिर्गुडादयो दोषदुष्या-
नुरोधतो यथाकालमुपयुक्ताश्छर्दिं प्रसक्तां शमयन्ति । उपजातिवृत्तं । त-
त्रातरे चोक्तं । अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकं । लाजाचूर्णैः पिबेन्म-
थमनियोगहरं परमिति ।

छर्दिचिकित्सादानन्तरं हृद्रोगसाधनमुच्यते हृद्रोगशब्दश्रवणसंबंधात् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ।

पिबेत्सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ २५ ॥

वातजे हृद्रोगे तैलं सुखोष्णं किंचिदुष्णं पिबेत् । किंभूतं मस्तुसौवीरत-
क्राणि विद्यन्ते यस्मिन्स्तदेवं । तथा सहबीडलवणेन सविडं गुन्मादिजित् ।

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथा गुणम् ।

लवणैः पंचभिः सैधवादिभिर्गोमूत्रेण कांजिकेन वा तैलं सामान्यपरिभा-
षया पक्कं तथा गुणं गुल्मादिजित् ।

बिल्वं रास्त्रां यवान्कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ॥ २६ ॥

कुलत्थान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ।

तैलं तन्नावने पाने बस्तौ च विनियोजयेत् ॥ २७ ॥

बिल्वादिबले पक्का तस्मिन् जले क्वाथीभूते तैलं पचेत् । तत्तैलं नस्ये
पानेऽनुवासने च विनियोजयेत् । तच्च पूर्वसमं ।

शुंठीवयस्थालवणकायस्थार्हिगुपौष्करैः ।

पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्भुजागुल्मजिदृतम् ॥ २८ ॥

शुंठ्यादिभिः पक्वं च घृतं पार्श्वहृद्भुजादिजित् । वयस्था आमलकी ।
कायस्था काकोली ।

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापंचाशदन्विते ।

घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित् ॥ २९ ॥

सौवर्चलस्य पलद्वयं पथ्यापंचाशद्युक्तो घृतप्रस्थो हृद्रोगादिजित् ।

पुष्कराह्वषठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः ।

पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ ३० ॥

विकर्तिकाशूलहराः काथः कोष्णश्च तद्गुणः ।

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ ३१ ॥

सप्ततिर्दारुबीजाह्विजयाषाढिपौष्करैः ।

पुष्कराह्वादयः कल्कीकृताः पिष्टास्तथा घृतादियुक्ताः पीता विकर्तिका-
शूलहराः । विकर्तिकाहृदयस्यावर्ताच्छेदनिका इव रुग्विशेषः । हृद्रोग-
प्रसंगादेतच्चिकित्साप्युक्ता । काथश्च कोष्णो यवान्यादिभिर्देवदारुसंयुतैस्तद्-
गुणो विकर्तिकाशूलहरः । औषधं शुंठी । बीजाह्वः बीजसारं बीजपूरकमि-
त्यन्ये ।

पंचकोलषठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम् ॥ ३२ ॥

वारुणीकल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितम् ।

हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मोदरेषु च ॥ ३३ ॥

पंचकोलादिकं वारुण्या प्रसन्नया सुरया कल्कितं पिष्टं यमके भृष्टं
सैधवयुतं हृदादिशूलेषु गुल्मादिषु च खादेत् ।

स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ।

इह वातजे हृद्रोगे स्वेदाश्च स्निग्धा हिताः । घृतानि पक्वानि वा ।

लघुना पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलम् ॥ ३४ ॥

वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषिः ।

तृषि सत्यां ह्रस्वेन पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं पिबेत् । वारुणी-
मंडं वा दधिमंडं वा पिबेत् ।

सायामस्तंभशूलामे इदि मारुतदूषिते ॥ ३५ ॥

क्रियैषा सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ।

स्नेहाद्यास्तित्तिरिक्त्रौचशिखीवर्त्तकऋक्षजाः ॥ ३६ ॥

आयाम आक्षेपः सह आयामादिभिर्वर्त्तते यद् हृदयं तस्मिन्स्थावि-
धे इदि तथा मारुतदूषिते सति क्रियैषा चिकित्सेयं पूर्वोक्ता । सद्रवाया-
मप्रमोहे पुनः इदि मारुतदूषिते रसा तितिर्यादिजाः । स्नेहाद्या बहुस्नेहा
हिताः ।

बलातैलं सहृद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकम् ।

यष्ट्याव्हाशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ॥ ३७ ॥

सहृद्रोगो नरो बलातैलं पिबेत् । सुकुमारकं वा प्रमेहोक्तं घृतं य-
ष्ट्याव्हं च तच्छतपाकं यष्ट्याव्हशतपाकं शतकृत्वः पक्वं तत्तैलं वातशोणि-
तोक्तं पिबेत् । महास्नेहं तथोत्तमं पिबेत् । तदेव चाह !

रास्नाजीवकजीवतीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ।

भाङ्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ ३८ ॥

दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः स निषेवितः ।

तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥ ३९ ॥

रास्नादिभिः कल्कीकृतैर्महास्नेहं दधिपादं विपाचयेत् । दधिपादश्च तु
दध्नः पादश्चतुर्थभागप्रमाणो यस्मिन्स्तत्तथाभूतम् । तथाम्लैः काजिकादिभिः

लीभतो यथालाभं । अनयैव कल्पनया स महास्नेहो निषेवितस्तर्पणो बृंहणो-
बल्यो वातहृद्रोगघ्नश्च स्यात् ।

दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ॥ ४० ॥

क्षीरं दधिगुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ।

दीप्तेऽग्नौ सति वातहृद्रोगे सद्रवायामे सह द्रवेण आयामेन च
वर्त्तते यस्तस्मिन्स्थिताभूते क्षीरादिहितं । औदकामिषं मत्स्यादिमांसमानू-
पामिषवराहादिजं मांसं ।

एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ।

शेषेषु स्तम्भजाड्यामसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगं मुक्त्वा अन्येषु चतुर्षु हृद्रोगेष्वेतानि क्षारादीनि वर्ज्यानि न
प्रयोज्यानि । न केवलमेष्वेतानि वर्ज्यानि यावत्स्तम्भजाड्यामसंयुक्ते वाति-
केऽपि हृद्रोगे एतानि वर्ज्यानि ।

कफानुबन्धे तस्मिन्स्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रियां ।

तस्मिन्वातिके हृद्रोगे कफानुबन्धे तु सति रूक्षोष्णां क्रियां सेवेत ।

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ ४२ ॥

युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।

क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतः परिमार्जनम् ॥ ४३ ॥

कट्ठीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमंभसा ।

पैत्ते हृद्रोगे द्राक्षेक्षुनिर्यासादियुक्तो विरेको हृद्यः स्यात् । शुद्धे सत्य-
नंतरं क्रमः पित्तहा स्यात् । स तु पेयादिकः कार्यः । क्षते पित्तज्वरे च या
बहिरंतश्च शुद्धिरुक्ता सा चात्र कार्या । कटुकीमधुकल्कं शर्करान्वितमंभ-
सा पिबेत् ।

श्रेयसीशर्कराद्वाक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ ४४ ॥

बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ।

सक्षीरमाहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥ ४५ ॥

श्रेयस्यादिभिः साधितं क्षीरान्वितं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगघ्नं । श्रेयसी
हस्तिपिप्पली । महिषघृतस्यात्र निर्देशो शीततमत्वात् ।

प्रपौडरीकमधुकविसम्रंथिकसेरुकाः ।

सशुंठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतम् ॥ ४६ ॥

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ।

बस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ॥ ४७ ॥

प्रपौडरीकादिभिः क्षारयुतं पक्वं घृतं शीतीभूतं सन्माक्षिकोपेतं तच्चेष्ट-
मात्रारोगस्वादुवर्गेण द्राक्षादिना यच्च कृतं तथा बस्ति मधुकसाधितं मधुकेन
पक्वं तैलं माक्षिकान्वितं दद्यात् ।

कफोद्भवे वमेत्खिन्नः पिचुमंदवचांबुना ।

कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवारानः ॥ ४८ ॥

कफोद्भवे हृद्रोगे खिन्नो नीबवचाभ्यां कथितेन जलेन वमेत् कुलत्थ-
भांगलादिरसभुक् ।

पिबेच्चूर्णं वचाहिं गुलवणद्वयनागरान् ।

सैलायवानीककणायवक्षारान् सुखांबुना ॥ ४९ ॥

फलं धान्याम्लकौलस्थयुषमूत्रासवैस्तथा ।

पुष्कराद्वाभयाशुंठीषठीरास्नावचाकणाः ॥ ५० ॥

काथं तथा भयाशुंठीमाद्रीपीतद्वुकट्फलात् ।

चूर्णं वचादिभ्य उष्णोदकेन पिबेत् । यवानीको यवानीभेदः । तथा
फलधान्याम्लादिभिर्वा एकतरेण पिबेत् । तथा पुष्करादेशूर्णं पूर्वोक्तैरुष्णा-
म्लादिभिः पिबेत् । तथा हरीतक्यादेः काथं पिबेत् ।

काथे रौहीतकाश्वत्थखदिरोदुंबराज्जुने ॥ ५१ ॥

सपलाशवटे व्योषतृचूर्णान्विते कृतः ।

सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ ५२ ॥

रौहीतकादीनां काथे त्रिकटुत्रिवृचूर्णयुते कृतो लेह उष्णोदकानुपानः
कफविकारहा । अर्शचिस्सितोक्तां तुलां दिव्याभसि पचेदिति । प्रमाणानु-
सारेण परिमाणमत्र निरूपितं ।

श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ।

कफहृद्रोगश्लेष्मगुल्मे यानि गदितान्याज्यानि सर्पिषि तत्रैवोक्तान् क्षा-
रांश्च नानाविधान्स्तान्पिबेत् ।

प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं चात्र रसायनम् ॥ ५३ ॥

तथामलकलेहं वा प्राश्यं वागस्तिनिर्मितं ।

शिलाजतुं प्रयोजयेत् । वा ब्राह्मं रसायनम् रसायनाध्यायोक्तं तथा-
मलकलेहं च रसायनोक्तं । अथवा प्राश्यं लेहमगस्त्यनिर्मितं कासचि-
कित्सितोक्तं प्रयोजयेत् ।

स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरां गते ॥ ५४ ॥

शाम्येत्सकुष्ठकृमिजिह्ववणद्वयतिल्वकैः ।

सदेवदार्ढ्यविवैश्वर्ण्यमुष्णानुना पिबेत् ॥ ५५ ॥

यस्य पुंसो भुक्तेऽन्नकाल एवातिशूलं स्यात् । जीर्यत्यन्ने मध्यमायां
पाकावस्थायामल्पं शूलं स्यात् । जरां गते किट्टसारतया परिणतेऽन्नेतु शाम्येत् ।
स नरः कुष्ठादिभिश्चूर्णमुष्णानुना पिबेत् ।

यस्य जीर्णेधिकं स्निहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ।

जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाधिके ॥ ५६ ॥

यस्य पुंसो जीर्णे सत्यभ्यधिकं शूलं भवेत् स स्निहैर्विरेचनद्रव्यसिद्धैर्विरे-
चनीयैर्जीर्यत्यन्ने पच्यमानावस्थायामधिकशूले सति फलैर्विरेच्यः । तथा च
मुनिः । मृद्रीकाथविडंगानि खर्जूरानि परूषकं । आरग्वधोथामलकं हरीत-
क्यो विभीतकं । कपिलकोपचित्रे च त्रपुसं च मुकूलकं । नीलिकाकुवलं पीलु

भवेत्फलविरेचनमिति । यस्य पुनः सदाधिकमेव शूलं केवलं न भुक्तमात्रे
जीर्णे जीर्यति वा स पुरुषो मूलैस्तीक्ष्णैर्मूलविरेचनैर्दन्तीत्रिवृच्छ्यामासमला-
दिद्रव्यैः समन्वितैर्विरेच्यः । तथा चोक्तं । समलाशंखिनीदन्तीद्रवंतीगिरिक-
णिकाः । त्रिवृच्छ्यामोदकीर्या च प्रकीर्याक्षीरिणी तथा । छगलाडी गवाक्षी
च कुचाक्षीगिरिकणिका । मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनमिति ।

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।

तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघनपाचनैः ॥ ५७ ॥

बाहुल्येन मारुतो रुद्धमार्गं आमाशयं गतः कुप्यति । तस्य मरुतः
शङ्ख्यादिभिरेवावस्थावशाद्द्वयस्तैः समस्तैर्वा अनुलोमनं कार्यम् ।

कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ।

कृमिजे हृद्रोगे सर्वमेव च कृमिघ्नमौषधं ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण युज्यते ॥ ५८ ॥

सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।

तृष्णासु सर्वासु वातपित्तहरः सर्वोपि विधिरिष्यते । तथा बाह्यतो-
भ्यन्तरे च शीतो विधिः । तथा शमनशोधनं च शस्यते ।

दिब्याम्बुशीतं सक्षौद्रं तद्वज्रौमं च तद्रुणम् ॥ ५९ ॥

निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।

सशर्करं वा कथितं पंचमूलेन वा जलम् ॥ ६० ॥

दर्भपूर्वेण मथ्यश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ।

वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ६१ ॥

यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ।

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ॥ ६२ ॥

हिमांबुपरिषिक्तस्य पयसा ससिता मधु ।

रसैश्चानम्ललवणैर्जीगलैर्वृतभर्जितैः ॥ ६३ ॥

मुद्रादीनां तथा यूपैर्जीवनीयरसान्वितैः ।

नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ॥ ६४ ॥

निर्वापणाश्च गंडूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ।

दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ ६५ ॥

महासरिद्धहदादीनां दर्शनस्मरणादि च ।

दिव्यानु आंतरिक्षं जलं शीतं माक्षिकेण सह शस्यते । भौमं च जलं तद्रुणं दिव्यानुसमानगुणं शुचिपृथ्वसितश्चेतदेश इत्यादि लक्षण-लक्षितम् । तच्च शस्यते । तस्य दिव्यजलस्येव गुणा यस्य तत्तद्रुणं तप्तलोष्ट-कमुपलसिकतादिभिस्तप्तं तन्निर्वापितं शीतीकृतं शस्यते । अथवा तदेव समशर्करं शस्यते । अथवा दर्भपूर्वेण तृणाख्येन पंचमूलेन कथितं शस्यते । तथा लाजासक्तुभिः कृतो मंथः प्रशस्यः । तथा आमैरभृष्टैर्यवैर्वाटयः प्रशस्तः । शीतीभूतः शर्करामाक्षिकयुक्तः । यवागूः शालिभिस्तथैव शर्करामाक्षिका-न्विताः शस्ताः । तथा चिरंतनैः कोद्रवैः शर्करामधुयुक्ता यवागूः शस्ताः । तथा शीतेन शीतीकृतेन द्रव्येण शीतवीर्यैर्द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं हितम् । अथवा शीवशीतजलैः परिषिक्तस्य पुंसः पयसा सशर्करामार्दीकं भोजनं हितं । अथवा न केवलं पयसा सात्म्यादिवशान्मांसरसैर्जागलैः किंचिदम्ललवणै-र्घृतभर्जितैर्भोजनं हितम् । तथा मुद्रमसूरादिकानां यूपैर्जीवनीयरसयुतैर्भोज-नं हितम् । तथा शीतैः शीतवीर्यैश्चंदनादिभिस्तथेक्षुरसे सिद्धं क्षीरघृतं नस्यं हितम् । क्षीरोद्भवं घृतं क्षीरघृतं तथा सूत्रस्थानोदिता निर्वापणा रोपणा गंडूषा हिताः । तथा दाहज्वरे य उक्ता लेपाद्या दूर्वादिभिर्वातपित्तघ्नैरित्यादि-ग्रंथनिर्दिष्टास्ते च हिताः । तथा निरीहत्वं निर्व्यापारत्वं हितं तथा मनसो रतिनिर्वृत्तत्वात् । तथा महासरितां महान्हदानां महातडागानां च दर्श-नस्मरणानि हितानि ।

इति तृष्णासु सामान्येन चिकित्सितमुक्तं विशेषेणाह ।

तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ ६६ ॥

रसाश्च बृंहणा शीता विदार्यादिगणांश्च वा ।

पवनोत्थायां तृष्णायां दधि गुडेन सह शस्यते । मांसरसाश्च बृंहणाः
शस्ताः । तथा विदार्यादिगणान्बु विदारिपंचागुलेत्यादिभिः सृतं तोष्यं
पानीयं शस्तम् ।

पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुंबरजो रसः ॥ ६७ ॥

तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणान्बु वा ।

तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ ६८ ॥

मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरीवृक्षैश्च कल्पितान् ।

बीजपूरकमृद्बीका वटवेतसपल्लवान् ॥ ६९ ॥

मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याहं च जले शृतम् ।

ज्वरोदितं वा द्राक्षादिपंचसारांबु वा पिबेत् ॥ ७० ॥

पित्तोत्थायां शर्करान्वितः पक्वोदुंबरफलजो रसस्तेषामुदुंबराणां वा का-
थो हिमस्तद्वच्छीता युक्तः शस्यते । तथैव सारिवादिगणान्बु सारिवोक्षीरे-
त्यादि भ्रशस्यते । तद्विधैः शीतवीर्यैश्च गणैः कृतान् शीतकषायान् ससितामा-
क्षिकान् पिबेत् । तथैव मधुररसैर्द्राक्षादिभिर्द्रव्यैः कल्पितान् । क्षीरीवृक्षैश्चा-
श्वत्थन्यग्रोधादिभिः कल्पितान् शीतकषायान् सशर्करामधून् पिबेत् ।
बीजपूरकादिपल्लवान् कुशकाशानां मूलानि मधुकं चैतज्जले शृतं पिबेत् ।
शीतमिति प्रकृतत्वाद्योग्यत्वाच्चात्र योज्यं । अथवा ज्वरचिकित्सितोक्तं
द्राक्षामधूकेत्यादिकं फाटं शीतकषायं पिबेत् ॥

पंचसारांबु वा मधुरखर्बुरमृद्बीकेत्यादि रक्तपित्तचिकित्सिते पठितं पिबेत् ॥

कफोद्भवायां वमनं निबप्रसववारिणा ।

बिल्वाढकी पंचकोलदर्भपंचकसाधितम् ॥ ७१ ॥

जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ।

मूद्रयुषं च सव्योषपटोलीनिबपल्लवम् ॥ ७२ ॥

यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ।

श्लेष्मजायां तृष्णायां निबपत्रपानीयेन वमनं शस्तम् । बिल्वादिभिर्बलं

साधितं कफतृष्णायां पिबेत् । रजन्या हरिद्रया जलं सिद्धं पिबेत् सक्षौ-
द्रशर्करं कफतृष्णायां मुद्गयूषं च त्रिकटुपटोलं निबपलवान्वितं पिबेत् ।
यवान्नं तीक्ष्णकवलं तीक्ष्णनस्यं तीक्ष्णलेहं च शीलयेत् ।

सर्वैरामाच्च तद्धन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ ७३ ॥

त्र्युषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णांबुमस्तुभिः ।

सर्वैरामाच्च तृष्णायां सत्यां तद्वत्सन्निपातघ्नी आमघ्नी च क्रिया इष्टा
तथा च वमनमिष्टं त्र्युषणारुष्करवादियुक्तेन फलाम्लेनोष्णजलेन वा
मस्तुना वा इष्टं ।

अन्नात्ययान्मंडमुष्णं हिमं मथं च कालवित् ॥ ७४ ॥

अन्नात्ययादन्नविरहात्तृष्णायां सत्यां मंडमुष्णशीतं मथं च कालप्रकृतिसा-
त्म्यादिवत् पिबेत् । वातकफप्रकृतिना पित्तश्लेष्मप्रकृतिना पित्तप्रकृतिना च
हिमो मथः पेयः । एवं कालसात्म्यादिषु निरूप्यं । सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः
शीतोदकपरिप्लुताः । नातिद्रवो नातिसाद्रो मथ इत्यभिधीयते ।

तृषि श्रमान्मांसरसं मद्यं वा ससितं पिबेत् ।

श्रमान्तृषि जातायां मांसरसं मद्यं सशर्करं पिबेत् ।

आतपात्ससितं मथं यवकोलांबुसक्तुभिः ॥ ७५ ॥

सर्वाण्यंगानि लिपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ।

आतपात्तृषि यवकोलोद्भवैः सक्तुभिः सशर्करं मथं पिबेत् । सर्वाणि
चांगानि तिलपिण्याककांजिकैर्लिपेत् ।

शीतस्नानात्तृमद्यांबु पिबेत्तृष्मान् गुडांबु वा ॥ ७६ ॥

शीतस्नानाच्च तृष्मान्मद्यांबु पिबेत् । तृष्मानिति मनुपि मयडिति गत्वे
रूपम् । गुडजलं वा पिबेत् ।

मद्यादर्धजलं मद्यं स्नातोम्ललवणैर्युतम् ।

मद्यातृष्णानर्धजलं मद्यं क्वातश्चाम्ललवणाभ्यां युतं पिबेत् ।

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं जलम् ॥ ७७ ॥

क्लेहेन तीक्ष्णतरोऽमिर्यस्य स नरस्तृष्णाग्निसर्गशीतलं जलं पिबेत् ।

स्नेहादुष्णांशु जीर्णात्तु जीर्णन्मिडं पिपासितः ।

स्नेहात् पुनरजीर्णात् पिपासित उष्णांशु वा पिबेत् । जीर्णात्तु स्नेहात्तृ-
षि मिडं पिबेत् ।

पिबेत्स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्द्धिं गुडोदकम् ॥ ७८ ॥

स्निग्धान्नेन भुक्तेन तृषितो हिमस्पर्द्धिं तु हिमशीतलं गुडोदकं पिबेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णांशु तदुच्छिखेत् ।

गुर्वाद्यन्नेन भुक्तेन तृषितः पीत्वोष्णांशु तद्गुर्वाद्यन्नमुदमेत् ।

क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधम् ॥ ७९ ॥

क्षयजायां तृषि क्षये हितं यद् बृंहणमौषधं तत्सर्वं हितं शस्तम् ।

कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ।

कृशादीनां तृषिजातायां क्षीरं हितमथवा छागो रसो हितः ।

क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ॥ ८० ॥

सोर्ध्ववातायां तृषि क्षयकासहरैः शृतं क्षीरं हितं । च शब्दान्मांसरसश्च ।

रोगोपसर्गजातायां धान्यांशु ससितामधु ।

पाने प्रशस्तं सर्वाश्च क्रियारोगाद्यपेक्षया ॥ ८१ ॥

रोगोपसर्गजातायां तृषि धान्यांशु ससितामाक्षीकपाने प्रशस्तं । सर्वा च
क्रियारोगाद्यपेक्षया शस्ता ।

तृप्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।

मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयाच्चरितं ततः ॥ ८२ ॥

सात्स्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरः ।

तस्यां जितायामन्योऽपि शक्यो व्याधिश्रिकित्सितुम् ॥८३॥

पूर्वामयेन क्षीणः सन् तृष्णकृत् पिपासितो यदि जलं न लभेन तदा मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् । ततश्च हेतोस्त्वरितं शीघ्रतरं तस्य नरस्य पूर्वमन्येभ्यो रोगेभ्यः सात्स्यान्नपानभैषजैस्तृषं जयेत् । ततोपरं रोगं किमेवं क्रियत इत्याह । तस्यां तृषि जितायां सत्यामन्योपि रोग उपक्रमितुं शक्यः ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सास्थाने छर्दिचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

छर्द्यादिचिकित्सितादनंतरं मदात्ययचिकित्सितारंभश्चिकित्सामान्यहेतुर्यतस्तृष्णाया यथा वातपित्ते कारणं तथा मदात्ययस्यापि ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यं दोषमधिकं पश्चेत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

यं दोषं तत्र मदात्यये वातादिकमुल्लघ्नं पश्येत्क्षयेज्जानीयात्तस्य दोषस्यादौ प्रथमत एव प्रतिकारयेत् प्रतिकारं कुर्यात् । एवं समविषमदोषो मदात्ययश्चिकित्स्यः । तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये कफस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् । किमित्येवं क्रियत इत्याह ।

पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ।

हि यस्मात्कालक्रमेण पित्तमारुतावसानो बाहुल्येन मदात्ययः स्यात् । प्रथमं कफस्याधिक्यं । ततः पित्तमारुतावधिकौ भवतः । कफस्थानानुपूर्व्या व्याख्यानं ज्वरचिकित्सिते व्याख्यातम् ।

हीनमिथ्यानि पीतेन यो व्याधिरूपजायते ॥ २ ॥

समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।

मद्यस्य विषसादृश्यात्

हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिरुत्पद्यते स व्याधिस्तेनैव मद्येन समपीतेन सम्यग्मात्रया पीतेन शाम्यति । यावद् दृष्टेर्न संभ्रातिर्यावन्नक्षोभ्यते मनः । तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदेत्येवं लक्षणं पानं सममेव पीतम् । येनैव माद्रीकेनाथवा माधवेन गौडादिना वा यो जातो व्याधिः स तेनैव माद्रीकादिना शाम्यति । कुत एवं स्यादित्याह । मद्यस्य विषसादृश्यात् । यथा तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्विषं युक्तं तथैव तत्संख्यतैरेव गुणैर्मद्यमपि युक्तं । ततश्च मद्यस्य मद्येनैव शान्तिर्युक्ता । ननु यदि विषसादृशं मद्यस्य ततो यथा विषस्य विषांतरेण शान्तिस्तथा मद्यस्यापि मद्यांतरेण शान्तिः प्राप्तेत्याशङ्क्याह ।

विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषांतरमपेक्षते ।

सत्यमेतत् । एवं प्राप्तम् । किंतु गुणैर्दशभिरुत्कर्षवृत्तिभिरधिकशक्तिस्वरूपैर्योगात्संबंधाद्विषं विषांतरमपेक्षते । न तु तद्विना तदेव स्वोत्थे रोगप्रशमायालम् । मद्यं तु हीनवृत्तिभिर्दशभिर्गुणैर्योगात्त्र मद्यांतरमपेक्षते । एवं तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्विषान्मद्यस्य वैलक्षण्यम् ।

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ।

यान्कुर्यान्मंदतृण्मोहज्वरांतर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मद्योच्छ्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतस्सु मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ ६ ॥

जीर्णामद्यदोषस्य प्रकांक्षालाद्यवे सति ।

यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥

स्वभावत एव तीक्ष्णोष्णेन तथा अतिमात्रेण तथा अम्लविदाहिना मद्येन पीतेनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां च गतो यान्मदादीन् कुर्यात् । तथा भोजनतो मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण स्रोतस्सु रुद्धो या दारुणा मूर्धादिषु वेदनाः कुर्यात् तान्मदादीन् ताश्च वेदनाः मद्यमेव यौगिकं विधिना युक्तं निहन्ति । किंभूतस्य पुरुषस्य । जीर्णमद्यदोषस्य तथा प्रकांक्षायां लाघवे सति ते च ताश्च तान् पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषः । ननु यदि मद्यमेव तान्निहन्ति ततश्चिकित्सांतरारंभो न युक्तः । नैवं । बन्धो हि चिकित्साः प्रतिरोगं प्रोक्ताः । तस्माच्चिकित्सांतरोपन्यासो युक्त एव । ननु कथं तान्मद्यमेव निहन्तीत्याह ।

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।

मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्पंदनादलम् ॥ ८ ॥

यस्मान् क्षारोम्लोपसंहितो द्रागेव माधुर्यं याति । आम्लेषु मध्ये मद्यं श्रेष्ठं दोषविष्पंदनात् पर्याप्तम् ।

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।

सात्त्विकत्वाच्च तदेवास्य धातुसांम्यकरं परम् ॥ ९ ॥

पुरा मदात्ययनिदानोक्तैस्तीक्ष्णोष्णाद्यैर्गुणैस्तथा मद्यवर्गोक्तैर्दीपनाद्यैर्गुणैः करणभूतैस्तदेव मद्यं सुष्ठु धातुसांम्यकरम् । धातुसांम्यकरमिति त्वात्र हेतौ तृच् ।

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।

जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथा शृतम् ॥ १० ॥

सप्ताहमथवाष्टरात्रं पानात्ययौषधं कुर्यान्नाधिकं कालम् । यत एतावता कालेन विमार्गस्थं पानं परिणमति ।

परं ततोबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।

यथायथं प्रयुजीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥

तत एतस्मात्कालादनंतरमूर्ध्वं यो रोगोनुबध्नाति तस्य रोगस्य कृतपा-
नात्ययौषधश्च यथास्वं भेषजं प्रयुञ्जीत ।

इति सामान्येन चिकित्सितमुक्ता विशेषेणाह ।

तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥

यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।

शूल्यैर्मासैर्हीरितकैः स्नेहवाद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥

उष्णस्निग्धाम्ललवणा मद्यमांसरसा हिताः ।

आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृतारागखांडवाः ॥ १४ ॥

गोधूममाषविकृतीर्मृदुश्चित्रामुखप्रियाः ।

आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसूक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥

सुरभिर्लवणा शीता निगदा वाच्छवारुणी ।

स्वरसो दाडिमः काथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥

शुंठी धान्यात्तथा मस्तुसूक्तांभोत्थाम्लकांजिकम् ।

अभ्यंगोद्धर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं घनम् ॥ १७ ॥

घनश्चागुरुजो घूपः पंकश्चागुरुकुंकुमः ।

कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णांगयष्टयः ॥ १८ ॥

हर्षेणालिङ्गनैर्युक्ताः प्रियाः संवहनेषु च ।

तेषु मदात्ययेषु मध्ये वाताधिके मदात्यये पिष्टकृतं मद्यं दद्यात् ।
बीजपूरकादिभिर्द्वैशसात्म्यादिवशात् समस्तैर्व्यस्तैर्यथा योगयुक्तं तथा मे-
ध्यस्य मेदुरस्य मांसस्य रसाः हिताः । किंभूताः । उष्णाः स्निग्धाम्ललवणाश्च
तथा रागाः खांडवाश्चाम्रातकपेशीभिः संस्कृता हिताः । लक्षणमेषामृत-
चर्यायामुक्तं । तथा गोधूममाषाणां विकृतीर्हिताः । किंभूताः । मृदवोऽतीक्ष्णाः
चित्रा नानाप्रकारा मुखप्रिया वदनरुचिकृतः । तथा आर्द्रिकादिगर्भिणी
अच्छवारुणी च हिता । किंभूता । सुरभिर्लवणा शीता च । तथा निगदा

पुराणा तथा दाडिमात्स्वरसोहितः । पंचमूलात् कनीयसो ह्रस्वात्
काथः शुंठीधान्यांव्वकाथो हितः । तथा मस्त्वादि हितं । तथाभ्यंजनादि
उष्णं हितं । प्रावरणमाच्छादनं घनं हितं । अगरुजश्च धूपो घनो बहुलो
हितः । अगरुः कुंकुमपंकोनुपानं हितं । तथा म्रिया हर्षेण म्रीत्या
आलिङ्गनं परिष्वंगस्तत्र युक्ताः । संवाहनेषु शरीरमर्दनेषु च युक्ता हिताः ।
कुचाश्वोरवश्च श्रोण्यश्चैतैः शालंते यास्ता एवम् । तथा यौवनेनोष्णागय-
ष्टिः शरीरलता यासां ता एवम् ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधुना युतम् ॥ १९ ॥

रसैर्दाडिमस्वर्जूरप्रव्यद्राक्षापरूषकैः ।

सुशीतं ससितासक्तुयोज्यं तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥

स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

पित्ताधिके मदात्यये बहुजलं शार्करं मद्यविशेषं योज्यं । मधुमाक्षिकं
वा रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तैः । तच्च सुष्टु शीतं कृत्वा योज्यं । परूषकाण्यत्र
मधुराणि योज्यानि नाभ्लानि तेषां कफपित्तकरत्वात् । तथा च मुनिः ।
अम्लं परूषकं द्राक्षाबदराण्यारुकानि च । पित्तश्लेष्मपमकोपीनीति । तादृक्
च सुशीतं पानकं योज्यं । किंभूतम् । सह सितासक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम् । सक्त-
वश्च लाजा नियोज्या योग्यतरत्वान्तु यवानाम् । तथा स्वादुवर्गस्य काथेन
संयुक्तं मद्यं समाक्षिकं योज्यम् ॥

शालिषष्टिकमश्रीयाच्छराजैणकर्पिजलैः ॥ २१ ॥

सतीनमुद्रामलकपटोलीदाडिमैरपि ।

शालिषष्टिकं भुञ्जीत । कैः सह । शशादिजै रसैर्देशादिसात्म्यवशात्
सतीनादिजैश्च रसैः ।

कफपित्तं समुत्क्रिष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ २२ ॥

पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।

द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिपरं हितः ॥ २३ ॥

तथाभिर्दीप्यते तस्य दोषशेषास्त्रपाचनः ।

तृद्धिदाहवान्मदात्ययी कफपित्तं समुत्क्रिष्टं समुत्थितं स्वस्थानाच्युता-
भासं सम्यग्वमेत् । किं कृत्वा । अंबु शीतं पीत्वा मद्यं वा भूरिणा इक्षुरसेन
संयुतं पीत्वा । अथवा द्राक्षारसं पीत्वा । परमनंतरं संसर्गी तर्पणादिभिः
सुष्ठु हितः । कृतवमनादिकस्यानंतरं पेयादिक्रमः संसर्गीत्युच्यते । एवं
कृते सति तस्य मदात्ययिनोऽभिर्दीप्यते । किंभूतः । दोषशेषस्यानास्याहारस्य
पाचनः ।

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥

तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ।

गुडूचिभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥

सशृंगवेरं युंजीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वदिरुजासु च तृष्णायां विदा-
हसहितायां हृदये उरसि च सोत्क्लेशे सति गुडूच्यादीनां रसमथवा पटो-
लस्य रसं सनागरं युंजीत । अल्पस्वित्तिरिस्तिर्तिरि प्रति सुप्रतिनामात्रार्थं
इत्यव्ययीभावः ।

तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥

दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनम् ।

जीर्णेद्यान्मधुराम्लेन च्छागमांसरसेन वा ॥ २७ ॥

अतितृप्यते च पुरुषाय वातपित्तेधिके सति द्राक्षारसपानं दद्यात् । किं
भूतम् । शीतलं तथा दोषानुलोमनम् । जीर्णं च तस्मिन् छागमांसरसेन मधु-
राम्लेनाश्रीयत् ।

तृप्यत्पराः पिबेन्मर्द्यं मेदं रक्षन् बहूदकम् ।

मुस्तदाडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥

पटोल्युत्पलकंदैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

तृषिसत्यामन्यं मंदं मेदं रक्षन् बहूदकं मयं पिबेत् । पर्णिनीभिः
कथितं वा पटोल्यादिशृतं वा सर्वमेतच्छीतं पातव्यम् । यत्तोयं स्वभावादेव
वा हिममिति ।

मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥

यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निःकृष्य चेष्टते ।

पाययेत्कामतोभस्तं निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

मद्यातिपानाद्वेतोरब्धातौ क्षीणेलपीभूते तेजसि चोद्धते क्षोभिते सति यः
पुरुषः शुष्कगलताल्वोष्ठः सन् जिह्वां निःकृष्य निःसार्य चेष्टत इतश्चे-
तश्च लुठति तं नरं कामत इच्छया अंभो निशीथे यः पवनस्तेनाहतं
पाययेत् ।

कोलदाडिमदृक्षाम्लचुक्रिकाचुक्रिकारसः ।

पंचाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ३१ ॥

कोलादिभिः पंचाम्लको मुखालेपो द्राक् तृष्णां शमयति ।

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिर्मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥

दाहं प्रकुरुते घोरं तत्रातिशिशिरो विधिः ।

अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ॥ ३३ ॥

पानस्य मयस्योष्मा त्वचं प्राप्तः पित्तरक्ताभ्यामभिर्मूर्च्छितो मिश्रितो
दाहं दारुणं प्रकर्षेण कुरुते । तत्र दाहे शीतो विधिः कार्यः शीतोपचा-
रेणाप्यशाम्यति सति दाहे मांसरसैस्तृप्ते नरे रोहिणीसंज्ञा शिरा व्यधय-
द् वैद्य इति शेषः । व्यधयेदिति घटादित्वान्मित्वे ब्रूवः ।

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिबेत् ॥ ३४ ॥

शीतं गुंठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

श्लेष्माधिकं मदात्ययं वमनोपवासाभ्यां जयेत् । गुंठयाद्यन्यतमोदकं
शीतकषायं पिबेत् ।

निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३५ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव च ।

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ॥ ३६ ॥

ततो निरामं जातक्षुधं संतं काले यथोचिते शार्करं बहुमाक्षिकं बहुक्षौद्रं पाययेत् । मधुमाद्रीकं वा बहुक्षौद्रं । द्रवमप्येतत् पुराणम् । तथारिष्टमभयादिभूतं पाययेत् सीधुं वा पाययेत् । किंभूतम् । रूक्षा ये तर्पणास्तैः संयुक्तं यवानीशुंठीभ्यां संयुक्तम् ।

यूषेण यवगोधूमं तनुनाल्पेन भोजयेत् ।

उष्णाम्लकटुतिक्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ ३७ ॥

शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा घन्वचारिणाम् ।

साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ ३८ ॥

तथा कौलत्थेन यूषेण यवगोधूमं भोजयेत् । किंभूतेन तनुना स्वच्छेन । तथाल्पेन उष्णेनाम्लकटुतिक्तेनाम्लघृतेन । अथवा शुष्कमूलकजै रसैश्छागैर्वा रसैर्घन्वचारिणां वा रसैर्भोजयेत् । किं भूतः । सहाम्लवेतससैधवपटोलपत्रत्रिकटुकदाडिमैः ।

प्रभूतशुंठीमरिचहरिताद्रकपेशिकम् ।

बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३९ ॥

करीरकरमर्दादिरोचिष्णुबहुशालनम् ।

प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितनिमर्दकम् ॥ ४० ॥

यथाग्निं भक्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत् ।

मांसं यथाग्निं भक्षयन्मांसं भक्षयन्माधवं निगदं पुराणं पिबेत् । किंभूतम् मांसं । विविधैः प्रकारैः कल्पितो निष्पादितो निमर्दको येन मासेन तद्वि कल्पितनिमर्दकम् । तदेवं विविधप्रकारत्वं निमर्दकस्याह । प्रभूता उल्कटाः शुंठीमरीचहरिताद्रकपेशयो यस्मिन्स्तदेवम् । हरिताद्रकस्य शस्त्रकृतात्रादीर्षाकारा अवयवाः पेशय उच्यन्ते । बीजपूररसादिभिरम्लस्तथा भ्रष्टो

यथायथं स्नेहादिना नीरसः शुष्कप्रायो वृत्तितो व्यञ्जनप्रकारो यत्तत्तदेवम् ।
करीरादिरोचिष्णुरोचनशीलं बहुप्रभूतं शालनं हरितकं यस्मिन् तथा प्र-
कषेण व्यक्तं स्पृष्टं वक्ष्यमाणमष्टांगलवणं यत्र तदेवं विविधं कल्पनं कृत-
म् । क्रियाविशेषणान्येतानि ।

सितासौवर्चलाजाजीतित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४१ ॥

त्वगेलामरिचार्द्धशामष्टांगलवणं हितम् ।

स्रोतोविशुद्ध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४२ ॥

सिताद्यैरष्टांगलवणमन्वर्थसंज्ञं कफाधिके मदात्यये हितम् । स्रोतः शुद्धि-
रुदभिदीपनं च ।

रूक्षोष्णोद्धर्तनोद्धर्षत्नानभोजनलंघनैः ।

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४३ ॥

मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ।

रूक्षोष्णैरुद्धर्तनादिभिल्लघनेन तथा युक्त्या देशकालाद्यपेक्षित्या सकामा-
भिर्दयिताभिः सह यज्जागरणं तेन तेन च कफाधिको मदात्ययो द्रागेव
शमं याति ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४४ ॥

संनिपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।

तत्र वातोल्बणे मद्यमित्यादि । पित्तोल्बणे बहुजलमित्यादि । तथा
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् । श्लेष्मोल्बणमित्यादि च त्रिविधं संनिपातं
पृथग्दोषबलं प्रतिलक्षणीकृत्य कर्म निर्दिष्टं कर्मैदमुक्तं न केवलमत्र त्रि-
विधे संनिपाते शेषेऽपि दशविधे संनिपाते विकल्पयेद् द्विविधं कृत्वा कल्पयेत्
कुर्याद्द्वय इति शेषः । एतदुक्तं भवति । वातोल्बणे मदात्ययबे संनिपाते
यत्कर्म निर्दिष्टं तथा पित्तोल्बणे मदात्ययबे संनिपाते यत्कर्म निर्दिष्टं
तदेव वातपित्तोल्बणे कुर्यात् । एवं दोषबलप्रपेक्ष्य सर्वस्मिन् मदात्यये
चिकित्सितं कुर्यात् । स दशविधः संनिपातः शिष्यहितायाद्येह प्रद-

र्श्यते । उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा हिमः । उत्कर्षेण
यदा द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयकः । एको मध्येन दोषः स्याद् द्वा-
वल्पेन तृतीयकः । उत्कर्षेणैक एवस्यादल्पेन द्वौ चतुर्थकः । उत्कर्षेण यदा
द्वौ तु अल्पेनैकश्च पंचमः । एकोऽल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठकः ।
उत्कर्षेणः समस्ताः स्युरेवं भवति सप्तमः । मध्येन सर्वेपि यदा तदा भवति
चाष्टमः । अल्पेन सर्वेपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः । अल्पेनैको मध्ये-
नैकस्तरामन्य इति स्फुटाः । संनिपातस्य मुनिना दशभेदाः प्रकीर्तिताः ।

त्वङ्नागपुष्पमगधामरीचाजाजिधान्यकैः ॥ ४५ ॥

परूषकमधूकैलासुराद्वैश्च सितान्वितैः ।

सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिबोधितं ॥ ४६ ॥

मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यमिदीपनम् ।

त्वगादिभिः शर्करान्वितैः कपित्थरसयुक्तं कर्पूरकृताधिपानकं सर्वेषु
मदात्ययेषु पातव्यं रुच्यमिवृद्धिकरम् ।

नाविक्षोभ्य मनोमद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ ४७ ॥

कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रिया ।

मद्यं यस्मान्मानसं न अविक्षोभ्य अपि तु मनसः प्रक्षोभणं कृत्वा न
च शरीरस्य विहननमकृत्वा एव यथा कथंचिन्मदात्ययं कुर्यात् । यतश्चै-
तस्माद्धेतोर्हर्षोत्पादका क्रिया एष्टव्या नाक्षोभ्येत्ययं पाठो न श्रेयान् ।
अल्प वादेशस्यात्र दुर्लभत्वात् ।

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४८ ॥

न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।

तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्ष तथा पयः ।

संशुद्धिशमनाद्येषूपक्रमेषु कृतेष्वपि यदि मददोषान्मद्योत्थो व्याधिर्न
शाम्येत् तस्य मद्येन विदग्धस्यात एव च कफे सौम्ये धातौ क्षीणेऽत एव

जाते दौर्बल्यलाघवे अल्पप्रमाणत्वे काश्ये च सति तदानीं सामर्थ्याद्वात-
पित्तयोरतिरिक्तता वातपित्ताधिक्यस्य च क्षीणोजस्त्वान्तथा पयः पथ्यम् ।
यथा ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथावर्षम् । वर्षमिति वृषे कृद्धिधौ भयादीनामुपसं-
ख्यानमित्यच ।

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुण्यति ॥ ५० ॥

ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

हि यस्मान्तस्य तुल्यगुणैः सर्वैर्गुर्वादिभिरोजसः क्षीरं मद्याच्च विपरीतं
गुणैः । तथा च मुनिः । स्वादुशीतं मृदुस्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् । गुरु-
मंदं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः । तदेवं गुणमेवोजः सामान्यादभिवर्धये-
दिति । यतश्चैवं । तस्मान् मद्यक्षीणस्य क्षीणमोजः क्षीरमाश्वेव पुण्यति
वृद्धिं प्रापयति । नत्वपरं द्रव्यं यथोक्तहेत्वभावात् ।

पयसा विजिते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५१ ॥

क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।

न विट्क्षयध्वंसकोत्थैः स्पृशेन्नौषद्रवैर्यथा ॥ ५२ ॥

पयसा रोगे मदात्ययाख्ये निवर्तते बले जाते सति मद्योचितः पुमान्
क्षीरप्रयोगं निवर्तयेत् । मद्यं चाल्पाल्पं क्रमेणोपयुञ्जीत । यथा विट्क्षयध्वं-
सकोद्धवैरुपद्रवै रसो न स्पृशेत् । विट्क्षयोद्धवा विकाराः कायशिरोरोगाद्या
ध्वंसकोपद्रवाः श्लेष्मनिष्ठीवादयः ।

तयोस्तुस्यादृतं क्षीरं बस्तयो बृंहणाः शिवाः ।

अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानमन्नपानं च वातजित् ॥ ५३ ॥

तयोर्विट्क्षयध्वंसकयोर्धृतं क्षीरं च चिकित्सितं स्यात् । तथा बस्तयो
बृंहणाः शिवा निरपायाः । तथाभ्यङ्गादीनि यच्च वातपित्तजिदनुपानं तच्च स्यात् ।

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।

अतोस्य वक्षते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५४ ॥

युक्तमद्यस्य पुंसो मद्योत्थो व्याधिर्नोपजायते । युक्तमद्यत्वाद्यतोऽतो-
स्माद्वेतोरस्य मद्यस्य संयोगो वक्ष्यते । यः केवलं सुखायैव स्यात् । अधु-
ना सुरां संपन्नामाह । तथा चोक्तं संप्रहेऽश्विनग्रहे ।

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।

दधार्त्यैद्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ १५ ॥

अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ।

सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुतारो च हूयते ॥ १६ ॥

या सर्वोषधिसंपूर्णान्मध्यमानात्सुरासुरैः ।

महोदधेः समुद्रूता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ १७ ॥

मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।

मदशक्तिमनुघ्नंती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ १८ ॥

यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ।

कुलंगनापि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ १९ ॥

अनंगालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।

तरंगभङ्गभृकुटीतर्जनैर्मानिनी मनः ॥ २० ॥

एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्दृतिम् ।

यथाकामं भटावाप्तिपरिदृष्टाप्सरोगणे ॥ २१ ॥

तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजन्त्यसून् ।

यां शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ २२ ॥

नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वमिव सेवते ।

शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ २३ ॥

गोष्ठीमहोत्सवोद्यान न यस्याः शोभते विना ।

स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यथा ॥ २४ ॥

अप्रसन्नापि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।

अपीद्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थितया यया ॥ २५ ॥

अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयंवेद्यैव यापरम् ।

इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६६ ॥

प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ ६७ ॥

देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

पानप्रवृत्तौ सत्यां तां सुरां तु विधिना पिबेत् ॥ ६८ ॥

या सुरा आश्विनं महत्तेजो दीप्तं दधाति । आश्विनमित्यश्विनोरिदमि-
त्यण् । नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते इत्यण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः । या च
सुरा सारस्वतं बलमुत्साहमैंद्रं च वीर्यं शक्तिं वैष्णवं च प्रभावं माहात्म्यं द-
धाति । या च मदनस्यास्त्रं प्रहरणं बलभद्रस्य या पुरुषार्थः परं प्रयोजनम् ।
या च सौत्रामण्यां यज्ञे द्विजास्ये हुताशे च या हूयते । या च महोदधेः
सर्वौषधिसंपूर्णा देवदानवैर्विलोडयमानाल्लक्ष्म्यादिभिः सहोत्पन्ना । या च
सुरा मदशक्तितम्यजंति बहुभिर्मध्वादिभिराकारैः स्थिता । यां सुरां पीत्वा
विलासिन्यो मृगलोचना यथार्थमन्वर्थं नाम विभ्रति विलासो विद्यते यासा-
मिति । यां पीत्वा कुलवामलोचनाप्युद्धतमानसा सती अनंगालिगितैरंगैर्मुने-
रपि चेतः क्वापि नयति । तरंगभंगा कुटिला भृकुटिस्तरंगभंगाभृकुटिस्तया त-
र्जनानि प्रणयकलहविशेषास्तैर्मानिन्यो मानसमेकं प्रसाद्य द्वयोरपि स्त्रीपुंसोर्या
निर्वृत्तिं सौख्यं या सुरा करोति । यां सुरामास्वाद्य नराः समरे तृण-
मिव प्राणास्त्यजंति । कीदृशि युद्धे । यथेच्छं भटस्य शूरपुरुषस्य या अ-
वाप्तिरिष्टिस्तया परित्दष्टो मुदितोप्सरःसंघो यस्मिन्नाहवे तस्मिन् । यां सुरां
बहुभिः प्रकारैराहारादिमध्यावसानलक्षणैस्तथा यां बहुविग्रहां मधुमाधवादि-
भिरनेकशरीरां शीलयित्वापि नित्यं हर्षस्यातिवेगेन तत्पूर्वमिव तत्प्रथ-
ममिव सेवते । यां दृष्ट्वा उपलभ्यास्वादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते । य-
स्याः सुराया ऋते गोष्ठ्यादिर्न शोभते यया च वियुक्तः शोचते । शोचत
इति नडिभ्यस्तङ् । या चाप्रसन्ना कलुषापि प्रीत्यै प्रसन्ना स्वस्था सतिं स्वर्गं
एव स्यात् । यया चातःस्थितया इंद्रमपि दुःस्थितं मन्यते । अनिर्देश्यमप्य-
वर्णनीयं सुखं यस्मिन्नास्वादे स तथाविध आस्वादो यस्याः सैव । या के-

बलमात्मनैव वेद्या इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण चित्रासु नानाविधास्वस्थासु प्रियां बलभामनुकरोत्यनुहरति । प्रियापक्षे नमार्थः । मणयकलहार्थः । अप्रसन्ना कुपिता । प्रसन्ना त्यक्तकोपा । अनिर्देश्यः सुखास्वादः सुखोपलभो यस्या इति योज्यम् । एवं यां शीलयित्वेत्यादिः सर्वोपि ग्रन्थः प्रियायामपि योज्यः । तथा यद्यस्मात्सुरा प्रिया इष्टा अतिप्रियतां सुष्टुवल्लभत्वं याति । यत्प्रियस्य प्रकृतत्वात्सुरा प्रियस्य विशेषेण प्रियतां याति । या सुरा प्रीतिरिति या वागिति या पुष्टिरिति या देवादिभिः स्तुता । पानप्रवृत्तौ सत्यां येषां पानाधिकारोऽस्ति धर्मशास्त्रेष्वनिषिद्धत्वात् तां पूर्वोक्तगुणां सुरां विधिना वक्ष्यमाणेन पिबेत् ।

संभवन्ति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्ताहते मद्यात्तेन सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६९ ॥

ते मेदोनिलकफोद्भवा रोगा न संभवन्ति । दारुणा दुःसहा ये विधियुक्तान्मद्याहते न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन मयेन सर्वे मेदोनिलकफजा रोगाः सिध्यन्तीति भावः ।

अस्ति देहस्य सावस्था यस्यां पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्याग्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ ७० ॥

देहस्य सा अवस्था मक्लिन्नदेहमेहादिका अस्ति यस्यां पानं निवार्यते । मद्यादन्यथा किंभूतात् निगदात् । तथा विविधौषधसंस्कृतात् । मद्यमेवंविधं वर्जयित्वा पानं निषिध्यत इत्यर्थः ।

अनूपं जांगलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम् ॥ ७१ ॥

अनूपं जांगलं मांसं विधानेनाप्युपकल्पितं मद्यं विनोपयुक्तं कथं संपरिणमति । पुनरपि मद्यमेव श्लेषयन्नाह ।

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लघुनस्य च ।

मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान् गुणः ॥ ७२ ॥

लघुनस्य च दारुणतरवातव्याधिविनाशिनः मद्यमांसरहितस्य कियान्
गुणः स्यात् । अल्प एवेत्यर्थः ।

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।

पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनाम् ॥ ७३ ॥

तथा निगूढस्यात्यर्थं प्रणष्टस्य शल्यस्याहरणे तथा शस्त्रादिकर्मणि
पीतमद्यो नरः सुखमक्लेशेन वैद्यविकत्थनां कदर्थनां सहते ।

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ।

न चातः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिहृत् ॥ ७४ ॥

तथा अनलस्यामेरुत्तेजनं रुच्यं शोकादिघ्नम् न च कदाचित् तस्मान्म-
द्यात् परमन्यत् श्रेष्ठमस्त्यारोग्यादिकृत् ।

रक्षता जीवितं तस्मात्प्रेयमात्मवता सदा ।

आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७५ ॥

यत एवं महागुणं मयम् । तस्माज्जीवितं रक्षता नरेण तथा आत्मवता
सुधीमतासदाप्रेयमाश्रितानामुपाश्रितानां च हितम् । परमं धर्मसाध-
नमुपायः । अथास्य पाने विधिमाह ।

स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन्यथास्वं

वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्ताम्-

आहारमंडपसमीपगतां श्रयेत् ॥ ७६ ॥

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसंघैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ ७७ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

कांचीकलापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादम् ॥ ७८ ॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभि-

श्रकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ७९ ॥

स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥ ८० ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्ततः ॥ ८१ ॥

तालवृंतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीवशीतलैः ।

दर्शनेपि विदधद्वशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ८२ ॥

चूतरसेंदुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कांतमनंगमिवोद्बहदंगं ॥ ८३ ॥

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा इद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे समृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ८४

धृतिमान् स्मृतिमानित्यमनूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८५ ॥

जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रातिर्वर्धितश्रीकम् ।

कांतामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८६ ॥

लातो नरः सुरादीन् प्रणम्य यथास्वं यथायोग्यं समस्तस्य परिकरस्य
वृत्तिं कृत्वा अथ पानभूमिं गंधजलेन कर्पूरोशीरादिना वा शीतांबुना अ-
भिषिक्तामाश्रयेत् । कीदृशीं । आहारमंडपस्य निकटस्थिताम् । पीतमद्य-
स्य दूरे व्रजत आयासादि स्यात् । वसंततिलकं वृत्तं । अथ भूमिश्रयणादनं-
तरं शयनीये स्थितो मद्यं पिबेदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । किं भूते । सुष्ठु
आस्तृते प्रदत्तप्रच्छदपटे । तथा कमनीये रम्ये । मित्रादिसहितः । स्वं यश
इत्यादि । किं कुर्वन् स्वमालीयं यशःकथकादिसंघर्षनिशमयन् श्रावयन् ।

कीदृशमुद्धतं तथा अतिलोकमुद्धतरूपम् । स्वागतावृत्तम् । तथा विलासिनी-
 नां संबंधि गीतं निशमयन् । किं भूतं । सहनृत्तेन सनृत्तम् । इयमपि वि-
 लासशोभि विलासलक्षणं प्रोक्तम् । स्थानासनगमनानां हर्षभ्रूनेत्रकर्मणां
 चैव उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् । तथा तद्वीतं मधु-
 रतूर्यशब्दैस्तथा कांचीकलपैः स्फुटास्तथा स्फुरंत्यः किंकिण्यः सूक्ष्मघंटिका
 येषां तैस्तथाविधैस्तथाक्रीडाविहंगैः सारसादिभिश्च कृतानुनादम् । उपजा-
 तिवृत्तं । रोचनीयैर्दोलगैस्तन्वंगीभिर्युगपदितस्ततः संचार्यमाणम् । एवं
 ह्यनुभूयमानं रामणीयकं धत्ते । किं भूतैरावनेयैः । मणिकनकसमुत्थैः । तथा
 विचित्रैर्नानाविधैः । तथा सजलं नानाप्रकारलेखं यत् क्षौमवस्त्रं तेनावृत्त-
 मंगं येषां तैः । किंभूताभिस्तन्वंगीभिः । मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभिः । तथा
 चकितस्त्रस्तो यो हरिणस्तद्वन्नेत्रैः साधु प्रेक्षते यास्ताभिः । बाहुलकात् कर्त्त-
 रित्युद्गतथा वल्लभाभिः । मालिनीवृत्तम् । तथा गतमिति असंस्थितमनवस्थितं
 स्वरूपं दधतीभिः यतः स्तनाभ्यां नितंबेन च कृतादधिकं गौरवादलसमात्तथे-
 श्वरस्य प्रभोर्यः संभ्रमो भयं तस्मादाकुलगमनम् । अत एव च तरुणचित्तानां
 विलोभने कार्मणं वशीकरणम् । द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ । तथा तन्व-
 गीभिरितस्ततो युगपत्संचार्यमाणं । किंभूताभिः । यौवनासवाभ्यां मत्ताभिः
 तथा विलासेनाधिष्ठित आत्मा चित्तं यासां ताभिः । तथा च कीदृशं मयं ।
 तालवृन्तादिभिरतिशीतैः शीतलीकृतम् । दर्शनेष्वेवं रूपं मयं कामस्य वशा-
 नुगं जनं विदधत्कंदर्पोद्दीपनत्वात् किमुत किं पुनः पीतं सत्कामवशं जनं
 कुर्यात् । नौरलौकिकयुता रथोद्धता । तथा चूतरसादिभिः कृताधिवासं सुगं-
 धीकृतं । तथा मलिकया पुष्पविशेषेणोज्ज्वलया विकसितया सनाथं युक्तम् ।
 यथा स्फटिकस्य विकाराः स्फाटिकी । स्फाटिकी चासौ शुक्तिश्च तस्यां
 गतं स्थितं स्फटिकस्येयं स्फाटिकीत्युच्यते । पुंवद्भावो दुर्निवारः स्यात् । तथा
 सतरंगम् । एवं च कातं रम्यमंगमुद्ग्रहन् उन्प्रेक्षते । अनंगं पंचशरमिव
 चारुतरत्वेन कामोत्पादकत्वात् । दोधकवृत्तं । प्राक्पूर्वं तालीसाद्यं चूर्णी-
 मलादिकं वा इयमथवा वयःस्थापनं रसायनोक्तं प्राश्य भक्षयित्वा तथा
 सुमृष्ट उपलिप्ते भूमिभागे तत्प्रार्थिभ्यो मद्यपानाधिकृतेभ्यो देवदानवकूष्मा-
 ङादिभ्यस्तोयोन्मिश्रं मयं दापयित्वा पश्चाज्जलं दापयितव्यमित्यर्थः । ततश्चा

नंतरं पिबेत् । शालिनीवृत्तं । किं कुर्वन् । अनूनाधिकं पूर्वोक्तं क्रियमाचरेत् ।
 धृतिमान् स्मृतिमांश्च सन् । उचितेन योग्येनोपचारेण सर्वमेवोपपादयेत् ।
 किं भूतं मद्यम् । विकसितं च तत् सितासितं सरोजं च विकसितासितसरोजं ।
 जितं न्यत्कृतं विकसितसरोजं याभ्यां नयनाभ्यां ते तथाविधे तयोः संक्रातिः
 प्रतिबिम्बत्वेन । तथा संवर्धिता श्रीर्यस्य सरकस्य तदेवं तथा सौरभेण ततो
 रम्यगतित्वाद्भ्रमरसाथो येन तदेवं । सुरभेर्भावः सौरभम् । इगताच्च लघुपू-
 र्वादित्यन् । तच्च कातामुखमिव । ततो जितविकसितासितसरोजनयनयोर्या
 संक्रातिः संचारः स कटाक्षेक्षितादिना । तथा संविवर्धिता श्रीः शोभा य-
 स्य तदेवम् । सकटाक्षे क्षितं हि मुखं नितरां राजते । तथोत्तमस्त्रीणां मुखं
 सुगंधिर्भवतीति । सौरभद्वयमभुपगणा विपुलतयान्यथा पादभाक् ।

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो
 गत्वा हारभुवं पुरः सुभिषजो भुंजीत भूयोत्र च ॥
 मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौर्वर्चलै
 द्विस्त्रिर्वा निशि वाल्पमेव वनिता संचालनार्थं पिबेत् ॥८७॥

एवमनेन प्रकारेण चषकद्वयं पीत्वा ततोऽनंतरं परिजनं सर्वं वेद्यादि-
 क्रमपि सन्मान्य तथा आहारभुवं गत्वा सुभिषजः शोभनवैद्यस्य पुरोग्रे
 भुंजीत । अत्र चाहारं तु विमांसापूपादिभिर्युक्तं द्विस्त्रिर्वासरकं पिबेत् ।
 मांसापूरेति केचित् पेटुः । निशि तु कांतायाः संचालनार्थं रंजनार्थमल्पमेव
 पिबेन्न तु बहु । शार्दूलविक्रीडितम् । कांतारंजनपानं श्लाघयन्नाह ।

रहसि दयितामंके कृत्वा भुजांतरपीडनात्
 पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधराम् ॥
 यदि सरभ्रसं सीधूद्धारं न पाययते कृती
 किमनुभवति श्लेशप्रायं ततो गृहंतंत्रताम् ॥ ८८ ॥

कृती प्रवीणो यदि भियां मधोः सरकं न पाययते । ततः किं कस्मा-
 द्ब्रूही तंत्रतां गृहोपकरणसंपादनश्लेशमनुभवति । किं कृत्वा । रहसि अंके

उत्संगे दयितां कृत्वा । किं भूतां । भुजांतरपीडनात् पुलकितशरीराम् । तथा
जातस्वेदाम् । तथासवेपथुकुचाम् । रोमांचस्वेदकंपाः सात्विकाभावाः शृंगा-
रस्याविर्भाषिकाः । दयितायामिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् । पाययेत् इति
निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदे प्राप्ते न पादस्येत्यादिना निषिद्धे च स्वे-
त्याद्यात्मनेपदं । भवति हरिणी त्सौम्यैर्लभैर्गौरसोदधिसत्पतैः ।

वरतनुवक्रसंगतिमुगंधितरं सरकं

द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ॥

भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोल्पमपि

क्षयमतनुजोजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ ८९ ॥

किं भूतं मद्यम् । वरतनुवदनसंगत्या सुरभितरम् । तथा पद्मरागमणी-
द्रुतमिव द्रवत्वमिव प्राप्तमासवरूपधरम् । यतश्च रतिश्रमेणाल्पमपि मद्यं
पिबतो मदो भवति ततो मद्यमोजसश्च क्षयहेतुः । अतनुजः क्षयं परि-
हरन् स मद्यपायी पानानंतरं शयीत स्वप्यात् । नजभजजलगौ वयदि-
नर्कुटकं तु तदा ।

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।

असारसंसारमुखं परमेवाधिगच्छति ॥ ९० ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।

इत्थमेवंप्रकारया उक्त्या मद्यं पिबन् पुरुषस्त्रिवर्गाद्विहीयतेकामलक्षणा-
द्यस्मान्न हीयत इति कर्मकर्त्तरि तड् । असारसंसारस्य परमं सुखं चाधि-
गच्छति प्राप्नोति । अयं मद्यपानलक्षण ऐश्वर्यस्योपभोगः । सुरैरपि स्पृहणीयः ।

अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेधनं धनं ॥ ९१ ॥

उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।

निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ ९२ ॥

तस्माद्व्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ।

जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ ९३ ॥

अन्यथा एवमपि भोगमकुर्वतो हि विपत्सु सतीषु धनं द्रव्यं पश्चात्तापेधनं स्यात् । स ह्येवं विपदि चिंतयति । किं मया धनप्राप्त्योपभोगो-
स्मिन्नकृत इति । उपभोगं विना भोगवानिति सोऽलुंठमुच्यमानो गण्यते ।
निंदितत्वमेवास्य प्रकटयति । निर्मित इत्यादि अयमतिकदर्यः कुस्वामी विधि-
ना निधिपालको निर्मितः कृतः । यत एवं । तस्मात् पानस्य मध्यावस्थाया
नियमेन पानं हितं । ननु कथं निसर्गतो विषयलुब्धेन्द्रियेषु व्यवस्था पाल-
यितुं शक्यत इत्याह । जित्वेत्यादि । विषयाभिलाषिणामिन्द्रियाणां स्वातंत्र्यं
जित्वा नियमेन व्यवस्थया पानं कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु यो ।

यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९४ ॥

वसुमतां धनिनामेष विधिः । ये तु भविष्यद्वसवस्तेषां च तैर्यथोपपत्ति-
यथायुक्ति हितं मद्यं मात्रया पातव्यं ।

यावद्दृष्टेर्न संभ्रातिर्यावन्न क्षोभते मनः ।

तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९५ ॥

यावदेव दृष्टेर्न संभ्रातिर्यावदेव मनो न क्षोभं याति तावदेव मद्याद्धीमता
सर्वदा विरंतव्यं निवृत्तिः कार्यी । एष एव समयोगः । एतदतिक्रमोतियोगः ।
यथोक्ता समयोगाद्धीनस्य लक्षणो हीनयोगः दोषदेशप्रकृत्यादीन् परीक्ष्य
मिथ्यायोगः ।

अभ्यंगोद्धर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।

स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ ९६ ॥

वाताधिको नरोभ्यंगोद्धर्तनादिभिः स्निग्धोष्णैर्भावितो मद्यं पिबेत् ।

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।

पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ ९७ ॥

पैत्तिको विविधैः शीतोपचारैश्चंदनानुलेपनादिभिर्मधुरस्निग्धशीतलैश्चा-
न्नैः सह मद्यं पिबन्न सीदति ।

उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमशुक् पिबेत् ।

श्लेष्मिको जांगलैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ ९८ ॥

श्लेष्मिको यवगोधूमशुक् सन्मद्यमशिशिरैरुपचारैस्तथा मांसैर्द्वन्द्ववैर्मरिचसंस्कृतैः सह पिबेत् ।

तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।

पित्ते सांभो मधुकफे मार्द्दीकारिष्टमाधवम् ॥ ९९ ॥

तत्र तेषु मद्येषु मध्ये वाताधिके नरे प्रायो बाहुल्येन मद्यं पैष्टिकं गौडिकं च हितं । पित्ते सजलं समाक्षिकं च मद्यं हितं । कफे मार्द्दीकारिष्टमाधवं हितम् ।

प्राक् पिबेच्छ्लेष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।

वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छया ॥ १०० ॥

श्लेष्मिकः प्राग्भक्तं मद्यं पिबेत् । पैत्तिको भक्तं भुक्त्वा पिबेत् । वातोत्तरः पुनर्मध्ये भक्तस्य पिबेत् । समदोषो यथेच्छया भक्तस्य पूर्वं मध्येऽन्ते वा पिबेत् ।

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु चेष्टते ।

सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०१ ॥

मदेषु प्रायेण वातपित्तघ्नं चिकित्सितं । मूर्छासु मूर्छायेषु चेप्यते । सर्वत्रैव मदे मूर्छाये च पित्तमेवाधिकं जानीयात् । एवं तेषामुपक्रमः ।

शीताः प्रदेहामणयः सेका व्यजनमारुताः ।

सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यः स्वरसाः पयः ॥ १०२ ॥

सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाडिमाः ।

षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् ॥ १०३ ॥

कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं पयसाम्रिकः ।

पिप्पल्यो वा शीलोह्वं वा रसायनविधानतः ॥ १०४ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

शीताः प्रदेहाः । पयो मधुरवर्गेण द्राक्षादिना सिद्धं । तथा रसा मांसर-
सादयः । यूषाश्च दाडिमान्विताः । तथा शालयो रक्तशालय इत्यर्थः ।
षष्टिकादयश्च तथा घृतं कल्याणकादिकमुन्मादप्रतिषेधोक्तं । महातिक्तं ।
कुष्ठचिकित्सितोक्तं । षट्पलं राजयक्ष्मचिकित्सितोक्तं । तथा क्षीरेण चित्रकं ।
तथा पिप्पल्यो रसायनविधानेन । अथवा शिलाजतुरसायनेन विधिना ।
अथवा त्रिफला सघृतक्षौद्रशर्करा प्रयोक्तव्या ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०५ ॥

पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।

मृणालबिसकृष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभया ॥ १०६ ॥

दुरालभां वा मुस्तां वा शीतेन सलिलेन वा ।

पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीरादिकेसरम् ॥ १०७ ॥

धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्काथेन वा घृतम् ।

प्रसक्तवेगेषु मदादिषु मुखस्य नासायाश्च पाण्यादिना विरोधनं हितम् ।
मानुष्या वा क्षीरं पिबेत् । अनेन च मानुषीक्षीरेण नस्यं दद्यात् ।
मृणालादीन्सहरितकीन्माक्षीकेण वा लिह्यात् । अथवा धन्वयवासं मुस्तं
वा मधुना लिह्यात् । अथवा शीतेन जलेन मरिचादीन् पिबेत् । अहिके-
सरं नागकेसरम् । अथवामलकरसे सिद्धं घृतं हरीतकीक्काथेन वा सिद्धं
पिबेत् ।

कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयम् ॥ १०८ ॥

यथोक्तां च क्रियां दोषबलोदयानुसारेण कुर्यात् ।

पंचकर्माणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।

सत्त्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ १०९ ॥

पंचकर्माणि वमनविरेकास्थापनान्वासननस्याख्यानि चेष्टानि रक्तमोक्षश्च

सत्त्वस्यालंबनमाश्रयणं तथा ज्ञानं महाभूतैर्द्रियतन्मात्रमनोबुद्धयहंकारपु-
रुषादीनां विषयेष्वगृह्णितरनभिलाषः ।

मदेप्सवतिप्रवृद्धेषु मूर्छायेषु च योजयेत् ।

तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ ११० ॥

मदेषु मूर्छायेषु च अतिप्रवृद्धेषु तीक्ष्णं नस्यादिसंन्यासोक्तं योजयेत् ।
तथा विषजेषु मदेषु विषघ्नं चिकित्सितं योजयेत् ।

आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनम् ।

धूमप्रधमनं तोदः सूचिभिश्च नखांतरे ॥ १११ ॥

केशानां लुंचनं दाहो दंशोदशनवृश्चिकैः ।

कटुम्लगालनं वक्त्रे कपिकच्छ्ववर्षणम् ॥ ११२ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत् ।

खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११३ ॥

लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात्स्वोतोपि शुद्ध्ये ।

संन्यासे शीघ्रं सुष्टु तीक्ष्णं नस्यमंजनं धूमप्रधमनं च प्रयोज्यं । सूचि-
तोदादिकं च । नखमध्ये तथा वक्त्रे कटूनां मरिचादीनां मुस्तानां मातुलि-
गादीनां च गालनं प्रयोज्यम् । तथा कपिकच्छ्ववर्षणम् । एवमुपक्रांतः समुत्थितो
लघ्वचेतनश्च संलशुनस्वरसं पिबेत् । तथा बीजपूरककेसरं सव्योषलवणं
भक्षयेत् । स्वोतोविशोधनार्थं लघ्वन्नं प्रतिभुंजीत । कीदृशं तीक्ष्णोष्णं ।
लब्धन्नं प्रतितीति अल्पलघ्वन्नम् । सुप्रतिनामात्रार्थं इति समासः ।

विस्मापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११४ ॥

पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः ।

स्नंसनोद्धेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११५ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधमयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११६ ॥

तं मदादिमंतमुपाचरेत् । कैःस्मरणैः । विस्मापनैर्विस्मयकारिभिः विपूर्वा
तस्मिन्डोणि चिनित्यं स्मयतेरित्यात्वेषु किल्कटि च विस्मापनैरिति रूपम् ।
तथा म्रियस्य श्रवणेन दर्शनेन च गीतवादित्रशब्दैः पटुभिर्मनोहरैः ।
तथा व्यायामशीलनैः । तथा वमनविरेचनाभ्यां भूमेन शोणितस्त्रावेण च
अनुबंधभयाच्च कारणात्तस्यातुरस्य प्रलयहेतुतो मनः सम्यग्रदृश्यं यतस्तत
इदं कार्यमिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां
मदात्ययचिकित्सितो नामाध्यायः सप्तमः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमर्शश्चिकित्सितमारभ्यते । संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातोर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
काले साधारणे व्यधे नातिदुर्बलमर्शसम् ।
विशुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोमनमाशितम् ॥ १ ॥
शुचिः कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।
शयने फलके वान्यनरोत्संगे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥
पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।
समुन्नतकटीदेशमथ यंत्रणवाससा ॥ ३ ॥
सक्थनोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ।
आलंबितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥
ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयंत्रकम् ।
शनैरनुमुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥
यंत्रे प्रविष्टं दुर्नामछोटगुंठितयाऽनु च ।
शलाकयोत्पीड्यभिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥
क्षारेणैवार्द्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वाबलिनश्चित्वा वीतयंत्रमथातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ।

निर्वातमंदिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिरोत् ॥ ८ ॥

एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।

साधारणे शरद्वसंतिके काले तथा व्यभ्रे विगताब्दे । तथा नातिदुर्बलमर्शसमपि तु किंचित्सप्रमाणमत्र योग्यपरं दत्त्वा तत्कृत्वैत्यध्यादृत्यसंबंधः कार्यः । तथा विशुद्धकोष्ठादिकं कृत्वा ततोऽस्मै अर्शसाय यंत्रं निदध्यादिति संग्रहे चोक्तम् । अथ खलु बलवंतमर्शोभिरुपद्रुतं यथाहैलेहोपस्निग्धस्विन्नमाभुक्तवंतं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले समे फलके शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुन्नतकटिकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिदेशमलज्याहैरातपरिचारकैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तं यंत्रकं निदध्यादिति । अर्शसमिति । अर्शसि विद्यते यस्येत्यर्थः । अर्शादित्वादच् । किं भूतम् । विशुद्धो वमनविरेचनादिना कोष्ठो यस्य तम् । तथान्नमाशितं कृत्वा । किं भूतम् । लघुस्वभावादल्पं च मात्रया तथानुलोमनं वातवर्चसां प्रायेण प्रवर्तकम् । तथा शुचिमृज्जलाभ्यां कृत्वा । तथा कृतं स्वस्त्ययनं यस्य तम् । तथा मुक्ते विसृष्टे विष्णून्ने येन तम् । तथा अव्यथं व्यथारहितमन्येन व्याधिना अपीडितम् । तथा शयने व्यपाश्रितशय्यामाश्रित्य स्थितम् । अथवा फलके आसनविशेषे व्यपाश्रितम् । अथवा अन्यनरोत्संगे व्यपाश्रितम् । उच्छिन्नविशेषान्नस्थानकविशेषः । नरोत्संगे व्यपाश्रितमित्येवं सिद्धे अन्यग्रहणं वैद्यस्य निरासार्थं । अन्योत्संगे व्यपाश्रितमिति । कथं कृत्वा पूर्वेण कायेनोत्तानं कृत्वानाधारेण । तथा प्रत्यादित्यगुदम् । प्रतिअभिमुखेन आदित्यं प्रत्यादित्यं गुदं यस्य तम् । यस्यां दिश्यादित्योगतः तस्यां दिश्यर्शसेन संमुखगुदं कृत्वा स्थातव्यमित्यर्थः । समं च तथा सम्यगुन्नतः कटिदेशो यस्य तम् । अथ समुन्नतकटीदेशकर्णादनंतरमर्शसं सक्थ्नोस्तथाशिरोधरायां परिक्षिप्तमाक्रांतं कृत्वा । केन केन । यंत्रणवाससा यंत्रणार्थं वासः कार्पासादिमयं यंत्रणवासस्तेन ऋजु स्पष्टं कृत्वा स्थितम् । तमातुरं

तथा परिचारकैरालंबितं निश्चलं कृत्वा । अवष्टभ्य सम्यक् स्थापितं । ततो
 नंतरमस्मै दुर्नीमवते सर्पिषाभ्युक्तपायवे घृताभ्युक्तं यंत्रकमृजुअनुसुखं कृत्वा
 शनैर्निदध्यात्प्रणयेत् । ततोऽनंतरं गुदं प्रणिहितं यंत्रातिप्रवाहणात्प्रवाहणेन
 हेतुना यंत्रे प्रविष्टदुर्नीमदृष्ट्या।अथ पश्चाच्च शलाकया चेलखंडमावृतदेहया
 उत्पीडयप्रकृतत्वादुर्नीमदूर्ध्वं पीडयित्वा वैद्योक्तविधिना सूत्रस्थानोदितेन
 क्षारेणार्द्रमर्शो दहेत् । एवेत्यवधारणे।क्षारेणैव नामिना।इतरवुष्कंदुर्नीमक्षारेण
 ज्वलनेन वा दहेत् । यथोक्तविधिनेत्यत्रापि योज्यं । महद्देति । बृहदुर्नीम-
 तुबलवतः पुंसःस्थित्वा वा शस्त्रेण क्षारामिभ्यां यथायोगं दहेत् । अथानंतर
 मातुरम् वीतयंत्रं विधाय स्वभ्युक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत्।तत्र निहितं
 विदध्यादित्यर्थः । ततोऽनंतरमस्याचारमुष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकमादिशे-
 त् । एकैकं दुर्नीम इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण सप्ताहात्समुपाचरेत् तुल्य-
 कालं सर्वाणि । अथैषां कर्मादिक्रमं दर्शयितुमाह ।

प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शष्टष्टाग्रजं ततः ॥ ९ ॥

बह्वर्शसः

बह्वर्शसः प्राक् पूर्वं दक्षिणदेशस्थमर्शं उपाचरेत् । अनंतरं वामं । ततः
 पृष्ठाग्रेजातमुपाचरेत् ।

सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।

रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥

सुदग्धार्शतो वातस्यानुलोमनं स्यात् । तथा अन्नेऽभिलाषः । अग्नेः
 पाटवं स्वास्थ्यं बलवर्णयोरुद्भूतिश्च ।

बास्तिशूले त्वधोर्नाभिं लेपयेच्छुष्णकल्कितैः ।

वर्षाभूकुष्ठसुरभिर्मिशिलोहामराह्वयैः ॥ ११ ॥

बास्तिशूले सति पुनर्नाभेरधः वर्षाभादिभिः सुषिष्टैर्लेपयेत् ।

शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ।

वरणालंबुधैरंडगोकंटकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुखवीसुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।
 सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥
 युजितान्नं राकृद्धेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

शकृतो मूत्रस्य प्रतिषाते विबन्धे सति वरणादिभिः काथं परिषेकावगा-
 हयोरुष्णं सस्नेहं प्रयोजयेत् । अथवा क्षीरं वातनाशनम् । बलतैलादिकं
 तैलं परिषेकावगाहयोः प्रयोजयेत् । अन्नं च पद्मादिकं शकृद्विबन्धघ्नं तथा
 स्नेहान् वातघ्नान् दीपनांश्च प्रयोजयेत् ।

अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥
 संस्तंभकंदूरुक्छोफानभज्य गुदकीलकान् ।
 बिल्वमूलाम्रिकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥
 तैलेनाहिबिडालोष्ट्रवराहवसयाथवा ।
 स्वेदयेदनुपिडेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥
 सक्तुना पिंडिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
 रास्त्राया हपुषाया वा पिंडैर्वा काण्ड्यगंधिकैः ॥ १७ ॥

न प्रयोज्यो निषिद्धो दाहो यस्य स चाप्रयोज्यदाहो दाहानर्हस्तस्य
 निर्गतान्बहिर्भूतास्तथा कफवातजान् गुदकीलकाशांस्यभ्यज्य बिल्वादिषि-
 ष्ठेन तैलेन सेचयेत् । किं भूतान् । संस्तंभकंदूरुक्छोफान् । एवं भूतान्न्य-
 लक्षणान् । अथवा भुजंगादिवसया सेचयेत् । अनुसेकाभ्यंगाभ्यां पश्चात्पि-
 ष्ठेन पिंडस्वेदान् प्रयोजयेत् । पिंडस्वेदो मुनिनोक्तः । यथा । तिलामाषकुलत्था-
 न्नघृततैलामिषोदनैः । पायसैः कृशैर्मसैः पिंडस्वेदान् प्रयोजयेदिति योज्यं ।
 अथवा द्रवस्वेदेन स्वेदविध्युक्तेन स्वेदयेत् । पुनः शब्दोत्र लौकिक्या
 उत्तया प्रयुक्तः । यथेदं सारमिदं पुनरसारमिति पिंडस्वेदेनाथवा सक्तूनां
 तैलसर्पिषा स्निग्धानां पिंडिकादिभिः स्वेदयेत् । अथवा रास्त्राया हपुषाया
 श्व पिंडैः काण्ड्यगंधिकैर्वा स्वेदयेत् । तैलसर्पिषास्निग्धैरित्यत्रानुवर्तनीयं कृ-
 ण्णगंधाया इमे काण्ड्यगंधिकास्ते । अध्यात्मादित्वात् ठक् ।

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकंचुकम् ।

मार्जारचर्मसर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥

तथा श्वगंधा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।

अर्कमूलादिचर्मसर्पिरंतं धूपनं हितं । तथा अश्वगंधादिकं पृथगेव धूपनं हितं ।

धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥

लेपितं छायाया शुष्कं वर्तिगुदजशातनी ।

कांजिकेन पिष्टैर्जीमूतस्य बीजैस्तथा तस्य जीमूतफलस्य जालकं तज्जालकं जालकाकारं फलबहिर्भागो मृद्वर्कशं लेपितं छायाशुष्कमित्येषा वर्तिगुदजशातनी ।

सजालमूलजीमूतस्नेहे वा क्षारसंयुते ॥ २० ॥

गुंजासूरणकूप्मांडबीजैर्वर्तिस्तथागुणा ।

सजालमूलजीमूतेन कृतो यो लेहस्तस्मिन्नेहे क्षारसंयुते कृते सति गुंजादिबीजैः कृता वर्तिस्तथागुणा गुदजशातनी ।

सुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥

कृकवाकुशकृत्कृष्णानिशागुंजाफलैस्तथा ।

सुक्षीरेणाद्रिकृता निशा हरिद्रा तथा लेपः सुक्षीराद्रनिशालेपस्तथा पूर्वगुणः । गोमूत्रेण कल्कितैः पिष्टैः कुकुटशकृदादिभिलेपः पूर्वगुणः ।

सुक्षीरपिष्टैः षड्ग्रंथाहलिनीवारणास्थिभिः ॥ २२ ॥

कुलीरशृंगीविजयाकुष्टारुष्करतुत्थकैः ।

शिग्रुमूलकजैर्बीजैः पत्रैरश्वघ्ननिंबजैः ॥ २३ ॥

पीलुमूलेन बिल्वेन हिंгуना च समन्वितैः ।

सुक्षीरपिष्टैः षड्ग्रंथादिभिलेपो हितः । पीलुमूलेन बिल्वेन हिंгуना च युक्तैलेपो हितः ।

कुष्टं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैधवं गुडः ॥ २४ ॥

अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ।

कुष्टादिभिः कल्पितं प्रलेपनं पूर्वगुणम् ॥

आर्कं पयःस्तुहिकाण्डं कटुकालांबुपल्लवाः ॥ २५ ॥

करंजो बस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।

अर्कक्षीरादिबस्तमूत्रांतं प्रलेपनमर्शसां श्रेष्ठं स्यात् ॥

आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

आनुवासनिकैरिति । अनुवासने भवान्यानुवासनिकानि । आध्यात्मादि-
त्वात् ठक् । तैर्द्रव्यैः पिप्पलीमदनमित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्लेपोऽर्शःसु पूजितः ।

एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यंजनानि च ।

एभिरेव पूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यंजनानि तैलानि च कुर्यात् ।

धूपनालेपनाभ्यंगैः प्रस्रवंति गुदांकुराः ॥ २७ ॥

संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ।

धूपनादिभिर्गुदांकुराः संचितं दुष्टं रुधिरं प्रस्रवंति । ततस्तेन सुतेन
सुखी रुजाविरहितः संपद्यते ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥

अशोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः पुनः पुनः ।

अशोभ्य उच्छूनकठिनेभ्यो रुधिरमवर्तमानं जलौकःशस्त्रादिभिरसकृ-
द्धरेत् । शीतोष्णादिरुपक्रमः कस्मादत्र न क्रियत इत्याह ।

शीतोष्णास्तिग्धरूक्षाद्यैर्नव्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥

रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

यस्माच्छीतादिभिरुपक्रमैरुपक्रातोऽशौव्याधिर्न शाम्यति । रक्ते दुष्टे
सति तस्माद्धेतोरक्तमेवावसेचयेन्नतुशीतादियोज्यः ।

यो जातो गोरसः क्षीराद्बन्धिचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥

पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।

यो गोरसः क्षीराज्जात उत्पन्नः । किंभूतात् । बन्धिचूर्णावचूर्णिताश्चि-
त्रकचूर्णावकर्णात् । तमेवगोरसं पिबन्नरस्तेनैव च गोरसेन भुञ्जानो गुद-
जान् जयेत् । बहुमूलावचूर्णितादिति क्वचित् पठति । बहुमूला शतावरी ।

कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबेत् ॥ ३१ ॥

अश्वन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।

कोविदारमूलचूर्णमथितेन पिबन् जीर्णे च तस्मिन् पथ्यान्यश्वनूदुर्नाम-
भिर्मुच्यते । नश्यति तान्यस्येत्यर्थः ।

गुदश्वयथुशूलार्तो मंदाग्निर्गैलिमकान् पिबेत् ॥ ३२ ॥

हिंवादीननुतक्रां वा खादेद्बुडहरीतकीम् ।

तन्नेण वा पिबेत्पथ्यावेष्टात्रिकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥

कलिंगमगघाज्योतिः सूरणान्वांशवर्धितान् ।

कोष्णांबुना वा त्रिपटुव्योषहिंग्वाम्लवेतसम् ॥ ३४ ॥

गुदे श्वयथुशूलार्तो मंदाग्निर्नरो गौलिमकान् गुल्मचिकित्साभवान् हिं-
ग्वादीन् चूर्णान् पिबेत् । इहद्रवनिर्देशादनंतरं च मथितशब्दश्रवणादशौ-
विकारे च हिंवादीन् चूर्णान् तन्नेण वा पिबेदिति योज्यं । अनुतक्रां वा
तक्रानुपानात्क्षुद्रहरीतकीं भक्षयेत् । अथवा पथ्यादींस्तन्नेण पिबेत् । अथवा
कलिंगादीन्वांशवर्धितान्मूलद्रव्यापेक्षया भागेन यथोत्तरं वर्धितास्तन्नेण पि-
बेत् । ज्योतिश्चित्रकः । अथवोष्णजलेन त्रिपट्वादि पिबेत् ।

युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधबिडेन वा ।

आरुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ॥ ३५ ॥

दद्याद्वाहपुषा हिंगुचित्रकं तक्रसंयुतम् ।

मांसं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥

पिबेदहरहस्तक्रं निरन्तो वा प्रकामतः ।

तन्त्रेण तर्पणं यवसक्तून् दद्यात् । किंभूतम् । बिल्वकपित्थाभ्यां युक्तमथवा महौषधबिडेन युक्तं भल्लातकैर्वायुक्तमथवा यवान्यावायुक्तं प्रदद्यात् । तन्त्रतर्पणमेव बिल्वादिभिर्यथोक्तैः सह भुञ्जीत । नान्यत्किंचिदिति सूचयितुं मशब्दोत्र न्यस्तः । अथवा हपुषादि तक्रान्वितं दद्यात् । मासं पीलुफलानि तक्रानुपानानि स्वादेत् । अथवा इच्छयाहरहरनचाग्नी तक्रं पिबेत् ।

अत्यर्थं मंदं कायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

अत्यर्थं मंदंकायाग्नेर्नरस्य सायं मातर्वा तक्रमेवावचारयेद्द्वैद्यो नत्वचम् । अत एवैवकारोत्र निर्दिष्टः ।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।

बलकालविकारज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सायं वा लाजसक्तूनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ।

जीर्णे तन्त्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां सैंधवाम् ॥ ३९ ॥

तक्रानुपानं सन्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।

यूषै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥

सप्ताहं दशाहं मासार्धं मासं वा यावद्बलादिविद्द्वैद्यो मथितं योजयेत् । अथवा केवलेन तन्त्रेणाशितुमशक्तस्तदा सायं दिनानि लाजसक्तूनां संबन्धिनीं तक्रावलेहिकां दद्यात् । अथवा तन्त्रे जीर्णे तक्रसिद्धां पेयां सैंधवान्वितां दद्यात् । सैंधवशब्दस्यति श्रुतत्वाद्बुभयोरप्यवलेहिकापेययोः सैंधवेन योगो वेद्यः । अतः परमवलेहिकापेयातो नंतरं तन्त्रेण सहोदनमीषत्स्नेहं तक्रानुपानं दद्यात् । अथवा यूषै रसैर्वा तक्रभूयिष्ठैः शालीन्मात्रया भुञ्जीत । कार्यैभक्तादौकारणत्वेमोपचाराच्छालीनभक्तत्वेन परिणता न दद्यादिति वेद्यं । सर्वत्र तक्रप्रयोगः प्रायेण पूजित इत्यत एवाह ।

रूक्षमर्षोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।

तक्रं दोषाग्निबलवच्चिविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

यथायोगं कदाचिद्रूक्षं निःशेषमुद्धृतस्नेहमथवाधोद्धृतस्नेहं कदाचि-
दनुद्धृतं यस्माद्धृतं कारणे नवनीते कार्योपचारादेवमुक्तम् । तदेतच्चिविधं
तक्रं दोषादिजित्प्रयोजयेत् । एवं तक्रप्रयोगे कृते को गुण इत्याह ।

न विरोहंति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।

निषिक्तं तद्विधं हंति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

तत्रेण समाहता उन्मीलिता गुदजाः पुनर्न प्ररोहंति समूला नश्यंतीत्य-
र्थः । कथमेतदवगम्यत इत्याशंक्याह । हि यस्मात्तत्तक्रं भूमावपि निषिक्तं
तृणोलुपं विशेषेण दहत्यपुनरुत्पादनात् । भूमावपीत्यपि शब्दो न केवलं
शरीरबाह्यामयानपि भुवीति संदर्शनार्थः । तृणोलुपं कठिनं यद्वहति तदवश्य-
मर्शासि मृदूनि मांसप्रायाणि दहत्येव ।

स्रोतस्सु तक्रशुद्धेषु रसोधातूनुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्त्तते ।

वातश्लेष्मणा आवृतेषु स्रोतस्सु तत्रेण विशुद्धेषु सत्सु यो रस आहा-
ररसो धातून् व्युपैति संप्राप्नोति तेन रसेन प्राप्तेन पुष्ट्यादयो जायते ।
तथा वातश्लेष्मविकाराणां शतं विनिवर्त्तते शाम्यति ।

मथितं भाजने क्षुद्रबृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥

निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।

कंठकारिकाफललेपिते भाजने मथितं निशां स्थितं गुदजक्षयमिच्छुभिः
पेयम् ।

धान्योपकुंचिकाजाजीहपुषापिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥

कारवीग्रंथिकशठीयवान्यग्रियवानकैः ।

चूर्णितैर्धृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासुतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटुकोमतः ।

दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥

गुदश्चयथुकङ्घ्रात्तिनारानं बलवर्धनम् ।

धान्योपकुंचिकादिभिश्चूर्णितैर्धृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासृतं कृत्वा अनंतरं व्यक्ताम्लकटुं यस्य तद्व्यक्ताम्लकटुजातं सत्तक्रारिष्टं कामतः पिबेत् । तच्च पीतं दीपनादिगुणं स्यात् । अत्र च तत्रे पलशतमात्रे धान्यकादीनि पालिकानि देयानीति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुंभं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशोहरं पिबेत् ।

चित्रकमूलस्य त्वचं जलेन पिष्ट्वा कुंभं प्रलेपयेत् । तक्रं तत्र जातमथवा दधिजातमशोहरं पिबेत् ।

भाङ्गर्यास्फोतामृतापंचकोलेष्वाप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

भाङ्गर्यादिष्वप्येषसंविधिरेतत्त्वगादिभाजनलेपनादिकं कार्यमित्यर्थः ।

पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीपंचकोलकैः ।

तुंबर्यजाजीधनिकाबिल्वमध्येश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥

फलाम्लान्यमकलेहान् पेयायूषरसादिकान् ।

एभिरेवौषधैः साध्यं वारिसर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥

हस्तिपिप्पल्यादिभिः पिष्टैः कल्कितैस्तथाफलैर्बीजपूरादिभिरम्लान्यमकलेहास्तथापेयादिकान् कुर्यात् । एभिरेव हि हस्तिपिप्पल्यादिभिर्वीरि साध्यं श्रपणीयं सर्पिश्च साध्यं तच्च द्वयं वन्हेदीपनं स्यात् ।

क्रमोयं भिन्नशकृतां वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।

अयं पूर्वोक्तः क्रमो भिन्नशकृतां । कठिनपुरीषाणां तु वक्ष्यते भणिष्यते । तमेवाह ।

लेहाद्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥

लवणा एववा तक्रसीध्रुधान्याम्लवारुणीः ।

लेहाद्यैर्बहुलेहसंपृक्तैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् । तक्रादीन्वा लवणांतं पृथक् योगं पिबेत् । एवमब्दोत्र केवलानेवैतान् सक्तुरहितान् पिबेदिति द्योतयति ।

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ॥ ५३ ॥

करंजपल्लवान् खादेद्वातवर्चीनुलोमनान् ।

तथा करंजपल्लवान् भक्षयेत् । किंभूतान् । प्राग्भक्तान् । मयूरव्यंसका-
दित्वात्समासः । करंजपल्लवान् भुक्ता अनं भोक्तव्यमित्यर्थः । किं
भूतान् । यमके लेहद्वये भृष्टान् पक्वान् तथा सक्तुभिः सुष्ठ्ववचूर्णितान्
तांश्च भुक्तान् वातवर्चीनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडक्षारभृतानि वा ॥ ५४ ॥

गोमूत्राध्युषितान्मद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।

तथा गुडेन सह गुंठीं पाठां वा अश्रीयात् । अथवा गुडयवक्षारसर्पी-
प्यद्यात् । गुडेन वा सहहरीतकीमद्यात् । किंभूताम् । गोमूत्र अध्युषिताम् ।

पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

पक्वान् खादेत्समधुना द्वे द्वे हंति कफोद्भवान् ।

दुर्नामकुष्ठश्वयथुगुल्ममेहोदरकृमीन् ॥ ५६ ॥

ग्रंथ्यर्बुदापचीस्थौल्यपांडुरोगाढ्यमारुतान् ।

पथ्यादीनां शतद्वयं पथ्याशतद्वयम् । तस्माद्गोमूत्रद्रोणेन मूत्रसंक्षयं यावन्मू-
त्रक्षयावधिपक्वान् । द्वे द्वे पथ्याख्ये फले खादेत् । किंभूते । समधुनि मा-
क्षिकयुक्ते । पथ्याशतद्वयं वोपयुक्तां कफोद्भवानामयान् दुर्नामादीन् हंति ।

अजशृंगीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥

गुडवार्ताकभुक्तस्य नश्यंत्याशु गुदांकुराः ।

अजशृंगीमूलकल्कं यः पुरुषोऽजामूत्रेण पिबेत् । किंभूतः । गुडवार्ताक-
भुगेतदाहारस्तस्य पुरुषस्य द्राग्दुर्नीमानि नश्यन्ति ।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्यां तक्त्रेण वा सह ॥ ५८ ॥

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्विताम् ।

अथवा सतृद्वन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हते गुदाश्रये दोषे गुदजा यांति संक्षयम् ।

श्रेष्ठारसेन त्रिफलाकाथेन त्रिवृतां दद्यात् । अभयां वा तक्त्रेण सहा-
द्यात् । पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडयुक्तां भुञ्जीत । अथवा पथ्यां
त्रिवृद्वन्तीभ्यां सहानुलोमकृतां भक्षयेत् । गुदाश्रये दोषे हते सति गुदजाः
संक्षयं यांति । आश्रयाभाव आश्रितानुपपत्तेः । तस्मादनुलोमनमर्शःसु
हितमित्यर्थः ।

दाडिमस्वरसाजाजीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥

पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोनुलोमनम् ।

सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥

पिबेत्सुरां वा हपुषापाठासौवर्चलान्विताम् ।

दाडिमादिभिर्युक्तं तक्रं पाठया वा वातवर्चोनुलोमनं स्यात् । अथवा
सीधुं चित्रकशुंठीयुतं पिबेत् । गौडं वा चित्रकशुंठीयुतं पिबेत् । अथवा
सुरां हपुषादियुक्तां पिबेत् ।

दशादिदशकैर्वृद्धाः पिप्पलीर्द्विपिचुं तिलान् ॥ ६२ ॥

पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहुताशयोः ।

दशादिदशकैर्वृद्धापिप्पलीभिस्तथा तिलान् द्विपिचुं पीत्वा देहस्य
बन्धेश्च बलं प्राप्नोति । दशपिप्पन्य आदिः प्रथमं दिनं येषां दशकानां त
एवम् । दशादयश्च ते दशकाश्च दशादिदशकः । ते वृद्धाः प्रथमे दिने
दशपिप्पलीस्तिलकर्षद्वयं च क्षीरेण पेयाः । अनन्तरं प्रतिदिनं दशदशपि-
प्पलीः पिप्पलीवर्धमानन्यायेन वृद्धतिलकर्षद्वयेन सहक्षारेण पीत्वा देहस्या-

मेश्व बलं लभते । अत्र कालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाभ्योर्बलमिच्छता यथेष्टकालः प्रयोगः कार्यः । क्षीरस्य चात्र प्रमाणेऽनुक्ते सामान्यपरिभाषया पेण्यस्य कर्षमालोडयं तत्तद्द्वयस्य पलत्रयमिति परिमाणं कल्प्यम् ।

दुस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥

एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हंत्यर्शासां रुजम् ।

धन्वयवासकेन बिल्वेन यवान्या शृंठया वा एकैकेनाप्येवं पाठा-
युक्ता दुर्नीनां रुजं हन्ति । एकैकेनापीत्यपिशब्दात् द्वाभ्यां त्रिभिश्च-
तुर्भिश्च । एकैकेनत्येकशब्दस्यैकं बहुव्रीहिवदिति द्वित्वबहुव्रीहिवद्भावात्सु-
पोलुक् ।

सलिलस्य वहे पक्का प्रस्थार्धमभयात्वचम् ॥ ६४ ॥

प्रस्थं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोर्धतः ।

विशालारौघ्रमरिचकृष्णावेष्टैलवालुकम् ॥ ६५ ॥

द्विपलांशं पृथक्पादशेषे पूते गुडात्तुले ।

दत्त्वा प्रस्थं च धातव्या स्थापयेद्वृतभाजने ॥ ६६ ॥

पक्षात्सशीलितोरिष्टः करोत्यग्निं निहन्ति च ।

गुदजग्रहणीपांडुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥

श्वयथुप्लीहहृद्भोगगुल्मयक्ष्मवमीकृमीन् ।

सलिलस्य वहे द्रोणचतुष्टये पक्का हरीतकीत्वचं प्रस्थार्धमष्टपलान्याम-
लकदलानां प्रस्थं कपित्थस्य पलानि दश ततः कपित्थादर्धेन विशालां
पंचपलां रोध्रादिकं द्विपलांशं पृथक् पृथगेतत्सर्वं पक्का तस्मिन् पादशेषे
द्रोणशेषे पूते गालिते पादशेषे पूते चास्मिन् गुडात्तुले द्वे दत्त्वा धातव्याः
प्रस्थं च ततो घृतरूढे भाजने स्थापयेत् । पक्षादूर्ध्वं शीलितः सोभयारि-
ष्टसंज्ञोऽग्निं करोति दीपयति । गुदजादींश्च हन्ति ।

जलद्रोणे पचेद्दन्ती दशमूलावराम्भिकान् ॥ ६८ ॥

पालिकान्पादशेषे तु क्षिपेद्बुडतुलां परम् ।

पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥

जलस्य द्रोणे दंत्यादीन् प्रत्येकं पालिकान् पचेत् । पादशेषे चास्मिन् गुडात्तुलां क्षिपेत् । परमन्यत्सर्वमस्य दंत्यरिष्टस्य पूर्ववदभयारिष्टतुल्यं धातकीपरिमाणं घृतभाजने स्थापनं पक्षोत्तरकालपानादि स्यात् । आनुलोमित्यादि । आनुलोमिवातविबधनुत् । अभयारिष्टः । अयं पुनस्ततोऽप्यानुलोमितरः ।

पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेपां प्रासृतैः सह ।

दंतीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥

तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।

लिपेत्कुंभं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ॥ ७१ ॥

अपां द्रोणे धन्वयासप्रस्थं दंत्यादिभिः द्विपलिकैः सह पचेत् । तस्मिन् पादस्थे क्वाथे सितायाः शतं पचेत् । अन्यद् धातकीपरिमाणादिकं पूर्ववदभयारिष्टवत्कार्यं । लिपेदित्यादि तुर्विशेषे । विशेषस्तु फलिन्यादिभिः कुंभं लिपेद्यत्रायं निक्षिप्यते दुरालभारिष्ट इति ।

प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्लं वा पिबेद्दृतम् ।

चव्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।

प्राग्भक्तं भक्तात् पूर्वं घृतं फलैर्मातुलुंगादिभिरनुलोमनप्रायैरम्लं तैः पक्वं पिबेत् । चव्यचित्रकाभ्यां सिद्धं पक्वं यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिबेत् । अथवा पिप्पलीमूलसिद्धं गुडयवक्षारनागरसहितं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्घृतम् ॥ ७३ ॥

दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबन्धहृत् ।

पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितैः साधितं घृतं वातशकृन्मूत्रविबन्धजित् ।

पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्दृतम् ॥ ७४ ॥

वत्सकादिप्रतीवापमशोघ्नं दीपनं परम् ।

पलाशक्षारस्य जलेन त्रिगुणेन वत्सकादिप्रतीवापं घृतं पचेत् । तच्चा-
शोघ्नं परं दीपनं च ।

पंचकोलाभयाक्षीरयवानीबिडसैधवैः ॥ ७५ ॥

सपाठाधान्यमरिचैः सबिल्वैर्दधिमदृतम् ।

साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवंक्षणवेदनाम् ॥ ७६ ॥

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्त्वम् ।

पंचकोलादिभिर्दधिसहितं घृतं पचेत् । तच्च गुदादिवेदनादीन् जयति ।

पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापंचकोलकैः ॥ ७७ ॥

सबिल्वैर्दधिचांगेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।

हंत्याज्यं सिद्धमानाहं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥

गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।

पाठादिभिश्चांगेरीस्वरसे दधि च चतुर्गुणे घृतं पक्वं चांगेरीघृतमेतदाना-
हादीन् हन्ति ।

शिखितित्तिरिलावानां रसानम्लान् सुसंस्कृतान् ॥ ७९ ॥

दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद्विड्वातसंग्रहे ।

मयूरतित्तिर्यादीनां सुसंस्कृतानम्लान् मांसरसान् विड्वातसंग्रहनि-
वृत्त्यर्थं दद्यात् ।

वास्तुकाग्नित्रिवृदंतीपाठाम्लीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥

अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघुभेदि च ।

सहिंशुयमके शृष्टं सिद्धं दधिरसैः सह ॥ ८१ ॥

धनिकापंचलोकाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना ।

आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥

युक्तमंगारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।

सजीरकं समरिचं बिडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥

वातोत्तरस्य रूक्षस्य मंदाग्नेर्बद्धवर्चसः ।

कल्पयेद्रक्तशाल्यन्नव्यंजनान्शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥

गोगोधाच्छगलोष्ट्राणां विशेषात्क्रव्यभोजिनाम् ।

वास्तुकादीनां शाकं तथापरमपि शाकं यत्कफवातघ्नं कोशातकादिकं लघुभेदि तच्च सहिगुं च । तथा यमके भृष्टं संतलितं । तथा दधिसरेण धनिकापंचकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना च सिद्धं । तथाद्रिकाया धनिकायाः किसलयैः पल्लवैर्युक्तं तथार्द्रकस्य शकलैर्युक्तं । तथा हृद्येन मनःप्रियेणांगारधूपेनांगारैर्यो भूपो यो हिंग्वादिना प्रसिद्धस्तेन सुरभीकृतं । तथा सजीरकं समरिचं बिडसौवर्चललवणाभ्यामुत्कटमधिकं वातोत्तरस्य पवनाधिकस्य पुरुषस्य । तथा रूक्षस्य । तथा मंदाग्नेस्तथा बद्धवर्चसः कल्पयेत् । रक्तशालिभक्तस्य व्यंजनं तेमनाख्यं शाकवत्कल्पयेच्छाकसंस्कारेण कुर्यादित्यर्थः । व्यंजनानिति पाठे पुंस्त्वं चित्यम् । तथा रसान् । केषां रसान् । गोगोधादीनां विशेषेण क्रव्यभोजिनां मांसभक्षिणां । तदेवमहारं निरूप्यमानं निरूपयन्नाह ।

मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥

अरिष्टं मस्तु पानीयं पानीयं चाल्पकं शृतम् ।

धान्येन धान्यशुंठीभ्यां कंटकारिकयाऽथवा ॥ ८६ ॥

अंते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोनुलोमनम् ।

मदिरादिपानीयं पातव्यं । अथवा पानीयं जलमतिशयेनाल्पकं सृतं यथायोगं कदाचिद्धान्येन कदाचिद्धान्यशुंठीभ्यां कदाचित्कंटकारिकायाः शृतं कदाचिद्भक्तस्यति कदाचिन्मध्ये योग्यतावशादेषां मास्तावस्थादि रूपत्वं तेषां भक्तस्य मध्येन्येषामंते मदिरादिपानं वातवर्चोनुलोमनं । तयोरप्रवर्तनोपाकरूढयोर्यथामार्गप्रवर्तनमित्यर्थः । वातस्यानुलोमनं च यत्तत्कफपित्तयोरप्यनुलोमनं । पवनो हि क्रियावानक्रियावतां देहगतानां भावाना-

मनुलोमनः संभाव्यते । तथा च प्रागभ्यधायि । विट्श्लेष्मपित्तादिमलायनानां
विक्षेपसंहारकर इत्यादि । अर्थः सु चानुलोमनं कार्यमिति दर्शयितुमाह ।

विट्वातकफपित्तानामानुलोम्येहि निर्मले ॥ ८७ ॥

गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्धते ।

यस्माद्विट्वातादीनामनुलोम्ये सति गुदं निर्मलं भवति । गुदे च निर्मले
गुदजाः शाम्यन्ति । पावकः कायामिश्राभिवर्धते यतस्तस्मादर्शसां विट्वा-
तकफपित्तानुलोमनं भेषजान्नपानादियत्तद्वेयमिति भावः ।

उदावर्त्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ॥ ८८ ॥

विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।

ये पुरुषा उदावर्त्तयुक्ता ये चातिशयेन विरूक्षितास्तथा विगुणपवनाः
शूलपीडिताश्च तेष्वनुवासनमिष्टं तत्रकृतामिति शेषः । तदेवानुवासनमाह ।

पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताव्हां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥

कुष्ठं शुंठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।

पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ॥ ९० ॥

अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥

कट्यूरूपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वंक्षणाश्रयम् ।

पिच्छाश्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥

उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ।

पिप्पल्यादीनि पिष्ट्वा जलेन तैलं द्विगुणक्षीरेण युतं पक्तव्यं । जलस्या-
त्रानुक्तस्यापि चतुर्गुणोऽंशः प्रकल्प्यः । एवं हि द्रव्याणि सम्यग्युक्तरसानि
स्युः । तंत्रांतरे चोक्तं । स्नेहसक्षीरमांसाद्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित् । जलं
चतुर्गुणं तत्र बीजादानार्थमावपेत् । न मुंचति रसं द्रव्यं क्षीरादिभिरुपस्कृतं ।
सम्यक्पाको न जायेत तस्मात्तोयं विनिक्षिपेदिति । तच्च तैलं विगुणपावना-
नामर्शसां श्रेष्ठं हितं । अनुवासनाच्च तत्तैलं गुदनिःसारणादीन् जयेत् ।

निरूहं वा प्रयुंजीत सक्षीरं पांचमूलिकम् ॥ ९३ ॥

समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ।

अथवा निरूहं पांचमूलिकं समानक्षीरं मूत्रस्नेहलवणान्वितं फलादिभिः पूर्वोक्तैः कल्कैर्युक्तं प्रयुंजीत । स च पूर्वोक्तगुणः । समानं क्षीरं यस्मिन् तत्सक्षीरं । समानस्य छंदस्येवेतियोगविभागात्सभावः । सहमूत्रस्नेहलवणैर्वर्तते समूत्रस्नेहलवणस्तं । फलादिभिः पूर्वोक्तैर्वोपसर्जनस्येति सभावः । सहशब्दश्च ईषच्छब्दार्थः । अर्शसां शुष्कार्द्रित्वे न द्वैविध्यं । तत्र शुष्कार्शसां चिकित्सितमुक्ताऽधुनाऽऽर्शाणां रक्तार्शसामाह ।

अथ रक्तार्शसां वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥

अनुबंधं ततः स्निग्धं रूक्षं वा योजयेद्धिमम् ।

रक्ताशौऽधिकारे पित्तस्य सर्वदाव्यभिचारित्वात्कदाचिन्मारुतानुबंधः कदाचित्कफानुबंधं स्वलिङ्गतो वीक्ष्योपलभ्य स्निग्धं रूक्षं वा पानाद्यौषधं योजयेत् । एतच्चोभयमपि शीतं नतूष्णं पित्तस्यात्र नित्यं सन्निहितत्वात् । वातानुबंधं वीक्ष्य स्निग्धं कफानुबंधं वीक्ष्य रूक्षचिकित्सितं योज्यं । वातानुबंधकफानुबंधयोरलक्षणमाह ।

शकृच्छावं खरं रूक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥

कव्युरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।

तत्रानुबंधो वातस्य श्लेष्मणो यदि विट्श्लथा ॥ ९६ ॥

श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा सपिच्छस्तिमितो गुदः ।

हेतुस्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्वं चास्त्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥

शकृच्छावादिशूलपर्यंतं लक्षणं यदि स्यात् तत्रानुबंधे वातस्येत्येवं बोध्यम् । हेतुर्यदि रूक्षणं रूक्षणं च हेतुरासेवितः । शकृच्छावादिशूलं चोत्पन्नं तदा वातानुबंधत्वं ज्ञेयम् । तथैव विट्श्लथादिलक्षणं स्निग्धगुरुणा सेवितेन हेतुना सहितं श्लेष्मणोनुबंधस्यानुमापकम् । अत्रस्य लक्षणाच्च सिराव्यधविध्युक्ताद्वाताच्छ्लथावारुणमित्यादिकाच्च लक्षणाद्वातस्यानुबंधं विद्यात् । कफात् स्निग्धमित्यादिकालक्षणात्कफस्यानुबंधं विद्यात् ।

दुष्टे स्त्रे शोधनं कार्यं लंघनं च यथा बलम् ।

दुष्टे वातादिदूषितेऽस्त्रे यथाबलं बलानतिक्रमेण कदाचिलंघनं शोधनं च कार्यं । बहुदोषस्य शोधनमितरस्य लंघनमुपवासलक्षणं कार्यं ।

यावच्च दोषैः कालुष्यं स्रुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

यावच्चदोषेणास्त्रस्य कालुष्यमनैर्मल्यं सामदोषदुष्टत्वात् तावत्स्रुतेः प्रकृतत्वादस्त्रस्योपेक्षणं कार्यम् । तथाभूताया रक्तस्रुतेः संग्रहणाय यत्नो न कार्य इत्यर्थः ।

दोषाणां पाचनार्थं च बन्धिसंशुक्षणाय च ।

संग्रहाय च रक्तस्य परं तिकैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥

कालुष्यरहिताया रक्तस्रुतेः परमन्तरं दोषाणां सामानां पत्त्यर्थं तथा बन्धेः संशुक्षणाय तथा रक्तसंग्रहार्थं तिकैस्तिक्तरसाघ्रातैर्द्रव्यैस्तमर्शसमुपाचरेदिति सामान्योपक्रमः । अन्योपक्रमो रक्ताशौविकारशात्यर्थमुपदिष्टः ।

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्वणस्य वा ।

स्नेहैस्तच्छोधयेद्युक्तैः पानाभ्यांजनवस्तिषु ॥ १०० ॥

यत्पुनः प्रक्षीणदोषस्य निरामयस्य रक्तं स्रवेत वाताधिकस्य वा पुरुषस्य यद्रक्तं स्रवेत तत्स्नेहैः पानादियुक्तैर्घृतैश्चिकित्सेत् ॥

यत्तु पित्तोल्वणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।

स्तम्भनीयं तदेकांतान्नचेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

यत्पुनः पित्तोल्वणं रक्तं ग्रीष्मर्तौ प्रवर्तते तदेकातिनावश्यं स्तम्भनीयं नोपेक्षणीयं शीघ्रकारित्वात् । सर्वदैव घर्मर्तौ रक्तं स्तम्भनीयं नेत्याह । नचेद्वातकफानुगं वातकफानुबद्धं तु लंघनादिभिरेव चिकित्सेत ।

सकफेऽस्त्रे पिबेत्पाक्यं शुंठीं कुटजवल्कलम् ।

किराततित्तकं शुंठीधन्वयासं कुचंदनम् ॥ १०२ ॥

दार्वीत्वाग्निबसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।

कफानुगते रक्ते गुंठीकुटजवल्कलं कथितं पिबेत् । किराततिक्तकादिना
कथितं पिबेत् । अथवा दाडिमज्जां त्वचं पिबेत् ।

कुटजत्वक्पलं ताक्ष्यं माक्षिकं घृणवल्लभाम् ॥ १०३ ॥
पिबेत्तंडुलतोयेन कल्कितं वा मयूरकम् ।

कुटजत्वचमिंद्रयवान् रसाजनादींश्च तंडुलजलेन पिबेत् । घृणप्रिया
अतिविषा । अथवा तेनैव तंडुलजलेन पिष्टमपामार्गं पिबेत् ।

तुलां दिव्यांभसि पचेदाद्र्यायाः कुटजत्वचः ॥ १०४ ॥
नीरसायां त्वचि काथे दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ।
समंगाफलनीमोचरसान्मुष्ट्यंशकान्समान् ॥ १०५ ॥
तैश्च शक्रयवान्पूते ततो दर्वीप्रलेपनम् ।
पक्तावलेहं लीढ्वा च तं यथाग्निबलं पिबेत् ॥ १०६ ॥
पेयां मंडं पयच्छागं गव्यं वा छागदुग्धभुक् ।
लेहोयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥ १०७ ॥
बलवद्भक्तपित्तं च श्रवदूर्ध्वमधोपि वा ।

कुटजत्वचाआद्र्यायास्तुलां दिव्य आंतरिक्षे जले पचेत् । दिवि भवं
दिव्यं । दिगादित्वाद्यत् । एतच्च द्रव्यं सामान्यपरिभाषापरिमाणकल्पन-
यैव काथ्यसामान्यपरिमाणेन च कथितमेकत्वं प्राप्तमिति तदपवादार्थमाह ।
नीरसामित्यादि । तावत्पचेद्यावदेषा कुटजस्य त्वक् नीरसा स्यात् ।
नीरसत्वं च प्रायेणाष्टांशशेषे काथे भवति । तस्यां च नीरसायां सत्यां
यत्परिमाणकाथोवशिष्यते तस्मिन् काथे श्लक्ष्णतूष्णीकृतान् समंगादीन्
मुष्ट्यंशकान् पलपरिमाणान् दद्यात् । तैश्च समंगादिभिः सर्वैः समानि
द्रव्याणि दद्यात् । ततोऽनंतरं पूतं दर्वीप्रलेपनं पक्ता लीढ्वा च तमव-
लेहमनंतरं यथाग्निबलं बलानुसारेण पेयादिकं पिबेत् । किंभूतः सन्

दुग्धभुक् दुग्धेन भोजनः । अयं लेहो रक्तातीसारं रक्ताशंसि च शमयति
रक्तपित्तं च प्रवृद्धमूर्ध्वमधो वासं च जयेत् ।

कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषिताम् ॥ १०८ ॥

कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र ताक्षर्यशैलं कटुत्रयम् ।

रोध्रद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥ १०९ ॥

बिल्वकर्कटिका मुस्तं समंगां धातकीफलम् ।

पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥

त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विंशतिः ।

तत्पक्वं लेहतां यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥ १११ ॥

सर्वाशौग्रहणीदोषश्वासकासान्नियच्छति ।

वत्सकत्वक्तुलां जलद्रोणे पचेदष्टांशशेषितां यावच्च । तत्राष्टांशशेषिते क्वाथे पूते सति कल्कयित्वा ताक्षर्यशैलादीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत् । एवं बिल्वकर्कटिका लघूनि बिल्वफलानि । कुटजत्वचश्च दशपलानि घृतस्य पलानि विंशतिः । गुडपलानि त्रिंशत् । एतत्सर्वं लेहतां यातं पक्वं सद्धान्यराशिमध्ये मासार्धस्थितं लिहन् सर्वानर्शः प्रभृतीन् जयेत् ।

रोध्रं तिलान्मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ ११२ ॥

पाययित्वाजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।

रोध्रादीनजादुग्धेन पाययित्वाऽऽतुरं शालींस्तेनाजक्षीरेण भोजयेत् ।
एतच्चोपयुक्तं पूर्वगुग्गुम् ।

यष्ट्याह्वपद्मकानंतापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥

ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।

यष्ट्याह्वादि सशर्करामाक्षिकं शीतजलेन तेनाजपयसा वा पातव्यं ।
क्षीरमोरटा मधुरस्त्रवा ।

रोध्रकटुंगकुटजसमंगाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥

हीमकेसरयष्ट्याहं सेव्यं वा तंडुलांबुना ।

लोधादिकं तंडुलांबुना रक्ताशीस्सु पातव्यं । अथवा चंदननागकेसरमधु-
कोशीरं तंडुलांबसा पातव्यं । पूर्वोक्तगुणं ।

यवानींद्रयवाः पाठा बिल्वं शुंठीरसांजनम् ॥ ११५ ॥

चूर्णश्च लेहितः शूले प्रवृत्ते चातिशोणिते ।

यवान्मादीनां चूर्णो जलेन पीतो वाते शूले प्रवृत्ते चातिशयेन रक्ते हितः ।

दुग्धिकाकंटकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ॥ ११६ ॥

अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।

सकेसरैर्यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा ॥ ११७ ॥

दुग्धिकाकंटकारीभ्यां पक्वं सर्पिरस्मिन्विषये प्रशस्यतेऽथवाधातक्यादि-
भिः सिद्धं घृतं हितम् । यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा सिद्धं घृतं हितम् ।

शर्करांभोजकिंजल्कसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

शर्करापद्मकेसरसहितमभ्यस्तं बहून्यहानि भुक्तं नवनीतं रक्ताशीति
शमयति । तिलैर्वा सहाभ्यस्तं नवनीतं रक्ताशीति शमयति ।

छागातिनवनीताज्यक्षीरमांसानि जांगलः ।

अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥ ११९ ॥

रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तरुणी सुरा ।

तरुणश्च सुरामंडः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥

छागसंबंधीनि नवनीतादीनि तथा जांगलरसादीनि रक्तस्य परमौ-
षधम् । जांगलो वा रसः सहवास्तुकरसेन वर्तत इति सवास्तुकरसोऽनम्लो
ऽम्लरहितः कदम्ल ईषदम्लो वा । अभ्यस्तो रक्तगुदजान् नियच्छति । रक्त-
शालिस्तज्जो भक्त इत्यर्थः । दध्नः सरो दध्युत्तरः । षष्टिको ब्रीहिः ।

तरुणसिंजातमधुरमाया सुरा मंडश्च । एतद्रक्तशाल्यादिशोणितस्य पर-
मौषधम् ।

पेयायूषरसाद्येषु पलांडुः केवलोपि वा ।

स जयत्युल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

पेयादिषु प्रयोजितः पलांडुः केवलो वा रक्तमत्युल्बणं वातं च जयति ।

वातोल्बणानि प्रायेण भवंत्यस्त्रेऽतिनिमृते ।

अशीसि तस्मादधिकं तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥

प्रायेण रक्तेऽतिस्त्रुते वाताधिकानि दुर्नीमानि यतो भवंति तस्माद्धेतो-
स्तज्जये पवनजये यत्नं कुर्यात् ।

दृष्ट्वात्त्रपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।

शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्प्रशांतये ॥ १२३ ॥

रक्तपित्तं प्रवृद्धं दृष्ट्वा कफानिलावबलानुपलभ्य तत्प्रशांत्यर्थं शीतो-
पचारः कर्तव्यः ।

तावदेवं समस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत्ततः ।

रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥

सेचयेत्तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोवृतैः ।

यथेवं शमो न स्यात्तदा रसैस्तर्पयेत् । रसद्वयविशेषोक्ते योज्यो
मांसभवो रसः । किंभूतैः स्निग्धोष्णैः । तथा कोष्णैर्घृतैश्च पुनस्तर्पयेत् ।
किंभूतैः । अवपीडकैर्नरोगानुत्पादनीयोक्तेन प्रयोजितैः । तं च कवोष्णै-
र्यथायोगं तैलपयोघृतैः सेचयेत् ।

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलेः ॥ १२५ ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशुंगाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्सीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥

क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन्पूते विमिश्रयेत् ।

कल्कीकृतं मोचरसं समंगां चंदनोत्पलम् ॥ १२७ ॥

प्रियंगुं कौटजं बीजं कमलस्य च केसरम् ।

पिच्छाबस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥

प्रावाहिकागुदभ्रंशरक्तस्त्रावज्वरापहः ।

यवासादीनां मूलं शाल्मलेः पुष्पं तथा न्यग्रोधादीनां च शुंगा एतद्
द्रव्यकदंबकं प्रत्येकं द्विपलप्रमाणं जलप्रस्थत्रये क्षीरप्रस्थे च पाचयेत् ।
क्षीरे शेषे च कषाये तस्मिन्पूते सति कल्कीकृतं मोचरसादि मिश्रयेत् ।
मोचरसादयोऽत्र सन्निभागमत्रशाणकर्षमात्रा ग्राह्याः । बस्तिकल्पे कोशात-
कादौ निरूहे विंशतिपलप्रमाणे कार्षिकाणामेव द्रव्याणामभ्यनुज्ञानात् । अ-
यं पिच्छाबस्तिः सिद्धो घृतमाक्षीकशर्करान्वितः प्रवाहिकादिहरः । अल्पया
मात्रया निरूहो बस्तिरेव पिच्छाबस्तिरुच्यते ।

यष्ट्याव्हपुंडरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥

क्षीरद्विगुणितः पक्वो देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

मधुयष्टिकया प्रपौंडरीकेण तथा मोचरसादिभिः पूर्वोक्तैः कल्कीकृतैः
क्षीरद्विगुणितः सन् स्नेहोऽनुवाप्तनं देयः ।

मधुकोत्पलरोध्रांबुसमंगां बिल्वचंदनम् ॥ १३० ॥

चविकातिविषामुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।

दार्पित्वभ्रागरं मांसी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चांगेरिस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।

अर्शोतिसारग्रहणीपांडुरोगज्वरारुचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंरो बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छाश्रावेऽर्शसां शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

मधुकादिद्रव्यैः स्नेहचतुर्थभागप्रमाणैश्चांगेरीस्वरसे घृताञ्जतुर्गुणे घृतं
साधितं त्रिदोषजित् । अर्शःप्रभृतिष्वेतद् घृतं देयं यतः परमौषधम् ।

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।

नित्यमग्निबलोपेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥ १३४ ॥

व्यत्यासेन विपर्ययेण मधुराप्यम्लानि च शीतोष्णानि च नित्यमग्निबला-
पेक्षी योजयेत् । एवं चार्शःकृतामतिशयिनीं रुजं जयति ।

उदावर्तार्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्तितस्मै गुदे ततः ॥ १३५ ॥

अभ्यक्तां तत्करांगुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।

दद्याच्छ्यामातृद्वन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥

विचूर्णितैर्द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः ।

तद्वन्मागधिकाराठग्रहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

उदावर्तेनार्तं नरं तैलैः शीतज्वरापहैस्तगरागुरुकुङ्कुमादिद्रव्यसाधितै-
रभ्यज्य सुस्निग्धैः पिण्डैः स्वेदयेत् । ततः स्वेदादनन्तरमस्मै उदावर्तवते
गुदेऽभ्यक्तेऽभ्यक्तां वर्ति दद्यात् । तत्करांगुष्ठसन्निभामातुरहस्तांगुष्ठसदृशीं ।
तथा आनुलोमकरीं दद्यात् क्षिपेत् । कैः कृतां वर्तिमित्याह । श्यामेत्यादि ।
श्यामादिभिः सैधवाख्यलवणयुक्तैः सूक्ष्मरजीकृतैर्गुडगोमूत्रसंयुक्तैः कृतां
वर्ति क्षिपेत् । तथैव मागधिकामदनक्रूरगृहधूमसर्षपैर्गुडगोमूत्रान्वितै-
र्वर्ति क्षिपेत् ।

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्धमेत् ।

अथवैतेषां च पूर्वोक्तानां चूर्णं नाड्या गुदे विनिर्धमेत् ।

तद्विघाते सुतीक्ष्णं तु बस्ति स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

ऋजू कुर्याद्गुदशिरो विष्मूत्रमरुतोस्य सः ।

भूयोनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवास्यश्च रौक्ष्याद्धि संगो मारुतवर्चसोः ।

तद्विघाते कार्यं कर्तुमशक्ते तस्मिन्भूगे बस्ति स्निग्धं स्नेहवस्तिमुतीक्ष्णं

दद्यात् । सोबस्तिरस्यातुरस्य गुदशिरोविष्मूत्रवातानुलोमयेत् । पुनरनुबन्धे
सति स्नेहरेचनैर्विरेचनीयश्चानुवासनीयश्च । हि यस्माद्रौक्ष्याद्धेतोमरुतस्य
पुरीषस्य च संगो भवति ।

त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादंत्यरुष्करचित्रकम् ॥ १४० ॥

जर्जरं स्नेहमूत्राक्तमंतर्धूमं विपाचयेत् ।

शरावसंधौ मृच्छिप्ते क्षारः कल्याणकाव्हयः ॥ १४१ ॥

स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना ।

उदावर्त्तविबन्धार्शोगुल्मपाण्डूदरकृमीन् ॥ १४२ ॥

मूत्रसंगाशमरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।

मेहछीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ।

त्रिपट्वादिजर्जरीकृतं स्नेहमूत्राभ्यामक्तमंतर्धूमं कृत्वा विपाचयेच्छरावसंधुटे ।
अत एवाह । शरावसंधौ मृच्छिप्त इति । अयं च कल्याणको नाम क्षारः
सर्पिषा पीतः स्नेहभोजिना वा भक्तयुक्तः सन्नुदावर्त्तादीन् नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ॥ १४३ ॥

यच्च गाढवर्चसामर्शसां प्रोक्तं तच्च सर्वं कुर्यात् ।

द्रोणेऽपां पूतिवल्कद्वितुलमथपचेत्पादशेषे च तस्मिन्

देयाशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो व्योषतोष्टौ पलानि ।

एतन्मासेन जातं जनयति परमामूष्मणः पक्तिशक्तिम्

सूक्तं कृत्वानुलोम्यं प्रजयति गुदजछीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

द्वयोस्तुलयोःसमाहारो द्वितुलम् । पूतिकरंजस्य त्वचस्तुलाद्वयं पलशतद्व-
यं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिंश्च पादशेषे सति गुडस्याशीतिः पलानि क्षेप्त-
व्यानि । त्रिकटुकस्य सूक्ष्मचूर्णस्याष्टौ पलानि देयानि । एतत्सर्वं मासेन
शुक्लं जातं प्रबलमग्निं कुरुते । आनुलोम्यकृतत्वात् । गुदजादीन् जयति ।
स्निग्धरावृत्तम् ।

पचेत्तुलांपूतिकरंजवल्कादूहेमूलतश्चित्रककंटकार्योः ।

द्रोणत्रयेऽपि चरणावशेषे पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पलिकं च मुचूर्णितं त्रिजातत्रिकटुग्रंथिकदाडिमाश्वमेदम् ।

परपुष्करमूलधान्यचव्यंहपुषामार्द्रकमम्लवेतसं च ॥ १४६ ॥

शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेतमार्द्रद्राक्षाबीजपूरार्धकैश्च ।

युक्तंकामंगंडिकाभिस्तथेक्षोः सर्पिः पात्रेमासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

चुक्रं क्रकचमिवेदं दुर्नाम्नां वह्निदीपनं परमम् ।

पांडुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाश्वकृच्छ्रघ्नम् ॥ १४८ ॥

पूतीकरंजत्वचस्तुलां हे तुले चित्रककंटकारीमूलयोर्जलद्रोणत्रये पचेत् ।
पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य पलशतं दद्यात् । उपजातिवृत्तं । त्रिजा-
तकादि सूक्ष्मरजीकृतं प्रत्येकं पलप्रमाणं निक्षिपेत् । एतत्सर्वं चूर्णितं श्ल-
क्ष्णपिष्टं दद्यात् । उपछंदसिकं । एतच्च शीतीभूतं सक्षौद्रविंशत्युपेतमार्द्रद्रा-
क्षादिभिश्चोपेतमिक्षुगंडिकाभिश्च यथेच्छं युक्तं सर्पिः पात्रे मासमात्रेण जातं
चुक्रमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । शुक्रमिदमर्शसां क्रकचमिव करपत्रतुल्यं क-
र्त्तनशक्तिसामर्थ्यात् । तथापरं वह्निदीपनं पांड्वादिघ्नं च । शालिनी वृत्तं ।
आर्या च ।

द्रोणं पीलुरसस्य वस्त्रगलितं न्यस्तं हविर्भाजने

युंजीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरधात्रीफलैः ।

पाठामाद्विदुरालभाम्लविदुलव्योषत्वगेलोच्छकैः

सृष्टकाकोललवंगवेष्टचपलामूलाग्रिकैः पालिकैः ॥ १४९ ॥

गुडपलशतयोजितं निवाते निहितमिदं प्रपिबंश्च पक्षमात्रात् ।

निशमयति गुदांकुरान् सगुल्माननलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

पीलुफलानां रसस्य द्रोणं वस्त्रपूतसर्पिर्भांडे न्यस्तं मदादिभिर्द्विपलप्रमा-
णैः पाठादिभिश्च पालिकैर्युंजीत । मदा धातकी । मधुफला द्राक्षा । माद्री
रेणुका । विदुलो वेतसः । शार्दूलविक्रीडितम् । तथा गुडपलशतेन योजितं

निवाते भृतं पक्षमात्रादनंतरं प्रपिबन्नर इदमर्शासि गुल्मं च शमयति ।
द्रागमिबलं च प्रकृष्टं विधत्ते । पुष्पिताग्रा ।

एकैकशो दशपले दशमूलकुंभपाठाद्वयार्कघुणवल्लभकट्फलानाम् ।
दग्धे शृतेनु कलशेन जलेन पक्के पादस्थिते गुडतुलां पलपंचकं च १५१
दद्यात्प्रत्येकं व्योषचव्याभयानाम् वन्हेर्मुष्टी द्वे यवक्षारतश्च ।
दर्वीमालिपन् हन्ति लीढो गुडोयम् गुल्मप्लीहार्षः कुष्ठमेहाग्निसादान् ॥

दशमूलादीनां प्रत्येकं दशपले दग्धे जलद्रोणेन शृते जले पक्के पाद-
शेषे चास्मिन् गुडतुलां व्योषादीनां च प्रत्येकं पलपंचकं दद्यात् । चि-
त्रकस्य पलद्वयं । यवक्षारस्य च पलद्वयं दद्यात् । दर्वीमालिपन् दर्वीलेपी
सन्नयंगुडो लीढो भक्षितो गुल्मादीन् पराकरोति । वसंततिलकं वैश्वदे-
वीयवृत्तम् ।

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धम् साध्यं यावत्पादजलस्थमप्येदम् ।
अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य पलानि काथ्यं भूयः सांद्रतया सममेतत् १५३

त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावरांग

कृमिरिपुदहनैलाचूर्णकीर्णोवलेहः ।

जयति गुदजकुष्ठछीहगुल्मोदराणि

प्रबलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

तोयस्य दोणे चित्रकमूलस्य तुलार्धं साध्यं यावदष्टांशशेषमिदं स्यात् ।
ततः पुराणगुडपलान्यष्टौ दत्त्वा पुनरपि काथ्यं यावत्सांद्रत्वं गतं सौड्यौभद्रा-
म्लैवेदवसुचविरामः । त्रिकटुकादिचूर्णगुक्तोयं लेहो नित्यमभ्यस्यमानो
दारुणकुष्ठादीनि जयति । अग्निं च प्रकृष्टं कुरुते । मालिनीवृत्तम् ।

गुडव्योषवरवेष्टतिलारुष्करचित्रकैः ।

अर्शासि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥ १५५ ॥

गुडादिभिर्गुलिका कृता अभ्यस्ता दुर्नीमानि हन्ति त्वग्विकारं वा ।

मृच्छिप्तं सौरणं कंदं पक्ताग्रौ पुटपाकवत् ।

अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

सौरणं कंदं मृदा लिप्तमग्रौ पुटपाकवत् पक्कं तैललवणाश्रितमश्नीयाद्
दुर्नामोपशमाय ।

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान् क्रमविवर्धितभागसमाहृतान् ।

शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान् कुरु गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

मरिचादीनि क्रमवर्धितभागानि चित्रकचतुर्गुणसूरणयोजितानि गुडेन
गुदांकुरच्छिदः । द्रुतविलंबितं ।

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य भागास्ततोर्धेनचचित्रकस्य ।

महौषधाद्द्वौ मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयाय पिंडी १५८

सूक्ष्मरजीकृताः सूरणभागाः षोडश चित्रकभागा अष्टौ नागरस्य द्वौ
मरिचस्य चैको गुडेनैषां पिंडी कृता दुर्नामजयाय स्यात् । उपजातिवृत्तं ।

पथ्यानागरकृष्णांकरंजवेष्टाग्निभिः सितातुल्यैः ।

वडवामुखइव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णम् ॥ १५९ ॥

पथ्यादिभिः सितातुल्यैश्चूर्णैर्बहुगुरु च भोजनं वडवामुख इव जरयति ।
आर्यायाः पूर्वाधे यथोक्तमात्रादतो मया लक्ष्मीगीति विधिविदो वदन्ति
संवीक्ष्य तदितरत्रापि ।

कलिगलांगलीकृष्णावन्ध्यापामार्गतंडुलैः ।

भूर्निबसैधवगुडैर्गुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

कलिगकादिभिर्गुडा वटिका अशौघा ।

लवणोत्तमवन्हिकलिगयवांश्चिरबिल्वमहापिचुमंदयुतान् ।

पिब सप्तदिनं मथितालुडितान् यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरुहान् १६१

सैधवादीनि तक्रलोडितानि पिब्ययशांसि जिघांससि । अथत्रोटकमश्वि-
सकारचितं ।

शुष्केषु भल्लातकमग्न्यमुक्तं भैषज्यमाद्रैषु तु वत्सकत्वक् ।
सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेयमर्शःसु बल्यं च मलापहं च ॥ १६२ ॥

शुष्केष्वप्यर्शःसु भल्लातकं भैषज्यं समग्र्यं प्रधानमुदितम् । आद्रैषु
पुनरर्शस्सु कुटजत्वग्भैषज्यमग्र्यं कथितम् । सर्वेष्वर्शःसु शुष्केष्वार्द्रैषु च
सर्वकालं सर्वर्तुषु कालशेयं मथितमग्र्यं बल्यं बलावहं मलापहं दोषापहं
च । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

भित्त्वाविबन्धाननुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।
तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

विबन्धानस्त्यानकफादिरूपान् भित्त्वा यदन्नपानौषधमासेवितं मारुतस्या-
नुलोमनाय स्ववर्त्मप्रवर्त्तनाय तथा यच्चाग्निबलायाग्निवर्धनाय संपद्यते
तदेवान्नपानौषधं दुर्नामवता सेव्यं । अस्माद्यथोक्ताद्विपरीतं यदन्नपानौषधं
मारुतस्य विबन्धकरमग्निसाधनं च तत्तेन विवर्ज्यं न सेव्यं । उपजातिवृत्तम् ।

अर्शोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।
सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥

अर्शोतिसारग्रहण्योऽन्योन्यनिदानभूताः परस्परं हेतुभूता बाहुल्येना-
नले च सन्न एते रोगा भवन्ति । दीप्ते त्वमौ न संति । यतस्ततोऽस्मात्कार-
णात्तेषु विशेषेणाग्निं रक्षेदिति । इंद्रवज्रावृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्याया
मर्शचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमतिसारचिकित्सितं प्रारभ्यते । अशौतिसारयोः परस्परं निदानभूतत्वेन चिकित्सासामान्यात् । अत आह ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।

हत्वाग्निं वातजेप्यस्मात्प्राक् तस्मिँल्लंघनं हितम् ॥ १ ॥

हि यस्माद्वाहुल्येनाग्निं हत्वा मंदीकृत्यामाशयान्वयो भवत्यतीसारः । अस्मात्कारणादस्मिन्नतीसाराख्ये व्याधौ वातजेऽपि पूर्वं लंघनं हितम् । आमाशयान्वयो जन्मभूरुत्यन्तिर्यस्य स आमाशयान्वयः । अपि शब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लंघनं हितमिति द्योतयति । लंघनशब्देन चोपवास एवेह गृह्यते । शोधनादीनां लंघनानामवस्थावशादुच्यमानत्वाद्भूयिष्ठग्रहणेन क्वचिद्भयजादावर्तरे व्यभिचारे नासावामाशयान्वयः । प्राग्ग्रहणेन नोत्तरकाले लंघनं हितम् । तदा हि रोगस्वभावाद्वातपचयोऽवश्यं भावि लंघनमपि धात्वपचयहेतुः । अतस्तत्र युक्तम् ।

शूलानाहप्रसेकार्त्तं वामयेदतिसारिणम् ।

शूलादिभिरार्त्तमतिसारिणं वामयेत्तत्र प्राग् लंघनं हितम् । वमनं चैतन्सामान्यं पित्तजातिष्वप्येवं रूपेषु चिकित्सितं बोध्यं न केवलं वातजे ।

दोषाः संनिचिता ये च विदग्धाहारमूर्छिताः ॥ २ ॥

अतिसाराय कल्प्यन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ।

भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

ये च दोषाः संनिचिता अतिशयेन वृद्धिं गतास्तथाविदग्धेन पक्वा-
पक्वरूपेणाहारेण मूर्छिता एकतां प्राप्ता अतीसाराय कल्प्यन्ते संपद्यन्ते । तेषु
तथोत्क्लेशनमुत्क्लेशाख्यविकारकरणं प्रत्युन्मुखताबीजस्याकुरोत्पत्तावुच्छूनाव-
स्थैवातिशयेनोत्क्लेशो भृशोत्क्लेशस्तेन प्रवृत्तातिसारकरणं प्रतिसमुद्यता-

स्तेषु तथा स्वयमेव यन्नं विना चलात्मसु चलस्वभावेषु तेषु तथाभूतेषु दोषेषूपेक्षापथ्याशित्वं सम्यक् प्रवर्त्तनमेव भेषजं । ननुपाचनादिकमित्यर्थः । संग्रहणौषधं कुटजत्वगादिकं व्याधिप्रतिपक्षभूतं कस्मादत्र न प्रयुज्यते । अपि चाग्न्यसंग्रहे पठिष्यति । कुटजोतिसार इति । तस्मादत्र संग्राह्यौषधं दातुमुचितमिति यो मन्यते तं प्रत्याह ।

प्रयोज्यं ननु संग्राहिपूर्वमामातिसारिणि ।

संग्रहणं भेषजं पूर्वमामातिसारिणि पुरुषे न योज्यं । तु शब्दोवधारणार्थः । अत्रपूर्वग्रहणं पश्चादिषदामातिसारिणि दीयमानं युज्यत एवेति द्योतयति । सामे दोषेति सारकारिणि प्रथममपि भेदनं चौषधं दातुं विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो गुणाय संपद्यते नातिसारप्रतिपक्षभूतमपि च संग्रहणमौषधमिति कृत्वा ।

अपि चाध्मानगुरुता शूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे संप्रवर्तिनी ॥

विबद्धेऽल्पाल्पं कृत्वा प्रवर्तमाने दोषेऽत एव विबन्धत्वादाध्मानादिकारिणि तथा भूतेस्मिन्दोषे संग्रहणमपथ्यमपि प्राणदा हरीतकी । प्राणान् ददातीति प्राणदा भवतीति । एवं बहुदोषाणामातिसारिणां प्रायेणैष उपक्रमो बोध्यः । मध्यदोषाल्पदोषयोस्वाह ।

पिबेत्प्रकथितांस्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥

भूतीकपिप्पलीशुंठीवचान्यहरीतकीः ।

अथवा बिल्वधनिकामुस्तानागरवालकम् ॥ ६ ॥

बिडपाठावचापथ्यारुमिजिन्नागराणि वा ।

शुंठीघनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिंशु वा ॥ ७ ॥

मध्यदोषोऽतिसारीभूतिकादीन् पिबेत् । किंभूतांस्तोये प्रकथितान् । ननु कथिता इत्येतावदेवास्तु किं प्रशब्देन । ब्रूमः । प्रकर्षेण कथिताः प्रमथ्यारूपेण शृताः प्रकथिता इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रशब्दोऽकारि । प्रम-

ध्यायाश्च तंत्रांतरे लक्षणमुक्तं । यथा । शृतः कषायो निर्यूहः काथो यूषो
 कृतश्च सः । कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृताकृत इति । तदेवं द्रव्यं
 कल्कीकृत्य पिष्ट्वा यक्रियते स कृतयूषो भण्यते । स एव च प्रमथ्या
 शब्दवाच्यः । तस्मान्मध्यदोषोसारी भूतिकादीनि पिष्ट्वा प्रकर्षेण काथयि-
 त्वा प्रमथ्यारूपेण पित्रेदित्यवतिष्ठते । मुनिनाप्युक्तं । प्रमथ्यामध्यदोषेभ्यो
 दद्याद्दीपनपाचनमिति । किं कुर्वन् पित्रेत् । विशेषयन् लंघयन् । प्रकृत-
 त्वादात्मानमेव । अथवा बिल्वधातव्यादीनि पित्रेत् । अथवा बिडादीनि
 गुठ्यादीनि वा पित्रेत् ।

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोतिसारिणाम् ।

अल्पं दोषाणामतिसारिणामुपवासः शस्यते । तु शब्दोवधारणार्थः ।
 अत्रोपवास एवाल्पदोषाणां शस्यते न बह्वदोषमध्यदोषोक्तोऽपर उपक्रमः
 सन् तथा तेषां शस्यत इति । सर्वमतिसारिणं दोषदेशायनुरोधेन कदा-
 चिल्लंघयेत् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥

ह्रीबेरनागराभ्यां वा विपक्वं पाययेज्जलम् ।

तृप्ति संजातायां दोषदेशायनुरोधेन कदाचिद्वचाप्रतिविषाभ्यां विपक्वं
 जलं पाययेत्कदाचिन्मुस्तापर्पटकेन कदाचिद्दालकनागराभ्यां पाययेदिति ।
 अत्र कर्त्रभिप्रायेक्रियेतिपरस्मैपदमन्यथानापादस्यायेत्यादिना परस्मैपदनिषे-
 धः स्यात् ।

युक्तेन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् ॥ ९ ॥

तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षाममतिसारिणं लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत् । तथा शीघ्रं
 प्राप्नोति रुचिमग्निबलं बलं । नापरव्याध्यार्त्तमिव लंघनोचितं सम्यग्ल-
 घनादनंतरमेव भोजयेत् । अपि तु सम्यग्लघितलक्षणोत्पन्नमप्यतिसारिणं
 किञ्चित्कालमतीक्षणं कृत्वा भोजयेदिति क्षामशब्देन द्योतयति । अल्प

लघ्वन्नं लघ्वन्नं प्रतिसुप्रतिनामात्रार्थं इति समासो व्ययीभावः । एवं क्रियमाणः सोतिसारी द्रागेव रुचिं प्राप्नोति तथा वन्दित्रलं देहबलं । एवं च भुञ्जानस्य पानमुपदिश्यते ।

तक्रेणावंतिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥

सुरया मधुना चाथ यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

कदाचित्तक्रेण कदाचित्काञ्जिकेन कदाचित्पेयया कदाचित्तर्पणेन
कदाचित्सुरया कदाचिन्मार्दीकेणेति यथा सात्म्यमुपाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥

बालबिल्वशठीधान्यार्हिगुवृक्षाम्लदाडिमैः ।

पलाशहपुषाजाजीयवानिबिडसैधवैः ॥ १२ ॥

लघुना पंचमूलेन पंचकोलेन पाठया ।

अस्मात्कमादूर्ध्वमनंतरं भोज्यानि भोक्तव्यानि कल्पयेदतिसारिणे ।
ग्राहिदीपनपाचनैरेव संग्रहणानि दीपनानि पाचनानि च यानि द्रव्याणि
तानि सर्वाण्यतिसारिणे पथ्यानीति । एवं संक्षेपेण सामान्येन चिकित्सितमुक्तं ।
तदेव दिङ्मात्रं दर्शयति । बालेत्यादि बालबिल्वादिभिर्भोज्यानि कल्पयेत् ।

शालिपर्णाबिलाबिल्वैः पृष्टिपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥

दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्बणे ।

अभयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

शालिपर्ण्यादिभिः साधिता दाडिमाम्ला पेया कफपित्ताधिके हिता ।
अभयादिभिः पेया वातानुलोमनी ।

विबद्धं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।

कृष्णाविडंगत्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १५ ॥

पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।

यो बहुदोषो विबद्धमल्पाल्पं कृत्वा अतिसार्यते । स कृष्णादिकषायै-

विरेचयेत् । विरक्तस्य च तस्य सतः पेया वातघ्नीदीपनैश्च द्रव्यैः कृतां
युज्यात् ।

आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्रावुपवेश्यते ॥ १६ ॥

सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पुनः पुनः ।

अल्पाल्पमल्पं समलं निर्विद्धा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥

दधितैलघृतक्षीरैः सशुंठीं सगुडां पिबेत् ।

स्विन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद्बदराणि वा ॥ १८ ॥

गाढविड्विहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।

क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः ॥ १९ ॥

शाल्योदनं तिलैर्मर्षैर्मृद्वैर्वा साधु साधितम् ।

शठचामूलकपोतायाः पाठायाः स्वास्तिकस्य वा ॥ २० ॥

क्षुषायवानीकर्कारुक्षीरिणीचिर्भटस्य वा ।

उपोदकाया जीवन्त्या बाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥

सुवर्चलायाश्चुंचोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्तकलोपाकशिखितित्तिरिकौकुटैः ॥ २२ ॥

योतिसार्यामे परिणते दीप्तेऽग्रावुपवेश्यते स कफेन पिच्छं तथा
सरुजं तथा सविबन्धं पुनः पुनस्तथा अल्पमल्पं तथाल्पपुरीषं निर्विद्धापुरी-
षरहितम् । तथा सप्रवाहिकं निस्तारिकासहितं श्रुते रक्ते पुरीषे च वायु-
ना विड्विर्जितं प्राहिकेति विख्यातं यत् फेनाभं प्रवर्तत इति प्रवाहिका-
लक्षणम् । य एवंविधोतिसारी स दधितैलघृतक्षीरैः समुदितैः शुंठीं सगुडां
पिबेत् । अथवा स्विन्नानि बदराणि गुडतैलेनाश्रीयान् । एवं दोषादिवशा-
च्छुंठीं पाययित्वा कदाचित् पूर्वोक्तानि बदराणि भक्षयित्वानंतरं क्षुधितम-
तिसंजातबुभुक्षभेनमतिसारिणं गाढविड्विहितैर्वास्तुकादिभिः शाकैस्तथाभांसर-
सैर्बहुस्नेहैर्दधिदाडिमसंस्कृतैः शाल्योदनं भोजयेत् । अथवा तिलैर्मर्षैर्मृद्वैर्वा
साधु शोभनं कृत्वा साधितं शाल्योदनं भोजयेत् । मूलकपोता लघुमूलं

तेतिकासंज्ञं देशातरे मसिद्धं कुरुक्षेत्रादौ देशे। अत्र भास्यं कियदित्युक्तम् ।

बिल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।

पक्वातिसारजित्क्रे यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥

कपित्थकच्छुराफंजीयूथिकावटशैलुजैः ।

दाडिमीशणकार्पासीशाल्मलीमोचपल्लवैः ॥ २४ ॥

बिल्वादिभिस्तक्रे सिद्धा यवागुः पक्वातिसारजित् । दाधिकीकपित्थादि-
जैः पल्लवैर्दाडिमादीनां पल्लवैर्दाधिकी यवागूस्तथा पक्वातिसारजित् ।

कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दघ्नः सरोम्लः सस्नेहः खलो हंति प्रवाहिकाम् ॥ २५ ॥

तथा बिल्वः शलाटूनां स्तोककालजातानां लघुनां बिल्वानां कल्कस्तथा
तिलकल्कस्तत्समो बिल्वशलाटुसमस्तथा दघ्नः सरोम्लो न मधुरः सस्ने-
हो देशायनुरोधाद् घृतादिना स्नेहेन यथायथं युक्तोयं खलः सिद्धः
प्रवाहिकां हंति ।

मरिचं धनिकाजाजीतित्तिडीकशठीबिडम् ।

दाडिमं धातकीपाठात्रिफलापंचकोलकम् ॥ २६ ॥

यावशूकं कपित्थाग्रजंनुमध्यं सदीप्यकम् ।

पिष्टैः षड्गुणबिल्वैस्तैर्दधिमुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥

स्नेहे च यमके सिद्धः खलोयमपराजितः ।

दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो विविशिनाशनः ॥ २८ ॥

मरिचादिभिः पिष्टैः षड्गुणं बिल्वं बिल्वमज्जा येषां मरिचादीनां तैः
सिद्धः। तथा रसपक्वश्च दधि तथा मुद्गरसे गुडे तथा यमके च स्नेहे खलोयम-
पराजितो नामदीपनादिगुणः । विविशिनाशनः प्रवाहिकाग्रः ।

कोलानां बालबिल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।

मुद्गमाषतिलानां च धान्ययुषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥

ऐक्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसारिकम् ।
 वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥
 दधः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
 सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृजनकस्य वा ।
 भृष्टान्वा यमके सक्तून् खादेद्व्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥
 माषान् सुसिद्धांस्तद्वद्वा घृतमंडोपसेवनान् ।
 रसं सुसिद्धं पूतं वा छागमेषांतराधिजम् ॥ ३३ ॥
 पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ।
 रक्तशाल्योदनं तेन भुञ्जानः प्रपिबंश्च तम् ॥ ३४ ॥
 वर्चःक्षयकृतेराशु विकारैः परिमुच्यते ।

कोलादीनां कल्कैः शालेर्यवस्य च कल्कैर्मुद्रादीनां च कल्कैरेक्यं व्य-
 तिमिश्रं धान्ययूषं प्रकल्पयेत् । किं भूतं । यमके भृष्टं तथा दधिदाडिम-
 सारिकं । अम्लं दाडिमसारं दाडिमसारो विद्यते यस्मिन्निति दधिदाडि-
 मसारकम् । वर्चःक्षये पुरीषक्षये सति शुष्कमुखं मुखशोषोपद्रवान्वितमति
 सारिणं तेन यूषेण शाल्यन्नं भोजयेत् । शालिग्रहणेन रक्तशाल्यादीनां
 ग्रहणम् । अथवा दधः सरं यमके पक्वं गुडनागरसहितं व्यञ्जनार्थं प्रक-
 ल्पयेत् । अथवा यमके भृष्टां सुरां व्यञ्जनार्थं प्रकल्पयेत् । अथवा गृजन-
 कस्य हरीतकविशेषस्य यूषं फलैर्दाडिमादिभिरम्लैरम्लमग्लीकृतं व्यञ्जनार्थं
 प्रकल्पयेत् । यमके स्नेहद्वये वा सक्तून् भृष्टान् व्योषावचूर्णितान् भक्षयेत् ।
 तथैव माषान् सुस्विन्नान् घृतमंडोपसेवनान् खादेत् । अथवा छागमेषयोरं-
 तराधिजं रसं सुसिद्धपूतं शोभनं कृत्वा पूर्वं सिद्धं पश्चात्पूतं निर्मलीकृतं
 तथा दाडिमसारेणाम्लं धान्यकस्नेहं शुठीयुतं व्यञ्जनार्थं पचेत् । तेन रसे-
 न रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानस्तमेव मांसरसं पिबन् वर्चःक्षयकृतैर्विकारैः पुरीषे
 वायुरंत्राणीत्यादिभिः सूत्रस्थानोदितैर्मुच्यते । प्रकाहिका वर्चःक्षये सति
 स्यात् । तस्मात्तथापि मुच्यते ।

बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीविश्वमेषजम् ॥ ३५ ॥

लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ।

वाते प्रतिहते प्रवाहिकाशूलवान् बालबिल्वादिकं लिह्यात् ।

वल्कलं शावरं पुष्पं धातुक्या बदरीदलम् ॥ ३६ ॥

पिबेद्दधिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसाप्लुतम् ।

रोध्रत्वक्धातुकीपुष्पं बदरीपत्रमेतद्दधिसरादिभिराप्लुतमालोडितं पिबेत् ।

विबद्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ३७ ॥

सरक्तपिच्छस्तृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।

यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

सृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ।

विबद्धेवातवर्चसी यस्य तथा प्रभूते शूलप्रवाहिके यस्य तथा सहरक्तेन पिच्छयोः च यो वर्तते तथा तृष्णाया आर्त एवंविधो नरः क्षीरसौहित्यं दुग्धतृप्तिमर्हति । अथवा यमकं पीत्वाऽनु धारोष्णं क्षीरं प्रयोजयेत् । एरंडमूलेन वा बालबिल्वेन वा शृतं क्षीरं प्रयोजयेत् ।

पयस्युत्काथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणेभसि ॥ ३९ ॥

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनम् ।

क्षीरे त्रिगुणेभसि मुस्ताविंशतिं प्रकाथ्य क्षीरावशिष्टं पीतमामं सरुजं हन्यात् । अत्र च विंशतिभिर्मुस्तैः प्रायेण पलं भवति । सामान्यकल्पनया च मुस्तापलं षोडशभिर्द्रवपलैरुत्काथ्य चत्वारिपलानि चतुर्भागावशेषितया कार्याणि । तदेवं क्षीरपलानि चत्वारि पानीयपलानि द्वादश । मुस्ताविंशति दत्त्वा क्षीरावशिष्टपेयमित्ययमत्र क्रमो वेद्यः ।

पिप्पल्या पिबतः सूक्ष्मं रजोमरिचजन्म वा ॥ ४० ॥

चिरकालानुषक्तापि नश्यत्याशु प्रवाहिका ।

पिप्पल्याः सूक्ष्मं चूर्णं जलेन पिबतो मरिचस्य वा सूक्ष्मं चूर्णं जलेन पिबतो बहुकालानुषक्तापि प्रवाहिका नश्यति ।

निरामरूपं शूलार्त्तं लघ्नाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ४१ ॥

रूक्षकोष्ठमपेक्ष्यामि सक्षारं पाययेद् घृतम् ।

निरामरूप तथा शूलेन पीडितं लघ्नाद्यैः कर्षितं तथा रूक्षकोष्ठं वन्दिमपेक्ष्य क्षारसहितं घृतं पाययेत् ।

सिद्धं दधिसुरामण्डे दशमूलस्य चांभसि ॥ ४२ ॥

सिंघूत्थं पंचकोलाभ्यां तैलं सद्योर्तिनाशनम् ।

दधिसुरामण्डे दशमूलकाथे वा सैधवं पंचकोलकल्केन तैलं सिद्धं सद्योरुजापहं ।

षड्भिः शुंठ्याः पलैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां ग्रन्थ्याभिसैधवात् ॥ ४३ ॥

तैलप्रस्थं पचेद्दध्ना निःसारकरुजापहम् ।

शुंठ्याः पलैः षड्भिः पिप्पलीमूलपलद्वयेन चित्रकपलद्वयेन सैधवपलद्वयेन च तैलप्रस्थं दध्ना पचेन्निःसारकरुजापहम् ।

एकतो मांसदुग्धाज्यं पुरीषग्रहशूलजित् ॥ ४४ ॥

पानानुवासनाभ्यंगप्रयुक्तं तैलमेकतः ।

तद्धि वातजितामग्र्यं शूलं च विगुणोनिलः ॥ ४५ ॥

एकत एकस्मिन् पुरीषग्रहशूलजित्वपक्षे मांसदुग्धाज्यं त्रयमेतत्प्रयुक्तम् । पुरीषग्रहशूलजित् । एकत एकस्मिन् शूलजित्वपक्षे पानानुवासनाभ्यंगैः प्रयुक्तं तैलं पुरीषग्रहशूलजित् संपद्यत इति वाक्यशेषः । कथमेवमित्याह । तदित्यादि । तत्तैलं यस्मात्सर्वेषां वातजितामग्र्यं प्रधानं । शूलं च विगुणोनिलः प्रकुपितः पवनो नापरः कश्चित् । शूलानिलयोः कार्यकारणभावातिरेके सत्यपि शूलस्य वातकार्यस्य वातप्रकोपे सत्यविनाभावित्वं सूचयितुं

शूलं च विगुणोनिल इत्येवमुक्तम् । कुपितश्चेद्वायुरत्यन्त्रमेव शूलमित्यर्थः ।
वायोर्वैगुण्ये कोपघातुक्षय एवात्र हेतुरत एवाह ।

धात्वन्तरोपमर्दाद्वै चलो व्यापी स्वधामगः ।

तैलं मंदानलस्यापि युक्त्या शर्मकरं परम् ।

वाय्वाशये सतैले हि विंबिसी नावतिष्ठते ॥ ४६ ॥

वायुमपेक्ष्यान्ये पित्तश्लेष्मादयो धात्वन्तरास्तेषामुपमर्दोऽन्यभावस्तेन
उद्धतश्चलो वाय्वाख्यः सव्यापी सकलशरीरव्यापनशालोपि स्वधामगः
पक्वाशयस्थस्तत्राधिकेन तस्य वृत्तेः । अस्यामवस्थायामस्यातिसारिणस्तैलं
मंदानलस्यापि युक्त्या योगविशेषेण परमतिशयेन शर्मकरं रोगस्य दुःखहेतोः
शमनात् । अपिशब्दात्किमुदीप्ताभिरतिसारिणो न सुखकरं भवति । तत्रैव
हेतुमाह । वाय्वाशये पक्वाशयाख्ये सतैले विंबिसी प्रवाहिका नावतिष्ठते न
स्थितिं प्राप्नोति ।

क्षीणे मले स्वायतनच्युतेषु दोषांतरेष्वीरण एकवीरे ।

कोनिष्ठनन्प्राणितिकोष्ठशूली नांतर्बहिस्तैलपरो यदि स्यात् ॥ ४७ ॥

मले पुरीषाख्ये क्षीणे तथा दोषांतरेषु वातविवर्जितेषु पित्तकफादिष्वा-
यतनच्युतेषु स्वाधारभ्रष्टेषु । व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं । ईरणे वायावेकवीरणे
एकनायके शेषाणां स्वस्थानभ्रष्टत्वात्कोतिसारी निष्ठनन्प्रवाहिकां कुर्वन्
प्राणिति न कश्चिज्जीवति । यदि नांतर्बहिरुभयत्र पानानुवासनाभ्यंगैस्तैल-
परोतिशयेन तैलसेवी न स्यात् । आक्रंदनपूर्वं सशूलमुपवेशनं निष्ठननमु-
च्यते । इंद्रवज्रा वृत्तं ।

गुदरुक्भ्रंशयोर्युज्यात्सक्षीरं साधितं हविः ।

रसे कोलाम्लचांगेर्योर्दधि पिष्टे च नागरे ॥ ४८ ॥

गुदरुजि गुदभ्रंशे च घृतं सक्षीरं कोलादिरसे दधि नागरे च कल्कितैः
पक्वं युज्यात् । अत्र च क्षीरं सर्पिः प्रमाणं घृतात्कोलादि रसादिकचतुर्गु-
णं शृंठीतश्चतुर्गुणं घृतमिति पाकक्रमः ।

तैरेव चाम्लैः संयोज्य सिद्धं सुश्लक्ष्णकल्कितैः ।

धान्योषणविडाजाजीपांचकोलकदाडिमैः ॥ ४९ ॥

तैरेव पूर्वोक्तैः कोलादिभिरम्लैः संयोज्य सूक्ष्मरजीकृतैश्च धान्यकादि-
भिः सिद्धं घृतं पूर्वगुणं ।

योजयेत्स्नेहवस्ति वा दशमूलेन साधितम् ।

शठीशताव्हाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ ५० ॥

गुदशूली च दशमूलेन साधितं हविर्घृतं स्नेहवस्ति च योजयेत् । श-
ठ्यादिभिर्वा मूलेन साधितं चित्रकेण वा साधितं स्नेहं योजयेत्
तच्च पूर्वगुणं ।

प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।

मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनम् ॥ ५१ ॥

प्रवाहणादिषु मधुराम्लैः शृतं तैलं घृतं वा अनुवासनं योजयेत् ।

प्रवेशयेद्गुदं ध्वस्तमभ्यक्तं स्वेदितं मृदु ।

कुर्याच्च गोःफणाबंधं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥ ५२ ॥

गुदं ध्वस्तं सदभ्यक्तं स्वेदितं च मृदुकृत्वातः प्रवेशयेत् । गोःफणाबंधं
चर्मणा मध्यच्छिद्रवता कुर्यात् ।

पंचमूलस्य महतः काथं क्षीरे विपाचयेत् ।

उंदुरुं चांत्ररहितं तेन वातघ्नकल्कवत् ॥ ५३ ॥

तैलं पचेद्गुदभ्रंशं पानाभ्यंगेन तज्जयेत् ।

महतः पंचमूलस्य त्रिलवादेः काथं तैलसमं कृत्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
उंदुरुं चांत्ररहितं तस्मिन्नेव क्षीरे विपाचयेत् । तेनैव क्षीरेण तैलं पचेत् ।
किंभूतं वातघ्नकल्कवत् । वातघ्नानां रास्त्रैरंडादीनां कल्कः स यस्यास्ति वात-
घ्नकल्कवत् । उंदरोरत्र रास्त्रादिघृतानुसारेण प्रमाणं निरूप्य कार्यं । तत्रैवं
संपद्यते । तुल्यार्धमाजमांसस्येति । एवं मायूरादिष्वपि घृतेषु मयूरादीनां

प्रमाणं चित्यं तेन तैलं पचेदिति वचनाच्च क्षीरं तैलाच्चतुर्गुणं कार्यं । अत्र
द्रवस्यापरस्याभावात्तैलाच्च द्रवं चतुर्गुणं कार्यमिति पाकक्रमः । तस्मान्नान्यस्ने-
हवदत्र क्षीरं ग्राह्यं । अन्यत्र ह्येवमधीतं । द्रव्याच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्का-
थश्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति । बहुक्षीरत्वेन वातकार्यस्य गुदभ्रंशाख्य-
स्य शीघ्रं शमं करोति । चतुर्गुणमेवात्र क्षीरं न्याय्यं ।

पैत्ते तु सामे तीक्ष्णोष्णवर्जं प्रागिव लंघनम् ॥ ९४ ॥

पैत्ते त्वतीसारे सामे प्रागिव यथा वातातिसारे पूर्वं लंघनं शरीरलाघवं
कर्तुं यत्कर्म द्रव्यं वा निर्दिष्टं तत्सर्वं तीक्ष्णोष्णवर्ज्यं यलंघनं शरीरलाघव-
करं पेयादिकमस्मिन् कार्यमिति शेषः ।

तृड्वान् पिबेत् षडंगान्नु सभूर्निबं ससारिवम् ।

पेयादि क्षुधितस्यान्नमभिसंधुक्षणं हितम् ॥ ९५ ॥

बृहत्यादिगणाभीरुद्विबलाशूर्पपर्णिभिः ।

सपित्तातिसारी तृड्वान् षडंगान्नु ज्वरचिकित्सितोक्तं भूर्निबसारिवा-
भ्यां सहितं पिबेदर्धमष्टांगजलं तेन पेयमित्येवं तिष्ठते । क्षुधितस्यातिशयेन
बुभुक्षितस्य पेयाद्यन्नमभिसंधुक्षणं हितम् । बृहत्यादिना गणेनाभीरुणा
तथा बलाद्वयेन शूर्पपर्णीद्वयेन च साधितम् ।

पाययेदनुबन्धे तु सक्षौद्रं तंडुलाभसा ॥ ९६ ॥

पाठा वत्सकबीजत्वग्दार्वीं ग्रंथिकशुंठि वा ।

वत्सकस्य फलं पिष्टं सवलकं सघृणप्रियम् ॥ ९७ ॥

क्वाथं चातिविषाबिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ।

अथवातिविषामूर्वानिर्शेद्रयवतार्क्ष्यजम् ॥ ९८ ॥

समध्वतिविषाशुंठीमुस्तैर्द्रयवकटफलम् ।

एवं लंघनपेयादिके कृतेप्यनुबन्धेऽतिसारस्य सति तमतिसारिणं कुटज-
स्य फलं शक्रयवाख्यं पिष्टं सकल्कं मरुतत्वात्तस्यैव कटुजस्य त्वचायुक्तं
तथा सघृणप्रियं तथा सक्षौद्रं तंडुलाभसा पाययेत् । अथवा पाठादिपिष्टं

तंडुलाभसा सक्षौद्रं तमतीसारिणं पाययेत् । अथवा काथमतिविषादिजं तं
पाययेत् । अथवा अतिविषा मूर्वादिजं पाययेत् । ताक्ष्यं रसांजनं । सम-
धित्यादि । समाक्षिकमतिविषादिकं काथीकृतं वा पाययेत् ।

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ॥ ५९ ॥

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं सपैतं जठरामयम् ।

मुस्ताकषायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ॥ ६० ॥

सक्षौद्रं शाल्मलीवृंतकषायं वा हिमाह्वयम् ।

वत्सकबीजस्य वा पलं जलेन काथयित्वा तद्रसं यो मांसरसाशी सन्
पिबेत् स पित्तजमतिसारं जयेत् । एवं प्राग्वन्मुस्ताकषायं मुस्तानां पलं
श्रपयित्वा मधुसमायुतं रसं शीतं काथं पिबेत् सपैतं जठरामयं जयेत् ।
शाल्मलीवृंतकषायं वा हिमाह्वयं शीतकषायं सक्षौद्रं वा पिबेत् ।

किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकं सुरसांजनम् ॥ ६१ ॥

कटंकटेरी ऋबेरं बिल्वमध्यं दुरालभाम् ।

तिलान् मोचरसं रोध्रं समंगां कमलोत्पलम् ॥ ६२ ॥

नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ।

अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तंडुलानुना ॥ ६३ ॥

किराततिक्तादयश्चत्वारो योगा अर्धश्लोकैः स्मृताः समाक्षीकास्तंडुल-
जलेन योज्याः ।

निरोद्धयवरोध्रैलाकाथः पक्कातिसारनुत् ।

निशादिकाथः पक्कातिसारजित् ।

रोध्रां वष्ट्राप्रियंग्वादिगणांस्तद्वत् पृथक् पिबेत् ॥ ६४ ॥

रोध्रादीन् गणान् पृथक् समाक्षिकास्तथैव तंडुलाभसा पिबेत् ।

कट्वंगवल्क्यष्टचाहफलिनीदाडिमांकुरैः ।

पेया विलेपी खलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमान् ॥ ६५ ॥

तद्वदधित्थबिल्वाम्रं जंबुमध्यैः प्रकल्पयेत् ।

कर्द्वगत्वगादिभिः पेयादीन् सदधिदाडिमान् कुर्यात् । तथैव सदधित्थादिभिः पेयादीन्सदधिदाडिमान् कल्पयेत् । दधित्थः कपित्थः ।

अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे तेन चेच्छमः ॥ ६६ ॥

दोषाधिक्यान्न जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ।

अथाजापयः पथ्यं निरामये स्मृतं । तेनाजक्षीरेण यदि दोषाधिक्याद्धेतोः शमो न भवति तदा तं बलवंतं विरेचयेन्न दुर्बलं ।

व्यत्यासेन शकृद्रक्तमुपवेश्येत योपि वा ॥ ६७ ॥

पलाशफलनिर्यूहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ।

ततोऽनु कोष्णं पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।

व्यत्यासः परस्परक्षेपणं । शकृद्रक्तं क्षिपति रक्तं शकृत्क्षिपत्येवं व्यत्यासस्तेन य उपवेश्यते । स पलाशफलक्वाथं केवलं पिबेदथवा पयसा युक्तं । ततस्तत्क्षयाय पीत्वाऽनंतरं कोष्णं क्षीरमेव यथाबलं बलानतिक्रमेण पेयं । तेन क्षीरेण मले प्रवाहिते निःसारिते सत्यतीसारः शाम्यति ।

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनि ॥ ६९ ॥

पलाशं यथा तथा त्रायमाणा विशोधनाय प्रयोज्या ।

संसर्ग्या क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।

स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावन्ह्यनुवासयेत् ॥ ७० ॥

स्रुतदोषस्यापचितमलस्यातिसारिणः संसर्ग्या क्रियमाणायां पेयादिके क्रमे विधीयमाने यदि शूलमनुवर्तते निर्वृतिं न याति । तमातुरमाशुयथावन्ह्यनतिक्रमेणानुवासयेत् । तदेवानुवासनघृतमाह ।

शतपुष्पावरीभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ।

तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं घृतम् ॥ ७१ ॥

शतपुष्पादिभिस्तैलपादं क्षीरयुतं घृतं पक्कमनुवासनं स्यात् ।

अशांतावित्यतीसारे पिच्छाबस्तिः परं हितः ।

इत्यनेन प्रकारेण कृतेनातिसारस्याशातौ सत्यां परमनंतरं पिच्छाबस्तिर्वक्ष्यमाणोहितः । अन्यया मात्रया निरूहाख्यो बस्तिः पिच्छाबस्तिः ।

परिवेष्ट्य कुशैराद्रैरार्द्रवृतानि शाल्मलेः ॥ ७२ ॥

कृष्णमृत्तिकया लिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ।

मृच्छोषे तानि संक्षुध्य तत्पिण्डं मुष्टिसंमितम् ॥ ७३ ॥

मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ।

नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रतैलवतानु च ॥ ७४ ॥

स्नातो भुञ्जीत पयसा जागलेन रसेन वा ।

पित्तातिसारज्वरशोफगुल्मसमीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ॥ ७५ ॥

जयत्ययं शीघ्रमतीप्रवृत्तिं विरेचनास्थापनयोश्च बस्तिः ।

आद्रैरशुष्कैर्दर्भैः शाल्मलेरार्द्रवृतानि कुसुमबंधनानि परिवेष्ट्य ततः कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । मृच्छोषे सति तानि संक्षुध्य संचूर्ण्य तं पिण्डं मुष्टिसंमितं पलप्रमाणं पयसः प्रस्थे मर्दयेत् । तेन पूतेनाऽनंतरं नतादिमताऽऽस्थापयेत् । नतं तगरं । पुटपाकानां च सर्वेषामयमेव विधिः । आस्थापितः पश्चात् स्नातः पयसा भुञ्जीत । सात्त्यादिवशाज्जागलरसेन वा । अयं बस्तिः प्रयुक्तः पित्तातिसारादीन् विरेचनास्थापनयोश्चातिप्रवृत्तिदोषाणामतियोगं जयति । एतदुक्तं भवति । बहुदोषस्य या प्रवृत्तिर्विरेचनविषये आस्थापनविषये वा तां च प्रयुक्तोऽयं जयति ।

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ॥ ७६ ॥

वत्सकादिसमायुक्तं सांबष्टादिसमाक्षिकम् ।

कुटजोत्थं च फाणितं च वत्सकादियुक्तमंबष्टादिसहितं माक्षिकयुक्तं सर्वातीसार आमातीसारः पक्कातीसारश्च तस्य नाशनं स्यात् ।

निरुभिरामं दीप्ताभिरपि सास्त्रं चिरोत्थितम् ॥ ७७ ॥

नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ।

निरुक् चासौ निरामश्च निरुभिरामस्तमतीसारमपि सास्त्रमपि शब्दात्कि-
मुत निरुत्तं तथा चिरोत्थं तथा नानावर्णमनेकवर्णं दीप्ताभेः पुटपाकैरुपाचरेत् ।

त्वक्पिण्डदीर्घवृत्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ॥ ७८ ॥

मृष्टिसादभिनास्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ।

अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ॥ ७९ ॥

त्वचः पिण्डस्त्वक्पिण्डः दीर्घवृत्तस्यत्वक्पिण्डः काश्मर्यपत्रसंछादिदान्मृष्टिसा-
त्सामान्योक्तावपि कृष्णमृत्तिकया लिप्तादिति वेद्यं । प्रागुक्तं हि कृष्णमृत्ति-
कया लिप्तेति । अनंतरमभिना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं शीतं कृत्वाऽतिसारी
मधुना युक्तमथवा सितायुक्तं पिबेत् । दीर्घवृत्तः स्योनाकः ।

एवं क्षीरद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ।

कट्वंगत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलौष्मणा ॥ ८० ॥

सक्षौद्राहंत्यतीसारं बलवंतमपि द्रुतम् ।

एवमनेन प्रकारेण क्षीरद्रुमाणां त्वग्भिस्तत्प्ररोहैः कोमलैर्विगतमूलैश्च
कल्पयेत् । प्ररोहा अंकुरा इत्यन्ये स्योनाकत्वग्घृतयुता तथोष्णसलिलौष्म-
णास्वेदिता माक्षीकयुक्ताऽतीसारं बलवंतमपि शीघ्रं हन्ति ।

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव वा पुनः ॥ ८१ ॥

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सतृड्ज्वरम् ।

दारुणं गुदपाकं च तत्र छागं पयो हितम् ॥ ८२ ॥

पद्मोत्पलसमंगाभिः शृतं मोचरसेन वा ।

सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ॥ ८३ ॥

सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ।

पित्तातिसारी पित्तलान्येवान्नपानानि यः सेवते तस्य पित्तं कर्तुं

रक्तातिसारं कुरुते । किंभूतं तृष्णाज्वरयुतं । तथा दारुणं गुदपाकं करोति ।
तत्रैवंविधेऽतीसारे छागं क्षीरं पद्मादिभिर्मौचरसेन च शृतं हितं । अथवा
सारीवादिभिः शृतं छागं क्षीरं हितं । अथवा वटादिजैः पल्लवैः शृतं
क्षौद्रशर्करान्वितं पाने भोजने गुदसेके च छागं पयो हितं ।

तद्वद्रसादयोनम्लाः साज्याः पानान्नयोर्हिताः ॥ ८४ ॥

काश्मर्यफल्यूषश्च किञ्चिदम्लः सरर्करः ।

तथैव रसा यूषादयोनम्लाः सघृताः पानान्नयोर्हिताः । काश्मर्यफल्यूषश्च
किञ्चिदम्लः सरर्करो हितः ।

पयस्यधौदके छागे ऋबिरोत्पलनागरैः ॥ ८५ ॥

पेया रक्तातिसारघ्नी पृष्ठीपर्णी रसान्विता ।

प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ॥ ८६ ॥

छागे पयस्यधौदके वालकोत्पलनागरैः पृष्ठीपर्णीकाथेन च युक्ता पेया
रक्तातिसारं हन्ति । अथवा नवनीतं प्राग्भक्तं मधुशर्करान्वितं लिह्यात् ।

बलिन्यस्त्रेस्त्रमे वाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ।

क्षीरानुपानं क्षीराशी व्यहं क्षीरोद्भवं घृतम् ॥ ८७ ॥

कर्पिजलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ।

मवृद्धरक्ते छागं रक्तमथवा मार्गं मृगसंबन्धिरक्तं घृतभर्जितं भुञ्जीत ।
एवंकारान्नत्वपरं किञ्चिदन्नस्य मृगस्य चेति गम्यते । उभयमपि क्षीरानुपानं
क्षीराशीव सन् भर्जितं भुञ्जीत । अथवा क्षीरोद्भवं घृतं व्यहं लिहन् कर्पि-
जलरसाशनो नर आरोग्यं प्राप्नोति ।

पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ॥ ८८ ॥

रक्तातिसारं हन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ।

शतावरीकल्कं क्षीरेण पीत्वा क्षीराशी सन् रक्तातीसारं द्रागेव पराक-
रोति । अथवा तथा शतावर्या पक्वं घृतं पीत्वा क्षीरभोजन आशु रक्ताती-
सारं हन्ति ।

लाक्षानागरावैदेहीकटुकादाम्बिकलैः ॥ ८९ ॥

सर्पिःसैद्रयवैः सिद्धं पेयामंडावचारितम् ।

अतिसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ९० ॥

लाक्षादिभिः सिद्धं घृतं पेयामंडेनावचारितं शीघ्रं त्रिदोषमप्यतिसारं
घोरं जयति । अपिशब्दाद्रक्तातिसारमपि ।

कृष्णमृच्छंस्वयष्ट्याहसौद्रासृक्तंडुलोदकम् ।

जयत्यस्त्रं प्रियंगुश्च तंडुलांबु मधुप्लुता ॥ ९१ ॥

कृष्णमृदादिकं तंडुलजलालोडितं रक्तं जयति । तथा तंडुलांबु मधुयुक्ता
प्रियंगु रक्तं जयति ।

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापांचभागिकः ।

आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९२ ॥

पंचमो भागः पंचभागः स यस्यास्ति स पांचभागिकः । कोऽसौ कृष्णति-
लानां कल्कः । शर्करायाः पांचभागिकः कृष्णतिलानां कल्कः छगलीक्षीरेण
पीतः सन् सद्यो रक्तं नियच्छति ।

पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चंदनं तंडुलांबुना ।

दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तश्रावाच्च मुच्यते ॥ ९३ ॥

तंडुलजलेन चंदनं शर्करामाक्षीकान्वितं पीत्वा दाहादिभ्यो मुच्यते
मुच्यत इति कर्म कर्तरि तड् ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकलेपा हिता हिमाः ।

गुदस्य दाहे पाके च सति सेकलेपा हिमा हिताः ।

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥

यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ।

पिच्छाब्रस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ॥ ९५ ॥

अल्पमल्यं पुनः पुनः शूलेन सह यश्च बहुशो रक्तमुपवेदयते वायुश्च
यदा विबद्धो नानुलोमगोऽत एव कृच्छ्रेण चरति । न वा चरति । तदा
तस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तं त्वक्पिंडादिकं पिच्छावस्तिमुपकल्पयेत् ।

पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिशिपाकोविदारयोः ।

पचेद्यवांश्च सक्वाथो घृतक्षीरसमन्वितः ॥ ९६ ॥

पिच्छास्त्रुतौ गुदधंशे प्रवाहणरुजासु च ।

पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ९७ ॥

शिशिपाकर्तुदारयोः पल्लवान् जर्जरीकृत्य यवांश्च पचेत् । सक्वाथो घृत-
क्षीरसंयुक्तः पिच्छास्त्रुत्यादिषु पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः । स च क्षतक्षी-
णानां बलप्रदः ।

प्रपौंडरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ।

प्रपौंडरीकपक्वेन घृतेनानुवासनं प्रयोक्तव्यं ।

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वायोऽति सार्यते ॥ ९८ ॥

शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।

रक्तं विशासहितमथवा पूर्वं पश्चाद्वायोऽतिसार्यते । तस्य लेहार्थं शता-
वरीघृतमुपकल्पयेत् ।

शर्करार्धाशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ ९९ ॥

क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ।

नवनीतं नवं शर्कराया अर्धभागेन युक्तं माक्षीकचतुर्थप्रमाणं माक्षीकस्य
चतुर्थेन भागेनान्वितं लीढं पूर्वोक्तं विकारं हिताहारस्य जयेत् ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशृंगानापोथ्य वासयेत् ॥ १०० ॥

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनांभसा पचेत् ।

तदर्धशर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिकम् ॥ १०१ ॥

अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

न्यग्रोधादीनां शृंगान् जर्जरीकृत्य तप्ते जलेऽहोरात्रं वासयेत् । तेना-
बुना घृतं पचेत् । तच्च घृतं शर्कराया अर्धभागेन युक्तं माक्षीकचतुर्थांशकं
लेहयेत् । पूर्वगुणं । अधो वा चोर्ध्वं वा यस्य रक्तं प्रवर्तते ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्ते विशेषादामपाचनम् ॥ १०२ ॥

कर्तव्यमनुबंधस्य पिबेत्त्यक्ताग्निदीपनम् ।

बिल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ॥ १०३ ॥

वचाविडंगभूतीकधानकामरदारु वा ।

अथवा पिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकाः ॥ १०४ ॥

श्लेष्मातीसारे वातातीसारोक्तं यदामपाचनं तद्विशेषात्तत्कर्तव्यं न तथा
वातातीसारोक्तोन्यउपक्रमः कार्य इति विशेषशब्दस्यार्थः । अस्यातीसा-
रस्यानुबन्धे चिकित्सायां सम्यक्कृतायामप्यशमयति बिल्वकर्कटिकादिकं
पचत्वा पानमग्निदीपनं पिबेत् । अथवा वचादीनि पिबेत् । अथवा पिप्पलीमू-
लादिकं पक्त्वाऽग्निदीपनं पिबेत् ।

पाठाग्निवत्सकग्रंथितिक्ताशुंठिवचाभयाः ।

कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ॥ १०५ ॥

एते पाठादयाः कथिताः पाचनन्यायेन चूर्णं पाचनन्यायेन वा श्लेष्मातीसार-
भेषजमिति । अत्रापि वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेन कोष्णवारिणेत्येत-
त्संबन्धते ।

सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ।

पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तश्रूणिता कोष्णवारिणा ॥ १०६ ॥

सौवर्चलादींश्श्रूणितांकोष्णजलेन श्लेष्मातिसारार्त्तः पिबेत् ।

मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।

कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥ १०७ ॥

कपित्थस्य मध्यं सव्योषमाक्षीकशर्करं लीढ्वाऽथवा कटूफलं माक्षीकान्वितं लीढ्वा जठरोगान्मुच्यते ।

कर्णां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।

भुक्त्वा वा बालबिल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ॥ १०८ ॥

कर्णां माक्षीकान्वितां लीढ्वा तक्रं च सचित्रकं पीत्वा बालबिल्वानि वा भुक्त्वा जठररोगं व्यपोहति । उपसर्गादस्यत्युहोर्वावचनमिति रट् ।

पाठामोचरसाभोदधातकीबिल्वनागरम् ।

सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ॥ १०९ ॥

पाठादिगुडतक्रेण पीत्वाऽतीसारं सुकृच्छ्रमपि नाशयेत् । श्लेष्मातीसारं प्रकृतेप्यतीसारग्रहणमन्यस्यापि निरामस्य च तन्नाशनमिति द्योतनार्थम् ।

यवानिपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ।

मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ ११० ॥

वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टकगुणैः कृतः ॥ १११ ॥

चूर्णीतीसारग्रहणीक्षयगुल्मोदरामयान् ।

कासश्वासाम्रिसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ॥ ११२ ॥

यवान्यादिभिर्द्रव्यैः समैर्वृक्षाम्लादिभिस्त्रिगुणैर्मूलद्रव्यापेक्षया किंभूतैरेतैः । षड्गुणा सिता येषां वृक्षाम्लादीनां त एवं तैः । षड्गुणसितैश्चूर्णीकृतइति योज्यं । एवं शर्कराभागानां शतमष्टाधिकं भवति । किंभूतधूर्णः । मूलद्रव्यापेक्षयाऽष्टगुणैः कपित्थैः । केचित्तेवं पठन्ति । षड्गुणसिते कपित्थेऽष्टगुणइति । तत्र चेदं व्याख्यानं । मूलद्रव्यापेक्षया कपित्थेष्टगुणे तथा किंभूते । षड्गुणसिता यस्मात्तथा तस्मिन् । एवं शर्कराभागा अष्टचत्वारिंशत्स्युरिति । अयं चूर्णोऽतिसारादीन् जयेत् ।

कर्षीन्मिता तवक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ।

यवानीधान्यकाजाजीग्रंथीव्योषं पलांशकम् ॥ ११३ ॥

पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतःकृतः ।

गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोयं दाडिमाष्टकः ॥ ११४ ॥

भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ।

तुगाक्षीरी चतुर्जातं च कर्षोन्मितं कर्षप्रमाणं । यवानी च धान्यकं वा-
जजी च यवानीधान्यकाजजीहिकाषिकं ग्रंथिश्च व्योषं च तत्पलाशकं
पलभागिकं पलानि दाडिमादष्टौ । च शब्दात्सिताया अप्यष्टौ पलानि । एव-
मयमेकतएकस्मिन् कृतश्चूर्णो दाडिमाष्टक एव संज्ञः । तेन चतुर्जातकमेकमे-
वास्य समुदायाद्यथोक्त एक एव भागः । व्योषमप्येकमेवास्यापि समुदायाद्य-
थोक्त एक एव भागः । एवं द्रव्यसमुदायस्यैकत्वे कल्पनाप्यत्राचार्यस्या-
भिमतैव । यथा । त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्यामाक्षीकासितोपलाविहिता
गुलिकारसायनं कुष्ठजिच्चवृष्याच सप्तसमेतिसापचेति । तुगाक्षीर्यैका । चतु-
र्जातं द्वितीयं । यवानी तृतीया । धान्यकं चतुर्थं । अजजी पंचमी । पिप्पली-
मूलं षष्ठं । व्योषं सप्तमं दाडिममष्टमिति । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । पल-
मिति प्रकृतम् । दाडिममष्टकमष्टपलप्रमाणं यस्मिन् चूर्णे सदाडिमाष्टक
इति । यथा वाक्षीरोगे सितमरिचभागमेकं चतुर्मेनोहमित्यत्र तच्चूर्णं वाता-
तिसारार्तेर्नरैरवस्थावशात् खलपेयादिभिः सह भोजनीयम् ।

सविडंगः समरिचः सकपित्थःसनागरः ॥ ११५ ॥

चांगेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ।

खलश्लेष्मातिसारजित् किंभूतः विडंगादियुक्तः चांगेरीतक्रकोलाम्लः ।

क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं लाक्षादिषट्पलम् ॥ ११६ ॥

पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूं मंडमिश्रिताम् ।

क्षीणश्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं घृतं गुदरुगून्शयोर्युज्यात् । सक्षीरं साधितं
हविरित्यादि । तथा लाक्षादीः । लाक्षानागरवैदेहेत्यादि षट्पलं यक्ष्मोक्तं
पुराणं वा घृतं यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् ।

वातश्लेष्मविबन्धे च स्रवत्यतिकफेऽपि वा ॥ ११७ ॥

शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ।

वचाबिल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ॥ ११८ ॥

वातकफविबंधे वाऽतिशयेन कफे स्रवति तथा शूले सति प्रवाहिकायां वा सत्यां पिच्छावस्तिः पूर्वोक्त एव पलवान् जर्जरीकृत्येत्यादिको वचादि-
भिर्युक्तः प्रशस्यते ।

बिल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ।

बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ॥ ११९ ॥

बिल्वमज्यभ्य उत्पन्नं तैलं बिल्वतैलं तेन वचाद्यैः पकेनाथवा तैलेन
तिलतैलेन वचाद्यैः साधितेनोभयेनाप्युष्णेन बहुशोऽनुवासनं कफवातार्ते
हितम् ।

क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ।

अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ॥ १२० ॥

सबली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

वायोरनंतरं पित्तं पित्तस्यानंतरं कफम् ॥ १२१ ॥

जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ।

कफे क्षीणे गुदे च दीर्घकाले योऽतीसारस्तेन दुर्बले बलहीने सत्यनिलः
स्वसास्थानस्थितः पायुस्थितोऽवश्यं प्रबलो जायते । स वायुर्बलवान्सहसा
झटित्येतं व्यापादयेत् । तस्मात्तं वायुं शीघ्रं जयेत् । तं वायुं जित्वाऽनंतरं
पित्तं जयेत् । पित्तस्यानंतरं कफं जयेत् । अथवा त्रयाणां मध्ये यो बलवत्तमो
दोषस्तमेव पूर्वं जयेत् ।

श्रीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ॥ १२२ ॥

कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ।

भयशोकाभ्यामप्यनिलो यस्मात् कुप्यति । अतस्तयोर्भयशोकाति-
सारयोर्वातहरा क्रिया कार्या । न केवलं वातहरा । हर्षणाश्वासनानि च
कार्याणि भयशोकनिवृत्तये ।

यस्योच्चारार्द्रिना मूत्रं पवनो वा प्रवर्त्तते ।

दीप्ताभेर्लघुकोष्ठस्य शांतस्तस्योदरामयः ॥ १२३ ॥

यस्यातिसारिणः पुरुषस्योच्चारतत्प्रवृत्तेर्विना मूत्रमथवा वातः प्रवर्त्तते
दीप्ताभेर्लघुकोष्ठस्य यतस्तस्य जठररोगः शांत इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायामतिसारचिकित्सितं
नामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अतिसारचिकित्सितादनंतरं ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते । निदानसामा-
न्यात् । तथा च प्राशुक्तमशौतिसारग्रहणीविकाराइत्यादि । अत आह ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

ग्रहिण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषस्तदाश्रितस्थानोदितकारी वाताद्य-
न्यतमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितं । शेषं पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणीं दोषमाश्रितमजीर्णवदुपाचरेत् । तत्तुल्यसाधनेन लघ्नोपचारा-
दिनोपक्रमेत् । अतीसारोक्तविधिना तस्य ग्रहणीदोषवतः पुंसो यथादोषमामं
विपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पंचकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ २ ॥

अन्नकाले सम्यग् जातायां क्षुधि देहे च सुलघौ यवाग्वाद्यन्नं पेया-
विलेप्योदनलक्षणं वितरेदद्यात् । किंभूतं । पंचकोलादिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्युतम् ।

आदिशब्देनाचैरप्येवं प्रकारैर्द्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तैर्युक्तं तथा पटुलवणं ।
लघूभयथामात्रया प्रकृत्या च । पुनर्भूयो दीपनान् खाडवादीन्योगान् वितरेत् ।

दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥

तथा आम्रे सति पेयां दद्यात् । किंभूतां । नागरातिविषायुतां । तथा सा-
म्लामीषदम्लां । पानेऽतिसारविहितं वारि तक्रं च सुरादि च साम्यादिव-
शाद् यथायोग्यं तस्मै दद्यात् ।

ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाषवात् ।

पथ्यं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥

कषायोष्णविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं । कस्मादीपनग्राहिलाषवात् । दीपनग्राहिश-
ब्दयोरत्र भावप्रधानयोर्निर्देशः । यथा ह्येकयोर्द्विवचनैकवचनइत्यत्र । अत-
एवैतौ भावप्रत्यययतेन लाघवशब्देन सह निर्दिष्टौ । भाष्यकारस्त्वाह ।
हंहात्यरो यः श्रूयते स सर्वैः संबध्यतइति । तेन दीपनग्राहिशब्दयोरपि
भावप्रत्ययार्थसंबंधो भवतीति । मधुरपाकित्वात् पित्तप्रदूषणं च न भवति ।
नपदेन प्रकर्षदूषणं पित्तस्य तक्रं निषिध्यते । तेनार्थात् किंचित् पित्तकर-
मित्युक्तं भवति । कषायोष्णविकाशित्वाद्वृक्षत्वाच्च कफे हितं । तक्रं वृक्ष-
त्वाच्चेति पृथङ्निर्देशाद्वृक्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावान्न
तथा कषायादिनामेतदुद्योतयति । वाते स्वाद्वम्लं सांद्रत्वात्तक्रं पथ्यं । किंभूतं
सद्यस्कं सद्यो विलोडितं । अत एव न विदाहि । ननु ग्रहणीदोषिणां तक्रं
पथ्यमित्येतावदस्तु । किंहेतुनिर्देशेन । अत्रोच्यते । लघ्व्यादिगुणेभ्यः प्रा-
निङ्कूपितेभ्योधिकान् विकाशित्वमधुरपाकादीनभिधातुं दीपनादयोपि तत्प्र-
संगान्निर्दिष्टाः । अपि च । ग्रहणीदोषिणां तक्रं पथ्यं दीपनादिगुणयोगात्त-
थान्यदपि यद्द्रव्यमेवंगुणं ग्रहणीदोषचिकित्सेतेनोक्तं तदपि ग्रहणीदोषिणां
पथ्यमितिहेतुनिर्देशेन द्योत्यते । द्रव्यस्वभावान्तु विशेषेण ग्रहणीदोषिणां

तत्रं पथ्यमिति । एष एव न्यायोऽन्यत्रापि सहेतुकद्रव्यकथने योज्यः । किंच यत्तदोर्मित्याभिसंबंधादेवंनिर्देशाच्चायमर्थोवतिष्ठते । यदेवंविधं तत्रं तद्ग्रहणीदोषिणी पथ्यं नान्यादृशं यदनुद्धृतस्नेहमथवा वद्धितस्नेहं तथातिजातत्वादम्लं तथा सद्यस्कं विदाहि च । तत्सर्वं ग्रहणीदोषिणामपथ्यमेव । तत्रेच रूक्षस्वादम्लादयो गुणाः परस्परविरुद्धा अपि द्रव्यप्रभावात्कफविजयित्वं वातविजयित्वं च यथायोगं कुर्वत्येव । स्वं स्वं कर्म यथा सत्त्वरजस्तमःसंज्ञा गुणाः ।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाञ्च पलत्रयम् ।

लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥ १ ॥

तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पार्श्वामयशूलनुत् ॥ ७ ॥

अम्लानां चतुर्णां कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाणां प्रस्थं । केचित्तु वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमबदराणामित्याहुः । त्रिकटुकात्पलत्रयं । लवणानां चत्वारि पलानि । शर्करायाः पलान्यष्टौ । तदेतच्चूर्णं शाकादिष्ववचारयेन्मिश्रयेत् । तच्च कासादिभित् ।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ।

उष्णांबुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ॥ ८ ॥

ससैधवं वचादिं वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।

नागरादि पाक्यं काथयित्वाऽऽमघ्नं पिबेत् । अथवा तेषां नागरादीनां कल्कमुष्णांबुना पिबेत् । अथवा शुंठीमुष्णांबुना पिबेत् । हरीतकीं वा वचादिं वा गणं सैधवाग्वितं तद्वदुष्णांबुना पिबेत् । वचादिमेव मदिरया वा पिबेत् ।

वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमांबुना ॥ ९ ॥

बिडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।

सामे कफानिले कोष्ठरुष्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥

पुरीष आमे तथा सप्रवाहे बिडेनोपलक्षितं लवणं बिडलवणं पिष्टं

दाडिमाबुना वा पिबेत् । सामे वातकफे कोष्ठरुजाकरे बिल्वादीनि को-
ष्णवारिणा पिबेत् ।

कलिगर्हिग्वतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।

छर्दिद्वद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥

पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।

छर्द्यादिषु कलिगादिकं कोष्णेन वारिणा पेयं । पथ्यादिकं चूर्णं समरि-
चमुष्णजलेन पिबेत् । पूर्वगुणं ।

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥

चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपंचकम् ।

चूर्णीकृतं दधिमुरातन्मंडोष्णांबुकांजिकैः ॥ १३ ॥

पिबेदग्निविवृत्यर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।

पिप्पल्यादिकं सूक्ष्मरजीकृतं दध्यादिभिरभिदीप्यर्थं पिबेत् । तस्याः
सुराया मंडस्तन्मंडः । कोष्ठवातहरं चैतच्चूर्णं स्यात् ।

पटूनि पंच द्वौ क्षारौ मरिचं पंचकोलकम् ॥ १४ ॥

दीप्यकं हिगुगुलिका बीजपूररसे कृता ।

कोलदाडिमतोये वा परं पाचनदीपनी ॥ १५ ॥

लवणपंचकादिभिर्गुटिका बीजपूररसे कृता कोलदाडिमजले वा कृता-
तिशयेन पाचनी दीपनी च स्यात् ।

तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ।

कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयम् ॥ १६ ॥

चतुर्जातमुशीरं च कर्षांश्च श्लक्ष्णचूर्णितम् ।

गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥

मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेया पयोनुपः ।

वातश्लेष्मात्मनां छर्दिग्रहणीपार्श्वद्भुजाम् ॥ १८ ॥

ज्वरश्चयधुर्पांडुत्वगुल्मपानात्ययारीसाम् ।

प्रसेकपीनसश्वासकासानां च निवृत्तये ॥ १९ ॥

अभयां नागरस्थाने दद्यादत्रैव विष्णुहे ।

छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥

पक्वेन वटकाः कार्या गुडेन सितयापि वा ।

परं हि वह्निसंपर्काच्छविमानं भजंति ते ॥ २१ ॥

तालीसपत्रादीनां मत्येकं पलं । पिप्पली पले द्वे । पिप्पलीमूलस्य द्वे । शुंठी-
पलत्रयं । चतुर्भातमुषीरं च पृथक् कर्षभागं गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा
सदा मद्यादीन् पिबन् भजेत् । किमर्थमित्याह । वातकफात्मकच्छर्द्यादीनां
घात्यर्थं । तत्र चैतेष्वेव च वटकेषु विद्महे विद्धिबन्धे सत्यभयां नागरस्थाने
दद्यात् । छर्द्यादिषु पूर्वोक्तेषु पित्तोद्वेषु सत्सु गुडवर्जं चतुर्गुणसितया
युक्ता वटकाः कार्याः । वटकानां विधानमाह । पक्वेन गुडेन वटकाः कार्याः
सितया वा पक्वया कार्याः । किमिति पक्वेन क्रियंत इत्याह । यस्मात्कार-
णादभिसंपर्कते वटकाः परं लघुत्वं भजंति । लघोर्भावो लघिमा । पृश्नादिभ्य
हमनिच् । टेरिति टिलोपः । सामचिकित्सामुक्ता निरामचिकित्सां विशेषेणाह ।

अथैनं परिपक्वाममारुतग्रहणीगदम् ।

दीपनीययुतं सर्पिः पाययेद्वरुणो जिषक् ॥ २२ ॥

किंचित्संधुक्षिते त्वमौ सक्तविष्मूत्रमारुतम् ।

द्व्यहं त्र्यहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरूहयेत् ॥ २३ ॥

तत एरंडतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।

सक्षारेणानिले शांते खस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥

मारुतग्रहणीगदो विद्यते यस्येत्यर्शादित्वादच् । एनं मारुतग्रहणीगद-
वंतं दीपनीययुतं पंचकोलप्रायद्रव्यान्वितं वह्निसंधुक्षणार्थमल्पमात्रया
घृतं पाययेत् । किंचित्संधुक्षिते मनाक् संदीपिते त्वमौ सति सक्तविष्मूत्र-
पवनं नरं द्वे दिने त्रीणि वा संस्नेह्य स्नेहयित्वाऽनंतरं स्विन्नाभ्यक्तं

कृत्वा निरूहयेत् । ततो निरूहादनंतरं मारुते शान्ते सत्येरंडतैलेनाथवा
तैत्वकेन घृतेन सक्षारेण स्रस्तदोषं प्रच्युतदोषं विरेचयेत् ।

शुद्धरूक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।

दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥

निरूढं च विरिक्तं च सम्यक्चाप्यनुवासितम् ।

लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥

शुद्धो रूक्ष आशयो यस्य स एवं तथा बद्धं वर्चः पुरीषं यस्य तम् ।
शुद्धरूक्षाशयमिति हेतौ प्रथमा । शुद्धरूक्षाशयत्वेन बद्धवर्चस्कमित्यर्थः ।
तथाविधं नरमनुवासयेत् । केन । दीपनीयानि नागरादीन्यम्लानि वृक्षा-
म्लमातुलुंगदाडिमादीनि वातघ्नानि कुष्ठरालैरंडादीनि तैर्दीपनीयाम्लवातघ्नैः
सिद्धतैलेन निरूढं विरिक्तं च विधिना चानुवासितं मात्रयेत्यर्थः । सम्य-
ग्वाप्यनुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं पुनः सर्पिः शीलयेत् ।

पंचमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैधवैः ।

रास्नाक्षीरद्वयाजाजीविङ्गराठिभिर्घृतम् ॥ २७ ॥

शुष्ठेन मातुर्लिङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य वा ।

शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥

तक्रमस्तुसुरामंडसौवीरकतुषोदकैः ।

काजिकेन च तत्पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥

शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

पंचमूलादिभिः कल्कैर्द्रव्यैः शुक्लादिभिर्द्रव्यैः सामान्यपरिभाषया घृतं
पचेत् । पंचमूलमिहमहद्भावं सुतरां वातघ्नत्वात् । एतच्च घृतं परमभिदी-
प्तिकरं शूलादिघ्नम् ।

सबीजपूरकरसे सिद्धं वा पाययेद्भूतम् ॥ ३० ॥

बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

एभिः पंचमूलादिभिर्घृतौषधैः सिद्धं तैलं वाभ्यञ्जनार्थं हितम् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखांबुना ॥ ३१ ॥

वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

एतेषामौषधानां पंचमूलादीनां चूर्णमुष्णांबुना वा पिबेत् । कस्यामव-
स्थायामित्याह । वाते । किंभूते । श्लेष्मावृते । तथा सामे कफे वा वातेनो-
द्धते सामे वा । अभुना पित्तग्रहणीरोगचिकित्सामाह ।

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

हत्वा तिक्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।

अम्लैः संधुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः ॥ ३३ ॥

अग्निपित्तयोर्ग्रहण्याश्रयत्वाद् द्रवत्वाच्च यदग्नेः प्लावकं पित्तमूर्धाधः
प्रपन्नं तद्यथासन्नदोषं वमनेन विरेकेण च हत्वा । अनंतरं तमग्निमग्नै-
स्तिक्तलघुग्राहिदीपनैः संधुक्षयेत् । किंभूतैः । अविदाहिभिर्ऋतुसामान्येन
दीपनैर्न केवलमेवविधैरग्नौ संधुक्षयेत् अम्लैश्चूर्णैः स्नेहैश्च तं संधुक्षयेत् ।
किंभूतैः । तिक्तकैस्तिक्तद्रव्यभूयिष्ठैश्चूर्णैस्तिक्तद्रव्यसाधितैः स्नेहैश्च । चूर्णै-
र्मि संधुक्षयेदित्युक्तं । अतश्चूर्णान्याह ।

पटोलनिंबत्रायंतीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वामधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्बित्वकूपद्मकोशीरयवानीमुस्तचंदनम् ।

सौराष्ट्रचतिविषाढ्योषत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मद्यैर्जलेन वा ।

हृत्पांडुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां संनिपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

मधुशिग्रुः सोभांजनकविशेषः । तस्य फलं श्वेतमरीचाख्यम् । एतत्प-

टोलादिकं चूर्णितं मधुना लेह्यमथवा जलेन पेयं मयैर्वा । तच्च हृद्रोगा-
दीन् नाशयेत् ।

भूनिंबकटुकामुस्ताग्र्यूषणैर्द्रव्यान् समान् ॥ ३७ ॥

द्वौ चित्रकाकुटजत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।

गुडशीतांबुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

कामलाज्वरपांडुत्वमेहारुच्यतिसारजित् ।

भूनिंबाद्यान् समभागान् चित्रकाद् द्वौ कुटजत्वचां षोडशभागान्श्चूर्णं
गुडयुतेन शीतांबुना पीतं ग्रहणीरोगादिहरम् ।

नागरातिविषामुस्तापाठाबिल्वं रसांजनम् ॥ ३९ ॥

कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।

क्षौद्रतंडुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥

प्रवाहिकार्शोगुदरुग्रक्तोत्थानेषु चेष्यते ।

नागरादिद्रव्यं चूर्णितं क्षौद्रतंडुलजलाभ्यां सह पैत्तिकग्रहणीगदहृष्यते ।
प्रवाहिकादिषु च ।

चंदनं पद्मकोशीरं पाठां मूर्वां कुटंनटम् ॥ ४१ ॥

षड्ग्रंथा सारिवाऽऽस्फोतासप्तपर्णाटरूपकान् ।

पटोलोदुंबराश्वत्थवटश्लक्ष्मकपीतनम् ॥ ४२ ॥

कटुकां रोहिणीं मुस्तां निंबं च द्विपलांशकान् ।

द्रोणेऽपां साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥

किराततिक्तैर्द्रव्यववीरामागधिकोत्पलैः ।

पित्तग्रहण्यां तत्पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् ॥ ४४ ॥

चंदनादिद्रव्यं प्रत्येकं द्विपलांशकमपां द्रोणे पचेत् । तेन काथेन पिचुप्र-
माणैश्च किराततिक्तकादिभिः कलैः सर्पिः पचेन् । कुटंनटः स्योनाकः ।
आस्फोता उत्पलसारिवा । कपीतनो वानीरः । अत्र च सर्पिःप्रमाणं ।

काथापेक्षया द्वात्रिंशत्पलानि कल्प्यानि नतु कल्कापेक्षया पंच पलानि । काथा-
दिद्रवद्रव्यस्यास्नेहपाकप्राधान्यात् । यतः काथादिद्रवमंतरेण स्नेहपाकोऽपि
नोपपद्यते नतु तथा कल्कं विना । तस्मात् काथस्य प्राधान्यात् काथापेक्षयैव
सर्पिर्ग्राह्यं । तदेतद्दृतं पित्तग्रहण्यां पेयं यच्च कुष्ठचिकित्सिते गदितं तिक्तकं
घृतं तच्च पेयं । च शब्दो महातिक्तकस्यापि ग्रहणार्थः ।

श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्थमाह ।

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

कटुम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत् ॥ ४५ ॥

श्लेष्मदुष्टायां ग्रहण्यां तीक्ष्णैर्द्रव्यैः प्रच्छर्दने वमने कृते सति प्रथमं
कटुम्ललवणक्षारैरग्निं विवर्धयेत् ।

पंचकोलाभयाधान्यपाठागंधपलाशकैः ।

बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

पंचकोलादिभिः सिद्धैः काथैः पेयादिकं कल्पयेत् । गंधपलाशं गंधपत्रं ।

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडंगं च ततोर्धतः ।

चित्रकस्य ततोर्धं च तथा भल्लातकाढकम् ॥ ४७ ॥

मंजिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।

द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥ ४८ ॥

एलामृणालागुरुभिश्चंदनेन च रूषिते ।

कुंभे मासं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

ग्रहणीं दीपयत्येष बृंहणः पित्तरक्तनुत् ।

शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः ॥ ५० ॥

मधूककुसुमानां द्रोणं ततो मधूकपुष्पेभ्योर्धेन विडंगं ततो विडंगाच्चि-
त्रकस्यार्धं भल्लातकस्य चाढकं मंजिष्ठायाः पलान्यष्टौ । एतत्सर्वं पानीय-
द्रोणत्रये पचेत् । एतच्च द्रोणशेषं शृतं शीतं मधुनोर्धाढकेन संयुक्तमेल-

दिभिः कुम्भे रूषिते लिप्ते मासं स्थितं तमेवं विधं जातमासवं प्रयोजयेत् ।
एष आसवो ग्रहणी दीपयति बृंहणोऽस्त्रपित्तादिनाशनः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हिताशनः ।

मधूकपुष्पाणां कुडवं स्वरसं च कथितमर्धक्षयीकृतमर्धावशेषं शीतं
माक्षीकचतुर्थभागयुतं पूर्ववत् पूर्वैण तुन्यमेलादिरूक्षिते भाडे मासं यावत्सं-
निधापयेत्सम्यक् स्थापयेत् । मधूकपुष्पकुडवमित्यादियोऽयं परिमाणनिर्देशः
स इह दिङ्मात्रप्रदर्शनपरः । अनया दिशाऽयं संधातव्यो बहुर्नत्वेतावा-
न्यथा ह्यल्पसंभृतत्वादयमासवो न शोभनः स्यात् । अन्यत्र त्वासवारिष्ट-
लेहादौ परिपूर्णत्वात् । यथानिर्दिष्ट एवमासवो यथोक्तगुणकलापं करोति ।
न न्यूनाधिकमिति वेद्यं तदेतत् पिबन्नातुरो हितभोजी सन् सर्वान् ग्रहणी-
दोषान् जयति ।

तद्वद्द्राक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानामुतान् पिबेत् ॥ ५२ ॥

यथेष मधूकपुष्पकाथ आसवस्तथैव द्राक्षादिस्वरसानामुतान् पिबेत् ।
यथा च मधूकपुष्पाणां काथ आदिष्टो ग्रंथकृता तथैव द्राक्षादीनां स्वरसा-
भावे काथो ग्राह्यस्तस्य दिक्प्रदर्शनपरत्वात् ।

हिंगुतिक्तावचामाद्विपाठेन्द्रयवगोक्षुरम् ।

पंचकोलं च कर्षांशं पलांशं पटु पंचकम् ॥ ५३ ॥

घृततैलद्विकुडवे दध्नः प्रस्थद्वये च तत् ।

आपोऽथ काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥

अंतर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताश्रुतम् ।

पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।

हिंवादिकर्षप्रमाणं लवणानि पंचपलप्रमाणानि तदेतद्धृततैलयोः कुड-

वह्नये दधिप्रस्थद्वये चापोथ्य संक्षुद्य मृदावामौ काथयेत् । रसे चानुगते
प्रविष्टे सत्यनंतरमंतर्भूमं कलशे दग्ध्वा ततश्चूर्णीकृत्य कर्षमात्रं घृता-
लोडितं पिबेत् । तस्मिन् जीर्णे मधुरभोजी स्यात् । स च क्षारो वातकफ-
रोगादीन् हन्ति ।

भूनिबं रोहिणीं तिक्तां पटोलं निबपर्पटम् ॥ ५६ ॥

दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।

भूनिवादीनि दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेत् । तच्च पीतं वह्निं वर्धयति ।

द्वे हरिद्वे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥

मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।

कटुरोहिणी कटुका । हरिद्राद्वयादेश्छागमूत्रेण सिद्धः पूर्ववदग्निवृ-
द्धिकृत् क्षारः ।

चतुःपलं मुधाकांडात्रिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥

वार्ताककुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ।

दग्ध्वा रसेन वार्ताकाद्दुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥

भुक्तमन्नं पचंत्याशु कासश्वासांशं हिताः ।

विषूचिकाप्रतिश्यायहृद्भोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥

मुधास्तंभाच्चत्वारि पलानि । लवणत्रयाञ्चीणि पलानि । पक्वशुष्कवार्ता-
ककुडवं । अर्कादष्टौ पलानि । चित्रकपले द्वे । एतत्सर्वं दग्ध्वा । ततो वा-
र्ताकानां रसेन कृता गुलिका भुक्तमनूपयुक्ता भोजनं पचंत्याशु । कासादिभ्यो
हिता विषूचिकादिभ्यश्च स्मृताः ।

मातुलुंगशठी रास्ना कटुत्रयहरीतकी ।

स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ पंचपटूनि च ॥ ६१ ॥

सुखांबुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

मातुलुंगादिकं चूर्णमुष्णोदकेन पीतं बलादिवर्धनम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥

धान्वंतरं षट्पलं च भल्लातकघृताभयम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे वातान्विते तैर्मातुलुंगादिभिर्घृतं पचेत् । अथवा धान्वंतरं घृतं प्रमेहचिकित्सिते दशमूलशठीत्यादिकं षट्पलं राजयक्ष्मचिकित्सिते पंचकोलयवक्षारेत्यादिकं भल्लातकघृतं गुल्मोक्तं भल्लातकानां दिपलमित्यादिकमभयाघृतमुदरचिकित्सिते हरीतकीसूक्ष्मरजइत्यादिकम् ।

बिडं कालोषलवणं स्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥

सप्तलां कंटकारीं च चित्रकं चैकतो दहेत् ।

सप्तकृत्वः स्नुतस्यास्य क्षारस्यार्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥

आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।

बिडं लवणं काचलवणं क्षारलवणं स्वर्जिकादींश्चैकस्मिन् कृत्वा दहेत् । सप्तवारानस्य क्षारस्य स्नुतस्य चार्धाढके सर्पिष आढकं पचेत् । तद्वृत्तमग्निबलादिवृद्धये पेयम् ।

निचये पंचकर्माणि युञ्ज्याच्चैतद्यथाबलम् ॥ ६५ ॥

निचये संनिपातजे ग्रहणीदोषे पंचकर्माणि वमनविरेचनस्थापनानुवासननस्यानि यथाबलं युञ्ज्यात् । यद्यपि शिरोविरेचनाख्यस्य कर्मणो बाहुल्येन ग्रहणीदोषे प्रयोजनं न तथा दृश्यते यथा वमनादीनां तथापि भूयस्त्वमुररीकृत्य पंचकर्माणीत्युक्तं । चशब्दाद्यदेतद्ग्रहणीत्रये प्रतिदोषमाश्रित्योक्तं कर्म तदपि निचयोत्थे ग्रहणीदोषे युञ्ज्यात् । इति ग्रहणीदोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्सामभिधायेदानीं प्रतिपुरुषं प्रतिदोषं मन्दाभित्वमाश्रित्य यथावस्थं चिकित्सितं निर्दिशन्नाह ।

प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतित्तकम् ।

योज्यं कृशस्य व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥

क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ॥

दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥

प्रसेको द्विविधो वातिकः श्लेष्मिकश्च । तत्र मंदामेः श्लेष्मप्रकोपजे प्रसेके मंदवन्हेदीपनं रूक्षतित्तं यद् द्रव्यं तत्प्रयोज्यं । न घृतं नापि मधुरा-
म्ललवणादिकम् । श्लेष्मजप्रसेकस्य च लक्षणम् । श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यतीत्यादि । कृशस्य पुनर्मंदामेः कफोदये सति व्यत्यासात् पर्यायेणाप्यतिकर्मव्यतिहारार्थः । व्यत्यासात् लिग्धरूक्षं योज्यं । लिग्धं योजयित्वा रूक्षं योज्यम् । रूक्षं योजयित्वा लिग्धं योज्यमित्यर्थः । यदि हि कृशे बहुकफे रूक्षे च नरे रूक्षमेव युज्यात् । ततो रूक्षे केवले युज्यमाने कार्शस्य वृद्धिः स्यात् । अथ स्नेहमेव युज्यात् । ततः स्नेहे केवले युज्यमाने कफवृद्धिः स्यादिति व्यत्यासेन लिग्धरूक्षमुपयुक्तं । क्षीणक्षामशरीरस्य तु कफोदये दीपनं द्रव्यपंचकोलादिकं स्नेहैर्घृतादिसंयुतं स्नेहसंयुक्तं युज्यात् । बहुपित्तस्य मंदामेस्तित्तं मधुरकैर्द्रवैर्युक्तं दीपनं योज्यम् । बहुवातस्य मंदामेर्नरस्य स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तः प्रायेण शस्यते । स्नेहस्य मंदामिविषयेभ्योऽन्यद्रवेभ्यः प्रायेण प्राधान्यं सर्वपुरुषं प्रति द्योतयितुमिदं ब्रूते ।

स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।

स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

एवेत्यवधारणे । परं प्रधानम् । स्नेहमेव मंदामेर्विद्यान्न ततोऽन्यद्द्रव्यम् । तस्मान्मंदामेर्दोषप्रतिपत्तिपक्षैरौषधैर्युक्तः स्नेहो बाहुल्येन पथ्यः । अत एवेदं कारणं निर्दिशन्नाह । नालमित्यादि यस्मात्स्नेहोदीपितस्यामेः सुष्टुगुर्वप्यन्नं शमाय नालं पर्याप्तम् । तस्मात् स्नेह एव दुर्बलानलदीपनाय श्रेष्ठः ।

योऽल्पाभित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ॥ ६९ ॥

मुंचेद्यद्द्वौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।

तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥

समानो दीपयत्यग्निमग्नेः संधुक्षको हि सः ।

यो नरोऽल्पाभित्वात्कफे क्षीणे सति पुरीषं पक्वमपि शिथिलं मुंचेत् स

नरोऽल्पमल्यं घृतं पिबेत् । किंभूतम् । यद्द्वौषधयुतं सैधवशुठीयुक्तम् । तेन सर्पिषा समानः स्वमार्गमानीय स्वकर्मण्यन्नपचनाख्ये नियोजितोऽग्निं संदीपयति । यतोऽसौ समानोऽग्नेः संभृक्षकः ।

पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्धिमुंचति ॥ ७१ ॥

स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।

यश्च पुरुषः पुरीषं काठिन्यात्संहतत्वाद्धेतोः कृच्छ्रेण मुंचति । स नरालवणैः पंचभिर्युक्तं घृतं पिबेत् । किं भूतं । अन्नावग्रहमन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबंधोऽवष्टंभो यस्य तदेवं घृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमितिर्थः ।

रौक्ष्यान्मंदेनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

रौक्ष्याद्धेतोर्मंदेऽग्नौ सति सर्पिरथवा तैलं दीपनैर्युतं पिबेत् ।

क्षारचूर्णासवारिष्टान् मंदे स्नेहातिपानतः ।

स्नेहातिपानाद्धेतोर्मंदेऽग्नौ सति क्षारादीन् पिबेत् ।

उदावर्तात्प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥ ७३ ॥

उदावर्तात्पुनर्मंदेऽग्नौ सति निरूहस्नेहबस्तयः प्रोक्तव्याः ।

दोषाऽतिवृत्त्या मंदेऽग्नौ संशुद्धेऽन्नविधिं चरेत् ।

दोषातिवृत्त्या मंदेऽग्नौ सति वमनविरेचनादिभिर्हृतदोषः कृतशुद्धिरन्नविधिपेयादिक्रममाचरेत् ।

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥

व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव दीपनं स्यान्नान्यत्तथा द्रव्यम् ।

अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद्भूतम् ।

अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥

अध्वोपवासक्षामत्वैर्मदेऽग्नौ यवाग्वा सहघृतं पाययेद्वैद्य इति शेषः ।
किंभूतं । अग्नेनावपीडितमन्नावपीडितं मध्यभक्तं घृतमित्यर्थः । एवं पीतं
बल्यं बृंहणं दीपनं च तद्वति ।

दीर्घकालप्रसंगात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।

प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनः ॥ ७६ ॥

लघूष्णकटुशोषित्वाद् दीपयंत्याशु तेऽनलम् ।

मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्धनम् ॥ ७७ ॥

दीर्घकालप्रसंगात्तु मंदेऽग्नौ सत्यसम्यगाहाररसपरिणत्या हेतुभूतया क्षा-
मक्षीणकृशान्नरान् पिशिताशिनः प्रसहादीनां रसैः साम्लैर्भोजयेत् । कस्मा-
त्तनैतान् भोजयेदित्याह । लघूष्णेत्यादि लघुत्वादुष्णत्वादित्यादि लघुत्वा-
त्कटुत्वाच्छोधनत्वाच्च ते रसाः शीघ्रमग्निं दीपयन्ति । भावप्रधाननिर्देशः
पूर्वश्चात्र योज्यः । ननु प्रागभ्यधायि । गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथो-
त्तरमिति । इह च प्रसहानां लघुत्वमुच्यतस्तदिमे वचसी परस्परं व्याघाते ।
अत्र ब्रूमः । लाघवशब्दोत्र क्रियाविशेषार्थो धावनप्लवनलंघनादिका चेष्टा
तस्याः पाटवविशेषो लाघवं । यथा च प्रागध्यगीष्ट । लाघवं कर्म
सामर्थ्यमिति । एवं चात्राविरोधः । हेतुनिर्देशादन्येष्वेवं प्राया ये मांस-
रसास्तानप्येतान् भोजयेदिति । ते च प्रसहा मांसोपचितमांसत्वाद्धेतोः
सुष्टु बलं वर्धयन्ति ।

स्नेहासवमुरारिष्टचूर्णक्राथहिताशनैः ।

सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्रेष्व वर्धते ॥ ७८ ॥

स्नेहादिभिः सम्यक् प्रयुक्तैः शरीरस्याग्रेष्व बलं वर्धते । तस्मात्
स्नेहादयो यथावस्थं प्रयोज्या इति भावः । अधुना स्नेहस्याभिवृद्धिकरत्वं
दृष्टतेन दर्शयति ।

दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योभिः सारदारुभिः ।

सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ ७९ ॥

यथा येन प्रकारेण सारदारुभिः शमीखदिरादिभिः सक्नेहैर्बाह्योभि-
र्दीप्तः स्थाणुः स्थिरश्च जायते तथैव कोष्ठकोभिः सक्नेहैः पथ्यरूपैराहारैः
पटुतरः स्थिरश्च संपद्यते ।

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।

यथा निरिधनो बन्धिरल्पो वाऽर्तीधनान्वितः ॥ ८० ॥

न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते । न चातिभोजनेन । अत्रैव दृष्टान्तमाह ।
यथा बाह्योभिर्निरिधनो न दीप्यते नश्यति । अल्पोऽग्निर्बाह्योऽर्तीधनेन बहु-
भिर्दार्ढ्यभिरावृतो नश्यति न दीप्यते । एवं कोष्ठाग्निरप्यभोजनातिभोजनाभ्यां
नश्यति न दीप्यत इत्यर्थः ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।

प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥

पक्कान्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।

मारयेत्साशनात्स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥

तृट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।

यस्मिन् काले कफे क्षीणे क्षयं यातेऽत एव स्वस्थान आमाशयाख्ये
पित्तं वृद्धं । किं भूतं । पवनानुगम् । मारुतेन धमनस्वभावेन पश्चाद्युक्तं । अत
एव तत्पित्तमग्निं वर्धयति । तदा तस्मिन्कालेऽसावनलो जाठराग्निः सानिलः
पवनसहितोऽन्नं पक्कान्नान्तरं पक्कव्याभावात्सर्वान् धातून् पक्कान्ऽऽशु पुरुषं
मारयेत् । किं कुर्वन् । ओजश्च संक्षिपन् संहरन् विनाशयन्नित्यर्थः । ननु
पित्तानिलयोर्द्वयोः प्रकृतत्वात्सपित्ताऽनिलोऽनल इति वक्तुम्युक्तं स्यात् ।
नैवं । पित्तं बन्धिर्वन्धिजं चेति कृत्वा तदानीं जाठराग्निना सहैकतां प्राप्तं
पित्तमात्रं सानिलोनल इति निर्दिष्टं । सोऽत्यग्निपीडितो ना पुरुषो भुक्ते
स्वस्थः स्यात् । जीर्णे तु ताम्यति । उपतप्यते । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुपतापा-
र्थस्ताम्यति । तमकलक्षणेऽपि प्रागध्यगीष्ट । अथास्योपद्रवान् वक्ति ।
तृष्णादयो रोगा अत्यग्नेः संभवन्ति ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमंदसांद्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥

अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ।

तमत्यग्निं भस्मकाख्यं गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शान्तिं नयेत् । क-
मिव । दीप्तमिदमग्निं बाह्यं यथा जलैः ।

मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥

निरिंधनांतरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

मुहुर्मुहुः क्षणे क्षणेऽजीर्णेऽपि भोज्यानि कृशरादीन्युपहारयेदाहारार्थं
प्रकल्पयेत् । अजीर्णेपीत्यपिशब्दात्किमुत जीर्णे भोज्यान्युपहारयेदिति । कि-
मित्येवं क्रियत इत्याह । यथेत्याह यस्मात्तस्मात्तथा तेन प्रकारेणाजीर्णेऽपि
पुनः पुनराहारोपयोगेन निरिंधनोऽभिरंतरमवकाशं लब्ध्वा यथा एनं न
विपादयेत् । कानि भोज्यानीत्याह ।

कृशरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

अश्रीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ॥ ८६ ॥

कृशरामित्यादीनि भुंजीत । गुडवैकृतमिति । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादि-
त्वादण् । तथौदकानां कच्छपादीनां पिशितानि । तथाऽऽनूपानि वराहा-
दीनां भृतानि मेदुराणि भक्षयेत् । विशेषेण मत्स्यान् । श्लक्ष्णानपरुषान् ।
चशब्दाद्ये च स्थिरतोयचरा अवहजलाश्रितास्तानप्यश्रीयात् ।

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

आविकं मांसं सुभृतमतीवमेदुरमत्यग्निवारणमद्यात् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिःपरिष्ठुतम् ।

आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

तथा तृषितः सन् पयः पिबेत् । किंभूतं । सहमधुच्छिष्टं समदनं सर्पि-
र्वा । एवंभूतं पिबेत् । गोधूमचूर्णं बहुघृतं क्षीरेणालोडितं पिबेत् । अ-
थवाऽनुपमासरसान्वितान् स्नेहान् पिबेत् । किंभूतान् । तैलस्य पित्त-
कृत्वात्रिषेधः । अथवा श्यामात्रिवृद्ध्यां विपक्वं क्षीरं विरेचनं दद्यात् ।
तथा पुनः पुनः पित्तस्याहरणे पायसस्य प्रतिभोजनं हितं ।

अभुना संक्षेपेण चिकित्सामाह ।

यार्त्किचिद्रु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

यद्गुरुभोजनं मेदस्करं श्लेष्मकरं च तदत्यग्नये हितं । भुक्त्वा च यद्विवा
स्वपनं तच्च हितं ।

ननु किमिति गुर्वादिभोजनमत्यग्नये दीयत इत्याह ।

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ ९१ ॥

अग्निः पूर्वमाहारं पचति । आहाररहितस्त्वग्निर्दोषान् पचति । तदभावा-
द्धातून् पचति । धातुसंक्षये सति जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ।

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरन्ति यत्साम्प्रिबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति ना नाशमेव ।

दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंघैर्युक्ते नु स्यान्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

एतदन्नं प्रकृत्या स्वभावेनैव विरुद्धमपथ्यं यथा करमर्दकदधिसर्षपशा-
कफणितशुष्कमांसविरुद्धकामूलकलकुचादिकं । संयोगविरुद्धं यथा ।
क्षीरमग्लेन सहानूपमामिश्रं माषैः सहेत्यादि । संस्कारविरुद्धं यथा ।
हारीतमांसं हारिद्रशूलप्रोतं हारिद्रादिवन्हिना पाचितमित्यादि । एवमिदं

प्रकृत्यादिविरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वशेन सामर्थ्यं चेदं विरुद्धं ।
 आदिग्रहणान्मात्राकालादिपरिग्रहः । तत्र मात्राविरुद्धं यथा । मुधुघृतं ।
 समकालवशेनेदं यथा । रात्रिपर्युषिता काकमाची । पात्रवशेनेदं यथा ।
 कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिः । इत्याद्यविज्ञायाबुध्वाऽप्यालोच्य यथेष्टचेष्टा
 यथाभिलाषमाहारमासेवमाना यच्चरन्ति । साऽभिबलस्य शक्तिः सामर्थ्यं ।
 यत एवं तस्मादाग्निपालयेत्सर्वान्नैरखिलक्रियानुष्ठानैः । तस्मिन्नग्नौ नष्टे
 क्षीणे ना पुरुषो नाशं याति दोषैर्ग्रस्तवन्हौ ना पुरुषो रोगसंधैर्ग्रस्यते
 पीडयते । युक्ते स्वच्छे पुनरग्नौ नीरुजो दीर्घजीवी च भवेदिति शेषः ।
 उपजातिशालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायांचिकित्सितस्थानेग्रहणीदोषचिकित्सितं
 नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ग्रहणीदोषचिकित्सितादनंतरं मूत्राघातचिकित्सितमारभ्यते । संबंध-
 श्चात्रस्तंभनत्वात् । तथा च प्रागप्येष्ट । बस्तिबस्तिशिरोमेदू कटीवृषणपा-
 यवः । एकसंबंधनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रया इति । तेनेदमाह ।

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेदंगं पिंडसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे आदिपदलोपं कृत्वा । एवं निर्दिष्टं । यथा । मांसरसे रस
 इति । मूत्रकृच्छ्रे वातोत्सर्गेऽंगं शरीरं वातघ्नतैलेन बलातैलेन बलातैला-
 दिनाऽभ्यक्तमधो नाभेः समंतात् स्वेदैः पिंडादिभिः सुष्टुस्निग्धैर्नरूक्षैः
 स्वेदयेत् ।

दशमूलबलैरंडयवाभीरुपुनर्नवैः ।

कुलत्थकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥

तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः कथितकल्कितैः ।

सपंचलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

दशमूलादिभिः कथितकल्कितैस्तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः सिद्धाः पक्काः सह-
पंचलवणैर्वर्तत इति सपंचलवणाः पीताः परं सुष्टु शूलहराः ।

द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिंडोपनाहने ।

सहतैलफलैर्युज्यात्साम्भलानि स्नेहवंति च ॥ ४ ॥

एतानि दशमूलादीनि द्रव्याणि पानान्ने तद्विजयाय तथा पिंडोपनाहा-
ख्यं स्वेदद्वयं तैलफलैः सह युज्यात् । सार्थानि फलानि नालिकेरांक्षोडादीनि
तैलफलानि । यथा यूपायदारुः । तैः सह । केचित्तु तैलफलानि तिलानाहुः ।
किंभूतानि । साम्भलानि सहाम्लैस्तक्रारनालादिभिर्वर्तत इति साम्भलानि तथा
स्नेहवन्ति बहुलेहानि । भूमनिमतुष् ।

सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।

तथा मदिरां बहुसौवर्चलां मूत्ररुजापहां पिबेत् ।

पैत्ते युंजीत शिशिरं सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

पैत्ते मूत्रकृच्छ्रे शीतलं सेकलेपावगाहनं युंजीत ।

पिबेद्वरीं गोलुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।

तृणाख्यं पंचमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

तथा शतावर्यादिकं पाक्यं कृत्वा समधुशर्करं पिबेत् ।

वृषकं त्रपुसैवीरु लट्वाबीजानि कुंकुमम् ।

द्राक्षांभोभिः पिबेत्सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥

वृषकादिकं कल्कीकृत्य द्राक्षाजलेन पिबन् सर्वान् मूत्राघातान्पराकरोति ।
अपोहतीत्युपसर्गादस्य तृहोर्वाचनमिति परस्मैपदं । वृषकः पाषाणभेदकः ।
लट्वाबीजं कुसुंभबीजम् ।

एवीरुबीजयष्ट्याहृदावीर्वा तंडुलांबुना ।

तोयेन कल्कं द्राक्षायाः पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥

एवीरुबीजादिकं वा तंडुलांभसा पिबेत् । पूर्वगुणम् । पर्युषितेन वा जलेन द्राक्षाकल्कं पिबेत् ।

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।

यवानां विठ्ठीः क्षारं कालसेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥

कफजे मूत्रकृच्छ्रे वमनादीनि शीलयेत् ।

पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा ।

सारसास्थिश्वदंष्ट्रैलाव्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥

स्वरसं कंटकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।

शितिवारकबीजं वा तक्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥

धवसप्ताहकुटजं गुडूचीचतुरंगुलम् ।

कटुकैलाकरंजं च पाक्यं समधुसाधितम् ॥ १२ ॥

तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तंडुलांबुना ।

स तैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा शृतम् ॥ १३ ॥

तथा मद्येन सूक्ष्मैलां पिबेत् । आमलकरसेन वा सूक्ष्मैलां पिबेत् । सारस्थादीनि मधुयुक्तानि गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा कंटकार्याः स्वरसं समाक्षिकं पाययेत् । शितिवारकस्य करंजस्य बीजं श्लक्ष्णपिष्टं तक्रेण सह पाययेत् । धवादिभिः कृतं पाक्यं काथं वा समधु पाययेत् । तैर्वादिभिः साधितां पेयां पाययेत् । प्रवालं विद्रुमं रजीकृतं तंडुलांभसा पाययेत् । पाटलायाः क्षारं सप्तवारान् सुतं तैलेन वा पाययेत् ।

पाटली यावशूकाभ्यां पारिभद्रातिलादपि ।

क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥

पिबेद्बुडोपदंशान्वा लिह्यादेतान् पृथक् पृथक् ।

पाठलीयवक्षाराभ्यां क्षारोदकेन तथा पारिभद्रं तिलक्षारोदकेन मदिरां
त्वगलोषकसंयुक्तां पिबेत् । उषकः कल्लरः । गुडोपदंशान्वेति । अथवा
गुडमुपदंश्य एतान् त्वगादीन् पृथक् पृथग् लिह्यात् ।

संनिपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥

अश्मन्यथ चिरोत्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ।

सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्रे सर्वमिदं पूर्वोक्तं पृथग् दोषात्मकमूत्रकृच्छ्रनि-
र्दिष्टं यथावस्थमवस्थामपेक्ष्य हितं । न केवलं सन्निपातात्मके कृच्छ्रे प्राङ्
निर्दिष्टं पृथक् दोषात्मकमूत्रकृच्छ्रचिकित्सितं हितं । यावदश्मर्यामप्य-
चिरोत्थानमचिरकाल उत्थानं जन्म यस्य तस्मिन् हितं । च शब्दाद्वातव-
स्त्यादिकेषु मूत्राघातेषु हितं । आदिशब्देन वातकुंडलीकादयो गृह्यन्ते ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकः प्रतिमो मतः ॥ १६ ॥

तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरंतकप्रतिमस्तत्तुल्यो मतः । शीघ्रमाणहरत्वात् ।
स चाश्मरी तरुणश्चिरोत्पन्न औषधैः साध्यः साधयितुं शक्यः । प्रवृद्धः
सपुनश्छेदनं पाटनं शस्त्रेणार्हति ।

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥

तस्याश्मर्याख्यस्य व्याधेः प्राग्रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । आदिशब्दः
स्वेदनवमनादीनां ग्रहाय । अथ स्नेहमाह ।

पाषाणभेदो वसुको वशिरोऽश्मंतको वरी ।

कपोतवंकातिबलाभङ्गूकोशीरकंतकम् ॥ १८ ॥

वृक्षादनी शाकफलं व्याघ्री गुंठत्रिकंटकम् ।

यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुणः कतकात्फलम् ॥ १९ ॥

उषकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ।

भिन्नानि वातसंभूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥

पाषाणभेदादीनां काथे घृतं शृतमूषकादिगणोक्तं द्रव्यप्रतिवापेन कल्कं सत्पीतं वातजामशमरीं भिनत्ति । वसुक ईश्वरमल्लिका । वशीरं सामुद्रलवणम् । अशमंतको मालुकपर्णः । कपोतवंका सुवर्चला । भल्लुकः स्थोनाकः ।

गंधर्वहस्तवृहती व्याघ्रीगोक्षुरकेक्षुरात् ।

मूलकल्कं पिबेद्दध्ना मधुरेणाशमभेदनम् ॥ २१ ॥

गंधर्वहस्तादीनां समाहारद्वंद्वः । अनित्यमागमशासनमिति तु प्रकृतम् । एरंडादीनां द्रव्याणां यन्मूलं तत्कल्कीकृत्य मधुरेण दध्ना पिबेदशमभेदनं चात्र प्रकृतत्वाद्वाताशमरीभेदनं गम्यते ।

कुशः काशः शरो गुंठ इत्कटो मोरटोऽशमभित् ।

दर्भो विदारी वाराही शाली मूलं त्रिकंटका ॥ २२ ॥

भल्लुकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरंटकः ।

पुनर्नवा शिरीषश्च तेषां काथे पचेद्भृतम् ॥ २३ ॥

पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेर्नेदीवरेण वा ।

मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताशमरिभेदनम् ॥ २४ ॥

कुशादीनां काथे त्रपुसादीनां पूर्वोक्तानां त्रपुसैर्वारुणादीनां बीजेन नीलोत्पलबीजेन मधुकेन च पिष्टेन शिलाजतुना च घृतं पिबेत् । तत्पित्ताशमरीभेदनं भवति । शोधनादिगणसंग्रहोक्तास्तु त्रपुसादयोऽत्र न गृह्यन्ते तदंतःपातिनां पित्तविरोधिनां सर्पिरादीनां द्रव्याणां तत्र पाठात् ।

वरुणादिः समीरघ्नौ गुणावेलाहरेणुका ।

गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः समुराह्वयः ॥ २५ ॥

तैः कल्कितैः कृतावापं मूषकादिगणेन च ।

भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमशमरीम् ॥ २६ ॥

वरुणसैर्यक्त्यादिवरुणादिर्गणः समीरघ्नौ गणौ वीरतरादिस्तथा विदार्यादिरेतैर्वरुणादिभिर्द्रव्यैः कल्कीकृतैस्तथोषकादिगणेन ऋषकशुद्धमित्यादिना कृतावापं च कल्कं च कृत्वा घृतं साधितमाशु कफजामशमरीं हन्ति ।

क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

क्षारादि च स्वैः स्वैस्त्वद्योग्यैर्द्रव्यैः कल्पयेत् ।

पिचुकांकोल्लकतकराकेंदीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥

पीतमुष्णांबु सगुडं शर्करापातनं परम् ।

पिचुकादिभिरुष्णांबु सगुडं पीतं शर्करायाः परं घातनं । पिचुकः शी-
तिवारकः ।

क्रौंचोष्ट्रासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥

अजमोदाकदंबस्य मूलं बिल्वस्य चौषधम् ।

पीतानि शर्करां जिह्वुः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥

क्रौंचास्थादीनि पीतानि सुरयोष्णजलेन वा शर्करां हन्युः ।

नृत्यकुंडलबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥

तुंबरीबीजानां चूर्णं माक्षीकान्वितमविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनं ।
अत्राश्मरिशब्दस्य ण्यापोः संज्ञाछंदसोरिति न्हस्वः ।

क्वाथश्च शिग्रूमूलोत्थः कटूष्णोऽश्मरिपातनः ।

सोभाजनकमूलक्वाथश्च कोष्णः पीतोऽश्मरिपातनः ।

तिलापामार्गकदलीपलाशयवसंभवः ॥ ३१ ॥

क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।

तिलादिसंभवः क्षारोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च विषये पेयः ।

कपोतवंकामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥

तत्सित्थं वा पिबेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।

हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥

क्षीरास्रभृग्वर्हिंशिखामूलं वा तंडुलांबुना ।

कपोतवंकया मूलं केवलं सुरोष्णजलादिभिः पिबेत् । तथा कपोतवंकया सिद्धं शृतं वा क्षीरं वेदनोपद्रुतः पिबेत् । हरीतवयस्थिभिः सिद्धं वा क्षीरमथवा पुनर्नैवपक्वं क्षीरं पिबेत् । मयूरशिखामूलं तंडुलाभसा पिबेत् ।

किंभूतः । क्षीराभाशी सन् ।

मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥

अतोऽस्मात्पूर्वोक्ताच्चिकित्सितात् तद्यथायोगं शेषेष्वपि मूत्राघातेषु मूत्रातीतादिष्वपि क्रियां विभजेन्निरूप्य कुर्यात् ।

बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।

तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥

बृहत्यादिगणे द्विगुणीकृतगोक्षुरे जलं पक्वं क्षीरं वा सर्पिर्वा सर्वान्मूत्र-
विकारान् जयति ।

देवदारुं घनं मूर्वा यष्टीं मधु हरीतकीम् ।

मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

देवदार्वीदीन् सुरादीनामन्यतमेन सर्वेषु मूत्राघातेषु पिबेत् ।

रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।

सुखांभसा वा त्रिफलां पिष्ट्वा सैधवसंयुताम् ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीगोक्षुरककाथे यवागूं वा सफाणिताम् ।

काथे वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याद्वीरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।

धन्वयवासकस्य रसं वा ककुभस्य काथं वा त्रिफलामुष्णोदकेन पिष्ट्वा सैधवान्विता पिबेत् । कंटकारिकागोक्षुरकाथसिद्धा वा यवागूं सफाणिता पिबेत् । वीरतरादेः काथे वा सिद्धा पेया पिबेत् । अथवा ताम्रचूडस्य

कुक्कुटस्य मांसरसे सिद्धां पेयां पिबेत् । शिलाजतु वीरतराद्येन गणेन वा
भावितमद्यात् ।

मद्यं वा निगदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा ब्रजन् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन संक्षोभात् तथास्य च्यवतेऽश्मरी ।

अथवा पुराणं मद्यं पीत्वा रथेनाश्वेन वा शीघ्रवेगेन गच्छेत् । तथा
तेन प्रकारेण संक्षोभितस्य तस्याश्मरी च्यवते ।

सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

रेकार्थं तैल्वकं सर्पिर्बस्तिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् बस्तीन्

सर्वेण च प्रकारेण काथपेयाजलादिषु वीरतरादिको योग्यः । विरे-
चनार्थं तैल्वकं शम्पाकेनेत्यादिना साधितं सर्पिरुपयोक्तव्यम् । तथा
बस्तिकर्म प्राक् स्नेह एक इत्यादि शीलयेत् । विशेषेणान्नोत्तरबस्तीन-
भ्यसेत् ।

शुक्राश्मर्या च शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्ध्ये ।

पुमान् सुतृप्तो वृष्याणां मांसानां कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥

कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनीः ।

शुक्राश्मर्या च तैरुत्तरबस्तिभिर्मूत्रमार्गे शोधिते सति पुमान् वृष्याणां
वृष्याणां कुक्कुटस्य मांसानां च सुहितः सन् यथेच्छं मददायिनीः प्रमदाः
सेवेत । शुक्राशयविशुद्ध्ये कुक्कुटस्य वृष्यत्वेनैव ग्रहणमतिशयेन कुक्कुटस्यात्र
पथ्यत्वमिति ज्ञापनार्थमुपादानम् ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्नचेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छ च शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

एभिः पूर्वोक्तैरुपक्रमैः सिद्धैरश्मरीहरैर्यदि शमो न स्यात् । तदेति राजानमापृच्छयाश्मर्या हरणं शस्त्रं साध्ववचारयेत् । किमापृच्छयेत्याह ।

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥
निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

हे नृपते ज्ञातव्याधावक्रियायां चिकित्सां विना ध्रुवोऽवश्यं मृत्युः स्यात् । अपरंच क्रियायां चिकित्सायां क्रियमाणायां निश्चितस्यापि शास्त्रार्थविदोपि वैद्यस्य तथा बहुशोऽनेकशः सिद्धकर्मणो निष्पन्नक्रिया-
क्रमस्यापि संशयो भवेत् । कदाचिज्जीवाति न वा एवं प्रकारेण राजा-
नमापृच्छय ।

अथातुरमुपस्निग्धं शुद्धमीषच्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥

अभ्यक्तस्विन्नवपुषमभुक्तं कृतमंगलम् ।

आजानुफलकस्थस्य नरस्याकेव्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्भले ।

ततोऽस्याकुंचिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥

सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।

नाभेः समंतादभ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥

मृदित्वा मुष्टिना कामं यावदश्मर्यधोगता ।

तैलाक्ते वर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥

अदक्षिणे गुदंऽगुल्यौ प्रणिघायानुसेवनीम् ।

आसाद्य वलयं नाभ्यामश्मरीं गुदमेद्वयोः ॥ ५० ॥

कृत्वांतरे तथा बस्तिं निर्वलीकमनायतम् ।

उत्पीडयेदंगुलिभ्यां यावद्ग्रंथिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥

शल्यं स्यात्सेवनीं मुक्तां यवमात्रेण पाटयेत् ।

अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथा हरेत् ॥ ५२ ॥

समग्रं सर्पवक्रेण स्त्रीणां बस्तिस्तु पार्श्वगः ।

गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्संगवत्ततः ॥ ५३ ॥

न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् ।

मूत्रप्रसेकक्षणान्नरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥

बस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।

अथ राजपृच्छनादनंतरमातुरमुपलिग्धादिरूपं कृत्वा ततोऽस्य नाभेर-
धोऽभ्यग्यात् । पूर्वमुपलिग्धः पश्चाद्बद्धस्तमुपलिग्धं शुद्धम् । तथा मनाक्
कर्षितम् । तथाऽभ्यक्तस्विन्नशरीरं च । तथाऽभुक्तमकृताहारम् । तथा
कृतमंगलं विहितस्वस्त्ययनम् । तथा नरस्यान्यस्याकमाश्रितम् । किंकृतस्य
आजानुफलकस्थस्य । फलक आसनविशेषः । आजानुजानुमसारणो यः फल-
कस्तस्मिन् स्थितस्य । तथा पूर्वेण कायेनोत्तानं तथा वज्रचुंभले निषण्णं ।
चुंभलस्तृणमयो घटादीनां चलनरक्षणार्थमाधारविशेषो यः क्रियते स उच्यते ।
तथारूपो वज्रमयचुंभलो वज्रचुंभले वज्रं वेष्टयित्वा कृत आसनविशे-
षस्तस्मिन्नुपविष्टस्य । तथाभूतस्यानंतरमाकुंचित ईषत्कुटिलीकृते जानुकू-
र्परे सति । जानुनी च कूर्परे च जानुकूर्परे तस्मिन् । तथाऽऽश्रयमनुष्येण
सहवाससा बद्धस्य दृढं कृत्वा । एवं यंत्रितस्याश्रयश्वासौ मनुष्यश्च । क-
स्याश्रयः । प्रकृतत्वादातुरस्य । तमाश्रित्यातुरस्य स्थितत्वात् । तथाऽऽश्वा-
सितस्य निरामयो भवसीत्येवं प्रायाभिर्वाग्भिः । शीतपवनादिभिश्च सा-
त्वितस्य । ततो नाभेरधः समंतात् परितोऽभ्यग्यात् । तस्याश्च नाभे-
र्बामतो वामपार्श्वे मृदित्वा मुष्टिनाऽऽक्रमेत् पीडयेत्तावद्यावदश्मर्यधोगताऽ
धः प्रतिपन्ना । ततोऽनंतरमदक्षिणे वामे तर्जनीमध्यांगुल्यौ वर्धितनखे
तथा तैलाभ्यक्ते कृत्वा गुदे प्रणिधायानुसेवनीमनंतरं वलयं ताभ्या-
मासाद्याश्मरीं प्राप्य गुदमेद्वयोरंतरे मध्ये कृत्वा तत्र नीत्वा तथा बस्ति नि-
र्वलिकं कृत्वा तथा तमनायतमविस्तीर्णं संनिवेश्यानंतरमंगुलिभ्यां वाम-
हस्ततर्जनीमध्यमाभ्यां प्रकृतत्वादश्मरीमुत्पीडयेत् । तावद्यावच्छल्यमश्मर्या-
ख्यं ग्रंथिखोन्नतं स्यात् । अनंतरं सेव्यां वामपार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण
त्यक्त्वा वर्जयित्वा पाटयेच्छस्त्रेण । कियन्मात्रम् । अश्मर्यानुमानेन अश्मरी-

प्रमाणेन । नतु ततोधिकमूर्नं वा । व्रणं च कृत्वाऽश्मरीं समग्रं निरवशेषं
यथा भवत्येवं सर्पफणवदग्रवक्त्रेण यंत्रेण हरेत् । तथा चाकषेयथा सा हि-
यमाणा न भियते । भिन्ना हि पुनर्वृद्धिमियात् । स्त्रीणां तु बस्तिः पार्श्वतो
भवनगर्भाशयाश्रयो यस्मात्तत उत्संगवदधः शस्त्रं न्यसन् पातयेत् ।
अतोऽस्माच्छस्त्रपातनविधानादन्यथाऽश्मर्याहरणार्थं शस्त्रपातनेन मूत्र-
स्त्रावी व्रणो भवेत् । न केवलं स्त्रीणां मूत्रप्रसेकक्षणनान् मूत्रस्त्रावी व्रणो
भवेत् । यावद् दीर्घकालानुबन्धी मूत्रप्रसेकक्षणनान्नरस्यापि । अपि चान्यच्चै-
कधा एकतो बस्तिभेदोऽश्मरीहेतुस्तन्निमित्तः सिद्ध्यति । क्रियाभ्यासान्नित्य-
मतिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति नतु सहसा शस्त्राद्यभिघातहेतुज एकतोपि सं-
भिन्नो बस्तिः सिद्ध्यति । मर्मविभागेऽप्यवादीत् । धनुर्वक्रो बस्तिः सद्यो निहं-
तीति । अश्मरीहेतुरपि यो बस्तिभेदो द्विधोभयतः सोऽपि न सिद्ध्यति व्रण-
स्वभावात् ।

विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ९५ ॥

तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण बस्तिः पूर्णे तु पीडयेत् ।

मेदूतः क्षीरिवृक्षाबु

उष्णपानीयद्रोण्यां तमातुरमवगाहयेत् । तथा तेनावगाहनेन बस्ति-
रस्त्रेण न पूर्यते । एवमपि कृते दैवादस्त्रेण तु पूर्णे बस्तौ क्षीरिवृक्षाबुमेदूतः
मेदूरे पीडयेत् । क्षीरिवृक्षकषायेणोत्तरबस्तिं दद्यादित्यर्थः । न्यग्रोधोदुंबरा-
श्वत्थकपीतनप्लक्षाः क्षीरिणः ।

मूत्रं संशुद्धयेत्ततः ॥ ९६ ॥

कुर्याद्दुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सघृतां कोष्णां यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ ९७ ॥

त्र्यहं दशाहं पयसा गुडाद्वयेनाल्पमोदनम् ।

भुञ्जीतोर्ध्वं फलाम्लैश्च रसैर्जागलचारिणाम् ॥ ९८ ॥

ततोऽनंतरं मूत्रस्य संशुद्ध्यर्थं गुडस्य सौहित्यं तृप्तिं कुर्यात् । ततो मध्वा-
ज्याक्तव्रणो नरो द्वौ कालौ त्रपुसैर्वीरुककूष्मादङ्गोक्षुरादिभिः कृतां

यवागूं सघृतां कोष्णां त्र्यहं पिबेत् । अनंतरं दशाहं गुडाढ्येन बहुगुडेन
क्षीरेणाल्पमोदनमथात् । ऊर्ध्वं दशाहादनंतरं जांगलचारिणां प्राणिनां
रसैर्मांसरसौदनं च मात्रया भुञ्जीत । फलाम्लैरिति । कोलदाडिमाद्यम्लै-
र्न तु मस्तुकाजिकाद्यम्लैरित्यर्थः ।

क्षीरीवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।

प्रपौडरीकमंजिष्ठापृष्ठाह्ननयनौषधैः ॥ ५९ ॥

व्रणाम्यंगं पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।

क्षीरीवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य प्रपौडरीकादिभिर्लेपयेत् । नयनौषधं
पट्टिकारेद्धं । व्रणमेभिरेव प्रपौडरीकादिभिर्हरिद्रान्वितैर्व्रणाम्यंगविषये तैलं
पचेत् ।

दशाहं स्वेदयेच्चैनं स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥

मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

तं बस्तिभिर्

एवं च व्रणं दशाहं स्वेदयेत् । स्वेदनादनंतरं तु पुनः सप्तरात्रेण
स्वमार्गं मूत्रेऽगच्छति सत्यश्मरीव्रणमग्निना दहेद्द्वैद्य इति । मूत्रस्य
स्वमार्गप्रतिपत्तौ सत्यां तमातुरं स्वादुप्रायैर्मथुरभूयिष्ठद्रव्यसाधितैर्बस्ति-
भिरुत्तरबस्त्यादिभेदभिन्नैरुपाचरेदुपक्रमेत् ।

नचारोहेद्वर्षं रूढव्रणोपि सः ।

नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाप्सु छवेत सः ॥ ६२ ॥

रूढव्रणोप्यश्मर्यातुरो वर्षं यावन्नगादीन्नारोहेत् । अप्सु च न छवेत् ।

मूत्रशुक्रवहौ बस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।

मूत्रप्रसेकं योनिं च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

अश्मरीव्रणावसरे तदर्थमन्यार्थमपि मूत्रवहादीन् दोषान् शस्त्रेण वर्जयेत् ।

तत्र मूत्रवहस्रोतोच्छेदान्मूत्रपूर्णवस्तेर्मरणं स्यात् । शुक्रवहस्रोतसश्चेदान्मरणं वाच्यं वा । बस्तिगुदच्छेदात्सद्यो मरणं । वृषणस्रोतश्चेदाद्बुजाभंगः । सेवनीयोनिच्छेदाद्बुजाप्रादुर्भावः । मूत्रप्रसेकस्रोतश्चेदान्मूत्रप्रस्रवणमिति ।
इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां मूत्राघातचिकित्सितं नामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

मूत्राघातचिकित्सितादनंतरं प्रमेहचिकित्सितव्याख्यानमुपक्रम्यते ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबंधश्चास्य पूर्ववद्बोध्यः ।

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ॥

स्निग्धस्य सर्षपारिष्टनिकुंभाक्षकरंजकैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकंठकाद्येन यथा स्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तदेवाह्वनागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्त्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

बलवता मेहिनः पुंसोऽपरेभ्य उपक्रमेभ्यस्तत्तद्योगेभ्यः प्रथमं वमनविरेचने कुर्यान्मेहक्रेदप्रशमनाय । किंभूतस्य सर्षपादिजैस्तैलैः स्निग्धस्य त्रिकंठकाद्येन वा स्नेहेन स्निग्धस्य । त्रिकंठकनिशारोधेत्यादि स्नेहो वक्ष्यमाणः । यथा स्वं दोषसात्म्यादिवशाद्द्रव्यैः साधितेन वा स्नेहेन स्निग्धस्य । ततो वमनविरेचनकरणादनंतरं जातबलाय मेहिने सुरसयुगेत्यादेः संबंधिना कषायेणास्थापनं दद्यात् । किं भूतं । मुस्तादिप्रतिवापवत् । स प्रतिवापो विद्यते यस्य तदेवं । पित्तले पुनर्न्यग्रोधपिप्पलीत्यादेः कषायेणास्थापनं दद्यात् । प्रतिवापांतरानिर्देशादत्र पूर्वोक्त एव प्रतिवापो योज्यः । अनंतरं शुद्धं प्रमेहिणं रसैस्तर्पयेत् । यद्यपि रसैरिति सामान्यनिर्देशाद्विधिश-

संजातप्राणिमांसरसैस्तर्पणं प्राप्तं । तथापि योग्यतावशाज्जागलप्राणि-
मांसरसैस्तर्पयेदिति बोध्यं । नत्वानूपादिमांसरसैरपि । तेषां मेदो मूत्रकफा-
वहत्वेन व्याधिवर्धनहेतुत्वात् ।

मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।

तथोनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

यतोऽपतर्पणान्मूत्रग्रहादीनि जायन्ते ततो हेतोरनुबन्धरक्षार्थं शमनानि
प्रयोजयेत् । अन्यथा प्रमेह उपशांतोऽपि निदानलेशमासाद्य पुनः प्रादुर्भ-
वेत् । ननु मूत्रग्रहादीन्येतावदस्तु । शेषा आदिशब्देनैव गृहीष्यन्ते । किं
मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षयाद्या इति । सत्यं । मूत्रग्रहरुजा गुल्मक्षया यथा
अवश्यमपतर्पणात्प्रमेहिणो जायन्ते तथा नापरे तज्जातीया इति ।

असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

असंशोध्यो वमने गर्भिण्यादिः । विरेके नवज्वरादिः । एतस्यासंशो-
ध्यस्य तान्येव शमनानि सर्वेषु प्रमेहेषु पाययेत् । एवेत्यवधारणे । नतु
शोधनादिरूपमित्यर्थः । तान्येवाह ।

धात्रीरसश्लुतां प्राणहे हरिद्रां माशिकान्विताम् ॥ ५ ॥

दार्वीसुराह्वत्रिफलामुस्ता वा कथिता जले ।

चित्रकत्रिफलादार्वीकलिङ्गान्वा समाशिकान् ।

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ॥ ६ ॥

आमलकीरसालोडितां हरिद्रां समाशिकां प्रभाते पाययेत् । दार्वीदेव-
दारुवरामुस्ता जले कथिता वा पाययेत् । चित्रकादीन्वा कथितान् समाशि-
कान् पाययेत् । समाशिकं गुडूचीरसं धात्रीरसं वा ।

रोध्राभयातोयदकट्फलानां पाठाविडंगार्जुनधान्यकानाम् ।

गायत्रिदार्वीकमिह्रचानां कफे त्रयः सौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोध्रार्जुनचंदनानां पटोलनिंबामलकामृतानाम् ।

रोध्रांबुकालीयकधातकीनां पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः॥८

रोध्रादीनां श्लोकंपादोक्तानां कषायाः क्षौद्रयुतास्त्रयः कफे हिताः ।
एवमुशीरादीनां माक्षिकान्विताः कषायास्त्रयः पित्ते हिताः । उपजातीवृत्ते ।

यथा स्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभावनाम् ।

एभिरोध्रादिभिर्धयायोगं पानमन्नं च कल्पयेत् । यवगोधूमभावनाश्च
कल्पयेत् ।

वातोल्बणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

वाताधिकेषु प्रमेहेषु स्नेहांश्च तैरेव कल्पयेत् । नकेवलमन्नभावनाम् ।

अपूपसक्तुवात्यादिर्यवानां विवृतिर्हिता ।

गवाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजन्मनाम् ॥ १० ॥

तृणधान्यानि मुद्राद्याः शालिजीर्णः सषष्टिकः ।

श्रीकुक्कुटोम्लः खलकस्तिलसर्षपकिट्टजः ॥ ११ ॥

कपित्थं तिंदुकं जंबुस्तत्कृता रागखांडवाः ।

तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ॥ १२ ॥

धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्कान्ययस्कृतिः ।

मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्करसोद्भवः ॥ १३ ॥

तथासनादिसारांबुदभ्रांजो माक्षिकोदकम् ।

यवानां विवृतिरपूपपादिः प्रमेहे हिताः । अथवा यवानां गवाश्वगुद-
मुक्तानामपूपपादिविवृतिर्हिता । वेणुजानां वा यवानां विवृतिर्हिता । तृणधा-
न्यानि नीवारश्यामाकादीनि तथा मुद्राद्यास्तथा पुराणशालिः षष्टिकश्चेति
हितानि । श्रीकुक्कुटसंज्ञोऽम्लः खलको हितः । किंभूतः । तिलसर्षपकिट्ट-
जस्तिलसर्षपपिण्याकजन्मा तदुपादानकारणेन मुद्राद्युपादानकारणः । स च
मालवकेषु प्रसिद्धः । आर्द्रकशकलनिस्तुषगोधूमादिना च क्रियते । तथा

कपित्थादयो हिताः । तैः कपित्थादिभिः कृता रागाः खाडवाश्च हिताः ।
तिक्तकादीनि शाकानि च हितानि । श्रेष्ठा त्रिफला । शूल्यानीति शूलायां
पक्वानि । शूलात्पाक इति यत् । तानि च सुपक्वत्वात् परिशुष्काणि । तथा
अयस्कृतिर्वक्ष्यमाणा । तथा मध्वादयः पुराणाः । पकरसः सीधुः । तथा
ऽसनादिसारवर्गस्याभो दर्भजलं माक्षीकोदकं च हितम् ।

वासितेषु वराकाये शर्वरीशोषितेष्वहः ॥ १४ ॥

यवेषु सुकृतान्सक्तून्सक्षौद्रान्सीधुना पिबेत् ।

तथा यवेषु सुकृतान् सक्तून् कृत्वा सक्षौद्रान् सीधुना पचेत् । आलोडय
पिबेत् । पकरसोद्भवेन तस्य यो गतः स न स्यात् । यवेष्विति निमित्तस्समी ।
किंभूतेषु यवेषु । वराकाये त्रिफलाकषाये शर्वरीं सकलां रात्रिं वासिते-
ष्वभिषुतेष्वनंतरमहःशोषितेषु । तत्रात्यंतसंयोगे द्वितीया ।

शालसप्ताहकंपिष्टवृक्षकाक्षकपित्थजम् ॥ १५ ॥

रोहीतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात्सर्चूर्णितम् ।

कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्धात्रीरसेन वा ॥ १६ ॥

शालादिजं पुष्पं सूक्ष्मरजीकृतं मधुनाऽद्यात् । कफपित्तप्रमेहेषु धा-
त्रीरसेन वा पिबेत् ।

त्रिकंटकनिशारोध्रसोमवल्कवचार्जुनैः ।

पद्मकाशमंतकारिष्टचंदनागुरुदीप्यकैः ॥ १७ ॥

पटोलमुस्तमंजिष्ठामाद्रीभञ्ज्यातकैः पचेत् ।

तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ॥ १८ ॥

त्रिकंटकादिभिः कल्कीकृतैस्तैलं पचेद्वातकफजे प्रमेहे । पित्तज एभि-
रेव घृतं पचेत् । मिश्रेषु दोषेषु मिश्रकं घृततैले पचेत् ।

दशमूलं शठीं दंती सुराहं द्विपुनर्नवम् ।

मूलं स्तुगर्कयोः पथ्यां भूकदंबमरुष्करम् ॥ १९ ॥

करंजवरुणान्मूलं पिप्पल्याः पौष्करं च यत् ।

एथग् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ॥ २० ॥

त्रींश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्तिना ।

तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ॥ २१ ॥

त्रिवृद्विडंगकंपिच्छभाङ्गीबिल्वैश्च साधयेत् ।

प्रस्थं घृताज्जयेत्सर्वास्तन्मेहान् पिटिकाविषम् ॥ २२ ॥

पांडुविद्रधिगुल्मार्शःशोफशोषगरोदरम् ।

श्वासं कासं वमिं वृद्धिं छीहानं वातशोणितम् ॥ २३ ॥

कुष्ठोन्मादावपस्मारं धान्वंतरामिदं घृतम् ।

स्तुगर्कमूलं करंजमूलं । वरणमूलं पिप्पलीमूलम् । पौष्करं च
यदिति पुष्करमूलं चेत्यर्थः । दशमूलादिकं पृथक् प्रत्येकं दशपलप्रमाणं
यवकोलकुलत्यास्त्रीन् प्रस्थाश्चाष्टगुणिते जले च पिबेत् । तेन जलेन
पादवर्तिना पादशेषेण द्विपिप्पल्यादिभिश्च सामान्यपरिभाषोक्तात्प्रामाणादृ-
तात्प्रस्थं पचेत् । तदृतं सर्वान् प्रमेहान् पिटिकादींश्च बधेत् ।

रोध्रमूर्वाशठीवेष्टभाङ्गीनतनखप्लवान् ॥ २४ ॥

कलिंगकुष्ठक्रमुकप्रियंग्वतिविषाग्रिकान् ।

द्वे विशाले चतुर्जातं भूतिबकटुरोहिणीम् ॥ २५ ॥

यवानीं पौष्करं पाठां ग्रंथि चव्यं फलत्रयम् ।

कर्षाशमंबुकलशे पादशेषे स्नुते हिमे ॥ २६ ॥

द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षेत्पक्षमुपेक्षया ।

रोध्रासवोऽयं मेहार्शःश्वित्रकुष्टारुचिकृमीन् ॥ २७ ॥

पांडुवङ्गहणीदोषं स्थूलतां च नियच्छति ।

रोध्रादि प्रत्येकं कर्षप्रमाणं जलकलशे पादशेषे स्नुते शीते च माक्षि-
कात् द्वौ प्रस्थौ क्षिप्त्वा पक्षमात्रमचलं कृत्वा रक्षेत् । अयं रोध्रासवो
मेहादीनाशयेत् ।

साधयेदसनादीनां पलानां विंशतिं पृथक् ॥ २८ ॥

द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ।

क्षौद्राढकार्धं पलिकं वत्सकादि च कल्कितम् ॥ २९ ॥

तत्क्षौद्रपिप्पलीचूर्णं प्रदिग्धे घृतभाजने ।

स्थितं दृढे जतुमृते यवराशौ निधापयेत् ॥ ३० ॥

खदिरांगारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ।

तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसंक्षयात् ॥ ३१ ॥

अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ।

असनादीनामसनतिनिशयेत्यादिगणोक्तानां द्रव्याणां पृथक् प्रत्येकं पलानां विंशतिं विंशतिपलान्यपां द्वि वहे जलद्रोणाष्टके साधयेत् । तत्र तस्मिन्पादशेषे शृते शीते च सति गुडस्य द्वे शते क्षिपेत् । माक्षिकस्यार्धो-
ऽङ्कं । वत्सकमूर्वेत्यादिकं च पृथक् पालिकं कल्कितं कृत्वा क्षिपेत् । अनं-
तरमंतरमाक्षिकपिप्पलीचूर्णमलिमे घृतभाजने दृढे जतुलिमे स्थितं यवराशौ
स्थापयेत् । अनंतरं खदिरांगारतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि पुनः पुन-
रत्र निमज्जयेत् । यावत्संक्षयं विलीनवृत्तित्वमायाति । अयस्कृतिरियं
स्थिता संपन्ना पीता पूर्वस्माद्रोधासवाद्गुणैरधिका । अत्र च संप्रहोक्ता दश-
मूलारिष्टादयसः परिमाणं कल्प्यं प्रायोऽत्र प्रस्थमात्रं । एवमन्यत्रापि
द्रवद्रव्यमपेक्ष्य नारसिंहघृतादावनयैव दिशाऽयसः परिमाणं कल्पनीयं ।

रूक्षमुद्धर्त्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ॥ ३२ ॥

यच्चान्यच्छ्लेष्ममेदोघ्नं बहिरंतश्च तद्धितम् ।

तस्मिन्प्रमेह उद्धर्त्तनं रूक्षं तथा गाढं नतु शिथिलं हितं । तथा व्या-
यामरात्रिजागरी च । अपरमपि यदेवं प्रायं श्लेष्ममेदोहरं बहिरंतश्च
तच्च प्रमेहिणे हितं ।

मुग्धावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्भवात् ॥ -३३ ॥

सारान्बुनैव भुंजानः शालिजांगलजै रसैः ।

सर्वानभिप्रवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानपि ॥ ३४ ॥

गंडमालार्बुदग्रंथिस्थौल्यकुष्ठभगंदरान् ।

कुमिच्छीपदशोफांश्च परं चैतद्रसायनम् ॥ ३५ ॥

सारा असनखदिरादयस्तेषां जलैः काथैः शिलावहया तुलां सुभावितां
पीत्वा सारांबुनैव जांगलप्राणिमांसञ्च रसैः शाल्योदनैः सर्वाग्निहान्सुबहू-
पद्रवानपि जयेत् । गंडमालादींश्च । इदं चोक्तुष्टं रसायनं ।

अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्त्तनः ।

योजनानां शतं यायात्स्वनेद्वा सलिलाशयान् ॥ ३६ ॥

गोशकृन्मूत्रवर्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ।

धनरहितः प्रमेही छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिः सन् योजनानां शतं
यायात् । अथवा सलिलाशयान् खनेत् । अथवा गोशकृन्मूत्रवर्त्तनो गो-
भिरेव सह भ्रमेत् ।

बृंहयेदौषधाहारैरमेदो मूत्रलैः कुराम् ॥ ३७ ॥

कृशं नरमौषधयुक्तैराहारैर्बृंहयेत् । किंभूतैः । अमेदोमूत्रकरैः ।

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत्समुपाचरेत् ।

अपक्वा व्रणवत् पक्वास्

शराविकाकच्छपिकेत्याद्याः पिटिका अपक्वाः सतीः शोफवदुपक्रमेत् ।
व्रणवत्पक्वाः पुनर्व्रणवत्तदुपाचरेत् ।

तासां प्राग्रूप एव च ॥ ३८ ॥

क्षीरिवृक्षांबु पानाय बस्तमूत्रं च शस्यते ।

तीक्ष्णं च शोधनं प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ॥ ३९ ॥

तासां च पूर्वरूपावस्थायामेव क्षीरिवृक्षांबु पानाय शस्यते । छागमूत्रं च
तथा शोधनं विरेचनं तीक्ष्णं शस्यते । कुत इत्याह । यस्मात् प्रमेहिणो
दुःखेन विरेचयितुं शक्यन्ते ।

तैलमेलाना कुर्याद्गणेन व्रणरोपणम् ।

उद्धर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ॥ ४० ॥

परिषेकोऽसनाद्येन पानास्ते वत्सकादिना ।

एलायुग्मेत्यादिना गणेन तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् । उद्धर्तन आरग्वधेन्द्र-
यवेत्यादिना गणेन कषायं तूद्धर्तनार्थं कुर्यात् । असनतिनसेत्यादिना परि-
षेकः स्यात् । पानमन्त्रं च वत्सकमूर्वेत्यादिना संस्कृतं कुर्यात् ।

पाठा चित्रकशाङ्गुष्ठा सारिवा कंटकारिका ॥ ४१ ॥

सप्ताहं कौटजं मूलं सोमवलकं नृपद्मम् ।

संचूर्ण्य मधुना लिह्यात्तद्वच्चूर्णं न वायसम् ॥ ४२ ॥

पाठादीन् संचूर्ण्य मधुनाऽवलेहयेत् । न वायसं चूर्णं तद्वन्माक्षिकेण
लिह्यात् ।

मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ।

शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

मधुमेहित्वमपि प्राप्तो भिषग्भिश्च परिवर्जितो मेही शिलाजतु पलशतं
कुर्यात् । कृतशिलाजतुतुलश्चासौ पुनर्नवो भवति । खारणादे च विशेषो-
पक्रमा उक्ताः । यथा । अश्वत्थचंदनागरुपाठाकाथो जलाभमेहे तु । इक्षु-
रसाभे पाठाकृमिहंतृसंबन्धिनः काथः । सांद्राकारे मेहे हिताढकी कर्णि-
कारो वा । काथस्तथार्जुनस्य पातव्यो वारुणीमेहे । पिष्टे ससिता रजनी
पातव्या शिथिरतोयेन । निंबश्च शुक्रमेहे तप्तजलेनाथवा सुरया । सिकता-
मेहे चित्रकबाल्दीककुष्ठनिःकाथः । शीतलमेहे काथः पित्तुमंदकृतश्च
पातव्यः । पाषाणभित्तु सुरया कथितः शस्तः शनैर्मेहे । गोक्षुरकस्य क-
षायो लालामेहे फलत्रिकेन सह । शलक्युशीरसैधववचा हिताः क्षारमे-
हिनः पिष्टाः । कथिताश्च नीलमेहे रौध्रसमंगाकदंबाः स्फुः । काथो विभीत-
कस्य तु कल्को वा कालमेहिनां शस्तः । धातकीपिषकविकसाकाथः कल्कोऽपि
वा निशामेहे । माभिष्टे स्युस्त्रिफला जलदं जलपद्मकं रोध्रम् । लोहितमेहे

युंज्यात्रिफलाकाथेन संयुतं गिरिजम् । वालकं त्रिवृता धात्री मुस्तं च सरसां-
जनम् । कटुकातिविषारोधं खदिरैर्णाभसा पिबेत् । मायः शोधनमेतद्धि
प्रधानं समुदाहृतमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्व-
सुंदराख्यायांचिकित्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं विद्रधिवृद्धिचिकित्सितमारभ्यते प्रमेहोपद्रवभूतत्वादि-
द्रधेः । इत्याह ।

अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ।

प्रततं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणवक्रिया ॥ १ ॥

आमं सर्वमेव विद्रधिं शोफवदुपक्रमेत् । अनवरतं च रक्तमाहरेत् ।
अनंतरं पक्वे सति व्रणवक्रिया । विशेषेण चिकित्सितमाह ।

पंचमूलजलैर्घृतं वातिकं लवणोत्तरैः

भद्रादिवर्गयष्ट्याह्नितिलैरालेपयेद्ब्रणम् ॥ २ ॥

वातिकं व्रणं वातविद्रधिवर्थाज्जातं पंचमूलजलैः प्रक्षालितं भद्रदारु-
नतेत्यादिना मधुयाष्टिकया तिलैश्च लवणाद्यैर्लेपयेत् ।

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।

विदारिवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥

वैरेचनिकयुक्तेन निकुंभकुंभेत्यादिवर्गोक्तेन त्रैवृतेन त्रैवृताख्येन विशो-
ध्यित्वा ततो विदारिपंचांगुलेत्यादिद्रव्यसिद्धेन त्रैवृतेनैव स्नेहेन व्रणं रोपयेत् ।

क्षालितं क्षीरितोयेन लिपेद्यष्ट्यमृतातिलैः ।

पैत्तं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठोशीरपद्मकैः ॥ ४ ॥

पयस्या द्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।

न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा

पैत्तं व्रणं क्षीरीतोयेन धीतं । क्षीरिणो न्यग्रोधादयः । मधुयष्टिकागुडूची-
तिलैर्लिपेद्बहिः । घृतेनेत्यादि । मंजिष्ठादिभिर्मृतेन सिद्धेन रोपयेत् । सामा-
न्यपरिभाषोक्तप्रमाणेन द्रवं जलं घृतं समं क्षीरमित्यत्र पाकक्रमः । न्यग्रोधे-
त्यादि । प्रवालश्च त्वक्च फलं च प्रवालत्वक्फलानि । न्यग्रोधादीनां
प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत् ।

कफजं पुनः ॥ ५ ॥

आरग्वधानुना धीतं सक्तुकुंभनिशातिलैः ।

लिपेत्कुलत्थिकादंतीत्रिवृच्छ्यामाग्रितिल्वकैः ॥ ६ ॥

ससैधवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।

कफजं तु व्रणमारग्वधानुना धीतं सक्त्वादिभिर्लिपेत् । कुलत्थिकादि-
भिर्द्रव्यैस्तैलं रोपणं कुर्वीत ।

रक्तागंतूङ्गवे कार्या पित्तविद्रधिवात्क्रिया ॥ ७ ॥

रक्तोद्गवे तथाऽऽगंतुञ्जे क्षतोद्गवे च विद्रधौ पित्तविद्रधितुल्या क्रिया
स्यात् ।

वरुणादिगणक्वाथमपक्वेऽभ्यंतरे स्थिते ।

ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥

अंतरे विद्रधौ वरुणादिगणक्वाथमूषकादिप्रतीवापं पूर्वाण्हे पिबेत् ।

घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।

निरूहं स्नेहवर्स्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

विरेचनद्रव्यैर्यथादोषं घृतं च सिद्धं तथा ताभ्यां वरुणादिगणाभ्यां वर-
णादिगणेषकादिगणाभ्यां सिद्धं घृतमपक्वाभ्यंतरोत्थिते विद्रधौ पाययेत् ।
ताभ्यामेव गणाभ्यां निरूहान्वासने निरूपयितव्ये ।

पानभोजनलेपेषु मधुरिशुः प्रयोजितः ।

दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥

पानादिषु मधुरिशुः प्रयोजितो दत्तावापो वितीर्णकल्कः सामर्थ्यात्त-
त्काथः पक्वं विद्रधि हन्ति ।

त्रायंतीत्रिफलानिंबकटुकामधुकं समम् ।

त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोशाः पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥

मसूरास्त्रिस्तुषादष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत् ।

विद्रधीगुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥

तृणमूर्च्छाछर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।

त्रायंत्यादिकं समं समांशे त्रिवृतायाश्चत्वारोशाः पटोलमूलाच्च निस्तु-
षमसूरादष्टावित्येतैः काथो घृतसहितो विद्रध्यादीन् पराकुर्यात् ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणैऽञ्जसि ॥ १३ ॥

कुडवं तद्रसाब्जात्रीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ।

कर्षाशं कल्कितं तिक्तात्रायंतीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥

मुस्तातामलकीवीराजीवंतीचंदनोत्पलम् ।

पचेदेकत्र संयोज्य तदृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ १५ ॥

त्रायमाणायाः कुडवमष्टगुणे जले साध्यं । तद्रसात्त्रायमाणाकाथात् कुडवं
धात्रीस्वरसात्क्षीरादृताच्च प्रत्येकं कुडवं कर्षाशं प्रत्येकं कल्कीकृतं ति-
क्तादि एकत्र मिश्रयित्वा पचेत् । तदेतद् घृतं पूर्वगुणं ।

द्राक्षा मधूकं खर्जूरं विदारी सशतावरी ।

पूरूपकाणि त्रिफला तत्काथे पाचयेद्दृतम् ॥ १६ ॥

क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासे प्राणदाकल्कसंयुतम् ।

तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्गुणैः ॥ १७ ॥

द्राक्षादिभिः काथे क्षीर इक्षुरसे धात्रीरसे हरीतकीकल्कयुतं घृतं सामान्यपरिभाषया पचेत् । तद्धृतं शीतं सच्छर्कराक्षौद्रपादयुतं पूर्वगुणं । शर्कराक्षौद्रपादिकमित्यत इति पगाविति ठक् ।

हरेच्छृंगादिभिरसृक् सिरया वा यथांतिकम् ।

शृंगादिभी रक्तं हरेत् । सिरया वा यथासमीपमक्षं हरेत् ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥

ज्ञात्वोपनाहयेत्

विद्रधिं कोष्ठस्थं कोष्ठगतं बहिरुन्नतं पच्यमानं बुध्वोपनाहयेत् । उपनद्धं कुर्यात् ।

शूले स्थिते तत्रैव पिंडिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

पक्वस्याद्रिद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।

तत्रैव शूले पिंडिते स्थिते यं दोषमाश्रित्योन्नद्धस्तिष्ठति तथा तत् पार्श्वपीडनेन सुप्तौ स्वपने तथा दाहादिष्वल्पकेषु । आदिशब्देनोषादयो गृह्यन्ते । एतेषु सत्सु पक्वो विद्रधिः स्यात् । तं भित्त्वा संछेद्य व्रणवदुपक्रमेत् ।

अंतर्भागस्य चाप्येतच्चिन्हं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥

अंतर्भागस्य च विद्रधेरेतदेव चिन्हं ।

पक्वः स्त्रोतांसि संपूर्य सयात्यूर्ध्वमधोथवा ।

स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशिनः ॥ २१ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रक्तं मिषगुपद्रवान् ।

असम्यग्बहति क्लेदे वरणादिमुखाभसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।

तदाऽसौ पक्वः सन् स्त्रोतांसि क्लेदयित्वोर्ध्वं प्रयात्यधो वा तं दोषं स्वयं प्रवृत्तं पतंतं हिताशिन उपेक्षेत न किंचिदुपक्रमांतरं कुर्यात् ।

दशाहं द्वादशाहं वा वैद्य उपद्रवानक्षेत् । क्लेदे च यथावदवहति सति
 वरणादिमुष्णांबुना पाययेद्द्वैद्य इति शेषः । दशाहमिति दशानामह्नां समा-
 हार इति समासे राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच् । न संख्यादेः समाहार
 इत्यह्लादेशनिषेधः । नस्ताद्वित इति टिलोपः । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं ।
 कालाध्वनोरिति द्वितीया । अथवा मधुशिशुं पाययेत् । तेन वा मधुशिशुणा
 कृतां पेयां पाययेत् ।

यवकोलकुलत्थोत्थयूषैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥

यवादिजैर्यूषैः सहान्नं च शस्यते ।

ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायंतीसर्पिषा तैल्वकेन वा ।

शोधयेद्वलतः शुद्धः सक्षौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥

दशाहादनंतरं त्रायंतीपृथेन कृतेन कुडवं त्रायमाणायां इत्यादिनाऽथवा
 तिल्वकेन शम्याकेन त्रिवृतयोरित्यादिना शोधयेद्यथाबलम् । शुद्धः सन्
 क्षौद्रेण सह तिक्तकं पिबेत् ।

सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।

सर्वेण प्रकारेण गुल्मवदेनं विद्रधि यथादोषमुपक्रमेत् ।

सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥

कषायैर्यौगिकैर्युज्यात्स्वैः स्वैस्तद्वच्छिलाजतु ।

विद्रधीषु सर्वासु सर्वावस्थास्वेव गुग्गुलुं यौगिकैः स्वैः स्वैर्यौगैः कषा-
 यैर्युज्यात् । तद्वत्तथैव कषायैः सह शिलाजतु युज्यात् ।

पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पक्वे हि दैहिकी ॥ २६ ॥

अपि चाशु विदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

पाकं च यत्नेन वारयेत् । हि यस्मात्पक्वे सति दैहिकी सिद्धिर्नतु भिषग्व-
 शानुमेत्यर्थः । आशु च विदाहित्वात्सोयं रोगो विद्रधिरित्युच्यते । तस्मात्तस्य

पाकरक्षायां यतितव्यमित्यर्थः । मेहे च सति प्रमेहाणां चिकित्सितमालोचयेत् । च शब्दाद्विद्रधिचिकित्सितोक्तमपि कुर्यात् ।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं नत्वेनमुपनाहयेत् ।

पाटयेत्पालयन्स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुकौ ॥ २८ ॥

सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ।

स्तनजे विद्रधामुपनाहं वर्जयित्वा सर्वमेव व्रणक्रियाक्रमं कुर्यात् । विद्रधिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः । स्तनविद्रधिं च पाटयेद्द्वयः । स्तन्यवाहिनीः शिराः कृष्णचूचुकौ च पालयन् । सर्वासु चामाद्यवस्थासु तस्य विद्रधेः संबन्धिनं स्तनं निर्दुहीत । आदिशब्दः पच्यमानपाकावस्थयोर्ग्रहणार्थः । इति विद्रधिचिकित्सितमुक्त्वा वृद्धिचिकित्सितमाह ।

शोधयेन्निवृत्तान्निग्धं वृद्धौ स्नेहैश्चलात्मके ॥ २९ ॥

कौशाम्प्रतिल्वकैरंडसुकुमारकमिश्रकैः ।

चलात्मके वृद्धौ सति वृद्ध्यामयिनं त्रिवृताख्येन स्नेहेनासमन्तात् स्निग्धं संतं शोधयेत् । अत्र च सामान्योक्तावप्यपक्वस्य त्रैवृतस्य न तथा प्रयोगः प्रशस्यत इति पूर्वोक्त्या रीत्या विदारिवर्गसिद्धस्योपयोगः कार्य इति केचिन्मन्यन्ते । कैः स्नेहैः कौशाम्नादिभिः सिद्धैः सुकुमारकमत्रैव वक्ष्यमाणं मिश्रकं च गुल्मचिकित्सिते ।

ततोऽनिलघ्ननिर्गूहकल्कस्नेहैर्निरूहयेत् ॥ ३० ॥

रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदनु ।

स्वेदप्रलेपा वातघ्नाः पक्के भित्त्वा व्रणक्रियाः ॥ ३१ ॥

ततः शोधनादनंतरं वातघ्नकृषायकल्कस्नेहैर्निरूहयेत् । अनु निरूहस्य पश्चान्मांसरसेन भोजितं संतं मधुयष्टिकतैलेनानुवासयेत् । स्वेदाः प्रलेपाश्च वातघ्ना हिताः । पक्के वृद्धौ भित्त्वा पाटयित्वा व्रणक्रियां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपक्वे यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदमृक् ॥ ३२ ॥

पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावामे पक्वे च यथास्वमामशोफक्रियां कुर्यात् । पक्वे
व्रणक्रियां कुर्यात् । सततं च रक्तमाकर्षेत् ।

गोमूत्रेण पिबेत्कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।

विम्लापनादृते चात्र श्लेष्मग्रंथिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥

पक्वे च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।

सुमनोरुष्करांकोल्लसत्पर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥

पटोलनिम्बरजनीविडंगकुटजेषु च ।

श्लैष्मिके वृद्धौ दार्ढ्यकल्कं गोमूत्रेण पिबेत् । अस्य च श्लैष्मिकवृद्धे-
विम्लापनमंतरेण श्लेष्मग्रंथिक्रित्सितं हितं । विम्लापनं तैस्तेर्मर्दनोपायै-
र्विमर्दनं । पक्वे पाटिते सति सुमनोरुष्करादिभिः कुटजातैः साधितं तैलं
व्रणशोधनमिष्यते ।

मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥

शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन्फलसेवनीम् ।

दारयेद्दृढिपत्रेण सम्यङ्मेदसि सूदृते ॥ ३६ ॥

व्रणं माक्षीककासीसैधवप्रतिसारितम् ।

सीव्येदम्यंजनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥

मनःशिलैलासुमनोग्रंथिभ्रष्टातकैः कृतम् ।

तैलमाव्रणसंधानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥

मेदोजं वृद्धिरोगं गोमूत्रपिष्टेन सुरसादिना गणेन सुस्विन्नं शिरोविरेकद्र-
व्यैर्वा सुस्विन्नं वृद्धिपत्रेण सम्यक् कृत्वा दारयेत् । किं कुर्वन् । फलसेवनीं वर्ज-
यन् परिहरन् । अनंतरं मेदसि सूदृते सति माक्षिकादिभिः प्रतिसारितं व्रणं

सीव्येत्। अनंतरमस्याभ्यञ्जनं तैलं मनःशिलादिभिः कृतं सिद्धं मेदोविशुद्धये
योज्यं। व्रणसंधानं यावत् स्नेहं स्वेदं च शीलयेत्।

मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम्।

विध्येदधस्तात्सेवन्याः श्रावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥

व्रणं च स्थगिकाबद्धं रोपयेत्

मूत्रजं वृद्धिं सेवन्या अधस्तात् स्निग्धैः स्वेदितं तथा वस्त्रपट्टेन वेष्टितं
विध्येत्। जलोदरवच्च स्नावयेत्। द्विद्वारनलिकया पिच्छनलिकया वा
क्रमेण व्रणं च स्थगिकाख्येन बंधविशेषेण बद्धं रोपयेत्।

अंत्रहेतुके।

फलकोशमसंप्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥

अंत्रजे वृद्धौ फलकोशमसंप्राप्ते सति वातवृद्धिसदृशीं चिकित्सां कुर्यात्।

पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक्।

दशमूलपयस्याश्च गंधैरंडशतावरीः ॥ ४१ ॥

द्विदर्भशरकारोक्षुमूलपोटगलान्विताः।

बहेपामष्टभागस्थे तत्र त्रिंशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥

प्रस्थमेरंडतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा।

आवपेद् द्विपलांशं च कृष्णातन्मूलसैधवम् ॥ ४३ ॥

यष्टीमधुकमृद्वीकायवानि नागराणि च।

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥

वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयंत्रणम्।

प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥

नृणां स्त्रीवृद्धभर्तृणामलक्ष्मीकलिनाशनम्।

सर्वकालोपयोगेन कांतिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

वर्धमविद्रधिगुल्मारोयोनिमेद्रानिलार्तिषु ।

शोफोदरसुडप्लीहविद्विबन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

पुनर्नवस्य तुलां जलस्य वहे पचेत् । तथा दशमूलादीनि पृथग्दश-
पलप्रमाणानि । पोटगलो नलः । अष्टभागशेषे च तस्मिन् गुडार्द्रिशत्यला-
न्येरंडतैलात् प्रस्थं घृतस्य प्रस्थौ द्वौ क्षीरप्रस्थौ द्वौ क्षिपेत् । द्विपलप्रमाणं
पिप्पल्यादिकं तदेतत्पक्वं सुकुमारसंज्ञं घृतं रसायनं सुकुमारम् । अत एव
वातातपादिष्वयंत्रणं सुकुमाराणामीश्वरादीनां प्रयोज्यं । अलक्ष्मीकलिघ्नं
सर्वकालोपयोगात्कात्यादिदं वर्ध्माद्यार्तिषु श्रेष्ठम् ।

यायाद्धर्मं न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवासनैः ।

बस्तिकर्मपुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥

अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

यदि स्नेहादिभिर्वर्ध्मं शांतिं न गच्छेत् ततो बस्तिकर्म कृत्वा वंक्ष-
णस्थितं वर्ध्ममरुतो मार्गरोधार्थमग्निना दहेत् ।

ऽधैदुवक्रया ।

अंगुष्ठस्योपरिस्त्रावपीतं तंतुसमं च यत् ॥ ४९ ॥

उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्वा यतो गदः ।

ततोऽन्यपार्श्वेऽन्येत्वाहुर्दहेद्भानामिकांगुलेः ॥ ५० ॥

गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीन्हि चायं विधिः स्मृतः ।

कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

यतो यस्मिन्पार्श्वे गदो विद्यते । तत्पार्श्वस्थस्यांगुष्ठस्योपरि पृष्ठे स्त्राव-
पीतं यत्तंतु तुन्यम् । ततः स्त्रावोत्क्षिप्यार्धैदुवक्रया सूच्या तिथिक् छित्वा
ऽनंतरं तद्देहित्येके वदन्ति । अन्य आचार्या एवमाहुः । ततः पार्श्वान्
यतोऽसौ गदस्तिष्ठति ततो यदन्यत्पार्श्वं तस्मिन् पार्श्वेऽंगुष्ठस्योपरि
यत्स्नावस्तथाविधं यत्तत्पूर्वं दहेदिति । अन्येत्वेवं वदन्ति । अनामिकाया
अंगुलेरुपरि यत्स्नावस्तथा रूपं तत्पूर्वं दहेदिति । अन्यैराचार्यैर्वातकफजे

गुल्मे क्लीन्धि च एष एवानंतरोक्तो विधिः स्मृतः । तथा विश्वाच्यां वात-
व्याधिविशेषे यतो यस्मिन् पार्श्वेऽसौ गदस्तस्मिन् पार्श्वे कनिष्ठिकाऽना-
मिकयोरुपरि यत्स्नावपीतं तंतुसमं तदुत्क्षिप्य तिर्यक्छित्वा दहेदिति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने
विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते । संबन्धश्चास्य प्रायेणैकयोगक्षम-
त्वं वातकारणत्वात् ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

गुल्मं बद्धशकृद्भातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।

रूक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥

पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।

आनाहवेदनास्तंभविबन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।

भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

वातिकं गुल्मं तीव्ररुजं पुरीषवातग्रहं रूक्षशीतोद्भूतं वातचिकित्सितोक्तै-
स्तैलैः साधयेत् । पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य गुल्मिनः स्वेदमाचरेत् ।
पानशब्देन स्नेहपानं वेद्यं स्निग्धस्येति वचनात् । आनाहादिषु विशेषे-
षेण स्वेदमाचरेत् । यस्मात्स्वेदः स्निग्धस्य पुंसः स्रोतोमृदुत्वं विधाय
मारुतमुल्बणं च जित्वा तथा विबन्धं भित्त्वा गुल्ममपोहति ।

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषणोर्ध्वनाभिजे ।

पक्काशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

गुल्मे स्नेहपानं हितम् । ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण स्नेहपानं हितम् ।
पक्काशयगते बस्तिर्हितः । अठराश्रित उभयं स्नेहपानं बस्त्याख्यं हितम् ।

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।

बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥

पुनः पुनः स्नेहपानं

वातिके गुल्मे वन्हौ समिद्धे सति वातशक्तौश्च विबन्धे सति बृंहणा-
न्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् । तथा पुनःपुनः स्नेहपानं
प्रदापयेत् ।

निरूहाः सानुवासनाः ।

प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥

निरूहाश्च सहानुवासना वातिके गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणो नरस्य
प्रयोज्याः ।

बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।

स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

बस्तिकर्म परमतिशयेन गुल्मघ्नं विद्यात् । यस्मात्तद्वस्तिकर्म स्वस्थाने
पक्काशयाख्ये प्रथमं पवनं जित्वा सद्यः शीघ्रं गुल्मं जयति । यत एवं
तस्मात्कारणान्नित्यं गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति
वातपित्तकफोत्थाः ।

हिंसुसौवर्चलव्योषबिडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्कराजाजिधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ९ ॥

शठीवचाजगंधैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ।

शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥

हिंवादिभिर्दधियुक्तैर्वृतं साधयेत् । तच्च पीतं वातगुल्मवतां शूला-
दिजित् । द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतं । घृतसमं दधि । घृताच्चतुर्गुणं जलमित्यत्र
पाकक्रमः ।

हपुषोषणपृथ्वीकापंचकोलकदीप्यकैः ।

साजाजिसैधवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥

दाडिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहन्ति तत् ।

वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥

योन्यशोग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।

हपुषादिभिर्वृताच्चतुर्थांशैर्द्रव्यैर्दधिदुग्धाभ्यां दाडिममूलकबदररसैःसमैः
सर्पिःपचेत् । तच्च वातगुल्मादीन् पराकुर्यात् ।

दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥

पौष्करैरंडरास्त्राश्वगंधभाङ्गर्यमृताशठीः ।

पचेद्रंधपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥

यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।

क्वाथेऽस्मिन्दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥

स्वरसैर्दाडिमाभ्रातमातुलंगोद्वैर्युतम् ।

तथा तुषांबुधान्याम्लयुतैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥

भाङ्गीतुंबुरुषड्ग्रंथाग्रंथिरास्त्राग्निधान्यकैः ।

यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥

अजाजीहिङ्गुहपुषाकारवीट्पकोषकैः ।

निकुंभकुंभमूर्वेभपिप्पलीवेष्टदाडिमैः ॥ १८ ॥

श्वदंष्ट्रात्रपुसेर्वारुबीजहिंस्त्राश्मभेदकैः ।

मिसिद्धिक्षारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥

त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्व्यपोहति ।

रोगानाशुतरान्पूर्वान्कष्टानपि च शीलितम् ॥ २० ॥

अपस्मारगरोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।

दशमूलादीन् पृथग्द्विपलप्रमाणान् यवादिभिः प्रस्थप्रमाणैः सह जलद्रोणे पचेत् । काला नीलिनी । सुषवी स्थूलजीरकः । गंधपलाशो गंधपत्रं । अस्मिन् काथे सामान्यपरिभाषया कृते दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् । किं भूतं दाडिमादिजैः स्वरसैस्तथा तूषाब्वादिभिश्च सर्पिः-समैर्युतं । तथा भाङ्ग्यादिभिः कल्कीकृतैरुपेतं । यवानको यवानीभेदः । कारवी अजमोदः । वृषको वासकः । उषक ऊरुः । इभपिप्पली गजपिप्पली । अश्मभेदः पाषाणभेदः । तदेतद्वाधिकं नाम घृतं पूर्वोक्तानामयान् द्राकृतरं हन्ति । अपस्मारादींश्च कृच्छ्रानप्यभ्यस्तं हन्ति । यदि चात्र स्वर-सालाभस्तदा तंत्रातरोक्ता कल्पना कार्या । तंत्रातरे चोक्तं । प्रस्थं गृही-त्वा चूर्णस्य तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अहोरात्रं स्थितं पूतं तत्स्यात्स्वर-सवद्गुणैः । मुनिरप्युचे । स्वरसानामलाभे त्वयं विधिः । चूर्णानामाढकमाढ-कमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतमावपेत् तत्स्वरसवत् प्रयोज्यमिति ।

त्र्यूषणत्रिफलाधान्यचविकावेष्टचित्रकैः ॥ २१ ॥

कल्कीकृतैर्घृतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

त्र्यूषणादिभिः कल्कीकृतैर्घृतं समानक्षीरं चतुर्गुणजलपक्वं वातगुल्मं नुदति ।

तुलां लशुनकंदानां पृथक्पंचपलांशकम् ॥ २२ ॥

पंचमूलं महच्चांनुभारार्धे तद्विपाचयेत् ।

पादशेषं तदर्धेन दाडिमस्वरसं सुराम् ॥ २३ ॥

धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।

त्र्यूषणत्रिफलाहिगुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥

साम्लवेतससिंधूत्थदेवदारुन्पचेद्दृतात् ।

तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

लशुनमूलतुलां पलशतं महत् पंचमूलं च प्रत्येकं पंचपलदधं । तदे-
तत्तोयाद्दशशते पादशेषं विपाचयेत् । पादशेषादर्धेन दाडिमस्वरसं सुरां

धान्याम्लं दधि च गृहीत्वा त्र्यूषणादींश्च द्विकार्षिकानादाय तैर्घृतात् प्रस्थं पचेत् । तदृतं सर्ववातगुल्मविकारजित् ।

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।

प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥

घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दध्नः सरेण वा ।

राजयक्ष्मचिकित्सिते यदुक्तं षट्पलं घृतं तद्वा पिबेत् । राजयक्ष्मणीति विशेषणं स्पष्टार्थं । घृते षट्पलाख्ये क्षीरार्थः प्रसन्नया वा कार्यः । अथवा सुरया दाडिमेन वा । दधिसरेण वा । एवं क्षीरं हित्वा प्रसन्नाद्यन्यतमेन साधितं घृतं षट्पलं वातगुल्मजित्स्यात् ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचिं यदि ॥ २७ ॥

इच्छासं गौरवं तंद्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ।

वातजे गुल्मे श्लेष्मा वृद्धः सन्नमिं हत्वा यदरुच्यादीन् जनयेत् । तदा तं कफमुल्लिखेदुद्वमेत् ।

शूलानाहविबन्धेषु ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ॥ २८ ॥

निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतमेषजैः ।

शूलादिषु सत्सु सस्नेहमाशयं ज्ञात्वा घृतोक्तैरौषधै रनंतरोक्तानां घृता-
नामौषधैः काथचूर्णगुटिका वा सहप्रयोज्याः ।

कोलदाडिमघर्मांबुतक्रमद्याम्लकांजिकैः ॥ २९ ॥

मंडेन वा पिबेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः ।

कोलाद्यंबुभिस्तक्रादिभिर्वा प्रातश्चूर्णानि घृतौषधीनां संबंधीनि तच्छू-
वक्षमान्यन्यान्यपि पिबेत् । अथवा अन्नस्याहारस्य पुरः पूर्वं पिबेत् ।

चूर्णानि मातुलुंगस्य भावितान्यसकृद्रसे ।

कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः ॥ ३० ॥

चूर्णानि मातुलुंगरसेन मुहुर्मुहुर्भाषितानि वटकान् कर्मकरणसमर्थान् कुर्वीत । कफवातयोः कफवातिके गुल्म इत्यर्थः ।

हिंगुवचाविजयापशुगंधादाडिमदीप्यकषान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाग्निसारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचव्यं सहतित्तिडीकं सवेतसाम्लं विनिहंति चूर्णम् ।

इत्पार्श्वबस्तित्रिकयोनिपायुशूलानि वाय्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

कृच्छ्रान् गुल्मान्वातविण्मूत्रसंगं कंठे बंधं हृद्ग्रहं पांडुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाष्ठीहदुर्नामहिध्मावध्माध्मानश्वासकासाग्निसादान् ॥ ३३ ॥

हिंम्वादिकमेतच्चूर्णं हृच्छूलादीन्निहंति तथा कृच्छ्रगुल्मादींश्च । दोषको-
पजातिशालिन्यः ।

लवणयवानीदीप्यककणनागरमुत्तरोत्तरं वृद्धम् ।

सर्वसमांशहरीतकीचूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

लवणादिकं क्रमेणोत्तरोत्तरं भागवृद्धं सर्वसमभागा हरीतकीति चूर्णमेत-
त्साक्षाद्वैश्वानरो दीपनगुणसामान्यात् । आर्या वृत्तम् ।

त्रिकटुकमजमोदा सैधवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिंगुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णकोऽयं

जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहंति ॥ ३५ ॥

त्रिकटुकादीनां सप्तानां समधरणधृतानां समप्रमाणस्थापितानां हिंगुभा-
गोष्टमो देय इत्यध्याहार्यं । केचित्त्वेवं व्याख्यानयंति । धरणशब्देन पलस्य
दशमो भाग उच्यते । धरणे धृता धरणधृताः । समाश्च ते धरणधृताश्च तेषां
समधरणधृतानां त्रिकटुकादीनामष्टमो हिंगुभागो देयः । स च प्रथमकव-
ले भोज्यो भक्षणीयः । सर्पिषा सम्यक् प्रयुक्तो मिश्रितो जठराग्निं जनयति ।
वातगुल्मं च हंति । मालिनीवृत्तम् ।

हिंगूआबिडशुंठचजाजिविजयावात्स्याभिधानामयैः

चूर्णः कुंभनिकुंभमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजोगुल्मोदरादीनयम्

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगौघानिव ॥ ३६ ॥

हिंगूमेत्यादिभिर्भागोत्तरमंशाधिकं वर्धितैश्चूर्णैः कोष्णजलेन पीतो जठररुजादीन् पराकरोति । अयं शार्दूलाख्यश्चूर्णो हठात् प्रमथ्य व्याधीन् मृगौघानिव । शार्दूलः सिंहोप्यत एव श्लेषोपमोऽयमलंकारः । तथा शार्दूलशब्देन शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमुपलक्ष्यते । यथा भीमशब्देन भीमसेन इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

सिंधूत्थपथ्याकणदीप्यकानां चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ।

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः ॥ ३७ ॥

सिंधूत्यादीनां चूर्णानि कोष्णैस्तोयैः पिबतां कफवातबो रोगसंघो नाशं याति । क इव । नाराचेन निर्भिन्न इवेत्युपमा । उपजातितुत्तं ।

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवह्न्योषंचसंस्तरचितंलवणोपधानम् ।

दग्ध्वाविचूर्ण्यदधिमस्तुयुतंप्रयोज्यं गुल्मोदरश्वयथुपांडुगदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

पूतीकादिद्रव्यं संस्तरचितं यथाक्रमनिर्दिष्टमुपर्युपरिभावेन संस्तीर्णं तथा लवणोपधानं लवणं सर्वोपर्युपधानं दत्त्वाऽनंतरं दग्ध्वा संचूर्ण्य ततो दधिमस्तुना युतं गुल्मादिषु प्रयोज्यं । वसंततिलकावृत्तम् ।

हिंगुत्रिगुणं सैधवमस्मान्निगुणं तु तैलमैरंडम् ।

तन्निगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ॥ ३९ ॥

सैधवं हिंगुतस्त्रिगुणम् । अस्माच्च सैधवादेरंडतैलं त्रिगुणं । तस्माच्चैरंडतैलात्रिगुणं रसोनस्य रसम् । तदेतद्गुल्मादिघ्नम् । आर्या वृत्तम् ।

मातुलुंगरसो हिंगुदाडिमं बिडसैधवम् ।

सुरामंडेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ४० ॥

मातुलुंगरसादिकं सुरादिकं सुरामंडेन पातव्यं वातगुल्मपीडाहरम् ।

शुंठ्याः कर्षो गुडस्य द्वौ धौतात्कृष्णतिलात्पलम् ।

खादन्नेकत्र संचूर्ण्य कोष्णक्षीरानुयोजयेत् ॥ ४१ ॥

वातहृद्रोगगुल्मार्शोयोनिशूलशकटग्रहान् ।

शुंठ्याः कर्षो गुडस्य द्वौ कर्षौ लुंचितकृष्णतिलात्पलमित्येकत्र मिश्र-
यित्वा खादन् कोष्णक्षीरानुपः सन् वातहृद्रोगादीन् जयेत् ।

पिबेदेरंडतैलं तु वातगुल्मी प्रसन्नया ॥ ४२ ॥

श्लेष्मण्यनुबले वायौ पित्ते तु पयसा सह ।

वातकफानुगे सत्येरंडतैलं प्रसन्नया सह गुल्मवान् पिबेत् । पित्ते त्वनु-
गते पयसा सहैरंडतैलं पिबेत् ।

विट्छं यदि वा पित्तं संतापं वातगुल्मिनः ॥ ४३ ॥

कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ।

तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्याऽवसेचयेत् ॥ ४४ ॥

वातगुल्मिनः पित्तं विट्छं यदि संतापं कुर्यात् तदाऽसौ वातगुल्मी
विरेचनीयो विरेचनार्हकैरानुलोमिकैर्द्रव्यैः स्नेहयुतैः । एवं विरिक्त-
स्यापि तापानुवर्त्तने सति तस्य रक्तस्त्रावं कुर्यात् ।

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।

क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ॥ ४५ ॥

वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।

हृद्रोगं विद्रधिं शोषं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ४६ ॥

क्षीरं चोदकं च क्षीरोदकम् । तस्मिन् लशुनादष्टगुणे शुद्धशुष्कस्य
लशुनस्य चतुष्पलं साधयेत् । ततः क्षीरशेषं विपाचयेत् । तच्च क्षीरशेषं
वातगुल्मादीन्यभिभवति ।

तैलं प्रसन्नागोभूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ४७ ॥

तैलादिकं मिलितं पीतं गुल्मादीन्हति ।

चित्रकग्रंथिकैरंडगुंठीकाथः परं हितः ।
शूलानाहविबन्धेषु सहिगुबिडसैधवः ॥ ४८ ॥

चित्रकादिकाथो हिंवाद्युतः परं शूलादिषु हितः ।

पुष्करैरंडयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ।
जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ ४९ ॥

पुष्करैरंडमूलादिकं जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहादिहृत् ।

वाल्याव्हरंडदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ।
पीतं निःकाथ्य तोयेन कोष्ठष्टयंसशूलजित् ॥ ५० ॥

वाट्यान्हादीनां मूलं देवदार्वीदिवत्तोयेन कथितं पीतं कोष्ठादिशूलजित् ।

शिलाजं पयसाऽनल्पपंचमूलसृतेन वा ।
वातगुल्मी पिबेद्वाट्यमुदावर्ते तु भोजयेत् ॥ ५१ ॥
स्निग्धं पैप्पलिकैर्युषैर्मूलकानां रसेन वा ।
बद्धविष्मारुतोऽश्रीयात्क्षीरेणोष्णेन यावकम् ॥ ५२ ॥
कुल्माषान्वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्त्वणोत्तरान् ।

शिलाजतु वा महत्पंचमूलकथितेन क्षीरेण सह वातगुल्मी पिबेत् ।
उदावर्ते सति वाट्यं स्निग्धं सस्नेहं पिप्पलीसंशृतैर्युषैः सह भोजयेत् ।
अथवा मूलकरसेनाश्रीयात् । बद्धविष्मारुत उष्णेन क्षीरेण यावकमश्री-
यात् । अथवा कुल्माषान्बहुस्नेहान् लवणप्रधानान् भक्षयेत् ।

नीलिनीत्रिवृतादंतीपथ्याकंपिच्छकैः सह ॥ ५३ ॥
समलाय घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ।

नीलिन्यादिभिः सह सदोषाय नराय बिडादियुतं घृतं देयम् ।

नीलिनीं त्रिफलां रास्नां बलां कटुकरोहिणीम् ॥ ५४ ॥

पचेद्विडंगं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ।

रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५५ ॥

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ।

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमंडमिश्रितम् ॥ ५६ ॥

जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्भक्षभोजनम् ।

गुल्मकुष्ठोदरव्यंगशोफपाण्ड्वामयज्वरान् ॥ ५७ ॥

श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं हंत्येत नीलिनीघृतम् ।

नीलिन्यादीन् पालिकान् जलाढके पचेत् । अष्टभागशेषे च रसे दधि-
प्रस्थेन सुधाक्षीरपलेन च मिश्रयित्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ततो घृतपलं
यवागूमंडमिश्रितं दद्यात् । जीर्णे च घृते सम्यग्विरिक्तं नरं रसयुतं भोजनं
भोजयेत् । एतच्च नीलिनीघृतं गुल्मादीन्हंति ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरीक्रौंचवर्तकाः ॥ ५८ ॥

शालयो मदिराः सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ।

कुक्कुटादयो वातगुल्मचिकित्सितमुपक्रमः ।

मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ॥ ५९ ॥

समंडावारुणीपानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ।

वातगुल्मिनां च भोजनमितमुष्णं द्रवं स्निग्धं च स्यात् । वारुणीं समं-
धधान्यकं शृतं जलं वा पानं स्यात् ।

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके स्वंसनं हितम् ॥ ६० ॥

द्राक्षाभयागुडरसं कंपिच्छं वा मधुद्रुतम् ॥

कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

पैत्तिके गुल्मे स्निग्धोष्णेनोत्थिते सति स्तंसनं हितं । तदेव विरेचनमाह ।
द्राक्षाभयागुडरसं स्तंसनं हितं । अथवा मधुद्रुतं कंपिलं स्तंसनं हितं । क-
ल्पोक्तं विरेचनं कल्पविरेचनं कल्पविहितं रक्तपित्तोक्तं त्रिवृतात्रिफलेत्या-
दिकं हितं ।

गुल्मे रूक्षोष्णजे पुनः ॥ ६१ ॥

परं संशमनं सर्पिस्तित्तं वासाघृतं शृतम् ।

तृणाख्यपंचकक्काथे जीवनीयगणेन वा ॥ ६२ ॥

शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ।

रूक्षोष्णजे पैत्तिके गुल्मे सर्पिस्तित्तं कुष्ठचिकित्सितोक्तं तथा वासाघृतं
संशमनं श्रेष्ठं । तृणाख्यं पंचकं काशेद्वित्यादि । तच्च क्काथे शृतं घृतं हितं ।
अथवा जीवनीयगणेन शृतं घृतं हितं । तेनैव जीवनीयगणेन शृतं क्षीरं हितं ।
न्यग्रोधादिगणेन वा शृतं क्षीरं हितं ।

तत्रापि स्तंसनं युञ्ज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ॥ ६३ ॥

वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ।

तत्रापि न केवलं स्निग्धोष्णजे रूक्षोष्णजेऽपि पैत्तिके सामान्यतो वा
समुत्पन्ने गुल्मेऽऽत्ययिके शीघ्रं स्तंसनं युञ्ज्यात् । केनेत्याह । विरेचनवि-
हितद्रव्यसिद्धेन सर्पिषा क्षीरेण वा ।

रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६४ ॥

पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तित्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ।

पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रधौ ॥ ६५ ॥

आमलकस्येक्षोश्च रसेन घृताच्चतुर्गुणितेनाढकमानेन पथ्यापादं घृतप्रस्थं
विपाचयेत् । तच्च सिद्धं पित्तगुल्मं हन्ति । तैल्वकमथवा सर्पिः पिबेत् । यच्च
पित्तविद्रधावुक्तं घृतं तच्च पिबेत् ।

द्राक्षां पयस्यां मधुकं चंदनं पद्मकं मधु ।
पिबेत्तंदुलतोयेन पित्तगुल्मोपशांतये ॥ ६६ ॥

द्राक्षादि तंदुलजलेन पित्तगुल्मशांतये पिबेत् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ ६७ ॥
पिबेदुपरितस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ ६८ ॥

त्रायत्या द्विपलं जलद्विप्रस्थसाधितमष्टभागावशेषं पटेन पूतं क्षीरसमं
पिबेत् । तस्योपरि कोष्णं क्षीरमेव यथाशक्ति पिबन्नान्यत्किञ्चित् । तेन
क्षीरेणापहतदोषस्य गुल्मः पैत्तिकः शाम्यति ।

दाहेऽभ्यंगो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ।
स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ॥ ६९ ॥

पैत्तिके गुल्मदाहे सति घृतैः शीतैः शीतवीर्यसाधितैः स्पर्शतश्च शीतैर-
भ्यंगस्तथा लेपः शीतवीर्यौषधैः सघृतैः स्यात् । पद्मपत्रैः पात्रैश्च प्रचल-
ज्जलैः स्पर्शः ।

विदाहपूर्वरूपेषु शूले वन्धेश्च मार्दवे ।
बहुशोपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ॥ ७० ॥

विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मेषु तथा शूले बन्धिमाद्ये च सति बहून् वारान्
रक्तं हरेत् । पित्तगुल्मे विशेषेणास्त्रं हरेत् ।

छिन्नमूला विदह्यते न गुल्मा यांति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति नचाऽस्ति रुक् ॥ ७१ ॥

छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यते न पाकं याति च पुनः क्षयं याति हि

यस्माद्रक्तमंतः स्थितं व्यग्लीभावं याति । तच्च रक्तं नास्ति ततस्तदुत्था-
रुक् चापि नास्ति ।

इतदोषं परिम्लानं जांगलैस्तर्पितं रसैः ।

समाश्वस्तं सरोषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७२ ॥

इतदोषं परिम्लानं नरं बांगलमांसरसैस्तर्पितं समाश्वस्तं संतं सरोषा-
र्तिं सर्पिरभ्यासयेत् ।

रक्तपित्तातिवृद्धत्वाक्रियायामनुपलभ्य वा ।

गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिवात्क्रिया ॥ ७३ ॥

रक्तपित्तातिवृद्धत्वादेतोः क्रियां वाऽनुपलभ्यानासाद्य गुल्मे पाको-
न्मुखे सति सर्वा पित्तविद्रधितुन्या क्रिया स्यात् ।

शालिर्गव्याजपयसा पटोली जांगलं घृतम् ।

धात्रीपरूषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिताम् ॥ ७४ ॥

भोज्यं पानेऽबुबलया बृहत्याद्यैश्च साधितम् ।

शाल्यादि भोज्यं । पाने बलया साधितं जलं बृहत्यादिना वा ।

श्लेष्मजे वामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ॥ ७५ ॥

तिक्तोष्णकटुसंसर्ग्या वन्हि संधुक्षयेत्ततः ।

हिंवादिभिश्च द्विगुणक्षारहिंग्वम्लवेतसैः ॥ ७६ ॥

श्लेष्मजे गुल्मे पूर्वं वामयेदवमनाहंतु लंघयेत् । कृतोपवासस्य तिक्तोष्ण-
कटुद्रव्ययुतया संसर्ग्या वन्हि दीपयेत् । तथा हिंवादिभिरग्निं संधुक्षयेत् ।
किंभूतैः । द्विगुणानि क्षारहिंग्वाम्लवेतसानि येषु तैः ।

निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिनं स्थिरम् ।

आनाहादियुतं गुल्मं संशोध्य विनयेदनु ॥ ७७ ॥

घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना ।

निगूढादिधर्मयुक्तं गुल्मं संशोध्य विनयेदुपशमयेत् । पश्चात्कफगुल्मिना
घृतं क्षारकटुकयुतं पातव्यं ।

सव्योषक्षारलवणं सहिगुब्बिडदाडिमम् ॥ ७८ ॥

कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलसृतं घृतम् ।

व्योषादियुतं दशमूलपक्कं सर्पिः कफगुल्मं शीघ्रमेव हन्ति ।

भल्लातकानां द्विपलं पंचमूलं पलोन्मितम् ॥ ७९ ॥

अल्पं तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ।

तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेदक्षसंमितैः ॥ ८० ॥

विडंगहिगुंसिधूत्ययावशूकशठीविडैः ।

सद्वीपिरास्त्रायष्ट्याद्वषड्ङ्गंथाकणनागरैः ॥ ८१ ॥

एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।

प्लीहापांङ्गमयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ ८२ ॥

भल्लातकानां द्विपलं ऋस्वं पंचमूलं पृथक् पलप्रमाणं तोयाढके साधनी-
यं । पादशेषेण च तेन क्वाथेन समं सर्पिस्तुल्यं क्षीरं विडंगादिभिः कल्की-
भूतैः कार्षिकैर्विपाचयेत् । एतच्च भल्लातकघृतं परमत्यर्थं सुष्ठु कफगुल्महरं
प्लीहादिजिच्च ।

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

ततो घृतपानादनंतरं । गुल्मे देहे चास्य समस्ते स्वेदमाचरेत् ।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ॥ ८३ ॥

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धिं न विरूक्षिते ।

सर्वस्मिन्नष्टविधे च गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति या
क्रिया क्रियते सा सिद्धिं याति । या तु विरूक्षिते सति क्रिया सा सिद्धिं
न याति ।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ ८४ ॥

यथोक्तां घटिकां न्यसेद्वृहीतेऽपनयेच्च ताम् ।

वस्त्रांतरं ततः कृत्वा छिद्याद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥ ८९ ॥

विमार्गजपदादरैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ।

प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वंत्रहदयं स्पृशेत् ॥ ८९ ॥

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यं याते सति यंत्रविध्युदितां घटिकां योजयेत् । गृहीते च गुल्मे तामप्यसारयेत् । अनंतरं वस्त्रव्यवहितं गुल्मं कृत्वा प्रमाणविद्विर्माग्रादिभिर्यथालाभं भिद्याद्विदारयेत्सूचिकादिना विमार्गो दारुमयः शस्त्राकृतिर्वस्तुविशेषश्मर्माकारसंबंधी । तथा गुल्ममेव केवलं प्रपीडयेत् प्रमृज्याच्च । न पुनरंत्रं हृदयं स्पृशेत् ।

तिलैरंडातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ॥ ८७ ॥

अथवा कफगुल्मं तिलादिभिः परिलिप्यानंतरं लोहभाजनैः सुखोष्णैः स्वेदयेत् । अयस्पात्रैरिति । अतः कृकमीत्यादिना सादेशः ।

एवं च विमृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ।

सस्नेहैर्बस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ८८ ॥

एवमस्मिन्प्रकारे कृते सति स्थानाच्चलितं कफगुल्मं स्नेहयुक्तैर्विरेचनैर्बस्तिभिश्च दशमूलकैः शोधयेत् ।

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ।

एरंडतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ॥ ८९ ॥

सिद्धोयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां संसनं हितम् ।

वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ॥ ९० ॥

पिप्पल्यादिभिः पलोन्मितैरेरंडतैलसर्पिषोः प्रस्थौ द्वौ षड्गुणे क्षीरे पचेत् । अयं मिश्रकाख्यः स्नेहो गुल्मिनां परं संसनं वृद्ध्यादिषु चामृततुल्यं ।

पिबेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीकया ।

तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्यौदरिकाणि वा ॥ ९१ ॥

अथवा नीलिनीघृतं प्रागुक्तं खंसनं द्विपलमात्रया पिबेत् । तथैव द्विपल-
मात्रया सुकुमाराख्यं घृतं विद्रध्युक्तं खंसनार्थं पिबेत् । उदरचिकित्सितो-
क्तानि वा घृतानि पिबेत् ।

द्रोणेभसः पचेद्दंत्याः पलानां पंचविंशतिम् ।

चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्नुते ॥ ९२ ॥

द्विप्रस्थे साधयेत्पूते क्षिपेद्दंतीसमं गुडम् ।

तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ॥ ९३ ॥

कणाकर्षौ तथा शृंठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ।

मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ॥ ९४ ॥

अतो हरीतकीमेकां सावलेहपलामदन् ।

मुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ ९५ ॥

गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ।

कुष्ठोत्क्लेशारुचिष्ठीहृग्रहणीविषमज्वरान् ॥ ९६ ॥

घ्नन्ति दंती हरीतक्यः पांडुतां च सकामलाम् ।

अलद्रोणे दंतीपलानां पंचविंशतिं चित्रकस्य पलानां पंचविंशतिं हरी-
तकीस्तावतीः पंचविंशतिं पचेत् । तद्रसे स्नुते द्विप्रस्थदध्ने पूते पथ्यासहिते
दंतीतुल्यं गुडं क्षिपेत् । तैलपलानि त्रिवृत्पलानि चत्वारि कणायाः कर्षौ द्वौ ।
शृंठ्याश्च सिद्धे चास्मिन् लेहे तु सुशीते तैलतुल्यं माक्षिकं दद्यात् । चतु-
र्जातात्समुदिताच्चतुर्थिकां पलापरसंज्ञां दद्यात् । अतो लेहात् पथ्यामेकां
सावलेहपलयुतां भक्षयेत् । स्निग्धो नरः मुखं दोषप्रस्थं विरिच्यते
निरामयः । एता दंतीहरीतक्यः प्लीहादीन् घ्नन्ति ।

सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाविताम् ॥ ९७ ॥

कार्षिकं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ।

सुधाक्षीरेण द्रवं त्रिवृतायाश्चूर्णं मरुतत्वात्सुधाक्षीरेणैव सुभाषितं कर्षम-
माणम् मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा सम्यग्विरच्यते ।

कुष्ठश्यामात्रिवृद्धंतीविजयाक्षारगुग्गुलुम् ॥ ९८ ॥

गोमूत्रेण पित्रेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ।

कुष्टादीन् गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा तेन गोमूत्रेण गुग्गुलुमेकमेव पिबेत् ।

निरूहान्कल्पसिध्युक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ॥ ९९ ॥

कल्पसिध्युक्तान्निरूहान् गुल्मनाशनान् योजयेत् ।

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।

गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ १०० ॥

एकांतरं द्वयंतरं वा विश्रमय्याथवा त्र्यहम् ।

शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ॥ १०१ ॥

कृतमूलादि धर्मयुक्तं गुल्मं क्षारादिभिर्जयेत् । एकांतरं द्वयंतरं वा त्र्यहं
वा विश्रमय्य शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणयोद्यतः सन् ।

अशोश्मरीग्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे ।

कफाधिके गुल्मेऽशोश्मरीग्रहणीषूक्ता ये क्षारास्ते योज्याः ।

देवदारुत्रिवृद्धंतीकटुकापंचकोलकम् ॥ १०२ ॥

स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुंचिकाः ।

कुष्ठं सर्पसुगंधां च द्वयक्षांशं षट्पंचकम् ॥ १०३ ॥

पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताद्भुतम् ।

घटास्यांतः पचेत्पक्रमग्निवर्णे घटे च तम् ॥ १०४ ॥

क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ।

गुल्मोदावर्तवध्माशोऽजठरग्रहणीकृमीन् ॥ १०५ ॥

अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ।

क्षारोऽगदोयं शमयेद्विषं चाखुभुजंगजम् ॥ १०६ ॥

देवदार्वीदिसुगंधापर्यंतं द्विकाषिकं लवणपंचकं पालिकमेतत्समस्तं चूर्णीकृतं तैलवसादधिघृतैराप्सुतमालोडितं घटस्य मध्येऽतर्भूमं पचेत् । सर्पसुगंधा नाकुली । अभिवर्णे च घटे सति पक्वं तं क्षारं गृहीत्वा यथादोषं क्षीरादिभिः पिबेत् । गुल्मादीन् जयेदयं क्षारोऽगद आखुजं भुजंगमजं च विषं द्राक् शमयेत् ।

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ।

छित्वा भित्त्वाऽऽशयं क्षारः क्षारत्वात्पातयत्यधः ॥ १०७ ॥

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसरसाद्याशिनः क्षारः क्षारत्वादाशयं छित्वा भित्त्वाऽधस्तात्पातयति ।

मंदेऽप्रावरुचौ सात्म्यैर्मद्यैः सस्नेहमश्रताम् ।

योजयेदासवारिष्टान्निगदान्मार्गशुद्ध्यै ॥ १०८ ॥

मंदेऽप्रावरुचौ च सत्यां मद्यैः सात्म्यैः सह सस्नेहमाहारमश्रतामासवादीन् मार्गशुद्ध्यै योजयेत् । अधुनाऽत्र पानमाह ।

शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्था जांगलं पलम् ।

चिरिबिल्वाम्रितर्कारीयवानीवरणांकुराः ॥ १०९ ॥

शिग्रुस्तरुणबिल्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ।

बीजपूरकहिंश्वम्लवेतसक्षारदाडिमम् ॥ ११० ॥

व्योषं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी ।

धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानीबिडचूर्णितम् ॥ १११ ॥

पंचमूलसृतं वारि जीर्णं मार्द्विकमेव वा ।

शालय इत्यादिभक्तांतं भक्तं । पानं तु वा वारुण्यादिमार्द्विकांतं ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाजाजिसैधवैः ॥ ११२ ॥

सुरा गुल्मं जयत्याशु जांगलश्च विमिश्रितः ।

पिप्पल्यादिभिः सह सुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति । जांगलश्च पिप्पल्यादि-
भिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति ।

वमनैर्लघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ ११३ ॥

बस्तिक्षारासवारिष्टगुल्मिकापथ्यभोजनैः ।

श्लैष्मिको बद्धमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ ११४ ॥

तस्य दाहं हते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ।

वमनादिभिः प्रयुक्तैः श्लैष्मिको गुल्मो बद्धमूलत्वाद्यदि न शाम्यति ।
तस्य गुल्मस्य हते रक्ते दाहं शरादिभिः कुर्यात् ।

अथ दाहविधामं प्रस्तूयते ।

अथ गुल्मं सपर्यंतं वाससांतरितं शिषक् ॥ ११५ ॥

नाभिबस्त्यंत्रहृदयं रोमरार्जी च वर्जयेत् ।

नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ॥ ११६ ॥

लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैदुकेन वा ।

ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्ब्रणइव क्रिया ॥ ११७ ॥

गुल्मं पर्यंतैः सह वस्त्रेणांतरितमाच्छादितं नाभ्यादिवर्जयन्नातिशयेन
परामृशेद्द्वयः शरेण लोहेन वा ज्वलता । किंभूतेन । आरणिकोत्थेन । अथवा
तैदुकेन काष्ठेन । अनंतरमभिवर्णे शमिते सति शीतैः प्रदेहादिभिर्ब्रण इव
क्रिया स्यात् ।

आमान्वये तु पेयाद्यैः संधुक्ष्याग्निं विलंघिते ।

स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ॥ ११८ ॥

आमान्वये च सति वाग्निं पेयाद्यैः संधुक्ष्य विलंघिते सति स्वं स्वं क्रमं
यथादोषं कुर्यात् । मिश्रदोषे मिश्रं क्रमं कुर्यात्कालविद्द्वयः ।

गतप्रसवकालायै नार्यै गुल्मेऽस्त्रसंभवे ।

स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ११९ ॥

नार्यै अन्नसंभवे गुल्मे सति स्नेहविरेचनं दद्यात् । किंभूतायै । गतः प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति । एवं हि पुराणत्वे सुखसाध्यता रक्तगुल्मस्य स्यात् सुनिश्चितत्वं च । तथा स्निग्धं स्विन्नं शरीरं यस्यास्तस्यै ।

तिलकाथो घृतगुडव्योषभाङ्गीरजोन्वितः ।

पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ॥ १२० ॥

रक्तोत्थे गुल्मे तिलकाथो घृतादियुक्तः पाने योषितः पुष्पे च नष्टे पानं भवेत् ।

भाङ्गीर कृष्णा करंजत्वग्रंथिकामरदारुजम् ।

चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ॥ १२१ ॥

भाङ्ग्योदिजं चूर्णं तिलकाथेन पीतं गुल्मरुजाहत् ।

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्का मात्रां प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥

पलाशक्षारपात्रे द्वे तैलसर्पिषोर्द्वे पात्रे पक्का गुल्मशैथिल्यजननीं मात्रां प्रयोजयेत् । स्नेहाच्चतुर्गुणं तोयमत्राक्षेपव्यम् ।

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ।

एवं कृते सति यदि न प्रभिद्येत रक्तगुल्मस्तदा योनिरेचनं दद्यात् । तदाह ।

क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा ततः ॥ १२३ ॥

ताभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।

वराहमत्स्यपित्ताभ्यां नक्तकान्वा सुभावितान् ॥ १२४ ॥

किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनौ विशुद्ध्ये ।

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १२५ ॥

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रयोजयेत् ।

बस्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ॥ १२६ ॥

क्षारयुक्तं भृष्टतिलचूर्णं ततस्तस्यां योनौ दद्यात् । सुधाक्षीरेण वाऽ
नितं पललं दद्यात् । ताभ्यां क्षारसुधाक्षीराभ्यां भावितान् कटुमत्स्य-
कान् योनौ दद्यात् । वराहमत्स्ययोः पित्ताभ्यां कटुकमत्स्यकान्सुभावितान्
योनौ दद्यात् । अथवा किण्वं गुडक्षारान्वितं योनिविशुद्ध्यर्थं योनौ दद्यात् ।
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषां । लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै
प्रयोजयेत् । दाशमूलिकं बस्ति कल्पोक्तं क्षीरगोमूत्रसहितं क्षारान्वितम-
स्यै दद्यात् ।

अवर्तमाने रुधिरं हितं गुल्मप्रभेदनम् ॥

रक्तेऽप्रवर्तमाने सति गुल्मप्रभेदनं हितम् ।

यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ॥ १२७ ॥

रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ।

प्रवृत्ते रक्ते सति यमकाभ्यक्तगात्रायाः समुपेक्षणं हितं । तथाऽऽहारे
रसौदनो हितः । तरुणी सुरा च पानम् ।

रुधिरंऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ॥ १२८ ॥

कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ।

आनाहादावुदावर्त्तबलासङ्घौ यथायथम् ॥ १२९ ॥

रुधिरंऽतिप्रवृत्ते पुन रक्तपित्तहराः क्रियाः कार्याः । वातरुगार्तायाः
पुनः सर्वा वातहराः क्रियाः कार्याः । आनाहादौ सत्युदावर्त्तबलासञ्ज्ञिताः
क्रियाः कार्या इति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वाङ्गसुदराख्यायां चिकित्सास्थाने
गुल्मचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पंचदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमुदरचिकित्सितं प्रक्रम्यते । संबंधश्चास्य गुल्मोत्पत्तौ किल ।
यथा वायुः प्रधानं कारणं प्रायस्तथोदराणामपीत्याह ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

दोषातिमात्रोपचयात्स्त्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

दोषाणामतिमात्रमुपचयो वृद्धिस्तस्मात्स्त्रोतसां मार्गां मुखरूपाणि छि-
द्राणि तेषां निरोधाद्भवत्युदरं । ततस्तस्मादेनमुदरिणमभीक्ष्णं विरेचयेत् ।
प्रायेण वातप्रधानत्वादस्य व्यधेः स्निग्धं विरेचनमाह ।

पाययेत्तैलमैरंडं समूत्रं सपयोऽपि वा ।

मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥

पिबेद् गोक्षीरभुक् स्याद्वा करभीक्षीरवर्तनः ।

दाहानाहातितृष्णमूर्च्छापरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

तैलमैरंडगोमूत्रान्वितं क्षीरयुतं वा मासमेकमथवा द्वौ मासौ पाययेत् ।
दोषादिवशाद्गव्यं मूत्रं माहिषं वा मूत्रं पिबेत् । अथवा गोक्षीरभुग्भ-
वेत् । करभीक्षीरवर्त्तनो वा स्यात् । दाहादियुतस्तु विशेषेणैवंवृत्तिः स्यात् ।

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकांक्षिणाम् ।

स्नेहनीयानि सर्पीषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

रूक्षादीनां स्नेहनीयानि सर्पीष्युदरहंतृणि योजयेत् ।

षट्पलं दशमूलांबु मस्तुद्व्याढकसाधितम् ।

पंचकोलयवक्षारमिति षट्पलं दशमूलांबुना मस्तुनो द्व्याढकेन च सा-
धितं घृतप्रस्थं षट्पलोपलक्षणलक्षितं योजयेत् ।

नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ॥ ५ ॥

मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसंभूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

तथा शुंठ्याः पलत्रयं प्रस्थं घृततैलान्मस्तुन आढकमेतत्साधयित्वा स-
र्वोदरापहं पिबेत् । कफमारुतोत्थे च गुल्मे सुष्ठु हितमेतत् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥

सर्पिषः प्रस्थं तदपेक्षया चतुर्गुणे गोमूत्रे जले द्विगुणे चित्रकपले कल्के
सिद्धं सयवक्षारमुदरी पिबेत् ।

यवकोलकुलत्थानां पंचमूलस्य चांभसा ।

सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद्दृतम् ॥ ८ ॥

यवादिक्वाथेन सुराकांजिकाभ्यां सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ति च मारुते ।

स्वस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

एभिः स्नेहैः स्निग्धाय नराय बले च संजाते सति पवने च शान्ति स्तस्ते
दोषाशये सति कल्पोक्तं विरेचनं दद्यात् ।

पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेङ्गं च कार्ष्णिकम् ।

कंपिछनीलिनीकुंभभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥

पिबेत्संचूर्ण्य मूत्रेण पेयां पूर्वं ततो रसैः ।

विरक्तो जांगलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥

सृतं पिबेद्ब्रह्मचर्ययुतं पीतमेवं पुनः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

पटोलमूलादिकार्ष्णिकं कंपिछादीनां भागान् क्रमेण द्वित्रिचतुर्गुणान्

संचूर्णं गोमूत्रेण पिबेत् । अमंतरं विरक्तः सन् पेयां भुक्ता जांगलमांसरसैः
शान्यादिकमद्यात् । ततोऽनंतरं षड्दिवसानि कथितं क्षीरं त्रिकटुयुतं
पिबेत् । एवं पुनरेतत्सीतं सर्वोदराणि जातसलिलान्यपि हन्ति ।

गवाक्षीं शंखिनीं दंतीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
पिबेत्ककंधुमृद्धीकाकोलांभोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥

गवाक्ष्यादिकं चूर्णं ककंध्वादिजलमूत्रसीध्वन्यतमेन पिबेत् ।

यवानी हपुषाधान्यं शतपुष्पोपकुंचिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा शठी वचा ॥ १४ ॥
चित्रकाजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपंचकम् ॥ १५ ॥
विडंगं च समांशानि दंत्या भागत्रयं तथा ।
त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥
एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।
नैनं प्राप्याभिवर्धते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥
तक्त्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदरांबुना ।
आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥
दधिमंडेन विट्संगे दाडिमांभोभिरर्शसैः ।
परिकर्ते सवृक्षाम्लैरूष्णांबुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
भगंदरे पांडुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मंदेऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥

यवान्यादीनि विडंगपर्यंतानि समांशानि । दंत्या भागास्त्रयः । त्रिवृद्धिशा-
ल्योर्द्वौ द्वौ भागौ । सातलायाश्च चत्वारः । एषश्चूर्णो नारायणो नाम

रोगगणापहः । एनं चूर्णं प्राप्य रोगा नाभिवर्धते । कं के । यथा विष्णुमिवा-
सुराः । उदरीभिरेषस्तत्रेण पेयः । गुल्मादिभिर्बदरवारिभिः पेयः । भगं-
दरादिष्वेतद्यथास्नेहपीतेन विरेचनमेतत्पेयं ।

हपुषां कांचनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
त्रायंतीं रोहिणीं तिक्तां सातलां त्रिवृतां वचाम् ॥ २२ ॥
सैष्वं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रमुखोदकैः ॥ २३ ॥
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु छीन्निहसर्वोदरेषु च ।
श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥
शोफार्शःपांडुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

हपुषादिकमेतच्चूर्णं दाडिमादिरसैः पेयं गुल्मादिषु विरेकेण वैतदाशु
वातपित्तकफान् संप्रसाधयेत् । काललवणं कृष्णलवणं ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारौ लवणपंचकम् ।
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥

नीलिन्यादिकं चूर्णं सर्पिषा पिबेत् । उदरगुल्मघ्नं ।

पूर्ववच्च पिबेद् दुग्धं क्षामः शुत्वोतरांतरः ।
कारभं गव्यमाजं वा दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥
स्नेहमेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।

पूर्ववच्च यथा पटोलमूलादिके चूर्णे कथितं तथैव शुद्धः क्षामः सन् जा-
गलरसादनंतरमंतरांतरा मध्ये मध्ये दुग्धं पिबेत् । कारभं गव्यं छागं वा
क्षीरं । आत्ययिके रोगे विरेकार्थं स्नेहमेव दद्यात् । दुर्बलेभ्यो वा विशेषेण ।

हरीतकीसूक्ष्मरजः प्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥

अग्नौ विलाप्य मथितं खजेन यवपल्लके ।
 निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
 हरीतकीनां काथेन दध्ना चाम्लेन संयुतम् ।
 उदरं गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधिम् ॥ ३० ॥
 हंत्येतत्कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च पानतः ।

हरीतकीसूक्ष्मरजश्चूर्णं प्रस्थयुक्तं घृतस्याढकमघ्नौ विलाप्य खजेनालोडितं यवपल्लके यवराशिमध्ये निधापयेत् । ततो मासादनंतरमुद्धृतं गालितं हरीतकीनां काथेन सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणेनाम्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् । एतच्च पानेनोदरादीन् हन्ति ।

स्लुक्क्षीरयुक्ताद्रोक्षीराच्छृतशीतात्स्वजाहतात् ॥ ३१ ॥
 यज्जातमाज्यं स्लुक्क्षीरसिद्धं तच्च तथा गुणम् ।

स्लुक्क्षीरमिश्रिताद्रोक्षीराच्छृतशीतान् खजेनाहताद्यज्जातं सर्पिस्तत्स्लुक्क्षीरपकं पूर्वगुणं ।

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि ॥ ३२ ॥
 जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।

क्षीरद्रोणं स्लुक्क्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधिजातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्तास्पकं पूर्वगुणं ।

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
 स्लुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।

तथा सिद्धं पूर्ववत्पकं घृतप्रस्थं क्षीरेऽष्टगुणे स्लुक्क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च पिबेत् ।

एषां चानु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥

एषां च घृतादीनां पश्चात् पेयादीन् पिबेत् ।

घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।

पिबेदंबु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥

घृते जीर्णे विरिक्तश्च सन् कोष्णं शुंठीसाधितं जलं पिबेत् । अनंतरं
पेयां पिबेत् कुलत्थयूषं च पिबेत् ।

पिबेद्रूक्षरूप्यहं त्वेवं भूयो वाऽप्रतिभोजितः ।

पुनः पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्य्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥

एवं त्र्यहं रूक्षः सन् पुनरपि प्रतिभोजितः पुनः पुनरनेनैव क्रमेण
सर्पिः पिबेत् ।

घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शांतये ॥ ३७ ॥

एतानि प्रागुक्तानि सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्यः कुर्वीत गुल्मादीनां
शांतये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ।

तैल्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥ ३८ ॥

पीलुकल्कपक्वं घृतमानाहभेदनं पिबेत् । तैल्वकं वा नीलिनीघृतं मिश्रकं
वा स्नेहं पिबेत् ।

हृतदोषः क्रमादश्नन् लघुशाल्योदनं प्रति ।

हृतदोषः क्रमेण शाल्योदनमतिलघुगुणयुक्तमल्पं खादेत् । एवं संसर्जन-
क्रम आदरितव्यः ।

उपयुंजीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३९ ॥

हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोनुपः ।

सहस्रं पिप्पलीनां वा स्त्रुक्क्षीरेण सुभाषितम् ॥ ४० ॥

पिप्पलीं वर्द्धमानां वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।

तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्याद्रिकरसं तथा ॥ ४१ ॥

बठरी दोषशेषस्य निवृत्तये हरीतकीसहस्रं गोमूत्रेणासकृद्भावित्रं पयो-
नुपः सन् खादेत् । अथवा स्नुहीदुग्धेनासकृद्भावित्रं पिप्पलीसहस्रमुपयुञ्जीत ।
पिप्पलीं वर्धमानां वा रसायनविधानेनोपयुञ्जीत । अथवा दुग्धाशनः सन्नद्रि-
ममुपयुञ्जीत । तथैव गुग्गुलुं प्रयुञ्जीत । तथा तुल्यार्द्रकरसं क्षीरमुपयुञ्जीत ।

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।

मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥

अथवा चित्रकदेवदारुणोः कल्कं क्षीरेण पिबेत् । तथा मासं हस्तिपि-
प्पलीविश्वभेषजकल्कं युक्तो नियतः सन् क्षीरेण पिबेत् ।

विडंगं चित्रको दंती चव्यं व्योषं च तैः पयः ।

कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥

विडंगादिभिः कल्कैः कोलप्रमाणैरालोडितं पयः पीत्वा प्रवृद्धमु-
दरं जयेत् ।

भोज्यं भुञ्जीत वा मासं स्नुहीक्षीरघृतान्वितम् ।

उक्तांरिकां वा स्नुक्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥ ४४ ॥

स्नुक्षीरादियुतं भोज्यमाहारं मासं वा भुञ्जीत । स्नुक्षीरसिद्धं घृतं
स्नुक्षीरघृतम् । स्नुक्षीरयुतं वा घृतं स्नुक्षीरघृतम् । उक्तांरिकां स्नुक्षी-
रघृतयुतां भुञ्जीत । पीतः कोरंटकः ।

पार्श्वशूलमुपस्तंभहृद्ग्रहं च समीरणः ।

यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वक्षारान्वितं पिबेत् ॥ ४५ ॥

पक्वं वा टिटुकबलापलाशं तिलजालजैः ।

क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

समीरणः पार्श्वशूलादिकं यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वादियुतं पिबेत् ।
अथवा मयूरजंघादिजैः क्षारैः कदल्यपामार्गतर्कारिजैः पृथक्कृतैः पक्वं
तैलं पिबेत् ।

कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।

बलिनः स्वौषधं युक्तं तैलमैरंडजं हितम् ॥ ४७ ॥

कफे वातेनावृते पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां कफपित्ताभ्यां वाऽऽवृतेऽनिले
सति बलिनो नरस्य स्वौषधयुतमैरंडतैलं हितं ।

देवदारुपलारार्कहस्तिपिप्पलिरिशुक्रैः ।

साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥

देवदार्वदिभिर्गोमूत्रसहितैर्विरिक्तं म्लानमुदरं बाह्यातः प्रलिपेत् ।

वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमूलपुनर्नवात् ।

वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च क्वाथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥

वृश्चिकाल्यादीनां क्वाथैर्मूत्रैश्च जठरं सेचयेत् ।

विरिक्तं म्लानमुदरं स्वेदितं साल्वलादिभिः ।

वाससा वेष्टयेदेवं वायुर्नाऽऽध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥

उदरं विरिक्तं म्लानं साल्वलादिभिः स्वेदितं ततो वस्त्रेण वेष्टयेत् । एवं
कृते सति वायुर्न पुनराध्मापयेत् ।

सुविरक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।

सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

सुविरक्तस्य नरस्य यस्य पुनराध्मानं स्यात्तमुदरिणं नरं पुनरेव
निरूहैः सुस्निग्धैरम्ललवणैश्चोपाचरेत् ।

सोपस्तंभोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।

तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यंते तस्य बस्तयः ॥ ५२ ॥

सहोपस्तंभेन कफाद्याधारकेण वर्तते सोपस्तंभो वायुर्यं नरमाध्मापयति
तस्य तीक्ष्णा बस्तयः क्षारगोमूत्राभ्यां सह शस्यंते ।

इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।

इत्येवं सामान्येनोदरिणां क्रियाः सिद्धाः प्रोक्ताः ।

वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृतं घृतम् ॥ ५३ ॥

पाययेत्तु ततः स्निग्धं स्वेदितागं विरेचयेत् ।

बहुशस्तैल्वकेनैनं सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥

वातोदरे सति बलवंतं पुरुषं विदार्यादिगणेन पक्वं घृतं पाययेत् । अनंतरं स्निग्धं स्वेदिताशरीरमेनं बहुशस्तैल्वकेन घृतेन विरेचयेत् । मिश्रकेण वा घृतेन विरेचयेत् ।

कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।

प्रागुत्कृष्टशान्निवर्तेत बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ५५ ॥

कृते संसर्जने सति क्षीरं बलदानाय दद्यात् । उत्कृष्टात् प्रायेण कफोपचितेरुत्कृष्टं दृष्टानंतरं बले लब्धे सति क्रमेण क्षीरं निवर्तयेन्नसहसैव ।

यूषै रसैर्वा मंदाभ्ललवणैरेधितानलम् ।

सोदावर्त पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेत्ततः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकबस्तिना ।

ततोन्तरमुदरिणं यूषादिभिः समिद्धाभिमुदावर्तवंतं पुनरपि स्निग्धं स्विन्नं दाशमूलिकबस्तिना निरूहयेत् । दाशमूलिको बस्तिर्द्विपंचमूलत्रिवृत्पलमूलानि साधयेदित्यादिः कल्पोक्तः । तेन । किंभूतेन । तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन । अधोभागेऽधस्ताच्छरीरे युक्तो यो भागः । तीक्ष्णश्वासावधोभागश्च तत्रयुक्तश्च तेन ।

तिलोरुबूकतैलेन वातघ्नाभ्लसृतेन च ॥ ५७ ॥

स्फुरणाक्षेपसंध्यस्थिपार्श्वेष्टत्रिकार्तिषु ।

रूक्षं बद्धशकृद्घातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥

अविरेच्यस्य शमना बस्तिक्षीरघृतादयः ।

रूक्षं बद्धशकृद्वातं दीप्तानलं तिलैरैरंडतैलेन वातघ्नैर्द्रव्यैरम्लैश्च शृते-
नानुवासयेत् । स्फुरणादिसद्भावे सत्यविरेच्यस्य उदरिणो नरस्य शमनाय
बस्त्यादयः प्रयोज्याः । न तु विरेच्यो नवज्वरीत्यादयो विरेचन-
विधावुक्ताः ।

बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥

श्यामात्रिभंडीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् ।

सितामधुघृताढ्येन निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥

न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहबस्तिश्च तच्छृतः ।

बलवंतं पुरुषं पैत्ते जठरे सति मधुरवर्गसिद्धेन घृतेन संस्नेह्य श्यामा-
दिभिर्विपक्वेन सर्पिषा विरेचयेत् । श्यामा मालविका । त्रिभंडी त्रिवृत् ।
अनंतरं शर्करामाक्षिकघृतबहुलेन तथा तेनैव न्यग्रोधादिकषायेण शृतः
पक्वोऽस्यातुरस्य निरूहो हितः । तेनैव न्यग्रोधादिना विपक्वः स्नेहबस्ति-
रनुवासने हितः । ननु बलिनमित्युक्तम् । यतः प्रागभ्यधायि । नष्टचेष्टा
बलाहारा इति । अत्रोच्यते । भेषजवेगसहिष्णुमात्रमत्र बलवत्त्वं परिकल्प्य
बलिनमित्युक्तम् ननु प्रकृष्टबलवंतमित्यदोषः ।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरबस्तिभिः ॥ ६१ ॥

जाते त्वग्निबले स्निग्धं भूयो भूयो विरेचयेत् ।

क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन तम् ॥ ६२ ॥

सातलात्रायमाणाम्यां शृतेनारग्वधेन वा ।

सकफे वा समूत्रेण सतिक्ताज्येन सानिले ॥ ६३ ॥

पयसान्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।

भुंजीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

दुर्बलं तु नरं प्रागनुवास्य क्षीरबस्तिभिः शोधयेत् । अग्निबले च जाते
स्निग्धं संतं पुनः पुनर्विरेचयेत् । केन । क्षीरेण । त्रिवृच्चूर्णयुतेनैरंडतै-
लशृतेन वा क्षीरेण सातलात्रायंतीभ्यां वा शृतेन पयसा कर्णिकारेण वा

शृतेन क्षीरेणारग्वधेन पित्तोदरिणः सुतरां बलोपेक्षित्वादुर्बलमित्युक्तं ।
 कफयुते पैत्ते समूत्रेण क्षीरेणैषामन्यतमेन सानिले पैत्ते तित्कान्येन सह
 पयसा पूर्वोक्तद्रव्याणामन्यतमेन शृतेन विरेचयेत् । तित्कद्रव्ययुतमान्यं
 तित्काज्यं कुष्टोक्तम् । तित्कं घृतं वा विदार्यादिशृतेन वा पयसा भुञ्जीत
 भोजनं कुर्वीत । बठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ।

पुनः क्षीरं पुनर्बैस्ति पुनरेव विरेचनम् ।

क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्न्यतः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥

पुनः क्षीरं पुनर्बैस्ति पुनरेव विरेचनं क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नाचरन् यतो यत्न-
 वान् सन् पित्तोदरं जयेत् । पुनः क्षीरमित्यादिषु पुनः शब्दो वीप्सार्थः ।
 एतच्च क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नित्यतो लब्धम् ।

वत्सकादिविपक्वेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।

स्विन्नं स्नुक्क्षीरसिद्धेन बलवंतं विरोचितम् ॥ ६६ ॥

संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ।

कफे कफोदरे बलवंतमुदरिणं वत्सकादिविपक्वेन सर्पिषा संस्नेह्य स्विन्नं
 संतं स्नुक्क्षीरसिद्धेन घृतेन बलिनं विरोचितं संतं संसर्जयेत् । पेयाद्यन्नैर-
 पक्रमेत् । किंभूतैः । कटुक्षारद्रव्ययुक्तैरन्नैः कफघ्नैः । कटुक्षारयुतानां कफघ्न-
 त्वेपि कफघ्नैरित्युक्तमतिशयार्थम् ।

मूत्रत्र्यूषणतैलाढ्यो निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥

मुष्ककादिकषायेण स्नेहबस्तिश्च तच्छृतः ।

भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥

ततः संसर्जनादनंतरं निरूहो गोमूत्रत्रिकटुकतैलबहुलो मुष्ककादिवर्ग-
 काथेनास्य कफोदरिणो हितः । स्नेहबस्तिरनुवासनम् । तेनैव शृतो हितः ।
 भोजनं व्योषयुक्तेन दुग्धेन सह हितं कुलत्थरसेन वा ।

स्तैमित्यारुचिहृष्टासैर्मदेग्रौ मद्यपाय च ।

दद्यादरिष्टान् क्षारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥

मद्यपाय नराय मंदेऽमौ स्तैमित्यादौ च सत्यरिष्टान् क्षारांश्च दद्यात् ।
कफेन स्थानं स्थिरं जठरं यस्य तस्मिन्निदं कार्यम् ।

हिंगूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्वयम् ।
भ्रष्टातकं शिशुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
गुंठीं माद्रीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपंचकम् ।
दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिलेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
अंतर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ।
मदिरादधिमंडोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
उदरं गुल्ममष्टीलां तून्वी शोफं विषूचिकाम् ।
छीहृद्भोगगुदजानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥

हिंवादिकं जर्जरीकृत्य दधिलेहचतुष्कयुतमंतर्धूमं दाहयेत् । तस्मात्
क्षाराद्विडालपदकं मदिरादिभिः पिबेत् । एष च क्षार उदरगुल्मादीन्
नाशयेत् ।

जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।
सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥

दुर्बलस्य नरस्य कफोदरमरिष्टादिपानेन जयेत् । क्षारयुततैलपानैश्च
जयेत् । अयस्कृतिः प्रमेहचिकित्सिते प्रोक्ता ।

उपनाहं ससिद्धार्थकिण्वैर्बजैश्च मूलकात् ।
कल्कितैरुदरस्वेदमभीक्ष्णं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥

तथोपनाहं जठरमस्य दुर्बलस्य मूलकबीजैः कल्कितैः ससर्षपकिण्वै-
जयेत् । तथा नित्यमुदरस्वेदमत्र योजयेत् ।

संनिपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।
दोषोद्वेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥
दंतीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ।

संनिपातोदरेऽर्थात्सन्निपातोदरवति नरे नातिक्षीणबलानलेऽधिकदोषा-
नुरोधेन तद्दशेनैव क्रियामिमामनंतरोक्तां कुर्यात् । किं कृत्वा । प्रत्याख्याय ।
अक्रियायां ध्रुवोमृत्युः क्रियायां संशयो भवेदिति । एतदुदरमशक्यप्रतिका-
रमित्येवमुक्त्वा । अथोपक्रममाह । दंत्यादितैलं पाने च शस्यते ।

क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥

दद्यादाष्टच्छय तज्जातीन् पातुं मद्येन कल्कितम् ।

मूलं काकादनीगुंजाकरवीरकसंभवम् ॥ ७८ ॥

क्रियामतिक्रान्तिं जठरे विशेषेण त्रिदोषजे तस्योदरिणो बंधून् पृष्ट्वा
यथैतद्विषं विषमं किं जीवयत्युत मारयतीति संदेह इत्याद्युक्त्वा प्रयोज्यं व-
क्ष्यमाणं चैतत् । पातुमित्यादि । काकादन्यादिजं मूलं कल्कितं मद्येन
पातुं दद्यात् । काकादनी काकण्तिका ।

पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ।

यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुंचति फले विषम् ॥ ७९ ॥

तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।

बहिः प्रवर्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥

तथा व्रजत्यगदतां शरीरांतरमेव वा ।

अथवा पानभोजनसंयुक्तं स्थावरं विषं दद्यात् । यस्मिन् फले सर्पः
कुपितो विषं मुंचति तद्वा दद्यात् । तेन विषेण प्रमाथिनास्य दोषसंघातो
भिन्नो बहिः प्रवर्तते । किंभूतः । स्थिरस्तथा लीनो धात्वादिषु । तथोन्मा-
र्गगामी । तथा तेन प्रकारेणानुष्ठितेनोदर्यगदतां निर्व्याधितां व्रजति ।
शरीरांतरं वा याति न्नियत इत्यर्थः ।

इतदोषं तु शीतांबु स्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥

पेयां वा त्रिवृतः शाकं मंडूक्या वास्तुकस्य वा ।

कालशाकं यवाख्यं वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥ ८२ ॥

निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।

मासमेकं ततश्चैवं तृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥

इतदोषं च तं शीतजलेन स्नातं संतं पयः शीतं पाययेत् । पेयामथवा त्रिवृच्छाकं मंडूकीशाकं वास्तुकशाकं कालशाकं यवशाकं वा खादेत् । किंभूतं । स्वरसेन साधितं । तथाऽम्ललवणस्नेहवर्जितं । तथा स्विन्नास्विन्नभोजी सन् । स्विन्नास्विन्नमिति क्लेननञ्विशिष्टेनेति समासः । मासमेकं यावदेतदश्रीयत् । तृषितः सन् स्वरसं प्रकृतत्वात्तच्छाकस्य पिबेत् ।

एवं विनिर्द्दिते शार्कैर्दोषे मासात् परं ततः ।

दुर्बलाय प्रयुंजीत प्राणभृत्कारभं पयः ॥ ८४ ॥

एवं शाकविशेषेण दोषे निर्द्दिते प्रायेण जलाख्ये ततोऽनंतरं मासात् परं दुर्बलाय पुरुषाय कारभं क्षीरं प्राणकरं प्रयुंजीत ।

ष्ठीहोदरे यथादोषं स्निग्धस्य स्वेदितस्य च ।

सिरां भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥

ष्ठीहोदरे दोषानुसारेण स्निग्धस्य स्वेदितस्य च दध्ना भुक्तवतः सिरां वामे बाहौ विमोक्षयेत् ।

लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।

समुद्रशुक्तिजं क्षारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥

अम्लशृतं बिडकणाचूर्णादियं नक्तमालजम् ।

सोभांजनस्य वा काथं सैधवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥

हिंवादिचूर्णं क्षाराज्यं युंजीत च यथाबलम् ।

बले च जाते पुनरपि स्नेहपीतं विशोधितं संतं क्षारं समुद्रशुक्तयोत्थं पयसा पाययेत् । तथा करंजजं क्षारमलैः काजिकादिभिः शृतं बिडकणाचूर्ण-भूयिष्ठं पाययेत् । अथवा सोभांजनस्य काथं सैधवादियुतं पिबेत् । हिंवादिजं चूर्णं क्षारं तथा घृतं षट्पलादि यथाबलं प्रयुंजीत । ननु यथाबलं ।

इहोच्यते । प्राक्चाभ्यधायि । नष्टचेष्टाबलाहारा इति । तदिमे वाक्ये
परस्परंव्याधाते । ब्रूमः । बलशब्देन भेषजबलं सोढुं शक्तं यद्बल-
मात्रं तदिह परिकल्पितं । पूर्वं च प्रकृष्टं यद्बलं तद्विवक्षितमिति नात्रपू-
र्वापरव्याहतत्वम् ।

पिप्पली नागरं दंती समांशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥

बिडार्धीशयुतं चूर्णमिदमुष्णांबुना पिबेत् ।

पिप्पलीनागरयोर्द्वाविंशौ । दंत्या द्वौ भागौ हरीतक्याश्च द्वौ भागौ
बिडलवणस्यार्धभाग इत्येवं चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

विडंगं चित्रकं सक्तून् सधृतान् सैधवं वचाम् ॥ ८९ ॥

दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मघ्नीहापहं पिबेत् ।

विडंगादिकं कपाले कर्परे दग्ध्वा क्षीरेण गुल्मघ्नीहघ्नं पिबेत् ।

तैलोन्मिश्रैर्बदरकपत्रैः संमर्दितैः समुपनद्धः ॥ ९० ॥

मुशलेन पीडितोऽनु याति घ्नीहा पयोभुजो नाशम् ।

बदरकस्य पत्रैस्तैलमिश्रितैः सुष्टुमर्दितैः समुपनद्धोऽनुपश्वाच्च मुशलेन
पीडितः घ्नीहा क्षीराशिनो नाशं व्रजति । उपगीतिवृत्तं ।

रोहीतकलताः कृप्ताः खंडशः साभयाजले ॥ ९१ ॥

मूत्रे वाऽमुनुयात्तत्तु सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

कामलाघ्नीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ९२ ॥

रोहीतकस्य लताः खंडं खंडं कृप्ताः सहरितकीजले मूत्रे वाऽमुनुयात् ।
तच्च सप्तरात्रं स्थितं अलं मूत्रं वा पिबेत् । हरीतक्याश्च लेहवद्भुजीतं तत्पीतं
कामलादिघ्नम् ।

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पंचविंशतिम् ।

कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकरयेत् ॥ ९३ ॥

पालिकैः पंचकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।

हरीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥

झीहाभिष्टुब्धं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।

रोहीतकत्वचः पलानां पंचविंशतिं कृत्वा बदरप्रस्थद्वयसंयुक्तं कषाय-
मवतारयेत् । पंचकोलैः पालिकैस्तैः समस्तैः पंचकोलैर्हरीतकीत्वचा तुल्यया
पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतद्धृतं प्रयोजितं झीहाभिष्टुब्धं द्रागेव शमयति ।

कदल्यास्तिलनालानां क्षारेण क्षुरकस्य च ॥ ९५ ॥

तैलपक्वं जयेत्पानात्छीहानं कफवातजम् ।

कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पक्वं पानेन कफवातोत्थं छीहानं पराकरोति ।

अशांतौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ९६ ॥

अप्राप्तपिच्छासलिले छीन्धि वातकफोल्बणे ।

एवमप्यनुपशातौ वातकफोत्थे छीन्ध्यसंजातपिच्छोदके गुल्मविधानेना-
ग्निकर्म योजयेत् ।

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीषि क्षीरबस्तयः ॥ ९७ ॥

रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।

पैत्तिके पित्तोल्बणे छीन्धि जीवनीयगणसाधितानि सर्पीषि तथा क्षीरब-
स्ति रक्तावसेकादि च शस्यते । सिरां भुक्तवतो दधा वामबाहौ विमोक्षये-
दित्यनेनैव रक्तावसेकस्योक्तत्वात् पुनर्वचनं प्रकर्षार्थम् । पित्ताधिक्ये हि
रक्तातिवृद्धिः । तस्मादतिरक्तस्त्रावो योज्य इति प्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् ।

यच्छति छीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ॥ ९८ ॥

यच्छति छीहवत् कर्म कार्यं । सिरां पुनर्दक्षिणे बाहौ मोक्षयेत् ।

स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।

सतैलं लवणं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ॥ ९९ ॥

परिखंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।

उदावर्तहरं कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ १०० ॥

बद्धोदरिणे पुरुषाय श्विन्नाय गोमूत्रतीक्ष्णौषधयुतं तैलं सैधवाभ्यां सह निरूहं दद्यात्सानुवासनं । पूर्वमनुवासनं पश्चाच्चेत्यर्थः । उदरिणः स्वेद-
निषेधाद्बद्धोदरिणः स्वेदानुज्ञानमपवाद इति नैतत्पूर्वापरव्याहृतं । परिखं-
सीन्यनुलोमकराण्यन्नान्यस्मै च जठरिणे तीक्ष्णं च विरेचनं दद्यात् ।
उदावर्तहरं कर्म यच्च वातघ्नं तच्च कार्यं ।

छिद्रोदरमृते स्वेदात्श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।

जातं जातं जलं स्वाव्यमेवं तद्यापयेद्विषक् ॥ १०१ ॥

छिद्रोदरं स्वेदमंतरेण श्लेष्मोदरवदुपक्रमेत् । यदा तु कथंचिद्रसश्छि-
द्रेभ्यः परिखवन् जठरमापूरयित्वा जलं भवेत्तदा तज्जातं सलिलं स्वाव्यं
न च सक्तदेव स्वाव्यमिति प्रतिपादनार्थं वीप्सा । जातं जातं जलं स्वाव्यमिति ।
क्रियंतं कालं स्वाव्यमित्याह । एवमित्यादि । एवमनेन प्रकारेण तद्बद्धोदरं
यापयेत् । स्वास्थ्यमितियोग्यतयात्र संबध्यते तेनैव स्वास्थ्यं प्रापयेदिति
बोध्यं ननु याप्यं विदध्यादिति व्याख्येयं । नहि याप्यमुदरमस्ति ।

अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।

मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवंति च ॥ १०२ ॥

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।

उदकोदरे पूर्वमपां दोषहराणि योजयेत् । तानि सर्वाणि गोमूत्रयुक्तानि
तथा तीक्ष्णानि तथा विविधाः क्षारा विद्यन्ते येषु तानि विविधक्षारवंति ।
अनेकक्षारयुक्तानीत्यर्थः । नत्वपामित्यनर्थकं योजयेदुदकोदर इत्यनेनैवोद-
कहरत्वस्य सिद्धत्वात् । अत्रोच्यते । अपां च हरणानि यश्च तत्र संसृष्टो-
दोषोऽद्विस्तस्य च हरणानि जलसंसृष्टदोषहरणानि तु प्रतिपादयितुमुक्तम् ।
आदाविति निर्देशात् । पश्चाद्वातादिदोषानुसारेण चायं क्रमः कार्य इति
द्योतयति । तथा भोजनैर्दीपनीयैः कफापहैश्चोपाचरेत् ।

क्षारं छागकरीषाणां शृतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ १०३ ॥

घनीभवति तस्मिंश्च कर्षांश्च चूर्णितं क्षिपेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलं शुंठीलवणपंचकम् ॥ १०४ ॥

निकुंभकुंभत्रिफलास्वर्णक्षीरीविषाणिकाः ।

स्वर्जिकाक्षारषड्गन्धासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥

कोलाभा गुटिकाः कृत्वा ततः सौवीरकाष्ठताः ।

पिबेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥

क्षारं छागकरीषाणां मूत्रे शृतं चाग्निना पचेत् । अस्मिंश्च क्षारजले घनी-
भवति सति कर्षांश्च रज्जुकृतं पिप्पल्यादिकं क्षिपेत् । ततस्तस्मात्क्षाराद्गु-
लिकाः कोलाभाः कृत्वा सौवीरकालोडिता अजरकादौ पिबेत् ।

इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।

प्रयुंजीत मिषक् शस्त्रमार्तबंधुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥

इत्येवमौषधैरशातौ सत्यां त्रिषु बद्धच्छिद्रोदकोदरेषु वैद्य आर्तज्ञाति-
भिर्नृपेण चाभ्यर्थितः सन् शस्त्रं प्रयुंजीत ।

स्निग्धस्विन्नतनोर्नाभेरधोबद्धक्षतांत्रयोः ।

पाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरंगुलात् ॥ १०८ ॥

चतुरंगुलमानं तु निष्कास्यांत्राणि तेन च ।

निरीक्ष्यापनयेद्वालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥

छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यंत्रं परिस्रवम् ।

मर्कोटैर्दशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥

कार्यं मूर्ध्नोनुचांत्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।

अक्तानि मधुसर्पिर्म्यामथ सीव्येद्वहिर्ब्रणम् ॥ १११ ॥

ततः कृष्णमृदा लिप्य बन्धीयाद्यष्टिमिश्रया ।

निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥

बद्धक्षतात्रयोर्विद्धोदरे छिद्रोदरे च लिङ्गस्त्रिभुजशरीरस्य नामेरध उदरं
चतुरंगुलाद्दामेन मुक्ता चतुरंगुलप्रमाणं पाटयेत् । तेन च छिद्रेणात्राणि ब-
हिर्निष्कास्य बालमललेपोपलादिकमपनयेदिति बद्धोदरोपक्रमः । छिद्रोदरो-
पक्रमसाह । छिद्रे तु परिस्त्राविणि शल्यमुद्धृत्य परिस्त्रवमात्रं विशोध्यानंतरं
मर्कोटैच्छिद्रं दंशयेत् । तेषु च मर्कोटेषु भक्षयितुं लम्बेषु मूर्धः शिरसोपरं कार्यं
मर्कोटानामाकर्षेदनुपश्वाच्चात्राणि मधुसर्पिर्भ्यामक्तानि यथास्थानं स्थापयेत् ।
अनंतरं बहिर्व्रणं सीव्येत । बहिःशब्दनिर्देशादाभ्यंतरगतं न सीव्येदिति
गम्यते । ततोन्तरं कृष्णमृदा मधुयष्टिकामिश्रयाऽऽलिप्य बध्नीयात् । अन-
तरं निवातस्थः क्षीरवृत्तिः सन् स्नेहद्रोण्यां वसेत् । अधुना जलोदरस्यान्ये-
षामपि जातजलानां जठराणां चिकित्सार्थमाह ।

सजले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।

स्विन्नस्योष्णांबुना कक्षमुदरे परिवेष्टिते ॥ ११३ ॥

बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदंगुलमात्रकम् ।

निधाय तस्मिन्नाडीं च स्त्रावयेद्धर्मभ्रंसः ॥ ११४ ॥

अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।

व्रणमभ्यज्य बध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥

तृतीयेऽन्वि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ।

तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥

विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं च श्लथाश्लथम् ।

निःसृते लंघितः पेयामस्त्रेहलवणां पिबेत् ॥ ११७ ॥

सजले जठरिणो जठरे तैलैस्त्रिलानां तैलैः सर्षपैरंडतैलादिभिरनिलघै-
रभ्यक्तस्य तथोष्णांबुना स्विन्नस्याकक्षं कक्षांतं यावदुदरं पटेन वस्त्रेणावेष्टिते
तेदुदरं वस्त्रेणैव वेष्टयित्वा बद्धच्छिद्रयोर्यत्कथितं स्थानं तस्मिन् स्थानेऽंगुल-
प्रमाणं विध्येत । तस्मिन् च छिद्रे नाडीं निधाय जलस्योदरस्थस्यार्धं स्त्रावयेत् ।
जलस्त्रावादनंतरमस्योदरिणो नाडीमाकृष्य सलवणेन तैलेन व्रणमभ्यज्य
बध्वां च वाससा जठरं वेष्टयेत् । तृतीये दिवसेऽथवा चतुर्थे यावदाषोडशं

दिनं तस्योदरिणो विश्रम्य विश्रम्याल्पशोत्यमल्पंकृत्वा जलं दोषं स्नावयेत् ।
सहसा हि प्रचुरजलस्त्रवणादपायः स्यात् । तस्मात् स्मृतिदिवसादनंतरं
तृतीये चतुर्थे पंचमादौ वा दिने शरीरबलाबलमपेक्ष्य षोडशदिनं मर्यादी-
कृत्य जलस्त्रावणं कार्यं जठरं च शिथिलं वाससा गाढतरं विवेष्टयेत् । नि-
स्रुते च जलेऽसौ जठरी लंघितः सन् पेयामस्त्रेहलवणां पिबेत् । नत्र ईषदर्थं
ईषत्स्त्रेहलवणं क्लेदरक्षार्थं वातकोपरक्षार्थं च । अन्यथा हि रूक्षां निर्ल-
वणां पिबेदित्येवं निर्देशमाचार्यः कुर्यात् ।

स्यात्क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन्पेयां पयसा पिबेत् ।

त्रींश्चान्यान्पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ॥ ११८ ॥

अल्पशः स्त्रेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।

प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत्तज्जलोदरम् ॥ ११९ ॥

षण्मासान् क्षीरवृत्तिः स्यात् । त्रीन्मासान् क्षीरपेयां पिबेत् । त्रींश्चान्या-
न्मासान् पयसैव जीर्णं श्यामाककोद्रवमद्यात् । फलाम्लेन वा मांसरसेन ।
कथं । अल्पमल्पं । तथैव स्त्रेहलवणं । अनेन प्रकारेण प्रयतः सलिलोदरं
वत्सरेण विजयेत् ।

वर्ज्येषु यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।

वर्ज्येष्व्वाहारविहारादिष्वत्यर्थे म्ललवणादिषु यंत्रित उदरी स्यात् । दिष्टे
कथितेऽन्नपानादौ नातियंत्रितः स्यात् । अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ
जितेन्द्रियः स्यादलोलुपेन तत्र भवितव्यमित्यर्थः ।

जलोदरचिकित्साप्रसंगेन सर्वोदरचिकित्सामाह ।

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ १२० ॥

अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते ।

सर्वोदरं बाहुव्येन दोषसंघातोत्थं यस्मादस्मात्सर्वत्रोदरे वातादिशमनी
क्रिया प्रशस्यते । प्रायोप्रहणं किंचित् प्राक्तनकर्मनिमित्तमुदरं नावश्यं
दोषसंघातजमिति ।

वन्हिर्मदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥

तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।

सपंचमूलान्यल्पांशुपटुस्नेहकटूनि च ॥ १२२ ॥

वन्हिर्मदत्वं यत आगच्छति दोषैरुदरे प्रपूरिते सति तस्मात्कारणाद्भोज्या-
न्याहारभोज्यानि भक्षयितव्यानि जठरिभिर्दीपनानि लघूनि च । तथा
सह पंचमूलेन तथाऽल्पांशुपटुस्नेहकटूनि तानि ।

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तंडुलैः ।

यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥

पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।

स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

गोमूत्रे भावितानां षष्टिकानां तंडुलैर्यवागूं क्षीरेण सिद्धां प्रकाममिच्छया
नरं भोजयेत् । अनु पश्यादिक्षुरसं च पिबेदुदराणां शान्त्यर्थम् । तथा वात-
पित्तकफाश्चैषामुदरिणां स्वं स्वं स्थानं व्रजंति ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।

गुडं तैलकृतं शाकं वारिपानावगाहयोः ॥ १२५ ॥

अयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणादिकं जठरी त्यजेत् । वारिपानावगाहयोर्यदि त्य-
जेत् तर्हि किं पेयमित्याह ।

नात्यर्थसांद्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

सकणालवणं वाते पित्ते सौषणशर्करम् ।

यवानीसैधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥

त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।

मधुतैलवचाशुंठीशताह्वाकुष्ठसैधवैः ॥ १२८ ॥

प्लीन्हि बद्धे तु हपुषायवानीपट्टजादिभिः ।

सकृष्णा माक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

तक्रमीषत्सांद्रं मधुरं पाने प्रशस्यते । तच्च पवने सपिप्पलिसैधवं श्रेष्ठम् ।
पित्ते समरिचशर्करम् । यवान्यादिभिः सह कफोदरे हितं । त्रिकटुकादिभिः
संयुक्तं सन्निपातोदरे । मधुतैलादिभिः क्लीहोदरे । हपुषादिभिर्युतं बद्धो-
दरे । पिप्पलीमधुयुतं छिद्रोदरे । जलोदरे व्योषयुतं श्रेष्ठम् ।

गौरवारोचकानाहमंदवहचतिसारिणाम् ।

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्प्यते ॥ १३० ॥

वातकफादीनां गौरवारोचकादियुतानां तक्रममृतत्वाय कल्प्यते संपद्यते ।
एतच्च ब्रुवन् वातकफयोर्वृद्धावपि देयमिति द्योतयति ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ।

सर्वेषां च प्रयोगाणामनुक्षीरं तक्रं च प्रयोजयेत् । तच्च तक्रं सर्वधातूनां
स्थिरत्वं करोति । तथा बल्यं स्यादोषानुबंधत्वं हरति ।

भेषजोपचितांगानां क्षीरमेवामृतायते ॥ १३१ ॥

भेषजेनोपचितं शरीरं येषां तेषां क्षीरमेवामृतत्वाय संपद्यते ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सितस्थान
उदरचिकित्सितं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पांड्वामयी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।

पंचगव्यं महातिक्तं मृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥

पांडुरातुरः कल्याणकाख्यं सर्पिरादौ पिबेत् । आदावित्यनेनैतद्भ्रमयति । अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा कार्या । तदनु वातकफयोः । तथा च पित्तस्यैवैतद्व्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यम् । अत एव च निदानेऽध्यगीष्ट । पित्तप्रधानाः कुपिता इत्यादि । तस्मात् पित्तस्योपशान्त्यै सर्पिःपानं युक्तम् । पंचगव्यं घृतमपस्मारप्रतिषेधोक्तं । महातिक्तं कुष्ठं चिकित्सितोक्तम् । आरग्वधादिगणेन वा पक्वं घृतं पिबेत् ।

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।

चित्रकाच्छृंगबेराञ्च पिप्पल्यर्धपलं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।

सिद्धं हृत्पांडुगुल्मार्शः ङ्गीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनम् ।

दुःखप्रसविनीनां च बंध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

दाडिमस्य कुडवं धान्यकात्कुडवार्धं चित्रकशुंठयोः प्रत्येकं पलम् । पिप्पल्या द्वौ कर्षौ तैः पिष्टैर्घृतस्य पलानि विंशतिं तोयाढके पचेत् । तच्च सिद्धं हृदयाद्यतिजित् । दीपनादिगुणयुक्तं च । दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां बंध्यानामप्रसविनीनां च शस्यते ।

स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च रोधयेत् ।

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥

स्नेहितं पांडुरोगिणं तीक्ष्णैर्वा मयेत् । पुनरपि स्निग्धं च बहुशः क्षीरेण
मूत्रयुतेन शोधयेत् केवलेन वा पयसा शोधयेत् ।

दंतीपलरसे कोष्णे काश्मर्याजलिमासुतम् ।

द्राक्षाजलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पांडुरोगजित् ॥ ६ ॥

मूत्रेण पिष्टां पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।

दंतीपलरसे कोष्णे काश्मर्याजलिमासुतमथवा द्राक्षाजलिं मृदितं पिबेत् ।
तदेतदुभयमपि पांडुरोगघ्नम् । गोमूत्रेण पिष्टां हरीतकीं वा पिबेत् । तेन
गोमूत्रेण सिद्धं कथितं फलत्रयं वा पिबेत् ।

स्वर्णक्षीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥

गोमूत्रांजलिना पिष्टं शृतं तेनैव वा पिबेत् ।

साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥

स्वर्णक्षीर्यादिकं गोमूत्रांजलिना पिष्टमथवा तेनैव गोमूत्रेण शृतं पिबेत् ।
एभिर्वा स्वर्णक्षीर्यादिभिर्द्रव्यैः क्षीरं साधितं दोषानुलोमकरं पिबेत् ।

मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।

जीर्णे क्षीरेण भुंजीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

गोमूत्रेण सप्ताहं स्थितं लोहचूर्णं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् दुग्धेन
सहान्नं भुंजीत । मांसरसेन वा मधुरेण नत्वग्लेन ।

शुद्धश्चोभयतो लिह्यात्पथ्यां मधुघृतद्वयम् ।

शुद्धश्चोभयतः पायुतो मूर्धतश्च हरीतकीमधुघृतद्वयो लिह्यात् ।

विशालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारुकालिंगकः ॥ १० ॥

कर्षाशाद्विपिचूर्मवा कर्षार्धशा घुणप्रिया ।

पीत्वा तच्चूर्णमंभोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥ ११ ॥

पांडुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥

विशालादयः षट्कर्षमात्राः । मूर्वापि द्विकर्षप्रमाणा । अर्द्धकर्षदघ्नी
अतिविषा । तदेतच्चूर्णं कोष्णाबुना पीत्वा माक्षिकं लिह्यात् । एतच्च पांडु-
रोगादीन्हन्ति ।

वासागुडूचीत्रिफलाकट्ठीभूर्निबर्निबजः ।

काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पांडुपित्तास्रकामलाः ॥ १३ ॥

वासादिकाथो मधुयुतः पांड्वादीन् हन्ति ।

व्योषाग्निवेष्ट्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।

चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णांभोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥

कामलापांडुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।

व्योषादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णितं तक्रादिभिरुपयोजितं कामलादिनाशनं ।

गुडनागरमंडूरतिलांशान्मानतः समान् ॥ १५ ॥

पिप्पलीद्विगुणान्दद्याद्दुटिकां पांडुरोगिणे ।

गुडादिकान् समभागान् पिप्पलीद्विगुणानिमां गुलिकां पांडुरोगिणे
दद्यात् ।

ताप्यं दाव्यास्त्वचं चव्यं ग्रंथिकं देवदारु च ॥ १६ ॥

व्योषादि नवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।

मंडूरं चांजननिभं सर्वतोष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥

पृथग्विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।

प्रक्षिप्य वटकान्कुर्यात्तान्वादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मंडूरवटकाः प्राणदाः पांडुरोगिणाम् ।

कुष्ठान्यजरकं शोफमुरुस्तंभमरोचकम् ॥ १९ ॥

अर्शसि कामलां मेहान् स्त्रीहानं शमयन्ति च ।

ताप्यादिकं व्योषादिनवकं च पूर्वोक्तं चूर्णयेत् । ततस्तेभ्यो द्विगुणं मंडूर-
मंजनसदृशं सर्वेभ्योऽष्टगुणे मूत्रे पृथक् विपक्वे च वटकीकरणक्षमे घने सति

प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् । तान्श्च तक्रमधानभोजनः सन् प्राश्नीयात् । एते
मंडूरवटकाः पांडामयिनां प्राणदास्तथा कुष्टादीन् घ्नन्ति ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पंचपलाः पृथक् ॥ २० ॥

चित्रकत्रिफलाव्योषविडंगैः पालिकैः सह ।

शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥

पांडुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं पिषमं ज्वरम् ।

कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥

विशेषाद्व्यत्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।

ताप्यादयः पृथक्पंचपलाश्चित्रकादिभिः पालिकैः सह शर्कराष्टपलयुता-
श्चूर्णीकृता मधुना द्रवीकृताः पांडुरोगादीन् घ्नन्ति । विशेषेणापस्मारादींश्च ।

कौटजत्रिफलानिचपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥

भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥

त्वक्क्षीरीपिप्पली धात्री कर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।

निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥ २५ ॥

मधु त्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।

दाडिमांबुपयः पक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥

तान् अक्षयित्वानुपिवेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।

पांडुकुष्ठज्वरह्रीहतमकार्शो अगंदरम् ॥ २७ ॥

इन्मूत्रपूतीशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।

कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥

मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।

कौटजादिभिर्द्रव्यै रसतां गतैः काथीकृतैरित्यर्थः । शिलाजतु पलान्य-
ष्टौ दशाहानि द्विगुणानि त्रिगुणानि वा मासमेकं भावितानि । अहः शब्दो

वारोपलक्षणार्थः । तदयमात्रार्थोवतिष्ठते । शिलाजतुपलाष्टकं केवलं जलघृतं
 कौटजादिकं तत्तुल्यमष्टगुणिते जले कथितं ततोऽष्टभागावशेषरसं गृहीत्वा तेन
 रसेन दश वारान् द्वित्रिगुणान्वा भावयेदिति । तावत्यष्टपलप्रमाणा सितश-
 र्करात्वक्षीर्यादिकं पलोन्मितं कंटकार्याः फलमूलयोः पलम् । त्रिजातकं
 युक्त्या यावता त्रिजातकेनातिसौगन्ध्यं हीनसौगन्ध्यं वा न स्यात् । एवं
 न हीनमात्रमेतदेयमव्यापकत्वान्नवातिमात्रमप्यतिव्यापकत्वेनायोगार्हत्वात् ।
 मधुनस्त्रिभिः पलैः संयुक्तान् कार्षिकान् गुडान् विदध्यात् । तान् गुडान्
 भक्षयित्वाऽनु पश्चादाडिमजलादीनि यथायोगं पिबेन्निरन्नः कृताहारो वा ।
 ते च वटकाः पांडुादीन् हन्युः । सर्वदोषहराः शिवाश्च स्युः ।

द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलं तथा ॥ २९ ॥

द्विपलं मधुकं शुंठीत्वक्षीरीं च विचूर्णितम् ।

धात्रीफलरसे द्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥

शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिह्यात्पाणितलं ततः ।

हलीमकं पांडुरोगं कामलां च नियच्छति ॥ ३१ ॥

द्राक्षायाः षोडशपलानि पिप्पल्याश्च शर्करायाः पलानि पंचाशत् । य-
 ष्ट्यादिकं रजीकृतं द्विपलप्रमाणम् । धात्रीफलरसस्य द्रोणे सर्वमेतत्क्षिप्त्वा
 लेहमिव पचेत् । तस्मालेहाच्छीतान्मधुनः प्रस्थयुतात् पाणितलं कर्षमात्रं
 लिह्यात् । स च लेहो हलीमकादीन्नियच्छति पराकरोति ।

कनीयः पंचमूलांबु शस्यते पानभोजने ।

पांडूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

पानभोजने च शस्यते ऋस्वपंचमूलजलम् । मृद्वीकारस आमलकरसश्च
 पांडुरोगिणां कामलार्तानां च शस्यते ।

इति सामान्यतः प्रोक्तं पांडुरोगभिषग्ज्ञितम् ।

विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥

इत्येवं पांडुरोगे सामान्येन भिषग्जितमौषधं प्रोक्तम् । भिषग्धातुः
कंडूदौ भिषज्यते स्मक्तः भिषग्जितं । तदभिज्ञेन वैद्येन विकल्प्य नि-
रूप्य पृथग्दोषबलं लक्षणीकृत्य योज्यम् ।

स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ३४ ॥

पवनजे पाडौ स्नेहप्रायं स्नेहभूयिष्ठं भेषजं । तिक्तशीतप्रायं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके तु कटुरूक्षोष्णभूयिष्ठं । सान्निपातिके विमिश्रं चिकित्सितम् ।

मृदं निर्यातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।

बलाधानानि सर्पीषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

कायाच्छरीरान्मृदं शल्यभूतं स्थितम् तीक्ष्णैः संशोधनैः खुहीक्षीरादिभि-
र्निहरेत्पुरः पूर्वं । शुद्धे तु कोष्ठे बलाधानानि घृतानि योजयेत् । तान्येवाह ।

व्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडंगं देवदारु च ॥ ३६ ॥

दृश्रिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतम् ।

सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

व्योषादिभिर्घृताच्चतुर्थीशैः शृतानि समेन क्षीरेण तच्चतुर्गुणजलेन घृतं
शृतं सर्वान् विकारान् मृत्तिकाकृतान् शमयति ।

तद्वत्केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाङ्गुलैः ।

केसरादिभिः पक्वं सर्पिस्तद्वत् पूर्वगुणम् ।

मृद्धेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥

वेष्टाभिर्निबप्रसवैः पाठया मूर्ध्वयाऽथवा ।

मृद्धेषणार्थे तस्यां मृदि लौल्ये लोलुपत्वे सति वेष्टादिभिर्भावितां मृदं
दद्यात् ।

मृद्वेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥

मृदो भेदो विशेषः कृष्णपांडुरादिः । तेन भिन्नो विशेषितो यो दोषस्तस्य वातादेर्ज्ञानात् । मृत्कषायानिलं पित्तमूषरामधुरात्कफं दूषयित्वा । एवं लक्षणादोषानुगमाद्भेषजं योज्यम् । नैवमेवं मृद्वक्षणाभावाविज्ञानेन । मृन्निर्हरणौषधं चैतद्धेतुविपरीतमेवेत्यवेहि । यतो मृदा हेतुभूतया यः पांडुरोग उद्भूतस्य मृन्निर्हरणं विपरीतमेव ।

कामलायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ।

कामलायां पित्तहरमौषधं यत् पांडुरोगाविरोधि तद्देयम् ।

पथ्याशतरसे पथ्यावृत्तार्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत् ।

पथ्याशतकाथे पथ्यावृत्तपंचाशत्कल्कीकृतो घृतप्रस्थः पक्वः कामलादिघ्नः ।

आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥

सथ्यूपणं बिल्वमात्रं पाययेत्कामलापहम् ।

इक्षो रसेन विदार्या रसेनामलकरसेन वा कर्णिकाराद्यन्यतमरसेन सह त्रिकटुकं पलप्रमाणमारग्वधं कामलापहं पाययेत् ।

पिबेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।

निकुंभकल्कं वा पलद्वयप्रमाणं शिशिरजलेन पिबेत् । कुंभचूर्णं क्षौद्रसहितं वा त्रैफलेन काथेन पिबेत् ।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाढ्या निंबस्य वा रसम् ॥ ४३ ॥

प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ।

त्रिफलाद्यन्यतमरसं मधुयुतं प्रातः प्रातः कामलिने योजयेत् ।

निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमंजनम् ॥ ४४ ॥

निशादिभिरंजनं कामलाहृत् ।

तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान्सृजेन्मलम् ।

कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥

यः पुनः कामलावान्मलं तिलपिष्टसदृशं मुंचेत्तस्य कफरुद्धमार्गः । तस्या-
तुरस्य कफघ्नैर्द्रव्यैः पित्तं जयेत् ।

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ।

कफसंमूर्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।

भवेत्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥

दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः ।

क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रूक्षकट्वम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।

शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥

भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।

सबीजपूरकरसं लिह्याद्वचोषं तथारण्यम् ॥ ५० ॥

स्वं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।

वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।

रूक्षादिभिः पवनः कुपितः कफेन मिश्रितो यदा पित्तं बहिः क्षिपेत्
तदा हारिद्रनेत्रादिः पुरुषो भवेदाटोपादिमांश्च । हृदयेन च गुरुणा युक्तः ।
दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो वायुरल्पे पित्ते शाखासमाश्रितेऽनुषज्येत ।
अनुषज्येति कर्मकर्तरि । तं तादृशं नरं रसै रूक्षकट्वम्लैर्मयूरादिमांसजैस्तथा
शुष्कमूलकोद्भवैर्यूषैस्तथा कुलत्थोत्थैर्भोजयेत् । भृशाम्लादिकं च भोजनं
शस्यते । तथा बीजपूरकरससहितं व्योषं लिह्यात् । एवं कृते सत्यस्य पित्तं

स्वमाशयमेति । शकृच्चानुषन्यते वायुश्च प्रथमं यात्याटोपात्रकूजनादि-
भिरुपद्रवैः सह । अस्यातुरस्यापगतोपद्रवस्य सतः कामलाविहितो वि-
धिः कार्यः ।

गोमूत्रेण पिबेत्कुंभकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥

मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं चाप्यहिरण्यजम् ।

कुंभकामलायां गोमूत्रेणालोडितं शिलाजतु पिबेत् । धातुमाक्षिकं वा
पिबेत् । गोमूत्रेण मासं यावत् पिबेत् । हिरण्यजं रूप्योत्थं मलं वा गोमू-
त्रेण पिबेत् ।

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥

महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्धात्रीरसेन तु ।

त्रिवृतां तद्विरिक्तोद्यात्स्वादु पित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥

द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ।

यापनान्क्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥

मार्दीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ।

कासिकं वाभयालेहं पिप्पलीमधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥

पयसा च प्रयुंजीत यथादोषं यथाबलम् ।

हलीमकवान् गुडूचीस्वरसक्षीरपक्वेन महिषीघृतेन स्निग्धः सन् त्रिवृतां
धात्रीरसेन पिबेत् । गुडूचीस्वरसोऽत्र घृताच्चतुर्गुणः क्षीरं घृतसममिति पाक-
क्रमः । तथा त्रिवृतया विरिक्ते सति मधुरं वातपित्तघ्नं चादद्यात् । प्रागुक्तं
च द्राक्षालेहं भक्षयेत् । मधुरद्रव्यसाधितानि घृतानि चाद्यात् । यापना-
न्प्राणकारिणः क्षीरबस्तींश्च शीलयेदनुवासनसहितान् मार्दीकारिष्टयोगांश्च
युक्त्या बन्धिवृद्धये पिबेत् । अभयालेहं चागरस्यं कासचिकित्सितोक्तं
प्रस्थोन्मिमे यवक्वाथे विंशतिविजया इत्यादि शीलयेत् । क्षीरेण च पिप्पलीं
मधुयष्टिकां बलां च युंजीत यथादोषाद्वलाच्च ।

पांडुरोगेषु कुरालः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ ९७ ॥

पांडुरोगेषु शोफचिकित्सितं च क्रियाक्रमं सुधीः प्रयुञ्जीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां चिकित्सितस्थाने पांडुरोगचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

पांडुरोगचिकित्सितादनंतरं शोफचिकित्सितं व्याख्यातुं प्रक्रम्यते ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

संबंधश्चास्य निदान एवोक्त इत्याह ।

सर्वत्र सर्वांगसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।

सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णांभसा पिबेत् ॥ १ ॥

नागरातिविषादारुविडंगेन्द्रयवोषणम् ।

अथवा विजयाशुंठीदेवदारुपुनर्नवम् ॥ २ ॥

नवायसं वा दोषाढ्यः शुध्यै मूत्रहरीतकीः ।

वराक्वाथेन कटुकार्कुंभायकूरुयूषणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसंभवम् ।

सर्वत्र दोषजे श्वयथौ सर्वांगजे तथा सामे विशोषितः सन् लघु भुक्त्वा कोष्णेन जलेन नागरादि पिबेत् । विशोषणमत्रोपवासः । अथवा विजयादीन् कोष्णांभसा पिबेत् । दोषबहुलो नवायसं पांडुरोगोक्तं पिबेत् । शुद्ध्यर्थं गोमूत्रेण हरीतकीः शीलयेत् । त्रिफलाकाथेन सह कटुकात्रिवृतालोहचूर्णकटुत्रिकाणि शीलयेत् । वराक्वाथेन कुंभादीन् गुग्गुलुं वा शिलाजतु वा त्रिफलाकाथेनैव शीलयेत् ।

मंदाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविबद्धविट् ॥ ४ ॥

तक्रं सौवर्चलव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडाभयम् ।

तक्रानुपानामथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ९ ॥

मंदाभिरामगुरुभिन्नविबद्धविट् सन् तक्रं सौवर्चलादियुतं शीलयेत् ।
गुडयुतामभयां तक्रानुपानां वा । तथैव गुडनागरं तक्रानुपानं शीलयेत् ।

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुंचार्धविवर्धितम् ।

परं पंचपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥

गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोफमनोविकारान् कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

आर्द्रकं वा तुल्यगुडं पलाधेन प्रतिदिनं वर्धितं परं पंचपलं यावदेकस्मि-
न्नेव दिने पलपंचकप्रमाणं स्यात्पुनरपि ह्रासयेदर्धपलं यावत् । एवं मासं
यावदेषप्रयोगो यथोचितं कफपित्तवाताधिको यूषादिभोजी स्यात् । एषच
प्रायोगो गुल्मादींश्चतुर्दशकफातान् जयेत् ।

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुक्षवथूदराग्निसादैरभिभूतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कं स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा पक्वा पिबन्
शोफादिभिरभिभूतोऽपि निरामयः स्यात् । आर्द्रनागरमार्द्रकमुच्यते । उप-
जात्यौपच्छंदसिके वृत्ते ।

निरामो बद्धशमलः पिबेच्छ्वयथुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादंतीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सक्षीरं क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रीक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

निरामो बद्धपुरीषः शोफार्तः सन् त्रिवृतादिभिः साधितं पयः पिबेत् । गोर्म-
हिष्या वा संबन्धि मूत्रं सक्षीरभोजनः सन् पिबेत् । तथोष्ट्रीक्षीरभोजनः
पानाहाराभ्यां विना सप्ताहमथवा मासं स्यात् । उष्ट्रीक्षीरवर्तन इत्यत्र कुक्कु-

टयादीनां मंडादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । इत्युद्गीशब्दस्य पुंवद्भावः । केचि-
दुद्गीक्षीरमिति जगुः ।

यवानकं यवक्षारं यवानीं पंचकोलकम् ।

मरिचं दाडिमं पाठां धानकामल्लवेतसम् ॥ ११ ॥

बालबिल्वं च कर्षाशं साधयेत्सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

यवानकादि कर्षाशं जलाढके पचेत् । तेन काथेन घृतप्रस्थः पक्वः
शोफादिहा स्यात् । ब्रह्मादिशब्दस्य प्रायिकत्वाच्छोपशब्दोत्तरादावपि-
हंतेःकिप् ।

दघ्नश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वहुणैः

चित्रकगर्भादघ्नश्चित्रकशूर्णमिश्रितात्क्षीरायज्जातं दधि तस्मान्मथ्य-
मानात्तक्रेण चित्रकतक्रेण संयुक्तं पक्वं तद्वयवानकादिघृतसदृशं गुणैः ।

युंज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

कालविदवस्थादोषादिविद्वान्वन्तरं महातिक्तकल्याणकमभयाघृतं युंज्यात् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातकं त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थार्धं च हिमे क्षौद्रात्तं निहंत्युपयोजितम् ।

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्मकार्श्यामिवाताम्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुकदोषश्वासारुचि ङ्गीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

दशमूलकषायस्याढके पथ्याशतं पचेत् । अत्र च सामान्यपरिभाषया
काथ्यद्रव्यस्य च दशमूलस्य च द्वात्रिंशत् पलानि भवन्ति । एवं च

तंत्रांतविरोधः । तथा तत्रैवं कथ्यते । द्विपंचमूलस्य तुलाकषाये कंसेभया-
नां च शतं गुडाच्चेति । तदेवं विरोधं पश्यंतो व्याख्यामेवंविधां विद्वांसो
विदधति । दशमूलस्य तुला तस्याः कषायो दशमूलकषाय इति । मयूर-
व्यंसकादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । एवं दशमूलस्य पलशतं तत्काथ्य-
स्याढके पथ्याशतं पचेत् । गुडतुलां दत्त्वा तस्मिन् लेहे विचूर्णितं त्रिजात-
कादि दद्यात् । एतेषां च प्रमाणं वासिष्ठलेहवत् कल्प्यम् । यवक्षारस्य
कर्षमात्रं देयं । तंत्रांतरेऽप्युक्तम् । व्योषाच्चतुष्पलं दद्यात्त्रिपलं त्रिचुगंधतः ।
कर्षमात्रं यवक्षारादिति । शति च सति माक्षिकात्मस्थार्धं देयं । तदेत-
दुपयोजितं प्रवृद्धशोफादीन् हन्ति । खारणादस्तु जगाद । दशमूलाढकम-
भयाशतसहितं पाचयेदपां द्रोणे । अवशेषितचतुरंशे तस्मिन्पुनः क्षिपेत्
पथ्या इति । उपजातिवृत्तम् ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलांबुसाधितम् ।

अल्पमल्पं पटुस्नेहं भोजनं श्वपथोर्हितम् ॥ १७ ॥

क्षारव्योषान्वितैर्मौद्वैः कौलत्थैः सकणै रसैः ।

तथा जांगलजैः कूर्मगोधाशल्यकजैरपि ॥ १८ ॥

अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवंति च ।

श्वयथोः पुराणयवादिदशमूलकाथसाधितमल्पम् तथाल्पलवणस्नेहं भो-
जनं हितं । कैः सह । मौद्वैरसैः । किंभूतैः । क्षारत्र्यूषणयुक्तैः । तथा कौल-
त्थरसैः । किंभूतैः । सपिप्पलीकैः । तथा च मुनिः । कुलत्थ्यूषस्तु सपि-
प्पलीको मौद्वैस्तु सत्र्यूषणयावशूकः । रसैस्तथा जांगलविष्किराणां सकूर्म-
गोधाशिखिशल्लकानामिति । अत्र शिखिनो जांगलविष्किरत्वेन गृहीता अपि
पथ्यतरत्वप्रतिपादनार्थं पुनरुपात्ताः । तथायमेव तंत्रकृदष्टांगावतारेऽध्य-
गीष्ट । दशमूलाभसा सिद्धैर्व्योषक्षाररजोन्वितैः । रसैर्बांगलजैर्मौद्वैः कौल-
त्थैर्मौलकैरपीति । तयेत्यादि । तथा जांगलमांसजैस्तथा गोधादिजैस्तथा
कच्छपादिजैश्च । पाने मथितमनम्लं मद्यानि च सौषधानि हितानि ।

अजाजीशठीजीवंतीकारवीपौष्कराभ्रिकैः ॥ १९ ॥

बिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बदरोन्मितैः ।

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्यां युक्तिभृष्टा परं हिता ॥ २० ॥

शोफातिसारद्वद्भोगगुल्मार्शोल्पाग्निमोहिनाम् ।

अजाजीप्रभृतिभिः पेया घृततैलाभ्यां युक्त्या भृष्टाऽतिशयेन शोफादि-
मतां हिता ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पंचकोलेन साधिता ॥ २१ ॥

पंचकोलेन बदरोन्मितेन साधिता पेया गुणैस्तद्वच्च पूर्वोक्तगुणा । तथैव
पाठायाः साधिता पेया स्यात् ।

शैलेयकुष्ठे स्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ।

श्रीवेष्टकनखसृष्टक्कादेवदारुप्रियंगुभिः ॥ २२ ॥

मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकबालकैः ।

चतुर्जातकतालीसमुस्तागंधपलांशकैः ॥ २३ ॥

कुर्यादभ्यंजनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ।

तथा शैलेयादिभिरभ्यंजनतैलं तथा लेपं स्नानार्थमुदकं च कुर्यात् ।

स्नानं वा निंबवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ॥ २४ ॥

निंबादिवारिणा च स्नानं कुर्यात् ।

एकांगशोफे वर्षाभूकरवीरककिंशुकैः ।

विशालात्रिफलारोध्ननलिकादेवदारुभिः ॥ २५ ॥

हिंस्त्राकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयंतिभिः ।

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णिभिः ॥ २६ ॥

वृद्धिर्द्धिहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ।

एकांगजे शोफे पुनर्नवादिभिर्जलपिष्टैः सुखोष्णैर्लेपो हितः । इति सा-
मान्येन श्वयथोरुपक्रमः ।

अथानिलोत्थे श्वयथौ मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ॥ २७ ॥

तैलमैरंडजं वातविद्विबन्धे तदेव तु ।

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ॥ २८ ॥

स्वेदाभ्यंगात्समीरघ्नान् लेपमेकांगगे पुनः ।

मातुलुंगाभिर्मथेन शुंठीहिस्त्रामराद्वयैः ॥ २९ ॥

अनिलजे शोफे पक्षं यावत्त्रिवृतं तथैरंडतैलं पिबेत् । वातविद्विबन्धे सति तदेव पूर्वोक्तमौषधं प्राग्भक्तं क्षीरेण सिद्धं मांसरसेन वा पिबेत् । तथा स्वेदाभ्यंगान् वातघ्नान् कारयेद्द्वय इति शेषः । तथानिलोत्थ एकांगगे शोफे मातुलुंगादिभिर्लेपं कारयेत् । हिंसा सिंही ।

पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिन्यग्रोधाद्येन वा सूतम् ।

क्षीरं तृड्दाहमोहेषु लेपाभ्यंगाश्च शीतलाः ॥ ३० ॥

पित्तश्वयथौ तिक्तकाख्यं घृतं पिबेत् । न्यग्रोधादिगणेन वा सूतं पिबेत् । तथा तृडादिषु क्षीरं पिबेत् । तथा लेपाभ्यंगाः शीता हिताः ।

पटोलमूलत्रायंतीयष्ट्याद्वकटुकाभयाः ।

दारुदार्वाहिमं दंती विशाला निचुलं कणा ॥ ३१ ॥

तैः काथः सघृतः पीतो हंत्यंतस्तापतृड्भ्रमान् ।

ससंनिपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ॥ ३२ ॥

पटोलादीनां काथो घृतसहितः पीतोऽतस्तापतृष्णादीन् हन्ति ।

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ।

कफोद्भवे शोफ आरग्वधादिना सिद्धं तैलं पिबेत् ।

स्त्रोतोविबन्धे मंदेग्रावरुचौ स्तिमिताशयः ॥ ३३ ॥

क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

स्त्रोतोविबन्धे सति वन्हा च मंदेऽरोचके च सति स्तिमिताशयः सन् क्षार चूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ।

कृष्णापुराणपिण्याकशिमुत्वक्सिकतातसीः ॥ ३४ ॥

प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ।

कृष्णादीन् कोष्णान् प्रलेप उन्मर्दने च मूत्रकल्कितान् युञ्जीत ।

स्तनं मूत्रांशसि सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ॥ ३५ ॥

कुलत्थनागराभ्यां वा चंडागुरुविलेपने ।

मूत्रजले कुष्ठादिभिः सिद्धे स्नानाय हिते । कुलत्थशुंठीभ्यां वा कथिते
गोमूत्रजले हिते । विलेपने चंडागुरुणि हिते ।

कालाजशृंगीसरलबस्तगंधाहयाद्वयाः ॥ ३६ ॥

एकैषिका च लेपः स्याच्छ्वयथावेकगात्रजे ।

कालाजशृंग्यादय एकांगके शोफे लेपः स्यात् । काला नीलिनी ।
बस्तगंधा कारवी । एकैषिका त्रिवृता ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ॥ ३७ ॥

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम् ।

यथादोषं दोषानुसारेण शुद्धिं तथा रक्तावसेचनं यथासन्नं कुर्वीत ।
संसर्गजे तु यथाभ्यधिकदोषानुसारेण क्रियां कुर्यात् ।

अजाजिपाठाघनपंचकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ३८

शोफं त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नन्ति भूनिबमहौषधैश्च ।

अजाज्यादयः कोष्णजलपीताः शोफं त्रिदोषोत्थं चिरकालोत्पन्नं वृद्धि-
गतं निघ्नन्ति । भूनिबनागरे च हतहति वचनपरिणामेन संबंधः । उप-
भातिवृत्तं ।

अमृताद्वितयं सिवाटिका सुरकाष्ठं सपुरं सगोजलम् ॥ ३९ ॥

श्वयथूदरकुष्ठपांडुतारुमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ।

अमृतायुगलादिकं गुग्गुलुसहितं गोमूत्रेण पीतं शोफादीन् हन्ति । वैता-
लीयं । क्यादोष्टौसमश्चलनसमोत्रपरेण युज्यतेनेताः । षड्भिरंतरायुतः ।

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।
श्रुतिहिमघृतलेपसेकरैकैर्विषजनिते विषजिञ्च शोफ इष्टम् ॥ ४०

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण निजं शोफं दोषजमधिकृत्य चिकित्सितमुक्तं ।
क्षतोत्थे शोफे क्षतजमसृग् विशोध्यं । कैः । रक्तस्त्रावादिभिः । विषजनिते
शोफे विषहरमिष्टं । पुष्पिताग्रा ।

ग्राम्यानूपं पिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नम्
गोडं पिष्टान्नं दधि सलवणं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धानावल्लूरसमशमनमथो गुर्वसात्स्न्यं विदाहि
स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४१ ॥

ग्राम्यादिमांसादि शोफी वर्जयेत् । म्लौ न्यौ यौ ज्ञेया कुसुमितलतावेष्टि-
ताक्षुत्रुलोकैः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वा-
गसुन्दराख्यायां चिकित्सितस्थाने श्वयथुचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं विसर्पचिकित्सितमुत्सेधसामान्याच्चिकित्सासादृश्याच्च व्या-
ख्यायते ।

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

आदावेव विसर्पेषु हितं लंघनरूक्षणम् ।

रक्तावसेको वमनं विरेकः स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

विसर्पेषु पूर्वमेव लंघनादि हितम् । स्नेहनं तु न हितम् ।

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीद्रव्यं फलम् ।

पटोलपिप्पलीनिबपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

वमनं विसर्पघ्नं मदनफलं मधुयष्टिकेंद्रयवान्वितम् हितं । पटोलादिभि-
र्युतं वा मदनफलं हितम् ।

रसेन युक्तं त्रायंत्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥

योज्यं कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।

त्रिवृच्चूर्णं त्रायंत्या रसेन युक्तं द्राक्षारसेन वा त्रिफलारसेन वा विरे-
चनं योज्यम् । क्षीरेण घृतेन वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तम् । कोष्ठगते दोषे विशे-
षेण शोधनं योज्यम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चंदनोत्पलम् ॥ ४ ॥

मस्तुनिबपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥

अशोधनार्हस्य पुंसोत्पले दोषे शमनं चंदनोत्पलं योज्यं । मस्तुनिबपटोलं
वा । पटोलकटुरोहिणीत्यादिकं वा सारिवादिकं वा जले कथितं ।

दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥

दुरालभादिकं कथितं शीतकषायं वा तृष्णादिमान् पिबेत् ।

दार्वीपटोलकटुकामसूरत्रिफलास्तथा ।

सर्निबयष्टीत्रायंतीः कथिता घृतमूर्छिताः ॥ ७ ॥

तथा दार्व्यादीन्निवादिभिः सह कथितान् सर्पिर्विमिश्रितान् पिबेत् ।

शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ।

त्वग्मांसस्नायुसंस्नेदो रक्तच्छेदाद्धि जायते ॥ ८ ॥

रक्ते च शाखादुष्टे सति प्रथमं रुधिरमेव हरेत् । कुत इत्याह ।
त्वग्मासेत्यादि । यस्मात्त्वगादिषु क्लेदो रक्तक्लेदाज्जायते तस्माद्रक्तं निर्हरेत् ।

निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तेतरे हितम् ।

घृतं तिक्तं महातिक्तं मृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥

निरामे पुंसि तथा वातपित्ताधिके कफे च क्षीणे घृतं तिक्तकादिकं
हितं । पूर्वं सामान्येन विसर्पिणः स्नेहनं निषिद्धं । अवस्थाविशेषेण च
स्नेहनमिदमुक्तमिति पूर्वापरव्याहृतत्वमत्र नाशङ्कनीयम् ।

निर्हतेऽस्त्रे विशुद्धेतर्दोषे त्वग्मांससंधिगे ।

बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशांतये ॥ १० ॥

रक्ते निर्हतेऽतर्विशुद्धे दोषे त्वग्मांसाश्रिते सति प्रलेपसेकाद्या बहिः-
क्रियाः परिमार्जने विधेयाः । शीघ्रमेव विसर्पशांतये स्युः ।

शताव्हामुस्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम् ।

सुराद्वा कृष्णगंधा च कुष्ठं वा लेपनं चले ॥ ११ ॥

शतपुष्पादिकं चले वाते विसर्पे प्रलेपनं हितम् । आर्तगलो नीलः सहचरः ।

न्यग्रोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।

न्यग्रोधादिगणः पित्तविसर्पे प्रलेपो हितः । तथा पित्तविसर्पे पद्मोत्पला-
दिकं दशग्रन्थाख्यं तन्नादवधार्य । यथा षड्वरणाख्यो योगः । संग्रहे चैवं
पठ्यते । पद्मोत्पलशैवालपंकदूर्वमृणालशृंगाटककसेरुकशर्कराऋबिरचंदनमु-
क्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौंडरीकमधुकपस्रकघृतक्षीराणीति ।

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥

विसर्पं विश्वं लेपः स्याच्छतधौतघृताश्रुतः ।

पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥

शंखः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।

न्यग्रोधस्य पादास्तरुणा अभिनवकदलीगर्भाञ्जिता विसग्रंथिश्च लेपोऽयं
शतधौतघृतालोडितः । तथा पद्मिनीपकः शिशिरो मौक्तिकं वा जलपिष्टं ।
शंखो वा पिष्टो विद्रुमो वा शुक्तिर्वाऽथवा गैरिकं घृतयुक्तं लेपो हितः ।

त्रिफलापद्मकोशीरसमंगाकरवीरकम् ॥ १४ ॥

नलमूलान्यनंता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।

त्रिफलादिभिलेपः श्लेष्मविसर्पहत् ।

धवसप्ताहखदिरदेवदारुकुरंटकम् ॥ १५ ॥

समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवाः ॥ १६ ॥

इंद्राणीशाकं काकाद्वाशिरीषकुसुमानि च ।

धवादिकं वरुणसैर्यकेत्यादिर्वा कर्णिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मांतक-
त्वचो वा इंद्राण्यादयो वा लेपः ।

सेकव्रणाभ्यंगहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥

एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।

एभिरेव श्लेष्मविसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् । व्रणाभ्यंगाय हविरि-
त्यश्वघासवत्समासः । वायौ ये लेपा उक्तास्ते घृताधिकाः कार्याः । अ-
धिकशब्दनिर्देशाच्चेदं गमयति । अन्यत्रापि पित्तविसर्पे कफविसर्पे च ये
लेपा उक्तास्तेऽपि सघृताः कार्या नत्वघृता इत्यर्थः ।

कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥

आशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।

अत्यर्शशीतास्तनवस्तनुवस्त्रांतरास्थिताः ॥ १९ ॥

योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मंदवीर्यास्त एव च ।

कफस्थानगते सामे वायौ किञ्चिच्छीतोष्णरूक्षाश्च प्रलेपा हिताः । पित्त-
स्थानगते च रक्तपित्ते घृतान्वितः । अत्यंतशीतास्तनवस्तथा तनुवस्त्रांतरा-

स्थिताः क्षणे क्षणेऽपरे योज्याः । च शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्त एव पुनः
पुनः प्रयुज्यमाना मंदवीर्याः स्युः ।

संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥

संसृष्टदोषे विसर्प उभयरूपे च संसर्गाख्ये सन्निपाताख्ये चैतत्कर्मैदं
चिकित्सितम् । यत्प्रतिदोषमुक्तं तदेव यथायथं संसृष्टं कृत्वा तत्र प्रशस्यते ।
इति सामान्येन संसृष्टदोषचिकित्सितमुक्त्वा वातपित्तज्वरिष्वभिविसर्पादि-
षूपक्रममाह ।

शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।

सेचयेद्घृतमंडेन शीतेन मधुकांबुना ॥ २१ ॥

शीतांभसांभोजजलैः क्षीरेणेशुरसेन वा ।

पानलेपनसेकेषु महातिक्तं परं हितम् ॥ २२ ॥

अग्निशब्देनाग्निवीसर्प उपलक्ष्यते । तस्य च लक्षणं । वातपित्तातरेकफह-
त्यादियावहुःप्रबोधे श्रुते निद्रा सोमिविसर्प उच्यत इति । तमभिविसर्पं शत-
धौतघृतेन मलेपयेत् । सेचयेदित्यादि । अथवा केवलेन घृतमंडेन सेचयेत् ।
शिशिरेण मधुयष्टीजलेन वा सेचयेत् । एवं शर्कराजलेन मुस्तजलेन क्षीरेण-
शुरसेन चेति योज्यं । पानादिषु महातिक्तं सुष्ठु हितम् ।

ग्रंथ्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।

कफानिलघ्नं कर्मैष्टं पिंडस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तघ्नं कर्म कृत्वा ततः कफानिलघ्नं कर्म पिंडस्वेदादि-
कर्मिष्टम् ।

ग्रंथिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।

दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥

ग्रंथिवीसर्पशूले सति दशमूलविपक्वेनोष्णेन तैलेन सेचयेत् । तथैव मू-

त्रैदशमूलविपक्वैरिति वचनपरिणामेन संबंधः । जलेन वा दशमूलक-
थितेन सेचयेत् ।

मुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगंधया ।

नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

अथवा कृष्णगंधया पिष्टया मुखोष्णया प्रदिह्यात् । अथवा नक्तमाल-
त्वचा पिष्टया मुखोष्णया प्रदिह्यात् । शुष्कमूलकैः पिष्टैः मुखोष्णैरथवा
कलिना विभीतकेन मुखोष्णेन लेपयेत् ।

दंतीचित्रकमूलत्वकसौधार्कपयसीगुडः ।

भज्जातकास्थिकासीसलेपो भिद्याच्छिलामपि ॥ २६ ॥

बहिर्माग्राश्रितं ग्रंथिं किं पुनः कफसंभवम् ।

दीर्घकालस्थितं ग्रंथिमेभिर्भिद्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥

दंत्यादिभिर्द्रव्यैर्लेपः शिलामपि भिद्यात् । किमुत कफजं बाह्यमार्गा-
श्रितं ग्रंथिं लेपो न भिद्यात् । चिरकालवस्थितं ग्रंथिमेभिरेव पूर्वोक्तैरौष-
धैर्भिद्यात् ।

मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।

गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशर्करैः ॥ २८ ॥

सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैः ।

त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥

देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।

मुस्तभज्जातसक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ ३० ॥

धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ।

तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥

मूलकादियूषादिभिः सक्षारदाडिमैर्गोधूमादिभोजनैस्तथा पानैः ससीधु-
मधुशर्करैस्तथा सक्षौद्रैर्वारुणीमंडैर्मातुलुंगरसान्वितैस्तथा त्रिफलायाः प्र-

योगैरित्यारभ्य यावत्तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैर्दीर्घकालस्थितं ग्रंथि
भिद्यादित्यनुवर्त्य योज्यम् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बले स्थितः ।

ग्रंथिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥

अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हन्नापि वा हितः ।

पाकिभिः पाचयित्वा तु पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥

आभिः पूर्वोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः सिद्धर्षिप्रणीतत्वादविसंवादिनी-
भिस्तथा विविधाभिरनेकप्रकारादिभिः प्रयुक्ताभिर्बले स्थितो यदि ग्रंथिर्दी-
र्घकालानुबन्धत्वादतिप्रवृद्ध अत एव पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति । अ-
थानंतरमस्य दाहः क्षारेण हितः । अभिना शरैर्हन्नापि वा हितः । अथवा
पाकिभिरौषधैर्बाह्यातःशोधितैःपाचयित्वा पाटयित्वा तं ग्रंथिमुद्धरेत् ।

मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ।

पुनश्चापहते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥

अस्यग्रंथेग्रंथिवीसर्पवतो रक्तमुत्क्लेशमागतम् विकारकरणं प्रत्युन्मु-
खतां प्राप्तं बहुशो मोक्षयेत् । पुनश्च रक्तेऽपहते वातश्लेष्मजिदौषधं
तत्र हितम् ।

प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां बाह्यांतर्व्रणवत्क्रिया ।

दार्वाविडंगकंपिष्टैःसिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥

दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।

प्रक्लिन्ने सर्वस्मिन् विसर्पे दाहपाकाभ्यां चोपलक्षिते बाह्यांतर्व्रणवत्क्रिया
स्यात् । तथा दार्वादिभिः सिद्धं तैलं व्रणे हितं वातप्रधाने वीसर्प इत्य-
र्थाद्रम्यते । तथा कफपित्तोत्तरे वीसर्पे दूर्वास्वरसेन पक्वं घृतं हितम् ।

एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

एकत एकस्मिंश्चिकित्सापक्षे सर्वकर्माणि यथानिर्दिष्टानि रक्तमोक्षण-

मेकत एकस्मिन् पक्षे । एवं विसर्पोद्दिष्टया सर्वचिकित्सया रक्तमोक्षणस्य च वीसर्पशमने तुल्यत्वात् । ननु कथमेतत्स्यादित्याह ।

विसर्पो नह्यसंसृष्टः सोऽस्त्रपित्तेन जायते ।

रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुरोऽस्त्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृष्टोऽसंबद्धो न जायते । न कदाचिद्रक्त-
पित्ताभ्यामन्तरेणोत्पद्यत इत्यर्थः । अस्य च विसर्पस्य रक्तमेवाश्रयो नान्यः ।
अतोस्माद्बहुशो बहून् वारान् रक्तमेव हरेत् ।

न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम् ।

तेन दोषोऽप्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ३८ ॥

बहुदोषाय विसर्पिणे तद्घृतं न देयं यद्विरेचनं न भवति । पित्तं हि
वीसर्पे प्राधान्येन चिकित्स्यं । पित्तस्थं च विरेचनमुपक्रमप्रधानमिति । तेन
घृतेन विरेचनेन यस्मादुपस्तब्धस्तंभितो दोषस्त्वग्रक्तमांसानि पचेत् ।
तस्माद्विरेचनकरमेव घृतं योज्यमिति ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायां वीसर्पचिकित्सितं ना-
माष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं कुष्ठचिकित्सितमारभ्यते । संबंधश्चास्य निदानएवोक्त
इत्याह ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

त्वग्रक्तमांसादिदूषणात्तत्त्ववणामयस्वभावाच्च कायकार्श्यं कुष्ठिनः प्रा-
येणावश्यं भावि । अनेनैवानुसारेण वक्ष्यति । लेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नै रन्त-
रांतर इत्याह ।

कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।

कुष्ठवंतं नरं सर्वमेव स्नेहपानैरुपक्रमेच्छरीराध्यायनार्थम् । पूर्वमस्य स्नेहोपयोगो युक्त इत्यर्थः ।

तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितम् ॥ १ ॥

दशमूलामृतैरंडशाङ्गैर्यष्टामेषशृंगिभिः ।

तस्मिन्वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिभिः पक्वं तैलं घृतं वा हितम् ।

पटोलनिंबकटुकादार्वापाठादुरालभाः ॥ २ ॥

पर्पटं त्रायमाणां च पलांशं पाचयेदपाम् ।

द्व्याढकेऽष्टांशशेषेण तेन कर्षोन्मितैस्तथा ॥ ३ ॥

त्रायंतीमुस्तभूनिंबकलिङ्गकणचंदनैः ।

सर्पिषो द्वादशपलं पचेत्तत्तत्तत्कं जयेत् ॥ ४ ॥

पित्तकुष्ठपरीसर्पपिटिकादाहतुड्भ्रमान् ।

कंडुपांड्वमयान् गंडान् दुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ ५ ॥

विस्फोटविद्रवीगुल्मशोफोन्मादमदानपि ।

हृद्रोगतिमिरव्यंगग्रहणीश्वित्रकामलाः ॥ ६ ॥

अगंदरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।

अर्शोस्त्रपित्तमन्यांश्च सुकृच्छ्रान् पित्तजान् गदान् ॥ ७ ॥

पटोलादिपलांशं जले द्व्याढके पाचयेत् । तेनाष्टभागशेषेण काथेन तथा कर्षमात्रैस्त्रायंत्यादिभिर्घृतस्य पलानि द्वादश पचेत् । तदेवं तित्तकाख्यं सर्पिः पित्तकुष्ठादीन् जयेत् । अपरानपि पित्तजानामयान् हन्ति । एतैश्च द्वादशपलमात्रं पक्वं प्रकृष्टगुणं स्यादिति दृष्टं तत्त्वदर्शिभिर्महर्षिभिः ।

सप्तच्छदः पर्पटकः शम्याकः कटुका वचा ।

त्रिफला पद्मकं पाठा रजन्यौ सारिवे कणे ॥ ८ ॥

निबचंदनयष्ट्याहविशालेन्द्रयवामृताः ।

किराततिक्तकं सेव्यं वृषो मूर्वा शतावरी ॥ ९ ॥

पटोलातिविषामुस्तात्रायंतीधन्वयासकम् ।

तैर्जलेऽष्टगुणे सर्पिर्द्विगुणामलकीरसे ॥ १० ॥

सिद्धं तिक्तान्महातिक्तं गुणैरभ्यधिकं मतम् ।

सप्तच्छदादिभिः कल्कैर्घृतादष्टगुणे जले द्विगुणामलकरसे सर्पिः पक्वं
महातिक्तसंज्ञं गुणैश्चाभ्यधिकं तिक्तान्मतं मुनीनामिति शेषः ।

कफोत्तरे घृतं सिद्धं निबसप्ताहचित्रकैः ॥ ११ ॥

कुष्ठोषणवचाशालम्रियालचतुरंगुलैः ।

कफोत्तरे निवादिभिः कल्कीकृतैः पक्वं घृतं पिबेत् ।

सर्वेषु चारुष्करजं तौवरं सार्षपं पिबेत् ॥ १२ ॥

स्नेहं घृतं वा कृमिजित्पथ्याभ्रच्छातकैः स्मृतम् ।

सर्वेषु च कुष्ठेषु भ्रष्टातकोत्थं तुवरजं सार्षपजं वा स्नेहमथवा घृतं
गादिभिः साधितं पिबेत् ।

आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्वः स्मृतं घृतम् ॥ १३ ॥

पिबेत्कुष्ठं जयत्याशु भजन् सखदिरं जलम् ।

कर्णिकारस्य मूलेन शतवारान् घृतं पक्वं पिबन् कुष्ठं जयति खदिरयुतं
पानीयं सेवमानः ।

एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥

एभिरेव पूर्वोक्तैः स्नेहैर्यथायोगमभ्यञ्जनं हितम् ।

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

स्निग्धस्य कुष्ठिनः शोधनं योज्यं यद्विसर्पे कथितं तत्र चोक्तम् रसेन
युक्तस्त्रायंत्या द्राक्षया इत्यादि ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥

प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृंगाद्याश्च यथायथम् ।

ललाटादिषु चास्यातुरस्य बलापेक्षी वैद्यो शिरां विमोक्षयेत् । अत्यस्ते
कुष्ठे प्रच्छानं स्यात् । यथा यथास्वं शृंगाद्याश्च स्युः ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरंतरांतरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभंजनस्तथा ह्यस्य न स्याद्देहप्रभंजनः ॥ १७ ॥

अंतरांतरा स्नुतरक्तं कृतविरिक्तं च कुष्ठघ्नैः स्नेहैरेनं कुष्ठिनमाप्याययेत् ।
एवं कृते सत्यस्य कुष्ठिनो मुक्तरक्तस्य तथा विरिक्तस्यात एव रिक्तकोष्ठस्य
प्रभंजनो देहस्य प्रभंजनो विघातको न स्यात् ।

वासामृतानिबवरापटोलव्याघ्रीकरंजोदककल्कपक्कम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्रकुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥

वासादिभिः सिद्धं सर्पिर्विसर्पीदिघ्नं । एतच्च वज्रकसंज्ञं घृतं वदन्ति । इन्द्र-
वज्रावृत्तं ।

त्रिफलात्रिकटुद्विकंटकारिकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ।

सवचातिविषाग्निकैः सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्चित्रछीहवर्ध्माशमगुल्मान्हन्यात्कृच्छ्रांस्तन्महावज्रकाख्यम् २०

त्रिफलादिभिः कार्ष्णिकैः प्रत्यग्रस्नुहीक्षीरपलेन सहपिष्टैरेभिरीषधैर्वृत-
प्रस्थं चतुर्गुणजलसिद्धं क्रूरकोष्ठे स्नेहनं स्यात् । रेचनं च । तथा कुष्ठादीन्
दारुणान्हन्यात् । तच्च महावज्रकं नाम । उपच्छन्दसिकशालिन्यौ वृत्ते ।

दंत्याढकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वोषो विशुद्धिरुत् ॥ २१ ॥

दंत्याः षोडश पलानि जलद्रोणे पचेत् । तेन कायेन राबकोशातकीपले
घृतं पचेत् । तत्पीतमूर्ध्वाधो विशुद्धिकरं ।

आवर्तकीतुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ।
तन्मूलैस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥
पीत्वा तदेकदिवसांतरितं सुजीर्णे
भुंजीत कोद्रवसंस्कृतकांजिकेन ।
कुष्ठं किलासमपर्ची च विजेतुमिच्छन्
इच्छन्प्रजां च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च ॥ २३ ॥

आवर्तक्याः शतं द्रोणेऽपामष्टांशशेषितं पचेत् । तत्र काये तस्या मूलैः
कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तद्वृतमेकदिवसांतरितं पीत्वा सृष्टुजीर्णे
च घृते कोद्रवसंस्कृतेन कांजिकेन सह भुंजीत । कुष्टादीन् विबिगीषुः ।
प्रजां च विस्तीर्णमिच्छन् । ग्रहणं स्मृतिं चाभिलषन् । वसंततिलकावृत्तं ।

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।
कुष्टघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

यतेर्ब्रह्मचर्यस्थितस्य लेलीतकवसा माक्षीकजातीरसयुता कुष्टघ्नी स्यात् ।
लेलीतकवसा सौवर्चललवणतैलं गंधकमेके । जातीरसो बोलः । अथवा
समघृता खदिरासनोदकसहिता कुष्टघ्नी स्यात् ।

शालयो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियंगवाः ।
मुद्रा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जांगलम् ॥ २५ ॥
वरापटोलखदिरनिवारुष्करयोजितम् ।
मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत् ॥ २६ ॥
अन्नपानं हितं कुष्ठे न त्वम्ललवणोषणम् ।
दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषांस्त्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

शाल्यादिकमन्नपानं च वरादिभिर्योजितं कुष्ठे हितम् । इक्षुराजिर्बाकूची ।

अम्लादिकमन्नपानं न हितं कुष्ठे स्यात् । तथा दध्यादीनतिशयेन वर्जयेत् ।
प्रतिरोगं च यन्निदानवर्जनं तच्चिकित्सितमेवेत्यवगंतव्यम् ।

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः पृथक्त्रिभागाः पचितत्रिशाणाः ।

स्युन्नायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

एतत्पलं जर्जरितं विपक्वं जले पिबेद्वचोषविशोधनाय ।

जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलासं ग्रहणीप्रदोषमशांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।

षड्भ्रात्रियोगेन निहन्ति चैतद् हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ३० ॥

पृथक् प्रत्येकं त्रिभागेनापचितो न्यूनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः
पंचपृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः । लोकेपि चैवं प्रयुक्ता एव । यथा त्रिभा-
गोनास्त्रयो द्रम्मा देया इति । अत्र हि द्वौ द्रम्मौ तृतीयश्च द्रम्मस्त्रिभागेन हीन
इति गम्यते । तदेवं पटोलस्य शाणौ द्वौ धानकाश्चतस्रो भवंति । षड्धा-
नको हि शाणः । एवं पटोलमूलादिद्रव्याणां पंचानां प्रत्येकं षोडशधानकाः
स्युः । स्यान्नायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिका । किंभूते । नागरपादयुक्ते
सत्यौ नतु केवले । तदयमर्थः । त्रायंत्या धानकाः षट् । कटुकाया धा-
नकाः षट् नागरस्य धानकाश्चतस्रः । षोडशधानकास्तत्र मूलद्रव्यभागः ।
तदेवं पटोलादीनां पंचानामशीतिर्धानकाः । त्रायंतीकटुकयोः शुंठीपाद-
युतयोः षोडशधानकाः । इति षण्णवतिधानकाभिः पलं भवति । तदिदं
पलं जर्जरितं किञ्चिच्चूर्णितं जले विपक्वं दोषविशुद्ध्यर्थं पिबेत् । जीर्णे सत्यौ-
षधे जांगलमृगपक्षिणां मांसरसैः सह पुराणशाल्योदनमश्रीयत् । उपजाती
वृत्ते । एतच्च पीतं षड्भ्रात्रियोगेन षड्दिनान्युपयुक्तं कुष्टादीन् हन्ति । इन्द्र-
वज्रा वृत्तं ।

विडंगसारामलकाभयानां पलत्रयं त्रीणि पलानि कुंभात् ।

गुडस्य च द्वादशमासमेष जितात्मनां हंत्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठं श्वित्रं श्वासकासोदरार्शोमेहल्लीहग्रंथ्यरुग्जंतुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षोर्भिक्षोः प्राणान्माणिभद्रः किलेमम् ३२

विडंगसारादीनां समुदितानां पलत्रयं त्रीणि पलानि । कुम्भात्रिवृताया-
स्त्रीणि पलानि गुडस्य च द्वादशपलानि । एषः प्रयोगो जितेन्द्रियाणां मासमु-
पयुज्यमानो वक्ष्यमाणान् गदान्हति । उपेन्द्रवज्रातु जगौजगौगः । मासशब्दो-
पादानाच्च प्रत्यहमस्माद्योगादर्धपलं धानकानवरक्तिकात्रयसहितमभ्यव-
हरणीयत्वेनात्रावतिष्ठते । अन्यत्रापि प्रदेशे य एवंविधो निर्देशस्तत्र परि-
माणकल्पनायामयमेव न्यायोऽनुमतव्यः । माणिभद्राख्यो यक्षो भिक्षोः प्रा-
णान्मुमुक्षोर्जीवितं जिहासोरिमं सिद्धं योगं प्राणकरं प्राह जगादेत्यर्थः ।
अत्रभूते काले प्राहेति न तथा साधुकिलेत्यागमिकत्वं च सूचयति ।
शालिनीवृत्तं ।

भूर्निबन्निबन्निफलापन्नकातिविषाकणाः ।

मूर्वा पटोली द्विनिशा पाठातिक्तेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिह्याद्वन्ती त्रिवृद्धाह्नीश्रूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम् ।

भूर्निबादयस्तुन्या दंत्यादयश्च यथोत्तरम् । द्विगुणाश्रूर्णिता मधुसर्पिषा
लिह्यात् । कुष्टादीनामेतत्परं भेषजम् ।

वराविडंगकृष्णा वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

त्रिफलादीन्वा तैलघृतमाक्षिकैर्लिह्यात् ।

काकोदुम्बरिकावेष्टनिबाब्दव्योषकल्कवान् ।

हन्ति वृक्षकनिर्यूहः पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥

काकोदुम्बरिकादिकल्कवान् वृक्षकक्वाथः पानात्सर्वान् त्वग्रोगान्हन्ति ।
काकोदुम्बरिका फल्गुः । वृक्षको वत्सकः ।

कुटजाग्निनिबन्तृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्टघ्नीर्भक्षयेदभयाः ।

कुटजादिकाथे सिद्धाः पक्का हरीतकीर्मधुघृतसंयुक्ताः कुष्ठनुदो भक्ष-
येत् । आर्यावृत्तम् ।

दार्वाखदिरनिबानां त्वक् काथः कुष्ठसूदनः ॥ ३७ ॥

दाव्यादीनां त्वक्काथः कुष्ठनाशनः स्यात् ।

निशोत्तमानिबपटोलमूलतिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३८ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

कल्पयेत्खदिरनिबगुडूचीदेवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

निशादिभिः कषायः कृतः कफपित्तजं कुष्ठमुद्दलयति । सुष्टुसेवितो
यथा धर्मः । एभिरेव पूर्वोक्तैरौषधैः पक्वं वरं घृतं वातकुष्ठं जयति ।
एवमनयैव कल्पनया पृथक् खदिरादीन् कल्पयेत् । उपजातिस्वागते वृत्ते ।

पाठादार्वावन्हिषुणेष्टाकटुकाभि

मूत्रं युक्तं शक्रयवैश्चोष्णजलं च ।

कुष्टी पीत्वा मासमरुक् स्याद्दुदकीली

मेहीशोफीपांडुरजीर्णाकृमिमांश्च ॥ ४० ॥

पाठादिभिर्निद्रयवैश्च गोमूत्रं युक्तमथवोष्णजलं मासं पीत्वा कुष्टी नी-
रुक् स्यात् । अर्शसादिश्च । वैदैरंघ्रैर्म्लोयसगौमत्तमयूरम् ।

लाक्षादंतीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडंगं

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटिरूषम् ।

रक्तानिबं सुरतरुकृतं पंचमूल्यौ च चूर्णम्

पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मासं पीत्वा हितभोजी सन् कुष्ठं जयति । रक्ता
मंजिष्ठा । सुरतरुशब्दस्य नपुंसकत्वमौषधवाचित्वालोकाश्रयत्वाहिंग-

स्येति वा । पंचमूल्यौ दशमूलमित्यर्थः । मंदाक्रातामभयनतरुगागः समुद्र-
तुलैकैः ।

निशाकणानागरवेष्टतौवरं सवह्निताप्यं क्रमशो विवर्धितम् ।

गवांश्च पीतं वटकीकृतं तथा निहंति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२

निशादिकं क्रमेण विवर्धितं गोमूत्रेण पीतमथवा वटकीकृतं कुष्ठानि सु-
कृच्छ्राण्यपि निहंति । उशंतिवंशस्थमिदं जतौजरौ ।

त्रिकटूत्तमातिलारुष्कराज्यमाक्षिकसितोपला विहिता ।

गुलिका रसायनं स्यात्कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

त्रिकटुकादिभिर्गुलिका विहिता रसायनं कुष्ठद्वद् वृष्या च स्यात् । एवं
च सप्तसमाख्यात्रिकटुकत्रिफलेह्यत्र समुदायरूपत्वाद् द्व एव कल्पिते ।
आर्यो विपुलातुयान्थया पादभाक् ।

चंद्रशकलाग्निरजनीविडंगतुवरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः ।

वटका गुडांशकृप्ताः समस्तकुष्ठानि नाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ ४४ ॥

चंद्रशकलादिभिर्वटका गुडांशेन कृप्ताः शीलिता निःशेषकुष्ठानि घ्नन्ति ।
चंद्रशकला बाकूची । आर्यो गीतिः ।

विडंगभल्लातकबाकुचीनां सद्दीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सलांगलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन पिंडी विनिहंति कुष्ठम् ॥ ४५

विडंगादीनां चूर्णेन गुडेन पिंडीलांगलिकायन्विता कुष्ठं विजयते ।

शशांकलेखा सविडंगमूला सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

सयोमला सामलका सतैला कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहंति लीढा ॥ ४६

शशांकलेखाविडंगादिभिः सह तैलेन लीढा कृच्छ्राणि कुष्ठानि विनाश-
यति । उपजातिवृत्तम् ।

पथ्यातिलगुडैः पिंडी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।

गुडारुष्करजंतुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

पथ्यादिभिः सभल्लातकैः पिंडी कुष्ठं जयेत् । गुडादिभिर्वा कृता पिंडी कुष्ठं हंति ।

विडंगाद्रिजतु क्षौद्रं सर्पिष्मत्खादिरं रजः ।

किटिभश्चित्रदद्रुघ्नं खादेन्मितहिताशनः ॥ ४८ ॥

खदिरचूर्णं विडंगादियुतं मितहितभोजनः किटिभादिघ्नं खादेत् ।

सितातैलकृमिघ्नानि धात्र्यायामलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरूण्यपि ॥ ४९ ॥

सितादीनि लिहानो शेषकुष्ठानि कृच्छ्राण्यपि जयति ।

मुस्तं व्योषं त्रिफला मंजिष्ठादारुपंचमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिंबत्वक्सविशालाचित्रकोमूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागैर्नवभिः संयोजितं समध्वंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वपयुं सपांडुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमशंसि ।

वर्ध्मभगंदरपिडकाकंडूकोठापचीर्हति ॥ ५२ ॥

मुस्तादिकं समभागं सक्तुभागैर्नवभिः संयोजितं मध्वंशेन युतमेतच्चूर्णं प्रायोगिकं प्रयोगयोग्यं कुष्ठघ्नं सततं खादेत् । आर्यास्तिष्ठः ।

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

भल्लातकं बाकुचिकां वन्हिमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

रसायनोक्तेन विधिना तुवरास्थीनि शीलयेत् । भल्लातकं वा सोमराजं वा चित्रकमूलं वा शिलाजतु वा ।

इति दोषे विजितैस्तत्त्वकस्थेशमनं बहिः प्रलेपादिहितम् ।

तीक्ष्णालेपोत्क्लिष्टं कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

इत्येवं प्रकरेणांतर्विजिते दोषेऽत एव त्वक्स्थे बहिः प्रलेपादि हितम् ।
आदिशब्देन स्नानादिपरिग्रहः । ननु बहिर्भागस्थं कुष्ठं किमिति पूर्वमेव
प्रलेपादिना न जीयत इत्याह । तीक्ष्णेत्यादि । यस्मात्तीक्ष्णेन लेपेनोत्क्षिप्त-
मुत्क्षेपं प्रापितं कुष्ठं मलिने सदोषे काये विवृद्धिं याति । तस्मादंतःशुद्धे
काये प्रलेपादिकं हितम् । आर्या गीतिः ।

स्थिरकठिनमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ।

स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिपेत् ॥ ९५ ॥

स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटलैः स्वेदो
हितः । स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपैर्लिपेत् । गीतिराया ।

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।

तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्त्राव्यम् ॥ ९६ ॥

येषु कुष्ठेषु स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु शस्त्रं न क्रमते तेषु रक्तं दोषं च वि-
स्त्राव्य क्षारो निपातनीयः । क्रमत इति कृत्युत्साहेत्यादिना तद् ।

लेपोतिकठिनः परुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

पीतागदस्य कार्यो विषैः समंत्रो गदैश्चानु ॥ ९७ ॥

पाषाणवत्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरीभूते तथा पुराणे च
कुष्ठे सत्यानुरस्योपयुक्तो गदस्य विषैर्मंत्रसहितैर्लेपः कार्यः । अनु पश्चा-
दगदैश्च लेपः ।

स्तब्धातिमुत्तमुत्तान्यस्वेदनकुंडलानि कुष्ठानि ।

घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ९८ ॥

कुष्ठानि स्तब्धानि तथाऽतिमुत्तानि तथा स्वेदनानि कंडूवंति च शुष्क-
गोमयादिभिर्घृष्टान्यनंतरं प्रलेप्यानि ।

मुस्तात्रिफलामदनं करंज आरग्वधकलिगयवाः ।

सप्ताहकुष्ठफलानीदाव्यसिद्धार्थकं स्नानम् ॥ ९९ ॥

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोग्धर्षः ।

त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबोधनः पांडुरोगघ्नः ॥ ६० ॥

मुस्तादयः स्नानं स्यात् । एष एव कषायो वमनं वर्णकरस्तथोग्धर्ष-
स्त्वग्दोषादिप्रबोधनः पांडुरोगघ्नश्च स्यात् ।

करवीरनिंबकुटजाच्छम्याकाच्चित्रकाच्च मूलानाम् ।

मूत्रे दर्विलेपीकाथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥

करवीरमूलादिना चतुर्गुणे गोमूत्रे कथिते दर्विलेपी काथो लेपेन कुष्ठापहः ।

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजातफलं त्वचो दाव्याः ।

सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥

सितकरवीरमूलादयः सुमनःपल्लवयुतो लेपो निश्चितं कुष्ठघ्नः ।

शैरिषीत्वग्पुष्पं कार्पास्थाराजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६३ ॥

व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ।

कोलमात्रगुटिकार्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६४ ॥

शिरीषत्वगादिलेपश्चतुःप्रकारः कुष्ठजित् । व्योषादिभिर्द्रव्यैः समाशै-
स्तदर्थविषोपेतैः कोलप्रमाणा वटिका लेपतः श्वित्रं कुष्ठं हन्ति । आर्याऽष्टौ ।

निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्ठाश्वगंधे सुरदारुशिथुः ।

ससर्षपं तुंबरुधान्यवन्यं चंडावचूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्तयितुं यतेत ।

तेनास्यकंदूपिटिकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ६६ ॥

पूर्वं तैलाभ्यक्तं शरीरं निंबादिभिः समभागेन चूर्णांकृतैरुद्धर्तनार्थं यत्नं
कुर्यात् । तथा । एवं कृतेस्यातुरस्य कंड़ादयः शाम्यन्ति । उद्धर्तनानंतरमुष्ण-
जलस्नानं कार्यम् ।

मुस्तामृतासंगकटकटेरीकासीसकंपिष्टककुष्ठरोधाः ।

गंधोपलः सर्जरसो विडंगं मनःशिलालेकरवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्याद्वचूर्णनार्थम् ।

दुद्रुः सकंडूः किटिभानि पामा विचर्चिका चेति तथा न संति ६८

मुस्तादीनि समान्येतानि चूर्णानि कृत्वा तानि तैलाभ्यक्तदेहस्याव-
चूर्णनार्थं दद्यात् । तथा । एवमवचूर्णिते सति ददुरित्यादयो नश्यति । च-
त्वार्यैतान्युपजातिसंज्ञानि वृत्तानि ।

स्रुग्गंडे सर्षपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्धिचर्चिकां हंति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ६९ ॥

मनःशिलालेमरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।

तथा करंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ७०

सर्षपाणां कल्कः स्रुग्गंडे कुकूलाम्नी पाचिते लेपेन विचर्चिकां हंति ।
रागवेगो लज्जां यथा । मनःशिलादयः प्रलेपात् कुष्ठहृत्तद्देव करंजादिगो-
मूत्रपिष्टं । उपजातिवृत्तं ।

गुग्गुलुमरिचविडंगैः सर्षपकासीससर्जरसमुस्तैः ।

श्रीवेष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्ठकंपिष्टैः ॥ ७१ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं वृष्टं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

गुग्गुल्वादिभिरेतैश्चक्रजतैलेन मिश्रितैः सूर्यरश्मितमैर्धृष्टं कुष्ठं द्राक् न-
श्यति । चाक्रिकं तैलं सद्यः पीडितं चक्रस्थमेवोष्णं तैलं । केचित्तु बहुकाल-
कृते तैलपीडनात् कोट्टककाशदेवदारुकाष्ठवत्खंडशः पाटितायुक्त्या यत्तैलं
गृह्यते तच्चक्रतैलमित्याहुः ।

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ ७३ ॥

तेनालिप्तं सिध्मसप्ताहाद्धर्मसेविनोपैति ।

मासान्नवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

मरिचादिकं तैलेन युक्तं सप्तदिनानि तान्त्रभाजने स्थितं तेन च मरि-
चादिना सिध्ममालिप्तं धर्मसेविनो नरस्य सप्ताहेनापैति । मांसाद्यत्स-
द्योत्थितं श्वित्रं नश्यति । स्नानेन विना विशुद्धस्य नरस्य । चतस्र आर्याः ।
आर्याश्च जघनचपलाः ।

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्त्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यंगात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

अपामार्गक्षारोदके सप्तवारान् परिस्त्रुते सुवर्णलततैलं पक्वमभ्यगेन सि-
ध्मं नाशयति ।

वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्वीजम् ।

तत्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

काकजंघामूलं वमन्याः पत्रं मूलकबीजं तत्रेणांगारकदिने लेपः सिध्म-
घ्नः सिद्धः ।

जीवन्तीमंजिष्ठादार्वि कं पिच्छकं पयस्तुत्थम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥

देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्युक्ता ।

चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

एष घृततैलपाकः घृततैलाभ्यां पाको यस्य योगस्य स घृततैलपा-
को गमकत्वात्समासः । सिद्धो निष्पन्नः । सिद्धेऽस्मिन्याके सर्जरसो मदनेन
सह देयः । तेन सिद्धेन योगेन विपादिकाऽभ्यक्ता नश्यति । तथा चर्मै-
ककुष्ठादिकं च शाम्यति । क्षीरमत्रार्कं ग्राह्यं यौगिकत्वाद्द्वैधव्यवहाराच्च ।
आर्यास्तिस्रः ।

मूलंसप्ताहत्वात्त्वक्शिरिषाश्च मारादर्कान्मालत्याश्चित्रकास्फोटनिर्वात् ।
 बीजं कारंजं सार्षपं प्रापुनाटं श्रैष्ठा जंतुर्धं त्र्यूषणं द्वे हरिद्रे ॥ ७९ ॥
 तिलतैलं साधितं तैः समूत्रैस्त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।
 अभ्यंगेन श्लेष्मवातोद्भवानां नाशाय वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८० ॥

सप्तपर्णमूलं शिरीषादीनां त्वक् करंजादीनां बीजं तथा त्रिफलादय
 एतैर्गोमूत्रसहितैस्तिलतैलं पक्का वातकफोद्भवानां त्वग्दोषाणां तथा दुष्ट-
 नाडीव्रणानामभ्यंगेन नाशाय वज्रकसंज्ञमेतदलं समर्थम् । तथा वज्रतुल्यम-
 व्याहतशक्तित्वात् ।

एरंडताड्यर्धघननीपकदंबजार्ङ्गिकंपिष्टवेष्टफलिनीसुरवारुणीभिः ।
 निर्गुञ्जरुष्करसुराहसुवर्णदुग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलिशिलापटुतालविश्वैः ८१
 तुल्यल्लुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।
 अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्रार्शोग्रंथिमालाघ्नम् ॥ ८२ ॥

एरंडादिभिस्तुल्यल्लुगर्कदुग्धमिश्रं तैलं पक्कं महावज्रसंज्ञं स्मृतम् । अ-
 विशेषेण वज्रकगुणं श्वित्रादिघ्नम् । वसंततिलके आर्या च ।

कुष्ठाश्चमारभृङ्गार्कमूत्रल्लुक्क्षीरसैधवैः ।
 तैलं सिद्धं विषावापमभ्यंगात्कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

कुष्ठादिभिः सिद्धं तैलं विषावापमभ्यंगात्परं कुष्टहत् ।

सिद्धं सिक्थकसिंदूरपुरतुल्यकताड्यैः ।
 कच्छूं विचर्चिकां वाऽऽशु कटुतैलं नियच्छति ॥ ८४ ॥

सिक्थकादिभिः पक्कं सर्षपतैलं कच्छुादीनिहन्ति ।

लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।
 तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रुषूक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ८५

लाक्षादयो निघा च तक्रोन्मिश्रो दद्रुषु लेप-उक्तः । मूलकबीजं च
तक्रमिश्रं तद्वत् । शालिनीवृत्तम् ।

चित्रकसोभाजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारूणी ।

सदिरो धवश्च लेपः श्यामा दंती द्रवन्ती च ॥ ८६ ॥

लाक्षारसांजनैलापुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।

दधिमंडयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

चित्रकादयो दधिमंडान्विताः पादैः षड्वातश्लेष्मकुष्ठघ्ना गदिताः ।
तत्र चित्रकसोभाजनकावित्येको लेपः । गुडूच्यपामार्गदेवदारूणीति द्वितीयः ।
एवमन्येपि वेद्याः । आयौ ।

जलवाप्यलोहकेसरपत्रछवचंदनमृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥

जलादीनि भागोत्तराणि सिद्धः पित्तकफकुष्ठे प्रलेपः । जलं बालकं ।
वाप्यं कुष्ठम् । जघनचपलार्या ।

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यंगो दह्यमानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चंदनमधुकप्रपौडरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८९ ॥

ऋदे प्रपतति चांगे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।

शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

तिक्तद्रव्यसाधितैर्घृतैस्तथा जलेन धौतैर्घृतैरभ्यंगो दाहयुक्तेषु कुष्ठेषु
हितः । ऋदे च प्रकर्षेण पतति सति तैलैश्चंदनादिभिर्युक्तैरभ्यंगः । च-
शब्दादृतैश्च । प्रकृतत्वाद्वितः । अंगे दाहादिमति शीतप्रदेहसेकास्तिकं
च घृतं हितम् । व्यधनं सिराव्यधः ।

खदिरवृषर्निबकुटजाः श्रेष्ठाः कृमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः ।

अंतर्बहिःप्रयुक्ताः कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ९१ ॥

खदिरादयो गोमूत्रान्विता अभ्यन्तरं बाह्यतश्च युक्ताः रुमियुतकु-
ष्टहतः ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्र्यम् ॥ ९२ ॥

वाताधिकेषु कुष्ठेषु घृतमग्रे पूर्वं हितम् । श्लेष्माधिकेषु च वमनम् । पि-
त्तोत्तरेषु रक्तमोक्षो विरेचनं चाग्रे हितम् ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्दोषास्तदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ९३ ॥

निर्दोषास्तदोषाणां तथा संशोधिताशयानां कुष्ठानां ये लेपा युज्यन्ते
तेषां सद्यः शीघ्रमेव सिद्धिरामयनिवृत्तिर्भवति । अत एवेदमाह ।

दोषे हतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शमने ।

स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्तते साध्यम् ॥ ९४ ॥

दोषे वातादौ हते रक्तेऽपनीते बाह्येऽभ्यन्तरे शमने कृते स्नेहे कृते च काल-
ले युक्ते कुष्ठं साध्यं नातिवर्तते । अपितूपशाम्यति । आर्या षट् । अन्यत्र
बध्नचपलाः ।

बहुदोषः संशोध्यः कुष्टी बहुशोनुरक्षता प्राणान् ।

दोषे ह्यतिमात्रहते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ ९५ ॥

बहुदोषः कुष्टी प्राणान् रक्षता भिषजा पुनः पुनः संशोध्यः । एकहे-
लयैव कस्मान्न शोध्यत इत्याह । यस्माद्दोषेऽतिमात्रहते सत्यबलं नरं वातो
द्रागेव हन्यात् । आर्या ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ।

शुद्धिर्भूधिस्यान्निरात्रप्तिर्रात्रात्पष्टे षष्ठे मास्यसृग्मोक्षणानि ॥ ९६ ॥

असौ कुष्ठी पक्षेण वमनानि सेवेत । मासान्मासादधःशोधनानि भवेत् ।
शिरसि त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात् । षष्ठे मासि रक्तमोक्षश्च स्यात् ।

यो दुर्वातो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।

मिःसर्दिहं यात्यसाध्यस्वमेवं तस्मात्कृत्स्नाग्निर्हरेदस्य दोषान् ९७

यः कुष्ठी कृतासस्यम्बमनविरेचनः स्यात् । असावुद्धतैर्दोषैर्व्याप्यते । एवं
निश्चयेनासाध्यत्वं याति । तस्माद्देतोरस्य कुष्ठिनः कृत्स्नाग्निखिलान् दोषा-
न्निर्हरेत् । शालिनीवृत्तम् ।

व्रतदमयमसेवात्यायशीलाभियोगो

द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि

प्रकटितमलपापं कुष्टमुन्मूलयति ॥ ९८ ॥

व्रतादिसेवात्यायमभासो द्विजादिपूजा सर्वसत्त्वमैत्री शिवाद्याराधनानि
कुष्टं प्रकटितमलपापं नाशयति । शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीभृङ्गाकदत्तपुत्रारुणदत्तविरचिताष्टांगहृदयटीकायां चिकि-
त्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अस्मानन्तरं श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यायते ॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चिकित्सासाम्यमाह ।

कुष्ठादपि कीमत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यस्वम् ।

श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

यद्यस्मात्कुष्टादपि बीभत्सं जुगुप्सितं निर्यं तथा शीघ्रतरमसाध्यत्वं श्वित्रं याति । अतोऽस्मादेतोस्तस्य श्वित्रस्य शमाय यत्नं कुर्यात् । यथा ज्वलिते गृहे । आर्या ।

संशोधनं विशेषात्प्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ।

श्वित्रे स्नंसनमग्न्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥

तं पीत्वा भक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।

सेवेत विरिक्ततनुरूप्यहं पिपासुः पिबेत्पेयाम् ॥ ३ ॥

प्रथममेव शरीरस्य संशोधनं विशेषेण मयोजयेत् । तदेवाह । श्वित्रे मलयूरसो बाकूचिकाकाथः सह गुडया स्नुह्या सगुडो विरेचनमिष्यते । मुखचपला । तं काथं पीत्वाऽभ्यक्तशरीरः सन् यथाशक्ति सूर्यकिरणसंतापं भजेत् । विरिक्तश्च सन् पिपासितः पेयां त्रीणि दिनानि पिबेत् ।

श्वित्रेऽगे ये स्फोटा जायंते कंटकेन तान् भिद्यात् ।

स्फोटेषु निष्कृतेषु तु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥

मलयमसनं प्रियंगूं शतपुष्पां चांभसा समुत्काथ्य ।

पालासं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

श्वित्रे साभ्यंगे ये स्फोटा उद्भवन्ति तास्फोटकान् कंटकेन भिद्यात् । स्फोटेषु निष्कृतेषु सत्सु प्रातः प्रातस्त्रीणि दिनानि मलयादीनि समुत्काथ्य पिबेत् । पालाशं वा क्षारं फाणितयुक्तं यथाशक्ति पिबेत् । तिस्र आर्याः ।

फलवक्षश्चक्षुषलकलनिर्यूहेणेंदुराजिकाकल्कम् ॥

पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तत्रेण भोजनं निर्लवणम् ॥ ६ ॥

फल्गो अक्षस्य च त्वचो निर्यूहः काथस्तेन बाकूच्याः कल्कं पीत्वा उष्ण आतपे स्थितस्य स्फोटेषु जातेषु सत्सु तत्रेण सह भोजनं निर्लवणं हितम् । आर्यासीतिः ।

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिःकुंभे स्थापितं शौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्टदृष्टं विधानम् ॥७॥

गोमूत्रं चित्रकादियुक्तं माक्षीकान्वितं घृतकुंभे स्थापितं पक्षं यावत् प-
क्षादूर्ध्वं श्वित्रवता तत्पेयं । अस्मै च श्वित्रिणे कुष्टोक्तं विधानं । अस्मै इति
क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वं ।

मार्कवमथवा खादेद्भ्रष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।

बीजकसृतं च दुग्धं तदनुपिवेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥

भृंगराजं वा तैलेन भ्रष्टं लोहपात्रस्थं खादेत् । भुक्त्वा च पश्चाद्बीजकसृतं
क्षीरं श्वित्रशाल्यै पिबेत् । आर्या ।

पूतीकार्कव्याधिघातस्तुहीनां मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।

घ्नंत्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रूपामाकोष्ठान्दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥

पूतिकादीनां पल्लवा गोमूत्रेण पिष्टास्तथा जातिपल्लवा गोमूत्रपिष्टाः
प्रलेपतः श्वित्रादीन् घ्नति ।

द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं वा श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥

हीपिसंबंधि चर्म दग्धं हस्तिजं च चर्म दग्धं तैलान्वितो लेपः श्वित्रेऽ-
तिशयेन वरः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोपि हन्ति ॥ १० ॥

पूतिः कीटो राजवृक्षजेन क्षारेण लेपत एक एव श्वित्रं हन्ति । पूतिः कीटो
वर्षाकालोद्भवः । पिल्लिकेति लोके प्रसिद्धः । शालिन्यौवृत्ते ।

रात्रौ गोमूत्रे चासितान् जर्जरांगानन्विच्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून् ।
एवं वारांस्त्रीस्तैस्ततः श्लक्ष्णपिष्टैः स्नुह्या क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ११

स्फोटहेतून् भलातकान् जर्जरीकृतान्निशि गोमूत्रे स्थितान् दिवसे छा-

यायां शोषयेत् । एवं त्रीन् वारान्मूत्रस्थितांश्छोषयेत् । शोषितांश्च ततो-
नंतरं तैः क्षुद्दीक्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टैः श्वित्रशात्त्यै लेपः । वैश्वदेवी ।

अक्षतैलकृतो लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी ।

शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीबेरं वा तदाद्भुतम् ॥ १२ ॥

कृष्णसर्पजा मषी ह्यक्षतैलेन द्रुतो लेपो मयूरपित्तलेपश्च पूर्वगुणः ।
अथवा ह्रीबेरं दग्धं तेनाक्षतैलेनालोडितं लेपस्तद्वत् ।

कुडवो वल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ।

मूत्रेण गवां पिष्टः सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ १३ ॥

बाकूचीबीजं पलचतुष्टयम् । हरितालपलं गोमूत्रेण पिष्टं श्वित्रे सवर्णकरं
स्यात् । आर्या ।

क्षारे सुदग्धे गजलिङ्गजे च गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवलगुजानाम् ॥ १४ ॥

श्वित्रं जयेच्चिकणतांगतेन तेन प्रलिपन्बहुशः प्रघृष्टम् ।

कुष्ठं मषीं वा तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥ १५ ॥

गजपुरीषजे क्षारे सुदग्धे द्रोणप्रमाणे यथाप्रमाणं गजस्य मूत्रेण
क्षारविधिना परिस्रुतेऽस्मिन्बाकूचीबीजं दत्त्वा पचेत् । किंभूतम् । दश-
भागयुक्तम् । दशभिर्भागैः प्रकृतत्वात् क्षारस्य संबंधिमिश्रितं तेन चि-
कणतां गतेन पुरुषो बहुशः प्रघृष्टं श्वित्रं प्रलिपन् जयेत् । कुष्ठादींश्चा-
धिमांसरूपता यच्च व्रणे स्यात्तच्च जयेत् । उपजाती ।

भञ्जातकद्वीपिसुधार्कमूलं गुंजाफलत्र्यूषणशंखचूर्णम् ।

तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पंच क्षारद्वयं लांगलिकां च पक्त्वा ॥ १६ ॥

स्तुर्गर्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।

कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मांसेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

शुत्वा शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

भलातकादिकं खुर्कयोर्दुग्धे पक्का घनमायसपात्रस्थितं तदेतच्छला-
कया लेपं कुष्टादिषु विदधीत । इंद्रवज्रोपजाती । श्वित्रं कस्यचिदेव
नरस्य क्षीणकलुषस्य शुध्यादिभिः श्याम्यति । आर्या ।

इति श्वित्रचिकित्सा ।

अस्मादनंतरं कृमिचिकित्सितं व्याख्यायते चिकित्सासामान्यात् ।

स्निग्धस्विन्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।

उत्क्लेशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १९ ॥

सुरसादिगणं मूत्रे काथयित्वा र्धवारिणि ।

तं कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥

सतैलस्वर्जिकाक्षारं गुंज्याद्विस्ति ततोहनि ।

तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनम् ॥ २१ ॥

त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायालोडितं ततः ।

ऊर्ध्वाधः शोषिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥

कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।

काले विडंगतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

कृमिणमुदरं यस्येति पामादित्वादन्मृत्ययः । तस्मिन् कृमिणोदरे
स्निग्धस्विन्ने तथा गुडादिभिरुत्क्लेशिताः स्वस्थानाश्चाविताः कृमयः कफश्च
यस्य तस्मिन्स्तथाभूत उदरे तथा समुत्क्लेशितादनंतरं तां रात्रिं सुखोषिते
सति सतैलस्वर्जिकाक्षारं विस्ति गुंज्यात् । कथमित्याह । सुरसादिगणं गो-
मूत्रेऽर्धवारिणि काथयित्वा ततस्तं कषायं कणादीनां कन्केन योजितं
मिश्रं कृत्वा । ततो निरूढादनंतरं तस्मिन्नेवाहनि तं निरूढं विरेचनं
त्रिवृत्कल्कं फलादिकषायालोडितं पाययेत् । ततोऽनंतरमूर्ध्वाधः शोषिते

तस्मिन् पंचकोलयुतं क्रमं पेयाविलेप्यादिकं कुर्यात् । ततः कट्वादिभिः
कषायैः परिषेचितं समनंतरं यदा संधुक्षितोभिस्तदा तस्मिन्काले विडंग-
तैलेन तमनुवासयेत् ।

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्ध्वगेष्वनु ।

उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्त्रेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥

शिरोरोगप्रतिषेधे यदुक्तं तन्मूर्ध्वगेषु कृमिष्वाचरेत् । अनु पश्चात्
प्रभूततिक्तकटुकमल्पस्त्रेहं च भोजनमाचरेत् ।

विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।

पिबेत्सस्वर्जिकाक्षारं यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥

तथा विडंगादिभिस्तक्रसाधितां पेयां पिबेत् ।

रसं शिरीषाकिणिहिपारिभद्रकर्केबुकात् ।

पलाशबीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥

सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान् पृथक् ।

शिरीषादिरसं पिबेत् । किणिही गिरिकर्णिका । पलाशबीजादीनां वा
रसं माक्षिकान्वितं पृथक् पिबेत् । अथवा सुरसादीन् क्षौद्रयुतान् पृथक्
लिह्यात् ।

शतकुत्वोश्वविट्चूर्णं विडंगक्काथभावितम् ॥ २७ ॥

कृमिमान्मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ।

अश्वपुरीषचूर्णं बहून् वारान् विडंगक्काथेन भावितमथवाऽश्वशकृच्चूर्णं
त्रिफलाक्काथेन साधितं मधुना कृमिमालिह्यात् ।

शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमं च तत् ॥ २८ ॥

शिरोगतेषु कृमिषु तच्छिरोगनिषेधोक्तं चूर्णं प्रथमं नस्यं वा चरेत् ।

आखुकर्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

पक्ता पूपलिकां खादेद्धान्याम्लं च पिबेदनु ॥ २९ ॥

सर्पचकोललवणमसांद्रं तक्रमेव वा ।

तथा मूषीककर्णीपल्लवैः सूक्ष्मचूर्णितैः शालिचूर्णमिश्रितैः पूपलिकां पक्ता
खादेत्तदनुपश्वाच्च धान्याम्लं पिबेत् । अथवा तक्रं मथितं पंचकोललवण-
युतं पिबेत् ।

नीपमार्कवनिगुंडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥ ३० ॥

विडंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

नीपादिष्वयमेव पूर्वोक्तो मूषिकपर्णीपल्लवविधिः कल्प्यः । अथवा पिष्टै-
र्विडंगचूर्णमिश्रितैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडंगतंडुलैर्युक्तमर्धारौरातपस्थितम् ॥ ३१ ॥

दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ।

मुराहसरलस्नेहं पृथगेवं प्रकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

अरुष्करजं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् । किंभूतम् । अर्धभागप्रमाणै-
र्विडंगतंडुलैर्मिश्रितं तथा दिनमातपस्थितम् । दिनमित्यंतसंयोगे द्वितीया ।
देवदार्वादितैलं पृथगेवं विडंगतंडुलाम्बितमातपस्थितं कल्पयेत् ।

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्वास्तिविरेचने ।

पुरीषजेषु कृमिषु सुतरां वास्ति विरेचनं च स्यात् ।

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

कफजन्मसु कृमिषु शिरोविरेकं नस्यं वमनं शमनं च कुर्यात् ।

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सां ।

इंद्रलसविधिश्रात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

रक्तोत्थानां कृमीणां कुष्ठचिकित्सितात्मतीकारं विदध्यात् । त्यब्लोपे पंचमी । कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्येत्यर्थः । रोमभोजिषु कृमिष्विद्रुलुप्तविधिरुत्तरे वक्ष्यमाणशिरोरोगप्रतिषेधः कार्यः ।

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च पर्णवंति ।
समासतोम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिहासुः परिवर्जयेच्च ॥ ३९ ॥

कृमीन् जिहासुः क्षीरादीन् वर्जयेत् । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायां सर्वांगसुंदराख्यटीकायां चिकित्सितस्थाने श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । सर्वचिकित्साबाधितत्वात् ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

केवलं निरुपस्तंभमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ १ ॥

स्नेहाक्रांतं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।

यूषैर्ग्राभ्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥

पायसैः कसरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः ।

वातघ्नैस्तर्पणैश्चाघ्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत्ततः ॥ ३ ॥

स्वम्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शंकराद्यैः पुनः पुनः ।

केवलं शुद्धं तथा निरुपस्तंभमन्येनाधानकेन समीपसंभविनाऽनाधारितमीदृशं वायुं स्नेहैरादावेवोपाचरेत् । कथमित्याह । सर्पिरित्यादि । ननु तैलस्य पवनविजये प्राधान्यादेवं निर्देशः कर्तुं युक्तः । तैलवसामज्जासर्पिः-

पानैरिति । युक्तमाह भवान् । किंत्वाजन्मसात्स्यात्सर्पिःप्रधानमनवरतमिति सर्पिः प्रागुपन्यस्तम् । सर्पिःपानादिभिस्तावत्स्नेहयेत् । यावत्स्नेहोद्वेगः क्रम इत्यादिस्नेहलक्षणं स्यात् । स्नेहाक्रांतं च नरं पयोभिः समाश्वास्य पुनः-पुनर्यूषादिभिः स्नेहान्वितैः स्नेहयेत् । तथा तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्नेहयेत् । ततोऽनंतरं सुष्ठुभ्यक्तं संतं शंकराद्यैः स्वेदैः स्वेदविधिगदितैः पुनः-पुनः स्वेदयेत् । एवं स्वेदिते सति यो गुणः स्यात्तमाह ।

स्नेहाक्तं स्विन्नमंगं तु वक्रं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥

यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

स्नेहाभ्यक्तं गात्रं स्विन्नं सहक्रं स्तब्धं च तथा सरुजं यथेष्टं सुखमेवा-नामयितुं शक्यते । झलझलसंचलनेऽनुपसर्गाणां वामिनुमीति नामयितु-मित्यत्र न ह्रस्वत्वं । एतदेव दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपादयन्नाह ।

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ॥ ५ ॥

शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

हि यस्माच्छुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेदसंयोजनेन कर्मण्यतां नेतुं श-क्यन्ते । किं पुनर्जीवतां गात्राणि न शक्यन्ते । शक्यंत एवेत्यर्थः । शक्यमिति पूर्वोक्तक्रममात्रे नपुंसकत्वमेकत्वं वा । यथा कालिदासस्य । शक्यमंगुलिभि-रुद्धृतैरधः शाखिनां पतितपुष्पकोमलैः । पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कच-यितुं तवालकानिति ।

हर्षतोदरुगायामशोफस्तंभग्रहादयः ॥ ६ ॥

स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।

स्विन्नस्य पुंसो हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यन्ति मृदुत्वं च गात्रेषु जायते ।

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ७ ॥

बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणं चास्याभिवर्धयेत् ।

तथा स्विन्नस्य स्नेह उपयोजितो धातून् विशुष्कान् द्रागेव पुष्पाति तथाऽस्य वातरोगिणो बलादीनभिवर्धयेत् ।

असक्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥

तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

तमातुरं पुनः स्नेहस्वेदाभ्यां योजयेत् । तथैवं कृते स्नेहमृदौ कोष्ठे
सति सर्वे वातरोगा नश्यन्ति ।

यद्येतेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥

मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।

अनेन कर्मणा चेन्न शाम्यति वातामयस्तदा तं वातामयिनं मृदुभिर्द्रव्यैः
कणिकारादिभिः स्नेहान्वितैर्विशोधयेत् ।

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥

पयसैरंडतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ।

तिल्वकेन पक्वं सातलया वा पक्वं क्षीरेण वा सहैरंडतैलं पिबेत् । तच्च पीतं
दोषहरं शिवं च स्यात् । ननु किमित्यनुलोमनं क्रियत इत्याह ।

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥

स्रोतो रुध्वाऽनिलं रुध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

यस्मात्स्निग्धादिभिराहारैर्मलश्चितः स्रोतांसि रुध्वा वायुं रुध्यात् ।
तस्मान्मारुतमनुलोमयेत् ।

दुर्बलो यो विरेच्यः स्यात्तं निरूहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥

दीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।

संशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥

यो नरो दुर्बलो विरेचनाहो भवेत्तं नरं निरूहैरुपाचरेत् । किंभूतैः ।
दीपनैः पाचनीयैश्च । अथवा तद्युक्तैर्दीपनीयपाचनीययुतैर्भोज्यैरुपाचरेत् ।
अनंतरं सम्यक्शुद्धस्य बन्धावुत्थिते सति पुनरपि स्नेहस्वेदौ हितौ ।

आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।

सुखांबुना षट्चरणं वचादिं वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

संघुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।

मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्बिल्वशलाटुभिः ॥ १५ ॥

आमाशयगते वाते सति तथा वमितश्वासौ प्रतिभोजितश्च तस्मिन्वमिते प्रतिभोजिते नर उष्णजलेन षट्चरणं वचादिगणं प्रयोजयेत् । षट्चरणयोगः संप्रहादेवावगंतव्यः । तत्रैवं पठ्यते । दार्वाकिलिंगकटुकातिविषाभिपाठामूत्रेण सूक्ष्मरजसा धरणप्रमाणाः । पीता जयंति गुदजोदरकुष्ठमेहकोष्ठानिलादयपवनग्रहर्णीप्रदोषानिति । धरणं पलस्य दशमो भागः । अग्नौ संदीपिते सति तन्नरं केवलं वातिको विधिः कार्य इति शेषः । नाभिप्रदेशस्थे वाते मत्स्यान् बिल्वशलाटुभिः सिद्धान् योजयेत् ।

बस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते वावपीडकः ।

अधोनाभेः स्थिते वातेऽवपीडकः शस्यते । चशब्दान्मत्स्याश्च ।

कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥

कोष्ठगे वायौ क्षाराद्याः पाचना दीपनाश्च हिताः ।

हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धम्

हृदयस्थिते समीरणे क्षीरं शालिपर्ण्या शृतं हितम् ।

शिरोबस्तिः शिरोगते ।

त्लेहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥

शिरोगते तु शिरोबस्तिः शस्यते । त्लेहिकं नस्यं तथा धूमः कर्णादि-तर्पणं च हितम् ।

स्वेदाभ्यंगानि वातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।

त्वक्स्थे मरुति स्वेदादीनि हितानि । हृदयभियं चान्नं च हितम् ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥

रक्तस्थे मरुति शीताः प्रदेहा रक्तमोक्षणं च हितम् ।

विरेको मांसमेदस्थे निरूहाः शमनानि च ।

मांसमेदःस्थिते वायौ विरेकस्तथा निरूहाः शमनानि च हितानि ।

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जागतं जयेत् ॥ १९ ॥

अस्थिमज्जास्थं मारुतं बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैर्बयेत् ।

प्रहर्षोन्नं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

शुक्रस्थे समीरणे प्रहर्षणं तथा बलशुक्रकारि चान्नं हितम् ।

विबद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥

विरिक्तं प्रतिभुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।

शुक्रं च रुद्धमार्गं दृष्ट्वा विरेकं च दद्यात् । विरिक्तं प्रतिभुक्तं च नरं
पूर्वोदितां क्रियां कारयेत् । हक्रोरन्यतरस्यामिति प्रतिभुक्तस्यापि कर्मत्वम् ।

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥

सिताकाश्मर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ।

वातेन गर्भे शुष्के सति बालानां च विशुष्यतां शर्करादिभिः सिद्धं
क्षीरमुत्थापने हितम् ।

स्त्रावसंधिशिरोप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥

स्त्रावादिप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनं हितम् ।

तैलं संकुचितेऽभ्यंगो माषसैधवसाधितम् ।

संकुचितेऽंगे सति माषसैधवसाधितं तैलमभ्यंगः ।

आगारधूमलवणतैलैर्लेपः स्त्रुतेऽसृजि ॥ २३ ॥

सुप्तेऽंगे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।

रक्ते स्नुते सत्यागारधूमादिभिल्लैः । सुप्ते गात्रे तथा वेष्टनयुक्ते चोप-
नाहः कार्यः । उल्लेपकादीनामसाध्यान्महात्ययत्वादपतानकस्य तावच्चिकि-
त्सामाह ।

अथापतानकेनार्तमस्त्रस्ताक्षमवेपनम् ॥ २४ ॥

अस्तब्धमेद्रमस्वेदं बहिरायामवर्जितम् ।

अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

अथानंतरं वातव्याधयः संज्ञानिर्दिष्टाः प्रस्तूयन्ते । एनमपतानकार्त्तं नर-
मस्त्रस्ताक्षादियुक्तं यावदखट्वाघातिनं च त्वरितं कृत्वोपक्रमेत् ।

तत्र प्रागेव सुस्निग्धं स्विन्नाग्निं तीक्ष्णनावनम् ।

स्रोतोविशुद्धये युञ्ज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥

विदार्यादिगणकाथदक्षीररसैः शृतम् ।

नातिमात्रं तथा वायुर्व्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥

तस्मिन्नपतानकार्त्ते नरे पूर्वमेव च सुष्टुस्निग्धाग्निं स्विन्नाग्निं च तीक्ष्णं
नस्थं त्रिकटुकादिना स्रोतोविशुद्धये योज्यं । ततो नंतरमच्छपानं घृतं युञ्जी-
त । कतरदित्याह । विदार्यादिगणसृतम् । घृताद्विदार्यादिगणकाथश्चतुर्गुणो
दक्षीररसाः सर्पिःसमा ग्राह्याः । तथा एवं कृते सति मासतोऽतिमात्रं न
व्याप्नोति । सहसा झटित्येव च नाश्रुते ।

कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।

निःकाथ्यानूपमांसं च तेनाम्लैः पयसापि च ॥ २८ ॥

स्वादु स्कंधप्रतीवापं महास्नेहं विपाचयेत् ।

सेकाभ्यंगावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥

संहन्ति वातं ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।

कुलत्थादीनानूपमांसं च निःकाथ्येतेन काथेनाम्लैर्धान्याम्लादिभिः
स्वादुस्कंधकृतकल्कं महास्नेहं विपाचयेत् । स महास्नेहो वातं हन्ति ।
ते ते च पूर्वोक्ताः स्नेहाः स्वेदाः सम्यग्योजिताः पवनं घ्नन्ति ।

वेगांतरेषु मूर्धानमसकृद्वास्य रेचयेत् ॥ ३० ॥

अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिबर्हणैः ।

श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विंदति ॥ ३१ ॥

वेगांतरेषु वेगांतरालेषु मूर्धानमसकृद्ब्रून् वारान् रेचयेत् । कैरित्याह ।
अवपीडैः । कल्पाद्यैरवपीडस्तु सतीक्ष्णैर्मूर्धरेचन इत्युक्तैः । तथा प्रथमनै-
र्ध्मानं विरेचनैश्चूर्णैर्युज्यादित्युक्तैः । एतैश्च तीक्ष्णैस्तीक्ष्णद्रव्यकृतैरतएव
श्लेष्मनाशनैः । एवं कृते सति श्वसनासु श्लेष्मविमुक्तासु संज्ञां चेतनां
स रोगी लभते । माणनाड्यो हृदाश्रिताः श्वसना इत्युच्यन्ते ।

सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिश्वलेऽधिके ।

वायावधिके सौवर्चलादिभिः कन्कीकृतैः सिद्धं सर्पिर्हितम् ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः प्रस्थं पलांशं गुरुपंचमूलम् ॥ ३२

सैरंडसिहीत्रिवृतं घटेऽपां पक्का पचेत्पादसूतेन तेन ।

दधः पात्रे यावशूकात्त्रिविल्वैः सर्पिः प्रस्थं हंति तत्सेव्यमानम् ।

दुष्टान्वातानेकसर्वांगसंस्थान्योनिव्यापदुल्लमवध्मोदरं च ॥ ३३ ॥

तिल्वकतो लोधात् पलाष्टकं त्रिफलायाः प्रस्थं महत्पंचमूलं पृथक्
पलभागं । किंभूतं पंचमूलम् । एरंडव्याघ्रीत्रिवृताभिर्युक्तम् । एतेऽपि पलांशा
इत्यर्थः । जलद्रोणे पचेत् । तेन च पादावशेषेण तथा दध आढके यवक्षा-
रपलैस्त्रिभिर्घृतप्रस्थं पचेत् । एतच्च घृतं सेव्यमानं दुष्टवातादीन्हंति ।
उपजातिशालिन्यौ वृत्ते ।

विधिस्तिल्वकवज्ज्ञेयो शम्याकारोक्तयोरपि ।

तिल्वकस्येव तिल्वकवन्महानिवस्याशोक्तस्य विधिर्ज्ञेयः ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ॥ ३४ ॥

संसृष्टदोषे संसृष्टं

एवमुपक्रमं शुद्धवातापतानके कुर्यात् । संसृष्टदोषे संसृष्टं दोषद्वयोक्तं
चिकित्सितं कुर्यात् ।

चूर्णयित्वा कफान्विते ।

तुंबरूप्यभयाहिगुपौष्करं लवणत्रयम् ॥ ३९ ॥

यवकाथानुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतंत्रके ।

हिगु सौवर्चलं शुंठी दाडिमं साम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥

पिबेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ।

कफयुक्ते तुंबुर्वादिकं चूर्णयित्वा यवकाथजलेन पेयम् । हृत्पीडादिषु ।
अथवा हिग्वादिकं यवकाथानुना पेयम् । श्लेष्मवाते हृद्रोगे च यत्कथितं
तच्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद्वाह्याभ्यांतरयोः क्रिया ॥ ३७ ॥

तैलद्रोण्यां च शयनमांतरोऽत्र सुदुस्तरः ।

आयामयोर्वाह्याभ्यांतरयोरर्दितवत्क्रिया स्यात् । तैलद्रोण्यां शयनं चा-
त्रानयोर्मेध्यादांतर आयामः सुदुदुस्तरोत्तिकष्टसाध्यः ।

विवर्णदंतवदनः स्वस्तांगो नष्टचेतनः ॥ ३८ ॥

प्रस्विद्यंश्च धनुःकंभी दशरात्रं न जीवति ।

विवर्णदंताद्यः स्वस्तांगादिः प्रस्वेदवांश्च धनुष्कंभी दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतो न्यथा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥ ३९ ॥

खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ।

हनुस्त्रंसे हनुस्त्रिगधस्त्रिन्नौ स्वस्थानमानयेत् ॥ ४० ॥

उन्नामयेच्च कुशलश्चिबुकं विवृते मुखे ।

नामयेत्संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ॥ ४१ ॥

अतो न्यथा विवर्णदंतादिविपर्ययेण तथा मंदेषु वेगेषु सत्सु जीवेत् । जी-
वंश्च विनतादिगुणः स्यात् । हनुस्त्रंसे तु हनुस्त्रिगधस्त्रिन्नौ संतौ स्वस्थानं
प्रापयेत् । कुशलो भिषग्विवृते मुखे सति चिबुकमूर्ध्वं नामयेत् । शेषं चि-
कित्सितमेकायामवदाचरेत् । अर्दितवदाचरेत् ।

जिह्वास्तंभे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ।

जिह्वायाः स्तंभे सति यथावस्थं वातस्योपक्रमः कार्यः । स्नेहनस्वे-
दान्वितः ।

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रौत्राक्षितर्पणम् ॥ ४२ ॥

सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते सिराव्यधः ।

अर्दिते नावनादि चिकित्सितं । शोफान्विते सति वमनं कार्यम् । दाहा-
दियुक्ते सति सिराव्यधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ ४३ ॥

पक्षाघाते स्नेहनं तथा विरेकः कार्यः स्नेहान्वितः ।

अवबाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकः ।

अवबाहौ नस्यादि हितम् । आमे तूपवास एव हित इत्युवाच संप्रहे ।

ऊरुस्तंभे न च स्नेहो न च संशोधनं हितम् ॥ ४४ ॥

श्लेष्माममेदोबाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ।

कुर्याद्भूक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ४५ ॥

शाकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ।

जांगलैरघृतैर्मसैर्मध्वञ्जोरिष्टपायिनः ॥ ४६ ॥

वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैधवैः ।

आमवाते सुखांभोभिः पेयः षट्चरणोऽथवा ॥ ४७ ॥

ऊरुस्तंभे तु स्नेहादि न हितं श्लेष्माममेदोबाहुल्यात् । अस्माच्च हेतो-
स्तयोरामश्लेष्मणोः क्षपणानि क्षयकारणानि युज्यात् । रूक्षोपचारार्थं मध्वं-
भोरिष्टपायिनो यवादयः शाकैरीषलवणैस्तथा जलैः शृतैस्तथा मांसैः सह ।
किंभूतैर्जांगलैस्तथा घृतरहितैर्हिताः ।

लिह्यात्सौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्राकणाघनान् ।

कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निमुरदारुजम् ॥ ४८ ॥

मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसंभवम् ।

अथवा क्षौद्रेण त्रिफलादिकं कल्कं लिह्यात् । चव्यादिकं वा कल्कं मा-
क्षिकान्वितं लिह्यात् । अथवा गोमूत्रेण हरीतकीमभ्यसेत् । तथा गुग्गुलुं
शिलाजतु वा शीलयेत् ।

व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडंगैर्गुग्गुलुं समम् ॥ ४९ ॥

खादन् सर्वान् जयेद्व्याधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ।

व्योषादिभिर्नवभिर्द्रव्यैर्गुग्गुलुं तुल्यं भक्षयन् सर्वान्मेदःश्लेष्मामवात-
जान् व्याधीन् हन्ति ।

शाम्यत्येवं कफाक्रांतः समेदस्कः प्रभंजनः ॥ ५० ॥

क्षारमूत्रान्वितान् स्वेदान् सेकानुद्वर्तनानि च ।

कुर्याद्विह्याच्च मूत्राढ्यैः करंजफलसर्षपैः ॥ ५१ ॥

मूलैर्वाप्यर्कतर्कारीनिबजैः समुराह्वयैः ।

सक्षौद्रसर्षपापकलोष्ठवल्मीकमृत्तिकैः ॥ ५२ ॥

एवं प्रागुक्ते क्रियाक्रमे कृते सति कफावृत्तो मरुत् समेदस्कश्च शाम्य-
ति । तथा क्षारमूत्रयुतान् स्वेदादीन् कुर्यात् । तथा करंजफलसर्षपैः प्रभूत-
मूत्रालोडितैर्लिपेत् । अथवा मूलैरर्कादिजैः क्षौद्रादियुतैर्लिपेत् ।

कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ।

स्थलान्युच्छ्वयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ॥ ५३ ॥

स्थिरतोयं सरःक्षेमं प्रतिस्त्रोतो नदीं तरेत् ।

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ॥ ५४ ॥

एनमुहूर्कभिणं सोढुं शक्ये व्यायामे मेदः कफक्षयाय प्रवर्तयेत् । शक्य
इति शक्तिसह्येति यत् । व्यायामं शनैः कारयेदित्यर्थः । तमेव व्यायाममा-

ह । स्थलान्युल्लंघयेत् । नारीर्यथाशक्ति शीलयेत् । स्थिरतोयं सरस्तरेत् ।
क्षेमं ग्राहादिरहितम् । तथा नदींस्तरेत् । कथं । प्रतिस्त्रोतः स्त्रोतोभिमुखं ।
श्लेष्ममेदःक्षये सत्यस्मिन् स्नेहादीनवचारयेत् ।

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ।

शेषेषु च वातरोगेषु स्नानदूष्यादीन्निरूप्य चिकित्सितं कार्यम् ।

सहचरं सुरदारुसनागरं कथितमंभसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबेद् द्रुतविलंबितगोभवतीच्छया ९५

सहचरादि कथितं तैलयुतं पिबन्मारुतादितशरीर इच्छया द्रुतगमनो
विलंबितगमनो वा भवति । तंत्रकृता सुमतिनैतद्वा तस्य वृत्तस्य नामापि
श्लिष्टं कृत्वा निबद्धं । द्रुतविलंबिताख्यमेतद्वृत्तं । तस्य च लक्षणं । द्रुतविलं-
बितमाह नभौ भरो इति ।

रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करम् ।

पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ९६ ॥

रास्त्रादीन् पिष्ट्वा सर्पिः सामान्यपरिभाषया विपाचयेत् । तच्च सुष्ठु-
वातरोगहृत् ।

निबामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां

भागान् पृथग् दश पलान् विपचेद्द्वटेऽपाम् ।

अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन

प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ ९७ ॥

पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्या

द्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाम्नि

रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ९८ ॥

मंजिष्ठयातिविषया विषया यवान्या
 संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ।
 तत्सेवितं प्रधमति प्रबलं समीरं
 संध्यास्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ५९ ॥
 नाडीव्रणार्बुदभगंदरगंडमाला
 जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
 यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ
 हृत्पांडुरोगमदविद्रधिवातरक्तम् ॥ ६० ॥

निंबादीनां पृथक् पृथक् दशपलानंबुद्रोणे पचेत् । तेनाष्टाशशेषेण का-
 थेन पाठादिभिर्यवान्यतैः कल्कीकृतैः कर्षांशैः श्रेष्ठगुग्गुलुपलैश्च पंचभिः स-
 पिषः पुनः प्रस्थं विपचेत् । तत्सपिः शीलितं वायुमतिबलं संध्यादिगतमपि
 पराकरोति । कुष्ठमपीदृशं संध्यादिगतं हन्ति । तथा नाडीव्रणादीन् शमयति ।
 वसंततिलकाश्वत्सः ।

बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ।
 तस्य शुक्तिः प्रकुंचो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६१ ॥

बलाबिल्वाभ्यां कथिते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् । तस्य घृतमंडस्य पक्वस्य
 कर्षद्वयं पलं वा नस्यं शिरोगते वाते प्रयोक्तव्यम् ।

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजा ।
 विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६२ ॥

तद्वृत्तमंडवन्नक्रादिजा वसा केवले वाते विशेषेण प्रयोज्या ।

जीर्णपिण्याकंपंचमूलं पृथक् पृथक् काथ्यं काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।
 क्षीरादष्टांशं पाचयेत्तेन पानाद्वा तानश्वेयुः श्लेष्मयुक्ताविरोषात् ॥ ६३ ॥

जीर्णं पिण्याकं पंचमूलं च पृथक् पृथक् काथ्यं काथाभ्यामेताभ्यां तैलमेकत

एकस्मिन् तैलं मिश्रितं क्षीरादष्टांशं पाचयेत् । तेन तैलेन वाता नश्यति ।
विशेषेण कफयुक्ताः । वैश्वदेवी ।

प्रसारिणी तुलाकाथे तैलप्रस्थं पयः समम् ।

द्विमेदामिश्रिमंजिष्ठाकुष्ठरास्नाकुचंदनैः ॥ ६४ ॥

जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।

कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६५ ॥

प्रसारिणीतुलाकाथे तैलप्रस्थं क्षीरसमं द्विमेदादिभिः कल्कितैः सामा-
न्यपरिभाषयोक्तकल्कप्रमाणैर्विपचेत् । तच्चाशेषवातरोगघ्नम् ।

समूलशाखस्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च

पलानि पंचाशदभीरुतश्च पादावशेषं विपचेद्द्वहेऽपाम् ।

तत्रसेव्यनखकुष्ठहिमैलास्पृक्षप्रियंगुनलिकांबुशिलाजैः

लोहितानलदलोहसुराह्नैः कोपनामिश्रितुरुक्कनतैश्च ॥ ६६ ॥

तुल्यंक्षीरंपालिकैस्तैलपात्रंसिद्धं कृच्छ्रान्शीलितंहंतिवातान् ।

कंपाक्षेपस्तंभशोषादियुक्तान्गुल्मेन्मादौपीनसंयोनिरोगान् ॥ ६७ ॥

सहाचरस्य मूलशाखान्वितस्य तुलां समेतां दशमूलाच्च तुलां शतावर्याः
पलानि पंचाशज्जलस्य चतुर्द्रोणे पादावशेषं पचेत् । तस्मिन्पादावशेषे
सेव्यादिभिः पालिकैस्तैलाढकं तुल्यक्षीरं सिद्धं शीलितं कृच्छ्रान्मारुतान्
कंपादियुतान् गुल्मादींश्च हंति । स्वागताशालिन्यौ वृत्ते ।

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।

मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ६८ ॥

अथवा नतषड्भ्यास्थिराकुष्ठसुराह्नयान् ।

सैलानलदशैलेयशताहारक्तचंदनान् ॥ ६९ ॥

सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।

भेडस्य संमतं तैलं तत्कृच्छ्राननिलामयान् ॥ ७० ॥

वातकुंडलिकोन्मादगुल्मवर्ध्मादिकान् जयेत् ।

सहाचरतुलायाः काथे तैलाढकं पचेत् । मूलकल्कादशपलानि क्षीरं तैलचतुर्गुणं दद्यादित्येवं पाकः । अथवा सहाचरतुलायाः काथे नतादिभिः सिद्धेऽस्मिन् तैले शर्करारजसोऽष्टादशपलानि क्षिपेत् । एतच्च भेडाख्यस्य महर्षेः संमतं दारुणान् वातरोगान् वातकुंडलिकादींश्च जयेत् ।

बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाष्टभागिकम् ॥ ७१ ॥

जलाढकं शते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ।

दधिमास्त्विक्षुनिर्यासशुल्कैस्तैलाढकं समैः ॥ ७२ ॥

पचेत्साजपयोर्धाशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।

शठीसरलदार्वेलामंजिष्ठागुरुचंदनैः ॥ ७३ ॥

पद्मकातिबलामुस्तार्पणं हरेणुभिः ।

यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७४ ॥

पलाशरसकस्तूरीनीलिकाजातिकोशकैः ।

स्पृक्काकुंकुमशैलेयजातिकाकट्फलांबुभिः ॥ ७५ ॥

त्वक्कुंदरुक्कूर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ।

लवंगनखकंकोलकुष्ठमांसीप्रियंगुभिः ॥ ७६ ॥

स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकष्ठवैः ।

सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७७ ॥

पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।

कासश्वासज्वरछर्दिमूर्छागुल्मक्षतक्षयान् ॥ ७८ ॥

छीहशोषमपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।

बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ७९ ॥

बलायाः शतं गुडूच्याः पंचविंशतिपलानि रास्नायाः सार्धानि द्वाद-
शपलानि । एतच्च जलाढकशते पक्त्वाऽऽढकमात्रस्थिते काथे दध्यदिभि-

स्तुल्यैस्तैलाढकमञ्जरीरस्यार्धाढकं षष्ठ्यादिभिः पलोन्मितैः पचेत् । कटु-
लघु कंकालकं । प्लवः कुट्टनटः । अवतारिते चास्मिन्पत्रकल्कं दद्यात् ।
अनन्तरमेतत्तैलं विधिना प्रयोजितं कासादीन्हन्ति । एतद्भलातैलं श्रेष्ठं
गर्भव्यापदुक्ताद्भलातैलात् । तथा वातरोगघ्नं ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।

दुष्टान्वातानाशु शांतिं नयेयुर्वंध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ८०

एते पूर्वोक्ताः स्नेहाः पानादिषु कालेऽवसरे प्रयुक्ता दुष्टान् वातान्
द्रागेव शमयेयुः । बंध्याश्च नारीः पुत्रभाजो विदध्युः । शालिनीवृत्तम् ।

स्नेहस्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्काशये स्थितः ।

पित्तं वा दर्शयेद्द्रूपं बस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८१ ॥

स्नेहस्वेदैश्च यदा कफो द्रुतो द्रवत्वं प्राप्तः पक्काशयस्थो रूपं दर्शयेदथवा
पित्तं रूपं दर्शयेत्तं कफं पित्तं वा बस्तिभिर्विनिर्जयेत् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वसुन्दराख्यायां चिकित्सितस्थाने वातव्याधिचिकित्सितमेकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं वातरक्तचिकित्सितमारभ्यते । यतो वातशोणिताख्यो
व्याधिः प्रायो वातव्याधिरेव वा शोणितयुक्तेन वायुना कृतत्वाद्बहुवक्तव्याच्च
पृथगस्योपदेश इत्यत आह ।

अथातो वातरोगितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वातरोगितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

वातशोणितिनो नरस्य स्निग्धस्य सतो बहून् वारान् लोहितमल्पाल्पं

हरेद्वातकोपभयात् । अत एवाह । पालयन्वायुं । तथा यथादोषं दोषानतिक्रमेण तथा बलानतिक्रमेण यथादोषमित्युपलक्षणार्थं । दृष्याद्यनतिक्रमेणापि रक्तं हरेत् ।

रुग्नागतोददाहेषु जलौकाभिर्विनिर्हरेत् ।

शृंगतुंबैश्चिमिचिमाकंदूरुग्दूयनान्वितम् ॥ २ ॥

प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशादेशांतरं ब्रजेत् ।

रुग्नागादिषु सत्सु जलौकाभी रुधिरं हरेत् । चिमिचिमान्वितं रक्तंशृंगतुंबैर्हरेत् । देशादेशांतरं गच्छेदसृक् प्रच्छानेन शिरया वा हरेत् ।

अंगम्लानौ तु न स्त्राव्यं रूक्षं वातोत्तरं च यत् ॥ ३ ॥

गंभीरं श्वयथुं स्तंभं कंपस्त्रायुशिरामयान् ।

म्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

अंगम्लानौ तु सत्यां न स्त्राव्यं स्यात् । तथा रूक्षं वातोत्तरं च यद्रक्तं तदपि न स्त्राव्यं । रूक्षं सति वातचिकित्सितं सेवेत । ननु कस्माद्रक्तस्त्रावो न विधीयत इत्याह । वायुरसृक्क्षयाद्रंभीरशोफादीन् कुर्यात् ।

विरेच्यः स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

विरेचनयोग्यः पुरुषः स्नेहयित्वा विरेचनद्रव्यैः स्नेहयुतैर्विरेचनीयः ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद्भृतम् ॥ ५ ॥

वाताधिके वातरक्ते पुराणं घृतं पाययेत् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।

सिद्धं सर्षपकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥

श्रावण्यादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं घृतं कटुयुक्तं वातशोणितम् ।

द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।

घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे सृतम् ॥ ७ ॥

तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वासुमूर्छितम् ।

द्राक्षामधुकयोः काये सिद्धं वा घृतं सशर्करं पिबेत् । क्षीरं च गुडूची-
स्वरसे कथितं पिबेत् । तैलादि वा संमिश्रितं पाययेत् ।

बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥

श्यामैरंडस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।

बलादिभिः शृतं पयो वातरुजां नाशनं स्यात् ।

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥

धारोष्णं क्षीरं गोमूत्रयुक्तं वा दोषानुलोमनं स्यात् ।

पैत्ते पक्का वरीतिक्तापटोलत्रिफलामृताः ।

पिबेद्भृतं वा क्षीरं वा स्वादु तिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥

पैत्ते पित्ताधिके वातशोणिते शतावर्यादीन् पक्का पिबेत् । स्वादुतिक्त-
द्रव्यैः साधितं घृतं क्षीरं वा पिबेत् ।

क्षीरेणैरंडतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।

बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरोदनाशनः ॥ ११ ॥

बहुदोषो नरो विरेकार्थमेरंडतैलं क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे तस्मिन् क्षीरो-
दनाशी स्यात् ।

कषायमभयानां वा पाययेद्भृतमर्जितम् ।

क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥

अथवा हरीतकीनां काथं घृतमर्जितं पाययेत् । त्रिवृतामूलचूर्णं क्षीरा-
नुपानं द्राक्षारसेन वा पाययेत् ।

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरबस्तिभिः ।

नहि बस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् । १३ ॥

विशेषात्पायुषार्धोरूपवर्वास्थिजठरार्तिषु ।

अथवा तस्य वातरक्तवतो मलं क्षीरबस्तिभिर्धृतान्वितैर्निर्हरेत् । यस्माद्बस्तिभृत्यं नान्यद्वातरक्तचिकित्सितमस्ति । विशेषेण पाय्वादिपीडासु बस्तिर्हितः ।

मुस्तद्राक्षाहरिद्राणां पिबेत्काथं कफोल्बणे ॥ १४ ॥

सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूचीं वा यथा तथा ।

मुस्तादीनां काथं माक्षिकान्वितं कफोत्तरे वातशोणिते पिबेत् । त्रिफलायाः काथं वा समाक्षिकं पिबेत् । सर्वेण प्रकारेण वा गुडूचीं वा पिबेत् ।

यथार्हस्नेहपीतं च वामितं मृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥

यो यस्यार्हः स्नेहस्तं पीतवतं कृतवमनं च मृदु कृत्वा रूक्षयेत् ।

त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।

विडंगं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकं त्वचम् ॥ १६ ॥

ऋद्धिं लांगलिकं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।

कल्कैर्लिम्बायसीं पात्रीं मध्यान्ह्ये भक्षयेदिदम् ॥ १७ ॥

वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।

त्रिफलादीनि समाशानि जलेन पेषयेत् । पिष्ट्वा च मभाते लौहीं पात्रीं लिम्बा मध्यान्ह इदं भक्षयेत् । एतच्च वातरक्ते सर्वदोषेऽपि परं शूलयुक्ते हितम् ।

कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥

• कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।

कोकिलाक्षकशाकभोजिना कोकिलाक्षककाथः पीतो वातरक्तं शमयति । कृपाभ्यासः क्रोधं यथा ।

पंचमूलस्य धान्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥

खुडं सुखुडमप्यंगे ब्रह्मचारी पिबन् जयेत् ।

पंचमूलस्य रसैरामलकरसैर्वा लेलीतकीं वसां ब्रह्मचारी पिबन् शरीरे
खुडं सुस्थिरीभूतमपि जयेत् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

इत्येवमाभ्यन्तरं कर्मचिकित्सितमुक्तम् । अतः परं बाह्यं कर्मोच्यते ।

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं सृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥

काजिकस्याढके तैलं चतुर्भागं सर्जरसं पक्वं प्रभूते जले मथितं परं
ज्वरदाहार्तिनुत् ।

समधूच्छिष्टमंजिष्टं ससर्जरससारिवम् ।

पिंडतैलं तदभ्यंगाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तं तैलं पक्वं सहमधूच्छिष्टं मंजिष्टासर्जरससारिवाभिरावापरूपाभि-
र्वर्तते यत्तदेवंभूतं सत्पिंडतैलमुच्यते । तच्चाभ्यंगाद्वातरक्तरुजाहरम् ।

दशमूले सृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।

परिषेकोनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

दशमूलेन क्षीरं सिद्धं शीघ्रमेव शूलहृत् परिषेकेनेत्यर्थादवगम्यते । अतः
एवाह परिषेकोनिलप्राये तथैव कोष्णेन सर्पिषा ।

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।

स्तंभाक्षेपकशूलार्तं कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

अथवा स्तंभादिभिरार्तं नरं चतुर्भिर्मधुरद्रव्यसाधितैः स्नेहैः कोष्णैः
परिषेचयेत् । दाहे पुनस्तैरेव शीतैः परिषेचयेत् ।

तद्वद्रव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

गव्याविकच्छगैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः स्तंभाक्षेपकाहिध्मासु शूलार्तं
तद्वत्प्राग्त्वपरिषेचयेत् । दाहे पुनरेतैरेव शीतैः परिषेचयेत् ।

निकाथैर्जीवनीयानां पंचमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥

जीवनीयानां द्रव्याणां निकाथैर्लघोर्वा पंचमूलस्य काथैः कोष्णैः स्तंभा-
द्यार्तं परिषेचयेत् । दाहे तु शीतलैः ।

द्राक्षेश्वरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकम् ।

सेकार्थं तंडुलक्षौद्रं शर्करांभश्च शस्यते ॥ २६ ॥

दाहे द्राक्षारस इक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकांजिकं सेकार्थं शस्यते ।
तथा तंडुलांभः क्षौद्रांभः शर्करांभश्च सेकार्थं शस्यते ।

प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चंदनार्द्रकरस्तनाः ।

स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥

नार्यः प्रिया वल्लभाः प्रियवचसश्चंदनेनाद्रीः कराश्च स्तना यासां ता
एवंविधाः स्पर्शेण शीताः सुखस्पर्शाश्च दाहं क्लमं च घ्नन्ति ।

सरागे सरुजे दाहे रक्तं हत्वा प्रलेपयेत् ।

प्रपौंडरीकर्मजिष्ठादार्वाभिधुकचंदनैः ॥ २८ ॥

ससितोपलकासेक्षुमसूरैरकसक्तुभिः ।

लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिबर्हणः ॥ २९ ॥

दाहे सरागे सरुजे सति रक्तं हत्वा प्रपौंडरीकादिभिलैपः कार्यः । स
च लेपो रुग्दाहादिनिबर्हणः । दार्वा दारुहरिद्रा । मधुकं यष्टिमधु । सितो-
पला शर्करा । एरकासक्तुः एरकाबीजसक्तुः ।

वातघ्नैः साधितः स्निग्धः कृशरो मुद्रपायसः ।

तिलसर्षपपिंडैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

कृशरस्तिलमुद्रादिकृतो वातघ्नैः साधितो मुद्रपायसो मुद्रक्षीरे यो
मिश्रितस्तिलसर्षपपिंडश्च एतदुपनाहनं शूलघ्नम् ।

औदका प्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधत्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥

स्तंभतोदरुगायामशोफांगग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धाः सपयस्का वसाऽपि वा ॥ ३२ ॥

औदकाया जीवनीयौषधैः साधिताः स्नेहयुक्ताः सुसंस्कृता उपनाहने
स्तंभादिनाशनाः स्युः । अथवा औदकादीनां वसा जीवनीयौषधैः सिद्धाः
सपयस्काः स्तंभादिनाशनाः स्युः ।

घृतं सहचरान् मूलं जीवन्तिच्छागलं पयः ।

लेपः पिष्ट्वा तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३३ ॥

सहचरीजीवन्तीमूलकल्को घृतच्छागलपयोमिश्रो लेप उपयोगी भवति ।
भृष्टास्तिला भृष्टा भर्जिताः पयसि क्षीरे निर्वृताः प्रक्षिप्तास्तद्वत् प्राग्वत्
प्रलेपो योग्यः ।

क्षीरपिष्टक्षुमालेपमेरंडस्य फलानि वा ।

कुर्यात्शूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वाऽनिलेऽधिके ॥ ३४ ॥

क्षुमामतसीं क्षीरेण पिष्टामधिकेऽनिलशूले शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् ।
यद्वा । एरंडस्य पलानि क्षीरपिष्टानि शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् । यद्वा ।
शताह्वां शतपुष्पां क्षीरे पिष्ट्वा शूलनिवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् ।

मूत्रक्षारमुरापकं घृतमभ्यंजने हितम् ।

मूत्रादिभिः सिद्धं घृतमधिकेऽनिलेऽभ्यंजने हितम् ।

सिद्धं समधुमुक्तं वा सेकाभ्यंगाः

सूक्तं चुक्रं समाक्षीकं सेके परिषेकेऽभ्यंगे च हितम् ।

कफोत्तरे ॥ ३५ ॥

गृहधूमो. वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते

वातकफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमादिप्रलेपो हितो भवति । शताह्वा
शतपुष्पा । रजनीद्वयं हरिद्रे द्वे ।

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

वातकफोत्तरे वातरक्ते मधुशिग्रोर्वीजं काजिकसंयुक्तम् तद्वत् प्रलेपे
हितम् ।

मुहूर्तलिप्तमम्लैश्च सिंचेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

वातकफोत्तरे वातरक्ते मुहूर्तलिप्तमर्थ्यदेवं काजिकपिष्टमधुशिग्रुबीजेन
लिप्तमम्लैः सूक्तदिभिः सिंचेत् ।

उत्तानं लेपनाभ्यंगपरिषेकावगाहनैः ।

उत्तानं वातरक्तं लेपादिभिराचरेत् चिकित्सेत् ।

विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गभीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

गभीरं वातशोणितं विरेकादिभिराचरेत् ।

वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्कंडूविवृद्धिः स्तंभनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

वातश्लेष्मोत्तर उत्ताने वातशोणिते लेपाद्याः कोष्णा हिताः । तत्र
तस्मिन्वातश्लेष्मोत्तरे शीतलैर्लेपनैः स्तंभनाद्विदाहादीनां विवृद्धिर्भवति ।

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः छोषोपरुग्नागस्वेदापदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

वातरक्ते पित्तरक्तोत्तरे हिमाः शीता लेपादयो हिताः । तत्र पित्तरक्तो-
त्तरे वातरक्त उष्णैर्लैपैः श्लोषादयो भवन्ति ।

मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।

तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥

स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।

लोहंहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पाद्धिपद्मकैः ।

जीवंतीजीवकर्षभकत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥

प्रपौडरीकमंजिष्ठासारिवेद्रीवितुन्नकैः ।

चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

मधुयष्ट्याः पलशतं काथकल्पनया कथितं तस्मिन्कषाये पादशेषिते चतु-
र्भागविशिष्टे तैलस्याढकम् समक्षीरमाढकप्रमाणेन क्षीरेण तुल्यं स्थिरा-
दिभिः पलोन्मितैः कल्कीकृतैर्युक्तं पचेत् । तत्तैलं चतुःप्रयोगं पाने नस्येऽनु-
वासने बस्तौ योजितं वातासृगादीनामर्तिनुद्भवेत् । स्थिरा शालिपर्णी । ता-
मलकी भूधात्री । पयस्याऽर्कपुष्पी । अभीरुः शतावरी । लोहमगरु ।
हंसपादी त्रिपादी । कीटमांसी मधुपर्णी । गुडूची । ऐंद्री विशाला । वितु-
न्नकं परिपेलवम् ।

बलाकल्ककषायाम्भ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।

सहस्रशतपाकं तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥

रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं बृंहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनारानम् ॥ ४६ ॥

बलाकषायेण कल्केन च तैलं क्षीरेण समं तुल्यं पचेत् । तत्तैलं सहस्रपाकं
शतपाकं वातशोणितोद्भववातरक्तहरम् । तथा मुख्यतमं श्रेष्ठं तद्रसायन-
मिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादनम् । प्रसादजनकं जीवनम् प्राणधारणम् ।
बृंहणमुपचयकरं । स्वयं स्वरकरम् । शृक्रासृग्दोषाणां नाशनम् ।

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।

अतिवृत्त्यानिले शस्तमादौ स्नेहनबृंहणम् ॥ ४७ ॥

कृत्वा तंत्राद्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।

भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

अनिले वाते मेदसो वृत्त्या कफस्य वाऽतिवृत्त्या मार्गसंरोधात् कारणात् कुपिते स्नेहनबृंहणमौषधमादौ शस्तम् । तत्र मेदसावृते कफावृते वात आद्यवातोक्तं यच्चिकित्सितम् तत्कार्यं । ततोऽनंतरं वातशोणितिकं स्नेहनं भेषजं कुर्यात् । यच्चापि रक्तस्य प्रसादनं तदपि कुर्यात् । वातशोणितचिकित्सितमुक्ता प्राणादिचिकित्सा माह ।

प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।

यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥

प्राणादीनां पंचानां युगपत्तुल्यकालं कोपे यथोद्दिष्टं यथोक्तं वातव्याधिचिकित्सानतिक्रमेण यथामयम् प्राणादिकोपजनितरोगाद्यपेक्ष्य यथासन्नं प्राणादीनामन्यतममासन्नमतिक्रम्य यस्मिन्नेव रोगे य एव प्राणादीनामन्यतमेव चिकित्सेत् । यथाबलं बलानतिक्रमेण प्राणादीनामन्यतमस्य बलिनः पूर्वं प्रतीकारं कुर्यात् । इत्येवमत्र भेषजमौषधं विकल्प्यं कल्पनीयं स्याद्भवेत् ।

नीते निरामतां सामे स्वेदलंघनपाचनैः ।

रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

सामे वाते स्वेदादिभिस्तथा रूक्षैः सेकलेपादिभिर्निरामतां नीते पश्चात्केवलवातनुत् शुद्धवातचिकित्सितं कुर्यात् ।

शोषाक्षेपणसंकोचस्तंभस्वपनकंपनम् ।

हनुस्त्रंसोर्दितं खांज्यं पांगुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥

संधिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।

एते स्थानस्य गांभीर्यात्सिद्ध्येयुर्यत्नतो न वा ॥ ५२ ॥

तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।

शोषोऽगशोषः । अक्षेपणमायामः । संकोचोऽगावयवानां । स्तंभो दंडवत्
स्तब्धता । स्वपनमचैतन्यम् । कंपनं वेपथुः । हनुस्त्रंसो हनुभ्रंशः । अर्दितं
वायुना वक्रीकृतं वक्रार्थं । खान्ज्यम् खंजता । पांगुल्यं प्रंगुता । खुडवातं
वातशोणितम् । संधीनां च्युतिः स्थानभ्रंशः । पक्षवधः पक्षाघातः । तथा ये
गदा रोगा मेदोस्थिस्थानस्था भवन्ति त एते स्थानस्य गांभीर्यभावेन
जाता न वाऽचिरकालोत्पन्ना यत्नतः सिद्ध्येयुः । बलिनः पुंसः । तस्मादे-
तान्शोषादीन् शीघ्रजन्मनो जयेच्चिकित्सेत ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥

व्यत्यासाद् योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ।

धन्वमांसं यवाः शालिविरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ ५४ ॥

वायौ पित्तावृते व्यत्यासात्पर्यायेण शीतामुष्णां च क्रियां बहुशः शतशो
योजयेत् । तथा जीवनीयं सर्पिस्तमातुरं पाययेत् । अत्र च पित्तावृते वा-
यौ धन्वमांसं जांगलं पिशितं योज्यम् । यवाः शालयश्च तथा क्षीरवान्
क्षीरयुक्तो मृदुर्विरेको योज्यः ।

सक्षीरा बस्तयः क्षीरं पंचमूलबलासृतम् ।

कालेऽनुवासनं तैलं मधुरौषधसाधितम् ॥ ५५ ॥

अत्र पित्तावृते वायौ बस्तयः सक्षीरा योज्याः । पंचमूलं महत् । तेन
बलासहितेन सृतं क्षीरं प्रयोक्तव्यम् । काले यथावसरमनुवासनयोगैर्मधु-
रौषधसाधितैस्तैलैरनुवासनं देयम् ।

यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।

पंचमूलकषायेण वारिणा शीतलेन च ॥ ५६ ॥

मधुयष्टितैलेन बलतैलेन घृतेन क्षीरेण च सेचनं हितम् । पंचमूलस्य कषायेण काथेन वा शीतलेन वारिणा पित्तावृते वाते सेचनं योज्यम् ।

कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ।

स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥

पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपजं हितम् ।

कफावृते यवान्नानि हितानि । जांगला मृगाः पक्षिणश्च तथा स्वेदा हिताः । तीक्ष्णा निरूहा आस्थापनविशेषाश्च । तीक्ष्णं वमनं सविरेचनं हितम् । पुराणं च सर्पिः सर्षपजं च तैलं हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

कफपित्ताभ्यां द्वाभ्यां संसृष्टे वात आदावेव पित्तं विनिर्हरेत् । पश्चात्कफं वातयुक्तं जयेत् ।

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वाते शोणितिकीं क्रियाम् ।

रक्तसंसृष्टे वाते वातशोणितिकीं क्रियां कारयेत् ।

स्वेदाम्यंगरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितः ॥ ५९ ॥

मांसावृते स्वेदाभ्यंगमांसरसः क्षीरं स्नेहश्च यथायोगमेतद्वितम् ।

प्रमेहभेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्जितम् ।

आढ्यवाते भेदसा वृते वायौ प्रमेहघ्नं भेदोघ्नं वातघ्नं च भिषग्जितमौषधं हितम् ।

महास्नेहोस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसावृते ॥ ६० ॥

अस्थिमज्जस्थे वाते महास्नेहो घृतमज्जावसातैलैः सिद्धो यद्वा नारायणादिहितः । रेतसावृते पूर्वोक्तवातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्तं हितम् ।

अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ।

अन्नावृते पाचनीयमौषधं वमनं हितम् । दीपनीयमापेयं यदौषधं लघु
च प्रकृत्या तत्सर्वं हितम् ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदा उत्तरबस्तयः ॥ ६१ ॥

मूत्रेणावृते वाते मूत्रलानि त्रपुसादीनि स्वेदाश्चोत्तरबस्तयो हिताः ।

एरंडतैलं वर्चःस्थे बस्तिलेहाश्च भेदिनः ।

वर्चसावृते वात एरंडतैलं बस्तयश्च लेहाश्च भेदिनो हिताः ।

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥

सर्वस्थानावृते त्वाशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ।

सर्वस्थानावृते मातरिश्वनि वायावाशु शीघ्रमेव यदौषधं कफपित्तयोर-
विरुद्धं वातस्य चानुलोमनं तत्कार्यम् ।

अनभिष्यंदि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

पाचना बस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुकार्यं विरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।

शिलाहस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिता सितः ।

तस्मिन् सर्वधात्वावृते मातरिश्वनि यदनभिष्यंदि स्निग्धं स्रोतसां यच्छु-
द्धिकरं तत्सर्वमत्र पानौषधं योज्यम् । पाचनसंज्ञा बस्तयो बाहुल्येन मधुराः
सानुवासनाः स्नेहबस्तयश्च हिताः । बलस्याधिक्यं प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या मृदु-
कायविरेचनं हितम् । सर्वेषां रसायनप्रयोगाणामुपयोगः शस्यते । विशेषेणा-
त्यर्थं शिलाजतुनः पयसा सह प्रयोगः प्रशस्यते । तथा शुद्धस्य गुग्गु-

लोः प्रयोगः । भाङ्गीवो लेहो ब्राह्मरसायनोक्तश्च्यवनप्राशो वा तद्वदेकादश
सितासितो ब्राह्मरसायनोक्तः शस्यते ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहिभेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

अपानेन वायौ येन केनचिदावृते सर्वं भेषजं दीपनमग्राहि संप्रहणं
वातस्यानुलोमनं मूत्राशयस्य बस्तेर्विशोधनं तत्सर्वं कार्यम् ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्राणादीनां भिषक्कुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

इत्यनंतरोक्तेन प्रकारेणावृतानां संक्षेपतश्चिकित्सितमौषधमुक्तम् । तत्प्रा-
णादीनां पंचानामावृतानां चिकित्सितम् । तत्पूर्वोक्तं वितर्क्य भिषक् स्वय-
मेव विचार्य कुर्यात्

उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

समानं शमयेद्विद्धांस्त्रिधा व्यानं च योजयेत् ।

प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ ६९ ॥

स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृत्तान्वातान्विमार्गगान् ।

उदानाख्यं वायुमूर्ध्वमेव योजयेत् । यतोऽसौ सदैवोर्ध्वगामी तथा प्रय-
तेत यथोर्ध्वगामी भवति । अपानाख्यं चानिलमनुलोमयेदधोगतिर्ह्ययं सदैव
समीरस्तस्मादधोगमनं यथा यस्य संपद्येतथा चिकित्सितं कार्यमित्यर्थः ।
समानाख्यं वायुं विद्वान्वैद्यो वातत्रैरौषधैः शमयेत् । अयमभिप्रायो ग्रंथ-
कृतः । किल नास्योर्ध्वगामितानैवाधोगामिता यथा संपद्यते तथा चिकित्सितं
हितम् । किं तर्हि स्वस्थानप्रतिपत्तिरेवेत्येवं चिकित्सा कार्येति । व्यानाख्यं तु
वायुं त्रिधा योजयेदूर्ध्वाधोमध्यगमनं यथाऽस्य शरीरे संपद्यते तथा
चिकित्सा कार्येति । तथा प्राणो वायुश्चतुर्भ्योऽप्युदानापानसमानव्यानेभ्योऽपि
सर्वप्रयत्नेन रक्ष्यः । यथोदानादिभिर्नास्य बाधा संपद्यते तथा चिकित्सा

कार्येत्यर्थः । यतस्तस्य प्राणस्य स्थितौ सत्यां देहस्य शरीरस्य स्थितिर्जीवनं भवति प्राणं विना न जीवतीत्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण वातान्वि-
मार्गगानावृतान् स्वं स्वं स्थानं नयेत् ।

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥

रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ।

सर्वमेवावरणं वातानां पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं रसायनविधिना शीलितो लशुनो हन्ति । एतेन पित्तरक्तसंसृष्टमावरणं वर्जयित्वा सर्वावरणान्यन्यानि लशुनः केवल एव निहन्ति ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

पित्तावृत उदानादौ पित्तहरं पवनस्य चानुलोमनं हितम् ।

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।

रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥

रक्तावृते तद्वत् पित्तहरं तथैव मारुतानुलोमनं हितम् । यच्च खुडोक्तं वातशोणितोक्तं भेषजं तथा पित्तरक्तानिलहरं च हितम् । विविधं रसायनं च । विविधं नानाप्रकारं सर्वदोषदूष्यादिकं चालोक्य यथायोगं विधेयम् ।

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक्चिकित्सितम् ।

आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योत्तिनाशनम् ॥ ७३ ॥

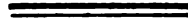
इत्यनेन प्रकारेण यथानिदानं निदानानतिक्रमेण यथोद्देशस्तथा निर्देशः । अनया रीत्या सर्वमेव चिकित्सितं निर्दिष्टमेतच्चायुर्वेदफलभूतं स्थानमेतदु-
पदेशेन सद्योत्तिनाशनाद्धेतोः ।

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रा यश्चित्तं भिषग्जितम् ।

भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

चिकित्स्तादय औषधस्य पर्यायाः स्मृता इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने वातशोणितचिकित्साख्यो द्वाविं-
शोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ श्री ॥

ॐ नमः सर्वज्ञाय । चिकित्सितस्थानानंतरं कल्पस्थानमारभ्यते । चिकित्सितस्थानस्य कल्पस्थानापेक्षत्वात् । तथाहि प्रागध्यगीष्ट । तर्पणेन रसे-
नेक्षोर्मद्येकल्पोदितानि वा । वमनानि प्रयुंजीतेति । तदेवमाद्युपदेशात्सापे-
क्षत्वमस्य । तस्मात्कल्पस्थानमुच्यत इत्याह ।

अथातो वमनकरूपं व्याख्यास्यामः ॥

वमनमूर्ध्वं मुखेन दोषहरणम् । तस्य कल्पः कल्पनं योजनमित्यर्थः ।
शेषमायुष्कामीयाध्यायवद्व्याख्येयम् । प्राधान्याच्च वमनकल्पे मदनमेव श-
स्यत इत्याह ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने ॥

वमनविषये नित्यं मदनं श्रेष्ठम् । निरपायत्वादन्यद्रव्यविषयेषु वा
तस्योपयोगात्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वाच्च । लाघवमिच्छंश्च तंत्रकुदिदमवोचत् ।
त्रिवृन्मूलं विरेचन इति । यथा मदनं वमने नित्यं श्रेष्ठं तथा त्रिवृन्मूलं
विरेचने निरपायत्वादिहेतुना ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

मदनं वर्जयित्वा व्याधिवशादन्यस्य जीमूतादेर्विशिष्टता । वक्ष्यति
हि जीमूतं तु विशेषतः प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिष्मातिसारिणामिति ।
एवं त्रिवृन्मूलं वर्जयित्वा परस्य विरेचनद्रव्यस्य व्याधिविशेषेण विशि-
ष्टत्वम् । न तु त्रिवृन्मूलवत्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वम् निरपायत्वं च । तथा
चोक्तं चरके । त्रिवृत्सुखविरेचनानामिति । तदेवं वमने मदनं श्रेष्ठं त्रि-
वृन्मूलं विरेचने सर्वदेति स्थितम् ।

फलानि तानि पांडूनि न चातिहरितान्यपि ।
 आदायान्हि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसंतयोः ॥ २ ॥
 प्रमृज्य कुशमुत्तोल्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।
 गोमयेनानुमुत्तोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥
 मृदुभूतानि मद्येष्टगंधानि कुशवेष्टनात् ।
 निष्कृष्य निर्गतेष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥
 तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीम् ।
 दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥
 ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथ शब्दोत्र प्रस्तुतौ मदनस्य प्रस्तावे तानि मदनस्य फलानि पांडूनि
 गृहीत्वा नत्वतिपांडून्यतिक्रांतपाकत्वात् । न चातिहरितान्यामत्वात् कदा-
 दाय प्रशस्तनक्षत्रे दिवसे । कस्मिन्नृतौ । मध्ये, ग्रीष्मवसंतयोः । एवमृतु-
 संधौ गृहीतानि प्रमृज्य व्यपगतमलादिदोषाणि कृत्वा कुशमय्यां मुत्तोल्यां
 मूटिकायां क्षिप्त्वा पुनरुपरिष्ठाद्बध्वा च ततो गोमयेन तामूत्तोलीं लिपेत् ।
 अनंतरं धान्यमध्ये निधापयेत् । स्थापयेत् । कुशानां समूहो रचना-
 विशेषो निष्पादितः कुशमूत्तोलीत्युच्यते । मृदुभूतानि तानि मध्वेष्टगंधानि
 कदाचिन्मधुगंधानि कदाचिदिष्टगंधानि कुशवेष्टनादष्टाहेन ज्ञात्वानंतरम-
 ष्टाहेतिक्रांते कुशमुत्तोल्याः निष्कृष्टानि बहिःकृतान्यनंतरमातपे शोष-
 येत् । ततोऽनंतरं तेषां मदनफलानां शुष्काणां फलपिप्पलीरुद्धृत्य दधिम-
 ध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा संक्षुद्य पुनरातपे शोषयेत् । ततोऽनंतरं सुष्ठु गुप्तं धा-
 रयित्वा कार्यकाले वमनावसरे ताः प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
 शर्वरीमधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
 कर्बुदारस्य बिंब्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
 राणपुण्याः सदापुण्या प्रत्यक्पुण्युदकेऽथवा ।
 ततः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥

सूत्रोदितेन विधिना साधूक्तेन तथा वमेत् ।

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मांतर्विद्रव्धीषु च ॥ ९ ॥

प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

अथानंतरं ततः पिप्पलीभ्यो मात्रां परिमाणं प्रायेण देशकालादिवशा-
द्वा मात्रां विकल्प्यानंतरं तां मात्रां जर्जरीकृत्य संचूर्ण्य मधुयष्ट्यादीनाम-
न्यतमस्य जले शर्वरीं सकलां रात्रिं वासयेदभिषवणाय । ततोऽनंतरं तं
कषायं मृदितगालितं पूर्वं मृदितं पश्चाद्भालितं वस्त्रपूतं कृत्वा सूत्रोदितेन
विधिना श्वोम्यमित्यादिग्रन्थोक्तेन पिबेत् । एवं कृते सति तेन साधु वमेत् ।
विशेषेण श्लेष्मज्वरादिषु वमेत् । यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

फलपिप्पलिचूर्णं वा काथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥

त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।

पिबेज्ज्वरारुचिष्वेवं ग्रन्थपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥

पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

अथवा मदनफलपिप्पलीचूर्णं स्वेन फलपिप्पलीकाथेन भावितं त्रिभाग-
त्रिफलाचूर्णाश्वितं कोविदारादिजलेन ज्वरादिष्वरुच्यं तेष्वेवं पूर्वोक्तेन
प्रकारेण पिबेत् । पित्ते कफस्थानगते सति ग्रन्थादिमान्नरस्तन्मदनफलं
जीमूतादिजलेन पिबेत् ।

इद्धाहेऽधोऽस्त्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीसृतम् ॥ १२ ॥

क्षैरेयीं वा

हृदयदाहेऽधोगे रक्तपित्ते तस्य मदनफलपिप्पलीभिः कथितं क्षीरं क्षैरे-
यीं वा पिबेत् । तंत्रांतरे च क्षीरश्रपणविधिरुक्तः । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं
क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिरिति ।
अस्त्रपित्त इत्येतावत्युक्तं ऊर्ध्वगोभयगयोर्वमनायोग्यत्वादेवाधोग्रहणे सिद्धे
पुनरधोग्रहणं सुखतरमतिपच्यर्थम् । क्षैरेयीमिति । क्षीराङ्गुलिगतिं टिड्ढा-
नेति ङीप् ।

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तत्स्नुतक्षीरसंभवम् ॥ १३ ॥

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु दध्युत्तरं दधिसरं वमने हितम् । अथवा दधि हितमुभयमपि वमने हितं तत्स्नुतक्षीरसंभवात् ।

फलादिक्वाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।

सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुण्यद्देहे च वामनम् ॥ १४ ॥

कल्कश्च क्वाथश्च कल्कक्वाथौ फलादीनां मदनफलजीमूतकादीनां कल्क-
क्वाथौ ताभ्यां सिद्धं पक्वं सर्पिः कफेनाभिभूतेऽग्नौ शुण्यच्छरीरे च वमनं
हितं । किंभूतं सर्पिः । तत्सिद्धदुग्धजं तैश्च फलादिभिः शृतं तत्सिद्धं च
तद्दुग्धं च तस्मादुद्धृतम् ।

स्वरसं फलमज्ज्ञो वा भ्रष्टातकविधिशृतम् ।

आदर्वीलेपनात्सिद्धं लीढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥

तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायांश्च योजयेत् ।

फलमज्ज्ञो वा स्वरसं भ्रष्टातकविधानेन शृतं दर्वीलेपं यावत्पक्ता लीढ्वा
सुखेन वमेत् । तं च लेहं भक्ष्यादिषु तथा तस्य मदनफलस्य कषायान्यो-
जयेत् ।

वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥

निंबार्कान्यतरक्वाथसमायुक्तो नियच्छति ।

बद्धमूलानपि व्याधीन्सर्वान्संतर्पणोद्भवान् ॥ १७ ॥

मदनफलमज्जजो वा कषायो वत्सकादिगणप्रतीवापो निंबार्कान्यतर-
क्वाथसंयुक्तो व्याधीन् समूलानपि नियच्छति । कीदृशान् संतर्पणजान् ।

राटपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरूक्षितम् ।

वमेन्मंडरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥

मदनपुष्पफलसूक्ष्मचूर्णैः सुरक्षितं पुष्पं जिघ्रन् मंडरसादीनां तृप्तादि-
ग्रहणात् कुशराक्षीरयवागूनां परिग्रहः । तथाविधो जिघ्रन् सुखी ह्लेश-
सहिष्णुः सुखेन वमेत् ।

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाटु वा ।

एवमेवानेनैव क्रमेण फलाभावे सति पुष्पं प्रकृतत्वान्मदनस्य कल्पनीयं ।
अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् । शर्वरी मधुयष्ट्या वा कोवि-
दारस्य वा जल इत्यादिविधिना शलाटु वाऽपक्वं फलं वैवं कल्पनीयं ।

जीमूताद्याश्च फलवत्

जीमूततुंडीकोशातक्याद्याः कुटजफलपर्यंताः फलवन्मदनफलतुल्यवि-
धिना कल्प्याः ।

जीमूतं तु विशेषतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिध्मादिरोगिणाम् ।

विशेषेण जीमूतो ज्वरादिषु योज्यः ।

पयः पुष्पेस्य निर्वृत्ते फले पेयापयस्कृताः ॥ २० ॥

लोमशं क्षीरसंतानं दध्युत्तरमलोमशे ।

श्रिते पयासि दध्यम्लं जाते हरितपांडुके ॥ २१ ॥

आसुत्य वारुणीमंडं पिबेन्मृदितगालितम् ।

कफादरोचके कासे पांडुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥

अस्य जीमूतस्य पुष्पे संपन्ने पयः क्षीरं जीमूतकघृतं प्रयोज्यं । फलेस्य
निष्पन्ने पयस्कृता जीमूतसृतक्षीरनिष्पादिता पेया योज्या । जीमूतफलस्य
लोमशा लोमशतया मृदुकठिनभेदेन द्वैविध्यं । लोमशे तस्मिन् जीमूत-
फले घृतक्षीरस्य या संतानिका शीतीभूतस्योपरिष्ठादन्नोवयवस्तं वमने
पिबेत् । अलोमशे जीमूतकाठिन्यमागते तच्चूर्णयुतं दध्युत्तरं दधिसरं पिबेत् ।

शृते पयसि प्रकृतत्वाज्जीमूतफले शृते हरितपांडुके लोमशा लोमशयोर्मध्य-
मामवस्थां प्राप्ते सति दध्यम्लं जातं पिबेत् । अम्लमेव दाधि दध्यम्लं केचि-
त्तु मस्तुदध्यम्लमित्याहुः । जीमूतफलेन वाऽऽसुत्य वारुणीमंडं पिबेत् ।
किंभूतं मृदितं गालितं पूर्वं मृदितं खजादिना पश्चाद् गालितं मस्तुतं केषु
कफारोचकादिषु ।

इयं च कल्पना कार्या तुंबीकोशातकेष्वपि ।

इयं च कल्पना पयःपुष्पेस्य निर्वृत इत्यादिकाऽऽसुत्य वारुणीमंडमिति-
पर्यंतं तुंबीकोशातकीष्वपि कार्या ।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वेणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।

द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोथ्य क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥ २४ ॥

आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।

विमृद्य पूतं तं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥

पर्यागतानां प्राप्तसम्यक्पाकानां फलानां वेणिजन्मनां देवदाल्युत्पन्नानां
चूर्णस्य शुक्तिमर्धफलं पयसा वातपित्ताभ्यामर्दित आतुरः पिबेत् । द्वे वा
त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यापोथ्य जर्जरीकृत्य तिक्तोत्तमस्य निंबस्य क्वाथे
पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । अथवाऽऽरग्वधादिनवकादारग्वधवर्गाद्याद्योषधनव-
कादन्यतमस्य क्वाथे द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफलान्यासुत्य संधाय तथा वि-
मृद्य पूतं क्वाथं पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । घ्राघरी वा वेणी च देवदाली च
जीमूतं चेति पर्यायाः ।

जीमूतचूर्णं कल्कं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।

ज्वरे पैत्ते कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥

जीमूतचूर्णं फलपिष्टं कल्कीकृत्याथवा तच्चूर्णं पित्तज्वरे शीतजलेनालोडय
पिबेत् । तस्यैव कल्कं चूर्णं वा कफवातात् कफाच्चोद्धूते ज्वरे कवोष्णेन
वारिणा पिबेत् ।

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकर्शिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥

कासाद्यार्ते कफार्दिते पुरुषे वमनविषय इक्ष्वाकुः शस्तः । प्रताम्यति मानवे प्रतमकाक्रान्तत्वाद्यः प्रताम्यति नरस्तस्मिंश्च शस्तः । फलपुष्पविहीनस्यासंजातफलपुष्पस्येक्ष्वाकोः किसलयैः क्षीरं साधितं पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ।

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

फलपुष्पविहीनस्येत्यनेन कोमलत्वं प्रतिपादयति । इक्ष्वाकोस्तंत्रकृत् । अन्यथा प्रवालैः साधितं क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेदिति ब्रूयात् । इक्ष्वाकुफलस्य जरठावस्थस्य प्रयोगमाह ।

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासश्वासे वम्यं च पाचयेत् ॥ २९ ॥

हृतमध्ये जीर्णे सुपक्वे तस्मिन् जीमूते फले हृतमध्यभागत्वाच्छून्यमध्ये क्षीरं स्थितं सद्यदा दधि जातं स्यात्तदा कफकासादिषु वमनार्थं पाययेत् ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पांडुकुष्ठविषादितः ।

तेन तक्रं विपक्वं वा पिबेत्समधुसैधवम् ॥ ३० ॥

इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना पांडुदितः पिबेत् । तेनेक्ष्वाकुफलमध्येन तक्रं वा विपक्वं मधुसैधवयुतं पिबेत् । समधुसैधवमित्युक्तं स्पष्टार्थं वमनविधौ हि समधुसैधवस्य वमनस्यानुज्ञानात् ।

भावयित्वाजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिबेत् ।

विषगुल्मोदरग्रंथिगंडेषु श्लीपदेषु च ॥ ३१ ॥

अजादुग्धेन तद्वीजं भावयित्वा तेनैव छगलीक्षीरेण पिबेत् । विषगुल्मादिषु ।

सक्तुभिर्वा पिबेन्मथं तुंबीस्वरसभावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥

सक्तुभिर्यवसक्तुभिस्तुंबीस्वरसभावितैर्मथं वा पिबेत् । कफोद्भवेषु ज्वरादिषु

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं नच दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥

तुंब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गंधसंपत्सुखोचितः ॥ ३४ ॥

कल्कं तुंब्या मांसरसैः पिबेत् । गुल्मे तथा ज्वरे प्रसक्ते दीर्घकाला-
नुबन्धिनि । एवं सति पुरुषः साधुकृत्वा वमति । दौर्बल्यं न च प्राप्नोति ।
तुंब्याः फलरसैः पुष्परसैश्चावचूर्णितं शुष्कैः शोधितैस्तुंबीफलरसैस्तुंबी-
पुष्पचूर्णमिश्रैरवचूर्णितमाल्यमाघ्राय सुखं वमेत् । गंधसंपद्गंधसंपत्तिम् ।

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कंठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

कासादिषु तथा कफस्थानस्थे वाते श्लेष्मणि गलस्थे मुखस्थे च तथा
कफसंचयजेष्वरोचकादिषु तथा स्थिरेषु दीर्घकालप्ररूढेषु महत्सु चात्यंतं
प्रवृद्धेषु रोगेषु धामार्गवः कोशफलाख्य इष्टः ।

जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥

काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।

तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोन्विताः ॥ ३७ ॥

कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहताः ।

जीवकर्षभादीनां पृथक् प्रत्येकं तेषां रजोभिश्चूर्णैर्मधुसिताभ्यामत्यं
द्रुता द्रवीकृताः धामार्गवरजोन्वितास्तच्चूर्णमिश्रा लेहाः कासे हृदयदाहे
च शस्ताः । मधूलिका मधुयष्टिः ।

ते सुखाभोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

त एव पूर्वोक्ता लेहा उष्णोदकानुपाना वमनाय भवेयुः । कफे पित्तोष्म-
सहिते सति पित्तेन तथा पित्तकार्येणोष्मणा युक्ते ।

धान्यतुंबुरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ।

तस्य धामार्गवस्य कल्को धान्यतुंबुरभ्यां यूषेण काथेनोपयुक्तो विषघ्नः
स्यात् ।

बिंब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एकं धामार्गवं द्वे वा मानसे मृदितं पिबेत् ।

तच्छृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥

बिंबादीनामन्यतमस्य रसे काथे धामार्गवफलमेकं मृदितं कृत्वाऽथवा
द्वे फले मानसे मनोविकारे वमनं पिबेत् । अथवा तच्छृतक्षीरजं सर्पिर्धा-
मार्गवफलसाधितं । क्षीरोद्वं फलादिभिः साधितं मदनफलजीमूतकेक्षा-
कुधामार्गवकोशातकीकुटजैः षड्भिः पक्वं मानसे वमनार्थं पिबेत् ।

क्ष्वेडातिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपांड्वामयल्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

क्ष्वेडस्तिक्तकोशातक्यतितीक्ष्णोष्णकटुकत्वात्कुष्ठादिषु प्रगाढेष्वत्यंतचि-
रकालजत्वाद् दृढेषु प्रगूढेषु प्रशस्यते ।

पृथक् फलादिषट्कस्य काथे मांसमनूपजम् ।

कोशातक्या समं सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

पृथक् फलादिषट्कस्य मदनफलेक्षादिकस्य काथे मांसमनूपजं कोशा-
तक्या समतया तुल्यं सिद्धं पक्वं तद्रसं तस्य मांसस्य रसं लवणान्वितं
पिबेत् ।

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।

क्ष्वेडकाथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिश्रुरसेन वा ॥ ४३ ॥

फलादिपिप्ल्यो मदनफलजीमूतेक्ष्वाकुफलमध्यबीजानि ताभिस्तुल्यमनूपं
मांसं समक्षेडरसेन सिद्धं वा पिबेत् । यद्देशुरसेन मिश्रं क्षेडकाथे
सिद्धमनूपजं मांसरसं सलवणं पिबेत् ।

कुटजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

कुटजं सुकुमारेष्वत्यंतवमनासहिष्णुपित्तरक्तकफोदयेऽतिशयेनाधिके त-
स्मिंस्तथा ज्वरादिषु वमनं श्रेष्ठम् ।

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत्कौटजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥

सप्ताहं वार्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत्प्रथक् ।

फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकोदनैः ॥ ४६ ॥

सर्षपादीनां पृथक् तोयेन काथेन सैधवस्य च जलेन कुटजबीजं पाययेत् ।
अथवा कृशरया सह कौटजं पाययेत् । अथवा सप्ताहमर्कदुग्धाक्तं कुटज-
बीजचूर्णं पृथङ्मदनफलाद्युदकैः पाययेत् ।

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।

बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

वमनौषधमुख्यानां छर्दिषु प्रधानानामौषधानामित्येवं प्रकारेण कल्पस्य
दिग्गतिरीरिता । कल्पमार्ग उदितः । अनेन बीजेनानया दिशा सुमतिर-
न्यान्यपि वमनौषधानि कल्पयेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने वमनकल्पः प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

वमनादनंतरं विरेचनस्योपयोगः । इतिवमनकल्पादनंतरं विरेचनकल्पः प्रक्रम्यत इत्याह ।

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

कल्पनं कल्पो योजना विरेचनमधोभागेन दोषनिर्हरणं तस्य कल्पो विरेचनकल्पस्तं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् । दंतीद्रवंत्यादिभ्यः सर्वेभ्योऽपि विरेचनद्रव्येभ्यो निरपायत्वादिरेचनसाध्ये व्याधाकनिषिद्धप्रसरत्वात्पूर्वं त्रिवृताया उपन्यासः ।

कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

अनेन चास्याः स्वरूपकथनम् ।

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

सैवंगुणा त्रिवृदधुना वातपित्तकफाद्यैरौषधैर्युक्ता कल्पविशेषत्वं प्राप्य विरेचनसाध्यव्याधिविषयसर्वरोगजिज्जायते ।

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामारुणं त्रिवृत् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्धितम् ।

तस्यास्त्रिवृतो मूलं द्विप्रकारम् । एकं श्याममपरं श्यामारुणम् । श्यामं मूलं श्यामा त्रिवृत्श्यामारुणं मूलमिति व्याख्यां द्विसंज्ञम् । तयोः श्यामश्यामारुणयोर्यद्द्वयारुणं मूलं तद्वरतरं । सामर्थ्यादयं वरं श्यामारुणं यन्मूलं तन्निरपायत्वात्सुकुमारादिषु हितम् । श्यामं सापायत्वात् । सापायत्वे विशेषेण हेतुमाह ।

मूर्छा संमोहहृत्कंठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥

श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।

क्रूरे कोष्ठे बहौ दोषे कृशसमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

श्यामं मूलं मूर्च्छादिद्वत् कंठकर्षणक्षणनप्रदम् । तत्तीक्ष्णत्वादाशुकारि-
त्वाच्च सापायत्वमस्य तदेवरूपमपि श्यामं शस्यते क्रूरकोष्ठादिविषये ।

गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विसृतं च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

गंभीरानुगतं गूढं कृत्वा भूमावंतःप्रविष्टं तथा श्लक्ष्णमपरुषं तथाऽ-
तिर्यग्यातं स्पष्टं कृत्वा भूमौ गतमेवं विधं त्रिवृताया मूलं गृहीत्वा तत्काष्ठं
विसृजेत् । त्वचं शुष्कां कृत्वा स्थापयेत् ।

अथ काले तु तच्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैधवम् ।

वातामये पिबेदम्लैः पित्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥

क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कंधवरारसैः ।

कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकांजिकैः ॥ ८ ॥

पंचकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ।

अथ काले विरेचनप्रस्तावे ततो मूलत्वचश्चूर्णमीषन्नागरसैधवमम्लैः
काञ्जिकादिभिर्वातविकारे पिबेत् । पित्तविकारे सह घृतशर्करामधु तच्चूर्णं
क्षीरेण द्राक्षादिरसैर्वा पिबेत् । कफविकारे तच्चूर्णं पीलुरसादिभिः पिबेत् ।
पंचकोलादिभिश्चूर्णैश्च कफमैर्युक्तम् । कथं युक्त्या । युक्तं पंचकोलादिचूर्णा-
नां योगो नातिव्याप्तिर्न वाऽव्याप्तिः पंचकोलादिचूर्णेन त्रिवृताचूर्णस्य स-
म्यग्योगः स्यादित्यर्थः । आदिशब्देनान्येषां पाचनदीपनानां पंचकोलस-
दृशानां चित्रकादीनां ग्रहणम् ।

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो द्रव्यं विरेचनम् ।

त्रिवृतः कषायेण कल्केन कषायेण वा साधितः सशर्करो लेहः शीतो
मधुत्रिजातसंयुक्तो हृद्यं विरेचनं स्यात् । अत्र च कासचिकित्सितोक्तकं-
टकारिकालेहवत् प्रमाणं निरूपयितव्यम् ।

अजगंधातवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥

चूर्णितं मधुसर्पिम्यां लीढा साधु विरिच्यते ।

सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

अजगंधादिचूर्णं मधुसर्पिम्यां लीढा साधु विरिच्यते । सन्निपातज्वरादि-
पीडितः सन् ।

लिपेदंतस्त्रिवृतया द्विधा कृत्वेक्षुगंडिकाः ।

एकीकृत्य पचेत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

इक्षुगंडिकां द्विधा कृत्य पाटयित्वा त्रिवृतयातलिपेत् । अनंतरमेकीकृत्य
पुटपाकेन स्विन्नं भक्षयेत् ।

त्वगेलाभ्यां समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।

नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

त्वगेलाभ्यां तुल्या नीली तैश्च तुल्या त्रिवृत् । सर्वैश्च तुल्या सिताचूर्णं
फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् । वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पाग्निषु च
नरेषु तथा सुकुमारेषु विरेचनमेतन्निरपायम् ।

विडंगतंडुलवरायावशूककणात्रिवृत् ।

सर्वेभ्योऽर्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ १५ ॥

गुल्मं छीहोदरं कासं हलीमकमरोचकम् ।

कफघातकृतांश्चान्यान्परिमार्ष्टि गदान्वहून् ॥ १६ ॥

विडंगतंडुलादयः समांशाः सर्वेऽभ्योधेन त्रिवृत् तदेतच्चूर्णं मधुघृताभ्यां
लीढं गुडेन वाऽऽस्वादितं गुल्मादीन् कफवातोत्थांश्चान्यानपि गदान् बहून्
परिमार्ष्टि पराकरोति ।

विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।

मरीचैर्द्रववाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥

दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।

पक्ता मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ १९ ॥

कुष्ठार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगंदरान् ।

ग्रहणीपांडुरोगांश्च हन्ति पुंसवनश्च सः ॥ २० ॥

गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्टुषु यौगिकः ।

विडंगादीनि कार्षिकाणि त्रिवृताचूर्णं तिलतैले पृथगष्टपलप्रमाण आ-
मलकफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडपलानि पंचाशत् । मृद्वग्निना पक्ता तस्मान्मा-
त्रामयंत्रणो यंत्रणारहितः सन्भक्षयेत् । स च भक्षितः कुष्ठादीन्हंति
पुंसवनश्च स्यात् । गुडोयं कल्याणसंज्ञः सर्वेष्टुषु यौगिको युज्यते ।

व्योषत्रिजातकांभोदकृमिघ्नमलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥

सर्वैः समाः समसिताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृताः ।

मूत्रकृच्छ्रज्वरछर्दिकासरोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥

तापे पांड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ।

अविपत्तिरयं योगः प्रयोक्तव्यो व्योषादिभिः समभागैः सर्वैर्द्रव्यैस्त्रि-
वृत्समा सा च त्रिवृत्तुन्यशर्करा एवमेताः क्षौद्रेण गुटिकाः कृता मूत्रकृच्छ्रा-
दिषु शस्यते ।

त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ २३ ॥

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ।

त्रिवृदादिकं क्षौद्रद्राक्षारससंयुक्तं प्रावृषि सुखं विरेचनम् ।

त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनम् ॥ २४ ॥

द्राक्षांबुना सयष्ट्याव्हं सातलं जलदात्यये ।

त्रिवृदुरालभादिकं द्राक्षाजलेन शरदि विरेचनम् ।

त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जी सरलं वचाम् ॥ २५ ॥

स्वर्णक्षीरीं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ।

त्रिवृतादिकं चूर्णमुष्णांबुना सह हेमंते पिबेत् ।

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥ २६ ॥

त्रिवृच्छर्करा समा ग्रीष्मर्तौ विरेचनम् ।

त्रिवृन्नायंतिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ।

स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहम् ॥ २७ ॥

एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ।

त्रिवृतादीनि संचूर्ण्य त्र्यहं गोमूत्रे भावयेत् । एष योगः सर्वर्तुष्वपि
स्निग्धानां नराणां मलदोषस्य हारकः स्यात् ।

श्यामात्रिवृदुरालंभाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ॥ २८ ॥

नीलिनी कटुका मुस्ता श्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ।

रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ २९ ॥

श्यामायं संचूर्णीकृतं मांसरसघृतोष्णांबुभी रूक्षाणामपि सर्वकालं शस्तं ।
अपि शब्दात्स्निग्धानां शस्तमेव ।

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोगिषु ।

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ३० ॥

ज्वरादिष्वन्येभ्यस्तद्विषयोक्तेभ्यो विरेचनद्रव्येभ्यो राजवृक्षोऽतिशयेन
पथ्यः । किंभूतः । मृदुर्मधुरशीतलश्च ।

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।

योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरंगुलः ॥ ३१ ॥

बालादौ मृदुत्वादनपायित्वाच्च विशेषेण चतुरंगुलो योज्यः ।

फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ।

तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ ३२ ॥

सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेच्चातपे ततः ।

ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ॥ ३३ ॥

तस्य शम्याकस्य फलं काले परिणतं पक्वं फलं समाहरेत् संगृह्णी-
यात् । तेषां फलानां गुणवतां सुनिष्पन्नानां भारं पलशतं विंशतिवा-
लुकासु विनिक्षिपेत् । सप्तरात्राद्दूर्ध्वं सिकताभ्य उद्धृत्यान्तरमातपे शोष-
येत् । ततोन्तरं तेभ्यः फलेभ्यो मज्जानमुद्धृत्य गृहीत्वा पात्रे भांडे शुचौ
शुद्धे स्थापयेत् ।

द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते ।

चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्दादशवार्षिके ॥ ३४ ॥

तं मज्जानं द्राक्षारसेन दद्यात् । दाहाद्यातै नरे चतुर्वर्षे बाले सुखेनैत-
द्विरेचनं यावद्दादशवार्षिके बाले सुखं विरेचनमिदम् ।

चतुरंगुलमज्ञो वा कषायं पाययेद्धिमम् ।

दधिमंडसुरामंडघात्रीफलरसैः पृथक् ॥ ३५ ॥

सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ।

अथवा राजवृक्षमज्ञो हिमं शीतकषायं दधिमंडादिभिः पृथग्युक्तमथवा
काजिकेनाथवा कल्केन त्रिवृता संबंधिना युक्तं पाययेत् ।

दन्तीकषाये तन्मज्ञो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ ३६ ॥

तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत् पक्षमेव वा ।

दन्तीक षायैस्तन्मज्जः कर्णिकारस्य मध्यानि गुडं जीर्णं च विनिक्षिपेत् । तं स्थितमरिष्टं मासं पाययेत् । पक्षं वा स्थितम् ।

त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ॥ ३७ ॥

विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ।

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ३८ ॥

कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ।

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ३९ ॥

मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्रीफलांबुभिः ।

तिल्वकमूलस्य त्वचं त्यक्त्वा मध्यवल्कलं विशोष्य तथा चूर्णयित्वा ततश्चूर्णाद् द्वौ भागौ रोध्रस्यैव कषायेण गालयेत् । ततोऽनंतरमवशिष्टो यस्तृतीयो भागस्ततश्चूर्णात् तं तेन कषायेण वस्त्रगालितेन भावयेत् । अनंतरं वस्त्रगालितकषायेण भावितं पुनः कषाये दशमूलस्य भावितमनंतरं शुष्कचूर्णं ततश्चूर्णात्पाणितलं कर्षं मस्तुगोमूत्रादिकेन पिबेत् । कोलं बदरं । धात्रीफलमामलकम् । तयोरेबुनी स्वरसो । तद्भावनौषधप्रमाणं च शिलाजतुनः कल्पवत् कल्पयेत् । शिलाजतुकल्पं च वक्ष्यति । समगिरिजमष्टगुणितं निःकार्थं भावनौषधमित्यादि । तस्मादत्र तिल्वकत्वचो भाव्यौषधस्य रोध्रश्च भावनौषधं समं देयम् । ततोऽष्टगुणं जलं देयम् । तच्च कथनेनाष्टांशशेषं कार्यमिति । एवमन्यत्राप्यनिर्दिष्टप्रमाणानां भाव्यद्रव्यभावना द्रव्याणां तोयावशिष्टानां परिमाणं बोध्यम् ।

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ ४० ॥

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ।

रोध्रस्य कषायेण कल्केन च सशर्करो घृतान्वितो लेहः स्यात् । स च लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।

सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ॥ ४१ ॥

आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेदतः ।

मृदौ कोष्ठेऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ ४२ ॥

सुधा गुडा दोषाणां महांतमपि संचयं निहन्ति । एवंगुणामपि तां सुधां
भिषग्मृदुकोष्ठादिषु न कल्पयेत् । शीघ्रमेव कष्टविभ्रंशादिति । कल्पयेदि-
त्यतिसर्जने लिट् । तर्हि केयं प्रयोज्येत्याह ।

कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमोहिषु ।

पांडौ दूषिविषे शोफे दोषविभ्रांतचेतसि ॥ ४३ ॥

सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ।

गुल्मादिषु कल्प्या सा स्तुक्तीक्ष्णैर्बहुभिः कंटकैश्चिता श्रेष्ठा स्यात् ।

द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरांते विशेषतः ॥ ४४ ॥

तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ।

बिल्वादीनां बृहत्पौर्वा क्वाथेन सममेकराः ॥ ४५ ॥

मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोङ्गारेषु शोषयेत् ।

पिबेत्कृत्वा तु गुटिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ ४६ ॥

तां सुधां द्विवर्षामथ त्रिवर्षां विशेषेण शिशिरांते कार्यवशादन्यस्मिन्न-
पि ऋतौ शस्त्रेण पाटयित्वा ततः सुधातः क्षीरमुद्धारयेत् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्या इति ठक् । तस्य रसालुगिति लुक् । ततश्च ठक्च । ततोऽनंतरं बिल्वा-
दीनां कंटकारिमहोटिकयोर्वा क्वाथेन एकश एकेनैकेन समं मेलयित्वा सुधा-
क्षीरमनंतरमङ्गारेषु तदुभयमपि शोषयेत् । ततो गुलिकां कृत्वा यथायोगम-
स्त्वादितिः पिबेत् ।

त्रिवृतादीन्नववरां स्वर्णक्षीरीं सप्तातलाम् ।

सप्ताहं स्तुक्पयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ ४७ ॥

त्रिवृतादीन्नेवेति त्रिवृच्छयामा राजवृक्षस्तित्वकश्च तथा सुधा शंखिनी
सप्तला दंती द्रवंतीति । तदेतान् त्रिवृतादींस्तथा त्रिफलां स्वर्णक्षीरीं

सातलां च सप्त वासरान् स्नुक्पयःपीतान् स्नुक्क्षीरभावितान् मांसरसेन
घृतेन वा पिबेत् ।

तद्वद्व्योषोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडांबुना ।

तथैव व्योषादीन् गुडांबुना पिबेत् ।

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुषीकृतम् ॥ ४८ ॥

सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकाषिणी ।

श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ ४९ ॥

शंखिन्याः फलं निस्तुषीकृतं नातिशुष्कं कार्यं । सप्तलायाश्च मूलं ग्राह्यं
ते च शंखिनीफलसातलामूले तीक्ष्णविकाषिणी श्लेष्मामयाद्येषु कल्पयेत् ।

अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरालवणान्वितम् ।

हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्बुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

तयोः शंखिनीसप्तलयोः पूर्वोक्तयोः कर्षमात्रं पिंडं सुरालवणयुक्तं वात-
कफजहृद्रोगादिषु कल्पयेत् ।

दंतिदंतस्थिरं स्थूलं मूलं दंतीद्रवंतिजम् ।

आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि च ॥ ५१ ॥

गुरुप्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ।

दंतिनो दंतस्तद्वस्थिरं स्थूलं च दंतीद्रवंत्युद्रवं मूलं किंचित्ताम्रश्याव-
तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाशि चेत्यादिना तत्स्वरूपोक्तिः ।

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृद्वर्जवेष्टितम् ॥ ५२ ॥

शोष्यं मंदातपेऽभ्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाशिताम् ।

तत्पिबेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ ५३ ॥

अभिष्यन्नतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी गरी ।

गोमृगाजरसैः पांडुः क्षमिकोष्ठी भगंदरी ॥ ५४ ॥

तच्च क्षौद्रपिप्पलीभ्यां लिप्तं मृदुर्भवेष्टितं स्वेदितं पश्चान्मंदातपे शो-
ष्यम् । किमेवं क्रियत इत्याह । यस्मादभ्यर्कावस्य विकाषितां हतः । तच्च
मस्त्वादिभिः पिबेत् । अभिष्यणदेहादिपांड्वामयी कृमिकोष्ठी भगंदरी च
गोमृगाजमांसरसैः पिबेत् ।

सिद्धं तत्क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ।

विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्भृतम् ॥ ५५ ॥

तैलं तु गुल्ममेहार्शौ विबंधकफमारुतान् ।

महात्लेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिलव्यथाः ॥ ५६ ॥

तस्य मूलकस्य क्वाथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च सिद्धं घृतं विसर्पा-
दीन् जयेत् । तैलं सुसिद्धं गुल्मादीन् जयेत् । महात्लेहः शकृदादिसंगाद्रीन्
जयेत् ।

विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृतादयः ।

एते त्रिवृतादयो विरेचने नव श्रेष्ठतमाः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

यथा त्रिवृदादेर्विधानमुक्तं । अथ काले च ततश्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैधव-
मित्यादि तथैव हरीतक्या अपि विधातव्यमित्यर्थः ।

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं पलम् ।

दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ ५८ ॥

प्रकल्प्य मोदकानेवं दशमे दशमेऽहनि ।

उष्णांभो नु पिबेत्खादेत्तान्सर्वान्विधिनाऽमुना ॥ ५९ ॥

एते निःपरिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिर्हणाः ।

विशेषाद्ग्रहणीपांडुकंठूकोठार्शसां हिताः ॥ ६० ॥

गुडस्याष्टपले हि पथ्याविंशतिर्दन्तीचित्रकयोः पलं प्रत्येकं स्यात् ।
पिप्पलीत्रिवृतयोः कर्षावुभौ । दशमोदकानेवं प्रकल्प्यैकमेकं मोदकं दशमे

दशमदिने योजयेत् । पश्चादुष्णांबु पिबेत् । अमुना विधिना सर्वान्मोदकान्
भक्षयेत् । एते मोदका निःपरिहारास्तथाऽशेषव्याधिनिवर्हणाः स्युः ।
विशेषेण ग्रहण्यादीनां हिताः । संबंधमात्रस्य विवक्षितत्वादत्र षष्ठी । अ-
न्यथा तु हितयोगे चतुर्थी स्यात् ।

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।

कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

अल्पस्य वीर्येण मात्रया वा कदाचिदल्पौषधयोगस्य केनचित्तत्तद्योग्यौष-
धसंश्लेषेण तस्य महार्थत्वं कार्यम् । तथा कालेन मध्याह्नादिना तथा संस्का-
रेण तद्योग्येन गुणांतरोत्पादनेन तथा युक्त्या योजनाप्रकारविशेषेण तथा
वीर्येण प्रभूतस्य मात्रयाऽथवा महार्थस्य कदाचित् केनचिद्द्रव्येण विश्लेषं
कृत्वा तस्याल्पकर्मत्वं कार्यम् । तथा कालेन प्रत्यूषादिना मंदवीर्येण तथा संस्का-
रेण गुणांतराधानेन तथा युक्त्या तादृश्याऽल्पशक्तित्वलक्षणं कर्म कार्यम् ।

त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैलासितोपलामाशिकमातुर्लिंगैः ।

मद्यैश्च तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२

इति त्वक्केसरादिभिस्तैस्तैरन्यैश्च तथाविधैरनुकूलैर्मानसप्रियैरोषधैर्युक्ता-
नि विरेचनानि देयानि । एवं कृते सम्यग्योगो विरेचनस्य स्यादिति ।
उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगंकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनकल्पाभ्यामनंतरं तद्व्यापत्तिर्दिं ब्रूते ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिर्दिं व्याख्यास्यामः ।

वमनविरेचनयोर्व्यापदथाशास्त्रमनुष्ठीयमानायाऽणदोत्पत्तिस्तस्या वमन-
विरेचनव्यापदः सिद्धिः साधनं चिकित्सितं तां वर्णयिष्यामः ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुद्रतालपकफेन वा ।

अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णे दुर्बलेन वा ॥ १ ॥

पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्ठहानिर्मलोदयः ।

वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

एवंविधेन पुरुषेणैवंविधं वमनं पीतमधः प्रयाति । तस्मिन्वमनेऽध-
स्तात्प्रयाति सतीष्ठहानिरभिप्रेतस्य वमनकार्यस्यानिष्पत्तिः । तथा
मलस्य वमनसाध्यस्य श्लेष्मणः केवलस्यान्यदोषयुक्तस्य वोदयः स्व-
स्थानस्थस्यैवामयकरणं प्रति चलप्रबलके च पीतवमनं पुरुषमथ वातं
पुनः स्निग्धं वामयेत् । पूर्वं स्निग्धमपीति पुनः शब्दस्यार्थः । कथं वामयेत्
स्मरन् पूर्वमतिक्रमं यतोतिक्रमात् पीतवमनोत्थातो पुरुषो वमनकर्मणः
फलं नाप्तवान् । तमतिक्रममपराधं स्मरंश्चेतसि कुर्वाणो नत्वेवमेवं वामयेत् ।

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो ब्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।

अतितीक्ष्णोष्णलवणमदृद्यमतिभूरि वा ।

तत्र पूर्वोदिता व्यापत्सिद्धिश्च न तथापिचेत् ॥ ३ ॥

आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ।

अन्यत्र सात्म्याद्दृष्ट्या द्वा भेषजान्निरपायतः ॥ ४ ॥

अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मिणो विरेचनमतितीक्ष्णोष्णलवणमदृद्यमतिप्र-
भूतं च पीतमूर्ध्वं याति । तत्र तस्मिन्मूर्ध्वं ब्रजति पूर्वोक्ता व्यापत् । इष्ट-
हानिर्मलोदय इति । तत्र तथैव सिद्धिश्चिकित्सितम् । तथानंतरं विरेचन-
स्योर्ध्वगमनादविरिक्तं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् । तथैव पूर्वं विरेचनातिक्रमं
स्मरन्नितोपराधात्पूर्वं विरेचनेन विरिक्तस्तमतिक्रमं परिहरन् विरेचयेदि-
त्यर्थः । तथा तदप्येवमनुष्ठीयमाने तद्विरेचनौषधं पीतं यथाशये कोष्ठलक्षणे न
तिष्ठति तत्र स्थितिं न बध्नाति । ऊर्ध्वमेव पुनरेति । ततस्तृतीयं विरेचनौ-
षधं मदनारग्वधादिनावचारयेत् । यदि तु सात्म्यं हृद्यं निरपायं च
भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य पुराणं रूक्षमौषधम् ।
 दोषानुत्क्रेश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्रदान् ॥ ९ ॥
 विभ्रंशं श्वयथुं हिष्मं तमसो दर्शनं तृषम् ।
 पिंडिकोद्वेष्टनं कंठूपूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ६ ॥
 स्निग्धस्विन्नस्य वात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
 शीतैर्वास्तब्धमामे वा समुत्क्रेश्य हरेन्मलान् ॥ ७ ॥
 तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ।

अस्निग्धस्विन्नशरीरस्य पुराणं रूक्षं विरेचनौषधमुपयुक्तं दोषानुत्क्रेश्य
 प्रच्याव्य निर्हर्तुमशक्तं विभ्रंशादिकान् गदान् जनयेत् । अथवा स्निग्ध-
 स्विन्नस्य चौषधमत्यल्पं मात्राहीनं द्रीप्ताग्नेर्जीर्णं स्यात् परिणतं शीतैर्वा
 स्तब्धभेषजमामे वा स्तब्धः स तदा दोषानुत्क्रेश्य निर्हरेत् पूर्वोक्तानेव रोगान्
 जनयेत् । स एवभूतः सर्व एवायोगः ।

तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरशंकरैः ॥ ८ ॥
 निरूढं जांगलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
 फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ९ ॥
 स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।

तमुत्क्रिष्टदोषं तैललवणाभ्यक्तं प्रस्तरशंकराख्यैः स्वेदैः स्विन्नं तथा
 निरूढं जांगलरसैर्भोजयित्वा फलादिसिद्धतैलेन मात्रयानुवासयेत् । वात-
 हरैः स्नेहैः स्निग्धं पुनस्तीक्ष्णेन विरेचनेन विशोधयेत् ।

बहुदोषस्य रूक्षस्य मंदाग्नेरल्पमौषधम् ॥ १० ॥
 सोदावर्तस्य चोत्क्रेश्य दोषान्मार्गं निरुध्य तैः ।
 भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ॥ ११ ॥
 श्वासं विण्मूत्रवातानां संगं कुर्याच्च दारुणम् ।
 अभ्यंगस्वेदवर्त्यादिसनिरूहानुवासनम् ॥ १२ ॥
 उदावर्तहरं सर्व कर्माध्मातस्य शस्यते ।

बहुदोषस्य रुक्षस्य तथा मंदभिरल्पमौषधं योजितं तदोदावर्तवतो दोषानुत्क्षेप्य मार्गान् निरुध्य तैश्च दोषैर्मृशं नाभिमाध्मापयेत् । तथा पृष्ठादिरुजादीन् कुर्यात् । आध्मातस्य, तरस्याभ्यंगादिकं कर्म क्षुदावर्तहरं सर्वं शस्यते ।

पंचमूलयवक्षारवचाभूतिकसैधवैः ॥ १३ ॥

यवागूः सुकृताशूलविबन्धानाहनाशनी ।

पंचमूलादिभिः सुकृता यवागूः शूलादिनाशनी ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिंशुगुंक्ष्मलवेतसान् ॥ १४ ॥

ससैधवान्पिबेन्मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ।

प्रवाहिकापरिस्त्रावे वेदनापरिकर्तने ॥ १५ ॥

पिप्पल्यादीन्मद्येन सर्पिषोष्णानुना पिबेत् प्रवाहिकादिषु ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वति हृद्ग्रहम् ॥ १६ ॥

हिध्मापार्श्वरुजाकासदन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।

जिह्वां खादति निःसंज्ञो दंतान्कटकटाययन् ॥ १७ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयं गत्वा घोरं हृद्ग्रहं कुर्वति हिध्मावियुक्तं स च हृद्ग्रहादिमान् जिह्वां खादति निःसंज्ञः सन् तथा दंतान् कटकटायते ।

न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।

मधुरैः पित्तमूर्छार्तं कटुभिः कफमूर्छितम् ॥ १८ ॥

पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषरोषं विपाचयेत् ।

कायाम्नि च बलं चास्य क्रमेणाग्निप्रवर्तयेत् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन्नवस्थाविशेषे भिषगाश्वेव तं रोगिणं संशयं हित्वा वामयेत् । मधुरैः पित्तमूर्छार्तं वामयेत् । कफमूर्छितं कटुभिर्वामयेत् । वामयि-

त्वा चास्य दोषशेषं पाचनीयैर्द्रव्यैर्विपाचयेत् । कायार्मि बलं च क्रमेणा-
स्याभिप्रवर्धयेत् ।

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।

तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ २० ॥

यस्यातिवमतः पवनेन हृदयं पीड्यते तस्मै रोगिणे स्निग्धाम्ललवणं
दद्यात् पित्तकफे कुपितेऽन्यथा मधुरशीतादिकं दद्यादित्यर्थः ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।

रुद्धोति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यंगानि मारुतः ॥ २१ ॥

स्तंभवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिभेदनैः ।

तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ २२ ॥

पीतभेषजस्य वेगानां निग्रहे कफेन वा रुद्ध अतिविशुद्धस्य वा वायुरं-
गानि गृह्णाति स्तंभादिभिः । तत्र सर्वं वातहरं स्नेहस्वेदादि शस्यते ।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।

हत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनास्त्रावयेद् द्रवान् ॥ २३ ॥

क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य नरस्य बहुतीक्ष्णं च भेषजं विट्पित्तकफाश्च्छीघ्र-
मेव हत्वा द्रवान्धातूनास्त्रावयेत् । तस्मिन् विरेचनातियोगे मधुरैर्द्रव्यैः
शेषं विरेचनद्रव्यमुद्धरेत् ।

तत्रातियोगमधुरैः शेषमौषधमुल्लिखेत् ।

यो ज्योतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥ २४ ॥

परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तंभयेच्च तम् ।

अतिवमने सति विरेको योज्यः । अतिविरेके च मृदु वमनं योज्यम् ।
परिषेकादिभिश्च शीतैस्तं विरेकं स्तंभयेत् । आदिशब्दो जलाद्राशीतमारु-
तादिग्रहणाय ।

अंजनं चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ॥ २५ ॥

लाजचूर्णेः पिबेन्मथमतियोगहरं परम् ।

अंजनादिकं लाजचूर्णेः सहमथं परं विरेकातियोगहरं पिबेत् ।

वमनस्यातियोगे तु शीतांबुपरिषेचितः ॥ २६ ॥

पिबेत्फलरसैर्मथं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

सोद्वारायां भृशं छर्द्या मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥ २७ ॥

समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।

वमनस्य त्वतियोगे शीतांबुपरिषेचितः सन् फलरसैर्मथं घृतादियुक्तं पिबेत् । अतिशयेन सोद्वारे वमने सति मूर्वादिचूर्णं लेहयेत् ।

वमनेऽतःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ॥ २८ ॥

स्निग्धाम्ललवणा इद्या यूषमांसरसा हिताः ।

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येग्रतो नराः ॥ २९ ॥

निसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।

छर्दयतोभ्यंतरे जिह्वायां प्रविष्टायां सत्यां कवलग्रहच्छागमांसरसाः स्निग्धादियुक्ता मनःप्रिया हिताः । तथा तस्यांतःप्रविष्टजिह्वस्याग्रेऽपरे नरा अम्लानि फलानि खादेयुः । निसृतां च रसनां तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तामंतः प्रवेशयेत् ।

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ॥ ३० ॥

यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालवित् ।

वाग्ग्रहादिषु वातरोगेषु घृतमांसोपसाधितां स्वच्छां यवागूं दद्यात् । स्नेहस्वेदौ च योन्वेत् ।

अतियोगाच्च जैषड्यं जीवं हरति शोणितम् ॥ ३१ ॥

तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ।

शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजासह ॥ ३२ ॥

भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्तेपित्तमादिशेत् ।

शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ॥ ३३ ॥

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणिते ।

अतियोगेन च यद्वेषजं जीवाख्यं शोणितं हरति तद्वेषज्यं जीवादान-
मिति गदितं यतस्तज्जीवितमादत्ते । पित्तरक्तयोगंधवर्णानुवृत्तित्वसामा-
न्यात्किमिदं रक्तमुत पित्तमिति संशयः । तत्परीक्षार्थमाह । तेन विरेचना-
तियोगोद्भवेन रक्तेन मिश्रितमन्नं शुने वायसाय वा दद्यात् । तस्मिन्
रक्तमिश्रितेऽन्ने भुक्ते सति जीवं वदेत् । अभुक्ते च तस्मिन् विरेचनाति-
योगेरितं पित्तं ब्रूयात् । शुक्लं वस्त्रं तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन
संशयरूपेण भावितमाद्रीकृतमनंतरमावानं शुष्कं कोष्णवारिणा प्रक्षालितं
प्रकर्षेण धौतं पित्ते सति विवर्णं वस्त्रं स्यान्न शुद्धं शोणिते तु सति प्रक्षालितं
वस्त्रं शुद्धं स्यात् ।

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणं क्रियाम् ॥ ३४ ॥

रक्तपित्तातिसारघ्नी तस्याशु प्राणरक्षणीम् ।

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ॥ ३५ ॥

पिबेज्जीवाभिसंधानं जीवं तद्व्याशु यच्छति ।

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ॥ ३६ ॥

तृष्णाद्यार्तस्य शोणिते स्रवत्येव रक्तपित्तातिसारघ्नी प्राणरक्षणीं शीघ्रं
क्रियां कुर्यात् । अनेन च मरणतुल्याधिरूढत्वं द्योतयति । संशयेपि चि-
कित्सा कार्येति प्रागभ्यधायि । तत्र मृगादीनां जीवतां सद्यस्कं तत्क्षणोत्पन्नं
रक्तं पिबेत् । किंभूतम् । जीवाभिसंधानं जीवमभिसंधीयतेनेति जीवाभि-
संधानम् । हि यस्मात्तद्रक्तं कर्तृभूतं जीवं कर्म आशु गच्छति प्राप्नोति ।
तदेतद्रक्तं दर्भमृदितमभिनवप्रसूतदर्भमृदितम् बस्तौ निवेशयेत् प्रक्षिपेत् ।

श्यामाकाशमर्थमधुकदूर्वोशीरैः सूतं पयः ।

घृतमंडांजनयुतं बस्ति वा योजयेद्धिमम् ॥ ३७ ॥

पिच्छाबस्ति सुशीतं वा घृतमंडानुवासनम् ।

श्यामादिभिर्वा शृतं पयो घृतं मंडांजनाभ्यां युक्तं बस्ति हिमं शीतलं योजयेत् । अथवा पिच्छाबस्तिस्वल्पमनुवासनं सुशीतं घृतं मंडेन स्वस्थे-
नार्धभवेन घृतस्योपरिभागस्थितेन देयं । अस्यामेवातियोगोद्धवायामवस्था-
यां गुदभ्रंशः संभाव्यत इत्याह ।

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च कषायरसनिष्पादितैः कायैः स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्साम वेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३८ ॥

विसंज्ञं संपन्नं सामवेदवेणुगीतादीनां निस्वनं श्रावयेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्यं ब्रूते ।

अथातो दोषहरणसाकल्यं बस्तिकल्यं व्याख्यास्यामः ॥

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्त्रां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ।

अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥

पूतोयवानीफलबिल्वकुष्ठवचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।

कल्कैर्गुडसौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥

बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ।

बस्तौ च यस्मिन्पठितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥

बलादीनि प्रत्येकं पलोन्मितानि तथाष्टौ मदनफलानि प्रायेण पलं स्युः ।
छागमांसात्यं चाशत्पलान्यप्सु चतुर्भागावशेषं पचेत् । पूतश्च काथो

यवान्यादिभिः कल्कैस्तथा गुडादिभिर्युक्तः सुखोष्णो लवणयुतश्च बस्त्यर्थं परिकल्पितत्वाद्वास्तिः सर्वगदानामुपहंता स्वस्थे च हितः स्वास्थ्यानुवृत्तत्वाज्जीवनो बृंहणश्च । अत्र चतुर्थशेषग्रहणमनर्थकं यतो वक्ष्यति काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्थं पादशेषतः । अत्रोच्यते वक्ष्यमाणपरिभाषाप्रमाणमत्र नाश्रीयत इति प्रतिपादनाय चतुर्थशेषोपादानं तेन निरूहयोग्यकाथार्थं द्रव्याच्चतुर्गुणं जलं क्षिप्वा चतुर्भागावशेषं ग्राह्यमितीहावतिष्ठते एवमन्यत्र निरूह उपयुज्यते । ये तु तंत्रकाराभिप्रायमविदंतः सरलाशमुखीकाः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणं जलं क्षिप्वा चतुरंशशेषं ग्राह्यमिति । शेषं स्थितं तथा यवान्यादिकल्कस्य पलद्वयमात्रं ग्राह्यं स्वस्थे कल्कपलद्वयमिति वचनात् स्नेहश्चात्र काथे चतुर्थांशः षष्ठांशोष्टमांशः क्रमेण वातपित्तकफेन योज्यः । उक्तं च । ततः काथं चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिकेति मधुलवणे च यथा नात्यच्छता नातिलवणता च बस्तौ स्यात्तथा योजयितव्ये । उक्तं च मधुयद्वायुत्तैव । बस्तौ च यत्र कल्को न पठितस्तत्रामुमेव कल्कं दद्यात् । उपजातिवृत्तमिद्रवञ्चा च ।

द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य स पूर्वकल्कः ।

त्रिन्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः । ४ ।

दशमूलसहितस्य छागमांससहितस्य रसः काथोऽम्लेन काजिकादिना युक्तः पूर्वैर्यवान्यादिभिर्भक्ष्यैः सहितस्तथा त्रिभिः स्नेहैः सर्पिर्मज्जावसाख्यैरन्वितः श्रेष्ठो निरूहः सर्वव्याधिहरो गदितः ।

बला पटोली लघुपंचमूलं त्रायन्ति कैरंडयवात्सुसिद्धात् ।

प्रस्थोरसाच्छागरसार्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थसमः सयावत् ॥ ५ ॥

प्रियंगुऋण्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैधवश्च ।

स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

बलापटोन्यादेरसात्सुसिद्धाद्वलादिनिरूहमाह । बलादेः सुसिद्धाद्यो रसः पृथग्जातस्तस्मात्प्रस्थच्छागमांसरसार्धे प्रस्थेन युक्तः पाकेन प्रस्थावशेषः कार्यः । यावदसौ प्रस्थप्रमाणः स्यात् । प्रियंग्वादिभिः कल्कैर्युक्त-

स्तैलादिसहितो बस्तिदीपनो मांसबलप्रदश्च स्यात् । चक्षुर्बलं च शीघ्रमे-
वोपदधाति ।

एरंडमूलात्रिफलं पलांशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलम् ।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
फलानि चाष्टौ सलिलाढकाम्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
वचाशताद्वाहपुषाप्रियंगुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
दद्यात्सुपिष्टं सहताक्ष्यशैलमक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोसौ ॥ ९ ॥
जंधोरुपादत्रिकोष्ठकोष्ठद्वहुह्यशूलं गुरुतां विबंभम् ।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तान्श्च रोगान्कफवातजातान् १०

एरंडमूलस्य त्रीणि पलानि पलाशात्किंशुकाच्च पलानि त्रीणि ऋह्वं पंच-
मूलं पालिकं रास्नादि प्रत्येकं पलिकान्यष्टौ मदनफलानि च जलाढकद्वये
विपाचयेत् । अष्टांशशेषिते चास्मिन्वचादिकमक्षप्रमाणं सुपिष्टं दद्यात् ।
लवणकर्षचतुर्थांशयुक्तं माक्षिकतैलमूत्रान्वितो यः स लेखनो दीपनो
जंधोरुमूलादींस्तांस्तान्बहुविधानपि वातश्लेष्मोत्थान् रोगान्जयते । षडुपना-
तय इंद्रवज्रादयश्च ।

यष्ट्याह्वरोध्राभयचंदनैश्च शृतं पयोऽग्न्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्कराक्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान्हंति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥

यष्ट्याद्वादिभिः शृतं पयोऽग्न्यं श्रेष्ठं स्यात् । शर्कराक्षौद्रघृतयुक्तं सुशीतलं
जीवनीयसहितं पित्तामयान् हंति । अभयं सुशीरम् ।

रास्नां वृषं लोहितिकामनंतां बलां कनीयस्तृणपंचमूल्यौ ।
गोपांगनाचंदनपद्मकर्षियष्ट्याह्वरोध्राणि पलार्धकानि ॥ १२ ॥
निःक्राथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोर्धाढकमंबुहीनम् ।
जीवंतिमेदधिवरीविदारीवीराद्विकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौडरीकोत्पलपुंडरीकैः ॥

लोहात्मगुप्तामधुयष्टिकाभिर्नागाहमुंजातकचंदनैश्च ॥ १४ ॥

पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैधवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ।

दाहातिसारप्रदरास्त्रपित्तद्वत्पांडुरोगान्विषमज्वरं च ।

सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्वामयान् पित्तकृताग्निहंति ॥ १६ ॥

रास्त्रादीन्यर्धपलप्रमाणानि तोयेन निःकाश्य तेन रसेन पयः शृतम-
र्धाढकमात्रजलहीनं जीवंत्यादिभिः सुपिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं सैध-
वान्वितं शीतलमेव दद्यात् । तस्मिन्निरूहे प्रत्यागते निर्गते परिषिक्तं
गोधन्वमांसरसेन शालीनयात् । सात्म्यादिवशाद्वा क्षीरेणाद्यात् तस्मिन्नि-
रूहे प्रत्यागते परिषिक्तांगः स च दाहादीन् हंति । पंचोपजातय इंद्र-
वज्रा च ।

कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥

पक्ता कुलत्थान्बृहती च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ।

तान् सर्षपैलामदनैःसकुष्टैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥-

क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य ससर्पिषश्च ॥ १८

दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्रये चाशनविद्विषे च ।

कोशातकादीन् जले पक्ता तस्य रसकाथस्य दशप्रसृताः स्युस्तान्स-
र्षपादिभिरक्षप्रमाणैर्युक्तान् क्षौद्रादीनां प्रत्येकं प्रसृतेन युक्तान् फला-
ह्वयं तैलं यन्मदनफलकल्केनाम्लैश्च पक्कं तैलं तदेतत्संयोज्य कफरोगार्तादि-
भ्यो निरूहं दद्यात् । अत्र कोशातकादीनां द्रव्याणां परिमाणमनुक्तमपि
सामान्यपरिभाषया तत्परिमाणं कल्पनीयं । यत्परिमाणेभ्यो द्रव्येभ्यो षोडश-
गुणं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषं यथा दश प्रसृताः संपद्यंते तत्परिमाणानि
कोशातक्यादीन्यत्र परिकल्पनीयानीति बोध्यम् ।

वक्ष्ये मृदून्स्नेहकृतो निरूहान् सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् स्युः ॥

अथेमान्सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहान्मृदून् ।

कर्मणा विभ्रुतानां तु वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥

तुशब्दो भिन्नक्रमः सुखोचितानां पुनः सुकुमाराणां तु निरूहान्पृथक् प्रसृतीर्वीक्ष्य भणिष्यामि । किंभूतान्मृदून्तीक्ष्णास्तथा स्नेहकृतः कृते स्नेहान् । केचित्त्वसमग्रं वृत्तं चोक्तमतुष्टभासं गृण्हते । तच्चासम्यक् । एवंहि वृत्तस्य । षट्ठता न स्यात् तस्मादयमेव पाठः श्रेयान् । प्रसृतैश्च निष्पादितत्वादेते बस्तयः प्रसृतरूपलक्षिताः कार्यः । अथानंतरमिमाम्निरूहान् स्नेहानसमर्थान् मृदून्तीक्ष्णान् सुकुमाराणां नराणां कर्मणा वमनादिना विभ्रुतानां भ्रष्टानां प्रसृतैः पृथगुपलक्षितान् वक्ष्यामि ।

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ।

खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ चत्वारि पलानि मधुतैलघृतात् त्रयः प्रसृताः । षट् पलानि खजेन दर्व्याकरेण मथितो बस्तिर्वातं निहंति बलं वर्णं च करोति ।

एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।

बिल्वादिमूलकाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतएको बिल्वादिपंचमूलकाथाद् द्वौ प्रसृतौ कौलत्थात्काथाद् द्वौ प्रसृतौ स बस्तिर्वातजित् ।

पटोलनिंबभूतीकरास्त्रासप्तच्छदाभिसः ।

प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ २३ ॥

सपंचतित्तोभिष्यंदकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।

पटोलादीनां पंचानां काथान् पृथक्प्रसृतो घृताच्च प्रसृतो बस्तिः ससर्षपकल्कः सपंचतित्त अभिष्यंदादिहा ।

चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ २४ ॥

प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्संगानाहभेदनः ।

तैलादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारः प्रसृता अष्टौ पलानि पिष्टैः सर्षपैः सह बस्ति-
विट्संगादिजित् ।

पयस्येक्षुस्थिराराम्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥

एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ।

पयस्यादिकाथानां पंचानां प्रसृताः पंचमाक्षीकघृतयोर्द्वौ प्रसृतौ द्वा-
विति सप्तप्रसृताः पिप्पलीकन्कवान् बस्तिवृषत्वकृच्छुक्रकरः ।

सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान्प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

अतः प्रसृतेभ्यो निरूहेभ्योनंतरं निर्व्यापत्वादिगुणतः संज्ञया सिद्धबस्ती-
नतिप्रसिद्धान् वक्ष्ये भणिष्यामि यान्सर्वदा प्रयोजयेत् तथा निर्व्यापदो
बहुफलान्बलादिप्रदांश्च । सुखांश्च सुश्रुते चोक्तं । यस्मिन् युक्ते यथा बस्ती
ध्रुवा सिद्धिः प्रकीर्तिता । सिद्धबस्तिरितिख्यातो मुनिभिस्तत्त्वदक्षिभिः ।

मधुतैलसमे कर्षः सैधवाद्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥

एरंडमूलकाथेन निरूहो मधुतैलिकः ।

रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्मांत्रवृद्धिनुत् ॥ २८ ॥

मधुतैले समे तुल्ये सैधवस्य कर्षमिसिः द्विपिचुर्द्विकर्षप्रमाण एरंड-
मूलकाथेन सह मधुतैलिकोयं निरूहो रसायनं स्यात् प्रमेहादिजित् ।
यस्मान्मधुतैलं प्राधान्येनातिवर्तते मधुतैलिक इत्येष विज्ञेयो बस्तिचिंतकै-
रिति सुश्रुतः ।

सयष्टिमधुकश्चैषश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

मधुयष्टियुक्तश्चैष बस्तिश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥

पायुजंघोरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ।

यापनाख्यो बस्तिर्मुस्तकल्केन सह मधुतैलमांसरसाज्ययुतः पाण्वादि-
शूलजित् । यापनः प्राणधारणात् ।

प्रसृतांरौर्धृतशौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

यापनं निरूहं घृतादिभिः प्रसृतप्रमाणैः सैध्वार्धकषेण हपुषार्धपल-
युतं कल्पयेत् ।

एरंडमूलनिःकाथो मधुतैलः ससैधवः ।

एषयुक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ ३१ ॥

एरंडमूलनिःकाथो मधुतैलसैधवान्वित इत्येष वचापिप्पलीमदनफला-
न्वितो युक्तरथोऽर्थनामा बस्तिः । सुश्रुते चोक्तं । रयेष्वपि हि युक्तेषु
हस्यन्नेष्वपि योजयेत् । तस्मान्न प्रतिषिद्धोऽयमतो युक्तरथः स्मृत इति ।

सकाथो मधुषड्ग्रंथाशताहार्हिगुसैधवः ।

सुरदारुवचारात्माबस्तिर्दोषहरः परः ॥ ३२ ॥

स पूर्वोक्त एरंडमूलकाथो मध्वादिभिः सह एष बस्तिर्दोषहच्छिवश्च ।

पंचमूलस्य निःकाथस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥ ३३ ॥

पंचमूलकाथस्तिलतैलादिकः सैधवमधूकसहितः सिद्धबस्तिसंज्ञो मुनिभिः
स्मृतः ।

द्विपंचमूलत्रिफलाफलबिल्वानि पाचयेत् ।

गोमूत्रेण च पिष्टैश्च पाठावत्सक्तोयदैः ॥ ३४ ॥

सफलैः शौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ।

युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविषूचिषु ॥ ३५ ॥

शुक्रानिलविबधेषु बस्त्याटोपे च पूजितः ।

द्विपंचमूलादीनि गोमूत्रेण पाचयेत् तेन कथितगोमूत्रेण पिष्टैश्च पाठा-
दिभिर्युक्तः कफामयादिहृत् ।

मुस्तापाठामृतैरंडबलारास्त्रापुनर्नवा ॥ ३६ ॥
मंजिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ।
कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकम् ॥ ३७ ॥
जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्तुतम् ।
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ ३८ ॥
सपादजांगलरसः ससर्पिर्मधुसैधवः ।
पिष्टैर्यष्टिमिसिष्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ ३९ ॥
बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्धनः ।
वातासृग्मोहमेहार्शो गुल्मविण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ४० ॥
विषमज्वरवीसर्पवर्ध्माध्मानप्रवाहिकाः ।
वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ ४१ ॥
हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाशमकुंडलान् ।
चक्षुष्यः पुत्रदो राज्ञां यापनानां रसायनम् ॥ ४२ ॥

मुस्तादीनि कनीयः पंचमूलपर्यंतानि पृथक् पालिकानि मदनफलान्यष्टौ
जलाढके पचेत् । तच्च पादशेषं परिस्तुतं क्षीरशेषं पुनः पचेदिति । ताव-
त्कषायेण सह पक्तव्यं यावत्क्षीरप्रस्थद्वयं स्यादित्यर्थः । बस्तिः सर्पिर्मधुसै-
धवयुतः पिष्टैर्यष्ट्यादिभिः सहितः सुखोष्णो मांसादिवर्धनो वातरक्तादीन्
हन्यात् । चक्षुष्यादिगुणश्च । किंभूतः सपादजांगलरसस्तत्र चतुर्विंशति-
पालिको निरुहस्तस्य पादेन षट्पलानि जांगलरसस्य स्युरित्यर्थः ।

मृगाणां लघुबभ्रूणां दशमूलस्य चांभसा ।
हपुषामिसिगांगेयीकल्कैर्वातहरः परम् ॥ ४३ ॥
निरूहोत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहसमन्वितः ।

ऋत्वानां बृहतामुभयरूपाणां मृगाणां मांसानां तथा दशमूलस्य च क्वा-
थेन सह हृषुषादिकल्को बस्तिः सुष्ठु वातहरो महालेहयुतो वृष्यश्च स्यात् ।

मयूरं पक्षपित्तात्रपादवितृतुंडवर्जितम् ॥ ४४ ॥

लघुना पंचमूलेन पालिकेन समन्वितम् ।

पक्का क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ॥ ४५ ॥

तद्विदारीकणायष्टीशताद्वाफलकल्कवत् ।

बस्तिरीषत्पटुयुतः परमं बलशुक्रकृत् ॥ ४६ ॥

मयूरं पक्षादिवर्जितं दशपलमात्रं ऋस्वेन पंचमूलेन पलमितेन युतं क्षीरं
जले पक्का क्षीरस्य द्वाद्यादिको जलस्याद्वाद्यादिकइत्येवं कृत्वा तावत्काथयेत् ।
यावत्क्षीरावशेषं स्यात् । क्षीरं च तच्छेषं च क्षीरशेषं । घृतमाक्षिकसहितं
विदारीकल्कान्वितमीषलवणयुक्तं बस्तिः परमशुक्रकृत् ।

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ।

विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ॥ ४७ ॥

जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ।

इयं च कल्पना तित्तिर्यादिष्वपि विष्किरेष्वशेषेषु प्रतुदेषु प्रसहेषु च
पृथक्कार्या तथैव जलचरेष्वपीयं कल्पना कार्या । मत्स्येषु तु क्षीरवर्जिता
कल्पनेयं कार्या मत्स्यानां क्षीरेण सह विरुद्धत्वात् ।

गोधानकुलमार्जारशल्यकौंदुरजं पलम् ॥ ४८ ॥

पृथक् दशपलं क्षीरे पंचमूलं च साधयेत् ।

तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ॥ ४९ ॥

ससितातैलमध्वाज्यो बस्तिर्योज्यो रसायनम् ।

व्यायाममथितोरस्कक्षीर्णेन्द्रियबलौजसाम् ॥ ५० ॥

विबद्धशुक्रविष्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ।

गजवाजिरथक्षोभप्रजर्जरीतात्मनाम् ॥ ५१ ॥

पुनर्नवत्वं कुरुते वाजीकरणसत्तमः ।

गोधादीनां मांसं पृथक् प्रत्येकं दशपलं क्षीरे पंचमूलं साधयेत् । एत-
त्क्षीरं मदनफलकणाकल्कसैधवसौवर्चलाभितं बस्तिः शर्करातैलमभुषृत-
सहितो योज्यो रसायनं स्यात् । व्यायाममथितोरस्कादीनां पुनर्नवं कुरुते
वाजीकरणेषु मुख्यश्च ।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटे क्षुरैः ॥ ५२ ॥

आत्मगुप्तादिभिः सिद्धेन पयसा सह भोज्यं । उच्चटा गुंजा ।

स्नेहांश्वायंत्रणान्सिद्धान्सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ।

स्नेहांश्च स्नेहबस्तीनयंत्रणानिःपरिहारान्सिद्धान् बहुशो दृष्टप्रत्ययान्
सिद्धद्रव्यैर्निरपयैः प्रकल्पयेत् ।

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहबस्तयः ॥ ५३ ॥

दशमूलं बलां रास्नामश्वगंधां पुनर्नवाम् ।

गुडूच्येरंडभूतीकभाङ्गीं वृषकरोहिषाम् ॥ ५४ ॥

शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशकम् ।

यवमाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ ५५ ॥

वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ।

पचेत्तैलाढकं पेप्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ५६ ॥

अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत् ।

अधुना दोषघ्नाः सपरीहाराः स्नेहबस्तयो वक्ष्यन्ते तानेवाह । दशमूला-
दिकं पलप्रमाणं काकनासा काकजंघा यवादीनि प्रसृतप्रमाणानि जलस्य
वहे द्रोणचतुष्टये विपाच्य तेन द्रोणशेषेण च तैलाढकं पलांशके जीवनीयैः
पुप्यैः सह पचेत् । तदनुवासनमपि पवनविकारजित् ।

अनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५७ ॥

अनूपप्राणिनां वसा जीवनीयद्रव्यसाधिता तद्वत्पूर्वगुणा ।

शताव्हाचिरिबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ।

शताह्लादिभिस्तैलं पक्वं पवने योज्यम् ।

सैधवेनाग्निवर्णेन तप्तं वाऽनिलजिद् घृतम् ॥ ५८ ॥

अग्निवर्णेन सैधवेन तप्तं च घृतं समीरणजित् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।

शताव्हर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ५९ ॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ।

पिष्ट्वा तैलघृतक्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ६० ॥

बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।

रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयमनुवासनम् ॥ ६१ ॥

जीवत्यादीन् कल्कीकृत्य तैलघृतं यवकं क्षीरे चतुर्गुणे साधयेत् । एतदनु-
वासनं बृंहणं वातपित्तघ्नं बलादिवर्धनं रजःशुक्ररोगहरं पुत्रीयं च । पुत्री-
यमिति हितार्थे पुत्राच्छचेति ।

सैधवं मदनं कुष्ठं शताह्वानिचुलो वचा ।

ऋबेरं मधुकं भाङ्गीं देवदारुसकटफलम् ॥ ६२ ॥

नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ।

विडंगातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ ६३ ॥

बिल्वाजमोदचपला दंती रास्ना च तैः समैः ।

साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ ६४ ॥

वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शः छीहमेहाद्वयमारुतान् ।

आनाहमशरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ॥ ६५ ॥

सैधवादिभिः समाग्नेः सामान्यपरिभाषया एरंडतैलं तिलतैलं वा साध्यं ।
द्विग्रहणादेरंडतैलस्यार्धं तिलतैलस्यार्धमित्यापि कल्पनीयमित्याहुः । एतद-
नुवासनं कफरोगजिच्छीघ्रं वर्ध्मादीन्हन्यात् ।

साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ।

कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ ६६ ॥

फलैरष्टगुणैश्चास्लैः सिद्धमनुवासनं कफे ।

पंचमूलेन बिन्वादिना वा साधितं तैलं कफघ्नं तैलं कल्पयेत् । अथवा
कफघ्नैर्द्रव्यैः फलैश्चाष्टगुणैरग्लैः सिद्धमनुवासनं कफे शस्तम् ।

मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णोन्यो बस्तिरिष्यते ॥ ६७ ॥

तीक्ष्णैर्विकर्षितः स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ।

मृदुश्चासौ बस्तिश्च मृदुबस्तिर्मधुरस्निग्धशीतलात्मकत्वान्मृदुमृदुबस्ति-
श्चासौ जडीभूतश्चमृदुबस्तिजडीभूतः कोष्ठाद्बहिर्निःसरणात्कोष्ठ एवावस्थितिं
कृत्वा स्थितस्तस्मिन्मस्तथाभूतेऽन्यो बस्तिस्तीक्ष्णः शस्यते । तीक्ष्णैर्मूत्रादि-
निष्पादितैर्वस्तिभिर्विकर्षिते कोष्ठे सति स्निग्धादिगुणो बस्तिरिष्यते ।

तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वम्लिलवणक्षारसर्षपैः ॥ ६८ ॥

प्राप्तकालं विधातव्यं घृतक्षीरैस्तु मार्दवम् ।

तीक्ष्णत्वं बस्तेर्मूत्रपील्वम्लिलवणक्षारसर्षपैः प्राप्तकालं योग्यावसरे
विधातव्यं क्षीरघृताद्यैश्च बस्तेर्मार्दवं प्राप्तकालं कर्तव्यम् ।

बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः ॥ ६९ ॥

स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ।

बलादीन्प्रविभज्य स्वैः स्वैरौषधवर्गैर्यथायथं योग्यैः सिद्धो बस्तिर्योजितः
स्वान्स्वानामयानुपशमयति ।

उष्णार्तानां शीतांश्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ ७० ॥

तद्योग्यौषधयुक्तान्बस्तीन्संतर्क्य युञ्जीत ।

स्पष्टम् ।

बस्तीन् बृंहणीयान् दद्याद्ब्रूयाधिषु विशोधनीयेषु ॥ ७१ ॥

मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ।
 न क्षीणशतदुर्बलमूर्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ॥ ७२ ॥
 दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥

यस्मादेतेदोषैर्निबद्धजीवितास्तस्मादेतषां दोषनिर्हरणान् प्राणसंशयः
 स्यादित्याह जीवितरक्षार्थमेते न विशोध्या इति । आर्याश्वतम्भः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
 वांगसुन्दराख्यायां कल्पस्थाने बस्तिकल्पश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बस्तिव्यापत्सिद्धिर्व्याख्यायते ।

अथातो बस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥

अथात इति पूर्ववत् । असम्यक् प्रयुक्तेषु बस्तिषु या व्यापदस्तासां
 साधनायास्याध्यायस्यारंभः ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
 शीताल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोपि वा ॥ १ ॥
 बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
 करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशरुद्ग्रहः ॥ २ ॥
 नाग्निबस्तिरुजादाहदृष्टेपश्वयथुर्गुदे ।
 कंठूर्गडानि वैवर्ण्यमरतिर्वन्हिमार्दवम् ॥ ३ ॥

अस्निग्धादिगुणस्य पुंसः शिशिरस्तथाल्पस्नेहलवणोल्पद्रव्यमात्रोल्पद्रव्य-
 कल्पस्तथा घनो बहुद्रव्यकल्पो बस्तियोजितः सन् बस्तिसाध्यं दोषं संक्षोभ्य
 दुर्बलत्वादनर्हरन् योगं करोति तेन योगेन वातादिग्रहः स्यात् ।

काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।

उष्णस्य तस्माद्धचेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।

बिल्वमूलत्रिवृद्धारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥

सुरादिमांस्तत्र बस्तिः स प्राक्पेण्यस्तमानयेत् ।

प्रागतीसारचिकित्सिते काथद्वयं पाचने युगुलं द्वयं दोषेऽतिसारिणि विहितं भूतीकपिप्पल्यादिरेको बिल्वधनिको द्वितीयस्तस्मात्काथद्वयादेकस्यान्यतमस्य काथस्योष्णस्य तत्रावस्थायां पानं प्रशस्यते । तथा फलवर्त्यः स्वेदाश्च नानाविधा अवस्थाश्च ज्ञात्वा विरेचनं शस्यते । बिल्वादिमान्बस्तिस्तथा सुरादिमान् बस्तिः स प्राक् पेण्यः । बलां गुडूचीमित्यादौ बस्तौ यः पेण्यो यवान्यादिकृतेन प्राक्पेण्येण सह वर्तते स प्राक्पेण्यस्तमत्र दत्तबस्तिनोत्कृष्टं दोषमानयेदाकर्षयेत् ।

युक्तोल्पवीर्यो दोषाढ्यो रूक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥

बस्तिर्दोषाढ्यतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणम् ।

सविमार्गानिलं कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥

विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवंक्षणवेदनाम् ।

रुणाद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥

दोषाढ्ये तथा रूक्षे क्रूरकोष्ठे वा बस्तिरल्पवीर्यो दत्तो दोषैर्वाग्व्याधैरावरकैरावृतोऽन्तरं स बस्ती रुद्धमार्गः प्रतिहतगतिप्रसरणो वायुं रुंध्यात् । सोनिलो विमार्गग आध्मानं कुर्यात् । तथा हृदयादीनां मर्माणां व्यधनं पीडनं तथा गुदकोष्ठस्य विदाहं तथा मुष्कवंक्षणवेदनां च कुर्यात् । तथा शूलैर्नानाविधाभिर्भ्रमरुद्धमृदितपीडितावनद्धादिभिः पीडाभिर्हृदयं रुणाद्धि । आवृणोति हृदयमावृत्यानंतरमितश्चेतश्चानियते देशे धावति पवनः ।

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ।

बिल्वादिश्च निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥

सरलामरदारुभ्यां साधितं वाऽनुवासनम् ।

तत्रावस्थाविशेषे सुष्टुभ्यक्तांगस्य स्विन्नांगस्य फलवर्ति प्रयोजयेत् ।
बिल्वादिकश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् । सरलदेवदारुभ्यां साधितं
तैलं वाऽनुवासनं स्यात् ।

कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥

अस्निग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पोल्पभेषजः ।

मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥

निरेति मूर्छाहृष्टासतृड्दाहादीन्प्रवर्तयन् ।

वेगसंरोधं वेगविधारणं कुर्वतः पुंसो यः पीडितो बस्तिरतिमात्रया वा
पीडितः स्निग्धलवणोष्णो वा तथाल्पो मात्रयान्पभेषजश्च मृदुर्वा स तथा-
भृतो मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् निरेति निर्गच्छति मूर्छादीन् प्रवर्तयेत् ।

मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिंचेच्छीतांबुना सुखम् ॥ १२ ॥

व्यजेदाह्नमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।

पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात्करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥

केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्दद्यालदंष्ट्रिभिः ।

शस्त्रोलकाराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥

पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ।

प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानः पवनो बस्तिस्तमाश्वेवापकर्षति ।

कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥

औष्ण्यात्तैक्षण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सौम्यानुलोमयेत् ।

गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं चाधोनुलोमनम् ॥ १७ ॥

पक्काशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दशमूलिकः ।

यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥

बस्तिर्गोमूत्रसित्त्वैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।

पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवाद्गरोहिषैः ॥ १९ ॥

सतैलगुडसिंधूत्यविरेकोषधकल्कवान् ।

बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ॥ २० ॥

शिरःस्थे नावनं धूमप्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ।

अस्य तु तथाविधो बस्तिः पुरुषस्य मूर्छादिविकारं दृष्ट्वा शीतांबुना मुखं सिंचेतथा क्लमनाशं यावत्तं तालवृंतादिना बीजयेत् । तथा तं पुरुषं प्राणायामं च कारयेत् । प्राणायामेन ह्यूर्ध्वं विक्षिप्तो बस्तिरधो याति । उष्णैः करैः पृष्ठं पार्श्वमुदरं च मृज्यात्तथा तं पुरुषमधोमुखं कृत्वा केशैरुत्क्षेप्योर्ध्वं नीत्वा वपुर्धुन्वीत तथा व्यालादिभिर्भीषयेत् । तथोर्ध्वं प्रवृत्तो बस्तिर्यस्मादधो गच्छति तथा पाणिभिर्वस्त्रैर्गलापीडं कुर्याद्यथा न म्रियेत । एवं सति प्राणोदानविरोधः संपद्यते प्राणोदानविरोधेष्वस्मादधोगः सुप्रसिद्धतरायनो भूत्वाऽपानो वायुस्तं बस्तिं द्रागेवापकर्षत्यूर्ध्वादधो क्षिपेदिति सुष्ठु प्रकर्षेण शुद्धतरमयनं यस्य स शुद्धतरायनः कुष्ठादिकल्कं वाऽम्लसंयुतं पाययेत् । कल्कोस्यातुरस्योष्णादिगुणयोगात्तं बस्तिमनुलोमयेत् । त्रिवृतादिकल्कं पीतं गोमूत्रेणाधोनुलोमनं पक्वाशयस्थिते दोषे स्निग्धैर्निरूहैर्दशमूलिको विधातव्यः यवादिभिश्च गोमूत्रसाधितैर्बस्तिर्विधेयः । अथवा गोमूत्रसिद्धैर्गुडूच्यादिभिस्तैलगुडसैधवयुक्तो बस्तिर्विरेकद्रव्यकल्कवान्विधेयः ।

बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोतिस्वेदितस्य वा ॥ २१ ॥

अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ।

अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥

विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ।

अत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो बस्तिः प्रयुक्त अतिस्वेदितस्य वा पुंसोल्पे दोषे तथा मृदौ कोष्ठे मुहुर्मुहुः प्रयुक्तत्वातियोगत्वं प्राप्तोयं कुक्षिरुग्जनकः स्यात् । स तथाविधे बस्तिर्विरेचनातियोगेन तुल्ये सद्दोषे लक्षणचिकित्से यस्य स एवं स्यात् ।

बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा ॥ २३ ॥
 गुदं दहन् लिखन् क्षिप्वन्करोत्यस्य परिस्रवम् ।
 सविदग्धं स्रवत्यस्त्रं वर्णैः पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
 बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
 रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
 तद्धि पित्तशकृद्वातान्दृत्वा दाहादिकान्जयेत् ॥ २६ ॥
 विशुद्धस्य पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
 युंज्याद्वातिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् ॥ २७ ॥
 माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुराम् ।

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो बस्तिः प्रयुक्तः पैत्तिकस्य वा प्रयुक्तो गुदं
 दहन्निव विलिखन्निव क्षिपन्निवास्य नरस्य परिस्रवं करोति स पुरुषस्तदा
 विदग्धमस्त्रं स्रवति तथा बहुशो बहुन्वारानतिवेगेन भूरिभिर्बहुभिर्वर्णैः
 पित्तं स्रवति तथा मोहमसकृद् गच्छति तत्रावस्थायां रक्तपित्तघ्नी तथा
 रक्तातिसारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते दाहमोहादिषु त्रिवृत्कल्कं द्राक्षाजलेन
 पिबेत् । अतिविरिक्तस्य क्षीणपुरुषस्य पुंसः कुल्माषान् माषयूषेण सह भो-
 जनमथवा युंज्यात् पानं दध्यथवा सुरां दद्यात् ।

सिद्धिर्बस्त्यापदामेवं स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

बस्त्यापदां निरूहव्यापत्तीनामेवं सिद्धिश्चिकित्सितं स्यात् । स्नेहव-
 स्तेरनुवासनस्य सिद्धिर्वक्ष्यते ।

शीतोल्पो वाऽधिके वाते पित्तेत्युष्णः कफे मृदुः ।
 अतिभुक्तेर्गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलेष्वथ ॥ २९ ॥
 दत्तस्तैरावृतस्नेहो नायात्यभिभवादपि ।
 स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुवेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।

स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतैलैः ॥ ३१ ॥

सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ।

निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पंचमूलकैः ॥ ३२ ॥

ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

शीतो बस्तिरल्पोवाऽधिके वाते दत्तस्तथा पित्तेऽयुष्णस्तथा कफे मृदु-
रयोगः संपद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्बस्तिर्दत्तस्तथा वर्चसः पुरीषस्य संच-
येऽल्पबल उभयथा मात्रया वीर्यतो दत्तो बस्तिः शीतादिकारणाद्वातादिभिः
स्नेहबस्तिरावृतो नायाति गुदमार्गान्न प्रत्यागच्छति । अभिभवादप्यतोरवस्तं-
भोरुसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृतं विद्यात् । तमेवंविधं स्नेहं स्नेहबस्तिं
निरूहैः सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णैर्निर्हरेत् । तानेव निरूहानाह । सौवीर-
कसुरादिसाधितैस्तथा गोमूत्रान्वितैस्तथा पंचमूलनिर्वृतैः पंचमूलकाथवद्विरि-
त्यर्थः । रास्त्रा च पीतद्रुश्च रास्त्रापीतद्रू ताभ्यां साधितेतैले रास्त्रापीतद्रुतैले ते
वियेते येषां निरूहाणां तैः क्वचित्पुटके रास्त्रातैलं क्वचिद्वरिद्रातैलं योज्य-
मित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्पृथक्तैलद्वयमुपयोगीति गम्यते । च
समुच्चये । न केवलं तं निरूहयेत् । रास्त्रातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषायनु-
रोधादनुवासयेच्च सायंभुक्ते । न तु प्रातर्भुक्ते ।

तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥

विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिकैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ।

तृडादिभस्तृड्दाहादिभिः पित्तावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं स्वादुतिकै-
र्बस्तिभिर्विनिर्हरेत् ।

तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥

संमूर्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।

कषायतिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥

फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ।

तंद्रादिभिः कफावृतं स्नेहबस्तिं विद्यात् । तं कषायकटुतिक्तकैः सुरामूत्रो-

पताधितैः फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् । फलानामुष्णवीर्याणा-
मक्षोटादीनां तैलं केचित्तु फलं मदनफलं तिलतैलं च ताभ्यां युतास्तैरिति
व्याचक्षते ।

छर्दिमूर्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ ३६ ॥

आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशानावृतम् ।

कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥

मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितम् ।

छर्द्यादिभिरामलिंगैर्दाहयुतैः स्नेहमत्यशानावृतं विद्यात् । कटूनां लवणा-
नां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनं हितं तथा मृदुभिरतीक्ष्णैर्विरेकैस्तथा तस्मि-
न्नामविहितं सर्वमौषधं हितम् ।

विष्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥

स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सर्वातिभिः ।

श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥

निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

विष्मूत्रादिभिर्विडावृतं स्नेहं विदित्वा स्नेहादिभिस्तथा श्यामादिभिः
सिद्धैर्निरूहैरनुवासनैश्च तथोदावर्तहरेण विधिना सम्यग् विनिर्हरेत् ।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य च ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वं कार्यं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।

तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥

कंठादागच्छतस्तंभकंठग्रहविरेचनैः ।

छर्द्दाग्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निबर्हणम् ॥ ४३ ॥

अभुक्ते स्नेहबस्तिस्तथा शूनः पायुर्यस्य तस्मिन्प्रणिहिते बस्तिरयथा
पेयामात्रमेवाशितं येन पेयामात्राशितस्तस्य गुदे प्रणिहितः स्नेहबस्तिरना-

वृतः सन् वेगादूर्ध्वं कायं धावति ततः कंठादूर्ध्वं भ्यश्च खेभ्यः पतति तत्र गोमूत्रादिसिद्धो यवादिमान् काथस्तेन काथेन सिद्धतैलैर्निरूहमनुवासनं दद्यात् । कंठादागच्छतः स्नेहस्य स्तंभकं च ग्रहादिभिश्छर्दीर्घाभिः क्रियादिभिश्च तन्निर्हरणं कुर्यात् ।

नापकं प्रणयेत्स्नेहं गुदं सद्युपलिपति ।

ततः कुर्यात्स तृणमोहकं दूशोफान् क्रियाऽत्र वा ॥ ४४ ॥

तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

अपकं स्नेहं न दद्याद् यस्मात्सोऽपकः स्नेहो गुदमुपलिपति तत उल्लिप्ते गुदे रुजाभिः सह मोहादीन् कुर्यात् । अत्र चिकित्सितं तीक्ष्णो बस्तिस्तथाऽर्कपत्ररसे शृतं तैलं ।

अनुच्छ्वास्यनुबद्धे वा दत्ते निःशेष एव च ॥ ४५ ॥

प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।

तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

अनुच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धे सत्यथवा निःशेषं दत्ते सति प्रविश्यान्तरे वायुः कुपितः शूलतोदकरः स्यात् । तस्मिन्नभ्यंगो गुदे स्वेदश्च तथा वातहन्तृणि भोजनानि च ।

द्वृतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।

स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥

भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ।

शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्ते च कट्यादिषु स्तंभपीडाभेदनानि स्युस्तत्र वातघ्नं शमनं स्वेदाभ्यंगश्च ।

पीड्यमानेतरा मुक्ते गुदे प्रतिहतो निलः ॥ ४८ ॥

उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्वली ।

बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलैः श्यामादिमूत्रवान् ॥ ४९ ॥

पीडयमाने बस्तिपुटकैतरा मध्य एव कदाचित्तास्मिन् मुक्ते गुदेऽ
निलः प्रतिहतो बलवान्दुष्टः शिरोरुजमूरुसादं च जनयेत् । तत्र ब्रिन्वा-
दिभिर्बस्तिर्मदनफलश्यामादिमान् स्यात् ।

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।

तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ५० ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिपुटकः कोष्ठे तिष्ठति गलं वाऽऽयाति तत्र बस्तिर्वि-
रेकश्च गलपीडादि कर्म च शस्यते ।

वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलम् ।

यथाङ्गं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥

अिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपवादतः ।

वमनविरेकाद्यैश्च विशुद्धं क्षामदेहं क्षामबलं क्षामानलं च पुरुषं वैद्यः
प्रयत्नेन सर्वस्मादेवापवादाद्रक्षेत् । किमिव यथा तरुणमभिनवं कृतमङ्गं यथा
तैलपूर्णं पात्रं रक्ष्यते तथा यत्नेन रक्षेत् ।

दद्यान्मधुरद्वयानि ततोम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।

स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततस्तस्मिन्मधुरद्वयानि दद्यात् । अ-
नंतरमम्ललवणौ रसौ ततः स्वादुतिक्तरसौ ततः कषायकटुकौ रसौ दद्यात् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥

व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां परस्परप्रतिपक्षाणां रसानां तथा स्निग्धरूक्षयो-
रन्योन्यं प्रत्यनीकयोर्व्यत्यासादुपयोगेन यथा स्वमुपयोगेन यथा
मधुररसमुपयुज्य पुनरम्लान्यतमं तत्प्रतिपक्षं युज्यात् । अम्लमुपयुज्य पुन-
र्मधुरान्यतमं तत्प्रतिपक्षं युज्यात् । एवं स्निग्धरूक्षयोगं कुर्यात् । तथा तं
पुरुषं वमनादिभिर्विशुद्धं प्रकृतिं यथोचितां स्वां नयेत् ।

सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ५४ ॥

सर्वसहोऽशेषक्षमस्तथा स्थिरबलः प्रकृतिं प्राप्तः पुमान् वेद्यः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां कल्पस्थाने बस्तिव्यापत्तिद्विर्नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथ भेषजकल्पो व्याख्यातुमारभ्यते । बस्तिव्यापदां ह्युत्पन्नानां सिद्धिः
साधनं सद्भेषजप्रयोगादपि च सर्वेषां रोगाणां या सिद्धिः प्रशमोपायः सोऽपि
सद्भेषजप्रयोगादेवेत्याह ।

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

भेषजस्य कल्पो योजना भेषजकल्पः शेषं पूर्ववत् ।

धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ॥

श्मशानचैत्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥

मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ॥

अफालकृष्टेऽनाक्रांति पादपैर्बलवत्तरैः ॥ २ ॥

शस्यते भेषजं जातं युक्तं वर्णरसादिभिः ।

जंतुदग्धं दवाद्दग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥

भूतैश्छायातपांष्वाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।

अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥

धन्वदेशे तथा साधारणे देशे तथा समे न निम्नोन्नते तथा सन्मृत्तिके तथा
श्मशानादिवर्जिते । चैत्यं दिनचर्याध्याय उक्तं । तथा मृदौ सुस्पष्टौ तथा
प्रदक्षिणमनुकूलं जलं यस्मिंस्तथा कुशरोहिषसंस्तृते तथाऽफालकृष्टे न
लिखिते तथा वृक्षैर्महत्तरैरनाक्रांति देशे यद्भेषजं जातं युक्तं यथा स्ववर्ण-

रसादिभिस्तद् भेषजं शस्यते । तथा जंतुभिः कीटैरजग्धमभक्षितं दवेन दावा-
भिनाऽदग्धमपुष्टं तथाऽविदग्धं वैकृतैर्भूतैः स्वभावं परित्यज्य धर्मेबाधाद्विकृ-
तैराकाशादिभिर्यथाकालं कालमनतिक्रम्य सेवितं यदा तस्य भेषजस्य वृद्धौ
छायादीनामन्यतमं वस्तुज्ञातमुपयुज्यते तदा तेन सेवितमित्यर्थः । तथाऽ
वगाढं दूरं गतं महत्पृथु मूलं यस्य तदवगाढमहामूलं तथोदीचीमुत्तरां
दिशमाश्रितं तामाश्रित्य स्थितं ।

अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।

गृण्हीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥

सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रांतवत्सरम् ।

ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडंगतः ॥ ६ ॥

अथेत्यानेतर्यमंगलसूचकः । भेषजमेवंविधं विदित्वाऽन्तरं कल्याणं स्व-
स्त्ययनादि चरितमनुष्ठितं येनासौ कल्याणचरितस्तथा भेषजहरणं प्रति
श्रद्धावास्तथा शुचिः स्नानादिशुद्धस्तथोपोषितः कृतोपवासः । एवंविधमौ-
षधमेवंविधः पुमान् गृण्हीयात् । तच्च भेषजं स्वस्थं कृत्वा स्थितं काले
सक्षीरमार्द्रं कल्पयेत् । तदसंपत्तौ तु तथाविधस्य सक्षीरस्यौषधस्यासंपत्ता-
वनतिक्रांतवत्सरं भेषजं कल्पयेत् । किं सर्वं द्रव्यमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।
ऋतइत्यादि गुडादीन्वर्जयित्वा परमौषधमनतिक्रांतवत्सरं कल्पयेत् ।

पयो बाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजम् ।

वयोबलवतां धातुपिच्छशृंगखुरादिकम् ॥ ७ ॥

क्षीरं बाष्कयिण्यासंबंधि ग्राह्यं । विण्मूत्रं च तत्क्षीरं च नीरुजमपगतदोषं
ग्राह्यं । वयोबलवतां धातुपिच्छादिकं ग्राह्यं । आदिग्रहणाच्चिकित्सितोपयो-
गिकेशनखचर्मादिकं गृह्यते । वयःशब्दोपादानाद्विशिष्टं तरुणं वयो गृह्यते ।
नष्टवयाः कश्चिदस्ति ।

कषाययोनयः पंच रसा लवणवर्जिताः ।

रसः कल्कः शृतः शीतः फांटश्चेति प्रकल्पना ॥ ८ ॥

पंचधैव कषायाणां पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ।

कषायस्य योनय आकरा लवणवर्जिता मधुरादयः पंच रसास्तेभ्य एव कषायाः स्वरसादयः पंच संभवन्ति । लवणस्य तु स्वरसकल्पनाद्या योगा न संभवन्ति सदैव शुष्करूपत्वात् । कल्ककल्पनापि न संभवति यतो यद् द्रव्यं द्रव्येण सिक्तं पिंडीभवति न तु विलीयते तत्कल्कसंज्ञामासादयति । तथा यद् द्रव्यं कथयित्वा जलादुद्रियते द्रव्यावयवास्तूदकं प्रविशति तत्रैव शृतकल्पना । लवणस्य तु विलीनरूपत्वादेवं न संभवति । इति शृतकल्पनाया अप्यसंभवः । एवं शीतफाटयोरप्येतेनैव न्यायेनासंभव इत्युक्तं । लवणवर्ज्या रसाः कषाययोनय इति । मुनिनाप्युक्तं । कल्पनावशतः पंचानां रसानां कषायसंज्ञा व्यवहार इति । लवणस्य कल्पनायोगाभावान्मधुरकषायोऽम्लकषायस्तिक्तकषायः कटुकषायः कषायश्चेति रसानां स्वरसादिकल्पनायोगो न संभवति । उक्तं चैतत् । तस्माद्गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां ग्रहणं मंतव्यं । रसः कल्कः शृतः शीतः फाटश्चेति प्रकल्पना । पंचधैव कषायाणां स्वरसादीनां सा च कल्पना यथापूर्वं बलाधिकाऽधिकशक्तिः । एवं फाटाख्या कल्पना सबला । ततोऽप्यधिकशक्तिः शीताख्या । ततोऽप्यधिकवीर्या शृवाख्या । ततोऽप्यधिकशक्तिः कल्काख्या । चूर्णाख्यायाश्च कल्पनाया अंतर्भावादपृथग्ग्रहणं कल्काख्यायाश्च कल्पनायाः स्वरसाख्यकल्पनाया अधिका शक्तिः । ननु चूर्णादनंतरं कल्कः क्रियते नतु कल्कादनंतरं चूर्णं तस्मात्पंचानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देष्टुं युक्तं नतु कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान् । किंतु लवणस्य कषायसंज्ञायां समावेशो माभूदिति कल्पनानां मध्ये कल्कइति निर्देशः कृतो न चूर्ण इति तस्माल्लवणे न संभवति कषायसंज्ञासमावेशः ।

सद्यः समुत्पृतात्क्षुणाद्यः स्ववेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥

स्वरसः स समुद्दिष्टः

सद्यस्तत्क्षणं समभूमेः सम्यगुद्धृतमुक्ता समनंतरं क्षुण्णं पिष्टं सद्यः समुद्धृतक्षुण्णं तस्माद्वृत्तपीडिताद्यः स्ववेत् स स्वरसः कल्पनाकषायः समुद्दिष्टः संज्ञायां संकेतितः ।

कल्कः पिष्टो द्रवाभुतः ।

चूर्णोद्धृतः

द्रवेणाप्लुतः पिष्टः सन् कल्क इति कल्पनाकषायः संकेतितः । यस्माद्
द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शुष्कमेव पिष्टं सकल्पनाकषायश्चूर्ण इति गदितस्तेन
कल्कस्यैवायं भेद इति नासौ कल्पनेति शङ्कनीयम् ।

शृतः काथः

यद् द्रव्यं द्रवेणाप्लुत्य शृतं स कल्पनाकषायः काथ इति कल्प्यते ।

शीतो रात्रि द्रवे स्थितः ॥ १० ॥

यद् द्रव्यं द्रवे सकलां रात्रि स्थितं स कल्पनाकषायः शीत इत्युच्यते ।

सद्योभिषुतपूतस्तु फाटस्तन्मानकल्पने ।

युज्याद्वाध्यादिबलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥

मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

यद् द्रव्यं द्रवेऽभिषुत्य सद्यः पूतं क्रियते स कल्पनाकषायः फाट इति
संकेतितः । मानं च कल्पना च मानकल्पने तेषां स्वरसादीनां मानकल्पने
तद्द्वयाध्यादिबलेन युज्यात् । आदिशब्देन कोष्ठबलादीनां ग्रहणं । तत्र
सम्यग्रसवीर्यादीन् दोषधात्वाद्यालोच्य प्रथममनंतरं व्याध्यादिबलं च ततः
स्वरसादीनां मानकल्पने युज्याच्च नियमं कृत्वेत्यत आह । तथा च वचनं
मुनेः । मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः । आलोच्य देश-
कालौ च योज्या तद्वच्च कल्पनेति ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुःपलम् ।

मध्यमं मानं मात्रा स्वरसस्य चतुःपलम् ।

पेष्यस्य कर्षमालोड्यं तद्भवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

पेष्यस्योभयरूपस्य कल्कस्य चूर्णस्य वा कर्षं मध्यं मानं तच्च पेष्यस्य
कर्षं द्रवस्य पलत्रये प्रक्षिप्यालोडयम् ।

कार्थं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

कार्थं द्रव्यपले द्रव्यस्य प्रकृतत्वात् तस्य प्रस्थार्धं दत्त्वा तच्च श्रयणेन पादशेषं कुर्यात् ।

शीतं पले पलैः षड्भिः

शीतं कषायं पले द्रव्यस्य षड्भिः पलैर्द्रव्यस्य कुर्यात् ।

चतुर्भिश्च ततोपरम् ॥ १४ ॥

ततः शीतकषायादनन्तरं फांटाख्यं प्रकृतत्वाद् द्रव्यस्य पले चतुर्भिर्द्रव्यस्य पलैः कुर्यात् । पंचविधायां कषायकल्पनायां मध्यमं मानमस्माच्च मानादेश-
कालादीन् समीक्ष्योनाधिकभावो मात्रायाः स्वबुद्ध्या कल्प्यः ।

स्नेहपाकेत्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रवं योज्यम्

स्नेहपाके विधातव्ये कल्कस्नेहद्रवाणाममानोक्तौ मानवचनस्य विशिष्ट-
स्यानिर्देशे चतुर्गुणविवर्धितं कल्कस्नेहद्रवं योज्यं । कल्कश्च स्नेहश्च द्रवश्च
तेषां समाहारः कल्कस्नेहद्रवं । तदेवं कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणः स्नेहाद्
द्रवश्चतुर्गुण इति बोध्यम् । पंचमभृति तु द्रवं पृथक् स्नेहसमश्वायमित्यत्र
योज्यमिति ।

अधीते शौनकः पुनः ॥ १५ ॥

स्नेहे शुत्थ्यति शुद्धांबुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टकम् ॥ १६ ॥

पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पंचमभृति तु द्रवम् ।

शौनकः प्रस्तुततंत्रकृदधीत एवं पठति । स्नेहेत्यादि स्नेहः कदाचिच्छु-
द्धांबुना पच्यते कदाचिन्निःकाथेन कदाचित्स्वरसेनेति तैः शुद्धांबुनिः-
काथस्वरसैः स्नेहे सित्थ्यति सति क्रमेण कल्कस्यांशं चतुर्थं षष्ठमष्टकं

योजयेदिति यत्र चतुर्भ्योधिकानि द्रव्याणि तत्र पृथक् स्नेहसमानि नतु पर-
स्परसाम्येन मिलितानि स्नेहाच्चतुर्गुणानि । पाकलक्षणमधुना लक्षयन्नाह ।

नांगुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥
वर्णादिसंपञ्च यदा तदैर्न शीघ्रमाहरेत् ।

नांगुलिमिति कल्कविषयेऽंगुलिग्राहित्वं यदा न भवत्यग्नौ प्रक्षिप्ते वा
स्नेहे सशब्दता चटचटायित्वं न भवति तथा वर्णगंधरसस्पर्शानां यदा
संपञ्चुभत्वं स्यात्तदा तस्मिन्कालेऽश्यामलच्छायायामंतं स्नेहं शीघ्रमाहरेत् ।
अग्निः स्नेहस्य कटाहस्थितस्य सकाल अवतरणेत्यर्थः । अन्यदपि स्नेह-
श्चाकलक्षणमस्ति ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥
लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं शरणं नच ।
पाकस्तु त्रिविधो मंदश्चिक्रणः खरचिक्रणः ॥ १९ ॥
मंदः कल्कसमे किञ्चिच्चिक्रणो मदनोपमे ।
किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ २० ॥
दग्धोत ऊर्ध्वं निःकार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।
मृदुर्नस्ये खरोभ्यंगे पाने वस्तौ च चिक्रणः ॥ २१ ॥

घृताख्यस्य स्नेहस्य पच्यमानस्य फेनोपशमो यदा जायते तैलाख्यस्य
च स्नेहस्य सम्यक्पाकं प्राप्तस्य तदुद्भवः फेनोत्पत्तिः स्यात्तदा घृततैलयोः
पाको भवति । लेहस्य पाकं प्राप्तस्य तंतुमत्ता तंतुमादुर्भावः पाकः । तथाप्सु
मज्जनं पाकलक्षणं शरणाशरणरूपतया द्विधा संभवः संभवत्यत इदमाह ।
शरणं नच सर्वलेहस्याप्सु मज्जनं भवति नतु शरणमवयवशो गमनं तथापि
तस्य पाकः संपन्न इति वेद्यं । पाकस्त्रिप्रकारो मंदश्चिक्रणः खरचिक्रणाख्यः ।
स्नेहपाकविधौ कियदाख्ये वस्तुजाते कल्कसमे यथा कल्कोंगुलिनोद्दिष्टन्याति
तथा कियतोपि स्नेहपाकस्यांगुलिग्राहिता न भवति स स्नेहपाको मंद
उच्यते । मदनोपमे कृते सत्येवमंगुलिग्राहिणि स्नेहपाकस्य सचिक्रणः पाकः ।
किञ्चिदीषत् कृते सति सीदति तथा वर्णतः कृष्णे च तस्मिन्स्तथा वर्तमाने

वर्तिमागच्छति सति पश्चिमः खरचिक्रणाख्यः पाकः । अतोस्मात् खरचिक्रणादूर्ध्वमनंतरं दग्धो भवति स्नेहः सच निःकार्यः स्यात् । यथानिरूपितकार्यकरणो न भवेन्निर्ययत्वात् । आम ईषत्पाकः स्नेहः पुनरप्यभिसादकृत् । मृदुर्मदपाकस्नेहो नस्ये तद्विषये योज्यः । खरः खरचिक्रणः स्नेहोऽभ्यंगे तद्विषये प्रयोज्यः । पाने तथा बस्तौ तद्विषये चिक्रणः प्रयोज्यः । अधुना मानसंख्याया यथास्वं संज्ञाविधानार्थमाह ।

शाणं पाणितलं मुष्टि कुडवं प्रस्थमाढकम् ।

द्रोणं वहं च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

शाणादयो बहपर्यताः क्रमेण चतुर्गुणाः पाणितलादिसंज्ञा ज्ञेयाः ।

द्विगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।

शुष्काद्रियरेकस्मिन्योगे तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यादार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं दत्त्वा योजयेत् । शुष्कद्रव्ययोर्वा द्रवद्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणनिर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याभावे सत्यार्द्रं द्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । शुष्कद्रवद्रव्ययोरेकस्मिन्योगतुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याद् द्रवद्रव्यं कुडवादिपरिमाणसंज्ञया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् ।

पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥

निर्द्रवेऽनुक्तद्रवे पेषणे लोडनार्थं वारि योजयेत् । स्नेहपाके वाऽनुक्तद्रवे वार्येव योजयेत् ।

कल्पयेत्सदृशान्भागान्प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥

यत्र यत्र प्रयोगे न द्रव्याणां परिमाणं विशिष्टं नोक्तं तत्र तत्र द्रव्याणां सदृशान्भागान् कल्पयेत् ।

द्वौ शाणौ वटकः कोलं बदरं द्रंशणश्च तौ ।

अक्षं पित्रुः पाणितलं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ २५ ॥

कर्षी विडालपदकं तिदुकं पाणिमानिका ।
 शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिकापिचू ॥ २६ ॥
 पलं प्रकुंचो बिल्वं च मुष्टिराग्रं चतुर्थिका ।
 द्वे पले प्रसृतस्तौ द्वावंजलिस्तौ तु मानिका ॥ २७ ॥
 आढकं भाजनं कंसो द्रोणः कुंभो घटोर्मणम् ।
 तुलापलशतं तानि विंशतिर्भार उच्यते ॥ २८ ॥

द्वौ शाणौ वटकः । कोलं बदरं । द्रक्षणाश्चेत्यत्र शब्दान्यत्वं नतु तत्त्वतो भेदः । तौ द्वौ द्रक्षणावक्षं तथा पिचुस्तथा पाणितलं तथा स्ववर्णं तथा कवल-
 ग्रहस्तथा कर्षस्तथा विडालपदं तथा तिदुकस्तथा पाणिमानिकेत्यत्राभिन्नेऽर्थे
 शब्दानेकत्वं । तथा द्वौ पिचू शुक्तिस्तथाऽष्टमिका इत्यत्रापि शब्दान्यत्वमर्थ-
 स्यैक्ये सति पलप्रकुंचो बिल्वं च मुष्टिराग्रं चतुर्थिकेत्यत्रापि शब्दानां वैल-
 क्षण्ये सति नार्थतो भेदः । द्वे पले प्रसृत इत्युच्यते । तौ द्वौ प्रसृतावंजलिः
 कथ्यते । तौ द्वावंजली मानिका । अष्टौ पलानीत्येव । आढकादीनां शब्दानां
 स्वरूपतो भिन्नानां नार्थतो भेदस्तथैव द्रोणादीनां शब्दानां पलशतं तुला
 गद्यते । तानि पलशतानि विंशतिर्भार उच्यते । काथादीनामुत्तमादिमात्राः
 संग्रहादवधार्याः । संग्रहे ह्येवं पठ्यते । काथो निर्यूहस्तत्र भेदाद्यौषधान्यणुशो
 भेदयित्वा छेद्यानि । छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधः प्रलिप्तायां
 तान्नायांमृन्मयान्यतमायां स्थाल्यां समावाप्य बाहुल्यपानीयग्राहितामौ-
 षधानामाकलय्य यावता सूक्ष्मसस्तस्यतावदुदकमासेव्योच्छोषयेच्चाग्रावधि-
 श्रयेत् । यावन्मात्रोदकदाने तथा तदवशिष्टत्वे च तत्र नियमसामर्थ्यात्
 काथ्यद्रव्यपरिमाणस्यात्र यत्परिमाणानि द्रव्याण्युदकमियत्प्रमाणं तदव-
 शिष्टता च यत्प्रमाणेन न नियमोक्तिरेवंविधा विद्यते किंतु भ्यूहनीयमेतत्स-
 र्वमित्यत्र विधिः । यथामावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सतत-
 मवलोकयन् दर्व्यां च विघटयन् मृदुना च परितः समुपगच्छताऽनलेन सा-
 धयेदवतार्य च सु परिक्षुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत । क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न
 सम्यङ्मुक्तसं भवति । इति वारिकाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशे तु यदग्र्यं का-
 थयेत् । शीतसलिलाद्भुतं तु निशापर्युषितं पूर्वं शीतः कषाय उष्णाभसि क्षुण्णो-

भिषुतः पूर्तः फांटइति। तत्र सम्यग् रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरब-
लादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनां मात्रां च संप्रयोजयेत्। तथाच केचिदाहुः।
मात्रायानव्यवस्थास्ति व्याधिकोष्ठं बलं च यः। आलोच्य देशकालौ च भेषज्यम-
बचारयेत्। एवं च सर्वमभ्यूह्यात्र कर्तव्यं न निश्चितं कृत्वोक्तेन विधिनेति एतदे-
वमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय यथातु सर्वे भिषजो विज्ञास्यंति तथैवोप-
देक्ष्यत इति निर्यासे मध्यमा मात्रा चतुष्पलं कन्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं त-
दालोडने निर्यूहे भेषजपलमुदकार्धप्रस्थे विशृत्य पादशेषमवतारयेत्। शीत-
फांटयोरौषधपलं षड्भिर्बुपलैरासुतमिति। तथा शाणपरिमाणस्य पाणि-
तलवाचकस्य किमपि परिमाणं नोक्तं येनासौ परिच्छिद्यत इति न वाच्यं।
संग्रहे तत्परिमाणस्योक्तत्वात्। तत्र ह्येवमुक्तं षड्विंशो मरीची। ताः षट्
मरीच्यः सर्षप उच्यते। अष्टौ सर्षपास्तंडुलः। तौ द्वौ तंडुलवेको धान्य-
माषः। तौ द्वौ धान्यमाषौ यवः। अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्यां नूका माषकशाण-
कर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यन्ते। एवं चतुर्भिर्मौषकैः शाणस्य परि-
माणं परिभिद्यते। धरणं तु पलस्य दशमो भागः। माषकस्य तु पर्यायो
हैमः। कर्षस्य षोडशिका। आढकस्य तु पर्यायाः कंसः पात्रं भाजनं च।
द्रोणस्य पर्यायोनल्वणः। तथा अर्मणः। तथोन्मानस्तथा घटः कुंभः
कलश्च। द्रोणद्वयं च शूर्पहति शैलभेदाद् द्रव्यविशेषमाह।

हिमवद्विध्यरौलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा।

सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमात्रेयं वैध्यमौषधम्॥ २९ ॥

हिमवत्पर्वतेन विध्यशैलेन च बाहुल्येन वसुंधरा व्याप्ता। तत्र तयोर्मध्या-
दाद्यं हैमवतमौषधं सौम्यं पथ्यं च स्वभावाद्भवति। वैध्यमौषधमात्रेयं न तथा
देहस्य पथ्यं स्यादिति।

इति श्रीमृगाङ्गदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां स-
र्वाङ्गसुन्दराख्यायां कल्पस्थाने द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ उत्तरस्थानम् ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

अनंतरमुत्तरस्थानारंभः । यतः कायाख्यमाद्यमंगं तच्च पूर्वेः स्थानैः सर्व-
मुक्तं । अधुना बालादीनामुत्तरेषामंगानामवसर इत्युत्तराख्यं स्थानमुच्यते ।
तत्रापि यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमंगं विवक्षुराह ।

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्य शिशोरुपचरणं बालोपचरणं तस्मै हितः । शेषं पूर्ववत् ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य तंत्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैधवसर्पिषा ॥

प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्विनोर्वादनं चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।

अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

“अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।”

“आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदां शतम् ” ॥ ३ ॥

“शतायुः शतवर्षोसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।”

“नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाभिरक्षतु ” ॥ ४ ॥

जातमात्रं सद्य एवोद्भूतं बालमुल्बादपरापरपर्यायात्सैधवयुक्तेन घृतेन
विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा पश्चात्प्रसूत्य प्रसवेन क्लेशितं बालं बलातैलेन
सेचयेत् । पश्चात्पाषाणयोर्वादनमस्य कर्णमूले कारयेद्द्वयः । अनंतरमस्य द-
क्षिणकर्णं इमं वक्ष्यमाणं मंत्रमुच्चारयेत् । तमेव मंत्रमाह अंगादित्यादि ।

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरंगुलात् ।
 बद्धोर्ध्वं वर्द्धयित्वा च ग्रीवायामवसंजयेत् ॥ ५ ॥
 नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत्क्षपयेदनु ।
 क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगंधोदकेन वा ॥ ६ ॥
 कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।

समाश्वस्तस्य बालस्य नाभिं चतुरंगुलादूर्ध्वं सूत्रेण बद्ध्वानंतरं छेद-
 यित्वा ग्रीवायां योजयेत् । नाभिं च कुष्ठतैलेन सेचयेत् । अनु पश्चात्
 क्षीरिवृक्षकषायेण सेचयेत् । अश्वत्थोदुवरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः । पंचैते
 क्षीरिणो वृक्षाः समाख्याता विचक्षणैः । अथवा सर्वेषां गंधानां चंदना-
 दीनां जलेन स्नपयेत् । किंभूतेन । कोष्णेन । कथं । तप्ताभ्यां रूप्यसुवर्णा-
 भ्यां निमज्जनैरसकृत्सेचनैः ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्नम्यावगुंठयेत् ॥ ७ ॥
 शिरसि स्नेहपिचुना प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।
 हरेणुमात्रं मेघायुर्वलार्थमभिमंत्रितम् ॥ ८ ॥
 ऐंद्रीब्राह्मीवचाशंखपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।

अनंतरं दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालुमुन्नम्य शिरसि पिचुना तैलाक्तेन
 वा गुंठयेत् । अस्य च बालस्य प्राश्यं लेहं मेघाद्यर्थं प्रयोजयेत् । किय-
 न्मात्रं हरेणुप्रमाणं । तथाभिमंत्रितं प्राङ्मंत्रेण । कितम्प्राश्यमित्यादि । ऐंद्री
 दंद्रवाक्पणी । ब्राह्मी मंडूकपर्णी ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥
 लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोथवा ।

अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मं चूर्णीकृत्य लिह्यात् । रजीकृता इति । अरु-
 र्मनइत्यादिना सुलोप इत्त्वं च । हेमधात्रीचूर्णं वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् ।

गर्भाभः सैधववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

ततोऽनंतरं गर्भाभः सर्पिषा सैधवयुक्तेन वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

ततो जातकर्माणि वेदविहितानि प्राजापत्येन गृह्योक्तेन विधिना भिषक्
कारयेत् । स्तन्यप्रवर्तने हेतुमाह ।

शिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेऽपि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

हृदयाश्रितानां शिराणां प्रसवाद्धेतोर्यद्विवृतत्वं तस्मात्कारणान्तृतीयदि-
वसे कदाचिच्चतुर्थे योषितां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मान्निकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मंत्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

यत एवं दिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावस्तस्माद्धेतोः प्रथमेऽपि त्रीन् कालान्
मधुघृते यवासकयुक्ते मंत्रेण पाविते शिशुं भोजयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीन्कालान्
भोजयेत् । अनन्तरं तस्य शिशोः पाणस्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं
नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निवारितस्तन्यस्यास्य बालस्य द्वौ कालौ नवनीतं
स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तत्परं देहवृद्धये ।

स्तन्यधात्र्यावुभे कार्ये तदसंपादि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यंगे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।

नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥

हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

बालो मातुर्जनन्या एव स्तन्यं पिबेत् । कुतः । यस्माच्च तस्यास्तन्यमतिशयेन देहस्य वृद्धये स्यात् । तदसंपदि मातृस्तन्यासंपत्तौ द्वे स्तन्यधान्यौ च वत्सले स्नेहले बालस्य वात्सल्यकामे कार्ये । तथा व्यंगरहिते । ब्रह्मचारिण्यौ वञ्चितमैथुने । वर्णेन प्रकृत्या च तुल्ये । तथा निरामये । मध्यवयस्के । जीवद्वत्से लौल्यवञ्जिते काममुख्यादिरहिते । आदरयुक्ते । ते हितेनाहारेण यत्नाद्युपचरेत् ।

शुक्रोक्षलंघनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सीधुवर्ज्याणि मद्यान्यानूपजा रसाः ।

क्षीरं क्षीरण्यौषध्यः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि । शुक्ल शोकः । स्तन्यस्य मद्यानि हेतवः । किंभूतानि सीधुवर्ज्यानि । आनूपजाश्च रसाः । तथा क्षीरवत्यौषध्यो जीवन्त्याद्याः । शोकादिवैपरीत्यं च ।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्यास्तथा बुभुक्षिताया निदितायाश्च तथा प्रदुष्टदोषाया गर्भिण्याश्च संबन्धि स्तन्यमुपयुक्तं बालस्य रोगहेतुः ।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्वृणं पिबेत् ।

ऋस्वेन पंचमूलेन स्थिरया वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स्तन्यस्याभावे सति छागं पयो गव्यं वा छागतुल्यगुणं पिबेत् । छाग-समानगुणं गव्यं कथं स्यात्तथाह । ऋस्वेनेत्यादि । ऋस्वेन पंचमूलेन सिद्धं शालिपर्णीपृष्णिपर्णीसिद्धं वा शर्करायुतं पिबेत् ।

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः ।

जागृयुर्बाधवास्तस्य दधतः परमां मुदम् ॥ २१ ॥

अन्यथापि तस्य शिशोर्बाधवा विहितरक्षादयो निशां जागृयुः । षष्ठीं पुनस्तमस्विनीं विशेषेण यत्नेन जागृयुः । किं कुर्वतः । परं हर्षं धारयतः ।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।

कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥

बिभ्रतोगैर्मनोव्हालरोचनागुरुचंदनम् ।

नक्षत्रदेवतायुक्तं बांधवं वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् । कथं कारयेत् ।
स्वकुलयोग्यैर्विधानैः । बालस्य नामार्चितं प्रशस्तमनुगतं कुलजात्यादिभिः ।
किंभूतस्य । अंगैः पाण्यादिभिर्मनोव्हादीनि धारयंतः । किंभूतं नाम ।
नक्षत्रस्य यासौ देवता तथा युक्तं । अथवा बांधवं ज्ञातिपूर्वजं समवर्णं न
तु विषमाक्षरं ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुःपरीक्षणम् ।

प्रागुदक्शिरसः कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् ॥ २४ ॥

शुचिधौतोपधानानि निर्बलीनि मृदूनि च ।

शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

ततो नामकरणादनंतरं प्रकृतिभेदेन विकृतिविज्ञानीय उक्तानि यानि
रूपाणि तेनायुषः परीक्षणं बालस्य ज्ञानवान्सुमतिर्वैद्यः कुर्यात् । किंभूतस्य ।
प्राक्शिरस उत्तरशिरसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तान्युपधानानि
शय्यायामास्तरणार्थं वासांसि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्धूपितानि ।

काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

काकश्च वज्रादिधूपने शस्तः । किंभूतः । विशस्त व्यापादितो नतु
स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतायुक्तः ।

जीवत्वङ्गादिशृंगोत्थान् सदा बालः शुभान् मणीन् ॥ २६ ॥

धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्म्यैर्द्वीजीवकादिकाः ।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षिणीम् ।

बालः सर्वदा शुभहेतून्मणीन् विभृयात् । किंभूतान् जीवंतश्च ते खड्गद-
यश्च तेषां शृंगाणि तेभ्य उत्थानं येषां तान् जीवतामेव ये गृहीता इत्यर्थः ।
शृंगग्रहणमुपलक्षणार्थं । अतएव सर्पादिजानपि मणीन् धारयेत् । तथौषधी-
ब्रीड्यादीः शुभा धारयेत् । कैः । पाण्यादिभिः । विशेषेण सर्वदा वचां धार-
येत् । किंभूतां वचां । आयुरादिकरणहेतुं तथा रक्षोनिवारिणीं ।

पंचमे मासि पुण्येन्हि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ २८ ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तत्र प्रयोजयेत् ।

स्पष्टम् ।

षट्सप्तमाष्टमासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २९ ॥

कर्णो हिमागमे विध्येत् धात्र्यंकस्थस्य सांत्वयन् ।

अनंतरं षष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य हिमागमे शुभे
दिवसे कर्णो विध्येत् । धात्र्युत्संगस्थितस्य । धात्री माता स्तनपायिनी च ।
कथं विध्येत् । सांत्वयन् प्रीतिवचनादिना ।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ ३० ॥

दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना ।

मध्यतः कर्णपीठस्य किंचिद्रंडाश्रयं प्रति ॥ ३१ ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यावभासिते ।

धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते ॥ ३२ ॥

विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाघवात् ।

नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३३ ॥

कालिका मर्मरी रक्ता

कुमारस्य माक् पूर्वं दक्षिणं कर्णं योषितस्तु वामं वैद्यो विध्येत् । किं
कुर्वन् । दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधन् । वामेन पाणिना पालिं दधन् । क
विध्येत् । कर्णपीठस्य मध्यभागे किंचिन् मनागंडस्थाने । कीदृशस्य बालस्य ।

सम्यङ्निश्चलं धृतस्य । कविध्येत् । दैवकृते छिद्रे । किंभूते । जरायुमात्रे-
ण मच्छन्ने स्थगिते । तथारविरश्मिभिरवभासित उद्योतिते । तथालक्त-
करसेनाकिते चिन्हिते । कथं विध्येत् । लाघवात् सकृदेकवारमेव ।
तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा नोपरिष्ठान्नाधस्ताच्च पार्श्वतो विध्येत् । कुत
इत्याह । हि यस्मात्तत्र शिरा आश्रिताः । ता एवाह । कालिकेत्यादि ।

तद्व्यधाद्रागरुज्वराः ।

सशोफदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ ३४ ॥

तासां च व्यधाद्रागादयः स्युः ।

तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।

तेषां च रागादीनां यथास्वं निरूप्य चिकित्सितं कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्णागादिसंभवः ॥ ३५ ॥

स्थाने व्यधान्न रुधिरं स्रवति न रुगादीनां संभवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।

आमे तैलेन सिंचेच्च बहलां तद्वदारया ॥ ३६ ॥

विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीयसी ।

वर्त्तिरूपहात्ततो रूढं वर्धयेत शनैः शनैः ॥ ३७ ॥

अनु कर्णव्यधस्य पश्चात् सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्यानुस्यूतं कर्णे निधापयेत् ।
आमे तैलेन सेचयेत् । बहलां घनां पालीं तद्वत्पूर्ववदारया विध्येद्वि-
ताशिनः सतः । अनंतरं व्यहादूर्ध्वं स्थूलतरा वर्त्तिः संचार्य ततो रूढं
कर्णं शनैः शनैर्वर्द्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।

पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणम् ॥ ३८ ॥

अनंतरमेनं शिशुं जातदंतं संतं स्तनात् क्रमेणापसारयेत् । न सहसा ।
पूर्वोक्तं छागादिकं क्षीरमन्नं च लघुबृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजासितोपलैः ।

अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३९ ॥

दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसकुम्भिः ।

संग्राहीधातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ४० ॥

प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योज्यः । बालबि-
ल्वादिभिर्दीपनो मोदको योज्यः । धातुक्यादिभिः संग्राही योज्यः ।

रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ।

अन्यत्रास्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ ४१ ॥

यथावस्थमस्य शिशोः सौम्यैरौषधैरविषादकैरक्षोभकैरामयान् बयेत् ।
विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं व्याधिमन्तरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।

न च तं बालमविधेयमनायत्तं कृत्वा त्रासयेन्न भाययेत् । यतस्त्रस्तं
बालं ग्रहा गृह्णन्ति ।

वस्त्रवातात्परस्पर्शात् पालयेच्छंघिताच्च तम् ॥ ४२ ॥

वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्ठसैधवैः ।

सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेघास्मृतिरुद्धृतम् ॥ ४३ ॥

आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

ब्राह्म्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधाकृत् । आयुष्यं पाप्मा-
दिद्विभूतोन्मादनिबर्हणं च ।

वर्चेदुलेखा मंडूकी शंखपुष्पी शतावरी ॥ ४४ ॥

ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः कल्कीकृत्य पलांशिकाः ।

अष्टांगं विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥

तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीराद् घृतप्रस्थमष्टांगं पचेत् । अष्टावंगानि वचादीनि यस्मिंस्तदष्टांगं । एतत्पीतं धन्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योषपाठोग्राशिग्रुसैधवैः ॥ ४६ ॥

सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरं ।

वचामृताशठीपथ्याशंखिनीवेष्टनागरैः ॥ ४७ ॥

अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्वबहुणैः ।

वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानं ।

हेमश्वेतवचाकुष्ठमर्कपुष्पी सकांचना ॥ ४८ ॥

हेममत्स्याक्षकः शंखः कैडर्यः कनकं वचा ।

चत्वार एते पादोक्ताः प्राश्या मधुघृतप्लुताः ॥ ४९ ॥

वर्षं लीढा वपुर्मेधाबलवर्णकराः शुभाः ।

हेमादिश्लोकोक्ताः पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्यां सद्रवा वर्षं लीढा वपुरादिकृतः शुभाः ।

वचायष्ट्याव्हसिंधूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ५० ॥

शुद्धयते वाग्हविलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ।

वचादिभिः सर्पिलीढैर्वक्त्रं शस्यते शुध्यत इति चिंत्यम् । कर्मवत्कर्मकर्तव्यस्यत्वविषयः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बालस्योपचर्यमाणस्य ये रोगास्तच्चिकित्साथौ बालामयप्रतिषेध उच्यते ।

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।

स्वास्थ्यं ताम्यामदुष्टाम्यां दुष्टाम्यां रोगसंभवः ॥ १ ॥

बालस्त्रिप्रकारः कथितो मुनिभिः क्षीरवर्तनोन्नवर्तन उभयवर्तनः ।
क्षीरान्नाभ्यां यो वर्तते ताम्यामन्नक्षीराम्यामदुष्टाम्यां स्वास्थ्यं भवति ।
दुष्टाम्यां तु क्षीरान्नाभ्यां रोगोद्भूतिः । शुद्धं क्षीरं लक्षयति ।

यदक्लिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पयः

यत् क्षीरं जलेनैकतां याति वातादिदोषैश्चानधिष्ठितं । तद्विशुद्धं ।

दुष्टस्य लक्षणमाह ।

वाताद्दुष्टं तु छवर्तेभसि ॥ २ ॥

कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चो मूत्रविबन्धकम् ।

वातदुष्टं क्षीरं जले प्लवते तरति नैकतां गच्छति । कषायादिगुणयुक्तं च स्यात् ।

पित्ताद्दुष्टाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकम् ॥ ३ ॥

पित्ताद्दुष्टं क्षीरमुष्णाम्लकटुकं । तथा तोये प्रक्षिप्तं पीतराजि स्यादाहकरं च ।

कफात्सलवणं सांद्रं जले मज्जति पिच्छलम् ।

कफात् क्षीरं दुष्टं सलवणं घनं च स्यात् । अप्सु च मज्जति ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

संसर्गादुष्टं क्षीरं संसृष्टलिङ्गं स्यात् । सान्निपातिकं क्षीरं त्रिलिङ्गं च स्यात् ।

यथा स्वलिङ्गास्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

तच्च क्षीरमुपयोजितं बालस्य च यथा स्वलिङ्गान् व्याधीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद्बुजम् ॥ ५ ॥

बालस्य तीक्ष्णां खरामतीक्ष्णां च रुजं पीडां रोदनाल्लक्षयेत् । अतिरोदनेन किञ्चिद्रोदनेन च यथायोगं रुजं विद्यादित्यर्थः ।

सोयं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्बुजं

यं देहदेशं स भृशं स्पृशेद्यत्र च देहदेशः स्पर्शनाक्षम एव स्यात् ।
तत्र देशे रुजं विद्यात् ।

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ६ ॥

इदि जिह्वौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडितैः ।

कोष्ठे विबन्धवमधुस्तनर्दशात्रकूजनैः ॥ ७ ॥

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्मनैरपि ।

बस्तौ गुह्ये च विष्णूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

शिरसि पीडामक्षिनिमीलनाद्व्यादिनाशहेतुमत एव जिह्वौष्ठदशनादिभिर्हृदि पीडां विद्यात् । विबन्धादिभिराध्मानादिभिः कोष्ठरुजं विद्यात् ।
बस्तौ गुह्ये च पीडां विट्संगादिभिर्विद्यात् ।

अथ धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथा दोषं यथामयम् ।

अथानंतरमेवं ज्ञात्वा धात्र्या वैद्यो यथादोषं यथारोगं क्रियां कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।

सभाग्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणेषणम् ॥ १० ॥

तत्र तेषु वातेन दुष्टे स्तन्ये त्रीणि दिनानि दशमूलं पिबेत् । अथवा
चित्रकादीनि कथितानि त्र्यहं पिबेत् ।

ततः पिबेदन्यतमं वातव्याधिहरं घृतम् ।

अनुचाच्छसुरामेवं स्निग्धं मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥

बस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादींश्चानिलापहान् ।

अनंतरं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं घृतं पिबेत् । पश्चादच्छसुरा पिबेत् ।
एवं स्निग्धां सर्तीं मृदु विरेचयेदारग्वधेन । अनंतरं बस्तिकर्म कुर्यात् । स्वे-
दनादींश्च मारुतापहान् । आदिशब्देनाभ्यंगादेर्ग्रहः ।

रास्त्राजमोदासरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ १२ ॥

बालो लिह्याद् घृतं तैर्वा विपक्वं ससितोपलम् ।

रास्त्रादिचूर्णांनितं शिशुः सर्पिलिह्यात् । अथवा तैः सिद्धं सशर्करं
घृतं लिह्यात् ।

पित्तदुष्टे मृताभीरुपटोलीनिबचंदनम् ॥ १३ ॥

धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा ससारिवम् ।

अथवा त्रिफलामुस्तभूर्निबकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥

सारिवादं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ।

पित्तदुष्टे गुडूच्यादीनि काथयित्वा बालः पिबेत् । धात्रीच । अथवा
त्रिफलादीन् पिबेत् । अथवा सारिवादिगणं पिबेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥

शीतांश्चाभ्यंगलेपादीन् युञ्ज्यात्

अथ सारिवादिगणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि लिह्यात् । विरेचन-
द्रव्यं च पित्तघ्नं कुर्यात् । अभ्यंगादींश्च शीतान् युंज्यात् ।

श्लेष्मात्मके पुनः ।

यष्ट्यावहसैधवयुतं कुमारं पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिंधूत्थपिप्पलीमद्वा पिष्टैः शौद्रयुतैरथ ।

राठपुष्पैः स्तनौ लिपेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेवं वमेद्बालम्

श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैधवयुतं घृतं पाययेत् । सैधवंपिप्पलीयुक्तं
घृतं वा पाययेत् । मदनकुसुमैर्माक्षिकयुतैः स्तनौ लिपेत् । बालस्य
चोष्ठौ लिपेत् । एवं कृते सति बालः सुखं वमेत् ।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गी मुस्तादिं कथितं पिबेत् ॥ १८ ॥

तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकर्लिंगकान् ।

अथवातिविषामुस्तषड्ग्रंथापंचकोलकम् ॥ १९ ॥

धात्रीं तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत् । अनंतरं कृते संसर्गे सति मुस्तादिं कथितं
पिबेत् । तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत् ।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गंध्यामं जलोपमम् ।

विवद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ॥ २० ॥

शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ।

ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अंगभ्रंशगोणविक्षेपः कूजनं वेपथुर्धमः ।

घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायंतेऽन्येपि तं गदम् ॥ २२ ॥

क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।

त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गंध्यादिगुणं शकृदुपवेश्यते । तदा नानाव्यथावर्णं
मूत्रं च ग्रीतं सितं घनं स्यात् । तथा ज्वरादयोऽन्येऽप्येवंप्रकारा
रोगा जायन्ते । तमीदृशं गदं क्षीरालसकमिति कथयन्ति । अत्ययं विनाशहेतुः ।
अतएवातिदारुणं ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

तत्र क्षीरालसके शीघ्रमेव धात्रीं बालं च वमनेनोपक्रमेत् ।

विहितायां च संसर्ग्या वचादिं योजयेद्गणम् ।

निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ॥ २४ ॥

संसर्ग्या पेयादिके क्रमे कृते वचादिं निशादिं वा गणं प्रयोजयेत् । माद्रीपा-
दीन् वा योजयेत् ।

पाठाशुंक्वमृतातिक्ततिक्तादेवावहसारिवाः ।

समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

पाठादय उपयुक्ताः परं स्तन्यदोषहराः । तिक्तः किराततिक्तः ।

अनुबन्धे यथाव्याधिं प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

अनुबन्धे सति यथारोगं चिकित्सितं कुर्याद्द्वैधः ।

दंतोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥

विशेषाज्ज्वरविद्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।

अतिस्पन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

रोगाणां च सर्वेषामपि दंतोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीनां
हेतुः संपद्यते ।

प्रष्टभंगे विडालानां बर्हिणां च शिखोद्भवे ।

दंतोद्भवे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥

मार्जाराणां पृष्ठभंगे सति मयूराणां शिखोद्गमे सति दंतोत्थाने शिशूनां न किञ्चिन्न दूयते । अपि तु सर्वाण्यङ्गानि पीडयंत इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्वेकं यथाशयम् ।

विभ्रज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

तत्र दोषानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुरोधेन रोगानुसारेण तद्देशकालसत्त्वसाल्म्यप्रकृतीनिरूप्य चौषधं प्रयोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।

अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥

सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वानुपसेवनात् ।

यद्यस्मात्त एव वातादयो दोषास्त एव रसादयो दूष्या ज्वरादयश्च रोगाः पूर्वोक्तास्त एव तस्मादेव पूर्वोक्तं भैषज्यं । अस्य तु बालस्य मात्रा कनीयसी । कुतोऽस्य ऋस्वतरा मात्रेत्याह । सौकुमार्येत्यादि ।

लिङ्घा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥

सद्यःस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान् मृदु ।

शिशवः सर्वदैव लिङ्घाः कुतो घृतक्षीरनिषेवणात् । यतश्चैवं तस्मात् तान् बालान् सद्यो वमनं मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥

क्षीरसेविनं तथा क्षीरान्नसेविनं बालं स्तन्यस्य तृप्तं संतं वामयेत् । स्तन्यस्य तृप्तमित्यधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वमयेदिति ग्लालावनु-वमाचेति मित्वविकल्पः ।

पीतवंतं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।

अन्नादं बालं तनुमधनां पेयां ससर्पिष्कां पीतवंतं वामयेत् ।

बस्ति साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥

युंज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

विरेकेण साध्ये रोगे बस्ति युंज्यात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्शं युंज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्यथोदितान् धात्र्या एव युंज्यात् ।

मूर्वाव्योषवराकोलजंबुत्वग्दारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥

सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

मूर्वादयो मधुना लीढाः सुष्ठु स्तन्यदोषहराः ।

दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्या धातुकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

शिशोर्दंतपालीं पिप्पल्यादिचूर्णेन समाक्षिकेण प्रतिसारयेत् । अथवा धातुकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतिस्तिरवच्छूररजःपुष्परसष्ठुतम् ॥ ३६ ॥

द्रुतं करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखम् ।

लावादिचूर्णं माक्षिकं द्रवीकृतमुपयुक्तं शिशूनां शीघ्रं दंतकेसरवन्मुखं करोति । दंता एव केसरं तद्विद्यते यस्मिन्निति मतम् ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाधनैः ॥ ३७ ॥

मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

वचादिभिः पक्वं घृतं दंतोत्थाने सिद्धमव्याहतशक्तित्वात् ।

रजनी दारुसरलश्रेयसी बृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥

एश्मिपर्णी शताव्हा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ।

ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥

अतीसारज्वरश्वासकामलापांडुकासनत् ।

बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥

रज्न्यादिचूर्णं माक्षिकयुक्तेन सर्पिषा लीढं ग्रहण्या दीपनं सुष्ठु वातस्य चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजिद्र् । बालस्य सर्वाभयेषु हितं बलवर्णदं ।

समंगाधातुकीरोध्रकुटंनटबलाव्हयैः ।

महासहाशुद्रसहाशुद्रबिल्वशलाटुभिः ॥ ४१ ॥

सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।

क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दंतोद्भयोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्बृद्धकश्यपनिर्मितम् ।

समंगादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधितं घृतं क्षीरमस्तुयुतं पक्वं दंतोत्थान् रोगाननेकप्रकारान् हन्ति । एतच्च वृद्धकश्यपेन निर्मितम् ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु न बालमति यंत्रयेत् ॥ ४३ ॥

स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदंतस्य यद्रदाः ।

दंतोद्भवेषु रोगेषु बालं नातीव यंत्रयेत् । पथ्यभोजनादिना नातीव नियमयेत् । यथाऽन्यरोगिणां किमित्याह । यद्यस्मात्स्वयमेव चिकित्सांतरेणापि जातदंतस्य सतो बालस्य रोगाः प्रशाम्यन्ति ।

अत्यहः स्वप्नशीतांबुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥

शिशोः कफेन रुद्धेषु स्त्रोतःसु रसवाहिषु ।

अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥

कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

भृशं दिवास्वप्नादिसेविनोर्भकस्य कफेन रसवाहिषु स्त्रोतःसु रुद्धेषु सत्स्वरोचकादयः प्रादुर्भवन्ति । ततस्त्रोतःसु जातेषु कुमारः शुष्यति । स्निग्धं शुक्लं वदनं नयनं यस्य स एवंभूतः सन् ।

सैधवव्योषशाङ्गैष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ ४६ ॥

शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

तस्यारोचकादिषु सैधवादीन् समभुषृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥

बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा स्नुतम् ।

तथा पंचकोलं रजीकृतमशोककटुकाम्बा युक्तं योजयेत् । अथवा ब-
दर्यादिचूर्णं वा सर्पिषा द्रवीकृतं योजयेत् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥

निचुलोत्पलवर्षाभूभांगीमुस्तैश्च कार्षिकैः ।

सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

स्थिरादिभिः कार्षिकैश्च घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशोधनम् ।

सिंह्यश्वगंधा सुरसा कणागर्जं च तद्गुणम् ।

सिंह्यादिभिर्घृतं पूर्वगुणं ।

यष्ट्यावहपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः ॥ ५० ॥

तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिदृतम् ।

मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिः शोषजित् ।

शृंगीमधूलिकाभांगीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥

अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्त्रर्षभकजीवकैः ।

सूपपर्णीविडंगैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥

शशोत्तमांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

शृंग्यादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःकाथेन साधितं शुष्यतो बाल-
स्यातिपुष्टिकरं ।

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः स्नुतम् ॥ ५३ ॥

बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितम् ।

वचादिभिश्छागमूत्रसुराभ्यां च सिद्धं तैलमभ्यंजने हितम् ।

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥
 अश्वगंधानिशादारुकोतिकुष्टाब्दचंदनैः ।
 समूर्वारोहिणीरास्नाशताव्हामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥
 सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यंजनादिदम् ।
 बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥
 यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च रास्यते ।

लाक्षारसतुल्यं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणमश्वगंधादिभिः सामान्यपरि-
 भाषोक्तप्रमाणैः सिद्धं लाक्षादिसंज्ञमेतत्तैलमभ्यंगाद् बल्यं ज्वरादिजित्
 यक्ष्मादिघ्नं गर्भिणीभ्यश्च हितं ।

मधुनाऽतिविषारुंगीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥
 एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।

अतिविषादीन्मधुना कासादिपीडितं शिशुं बालं लेहयेत् । अथवाऽतिवि-
 षामेकां लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥
 द्विवातार्कीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ।
 पिप्पलीपंचलवणकृमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥
 तद्वह्निह्यात्तथा व्योषं मर्षी वा रोमचर्मणाम् ।
 लाभतः शल्यकश्वाविद्रोधर्क्षशिखिजन्मनाम् ॥ ६० ॥

पिप्पल्यादिकं तद्वत्पूर्ववन् मधुसर्पिषाऽऽलोड्य लिह्यात् । व्योषं तथा
 मधुसर्पिषा लिह्यात् । शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथालाभं मर्षी
 मधुघृताभ्यां लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचंदनजे रसे ।
 सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥
 खदिरादिरसे सक्षीरं सर्पिः पक्कमुपयुक्तं वमिं शमयति ।

सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्विजातये ॥ ६२ ॥

दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् * ।

यस्तु बालो दंतैः सह जायते यस्य वा दंताः प्रथममुपरिष्ठाद् भवन्ति । तस्मिन् तथाविध उत्पात उत्पन्ने सति शांतिं च कुर्यात् । तं च बालं ब्राह्मणाय सदक्षिणं समुवर्णादिकं दद्यात् । नैगमेषं च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकंटकम् ॥ ६३ ॥

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।

तालुपातस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥

तृडास्यकंड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्द्धरता वमिः ।

कफो मधुरायैस्तालुमांसे प्रकुपितस्तालुकंटकं कुर्यात् । तेन तालुकंटकेन शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा तालुनः पतनं स्तनद्वेषः कृच्छ्रेण स्तनपानं शकृद्द्रवं स्यात् । तथा तृडायाः स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥

तालु तद्वत्कणाशुंठीगोशकृद्रससैधवैः ।

तत्र तालूत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् । तथैव कणादिभिः प्रतिसारयेत् ।

शृंगवेरनिशाभृंगं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥

बध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ।

* क्षेपकावत्र ।

हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशस्थगोचरः ।

यदा शिशोः प्रकुपितो नोतिष्ठति तदा द्विजाः ॥ १ ॥

रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः ॥ २ ॥

रसेन लिपेत्तात्वास्थं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥

तथा शुण्ड्यादिकस्निकतं वटपल्लवैर्बद्ध्वा गोशङ्कता लिप्तं ततः कुकूले स्वे-
दयेत् । अनंतरं रसेन च ततः स्नुतेन तान्वास्थं च लिपेत् । तथा नेत्रे
परिषेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्ठकरुकं माक्षिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारःस्तन्येन मुच्यते तालुकंटकात् ॥ ६८ ॥

हरीतक्यादिकं माक्षिकयुक्तं स्तन्यं शिशुः पीत्वा तालुकंटकादिमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।

ताम्रो व्रणोतःकंडूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥

केचित्तं मातृकादोषं वदंत्यन्येपि पूतनम् ।

प्रष्टारुगुदकुंदं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥

गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात्स्वेदाद्वा ताम्रो व्रणः कंडूमानातरो बहु-
पद्रवो जायते । तथाविधं केचिन्मातृदोषं कथयन्ति । अपरे च पूतनसं-
ज्ञमित्याहुः । केचित्प्रष्टारुरिति । केचित् गुदकुंदमिति । केचिच्च तमना-
मिकं ब्रुवन्ते ।

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्चेष्महरौषधैः ।

तत्र तस्मिन्नेकनाम्नि रोगे धात्र्याः क्षीरं शोधनीयं । कैः । पित्तश्चे-
ष्महृद्भिरोषधैः ।

शृतशीतं च शीतांबुयुक्तमंतरपानकम् ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलाबदरीष्ठक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥

कासीसरोचनातूथमनोव्हालरसांजनैः ।

लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥

सुशुक्ष्णैरथवा यष्टीशंखसौवीरकांजनैः ।

सारिवाशंखनाभिभ्यामशनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥

रागकंदूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्रावं जलौकसा ।

सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके* ॥ ७५ ॥

सह क्षौद्रेण वर्त्तते यत्तत्सक्षौद्रं च तत् तार्क्ष्यशैलं च तेन युक्तं शीतानु ।
अंतरं च पानकं च हितम् । किंभूतं । शृतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य
शीतत्वेनैव लब्धत्वाच्छीतां बिल्यतिशयार्थम् । एवं हिं पित्तोपशान्ति-
र्भवति । अतएव च तत्सहितस्य कफस्य शमनाय माक्षिकरसांजनयोगोऽत्र
कृतः । तेन च बलेन व्रणं लेपयेत् । कथंभूतं व्रणं । त्रिफलादिक्वाथेन परि-
षेचितं संतं कासीसादिपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा एतैरेव चूर्णितैर्व्रणमव-
चूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवाशंखनाभिभ्या-
मवचूर्णयेत् । अथवाशनत्वचा लिपेत् । रागकंदूाधिके जलौकोभिरसृक्-
स्त्रावं कुर्यात् । जलौकसा जातावित्येकवचनांतस्य प्रयोगो न दोषाय । तथा
सहस्यस्य दृष्टत्वात् । सर्वं चिकित्सितं पित्तव्रणतुल्यं गुदकुट्टके शस्यते ।

पाठावेष्टद्विरजनीमुस्तभांर्गिपुनर्नवैः ।

सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥

लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

पाठादिभिः पक्वं घृतं मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैरामयैर्मुच्यते ।

व्याधेर्यद्यस्य भ्रूषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।

स्थितो मुहूर्तं धौतानुपीतस्तं तं जयेद्भद्रम् ॥ ७७ ॥

यस्य रोगस्य यदौषधमुक्तं तेनैवौषधेन स्तनः प्रलेपितो मुहूर्तमात्रं
नाडिकाद्वयं यावद् विभृतः स्तनेन पश्चात् पीतस्तं तमनियतं रोगं जयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
यामुत्तरस्थाने बालामयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं बालग्रहप्रतिषेध उच्यते । ग्रहाणामपि रोगहेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

बालानां ग्रहास्तेषां प्रतिषेधो यस्मिन्स बालग्रहप्रतिषेधस्तं । शेषं पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।

मनुष्यविग्रहाः पंच सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीराः पंच ग्रहा निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च सप्तोत्पादिताः ।

स्कंदो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमंडलिका तद्भद्रेवती शुष्करेवती ।

स्कंदादयः पंच नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्रीरूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहाणां गृहीष्यतामाभिलष्यमाणानां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुन्नासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।

फेनस्त्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदंतदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषस्वरवैकृतम् ।

नखैरकस्मात्परितः स्वधात्र्यंगविलेखनम् ॥ ५ ॥

तेषां सामान्यं रूपमुन्नास इत्यादि स्वधात्र्यंगविलेखनात्मम् ।

तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हतैकपक्षः स्तब्धांगः स्वस्वेदो नतकंधरः ॥ ६ ॥

दंतखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरः ।
 षक्रवक्रो वमेच्छालां भृशमूर्द्ध निरीक्षते ॥ ७ ॥
 षसामृगंधिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिरुः ।
 चलितैकाक्षिगंडधूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥
 स्कंदार्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्भ्रुवम् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्य एकलोचनः श्रवणशीलस्तथा शिरो विक्षिपत इ-
 त्यादिसंरक्तलोचनद्वयांतं स्कंदगृहीतस्य लक्षणं । तेन वैकल्यं पंगुत्वकारण-
 स्वादि मृत्युरेव वा भ्रुवं निश्चितं भवेत् । संप्रति विशाखस्य स्कंदापस्मा-
 रापरसंज्ञस्य लक्षणमाह ।

संज्ञानाशो मुहुः केशलुंचनं कंधरानतिः ॥ ९ ॥
 विनम्य जृंभमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
 फेनोद्धमनमूर्द्धेक्षाहस्तभ्रूपादनर्तनम् ॥ १० ॥
 स्तनस्वजिह्वासंदंशसंरंभज्वरजागराः ।
 पूयरोणितगंधश्च स्कंदापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

संज्ञानाशादिकं पूयरोणितगंधांतं स्कंदापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादास्यस्पंदनं फेननिर्वमः ।
 तृणमुष्टिबंधातीसारस्वरदन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
 कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिध्माप्रजागराः ।
 ओष्ठदंशांगसंकोचस्तंभबस्तामगंधताः ॥ १३ ॥
 ऊर्ध्वं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
 मूर्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥
 मेषस्य नैगमेषापरसंज्ञस्याध्मानाद्येकनेत्रशोफांतं लक्षणम् ।

कफो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
 बहिरायामनं जिह्वादंशोतःकंठकूजनम् ॥ १५ ॥

धावनं विट्सगंधत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि ।

शुनि श्वग्रहे कंप इत्यादिकं क्रोशनं श्वानवदित्यंतम् लक्षणम् ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥

कासातिसारवमथुजृम्भातृद्रावगंधताः ।

अंगेष्वाल्पेपविक्षेपः शोषस्तंभविवर्णताः ॥ १७ ॥

मुष्टिबंधः स्फुतिश्चाक्ष्णो बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिकं बालस्य स्युरित्यंतं लक्षणं ।

स्वस्तांगत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः ॥ १८ ॥

स्फोटः सदाहरुकपाकाः संधिषु स्युः पुनः पुनः ।

निश्च्यन्धि प्रविलीयन्ते पाको वक्त्रे गुदेपि वा ॥ १९ ॥

अयं शकुनिगंधत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

शकुनिग्रहे स्वस्तांगत्वमित्यादिकं ज्वरश्चेत्यंतं लिंगं ।

पूतनायां वमिः कंपस्तंद्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥

हिध्माध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।

स्वस्तत्तृष्टांगरोमत्वं काकवत्पूतिगंधता ॥ २१ ॥

वमिकंप इत्यादिकं काकवत्पूतिगंधतेत्यंतं पूतनाग्रहे लिंगम् ।

शीतपूतनया कंपो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।

तृष्णात्रकूजोतीसारो वसावद्विस्त्रगंधता ॥ २२ ॥

पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

शीतपूतनया कंपरोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमंतं शीतपूतना-
ग्रहे लिंगं ।

अंधपूतनया छर्दिज्वरः कासोल्पवान्हिता ॥ २३ ॥

वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्धान्यंगशोषणम् ।

दृष्टिसादोतिरुक्कंडूपोथकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥

हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यं स्वरतीक्ष्णता ।

वेपथुर्मत्स्यगंधित्वमथवा साम्लगंधिता ॥ २५ ॥

छर्द्यादिकं साम्लगंधितेत्यंधपूतनयादृष्टिपूतनापरसंज्ञया लक्षणम् ।

मुखमंडिताया पाणिपादस्य रमणीयता ।

सिराभिरसिताभ्राभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥

अरोचकोऽगग्लपनं गोमूत्रसमगंधता ।

मुखमंडितायां ग्रहे पाणिपादस्य रमणीयतेत्यादिकं लक्षणम् ।

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥

कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्रवक्रत्वरक्तताः ।

बस्तगंधो ज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ॥ २८ ॥

रेवत्यां रेवतीग्रहे श्यावनीलत्वादि लिङ्गम् ।

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसंक्षयः ।

शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसंक्षय इति लिङ्गम् । अधुनात्र साध्यलक्षणं वक्ति ।

केशशातोन्नविद्वेषः स्वरदैर्न्यं विवर्णता ॥ २९ ॥

रोदनं गृध्रगंधित्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।

उदरे ग्रंथयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत् ॥ ३० ॥

जिह्वाया निम्नता मध्ये श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।

केशशात इत्यादिकं श्यावतालुता चेत्यंतं बालस्य स्यात् । तच्च चिकित्सेत् ।

भुञ्जानोन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥

तृष्णागृहीतक्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।

भुजानोन्नं बहुविधमित्यादिलक्षणं बालं शुष्करेवती हन्ति । त्रिभिः
कारणैर्ग्रहा गृहन्तीत्याह ।

हिंसारत्यर्चनाकांक्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

हिंसा रतिश्चार्चना च तासामाकांक्षाऽभिलाषः सा ग्रहाणां ग्रहणे हेतुः।

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्त्रुतनासिकः ।

क्षतजिह्वः कण्ठेद् बादमसुखी साश्रुलोचनः॥ ३३ ॥

दुर्बर्णो हीनवचनः पूतिगंधिश्च जायते ।

क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥

हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हंत्यात्मानं तथा परम् ।

तद्वच्च-शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविरोत् ॥ ३५ ॥

अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।

तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥

रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।

तत्र तेषु ग्रहेषु मध्याह्निसात्मके ग्रहे सति बालो महान्वा पुरुषः स्त्रु-
तनासिकादिर्जायते । तथा क्षामः सन्निदमिदं कुर्यात् । तद्विधमात्महनना-
दिकमन्यदपि कुर्यात् । तृड्दाहमोहस्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् ।
तथा सर्वस्त्रोतेभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत् । रिष्टोत्पत्तिश्च । तं बालं नोपक्रमेत् ।

रहः स्त्रीरतिसंलापगंधस्तग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥

हृष्टः शांतश्च दुःसाध्यो रतिक्रमेन पीडितः ।

रहः स्त्रीरत्यादिप्रियो दृष्टादिगुणो बालो रतिक्रमेन ग्रहेण पीडितः ।
कच्छुसाध्यः स्यात् । संप्रत्यर्चाकामं ब्रूते ।

दीनः परिमृशेद्वक्त्रं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥

शंकितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।

अन्नमन्नाभिलाषेपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥

गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

दीनादिगुणः सन्निदमिदं करोति । तमेवंविधं बलिकामेन गृहीतं बालं
सुखसाध्यं विद्यात् । अभुनैषां चिकित्सितमाह ।

हंतुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥

इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।

जिघांसुं ग्रहं होमादिभिर्जयेत् । ननु हिंसाकामो साध्यस्तं त्यजेदित्युक्तं
तत्कथं तस्य साधनमुक्तम् । ब्रूमः । असाध्यस्यापि चिकित्सा कार्यैव । तथा
च संग्रहेऽभ्यधायि । तस्मादाचरमाच्छ्रुते चिकित्सेदित्यादि । अपि च मंत्रम-
भावस्याचित्यत्वाच्च । इतरौ तु रत्यर्चाकामौ यथाभिलाषं रतिबल्यादिदानेन
ब्रूयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बालं विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरन्हः सिक्तसंसृष्टे सदा सन्निहितानले ।

विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्षपे ॥ ४२ ॥

रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहतपाप्मानि ।

व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥

पुराणसर्पिषाम्यक्तं परिषिक्तं सुखांबुना ।

साधितेन बलान्निबवैजयन्तीनृपद्मैः ॥ ४४ ॥

पारिभद्रककट्द्वगजंबूवरुणकटृतृणैः ।

कपोतवंकापामार्गपाटलामधुशिम्बुभिः ॥ ४५ ॥

काकजंघामहाश्वेताकपित्थक्षीरपादपैः ।

सकदंबकरंजैश्च धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥

द्वीपिव्याघ्राहिंसिहर्क्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

अथेति । कृतमंगलं साध्यग्रहं बालं विविक्ते गृहे स्थितम् । किंभूते ।
 व्रीन् वारान् शोधिते सिक्ते च । त्रिरन्ह इति कृत्वःसः प्रायेण इत्यधिकरणे
 षष्ठी । तथा सर्वदा निकटाग्नौ । तथा विक्षिप्तभूत्यादिके । रक्षोघ्नतैलमदीपे
 मदीपहतपापे । व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके । किंभूतं बालं पुराणघृताभ्यक्तम्
 तथा स्नातमुष्णाबुना । किंभूतेन जलेन । बलादिभिः साधितेन । वैजयंती
 अरणिक्ता । महाश्वेता कटभी । परिषिक्तस्य चाप्यस्य द्वीप्यादिचर्मादिभि-
 र्धृतमिश्रितैर्धूपनं कुर्यात् ।

पूतीदशांगीसिद्धार्थवचाभ्रछातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

पूत्यादिभिर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः स्यात् । पूती पूतीकरंजः ।

वचाहिङ्गुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ ४८ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं दशांगः कश्यपोदितः ।

वचादिदशांगः कश्यपेन विनिर्मितः धूपः सर्वग्रहजित् ।

सर्षपानिबपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४९ ॥

भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

सर्षपादिभिर्धूपोऽशेषग्रहनिवारणः । अश्वखुरा गिरिकर्णिका ।

अनंताम्रास्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ५० ॥

शृगालविम्बा मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।

दशमूलरसक्षीरं युक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५१ ॥

यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुतं घृतं पिबेत् । तच्च शिशोः
 पथ्यं । परं ग्रहजित् ।

रास्त्राध्वंशुमतीवृद्धर्पचमूलवचाघनात् ।

क्वाथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५२ ॥

पाठाविडंगमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।

सम्रथिकैः सेंद्रयवैः शिशोस्तत्सततं हितम् ॥ ५३ ॥
सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

रास्त्रादिकाथसारिवादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । तच्च शिशोः सदा
पथं सर्वरोगग्रहघ्नं । दीपनं बलवर्णदं च ।

सारिवासुरभीब्राह्मीशंखिनीकृष्णसर्षपैः ॥ ५४ ॥
वचाश्वगंधासुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
तन्नाशयेद्ग्रहान्सर्वान्पानेनाभ्यंजनेन च ॥ ५५ ॥

सारिवादिभिः सुरसायुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पानाभ्यंजनाभ्यां सर्व-
ग्रहनाशनम् ।

गोशृंगलोमबालाहिनिर्मोकवृषदंशविट् ।
निंबपत्राज्यकटुका मदनं बृहतीद्वयम् ॥ ५६ ॥
कार्पासास्थिवच्छागरोमदेवावहसर्षपम् ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ५७ ॥
मृद्वांडे बस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनार्थं हितं सर्वं भूतेषु विषमे ज्वरे ॥ ५८ ॥

गोशृंगादिसर्पनिर्मोकादि च मृन्मये भांडे छागमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णरजी-
कृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् ।

घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च ।
युज्यात्तथा बलिं होमं स्नपनं मंत्रतंत्रवित् ॥ ५९ ॥

यानि च सर्पीषि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते तानि च युज्यात् । तथा मंत्राः
संग्रहोक्ताः । मंत्राणि च तंत्राणि च तानि वेत्तीति मंत्रतंत्रविद् वैद्यो बलिं
होमं स्नपनं च युज्यात् ।

पूतीकरंजत्वक्पत्रं क्षीरिभ्यो बर्बरादपि ।

तुंबीविशालारलुकाशमीबिल्वकपित्थकाः ॥ ६० ॥

उत्काश्य तोयं तद्वात्रौ बालानां स्नपनं शिवम् ।

पूतीकरंजत्वक् तथा पत्रं क्षीरिवृक्षाद्वैरादिभ्यश्च तोयमुत्काश्य तद्वात्रौ
बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुबन्धान्यथा कृच्छ्रं ग्रहापायेष्युपद्रवान् ।

बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

अनुबन्धाद् यथा कृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपायो मोक्षः ये चोपद्रवास्तांश्च
बालामयप्रतिषेधाध्यायोक्तैरीषधैः समुपक्रमेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्याया-
मुत्तरस्थाने बालग्रहप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इत्यष्टांगहृदये कौमारतंत्रं द्वितीयं समाप्तम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुना भूतविद्याज्ञानाध्यायारंभो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाकूचेष्टाबलपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपौरुषं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् । इति सामान्यं
भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

सोष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भवेत् तेन तं पुरुषमधिष्ठितं गृहीतं
बदेत् । सभूतेष्टादशप्रकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा जिह्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोप्यनुघ्नन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

तस्य भूतस्यानुषंगे प्रज्ञापराधः सद्योऽधुना ततः पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः ।
तेन प्रज्ञापराधेन कामक्रोधादिभेदेन सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यान-
प्यतिक्रामति । तं पुरुषं तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वाद्विचमर्यादं देवादयो
ग्रहा अप्यत्यंतमर्यादातिक्रमादनु पश्चाद् घ्नन्ति । न केवलं हिंसात्मकानां
क्षमा इति द्योतनार्थोऽपि शब्दः । कीदृशास्ते । छिद्रप्रहारिणः । हेतविविधं
मथमा छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

छिद्रं पापक्रियारंभः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।

एकस्य शून्येवस्थानं स्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥

दिग्वासस्त्वं गुरोर्निदा रतेरविधिसेवनम् ।

अशुचेर्देवतार्चादिपरसूतकसंकरः ॥ ७ ॥

होममंत्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।

समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

छिद्रं पापक्रियारंभ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मणः पाकः फलं । ए-
कस्याद्वितीयस्य शून्ये स्थाने वा स्थितिः । अथवा स्मशानादिषु निश्यव-
स्थितिः । तथा नम्रेत्यादि । किंवा बहुनोदितेन संक्षेपेण दिनचर्यादिकथि-
तस्याचारस्य च व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतुः ।

गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपन्नयोदश्योः सुरा नरम् ।

शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥

गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः ।
 पंचम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपंचमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्षःपिशचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं संध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

देवाः शुक्लप्रतिपदि शुक्लत्रयोदश्यां च नरं गृह्णन्ति । शुक्लत्रयोदश्यां
 कृष्णद्वादश्यां च दानवाः । गंधर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां च । सर्पास्तु
 पंचम्यां शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां । एकादश्यां च यक्षा गृह्णन्ति । शुक्लाष्टम्यादिषु
 ब्रह्मराक्षसा गृह्णन्ति । रक्षःपिशाचादयः कृष्णपक्षे नवमीद्वादश्योः पर्वसु
 गृह्णन्ते । दशम्यादिषु पितरो गृह्णन्ति । अपरेऽनुक्ता गुरुवृत्थादयोऽष्टमी-
 नवम्योगृह्णन्ति । पूर्वोक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण बाहुल्येन ग्रहणकालं संध्यासु
 पूर्वादिषु जानीयात् ।

फुल्लपद्मोपममुखं सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक् स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरमं शुचिसंस्कृतवादिनम् ।
 मीलयंतं चिराम्नेत्रे सुरभिं वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमाल्यांबरसरिच्छैलौच्छभवनप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रधृष्यं च विद्यादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥

फुल्लपद्मोपममुखमित्यादि देवग्रहगृहीतं विद्यात् ।

जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कंदो विशाखोहमिन्द्रोहमिति वादिनम् ।
 सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

जिह्मदृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षितं दैत्यवशीकृतं विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभिं दृष्टं गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचिं रक्तवस्त्रमाल्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृंगारलीलाभिरतं गंधर्वाध्युषितं वदेत् ।

स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षितं गंधर्वेण गृहीतं विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसंतमनिशं जिह्वालालिनं मृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्याश्रस्यंतं चातपत्रतः ।

रक्ताक्षमित्यादिलक्षणं छत्राच्च त्रस्यंतं सर्पाधिष्ठितं विद्यात् ।

विभ्रुतं त्रस्तरक्ताक्षं शुभगंधं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियनृत्यकथागीतस्नानमाल्यानुलेपनम् ।
 मत्स्यर्मासरुचिं दृष्टं तुष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥
 चलिताग्रकरं कस्मै किं ददामीति वादिनम् ।
 रहस्यभाषिणं वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥
 अल्परोषं हतगतिं विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

विभ्रुतत्रस्तमित्यादिलक्षणं यक्षगृहीतं विद्यात् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्टं छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥
 आक्रोशिनं शीघ्रगतिं देवद्विजभिषग्द्विषम् ।
 आत्मानं काष्ठशस्त्राद्यैर्घृतं भोः शब्दवादिनम् ॥ २५ ॥
 शास्त्रवेदपठं विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

हास्यनृत्यप्रियमित्यादिलक्षणं ब्रह्मराक्षसगृहीतं विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टिं भृकुटिमुद्रहंतं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरंतं प्रधावतं शब्दंतं भ्रैरवाननम् ।
 अम्नाद्विनापि बलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥
 निर्लज्जमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।
 रोषणं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
 हसंतमग्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

सक्रोधदृष्टिमित्यादिलक्षणं राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ।

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठतं परिधाविनम् ।
 उच्छिष्टनृत्यगार्धवहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥
 निर्भर्त्सनाद्दीनमुखं रुदंतमनिमित्ततः ।
 नखैर्लिखंतमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुः स्वरम् ॥ ३१ ॥
 आवेदयंतं दुःखानि संबद्धाबद्धभाषिणम् ।
 नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नम्रं मलीमसम् ॥ ३२ ॥
 रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।
 आरोहतं च काष्ठाश्वं तथा संकरकूटकम् ॥ ३३ ॥
 बद्धाशिनं पिशाचेन विजानीयादधिष्ठितम् ।

अस्वस्थचित्तमित्यादिलक्षणं पिशाचगृहीतं विद्यात् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥
 तृणाच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

प्रेताकृतिक्रियागंधमित्यादिलक्षणं प्रेतग्रहगृहीतं नरं विद्यात् ।

बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलंबितयायिनम् ॥ ३५ ॥
 शूनप्रलंबवृषणं कूष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

बहुप्रलापादिलक्षणं कूष्मांडाधिष्ठितं वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठलोष्ठादि भ्रमंतं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥

नम्रं धावंतमुत्रस्तद्वष्टिं तृणविभूषणम् ।

स्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्वमसेविनम् ॥ ३७ ॥

तिलान्नमद्यमांसेषु सततं सक्तलोचनम् ।

निषादाधिष्ठितं विद्याद् वदंतं परुषाणि च ॥ ३८ ॥

गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षणं तथा परुषाणि भाषमाणं निषादगृहीतं विद्यात् ।

याचंतमुदकं चान्नं त्रस्तालोहितलोचनम् ।

उग्रवाक्यं च जानीयान्नरमौकिरणादितम् ॥ ३९ ॥

याचंतमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणादितं वदेत् ।

गंधमाल्यरतिं सत्यवादिनं परिवेषिणम् ।

बहुच्छिद्रं च जानीयाद् वेतालेन वशीकृतम् ॥ ४० ॥

गंधमाल्यरतिमित्यादिलक्षणं वेतालगृहीतं विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।

चलन्नयन्प्रक्षमाणं निद्रालुं मंदपावकम् ॥ ४१ ॥

अप्रसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।

स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षणं पितृग्रहगृहीतं विद्यात् ।

गुरुवृद्धिर्षिसिद्धाभिशापचितानुरूपतः ।

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

गुर्यादीनां शापचितानुरूपवचनादिभिर्यथायोगं तद्ग्रहं विद्यात् ।

कुमारवृंदानुगतं नम्रमुद्धतमूर्द्धजम् ।

अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

सर्वग्रहगृहीतं तज्जेत् । कीदृशं । कुमारसमूहेनानुयातं । तथा नग्नमु-
द्धतकेशं तथाऽस्वस्थचित्तं । तथा दीर्घकालानुवर्तिनं च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
यामुत्तरस्थाने भूतविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पंचमोऽध्यायः ।

भूतग्रहविज्ञानानंतरं भूतस्य प्रतिषेधं चिकित्सितमुच्यते । ननु निदान-
चिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्किमितीदं तंत्रकृता नोपनिबद्धमिति
केचिच्चोद्यमचूचुदंस्तान् संचक्ष्महे । शास्त्रकारस्यास्येदृशी प्रतिज्ञा सूत्रशारी-
रनिदानचिकित्सितकल्योत्तराख्यैः षड्भिः स्थानैस्तंत्रमिदमभिधेयमिति ।
तदेवं । यद्युत्तरे स्थानेपि किंचिन्निदानचिकित्सितपदाभ्यामभिधीयते
ततः षट्स्थानकमिदं तंत्रप्रतिज्ञां व्याहृत्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकार-
विशेषः कृतः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिब्रतैः

तपःशीलसमाधानज्ञानदानदयादिभिः ॥ १ ॥

अहिंसाकामं भूतं जपादिभिर्जयेत् ।

हिंशुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजठाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वचा लता ॥ २ ॥

कुक्कुटी सर्पगंधाख्या तिलाः कालविषाणिके ।

वज्रप्रोक्तावयस्था च शृंगी मोहनवल्ग्यपि ॥ ३ ॥

स्त्रोतोजांजनरक्षोघ्नं रक्षोघ्नं चान्यदौषधम् ।

खराश्वश्वाविदुष्टार्क्षगोधानकुलशल्यकान् ॥ ४ ॥

द्वीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्वतः ।

चर्मपित्ताद्विजनखा वर्गोस्मिन् साधयेद्भृतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यंगे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादंजने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमतेषां क्वाथं च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोयं ग्रहोन्मादान्सापस्मारांश्छमं नयेत् ।

हिंवादय औषधं । अलं हरितालं । नेपाली कस्तूरी । जटा
जटामांसी । लता प्रियंगुः । कुकुटी शितिवारकः । सर्पगंधाख्या
नाकुली । कालविषाणिके काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । शृंगी अतिविषा । मो-
हनवल्ली मंदाकः । अन्यदपि रक्षोघ्नं गुग्गुल्वादिकमौषधं । तथा गर्दभतुरंगा-
दिभ्यश्चर्मदयः । सामुद्रसत्वतो जलधिजंतोस्तदेतस्मिन् हिंवादिवर्गै-
र्घृतं पुराणमथवा नवं तैलं पचेत् साधयेत् । तच्च घृतं तैलं वा सिद्धं पाने
नस्येऽभ्यंजने च प्रयोज्यं । एषां द्रव्याणां च चूर्णं धूपने प्रयोज्यं । ए-
भिश्चूर्णैर्गुटिकामंजने चावपीडने च युञ्ज्यात् । एषां च द्रव्याणां कल्कप्र-
लेपक्वाथं परिषेचने युञ्ज्यात् । अयं प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजावहा पिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारझषापित्तप्रपेषितान् ।

नावनाभ्यंगसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

हस्तिपिपल्यादीनि गोधादिपित्तपिष्टानि नस्याभ्यंजनसेकेषु ग्रहापहान्
कुर्यात् । मूलं पुष्करमूलं । झषो जलचरभेदः ।

सिद्धार्थकवचा हिंगु प्रियंगु रजनीद्वयम् ।

मंजिष्ठा श्वेतकटभी वचा श्वेताद्विकर्णिका ॥ १० ॥

निंबस्य पत्रं बीजं तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुरावहं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान्सर्वान्निहंत्याशु विशेषादामुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्म च ।

सर्षपादिगोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिः सिद्धं सिद्धार्थकसंज्ञं पाने नस्ये च योजितं सर्वान् ग्रहान्द्राड् नाशयति । विशेषेणासुरग्रहान् कृत्यादींश्च । श्वेतकटभी श्वेतगुंजा । श्वेताद्रिकर्णिका शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितो गदः ॥ १३ ॥

पाननस्यांजनालेपस्तनौ घर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

एभिरेव द्रव्यैश्छागमूत्रेण कल्पितो गदः पानादिषु योजितः पूर्वेण तुल्य उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकरः स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगंधानिशाद्वयं हिं गुपलांडुकंदम् ।

बीजं करंजात्कुसुमं शिरीषात्फलं च वल्कश्च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

समाणिमंथं सनतं सकुष्ठं स्योनाकमूलं किणिही सिता च ।

बस्तस्य मूत्रेण विभावितं तत्पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमो निशांधानुद्वडकान् वारिनिमग्नदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदष्टास्ते साधयंत्यंजननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

सिद्धार्थकादि बस्तमूत्रेण सुभावितं गव्येन पित्तेन गुडकान् कुर्यात् । त्वे च गुडका अंजननस्यलेपैर्दुष्टव्रणादीन्साधयति । उपजातिवृत्तमिद्रवज्जा च ।

कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिंडीतक

त्वङ्मांसीवृकदंशविट्पुषवचाकेशाहिनिर्मोचनैः ॥

नागेंद्राद्विजशृंगार्हिगुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कंदोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

कार्पासाऽस्थ्यादिभिः कृतं धूपनं स्कन्दादिघ्नं परं स्यात् । निर्माल्यं
महादेवसंबन्धि । वृषदंशविण् मार्बारविष्ठा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रंथिकक्षारसिंही निशादारुसिद्धार्थयुग्मां
बुशक्राव्हयैः ॥ सितलगुनफलत्रयोशीरतिक्वाचा तुत्थयष्टी
बलालोहितैलाशिलापद्मकैः ॥ दधितगरमधूकसारप्रियाव्हा
निशाख्याविषाताक्षर्यरौलैः सचव्यामयैः ॥ कल्कितैर्धृतम
भिनवमशेषमूत्रांशसिद्धमतं भूतरावाव्हयं पानतस्तद् ग्रहघ्नं
परम् ॥ १९ ॥

त्रिकटुकादिभिः कल्कितैर्धृतमशेषमूत्राणां गोमूत्रादीनामशैर्भगैः सिद्धं
भूतरावाव्हसंज्ञं मतम् । तत् पानतः परं ग्रहघ्नं स्यात् । दलं तमालपत्रं ।
सिद्धार्थयुग्मं पीतकृष्णभेदेन । तुत्थं कर्पारिकातुत्थं । शक्राव्हा इन्द्रयवाः ।
सितलगुनं शुक्लरसोनं । प्रियाव्हा कंगुणिका । विषाख्या अतिविषा ।
विषा काकोली । प्रथमक इह दंडकश्चंदवृष्टिप्रयातो नद्ययानाप्यनाप्यरैः
सप्तभिः । मतिपदमिहवृद्धिरेफवृद्ध्यास्युरर्णवव्यालजीमूतलीलाकरोदाम-
शंखादयः ।

नतमधुकरंजलाक्षापटोलीसमंगावचापाटलीहिंसुसिद्धार्थसिंही
निशायुग्लतारोहिणी ॥ बदरकटुफलत्रिकाकांडदारुकुमिघ्रा
जगंधामरांकोल्लकोशातकीशिग्रुनिबानुर्देद्राव्हयैः ॥ गदशुकत
रुपुष्पबीजोम्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुंभाभिबिल्वैः समैः कल्कितै
र्भूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं ॥ विधिविनिहितमाशुसर्वैः क्रमैर्योजितं
हंतिसर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरांस्तन्महाभूतरावं स्मृतम् ॥ २० ॥

नतादिभिर्भूत्रवर्गेण गोमूत्रादिमूत्रकदंबकेन सर्पिः पक्वं विधिविभि-
हितं सर्वैः क्रमैरभ्यगणाननस्यादिभिर्योजितं । शीघ्रं सर्वान् ग्रहादीन्
हन्ति । एतच्च महाभूतरावसंज्ञं घृतं । दंडको व्यालाख्यः ।

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।

दिनेषु बलिहोमादीन्प्रयुंजीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

येषु दिनेषु ग्रहा गृह्णन्ति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशेषेण बलिहो-
मादीन् भिषक् प्रमुञ्जीत ।

स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स्नानवस्त्रादि यद्येभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन् दिने दद्यात् ।

रत्नानि गंधमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

तथा रत्नादीनि तथा बीजानि यवादीनि मधुसर्पिषी सर्वे भक्ष्याः
सर्वेषां ग्रहाणामित्ययं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिशुत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्बलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमायां यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।

गंधर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्यां नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्बा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

रक्षसां दक्षिणस्यां तु पूर्वस्यां ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

मुरादिभ्यः पंचभ्यः सुरालये बलिं दद्यात् । तत्रापि देवायोत्तरस्यां ब-
लिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशि चत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां
पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गंधर्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्यां ब-

लि दद्यात् । नागेभ्यः पूर्वदक्षिणदेशे बलि दद्यात् । यक्षां यक्षमासादे ।
अथवा सरितोर्नद्योः समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो
गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलि दद्यात् । दक्षिण-
स्यां तु दिशि राक्षसानां बलिं दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि ब्रह्मराक्षसां शून्या-
लये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलिं दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गंधाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥
दधिछत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिंसुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥
चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
तत्पाननाधनाम्यंगैर्देवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

हिंवादिभिरर्द्धपलिकैः सर्पिः प्रस्थं चतुर्गुणे गोमूत्रे विपाचयेत् । त-
त्पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

मस्यांजनं वचाहिंगुलशुनं वस्तवारिणा ।

वचाहिंगुलशुनं छागमूत्रेण नस्यमेजनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्बहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

दैत्यग्रहे बलिर्बहूनि फलानि यस्मिंस्तथोशीरकमलोत्पलैर्युक्तो देवः ।

नागानां सुमनोलाजगुडापूपगुडीदनैः ।

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥

वचापद्मपुरोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।

श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥

शीतेन वारिणा पिष्टं भावनांजनयोर्हितम् ।

नगामां सुमनोलाजादिभिर्बलिर्देयः । वचादयः शीतलजलपिष्टा नस्येऽ-
भ्यगे च हिताः । श्वेतपत्रं शुक्लपुंडरीकं ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकोदनगुग्गुलुः ॥ ३४ ॥
देवदारूत्पलं पद्ममुशीरं वस्त्रकांचनम् ।
हिरण्यं च बलिर्योज्यो

यक्षाणां क्षीरादिभिर्बलिर्योज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥

सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यंजने हितम् ।

गोमूत्रक्षीरघृतं तुव्यप्रमाणमेकस्मिन् पक्वं नस्याभ्यंगयोर्हितं ।

हरीतकी हरिद्रे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥
निंबपत्रं च बस्तांबुकल्कितं नावनांजनम् ।

हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्टं नावनांजने हितं ।

ब्रह्मरक्षोबलिःसिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥

तोयस्य कुंभः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

पक्वं यवानामाढकं पात्रं पूर्णं जलकुंभः पललं छत्रं वस्त्रं प्रलेपनमिति
ब्रह्मरक्षसाय बलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं सिद्धमाढकं पक्वं पात्रं यवैः
पूर्णपक्वपात्रमित्यर्थः । पूरणार्थेऽत्र षष्ठी । आढकशब्देऽत्र पात्रवाचको म तु
मानवाचकः । पक्वपात्रं पक्वशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलक्वाथेर्द्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥

त्र्युषणत्रिफलाहिंशुषड्ग्रंथामिशिसर्षपैः ।

सर्निबपत्रलशुनैः कुडवान्सप्तसर्पिषः ॥ ३९ ॥

गोमूत्रे त्रिगुणे पाने नस्याभ्यंगेषु तद्धितम् ।

खदिरविंशतिपलकाथे श्यूषणादिभिरर्धपलिकैः सप्त कुडवान् घृतस्य
गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत् । तप्तानादिषु हितं ।

रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥

बलिः पक्काममांसानि निष्पावा रुधिरोक्षिताः ।

राक्षसानां पललादयो यावन्निष्पावलोहितसिक्तो बलिर्देयः ।

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ।

हिर्गिवद्रयवसिद्धार्थलघुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥

नावनांजनयोर्गोमूत्रं बस्तमूत्रद्वयोः ।

नक्तमालादिकं बस्तमूत्रेण हतमगदो नस्याभ्यञ्जनयोर्गोमूत्रं ।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥

रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।

एभिरेव द्रव्यैर्घृतं गोमूत्रेण चतुर्गुणेन सिद्धं पानादिभि रक्षोग्रहनि-
वारणं स्यात् ।

पिशाचानां बलिः सीधुपिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥

मूलकं लवणं सर्पिः समूतोदनयावकम् ।

पिशाचानां सीध्वादिभिर्बलिर्देयः ।

हरिद्राद्वयमंजिष्टामिशिसैधवनागरम् ॥ ४५ ॥

हिगुम्रियंगुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।

पाटलाश्वेतकटुश्रीशिरीषकुसुमैर्घृतम् ॥ ४६ ॥

गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिकं घृतं पक्वं परं पानाभ्यञ्जनयोर्हितं ।

बस्तान्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमंजननावनम् ॥ ४७ ॥

बस्तान्बुपिष्टैस्तैरेव द्रव्यैर्नस्यमंजनं च हितमुक्तं ।

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ॥

सर्पिःपानादिमृद्धास्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

देवर्षिपितृगंधर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् । मृदु सर्पिःपानादिकमौषधमत्र योज्यं ।

ऋते पिशाचान्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।

सवैद्यमातुरं घ्नति क्रुद्धास्तेहि महौजसः ॥ ४९ ॥

सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमंतरेण प्रतिकूलं नाचरेत् । ते हि देवादयो महौजसा प्रतिकूलाचरणात्क्रुद्धाः सन्तः सवैद्यमातुरं घ्नति ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।

सर्वव्याधिचिकित्सतं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥ ५० ॥

तथोन्मादानपस्मारादन्यं वा चित्तविष्ठवम् ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितं । तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादींश्च पराकरोति ।

महाविद्यां च मायूरीं शुचिं तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥

मायूरी महाविद्यां तं ग्रहगृहीतं शुचिं संतं सततं श्रावयेत् ।

भूतेरां पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्व्रणान् ।

जपन् सिद्धांश्च तन्मंत्रान् ग्रहान्सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥

तथा स्थाणुं भूताधिपं पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसंज्ञान् पूजयेत् । सिद्धांश्च सिद्धमंत्रान् जपन् सर्वग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानंतरयोः किञ्चिद् वक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।

यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुंजीत परस्परम् ॥ १३ ॥

यदप्यनंतरयोरध्याययोरुन्मादापस्मारप्रतिषेधाख्ययोर्वक्ष्यति भणिष्यति तच्चात्रहितम् । यच्चास्मिन्नध्याये देवग्रहादीनां पृथक् चिकित्सितं कथितं तदपि ग्रहाणां परस्परं प्रयुंजीत ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
यमुत्तरस्थाने भूतप्रतिषेधो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

भूतप्रतिषेधानंतरमुन्मादापस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।
तत्राप्यपस्मारदुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो बहुवक्तव्यत्वादित्याह ।

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

उन्मादस्य प्रतिषेधं चिकित्सितं भणिष्यामः ।

उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

प्रत्येकं दोषैस्त्रयः सान्निपातिक आधिजो विषजश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥ १ ॥

उन्मादो दोषैर्वीतपित्तकफैरुन्मार्गैरपरत्रप्रस्थितैर्मनसो यो मदः स
उन्मादो नाम रोग उच्यते । अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह ।

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पानतः ।

विकृतासास्म्यसमलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात्पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।

एभिर्विहीनसत्त्वस्य इदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥

धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।

उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥

देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्भयः ।

भ्रमत्यर्चितितारंभम्

शारीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्यावदुपविषेण चेति । एभिरमीभिर्हेतुभिर्दोषा हृदये प्रदूषिताः संतो हीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धेः कालुष्यं कृत्वा तथा चित्तवहानि स्रोतांसि हत्वोन्मादं कुर्वते । तेनोन्मादेन देहो बुद्धिभ्रमानष्टसुखदुःखो भ्रष्टसारथिरिव रथो भ्रमति । अर्चितितारंभः । अर्चितितोऽनिरूपितक्रियारंभ उद्यमो यस्य स एवं । इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्ता पवनादिजस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

तत्र वातात्कृशांगता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।

गीतवादित्रवागंगविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥

असाम्नावेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।

आस्यात्फेनागमोजस्त्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥

अलंकारो नलंकारैरयानैर्गर्मनोद्यमः ।

गृद्धिरभ्यवहार्येषु तच्छाभे वावमानता ॥ ९ ॥

उत्पिडितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्ने गदोद्भवः ।

वातादुन्मादे सति कृशांगादिलक्षणं च जीर्णे चान्ने गदोद्भव इत्यंतं । अस्थाने अप्रसंगे रोदनादीनि । असाम्ना औद्धत्येन पुनः पुनः वेणुवीणादिवाद्यस्यानुकरणम् ।

पित्तात्संतर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्ठाद्यभिद्रवः ॥ १० ॥

शीतच्छायोदकाकांक्षा नग्नत्वं पीतवर्णता ।

असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

पित्तादुन्मादे सति संतर्जनक्रोधादयः । असत्यानां ज्वलनादीनां दर्शनं ।

कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।

स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिंघाणकश्रुतिः ॥ १२ ॥

बैभ्रत्स्यं शौचविद्वेषो निद्राश्वयथुरानने ।

उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बलवान्सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक्परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

आयतनानि निमित्तानि । संस्थानानि लिङ्गानि । सर्वाणि त्रिदोषविषया-
प्यायतनानि संस्थानानि यस्मिन्सन्निपाते तदात्मकं त्रिदोषोत्थमुन्मादं
दारुणं मारणात्मकं विद्यात् । तमुन्मादं नोपक्रमेत् ।

अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति ।

धनकांतादिनाशेन दुःसहेनाभिर्षंगवान् ।

पांडुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्मान्भ्रियते तद्गुणान् बहुमन्यते ।

शोकच्छिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

धनादिनाशेन दुःसहेनाभिर्षंगवानुन्मादः स्यात् । तेन पांडादिकः स-
न्निदमिदं करोति । तथा खिन्नः शोकचेता ध्यायन् जागरणशीलो विचे-
ष्टते ।

• विषेण श्याववदनो नष्टच्छायाबलेंद्रियः ।
वेगांतरेऽपि संभ्रातो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

विषेणोन्मादे श्याववदनः स्यात् । तं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

अथेदंशुन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्मादस्तस्मिन्स्नेहपानं
पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले सस्नेहं मृदुशोधनं पूर्वं स्नेहपानात्कार-
येत् ।

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य बस्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥
तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धस्विन्नस्य नरस्य यथासंख्यं वमनं
विरेचनं च कारयेत् । अपिशब्दान्न केवलं पवनजे स्नेहपानमादौ यावत्
कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति । तथा च मुनिः । उन्मादं स्नेहपानेन
पूर्वं सर्वमुपाचरेदिति । बस्ति शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कार-
येत् । तथा च एवं शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनर्मजनम् ॥ २० ॥
हर्षणाश्वासनोन्नासभयताडनतर्जनम् ।
अभ्यंगोद्धर्तनालेपधूमान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ।

एवमप्युपक्रांत उन्मादेऽस्यानुबन्धे सति तीक्ष्णं नावनांजनं युञ्ज्यात् । ह-
र्षणादि च । कुतः । यस्मादेतानि कृतानि शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयन्ति ।

हिंगुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

हिंम्वादिभिर्द्विपलिकैर्धृतस्याढकं गोमूत्रेण सह पचेत् । तच्चोपयुक्तं
परममुन्मादादिजित् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् ॥ २३ ॥

व्योषश्यामात्रिवृद्धं तीक्ष्णपुष्पीनृपद्मैः ।

सप्तपलाकमिहरैः कल्कितैरक्षसाम्मितैः ॥ २४ ॥

पलवृद्ध्या प्रयुंजीत परं मात्राचतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्टापस्मारहरं बंध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥

वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

ब्राह्मी स्वरसात्प्रस्थद्वयं घृतस्य प्रस्थं व्योषादिभिः कार्ष्णिकै रजीकृतैः
पक्वं पलवृद्ध्या । पलं प्रथमेऽन्हि । द्विपलं द्वितीयेऽन्हि । त्रिपलम् तृती-
येऽन्हि । चतुष्पलम् चतुर्थेऽन्हि । ततः परं चतुःपलमित्येवं प्रयुंजीत । त-
च्चोन्मादादिजिह्वंध्यासुतप्रदं वागादिकृच्छिवं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

वराविशालाभद्वैलादेवदार्वेलवालुकैः ॥ २६ ॥

द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ।

बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥

वेष्टतालीसपत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ।

सदंतीपद्मकहिमैः कर्षाशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।

पांडुकंडुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥

अरेतस्य प्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ।

अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

बल्यं मंगल्यमायुष्यं कांतिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

वरादिभिः कर्षप्रमाणैर्धृतप्रस्थं पचेत् । तच्चोपयुक्तं भूतग्रहादिषु श्रे-
ष्ठं बन्धादिगुणं च । कल्याणकाख्यमेतत्सर्पिः पुंसवनेषु च वरं । अत्र च
भद्रैला स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्कैकविंशतिः ।

रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।

सूर्पपणीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥

बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

एभ्यो वरादिभ्यो मध्यादाद्यानि सप्त हित्वा द्विसारिवादीन्येकविंशति-
जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचेद्यावत्स्नेहाच्चतुर्गुणः काथस्तस्मिन् स्नेह-
चतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् वीरादिभिः स्नेहकथितैः पादिकैः
कल्कीकृतैः पचेत् । एतन्महाकल्याणकं नाम घृतं पूर्वस्मात्कल्याणकाद् गुणैर-
धिकमित्युक्तम् । अत्र द्विसारिवादीनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् तद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिरिति कस्यचिद् भ्रातिः स्यात् । एवं च सारिवादि-
द्वयस्य ग्रहणं न प्राप्नुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।

कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलंकषा ॥ ३५ ॥

महापुरुषदंता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ।

कटंभरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्धृतम् ॥ ३६ ॥

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ॥ ३७ ॥

बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चांगवर्द्धनम् ।

जटिलादिभिर्धृतं पक्वं चातुर्थिकादिनाशनम् । जटिला मांसी । पूतना
हरीतकी । केशी गंधमांसी । चारटी पञ्चवारिणी । मर्कटी कपिकच्छूः ।

जया अराणिका । वीरा काकोलिका । चोरकश्वंडा । वयस्था धात्री । शू-
करी वृद्धदारकः । छत्रा धान्यकम् । अतिच्छत्रा शतपुष्पा । पलंकषा लाक्षा ।
महापुरुषदंता शतावरी । कायस्था क्षीरकाकोली । नाकुलीद्वयं सर्पाक्षी
सर्पसुगंधा च । महापैशाचकसंज्ञं चातुर्थिकादिनाशनम् । तथाऽमृततुल्यं
महागुणत्वात् । बुध्यादिकं शिगूनां च संवर्द्धयति ।

ब्राह्मीर्मैट्रीविडंगानि व्योषं हिंशु जटां मुराम् ॥ ३८ ॥

रास्नां विशल्यां लशुनं विषघ्नां सुरसां वचाम् ।

ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनंतां सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥

काच्छीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।

वर्तिर्नस्यांजनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

ब्राह्म्यादिभिर्गजमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायायां विशोषिता नस्यादिभिरुन्मा-
दहत् । विषघ्नाऽतिविषा । विशल्या लांगली । नागविन्ना नागदंती ।
काच्छी सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।

कटुतैलेन चाभ्यंगो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥

सर्हिगुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

कल्काद्यैरवपीडस्त्विति कथितोऽवपीडः । तेऽवपीडाः सर्षपयुता हिताः ।
अभ्यंगश्च सर्षपतैलेन । तथाऽस्य तद्रजः सर्षपचूर्णं घ्राणेऽऽध्मापयेत् । तथा
सूत्रस्थानोक्ततीक्ष्णो धूमो हिंशुना सह हितः ।

शृगालशाल्यकोलूकजलूकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥

मूत्रपित्तशकृल्लोमनखचर्मभिराचरेत् ।

धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलूका चर्मचटिका ।

धूपयेत्सततं चैनं श्वगोमत्स्यैस्तु पूतिभिः ।

वातश्लेष्मात्मके प्रायः

एनं चोन्मादिनं पुनः पुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूतिगंधिभिर्धूपयेत् ।
वातश्लेष्मात्मके बाहुल्येनैवोपक्रमः ।

पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।

शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

पैत्तिके तून्मादे तिक्तकं सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते । तथा मिश्रको यमकः
स्नेहः प्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधुराण्यन्नपानानि लघूनि शस्यन्ते ।

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ।

निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

तथा शिराविध्युक्तां शिरां विध्येत् । मेदुरमांसस्य तृप्तं निवाते स्वाप-
यच्च । एवं कृते सति मतिविभ्रमान् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत्सुदृप्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ।

बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।

कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वन्ने विनिक्षिपेत् ॥ ४९ ॥

अथवा वीतशस्त्राश्मजने संतमसे गृहे ।

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दांतैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयुतम् ।

भ्राययेयुर्वधेनैनं तर्जयंतो नृपाज्ञया ॥ ५१ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।

तेन याति रामं तस्य सर्वतो विष्णुतं मनः ॥ ५२ ॥

अथवा जलवर्जिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुधा शोषयेत् । अथवा तमुन्मादवन्तं सुहृद्भर्मार्थयुतैर्वाक्यैराश्वासयेत् सात्वयेत् । अथवाऽस्य पुत्रादेर्विनाशं ब्रूयात् । अद्भुतानि वा तं दर्शयेत् । अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बध्वा तमुत्तानं कृत्वाऽऽतपे न्यसेत् । कपिकच्छ्रा स्पृशेत् । अथवा तमैलैर्ह्लादिभिरथवा चर्मकशाभिराहत्य बद्धं संतमवटे विनिःक्षिपेत् । शस्त्रादिवर्जिते त्वगारे भवने वा बध्वा विनिःक्षिपेत् । ननु चैकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादस्य निदानमुक्तम् । यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् । नैष दोषः । तदर्थकारिभेषजत्वात् । तदर्थकारिणि हि भेषजे यदेव निदानं तदेवौषधम् । यथा तुल्यदग्धेऽभिप्रतपनम् । मदात्यये मद्यपानमिति । तद्दद्याप्यवगन्तव्यम् । अथवा समुत्पाटितदंष्ट्रेण सर्पेण भापयेत् । दातैर्गजादिभिर्वा । राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुष्ठु तं यन्त्रितं कृत्वा राजाज्ञया तर्जयन्तो वधेन भापयेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् परमतिशयेन प्राणभयं मतम् । तेन भयेन इतश्चेतश्चित्तं विप्लुतमुन्मादिनः शममेति ।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा प्रयोजनीया ।

इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सात्वाश्वासैः शमं नयेत् ।

इष्टद्रव्यविनाशाद् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तादृशी तुल्या प्राप्तिः कार्या । तथा सात्वनैश्चाश्वासनैश्च शममुन्मादिनं नयेत् ।

कामंशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसंभवान् ॥ ५४ ॥

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।

कामादिजानुन्मादानन्योन्यप्रतिपक्षैरेभिरेव कामादिभिः शमं नयेत् ।

भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकारुतिम् ॥ ५५ ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद् भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

भूतैर्देवादिभिः पूर्वोक्तैरनुबन्धोनुषंग एव तमनंतरोक्त आगतावुन्मादे
यदीक्षेत ततो भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं कुर्यात् । ननु कथमीक्षणं कर्तुं
शक्येत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह । प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिमिति । प्रो-
क्तानि पूर्वं षड्विधस्योन्मादस्य यानि लिङ्गानि तेभ्योधिकाऽऽकृतिर्लक्षणं
यस्य भूतानुबन्धस्य तं तथाविधम् ।

बलिं च दद्यात्पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥

स्निग्धं मधुरमाहारं तंडुलान् रुधिरोक्षितान् ।

पक्कामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥

अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।

चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां संगमेषु च ॥ ५८ ॥

तथाऽत्र भूतानुबन्धे पललयावकादि च यावत् पुष्पाणि सहचरस्य
चेति बलिं दद्यात् । क्व चतुष्पथे । तथा गोतीर्थे नद्योर्वा संगमे ।

निवृत्ताभिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागंतुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥

यः पुरुषो निवृत्तमद्यमांसो हितभोजी प्रयतः शुचिः स्यात् । स सात्विको
निजागंतुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादीदृशेन भवितव्यमिति भावः ।

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

इन्द्रियार्थानां प्रसन्नत्वं तथा बुध्यात्ममनसां च धातूनां प्रकृतिस्थत्वं चेति
विगतोन्मादस्य लक्षणम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टागहदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थानं उन्मादप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमपस्मारप्रतिषेध उच्यते । चिकित्सासामान्यात् ।

अथातोपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः संधिसच्चाभिसंष्ठवात् ।

जायतेऽभिहते चित्ते चिंताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥

उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।

हते सत्त्वे तद्वादि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥

तमोविशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।

दंतान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ३ ॥

पश्यन्नसंति रूपाणि प्रस्खलन्पतति सितौ ।

विजिह्माक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

स्मृतेरपायो विनाशोऽपस्मार उच्यते । इत्यपस्मारस्य निर्वचनार्थमेतद्वचनं । स च स्मृतिविनाशो बुद्ध्यादिविनाशाच्चित्ते चिंताद्यभिहते तथोन्मादवच्चित्तदेहगतैर्दोषैः प्रकुपितैः सत्त्वे हते हृदये व्याप्ते तथा संज्ञावाहिषु स्रोतःसु व्याप्तेषु सत्सु जायते । तस्मिंश्च जाते सति मूढमतिः सन् तमो मोहं विशन् बीभत्सा निदिताः क्रियाः कुरुते । ननु तमोद्रव्यविशेष इह उच्यते तस्य दिवाऽसंभवात् । यदि वा तमसोऽसंभवस्यापि दर्शनं संभाव्यमेव रोगस्वभावात् । अत एव वक्ष्यति । पश्यन्नसंति रूपाणीति । ता एव क्रिया वक्ति । दंतानित्यादि यावद्विजिह्माक्षिभ्रुव इति । विजिह्म-क्षिभ्रुवं यस्य स एवम् । अक्षिभ्रुवः शब्दोऽचतुरादिनिपातः । दोषवेगे चातिक्रान्ति विबुध्यते प्रकृतिं याति कालान्तरे सोपस्मार्यैवमेव पूर्वं व्यक्तं करोति ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन तु ॥ ५ ॥

अपस्मारश्चतुःप्रकारः । कथमित्यादि । वातादिभिः सन्निपातेन च ।

रूपमुत्पित्स्यमानेऽस्मिन् इत्कंपः शून्यता भ्रमः ।
 तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूव्युदासोक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
 अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिंघाणकश्रुतिः ।
 अविपाकोऽरुचिर्मूर्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
 निद्रानाशोऽगमर्दस्तृट् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
 पानं मद्यस्य तैलस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

अस्मिन्नपस्मारे उडुभूषति सति इत्कंपादयः स्युः । अक्षिवैकृतमिति वि-
 कृतिशब्दात्स्वार्थे प्रज्ञादित्वादर्शः । स्वप्ने च गानादि स्यात् । तैलमद्ययोः
 पानं तयोरेव मेहनं मूत्रणं स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थि प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
 अपस्मारेति संज्ञां च लभते विस्वरं रुदन् ॥ ९ ॥
 उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कंपते ।
 आविध्यति शिरोदंतान् दशत्याध्मातकंधरः ॥ १० ॥
 परितो विक्षिपत्यंगं विषमं विनतांगुलिः ।
 रूक्षस्यावारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
 चपलं परुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

तत्र तेषु मध्याद्वातादपस्मारे सति स्फुरत्सक्थ्यादिकः स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञां च विंदति ॥ १२ ॥
 पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगास्फालयति मेदिनीम् ।
 भ्रैरवादीप्तरूपितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

पित्तेनापस्मारे सति पुनः पुनः संज्ञां चेतनां लभते । पीतफेनाक्षिमुखत्वं
 स्यात् । अत्र च वक्त्रग्रहणेनैवाक्षिग्रहणे सिद्धेऽक्षिग्रहणमतिशयार्थम्
 तथाऽऽस्फालयति मेदिनीमित्यादि च स्यात् ।

कफाच्चिरेण ग्रहणं चिरेणैव विबोधनम् ।

चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लेनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥

शुक्लाभरूपदर्शित्वं

कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विबोधनं मोक्षणं स्यात् । चेष्टा-
ल्येत्यादि च ।

सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

सर्वलिङ्गमपस्मारं वर्जयेन्नोपक्रमेत् ।

अथावृतानां धीचित्तद्वत्त्वानां प्राक्प्रबोधनम् ॥ १५ ॥

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

अथैवमपस्मारस्वरूपमवगत्य धीचित्तद्वदयस्रोतसां पूर्वं प्रबोधनं कुर्यात् । कैर्वमनादिभिस्तीक्ष्णैः कर्मभिः ।

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ।

वातिकमपस्मारं वस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पैत्तिकं प्रायो विरेचनैः । श्लैष्मिकं तु वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वतस्तु विशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनान् शृणु ।

सर्वतोऽध उपरिष्ठाच्च विशुद्धस्य तथा सम्यगाश्वासितस्य च कृतपेयाद्य-
न्नसंसर्गिकस्य च सम्यगाश्वासनं संपद्यते । तस्यापस्मारिणोऽपस्मारविशो-
धनाय वक्ष्यमाणानिमान् योगानाकर्णय । तानेवाह ।

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥

अपस्मारज्वरोन्मादकामलातकरं पिबेत् ।

गोमयस्वरसादिभिर्घृतं पक्वमपस्मारादिघ्नं पिबेत् ।

द्विपंचमूलीत्रिफलाद्विनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।

शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥

द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्का पादावरोषिते ।

भांगीपाठाढकीकुंभनिकुंभव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥

मूर्वाभूतिकभूनिंबश्रेयसीसारिवाह्वयैः ।

मदयंत्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

प्रस्थं तद्वद्रवैः पूर्वेः पंचगव्यमिदं महत् ।

ज्वरापस्मारजठरभगंदरहरं परम् ॥ २३ ॥

शोफार्शःकामलापांडुगुल्मकासग्रहापहम् ।

द्विपंचमूलादीनि पृथग् द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणेपक्का पादावरोषिते क्वाथे
भाग्यादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैर्धृतस्य प्रस्थं तद्वत्पूर्वेगौमयस्वरसादिभि-
द्रवैः पाचयेत् । महदिदं पंचगव्यं परं ज्वरादिहरम् । शोफादिघ्नं च ।
बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वं यथा महाकल्याणकादेः ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंखपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

ब्राह्म्यादिभिः पुराणं सर्पिः पक्कं मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥

क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयै रजीकृतैः पलप्रमाणैः क्षीरद्रोणे पचेत् ।
तत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

क्षीरेक्षुरसयोः कंस आढके तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणेऽष्टप्रस्थपरिमाणे
घृतादस्याष्टगुणत्वं जीवनीयैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तद्वातपित्तज्वमप-
स्मारं शीघ्रमेव निहंति । ननु द्वंद्वजस्यापस्मारस्यासंभवात् कथमुक्तं वात-
पित्तोद्भवं हंतीति । उच्यते । वातपित्तोत्थयोर्द्वयोरप्यपस्मारयोर्हंतीत्येतदिहो-
क्तमित्यदोषः ।

तद्वत्कासविदारीक्षुकुराकाथशृतं पयः ।

तद्वत्पूर्ववत्काशादिकाथे शृतं क्षीरं स्यात् ।

कूष्मांडस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥

यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

कूष्मांडस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्कं घृतप्रस्थं पक्वमपस्मार-
जिद् बुध्यादिप्रदं च ।

कपिलानां गवां पित्तं नावनं परमं हितम् ॥ २९ ॥

श्वशृगालबिडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।

कपिलानां गवां पित्तं नस्यं सुष्ठु हितम् । न कृष्णानां गवामचित्यत्वा-
त्प्रभावस्य । श्वादीनामपि पित्तं हितम् ।

गोधानकुलनागानां वृषभर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥

पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यंगे च शस्यते ।

त्रिफलाव्योषपीतद्वयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥

श्यामापामार्गकारंजबीजैस्तैलं विपाचितम् ।

बस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं बाध्मापयेद्विषक् ॥ ३२ ॥

त्रिफलादिभिः कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं नस्यमुन्मा-
दापस्मारिणोर्हितम् । चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया मध्येऽऽध्मापयेत् ।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूममस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

नकुलादीनां यथासंभवं तुंडादिभिरपस्मारिणो धूमं योजयेत् ।

शीलयेत्तैललघुनं पयसा वा शतावरीम् ।

ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

तथा तैललघुनं शीलयेत् । क्षीरेण शतावरीमयात् । ब्राह्मीरसं वा
कुष्ठरसं मधुना समभ्यसेद्वचां वा ।

समं कुत्वैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।

यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।

तदासौ चाभितोयादेर्विषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

यद्यस्मादपस्मारो युगपत्प्रकोपितैः शारीरमानसैर्दोषैर्जायते यतश्चैष
महामर्माश्रयस्तत एनमपस्मारं दुश्चिकित्स्यं रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारार्तं
चाभिजलादेर्विषमात्सदा पालयेत् ।

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृंहयेत् ॥ ३७ ॥

मनोविकारेण च मुक्तं संतं त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च
मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपबृंहयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्याया-
मुत्तरस्थानेऽपस्मारप्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इत्यष्टांगहृदये भूतर्तत्रं तृतीयं समाप्तम् ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनंतरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृदयाख्यमहामर्माश्रितै-
रपस्मारो जन्यते तथैव मूर्धाख्यमहामर्माश्रितैर्दृक्जत्रूत्या रोगा जन्यते ।
तेषामपि च मध्येऽक्षिरोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगाः । कृच्छ्रोन्मीलनादयः । तेषां विज्ञानमवबोधः ।
स विद्यते यस्मिन्नितिछस्तस्य पूर्ववद्भुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्त्मसंधिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥ २ ॥

रोगान् कुर्युः

सर्वरोगनिदानेऽप्युक्तान्यभिहितानि यथायोगं तिक्तोषणादीनि तैराहा-
रविहारैः प्रकुपिता मला रोगान्कुर्युः । विशेषादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता
मलाः प्रायो बाहुल्येन पित्तानुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं
जत्रुणः प्रसृतास्तथा नेत्रस्य संबन्धिनमवयवं वक्ष्यमाणं वर्त्मादिकमाश्रिताः ।
वर्त्मेत्यादि । वा शब्दः प्रत्येकं युज्यते । वर्त्म वा संधिं वा सितं वाऽसितं
वा दृष्टिं वा सकललोचनमाश्रिता इति सामान्येन नयनरोगाणां संप्राप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः ।

सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तंभं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात्स्याच्च रामः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥ ४ ॥

तत्र तेषु वर्त्माद्याश्रितेषु मध्ये वर्त्माश्रयाः शिरा वायुः प्राप्य सुप्तो-
त्थितस्य नरस्य वर्त्मस्तंभं कुरुते रुजया सह । तथा पांशुपूर्णभिनयनत्वं

कृच्छ्रेणोन्मीलनमश्रु च कुरुते । विमर्दनान्मलनाच्च शमः स्यात् । तमीदृक्
स्वरूपं कृच्छ्रेणोन्मीलाख्यं नेत्ररोगं वदन्ति ।

चालयन्वर्त्मनी वायुर्निमेषोन्मेषणं मुहुः ।

करोत्यरुद्धं निमेषोऽसौ

वायुर्वर्त्मनी चालयन् निमेषोन्मेषणं पीडारहितं पुनः पुनः करोति ।
असौ निमेषाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्म यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसंधि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

यत्पुनर्वर्त्मविमुक्तसंधि तथा निश्चेष्टं हीनं च निमील्यते तं वातहताख्यं
रोगं वदन्ति मुनय इति शेषः ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योतर्वर्त्मकुंभीकबीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुंभिसंज्ञिताः ।

पित्तेन कृष्णवर्णाभाः पिटिका बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुंभीकबीजतुल्यास्तथा
भिन्नाः सत्यः पुनराध्मायन्ते ताः कुंभीसंज्ञाः ।

सदाहृक्केदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तत् ।

पित्तेन सदाहृक्केदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्म जायते तत्
पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति कथयन्ति ।

करोति कंडूं दाहं च पित्तं पक्ष्मांतमास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

पित्तं पक्ष्मांतमास्थितं कंडूं दाहं च करोति । अनु पश्चात् पक्ष्मशातं
करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयन्ति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ॥ ९ ॥

शोफोपदेहं हृत्कंडूपिच्छलाश्रुसमन्विताः ।

कफात् पिठिकाः श्वेताः सर्षपोपमा घना निबिडाः शोफादियुता
पोथकीसंज्ञाः ।

कफोत्क्लिष्टं भवेद्वर्त्म स्तंभश्चेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स्तंभादियुतं वर्त्म यद् भवेत् तत्कफोत्क्लिष्टं नाम ।

ग्रंथिः पांडुररुक्पाकः कंडूमान् कठिनः कफात् ।

कोलमात्रः सलगणः किंचिदल्पस्ततोऽपिवा ॥ ११ ॥

कफाद्यो ग्रंथिः कोलमात्रोऽथवा तत्कोलात्किंचिदल्पः पांडुः पीडा-
पाकरहितः कंडूमांस्कठिनश्च स्यात् स लगणाख्यः ।

रक्तारक्तेन पिठिकास्तत्तुल्यपिठिकाचिताः ।

उत्संगाख्याम्

रक्तेन रक्तवर्णाः पिठिकास्तत्तुल्यपिठिकैराचिता उत्संगाख्याः ।

तथोत्क्लिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

तथोत्संगवदुत्क्लिष्टाख्यं वर्त्म । तच्च पिठिकारूपं किं तर्हि राजियुतं
स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अर्शोधिमांसं वर्त्मातः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।

रक्तं रक्तेन तत्स्त्रावी छिन्नं छिन्नं च वर्द्धते ॥ १३ ॥

अधिकमांसं च वर्त्माभ्यंतरस्थितमर्शो नाम रक्तेन स्यात् । रक्तं वर्ण-
तस्तथा स्तब्धतादिगुणं स्यात् । तथा तच्छ्रावि तद्रक्तं स्रक्त्यभीक्ष्णं पुनः
पुनश्छिन्नमपि वर्द्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोते वा कंडूषारुग्वती स्थिरा ।

मुद्रमात्रासृजा ताम्रा पिटिकांजननामिका ॥ १४ ॥

असृजा तान्ना पिटिका मुद्रममाणा वर्त्मनो मध्येते वा कंडूदिमती स्थि-
रांजननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्म बहिः शूनं यदंतः सूक्ष्मखाचितम् ।

सश्रावमंतरुदकं बिसाभं बिसवर्त्म तत् ॥ १५ ॥

दोषैर्वातादिभिर्बहिः शूनं यद्वर्त्म सूक्ष्मैः खैश्छिद्रैरंतराचितं सश्रावं
य तद् बिसवर्त्म उदकांतस्थितं सच्छिद्रं बिसतुल्यत्वात् ।

यद्वर्त्मोत्क्लिष्टमुत्क्लिष्टमकस्मान्ग्लानतामियात् ।

रक्तदोषत्रयोत्क्लेशाद् वदंत्युत्क्लिष्टवर्त्म तत् ॥ १६ ॥

यद्वर्त्मरक्तोत्क्लेशादोषत्रयोत्क्लेशाच्च ह्युत्क्लिष्टमुत्क्लेशितं सदकस्माद् हेतुं
विनैव ग्लानिमियाच्छुष्कत्वं यायात् तदुत्क्लिष्टं वर्त्म स्यात् ।

श्याववर्त्म मलैः सारैः श्यावं रुक्लेदशोफवत् ।

रक्तसहितैस्त्रिमलैर्यद्वर्त्म श्यावं रुजोत्क्लेदेन शोफेन च युक्तं भवति
तच्छ्याववर्त्म ।

क्लिष्टाख्यवर्त्मनी क्लिष्टे कंडूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

क्लिष्ट एकत्र संलभे वर्त्मनी कंडूादियुते क्लिष्टवर्त्मनी नाम ।

वर्त्मनोतः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।

सिकतावर्त्म

वर्त्मनो मध्ये बालुकातुल्याः पिटिकाः खरस्पर्शास्तथा रूक्षास्तत्
सिकतावर्त्म ।

कृष्णं तु कर्दमं कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

कर्दमसदृशं कृष्णं वर्त्म कर्दमाख्यं ।

बहलं बहलैर्मांसैः सवर्णैश्च्रीयते समैः ।

बहलैर्धनैर्मांसैः सर्वैः समैर्न विषमैश्चीयते तद्बलं नाम ।

कुकूणकः शिशोरेव दंतोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥

स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।

स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

कुकूणकः शिशोरेव न महतो जायते । यतोऽसौ दंतोत्पत्तिहेतुको भवति । तेन कुकूणकेन बाल उच्छूनताम्रनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्म-शूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात् ।

पक्ष्मोपरोधे संकोचो वर्त्मनां जायते तथा ।

खरतांतर्मुखत्वं च लोम्रामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥

कंटकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि सूयते ।

उष्यते चानिलादिद्विडल्पाहः शांतिरुत्प्लूतैः ॥ २२ ॥

पक्ष्मोपरोधे वर्त्मनां संकोचो भवति । तथा खरत्वमंतर्मुखत्वं च रोम्णा-मन्यानि वा रोमाणि जायते । तैः खरांतर्मुखैरपूर्वैर्वा रोमस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कंटकैरिव वृष्टमक्षि सूयते । उष्यते च सांतर्दाहस्तीव्रोष्मा स्यादित्यर्थः । तथा पवनादिद्विड् । आदिशब्देनानलातपो गृह्यते । स्तोकाभ्याम्युत्प्लूतै-रुत्पाटितैस्तैस्तैः शांतिर्भवति ।

कनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रंथिरुन्नतः ।

ताम्रः पक्वोस्त्रपूयाश्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

कनीनके वर्त्मनोर्बाह्यतः कठिन उन्नतो ग्रंथिरलजीत्युच्यते । किंभू-वो ग्रंथिः । ताम्रः पक्वश्चास्त्रस्त्रावी पूयस्त्रावी च । तथा च मुहुः स्त्रुतः सन्ना-ध्मायते ।

वर्त्मांतर्मांसपिंडाग्रः श्वयथुर्ग्रथितो रुजः ।

सप्तैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

वर्त्मनोतरे मासर्षिडाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दोषैर्बुद्धः स्यात् ।
किंभूतः । श्वयथुर्ग्रथितो नीरुजः स च बाह्यतश्चलो विषमश्च स्यात् ।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

इत्येतेन प्रकारेण चतुर्विंशतिसंख्याका वर्त्माश्रया रोगाः ।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोर्शश्च वर्जयेत् ॥ २५ ॥

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषांश्छस्त्रेण साधयेत् ।

एषु मध्यादाद्यः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो भेषजैः साध्यः । ततोन्तरं द्वौ निमेष-
षवातहतावर्शश्च वर्जयेत् । पक्ष्मरोधो यापनीयः । शेषानेकोनविंशति शस्त्रे-
णोपचरेत् ।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिंद्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिद्याल्लगणकुंभीकात्रिसोत्संगांजनालजीः ।

पोथकीश्यावसिकताश्छिष्टोत्किष्टचतुष्टयम् ।

सर्कर्मं सबहलं विलिखेत्सकुक्कूणकम् ॥ २७ ॥

तेष्वपि शस्त्रसाध्येषु मध्ये पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूचीकूर्चेण।अर्बुदं छिंद्या-
द्द्विपत्रादिना । लगणादीनि बीहिमुखेन भिद्यात् । पोथक्यादयः कुक्कूण-
कांता एकादश विलेख्याः । उत्किष्टचतुष्टयं पित्तोत्किष्टं कफोत्किष्टं
रक्तोत्किष्टमुत्किष्टवर्त्म च ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वाण्यसुंदराख्याया-
मुत्तरस्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगविज्ञानादनंतरं वर्त्मरोगप्रतिषेधमारभ्यते । इत्याह ।

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्कांबुसाधितम् ।

सप्तितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमांजनादि च ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीले वर्त्मरोगे पुराणं घृतं द्राक्षाकल्काबुसाधितं पक्वं समशर्करं
योजयेत् । क्षिग्धं नस्यादिकं । कुंभीकावर्त्मरोगोपक्रममाह ।

कुंभीकावर्त्मलिखितं सैधवप्रतिसारितम् ।

यष्टीधात्रीपटोलीनां काथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

कुंभीकावर्त्मं विलिखेत् । वृद्धपत्रादिना सैधवलवणेन प्रतिसारितं सन्
मधुयष्टिकादिकाथेन परिषेचयेत् । कथं वर्त्मं विलेखनीयमित्याह ।

निवातेधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।

बहिःकोष्णांबुतप्तेन स्वेदितं वर्त्मं वाससा ॥ ३ ॥

निर्भुज्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीधृतम् ।

न स्वंसते चलति वा वर्त्ममेवं सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥

मंडलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदांकितम् ।

लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिजादिजैः ॥ ५ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।

स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥

यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।

घृतेनासिक्तमम्बक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥

ऊर्द्धाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिंडीं च यवसक्तुभिः ।

द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥

कुर्यात् चतुर्थे नस्यादीन्मुंचेदेवान्हि पंचमे ।

निवाते स्थान आप्तेरधिष्ठितस्य कृताश्रयस्य तथा शुद्धस्य वमनविरेचना-
दिना उत्तानं नित्यं शेते तस्य वर्त्मं वाससा कोष्णांबुना तप्तेन स्वेदितं
सन्निर्भुज्य कुटिलीकृत्य वस्त्रांतरितं वामांगुष्ठांगुलीभ्यां धृतमेवं न स्वंसते न
धां चलति सर्वतः । अनंतरं तद्वर्त्मं तिर्यङ् मंडलाग्रेण शस्त्रपदांकितं कृत्वा
तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत् । किं कुर्वन् । पिचुना

कर्पटादियोजितेन रक्तं प्रमृजन् । रक्ते स्थितेऽवहति सुलिखितं तद्वर्त्म
ज्जात्वा सक्षौद्रैर्यथास्वंकथितैः सैधवादिभिः प्रतिसारयेत् । पश्चाच्चोष्णेन
वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिषा सिक्तमनंतरमभ्यक्तं मधुसर्पिषा क्षूध्वाधः कर्ण-
योर्थवसक्तुभिः पिंडीं कृत्वा बध्नीयात् । द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो
यथास्वं परिषेकं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । पंचमे दिवसे
मुंचेदेव नान्यत्किंचिकुर्यात् ।

समं नखनिभं शोफकंडूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

समं नखसदृशं शोफाद्यपीडितं सुलिखितं वर्त्म जानीयात् । विपर्यये
ऽस्माल्लक्षणाद्वैपरीत्ये सति तद्वर्त्म पुनर्लिखेत् ।

रूपक्षमवर्त्मसदनं स्वंसनादतिलेखनात् ॥ १० ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ।

अतिलेखनाद्बुजादीनि स्युः । तस्मिन्नतिलेखने स्नेहस्वेदादिको वातघ्नो
विधिः कार्यः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

एरंडमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥

स्त्रियाः क्षीरे छगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।

श्वेतरोध्रं नवनीतेनाभ्यज्य एरंडमूलकल्केन प्रलेपयेत् । अनंतरं पुट-
पाके पचेत् । स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सद्युवती-
क्षीरेण छगल्या वा क्षीरमृदितं नेत्रसेचनं हितं ।

शालितंदुलकल्केन लिप्तं तद्वत्परिष्कृतम् ॥ १३ ॥

कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।

केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जांगलाशिनः ॥ १४ ॥

अतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोधं शालितंदुलकल्केन लिप्तं
बद्धं परिष्कृतं । पूर्ववत्परिकल्पितं पुटपाकीकृतं स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं
चूर्णं पोटीलीकृतं चेत्यर्थः । दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधियहणं
तक्रमस्त्वादिनिवृत्त्यै ह्यथवा केवलेन कन्करोध्ररहितेन मस्तुना जांगलमांसा-
शिनो नरस्य सेकं कुर्यात् । अपि स्वेदनपाचनसमुदायो विकल्पार्थः ।

पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिणोन्नताम् ।

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

कठिनोन्नतां पिटिकां ब्रीहिवक्त्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषोऽपि
विधिः प्रलेपनबन्धनक्षालनसेचनादिः पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्त्रोत्क्रिष्टयोः स्वादुस्कंधसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥

शिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्ठं विरेचनम् ।

लिखिते स्त्रुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥

यष्टीकषायः सेकस्तु क्षीरं चंदनसाधितम् ।

पित्तोत्क्रिष्टे रक्तोत्क्रिष्टे च मधुरस्कंधशृतेन घृतेन स्निग्धस्य पुंसः शिरा-
विमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृत्तात्रिफलाविरेचनं । लिखिते स्त्रुतरक्ते च क्षालनं
हितम् । वर्त्मनि स्त्रुतरक्ते सति मधुयष्टिकाकाथः क्षालने हितः । क्षीरं चंद-
नसाधितं तु सेके हितं ।

पक्ष्मणां सदने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥

ग्राहयेद्वा जलौकोभिः पयसेक्षुरसेन वा ।

वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥

पक्ष्मणां सदने सति रोमकूपान् रोममूलानि सूच्या विकुट्टयेत् । जली-

कोभिर्वा ग्राहयेत् । क्षीरेणेशुरसेन वा वमनं हितं । मधुरशीतलैर्द्राक्षादिभिः
पक्वं घृतं नावनं हितं ।

संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।

ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदंजनम् ॥ २० ॥

पुष्पकासीसं संचूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाहं सुरसारसैः समूर्वारसैर्भा-
वयेत् । तदेतत्पक्ष्मशाते श्रेष्ठमंजनं ।

पोथकीलिखिताः शृंठीसैधवप्रतिसारिताः ।

उष्णाबुक्षालिताः सिंचेत् खदिराढकिशिमुञ्जिः ॥ २१ ॥

अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।

पोथकीलिखिता वृद्धिपत्रादिभिः शृंठीसैधवाभ्यां प्रतिसारितास्तथो-
ष्णाबुना क्षालिता जलकथितैः खदिरादिभिः सिंचेत् । द्विनिशादिभिर्वा
जलकथितैः समाक्षिकैः सिंचेत् ।

कफोत्क्रिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥

सूक्ष्मैः सैधवकासीसमनोव्हाकणताक्ष्यजैः ।

वमनांजननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥

कफोत्क्रिष्टे वर्त्मनि शस्त्रेण विलिखिते सैधवादिभिः सूक्ष्मरजीकृतै-
र्माक्षिकसहितैः प्रतिसारणं हितं तथा वमनादि हितं । सर्वं च यत्कफजित्त-
च्च हितम् ।

कर्तव्यं लगणेप्येतद्दशांतावग्निना दहेत् ।

लगणेपीदं कार्यमेवमप्यशमे सति ज्वलनेन दहेत् ।

कुक्कुणे खदिरश्रेष्ठानिबपत्रैः शृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैधवैः ।

कुक्कुणे खदिरादिभिः पक्वं घृतं धात्री स्तनदायिनी पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत् ।

अभयापिप्पलीद्रक्षाक्वाथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥

अभयादिकाथेनैनां स्तनदायिनीं विरेचयेत् ।

मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ।

धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः

मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्षपैः स्तनौ धूपयेत् ।

शुद्धां काथं च पाययेत् ॥ २६ ॥

पटोलमुस्तमृद्धीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

शुद्धां च वमनविरेचनादिना पटोलादिकं काथं तां च पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्नुतासृग्वांबुजन्मभिः ॥ २७ ॥

धान्यशर्मतकजंबूत्थपत्रकाथेन सेचयेत् ।

शिशोः पुनर्वर्त्म लिखितं जलौकाभिर्वा सुतरक्तं धान्यादिषत्रकाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद् बालानां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥

तस्माद्दमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

प्रायो बाहुल्येन क्षीरघृतभोजनत्वाच्छिशूनां कफजा रोगाः स्युः ।
तस्माद्दमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् । तदेव वमनमाह ।

सिंधूत्थकृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।

क्षीरं क्षीरान्नमन्नं च भजतः क्रमशः शिशोः ॥ ३० ॥

वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

सिंधूत्थेत्यादिवमनं दद्यात् । वचाचूर्णः सक्षौद्रो वा मदनफलं मधुयष्टी-
युक्तं वा । क्षीरं क्षीरान्नं तथाऽन्नं भजतः शिशोर्यथा क्रमेण वमनत्रयमेव
योज्यं । वमनं सर्वेष्ववामयेषु शिशोः श्रेष्ठं । विशेषेण कुकूणके हितं ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयरोधनम् ॥ ३१ ॥

सप्तलारसेन वा सिद्धं घृतमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ।

द्विनिशारोभ्रयष्ट्याहरोहिणीनिबपल्लवैः ।

कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहितं रजः ।

कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्तान्मचूर्णयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिहिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थितं चूर्णं हितं । केचित्तु समुद्रफेनचूर्णं दग्धं दुग्धमाक्षिकमित्याहुः ।

एलारसोनकतकशंखोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैः सकट्फलैः ।

एलादिभिः कट्फलयुक्तैः कुकूणपोथक्योः सुरापिष्टैर्वर्तिहिता ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवौधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक्छित्त्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणितम् ।

सीव्येत्कुटिलया सूच्या मुद्रमात्रांतरैः पदैः ॥ ३६ ॥

बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिः कवलिकां न चास्मिन्बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्गुञ्जि ॥ ३८ ॥

पंचमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं गुञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याजनादि च ॥ ३९ ॥

पक्ष्मरोधे रोमसु प्रकर्षेण वृद्धेषु शुद्धशरीरस्य नरस्य भ्रुवोरधस्ताद्द्वौ भागावुत्सृज्य विहाय पक्ष्मतो भागं हित्वा यवसमात्रं यवस्थानं तिर्यक् छित्त्वा

क्लिन्नवस्त्रेण रक्तमपनयेत् । रक्ते चाल्पीभवति सति वक्रया सूच्या मुद्गमात्रा-
तरैः पदैः सीव्येत् । ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टं सीवनसूत्रकं नाति-
गाढश्लथं सूच्या विनिक्षिपेत् । अनंतरं माक्षिकघृतकवलिकां योजयेत् । न-
चात्र बंधं कुर्यात् । पीडायां सत्यां न्यग्रोधादिकषायैः क्षीरयुतैः सेचयेत् ।
पंचमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत् । तीक्ष्णं च नस्यादि युं-
ज्यात् ।

दहेदशांतौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम् ।

संदंशनाधिकं पक्ष्म हत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥

सूच्यग्नेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

एवमप्यशांतौ वर्त्मदोषाश्रयां वलीं निर्भुज्य दहेत् । अधिकं पक्ष्मसं-
दंशेन हत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत् । केन । सूच्यग्नेणाग्निवर्णेन
बाह्यालजेस्तु भिन्नस्य दाहः कार्यः । अलजीशब्दः पुंस्यपि दृष्टः । अर्बुद-
स्य क्षारवन्हिभ्यां सुच्छिन्नस्य दाहः कार्यः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनंतरं स्थानानुपूर्व्या संधिसितासितरोगविज्ञानमार-
भ्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगविज्ञानमारभ्यते ।

संधिश्च सितासितौ च संधिसितासितास्तेषु रोगास्तेषां विज्ञानं । शेषं
पूर्ववत् । यथोद्देशस्तथा निर्देश इति तावेव तावत्संधिरोगावाह ।

वायुः क्रुद्धः शिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।

अश्रु स्त्रावयते वर्त्म शुक्लसंधेः कनीनकात् ॥ १ ॥

तेन नेत्रं सरुग्रागशोफं स्यात्स जलास्त्रवः ।

पवनः कुपितो जलवाहिनीः शिराः प्राप्य जलाकृत्यश्रु स्त्रावयते ।
कुतः वर्त्मशुक्लसंधेः कनीनकात् । तेन जलाभस्त्रावेण नयनं सरुक् सरागं
सशोफं च स्यात् । स च जलस्त्रावाख्यो रोगः ।

कफात्कफस्त्रवे श्वेतं पिच्छलं बहलं स्त्रवेत् ॥ २ ॥

कफात्कफस्त्रवे सति श्वेतं पिच्छलं च बहलं च स्त्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।

पृथुमूलबलः स्निग्धः सवर्णमृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥

महानपाकः कंडूमानुपनाहः स नीरुजः ।

श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णादिगुणः स उपनाहाख्यो नीरुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तस्त्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्त्रवेत् ॥ ४ ॥

रक्तेन रक्तस्त्रावो भवति तस्मिंश्च ताम्रवर्णमुष्णं वाक्त्रं संस्त्रवते ।

वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।

ताम्रा मुद्रोपमा जिह्वा रक्तं स्त्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

वर्त्मसंधिराश्रयो यस्याः सा वर्त्मसंध्याश्रया शुक्ले पिटिका शूलदाहव-
ती । ताम्रवर्णी मुद्रसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्त्रव-
ति । एषा च रक्तसमुत्थैव वेद्या । रक्तस्त्रावादनंतरमस्याः पाठाद्रक्तस्त्रावि-
त्वाच्च ।

पूयास्त्रावे मलाः सास्त्रवर्त्मसंधेः कनीनकात् ।

स्त्रावयन्ति मुहुः पूयं सास्त्रत्वङ्मांसपाकतः ॥ ६ ॥

पूयस्त्रावाख्ये दोषा रक्तसहिता बर्लसंधेः कनीनिकात् पुनः पुनः पूयं
सास्त्रवर्त्मासपाकाद्वेतोः स्त्रावयति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरंभपूर्वकः ।

कनीनसंधावाध्मायी पूयास्त्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

पूयालसो व्रण उच्यते । कीदृक् सूक्ष्मः । तथा शोफसंरंभपूर्वकः । कासो
स्यात् । कनीनसंधी । तथाऽऽध्माप्यानाहवान् । पूयास्त्रावी सरूक् स्यात् ।

कनीनस्यांतरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

कनीनस्यांतः शोफो रुक्तोददाहवानलजीत्युच्यते ।

अपांगे वा कनीने वा कंडूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्त्रावी कृमिग्रंथिग्रंथिकृमियुतोर्तिमान् ।

अपांगे कनीने वा कंडूषादिवास्तथा पूयास्त्रावी ग्रंथिरेव कृमियुक्तोऽर्ति-
मान् कृमिग्रंथिरुच्यते ।

उपनाहकृमिग्रंथिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥

शस्त्रेण साधयेत्पंचसालजी नास्त्रवास्त्यजेत् ।

उपनाहादींश्चतुरः शस्त्रेण साधयेत् । आस्त्रवान् जलास्त्रावादींश्चतुर
अलर्जीचेति पंच त्यजेत् । एवं संधिगतान्नवरोगानाख्याय सितभागस्थान्
रोगानाह ।

पित्तं कुर्यात्सिते बिंदूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥

मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरूक् ।

रोगोऽयं शुक्लिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥

सिते नेत्रदेशे । पित्तं कर्तुं बिंदून् कृष्णश्यावपीतान् कुर्यात् । मललेप-
दिग्धदर्पणसमानं वा सर्वं शुक्लमेवमुभयप्रकारोप्ययं सदाहरूक् शुक्लिक-
संज्ञो रोगः शकृद्भेदेन तृषा ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृध्यधिमांसकम् ।

शुक्लार्म

कफाच्छुक्लभागे समं न तु विषमं तथा श्वेतवर्णमाधिमांसकं चिरवृद्धि
तच्छुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलो मृदुः ॥ १२ ॥

गुरुः स्निग्धोऽबुबिद्धाभो बलासग्रथितं स्मृतम् ।

शोफस्तु निरुजः समानवर्णो बहलादिस्तथा जलबिंदुसमो बलासग्रथितं
स्मृतम् ।

बिंदुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

बिंदुभिः पिष्टवस्तिरैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीततं शुक्लमुप्यते यत्सवेदनम् ।

अशोफाश्रूपदेहं च शिरोत्पातः सशोणितात् ॥ १४ ॥

रक्तराजीततं शुक्लं शुक्लभाग उप्यते । यत्सवेदनं शोफाश्रूलेपरहितं
शोणिताच्छिरोत्पातः ।

उपेक्षितः शिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्द्धयन् ।

कुर्यात्सास्त्रं शिराहर्षं तेनाक्ष्युद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

शिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव रक्ता एव राजीर्वर्द्धयन् शिराहर्षं सास्त्रं
कुर्यात् । तेन शिराहर्षेण लोचनं वीक्षणाक्षमं स्यात् ।

शिराजाले शिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

शिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमुन्नतं च यद् भवति तच्छिराजालं नाम ।

शोणितार्मसमं श्लक्ष्णं पद्माजमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

समं न तु विषमं तथा श्लक्ष्णं यदधिमांसकं तच्छोणितार्म ।

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिंदुः शशलोहितलोहितः ।

नीरुजः श्लक्ष्णो बिंदुः शशलोहितलोहितताम्रोऽर्जुनं नाम ।

मृदाशुवृद्ध्यरुद्धमांसं प्रस्तारिष्यावलोहितम् ॥ १७ ॥

प्रस्तार्यममलैः सात्वैः

मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा प्रागाशुवृद्धिं तथा नीरुक्श्यावलोहितं
प्रस्तार्यमैत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्यात् ।

स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ।

स्त्रावसदृशं तु स्त्रावार्मैत्युच्यते ।

शुक्लासृक्पिंडवच्छावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्म तद्

शुक्लरक्तपिंडवच्छावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च स्यात् तदधिमांसार्म
भण्यते ।

दाहघर्षवंत्यः शिरावृताः ।

कृष्णासन्नाः शिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

पिटिकादाहादिमत्यस्तथा शिराचिताः कृष्णभागासन्नाः सर्षपसंस्थानाः
शिरासंज्ञाः । सितभागानां येषां त्रयोदशानां साधनं सूत्रयति ।

शुक्लिहर्षशिरोत्पातपिष्टकप्रथितार्जुनम् ।

साधयेदोषधैः षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥

नवोत्थं तदपि द्वयैः

शुक्रयादीन् षडौषधैः साधयेत् । शेषान् सप्त शस्त्रेण साधयेत् ।
नवोत्थाने तानपि भेषजैरुपक्रमेत् । न केवलं पूर्वोक्तं षट्कमित्यर्थः ।

अर्मोक्तं यच्च पंचधा ।

तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्त्रावशिरावृतम् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

यच्च पंचप्रकारकर्मोक्तं शुक्लार्म शोणितार्म प्रस्तार्थम स्नावार्माधिमांसा-
र्म एतच्छेदनाहम् । यत् कृष्णभागप्राप्तं मांसस्नावशिरावृतम् चर्मोद्दालवदु-
च्छ्रायि तद्वर्जयेन्न चिकित्सेत् । यच्च दृष्टिप्राप्तं तदपि वर्जयेत् ।
अथ कृष्णरोगानाह ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥

छित्त्वा त्वचं जनयति तेन स्यात्कृष्णमंडलम् ।

पक्वजंबूनिभं किंचिन्निम्नं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥

तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यं तु द्वितीयपटलव्यधात् ।

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचिविद्वाभकृष्णता ॥ २४ ॥

तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।

पित्तं कर्तुं कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयते । किंभूतं । तोदाश्रुरागयुक्तं
किं कृत्वा । त्वचं प्रथमं पटलं छित्त्वा तेन कृष्णमंडलं पक्वजंबूसदृशं निम्नं च
क्षतशुक्रकं स्यात् । तच्च कृच्छ्रसाध्यं । द्वितीयपटलव्यधान्तु याप्यं स्यात् । तत्र
द्वितीयपटलव्यधे तोदादीनां बाहुल्यं । तथा सूचीविद्वापमकृष्णमंडलत्वं
च । तोदादिभूयस्त्वेन । सेवनीविद्वापमकृष्णमंडलतया च द्वितीयपटलव्य-
धोनुमीयत इत्यर्थः । तृतीयपटलच्छेदाद् व्रणैर्निश्चितमसाध्यं क्षतशुक्रकं ।
एवं क्षतशुक्रकं त्रिधाऽभिधाय शुद्धशुक्रमाचष्टे ।

रांखशुक्रं कफाच्छचावं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

रांखवच्छुक्रं शुद्धशुक्रकं तच्च कफाज्जायते ।

आताम्रपिच्छलांस्त्रिसृदाताम्रपिटिकातिरुक् ।

अजाविद् सदृशोच्छ्रायकाण्ड्यावज्यासृजाजका ॥ २६ ॥

आताम्रमीषत्तान्नवर्णं पिच्छलं चाखं खवति या सा आताम्रपिच्छला-
सृत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽतिपीडावती तथाऽजाविद्सदृश उच्छ्रा-

यः काण्ड्यो यस्याः सैवमजकाख्या रक्तेन स्थात् । सा च वर्ग्याऽसा-
ध्यत्वात् ।

शिराशुक्रं मलैः सास्त्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमंडलम् ।

सतोददाहताम्राभिः शिराभिरवतन्यते ॥ १७ ॥

अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्त्रस्तुक् च तत्त्यजेत् ।

सरक्तैर्मलैः शिराशुक्रं स्यात् । तेन शिराशुक्रमेण जुष्टं कृष्णमंडलं शिरा-
भिरवतन्यते । किंभूताभिः । सतोददाहताम्राभिः । अनिमित्तमकस्माद-
स्मिन् कदाचिच्छीतं कदाचिदुष्णमच्छं घनं वाऽस्त्रं स्रवति तच्च त्यजेदसा-
ध्यत्वात् ।

दोषैः सास्त्रैः सकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ १८ ॥

धवलाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदलाकृति ।

अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ १९ ॥

पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।

दोषैः सरक्तैः सकृदेकहेलयैव कृष्णमंडलं शुक्लरूपतां नीयते । किंभूतं ।
धवलाभ्रोपलिप्ताभं । तथा निष्पावार्द्धदलस्येवाकृति यस्य तदेवं । तथा तीव्र-
वेदनारागदाहश्वयथुना पीडितं । तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररुजं वर्ज-
येन्नोपक्रमेत् ।

यस्य वाऽऽलिंगनाशोतःश्यावं यद्वासलोहितम् ॥ २० ॥

अत्युत्सेधावगाढं वा साश्वनाडीव्रणादृतम् ।

पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ।

यस्य शुक्रस्य लिंगनाशोतर्दष्टिविनाश इत्यर्थः । यच्च श्यावमंतर्यच्च किं-
चिल्लोहितं । तथाऽत्युन्नतमवगाढं वा । साश्वनाडीव्रणावृतं वा । तथा पु-
राणं वत्सरातीतम् । तथा विषमसंस्थानम् । तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं
तत्सर्वं वर्जयेत् ।

पंचेत्युक्ता गदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

कृष्णमंडल इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण पंच रोगाः साध्यासाध्यविभागेनोक्ताः
सुखग्रहधारणार्थं संख्योपादानम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम दशमोऽ-
ध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं संधिसितासितरोगप्रतिषेध उच्यते ।

अथातः संधिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिषिध्यते निराक्रियत चिकित्स्यत इति प्रतिषेधश्चिकित्सा । शेषं पूर्व-
वत् । जलास्त्रावकफास्त्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह ।

उपनाहं शिषक् स्विन्नं भिन्नं ब्रीहिमुखेन च ।

लेखयेन्मंडलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥

पिप्पलीसौद्रासिधूत्यैर्बभ्रीयात्पूर्ववत्ततः ।

पटोलपत्रामलककाथेनाश्रोतयेच्च तम् ॥ २ ॥

वैद्यो मंडलाग्रेणोपनाहं संधिरोगं लेखयेत् । किंभूतं । स्विन्नं वर्त्म-
रोगप्रतिषेधोक्तेन प्रकारेण पोटलिकयोष्णोदकप्लुतयेति । तथा ब्रीहिमुखेन
भिन्नं ततः पिप्पल्यादिभिः प्रतिसारयेत् । अनंतरं पूर्ववत् । प्रक्षाल्योष्णेन
वारिणा । घृतेन सित्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वधः कर्णयोश्च यवसक्तुभिः
पिंडीं दत्त्वा बभ्रीयादिति । तथा पटोलपत्रामलककाथेन चाश्रोतयेत् ।

पर्वणी बडिरोनात्ता बाह्यसंधिभिर्भागतः ।

वृद्धिपत्रेण वद्ध्याऽर्द्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥

चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैधवप्रतिसारिता ।

पर्वणी बाह्यसंधिनिभागे बडिधेन गृहीता सती वृद्धिपत्रेण वर्ध्या छेदनीया।
कुत्र भागेऽद्वैत्याह । अद्वैतोऽन्यथा अधिकच्छेदनादक्षुण्णगतिः स्यात् ।
चिकित्सा चेयमर्मवत् । तत्र चैवमुक्तं । सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैधवप्र-
तिसारितं । उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा । बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता
तृतीयादिदिनेषु च । करंबबीजसिद्धेन क्षीरेणेति ।

पूयालसे शिरां विध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

पूयालसे शिरां विध्येदनंतरमुपनाहयेत् । अक्षिपाकोक्तं चाशेषं कर्म
यथाविधि कुर्वीत ।

सैधवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सचूर्णितैः ॥ ५ ॥

चूर्णाजनं प्रयुंजीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

सैधवादिभिश्चूर्णाजनं प्रयुंजीत । सैधवादिभिरेव मात्तिकयुतै रस-
क्रियां वा ।

कृमिग्रंथि करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥

त्रिफलाक्षौद्रकासीससैधवैः प्रतिसारयेत् ।

कृमिग्रंथि भित्त्वा त्रिफलाभिः प्रतिसारयेत् । किंभूतं । करीषेण गोमया-
दिना स्विन्नं तथा ब्रीहिमुखादिभिर्भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यंदवच्छुक्तिं

शुक्त्याख्यं रोगं पित्ताभिष्यंदेन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासाव्हयपिष्टकौ ॥ ७ ॥

कफाभिष्यंदवन्मुक्ता शिराव्यधमुपाचरेत् ।

बीजपूररसाक्तं च व्योषकटफलमंजनम् ॥ ८ ॥

बलासग्रथितं पिष्टकं च शिराव्यधं वर्जयित्वा कफाभिष्यंदवदुपाचरेत् ।
तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकट्फलमंजनं हितम् ।

जातीमुकुलसिंधूत्थदेवदारुमहौषधैः ।

पिष्टैः प्रसन्नया वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ॥ ९ ॥

जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्तिः शोफकंडूघ्नमंजनम् ।

रक्तस्यंदवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

शिरोत्पातशिराहर्षशिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यंद इव कार्या ।

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनम् ॥ १० ॥

शिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसांजनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्रितनं हितम् ॥ ११ ॥

स्फटिकः कुंकुमं शंखो मधुको मधुनांजनम् ।

मधुना चांजनं शंखः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

शिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमंजनं हितं । शिराहर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णं
घृष्टं रसांजनं । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रेणाश्रितनं हितं । स्फाटिकादिमा-
क्षिकेणांजनमथवा सौवीरांजनं मधुना सहितं । शंखो वा समुद्रफेनो
वा शर्करया सह हितः ।

अर्मोक्तं पंचधा तत्तु नतु धूमाविलं च यत् ।

रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य भेषजम् ॥ १३ ॥

अर्मं पंचप्रकारमुक्तं । तेषु मध्ये यत्तनुधूमवदाविलं च तथा रक्तं
रक्तवर्णं दधिसदृशं च यत्तस्यार्मणः शुक्रसदृशमौषधं । अथार्मणः शस्त्र-
चिकित्सामाह ।

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिंधूत्थेन चांजितम् ।

रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेर्माधिमांसके ।
 धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
 अपांगमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणिकनीनकात् ।
 वली स्याद्यत्र तत्रार्म बडिशेनावलंबितम् ॥ १६ ॥
 नात्यायतं मुचुंड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
 समंतान्मंडलाग्रेण मोचयेदथ माक्षिकम् ॥ १७ ॥
 कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
 छिद्यात्कनीनके रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
 कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
 वृद्धेऽर्मणि तथाऽपांगात्पश्यतोऽस्य कनीनकात् ॥ १९ ॥

उत्तानस्य पुंसो वामदक्षिणयोरितरदेकमक्षि स्वन्नं कृतस्वेदं च । तथा
 बीजपूररसेन सैधवान्वितेनाजितं निमील्य स्थगयित्वा विमर्दयेन्मलयेत् । अनेन
 प्रकारेण संरोषिताक्षस्य सतोऽर्माधिमांसे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चलं
 धृतस्य वर्त्मनोश्च विशेषेण धृतस्य कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपांगं पश्यतो
 यत्र वली स्यात् तत्रार्मबडिशेनावलंबितं नात्यायतं नातिदीर्घं यथा
 भवति तथाऽवलंबितं । ततोऽनंतरं मुचुंड्या सूच्या सूत्रेण वा मोचयेत् । यथा
 मोक्षितं च विच्छेदितं च सत्कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितं मंडलाग्रेण
 छिद्यात् । व्यवहितानामत्र पदार्थानां योग्यतावशादेव संबंधोऽत्र योज्यः ।
 कनीनकं रक्षेत् । कनीनकव्यधादश्रुनाडी चाक्षिण प्रवर्तते । अपांगप्रदेशा-
 च्चार्मणि वृद्धे तथा कनीनकं वीक्षमाणस्य छिद्यात् ।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैधवप्रतिसारितम् ।
 उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥
 बध्नीयात्सेचयेन्मुक्ता तृतीयादिदिनेषु च ।
 करंजबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥

ससौर्द्धैर्द्विनिशारोध्रपटोलीयष्टिर्क्रिशुकैः ।

कुरंटमुकुलोपेतैर्मुंचेदेवान्हि सप्तमे ॥ २२ ॥

सम्यक् छिन्नं मध्वादिभिः प्रतिसारितं घृतेनोष्णेन सिक्तं माक्षीकसर्पि-
षाऽभ्यक्तं बधीयात् । तृतीयादिदिनेषु च मुक्ता क्षीरेण करंजबीजसिद्धेन
सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च कथितैः शीतैश्च मधुयुतैः सेकं कुर्यात् । सप्त-
मे दिने मुंचेदेव ।

सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान्मदान् ।

सेकांजनप्रभृतिभिर्जयेच्छेखनबृंहणैः ॥ २३ ॥

सम्यक् छिन्नेऽर्भणि स्वास्थ्यं भवेत् । हीनातिच्छेदजान् गदान् सेकांज-
नाद्यैर्यथायोगं लेखनबृंहणैश्च जयेत् ।

सितामनःशिलालैयलवणोत्तमनागरम् ।

अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलाढं च मधुष्ठुतम् ॥ २४ ॥

अंजनं श्लेष्मतिमिरपिच्छशुक्लार्मशोषजित् ।

सितादिभिरर्द्धकर्षांभितै रसांजनं द्विकर्षोन्मितं मधुद्रुतमंजनं श्लेष्मतिमि-
रादिजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥

शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।

पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥

सा मषी शोषिता पेण्या भूयो द्विलवणान्विता ।

त्रीण्येतान्यंजनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

त्रिफलायामेकतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य त्वचं पानीयकल्कितां शरावपि-
हितां कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत एव त्रिफलायाः पृथक् शेषौषधरसैः
पृथगेव चैकैकं भाविता सा मषी शोषिता पुनः पेण्या । लवणद्वययुता
त्रीण्येतान्यंजनानि परं लेखनानि तिमिरघ्नानि निमिर्वक्ति ।

शिराजाले शिरायास्तु कठिनालेखनौषधैः ।

न सिद्ध्यन्त्यर्मवत्तासां पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

शिरा जाले याः शिराः कठिना लेखनौषधैर्न सिद्ध्यन्ति तासामर्मव-
श्चिकित्सा । पिटिकानां च ।

दोषानुरोधाच्छुक्रेषु स्निग्धरूक्षं वरावृतम् ।

तिक्तमूर्द्धमसृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेप्यते ॥ २९ ॥

शुक्रेषु दोषवशात्कदाचिद्रूक्षा कदाचित् स्निग्धा त्रिफला हिता । तथा
घृतं तिक्तं मूर्द्धमसृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेप्यते ।

त्रिस्त्रिर्द्वारिणा पक्वं क्षतशुक्रे घृतं पिबेत् ।

शिरया नु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥

सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।

सासितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥

रागाश्रुवेदनाशातौ परं लेखनमंजनम् ।

त्रिवृत्काथेन त्रीन् वारान् घृतं पक्वं क्षतशुक्रे पिबेत् । पश्चाच्छिरया रक्तं
नयनाद्वा जलौकोभिर्वा तथाऽऽजदुग्धेनोत्पलादिभिः सिद्धेन सशर्करेण से-
चनं हितम् । अथवोत्पलादिकथितेन जलेन सेचयेत् । रागाश्रुवेदनाशातौ
सत्यां लेखनमंजनं हितम् ।

वर्त्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥

प्रसादयन्ति पित्तास्त्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।

जातिमुकुलादिभिर्वर्त्तयः पित्तास्त्रं प्रसादयन्ति । क्षतशुक्रं च घ्नन्ति ।

दंतैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥

संशस्वमौक्तिकांभोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।

क्षतशुक्रमपि व्यापि दंतवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥

गजाद्युद्धवैदतैः शंखमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थाशकमरिचैः क्षतशुक्रमपि व्यापि
दंतवर्तिनिवर्तयेत् । अपिशब्दाच्छुद्धशुक्रकमिति ।

तमालपत्रं गोदंतशंखफेनोस्थि गार्दभम् ।

ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

तमालपत्रादिभिर्वर्तिगौमूत्रेण सर्वशुक्रहृत् ।

रत्नानि दंताः शृंगाणि धातवरूपूषणं त्रुटिः ।

करंजबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥

सव्रणाव्रणगंभीरत्वकस्थशुक्रघ्नमंजनम् ।

रत्नानि मौक्तिकादीनि दंता गजादीनां शृंगाणि छागादीनां । धातवो गै-
रिकायाः । व्यूषणादीनि । तथा व्रणसादि भेषजं स्वर्णक्षीर्यादि । एतदंजनं
सव्रणाव्रणगंभीरत्वकस्थशुक्रहरम् ।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसांजनैः ॥ ३७ ॥

सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।

निम्नं शुक्रकं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । सरुजं नीरुजं च तर्पणपुटपाके
नोन्नमयेत् ।

शुद्धशुक्रे निशायष्टीसारिवाशाबरांभसा ॥ ३८ ॥

सेचनं रोधपोटल्या कोष्णांभोमग्रयाऽथवा ।

शुद्धशुक्रे हरिद्रादिकाथेन सेचनं हितम् । अथवा रोधपोटल्या कोष्णांभु-
मग्रया ।

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैधवनागरैः ॥ ३९ ॥

धात्रीफलांबुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।

यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।

महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥

बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टैस्तान्भाजनं लेपितं यवादिभिर्भूषयेत्।
अनंतरं तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टाः कुर्यात्। एताश्च महानीला इति
मथिताः परं शुक्रघाः।

स्थिरे शुक्रे घने चाऽस्य बहुशोपहरेदमृक्।

शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

स्थिरे शुक्रे घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्तं मोक्षयेत्। शिराविरेकादीन्
पुटपाकांश्च पुनः पुनः कुर्यात्।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैधवैः।

घर्षणं त्रिफलाक्वाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥

मरिचादिभिर्घर्षणं कुर्यात्। त्रिफलाक्वाथपीतेन सैधवेन वा।

कुर्यादंजनयोगौ वा श्लोकार्द्धगदिताविमौ।

शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥

सुरादंतार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः।

इमौ श्लोकाद्वोक्तौ योगौ घर्षणाय कुर्यात्। शंखादिभिर्माक्षिकातैरेको
योगः सुरादिः कुसुमातैरन्यः।

धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लंगलिकोद्भवः ॥ ४५ ॥

उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम्।

धात्र्यादिरसे क्षारो लंगलिकज उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमंजनम्।

मुद्रा वा निस्तुषाः पिष्टा शंखक्षौद्रसमा युताः ॥ ४६ ॥

सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाक्षात्समाक्षिका।

शंखमधुयुता मुद्रा निस्तुषाः पिष्टा अंजनम्। मधुकात्सारो मधुयुतोऽञ्ज-
नम्। अथवा विभीतकान्मज्जा वा माक्षिकान्विता।

गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥

वर्तिरर्जुनतोयेन दृष्टशुक्रकनाशिनी ।

गवादिदंताः शंखः समुद्रफेनः पार्थजलेन पिष्टा वर्तिर्दृष्टशुक्रहरा ।

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्रं वालादिभिरिलिखेत् ॥ ४८ ॥

उत्सन्नं वा सशल्यं शुक्रं वा वालशाकपत्रादिभिरिलिखेत् ।

सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

सिराशुके पुनरदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुंड्रयष्ट्यावहकाकोलीसिंहीलोहनिशांजनम् ॥ ४९ ॥

कल्कितं छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।

धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ॥ ५० ॥

पुंड्रादिकं छागदुग्धेन पिष्टं ससर्पिष्कैर्यवैरामलपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता
वर्तिर्नेत्रांजनं परम् ।

अशांतावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

अशांतौ सत्यामर्मवदजकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुकेऽन्यत्र च तद्विधैः ॥ ५१ ॥

वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्त्रावणादिभिः ।

कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

असाध्यायामजकायां शुके चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशमं
स्नेहपानादिभिर्विदधीत । वीभत्सतां निधत्तां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनं
कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभ्रष्टाततालवंशकरीरजम् ।

भस्माद्भिः स्त्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुकेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमंजनम् ।

साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

नारिकेलास्थ्यादिजं भस्माद्भिः स्नावयेत् । ताभिरद्भिः करभास्थिजं चूर्णं
भावेयेत् । तच्चूर्णमंजनमसाध्येषु शुक्रेषु वैवर्ण्यहरं । शीलितं चेत्तदेव शुक्राणां
साधनायालं श्रेष्ठं ।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ।

समं प्रपीड्यांगुष्ठेन वसार्द्धेणानुपूरयेत् ॥ ५५ ॥

व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।

सप्तरात्राद् व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥

स्नेहांजनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।

तथापि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ।

अजकां पार्श्वतः सूच्या विध्वा जलं च निस्त्राव्यान्तरमंगुष्ठेन समं
वसया द्रवीकृत्य व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत् । बद्धं बद्धं विमुच्य च ।
सप्तरात्राद् व्रणे रूढे सति तथा कृष्णभागे समे स्थिरे सति स्नेहांजनं च
कर्तव्यं । क्षीरघृते च नस्यं । एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिकां
क्रियां युक्त्या कुर्यात् । यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेनिमज्जनं स्यात् ।

नित्यं च शुक्रेषु सृतं यथास्वं पाने च मर्रो च घृतं विदध्यात् ।

न हीयते लब्धबला तथातस्तीक्ष्णांजनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ ॥

शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोगं पक्वं पानादौ विदध्यात् । किमित्याह ।
तथा घृतपानेन सेचनेन लब्धबला द्यगंतमाततः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णांजनैर्न हीयते
हानिं न यायादिति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने संधिसितासितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽ-
ध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं तिमिरं लिलक्षयिषुराह ।

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।

अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

दोषे वातायन्यतमे सिरानुसारिणि तथा प्रथमं बाह्यं पटलं श्रिते सत्य-
व्यक्तं रूपं पश्यति व्यक्तमपि कदाचिन्निमित्तमंतरेण पश्यति । एष तिमिरा-
ख्यरोग इति वक्ष्यमाणेन संबंधः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरांतिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मंडलसंस्थाने मंडलानीव पश्यति ॥ ३ ॥

द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यंतरगते ऋहस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥

नांतिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरि स्थितम् ।

पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योयमामयः ॥ ५ ॥

द्वितीयं पटलं प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति । न केवलं भूतम् । भूतं तु यत्नेन
पश्यति । तच्चासन्नमेव दूरे न च सूक्ष्मं पश्यति । दूरांतिकस्थं च रूपं वैप-
रीत्येन मन्यते । दूरस्थं निकटस्थं निकटस्थं दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मंडलसं-
स्थाने द्वितीयपटलाश्रिते । एवं मंडलानीवालोक्ते । दृष्टिमध्यस्थे दोषे
एकमेव वस्तु द्विप्रकारं पश्यति । बहुधा स्थिते दोषे एकमेव वस्तु बहुप्रकारं
पश्यति । दृष्टेरभ्यंतराश्रिते दोषे ऋहस्वं वृद्धं च तयोर्विपर्ययः । ऋहस्वं च
महांतं महांतं च ऋहस्वमिति वैपरीत्येन पश्यति । अधः स्थिते दोषे समीपस्थं
पदार्थं नेक्षते । उपरिष्ठात्स्थिते दोषे दूरगं न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे
पार्श्वे रूपं न पश्येत् । अयं सर्वस्तिमिरसंज्ञो रोगः ।

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥

यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तृतीयं पटलं स्थिते दोषे काचत्वं प्राप्नोति । तेन काचेनोर्ध्वमीक्षते न त्वधः । तच्च तनुवल्लच्छन्नसदृशं दृष्टिश्चात्र दोषानुसारेण रज्यते । यथा वातेन शावेत्यादिक्रमेण च दृष्टिर्हीयते ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ७ ॥

लिंगनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमंडलम् ।

एवमप्युपेक्षमाणस्याचिकित्सितस्य तृतीयं पटलं मुक्ता चतुर्थपटलं गतो मलो दोषो लिंगनाशं दृष्टिनाशं कुर्वन् दृष्टिमंडलं छादयेत् । इति सामान्यलक्षणमुक्ता विशेषमाह ।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥

चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।

जालानि केशान्मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥ ९ ॥

काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चंद्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्ज्वपि मन्यते ॥ १० ॥

वृद्धः काचो दृशं कुर्याद् रजोधूमावृतामिव ।

स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥

सर्लिंगनाशो

तत्र तिमिरेषु मध्ये पवनतिमिरे सति व्याविद्धमिव पश्यति । तथा चलं च धूमाविलमरुणाभासं पुनः प्रसन्नं चावलोकते । प्रकृतिस्थनयनेन पश्यति पवनस्य चलरूपत्वात् । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । आस्यं मुखमनासिकं नासिकारहितं पश्यति । तथा चंद्रदीपादीनामनेकत्वं वक्रमवक्रमिव मन्यते । वृद्धः काचोरजोधूमावृतामिव दृष्टिं च कुर्यात् । तथास्पष्टाऽरुणाऽऽभा

यस्यास्तां तथापि विस्तीर्णां सूक्ष्मां च तथा हतदर्शनां च । एवंभूतो
लिंगनाशः । इति वातजास्तिमिरलिंगनाशा उक्ताः । अभुना वायुसामा-
न्याद् गंभीरां दृष्टिं व्याचष्टे ।

वाते तु संकोचयति दृक्शिराः ।

दृग्मंडलं विशत्यंतर्गंभीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

वाते तु दृक् शिराः संकोचयति । दृष्टिमंडलमंतः प्रविशति । सा गंभीरा
दृष्टिः स्मृता मुनिभिरिति शेषः ।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् ।

शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।

अर्केदुपरिवेषाग्रिमरीचींद्रधनूंषि च ॥ १४ ॥

भृंगनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिंगनाशतः ।

दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥ १५ ॥

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

पितोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपितं । तथा मयूरतित्तिरिपत्राभं प्रायेण
नीलं च पश्यति । काचे काचनीलसदृशी दृष्टिः स्यात् । तादृगेव काचनी-
लाभा संपश्यति । तथाऽर्केदुपरिवेषादीन् पश्यति । लिंगनाशाद् दृष्टिश्च
श्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च स्यात् । तेन ह्रस्वसंज्ञा दृष्टिः स्यात् । सा
च ह्रस्वसंस्थाना तथाऽल्पदर्शिनी ह्रस्वदर्शिनी पित्तविदग्धसंज्ञा दृष्टिः
पीतवर्णा स्यात् । तथा पीताभं दर्शनं यस्याः सा पीताभदर्शना ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥

शंखंदुकुंदकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।

काचे तु निःप्रभेर्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिंगनाशे तु लक्ष्यते ।

मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥

बिंदुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णे संकोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥

संस्कुर्वेदुकुमुदस्फटिकोपमशुद्धिमा ।

कफेन तिमिरे सति प्रायः स्निग्धं शुक्लं चालोक्ते । तथा शंखादिभि-
रिवाचितं पश्यति । काचे तु निःप्रभेर्कादिभिरिवाचितं पश्यति । दृक् शुक्लाभा
स्यालिंगनाशे तु दृश्यते । मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धस्तथा दृष्टिविनाश-
नश्च । जलस्येव बिंदुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ बिंदुः
संकुचति । छायायां प्रसरति । तथा शंखादिशुद्धिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।

लिंगनाशेऽपि तादृग् दृङ् निःप्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभं तथा तम इव च पश्यति । काचेन रक्ता
वा कृष्णा वा दृष्टिः स्यात् । दृगेव रक्तं कृष्णं वा पश्यति । लिंगनाशेच
तादृशी काचदृष्टिस्तथा निःप्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्संकीर्णलक्षणान् ।

तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्व्यक्तकुलेक्षणम् ॥ २२ ॥

तिमिरे शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

संसर्गसन्निपातेषु संकीर्णलक्षणास्तिभिरकाचलिंगनाशान् विद्यात् ।
तथाऽकस्मान्निमित्तमंतरेण तैः संसर्गसन्निपातैर्व्यक्तं स्पष्टं कदाचिदाकुल-
मीक्षणं दर्शनं यस्य स एवंभूतो नरस्तिमिरे स्यात् । शेषयोः काचलिंग-
नाशयोर्दृष्टौ चित्ररागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचितामलैः ॥ २३ ॥

नकुलांधः स तत्रान्हिश्चित्रः पश्यति नो निशि ।

यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिर्दोषैर्निचिता द्योत्यते । देदीप्यते । स नकु-
लाधस्ततो नकुलाधि दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि रजन्यां ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तंभमागताः ॥ २४ ॥

स्थगयंति दृशं दोषा दोषांधः सगदोपरः ।

दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥

विलीनलीना यच्छंति व्यक्तमत्रान्हि दर्शनम् ।

अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन् सति स्तंभं प्राप्ता
दोषा दृशं छादयंति । स एवंभूतो दोषांधो नाम रोगो दिवा रूपं पश्य-
ति । इत्यत्र युक्तिमाह । मला अन्हि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टि-
थाद्भ्रष्टा विलीनाः संतोऽत्र रात्र्यंधे स्पष्टदर्शनम् ददति । दिवाकरस्पृष्टा
इति हेतौ प्रथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥

त्रिदोषरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणी ।

दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रावांध्यं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

उष्णेन तप्तस्य सहसा झटित्येव शिशिरबलनिमज्जनात् त्रिदोषरक्तसं-
पृक्त उष्मोर्ध्वमक्षिणी याति । तत उष्मण ऊर्ध्वगमनादक्षिण दाहोषे भवतः
शुक्लभागश्च मलिनो भवति । अहनि दिन आविलं दर्शनं जायते । रात्रौ
चांध्यं । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या ।

भृशमम्लाशनाहोषैः सात्त्वैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥

सक्लेदकंदूकलुषा विदग्धाम्लेन सा स्मृता ।

अत्यंतमम्लाशनादम्लभक्षणाहोषैः सरक्तैर्या दृष्टिराचिता क्लेदकंदूक-
लुषान्विता स्यात् । सा विदग्धाम्लेन दृष्टिः स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसंतप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥

धूमाविलां धूमदर्शां दृशं कुर्युः स धूमरः ।

शोकादिसंतप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविलां धूमदर्शनां दृष्टिं कुर्युः ।
स धूमरो नाम रोगः ।

सहसैवाल्यसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥

भास्वरं भास्करादिं वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।

कुर्वति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥

वैदूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्ययाम् ।

औपसर्गिक इत्येष लिंगनाशो

सहसैवातकिंतस्य पुंसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भा-
स्करप्रकारं पश्यतो वा वातादयो लोचनाश्रिता दृष्टिं मुषितदर्शनां वैदू-
र्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहितां कुर्वति । किं कृत्वा । तेजः संशो-
ष्य । इत्येष औपसर्गिको लिंगनाशः ।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफाल्लिंगनाशान् गंभीरां ह्रस्वजामपि ।

षट् काचा नकुलांध्रश्च याप्याः शेषांस्तु साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

वातपित्तसंसर्गसन्निपातरक्तजौपसर्गिकान् षड्वर्जयेत् । गंभीरां ह्रस्व-
जामपि वर्जयेत् । षड्वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातजाः षट् काचा
नकुलांध्रः सप्तम एते याप्याः । अत्रैषु मध्ये कफादिना लिंगनाशाद्
वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति षट् । सप्तमः कफेन
च लिंगनाशः । अष्टमः पित्तविदग्धा दृष्टिः । नवमो दोषांध्रः । दशम उष्ण-
विदग्धा । एकादशो विदग्धाग्ला । द्वादशो धूमरः । इत्येवं दृष्टिमंडले
रोगाः सप्तविंशतिसंख्याः कथिताः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने दृष्टिरोगविज्ञानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरं तिमिरप्रतिषेध उच्यते ।

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ननु दृष्टिरोगविज्ञानानंतरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञाप्यः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टिरोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो वक्तुं युक्तः । तत्रापि क्रमप्राप्तस्तिमिरप्रतिषेधः । इतितिमिरप्रतिषेधारंभ एव युक्तः । काचादीनां त्वल्पवक्तव्यत्वादत्रैवाभिधानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो लिंगनाशस्येति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्याध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ १ ॥

तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति काचोऽप्युपेक्षित आध्यं गच्छति । अतः कारणाच्चेत्ररोगेषु मध्ये तिमिरं दारुणं शीघ्रं साधयेत् ।

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्काथे द्विगुणं क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

प्रपौडरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैधवैः ।

शताव्हामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥

कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।

द्राक्षाचंदनमंजिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥

सिताशतावरीमेदापुंड्राव्हमधुकोत्पलैः ।

पच्चेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं पिचून्मितैः ॥ ५ ॥

हन्ति तत्काचितिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

जीवन्त्याः पलशतमपां द्रोणे पादावशेषितं पचेत् । तत्काथे घृतप्रस्थं द्विगुणक्षीरं प्रपौडरीकादिभिः कर्षपरिमाणैः कल्कितैर्विपाचयेत् । निशि पीतं

तत्परं तिमिरापहम् । तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः कर्षाद्यैर्जीर्णस्य पुराण-
घृतस्य प्रस्थं समक्षीरं पचेत् । तच्च काचादीन् हन्ति ।

पटोलनिबकटुकादार्वासेव्यवराट् षम् ॥ ६ ॥

सधन्वयासत्रायंती पर्पटं पालिकं पृथक् ।

प्रस्थमामलकानां च काथयेन्नल्वणेभसि ॥ ७ ॥

तदाढकेर्द्धपालिकैः पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।

मुस्तभूनिषयष्टचाव्हकुटजोदीच्यचंदनैः ॥ ८ ॥

सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्घ्राणकर्णास्यरोगजित् ।

विद्रधिर्ज्वरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्टनुत् ॥ ९ ॥

विशेषाच्छुक्रतिमिरनक्तांध्योष्णांश्लदाहनुत् ।

पटोलादिकं पर्पटांतं पृथक् पलोन्मितमामलकानां प्रस्थं नल्वणे द्रोणे-
भसि काथयेत् । तदाढके मुस्ताभिः सपिप्पलीकैः पिष्टैः कल्कितैरर्द्धपालि-
घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तच्च घृतं घ्राणादिरोगजित् । विद्रध्यादिरोगजित् ।
विशेषेण शुक्रादिघ्नं । एतत्पटोलायं घृतं ।

त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।

अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥

युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

त्रिफलायाः पलाष्टकं जलाढके पादशेषं काथ्यं । तेन काथेन तुल्यक्षीरेण
त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थः पक्वः शर्करया माक्षिकेण वा युतं त-
त्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तद् युक्तं त्रिफलाकाथं दोषदूष्यादिवशात्
पिबेत् । एतच्च त्रिफलाघृतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्रीरुष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥

पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।

अंजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥

महान्नैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।

यष्टयादिभिः पालिकैः सहसिताद्राक्षैरजाक्षीरादिभिः पृथक्स्वरसेः
समैः प्रस्थममाणैः सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । एतन्महान्नैफलं सुष्ठु दृष्टिवि-
कारजित् ।

त्रैफलेनाथ हविषा लिह्यनस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥

यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ।

मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥

सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।

त्रैफलेन च सर्पिषा त्रिफलां यष्टीयुक्तां माक्षिकेण च परिप्लुतां रात्रौ
लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं पिबन् गारुत्मतं चक्षुर्लभत
इति भगवान्निमिराह ।

ताप्यायोहेमयष्ट्याव्हसिताजीर्णाज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥

संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा ।

ताप्यादिभिः संयोजिता त्रिफला यथाकामं वरा तिमिरघ्नी स्यात् ।

सघृतं वा वराक्काथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥

अपूपसूपसक्तून्वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

अथवा त्रिफलाक्काथं ससर्पिष्कं तिमिररोगहरमभ्यसेत् । अपूपादीन्
वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् शीलयेत् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।

मृद्दीकां शर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥

पायसं त्रिफलायुतं वा शीतं समधुशर्करं प्रातरद्यात् । भक्तस्य पूर्वं वा
हरीतकीं वा मृद्दीकां शर्कराक्षौद्रैः पृथक् पृथक् युतामनारतं तिमिरातु-
रोऽद्यात् ।

स्रोतोजांशांश्चतुःषष्टि ताम्रायोरूप्यकांचनैः ।

युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरंधमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥

ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ॥

रसस्कंधकषायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥

वैडूर्यमुक्ताशंखानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।

चूर्णाजनं प्रयुंजीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स्रोतोजाच्च चतुःषष्टिमंशास्तान्नादिभिः प्रत्येकमेकांशैर्युतानंधमूषोदर
स्थितान् ध्मापयित्वा सम्यगावर्तितं शिलायां ततोर्नतरं मधुरादिगणका-
येषु तं निषेचयेत् । पृथक् सप्त वारान् ततो वैडूर्यमुक्तानां शंखानां त्रिभि-
र्भागैर्युतमेतच्चूर्णाजनं सर्वं तिमिरघ्नं प्रयुंजीत ।

मांसीत्रिजातकायःकुंकुमनीलोत्पलाभयातुत्यैः ।

सितकाचशंखफेनकमरिचांजनपिप्पलीमधुकैः ॥ २३ ॥

चंद्रेश्विनीसनाथेसुचूर्णितैरंजयेद्युगुलमक्ष्णोः ।

तिमिरार्मरक्तराजीकंडूकाचादिशममिच्छन्-॥ २४ ॥

मांस्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चंद्रेश्विनीयुक्ते सत्यक्षियुग्ममंजयेत् तिमिरा-
दिशांतिमिच्छन् । आर्यै मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २५ ॥

मरिचसैधवयोर्द्वौ भागौ पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौ भागौ सौवीरांजनस्य
भागा नव एतच्चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् । गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीस्वरसे क्षीरमद्यवसामु च ।

पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोर्जं सप्तकृत्वो निषेचयेत् ॥ २६ ॥

तच्चूर्णितं स्थितं शंखे दृक्प्रसादनमंजनम् ।

रास्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

द्राक्षादिस्वरसेषु पृथक् पृथक् दिव्ये जले स्रोतोऽंजनं समकृत्वो नि-
षेचयेत् । तच्चूर्णीकृतं शंखे स्थितं दृष्टिप्रसादकृत् । अंजनं सर्वाक्षिरोगेषु
श्रेष्ठं विदेहपतिनिर्मितं ।

निर्दग्धं बादरांगारैस्तुत्थं चेत्यं निषेचितम् ।

क्रमादजापयः सर्पिः क्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

कार्षिकैस्ताप्यमरिचश्रोतोऽजकटुकानतैः ।

पटुरोग्रशिलापथ्याकणैलांजनफेनिकैः ॥ २९ ॥

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषांतर्ध्मातचूर्णितम् ।

हन्ति काचार्मनक्तांध्यरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ।

बादरांगारैस्तुत्थं निर्दग्धं पूर्ववत्क्रमेण छागक्षीरघृतमाक्षिके निषेचितं
तस्मान्निर्दग्धाच्च तुल्यात्पलद्वयं ताप्यादिभिः कार्षिकैर्यष्टीपलेन च युक्तं
मूषांतर्ध्मापितं चूर्णितं काचादीन् हन्ति । मुसेवितोयं भास्करश्चूर्णो वि-
शेषेण तिमिरं हन्ति । यथा रविरंधकारमित्युपमाश्लेषोलंकारः ।

त्रिंशद्भागा भुजंगस्य गंधपाषाणपंचकम् ॥ ३१ ॥

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वंगस्यैकोऽजनात्रयम् ।

अंधमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमंजनम्

तिमिरांतकरं लोके द्वितीय इव भास्करोः ॥ ३२ ॥

भुजंगस्य सीसकस्य त्रिंशद्भागा गंधपाषाणस्य पंचकं शुल्बतालकयोर्द्वौ
द्वौ भागौ वंगस्य त्रयुग एको भागः । अंजनाद्भागत्रयमंधमूषाध्मातं
विपक्वमंजनं । द्वितीयो भास्करो लोके तिमिरांतकरः । भुजंगादीनां शोधि-
तानां प्रयोगः । ननु मारितानां ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकांजिके च स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।
यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं तत्कुर्याद्भरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

तत्तुस्थं नरस्य गरुडतुल्यं नयनं कुर्यात् । कतमं यदीदं सत् । गोमूत्रा-
दिष्वनेकशः सप्तकृत्वो निषिक्तं । महर्षिणी ।

श्रेष्ठाजलं भृंगरसं सविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका नेत्रे युक्ता सांजनानंजना वा ।

तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छिल्यपैच्छं कंडूं जाड्यं रक्तराजीं च हंति ॥ ३५ ॥

यत्सीसं तप्तं तप्तं त्रिकलायाः क्वाथादिकं पृथक् पृथक् सप्तकृत्वः पा-
यितं तस्य सीसस्य शलाका इयमिति प्रथिता नयने युक्ता सहांजनानंजने
रहिता वा तैमिर्यादीन् हंति । शालिनी ।

रसेंद्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथांजनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमंजनं नयनामृतम् ॥ ३६ ॥

योगधृस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्यास्यं समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।

निर्दग्धं समघृतमंजनं च पेप्यं योगोऽयं नयनबलं करोति गार्ध्रम् ३७

पारदसीसकौ समांशौ तयोः सममंजनं षोडशांशकर्पूरयुतमिदमंजनं ति-
मिरापहं भवति । यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्य समयमृतस्यास्यं मुखं
गोशकृद्भिर्गोमयकरीषैर्निर्दग्धं भस्मसात्कृतं तस्य समंजनं श्रोतोर्जं स-
मघृतं समभागं पेप्यं चूर्णयितव्यं । अयं योगो नयनयोर्बलं गार्ध्रं गृध्रतुल्यं
करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमंजनमनिसृतधूमम् ।

चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३८ ॥

कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमंजनमनिसृतधूमं दग्धं मांसीपत्रविमि-
श्रितं चूर्णितमुपयुक्तं सच्चक्षुर्भिन्नतारमपि रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन श-
क्त्यतिशयमस्याह । ननु भिन्नतारस्य कथंचिद्रक्षणं स्यात् । अन्यत्राप्येवं
विधो न्यायोयमनुसरणीयः । स्वागतावृत्तम् ।

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।
 क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥
 तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
 अंघस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकांश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् ।
 तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीतेन कुक्कुटं पुष्णीयात् । तस्य कुक्कु-
 टस्य पुरीषेणाधोप्यंजनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।
 रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीरांजनमियं रसक्रिया द्रागेवांधानां
 दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।
 क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विड्माक्षिकादूर्ध्वं कर्षं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्षः ।
 एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसंज्ञमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्या ।
 अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।
 छाययैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ४३

अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिका छाययैव परिशुष्का न चातपेन तिमि-
 राणि लघु नाशयन्ति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
 षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंद्दूर्हता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः । षण्माक्षि-
 क इति कोर्थः । कीदृशः समासः । ब्रूमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया

तत्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते । षट्पूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः । तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते । गीतिरार्या ।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्रोतोर्जनं ताम्रमयः सशंखम् ।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णांजनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

रत्नादिभिश्च चूर्णांजनं । रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि । लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं । केचित्तु लोहितं कुकुममाहुः । एतच्चूर्णांजन-
मशेषदृष्टिरोगहरं । उपजातिः ।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः ।
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

तिलतैलमक्षतैलं च समांशं मार्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः काथ इत्या-
यसः पात्रे विपक्वं दृष्टेर्बलमेतन्नस्यं करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।
उपाचरेदंजनमूर्द्धबस्तिबस्तिक्रियातर्पणलेपसैकैः ॥ ४७ ॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेन नेत्ररोगिणमुपक्रमेत् । मूर्द्धबस्ति-
गंडूषादिविध्युक्तः । बस्तिर्बस्तिविध्युक्तः । उपजातिवृत्तं ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

इदमनंतराभिहितं सामान्यं चिकित्सितमतोनंतरं प्रतिदोषं साधनं शृणु ।
किं तदित्याह ।

वातजे तिभिरे तत्र दशमूलांभसा घृतम् ॥ ४८ ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।
त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥
एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

तेषु तिमिरादिषु वातोत्थे तिभिरे दशमूलकाथेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे
६७

कृष्णं सर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।
 क्षीरकुंभे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वाथ मंथयेत् ॥ ३९ ॥
 तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।
 अंधस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमंजनात् ॥ ४० ॥

क्षीरकुंभे कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकांश्चतुरस्त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् ।
 तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत् तेन नवनीतेन कुक्कुटं पुष्णीयात् । तस्य कुक्कु-
 टस्य पुरीषेणाधोप्यंजनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शंखः कतकात् फलमंजनम् ।
 रसक्रियेयमचिरादंधानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

कृष्णसर्पस्य वसा शंखकतकफलसौवीरांजनमियं रसक्रिया द्रागेवाधानां
 दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्द्धपिचुस्ताप्यात्तुत्थार्द्धपलं पिचुर्यष्ट्याः ।
 क्षीरार्द्धदग्धमंजनमप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

दश मरिचानि विट्माक्षिकादूर्ध्वं कर्षं तुत्थात्पलं मधुयष्टिकायाः कर्षः ।
 एतत्सर्वं क्षीरार्द्धं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसंज्ञमंजनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्याः ।
 अक्षबीजमरिचामलकत्वक् तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।
 छाद्यैव गुटिकाः परिशुष्का नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ४३

अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिका छाद्यैव परिशुष्का न चातपेन तिमि-
 राणि लघु नाशयन्ति । स्वागतावृत्तं ।

मरिचामलकजलोद्भवतुत्थांजनताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।
 षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरार्मक्लेदकाचकंद्दूर्हता ॥ ४४ ॥

मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरादिघ्नः । षण्माक्षि-
 क इति कोर्थः । कीदृशः समासः । ब्रूमः । माक्षिकशब्देनादिलोपाख्याया

तत्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते । षट्पूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः । तेनास्मिन् योगे षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते । गीतिरार्या ।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं स्त्रोतोजनं ताम्रमयः सशंखम् ।
कुचंदनं लोहितगैरिकं च चूर्णाजनं सर्वदृगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

रत्नादिभिश्च चूर्णाजनं । रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि यथालाभं ग्राह्याणि ।
लोहितगैरिकं लोहितं गैरिकं । केचित्तु लोहितं कुकुममाहुः । एतच्चूर्णाजन-
मशेषदृष्टिरोगहरं । उपजातिः ।

तिलतैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोसनाच्च निर्यूहः ।
आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्बलं नस्यम् ॥ ४६ ॥

तिलतैलमक्षतैलं च समांशं मार्कवस्वरसोसनाच्च निर्यूहः काथ इत्या-
यसः पात्रे विपक्वं दृष्टेर्बलमेतन्नस्यं करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं स्नेहास्त्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।
उपाचरेदंजनमूर्द्धबस्तिबस्तिक्रियातर्पणलेपसेकैः ॥ ४७ ॥

दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेनं नेत्ररोगिणमुपक्रमेत् । मूर्द्धबस्ति-
गंडूषादिविध्युक्तः । बस्तिर्बस्तिविध्युक्तः । उपजातिवृत्तं ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषमतः शृणु ।

इदमनंतराभिहितं सामान्यं चिकित्सितमतोनंतरं प्रतिदोषं साधनं शृणु ।
किं तदित्याह ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलांभसा घृतम् ॥ ४८ ॥
क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ।
त्रिफलापंचमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ॥ ४९ ॥
एरंडतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ।

तेषु तिमिरादिषु वातोत्थे तिमिरे दशमूलकाथेन घृतं क्षीरे चतुर्गुणे
६७

त्रिफलाकल्कपक्वं पिबेत् । अनंतरं त्रिफलापंचमूलानां काथं क्षीरेण संयुत-
मेरुतैलान्वितं विरेचनं योजयेत् ।

समूलजालजीवंतीतुलां द्रोणेभसः पचेत् ॥ ५० ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिस्तैलप्रस्थं पयः समे ।

बलात्रितयजीवंतीवरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ५१ ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजन्तुजान् ॥ ५२ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद् दृगामयान् ।

केशास्यकंधरास्कंधपुष्टिलावण्यकांतिदम् ॥ ५३ ॥

मूलजालयुताया जीवंत्याः पलशतं जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् जलेऽ-
ष्टभागशेषे क्षीरतुल्यं तैलप्रस्थं बलात्रयादिभिः पलोन्मितैर्मधुयष्टिकाप-
लैश्चतुर्भिर्लोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभांड एव मासं स्थितं तन्नस्येनोर्ध्वज-
न्तुजान् रोगान् हन्ति । विशेषेण दृष्ट्याश्रयान् वातपित्तरोगान्निराकरोति ।
केशादिषु पुष्टिलावण्यकांतिकरम् ।

सितैरंडजटासिंहीफलदारुवचानतैः ।

घोषया बिल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्यतम् ॥ ५४ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजन्तून्वातश्लेष्मामयार्तिजित् ।

शुक्लैरंडमूलादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं नस्येन सर्वजन्तूर्ध्वरोगादिजित् ।

वसांजने च वैय्याघ्री वाराही वा प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

गृध्राहिकुकुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ।

वैयाघ्री वाराही वा वसांजने शस्यते । गृध्रसर्पकुकुटोत्था वा वसा
पृथङ् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यंजने च स्रोतोऽं रसक्षीरघृते क्रमात् ॥ ५६ ॥

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ।

प्रत्यंजनं च स्रोतोऽंजनं मांसरसादिषु क्रमेण निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं । एत-
च्च परं तिमिरहरं ।

नचेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ ५७ ॥

यद्येवं तिमिरं न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत् कुर्यात् ।

शताब्हाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ।

प्रपौडरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५८ ॥

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

शताब्हादिभिर्धृतमष्टगुणक्षीरं पक्वं श्रेष्ठं तर्पणम् ।

मेदसस्तद्भक्षेयाद्दुग्धसिद्धात् खजाहतात् ॥ ५९ ॥

उत्पृथुतं साधितं तेजो मधुकोशीरचंदनैः ।

तथैव कृष्णहरिणान् मेदसो दुग्धे सिद्धात् खजेनालोडितात् तेज उत्पृथ्य
मधुकोशीरचंदनैः सह पक्वं तर्पणमुत्तमम् ।

श्वविच्छल्यकगोधानां दक्षतित्तिरबर्हिणाम् ॥ ६० ॥

एथक् पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ।

श्वविदादीनां पृथगनेनैव विधिना वसां कल्पयेत् ।

प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

पुटपाकं प्रसादनं स्नेहनं च तर्पणपुटपाकविध्युक्तं प्रयोजयेत् ।

वातपीनसवच्चात्र निरूहं सानुवासनम् ।

अत्र च वातजे तिमिरे पीनस इव निरूहमनुवासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ॥ ६२ ॥

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ।

पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेण च पक्वं सर्पिः पाययित्वा ततः
स्निग्धस्य सतः शिरां व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समाक्षिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युंज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युंज्यात् ।

सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचंदनैः ॥ ६४ ॥

वर्तिः शस्त्रांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनेः ।

सनागपुष्पकपूरयष्ट्यावहस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्वर्तिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं
शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककपूरम् ।

पंचाशं पंचाशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्क्रियत्प्रमाणमित्याह । पंचाशमित्या-
दि । तदेवं पंच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्या शृंग्यामलकानां भागा-
स्त्रयः । स्फटिककपूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिर-
घ्नम् । गीतिरायैयम् ।

नस्यं चाज्यं सृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्वं नस्ये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्वाथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥

विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।

क्वाथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभनिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्थतिमिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः शिरां विध्येत् । विरे-
चनं च पूगादिभिः क्वाथं दद्यात् ।

ह्रीवैरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।

द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥

ह्रीवैरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलकाथे तैलं पक्वं नावनं हितं ।

शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।

दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥

कृष्णलोहरजोव्योषसैधवत्रिफलांजनैः ।

शंखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येयं वर्तिहिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शशागोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥

श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनकम् ।

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दंता एषामेव लालाटं ललाटे भवमस्थि तथा श्वेतगोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुक्ले हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे तिभिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयाष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं तिमिरं नश्यति ।

संसर्गसंन्निपातोत्थे यथा दोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे सन्निपाते तिभिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितं कुर्यात् ।

सित्थं मधूककृमिजिन् मरिचामरदारुभिः ।

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

पित्तजे तिमिरे जीवनीयैः फलत्रिकेण च पक्वं सर्पिः पाययित्वा ततः
स्निग्धस्य सतः शिरां व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ॥ ६३ ॥

शर्करादिभिः समाप्तिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्द्धसु ।

नेत्रास्यशिरस्सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यात् ।

सारिवापद्मकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ॥ ६४ ॥

वर्तिः शस्त्रांजने चूर्णस्तथा पत्रोत्पलांजनैः ।

सनागपुष्पकपूरयष्ट्याहस्वर्णगैरिकैः ॥ ६५ ॥

सारिवादिभिर्वर्तिरंजने शस्ता । तथा पत्रादिभिः सनागपुष्पादिभिरंजनं
शस्तम् ।

सौवीरांजनतुत्थकशृंगीधात्रीफलस्फटिककपूरम् ।

पंचाशं पंचाशं त्र्यंशमथैकांशमंजनं तिमिरघ्नम् ॥ ६६ ॥

सौवीरांजनादिकमंजनं शस्तं । कियत्क्रियत्प्रमाणमित्याह । पंचांशमित्या-
दि । तदेवं पंच भागाः सौवीरांजनस्य पंचैव तुत्थकस्य शृंग्यामलकानां भागा-
स्त्रयः । स्फटिककपूरस्य भाग एकः । इति स्थितम् । एवमेतदंजनं तिमिर-
हत् । गीतिरायैयम् ।

नस्यं चाज्यं सृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ।

क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्यं घृतं पक्वं नस्ये श्रेष्ठम् ।

श्लेष्मोद्भवे मृताक्काथवराकणसृतं घृतम् ॥ ६७ ॥

विध्येच्छिरां पीतवतो दद्याच्चानु विरेचनम् ।

क्वाथं पूगाभयाशुंठीकृष्णाकुंभानिकुंभजम् ॥ ६८ ॥

श्लेष्मोत्थतिमिरेऽमृतादिभिः पक्वं घृतं पीतवतः शिरां विध्येत् । विरे-
चनं च पूगादिभिः क्वाथं दद्यात् ।

हीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ।

द्विपंचमूलनिर्यूहे तैलं पक्वं च नावनम् ॥ ६९ ॥

हीवेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपंचमूलकाथे तैलं पक्वं नावनं हितं ।

शंखप्रियंगुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ।

दृग्वैमल्याय विमला वर्तिः स्यात्कोकिला पुनः ॥ ७० ॥

कृष्णलोहरजोव्योषसैधवत्रिफलांजनैः ।

शंखादिभिर्दृग्वैमल्याय विमलाख्येयं वर्तिहिता स्यात् । कृष्णलोहादिभिः कोकिलाख्या वर्तिः ।

शरागोखरसिंहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ॥ ७१ ॥

श्वेतगोवालमरिचशंखचंदनफेनकम् ।

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्यां वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ॥ ७२ ॥

शशादिजा द्विजा दंता एषामेव लालाटं ललाटे भवमस्थि तथा श्वेतगोवालादीनि स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टानि वर्तिस्तिमिरशुक्ले हरेदित्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ।

रक्तजे तिभिरे पित्तवदुपक्रमः शीतवीर्यैः शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयष्टिभिः शंखताम्रहिमपद्मपद्मकैः ॥ ७३ ॥

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितैरस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ।

द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थं तिमिरं नश्यति ।

संसर्गसंन्निपातोत्थे यथा दोषोदयां क्रियाम् ॥ ७४ ॥

संसर्गजे सन्निपाते तिभिरे यथादोषोद्रेकं चिकित्सितं कुर्यात् ।

सिद्धं मधूककृमिजिन् मरिचामरदारुभिः ।

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्लेपो मुखस्य च ॥ ७५ ॥

मधूकादिभिः सक्षीरं तैलं सिद्धं नावनं हितं । मधूकादिभिरेव जलेन
पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

नतनीलोत्पलानंतायष्ट्यावहसुनिषण्णकैः ।

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ॥ ७६ ॥

नतादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्यूहचूर्णितं कणसैधवम् ।

तच्छुतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत् ॥ ७७ ॥

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिभिरेऽजनम् ।

उशीरकाथे पिप्पलीसैधवं रजीकृतं दद्यात् । तच्च घृतं सद् घृतान्वितं पुनः
पचेत् । घने चास्मिन् शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । एतच्च सर्वोत्थातिभिरे हितमं-
जनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ॥ ७८ ॥

स्रोतोजांजनयुक्तानि बहृत्यंभसि वासयेत् ।

मासं विंशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ॥ ७९ ॥

समेषशृंगीपुष्पाणि सयष्ट्यावहानि तानि तु ।

चूर्णितान्यंजनं श्रेष्ठं तिभिरे सन्निपातिके ॥ ८० ॥

रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोऽंजनयुक्तानि जले बह-
ति मासं विंशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः पश्चादुद्धृत्य शोषयेत् । तानि
च मेषशृंगीपुष्पैर्युक्तानि मधूकेन च चूर्णितानि सन्निपातिके तिभिरेऽंजनश्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्ता शिरां यंत्रनिपीडिताः ।

आध्याय स्युर्मला दद्याच्छ्राव्ये रक्ते जलौकसः ॥ ८१ ॥

काचेऽप्येषा पूर्वोदिता क्रिया शिरां हित्वा । यंत्रेत्यादि । शिरोपयो-
गियंत्रनिपीडिता मला आध्याय यतः स्युः । स्त्राव्ये तु रक्ते जलौकसो
दद्यात् ।

गुडः फेनोजनं कृष्णा मरिचं कुंकुमाद्रजः ।

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमंजनम् ॥ ८२ ॥

गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेयं काचयापनमंजनम् ।

नकुलाधि त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ।

नकुलाधि त्रिदोषजे तिमिरे विहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रियाघृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्भुतैः ॥ ८३ ॥

ताक्ष्यगैरिकतालीसैर्निशाध्ये हितमंजनम् ।

घृतादिद्रुतै रसाजनादिभिर्निशाध्ये रसक्रिया हितमंजनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यांध्यांजनमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

दध्ना विघृष्टं मरिचं रात्र्यांध्येऽजनं श्रेष्ठम् ।

करंजिकोत्पलस्वर्णगैरिकांभोजकेसरैः ।

पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषाध्यनाशिनी ॥ ८५ ॥

करंजिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्ताध्यहृत् ।

अजामूत्रेण वा कौंतीकृष्णास्त्रोतोजसैधवैः ।

अजामूत्रेण पिष्टैः कौंत्यादिभिर्वा वर्तिर्निशाध्यघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिफलालमनःशिलाः ॥ ८६ ॥

सफेनाश्छागदुग्धेन रात्र्यंध्ये वर्तयो हिताः ।

कालानुसार्यादयोऽजाक्षीरेण पिष्टा वर्तयो निशाध्ये हिताः ।

सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्यचेत् ॥ ८७ ॥

ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशाध्ये श्रेष्ठमंजनम् ।

पिप्पलीर्यकृन्मध्ये सन्निवेश्यादहन् पचेत् । ततः पिप्पल्यः शुष्का मधु-
घृष्टा रात्र्यंध्ये परमंजनम् ।

खादेच्च छीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ॥ ८८ ॥

माहिषे च झीहयकृती तैलसर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ।

तथातिमुक्तकैरंडशेफाल्यभिरुजानि च ॥ ८९ ॥

भृष्टं घृतं कुंभयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ।

जीवन्त्याः पल्लवानि सर्पिषा पक्वानि भुंजीत । तथाऽतिमुक्तकादीनि
पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तिपत्रैः सर्पिः सिद्धं पाने च पूजितं ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ॥ ९० ॥

स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ।

अम्लपित्तोष्णैर्विदाहो विदग्धश्चाम्लपित्तोष्णविदाहो धूमराख्यश्चाम्लपि-
त्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र धूमराख्यः शोक्ज्वरादीत्यादिलक्षणः । भृ-
शमम्लाशतादित्यादिनाम्लविदग्धा भवेत्पित्तविदग्धाख्येति पित्तविदग्धा ।
उष्णतप्तस्येत्यादिना उष्णविदग्धेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णैर्विदा-
हेऽति पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं स्निग्धं शीतैर्विशोधयेत् । शीतैश्च सर्वतो लेपयेत् ।

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यते जनम् ॥ ९१ ॥

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ।

गोशकृदादिभिर्विपक्वमंजनं शस्यते । स्वर्णगैरिकादीनां चूर्णैरावापो य-
स्यां ता एवंविधा रसक्रिया वा शस्यते ।

मेदाशावरकानंतामंजिष्ठादार्विद्यष्टिभिः ॥ ९२ ॥

क्षीराष्टांशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ।

मेदादिभिः क्षीराष्टांशं घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं हितं ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति शिराव्यधः ॥ ९३ ॥

क्षीराद्भवं तत्सर्पिस्तर्पणं हितं । एवमशाम्यति शिराव्यधः कार्यः ।

चिंताभिघातभीशोकरौक्ष्यात् सोत्कटकासनात् ।

विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ॥ ९४ ॥

विदग्धाहारवमनात्क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ।

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगवत् ॥ ९५ ॥

चित्तादिभिरतिमिरवानपि तिमिररोगवत्पश्येत् ।

यथास्वं तत्र युञ्जीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ।

तस्मिंश्च तिमिररोगीसदृशदर्शने यथायोगं दोषदृष्यदेशादीन् वीक्ष्यौषधं
प्रयुञ्जीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादिविलोकनेनोपहतेक्षणस्य ।

संतर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं तथाञ्जनं हेमघृतेन घृष्टम् ९६

सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि संतर्पणं कार्यं ।
आदिशब्देनातिसूक्ष्मातिभासुरादिपरिग्रहः । सुवर्णं च घृतेन घृष्टमञ्जनं हितम् ।

चक्षूरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै

र्यत्नः कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिदिवानां

पुंसां मंधानां विद्यमानेऽपि विज्ञे ॥ ९७ ॥

नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषित्वं । यस्मादंधानां
तुल्यरात्रिदिवानां पुंसां विद्यमानेऽपि धने लोकएव निरर्थकः स्यात् । रात्रि-
दिवशब्दोत्रऽचतुरादिसूत्रे निपातितः । वैश्वदेवी वृत्तं ।

त्रिफला रुधिरश्रुतिर्विशुद्धिर्मनसो निर्दृष्टिरञ्जनं च नस्यम् ।

शकुनासनतासपादपूजा घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९८ ॥

त्रिफलादिकं सदैव सर्वकालं नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशानात्सदानिवृत्तिर्भृशभास्वच्चलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।

मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत् परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसां ॥ ९९ ॥

अहिताहारात्सततं निवृत्तिः । अतिभासुरायालोकनाच्चोपरतिरित्येत-
न्निमिनाम्ना मुनिना परमं नृणां नयनस्य रक्षणमुदितं । औपच्छंदसिकं वृत्तं

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिंगनाशस्तिमिरप्रतिषेधात्पृथगुच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् ।

अथातो लिंगनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विध्येत्सुजातं निःप्रेक्षं लिंगनाशं कफोद्भवम् ।

आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

सुजातं सुष्ठु घनीभूतं लिंगनाशं निःप्रेक्षं कफोद्भवं विध्येत् । शेषास्तु
लिंगनाशा असाध्या इति न तान् विध्येत् । तथाऽऽवर्तक्यादिभिर्विषयमा-
णैः षड्भिरुपद्रवैर्विवर्जितं सुजातं । कस्माद्विध्येदित्याह ।

सोऽसंजातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।

शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥

करोति वेदनां तीव्रां दृष्टिं च स्थगयेत्पुनः ।

श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोन्यैः सोपद्रवैश्चिरात् ॥ ३ ॥

स लिंगनाशो यस्मादसंजातो विषमो न समसंस्थानः । तथा दधिमस्तुस-
दृशस्तथा तनुर्नघनः शलाकयाऽवकृष्टोऽपि सन् पुनरूर्ध्वं प्रवर्तते । तीव्रां
रुजं करोति । पुनरपि कृतव्यधोऽपि सन् भूयोऽपि दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्म-
लैराहारैराशु पूर्यते । सोपरैश्च श्लेष्मलैराहारैः सोपद्रवैश्चिरात्पूर्यते ।

श्लेष्मिको लिंगनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।

तस्यान्यदोषाभिभावाद् भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

यस्माच्छैष्मिको लिंगनाशः श्लेष्मणश्च शुक्लत्वाच्छुक्लः । तस्य लिंगना-
शस्यान्यदोषेण वातादिनाऽभिभवादानीलता भवति गदः ।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तक्यरुणा सिता ।

तत्र तेष्वावर्तक्यादिषु मध्य आवर्तकी दृष्टिरावर्तवच्चला तथाऽरुणाऽ-
सिता च स्यात् ।

शर्करार्कपयोलेशनिचितेव घनाति च ॥ ५ ॥

शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेव तथातिघना स्यात् ।

राजीमतीदृङ्निचिताशालिशूकाभराजिभिः ।

राजीमती दृष्टिः शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता स्यात् ।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक्छिन्नांशुका स्मृता ॥ ६ ॥

विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नांशुका दृष्टिः स्मृता ।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चंद्रकी चंद्रकाकृतिः ।

चंद्रकी दृष्टिः कांस्यतुल्यच्छाया चंद्रकाकारा स्यात् ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

छत्राभाऽनेकवर्णा छत्रकी नाम नीलिका स्यात् ।

न विध्येदशिरार्हाणां न दृक्पीनसकांसिनाम् ।

नाजीर्णाभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

अशिरार्हादीनां नराणां लिंगनाशं न विध्येत् ।

अथ साधारणे काले शुद्धसंभोजितात्मनः ।

देशे प्रकारे पूर्वाण्हे भिषग् जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यंत्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अंगुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वनासां प्रेक्षमाणस्य निष्कंपं मूर्ध्नि धारिते ।
 कृष्णादर्धांगुलं मुक्ता तदर्द्धार्द्धमपांगतः ॥ ११ ॥
 तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्द्धमामंथयन्निव ॥ १२ ॥
 सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चेतरेत् ।
 विध्येत्

अथेति मंगलार्थः । कृतमंगलस्य शुद्धस्य तथा संभोजितात्मन आतुरस्य साधारणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाण्डे जानुतुल्यासनस्थितो वैद्य आतुरस्य यंत्रितोपविष्टस्य तथा स्विन्नेऽक्षिणी यस्य तस्य स्विन्नाक्षस्य कैर्मुखवायुभिस्तथांगुष्ठेन मलिते नयने सति दृष्टौ मलमुष्णतमुद्रतं दृष्ट्वा स्वां नासिकां वीक्ष्यमाणस्य मूर्ध्नि निष्कंपधारिते सति कृष्णमंडलादर्धांगुलं हित्वाऽपांगाच्चांगुलचतुर्भागं मुक्ता तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः शलाकां निश्चलां यथा भवति तथा धृतां दैवच्छिद्रस्य पार्श्वे नयेत् । ऊर्ध्वमालोडयन्निव सव्यं नेत्रं दक्षिणकरेण वामेन च हस्तेन दक्षिणमक्षि विध्येत् ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुक्चांबुलवच्छ्रुतिः ॥ १३ ॥

सांत्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमंडलम् ॥ १४ ॥
 अबाधमानः शनकैर्नासां प्रतिनुदंस्ततः ।
 उच्छिन्नचनान्नापहरेद्दृष्टिमंडलगं कफम् ॥ १५ ॥
 स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षिबाह्यतः ॥
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
 धृतांशुतं पिबुं दत्त्वा बध्वाक्षं शाययेत्ततः ।
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽरुग् जललवस्य च श्रुतिः स्यात् ।

सांत्वयन् रोगिणमनुपश्वात्नेत्रं स्तन्येनासेचयेत् । ततोऽनंतरं शलाकाया अग्रेण दृष्टिमंडलं निलिखेत् । कथमपीडयन् । तथा शनैर्नासां प्रतिकफं नुदन् । तत उच्छिद्यनाच्च दृष्टिमंडलगं कफं हरेत् । दोषे चले स्थिरे वा सत्यक्षि-
बाह्यतोतिस्वेदयेत् । अनंतरं रूपेषु वस्तुषु दृष्टेषु सत्सु शनैः शलाकामा-
कर्षेत । ततो घृताप्लुतं पिचुं दत्त्वा पाट्टिकया बध्वाक्षं विद्धादन्येन पार्श्वेन
शाययेत् । द्वयोरक्ष्णोर्व्यधे सति तमुत्तानं निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पादं
हिते रतं शाययेत् ।

क्षवथुं कासमुद्गारं ष्ठीवनं पानमभसः ॥ १८ ॥

अधोमुखस्थितिं स्नानं दंतधावनभक्षणम् ।

सप्ताहं नाचरेत्स्नेहपीतवच्चात्र यंत्रणा ॥ १९ ॥

क्षवधादीन् सप्ताहं नाचरेत् । अत्र च स्नेहपीत इव यंत्रणा ।

शक्तितो लंघयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योषामलकं वाट्यमश्रीयत्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

विलेपिं वा त्र्यहाच्चास्य क्वाथैर्मुक्ताक्षि सेचयेत् ।

वातघ्नैः सप्तमे त्वन्हि सर्वथैवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

शक्तयनुसारेण च तं लंघयेत् । पीडायां सत्यां कोष्णेन घृतेन सेको
हितः । यथा व्योषामलकयुक्तं वाट्यं द्रवं सघृतं त्र्यहं भुञ्जीत । विलेपिकां
च । त्र्यहादनंतरं नयनं मुक्ता क्वाथैर्वीतघ्नैः सेचयेत् । सप्तमे तु दिने सर्व-
थैवाक्षि मोचयेत् ।

यंत्रणामनुरुध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

दृष्टेश्च यंत्रणा कुर्यात् । अतिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षेतेत्यर्थः स्थैर्यला-
भो यावदक्षिण स्यात् । स्थिरीभूतायामपि दृशि सूक्ष्माणि रूपाणि भासु-
राणि च सहसा नावलोकयेत् ।

शोफरागरुजादीनामधिमंथस्य चोद्भवः ।

अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिमंथस्य चोद्भूतिः । तां-
श्च यथायोगमुपाचरेदुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥

दूर्वादयः सघृताः कल्किता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुग्रागशमाय ।

ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुंगरसाद्भुताः ।

पयस्यासारिवानन्तामंजिष्टामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥

अजाक्षीरयुतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

तिलाः सर्षपयुक्ता बीजपूररसाद्भुताः पूर्वगुणाः । पयस्यादिभिश्छागक्षी-
रान्वितैः सुखोष्णो लेपः परं सुखकृत् ।

रोध्रसैधवमृद्धीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥

सृतमाश्वोतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

रोध्रादिभिरजाक्षीरं सृतमाश्वोतने योज्यं रुजादिहृत् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

मधुकादिभिर्वा श्रुतमजाक्षीरमाश्वोतनं हितं । वातघ्नशृते क्षीरे चतुर्गुणे
सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ।

शिरां तथानुपशमे स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।

मंथोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यधे रूढेज्जनं मृदु ॥ २९ ॥

एवमप्यनुपशातौ लिग्धस्विन्नस्य शिरां मोक्षयेत् । मन्थोक्तं चोपक्रमं
युञ्जीत । व्यधे रूढे सति मृदंजनं हितं ।

आढकीमूलमरिचहरितालरसांजनैः ।

विद्धेऽक्षिणं सगुडा वर्तियोज्या दिव्यांबुपेषिता ॥ ३० ॥

आढक्यादिभिः सगुडा वर्तिर्दिव्यांबुपिष्टा विद्वनयने योज्या ।

जातीशरीषधवमेषविषाणपुष्पवैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
आजेन ताम्रममुना प्रतनु प्रदिग्धं सप्ताहतः पुनरिदं पयसैव पिष्टं ३१
पिंडांजनं हितमनातपशुष्कमक्षिणं विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

जात्यादिकमजाक्षीरेण श्लक्ष्णं पिष्टमेतेन च ताम्रं प्रतनु प्रदिग्धं सप्ता-
हात्युनरजाक्षीरेण पिष्टं पिंडांजनं छायाशुष्कं विद्धे नयने प्रसादजननं
हितं । दृष्टेश्च बलकृत् ।

श्रोतोजविद्रुमशिलांबुधिफेनतीक्ष्णैरस्यैवतुल्यमुदितंगुणकल्पनाभिः २

श्रोतोजादिभिरजाक्षीरपिष्टैः पिंडांजनं पूर्ववदिति । वसंततिलकं वृत्तं ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायामुत्तरस्थाने लिङ्गनाशप्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ .

पंचदशोऽध्यायः ।

अधुना क्रमप्राप्तं सर्वाक्षिरोगविज्ञानं वक्ति ।

अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ॥

वातेन नेत्रेऽभिष्यंदे नासानाहोऽल्पशोफता ।

शंखाक्षिभ्रूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥

शुष्काल्पादूषिकाशीतमच्छमश्रुचलारुजः ।

निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जंतूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥

अक्ष्याध्मातमिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचितम् ।

स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं

नेत्रे वातेनाभिषण्णे नासानाह इत्यादिना लिंगनिर्देशः । स्निग्धैश्चोप-
शमनं सुखमित्युपशयनिर्देशः ।

सोभिष्यंद उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमंथो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।

अरण्येव च मथ्यंते ललाटाक्षिभ्रुवादयः ॥ ४ ॥

वाताभिष्यंदो मोहादुपेक्षितोऽधिमंथो भवेत् । तत्राधिमंथे कर्णना-
दादिकं स्यात् । अरणिशब्दः पुंस्त्रीलिंगः ।

हताधिमंथः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायंते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

अधिमंथोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमंथो भवेत् । तेन हताधिमंथेना-
नेकरूपा वेदना जायंते । व्रणश्च दृष्टौ दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिशंखतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेत् ।

व्यथां तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥

संकोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतो वातसंज्ञितः ।

मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रां व्यथां प्रवर्तयेत् । नयनं संकोचयति ।
किंभूतं । पैच्छिल्यरागशोफरहितं । तथा पर्यश्रु । स अन्यतो वातसंज्ञितः ।

तद्वन्नेत्रं भवेज्जिह्वमूनं वातविपर्यये ॥ ७ ॥

तद्वदन्यतो वात इव जिह्वं नेत्रमूनं हीनं वातविपर्यये स्यात् ।

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः ।

अंतःक्लेदोऽश्रुपीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

दाह इत्यादिपित्ताभिष्यंदलक्षणम् ।

ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडसमप्रभम् ॥ ९ ॥

अधिमंथे भवेन्नेत्रं

अधिमंथे ज्वलदंगारकीर्णाभं यकृत्पिंडतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यंदे तु कफसंभवे ।

जाड्यं शोफो महान् कंडूर्निद्रान्नानभिनंदनम् ॥ १० ॥

सांद्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावदूषिकाश्रुता ।

अधिमंथे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमंडलम् ॥ ११ ॥

प्रसेको नासिकाध्मानं पांशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

कफजे त्वभिष्यंदे जाड्यादिकं स्यात् । अधिमंथे कृष्णमंडलं नतं शुक्लमंडलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूषीकशुक्लमंडलदर्शनम् ॥ १२ ॥

रक्तस्यंदेन नयनं सपित्तस्यंदलक्षणम् ।

रक्तस्यंदेन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यंदलक्षणं च ।

मंथेऽक्षि ताम्रपर्यंतमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥

रागेण बंधूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।

असृङ् निमग्नारिष्टाभं कृष्णमग्न्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

मंथे सति ताम्रपर्यंतं तथोत्पाटनेन समानरुग् यस्य तदेवं भूतं नयनं स्यात् । बंधूकपुष्पतुल्यरागं । तथा ताम्यति स्पर्शनाक्षमं । लोहितनिमग्ननिर्वाभं । कृष्णं पावकसदृशं दर्शनं स्यात् ।

अधिमंथा यथा स्वं च सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः ।

शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुक्कराः ॥ १५ ॥

६२

अधिमंथाश्च यथास्वं सर्वे स्यंदाधिकव्यथाः शंखदंतकपोलेषु कपाले चातिरुकराः ।

वातपित्तोत्तरं घर्षतोदभेदोपदेहवत् ।

रूक्षदारुणवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलनमीलनम् ॥ १६ ॥

विकूर्णनं विशुष्कत्वं शीतेच्छा शूलपाकवत् ।

उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

वातपित्तोत्तरं नेत्रं घर्षादिमत् स्यात् । तथा रूक्षे दारुणे च वर्त्मनी यस्मिंस्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यस्मिंस्तथाक्षिसंकोचनं शुष्कत्वं तथा शीतेच्छा शूलपाकेन युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यान्निभिर्मलैः ॥ १७ ॥

सरक्तैस्तत्र शोफोतिरुग्दाहष्ठीवनादिमान् ।

पकोदुंबरसंकाशं जायते शुक्लमंडलम् ॥ १८ ॥

अश्रूष्णशीतविशदपिच्छलाच्छघनं मुहुः ।

त्रिभिर्मलैर्दोषैर्वातादिभिः सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र सशोफे शोफोऽतिरुग् दाहः ष्ठीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लं मंडलं पकोदुंबरसंकाशं जायते । अश्रु च मुहुरुष्णं मुहुः शीतमित्यादि घनं च ।

अल्पशोफेऽल्पशोफस्तु पाकोन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरंजः कलुषाश्रुता ।

कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्लेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्रानवस्थिताः ।

पाक इति पाकशब्देनाक्षिपाकात्ययउपलक्षते । आद्यंतलोपाख्यया तंत्रयुक्त्याऽक्षिपाकात्ययाख्यो रोगो भवति । तथा किंभूतः । तथा तेन प्रकारेण पुरैः शुष्कपाकाक्षिपाकोक्तैर्लक्षणैरुपलक्षितः स्यात् । तस्मिन्न-

क्षिपाकात्यये शोफः संरंभः क्लृषाश्रुता भवति । तथा कृष्णमंडलं
कफोपदिग्धं स्यात् । शुक्लमंडलं प्रक्लेदरागमुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्श-
नस्य संरोधो वेदनाश्वलाः स्युः । अम्लोषितं लक्षयति ।

अन्नसारोम्लतां नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥

शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अम्लोषितोऽयम्

पित्तरक्तोल्बणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्वं नीतः शिराभिर्नेत्रमारूढः सन् श्या-
वलोहितं नयनं करोति तथा शोफादियुतं । भृशं चास्पष्टदर्शनं । इत्य-
यमम्लोषितः ।

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

इत्येवं षोडश सर्वगा रोगा उक्ताः । प्रकृतत्वात्सर्वनेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमंथमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

एतेषु रोगेषु मध्ये साक्षिपाकात्ययं हताधिमंथं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं सप्ताहेन श्लेष्मजातोऽधिमंथः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव २४

वातोद्भूतः पंचरात्रेण दृष्टिं हन्ति मिथ्याचारात् । मिथ्याचारादिति
सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमंथः सप्तरात्रेण दृष्टिं हन्ति । रक्तजश्चाधिमं-
थस्त्रिरात्रेण दृष्टिं हन्ति । पैत्तिकश्चाधिमंथो मिथ्याचारात्सद्य एव दृष्टिं
हन्ति । शालिनीवृत्तं ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
यामुत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अधुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते ।

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

प्राग्रूप एव स्यंदेषु तीक्ष्णगंडूषनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स्यंदेषु पूर्वरूपावस्थायां तीक्ष्णमेव गंडूषादिकमुपवासं च स्यंदवंतं कारयेत् । वातोत्थं कोपं मुक्ता ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशांत्यै विडालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसांजनयष्ट्यावहनतचंदनसैधवैः ।

सैधवं नागरं तार्क्ष्यं भृष्टं मंडेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।

मांसीपद्मककाकोलीयष्ट्यावहैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोव्हाफलिनीक्षौद्रैः कफे सर्वेस्तु सर्वजे ।

दाहादिशांत्यै विडालकं कुर्यात् । सर्वत्र स्यंदे पत्रैलादिभिः सैधवातैर्विडालकं कुर्यात् । सैधवादिघृतमंडेन भृष्टं वा पवनजे घृतभृष्टं वा रोधं योज्यं । मांस्यादिभिः पित्तरक्तयोर्विडालकं कुर्यात् । मनःशिलादिभिः कफजे । सर्वजे तु स्यंदे सर्वैः पूर्वोक्तैर्मिलितैर्विडालकं कार्यं ।

सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोव्हं द्विरष्टशाबरकम् ।

संचूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुंठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

चतुर्भागप्रमाणा मनोव्हा यस्मिन् द्विरष्टशाबरकं तेन सितमरिचस्यैकं भागं मनःशिलायाश्चतुरो भागान् रोधस्य षोडश भागान्संचूर्ण्य एतत्सूक्ष्म-वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रे सद्यः प्रकुपिते नयनेऽवगुंठनं हितम् । गीतिर्मुखचपला ।

आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः सुस्विन्नानखवितुषीकृताः कुलत्थाः।
तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनान्निशीथे नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम्॥६॥

आरण्याः कुलत्थाश्छगणरसे गोशकृद्रसे पटावबद्धाः सुस्विन्नास्तथा
नखैर्वितुषीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनात् सद्य एव नेत्राणां कोपं वि-
धमति जयति । महर्षिणीवृत्तम् ।

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोघ्रैर्मूतीससूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्तिरतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥७॥

घोषादिभिः सूक्ष्मैः श्लथवस्त्रबद्धैर्मूर्तिपोटालिकाताम्रस्थकाञ्जिकनिमग्न-
मूर्तिःपीडां नानाविधां नेत्रे धारिता जयति । इन्द्रवज्रा ।

षोडशभिः सलिलपलैः पलं तथैकं कटकटेर्याः सिद्धम् ।

सेकोष्टभागशिष्टः क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

दार्ढ्याः पलं जलपलैः षोडशभिः सृतमष्टभागशेषः सेको मधुयुतः
सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः । आर्या गीतिः ।

वातपित्तकफसन्निपातजां नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः शिश्रुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

एकदोषजां सन्निपातजां वा नयनयोर्नानाविधां पीडां शीघ्रमेक एव
शोभाञ्जनकरसः सक्षौद्रो जयति । रथोद्धता वृत्तं ।

तरुणमुरुबकपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यंदरुजं सद्यो विनिहंति सक्तुर्पिण्डिका चोष्णा ॥१०॥

एरंडस्य तरुणं पत्रं मूलं च विभिद्य संक्षुद्य छागदुग्धसिद्धं वाताभिष्यं-
दपीडां सद्य एव निहंति । दोषादिवशात्सक्तुर्पिण्डिका उष्णा वा रुजं हंति ।
आर्या गीतिः ।

आश्रोतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सहैरंडजटाबृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ ११ ॥

ऋबिरेवक्रशार्ङ्गेष्टोदुंबरत्वक्षु साधितम् ।

सांभसा पयसाजेन शूलाश्रोतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

मंजिष्टारजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलैः ।

काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

वातजेऽभिष्यंदे बिल्वादिभिरेरंडमूलादिभिः सह काथः कृतः कोष्णो हि-
तमाश्रोतनं । ऋबिरेदिषु साधितं । सजलेनाजेन पयसा उत्तमं शूलाश्रोत-
नं प्रसादनं भवेत् । ऋबिरं वालकं । वक्रं तगरं । मंजिष्टादिभिः काथः
ससितः शिशिरः सेको रक्तपित्तघ्नः ।

कसेरुयष्ट्याऽह्वरजस्तांतवे शिथिलं स्थितम् ।

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यंदेऽस्तपित्तजे ॥ १४ ॥

कसेरुकादिरजो वस्त्रे शिथिलं स्थितं दिव्यजले क्षिप्तं स्यंदे रक्तपित्तजे
हितं ।

पुंड्रयष्टीनिशामूतीश्रुताःस्तन्ये सशर्करे ।

छागदुग्धेऽथवा दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

पुंड्रादिभिर्मूतीस्त्रीक्षीरे सशर्करे श्रुता छागदुग्धे वा दाहादिहृत् ।

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरजीकृतं वसनस्थं स्तन्येन मृदितं पि-
त्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिंबवासारोध्ररसं कफे ।

कोष्णमाश्रोतनं

नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्रोतनं कोष्णं हितं ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

सान्निपातिकेऽभिष्यन्दे मिश्रैरौषधैस्तैरेवानंतरोक्तैराश्वतनं कोष्णं हितं ।

सर्पिः पुराणं पवने पित्ते शर्करयान्वितम् ।

व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

स्त्रावयेद्गुधिरं भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

पवने पुराणं घृतं हितं । पित्ते शर्करया युतं घृतं हितं । कफे व्योष-
सिद्धं घृतं । यवक्षारावचूर्णितं पीत्वा रुधिरं स्त्रावयेत् । भूयः स्निग्धं ततो
विरेचयेत् ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥

उष्णेन शूले दाहे तु पयः सर्पिर्युतैर्हिमैः ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं । शूले सति दाहे तु सति
क्षीरघृतान्वितैः शीतैः प्रलेपः कार्यः ।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युञ्ज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सितं युञ्ज्यात् ।

अयमेव विधिः सर्वो मंथादिष्वपि शस्यते ।

एष एव विधिरशेषेषु मंथादिष्वपि शस्यते ।

अशांतौ सर्वथा मंथे भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

सर्वथैवाशांतौ मंथे भ्रूवोरुपरि दाहयेत् ।

रूप्यं रूक्षेण गोदध्ना लिपेन्नीलत्वमागते ।

शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताख्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

रूप्यं गोदध्ना रूक्षेण लिपेत् । तस्मिन् दधि नीलत्वमागते शुष्के च
मस्तुना वर्तिर्वाताक्षिरोगनाशिनी ।

सुमनः कोरका शंखस्त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

सुमनःकलिकादयोवर्तिदिव्येन जलेन पिष्टा पित्तरक्तवत् ।

सैधवं त्रिफला व्योषं शंखनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकसर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

सैधवादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ।

प्रपौडरीकं यष्ट्याव्हं दावीं चाष्टपलं पचेत् ।

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाजनादशपलं कर्षं च मरिचात्ततः ।

कृतश्रूणोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदसंभवान् ॥ २६ ॥

हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।

अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजां परम् ॥ २७ ॥

प्रपौडरीकादिकमष्टपलं पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः शृते घने च पुष्पाजनादश पलानि मरीचात्कर्षं च क्षिपेत् । कृतश्रूणोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यंदोत्थान् रोगादीन् हन्ति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजां परं रहस्यं ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ॥ २८ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं सैधवम् ।

शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसित्थेन घृतेन तर्पणं हितं । अणुना तैलेन नस्यं हितं । अत्र च क्षीरं कोष्णं सैधवयुतं परिषेको हितः ।

सर्पिर्युक्तं स्तन्यापिष्टमंजनं हि महौषधम् ॥ २९ ॥

वसा चानूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैधवनागरा ।

नागरं स्तन्यपिष्टं घृतान्वितमंजनं हितम् । आनूपप्राणिजाता वा वसा
किंचित्सैधवशुंठीयुता शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसंपुटे ॥ ३० ॥
दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमंजनम् ।

केशाघृताक्तान् दर्पणघृष्टान् मल्लकसंपुटे दग्ध्वा घृतभ्रष्टा लोहपात्रस्था
सा मषी श्रेष्ठमंजनम् ।

सशोके चाल्पशोके च स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ३१ ॥
रेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्काथत्रिदृत्तैः ।

सशोकेऽल्पशोके वा स्निग्धस्य शिरां विध्येत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादि-
भिर्विरेकः ।

श्वेतरोध्रं घृतभृष्टं चूर्णितं तांतवास्थितम् ॥ ३२ ॥
उष्णांबुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

श्वेतरोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं वस्त्रस्थितमुष्णांबुना मृदितं सेकः शूलह-
त्यरं ।

दार्वीप्रपौंडरीकस्य काथो वाश्चोतने हितः ॥ ३३ ॥

दार्वीप्रपौंडरीकयोश्च काथ आश्चोतने हितः ।

संधावांश्च प्रयुंजीत घर्षरागाश्रुरुघ्वरान् ।

संधावांश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुंजीत ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्तं नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
ताम्रैर्घृष्टो गव्यदध्नः सरो वा युक्तः कृष्णासैधवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥

लोहभाडे ताम्रं गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्धूपितं नेत्रे प्रयुक्तं पीडाहृत् ।
गव्यदधिसरस्तान्घृष्टः कृष्णासैधवयुक्तो नेत्रप्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ्नः
संधावः ।

शंखं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्याः पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।

नेत्रे युक्तं हन्ति संधावसंज्ञं क्षिप्रं घर्षं वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

शंखं स्तन्येन ताम्रघृष्टं शमीपत्रैर्धवैश्च घृताक्तैर्धूपितं तत्संधावसंज्ञं
नेत्रे मयुक्तं शीघ्रं घर्षं वेदनामतिदारुणां हन्ति । शालिन्यौ वृत्ते ।

उदुंबरफलं लोहघृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ॥ ३६ ॥

उदुंबरफलं लोहे स्तन्येन घृष्टं घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपितं दाहादिजित् ।

शिमुपल्लवनिर्यासः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ३७ ॥

शिमुपल्लवरसः सुघृष्टस्ताम्रसंपुटे घृतेन धूपितः शोफादीन् हन्ति ।

तिलांभसा मृत्कपालं कांस्ये घृष्टं सुधूपितम् ।

निंबपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ॥ ३८ ॥

मृत्कपालं तिलांभसा कांस्ये घृष्टं तथा निंबपत्रैर्घृताक्तैर्धूपितं नरस्य
घर्षादिजित् ।

संधावेनांजिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।

स्तन्येनाश्रोतनं कार्यं त्रिःपरं नाजयेच्च तैः ॥ ३९ ॥

संधावेन नेत्रेऽजिते विगतौषधवेदने सति स्तन्येनाश्रोतनं हितं
कार्यं । त्रीन् वारास्तैश्च संधावैः परं त्रिभ्यो वारेभ्यो नाजयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजांजनैः ।

जातीमुकुलकासीससैधवैर्मूत्रपेषितैः ॥ ४० ॥

ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ।

मूत्रेणैवानु गुटिकाः कुर्याच्छायाविशोषिताः ॥ ४१ ॥

ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकंठूविनारानाः ।

तालीसपत्रादिभिर्भूत्रपिष्टैस्तान्मालिप्य समाहं धारयेत् । ततः समाहा-
दूर्ध्वं गोमूत्रेणैव गुटिकाः कुर्यात् । ताश्च छायाविशोषिताः स्तन्यघृष्टा
वर्षादिघ्नाः ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोजाक्षीरकल्कितम् ॥ ४२ ॥

शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

व्याघ्यादिकमजाक्षीरकल्कितं शम्याफलपत्रैर्धृतान्वितैर्धूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

अम्लोषिते प्रयुंजीत पित्ताभिष्यंदसाधनम् ॥ ४३ ॥

अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभिष्यंदचिकित्सितं कार्यम् ।

• उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्त्रनिचयोत्थाः कुकूणकाः ।

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ॥ ४४ ॥

पोथक्यम्लोषितोल्पाख्यस्यंदमंथाविनानिलात् ।

एतेष्टादश पिच्छाख्या दीर्घकालानुबंधिनः ॥ ४५ ॥

चिकित्सा पृथगेतेषां स्वं स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ।

उत्क्लिष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिच्छाख्या दीर्घकालानुबंधिनः । एतेषां
पृथक् चिकित्सा यथास्वमुक्ता । अथ चिकित्सा पिच्छीभूतेषु सामान्येन
भणिष्यते ।

पिच्छीभूतेषु सामान्यादथ पिच्छाक्षिरोगिणः ॥ ४६ ॥

स्निग्धस्य छर्दितवतः शिराविद्धहतामृजः ।

विरिक्तस्य च वर्तमानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ॥ ४७ ॥

अथ पिच्छाक्षिरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धशिरस्य विरि-
क्तस्य वर्त्म निर्लिखेदाविशुद्धेः ।

तुत्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विंशतिः ।

त्रिंशताकांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निषापयेत् ॥ ४८ ॥

पिच्छानपिच्छान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तत्सेकेनोपदेहास्तु कंडूशोफांश्च नाशयेत् ॥ ४९ ॥

तुत्थकस्य पलंविंशतिर्मरिचानि श्वेतानि सौभाजनवीजानि कांजिकपलै-
स्त्रिंशता पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् । तत्सेकेन पिलान् बहुवर्षोत्थितानपि अ-
पिलान् कुरुते । उपदेहादींश्च नाशयेत् ।

करंजबीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।

संक्षुद्य साधयेत्काथे पूते तत्र रसक्रिया ॥ ५० ॥

अंजनं पिष्ट्वाभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

करंजबीजादीनि संक्षुद्य जले साधयेत् । काथे पूते तत्र रसक्रिया
अंजनं पिले औषधं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

रसांजनं सर्जरसो रीतीपुष्पं मनःशिला ॥ ५१ ॥

समुद्रफेनं लवणं गैरिकं मरिचानि च ।

अंजनं मधुना पिष्टं क्लेदकंडूघ्नमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

रसांजनादिकं मधुना पिष्टमंजनं परं क्लेदकंडूघ्नम् ।

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिष्टनाशनम् ।

भावितं बस्तमूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ५३ ॥

हरीतकीकाथपिष्टं तगरं परं पिलघ्नं । देवदारु सस्नेहं बस्तमूत्रेण
भावितं तद्वत् ।

सैधवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशंखनाभयः ।

सताम्ररजसो वर्तिः पिष्टशुक्रकनाशिनी ॥ ५४ ॥

सैधवादिभ्यो वर्तिः पिष्टशुक्रघ्नम् ।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ।

ताम्रे दशाहं तत् पौष्ट्यपक्ष्मशातजिदंजनम् ॥ ५५ ॥

पुष्पकासीसचूर्णः सुरसारसेन दशाहं भावितस्तदंजनं पैल्यपक्ष्मशातघ्नं ।

सुरसा मूर्वा ।

अलं च सौवीरकमंजनं च ताभ्यां समं ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।

पिल्लेषु रोमाणि निषेवितोसौ चूर्णः करोत्येकशलाकयापि ॥ ५६ ॥

हरितालं सौवीरांजनम् ताभ्यां द्वाभ्यां तुल्यं ताम्रचूर्णं सूक्ष्ममेष-
चूर्णौ निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति । उपजातिः ।

लाक्षानिर्गुंडीभृंगदावीरसेन श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थं मषी सा ।

लाक्षादिरसेन श्रेष्ठं कार्पासं सप्त वारान् भावितं तेन कार्पासेन सर्पिषा
दीपः प्रज्वाल्यस्तत्समुत्था मषी पिल्लानां रोपणार्थं श्रेष्ठा । वैश्वदेवी
वृत्तम् ।

वर्त्मावलेखं बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरेकं च नित्यमाश्रोतनांजनम् ॥ ५८ ॥

नावनं धूमपानं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ।

पूयालसे त्वशातितर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ५९ ॥

पिल्लरोगी वर्त्मावलेखादिकं पुनः पुनर्भजेत् । पूयालसे पुनरशाति सत्यं-
तः सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः ।

चतुर्नवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।

परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ६० ॥

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोपि नयनप्रियः ।

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिककोद्रवान् ॥ ६१ ॥

मुद्रादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिष्कृतान् ।

शाकं चैवं विधं मांसं जांगलं दाडिमं सिताम् ॥ ६२ ॥

सैधवं त्रिफलां द्राक्षां वारिपाने च नाभसम् ।

आतपत्रं पदत्राणं विधिवद्दोषशोधनम् ॥ ६३ ॥

इत्येवमक्षयश्चतुर्नवति गदा लक्षणहेतुसाधनैरन्योन्यमसंकीर्णाः कात्स्न्येनो-
क्ताः । स्वस्थोऽपि नयनवल्लभः सन् सदैव पुराणयवादिकं निषेवेत । एवंविध
च कफपित्तघ्नं शाकं च विधिवद् विधिविद्यते यस्मिंस्तच्छोधनं विरेचनं
दोषशोधनं च भजेत् ।

वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ।

शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजागरणानि च ॥ ६४ ॥

विदाहि विष्टंभकरं यच्चेहाहारभेषजम् ।

वेगसंरोधादिकं वर्जयेत् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ताम्रक्षणोद्धर्तनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति ॥ ६५ ॥

मलोष्णसंघट्टनपीडनाद्यैस्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

द्वे पादमध्ये पृथुरूपे शिरे ते च बहुधा नेत्रगते । ताः शिरा बहुधा
अभ्यंगादीन्पादप्रयुक्तान्नेत्रं प्रापयन्ति । ताश्च मलोष्णादिभिर्दुष्टा नयनानि
दूषयन्ते ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६६

यत एवं यस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यञ्जनादीनि भजेत् ।
उपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठउत्तरस्थानेऽक्षिरोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्या-
यः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

नयनामयादनंतरं दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह । यथा हि चक्षुर्दूर-
देशस्थमपि पश्यति । तथा श्रोत्रं दूरस्थमपि शृणोतीत्याह ।

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकंदूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥

प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।

अर्द्धावभेदकं स्तंभं शिशिरानभिन्दनम् ॥ २ ॥

चिराच्च पाकं पक्वं तु लसीकामल्पशः स्रवेत् ।

श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात्संचारविचारवत् ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायेत्यादिभिः शब्दस्य मिथ्याभियोगेन पवनः कुपितोऽपरैरपि
सर्वनिदानैः कुपितः श्रोत्रशिराः प्राप्य स्रोतसि कर्णविवरे शूलं
वेगवत् कुर्यात् । तथा अर्द्धावभेदकं शिरोरोगं स्तंभं कर्णस्यैव तथा शीतस्यान-
भिन्दनं चिरेण च पाकं कुर्यात् । पक्वं तु श्रोत्रमल्पशो लसीकां स्रवेत् ।
अकस्माच्छून्यं स्यात्संचारविचारवच्च स्थगितास्थगितं च यथा स्यात् ।

शूलं पित्तात्सदाहोषा शीतेच्छा श्वयथुं ज्वरम् ।

आशु पाकं प्रपक्वं च सपीतलसिकाक्षुतिः ॥ ४ ॥

सालसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।

पित्तेन शूलं दाहान्वितं स्यात् । तत्रोषाप्रादेशिकः संतापो दाहः सर्वा-
गिणस्तीव्रोष्मा । सदाऽरतिमास्तथाऽऽशुपाको यस्मिंस्तदेवं । तथा प्रपक्वं
च सपीतलसिकाक्षुतिः स्यात् । सा च लसीका यद्यदंगं स्पृशेत् तत् तत्
पाकं गच्छति ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मंदतारुजः ॥ ५ ॥

कंडूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छ्वेतघना स्मृतिः ।

कफाच्छिर आदिगौरवं जायते । रुजो मंदत्वं कंडूदि च स्यात् ।
पाकाच्छ्वेता घना च स्मृतिः स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादि दूषितम् ॥ ६ ॥

रक्तं पित्तसमानार्ति किंचिद्वाधिकलक्षणम् ।

रक्तमभिघातादिदूषितं कर्णे शूलं करोति । किंभूतं रक्तं । पित्तेन समा
पीडा र्यास्मिस्तदेवं । किंचिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥

पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।

पक्वं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

समुदितैः सन्निपातितैर्दोषैः शूलं शोफादियुतं जायते । तथा पर्यायेणो-
ष्णशीतेच्छस्मृतिजाड्ययुक्तं च पक्वं सितासितारक्तघनं पूयं प्रवहति ।

शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।

नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥

शब्दवाहिनीषु शिरासु गते वाते मुहुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणो-
ति । तं कर्णनादं वदन्ति ।

श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

वायुः श्लेष्मणानुगतः कर्णनादो वा समुपेक्षितोऽचिकित्सितः कर्णे श्रोत्र
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं श्रवणं कुर्यात् । क्रमेण बधिरत्वं बाधिर्यं कुर्यात् ।

वातेन शोषितः श्लेष्मा स्त्रोतोर्लिपेत्ततो भवेत् ।

रुगौरवं पिधानं च सप्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

वातेन श्लेष्मा शोषितः स्रोतो लिपेत् । ततस्तद्वैरवं तस्य स्रोतसो गुरुत्वं स्यात् । स्थगनं च । समतीनाहसंज्ञको गदः ।

कंडूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

कफात् कंडूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञकौ कंडूशोफाख्यौ भवतः ।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वपि ॥ १२ ॥

घनपूतिबहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।

कफः पित्तेन विदग्धः सरुजं नीरुजं वा घनपूतिबहुक्लेदं पूतिकर्णकमनु-
गतार्थं कुरुते ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसामृक्क्लेदजां रुजम् ॥ १३ ॥

खादंतो जंतवः कुर्युस्तीव्रां स कृमिकर्णकः ।

वातादिभिः श्रोत्रं दूषितं जंतवो भक्षयंतो मांसादिक्लेदजां तीव्रां रुजं
कुर्युः स कृमिकर्णकाख्यः ।

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥

विद्रधिः पूर्ववच्चान्यः

श्रोत्रकंडूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात् । निदाने ह्येव-
मुक्तं । यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः । वृत्तः स्यादायतो यो वा
स्मृतः षोढा स विद्रधिरिति । तद्वदिह विद्रधिसामान्यात्कर्णविद्रधिरेक
एवोक्तः ।

शोफोर्शोर्बुदमीरितम् ।

तेषु रुक्पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

अशोर्बुदं च तदीरितमिति कर्णाशः कर्णोर्बुदमिति । तत्र ह्युक्तं । अशो-
धिमांसं वर्त्मातः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् । रक्तं रक्तेन तच्छ्रावि छिन्नं
छिन्नं विवर्द्धत इत्यर्बुदस्य लक्षणं । वर्त्मातर्मांसपिंडाभः श्वयथुर्ग्रथितो

रुजः । सार्धैः स्यादर्बुदो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चल इति । तेष्वशौर्बुदेषु रुग्
बाधते पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च ।

गर्भेऽनिलात्संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णकः ।

वाताद्रभैर्भ्यंतरे संकुचिता शष्कुली कुचिकर्णसंज्ञः ।

एको नीरुग्नेको वा गर्भे मांसांकुरः स्थिरः ॥ १६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमानः

मांसांकुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुजः पिप्पलीत्युच्यते कर्णपिप्प-
लीत्यर्थः । स च मांसांकुरः पिप्पलीमानः ।

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वययुः स उपेक्षितः ॥ १७ ॥

कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

संकोचयति रूढा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुलीम् ॥ १८ ॥

सन्निपातेन विदारिकाख्यः श्वययुः स्तब्धस्तथा सवर्णः सरुजः स
उपेक्षितः सन् कटुतैलनिभं स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति । सा च विदारिका
रूढा सती निश्चलं कर्णशष्कुलीं संकोचयति ।

शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाव्हयम् ।

शिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाव्हयं पालीशोषसंज्ञं कुरुते ।

कृशा दृढा च तंत्रीवत् पाली वातेन तंत्रिका ॥ १९ ॥

वातेन पाली कृशा दृढा च तंत्रीव स्यात् । सा तंत्रिकेत्युच्यते ।

मुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहस्रैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरुकूपाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥

परिपोटः स पवनाद्

मुकुमारे कर्णे विरोत्सर्गात्सहसैव नशनैः प्रवर्धितेश्वयथुः पाल्यां सक्
तथा लोहितः परिपोटवांश्च । परिपोटः स्फुटनं । स वातात्परिपोटसंज्ञः स्यात् ।

उत्पातः पित्तशोणितात् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयथुः स्फोटपिटकारागोषाच्छेदसंयुतः ।

पित्तशोणितात्स एवोत्पातसंज्ञो गुर्वाभरणभारादिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपि-
तात् पित्तशोणिताच्छोफो रुगादिमान् स्फोटादिसंयुतः श्यावोऽनुगतार्थः ।

पाल्यां शोफोनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥ २२ ॥

स्तब्धः सवर्णः कंडूमानुन्मथो गच्छिरश्च सः ।

वातकफात्पाल्यां शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः स्तब्धः समानवर्णः
कंडूयुत उन्मथ उच्यते । स एव गलिराख्यः ।

दुर्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकंडूदाहपाकरुक् ॥ २३ ॥

श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।

कर्णे दुर्विद्धे सति कंडूादियुतः शोफः सन्निपातात्मको दुःखवर्द्धनसंज्ञः ।

कफामृकृमिजाः सूक्ष्माः सकंडूच्छेदवेदनाः ॥ २४ ॥

लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।

कफरक्तजकृमिजाः सूक्ष्माः कंडूादियुता लेह्याख्याः पिटिका यस्मात्ता
उपेक्षिताः पालिं लिह्युः ।

पिप्पलीसर्वजं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ॥ २५ ॥

एषामसाध्या याप्यैका तंत्रिकान्यास्तु साधयेत् ।

पंचविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगाः । एषां मध्येऽसाध्या तंत्रिका याप्या । अ-
न्यास्तु विंशति रोगान्साधयेत् । इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेण पंचविंशतिरामया

विभागेनोक्ताः । अनेनान्यतंत्रकृतां संकीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति । संख्यानं च सुखस्मरणार्थमत्र कृतम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनंतरमेतच्चिकित्सोच्यत इत्याह ।

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

कर्णशूले पवनजे पिबेद्वात्रौ रसाशितः ।

वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥

पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वाकैरंडजन्मनाम् ।

तैलसिंधूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥

रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।

वातोद्भवे कर्णशूले मांसरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्यसाधितं घृतं निधिपिबेत् । कर्णं च स्विन्नं सत् पृथगश्वत्थादीनां पत्राणां तैलसैधवदिग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कोष्णैः पूरयेत् । तथैव मूलकस्य रसेन स्योनाकस्य च रसेन पूरयेत् ।

गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महास्नेहो द्रुतं हंति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

वातहरे गणेऽम्लेषु मूत्रेषु च गोमूत्रादिषु विपाचितो महास्नेहो द्रागेव सुदारुणामपि पीडां जयति ।

महतः पंचमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥

तैलसिक्तात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।

महतः पंचमूलस्य एकैकतमात् काष्ठात्सौमेण वेष्टितात् तैलसिक्तात्
प्रज्वलितात् ग्राह्यः स्नेहः स कर्णे निषिक्तः सद्यो रुजं हन्ति ।

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

एवमनेनैव विधिना देवदारुकाष्ठात् कुष्ठात्सरलकाष्ठाच्च च्युतः
स्नेहो रसो योज्यः ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

वातव्याधौ प्रतिश्याये च यद्विहितं भेषजं तच्चात्र हितम् ।

वर्जयेच्छिरसा स्नानं शीतांभःपानमन्यपि ॥ ६ ॥

शिरसा सह स्नानं वर्जयेत् । शीतजलपानं दिवापि न कार्यं । रात्रौ तु
सर्वथा वर्जमेवेत्यर्थः ।

पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।

द्राक्षायष्टिसृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

पित्तशूले सितान्वितघृतेन स्निग्धं विरेचयेत् । द्राक्षामधुकसिद्धं स्त्रीक्षीरं
कर्णपूरणं हितम् ।

यष्ट्यचनन्ताहिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।

मृणालविसमंजिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥

यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।

तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥

निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।

यष्ट्यादिभिः कल्कैर्मधुककाथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन च संयुतं तैलकु-
डवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाभ्यञ्जनैरिदं शूलादीन् हन्ति । केवलं क्षौद्रं वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात्समन्ततः ॥ १० ॥

यष्ट्यादिभिः पूर्वोक्तैः संसर्पिणैः कर्णौ च परितो लिपेत् ।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।

धूमनावनगंडूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

कफोत्थे पिप्पलीपक्वतस्निग्धं वामयेत् । धूमादींश्च कफघ्नान् विदध्यात् ।

लशुनार्द्रकशिग्रूणां सुरुग्या मूलकस्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरसः कर्णपूरणे कोष्णः श्रेष्ठः ।

अर्काकुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांश्छवणान्वितान् ।

संनिधाय स्नुहीकांडे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥

स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

अर्काकुरानम्लेन कांजिकेन पिष्टांस्तैलेन रुक्षितान् लवणान्वितान्
स्नुहीकांडे कोरिते संनिधाय तस्याः स्नुह्याः पत्रैरावृतान् पुटपाकेन स्वेद-
येत् । स रसः परं शूलजित् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥

सूक्तेन पूरयित्वा वा केनेनान्ववचूर्णयेत् ।

तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन पूरयेत् । अथवा सूक्तेन पूरयित्वा
समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवंशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥

सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिंगुतुंबरुनागरैः ।

अथाजामूत्राभ्यां वंशत्वचा च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् । सार्षपं
तैलं हिंगुतुंबरुशुंठीभिः सिद्धं पूरणं हितम् ।

रक्तजे पित्तवत्कार्यं शिरां चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्यं । शीघ्रं च शिरां विमोक्षयेत् ।

पक्के पूयवहे कर्णे धूमगंदूषनावनम् ।

युंज्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

पक्के पूयवहे कर्णे धूमादिकं योग्यं नाडीविधानं च योग्यं । दुष्टव्रणघ्नं यत्तच्च योग्यं ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।

पूरयेद् धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥

सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।

पिचुवर्तिं समूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्धं प्रपूरयेत् । द्वौ कालौ प्रमृज्य गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादिगणकाथकृतां फाणिताक्तां पिचुवर्तिं च योजयेत् । समूक्ष्मैस्तच्चूर्णैः सुरसादिगणैरवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ।

शूलादीनां निवर्तको विधिरेषः ।

प्रियंगुमधुकांबष्ठाघातक्युत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥

मंजिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।

पचेत्तैलं तदास्त्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

प्रियंग्वादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणाद्द्रागेवस्त्रावं निर्हरति ।

नादबाधीर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ २२ ॥

नादे बधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् । श्लेष्मानुबन्धे प्राक् श्लेष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरंडशिम्बुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मते ॥ २३ ॥

यष्ट्यान्हाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादबाधिर्यशूलानि नावनाभ्यंगपूरणैः ॥ २४ ॥

एरंडादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिकादिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हन्ति ।

पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वकृस्वर्जिकोषणैः ।

समूक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्त्रावश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

प्रतिविषादिभिः संयुक्तं तैलं पक्वं पूरणाद्बुजादिजित् ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थं च पूरणे ।

सर्षपोत्थं तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखंडानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुसांजनम् ।

सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्रिदसैधवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रंथिविडं मुस्तामधुसूक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुंगरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कंडूं क्लेदं च बाधिर्यं पूतीकर्णं च रुक्कमीन् ॥ २९ ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।

शुष्कमूलकखंडक्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणानि तथा तैलान्मधुयुक्तं सूक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररसः कदलीस्वरसश्चतुर्गुणस्तैरेतैस्तैलं पक्वं पूरणात्सुकृच्छ्रानपि कंड्वादीनां जयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदन्तरोगेषु च श्रेष्ठं ।

अथ सुप्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥ ३० ॥

यदि कर्णौ सुप्ताविव स्यातां तदाऽसं हरेत् ।

सशोफळेदयोर्मदश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

कर्णयोः सशोफळेदयोर्मदश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयुज्यात् ।

बाधीर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

बाधीर्यं बालवृद्धयोश्चिरजातं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

समुक्तसैधवमधोर्मातुलुंगरसस्य वा ।

शोधनाद् रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन विशोधयेत् । पश्चा-
त्तैलस्य सुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ पूरयेत् । तैलस्येति संबंधमात्रे षष्ठी ।
मातुलुंगरसस्य वा सुक्तादियुक्तस्य पूरयेत् । शोधनेन रूक्षतोत्पत्तौ सत्यां
घृतमण्डस्य पूरणं हितं ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कंठ्वां कफापहम् ।

नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

कर्णे मलेन पूर्णप्ययं प्रतिनाहोक्तः क्रमः कार्यः । कंठ्वां तथा कफघ्नं न-
स्यादिशोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटूष्णैश्च लेपनं हितं ।

कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतिरुमिणकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् रुमिकर्णके ॥ ३५ ॥

पूतिकर्णे रुमिकर्णे च कर्णस्त्रावोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् । रुमिकर्णके
विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितं ।

वमिपूर्वा हिता कर्णविद्रधौ विद्रधिक्रिया ।

कर्णविद्रधौ वमनपूर्वा विद्रधिक्रिया शस्ता ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥ ३६ ॥

क्षतविद्रधौ पित्तोत्थं कर्णशूलोक्तं कर्तव्यं ।

अशौर्बुदेषु नासावद्

अशौर्बुदेषु नासाचिकित्सितं ।

आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रधिवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

कर्णविदारिकाऽपका कर्णविद्रधिवत् चिकित्स्या यथादोषोदयेन च ।

पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।

स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालीमुद्धर्तयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥

प्रियालबीजयष्ट्याव्हहयगंधायवान्वितैः ।

ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यगं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

पालीशोषे वातश्रोत्रशूल इव नस्यादिस्वेदं च कुर्यात् । पालीं च स्विन्नां तिलैः प्रियालबीजादियुक्तैरुद्धर्तयेत् । ततः स्नेहैः पुष्टिकृद्भिर्नित्यं साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगंधापयस्यैरंडजीवकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

शतावर्यादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं पालीनां परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकाथे च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

जीवंत्यादिगणजेन कल्केन क्षीर आनूपमांसकाथे तैलं पाचितं पालीपोषणं पालीवृद्धिकृच्च ।

पालीं छित्वातिसंक्षीणां शेषां संधाय पोषयेत् ।

पालीमृत्तिसंक्षीणां छित्त्वा शेषां संधाय संवर्द्धयेत् ।

याप्येवं तंत्रिकाख्यापि परिपोटेप्ययं विधिः ॥ ४२ ॥

याप्येवं तंत्रिकासंज्ञा परिपोटेप्येष एव विधिर्याप्याख्यः ।

उत्पाते शीतलैलेपो जलौकोत्तदशोणिते ।

उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतलैलेपः ।

जंब्वाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥

सधान्याम्लैः समंजिष्टैः सकदंबैः ससारिवैः ।

सिद्धमभ्यंजनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

जंब्वादिभिः सिद्धतैलमभ्यंजने हितं । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि च ।

उन्मंथेऽभ्यंजनं तैलं गोधाकर्कवसान्वितम् ।

तालपत्राश्वगंधार्कबाकूचीतिलसैधवैः ॥ ४५ ॥

सुरसालांगलीभ्यां च सिद्धं तीक्ष्णं च नावनम् ।

उन्मंथे तैलं गोधाकर्कवसायुक्तं तालपर्णादिभिः सिद्धमभ्यंजने हितं ।
तथा सुरसालांगलीभ्यां च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतजंब्वाम्रपत्रकाथेन सेचितम् ॥ ४६ ॥

तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

चूर्णेर्मधुकमंजिष्ठाप्रपुंड्राव्हनिशोड्वैः ॥ ४७ ॥

लाक्षाविडंगसिद्धं च तैलमभ्यंजने हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मंतकादिकाथेन सेचितां पालीं तैलेन स्वभ्यक्तां मधुकादि-
भिः सूक्ष्मरजीकृतैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडंगसिद्धतैलमभ्यंजने हितं ।

स्विन्नां गोमयजैः पिंडैर्बहुशः पारिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥

विडंगसारैरालिपेदुरघ्नीमूत्रकल्कितैः ।

कौटजेंगुदकारंजबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥

अथवाभ्यंजने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।

सनिबपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥

परिलेहिकां गोमयजैः पिंडैर्बहुशः स्विन्नां विडंगसारैरुरभीमूत्रकल्कितै-
रालिपेत् । कौटजादिबीजादिभिर्वाऽविमूत्रेण कल्कितैरालिपेत् । अथवा
तैरेव कौटजादिभिः कटुतैलं निंबादिभिः सह विपाचयेत्लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बंधमालोच्य यौगिकम् ।

शुद्धास्त्रं लागयेछिन्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥

कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बंधमालोच्य लागयेत् । लमे
कर्णे सद्यश्छिन्ने विशोधनं विरेकादि ।

अथ ग्रथित्वा केशांतं कृत्वा छेदनलेखनम् ।

निवेश्य संधिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥

अभ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुष्ठोतावगुंठितम् ।

सूत्रेणागाढशिथिलं बध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥ ५३ ॥

शोणितस्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।

सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥

अथ कर्णरोगविधानमाह । केशांतं ग्रथित्वा छेदनं लेखनं कृत्वा संधि-
सुषमं निवेश्य न निम्नं न उन्नतं सुषममिति । सुषमादिषु चेति षत्वं । अ-
भ्यज्य मधुसर्पिभ्यां पिचुष्ठोतावगुंठितं । सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बध्वा ।
शोणितस्थापनैर्भुक्तगैरिकादिभिरवचूर्णयेत् । ततो ब्रणहितमाचरेत् । सप्ता-
हादूर्ध्वाममतैलेनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुतेष्युक्तम् । न कर्णे शोफ-
रागादियुक्ते संधानमिष्यते । न घस्मरस्य नात्युष्णेनाविशुद्धतनोरपीति ।

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसंधिसमास्थिरम् ।

सुवर्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥ ५५ ॥

सुरूढादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्द्धयेत् । वर्ष्मरूपमुच्यते ।

जलशूकः स्वयंगुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
 अश्वगंधाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥
 मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।
 छुच्छुंदरीकालमृतागृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥
 जंतूका जलजन्मा च तथा शाबरकंदकम् ।
 एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥
 हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यंगात्कर्णवर्द्धनम् ।

जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैलं माहिषं घृतं खरपाकमभ्य-
 गात् कर्णवर्धनम् । जलशूकः शैवालः । रूपिकः अर्कः । छुच्छुंदरी मूषि-
 काभेदः । साच कालेन मृता नतु व्यापादिता स्वयम् । जंतूका चर्मचटिका ।
 जलजन्मा जलीका । शबरकंदको लशुनः ।

अथ कुर्याद्व्यस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
 छिद्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
 त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
 सीव्येद् गंडं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
 नासाच्छेदे च लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
 कपोलबंधं संदध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।
 नाडीभ्यामुत्क्षिपेदंतः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
 आमतैलेन सिल्ला तु पतंगमधुकांजनैः ।
 शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
 ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वा चारिकमादिशेत् ।
 ज्ञात्वावस्थांतरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
 छिद्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपाति च चर्मवत् ।
 सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्द्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

अथेति मंगले कृतमंगलस्य वयस्थस्य शूद्रस्य नासिकां छिन्ना
 कुर्यात् । कथमित्याह । नासातुल्यं पत्रं छिद्यात् । तेन पत्रेण तुल्यं
 कपोलाच्छिद्यात् । नासिकातुल्ये देशे त्वचं मांसं रक्षस्तत्पत्रं तनुतां नयेत् ।
 अनंतरं सूच्या सेविन्या पिच्युक्तया गंडं सीव्येत् । अथ नासाछेदे लिखिते
 तत्त्वचमुपरिवर्त्यकपोलबंधं संदध्यात् । नासां च यत्नेन सीव्येत् । अंतर्म-
 ध्येनासिकां नाडीभ्यामुत्क्षिपेत्सुखोक्त्वा संपर्वतनाय । तत आमतैलेन सिक्वा
 पतंगमधुकाजैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि शिराव्यधविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः
 सुश्लक्ष्णैश्चूर्णैरवचूर्णयेत् । अनंतरं माक्षिकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकं
 स्नेहं विध्युक्तमादिशेत् । अवस्थांतरं च ज्ञात्वा सद्यो व्रणप्रतिषेधविधिं
 कुर्यात् । ततो रूढे सत्यधिकं मांसं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिद्यात् ।
 अनंतरं सीव्येत् । ततः सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत् । हीनं च वर्धयेत् ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।

सद्यश्छिन्नेऽपि घ्राणे यथान्यासं निविशिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासंधानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

नाडीयोगमंतरेणोष्ठस्यापि छिन्नस्य नासासंधानतुल्यो विधिः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
 सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधोनामाष्टादशोऽध्या-
 यः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं नासारोगविज्ञानं विभणिषुराह ।

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

अवश्यायानिलरजोभाप्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यंबुपानरमणछर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।

क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ २ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

अवश्यायादिभिर्वीतेल्बणा दोषाः क्रुद्धा नासायां स्त्यानतां घनत्वं प्राप्ताः
प्रतिश्यायं जनयन्ति । किंभूतं विवर्द्धमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातात्प्रतिश्याये मुखशोषो भृशं क्षयः ॥ ३ ॥

घ्राणोपरोधनिस्तोददंतशंखशिरोव्यथाः ।

कीटका इव सर्पन्ति मन्यन्ते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥

स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्तृतिः ।

तेषु वातपित्तकफोत्पेषु मध्ये वातात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयः स्युः।
भ्रुवौ परितः कीटकाः सर्पन्तीव मन्यन्ते । भ्रुवौ परित इत्यभितः परित
इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासंभवभ्रमाः ॥ ५ ॥

नासाग्रपाको रूक्षोष्णस्ताम्रपीतकफस्तृतिः ।

पित्तात्प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवन्ति । घ्राणमध्ये पिटिका घ्राणपि-
टिकास्तासां संभवः । नासाया अग्रे पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

माधुर्यं वदने कंठः स्निग्धशुक्लघना स्तृतिः ।

कफात्प्रतिश्याये सति कासादयो भवन्ति ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्बृद्धिर्ज्ञातिमान् ॥ ७ ॥

त्रिदोषजः प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतोऽकस्मान्निमित्तं विना वृद्धि-
मांश्छातिमांश्च ।

दुष्टं नासाशिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।

उरसः सुप्तताताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥

कंदूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

रक्तं दुष्टं नासाधिराः प्राप्तं प्रतिश्यायं करोति । तस्मिन्नुसः सुप्तत्वं
ताम्रनयनादिकं पित्ताभिहतं लक्षणं स्यात् । अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह ।

सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यांत्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥

यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्सर्वेन्द्रियतापनः ।

साम्रिसादज्वरश्वासकासोरः पार्श्ववेदनः ॥ १० ॥

कुपत्यकस्माद्बहुरो मुखदौर्गन्ध्यरोक्कृत् ।

नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरोषकरो मुहुः ॥ ११ ॥

पूयोपमासिता रक्तप्रथिता श्लेष्मसंस्तुतिः ।

मूर्छंति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

सर्व एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं याति स तु दुष्टपीनसो यथो-
क्तोपद्रवाणां मुखशोषादीनामधिक्याद्देतोः सर्वेन्द्रियतापनो नासाचक्षुरादी-
नां खेदकः । अभिसादादियुतश्च स्यात् । तथा सहसैव पुनः पुनः कुप्यति ।
मुखदौर्गन्ध्यादिकरस्तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकुष्णरक्तपिडित-
श्लेष्मस्तुतिः । अत्र च कृमयो मूर्छंति दीर्घाः स्निग्धाः श्वेताः सुसूक्ष्माश्च ।

पक्कलिंगानि तेष्वंगलाघवं क्षवथोः शमः ।

श्लेष्मा सचिक्रणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः ॥ १३ ॥

तेषु प्रतिश्यायेषु पक्कलक्षणानि तद्यथा । अंगस्य शरीरस्य लाघवं स्यात् ।
क्षुतेश्च शमः । कफः सचिक्रणः पीतो रसगंधयोश्च ज्ञानमिति । भृशक्षवाख्यं
लक्षयितुमाह ।

तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थिनि ॥ १४ ॥

विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं व्रजेत् ।

निवृत्तः कुरुतेत्यर्थं क्षवथुं स भृशंक्षवः ॥ १५ ॥

तीक्ष्णस्य मरीचादेर्घ्राणात्सिहनात्तथा रत्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासा-
तरुणास्थिनि विषष्टिते सति वायुः क्रुद्धो रुद्धः शृंगाटकं ब्रजेत् । स निवृत्तः
सन्नत्यंतं छिकां कुरुते स भृशं क्षव उच्यते ।

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।

शूकपूर्णाभनासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥

स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो

शोषयन्नासिकास्त्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णाभनासात्वं कुरुते । ततः
कृच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात् । असौ नासिकाशोषः स्मृतः ।

नासानाहे तु जायते ।

नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निःश्वासो श्वाससंरोधात् स्त्रोतसी संवृते इव ।

नासानाहाख्ये रोगे जाते सति घ्राणस्य नद्धत्वमापूरमिव जायते । श्लेष्म-
रूपिणा रुद्धेन वातेन निश्वासो श्वाससंरोधाच्छ्रोतसी संवृते इव स्याताम् ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

पित्तं कर्तुं नासापुटे त्वङ्मांसं सदाहशूलं पचेत् । स घ्राणपाकाख्यः ।

स्त्रावस्तु तत्संज्ञः श्लेष्मसंभवः ।

अच्छोजलोपमोजस्त्रं विशेषान्निशि जायते ॥ १९ ॥

स्त्रावस्तु तत्संज्ञो घ्राणस्त्रावाख्यः स च कफादेव केवलाद्भवति । अच्छो-
जलोपमोजस्त्रं विशेषान्निशि जायते । विशेषेण रात्रौ ।

कफः प्रवृद्धो नासायां रुध्वा स्त्रोतांस्यपीनसम् ।

• कुर्यात्सि घुर्घुरं श्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥

अवेरिव स्त्रवत्यस्य प्रच्छिन्ना तेन नासिका ।

अजस्त्रं पिच्छलं पीतं पक्वं सिंघाणकं घनम् ॥ २१ ॥

कफो नासायां प्रवृद्धो रुध्वा स्रोतास्यपीनसं घुर्घुरश्वासयुतं पीनसाधिक-
रुजं कुर्यात् । तेनापि नासाधिकरुजं कुर्यात् । तेन पीनसेनास्य रोगिणो मेष-
स्येवानवरतं प्रक्लिन्ननासिकापिच्छिलादियुक्तं नासाकफं सिंघाणकं स्रवति ।

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यांतः स्पर्शनासहा ।

अवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

रक्तेन नासादग्धेन बाह्यतोतश्च स्पर्शनं न सहते । तथा धूमोपमो-
च्छ्वासादहतीव च । सा दीप्तिसंज्ञा रोगजातिः ।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मरुतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥ २३ ॥

तालुदेशे मूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्निर्गच्छेत्
तं पूतिनासं वदन्ति ।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।

तत्पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

ससंनिपातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् स्रवेत् । तत्पूयरक्तसंज्ञं शिरोदा-
हरुजाकरमाख्यातं ।

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽतर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।

कफं सशुष्कपुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥ २५ ॥

पित्तश्लेष्मावरुद्धो वायुरंतर्नासायां शोषयेत्कफं । सच कफः शुष्कपुटतां
प्राप्नोति । पुटकं तदुच्यते ।

अशोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

अशोर्बुदानि च दोषलिङ्गैर्यथास्वं जानीयात् ।

सर्वेषु कृच्छ्राच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षवः ॥ २६ ॥

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।

सर्वेष्वर्शःस्वर्बुदेषु च कृच्छ्रादुच्छ्वसनं । तथा पीनसोऽनवरतं क्षवस्तैथा
सानुनासिकभाषित्वं तथा पूतिनासः शिरोव्यथेति स्युः ।

अष्टादशानामित्येषां यापयेद्दुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

एषामष्टादशानां पीनसानां मध्ये दुष्टपीनसं यापयेद् ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगतदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने नासारोगवेज्ञानीयो नमैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अभुना नासाचिकित्सितं भणनावसर इत्याह ।

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भवेत् ।

स्नेहनस्वेदनमनधूमगंडूषधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरूष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।

लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥

धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ।

यवगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ॥ ३ ॥

बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ।

कवोष्णं दशमूलांबु जीर्णं वा वारुणीं पिबेत् ॥ ४ ॥

जिघ्रेच्चोरकतर्कारीवचाजाज्युपकुंचिकाः ।

पीनसेष्वाखिलेष्वपि निवातवेऽमस्थितं सत् स्नेहनस्वेदनमनधूमगंडूष-
धारणं च सेवेत । तथा वस्त्रमुष्णस्वभावं कौशेयाविकादिभिर्मूर्द्धः परिवेष्टनं
सुघनं भजेत् । तथा भोजनं लघ्वादिगुणं भजेत् । दाडिमं श्रेष्ठं दाडिमसरं

दधिदाडिमसाधितमिति केचित्पठन्ति । बालमूलकोत्थो यूषः कुलत्थोत्थश्च
यूषः पूजितः । दशमूलानु कोष्णं प्रसन्ना वा पुराणा पिबेत् । चोरकादी-
नि जिघ्रेत् ।

व्योषतालीसचविकातित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥

साग्न्यजाजीद्विपलिकात्वगेलापत्रपादिकम् ।

जीर्णाद्गुडानुलाद्वेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥

पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ।

व्योषादिकं पृथक्द्विपलदघ्नं त्वगादिकं द्विकाषिकं पुराणगुडेन पंचाश-
त्प्रमाणेन पक्वेन वटकीकृतमेतत्पीनसादिद्विपरं रुच्यादिकृत् ।

शताव्हात्वग्बलामूलं श्योनाकैरंडबिल्वजम् ॥ ७ ॥

सारग्वधं पिबेद्धूमं वसाज्यमदनाऽन्वितम् ।

अथवा सघृतान्सक्तून् कृत्वा मल्लकसंपुटे ॥ ८ ॥

शताव्हादिकं वसादियुक्तं धूमं पिबेत् । मल्लकसंपुटे वा सक्तून् ससर्पि-
ष्कांशं धूमं कृत्वा पिबेत् ।

त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

स्नानादीनि त्यजेत् । इति सामान्येन चिकित्सामभिधाय विशेषेणाह ।

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥

पटुपंचकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।

स्वेदनस्यादिकां कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् ॥ १० ॥

वातप्रतिश्याये वातघ्नैरास्त्रादिभिः साधितं घृतं पिबेत् । सैधवादिभिः
पंचलवणैर्वी सिद्धं । विदारिपंचांगुलेत्यादिना सिद्धं घृतं पिबेत् । तथाऽऽ
र्दितोक्ता चिकित्सा स्वेदादिकां कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्मधुरकैः सूतम् ।

परिषेकां प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥

पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः शृतं सर्पिः पातव्यम् । परिषे-
कादीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टिबिल्वकैः ।

क्षीरे दशगुणे तैलं नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥

धवत्वगादिभिस्तैलं क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वितं नावनं पचेत् ।

कफजे लंघनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।

सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत् पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥

वस्तांबुना पटुव्योषवेष्टवत्सकजीरकैः ।

कफजे लंघनं हितं । तथा शिरसो गौरसर्षपैर्लेपः । घृतं सयवक्षारं
पीत्वा वमेत् । छागमूत्रेण पिष्टैः सैधवादिभिर्नस्यं हितं ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥

घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च सान्निपातिकं प्रतिश्यायं जयेत् ।

यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् पाययेद्दुष्टपीनसे ।

दुष्टपीनसे पाययेद् यक्ष्महरं कृमिहरं च चिकित्सितं कुर्वन् ।

व्योषोरुबुक्कृमिजिह् दारुमाद्रीगदे गुदम् ॥ १५ ॥

वार्ताकबोजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।

अग्निमंथस्य पुष्पाणि पीलुशिमुफलानि च ॥ १६ ॥

अश्वविडूरसमूत्राभ्यां बास्तिमूत्रेण चैकतः ।

क्षौमगर्भा कृतां वर्ति धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

व्योषादितुरगविडूरसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः शिमुफलांतानि पिष्टानि
क्षौमगर्भा कृतां वर्ति नासया मुखेन पिबेत् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

क्षवथौ पुटपाकाख्ये रोगे तीक्ष्णैः प्रधमनं हितं ।

शुंठीकुष्ठकणावेच्छद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

शुंठ्यादिकल्ककाथैस्तैलं घृतं च साधितं नस्यं क्षवपुटं च हन्ति ।

नासारोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥

स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो नासानाहेप्ययं विधिः ।

नासाशोषे बलातैलं पाने नस्यादौ हितं । भोजनं मांसरसैर्हितं । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः । नासानाहेप्येष एव विधिश्चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादिसंभृतौ ॥ २० ॥

नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितं । संभृतौ स्वावे तीक्ष्णं नस्यादि हितं ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षाकरंजमरिचवेच्छहिङ्गुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविमूत्रद्वतैर्नस्यं कारयेद् वमने कृते ।

लाक्षादिभिरुत्तरभ्रमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिग्रुसिंहीनिकुंभानां बीजैः सव्योषसैर्घवैः ॥ २२ ॥

सवेच्छसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

शिग्र्वादीनां बीजैर्योषादियुतैस्तैलं पक्वं पूतिनासापीनसयोर्नस्यं हितं ।

पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत्क्रियाम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवद्

पूयरक्ते नवाथ्ये रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् । अतिप्रवृद्धे चास्मिन्नाडीव्रणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वरोर्बुद्धिषु च ।

निकुंभकुंभसिंधूतमनोव्हालकणाग्रिकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् ।

शिश्वादि नावनं चात्र पूतिनासोऽपि तं भजेत् ॥ २५ ॥

अशौर्बुदेषु दग्धेषु निकुंभादिभिः कल्कितैर्धृतमध्वाक्तां घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् । शिश्वादिकं च नस्यं पूतिनासोक्तं भजेदिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायाषष्ठउत्तरस्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मुखरोगविज्ञानं विभणिपुराह ।

अथातो मुखरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिक्षीरसुक्तेशुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक् शय्या च भजतो द्विषतो दंतधावनम् ।

धूमच्छर्दनगंडूषानुचितं च शिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धाः श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वत्यंतर्मुखे गदान् ।

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितादिभजतो दंतधावनं द्विषतः सेवमानस्य धमादिकं चोचितं द्विषतः शिराव्यधं च द्विषतः श्लेष्मोल्बणा दोषाः क्रुद्धा मुखस्याति गदान् कुर्वते ।

तत्र खंडौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

तेषु मुखरोगेषु मध्ये पवनादोष्ठो द्विधा कृतः खंडौष्ठ इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धवोष्ठौ महारुजौ ।

दाल्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

पवनादोष्ठकोपे त्वोष्ठौ स्तब्धौ महारुजौ दाह्येते तथा परिपाटयेते
इव । तथा परुषौ कृष्णौ रूक्षौ दृश्येते ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाकृतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्महाह्लेदावाशु पाकौ

पित्तेनोष्ठौ तीक्ष्णं न सहते पीतौ च स्यातां । तथा च सर्षपाकृतिभिः
पिटिकाभिश्चितौ । बहुहृदौ शीघ्रपाकौ च ।

कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शीतासहौ गुरू शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

कफेन शीतासहौ गुरू । शूनौ सवर्णैः पिटिकैराचितौ स्यातां ।

सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छलौ ॥ ६ ॥

अकस्मान्म्लानसंशूनुरुजौ विषमपाकिनौ ।

सन्निपातादोष्ठौ नानावर्णपिटिकैराचितौ दुर्गन्धास्त्रावपिच्छलौ । सहसेव
म्लानौ कदाचित्संशूनौ सरुजौ विषमपाकिनौ ।

रक्तोपमृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेर्बुदं भवेत् ।

रक्तेन युक्तं रुधिरं स्रवंतौ रक्तप्रभौ च । क्षीणे रक्ते खर्जुराकारमर्बु-
दमोष्ठे स्यात् ।

मांसपिंडोपमौ मांसात्स्यातां मूर्छत्कृमीक्रमात् ॥ ८ ॥

मासेन मांसपिंडोपमावोष्ठौ ततश्च मूर्छत्कृमयो जायंत इत्यर्थः । क्र-
मेण मूर्छत्कृमी स्यातां ।

तैलाभश्चयथुह्लेदौ सकंद्वौ मेदसा मृदु ।

मेदसा तैलाभः शोफः ह्लेदश्च ययोस्तावेवं तथा कंदूयंतौ मृदुचोष्ठौ
स्याताम् ।

क्षतजावदीर्येते पाव्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कंडूलौ दशमच्छदौ ।

क्षतजावसकृदीर्येते भेद्येते परिपाठ्येते इव ग्रथितौ च पुनरोष्ठौ स्यातां
सकंडूलौ ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलबुद्बुदम् ॥ १० ॥

वातकफाद् बुद्बुदाकारं जलबुद्बुदमोष्ठे स्यात् । इत्येकादश ओष्ठे ।

गंडालजी स्थिरः शोफो गंडे दाहज्वरान्वितः ।

स्थिरः शोफो गंडप्रदेशे दाहज्वरयुतो गंडालजीत्युच्यते । इत्येको गंडे ।

वातादुष्णसहा दंताः शीतस्पर्शाधिकव्यथाः ॥ ११ ॥

दाल्यंत इव शूलेन शीताख्यो दानलश्च सः ।

वातेन दंता उष्णसहाः शीतस्पर्शोऽधिकव्यथाः शूलेन दाल्यंत इव
चासौ शीतदंतसंज्ञो दालनश्चोक्तः ।

दंतहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्ष्याक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥

भवंत्यम्लाशनेनैव सरुजाश्चलिता इव ।

दंतहर्षे प्रचंडवातस्याम्लशीतभक्ष्यस्यासहाद् द्विजास्तथाम्लाशनेनैव
सरुजाश्चलिता इव च स्युः ।

दंतभेदे द्विजास्तोदभेदरुकृस्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

दंतभेदे दंतास्तोदादियुताः स्युः ।

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।

चालाख्यो रोगो दंतैश्च चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

करालः सुकरालानां दशनानां समुद्रवः ॥ १४ ॥

सुकरालानां दंतानां समुद्रवः करालाख्यो रोगः ।

दंताधिकोऽधिदंताख्यः स चोक्तः खलु वर्द्धनः ।

जायते जायमानेऽतिरुग् जाते तत्र शाम्यति ॥ १५ ॥

अधिकोदंतोऽधिदंतसंज्ञो रोगो वर्धनः स एवोक्तः । जायमाने तस्मिन्
दंतेऽतिपीडा जायते । जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति ।

अधावनान्मलो दंते कफो वा वातशोषितः ।

पूतिगंधः स्थिरीभूतः शर्करा सोप्युपेक्षितः ॥ १६ ॥

अधावनादंते मलः कफो वा पवनेन शोषितः पूतिगंधः स्थिरीभूतः स
एवोपेक्षितः शर्करा स्यात् ।

शातयत्यणुशो दंतात्कपालानि कपालिका ।

कपालिकाख्यो दंतान् कपालान्यणुशः स्तोत्रं स्तोत्रं शातयति ।

श्यावः शावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैर्द्विजाः ॥ १७ ॥

द्विजाः श्यावत्वमायाता रक्तपित्तानिलैः शावाख्यः ।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः ।

शोषिते मज्जि सुषिरे दंतेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायंते जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरंभोसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रभूतपूयरक्तस्तु स चोक्तः कृमिदंतकः ।

समूलं दंतमाश्रित्य दोषैरुल्बणमारुतैः शोषिते मज्जि सुषिरे दंते-
ऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायंते । ततो निमित्तमंतरेण तीव्र-
तिरहेतुशातिर्जायते । तथा संरंभान्वितः कृष्णश्चलः प्रलूनाख्यः पूयरक्त-
स्त्रावी स च कृमिदंतकः । इति दंते दशैते ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहंत्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्यंते दंतमांसानि मृदुक्लिन्नासितानि च ।

शीतादोऽसौ

श्लेष्मरक्तेन दंतानां मांसानि पूतीनि रक्तं निर्निमित्तं वहति शीर्यंते ।
किंभूतानि । मृदुक्लिन्नानि । असितानि च । असौ शीतादः कथ्यते ।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुक्लवः ॥ २१ ॥

दंतमांसानि दह्यते रक्तान्युत्सेदवंत्यतः ।

कंडूमंति स्रवंत्यस्त्रमाध्मायंतेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मंदरुजो दंताः पूतिवक्त्रं च जायते ।

पित्तरक्तोत्थो यो दंतमांसपाक उपकुशसंज्ञस्तेन दंतमांसानि दह्यते
रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च । ततः कंडूयुतानि रक्तं स्रवंति । रक्ते स्थिते
सत्याध्मायंते । चला दंता मंदरुजाः स्युः । पूतिवक्त्रं च जायते ।

दंतयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥

कफास्त्राक्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दंतपुष्पटः ।

द्वयोर्दंतयोस्त्रिषु वा दंतेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घनः कफरक्ताक्तीव्र-
रुक् शीघ्रं पच्यते । स दंतपुष्पटसंज्ञः ।

दंतमांसे मलैः सास्त्रैर्बाह्यांतः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥

सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्त्रं दंतविद्रधिः ।

दंतमांसे बाह्येऽभ्यंतरे च दोषैः सरक्तैर्गुरुः श्वयथुः सरुग्दाहः स च
भिन्नः सन् पूयास्त्रं स्रवेत् । स दंतविद्रधिः ।

श्वयथुर्दंतमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥

लालास्त्रावी स सुषिरो दंतमांसप्रशातनः ।

दंतमूलेषु श्वयथुः पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्त्रावी स सुषिरसंज्ञो
दंतमांसप्रशातनः ।

ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्त्रुतिः ॥ २६ ॥

महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।

सन्निपातज्वरयुतः पूयरुधिरस्त्रावेनान्वितो स महासुषिराख्य उक्तः ।
स च विशीर्णद्विजबन्धनः स्यात् ।

दंतांति कीलवच्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥

प्रतिहृत्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

दंतांति कीलसदृशः शोफो हनौ कर्णे च रुजां करोति । अभ्यवहति
प्रतिहति । सोधिमांसकः श्लेष्मणा स्यात् ।

घृष्टेषु दंतमांसेषु संरंभो जायते महान् ॥ २८ ॥

यस्मिंश्चलंति दंताश्च सविदर्भोऽभिघातजः ।

दंतमांसेषु दंतकाष्ठादिना घृष्टेषु महान् संरंभो जायते । यस्मिन्सति
दंताश्चलंति सोभिघातजो विदर्भाख्यः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥

अंतस्तस्यास्त्रवन् दोषः सूक्ष्मां संजनयेद्गतिम् ।

पूयं मुहुः सा स्त्रवति त्वङ्मांसास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥

ताः पुनः पंच विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

दंतमांसाश्रितान् रोगान् साध्यानपि य उपेक्षते । तस्यांतरेषु दोषोऽ-
वन्सूक्ष्मां गतिं संजनयेत् । सा च गतिः पुनः पुनः पूयं स्त्रवति । त्वङ्मां-
सास्थीनि प्रभिनत्ति । ताश्च गतयः पंच विज्ञेयाः स्वैः स्वैर्घातादिभिर्ल-
क्षणैः । इति दंतमूले त्रयोदश ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥

जिह्वा

वातदूषिता जिह्वा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता ।

पित्तात्सदाहोषा तथा रक्तैर्मांसांकुरैश्चिता जिह्वा स्यात् ।

शास्मलीकंटकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः ॥ ३२ ॥

कफेन शास्मलीकंटकाभैः कंटकैश्चिता बहुला गुरुश्च जिह्वा स्यात् ।

कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तंभकृदुन्नतः ।

मत्स्यगंधिर्भवेत्पक्वः सोलसो मांसशातनः ॥ ३३ ॥

कफपित्तात् जिह्वाया अधः शोफो जिह्वास्तंभकर उन्नतः पक्षो मत्स्य-
गन्धिर्भवेत् । सोऽलसाख्यो मांसशतनः ।

प्रबंधनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।

सांकुरः कफपित्तास्त्रैर्ललोषास्तंभवान् खरः ॥ ३४ ॥

अधिजिह्वः सरुक्कंदूर्वाक्याहारविघातकृत् ।

जिह्वायाः प्रबंधनेऽधस्ताज्जिह्वाग्रतुल्यः शोफः सहांकुरः कफपित्तर-
क्षैर्ललोषास्तंभयुतः खरस्पर्शयुतोऽधिजिह्वो रुक्कंदूभ्यां युतो वाक्याहा-
रविघातं करोति ।

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

तादृगेवाधिजिह्वसदृश उपजिह्वो जिह्वाया उपरि स्थितः । इति जिह्वायाः
षडेते ।

तालुमांसेनिलाद्दुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।

बह्व्यो घनाः स्त्रावयुक्तास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ॥ ३६ ॥

वातात्तालुमांसे दुष्टे पिटिकाः सरुजः खरा बह्व्यो घनाः स्त्रावान्विताश्च
तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ।

तालुमूले कफात्सास्त्रात् मत्स्यबस्तिनिभो मृदुः ।

प्रलंबः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ॥ ३७ ॥

कंठोपरोधस्तृट्कासवमिकृद्गलशुंडिका ।

तालुमूले कफाद्रक्तसहितात् मत्स्यबस्तिनसदृशो मृदुः प्रलंबः पिच्छिलः
शोफो नासयाऽऽहारं मेरयन् कंठोपरोधादिकृत् । गलशुंडिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥

तालुमध्ये निरुग्मांसं संहतं सा तालुसंहतिरित्युच्यते ।

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्वयथुरर्बुदम् ।

तालुमध्ये पद्माकारो रक्तादुष्टाद्यथुर्नुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥

कोलाग्रः श्लेष्ममेदोभ्यां पुष्पुटो नीरुजः स्थिरः ।

*कफादुष्टात् तालुप्रदेशे यः श्वयथुः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिररुक् स च कच्छप इत्युच्यते । श्लेष्ममेदोभ्यां दुष्टाभ्यां कोलाग्रः कोलसदृशो नीरुजः स्थिरश्च यः शोफः स्यात्स पुष्पुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयास्त्रावी महारुजः ॥ ४० ॥

पित्तेन दुष्टेन यस्तालुपाकः पूयास्त्रावी महारुजः स पाकाख्यः पाकसंज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाव्हयः ।

वातपित्तज्वरायासैः प्रतिबद्धो यः शोफस्तालुशोषः स तदाव्हयस्तालु-
शोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगाः ।

जिह्वाप्रबंधजाः कंठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥

मांसांकुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

कंठे कंठप्रदेशे ये मांसांकुरा जिह्वाप्रबंधजा जिह्वामूलेत्या दारुणा दुःसहाः कंठमार्गानुरोधिनः शीघ्रचयाः सत्त्वरोद्धूता भवन्ति । सा शीघ्रका-
रिण्याशुव्यापादनशीला रोहिणीत्युच्यते ।

कंठास्यशोषकृद् वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥

सा रोहिणी वातात्समुत्पन्ना कंठास्यशोषं करोति हन्वोः श्रोत्रयोश्च रुजं करोति ।

पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकंठधूमायनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकार्तिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

*कफादित्यारभ्याध्यायांतं चंद्रिका व्याख्या । अरुणदत्तव्याख्यापत्राणि च वारिन्नुटितानि ।

पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् । क्षिप्रजा क्षीघ्रोत्थाना ।
क्षीघ्रपाका । अतिरागिणी भृशलोहिता । स्पर्शनासहा स्पर्शं न सहते ।

कफेन पिच्छला पांडुः

कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छला पांडुरा च भवति ।

अमृजा स्फोटकाचिता ।

तप्तांगारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

अमृजा रक्तेन दुष्टेन रोहिणी स्फोटकैराचिता समंताद् व्याप्ता स्यात् ।
तप्तांगारनिभा वर्णतः स्पर्शतो वा कर्णयो रुजां करोति । पित्तजाकृतिः
पित्तात्थरोहिणीलक्षणसमन्विता भवेत् ।

गंभीरपाका निचयात्सर्वलिंगसमन्विता ।

निचयात्सन्निपाताद् रोहिणी गंभीरपाका गूढपाका स्यात् । सर्वलिंगै-
र्वातादिभिः समन्विता युक्ता स्यात् ।

दोषैः कफोत्त्रणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ॥ ४५ ॥

शूककंटकवत्कंठे शालूको मार्गरोधनः ।

दोषैर्वातादिभिः कफोत्त्रणैः कफप्रधानैः कंठे कोलवद् ग्रथितोन्नतः
शूककंटकवन् मार्गरोधनो यः शोफः स्यात् स कंठशालूक इत्युच्यते ।

वृंदो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

कंठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो यः शोफो भवति दाहं ज्वरं च करोति स
नाम्ना वृंद इत्युच्यते ।

हनुसंध्याश्रितः कंठे कार्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मंदरुक् शोफः कठिनस्तुंडिकेरिका ॥ ४७ ॥

कंठप्रदेशे शोफः कार्पास्याः फलसन्निभस्तदाकारः पिच्छिलो मंदरुक्
शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुंडिकेरिकेत्युच्यते ।

बाह्यांतः श्वयथुर्घोरो गलमार्गर्गलोपमः ।

गलौघो मूर्द्धगुरुतातंद्रालालाज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

कंठे श्वयथुर्बाह्यातर्घोरो दुस्तरौ गलमार्गर्गलोपमः । स इव जायते ।
मूर्द्धगुरुतादीन् पददाति । स गलौघ इत्युच्यते ।

वलथं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

गले यः शोफो नातिरुगायतोन्नतः स्यात् स व्याधिर्वलयमित्युच्यते ।
तद्वदेव गलौघवच्छोफो नातिरुगथवा तद्वदेव वलयाकृतित्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् ॥ ४९ ॥

कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहतिः पृथुमूलो गलायुक् ।

दोषैर्वातादिभिर्दुष्टैर्गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो
मूले पृथुर्विस्तीर्णः । कृच्छ्रादुःखेन उच्छ्वासाभ्यवहतिर्यस्य स तथाविधो
व्याधिर्गलायुक् इत्युच्यते ।

भूरिमांसांकुरवृत्ता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥

शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नी वातिरुक्करी ।

भूरिभिः प्रभूतैर्मांसांकुरैरावृता परिवृता तीव्रतृट्ज्वरमूर्द्धरुग्युता वृता
या वर्तिः सा शतघ्नीत्युच्यते । निचयात्संचयं प्राप्ता शतघ्नीवत् सातिरु-
क्करी । शतघ्नी शस्त्रविशेषः ।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥

पूतिपूयनिअस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्राधिः ।

व्याप्तः सर्वगलः कंठो येनेत्येवं विधो यः श्वयथुः शीघ्रजन्मपाको
महारुजः पूतिदुर्गंधिपूयसदृशं स्रवति मलं स गलविद्राधिरित्युच्यते ।

जिह्वावसाने कंठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥

जनयंति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद् गलार्बुदम् ।

जिह्वावसाने पर्यते कंठादौ श्वयथुमपाकं स्थिरं रक्तं नीरुजं मला दोषा
जनयन्ति । तद्गलाबुदं स्मृतं कथयन्त्याचार्याः ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगंडोभवेद्वहिः ।

वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लंबते निरुक् ॥ ५३ ॥

दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगंडो नाम व्याधिर्भवेत् । स च
कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्लंबते ।

कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात्कृष्णराजिमान् ।

वृद्धस्तालुगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥

स गलगंडो वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः कृष्णराजिमान् स्यात् ।
स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात् ।

स्थिरः सवर्णः कंडूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।

वृद्धस्तालुगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

कफात्मकुपिताद् गले गलगंडो जातः स्थिरः समानवर्णः कंडूमान् शीत-
स्पर्शो गुरुश्च भवेत् । वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात् । तथा मधुरास्यतां
मधुरवक्त्रं च कुर्यात् ।

मेदसः श्लेष्मवृद्धानिवृद्धयोः सोऽनु विधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ५६ ॥

मेदसः प्रवृद्धादुत्पन्नो गलगंडः कफवल्लक्षणैर्भवेत् । स च देहं शरीरं
हानिवृद्धयोरनुविधीयते । अनुकरोति । तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत् ।
देहस्य क्षयात् क्षीणः स्यात् । वृद्धः स गले शब्दं स्वरे चाल्पतां कुरुते ।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककंठो हतस्वरः ।

ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहानिलात् ॥ ५७ ॥

श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य वायोर्गती रुद्धा भवेत् । येन व्याधिना
पुरुषः शुष्ककंठो हतस्वरः स्यात् । ताम्यन् तमोगच्छन् तमः प्रविशन्

प्रकर्षेण सक्तं श्वासं मुंचति । स व्याधिरनिलाद्रातात् स्वरहा स्वरध-
नाम्ना भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यांतर्घणान्सर्वसरोऽनिलः ।

संचारिणोऽरुणान् रूक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ॥ ५८ ॥

जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कंटकाचिता ।

विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च ॥ ५९ ॥

अनिलो वायुः सर्वसरः सर्वतः प्रसरन् सन् । सर्वतो वदनस्यांतर्घणान्
संचारिणोऽरुणान् रूक्षांश्च करोति । तथोष्ठौ ताम्रौ ताम्रवर्णौ चलत्वचौ ।
जिह्वा शीतासहा शीतस्पर्शाक्षमा गुर्वी स्फुटिता कंटकैराचिता स्यात् ।
स च मुखं कृच्छ्रेण विवृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरशोगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगदस्तु सः ॥ ६० ॥

अशोगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति
स ऊर्ध्वगद इति संज्ञितः ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्रता ।

क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्

पित्तजे पित्तोद्भवे मुखपाके दाहोषे भवतः । तथा तिक्तवक्रता तिक्ता-
स्यत्वं भवेत् । क्षारेणोक्षितं यत् क्षतं व्रणस्तेन समाना तत्समरुजा व्रणा
भवन्ति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

रक्तजे पाके मुखस्यांतः पित्तजपाकवल्लक्षणानि भवंति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कंडूमतपिच्छिला व्रणाः ।

कफजे पाके मधुरास्यत्वं मधुरमुखत्वं स्यात् । तथा कंडूमतपिच्छिलाश्च
व्रणा भवंति ।

अंतःकपोलमाश्रित्य श्यावपांडुकफोर्बुदम् ॥ ६२ ॥

कुर्यात् तत्पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

कफो वृद्धोतःकपोलमाश्रित्यर्बुदं श्यावं पांडु च कुर्यात् । तच्चावर्द्धं
पाटितं छिन्नं मृदितं च विवर्द्धते ।

मुखपाको भवेत्साक्षैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

मलैर्वाताचितैः सर्वैस्त्रिभिः साक्षैः सरक्तैर्मुखपाको भवेत् । स च सर्वा-
कृतिः सर्वलक्षणः स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दंतकाष्ठादिविद्विषः ।

दंतकाष्ठविद्विषिणो नरस्य तैरेव दोषैः पूत्यास्यता पूतिवक्त्रं स्यात् ।

ओष्ठे गंडे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥

वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पंचसप्ततिरामयाः ।

एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥

अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

ओष्ठ एकादश । एको गंडे । दंते दश । दंतमूले त्रयोदश । जिह्वायां
षट् । तालुन्यष्टौ । गलेष्टादश । वक्त्रेष्टावामयाः । एवं सर्वत्र पंचसप्ततिरा-
मया आख्याता उक्ताः ।

तेष्वनुपक्रमाः ।

करालौ मांसरक्तोष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥

कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ।

स्वरघ्नोर्ध्वगदः श्वावः शतघ्नीवलयालसाः ॥ ६७ ॥

नाज्योष्ठकोपोनिचयात् रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।

दशाने स्फुटिते दंतभेदः पक्कोपजिह्विका ॥ ६८ ॥

गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रोच्छ्वासोतिवत्सरः ।

याप्यस्तु हर्षो भेदश्च शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

ओष्ठामयेषु मध्येऽनुपक्रमा असाध्याः । करालो नाम दंतरोगः । महासु-
षिरो दंतरोगः । स्वरघ्नो गलरोगः । ऊर्ध्वगदो वक्त्ररोगः । शतघ्नीवलयो
कंठरोगौ । अलसोधिजिह्वारोगः । निचयात्सन्निपातात् नाडीदंतमूलजा ।
ओष्ठकोपः सन्निपातजोऽसाध्यः । रक्तात्सन्निपाताज्जाता रोहिणी । दंतभेदो
दशने स्फुटिते । पक्षोपजिह्विकाऽसाध्या । गलगंडः स्वरभ्रंशः कृच्छ्रा-
च्छ्वासोऽतिवत्सरोऽसाध्यः । याप्यस्तु हर्षो भेदश्च दंतहर्षो दंतभेदश्च
द्वावेतौ याप्यौ । शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् । यथायोगैर्वक्ष्यमाणैः ।

इत्यष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थान एकविंशो-
ऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

खंडोष्ठस्य विलिख्यांतौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

खंडोष्ठस्य छिन्नौष्ठस्य सिग्धस्विन्नस्य ओष्ठप्रांतौ विलिख्य सुश्लिष्टौ
क्षौमसूत्रेण स्यूत्वा सद्यो व्रणवदुपचारं कुर्यात् । शतधीतघृताभ्यक्तां व्रण-
स्योपरि क्वलिकां दद्यात् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

मधुयष्ट्यादिभिः कल्कितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ।

नस्यं च तैलं वातघ्नमधुरस्कंधसाधितम् ॥ २ ॥

वातहरमधुरौषधसाधितं तैलं नस्यं प्रयोज्यम् ।

महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हितः ।

देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

सर्जरससिक्थकगुग्गुलुदेवदारुभिः सिद्धेन महास्नेहेन सर्पिर्मज्जवसातै-
लाख्येनाक्तः पिचुर्वातोष्ठे वातज ओष्ठकोपे हितः ।

यष्ट्यावहचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

तेनैव महास्नेहेन मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वा तोष्ठे वा प्रतिसारणं हितं ।

नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरंडपल्लवैः ॥ ४ ॥

ओष्ठं वातोष्ठं दुग्धसिद्धैरेरंडपल्लवैर्नाड्या स्वेदयेत् ।

खंडोष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

खंडोष्ठविहितं खंडोष्ठोक्तं नस्यं प्रयोज्यम् । तथा तस्य मूर्ध्नि तर्पणं शि-
रोभ्यंगः कार्यः ।

पित्ताभिघातजावोष्ठी जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

पित्तजमभिघातजमोष्ठकोपं जलौकोभिरुपाचरेत् । चिकित्सेत् । ताभी
रक्तं स्थावयेत् ।

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

पित्तोत्थेऽभिघातजे चौष्ठकोपे रोध्रादिभिः प्रतिसारणं हितं ।

गुडूचीयष्टिपतंगसिद्धमभ्यंजने धृतम् ॥ ६ ॥

गुडूच्यादिभिः कल्कितैर्धृतं सिद्धमभ्यंजने हितं ।

पित्तविद्रधिबच्चात्र क्रिया

अत्र तयोः पित्ताभिघातजयोः पित्तविद्रधिवत् क्रिया चिकित्सा कार्या ।

शोणितजेऽपि च ।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्म

शोणितजे रक्तोत्थेऽप्योष्ठ इदमेव कर्म कार्यं भवेत् ।

ओष्ठे तु कफोत्तरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्दृतास्त्रे प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगंडूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥ ८ ॥

कफोत्तर ओष्ठे तृतास्त्रे तृतरक्ते पाठादिभिः प्रतिसारणं हितं । तथा
धूमादयः कफघ्ना हिताः ।

स्विन्नं भिन्नं विमेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।

प्रियंगुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

मेदोजमोष्ठकोपं स्विन्नं भिन्नं विदारितं गतमेदसं संतमग्निना दहेत् ।
प्रियंग्वादिभिः प्रतिसारयेत् ।

सक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

तीक्ष्णाः पिप्पलीमरिचादयः समाक्षिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणं ।
अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽग्निरथवा चिकित्सितं । क्षारेणाग्निना वा
दहेदित्यर्थः ।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गंडे शोफवदाचरेत् ।

आमाद्यवस्थास्वलजीं गंडे कपोलेऽलजीं रोगं शोफवदुपक्रमेत् ।

स्विन्नस्य शीतदंतस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैषवैः ।

दाडिमत्वग्गराताक्ष्यकांताजंब्वास्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणां काथैरणुतैलं च नावनम् ।

शीतदंतस्य स्विन्नस्य पालीं ब्रीहिमुखेन शस्त्रेण विलिखितां तैलेन दहेत् ।
दाडिमत्वगादिभिः क्षौद्रादियुतैः प्रतिसार्या च । क्षीरिणां काथैः कवलो
हितः । नस्यमणुतैलं हितम् ।

दंतहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गंडूषधारणम् ।

दंतभेदे हर्षे च सर्वा वातघ्नी क्रिया शस्ता । तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं
गंडूषधारणम् ।

सन्नेहं दशमूलांबु गंडूषः प्रचलद्विजे ॥ १४ ॥

तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तंगपटुघर्षणम् ।

स्निग्धाः शील्या यथावस्थं नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

प्रचलद् द्विजे दशमूलांबु सन्नेहं गंडूषस्तुत्यादिभिर्वर्षणम् स्निग्धा न-
स्यादयोऽवस्थावशादभ्यसनीयाः ।

अधिदंतकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कृमिदंतमिवोत्पाट्य तद्वच्चोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।

अधिदंतकमालिप्तं यदा क्षारेण जर्जरं तदा कृमिदंतं यथोत्पाट्य तथै-
वोपक्रमेत् । अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव चिकित्सा कार्या । तस्मिन्
अधिदंतक उत्पाटिते रक्तेऽनवस्थिते सति तस्मिन् स्थाने दग्धे पश्चाद्व्रण-
वच्चिकित्सा कार्या ।

अहिंसन् दंतमूलानि दंतेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

दंतेभ्यः शर्करां हरेदंतमूलान्याहिंसन्नपीडयन् रक्षन् । ततोऽनंतरं शर्करां
विलिख्य दंतलेखनकेन शस्त्रेण क्षारचूर्णैर्मधुयुतैः प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

कपालिकायामप्येवमेष एवोपक्रमः कार्यः । दंतहर्षोक्तं च समाचरेत् ।
दंतशर्करोक्तं सर्वं तदाचरेत् ।

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदंतकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगंडूषनस्याहारैश्चलापहैः ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्णं सुषिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

कृमिदंतकं स्विन्नमचलं विस्त्रावणैर्विस्त्रावयेत् । तथा स्निग्धैर्वीतघ्नैरालेपा-
दिभिर्गुडेन पूर्णं सुषिरं मदनेन दहेद्वा गुडेन पूर्णं मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन
वा पूर्णं कुब्जशलाकया तप्तया दहेत् । सप्तपर्णाक्षीराभ्यां पूरणं हितं ।
तत् कृमिशूलजित् । सप्तच्छदक्षीरेणाक्षीरेण यत्सुषिरपूरणं तत्कृमिशूल-
नुत्स्यात् ।

हिङ्गुकट्फलकासीसस्वर्जिकाकुष्ठवेष्टजम् ।

रजोरुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने धृतम् ॥ २१ ॥

हिङ्गादिकं चूर्णं वसनस्थितं तातवबद्धं दंतस्योपरि स्थापितं दंते धृतं
रुजात्तत् ।

गंडूषं धारयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।

क्वाथैर्वा युक्तमेरंडद्विव्याघ्रीभूकदंबजैः ॥ २२ ॥

एभिरेव हिङ्गादिभिः सिद्धं तैलं गंडूषं रोगिणं ग्राहयेत् । एरंडादिजैः
क्वाथैर्युक्तं तैलं गंडूषं धारयेद्वा ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यशांतरुजं भृशम् ।

दृढमप्युद्धरेदंतं पूर्वं मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

संदंशकेन लघुना दंतनिर्घातनेन वा ।

तैलं सयष्ट्यावहरजो गंडूषो मधुना ततः ॥ २४ ॥

इत्येवमादिभिः क्रियायोगैर्बहुप्रकारैः कृतैरप्युपक्रमैरशांतपीडं दंतं सुद-
ढमपि पूर्वं मूलादिमोक्षितं लघुना संदंशकेन दंतनिर्घातनेन यंत्रेण वोद्धरेत् ।
अनंतरं तैलं मधुयष्टीचूर्णयुतं गंडूषं धारयेत् । माक्षिकं वा मधुय-
ष्टीचूर्णयुतं ।

ततो विदारियष्ट्याव्हरुंगाटककसेरुभिः ।

तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युंजीत नावनम् ॥ २५ ॥

ततो विदार्यादिदशगुणक्षीरं तैलं पक्वं नस्यं युंजीत ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेच्चोत्तरं दंतं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥

एषामप्युद्धृतैः स्निग्धः स्वादुः शीतः क्रमो हितः ।

कृशादीनां दंतं नोद्धरेत् । उत्तरं च दंतं नोद्धरेत् । यस्मात्स उद्धृतो
बहूपद्रवकरः । एषामपि दंतैरुद्धृतैः स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलिनीतार्क्ष्यनागरैः ।

तत्क्रायः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

विश्राविते रक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं हितम् । तेषां
मुस्तादीनां क्रायः कवलो मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दंतमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णांबुधारणैः ।

मंडलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमंडमधुदुधैः ।

लाक्षाप्रियंगुपत्तंगलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठरुंठीमरिचयष्टीमधुरसांजनैः ।

सुखोष्णो घृतमंडोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

उपकुशे दंतमांसानि स्विन्नान्युष्णांबुगंडूषधारणेन ततो मंडलाग्रेण
शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् । ततो लाक्षादिभिर्घृतमंडमधुद्रुतैः प्रतीसा-
रणीयानि । अनंतरं सुखोष्णो घृतमंडस्तैलं वा कवलग्रहः । मधुरैर्मधु-
रौषधैः कल्ककाथीकृतैश्च पक्वं घृतं कवलनस्ययोहितम् ।

दंतपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलिखिते ॥ ३२ ॥

यष्ट्याब्धस्वर्जिकाशुंठीसैधवैः प्रतिसारणम् ।

दंतपुप्पुटके स्विन्नछिन्नभिन्नविलिखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम् ।

विद्रघौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥

घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्वैः ।

रक्षेत्पाकं हिमैः पक्कः पाटचो दाह्योवगाढकः ॥ ३४ ॥

विद्रघौ दंतविद्रघौ कटुकादिभिः कवललेपनं हितम् । कट्वादिभिर्घर्षणं
हितम् । हिमैः शीतवीर्यौषधैः शीतलैः पाकं रक्षेत् । पक्कः पाटनीयः ।
अभिना दाह्योवगाढः ।

सौषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।

रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठातार्क्ष्यपत्तंगकिशुकैः ॥ ३५ ॥

सकटफलैः कषायैश्च तेषां गंडूष इष्यते ।

यष्टीरोध्रोत्पलानंतासारिवागरुचंदनैः ॥ ३६ ॥

सगैरिकसितापुंद्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।

सौषिरे छिन्नलिखिते च रोधादिभिर्मार्दीकयुतैः प्रतिसारणम् । तैरेव
कषायैर्गंडूषश्च स्यात् । यष्ट्यादिभिः पक्कं तैलं नावनम् ।

छित्वाधिमांसकं चूर्णेः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।

पटोलनिंबत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

अधिमांसकं छित्त्वा वचादिबैश्वर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् । पटोलादि-
काथः कवलो हितः ।

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षारं युञ्ज्यात्ततो नस्यं गंडूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

विदर्भे दंतमूलानि मंडलाग्रेण शोधयेत् । क्षारं युञ्जीत ततो नस्यं गंडू-
षादि च शीतलम् । शीतवीर्यसाधितम् ।

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।

नाडीं दंतानुगां दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥

कुब्जां नैकगतिं पूर्णां मदनेन गुडेन वा ।

धावनं जातिमदनखदिरस्वादुर्कटकैः ॥ ४१ ॥

क्षीरिवृक्षांबुगंडूषो नस्यं तैलं च तत्कृतम् ।

उभयत ऊर्ध्वमधश्च कायं मूर्द्धानं च विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य
ततो नाडीं दंतानुगामुपचरेत् । दंतं समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जां नैकगतिं
पूर्णां गुडेन मदनेन वा दहेत् । जात्यादिभिर्धावनं हितम् । क्षीरिवृक्षांबु-
गंडूषस्तत्पक्वं च तैलं नस्यम् । क्षीरिवृक्षाणां मधुराणां काथेन गंडूष-
स्तत्कृतं क्षीरिवृक्षसिद्धं तैलं नस्ये योज्यम् ।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कंठकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां

वातोत्थेषु कंठकेषु वातोष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं जिह्वायां कुर्यात् ।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं स्नुते ।

प्रतिसारणगंडूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

पित्तजातेषु जिह्वाकंठकेषु घृष्टेषु रुधिरं स्नुते प्रतिसारणादिमधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्षपत्र्यूषणादिभिः ।

कफोत्थेष्वप्येवं कफजेषु जिह्वाकंटकेषु घृष्टेषु रुधिरं सृते तीक्ष्णैः सर्ष-
पादिभिः प्रतिसारणादि हितम् । आदिशब्दाद् गंडूषोऽनावनं च ।

नवे जिह्वालसेऽप्येवं तं तु रास्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

नवे च जिह्वालसे एष एवोपक्रमः । एषो वेति । तीक्ष्णैरौषधैः प्रतिसारणादयो योज्याः । किं तु शस्त्रेणैवं न स्पृशेत् । एतद् युक्त्या च पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शनं कार्यमित्यनुजज्ञौ ।

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बडिशोनाधिजिह्विकाम् ।

छेदयेन्मंडलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

अधिजिह्विका बडिशोनाकृष्टा मंडलाग्रेण छेदयेत् । किंकृत्वा । उन्नम्य जिह्वां । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यं ।

उपजिह्वां परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

उपजिह्वां शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वाऽगुलिशस्त्रेण परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

कफघ्नैः गुंडिका साध्या नस्यगंडूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

गुंडिकाकफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ।

ऐर्वारुबीजप्रतिमं वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रे निविष्टं जिह्वाया बडिशोद्यवलंबितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मंडलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽत्यसृक् सयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

वृद्धायां गलगुंडिकायां सत्यां जिह्वाया अग्रे निविष्टं कृष्णदीर्घं कर्क-
टिकाबीजसदृशं बडिशोदिनाऽवलंबितं मंडलाग्रेण छेदयेत् । कथं नातिश-
येन प्राति न चातिशयेन मूले यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक् सयान्मृत्युर्हीनाच्छिन्ने
सति व्याधिर्विवर्द्धते ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटनटैः ।

छिन्नायां सपटुसौद्रैर्धर्षणं कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिबरास्त्रावचांशुभिः ।

सम्यक्छिन्नायां शुण्डिकायां मरिचादिभिः ससैधवक्षौद्रैर्धर्षणं । कवलः
कटुकादिकाथेन ।

संघाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैवं समाचरेत् ॥ ५० ॥

संहतौ पुष्पुटके कच्छपे विलिख्यैवमनेन क्रमेण शस्त्रेण विलेखनं
कृत्वा समाचरेत् ।

अपके तालुपाके तु कासीससौद्रताक्ष्यजैः ।

धर्षणं कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

अपके तु तालुपाके कासीसादिभिर्धर्षणम् । शीतकषायमधुरौषधैः कवलः ।

पकेऽष्टापदवद्विन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।

वृषानिबपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

पके तालुपाकेऽष्टापदवद्विन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणं कार्यम् । अष्टा-
पदं चतुरंगपिटम् । तद्वह्नेखाभिर्भेदो मंडलाग्रेण कार्यः । शस्त्रेणाष्टापदवद्-
विन्ने सति वृषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् । आद्यशब्दात् जाती-
करवीरगुडूचीकटुकाहरिद्राहयवेत्राग्रकंटकारिकाकाथो मधुतैलं च ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।

कणारुंठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥

धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

तालुशोषे त्वतृष्णस्य सतः सर्पिरुत्तरभक्तिकं योज्यम् । पिप्पलीशुंठीभ्यां
शृतं जलपानम् । अम्लैः काञ्जिकादिभिर्गण्डूषधारणम् । धन्वमांसरसाः
स्निग्धास्तथा क्षीरस्य सर्पिश्च नावनं हितम् ।

कंठरोगेष्वसृङ्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

क्वाथः पानं च दार्वीत्वग्निंबताक्ष्यकलिंगजः ।

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

कंठरोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्षः शिरादिभिस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगंडूषादि च
दार्वीत्वगादीनां क्वाथः पातव्यः । हरीतक्या क्वाथः समाक्षिकः पेयः ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वीद्वीपिरसांजनैः ।

सपाठातेजिनीनिंबैः सूक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो गुटिका चात्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

श्रेष्ठादिभिः सूक्तगोमूत्रसाधितैः कवलो गुटिका चात्रास्मिन् क्वाथे
परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभीमुस्तं देवदारुमहौषधम् ॥ ५७ ॥

वचा दंती च मूर्वा च लेपः कोष्णोर्तिशोफहा ।

निचुलादिभिर्लेपः कोष्णो रुजाशोफघ्नः ।

अथांतर्बाह्यतः स्विच्चां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥

अंगुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।

पंचमुलांबुकवलस्तैलं गंडूषनावनम् ॥ ५९ ॥

अथेति मंगले । मंगलपूर्वकां वातजां रोहिणीकामंतर्बाह्यतश्च स्विच्चांम-
गुलिशस्त्रकेणाथवा पटुयुक्तेन नखेन शीघ्रमेव लिखेत् । पंचमूलक्वाथः
कवलस्तैलं गंडूषो नस्यं च ।

विस्त्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः ।

घर्षेत्सरोध्रपत्तंगैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥

द्राक्षापरूषकक्वाथो हितश्च कवलग्रहे ।

पित्तजां रोहिणीं विस्त्राव्य रक्तं निर्द्वयं सितादिभिर्घर्षयेत् । तैश्च
सितादिभिः कथितैः सरोध्रादिभिः कवलो द्राक्षापरूषकयोः क्वाथः
कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्त्रसंभवाम् ॥ ६१ ॥

रक्तजां रोहिणिकां प्रत्याख्याय पित्तजामिवोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

नस्यगंडूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

अपामार्गफलश्चेतादंतीजंतुघ्नसैधवैः ।

कटुकैः कटुवर्गोक्तैः सागारधूमैः कफोत्थां प्रतिसारयेत् । अपामार्गा-
दिभिः कल्कितैः साधितं तैलं कफरोहिण्यां नस्यगंडूषयोः श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृंशालूकतुंडकेरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

तद्वच्च कफरोहिणीवदेव चिकित्सा वृंदादिषु ।

विद्रघौ स्त्राविते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।

सरोध्रपटुपत्तंगकर्णैर्गंडूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

विद्रघौ शस्त्रेण स्त्राविते श्रेष्ठादिभिर्गंडूषादि हितम् ।

गलगंडः पवनजः स्विन्नो निःस्रुतशोणितः ।

तिलैर्बीजैश्चलद्बोमाप्रियालशणसंभवैः ॥ ६५ ॥

उपानाहो ब्रणे रूढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

शिग्रुतिल्वकतर्कारीगजरूष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया कांजिकेन वा ॥ ६७ ॥

गलगंडो वातोद्भवः स्विन्नो निःस्रुतास्त्रस्तिलैर्लघ्वादिबीजैश्च उपानाहः ।
रूढे ब्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुशः शिग्र्वादिभिः सुरया कांजिकेन वा पिष्टैः ।
एकैषिका त्रिवृत् ।

गुडूचीर्निबकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

गुडूच्यादिभिः सकृन्नादेवदारुभिः कल्कितैर्गलगंडिनमातुरं पक्वं तैलं पाययेत् ।

कर्त्तव्यं कफजेप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

कफोत्थेप्येतद् वातगलगंडोक्तं चिकित्सितं कार्यं । किंतु स्वेदविम्लापने चात्यर्थं कार्यं ।

लेपोजगंधातिविषाविशल्यासविषाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुंजालाबुशुकाव्हाश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

कफजे गलगंडेऽजगंधादयः पलाशक्षारनिश्चोतकल्किताः लेपः ।

मूत्रशृतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपंचकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

हठो मिमिणिस्तस्य क्षारं गोमूत्रे शृतं पक्त्वा क्षारन्यायेन पिबेज्जलेन ।
पेषणालोडने वारीति वचनात् । किंभूतः सन् । कोद्रवभुक् । वत्सकादि-
भिर्वा तैलं साधितं हितम् । कफघ्नान् धूमकादीन् शीलयेत् ।

भेदोभवे शिरां विध्येत्कफघ्नं च विधिं भजेत् ।

असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

भेदोभवे गलगंडे शिरां विध्येत् । कफघ्नं च विधिं सेवेत् । असनादिचूर्णं चैनं प्रातर्गोमूत्रेण पाययेत् ।

अशांतौ पाटयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

अशांतौ सत्यां पाटयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥

कथितास्त्रिफलापाठामृद्धीका जातिपल्लवाः ।

निष्ठेव्या अक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ७४ ॥

मुखपाकेषु समाक्षिका मुखधावनाः कथितास्त्रिफलादयः प्रयोग्याः ।
अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेव्या भुक्त्वा निष्ठीवेत् । कुठेरादिर्गणो वा
हरीतकवर्गोक्तो भक्षयित्वा निष्ठेव्यः ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टेलाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णादयः प्रतिसारणम् । वातघ्नैः सिद्धं तैलं कवले
नस्ये च हितम् ।

पित्तास्त्रे रक्तपित्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नो विधिः कफे च कफहृत् ।

लिखेच्छाखादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिणाः स्थिराः ॥ ७६ ॥

पिटिकाः कठिनाः स्थिराः शाकादिपत्रैर्लिखेत् ।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

सन्निपाते सन्निपातोद्भवे मुखपाके यथादोषोदयं चिकित्सितं कुर्यात् ।

नवेर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः काथो गंडूष इष्यते ।

गुडूचीनिंबकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥

यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यंगांस्तथाचरेत् ।

अर्बुदे नवोत्थेऽसंवृद्धे छेदिते च प्रतिसारणम् स्वर्जिकादिभिः काथो
गंडूष इष्टो गुडूचीनिंबकल्कोद्भवो मधुतैलयुक्तस्तथा यवान्नभोजी तीक्ष्ण-
तैलनस्याभ्यंगानाचरेत् ।

वमिते पूतिवदने धूमतीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥

समंगाघातकीरोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ।

धावनं वदनस्यांतश्रूर्णितैरवचूर्णनम् ।

शीतादोषकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ॥ ८० ॥

पूतिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्यं च तीक्ष्णं प्रयोज्यं । समंगादि-
जलेन वदनस्यातः क्षालयेत् । एतैरेव मुखांतरं चूर्णितैरवचूर्णयेत् । शीतादो-
पकुशोक्तं च नस्वादिकमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वीपिकिराततिक्तयष्ट्याब्धसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्लकाम्लाम्रिमेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बवाम्रधनंजयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारः ।

काथेन तेषां घनतां गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं कंठौष्ठतास्वादिगदान् सुखच्छान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यरोषगंधान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

त्रिफलादीनां द्रव्याणां काथेन घनत्वं गतेन तच्चूर्णेन त्रिफलादिरजसा-
न्विता गुटिकाः कार्याः । ता मुखेन नित्यं धारिताः कंठादिरोगान् दाह-
णानपि घ्नन्ति । विशेषेण रोहिणिकादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एताः ।
अम्लाम्रिमेतसोम्लवेतसः । अत्राये वृत्ते उपजाती । अंत्यमिद्रवजा ।

खदिरतुलामंबुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चंदनजौगककुंकुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुरोध्रद्राक्षामंजिष्ठाचोचपद्मकविडंगैः ।

स्पृक्कानतनखकटूफलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपतंगैः ॥ ८५ ॥

तैलप्रस्थं विपचेत् कर्षारैः पाननस्यगंडूषैस्तत् ।

हत्वास्ये सर्वगदान् जनयति गांध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ८६

खदिरपलशतं जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितेन जलेन पिष्टैश्चंदनादिभिः
कर्षाशैस्तलप्रस्थं पचेत् । तच्च पाननस्यगंडूषैरास्ये धारितं सर्वान् रोगान्
जित्वा गृध्रदृशीं दृष्टिं वराहतुल्यां श्रुतिं विधत्ते । आर्या गीतिः ।

उद्धर्तितं च प्रपुष्पाटरोध्रदार्षीभिरभ्यक्तमनेन वक्त्रम् ।

निर्व्यगनीलीमुखदूषिकादि संजायते चंद्रसमानकांति ॥ ८७ ॥

प्रपुन्नाटादिभिरुद्धितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यंगादिरहितं चंद्रतुल्य-
काति संजायते । उपजातिः ।

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्कारसेऽस्मिंश्च पलाधिकैः ।

खदिरजंबूयष्ट्यान्ताम्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः । ८८ ॥

तैलप्रस्थं पाचयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्द्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान्सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषात्स्थैर्यं धत्ते दंतपक्तेश्चलायाः ॥ ८९

नीलसहचरात्पलशतं जलघटे पक्ता तस्मिन् रसे द्विकार्षिकैः खदिरा-
दिभिः कस्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तन्मुखेन धारितं
सर्वमुखरोगहृत् । विशेषेण दंतपक्तेश्चलायाः स्थैर्यकृच्च । शालिनी ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः काथनाद् घने ॥ ९० ॥

आक्षिकं क्षिपेत्सुसूक्ष्मं रजः सेव्यान्नुपत्तंगैरिकम् ।

चंदनद्वयोर्ध्रुपुंद्वावहे यष्ट्यावहलाक्षांजनद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकट्फलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजौगकम् ।

मुस्तमंजिष्टान्यग्रोधप्ररोहमांसीयवासकम् ॥ ९२ ॥

पद्मकैलेयसमंगाश्च शीते तस्मिंस्तथा पालिकां पृथक् ।

जातिपत्रिकां सजातीफलां सहलवंगकंकोल्लिकाम् ॥ ९३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।

कारयेदुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्रदापहाः ॥ ९४ ॥

खदिरसाराद् द्वे तुले तुलां चारिमेदसो वल्काज्जलघटचतुष्टये पचेत् ।
पादावशेषिते पूते तस्मिन् पुनः काथनाद् घनीभूते कार्षिकाणि सुश्लक्ष्णचूर्णा-
नि सेव्यादीनि क्षिपेत् । अस्मिन् शीते जातीपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपे-
त् । श्रेष्ठतमो ज्वलकर्पूरकुडवं चात्र क्षिपेत् । अनंतरं गुटिकाः कारयेत् ।
एताः सदा मुखे धार्या सर्वमुखरोगहराः ।

क्वाथौषधव्यत्यययोजनेन तैलं पचेत्करूपनयाऽनयैव ।

सर्वास्यरोगोद्धृतये तदाहुर्दंतस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥९६॥

क्वाथौषधयोः खदिरसारारिमेदसोर्व्यत्ययोर्वैपरीत्यमरिमेदसो वल्कला-
द् द्वे तुले प्रयोज्ये । खदिरसारान्तुला । अन्यत्सर्वं पूर्ववदेयं तैलं पचेदन-
यैव कल्पनया तत् तैलं सर्वमुखरोगघ्नं । दंतस्थिरकृच्छेदमेव प्रधानमाहुः ।
इंद्रवज्रा ।

खदिरेणैता गुटिकास्तैलमिदं वारिमेदसा प्रथितम् ।

अनु शीलयन् प्रतिदिनं स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥९६॥

खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैतदरिमेदसा प्रथितं । द्वयमप्येतत्प्रतिदिनम-
भ्यस्तं स्वस्थस्यापि द्विजदार्यकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वीयवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वमयान् वक्रगताग्निहंति ॥९७॥

क्षुद्रादिभिः कषायः क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्वमुखरोगान् हन्ति ।
इंद्रवज्रा ।

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमंगातिक्तापीतांगारोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दंतमांसार्तिकंडूपाकस्त्रावाणां नाशनो घर्षणेन ॥९८॥

पाठादीनां चूर्णः क्षौद्रयुतो दंतमांसार्त्यादीनां घर्षणेन नाशनः ।
वैश्वदेवी ।

गृहधूमताक्ष्यपाठाव्योषक्षाराग्न्ययोवरातेजोवहैः ।

मुखदंतगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥९९॥

गृहधूमादिभिश्चूर्णः समाक्षिकः कालकाख्यो मुखविकारे धार्यः । आ-
र्या गीतिः ।

दार्वीत्वक्सिंधूज्वमनःशिलायावशूकहरितालैः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दंतास्यगलामये समध्वाज्यः ॥ १०० ॥

दाव्यादिभिः पीतकाख्यश्वूर्णो दंताद्यामये समधुषृतो धार्यः ।
गीतिरार्यो ।

द्विक्षारभूमवरापंचपटुव्योषवेच्छगिरिताक्ष्यैः ।

गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रियैषा ॥ १०१ ॥

द्विक्षारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्वा एषा रसक्रिया गुटिका गलरोगघ्नी
भवति ।

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां पथ्यानां जलमिशिकुष्टभाषितानाम् ।
अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः २

गोमूत्रकथेन विलीनशरीराणां पथ्यानां बालकशतपुष्याकुष्टैर्भाषितानां
भक्षयितारं नरं स्वल्पा अपि रोगा न स्पृशन्ति । अनर्थाः श्रोतारं नृपमिवे-
त्युपमालंकारः । प्रहर्षिणी ।

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याव्हराजद्रुमचंदनैश्च क्वाथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ ३ ॥

सप्तच्छदादिभिः क्वाथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

पटोलशुंठीत्रिफलाविशालात्रायंतितित्काद्विनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखस्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ ४ ॥

पटोलादीनां कषायो मधुमान् पीतो मुखेऽवस्थितो गंडूषो धारितो मु-
खगदानशेषान्निहन्ति ।

स्वरसः कथितो दाव्या घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्त्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

दाव्या रसः कथितो घनीभूतः सगैरिकक्षौद्रो मुखस्थो वक्त्रपाकादिघ्नः ।

पटोलनिंबयष्ट्याव्हवासाजात्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकरुपना ॥ १०६ ॥

पटोलादीनां पृथगेवं प्रकल्पना कार्या ।

खदिरायोवरापार्थमदयंत्यहिमारकैः ।

गंडूषोऽबुसृतैर्घार्यो दुर्बलद्विजशांतये ॥ १०७ ॥

खदिरादिभिर्जलशृतैर्गंडूषो द्विजदाढ्यैकृद्धार्यः । अहिमारकोऽरिमेदकः ।

मुखदंतमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।

तस्मात्तेषामसरुद् रुधिरं विस्त्रावयेद्दुष्टम् ॥ १०८ ॥

मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यतस्तस्माद्देतोस्तेषां दुष्टं
रुधिरं पुनः पुनर्विस्त्रावयेत् ।

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुकतित्ताः ।

प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ १०९ ॥

कायशिरसोर्विरेकादिकं बाहुल्येन तेषां शस्तं । कफरक्तहरं च यत्कर्म
तत् शस्तं ।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहाः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छ्लेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

तेषां मुखदंतरोगाणां भक्तं भोजनं यवतृणधान्यं क्षारोषितैः क्षारोदके
ठषितैर्विदलैर्मुद्गादिभिः कृता यूषा भक्ष्याश्च हिताः स्नेहरहिताः । अन्य-
दपि श्लेष्मनाशाय भवति तदत्र शस्तं ।

प्राणानिलपथसंस्थाः श्वासितमपि निरुंधंते प्रमादवतः ।

कंठामयाश्रिकित्सितमतोद्धतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

प्राणपवनमार्गस्थिताः कंठरोगाः प्रमादवतः श्वासमपि निरुंधंति यतः ।
अतोऽस्माद्देतोस्तेषु रोगेषूपक्रमं प्राग्विदधीत । आर्याश्वत्सः ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम द्वाविं-
शोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं शिरोरोगविज्ञानमाह ।

अथातः शिरोरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

धूमातपतुषारांबुक्कीडातिस्वप्नजागरैः ।

उत्स्वेदाधिपुरोवातबाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यंबुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृजाम्यंगद्वेषाधः प्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगंधदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोगताः ।

जनयंत्यामयान् दोषास्

धूमादिभिः शिरोगता दोषा रोगान् जनयन्ति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्येते भृशं शंखौ घाटा संभिद्यते तथा ।

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निःकृष्येत इवाक्षिणी ।

घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिम्य इवमुच्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यतिशिराजालं कंदराहनुसंग्रहः ।

प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्व्यथाशमौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबंधैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयम्

तत्र तेषु मध्ये वातकोपोत्थे शंखनिस्तोदादयः स्युः । तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीचेति घूर्णस्तुदादिः । अयमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

अर्द्धे तु मूर्धः सोर्द्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।

अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥

शिरोभितापे पित्तोत्थे शिरो धूमायनं ज्वरः ।

स्वेदोक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

अद्वे तु शिरसोर्द्वावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव चिकित्सितं विनोपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वयं लोचनं कर्णं वा हन्यात् । शिरोभितापेत्यादि । शिरसोभितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायनं ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्ने गुरुस्तिमितशीतता ।

शिरानिस्पंदतालस्यं रुग्मंदान्हचधिका निशि ॥ १० ॥

तंद्राशूनाक्षिकूटत्वं कर्णकंडूयने वमिः ।

कफजे शिरोभितापेऽरुच्यादयः स्युः । दिवा पीडा मंदा भवति । विभावरीयामधिका तथा तंद्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

रक्तोद्भवे मूर्द्धतापे पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

संकीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।

कोपिते सन्निपाते च जायंते मूर्ध्नि जंतवः ॥ १२ ॥

शिरसस्ते पिबंतोऽन्नं घोराः कुर्वन्ति वेदनाः ।

चित्तविभ्रंशजननीर्ज्वरः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥

रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुटनपूतिताः ।

कपाले तालुशिरसो कंडूः शोषप्रमीलकः ॥ १४ ॥

ताम्राच्छसिघाणकता कर्णनादश्च जंतुजे ।

संकीर्णैराहारैः शिरसि क्लेदिते रुधिरे मांसे च सन्निपाते च कोपिते
कृमयो मूर्ध्नि जायंते । तेच मूर्ध्नो रक्तं पिबंतो दारुणाः पीडा मनोविभ्रंशका-
रिणीर्जनयंति ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कंडूद्याः स्युः ।
तथा ताम्बाच्छसिघाणकत्वं कर्णनादश्च कृमिजे स्यात् ।

वातोल्बणाः शिरः कंपं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

वाताधिका दोषाः शिरःकंपं शिरः कंपाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शंखे शोफः सरोणिताः ।

तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृड्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शंखकः ।

त्रिरात्राज् जीवितं हंति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शंखे शोफोऽतिदाहादयश्च स्युः । स च शं-
खकस्तिक्तास्यः पीतवर्णमुखः क्षिप्रकारी च स्यात् । तिक्तं तिक्तस्वादमा-
स्यं यस्मिन् शंखके सः । एवमन्यदपि योज्यम् । स चानुपक्रातस्त्रिरात्रेण
जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितः सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न
सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शंखाक्षिभ्रूललाटेषु मारुतः ।

रुजं सस्यंदनां कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमध्यान्हं विवर्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।

अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स

पित्तानुरुद्धो मारुतः शंखादिषु रुजं सस्यंदनां कुर्यात् । किंभूता रुजं ।
अनुसूर्योदयं उदयो यस्याः सा तां । आमध्यान्हं मध्यान्हं मर्यादीकृत्य व-
र्द्धनशीला सा पीडा बुभुक्षितस्य विशेषेण । तथाऽनियतशीतोष्णसुखा ।
अतो मध्यान्हात् परं शमं गच्छति । स इत्येवं सूर्यावर्त्त उक्तः ।

इत्युक्ता दशरोगाः शिरोगताः ।

दक्षैते मूर्द्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येवं च वक्ष्यंते कपाले व्याघयो नव ॥ १० ॥

शिरस्येव कपाले नव रोगा भणिष्यंते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।

सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षिकम् ॥ ११ ॥

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्तत्सवर्णः कायसमान-
वर्णो जायते । तमुपशीर्षिकाख्यं रोगं जानीयात् ।

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकार्बुदविद्रघीन् ।

पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं ब्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः ॥ १२ ॥

कंगुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुंषिकाः ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः कंगुसिद्धार्थकफलरूपाः पि-
टिका अरुंषिकाः स्युः ।

कंडूकेशच्युतिस्वापरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ १३ ॥

सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्वारुणकं तु तत् ।

कंडूदिहृत् त्वचः स्फुटनं सुसूक्ष्मं यत् तद्वारुणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्छितम् ॥ १४ ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा संशोणितः ।

रोमकूपान् रुणत्थ्यस्य तेनान्येषामसंभवः ॥ १५ ॥

तदिद्रुलुप्तं रूढ्या च प्राहुश्चाचेति चापरे ।

पित्तं वातेन सह मूर्छितं रोमकूपानुगतं रोमाणि प्रच्यावयति । ततः

श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणद्धि । तेन कारणेनास्येद्रुलुप्तवतोऽन्येषां
रोम्णामनुत्पत्तिः । तदेतदिद्रुलुप्तं रूढया चाचेत्यन्य आहुः ।

खलतेरपि जन्मैवं सदनं तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

एवमेतत्तुल्यरूपा खलतेरुत्पत्तिः । किंतु खलतौ क्रमेण केशानां शातो
न त्विद्रुलुप्त इव सहसा ।

सा वातादग्निदग्धाभा पित्तात्स्विन्नशिरावृता ।

कफाद्धनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।

दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

सा खलतिर्वातादग्निदग्धाभा स्यात् । पित्तात् स्विन्नशिरावृता स्यात् ।
कफेन घनत्वक् । त्वचि वर्णाश्च यथादोषं निर्दिशेत् । सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः
सर्वलक्षणा खलतिः । नखप्रभाऽसावसाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्यरोमरहि-
बा सदाहा च या जायते साप्यसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमकोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

केशान् सदोषः पचति पलितं संभवत्यतः ॥ २९ ॥

शोकादिविरुद्धतः शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहितः केशान् पचति । अतः
पलितं जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं शावं खरं रूक्षं जलप्रभम् ।

पित्तात्सदाहं पीताभं कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ॥ ३० ॥

स्थूलं सुशुक्रं सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।

तच्च पलितं वातात् स्फुटितादिगुणं स्यात् । पित्तेन सदाहं पीतवर्णं ।
कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुशुक्रं च । सर्वैस्तु दोषैः संकीर्णलक्ष-
णं विद्यात् ।

शिरोरुजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

शिरोरुजोत्थं चापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात् ।

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

खलतिः सन्निपातेनासाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि ।
दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति प्रागुक्तमेवेदं तु वचनं स्पष्टार्थमेवेति मन्ये ।
तथा सन्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षंते रसायनम् ॥ ३२ ॥

शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षंत इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह ।

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

शिरोऽभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

पवनजे शिरोऽभितापे वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् ।

घृताभ्यक्तशिरा रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥

माषान् मुद्गान् कुलत्थान्वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।

तैलं तिलानां कर्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥

पिंडोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।

वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

अभ्यक्तशिरा रात्रौ घृतं पिबेत् । पश्चादुष्णं क्षीरं पिबेत् । माषादीन्
घृतान्वितान् खादेत्तदुष्णपयोनुपः सन् तिलानां तैलं कल्कं वा क्षीरेण
सह पाययेत् । पिंडस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मांसयुक्तैर्धान्यैः कृता हिताः ।
वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचनं हितम् । स्निग्धं च नस्यादि-
कं हितम् ।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥

क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ॥ ५ ॥

वरणसैर्यकेत्यादिगणे जर्जरिते क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् । तत्क्षीरावशिष्टं
शीतीभूतं मथित्वा सारमाहरेत् । अनंतरं तद्धृतं मधुरद्रव्यैः पक्वं नस्यं
श्रेष्ठम् ।

वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।

अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्वं सशर्करं पेयम् ।

कार्पासमज्जात्वङ्मुस्तासुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥

नस्यमुष्णान्बुपिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजापहम् ।

कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्द्धरुजाघ्नं नस्यम् ।

शर्कराकुंकुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥

प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचंदनैः ।

वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥

इत्यशांतौ चले दाहः कफे चोष्णं यथोदितम् ।

शर्कराकुंकुमशृतं सर्पिः पित्तासृगुल्ये हितम् । कुष्ठादिभिः सघृतैः प्र-
लेपः । कुटिलं तगरम् । अस्मिन्श्च वातोद्रेकभयाहोहितं नावसेचयेत् । एव-
मप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः । कफे च यथोक्तमुष्णमिष्टम् ।

अर्द्धावभेदकेप्येषा यथादोषान्वया क्रिया ॥ ९ ॥

अर्धावभेदकेष्वेषा एव क्रिया दोषान्वयादोषानुरोधाच्च यथास्वं कार्या।

शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं बिडान्वितम् ।

स्थिरारसो वा लेपे तु प्रपुन्नाटोऽम्लकल्कितः ॥ १० ॥

शिरीषबीजादिभिर्नस्यं स्यात् । शालिपर्णीकाथो वा नस्यम् । प्रपुन्नाट-
बीजमम्लेन पिष्टं लेपः ।

सूर्यावर्ते तु तस्मिस्तु शिरयापहरेदमृक् ।

सूर्यावर्तेष्वेष एवोपक्रमः । तस्मिंश्च शिरया रक्तं स्नावेत् ।

शिरोऽभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेच्छिराम् ॥ ११ ॥

शीताः शिरोमुखालेपसेकरोधनवस्तयः ।

जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

मूर्द्धाभितापे पित्तसंभवे स्निग्धस्य सतः शिरा मोक्षयेत् । तथा शिरोमु-
खालेपादयः शीता हिताः । जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेप्येतत् प्रत्याख्याय च शंखके ।

रक्तजेप्येतच्चिकित्सितं कार्यम् । शंखके च प्रत्याख्यायैष एवोपक्रमः
कार्यः ।

श्लेष्माभितापैर्जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥

स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः ।

रास्यंते चोपवासोऽत्र निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

श्लेष्मणा शिरोऽभितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् । स्वेदादयो
रूक्षादिद्रव्यैः शस्यंते । उपवासश्चात्र हितः । निचये मिश्रमाचरेत् । स-
न्निपाते मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छति जंतवः ।

मत्ताः शोणितगंधेन निर्याति घ्राणवक्रयोः ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाम्भ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

कृमिजे शोणितं नस्यं देयं । तेन शोणितेनास्य जंतवो मूर्च्छति ।
रक्तगंधेन च मत्ता घ्राणेन वक्त्रेण च निर्गच्छति । अनंतरं तीक्ष्णनस्यधू-
माम्भ्यां तेषां कृमीणां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडंगस्वर्जिकादंतीहिङ्गुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥

कटुर्निर्बेगुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

विडंगादिभिः साधितं सर्षपतैलं निंबतैलमिङ्गुदीतैलं पीलुतैलं वा पृथक्
पृथक् नस्यं हितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्ये कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

कृमिजिद् विडमजामूत्रेण द्रुतं नस्ये प्रयुक्तं कृमिजित्स्यात् ।

पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनभेषजैः ।

पूतिमत्स्यान्वितैर्नस्यद्रव्यैर्धूमं कुर्यात् ।

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्भक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥

अत्र च रक्तं न विस्त्रावयेत् । कुतो हेतोरित्याह । कृमिभिः पीतरक्त-
त्वात् ।

वाताभितापविहितः कंपे दाहाद्विना क्रमः ।

कंपे वाताभितापोक्तो विधिर्दाहाद्विना ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥

वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्मविद्रधिचोदितम् ।

उपशीर्षके नवे जन्मोत्तरं जाते वातव्याधिचिकित्सितं कुर्यात् । पक्वे
विद्रधिविहितं कर्म कुर्यात् ।

आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधीपिटिकार्बुदे ॥ २० ॥

आमे पक्वे च विद्रधौ पिटिकायामर्बुदे च यथास्वं कर्म कुर्यात् ।

अरुंधिकाजलौकोभिर्द्वितास्वा निबवारिणा ।

सित्ता प्रभूतलवणैर्लिपेदश्वशकृद्रसैः ॥ २१ ॥

पटोलनिबपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकल्कितैः ।

गोमूत्रजोर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥

अरुंधिका जलौकोभिर्निःस्रुतरक्ता निबजलेन सित्ता वाजिशकृद्रसैः
प्रभूतलवणैर्लिपेत् । पटोलनिबपत्रैर्निशान्वितैः सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा ।
कृकवाकुः कुकुटः ।

कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

रुंधिकालेपनं कंदूच्छेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥

कुष्ठं चूर्णितं कपालभृष्टं तैलसंयुतं रुंधिकालेपनं कंडादिहितम् ।

मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमालप्रसाधितम् ।

वचारुंधिकयोस्तैलमभ्यंगः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥

मालत्यादिप्रसाधितं तैलं वचारुंधिकयोः क्षुरघृष्टयोरभ्यंगः ।

अशातौ शिरसः शुल्घ्यै यतेत वमनादिभिः ।

अशातौ सत्या मूर्धः शोधनाय वमनादिभिर्यतेत ।

विध्येच्छिरां दारुणके लालाद्यां शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥

नावनं मूर्ध्नि बस्ति च लेपयेच्च समाक्षिकैः ।

प्रियालबीजमधुकुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥

लाक्षाशम्याकपत्रैर्दण्डगजघात्रीफलैस्तथा ।

कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥

दारुणके लालाद्यां शिरां विध्येत् । मृजां शुद्धिं नश्यं मूर्ध्नि बस्ति च
शीलयेत् । प्रियालादिभिः समाक्षिकैर्लेपयेच्च लाक्षादिभिः क्षौद्रयुतैर्लेपः
कोद्रवतृणक्षारजलेन प्रक्षालनं हितम् ।

इंद्रलुप्ते यथासन्नं शिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढं कासीसमनोऽहानुत्थकोषणैः ॥ २८ ॥
 वन्यामरतरुभ्यां वा गुंजामूलफलैस्तथा ।
 तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 ससौद्रक्षुद्रवार्ताकिस्वरसेन रसेन वा ।
 धतूरकस्य पत्राणां भ्रष्टातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकंटकैः ।

इंद्रलुप्ते यथासन्ने देशे शिरां विध्वा वारिणा प्रच्छायं प्रच्छानं कृत्वा
 कासीसादिभिल्लेपयेत् । वन्यदेवदासभ्यां वा लेपयेत् ।

तैलाक्ता हस्तिदंतस्य मषी वा चौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 हस्तिदंतमषी तैलाक्ता वा चौषधं परम् ।

शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मषी मेषविषाणजा ।
 सितरोमोद्गमे मेषविषाणजा मषी तैलाक्ता श्रेष्ठा ।
 वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्गोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 जलसेकं च वर्जयेत् यावद्गोमोद्भूतिः ।

खलतौ पलिते वल्यां हरिष्ठोन्नि च शोधितम् ।
 नस्यवक्त्रशिरोभ्यंगप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 खलत्यादिषु शोधितमातुरं नस्यादिभिरुपाचरेत् ।

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
 मासं वा निंबजं तैलं क्षीरभुङ्क्ष्णावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥

बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च पक्वं तैलं नस्यं हितम् । निंबोद्भवं वा तैलं
 मासं क्षीरभुङ्क्ष्णावयेद्यतिः संयमी ब्रह्मचर्यपरः ।

नीलीशिरीषकोरंटभृंगस्वरसप्रावितम् ।

शेख्वक्षतिलरामाणां बीजं काकांडकीसमम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वाजपयसा लोहाष्टिप्तादर्काशुतापितात् ।

तैलं शृतं क्षीरभुजो नावनात् पलितांतकृत् ॥ ३६ ॥

नील्यादिस्वरसेन भावितं शेखादीनां बीजं काकांडकीतुल्यं छागदुग्धेन
पिष्ट्वा लोहाल् लिप्ताद् रविरस्मिभिस्तापितातैलं स्नुतं क्षीराशिनो नस्यं प-
लितांतकरम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृंगरजसः सौरसाद्रसात् ।

प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥

नस्यं शैलोद्भवे भांडे शृंगे मेषस्य वा स्थितः ।

क्षीरात्मस्थेन सहचररसात्प्रस्थेन भृंगराजरसात्प्रस्थेन सुरसारसात्प्रस्थे-
न तैलस्य कुडवः पक्वो मधुयष्टीपलयुतः शैले भांडे मेषशृंगे वा स्थितो
नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥

उत्पाट्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

दुग्धिकाकरवीरकौ क्षीरेण सूक्ष्मपिष्टौ पलितमुत्पाट्य तत्स्थाने देयौ
पलितौ ।

क्षीरं प्रियालं यष्ट्याब्धं जीवनीयो गणास्तिलाः ॥ ३९ ॥

कृष्णाः प्रलेपो वक्रस्य हरी लोमवलीहितः ।

क्षीरादयो वक्रस्य लेप इंद्रलुप्तवलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्मार्कजल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥

बृंहयेच्च रजेचैतत् केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।

तिलादिकं शिरःप्रलेपनात् केशान् रजेत् पुष्णीयाच्च ।

मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ॥४१॥
शौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसंवर्द्धनं परम् ।

मांस्यादीनि क्षीरपिष्टानि परं केशसंवर्धनानि ।

अयोरजो भृंगरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥

स्थितमिक्षुरसे मांसं समूलं पलितं रजेत् ।

लोहचूर्णादिकमिक्षुरसे मांसं स्थितं समूलं पलितं रजेत् ।

माषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥

लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रंजयेत् ।

माषादिभिर्यवागूस्त्रिदिवसोषिता लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा बलाकामपि रं-
बयेत् । किंपुनः पलितं न हन्ति ।

प्रपौडरीकमधुकपिप्पलीचंदनोत्पलैः ॥ ४४ ॥

सिद्धं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यंजनेन च ।

सर्वान् मूर्द्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ ४५ ॥

प्रपौडरीकादिभिर्धात्रीरसे सिद्धं तैलं नावनेनाभ्यंजनेन च सर्वान् शिरो-
रोगान् हन्ति । शीलितं पलितानि च हन्ति ।

वरीजीवंतिनिर्यासपयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च तन्नस्यं सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

शतावरीजीवंतिकाथेन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमकं पचेत् । तन्नस्येन स-
र्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ।

मयूरं पक्षपित्तात्रपादविट्पुंडवर्जितम् ।

दशमूलबलारात्नामधुकैस्त्रिपलैर्युतम् ॥ ४७ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥

तदभ्यासीकृतं पानं बस्त्यम्यंजननावनैः ।

मयूरं पक्षादिवर्जितं त्रिपलप्रमाणे दशमूलादिभिर्गुतं जले पक्त्वा तस्मिन् जले क्षीरसमं घृतप्रस्थं पचेत् । एतन्मायुराख्यं घृतम् । कन्कितैर्मधुर-
द्रव्यैरभ्यस्तम् सर्वजत्रूर्ध्वरोगजित् पानादिभिरभ्यस्तं तद्वर्त सर्वजत्रूर्ध्वरो-
गजित् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ।

जीवंतीत्रिफलामेदामृद्धीकादिपरूषकैः ॥ ५० ॥

समंगाचविकाभांगीकाशमरीककर्कटाव्हयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदातालुखर्जूरमुस्तकैः ॥ ५१ ॥

मृणालबिसखर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।

शतावरीविदारीक्षुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥

दूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृंगाटककसेरुकैः ।

रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥

पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।

मधूकाक्षोटवाताममुंजाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥

महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।

धात्विद्विद्यस्वरभ्रंशश्वासकासार्दितापहम् ॥ ५५ ॥

योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वंध्यासुतप्रदम् ।

एतेनैव क्वाथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षीरेणैभिर्जिवंत्या-
दिभिः कल्कैः कार्षिकैरेतन्महामयूरमायुराहुणैरधिकं धात्वादिभ्रंशघ्नं च ।
योन्यादिदोषेषु शस्तम् । वंध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कर्कटैर्हंसैः शरैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥

मुषिकादिभिरेव कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजानां व्याधीनामेकत्रिंशदधिकमन्योऽन्यमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

परस्परमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

जत्रूर्ध्वानां रोगाणां शतद्वयमेकत्रिंशदधिकमन्योऽन्यमसंकीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमृषयः पुरुषं विदुः ।

मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥

ऊर्ध्वमूलमधः शाखं मुनयश्च यस्मात् पुरुषं जानन्ति तस्मान्मूलापहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।

तेन तस्योत्तमांगस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥ ५९ ॥

यस्मादास्मिन्नुत्तमांगे सर्वेन्द्रियाणि यतश्चात्र प्राणाः संश्रितास्तस्मादुत्तमांगस्य रक्षायां यत्नवता भाव्यम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पंचविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

व्रणो द्विधा निजागंतुदुष्टशुद्धविभेदतः ।

निजो दोषैः शरीरोत्थैरागंतुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

व्रणो द्विःप्रकारो निजागंतुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च । निजो व्रणः शारीर-
दोषैर्भवति । आगंतुर्बाह्यहेतूद्भवः । दोषैरधिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैर-
नधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽपि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।

रक्तत्वं पांडुता काण्ठ्यं पूतिपूयपरिस्त्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांसशिरास्त्रायुच्छन्नतोत्संगितातिरुक् ।

सरंभदाहश्वयथुकंड्वादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबंधश्च विद्यादुष्टव्रणाकृतिम् ।

संवृतत्वादि यो व्रणस्तं दुष्टव्रणाकृतिं विधात् ।

स पंचदशधा दोषैः सरक्तैः

स पंचदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र पृथग् दोषैस्त्रयः । संसर्ग-
बास्त्रयः । सन्निपातेनैक इति । एवंभूता रक्तसहितैः सप्त । एवं चतुर्दश ।
रक्तेन केवलेनैक इति पंचदश । ननु प्रागभ्यधायि । शूलं नतैर्निलादाहः
पित्ताच्छोफः कफोदयात् । रक्तोरक्ताच्च पाकः स्यादित्यादि । तदिहैकदोष-
जत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहित्वं चोच्यमानं पूर्वापरव्याहतं स्यात् । अत्रोच्यते
काससंप्राप्तिवदत्र न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषांतरस्यानु-
बंधत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहापीति । नात्र पूर्वापर-
व्याहतत्वम् ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

इयावः कृष्णोरुणो भस्मकपोतास्थिनिभोऽपि च ।

मस्तुमांसपुलाकांबुतुल्यतन्वल्पसंस्त्रुतिः ॥ ६ ॥

निर्मासस्तोदभेदादयो रूक्षश्चटचटायते ।

तेषु मध्ये मारुताच्छावादिगुणो मस्त्वादितुल्यतन्वल्पविस्त्रावस्तथा नि-
र्मासादिगुणः स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलर्षिगलः ॥ ७ ॥

मूत्रकिंशुकभस्मांबुतैर्लोभोष्णबहुस्त्रुतिः ।

क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

पित्तेन व्रणः क्षिमोद्भवः पीतादिगुणो मूत्रादिसदृशबहुस्त्रावः क्षारोक्षित-
तुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पांडुः कंडूमान् बहुश्वेतघनस्त्रुतिः ।

स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुशिराजालततोल्परुक् ॥ ९ ॥

कफेन पांडुः कंडूयुतो बहुशुक्लघनस्त्रावः स्थूलौष्ठः कठिनस्तथा स्ना-
युशिराजालस्ततोऽल्परुजः ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूयमुद्विरेत् ।

वाजिस्थानसमो गंधे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

रक्तेन विद्रुमलोहितः सरक्तं पूयं स्रवेत् । तुरगस्थानतुल्यो गंधेन तथा
पैत्तिकैर्लिङ्गैर्युतः ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्याल्लक्षणसंकरात् ।

द्वाभ्यां त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां संकरात् संसर्गजादीन् विद्यात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकः समः ॥ ११ ॥

किंचिदुन्नतमध्यो वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

जिह्वाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रवः शुद्धः स्यात् ।

त्वगामिषशिरास्नायुसंध्यस्थीनि व्रणाशयाः ॥ १२ ॥

कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्युत्तरोत्तरम् ।

त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्तरोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवयोबलवति व्रणः ॥ १३ ॥

वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्ताकृतिश्च यः ।

तथास्फिक्पायुमेद्रोष्ठपृष्ठांतर्वक्त्रगंडगः ॥ १४ ॥

सत्त्वादिमति व्रणः सुसाध्यो वृत्तादिगुणस्तथा स्फिगादिषु च सुसाध्यः।

कृच्छ्रसाध्योक्षिदशननासिकापांगनाभिषु ।

सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

अक्ष्यादिषु स्थितः कृच्छ्रसाध्यः ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।

भगंदरोंतर्वदनस्तथा कट्यस्थिसंश्रितः ॥ १६ ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सित्थ्यंति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ॥ १७ ॥

फेनादिवहः शल्ययुक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगंदरोंऽतर्मुखस्तथा कट्य-
स्थिसंश्रितस्तथा कुष्ठिमतादीनां व्रणाः कृच्छ्रेण सित्थ्यंति । तथा येषां
व्रणे व्रणाः स्युस्ते च दुःसाध्याः ।

नैव सित्थ्यंति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।

पिपासूनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥

भिन्ने शिरः कपाले वा मस्तुलुंगस्य दर्शने ।

विसर्पज्वराविमतां व्रणा नैव सित्थ्यंति । शिरःकपाले च भिन्ने मस्तु-
लुंगदर्शने व्रणो न सित्थ्यति ।

त्नायुक्तेदाच्छिराच्छेदाद् गांभीर्यात् कृमिभक्षणात् ॥ १९ ॥

अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ।

मिथ्याबंधादतिस्नेहाद् रौक्ष्याद्द्रोमातिघट्टनात् ॥ २० ॥

क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।

मद्यपानाद्दिवास्वापाद् व्यवायाद्वात्रिजागरात् ॥ २१ ॥

व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।

स्नायुक्तेदादेः कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिद्ध्यति ।

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यांताः क्लेदवर्जिताः ॥ २१ ॥

स्थिराश्चिपिटिकावंतो रोहतीति तमादिशेत् ।

यस्य कपोतवर्णाभाः प्रक्लेदवर्जिता अंतास्तथा चिपिटिकावंतोऽग्लानिप्रा-
मास्तं व्रणं रोहतीति निर्दिशेत् ।

अथात्र शोफावस्थायां यथासन्नं विशोधनम् ॥ २३ ॥

योज्यं शोफो हि शुद्धानां व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

अत्र च व्रणे शोफावस्थायां सत्यां यथासन्नमूर्ध्वमधो वा शोधनं वमनं
विरेचनं वा योज्यं । शुद्धानां हि शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं तु शोफावस्थस्य संततम् ॥ २४ ॥

दोषामिरभिवृत्तेन प्रयाति सहसा रामम् ।

शोफावस्थस्य संततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन शीतोपचारेण कृतेन
सता दोषामिरभिरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनान्विते ॥ २५ ॥

विषयुक्ते विशेषेण जलौकाद्यैर्हरेदसृक् ।

दुष्टास्त्रेपगते सद्यः शोफरागरुजां शमः ॥ २६ ॥

शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौकप्रभृतिभिरस्त्रं हरेत् । यतो
दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादिशमः स्यात् ।

इते इते च रुधिरे सुरीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।

सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥

शतधौतघृतोपेतैर्मुहुर्न्यैरशोषिभिः ।

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यंगाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

पुनः पुनः स्नाविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु शीतद्रव्यैः सुश्ल-
क्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैर्नतु पर्युषितैस्तथा क्षीरादिद्रवैः शतधौतघृतयुक्तैर्मुहु-

रपरैरशोषिभिल्लैपो हितः प्रतिलोमं नत्वनुलोमं सेकाभ्यंगाश्च पूर्वोक्तैः कृता हिताः ।

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थच्छसवेतसवल्कलैः ।

प्रदेहो भूरिसर्पिभिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

न्यग्रोधादित्वग्भिः प्रदेहो भूरिघृतः परं शोफनिर्वापणः ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां म्हारुजाम् ।

स्तुतासृजां च शोफानां व्रणानामपि चेदृशाम् ॥ ३० ॥

आनूपवेसवाराद्यैः स्वेदः सोमास्तिलाः पुनः ।

भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टाद्वाहरुग्धराः ॥ ३१ ॥

वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजां स्फुटरक्तानां शोफानां व्रणानामपि चेद्वक्स्वरूपाणां कुट्टितघृतादिसंस्कृतानूपमासाद्यैः स्वेदो हितः । अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तेनैव क्षीरेण पिष्टा दाहुरुजाम्नाः ।

स्थिरान् मंदरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्या शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

विम्लापनार्थं मृद्रीयात् तैलेनांगुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्रैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

शोफान् स्थिरानल्पपीडान्वातकफत्रैः स्नेहैर्बन्धयित्वा स्वेदयित्वा च वंशनाड्या विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् । तैलेनांगुष्ठकेन वा मलयेत् । यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते सचेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

एवं कृते यदि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् । तथा कृते सत्यविदग्धः शोफः सन् शान्तिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु पच्यते ।

सकोलतिलवह्नीमा दध्वम्ला सक्तुपिडिका ।

सकिण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

बदरादियुता सक्तुपिडिकाऽम्लदधियुता किण्वाद्यन्विता कोष्णा उप-
नाहे श्रेष्ठा ।

सुपक्वे पिडिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।

दारणं दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेप्स्यते ॥ ३६ ॥

शोफो सुपक्वे ग्रथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारणार्हस्य सुकुमारस्य
नरस्य दारणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदंतस्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।

क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

गुग्गुल्वादीनि तथा क्षारौषधानि क्षारविध्युक्तानि क्षाराश्च पक्वशोफवि-
दारणं स्यात् । गोदंतो हरितालं ।

पूयगर्भान्णुद्वारान् सोत्संगान्मर्मगानपि ।

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समंतात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्संगान् मर्माश्रितान् स्नेहरहितैः पीडनद्रव्यैः
परितः प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यंतं समुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ।

न मुखे चैनमालिपेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

पीडनं प्रति यो लेपस्तं शुष्यंतं समुपेक्षेत । मुखे चैनं ब्रजं नालिपेत् ।
तथा च एवं दोषः प्रसिच्यते निर्याति ।

कलाययवगोधूममाषमुद्रहरेणवः ।

द्रव्याणां पिच्छलानां च त्वग्मूलानि प्रपीडनम् ॥ ४० ॥

कलायादयः पिच्छलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।

भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

सप्तसु क्षालनादिषु क्षालनमालेपो घृतं तैलं रसक्रियाचूर्णौ वर्ति-
श्वेति सप्त । तेषु सुरसादिरारग्वधादिश्वेति दुष्टव्रणे भृशं योज्यौ तथा
मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं काथः पटोलीनिबपत्रजः ।

अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिबपत्रजः काथः क्षालने हितः । विशुद्धे
तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः काथः क्षालनादौ हितः ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वत्रिद्वंद्वंतीनिशाद्वयम् ।

निबपत्राणि चालेपः सपटुव्रणसोधनः ॥ ४३ ॥

पटोलादिभिर्लेपः सैधवयुतो व्रणसोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद् वर्त्या सूक्ष्मास्यान् संधिमर्मगान् ।

कृतया त्रिद्वतादंतीलांगलीमधुसैधवैः ॥ ४४ ॥

व्रणान् सूक्ष्ममुखान्संधिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृतादिभिः कृतया विशो-
धयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभिर्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोल्बणान् ।

पित्तादिकान् शीतिर्भृशं निर्वापयेत् ।

शुष्काल्पमांसे गंजीरे व्रण उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥

न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगंधाबलातिलैः ।

अद्यान्मांसादमांसानि विधिनोपहितानि च ॥ ४७ ॥

मांसं मांसादमांसेन वर्द्धते शुद्धचेतसः ।

व्रणे शुष्काल्पमांसे गंभीर उत्सादनं हितं । न्यग्रोधादिभिस्तथा मांसादानां प्राणिनां मांसानि सुष्ठु संस्कृतानि भक्षयेत् । यतः शुद्धमनसो मांसादमांसेन पिशितं वर्द्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोव्हालपुराग्निकैः ।

व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं हितं ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कंडूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥ ४९ ॥

व्रणान्सुदुःखशोध्यांश्च शोधयेत्क्षारकर्मणा ।

उत्सन्नमांसादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठुदुर्विशोध्यास्तान् क्षारकर्मणा विशोधयेत् ।

स्ववंतोऽश्मरिजामूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥

छिन्नाश्च संधयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।

शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोध्याः स्युस्तेभ्यः कर्मणा ॥ ५१ ॥

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्ववंतो ये चान्ये रक्तवाहिनो येषां च संधय-
छिन्ना ये च यथोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति । तेऽभिकर्मणा
शोध्याः स्युः । यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणे
योज्यं ।

अश्वगंधारुहारोर्ध्वं कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥

समंगाधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

अश्वगंधादिकं व्रणरोपणं परं ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९३ ॥

कल्कं संरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।

अपगतपूतिमांसानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिलकल्कं समधुकं
संरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतित्तमधुरकषायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९४ ॥

सक्षौद्रनिंबपत्राभ्यां युक्तः संशोधनं परम् ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशुरोपणः ॥ ९५ ॥

एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् । स माक्षिकनिंबपत्राभ्यां
युतस्तिलकल्कः परं शोधनं । पूर्वाभ्यां क्षौद्रनिंबाभ्यां सर्पिषा चासौ तिलक-
ल्को युतः शीघ्रसंरोहणः स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ।

केचिद्ब्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदिच्छन्ति ।

सास्त्रपित्तविषागतुंगंभीरान्सोष्मणो व्रणान् ॥ ९६ ॥

क्षीररोपणभ्रैषज्यसृतेनाज्येन रोपयेत् ।

रौपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ९७ ॥

सास्त्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरौपणद्रव्यपक्वेन घृतेन रोपयेत् । रौपण-
द्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काच्छीरोध्राभयासर्जसिंदूरांजनतुत्थकम् ।

चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ९८ ॥

काच्छयादिकं सौराष्ट्रीमृतसूक्ष्मरजीकृतं तैलं मदनैर्युक्तं श्रेष्ठं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।

समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुंबराश्वत्थजंबूकट्फलरोध्रजैः ॥ ९९ ॥

त्वचमाशु निगृहन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ।

ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृहन्ति ।

लाक्षामनोव्हांमजिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥

प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसंहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयकलताम्रास्थिहेमकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

कालीयकादिभिर्लेपः सगोशकुद्रसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदंतोतर्धूमं तैलं रसांजनम् ॥ ६२ ॥

रोमसंजननो लेपस्तद्वत्तैलपरिष्कृता ।

चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्चूर्णं गुरुरजा मषी ॥ ६३ ॥

वारणदंतोतर्धूमं दग्धस्तैलं रसांजनं च लेपो रोमोद्भवकरस्तथैव
तैलपरिष्कृता चतुष्पात्रखादिजा मषी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मविधिकथितं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पंचमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।

आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रके ॥ ६५ ॥

द्वे पंचमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः । तथा पित्तिके न्यग्रो-
धादिपद्मकादी हितौ । श्लेष्मिक आरग्वधादिः कफघ्नो हितः । मिश्रे तु
मिश्र उपक्रमो हितः ।

एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ।

चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथास्वं योज्याः ।

जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादार्वांनिशासारिवा-

•मंजिष्ठाभयसिद्धतुत्थमधुकैर्नक्ताव्हबीजान्वितैः ।

सर्पिःसाध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो

गंभीराः सरुजो व्रणाः सगतयः शुद्धयन्ति रोहन्ति च ॥ ६७ ॥

जात्यादिभिः सर्पिः साध्यम् । अभयमुशीरमत्र । अनेन सर्पिषा सूक्ष्म-
मुखा मर्मस्थादयश्च व्रणाः शुद्धयन्ति रोहन्ति चेति । शार्दूलविक्रीडितम् ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम पञ्चविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

व्रणप्रक्रमात्सद्यो व्रणप्रतिषेधं व्याचिख्यासुराह ।

अथातः सद्योव्रणप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सद्यो व्रणा ये सहसा संभवन्त्यभिघाततः ।

अनन्तरैरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥

घृष्टावरुत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितं

अभिघातात्सहसैव ये सद्यो व्रणा जायन्ते । असंख्यैरपि तैर्व्रणैः शरीरं
जुष्टमष्टधा कथ्यते । तानेवाष्टौ प्रकारानाह । घृष्टेत्यादि । अथैषामेव लक्ष-
णान्याह ।

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सङ्घोषं छेदनात् स्रवेत् ।
 अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
 प्रविलम्बि सरोषेऽस्थिना पातितं पतितं तनोः ।
 सूक्ष्मास्य शल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
 भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुते ।
 प्रहारापीडनोत्पेषात्सहास्थना पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

तेषु मध्ये घृष्टं लसीकया रक्तलेशेन वा युक्तं स्रवेत् । छेदनात्सङ्घोषं ।
 तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् । ततोऽप्यवगाढतरं विच्छिन्नं स्यात् । प्रविलम्बि
 सरोषास्थि यत् पतितं यच्छरीरात् तत्पातितं स्यात् । सूक्ष्ममुखशल्यविद्धं
 यत्तद्विद्धं कथ्यते । कोष्ठवर्जितं । अन्यकोष्ठे यद्विद्धं तद्विद्धमुच्यते । विद-
 लितं तद् गद्यते यन्मज्जरक्तपरिप्लुतं प्रहारादिभिः सहास्थना पृथुतां गतम् ।

सद्यः सद्यो व्रणं सिंचेदथ यष्ट्यावहसर्पिषा ।
 तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

अथैवं व्रणस्वरूपतां ज्ञात्वा सद्य एवेति सद्यो व्रणं तीव्रव्यथं मधुयष्टी-
 धृतेन कोष्णेन सिंचेत् । बलातैलेन वा कोष्णेन पुनः पुनः सिंचेत् ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
 कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

क्षतोष्मणश्च शीतये तत्कालनिर्गतस्य च कषायादयो लेपाद्याः शस्यन्ते ।

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषतः ।
 मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

सद्यो व्रणेष्वायतेषु संधानार्थं विशेषेण माक्षीकं सघृतं युञ्जीत । तथा
 पित्तघ्नीश्च शीताः क्रिया हिताः ।

ससंरंभेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
 उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

ससंरंभेषु व्रणेषूर्ध्वमधश्च शोधनं कार्यं । तथोपवासो विधातव्यः ।
अवस्थावशात् पूर्वोक्तं भोजनं हितं तथा प्रततं रक्तस्त्रावणं हितं ।

घृष्टे विदलिते चैष सुतरामिष्यते विधिः ।

तयोर्ह्यल्पं स्रवत्यस्त्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

घृष्टे विदलिते च एषा पूर्वोक्ता चिकित्सेष्यते । यस्मात्तयोर्घृष्टवि-
दलितयोरस्त्रमल्पं स्रवति । तेन च कारणेन तयोराशु शीघ्रं पाको जायते ।

अत्यर्थमस्त्रं स्रवति प्रायशोन्यत्र विक्षते ।

ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥

स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवर्स्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

अन्यत्र विक्षते बाहुल्येन बहुरक्तं स्रवति । नच पाकं याति । अनंतर-
मत्यंतरक्तस्त्रावात् पवने कुपितेऽतिरुजाकरे सति स्नेहपानादिकं स्नेहवर्स्ति
च वातहरौषधसाधितं कुर्वीत ।

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।

सप्ताहादुत्तरे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

इत्येवं सप्ताहिकः सद्यो व्रणहितो विधिरुक्तः । सप्ताहेन निवृत्त इति
प्राग्वहतेष्विति ठक् । सप्ताहादूर्ध्वं गते क्षोभे सति पूर्वोक्तं विधिं व्रणप्र-
तिषेधोक्तं कुर्यात् ।

प्रायः सामान्यकर्मेदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।

घृष्टे रुजं निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

प्रायो बाहुल्येन सद्यो व्रण एतत्सामान्यं कर्म पृथक् पृथक् विशेषेण
कर्म भणिष्यते । घृष्टे व्रणे पीडां प्रागुपशमय्य चूर्णानि योजयेत् ।

कल्कादीन्यवकृत्ते तु

अवकृत्ते पुनर्व्रणे कल्कादीनि योजयेत् ।

विच्छिन्नप्रविलंबिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बंधनं चानुपीडनम् ॥ १५ ॥

विच्छिन्ने मविलंबिनि च व्रणे सीवनं पूर्वोक्तेन विधानेन तथा बंधनं
पीडनं च पश्चाद् योजयेत् ।

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्णं लंबते तु यत् ।

सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धशिरं भिषक् ॥ १६ ॥

पीडयेत् पाणिना पद्मपलारांतरितेन तत् ।

स्फुटितं लोचनमसाध्यं । अस्फुटितं तु यन्नेत्रमविदीर्णं लंबते । तत् स्वे
स्थाने सन्निवेश्याव्याविद्धशिरं पद्मपत्रांतरितेन हस्तेन पीडयेत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च हितं हविः ॥ १७ ॥

विपक्वमाजं यष्ट्यावहजीवकर्षभकोत्पलैः ।

सपयस्कैः परं तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

अनंतरमस्यानुरस्य घृतं छागं सक्षीरैर्यष्ट्यादिभिः कल्कैः पक्वं सेचना-
दौ हितं यतस्तद् घृतं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ।

गलपीडावसन्नेऽक्षिण वमनोत्क्लेशनक्षवाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

गलपीडावसन्ने नेत्रे वमनादयः कार्याः प्राणायामो वा । तथा क्षतने-
त्रक्रिया चात्र हिता ।

कर्णे स्थानाच्चयुते स्यूते श्रोतस्तैलेन पूरयेत् ।

कर्णे स्थानाद् भ्रष्टे स्यूते सति तैलेन श्रोतः पूरयेत् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥

समं निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरंतरम् ।

कृकाटिकायां छिन्नायां वातेऽपि निर्यते सति समं स्थापयित्वा स्यूत्वा
च निरंतरं शीघ्रं बध्नीयात् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥

उत्तानोन्नानि भुञ्जीत शयीत च सुयंत्रितः ।

अत्राजेन घृतेन च परिषेकः श्रेष्ठः । उत्तानः सन् भोजनं भुञ्जीत ।
सुयंत्रितश्च स्वप्यात् ।

घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥

स्यूत्वा वेष्टितबंधेन बध्नीयाद् घनवाससा ।

चर्मणा गोष्फणाबंधः कार्यश्चासंगते व्रणे ॥ २३ ॥

शाखासु हतमातुरं तिर्यक्स्थितं शरीरे सम्यक्स्थापिते स्यूत्वा वेष्टितबंधेन
घनवाससा बध्नीयात् । असंगते व्रणे चर्मणा गोष्फणाबंधो विधेयः ।

पादौ विलंबिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च वारिणा ।

प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेवन्या तुन्नसंज्ञया ॥ २४ ॥

कार्यश्च गोष्फणाबंधः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।

स्नेहसेकं न कुर्वीत तत्र छिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥

विलंबिमुष्कस्य पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ प्रवेश्य सीव्येत् ।
कथं तुन्नसंज्ञया सेवन्या । तथा कट्यां पट्टकमासज्य गोष्फणाबंधं कुर्यात् ।
स्नेहसेकं न कुर्वीत । यतः स्नेहसेके सत्यास्मिन् व्रणः छिद्यति ।

कालानुसार्यगुर्वेलात्मातीचंदनपर्पटैः ।

शिलादार्व्यमृतातुत्यैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

कालानुसार्यादिभिः कल्कितैः पक्वं तैलं वृषणयो रोपणं ।

छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।

बध्नीयात् कोशबंधेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

निःशेषेण छिन्नां शाखां दग्ध्वा तैलेन युक्त्या कोशबंधेन बध्नीयात् ।
अनंतरं व्रणमिवाचरेत् ।

कार्या शल्याद्वते विद्धे भंगाद्विदलिते क्रिया ।
 शिरसोपहृते शल्ये वालवर्ति प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
 मस्तुलुंगस्रुते क्रुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥
 मस्तुलुंगस्रुतौ खादेन्मास्तिष्कानन्यजीवजान् ।

शिरसः शल्ये निपतिते सति वालवर्ति प्रवेशयेत् । अन्यथा वालवर्ति प्रवेशान्मस्तुलुंगस्रावादायुः क्रुद्ध एनं व्रणिनं हन्यात् । व्रणे रोहति सत्ये-
 कैकं कचं शनैर्नयेत् । आचरमोच्छ्वासादातुरं समुपाचरेदिति वचनान्मस्तु-
 लुंगस्रुतावप्युपक्रममाह । मस्तुलुंगस्य मज्जाख्यस्य स्रुतावन्यजीवजान्मास्ति-
 ष्कान् खादेत् ।

शल्ये त्द्वर्तेगादन्यस्मात्स्नेहवर्ति निधापयेत् ॥ ३० ॥

अंगादन्यस्माच्छल्ये हृते सति तत्र व्रणे स्नेहवर्ति निधापयेत् ।

दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्मृतशोणिताः ।

सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

ये व्रणा दूरावगाढादिगुणास्तांश्चक्रतैलेन कोल्हकायुद्धवेन तैलेन सेच-
 येत् । किंभूतेन । सूक्ष्मनेत्रेणार्पितेन क्षिप्तेन ।

भिन्ने कोष्ठे सृजाऽपूर्णं मूर्छात्दृत्पार्श्ववेदनाः ।

ज्वरोदाहवृडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥

संगोविष्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोक्षिरक्तताम् ।

लोहगंधित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगंधता ॥ ३३ ॥

भिन्ने कोष्ठे रक्तेन पूर्णे सति मूर्छाद्याः स्युः ।

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।

आध्मानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे रक्तमुद्गमत्यप्याध्मातेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्य-
ते व्यापद्यते ।

पक्काशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।

नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

पक्काशयस्थे लोहितशूलसहितं गौरवं भवेत् । नाभेरधो भागे शैत्यम् ।
छिद्रेभ्यो रुधिरस्यैवागमनम् ।

अभिन्नोप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।

अमृजास्पंदमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

आशयो भिन्नोऽपि सूक्ष्मैः स्रोतोभिलोहितेन स्पंदमानेनाभिपूर्यते । पा-
र्श्वे मूत्रेण बस्तिरिव ।

तत्रांतर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।

रक्ताक्षं पांडुवदनमानढं च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

तेषु मध्येऽतर्लोहितं ब्रणिनं शीतपादं शीतोच्छ्वासं शिशिरकरं शीतवक्त्रं
लोहिताक्षं पांडुवदनमानढं च वर्जयेत् ।

आमाशयस्थे वमनं हितं पक्काशयाश्रये ।

विरेचनं निरूढं च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥

आमाशयस्थे रक्ते वमनं हितं । पक्काशयगते विरेचनं हितं । निरूढं
च । विगतस्नेहैरुष्णैश्च विशोधनं हितं ।

यवकोलकुलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।

भुंजीतान्नं यवागूं वा पिबेत्सैधवसंयुताम् ॥ ३९ ॥

यवादीनां रसैः स्नेहरहितैरन्नं भक्षयेत् । पेयां सैधवान्वितां वा पिबेत् ।

अतिनिःस्रुतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदमृक् ।

अतिनिःस्रुतलोहितो भिन्नकोष्ठो रुधिरं पिबेत् ।

क्लिन्नभिन्नांत्रभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥

मूर्छादयोल्पाः प्रथमे द्वितीये त्वतिबाधकाः ।

क्लिन्नांत्रः संशयी देही भिन्नांत्रो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

क्लिन्नांत्रभेदेन भिन्नांत्रभेदेन च कोष्ठभेदो द्विःप्रकार उक्तः । प्रथमे क्लिन्नांत्राख्ये मूर्छादयोल्पाः किंचिदेव स्युः । द्वितीये भिन्नांत्राख्येऽतिशयेन बाधकाः स्युः । क्लिन्नांत्रो देही संशयी स्यात् जीवने । भिन्नांत्रो न जानु जीवति ।

यथास्वं मार्गमापन्ना यस्य विष्मूत्रमारुताः ।

व्युपद्रवः सभिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

यस्य विष्मूत्रमारुता यथायथं मार्गं प्राप्ता विगतोपद्रवश्च स नरो भिन्नकोष्ठोऽपि सन् जीवति ।

अभिन्नमंत्रं निष्क्रांतं प्रवेश्यं नत्वतोऽन्यथा ।

उत्पंगिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥

अंत्रमभिन्नं निष्क्रांतं प्रवेशनीयमंतरे । नत्वतोऽन्यथा भिन्नमित्यर्थः । अन्येत्वेवमाचक्षते । उत्पंगिलशिरसामकौटशीर्षेण ग्रस्तं भिन्नमप्यंत्रं प्रवेश्यं ।

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।

प्रवेशयेत्कृत्तनखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

अंत्रं निष्क्रांतं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्षपाऽभ्यक्तं कृत्तनखः शनैः शनैः प्रवेशयेत् ।

क्षीरेणार्द्रांकृतं शुष्कं भूरिसर्पिः परिहृतम् ।

अंगुल्या प्रमृशेत्कंठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥

तथांत्राणि विशन्त्यंतस्तत्कालं पीडयन्ति च ।

शुष्कमंत्रं क्षीरेणावीकृतं बहुघृतपरिप्लुतमंगुल्या गलं प्रमृशेज्जलेनोद्देज-
येत् । तथा एवमंत्राण्यतः प्रविशंति तत्कालं च पीडयंति ।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमंत्रमनाविश्रात् ॥ ४६ ॥

तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सीव्येदनुव्रणम् ॥ ४७ ॥

स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तत् ।

वेष्टयित्वानुपष्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥

पाययेत्तं ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।

मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोऽश्रावः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥

अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्तां व्रणयंत्रणाम् ।

व्रणसूक्ष्मत्वादंत्रस्य बहुत्वात्कोष्ठमनाविशदंत्रं जठरं तत्प्रमाणेन पाटयि-
त्वा प्रवेशयेत् । यथास्थानं स्थिते सम्यगंत्रे सति पश्चाद्व्रणं सीव्येत् । स्था-
नाच्चयुतमंत्रं जीवितं हरति । कुपितं च तदंत्रं पष्टेन वेष्टयित्वा पश्चादघृतेन
परिषेचयेत् । अनंतरं चित्रातैलान्वितं कोष्णं क्षीरं पिबेत् । शकृतो
मृदूकरणाय पवमानस्य च प्रवर्तनाय यथोक्तां च व्रणयंत्रणां संवत्सरं
यावदनुवर्तेत ।

उदरान्भेदसो वर्ति निर्गतां जस्मना मृदा ॥ ५० ॥

अवकीर्य कषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलैस्ततः समम् ।

दृढं बध्वा च सूत्रेण वर्द्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥

तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ।

स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥

सर्षाद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णेऽन्ने घृतं पिबेत् ।

क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः सूतम् ॥ ५३ ॥

रुग्दाहजित्सयष्ट्याव्हैः परं पूर्वोदितो विधिः ।

मेदोऽग्रंथ्युदितं तत्र तैलमभ्यंजने हितम् ॥ ५४ ॥

जठरान्मेदसो वर्ति निर्गता भस्मना वा मृदाऽवकीर्याथवा श्लक्ष्णचूर्णैः
 कषायैर्मूलैरवकीर्य ततो मूलेन समं दृढं च कृत्वा सूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन व-
 ष्मिप्रतप्तेन शस्त्रेण कुशलो वैद्यः सकृदेव वर्द्धयेत् । अन्यथा छिन्नया
 रुजाऽऽटोपो मृत्युर्वी स्यात् । ततो ब्रणे समाक्षिके बद्धेऽन्ने च सुजीर्णे सति
 घृतं पिबेत् । अथवा शर्करादिभिः शृतं दुग्धं पिबेत् । तच्च घृतं क्षीरं वा
 रुजात् । अनंतरं पूर्वोक्तो विधिः । तत्र मेदोग्रंथिषु कथितं तैलमभ्यं-
 बने हितम् ।

तालीसं पद्मकं मांसीहरेण्वगुरुचंदनम् ।

हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ९९ ॥

पक्वं सद्योब्रणेष्क्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

तालीसादिभिः कल्कितैः पक्वं तैलं सद्योब्रणेषु रोपणं परमुक्तम् ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ९६ ॥

कार्यं वातास्त्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यंजनादिकम् ।

गूढप्रहारेणाभिहते गूढेनादृश्यमानेन प्रहारेणाभिहते पुरुषे । तथा वि-
 षमं पतिते तथोच्चकैः पतिते च वातरक्तहरादिकं कार्यम् ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहताहतम् ।

वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ ९७ ॥

विश्लिष्टदेहादिकं नरं तैलद्रोण्यां मांसरसाशिनं वासयेत् ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्या-
 यां षष्ठ उत्तरस्थाने सद्योब्रणप्रतिषेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं क्रमप्राप्तो भंगप्रतिषेधः शस्यते ।

अथातो भंगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

पातघातादिभिर्द्वेधा भंगोऽस्थ्नां संध्यसंधितः ।

प्रसारणाकुंचनयोरशक्तिः संधिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्वावस्थास्वतिव्यथा ।

अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिति भंगस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भंगभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

पातादिभिरस्थ्नां भंगो द्विधा द्विःप्रकारः । संधीनां भंगो संधेर्वा
संधिभंगे प्रसारण आकुंचने चाशक्तिः संधिमुक्तता च । इतरस्मिन् संधिभं-
गेऽतिशोफः सर्वावस्थास्वतिशयेन रुजा । अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः ।
पीड्यमाने च सशब्दता स्यात् । इति संक्षेपेण भंगस्य लक्षणमुक्तं । तच्च
भंगभेदेनानेकधा भिद्यते । तस्य भंगस्य साधनं चिकित्सितं यथोपयोगाय
स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्राज्याणुदारि यत्त्वस्थिस्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थनो विदारितः ।

अग्रं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।

तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याणवः प्रभूतसूक्ष्मास्तैर्दारणानि विद्यन्ते यत्रास्थनि
तत् प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यं । यच्चास्थिस्पर्शने स्पर्शं सति शब्दं
करोति तच्च दुःसाध्यं । यत्रास्थि लेशो दारितः पाटितोऽस्थ्नां मध्यं प्रविशेत

तच्च दुःसाध्यं । यच्चाभिघातेन भग्नं । किंभूतं । किंचिदेवावशेषितं भवेत् ।
तच्च दुःसाध्यं । यच्चोन्नम्यमामं क्षतसमं स्यात् तच्च दुःसाध्यं । तथा
यन्मज्जनि मज्जति तथा कृशादीनामपि यत्तदुःसाध्यं ।

भिन्नं कपालं यत् कट्यां संधिमुक्तं च्युतं च यत् ।

जघनं प्रतिपिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

कट्या कटिप्रदेशे यत्कपालं भिन्नं विदारितं यच्च संधिमुक्तं यच्च संधे-
श्च्युतं यच्च जघनं प्रति पिष्टं भग्नं च यत् तद्विवर्जयेत्परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।

यच्च भग्नं भवेच्छंखशिरः पृष्ठस्तनांतरे ॥ ८ ॥

ललाटमसंश्लिष्टकपालं भिन्नं चूर्णितं च नोपक्रामेत् । शंखशिरःपृष्ठ-
स्तनानां मध्ये यच्छिन्नं भवेत्तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमितमप्यस्थिदुर्न्यासादुर्निबंधनात् ।

संक्षोभादपि यद्रच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसंधिरथापि वा ।

तथाऽस्थि सम्यगुद्धृतमपि दुर्न्यासादिना यद् विक्रियां गच्छेत्तच्च वर्ज-
येत् । आदितः प्रथममेव यच्चास्थि दुर्जातमसम्यगुत्पन्नं स्यात् तच्च दुःसाध्यं ।
अथवाऽस्थिसंधिर्यो दुर्जातः स्यात्स च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च-
दुर्जातं नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यंते भ्रज्यंते नलकानि तु ॥ १० ॥

कपालानि विभिद्यंते स्फुटंत्यन्यानि भूयसा ।

तथा तरुणास्थीनि नासाकर्णाक्षिकोषाणि भुज्यंते कुटिलीक्रियंते ।
तथा नलकानि भग्नं याति । कपालानि च विदार्यंते । कपालरूपाण्यस्थीनि
तानि खंडशो भिद्यंते । अन्यानि चास्थीनि बाहुल्येन स्फुटंति । एतत्सर्वं
दुःसाध्यं ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥

आञ्छेदति क्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।

अथैषा भंगस्थितिं ज्ञात्वाऽवनतमस्थुन्नमनीयमुन्नतं चास्थवपीडयेत् ।
अतिक्षिप्तमस्थ्याछेत् । अधस्ताद्रतं चोपरि वर्तयेत् ।

आञ्छनोत्पीडनोन्नामचर्मसंक्षेपबंधनैः ॥ १२ ॥

संधीन् शरीरगान्सर्वान् चलानप्यचलानपि ।

इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥ १३ ॥

पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।

कदंबोदुंबराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥

वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।

सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तंभैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥

कुशाव्हयैः समं बंधं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

इत्येवंप्रकारैरेतैराञ्छनादिभिः स्थापनोपायैः सर्वाञ्छरीरगान् संधीनचला-
श्चलाश्च निश्चलं संस्थाप्य वस्त्रखंडजैः पट्टैर्बहुसर्पिण्यैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽ
नंतरं कदंबादिजैर्वल्कलैर्वंशोत्थैर्वा शकलैः खंडैर्विस्तीर्णैस्तथा तनुभिर्नतु
स्थूलैः सुनिवेशितैस्तथा क्रोमलैस्तथा प्रतिस्तंभयुक्तैः कुशासंज्ञैः समं बंधं
पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बंधेन संधेः स्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥

गाढेनातिरुजादाहपाकश्चयथुसंभवः ।

श्लथेन बंधेन संधेः स्थैर्यं न संपद्यते । अतिगाढेन तु बंधेन रुजा-
युद्भवः ।

त्र्यहात्र्यहादृतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्धिमे ॥ १७ ॥

साधारणे तु पंचाहाद् अंगदोषवशेन वा ।

उष्णे ऋतौ त्र्यहान्मोक्षयेत् । शीते च ऋतौ सप्ताहान्मोक्षयेत् ।
साधारणे शरद्वसन्ताख्ये पंचाहान्मोक्षयेत् । अथवा भंगवशेन मोक्षयेत् ।

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥

तं पंचमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।

ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकषायेण शीतेन सेचयेत्तं भंगसंधितम् । सरु-
जं पंचमूलसृतेन क्षीरेण सेचयेत् ।

सुखोष्णं वावचार्यं स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥

विभ्रज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

अवस्थादिविशेषं विज्ञाय चक्रतैलं वातघ्नौषधसंयुतं सुखोष्णं विज्ञा-
नता वैद्येन चावचारणीयम् ।

प्रतप्तं सेकलेपांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

प्रतप्तं सेकादींश्च सुशीतलान् कुर्यात् ।

गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।

प्रातः प्रातः पिबेद्भ्रमः शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

भ्रमो नरो गृष्टिक्षीरं घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं लाक्षया युक्तं
प्रातः पिबेत् ।

सव्रणस्य तु भ्रमस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।

कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भ्रंगोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

सव्रणस्य भ्रमस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसारणीयः । अथ
शेषः क्रमो भ्रंगकथितो विधेयः ।

लंबानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।

संदधीत व्रणान् वैद्यो बंधनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥

व्रणमांसानि लंबानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः संदध्यात् । कृतसं-
धानांश्च तान् यथास्वं बंधैर्योजयेत् ।

तान्समानुस्थिताञ्ज्ञात्वा फलिनीरोध्रकटफलैः ।

समंगाघातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

घातकीरोध्रचूर्णैर्वा रोहंत्याशु तथा व्रणाः ।

तान् व्रणान्सुस्थिरान्समांश्च विदित्वा फलिन्यादिभी रजीकृतैरेवचूर्णयेत् ।
घातकीरोध्रयोश्चूर्णेन वा । तथैवं कृते सति व्रणा द्रागेव रोहन्ति ।

इति भंग उपक्रांतः

इत्यनेन मकारेण भंगश्चिकित्सितः ।

स्थिरधातो ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥

मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।

शीतर्तौ स्थिरधातोस्तथा मांसलस्य स्तोक्रदोषस्य व्रणः सुखसाध्यः ।
अन्यथाऽतो विपर्ययेण दारुणः कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो वा ।

पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥

मासैः स्थैर्यं भवेत्संधैर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।

यथोक्तं विधिं कुर्वता पूर्वमध्यांतवयसामेकद्वित्रिगुणैर्मसैर्यथासंधेः स्थैर्यं
ब्रूयते ।

कटीजंघोरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यंत्रणार्थं तथा कीलाः पंच कार्या निबन्धनाः ।

जंघोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥

श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्याक्षकयोस्तथा ।

कट्यादिभग्नानां कपाटे स्थितिर्हिता । यंत्रणार्थं च कीलाः कीलकाः
पंच स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः । तेषां च स्थानान्याह । जंघोर्वोर्द्वौ द्वौ कील-

कौ। तल एकः कीलकः। श्रोण्यां भ्रमस्य पृष्ठवंशे तु भ्रमस्य पार्श्वयोर्द्वौ हा-
वेक इति । अत एवाह श्रोण्यां वेत्यादि। वक्रस्याक्षकयोश्च भ्रमस्य पंचैव
कीलका योज्याः । विशेषस्त्वतो नोपरिष्ठात् कीलको योज्यो युक्तिवशान् ।

विमोक्षे भ्रमसंधीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

भ्रमसंधीनां विमोक्ष एवं प्रकारं विधिं समाचरेत् ।

संधींश्चिरविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।

उक्तैर्विधानैर्बुध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

चिरविमुक्तसंधीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान्मृदूकृतान् यथोक्तैर्वि-
धानैर्बुध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं प्रापयेत् ।

असंधिभ्रमे रूढे तु विषमोल्बणसाधिते ।

आपोध्य भंगं यमयेत्ततो भ्रमवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

असंधौ भ्रमे रूढे च विषमोल्बणसाधिते सति भंगमापोध्य भुङ्क्ता
पश्चाद्भंगं यमयेत् । अनंतरं भ्रमवदाचरेत् ।

भ्रमं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्वमांसशिराल्मायुसंधिः श्लेष्मं न गच्छति ॥ ३२ ॥

भ्रमं यथा पाकं न प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात् । यतः संधिः पक्वमा-
ंसशिराल्मायुः सन् श्लेष्मं न याति ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भ्रमस्य योजयेत् ।

चतुःप्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

वातव्याधिकथितास्नेहांश्चतुःप्रयोगान् पाननस्याभ्यंगानुवासनैर्बल्यान् ब-
लाय हितान् भ्रमस्य योजयेत् । तथा बस्तिकर्म प्राक् स्नेह एकः पंचात
इत्यादिनोक्तमभ्यसेत् ।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।

मात्रयोपचरेद्भ्रमं संधिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥

ग्लानिर्न शस्यते तस्य संधिविश्लेषकृद्धि सा ।

भ्रमं नरं मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिकृद्भिः संधिसंश्लेषकारिभिरवि-
दाहिरुपक्रमेत् । तस्य भ्रमस्य ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा ग्लानिः
संधिविश्लेषं कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।

व्यायामं च न सेवेत भ्रमो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

भ्रमो लवणादिकं रूक्षं चाहारं न सेवेत् ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्

सप्त क्षिपावहति वारिणि वासयेत ।

संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्

क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।

विगततुषानरजस्कान्संचूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥

नलदवालकलोहितयष्टिकान्समिश्रिष्टवकुष्ठबलात्रयैः ।

अगरुचंदनकुंकुमसारिवासरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तत् ।

समस्तगंधभैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयरास्त्रांशुमतीकसेरुकालानुसारीनतपत्रोद्भिः ।

सक्षीरयुक्तैः सपयस्कदूर्वेस्तैलं पचेत्तन्मलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गंधतैलमिदमुत्तममस्थिस्थैर्यकृज्जयति चाशु विकारान् ।

वातपित्तजनितानतिवीर्यान् व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

कुष्णान् तिलान् वह्न्यस्थिरे जले सप्तरात्रीर्विगतरेणुंस्तथा दृढवसन-
संयुतान् वासयेत् । एतांश्च प्रविरलान् विकार्य प्रतिदिनं संशोषयेत् । तथै-
व पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षीरस्थिताननुदिनं प्रतिसार्य शोषितान् सप्त रात्रीरेवं
मधुयष्टीकथिते च जले वासयेद्विशोषयेच्च । वसंतिलकावृत्तं । पुनरपि च
पीतक्षीरास्तास्तिलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोषितानपगततुषास्तथा विरजसः
संचूर्ण्य नलदाद्यैः सुचूर्णितैर्योजयेत् । आर्या । तानेवाह । नलदेत्यादि ।
औपच्छंदसिकं । पद्मकादित्यादि । किंभूतैर्नलदादिभिः पद्मकादिगणसहितैः
सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतत् तिलपिष्टं सकलचोरकादिगंधद्रव्यसिद्धेन
क्षीरेण सह पीडयेत् । ततस्तत्तलं सैर्यकादिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतै-
र्दुग्धसहितैः पचेत् । इंद्रवज्रा । एतद् गंधतैलमतिवीर्यमस्थिस्थिरत्वकृदा-
मयांश्च पवनपित्तोत्थानतिवीर्यान् व्यापिनोप्याशु जयति विविधैः पाननस्या-
दिभिरुपयोगैः । स्वागता ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भंगप्रतिषेधो नाम सप्तविंशोऽ-
ध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्रणसामान्याद् भगंदरप्रतिषेधमाचष्टे ।

अथातो भगंदरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।

अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥

अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो यौगुले द्व्यंगुलेऽपि वा ॥ २ ॥

पायोर्व्रणोतर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत् ।

बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्पंदनात्मकः ॥ ३ ॥

भगंदरः स

हस्त्यश्वादिगमनादिभिरशौनिदानोक्तैरपरैरपि निषेवितैरशुभपुराकृतक-
मैविपाकेन सद्यो वा साधुनिदाभिः पायोरंगुले द्वयंगुले वा यो व्रणोतर्बा-
ह्यो वा बाहुल्येन पिटिकापूर्वो दुष्टरक्तमासगो बस्तिमूत्राशयसमीपगतत्वा-
त्स्पंदनस्वभावः स भगंदरः स्यात् ।

सर्वश्च दारयत्यक्रियावतः ।

भगवस्तिगुदांस्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥

वातमूत्रशकृच्छुक्रं सैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

भगादीन्सर्वान् दारयति । क्रियारहितस्य पुंसस्तेषु भगादिषु शीर्यमाणेषु
खैश्छिद्रैः सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेण वातादीन् वमति ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागंतुः सोष्टमः स्मृतः ॥ ५ ॥

भगंदराख्यो व्रणो दोषैः पृथक् त्रिधा । युक्तैश्च दोषैस्त्रिधा । सर्वैरेकः ।
भागंतुरष्टमो गदितः ।

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगंदरम् ।

अपक्वं शोफं पिटिकां कथयंति । पक्वं शोफं भगंदरमाहुः ।

गूढमूलं ससंरंभां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥

भगंदरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

पिटिकां गूढमूलादिगुणां भगंदरकरीं विद्यात् । अतोऽन्यथा विपर्ययेण
पिटिकामात्रां विजानीयात् ।

तत्र शावारुणातोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिकामारुतात्

तेषु मध्याच्छावादिगुणपिटिका पवनात् स्यात् ।

पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणी तनुरुष्माढ्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

पित्तात् पिटिका उष्ट्रग्रीवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पांडुः कंडूमती कफात् ।

कफात् पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

वातपित्तोत्था पिटिका श्यावादिगुणा स्यात् ।

पांडुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

श्लेष्मपवनात् पिटिका पांडुरादिगुणा स्यात् । कफपित्तजस्तु भगंदरोर्शः
समाश्रयेदित्यारभ्याग्रे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तत्पिटिका तत्रकृता
नाभिहिता ।

पादांगुष्ठसमा सर्वेदोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥

शूलारोचकतृड्दाहज्वरछर्दिरुपद्रुता ।

सर्वेदोषैः पादांगुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभिरुपद्रुता पिटिका
स्यात् ।

व्रणतां यांति ताः पक्काः प्रमादात्

ताश्च पिटिकाः प्रमादादयत्नात्पक्काः सद्यो व्रणतां याति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

दीर्यतेणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयम्

तेषु मध्याह्नातजा पिटिका शतपोनकवत् तितउवत्सूक्ष्महारैश्छिद्रैः क्र-
मेण दीर्यते । किं कुर्वाणैः । अच्छं तनुमास्त्रावं सह फेनमनवरतं स्रवद्भिः ।
अयं शतपोनकसंज्ञो भगंदरः ।

उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः ।

पित्तजस्तु भगंदर उद्भृतीवाख्यः ।

बहुपिच्छापरिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

कफोत्थो भगंदरो बहुपिच्छापरिस्त्रावी स्यात् । स च परिस्त्रावी कथ्यते ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः । •

जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च ॥ १४ ॥

वातपित्तात् परिक्षेपीत्युच्यते । तत्र गुदं परिक्षिप्य गतिः । पुरमाकारं परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफाद्वज्र्या गुदो गत्या तु दीर्यते ।

वातकफाद् ऋजुसंज्ञो भगंदरस्तत्र ऋज्व्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अशोमूले ततः शोफः कंडूदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

स्त्रवत्यजस्त्रं गतिभिरयमर्शो भगंदरः ।

पूर्वोत्थं दुर्नाम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यतः ततस्तत्कोपादर्शो मूले शोफः कंडूदादिमान् स्यात् । स शोफः पक्वभिन्नोस्यार्शसो मूलमाश्वेव क्लेदयन् गतिभिरजस्त्रं स्रवति । स शोफोर्शो भगंदर उच्यते ।

सर्वजः शंबुकावर्तः शंबुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयोदारयंत्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।

सन्निपातोत्थः शंबुकावर्तसंज्ञः शंबुकावर्तसमः स्यात् । अस्मिन्सर्वजे भगंदरे रुग्वेगैस्तीव्रैर्गतयो गुदं दारयंति ।

अस्थिलेशोभ्यवहृतो मांसगृध्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षणोति तिर्यङ्निर्गच्छन्नुन्मार्गं क्षततो गतिः ।

स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायंते कृमयस्तस्य खादंतः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति न चिरादुन्मार्गी क्षतजश्च सः ॥ २० ॥

अस्थिलवो मांसगार्ध्वेन भुक्तो यदा तिर्यगुन्मार्गं निर्गच्छन् गुदं क्षणोति । तदा क्षताद्गतिः स्यात् । ततः पूयदीर्णायां गतौ मांसकोथेन च तस्मिन् कृमयो भवंति । ते च कृमयः तस्य भगंदरिणो गुदं भक्षयंतः परितो विदारयन्ति शीघ्रमेव । असावुन्मार्गी क्षतजश्चोच्यते ।

तेषु रुग्दाहर्कद्वादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

तेषु भगंदरेषु व्रणनिषेधतो व्रणप्रतिषेधाद् रुगादीन् विद्यात् ।

षट्कृच्छ्रसाधनास्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥

प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधनाः षट् । एकदोषजान्दोषजांश्च सन्निपातजं क्षतजञ्च त्यजेत् । प्रवाहिनीं वलीं प्राप्तं यद्भगंदरं तच्यजेत् । तथा सेवनीमाश्रित्य यज्जातं तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥

शुद्ध्यामृक्स्तुतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

अथास्य भगंदरस्य पिटिकामेव पिटिकावस्थामेव यत्नं कृत्वा शुद्ध्यादिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥

यंत्रयित्वार्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगंदरम् ।

अर्वाचीनं पराचीनमंतर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

पाके तु सत्युपस्निग्धमवगाहेन च स्वेदितं ततोर्शसमिव यंत्रयित्वा सुष्ठु भगंदरं पश्येदवाङ्मुखं पराङ्मुखं वातर्मुखं बहिर्मुखं चेत्येवं सुष्ठु निरूप्य अर्वाचीनमिति । विभाषां चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः ।

अथांतर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।

बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥

अग्निना वा मिषक् साधुक्षारेणैवोष्णकंधरम् ।

अनंतरमंतर्मुखमेषिष्या एषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगंदरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्णकंधर-
मुष्णग्रीवं क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्यः साधयेन्नत्वग्निना ।

नाडीरेकांतराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनकम् ॥ २६ ॥

तासु रूढासु शेषाश्च मृत्युदीर्घे गुदेऽन्यथा ।

शतपोनकाख्यमेकांतरा नाडीः कृत्वा पाटयेत् । तासु रूढासु शेषा अपि नाडीः पाटयेत् । अन्यथा एकहेलयैव गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूक्तैः ॥ २७ ॥

परिक्षेपिणि च भगंदरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेवं क्रमात्साधयेत् ।

अशौभगंदरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेत् ।

त्यक्तोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥

आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।

पिंडनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः ॥ २९ ॥

अशौभगंदरे पूर्वमर्शांसि प्रतिसाधयेदुपचरेत् क्षतजेभगंदरस्यक्का
प्रत्यारव्याय चिकित्स्यः । अनंतरं शल्यवतः शल्यस्य शल्यमाहरेत् ।
तथा कृमिघ्नं लेपं भोजनं च दद्यात् । पीडायां च सत्यां पिंडस्वेदादयः
सुस्निग्धा हिताः ।

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।

गोतीर्थसर्वतोभद्रदललांगललांगलान् ॥ ३० ॥

बहुच्छिद्रे च भगंदरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरश्रछेदान् गोतीर्थकादिकान्
कुर्यात् । तानेव छेदानाह । गोतीर्थेत्यादि ।

पार्श्व गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोर्द्धलांगलः ॥ ३१ ॥

पार्श्वद्वये लांगलकः

शस्त्रेण पार्श्वगतेन यश्छेदः स गोतीर्थकाख्यः । स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः सर्वतो यश्छेदः स सर्वतो भद्राख्यः । स च सर्वतो भद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स च दललांगलकाख्यः । कुटासहित हलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लांगलकाख्यः संपूर्णहलाकारः ।

समस्तांश्चाग्निना दहेत् ।

आस्त्रावमार्गान्निःशेषान्नैवं विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

व्रणाः सर्वांश्चास्त्रावमार्गान् निःशेषं कृत्वाऽग्निना दहेत् । एवं कृते सति पुनर्विकारं व्रणो न याति ।

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यांतरांतरा ।

तस्य भगंदरिणः कोष्ठशुद्धौचांतरांतरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे बिडालास्थित्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कितं व्रणे लेपो हितः ।

ज्योतिष्मतीमलयुलांगलिशेलुपाठाकुंभाग्निसर्जकरवीरवचासुधार्कैः ।

अभ्यंजनाय विपचेत भगंदराणां तैलं वदंति परमं हितमेतदेषाम् ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्मत्यादिभिरभ्यंगार्थं तैलं पचेत् । भगंदराणामेतेषामेतत् परमतिशयेन हितं वदंति । वसंततिलकं वृत्तं । वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलंबितं ।

मधुकरोध्रकणान्नुटिरेणुकाद्विरजनीफलिनीपटुसारिवाः ।

कमलकेसरपद्मकृधातकीमदनसर्जरसामयरोध्रकाः ॥ ३५ ॥

सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैलं विपाचितम् ।

भगंदरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

मधुकादिभिरेतैः सञ्जीवपूरपत्रैस्तैलं विपाचितं भगंदरादिघ्नं ।

मधुतैलयुताविडंगसारत्रिफलामागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगंदरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोहणा भवंति ॥ ३७ ॥

विडंगसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढाः कृम्यादिव्रणरोपणाः स्युः ।

मागधिकाकणाः पिप्पली तंडुलाः । औपच्छंदसिकं वृत्तं ।

अमृतात्रुटिवेष्टवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमदृढमिदं मधुदृतं पिटिकास्थौल्यभगंदरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

मागधिकाग्निकर्लिंगविडंगैर्बिल्वघृतैः सवरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः शौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

अमृतादिकमिदं क्रमेण भागवृद्धया वृद्धं मधुना दृतं पिटिकादीन् जयेत् । वैतालीयं । मागधिकादिकैर्बिल्वघृतैः पृथक् पलमितैस्त्रिफलपलषट्सहितैः सर्वैस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मोत्रया भक्षितैः समस्तव्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपंचपलं पलिकोशा मागधिका त्रिफला च पृथक् स्यात् ।

त्वक् त्रुटिकर्षयुतं मधुलीढं कुष्ठभगंदरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

गुग्गुलुपलानि पंच पिप्पल्यादयः पलाशिकाः । त्वगेलयोः प्रत्येकं कर्षं तदेतन्मधुलीढं कुष्ठादिघ्नं स्वायंभुवाख्यो गुग्गुलुरेषः प्रसिद्धः । दोषकं वृत्तं ।

शृंगबेररजोयुक्तं तदेव च सुभाषितम् ।

क्वाथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ४१ ॥

तदेव गुग्गुल्वादि द्रव्यं शुंठीचूर्णयुतं दशमूलक्वाथेन सुभाषितं विशेषेण वातरोगजित् ।

उत्तमाखदिरसारजं रजः शीलयन्नसनवारिभाषितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकं कुष्ठमेहपिटिकाभगंदरान् ॥ ४२ ॥

त्रिफलादिरज असनकाथेन भावितं तुन्यमहिषाख्यमाक्षिकं शीलयन्
कुष्ठादीन् हन्ति । रथोद्धता ।

भगंदरेष्वेष विशेष उक्तः शेषाणि तु व्यंजनसाधनानि ।

ब्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वौषधिकं विदध्यात् ॥ ४३

भगंदरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः शेषाणि तु ब्रणानि प्रकटसा-
धनानि । तेषु ब्रणाधिकारात्परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं
कुर्यात् । उपजातिः ।

अश्वष्टगमनं चलोरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्सम्यम् ।

साहसानि विविधानि च रूढे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

भगंदरे ब्रणे रूढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिकं वर्षं यावदधिकं वा
परिहरेदिति । स्वागतावृत्तं ।

इति श्रीमृगाकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने भगंदरप्रतिषेधो नामाष्टाविं-
शोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

ग्रंथ्यादिविज्ञानमुच्यते ।

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्चीपदापचीनाडीविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रंथिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

मेदोमांसरक्तस्थिताः कफप्रधाना दोषा वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं कुर्वन्ति स
ग्रथनाद् ग्रंथिः स्मृतः ।

दोषास्त्रमांसमेदोस्थिशिराव्रणभवा नव ।

ते च ग्रंथयो दोषायात्मकत्वान्नव संख्याः स्युः ।

ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितो सितः ॥ २ ॥

स्थानात्स्थानांतरगतिरकस्माद्भानिदृढिमान् ।

मृदुर्बस्तिरिवानब्धो विभिन्नोच्छं स्ववत्यमृक् ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये वातादयामादिगुणः श्वयथुः स्यात् । स च विभिन्नो लोहि-
तमच्छं स्ववति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।

भिन्नोस्वमुष्णं स्ववति

पित्तेन दाहयुतः पीतच्छविरथवा रक्तशोफः शीघ्रं पच्यते । भिन्नः स
ठण्णममृक् स्ववति ।

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कंडूमान् पक्वः पूयं स्ववेदनम् ।

कफेन नीरुजो घनः शोफः शीतस्पर्शः शरीरसमानवर्णः कंडूयुतश्च
स्यात् । स पक्वः पूयं घनं स्ववेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽमृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु ॥ ५ ॥

शिरामांसं च संश्रित्य सः स्वापः पित्तलक्षणः ।

दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रंथिर्भवेत् । जंतुषु कृमिषु वृद्धिं गच्छत्सु
शिरामांसं च संश्रित्य स्वापान्वितः शोफः पित्तसमानलक्षणः स्यात् ।

मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत् ॥ ६ ॥

स्निग्धं महातं कठिनं शिरानब्धं कफाकृतिम् ।

मांसलैराहारैर्मांसं दूषितं तद् ग्रंथिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफाकारं
करोति ।

प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचिं ॥ ७ ॥

वायुना कुरुते ग्रंथिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
 श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥
 स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्तवेत् ।

मेदुरैर्भोजनैर्मेदः प्रवृद्धं वायुना मासे नीतमथवा त्वचि नीतं मेदोग्रंथिं
 भृशं स्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकारं तथा क्षरीरक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयो
 यस्य तं तादृशं करोति । स च ग्रंथिभिन्नः सन् घनं ताम्रमासितं सितं च
 मेदः ज्ञवति ।

अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥

सोऽस्थिग्रंथिः

अस्थिभंगेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यस्यात् सोऽस्थिग्रंथिः ।

पदातेस्तु सहसांभोवगाहनात् ।

व्यायामाद्वा प्रतातस्य शिराजालं सशोणितम् ॥ १० ॥

वायुः संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोण्य च ।

निःस्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते सशिराव्हयः ॥ ११ ॥

पदातेः सहसैव जलावगाहाद्व्यायामाद्वा प्रतातस्य ग्लानस्य पवनः
 क्रुद्धः सरक्तं शिराजालं संपीड्य तथा संकोच्य वक्रीकृत्य विशोण्य च निः-
 स्फुरं नीरुजं ग्रंथिं कुरुते स शिरासंज्ञः । निःस्फुरमिति । स्फुरतिस्फुलत्यो-
 रित्यादिना षत्वं ।

अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।

सार्द्धे वा बंधरहिते गात्रेश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥

बातात्त्रमल्लुतं दुष्टं संशोण्य ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहः कंडूमान् व्रणग्रंथिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥

अरूढे व्रणे तथा रूढमात्रे सद्यो रूढे व्रणे सर्वरसाशिनो नरस्याथवा ।

साद्रे व्रणे बंधरहिते शरीरेऽऽमाभिहते वा वातो रक्तमस्रुतं दुष्टं संशोष्य
ग्रथितं व्रणं कुर्यात् । दाहादियुत एष व्रणग्रंथिः स्मृतो मुनिभिः ।

साध्यादोषास्त्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्रलाः ।

मर्मकंठोदरस्थाश्च

दोषास्त्रमेदोजा ग्रंथयः साध्याः । न पुनः स्थूलाः खराश्रलास्तथा मर्म-
स्थाः कंठस्था उदरस्थाश्च ग्रंथयः साध्याः ।

महत्तु ग्रंथितोर्बुदम् ॥ १४ ॥

तच्छक्षणं च मेदोतैः षोढादोषादिभिस्तु तत् ।

प्रायो मेदः कफाढ्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

ग्रंथेर्यन्महत्तदुर्बुदं तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्रकारं । कथं । दोषै-
स्त्रीणि । रक्तमांसमेदोभिस्त्रीणीति । तच्चार्बुदं मेदः कफबाहुल्यात् स्थिर-
त्वाच्च प्रायः पचनं न याति ।

शिरास्थं शोणितं दोषः संकोच्यातः प्रपीड्य च ।

पाचयेत् तदानन्दं सास्त्रावं मांसपिडितम् ॥ १६ ॥

मांसांकुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्ववेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

शिरास्थितं रक्तं दोषो वाताद्यन्यतमः संकोच्यांतरमभ्यंतरे च प्रपीड्य
पाचयेत् । तत्पक्वं च सदानन्दं सास्त्रावं मांसपिडितं मांसांकुरैश्चितं वृद्धिं ग-
च्छति । वृद्धं च सदाशु सततं दुष्टं रुधिरं प्रभूतं स्ववति । तदेवंविधं शो-
णितार्बुदं गद्यते । मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद् ग्रंथिलक्षणेनैवोक्तमा-
यत्वात्नेहोक्तं ।

तेष्वसृग्मांसजे वज्र्ये चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

तेषु षट्स्वर्बुदेषु मध्ये शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोपक्रमेत् । अपराणि
अत्रारि साधयेत् ।

प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधः कायं कफोल्बणाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

शनैः शनैर्धनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

अधः कायं वंक्षणोरुप्रभृतिदोषा गताः कफोल्बणा मांसलोहितगाः कालेन पादौ समाश्रित्य निबिडं श्वयथुं शनैः शनैर्विदधति । तदेतच्छ्लीपदं प्रचक्ष्यते ।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।

रूक्षं च वातात्

श्लीपदं वातात् परिपोटेन त्वग्भेदेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं रूक्षं च स्यात् ।

पित्तात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

कफाद्गुरुस्निग्धमरुक्चितं मांसांकुरैर्बृहत् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात् । कफेन गुरु स्निग्धं रुज्जारहितं मांसांकुरैश्चितं महच्च स्यात् ।

तत्त्यजेद्धत्सरातीतं सुमहत्सु परिसृति ॥ २१ ॥

वच्छ्लीपदं वर्षातिक्रांतं सुमहत्सु परिष्ठावं च त्यजेत् ।

पाणिना सौष्ठकर्णेषु वदंत्येके तु पादवत् ।

श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदन्ति । तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावाज्जायते ।

मेदस्थाः कंठमन्याक्षकक्षावंक्षणगा मलाः ।

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् ॥ २३ ॥

अवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।

पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवंत्यन्येतिकंडुराः ॥ २४ ॥

नश्यंत्यन्ये भवंत्यन्ये दीर्घकालानुबंधिनः ।

गंडमालापची चैर्यं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

मेदस्थाः कंठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् लिग्धान् वार्ताकामल-
काकारानवगाढान् बहून् गंडाभिरपाकांश्च कुर्वते । ते च गंडाः स्तोकपीडाः
पच्यन्ते । अन्ये च स्ववन्ति । अपरे चातिकंडुराः कंडुं राति दधत इति
कंडुराः । नश्यंत्यन्ये । अन्ये जायन्ते दीर्घकालानुबंधिनः । इयमीदृशी
गंडमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत्सज्जरच्छर्दिपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ।

तां गंडमालां ज्वरादियुतां त्यजेत् । अथ नाडीविज्ञानमाह ।

अभेदात्पक्वरोफस्य ब्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।

गतिः सा दूरगमनाम्लाडी नाडीव संस्तुतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ।

पक्वशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुंसो ब्रणे पूयो मांसादीननुप्रविश्य
दूरं व्रजति । सा दूरगमनाद् गतिरित्युच्यते । नाडीव संस्तुतेर्नाडीत्युच्यते ।
अन्येषां तु तंत्रकृता मत एका नाड्यनृजुर्वक्त्रा नाडीत्युच्यते । सैव नाडी
अनेकगतिर्गतिरित्युच्यत इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पंचमी ॥ २८ ॥

सा नाडी पृथग्दोषैस्त्रिसंख्यासन्निपातेन चतुर्थी । पंचमी शल्यहेतुः ।

वातात्सरुक्सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेनिलोद्भवा ।

स्ववत्यभ्यधिकं रात्रौ

वातात्सरुजादिगुणा ।

पित्तातृहज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयाच्छुर्दिवा चाति निर्धिचति ।

पित्तातृडादिहृत् । पीतोष्णपूतिपूयस्त्रावी दिवसे चातिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंस्त्रावा कंडूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥

निशि चाभ्यधिककृद्धेदा

कफाद् घनपिच्छिलस्त्रावा कंडूमती कठिना निशि चाभ्यधिककृद्धेदा
स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृतिं त्यजेत् ।

सर्वेदोषैः सर्वाकारां तां च त्यजेत् ।

अंतःस्थितं शल्यमनाहृतं तु करोति नाडीं वहते च सास्य ।

फेनानुविद्धं तनुमरूपमुष्णं सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥ ३१ ॥

अंतरे स्थितं शल्यमनाहृतं सन्नाडीं करोति । अस्य च शल्यवतः पुं-
सः सा नाडी फेनिलं तन्वादिगुणं च पूयं नित्यमेव सरुजं वहत इति । उ-
पजातिवृत्तं ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीविज्ञानं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना ग्रंथ्यादीनां चिकित्सितं विभणिषुराह ।

अथातो ग्रंथ्यर्बुदश्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

ग्रंथिष्वाभेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

भाभेष्वपकेषु ग्रंथिषु यथास्वं शोफेष्विव क्रिया चिकित्सितं ।

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥

स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिषा शुद्धिकामं नरं स्नेहयेत् । ततः शुद्धस्य
कृतवमनविरेकस्य सतस्तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्लेपनं कार्यम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रंथिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

ग्रंथिं सम्यक्स्वेदयित्वागुष्ठादिभिः पुनः पुनर्विमृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्त्रजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

एषः क्रमो विशेषेण वाते कार्यः । पित्तास्त्रजे ग्रंथौ जलौकसः सर्वदा
क्षीतं मलेपादिकं हितं । कफजे ग्रंथौ वातोद्भवग्रंथिविहितः क्रमः ।

तथाप्यपक्वं छित्त्वेन स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं सरोषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

एवमप्यपक्वेन ग्रंथिं साधु यथाभवत्यशेषं च तथा छित्त्वा स्थिते रक्ते
सत्यग्निना दहेत् । शेषः कस्मान्न क्रियत इत्याह । यस्मात्सरोषो ग्रंथि-
निश्चयेनैव पुनराप्यायते वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी पाटयेदेवमेव च ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रंथी एवमेव पाटयेत् ।

कार्यं मेदोभवेप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥ ६ ॥

मेदोजेप्येतत् कार्यं तं च मेदोद्भवं ग्रंथिं तिलकल्कदिग्धेन द्विगुणवा-
ससा छन्नं संतं मेदोग्रंथिं पाटयित्वा तप्तैः फालादिभिरुपस्पृशेत् । अथ-
वा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदसि निःशेषमुद्धृते सत्यग्निना दहेत् ।

शिराग्रंथौ नवे पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोनिलहरैर्बस्तिकर्मशिराव्यधः ॥ ७ ॥

शिराग्रंथौ च नवे साहचरं तैलं पेयं तथा वातघैरुपनाहो हितो
बस्तिकर्मशिराव्यधश्च ।

अर्बुदे ग्रंथिवत् कुर्यात् यथास्वं सुतरां हितम् ।

अर्बुदे ग्रंथाविव सर्वं यथायोगं सुतरां हितं कुर्यात् ।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ८ ॥

शिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले पाययेच्च तम् ।

मासमेरंडजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥

जीर्णे जीर्णान्नमश्रीयाच्छुंठीशृतपयोन्वितम् ।

त्रैवृत्तं वा पिबेदेवमशांतावग्निना दहेत् ॥ १० ॥

गुल्फस्याधः शिरामोक्षः

श्लीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्विन्न उपनाहिते च गुल्फस्य द्व्यङ्गुल
उपरि शिरां व्यधेत् । तं च श्लीपदिनं मासमेरंडोद्भवं तैलं गोमूत्रयुतं
पाययेत् । जीर्णे चैरंडतैले पुराणमन्नं शाल्योदनं शुंठीशृतेन क्षीरेण सहा-
श्रीयात् । त्रैवृत्तं वा पिबेत् । एवमप्यशांतौ वह्निना दहेत् । तथा गुल्फस्या-
धस्ताच्छिरां मोक्षयेत् ।

पैत्ते सर्वं च पित्तजित् ।

पैत्ते तु श्लीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम् ।

शिरामंगुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाभयाः ।

लिपेत्सर्षपवार्ताकीमूलाभ्यां धान्ययाथवा ॥ १२ ॥

कफजे तु शिरामंगुष्ठके विध्वा यवानं शीलयेत् । कषायगुणयुक्तानि
द्रव्याणि माक्षिकान्वितानि हितानि । तथा वर्द्धमाना द्वित्र्यादिक्रमेण हरी-

तक्यो हिताः । सर्षपमूलेन वार्ताकीमूलेन च लिपेत् । धान्यया यवासक्य
वा शुठया लिपेत् ।

ऊर्ध्वाधः शोधनं पेयमपचयां साधितं घृतम् ।

दंतीद्रवंतीत्रिदृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगंडूषनावनम् ।

शिरयाऽपहरेद्रक्तं पिबेन्मूत्रेण ताक्ष्यजम् ॥ १४ ॥

अपचयामूर्ध्वाधः शोधनं दंत्यादिभिः साधितं घृतं पातव्यं तथा कफ-
मेदोहरं धूमादिकमभ्यसेत् । शिरया रक्तं हरेत् । रसाजनं गोमूत्रेणालो-
डितं पिबेत् ।

ग्रंथीनपक्वानालिपेन्नाकुलीपटुनागरैः ।

स्विन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥

आमान् ग्रंथीन्नाकुल्यादिभिरालिपेत् । कठिनान् ग्रंथींलवणपोटल्या
स्विन्नान् पश्चादंगुष्ठादिना मर्दयेत् ।

शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।

लेपः पिष्टोम्लतक्रेण ग्रंथिगंडविलापनः ॥ १६ ॥

शम्यादिभिरम्लतक्रपिष्टैलेपो ग्रंथ्यादिविम्लापनः ।

पाकोन्मुखान् स्नुतास्त्रस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।

अपक्वानेव चोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥

पाकोन्मुखान् ग्रंथीन् स्नुतरक्तस्य पित्तश्लेष्मघ्नैर्द्रव्यैर्जयेत् । अथवाऽप-
क्वानेव ग्रंथीनुद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपक्रमेत् ।

सार्धश्लोकः क्षेपकः ।

क्षुण्णानि नित्रपत्राणि क्लिन्नैर्भल्लातकैः सह ।

शरावसंपुटे दुग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १ ॥

एतच्छृगांनुना पिष्टं गंडमालापलेपनम् ।

काकादनीलांगलिकानहिकोतुंडिकीफलैः ॥ १९ ॥

जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेषनैः ।

पाठान्वितैः पलार्धौर्विषकर्षयुतैः पचेत् ॥ २० ॥

प्रस्थं करंजतैलस्य निर्गुंडीस्वरसाढकैः ।

अनेन मालागंडानां चिरजा पूयवाहिनी ॥ २१ ॥

सिध्यत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्यंजननावनैः ।

काकादन्यादिभिः कल्कौर्द्धैर्कषोन्मितैर्विषकर्षयुतैः करंजतैलस्य प्रस्थं निर्गुंडीस्वरसस्याढके पचेत् । तेन तैलेन गंडमाला चिरोत्था पूयवाहिनी वाऽसाध्यमायापि पानादिभिः सिध्यति ।

तैलं लांगलिकीकंदकल्कपादे चतुर्गुणे ॥ २२ ॥

निर्गुंडीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ।

लांगलिकीकंदकल्कपादं निर्गुंडीस्वरसे चतुर्गुणे तैलं पक्वं नस्याद्यैरपची-जित् । पादमिति पाठे लांगलिकीकंदकल्कः पादो यस्मिंस्तैले तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिदृदनैः ॥ २३ ॥

मनःशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ।

गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्द्धपलेन च ॥ २४ ॥

ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ।

प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ॥ २५ ॥

पानाद्यैः शीलितं कुष्ठं दुष्टनाडीव्रणापचीः ।

भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्द्धपलेन युक्तैर्ब्राह्मीरसादिभिः संयुतं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं पानाद्यैरभ्यस्तं कुष्ठादीन् शीघ्रमेव हंति ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचंदनैः ॥ २६ ॥

तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ।

वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूलामपचीं कुर्यात् ।

शरपुंखोद्भवं मूलं पिष्टं तंदुलवारिणा ॥ २७ ॥

नस्याछेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजंतुजित् ।

शरपुंखामूलं तंदुलजलेन पिष्टं नस्येन लेपनेन च दुष्टारुःप्रभृतीन् हन्ति ।

मूलैरुत्तमैकारुण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ॥ २८ ॥

सरोध्राभययष्ट्याव्हाताव्हाद्वीपिदारुभिः ।

तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च पूजितम् ॥ २९ ॥

उत्तमकैरुण्यादीनां मूलैस्तैलं क्षीरतुल्यं सिद्धं नस्येऽभ्यंगे च हितम् ।

उत्तमैवोत्तमकेति अन्यतरस्यामिति ह्रस्वः । उत्तमका चासावरणिश्चोत्तम-
कारणी । उत्तमकैरुणी करंभः ।

गोव्यजाश्वखुरादग्धाकटुतैलेन लेपनम् ।

ऐंगुदेन तु कृष्णाहिर्वार्यसो वा स्वयं मृतः ॥ ३० ॥

गवादीनां खुरा दग्धाः कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो हितः । कृष्णसर्पो

दग्ध इंगुदीतैलेन काको वा स्वयं मृत इंगुदीतैलेन लेपनं हितम् ।

इत्यशांतौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।

बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हत्वाग्निना दहेत् ॥ ३१ ॥

एवमप्यशांतौ सत्यां रोगस्यापरपार्श्वजंघासमाश्रितं बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्-

मेदो हत्वा ज्वलनेन दहेत् ।

स्थितस्योर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन च पार्ष्णिजः ।

तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रंथीनित्याह भगवान्निभिः ॥ ३२ ॥

स्थितस्य पुंस ऊर्ध्वं पदं भित्त्वा तन्मानेन पार्ष्णिजप्रदेशात्तावन्मात्रं-

भित्त्वा तत ऊर्ध्वं ग्रंथीन् हरेदिति निमिमुनिः प्राज्याशयो वदतीति ।

पार्ष्णिज प्रतिद्वादशचांगुलानि मुक्तेर्द्रवस्ति च गदान्यपार्श्वे ।

विदार्यमत्स्यांढनिभानि मध्याज्जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ३३

पार्णि लक्ष्मीकृत्य द्वादशांगुलानि भित्त्वा इंद्रबांस्ति मुक्ता गदास्यापर-
पार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्याडसदृशानि जालानि कर्षेदेवं सुश्रुतस्य वचनं ।
उपजातिवृत्तं ।

आगुल्फकर्णात्सुमितस्य जंतोस्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।

घ्राणार्जवेधः सुरराजबस्तेर्भित्त्वाक्षमात्रं त्वपरे वदंति ॥ ३४ ॥

गुल्फांतं यावत् कर्णादारभ्य प्राणिनः सुष्टुमितस्य कर्णानां ऋस्वलंब-
त्वेनानियतस्थानत्वात् स्थाननियमं करोति । घ्राणार्जव इति । एतदुक्तं
भवति नासाग्रात् कर्णं प्रतिसृष्टत्वे सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्नव-
मेव तथा तस्य नरस्य खुडकाद् गुल्फादष्टभागं विभज्य त्यक्त्वा इंद्रबस्तेर-
धस्ताद्वित्त्वाऽक्षमात्रं कर्षेदित्यपरे वदंति । इंद्रवजावृत्तं ।

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तैलैः पिष्टैः ससैधवैः ॥ ३५ ॥

वातान्नाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गादिभिलेपयेत् ।

पैत्तीं तु तिलमंजिष्ठानागदंतीशिलाव्हयैः ।

पैत्तीं तु पाटितां सतीं तिलादिभिः प्रदेहयेत् ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसैधवैः ॥ ३६ ॥

श्लैष्मिकीं च पाटितां तिलसौराष्ट्यादिभिः प्रदेहयेत् ।

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयोच्छिन्नशोधिताम् ।

शल्यजां गतिं छिन्नां शोधितां च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत् ।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वांते सम्यगेषिताम् ॥ ३७ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

शस्त्रेण छेदनानर्हा गतिं सम्यगेषितामेषिण्या भित्त्वाऽन्ते क्षारयुक्तेन
सूत्रेण पुनः पुनर्दारयेत् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगंजीरादिषु साधनम् ॥ ३८ ॥

या वर्त्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गंभीरादिषु व्रणेषु यत्साधनं कथितं या वर्त्य
उक्ता यानि तैलानि तदेतच्चिकित्सितं नाडीष्वपि युज्यते ।

पिष्टं चंचुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३९ ॥

चंचोः फलं पिष्टं लेपेन परं नाडीव्रणहृत् ।

घोंटाफलत्वग्लवणं सलाक्षं बूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

स्तुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को वर्तीकृतो हंत्यचिरेण नाडीम् ॥ ४० ॥

घोंटाफलादिकः स्त्रीक्षीरस्तुगर्कदुग्धयुत एष कल्को वर्तीकृतो द्रागेव
नाडीं हन्ति । इंद्रवज्रावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलसिंधुजन्मसुपक्वघोंटाफलवेश्मधूमाः ।

आम्नातगायत्रिजपल्लवाश्च कटकटेर्यावथ चेतकी च ॥ ४१ ॥

कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां चैतेषु सेव्यमानेषु ।

अगतिरिव नश्यति गतिश्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४२ ॥

समुद्रलवणादिकं कल्केऽभ्यंगे चूर्णे वर्त्यां च अमीष्वभ्यस्यमानेष्व-
विद्यमानगतिरिव गतिः शीघ्रं नश्यति । चपला चपलेषु नरेषु भूतिर्वि-
नश्यति । उपजातिरार्या च ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थर्तुदल्लीपदापचीनाडीप्रतिषेधो
नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षुद्ररोगविज्ञानं क्रमप्राप्तमाचिख्यासुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्रसम्मिता ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

बालानां कफवाताभ्यां स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽजगल्लिकाख्या
स्यात् ।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

ताभ्यां वातकफाभ्यां यवप्रख्या यवसंज्ञा सा यवप्रख्या । यवाकारा मां-
साश्रिता घना कठिना च ।

अवक्राश्चालजीवृत्तास्तोकपूया घनोन्नताः ॥ २ ॥

ग्रंथयः पंच वा षड्वा कच्छपीकच्छपोन्नता ।

ग्रंथयः पंच वा षड्वा । किंभूता अमुखास्तथाऽलजीव वृत्ता वर्तुलाः
स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीत्युच्यते । सा च कच्छपोन्नता स्यात् ।

कर्णस्योर्द्ध्वं समंताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक् ॥ ३ ॥

शालूकाभा पनसिका

कर्णस्योपरिष्ठात् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा शालूकनिभा
पनसिकासंज्ञा ।

शोफस्त्वरुजः स्थिरः ।

हनुसंधिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्दभः ॥ ४ ॥

शोफोत्परुजः स्थिरो हनुसंधिसमाश्रितो वातकफाभ्यां पाषाणगर्दभः ।

शाल्मलीकंटकीकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।

भेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्यां च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥

वातकफाभ्यां शाल्मलीकंटकसङ्घाः पिटिका रुजान्विता घना मेदोगर्भा-
स्तरुणानां मुखे स्युस्ते च मुखदूषिकाः ।

ते पद्मकंटका ज्ञेया यैः पद्ममिव कंटकैः ।

चीयते नीरुजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥ ६ ॥

पद्मकंटकसंज्ञास्ते वेद्याः । यैः कंटकैर्नीरुजैः श्वेतवर्णैर्वीतकफजैः प-
द्ममिव शरीरं चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुंबरसन्निभा ।

महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

पित्तेन या पिटिका वर्तुला पक्वोदुंबरानिभा महादाहज्वरकृच्च सा
विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वंतश्च वक्त्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।

मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

गात्रेष्ववयवेषु वक्त्रस्य चांतरे दाहादियुता मसूरप्रमाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा
मसूरिका घनाः पिटिकाः ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमाः स्फोटा महारुजा विस्फोटसंज्ञाः ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ॥ ९ ॥

सा विद्धा वातपित्ताभ्यां

पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटिकैराचिता सा वातपित्ताभ्यां विद्धा
स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मंडला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥

ताभ्यामेव वातपित्ताभ्यां गर्दभीसंज्ञा मंडलाकारा विस्तीर्णा तथोत्सन्ना
सरागपिटकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु सानिलात् ।

कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्षेत्युच्यते । सा च वातात्स्यात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ॥ ११ ॥

तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्माः पिटिका लाजाकारा घनाः कक्षासंज्ञा एव स्युः ।

तादृशी महती त्वेका गंधनामेति कीर्तिता ।

धर्मस्वेदपरीतेगे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकावह्याः ।

तादृशी लाजासदृशी महती पिटिकैका गंधनामेति स्मृता । धर्मस्वेदयुक्ते
शरीरे पिटिकारुजायुता घना राजिकावर्णा राजिकाकारा राजिकाप्रमाणा
राजिकासंज्ञाः ।

दोषैः पित्तोल्बणैर्मदैर्विसर्पति विसर्पतत् ॥ १३ ॥

शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

पित्ताधिकैर्दोषैर्मदैर्यः शोफो विसर्प इव विसर्पति । तथाऽपाकस्तनु-
स्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च । स जालगर्दभः स्यात् ।

मलैः पित्तोल्बणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणाः ॥ १४ ॥

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽभिरोहिणी ।

पंचाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

पित्तोल्बणैर्मलैर्ज्वरवतो मांसदारणाः स्फोटाः कक्षाप्रदेशेषु येऽभिसदृशा
जायन्ते साऽभिरोहिणीत्युच्यते । पंचाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं
हन्ति ।

त्रिलिंगा पिटिकावृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेष्टिका ।

त्रिदोषलक्षणा पिटिका वर्तुला जत्रुण ऊर्ध्वमिरिवेल्लिकाख्या ।

विदारीकंदकठिना विदारीकक्षवंक्षणे ॥ १६ ॥

विदारीकंदवत् कठिना कक्षायां वंक्षणे च विदारी स्यात् । कक्षा च वंक्षणं च कक्षावंक्षणं तस्मिन् पाण्योरित्यादिना न्हस्वः ।

मेदोनिलकफैर्ग्रथिः स्नायुमांसशिराश्रयैः ।

भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः ॥ १७ ॥

मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत् ।

दुर्गंधं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥

तां स्त्रावयन्ति निचितां विद्यात्तच्छर्कराबुदम् ।

मेदः पवनकफैः स्नायुमांसशिराश्रयैर्ग्रथिः स्यात् । स च भिन्नो वसाषु-
तमधुनिभं स्रवेत् । तस्मिन् पवनोऽधिको मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां
कुर्यात् । ततो दोषास्तां शर्करां निचितां दुर्गंधं लोहितं क्लिन्नं विविधवर्णं
स्त्रावयन्ति । तदेवं विधं शर्कराबुदं विद्यात् ।

पाणिपादतले संघौ जत्रूर्ध्वं वोपचीयते ॥ १९ ॥

वल्मीकवच्छनैर्ग्रथिस्तद्वह्णुभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकंदूळेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

पाणितले पादतले संघौ जत्रूर्ध्वं वा ग्रंथिर्वल्मीक इव शनैरुपचीयते ।
तद्वद् वल्मीकवद्बहूनि च तान्यणूनि च तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलक्षितो
रुग्दाहकंदूळेदबहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषजः ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कंटकादिभिः ।

ग्रंथिः कीलवदुच्छनो जायते कदरं तु तत् ॥ २१ ॥

शर्करादिभिरुन्मथिते पादे कंटकादिभिर्वा क्षते कीलसदृशो ग्रंथिरुत्सन्नो
जायते तत्कदरं नाम ।

वेगसंधारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।

अणूकरोति बाह्यांतर्मर्गमस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥

कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।

अपानाख्यो वायुर्वेगसंधारणादपानाश्रयं मार्गं बाह्यान्तरणूकरोति । ततोऽ
स्यातुरस्य कृच्छ्रेण शकृन्निर्याति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥

चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

पित्तानिले कर्तृनखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तच्चिप्यं तथाऽक्षतरो-
गमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

अभिघातात्कृष्णवर्णो रूक्षश्च खरश्च नखः कुनखाख्यः ।

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात्कंडूक्छेदान्वितांतराः ।

आंगुल्योऽलसमित्याहुस्

दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कंडूक्छेदयुतांतरा आंगुल्योऽलसमिति वदन्ति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥

कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

तिलसदृशान्कृष्णवर्णानरुजां त्वक्स्थांस्तिलकानाहुः ।

माषांस्तानेव चोन्नतान् ।

तानेव तिलकान्नुन्नतान् माषानाहुः ।

माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

माषेभ्यः सकाशादुन्नततरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलांस्तानाहुः ।

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

तत्प्रमाणो जतुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ ।

कृष्णं सितं वा सहजं मंडलं लांछनं समम् ॥ २७ ॥

शुक्लं कृष्णं सहजं मंडलाकारं शरीरसमं लांछनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।

श्यामलं मंडलं व्यंगं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

वातपित्ताच्छोकादिक्रुद्धात्तनु श्यामवर्णं मंडलाकारं मुखे व्यंगं वदन्ति ।
मुखादन्यत्र नीलिका ।

परुषं परुषस्पर्शं व्यंगं श्यावं च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कंडुमत्कफात् ॥ २९ ॥

रक्ताद्रक्तांतमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।

परुषच्छविस्तथा परुषस्पर्शं श्यामवर्णं च व्यंगं वातात्स्यात् । पित्तेना-
ताम्रांतं किंचिनीलं कफेन श्वेतान्तं सक्कु च स्यात् । रक्ताद्रक्तांतं किंचित्ता-
म्रं शोषयुतं चिमचिमायते च ।

वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्त्वग्जायते पांडुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकंडुरविच्छेदा सा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिः ॥ ३१ ॥

पक्वनेन कफः प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यत्यनंतरं त्वक् पांडुः क्रमेण
च विचेतना अल्पकंडूर्विच्छेदरहिता च जायते । सा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिः
स्यात् ।

असम्यग्भवमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।

मंडलान्यतिकंडूनि रागवंति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः सोनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

असम्यग्भवमनेन प्रेरितः पित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मंडलान्यतिशयकंडूनि रागवं-
ति लोहितानि बहूनि च उत्कोठः स्यात् । स एवानुबद्धः कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

इत्यनेन प्रकारेण षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागेनोक्ता इति ।

इति श्रीभृङ्गाक्षदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगविज्ञानं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अथेषां चिकित्सितं विवक्षुराह ।

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

विस्त्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।

अपक्वामजगल्लिकां अलज्जन्मभिर्विस्त्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्ठमनोव्हालैर्

यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलायनार्थं प्रलेपयेद्दार्वादिभिः ।

इत्यापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तांश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

पाषाणगर्दभं भावदेष विधिः । तेन ग्रंथिकच्छपशालूकपाषाणगर्दभानां
पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तांश्च पक्वान् साजगल्लिकांश्च व्रणवदुपक्रमेत् ।

रोध्रकुस्तुंबरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारीकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशांतौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराम्यधः ।

मुखदूषिके रोध्रादयः प्रलेपाः । वटपल्लवयुक्ता नारीकेलशुक्तयो वा ।
एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च हितम् । ललाटे च शिरामोक्षः ।

निंबांबुवांतो निंबांबुसाधितं पद्मकंटके ॥ ४ ॥

पिबेत्सौद्रान्वितं सर्पिर्निबारग्वधलेपनम् ।

पद्मकंटके निंबांबुना कृतवमनो निंबकाथपक्कं घृतं ससौद्रं पिबेत् । नि-
बकर्णिकाराभ्यां लेपः ।

विट्तादींस्तु जालांताश्रिकित्सेन्निरिवेष्टिकान् ।

पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाभिरोहिणीम् ॥ ५ ॥

विवृतादीन् जालांताभिरिवेष्टिकांश्च पित्तवीसर्पमिव चिकित्सेत् ।
अभिरोहिणीं च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलंघनं रक्तविमोक्षणं च विरूक्षणं कायविशोधनं च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान् कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

जालकगर्दभस्य लंघनादि यथावस्थं सदा कुर्यात् ।

विदारिकां तृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

विदारिकां रक्ते क्षुते कफग्रंथिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरां शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

शर्करार्बुदे सुष्ठुमेदोर्बुदक्रियां कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।

वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

वल्मीकं प्रवृद्धादिगुणं हस्तपादे ज्ञातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुद्धस्यास्त्रे तृते लिपेत् सपट्टारैवतामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदंतीपललसक्तुभिः ॥ ९ ॥

इतरत्पुनर्वल्मीकं शुद्धस्य रक्ते तृते श्यामादिभिः सलवणकर्णिकारगुड-
चीभिल्लिपेत् ।

पके तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

पके तु दुष्टमांसानि सर्वाश्च गतीः शोधयेत् । केन । शस्त्रेण । कथं । सम्यक् । पश्चात्क्षारेणाभिना च ।

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

कदरं शस्त्रेण निःशेषमुत्कृत्य स्नेहेन दहेत् । रुद्धगुदे च चिकित्सितं निरुद्धमणिसदृशं कार्यम् ।

चिप्यं शुद्धया जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

चिप्यं शुद्धया विरेकादिकयोजितोष्माणं संतं शस्त्रकर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनखमप्येवं

कुनखं दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।

सर्निबपत्रैरालिपेद्

अलसे तु चरणौ कांभिकसिक्तौ कासीसादिभिः सर्निबपत्रैरालिपेत् ।

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥

मषांश्च सूर्यकांतेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

तिलकालकान्मषांश्च सूर्यकांतादिभिर्दहेत् ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

चर्मकीलजतूमणी शस्त्रेणोद्धृत्य तथैव सूर्यकांतादिभिर्दहेत् ।

लांछनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं शिराव्यधम् ।

लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगंकुरैः ॥ १५ ॥

लांछनादिषु त्रिषु लांछनव्यंगनीलिकासु यथासन्नं शिरां विध्येत् । क्षीरिवृक्षाणां त्वग्भिरंकुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेताश्वखुरजा मषी ॥ १६ ॥

व्यंगादिषु चायं लेपोऽर्जुनवल्कं माक्षिकपिष्टं वा । मंजिष्ठा माक्षिकसहि-
ता वा । श्वेताश्वखुरजा मषी सनवनीता वा ।

रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियंगवः ।

वटांकुरा मसूराश्च व्यंगघ्ना मुखकांतिदाः ॥ १७ ॥

रक्तचंदनादयो व्यंगहरा मुखकांतिकरा लेप इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यंगलांछनम् ॥ १८ ॥

जीरकद्वयादयो लेपे प्रयुक्ताः पयसा पिष्टा वक्त्रचंद्रं निरस्तव्यंगलांछनं
विदधति । वक्त्रमेवैन्दुव्यंगमेव लांछनमिति रूपकालंकारः ।

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शास्मलिकंटकाः ॥ १९ ॥

सगुडः कोलमज्जा वा शशासृक्षौद्रकल्कितः ।

सप्ताहं मातुलुंगस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।

गौरस्थिमुशलीमूलयुक्तं वासाज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

मसूरा भृष्टा निस्तुषाश्च क्षीरपिष्टाः सर्पिर्माक्षिकान्विता लेपः । शास्म-
लीकंटकास्तीक्ष्णाः क्षीरपिष्टा वा लेपः । कोलस्याम्लबदरस्य मज्जा

शशासृकक्षौद्रपिष्टो गुडान्वितो लेपः । सप्ताहं बीजपूरस्यांतरस्थितं कुष्ठं
माक्षिकयुतं वा लेपः । मौशलीजटाशाल्मलीमूलं छागलीक्षीरपिष्टं सक्षौद्रं
वा लेपः । गव्यमस्थितालपत्रीमूलान्वितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः ।

जंब्वाभ्रपल्लवा मस्तुहरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिदुंकम् ॥ २२ ॥

जंब्वाभ्रपल्लवादिको लेपः सवर्णकरस्तिदुंकं च स्वरसेन पिष्टं लेपः
सवर्णकरः ।

उत्पलपत्रं तगरं प्रियंगुकालीयकदंबदरमज्जा ।

इदमुद्धर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥ २३ ॥

उत्पलादिकमेतदुद्धर्त्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते । आर्यो ।

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यंगाय साधयेत् ।

यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतैः ॥ २४ ॥

एभिरेव पूर्वोदितैः पिष्टैर्मधुकं क्वाथान्वितैर्मुखाभ्यंगार्थं यथादोषं यथर्तु-
स्नेहान् पाचयेत् ।

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं चंदनं मधु ।

घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥

तदभ्यंगान्निहंत्याशु नीलिकाव्यंगदूषिकान् ।

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

यवादीन् दर्विलेपं यावद् गोमूत्रे पाचयेत् । एतदभ्यंगाद् द्रागेव नीलि-
कादीन् हन्ति । वक्त्रं शतपत्रसदृशं करोति । चरणौ पंकजपत्रतुल्यौ विद-
धाति ।

कुंकुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचंदनम् ।

न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमंजिष्टं पालिकं सतिलाढके ।
 पक्का पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥ २८ ॥
 लाक्षापत्तंगमंजिष्टायष्टीमधुकुंकुमैः ।
 अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥
 नीलिकापलितव्यंगवलीतिलकदूषिकान् ।
 हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

कुंकुमादिकं सनीलोत्पलमंजिष्टं पलप्रमाणं जलाढके पक्का तेन पादाव-
 शेषेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्षिकैस्तैलस्य कुडवं छागीक्षीरद्विकुडवं पचेत् ।
 तत् तैलं नस्यं शीलितं नीलिकादीन् हन्ति । मुखोपचयकरं वर्णकरं च ।

मंजिष्टाशबरोद्भवस्तुवरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्
 नेपालीहरितालकुंकुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
 पत्रं पांडुवटस्य चंदनयुगं कालीयकं पारदम्
 पत्तंगं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥
 सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्योवसाज्यं मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षांशु चाम्रौ ।
 सिद्धं सिद्धं व्यंगनील्यादिनाशे वक्त्रे छायामैदवीं चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥

कनकस्य त्वक् कनकत्वक् तां कनकत्वचं । मंजिष्टादीनि वसा घृतं मज्जा
 गोक्षीरं क्षीरिवृक्षकाथएतदमौ सिद्धं पक्वं व्यंगादिनाशे सिद्धमव्याहतशक्ति ।
 मुखस्य कान्तिं चांद्रमसीं शीघ्रं करोति । शार्दूलविक्रीडितशालिन्यौ वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।

नावने नस्ये मार्कवस्वरसादीनि ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्याद्वाहं च वन्दिना ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहितं कुर्यात् । वन्दिना च दहेत् ।

उत्कोठे ककपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्टिकम् ॥ ३३ ॥

उत्कोठे कफपित्तविहितं कार्यं । कोठे च सर्वं कुष्टोक्तमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधोनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रममाप्तं गुह्यरोगं व्याचिख्यासुराह ।

अथातो गुह्यरोगविज्ञानं व्याख्यास्यामः ।

स्त्रीव्यवायानिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।

दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनानुरजः पथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छंतीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोयं रतांतेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदंतनखोत्पीडाविषवच्छृङ्खलापातनैः ॥ ३ ॥

वेगानिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

जनयंत्युपदंशादीन्

वनितासंभोगान्निवृत्तस्य । सहसाऽकस्मादेव स्त्रीव्यवायं भजतः । केचित्कुरादिनैव व्यवायाभासं कुर्वति तन्निवृत्त्यै स्त्रीग्रहणं । अथवेति वक्ष्यमाणगुणां स्त्रियं सेवमानस्य । किंभूता । वातायधिष्ठितस्तथा संकीर्णः संकटो मलि-
नोऽणुः सूक्ष्मो रजोमार्गो यस्यास्तां तथाविधां स्त्रियं । तथाऽन्ययोनिम-
हिष्यादींस्तथाऽनभिलषंती । तथाऽगम्यां भगिन्यादि । तथा नवसूता ।
तथा दूषितं सविषजंत्वादिभिर्जलं स्पृशतो रतांतेष्वपि नैव वा जलं स्पृ-
शतः । विवर्द्धयितुमिच्छया तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् वा कृत्वा गुह्ये प्र-
यच्छतः । तथा मुष्ट्यादिपातनैस्तथा वेगरोधनेन । तथा दीर्घातिखरस्पर्शनेन

च योनिविघटनानि तैरेव दोषा दुष्टा गुह्यं प्राप्तास्त्रयोर्विंशतिं वक्ष्यमाणानु-
पदंशादीन्कुर्वन्ति ।

उपदंशोऽत्र पंचधा ।

एथगूदोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

अत्र एषु मध्य उपदंशः पंचप्रकारः । कथमित्याह दोषैः पृथक् त्रयः ।
रक्तेन चतुर्थः । सन्निपातेन पंचमः ।

अत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

मेदूशोफे रुजश्चित्राः स्तंभस्त्वक्परिपोटनम् ।

एषां मध्ये वातेनोपदंशे मेदूशोफो भवति । दारुणाः पीडाः स्तंभस्तथा
त्वचः परिपोटनं ।

पक्कोदुंबरसंकाशः पित्तेन श्वयथुज्वरः ॥ ६ ॥

पित्तेन श्वयथुः पक्कोदुंबरफलनिभो ज्वरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कंडूमान् शीतलो गुरुः ।

श्लेष्मणा श्वयथुः कठिनादिगुणः स्यात् ।

शोणितेनासितस्फोटसंभवोऽस्त्रस्तृतिज्वरः ॥ ७ ॥

लोहितेन कृष्णस्फोटसंभवादयः स्युः ।

सर्वजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुमुष्कयोरपि ।

तीव्रारुगाशुपचनं दरुणं कृमिसंभवः ॥ ८ ॥

सर्वदोषजे सर्वलिंगत्वं श्वयथुश्च मुष्कयोः स्यात् । तीव्रा रुक् शीघ्रपा-
कादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

एतेषां मध्ये रक्तजो याप्यः । सन्निपातोत्थो मृत्युहेतुः ।

जायते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥

अंतर्बहिर्वा मेढ्रस्य कंडूला मांसकीलकाः ।

पिच्छिलास्त्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥

तेर्शास्युपेक्षया घ्नंति मेढ्रपुंस्त्वभगार्तवम् ।

दोर्षैर्गुह्यरक्तमांसाश्रयैः क्रुद्धैर्मेढ्रस्यांतर्बहिर्वा कंडूला मांसकीलकाः
शंकवो जायंते । तथा पिच्छिलरक्तस्त्राविणस्तथैव योनौ छत्रसदृशाः स्युः ।
ते मांसकीला अर्शासि गयंते । उपेक्षिताश्च मेढ्रे जाताः पुंस्त्वं घ्नंति । भगे
जाता आर्तवं घ्नंति ।

गुह्यस्य बहिरंतर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥

सर्षपा मानसस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

गुह्यस्य बाह्यतोतरे कफरक्तजाः पिटिकाः सर्षपप्रमाणाः सर्षपाकारा
घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥

सोवमंथः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यते सोऽवमंथो वेदनारोमाचवान्
कफरक्ताभ्यां स्यात् ।

कुंभीकाररक्तपित्तोत्था जांबवास्थिनिभाऽशुजा ॥ १३ ॥

जांबवास्थिरूपा कुंभिका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रोत्पत्तिश्च ।

अलर्जी मेहवद्विद्याद्

अलर्जीं प्रमेहे यथा तथाऽस्मिन्नपि विद्यात् ।

उत्तमां रक्तपित्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्राभां

उत्तमाख्यां पित्तरक्तजां मेढ्रपिटिकां माषसमां मुद्राभां विद्यात् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पिटिकाचिता या पिटिका स्यात् । तथा पद्मकर्णिकाकारा पुष्करकर्क-
टाभा तां पुष्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे घृष्टे पिटिकाख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वस्त्रसंरब्धं वातकोपतः ।

मृदितं मलितं वस्त्रसंरब्धं वाससा क्षोभितं वातकोपान्मृदितं स्यात् ।

विषमा कठिना भुग्रा वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

या पिटिका विषम-समुन्नता तथा कठिना कुटिला च पवनेनाष्टीलि-
का गदिता ।

विमर्द्दनादिदुष्टेन वायुना चर्ममेद्रजम् ।

निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥

पिंडितं ग्रंथितं चर्म तत्प्रलंबमधोमणेः ।

निवृत्तसंज्ञं सकफं कंडुकाठिन्यवत्तु तत् ॥ १८ ॥

वायुना विमर्द्दनादिदुष्टेन मेद्रजं चर्म सरुग्दाहं निवर्तते । क्वचित्क-
दाचित् पाकमपि याति । तच्चर्ममणेरधः पिंडितं ग्रंथितं प्रलंबं च स्यात् ।
तत्सकफं कफेन तु सह कंडुकाठिन्ययुतं निवृत्तसंज्ञं स्यात् ।

दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

कुच्छ्रेण रोहति यच्च दुःस्फुटितं चर्म तत् कथितमवपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥

श्रोतोमूत्रं ततोभ्येति मंदधारमवेदनम् ।

मणोर्विकाशरोधश्च सनिरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

वातेन चर्म दूषितं मणौ सक्तं चेच्छ्रोतो रुणद्धि । ततो मंदधारमरुजं
मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोधः । स एवं विधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञः ।

लिंगं शूकैरिवापूर्णं अथिताख्यं कफोद्भवम् ।

लिंगं शूकैराकीर्णमिव स्यात् । तद्ग्रथितसंज्ञं कफजं ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाब्ध्या ॥ २१ ॥

शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानिः सा स्पर्शहानिसंज्ञा ।

छिद्रैरणुमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

यत्पुनर्मोदं छिद्रैः सूक्ष्ममुखैः सर्वतः परितश्चितं वातशोणितकोपात् त-
च्छतपोनकं विद्यात् ।

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तरक्ताभ्यां त्वचः पाको ज्वरदाहान्वितस्त्वक्पाकाख्यः ।

मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥ २३ ॥

सर्वदोषोत्थो मांसपाकाख्यः सर्ववेदनो मांसशातनः ।

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।

मेहनं वेदनाश्चोग्रास्तं विद्यादसृग्बुद्दम् ॥ २४ ॥

ईषल्लोहितैः कृष्णैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितं लिंगं वेदनाश्च दा-
रुणास्तमेवंविधं रक्ताबुद्दं जानीयात् ।

मांसाबुद्दं प्रागुदितं विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

मांसाबुद्दं पूर्वमुक्तं ग्रंथ्यादिरोगविज्ञानीये तच्च त्रिदोषजं । विद्रधिश्च
त्रिदोषजः स उक्तो विद्रद्ध्यादिविज्ञानीये ।

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यते समंततः ॥ २५ ॥

पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

कृष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यते पक्वानि सन्निपातेन । तानेवं
प्रकारास्तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधि तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषां श्लेष्मांश्छीघ्रमुपाचरेत् ।

एषां मध्ये मांसारुदादींश्चतुरस्यजेनोपक्रमेत् । शेषान् षोडश रोगां-
श्छीघ्रमुपक्रमेत् ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्जायंते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

योनेर्व्यापदो विंशतिर्दुष्टाहाराद्भवन्ति ।

विषमस्थांगशयनभृशमैथुनसेवनैः
दुष्टार्त्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥
योनौ क्रुद्धोनिलः कुर्याद् रुक्तोदायाममुत्तताः ।
पिपीलिकासृप्तिमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनम् ॥ २९ ॥
फेनिलारुणकृष्णाल्पतनुरूक्षार्त्तवस्तुतिम् ।
स्तंसं वंक्षणापार्श्वादौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
तांस्तांश्च स्वान् गदान् व्यापद् वातिकी नाम सा स्मृता ।

विषमस्थांगशयनादिभिर्योनौ पवनः कुपितो रुजादीन् कुर्यात् । तथा
पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तंभं कर्कशतां स्वनं च । तथा फेनिलादिगुणार्त्तवस्तुतिं
तथा वंक्षणादौ भ्रंशं रुजां क्रमेण च गुल्मं कुर्यात् । तांस्तांश्चानेकविधान्
रोगान् कुर्यात् । सेवं विधा व्यापद् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

सैवाऽतिचरणा श्वयथुयुताऽतिव्यवायात्स्यात् ।

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजंघोरुवंक्षणम् ।

रुज्जसंदूषयेद्योनिं वायुः प्राक्करणेति सा ॥ ३२ ॥

मैथुनादतिबालायाः पवनः पृष्ठजंघोरुवंक्षणं पीडयन् योनिं संदूषयेत् ।
प्राक्करणेति सा स्यात् ।

वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः ।

स फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता

वेगोदावर्तनेन मारुतो योनिं प्रकर्षेण पीडयति । ततः सा योनिः फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विसृजति । एषा व्यापत्तिरुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नी तु यदानिलः ।

जातं जातं सुतं हन्ति रौक्ष्याद्दुष्टार्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

यदा तु वायुः सुतमुत्पन्नमुत्पन्नं रौक्ष्याद्दुष्टार्तवजं हन्ति तदा जातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषमं स्थितायाः मुरते मरुत् ।

अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ॥ ३५ ॥

सास्थिमांसं मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।

अतिसुहिताया विषमं स्थिताया निभुवने पवनोऽन्नेनोत्पीडितो योनेः संबन्धिनि स्रोतसि स्थितो मुखं योनेरेव वक्त्रीकुर्यादस्थिमांसेन सह दारुण-पीडं सातर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्यां कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥

स्त्रियो योनिमणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

वातलाहारसेविन्यां मातरि वायुः कुपितः स्त्रियो गर्भस्थायाः सूक्ष्म-द्वारां योनिं कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

वेगरोधादृतौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहम् ॥ ३७ ॥

करोति योनेः शोषं च शुष्काख्या सातिवेदना ।

ऋतौ वेगधारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसंग्रहं करोति योनेः शोषं च करोति सा शुष्कसंज्ञाऽतिरुजा स्यात् ।

षडाहात्सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥

वमेत्सरुङ् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

षडहेनाथंवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वायुः सरुजो नीरुजो वा यस्याः शुक्रं
वमेत् सा वामिनी गदिता ।

योनी वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥

नृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात्षट्संज्ञाऽनुपक्रमा ।

वातोपतप्तायां योनी स्त्रीगर्भे बीजदोषान्नरद्वेषिणी स्तनरहिता च स्त्री
स्यात् सा षट्संज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥

कुरुते विवृतां स्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।

उत्सन्नमांसां तामाहुर्महायोनिं महारुजाम् ॥ ४१ ॥

पवनो दुष्टो योन्यास्यं विष्टभ्य गर्भकोष्ठं च विवृतमुखीं भृष्टां वाति-
कीमिव सुदुःखामुत्सृष्टमांसां प्रकृतत्वाद्योनिं कुरुते । तां महारुजां महा-
योनिं वदन्ति ।

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।

करोति दाहपाकोषापूतिगंधज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥

भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।

सा व्यापत्पैत्तिकी

यथायोगं दूषणैः सर्वरोगनिदानाद्युक्तैर्दुष्टं पित्तं योनौ स्थितं योनिं
दाहाद्यन्वितां करोति । तथा भृशोष्णादिगुणयुतार्त्तवा । सा पैत्तिकी व्यापत् ।

रक्तयोन्याख्यासृगतिस्तुतेः ॥ ४३ ॥

रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्तुतेः स्यात् ।

कफोभिष्यंदिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।

शीतलां कंदुलां पांडुपिच्छिलां तद्विषस्तुतिम् ॥ ४४ ॥

सा व्यापच्छैष्मिकी

श्लेष्माऽभिष्यन्दकरणहेतुभिः कुपितो योनिं पीडारहितां शीतलादि-
गुणां तथा तद्विधा पांडुपिच्छिला स्फुतिर्यस्यास्तां तथाविधां कुर्यात् । सैवं
विधा व्यापत् श्लेष्मिकी स्यात् ।

वातपित्ताभ्यां क्षीयते रजः ।

सदाहकाश्यवैवर्ण्यं यस्यां सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

यस्यां वातपित्ताभ्यां रजः क्षीयते दाहकाश्यवैवर्ण्ययुतं सा लोहितक्ष-
याख्या ।

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्वारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्ज्वलिती दूषिता ॥ ४६ ॥

शूनास्पर्शासहा सार्तिनीलपीतास्त्रवाहिनी ।

बस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवंक्षणरुक्तोदज्वरकृत्सा परिश्रुता ।

पित्तलायाः स्त्रिया नरसंयोगात् क्षवथूद्वारधारणात् पित्तान्वितेन वायु-
ना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा बस्त्यादिगुरुत्वादिविधायिनी तथा श्रो-
ण्यादितोदकरी स्यात् सा परिश्रुताख्या ।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥

उपश्रुता स्मृता योनिर्

वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्लपिच्छिलस्त्राविणी योनिरुपश्रुता स्यात् ।

विश्रुताख्या त्वधावनात् ।

संजातजंतुः कंडूला कंड्वा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

अक्षालनात्तु योनिः संभूतकृभिः कंडूयुता कंड्वा चाहेतुना सुतरां सुरता-
भिलाषिणी विश्रुताख्या ।

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्छितः ।

कर्णिकांजनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनी ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

मरुदकालबाहनात्कफरक्तमिश्रितो योनौ कर्णिकां रजोमार्गनिरोधिनीं
कुर्यात् । सा कर्णिनी गद्यते ।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्या व्यापत् सा
सान्निपातिकी स्यात् ।

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।

ततो गर्भं न गृण्हाति रोगांश्चाप्नोति दारुणान् ।

असृग्दराशौगुल्मादीनाबाधाश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

इति समाप्तौ । एवं योनिरोगाः कथिता इति शेषः । यैरामयैर्योनिः
शुक्रं न प्रतीच्छति । ततो गर्भं नादत्ते । रोगांश्च दारुणानसृग्दरादीन-
श्रुते वातपित्तकफैश्चाबाधा पीडाविशेषान् प्राप्नोति ।

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्या-
यां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोगविज्ञानं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सा ब्रूते ।

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

मेढ्रमध्ये शिरां विध्येदुपदंशे नवोस्थिते ।

शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।

उपदंशोऽचिरोद्भूते लिंगस्य मध्ये शिरां मोक्षयेत् । शिशिरां च चिकित्सां लेपसेकादिभिः कुर्यात् । विशेषेण विरेचनेन शुद्धिं विदधीत । पक्वे पाटिते च तिलकल्काज्यमधुभिलैपः ।

जम्ब्वाम्रसुमनोनीपश्चेतकांबोजिकांकुरान् ॥ २ ॥

शल्लकीवदरीबिल्वपलाशातिनिशोद्भवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च जले पचेत् ॥ ३ ॥

स काथः क्षालनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ।

जम्बवायंकुरान् । शल्लक्यादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च त्वचस्त्रिफलां च जले पचेत् । स काथः क्षालनं हितं । तेन काथेन तैलं पक्वं रोपणं स्यात् ।

तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोव्हालरसांजनैः ॥ ४ ॥

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदंशव्रणापहः ॥ ५ ॥

तुत्थादिभिर्मोक्षिकद्रुतैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदंशव्रणहरः ।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

कर्परे त्रिफला दग्धा घृताञ्चिता परं रोपणम् ।

सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

सामान्यमेतत्साधनं प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम् ।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।

पक्वैः स्नायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

यथा च पाकं न याति तथाऽतियत्नः कार्यः । यतः पक्वैः स्नाध्वादिभिः प्रायेण ध्वजो मेद्रो नश्यति ।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।

अर्शसां छिन्नानां दग्धानां चोपदंशतुल्या क्रिया कार्या ।

सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

सर्षपिकाः शस्त्रेण लिखिताः कषायद्रव्यैर्जम्बादिभिः पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णै-
रवचूर्णयेत् । तैरेव कषायैस्तैलं पचेत् । तदभ्यञ्जनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमथेऽपि रक्तं स्नाव्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥

एतच्चिकित्सितमवमथेऽपि कार्यं । तथैनयोः सर्षपावमथयोरस्नं स्नाव्यम् ।

कुंभीकायां हरेद्रक्तं पक्कायां शोधिते व्रणे ।

तिंदुकात्रिफलारोघ्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

कुंभीकायां लोहितं मोक्षयेत् । पक्कायां तु व्रणे शोधिते सति तिंदुका-
दिभिर्लेपः । तिंदुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां स्मृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलज्यां स्मृतशोणितायामेष एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिटिकां संछिद्य बडिशोत्वृताम् ॥ ११ ॥

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तरूपाचरेत् ।

उत्तमाख्यां पिटिकां बडिशोत्वृतां सम्यक् छेदयित्वा कषायाणां कल्कैश्चू-
र्णैः क्षौद्रयुक्तरूपक्रमेत् ।

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

पुष्करिकायां संव्यूढे च पित्तविसर्पविहितं चिकित्सितं हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

त्वक्पाकस्पर्शहान्योः सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

मृदिनं नाम लिङ्गरोगं वक्ष्यमाणेन बलातैलेन सेचयेत् । तथा मधुरैर्द्रव्यैः
कल्कितैः सुखोष्णैर्धृतस्निग्धैरुपनाहश्च कार्यः ।

अष्टीलिकां रक्ते तृते रक्ते श्लेष्मग्रंथिवदाचरेत् ।

अष्टीलिकां रक्ते इते कफग्रंथिविवोपक्रमेत् ।

निवृत्तं सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सुस्निग्धैः शास्त्रलादिभिः ।

स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥

मणिं प्रपीड्य शनैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र रास्यते ॥ १६ ॥

निवृत्तसंज्ञं लिङ्गरोगं धृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोपनाहयेत् । त्रिरात्रं पंच-
रात्रं वा सुस्निग्धैः शास्त्रलादिभिः । ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्म-
मणिं समानयेत् । किं कृत्वा । मणिं शनैः प्रपीड्य । प्रविष्टे मणौ चोपनाहं
पुनः पुनः कुर्यात् । भोजनं चात्र स्निग्धं हितं ।

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

अयमेव क्रमोऽवपाटिकायां योज्यः स्यात् ।

नाडीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥ १७ ॥

स्नेहाक्तां स्रोतसि नस्य सिंचेत्स्नेहैश्चलापहैः ।

त्र्यहाभ्यहात्स्थूलतरां नस्यनाडीं विवर्द्धयेत् ॥ १८ ॥

स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।

सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात्सद्यः क्षताविधिं ततः ॥ १९ ॥

निरुद्धे निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ नाडीं द्विद्वारां जतुना सृतां लिप्तां
स्नेहाक्तां लिङ्गे न्यस्य लिङ्गं बलातैलादिभिः स्नेहैः सिंचेत् त्र्यहाभ्यहा-
त्स्थूलतरां नाडीं क्षिप्त्वा स्रोतोद्वारं वृद्धिं नयेत् । एवमप्यसिद्धौ धीमान्
वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाटयेत् । ततः पाटनादनंतरं सद्यः क्षताविधा-
नं युञ्ज्यात् ।

ग्रथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रथितसंज्ञं नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिपेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

शतपोनकं लिङ्गारोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णैः समाक्षिकैर्लिपेत् ।

रक्तविद्रधिषक्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिवच्चिकित्सा कर्तव्या ।

ब्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

सर्वेषु लिङ्गारोगेषु यथावस्थमवस्थावशाद् ब्रणोपचारानन्तःशुद्धिकषाय-
लेपघृततैलरसक्रियाचूर्णाश्छेधनरोपणान् प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

स्नेहनस्वेदबस्त्यादिवातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सितं युक्तं स्नेहनादि
वातोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण शस्यते ।

नहि वातादृते योनिर्वनितानां प्रदुष्यति ।

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

यतो वातमन्तरेण योषितो योनिर्न दुष्यति तस्मात्तं जित्वा परस्य दोष-
स्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत् बलातैलं मिश्रकं सुकुमारकम् ।

स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समाम् ॥ २४ ॥

पाणिनोन्नमयेज्जिह्वां संवृत्तां व्यधयेत्पुनः ।

प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥

स्थानापवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो भवेत् ।

तां स्त्रियं बलातैलं मिश्रकाख्यं वा सुकुमारकाव्हयं पाययेत् । तथा
योनिं स्निग्धां स्विच्चां च दुःस्थितां समां स्थापयेत् । जिघ्मां कुटिलां योनिं
हस्तेन नमयेत् । संवृत्तां तु व्यधयेत् । प्रसारयेदित्यर्थः निःसृतां च
प्रवेशयेत् । विवृत्तां तु सर्तीं परिवर्तयेत् । यतः स्थानाद् भ्रष्टा योनिः स्त्रियः
शन्यरूपा भवेत् ।

कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।

बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

वमनादीनि च कर्माणि मृदून्यखराणि स्त्री कौरयितव्या । सर्वतोऽधउप-
रिष्टाच्च विशुद्धाया नार्याः परिशिष्टं कर्म बस्त्यादिकं क्रियते ।

काश्मर्यत्रिफलाद्वाक्षाकाशमर्दनिशाद्वयैः ।

गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥

परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।

योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

काश्मर्यादिभिः कल्कितैः कार्षिकैर्घृतात्मस्थं पचेत् तद्घृतं पीतं योनिवात-
विकारहरं सुष्ठु गर्भदम् ।

वचोपकुंचिकाजाजीरूष्णावृषकसैधवम् ।

अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥

पिष्टा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्घृतभर्जितम् ।

योनिपार्श्वार्तिहृद्भोगगुल्मारोविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

वचादिकं पिष्ट्वा प्रसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जितं खादेद्योनिपार्श्वार्त्या-
दिशातये ।

वृषकं मातुलुंगस्य मूलानि मदयंतिकाम् ।

पिबेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुंचिकैः ॥ ३२ ॥

वृषकादीनि मयैः सलवणैः पिबेत् । तथा पिप्पलीरथूलजीरकैर्वा मयैः
सलवणैः पिबेत् ।

रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहरं पयः ।

रास्नादिभिः शृतं पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादंतीकाथैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥

गुडूच्यादिभिः कथैः परिषेचनं सुखोष्णं हितं प्रकृतत्वाद्योनौ ।

नतवार्ताकिनीकुष्ठसैधवामरदारुभिः ।

तैलात्प्रसाधिताद्धार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

नतादिभिस्तेलात् पक्वात् पिचुर्योनौ धृतो रुजाघ्नः ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रियाः ।

शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ३५ ॥

पित्तलानां च योनीनां शीतादिकाः क्रियाः सेकायाः कार्याः स्नेहनार्थं
घृतानि च देयानि ।

शतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षारैर्मधुकाद्विबलान्वितैः ॥ ३७ ॥

सिद्धशीते तु मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।

शर्कराया दशपलं क्षिपेद्विह्यात्पित्तुं ततः ॥ ३८ ॥

योन्यमृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं क्षयममृक्पित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥

कामलां वातरुधिरं विसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।

अपस्मारार्दितायाममदोन्मादांश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन दुग्धसमेन सर्पिष
आढकं पचेज्जीवनीयादिभिः कर्षांशैः कल्कीकृतैः पके शीते च माक्षिक-
पलाष्टकं कणाष्टपलं सितापलानि च दश क्षिपेत् । तस्माच्च कर्षमात्रं लि-
प्तात् योन्यादिदोषघ्नं वृष्यादिगुणं च ।

एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

अनेनैव क्रमेण क्षीरं सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्वं गर्भप्रदं पित्तजानां च रोगा-
णां परमं हितम् ।

बलाद्रोणद्वयकाये घृततैलाढकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरिद्धिजीरकैः ।

पयस्याश्रावणीमुद्गपीलुमाषारूप्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दधाति तत् ।

बलाया द्रोणद्वयस्य कषाये घृततैलयोराढकं पचेत् क्षीरचतुराढके कृष्णा-
दिभिः कल्कितैः सामान्यपारिभाषयोक्तप्रमाणैस्तदृतं पानेन वातरोगान्
हत्वा गर्भं धत्ते । मुद्गीनां पर्ण्यां प्रयेकं संबन्धो मुद्गपर्णी पीलुपर्णी माषप-
र्णीति ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥

यथादोषोदयं युञ्ज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबन्धं च यथादोषोदयं रक्तस्थाप-
नं भेषजं प्रयुञ्जीत ।

पाठाजंब्वाभ्रयोरास्थिशिलोद्भेदं रसांजनम् ॥ ४५ ॥

अंबष्ठां शाल्मलीपिच्छां समंगां वत्सकत्वचम् ।

बाल्हीकविल्वातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥

शुंठीमधूकमाचीकरक्तचंदनकट्फलम् ।

कट्वंगवत्सकानंताधातकीमधुकार्जुनम् ॥ ४७ ॥

पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य सक्षौद्रं तंदुलाभसा ।

पिबेदर्शःस्वतीसारे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥

दोषा जंतुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।

योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेतारुणासितम् ॥ ४९ ॥

चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

पाठादिकं पुष्पे गृहीत्वा संचूर्ण्य क्षौद्रान्वितं ज्येष्ठाभसा पिबेत् । अशौवि-
षयादिषु येषु दोषा जंतुकृता बालानां तांश्च योनिदोषादीन् हन्ति पुष्पानु-
गसंज्ञमेतच्चूर्णं हितमात्रेयपूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितं ।

धातक्यामलकीपत्रश्रोतोजमधुकोत्पलैः ।

जंब्वाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलार्तिदुकैः ॥ ५१ ॥

सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुर्दुंबरशलाटुभिः ।

अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥

तैलप्रस्थं तदभ्यंगपिचुबस्तिषु योजयेत् ।

शूनोतानोन्नता स्तब्धा पिच्छिला स्राविणी तथा ॥ ५३ ॥

विस्तृतोपप्लुता योनिः सिद्धचेत्सस्फोटशूलिनी ।

धातक्यादिभिः कार्षिकैश्छागमूत्रे द्विगुणे क्षीरे च द्विगुणे तैलप्रस्थं पचे-
त् । तत्तैलमभ्यंगादिषु योज्यं । अनेन तैलेन शूनादिगुणा योनिः सिध्यति ।

यवान्नमभयारिष्टं सीधुतैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥

पिप्पल्यायोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

तथा यवान्नादिकं शीलयेत् । पिप्पल्यादिप्रयोगांश्च क्षौद्रान्वितानभ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफलाकांक्षीसाम्रजम्बास्थिधातुकी ॥ ५५ ॥

पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तशूर्णो वैशद्यकारकः ।

कासीसादिकशूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विशदत्वकृत् ।

पलाशधातुकीजम्बूसमंगामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥

दुर्गंधे पिच्छिले छेदस्तंभनशूर्ण इष्यते ।

आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥

पलाशादिजशूर्णो दुर्गंधादिषु स्तंभनमिष्यते । आरग्वधादिवर्गकाथो
दुर्गंधादौ परिषेकः ।

स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसवारस्य कृसरा पायसस्य च ॥ ५८ ॥

स्तब्धानां खरस्पर्शानां च योनीनां मृदुत्वकरं वेसवारादिधारणं विधेयम् ।
वेसवारः कुट्टितस्विन्नसंस्कृतमाषविशेषः । कृसरा च पायसं च कृसरापाय-
सम् ।

दुर्गंधानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।

चूर्णो वा सर्वगंधानां पूतिगंधापकर्षणः ॥ ५९ ॥

दुर्गंधानां योनीनां सर्वगंधद्रव्याणां कषायः काथो हितः । तत्पक्वं तैलं
तत्कल्क एव वा । अथवा सर्वगंधानां चूर्णः पूतिगंधापहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा बस्तयो हिताः ।

पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥

श्लेष्मलानां योनीनां कटुप्राया गोमूत्रयुता बस्तयो हिताः । पित्ते मधु-
यष्टीक्षीरयुक्ता बस्तयः । वाते तैलाम्लयुता बस्तयो हिताः ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

सन्निपातोत्थायाः साधारणं कर्म हितम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विंदति योषितः ॥ ६१ ॥

अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

एवमनेन प्रकारेण योनिषु विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो गर्भं लभन्ते । प्रा-
कृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे क्षेपे सति ।

पंचकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चैन्द्रियम् ॥ ६२ ॥

परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ।

नरस्य पंचभिः कर्मभिः शुद्धस्येन्द्रियं शुक्रं दोषाणां वर्णैर्दुष्टं परीक्ष्य तद्-
गैर्दोषगैरुपाक्रामेत् ।

मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥

द्वे निरो मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ।

पयस्याहिंशुकाकोलीवाजिगंधाशतावरीः ॥ ६४ ॥

पिष्ट्वाक्षारौघृतप्रस्थं पचेत्क्षीराच्चतुर्गुणम् ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु च शस्यते ॥ ६५ ॥

आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।

फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥

श्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।

एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

मंजिष्ठादिभिः कार्ष्णिकैः पिष्टैर्घृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं पचेत् । तद्घृतं सर्वेषु
योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते । आयुष्यादिगुणं परं पुंसवनं श्रियमाणगर्भाणां ग-
र्भिणीनां च हितम् । फलसर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धं । कुतः । यस्मात्पुष्पेऽर्त-
वसमये पीतं फलाय जायते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरवृद्धिकरं चेति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३४ ॥

पंचत्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना विषतंत्रमुच्यते सद्यः प्राणहारित्वेन तुल्यसाधर्म्यात् ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनार्थमाह ।

मध्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्ती ततः स्थावरजंगमे ।

सोध्यतिष्ठन्निजं रूपमुज्झित्वा वंचनात्मकम् ॥ ३ ॥

समुद्रे सुरासुरैरमृतार्थं विलोड्यमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणदृष्टिः समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिर्दणकचो दहनतुल्यनेत्रो जातः । तं पुरुषं दृष्ट्वा भुवनं विषादं गतं । अत एवासौ जगद्विषनाद्विषसंज्ञः । ब्रह्मणा हुंकृतस्तु सन्नसौ वंचनस्वभावं स्वं रूपं हित्वा स्थावरजंगमाख्ये मूर्ती अधितस्थौ । पुरुषरूपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युल्बणं वीर्यं यत्कंदेषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटद्रवत्सार्यशृंगीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

यद्विषं स्थिरं स्थावरं कंदेषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युल्बणं तत् कालकूटादिभेदभिन्नं फलादिष्वपि तद् भवति । किं तु कंदे वीर्यातिकृत् । आदिशब्देन संग्रहोक्ता भेदा गृह्यन्ते । यथा कालकूटं वत्सनाभं शांकुकं मालकं दामवैराटिमुस्तकं शृंगी पुंडरीकं महाविषं हालाहलं मर्कटकं काशपुष्पकर्मिद्रायुधं तथा तैलमिति भेदाः प्रकीर्तिताः । एषां तु लक्षणं तत्रोक्तं तदिह विस्तरग्रंथशंकया नोक्तं ।

सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जंगमं विषम् ।

सर्पादिदंष्ट्रासु यद्वयवस्थितं तज्जंगमं । तच्च दारुणं दंष्ट्रेत्युपलक्षणार्थं ।
नखविषाणमूत्रादीनामपि पुरा विषत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थावरं जंगमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥

शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति च ।

स्थावरं जंगमं चेति द्विःप्रकारं विषमकृत्रिमं । गरसंज्ञं तु कृत्रिमं । य-
मात्तत् क्रियते अतएव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिंस्तदेवं
तच्च योगवशाच्छीघ्रं हन्ति । तथा विविधयोगवशाच्चिराच्चिरं हन्ति । शोफा-
दींश्च विधत्ते । अथ विषगुणान्निर्दिशति ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विकाशि सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात् । गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमु-
ष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते । ननु रौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वायोः कोपो न यु-
ज्यते रौक्ष्यादीनां गुणत्वाद्वायोश्च द्रव्यत्वात् । ब्रूमः । वायोर्यै रौक्ष्यादयो
गुणास्तेषामेव विषस्थैरौक्ष्यादिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते ते च वायोरात्मभूताः ।
तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात् । यथा तंतुनाशे पटनाशः । तस्माद्युक्तः पवनस्थ-
रौक्ष्यादिभिर्गुणैः प्रकोपः । एवं पित्तेऽपि योज्यं । कटुम्लोष्णादिकथनमपि वि-
षस्याव्यक्तरसत्वमनेकरससंभवादेकस्यापि च व्यक्तस्यानुपलब्धेः । व्यवायि-
त्वं चास्य द्रागेवाखिलकायस्य व्याप्तेः । तथा अपाकि । विषस्य हि मंत्र-
तंत्राभ्यामंतरेण पाकाभावात् । पक्वेप्यन्ने विषस्यापक्वस्यैवोपलब्धेः । अत एव
शमितमपि किंचित्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥

वातपित्तोत्तरं नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

तथा विषमोजसो विपरीतं तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तं । तीक्ष्णाद्यैरन्वि-

तमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोषसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोत्तरं नराणां द्रागेव जीवितं हरति । कुत इत्याह ।

विषं हि देहं संप्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥

कफपित्तानिलांश्चानु समं दोषान्सहाशयान् ।

ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्प्यते ॥ १० ॥

यस्माद्विषं शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति । पश्चात् कफपित्तवातानाशयसहितान् दूषयति । अनंतरं कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरीरनाशाय संपद्यते । ननु विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणै-
र्युगपत्त्रिदोषकोपित्वाद्रक्तकोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चात्त्रीन्
दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तमदिव दृश्यते । अत्र भणामः । विषप्रभावेण
रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते ततो युगपदेव
दोषत्रयकोपस्ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं प्राप्य सर्वस्रोतांसि बद्ध्वा
देहोच्छेदाय प्रवर्तते इति न किंचिदत्रानुपपन्नं ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।

जिह्वायाः श्यावता स्तंभो मूर्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥ ११ ॥

स्थावरस्य विषस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कंठे च वेदना ।

विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

द्वितीये वेगे वेपथ्वादयो विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदनां विधत्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।

दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥

पक्वाशयगते तोदहिध्माकासांत्रकूजनम् ।

तृतीये च वेगे तालुशोषः । आमाशयेऽतिरुजा स्यात् । नेत्रे चास्य
दुर्बलादिगुणे भवनः । पक्वाशयगते तोदादयः स्युः ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे वेगे गूर्धोऽतिगुरुत्वं जायते । च शब्दात्पूर्वोक्ता रसनाश्यावता-
दयः स्युः । एवमप्येपि च शब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैक्वण्यं पर्वभेदश्च पंचमे ।

सर्वदोषप्रकोपश्च पक्काधाने च वेदना ॥ १५ ॥

पंचमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः पूर्वोक्ताश्च पकाश-
यन्यथाश्च ।

षष्ठे संज्ञाप्रणाराश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽतिशयेनातिसारश्च ।

स्कंधषष्ठकटीभंगो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

सप्तमे स्कंधादिभंगः सप्तानां धातूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वातं शीतांबुसेचितम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

प्रथमे विषवेगे तु कृतवमनं शिशिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सघृतमा-
क्षिकं पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वातं विरिक्तं चानुपाययेत् ।

द्वितीये विषवेगे पूर्ववच्छीतांबुसेचितं वातं विरिक्तं चानु पश्चादगदं
पाययेत् ।

तृतीये गदपानं तु हितं नस्यं तथांजनम् ॥ १८ ॥

तृतीये वेगेऽगदपानं नस्यमंजनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

पंचमे मधुककायमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

पंचमे वेगे मधुयष्टिकाकायमाक्षिकाभ्यां युक्तमगदं हितम् ।

षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिर्

षष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।

मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

सप्तमे वेगेऽवपीडो रोगानुत्पादनीयोक्तो देयः । अथवा मस्तके काक-
पदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्रिकःपाठासूर्यवलयमृताभयाः ।

रोलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे सौद्रसाव्हया ॥ २१ ॥

पुनर्नवे त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला ।

एषां यवागूं निर्यूहेऽशीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥

युंजाद्वेगांतरे सर्वविषघ्नीं कृतकर्मणः ।

कोशातक्यादीनां काथे यवागूं सिद्धां शीतां ससर्पिकमाक्षिकां युंज्यात् ।
सूर्यवली करवीरकाकारपुष्पी । सौद्रसाव्हयं बटमाक्षिकं । वेगांतरे वेगमध्ये
सर्वविषघ्नीं । कृतं कर्म यस्य तस्यैवं कार्यम् ।

तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥ २३ ॥

मधुकादिक्वाथैः पेयां शीतां सघृतमाक्षिकां युंज्यात् ।

अंजनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

फलिनी त्रिकटु स्पृक्षा नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताव्हा कुंकुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरे निशाद्वयम् ।

कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुद्रुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानम्यर्च्य तैः पुष्पैः कल्पयेदगदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मंत्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥

नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धचतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गांधारि चंडालि मातंगि स्वाहा ।

पिष्टे च द्वितीयो मंत्रः

ॐ हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥

अशेषविषवेतालग्रहकर्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशानिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्यांजनालेपमणिबंधादियोजितः ।

एष चंद्रोदयो नाम शांतिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

अंजनादीनि द्रव्याणि कन्या कृतोपवासा स्नाता शुक्लवस्त्रा तैः पूर्वोक्तै-
र्द्रव्यैर्माक्षिकसिक्तैः पुष्पनक्षत्रे विमान् पूजयित्वाऽनंतरमगदवरमिमं कल्प-
येत् । वैद्यश्च समीपस्थो मंत्रं नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो
मंत्रो हरिमायादिकोत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिषु पानादिम-
णिबंधादियोजितोयं चंद्रोदयो नामागदः परं शांतिः स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा सुगुणैर्न युक्तं दूषीविषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावादविभाव्यमेतत्कफावृतं वर्षगणानुबंधि ।

तेनादितो भिन्नपुरीषवर्णो दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्छन् वमन् गद्वदवाक् विमुह्यन् भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्काशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

यद्विषं पुराणं विषघ्नौषधिभिर्वा हतवीर्यं यद्वा दावामीत्यादिभिः शोषितं । स्वभावेनैव सुगुणैर्न सुष्ठु युक्तं तद् दूषीविषसंज्ञामुपैति । तथा वीर्यस्याल्पत्वादेतदविभाव्यमालक्ष्यं । तथा कफेनावृतं वर्षवृन्दं च तत्स्थायितेन दूषीविषेण पीडितो भिन्नपुरीषवर्णादिकः स्यात् । तथा मूर्छां गच्छन् वमन्नस्फुटवाक् तथा विमुह्यन् । तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिङ्गानि तैः सेवितश्च भवेत् । आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात् । पक्काशयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातयः ।

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

ध्वस्ताः कचाः शरीरं च यस्य स ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षः पक्षीव भवेत् । रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुप्रभवान् विकारान् करोति । उपेद्रवज्जावृत्तं ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वमाहितारानैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

तच्च पुरोवातादिभिर्दुष्टं सद्भातून् दूषयति यतस्ततोपि हेतोर्दूषीविषं स्मृतम् ।

दूषीविषार्तं सुस्विन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुना क्षुतम् ॥ ३८ ॥

दूषीविषपीडितं नरं सुस्विन्नमूर्ध्वमधस्ताच्च शोधितं संतं दूषीविषार्तं वक्ष्यमाणं माक्षिकेणाप्लुतमगदं लेहयेत् । तमेवाह ।

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुट्टनटं नतं कुष्टं यष्टी चंदनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

पिप्यत्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविषारिः । न चान्यस्मिन्नपि वार्यते ।
किंतु विशेषेण मयुन्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विषर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

श्रोणिपृष्ठाशिरःस्कंधसंधयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्तपिल्लावी तृष्णमूर्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।

आरक्तपीतपर्यंतः श्यावमध्योतिरुग्म्रणः ॥ ४३ ॥

सूयते पच्यते सद्यो गत्वा मांसं च कृष्णताम् ।

प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्त्रवम् ॥ ४४ ॥

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

विषदिग्धेन विषलिप्तेन शस्त्रेण विद्धो नरः पुनः पुनः प्रताम्यति ।
तथा वैषर्ण्यं प्रयाति । द्रागेव विषादमेति । अस्य च विषदिग्धेन विद्धस्य
शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते । श्रोण्यादयश्वासस्य सरुजः स्युः ।
कृष्णं दुष्टं च रक्तं क्षरति । तृडादियुतः क्षणेनैव च दृष्टिकालुष्यादिकरः
स्यात् । तथा व्रण ईषद्रक्तपर्यंतः श्यावमध्यो महारुजः स्यात् । तथा सूयते
पाकं याति । तेषां सद्य एव च मांसं कृष्णतां गत्वा प्रक्लिन्नं सदीर्यते । नित्य-
मेव पिच्छिलयुतं परिस्त्रवं कुर्यात् । अमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद् व्रणम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककम्भेतासोमत्वकृताम्रवह्नितः ।

शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥

शूकनासाप्रतिविषाज्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

कृष्णकृष्ण तप्तेन लेहेन व्रणं पश्चाद्देत् । भवना मुष्ककादिक्षारेण
प्रतिसास्येत् । शुक्नासादिभिश्च लेपयेद् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

तस्य च दिग्धफलविद्वस्य कीटदष्टचिकित्सितं यथायोगं कुर्यात् ।

ब्रजे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

ब्रजे च पूतिमसि पित्तविसर्पं इव चिकित्सा कार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥

गरमाहारसंप्लुक्तं यच्छंत्यासन्नवर्तिनः ।

नानाकांता योषितः पत्यौ सौभाग्यार्थं राज्ञश्च निकटवर्तिनो नराश्वास-
तिप्रेरिता गरयुक्तं भोजनं ददति ।

नानाप्राण्यंगशमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥

विषाणां चारुपवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

नानाप्रकारप्राण्यंशकृतां तथा विरुद्धौषधिभस्मनां विषाणां च स्तेक-
वीर्याणां यो योगः स गर इति स्मृतः ।

तेन पांडुः कृशोल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ॥ ५० ॥

वायुना प्रतिलोमेन स्वप्रचितापरायणः ।

महोदरयकृत्छीहीदीनवाग् दुर्बलोलसः ॥ ५१ ॥

शोफवान्सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमयुमार्ज्जरनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥

प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतिजलशयान् ।

मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥

विकर्णनासानवनं पश्येत्तद्विहर्तेन्द्रियः ।

तेन गरेण पांडूदिगुणः कृशादिपीडितश्च स्यात् । वातेन मतिलोमेन युक्तस्तथा स्वमचितापरः स्यात् । तथा बृहज्जठरयकृतस्त्रीहवान् दीनवाग्गादिगुणश्च स्यात् । स्वमे शृगालादीन् पश्यति । प्रायेण शुष्कवृक्षोदपानानि लोक्ते । आत्मानं च गौरः सन् कृष्णं मन्यते । कृष्णश्च गौरं मन्यते । तेन गरविषेण विहर्तेन्द्रियः सन् विकर्णघ्राणचक्षुषं पश्येत् ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥

गरार्तो नाशमामोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

एतैरुक्तैरुपद्रवैरपरैश्चानुक्तैर्दोरुणैः क्लिष्टः सन् गरपीडितः कश्चिदचिकित्सितः सद्य एव नाशमश्नुते ।

गरार्तो वातवान् भुक्ता तत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ ५५ ॥

शुद्धहृच्छीलयेद्धेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।

गरातुरः कृतवमनः पूर्वोक्तं पथ्यं पानभोजनं भुक्ता शुद्धहृदयः सुवर्णशीलयेत् । किं कुर्वन् । सूत्रस्थानोक्तविधेः । शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेदिति स्मरन् । विधेः स्मरन् नित्यत्राधिगर्थेत्यादिना विधिश्चन्दात् कर्मणि षष्ठी ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥

लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।

माक्षिकधातुकाचनयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकावितं लेहो दारुणं गरयोगजं विषं हन्ति ।

मूर्वामृतानतकणापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥

वचामुस्तविडंगानि तक्रं कोष्णांबुमस्तुभिः ।

पिवेद्वसेन वाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥

मूर्वादीनि तक्रादिभिरम्लेन वा बीजपूररसादिरसेन गरोपहताभिः पुमान् पिवेत् ।

पारावतामिषशठीपुष्काराब्धं शृतं हिमम् ।

गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

पारावतामिषादिभिः शृतं शीतं जलं गरतृष्णादिघ्नं ।

विषप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसंगमे ।

विषसंकटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

विषप्रकृत्यादियोगे साति विषसंकटं कथितं । अस्मिन्श्च विषसंकटे वि-
षार्तः शतमध्य एको जीवेत् । तत्र विषप्रकृतिः पित्तप्रकृतिः । कालो वर्षा ।
विषान्नं सर्षपादि । विषदोषः पित्तं । दूष्यं रक्तं । आदिशब्देन सात्या-
दीनां ग्रहणं ।

क्षुत्तृष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।

अजीर्णवर्चो द्रवतः पित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥

तिलपुष्पफलाघ्राणभूबाष्पघनगर्जितैः ।

हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसंकटैः ॥ ६२ ॥

पुरोवातोत्पलामोदमदनैर्वर्द्धते विषम् ।

क्षुदादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षासु चांबुयोनित्वात्संश्लेदं गुडवद्गतम् ॥ ६३ ॥

विसर्पति घनापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।

प्रयाति मंदवीर्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये ॥ ६४ ॥

प्रावृषि च जलप्रभवत्वादिषं संश्लेदं गुडवद् याति । विसर्पति मसरति ।
घनापाये विगतवर्षासमये तद्विषमगस्त्यो हिनस्त्यल्पशक्तिं करोति । तस्माद्
न्यत्यये शरत्समये मंदवीर्यत्वं प्रयाति ।

इति प्रकृतिसात्त्व्यर्तुस्थानवेगबलाबलम् ।

आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानंतरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

इत्येवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रकृत्यादिकं बुद्ध्या यत्नेन निरूप्य ततः कर्म
कुर्यात् ।

छैष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।

कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

छैष्मिकं विषं वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेदशौभोजनैश्च कषायादिगुणैः
शान्तिं नयेत् ।

पैत्तिकं स्त्रंसनैः सेकप्रदेहैर्मृशशीतलैः ।

कषायतिक्तमधुरैर्घृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

पैत्तिकं विषं विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः
कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुक्लिग्धाम्ललवणान्वितैः ।

सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥

नाघृतं स्त्रंसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।

वातिकं मधुरादियुक्तैः सप्तपिण्डैर्भोजनैर्लेपैश्च अयेष्मांसभोजनैः कषाय-
तिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् । विषे स्त्रंसनं विरेचनं प्रलेपो वा भोज्यमौ-
षधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि सर्वमेव तत्सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥

विद्यते भेषजं किञ्चिद्विरोधात् प्रबलेऽनिले ।

सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृततुल्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति विशेषेण
च वातेऽतिरिक्ते ।

अयत्नाच्छैष्मिकं साध्यं यत्नात् पित्ताशयाश्रयम् ।

सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् । पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् । वाता-
शयाश्रितं सुष्ठु दुःखेन साध्यतेऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितावामष्टाङ्गहृदयटीकायां
सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने विषप्रतिषेधो नाम पञ्चविंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात्सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह ।

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

दर्वीकरा मंडलिनो राजीमंतश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमा भिद्यंते ते त्वनैकधा ॥ १ ॥

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यंतेऽनुपयोगिनः ।

दर्वीकरादिभेदेन भुजंगाः संक्षेपेण त्रिमकारा भौमाः । ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनैकधा भिद्यंते । विशेषाश्वेदानुपयोगिनो यतस्ततो न निगद्यंते ।

विशेषाद्भूक्षकदुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ॥ २ ॥

विषं दर्वीकरादीनां क्रमाद्वातादिकोपनम् ।

दर्वीकरमंडलिराजीमंतस्तेषां विषं रूक्षादिगुणं क्रमेण च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विषं रूक्षादिगुणं तथाप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनं विशेषादुष्णमेव कथितं न शीतलम् ।

तारुण्यमभ्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥

विषोल्बणा भवंत्येते व्यंतरा ऋतुसंधिषु ।

एते च दर्वीकरादयस्तारुण्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु च विषोल्बणा भवंति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा गृहीताः शीतातपाद्याश्वत्वारो मासा गृहीताः । व्यंतरा विजातय ऋतुसंधिषु विषाधिकाः स्युः । ऋतुसंधिः प्रावृक्तः ।

रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिकांकुराधारिणः ॥ ४ ॥

कश्चिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराः स्मृताः ।

रथ्यादिधारिणः कणावतो हृतगतयो भुजंगा दर्वीकरा इति मुनिभिः स्मृताः ।

ज्ञेया मंडलिनोऽभोगा मंडलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥

प्रांशवो मंदगमना

अभोगा अल्पभोगास्तथा नानाप्रकारैर्मंडलैश्चिताः । प्रांशवो शीघ्रगतयो
मंडलिनो वेद्याः ।

राजीमंतस्तु राजिभिः ।

स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यगूर्ध्व विचित्रिताः ॥ ६ ॥

स्निग्धाभिर्नानाप्रकाराभिस्तिर्यगूर्ध्वगराजिभिर्विचित्रिता राजीमंतो वेद्याः ।
विजातयोऽधुनोच्यंते ।

गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्वीकरैः समः ।

चतुष्पाद्

गोधापुत्रो गौधेरः । ननु गौधेर इति नानैव गोधासुतः प्रत्यपादि । तथा
च गौधायाः फगित्यपत्यर्थे व्युत्पादितोयम् । सत्यमाह भवान् । यादृच्छिः
कनामशंकानिरासाय त्वेतत् । सच दर्वीकरैर्विषेण तुल्यस्तैरेव जातत्वात् ।
चतुष्पाच्चतुष्पादोसौ ।

व्यंतरान्विद्यादेतेषामेव संकरात् ॥ ७ ॥

व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

व्यंतराश्चेतेषामेव संकरेण जानीयात् । यतश्च ते संकीर्णलक्षणास्तस्मा-
त्सन्निपातप्रकोपनाः स्युः ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात् क्रुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैरादेवर्षियमचोदनात् ।

दशान्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

आहारादिभिः कारणैर्भुजंगा दशान्ति । तेषु यथोत्तरं विषस्याधिक्यं क-
थितम् ।

आदिष्टात्कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

आदिष्टात्सर्पाद् हेतुं विदित्वा यथास्वं चिकित्सेत् ।

व्यंतरः पापशीलत्वान्मार्गमाश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

व्यंतरो भुजंगमः पापस्वभावत्वादूर्त आश्रित्यास्त ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ।

नतु दंष्ट्राकृतं दंशं तत्तुंडाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमरोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्तं त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मांसच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दंष्ट्रकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

यस्मिन्काये लालापरिक्लेदमात्रं उपलभ्यते । न पुनर्दंष्ट्राकृतं दंशम् । तदे-
वं भूतं तुंडाहतं कथयन्ति । एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा दंष्ट्रापदे रक्तवर्जिते तद्
व्यालीढसंज्ञं । द्वे दंष्ट्रापदे सशोणिते व्यालुप्तं विद्यात् । त्रीणि तु दंष्ट्रापदा-
नि मांसच्छेदात्संततास्त्रवाहीनि दष्टकमादिशेत् । दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्व-
दकष्टमिव दष्टनिपीडितं स्यात् । एषु मध्ये द्वयमादिकथितं निर्विषं वदेत् ।
पश्चिमं दष्टनिपीडिताख्यमसाध्यं वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु कृच्छ्रसाध्यमित्य-
र्थोद्गम्यते ।

विषमाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्द्धते तैलमंबुवत् ।

सर्पबन्धं विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते । अपि तु प्राप्य । किंतु
रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्द्धते । यथा तैलं जलं प्राप्य प्रसरति तथैव ।
आहेयमिति इतिकुक्षीत्यादिना भवार्थे ढञ् ।

ग्रीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितो निलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पागामिहतं तु तत् ।

भीरोः सभयस्य पुंसः सर्पसंस्पर्शादितोर्यद्वयं तेन वायुः कुहः कदा-
चिच्छोफं विधत्ते । तत्सर्पागामिहतं स्यात् ।

दुर्गंधकारे विद्वस्य केनचिद्वृष्टशंकया ॥ १६ ॥

विषोद्वेगो ज्वरच्छर्दिर्मूर्छादाहोऽपि वा भवेत् ।

ग्लानिर्मोहोतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ १७ ॥

दुर्गंधकारे केनचित्प्राणिना विद्वस्य दष्टशंकया विषोद्वेगादयः स्युः । त-
च्छंकाविषं निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कंडूरोफरुजान्वितः ।

दहते ग्रथितः किंचिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

सविषो दंशो व्यथ्यते कंडूदियुतो दहते जालकवत् किंचित् ग्रथितोऽ-
स्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वे दर्वीकृतां वेगे दुष्टं स्वावीभवत्यसृक् ।

श्यावता तेन वक्रादौ सर्पतीव च कीटकाः ॥ १९ ॥

दर्वीकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं स्यात् । तेन च
तादृशा रक्तेन मुखनयनादौ श्यावता स्यात् । कीटकाश्च गात्रे सर्पतीव ।

द्वितीये ग्रंथयो वेगे तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।

दुर्गंधो दंशविच्छेदश्चतुर्थे छीवनं वमिः ॥ २० ॥

संधिविश्लेषणं तंद्रा पंचमे पर्वज्जेदनम् ।

दाहो हिष्मा च षष्ठे च त्दत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥

मूर्छा विपाकोऽतीसारः प्राप्य रुकं तु सप्तमे ।

स्कंधपृष्ठकटीभंगः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥

द्वितीये विषवेगे ग्रंथयः स्युः । तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः । चतुर्थे छीव-

नादयः । पंचमे संधिविच्छेपेण तंद्रा पर्वभेदनं दाहो हिक्का च । षष्ठे च वेगे हृदयपीडायाः । सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कंधादिभंगः सर्वचेष्टानिर्वर्तनं स्यात् ।

अथ मंडलिदष्टस्य दुष्टं पीतीभवत्यमृक् ।

तेन पीतांगता दाहो द्वितीये श्वयथूद्धवः ॥ २३ ॥

तृतीये दंशविच्छेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।

चतुर्थे ज्वर्यते दाहः पंचमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पांडुतां याति शोणितम् ।

पांडुता तेन गात्राणां द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥

तृतीये दंशविच्छेदो नासिकाक्षिमुखस्त्रवाः ।

चतुर्थे गरिमा मूर्ध्ने मंन्यास्तंभश्च पंचमे ॥ २६ ॥

गात्रभंगो ज्वरः शीतः शेषयोः पूर्ववद्भवेत् ।

मंडलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति । तेन च रक्तेन पीतांगता दाहश्च । द्वितीये श्वयथूद्धतिः । तृतीये दंशपरिच्छेदादयः । चतुर्थे वेगे ज्वरो दाहः । पंचमे सर्वशरीरगतो दाहः । राजिमता दष्टस्य रक्तं दुष्टं पांडुतां गच्छति । तेन हेतुना गात्राणां पांडुता । द्वितीये वेगेऽतिगात्रगुरुत्वं । तृतीये दंशविच्छेदादयः । चतुर्थे मूर्ध्ने गरिमादयः । पंचमे गात्रभंगादयः । शेषयोः षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं पूर्ववद्वर्त्तयितव्यम् ।

कुर्यात्पंचसु वेगेषु चिकित्सां न ततः परम् ॥ २७ ॥

पंचसु वेगेषु चिकित्सितं कुर्यात् । ननु तस्मात्परमसाध्यत्वात् ।

जलाभ्रता रतिक्षीणा ग्रीता नकुलनिर्मिताः ।

शीतवातातपव्याधिशुचुष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥

तूर्णं देशान्तरायाता विमुक्तविषकंचुकाः ।

कुशोषधीकंटकवद्ये चरंतीव काननम् ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याभ्युषितं सर्पास्तेऽरूपविषा मताः ।

जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषा ज्ञेयाः । दिव्याध्युषितो देशो यत्र देवताः
 कृतसन्निधानास्तं देशं चरन्ति । संग्रहेऽधिकमुक्तं । स्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञा-
 श्रयसुरालये । चतुष्पथे जलस्थाने जीर्णोद्यानेषु कोटरे । क्षीरद्रुमे निम्बतरौ
 निर्झरे गिरिगन्धरे । चक्रवज्रगदाकुन्तत्रिशूलाकजटाधराः । रक्तास्यनयना
 ये च ते स्युराशीविषोपमाः । न तेषु कालनियमो न च वेगेष्वनुक्रमः ।
 मन्त्रतन्त्रबलान्नापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ।

स्मशानचित्तिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसंधिषु ॥ ३० ॥

अष्टमीनवमीसंध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।

याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥

नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

दष्टमात्रः सितास्यासः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥

स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।

स्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत् । याम्यं भरणी । आमेयं कृत्ति-
 का । नैर्ऋतं मूलं । नैर्ऋताख्यो मुहूर्तो संध्योदय एव । यः शुक्लमुखनयनः
 पतत्कचः स्तब्धरसनः पुनः पुनर्मूर्छन् शीतोच्छ्वासः स न जीवति । संग्रहे
 तु । श्वयथुर्वेदनास्तीवा ग्रीवाभंगोऽक्षिरक्तता । मूर्छागलग्रहच्छर्दिप्रेतराजस्य
 किंकराः । जाम्बवप्रतिमो दंशः कूर्मपृष्ठवदुन्नतः । रक्तं खेभ्यः समस्तेभ्यो
 वर्तते न तु दंशतः । रोमहर्षो न शिशिरैः श्वयथुर्लोहितोऽसितः । दृष्टमे-
 हनता वक्रवक्रत्वं यस्य तं त्यजेत् ।

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥

जायन्ते युगपद्यस्य स तद्दृच्छूली न जीवति ।

यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो दृच्छूलं च स्यात् स न जीवति ।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासावसादो भ्रङ्गो विज्ञेदः श्लथसंधिता ।

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

अवन्त्येतानि रूपाणि संप्राप्ते जीवितक्षये ।

यश्च फेनं वमति निश्चेतनः श्यावपादादिस्तथा नासावसादादयश्च
यस्य पुंसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलिप्तकेनाभिहतस्य च ।
सामान्येनैतानि रूपाणि । तस्य जीवितक्षये संप्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्या-
दिनाऽभिप्लुक्तत्वात्परनिपातः ।

न नस्यैश्वेतना तीक्ष्णैर्न क्षतात्क्षतजागमः ॥ ३६ ॥

दंढाहतस्य नोराजीप्रयातस्य यमांतिकम् ।

तीक्ष्णैर्नस्यैर्न चेतना न चैतन्यं । तथा क्षताच्छिन्नाद्रक्तागमो न भवति । त-
था दंढेन लगुडेनाहतस्य रात्रिलेखा न भवति । यमसमीपं प्रयातस्य गमि-
ष्यतो नरस्य । प्रयातस्येति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवच्चेति भविष्यति क्तः ।

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तांगारवक्त्रिषक् ॥ ३७ ॥

रक्षन् कंठगतान् प्राणान् विषमाशु शमं नयेत् ।

अतोऽन्यथा साध्यत्वे . सति सद्यो द्रागेव त्वरया कंठगतान् प्राणान्
ज्वलितगृहमिव रक्षन् विषं शीघ्रं शान्तिं नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशो दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥

देहं प्रक्रमते धातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शरीरिणो दष्टस्य दंशो मात्राशतं तुल्यकालं विषं स्थित्वा देहं प्रक्रम-
ते रुधिरादीन् धातून् दूषयत् प्रक्रमत इति प्रोपाभ्यामिति तङ् ।

एतस्मिन्नंतरे कर्म दंशस्योत्कर्त्तनादिकम् ॥ ३९ ॥

कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

अस्मिन्नंतरेऽवसरे दंशस्योत्कर्त्तनादिकं कर्म चपलं विदधीत यथा
विषवल्ली काये न रोहति । विषं वल्लीवेति उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समासः ।

दष्टमात्रो दशोदाशु तमेव पवनाशिनम् ॥ ४० ॥

लोष्टं महीं वा दशनैश्चित्वा चानु ससंभ्रमम् ।

निष्ठीवेन समालिपेदंशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

दष्टमात्रः पुरुषस्तमेव सर्पं दष्टारं शीघ्रमेव खादेत् । अथवा लोष्टं धरणीं दशनैश्चित्वा पश्चाच्च झटिति निष्ठीवेन दंशमालिपेत् । कर्णमलेन वालिपेत् ।

दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्ठां चतुरंगुले ।

क्षौमादिभिर्वैणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥

अंबुवत्सेतुबंधेन बंधेन स्तभ्यते विषम् ।

न वहन्ति शिराश्चास्य विषं बंधाजिपीडिताः ॥ ४३ ॥

दंशस्योपरिष्ठाच्चतुरंगुलेऽरिष्ठां क्षौमादिभिर्वैणिकया सिद्धैश्च मन्त्रैरुपलक्षितो मन्त्रजो बध्नीयात् । बंधेन विषं स्तभ्यते । जलं यथा सेतुबंधेन । अस्य च दष्टस्य शिरा विषं बंधनपीडिता न वहन्ति ।

निष्पीड्यानुद्धरेदंशं मर्मसंध्यगतं तथा ।

न जायते विषावेगो बीजनाशादिवांकुरः ॥ ४४ ॥

अनु पश्चान्निष्पीडय दंशमुद्धरेन्मर्मसंधिं वर्जयित्वा । तथैवं कृते साति विषावेगो न जायते । यथांकुरो बीजनाशात् ।

दंशं मंडलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरम् ।

प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मकेन वा ॥ ४५ ॥

करोति भस्मसात्सद्यो बन्धिः किं नाम न क्षणात् ।

मंडलिनां च दंशं पित्तलत्वाद्देतोर्मुक्त्वाऽथापरं दंशं हेमादिभिः प्रतप्तैः शीघ्रं दहेदुल्मकेन वा । यतोभिः सद्य एव भस्मतां सर्वमेव वस्तु नयति । क्षतं तु कियन्मात्रं ।

आचूषेत्पूर्णवक्त्रो वा मृद्गस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥

प्रच्छायांतररिष्ठायां मांसलं तु विशेषतः ।

अंगं सहैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥

चंदनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।

अथवा पित्तलमायः स्यात् तदा मृदादिभिः पूर्णवदनोऽरिष्टामध्ये प्र-
च्छाय प्रच्छानं कृत्वाऽऽचूषेत् । मांसलं तु स्थानं विशेषेण प्रच्छायाऽचूषेत् ।
तथा दंशेन सार्द्धमंगमगदेन पुनः पुनर्लेपयेत् । चंदनोशीरान्वितेनोदकेन
सेचयेच्च शरीरं ।

विषे प्रविसृते विध्याच्छिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥

रक्ते निर्द्द्विह्यमाणे हि कृत्स्नं निर्द्द्विह्यते विषम् ।

विषे प्रविसृते सति शिरां विध्येत् । सा हि शिरा उत्तमा क्रिया । य-
तोऽस्यासृजि निर्द्द्विह्यमाणे विषं सर्वमेव निर्द्द्विह्येत तदाश्रितत्वात् ।

दुर्गंधं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥

यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववच्छक्षयेदमृक् ।

सविषं शोणितं दुर्गंधं स्यात् । बन्धौ च क्षिप्तं चटचटायते । विशुद्धं
च रक्तं दोषानुसारेण पूर्ववच्छिराव्यधविध्युक्तेन लक्षणेन विद्यात् ।

शिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगजलौकसः ॥ ५० ॥

शिरासु तु शोकादिनाऽनुपलभ्यमानासु शृंगं बलौकसो वा युज्यात् ।

शोणितं मृतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।

लेपसेकैस्तु बहुशः स्तम्भयेद्भृशरातिलैः ॥ ५१ ॥

मृतशेषं च लोहितं विषोष्मणा प्रविलीनं लेपादिभिः पुनः पुनरुपयुक्तै-
रतिशीतलैः स्तम्भयेत् ।

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्छायमदहद्रवाः ।

भवंति तान् जयेच्छीतैर्विज्ज्वारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥

अस्कन्नेऽस्रुतेऽस्त्याने हि रक्ते विषवेगेन मूर्छाया भवंति । तांश्च जये-
च्छीतैर्लेपादिभिः । तथा रोमांचो यावच्छीतेन स्यात् तावद्दीजेच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

अस्त्रे तु स्कन्ने सति विषवेगः शधिमेव प्रशाम्यति ।

विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥

पिबेदृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ।

हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥

विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्षति । तस्य हृदयस्य गुप्तये रक्षणाय घृतं
घृतक्षौद्रमगदं वा पिबेत् । घृताप्लुतमस्य पुरुषस्य हृदयावरणे सति श्लेष्मा
हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्केशत्वेच्छासं वामयेत्ततः ।

द्रवैः कांजिककौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥

वमनैर्विषत्वेद्विश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।

प्रवृत्ताः संजाता गौरवोत्केशत्वेच्छासा यस्य स एवं भूतस्तं द्रवैः कांजि-
कादिरहितैर्वमनैर्वमयेत् । विषहरैश्च वामयेत् । एवं कृते सति तस्य विषा
तस्य शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजंगदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥

सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टां वाऽऽचरेत्क्रियाम् ।

भुजंगदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यगालोच्य विशिष्टां क्रियां स-
माचरेत् ।

सिंदुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥

पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ।

सिदुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नस्यं माक्षिकं कुष्ठ-
सहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिपेद्वंशं तद्धतेऽसृजि ॥ ५८ ॥

चारटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।

पानं च क्षौद्रमंजिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

कृष्णभुजंगदष्टस्य रक्ते हते दंशं गुञ्जानाकुलीभ्यां लिपेत् । तीक्ष्णेन मूल-
विषेण वा लिपेत् । क्षौद्रादियुतं च सर्पिःपानं ।

तंदुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।

मातुलुंगी सिता सेलुः पाननस्यांजनैर्हितः ॥ ६० ॥

अगदः फणिनां घोरे विषे राजीमतामपि ।

तंदुलीयकादिकः पानादिभिरगदः फणिनां राजीमतां च दारुणे विषे
हितः ।

समाः सुगंधा मृद्वीका श्वेताख्या गजदंतिका ॥ ६१ ॥

अर्घांशं सौरसं पत्रं कपित्थं बिल्वदाडिमम् ।

सक्षौद्रो मंडलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥

सुगंधादयः समाः समभागा आर्धभागेन सुरसपत्रादिकमिति समाक्षि-
को मंडलिनो विषे विशेषेणागदो हितः ।

पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।

जीवकर्षभकौशीरं सितापद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥

सक्षौद्रो हिमवान्नाम हंति मंडलिनां विषम् ।

लेपाच्छयथुवीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

पंचवल्कादिको मार्क्षाकयुतो हिमवान्नामागदो मंडलीविषं लेपेन

हन्ति । शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसानां पंचानां त्वक् पंचव-
ल्कमुच्यते ।

काश्मर्यवटशृंगाणि जीवकर्षभकौ सिता ।

मंजिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मंडलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

काश्मर्यादिकं मंडलिदष्टो नरः पिबेत् ।

वंशत्वक्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।

शिरीषबीजातिविषे मूलं गावेधुकं वचा ॥ ६६ ॥

पिष्टो गोवारिणाष्टांगो हन्ति गोनसजं विषम् ।

वंशत्वगादिकोष्टांगोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविषं हन्ति । वंशस्य त्वग्-
बीजे ।

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सक्षौद्रव्योषतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।

कटुकादयो राजीमतां विषं घ्नन्ति ।

निखनेत्कांडचित्राया दंशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥

उद्धृत्य प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्गन्धां प्रलेपयेत् ।

पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥

जीर्णे विरिक्ते भुंजीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।

कांडचित्रायाः सर्पविशेषस्य दंशं यामद्वयं भुवि निखनेत् । तत उद्धृत्य
प्रस्थितं सर्पिर्धान्यमृद्गन्धां प्रलेपयेत् । धान्यस्य मृद् धान्यमृत् । तथा पुराणं
घृतं त्रिफलाचूर्णयुतं पिबेत् । जीर्णे विरिक्तो यवान्नं शाल्यादिकं सूपेन सं-
स्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललांगलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।

एष व्यंतरदष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥ ७१ ॥

करवीरार्कयोः कुसुममूलं लांगलिकादींश्च काजिकेन कल्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकामिको व्यंतरदष्टानां हितः । सार्वकामिक इत्यनुरातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।

भावितं सर्पदष्टानां पाने नस्यांजने हितम् ॥ ७२ ॥

शिरीषकुसुमरसे सप्तवासराणि सितमरिचं भावितं भुजंगदष्टानां पानादौ हितम् ।

द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।

अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

तगरकुष्ठयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि । तक्षकेणापि दष्टानां तत्पीतं शमेदम् ।

अथ दर्वीकृतां वेगे पूर्वं विस्त्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं त्वारितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

दर्वीकृतां च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विस्त्राव्याऽनंतरं मधुघृतयुतमगदं शीघ्रमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

द्वितीये वेगे वमनं विधाय तथा वाऽगदं पिबेत् ।

विषापहैः प्रयुंजीत तृतीयेऽजननावने ॥ ७५ ॥

तृतीये वेगे विषघ्नमंजनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूं वमने कृते ।

चतुर्थे वेगे कृतवमनः पूर्वोक्तां यवागूं पिबेत् ।

षष्ठपंचमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमग्नीक्ष्णराः ॥ ७६ ॥

पाययेद्वमनं तीक्ष्णं यवागूं च विषापहैः ।

षष्ठपंचमयोर्वेगयोः पुरुषं शिशिरैर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाययेत् । यवागूं च विषघ्नैः कृतां पाययेत् ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादंजननस्ययोः ॥ ७७ ॥

कृत्वावगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं गतः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमंजने नस्ये च युञ्ज्यात् । ततः शस्त्रेण काकपदमवगाढं मूर्ध्नि विधाय ततस्तस्य दष्टस्य तस्मिन् काकपदे मांसं सशोणितं न्यसेदथवा चर्म निक्षिपेत् ।

तृतीये वमितः पेयां वेगे मंडलिनां पिबेत् ।

तृतीये मंडलिनां वेगे वमितः पेयां पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादिं वा गणं योजयेत् ।

आद्येवगाढं प्रच्छायवेगे दष्टस्य राजिलैः

अलांबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

राजीमतां वेगे प्रथमेऽतिशयेन प्रच्छायालांबुना रक्तं हरेत् । पूर्ववच्चागदं पिबेत् ।

षष्ठेऽजनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

षष्ठेऽजनमतितीक्ष्णं योजयेदवपीडं च । नन्वत्र केचिद्देगा नोदिताएव तेषु किंविधेयमित्याह ।

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्वाकरोदिताम् ॥ ८१ ॥

अकथितेषु दवीकरोक्ता क्रियां योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं विध्येच्छिरां न च ।

गर्भिण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । शिरां च न व्यधयेत् ।

त्वङ्मनोवह्निशो वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तंदुलवारिणा ।

हंति सर्वविषाण्येतद्वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

त्वगादिकमिदं ज्येष्ठाभसा पीतं सर्वाणि विषाणि हंति । वज्रिवज्रमिवा-
सुरानित्युपमालंकारः ।

विल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं फलं करंजस्य नतं सुरावहम् ।

फलत्रिकं व्योषनिशाद्वयं च बस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

भुजंगलूतोंदुरवृश्चिकाद्यैर्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्ताम्लरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकरोत्यंजनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

विन्वमूलादिकं छागमूत्रेण सुश्लक्ष्णपिष्टमंजनादिभिर्भुजगादिभिरार्तान्
पुरुषान् भूतोपद्रुतांश्च स्वस्थयति । उपजाती वृत्ते ।

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशादप्युद्धरेद्विषम् ।

भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

प्रलेपाद्यैर्दंशादपि किंपुनः कायाभिः शेषं सर्वं विषमुद्धरेत् । शेषं हि
विषं पुनर्वेगाय संपद्यते दूषीविषाय वा ।

विषापायेऽनिलं क्रुद्धं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।

तैलमद्यकुलत्थाम्लवज्ज्यैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥

पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ।

समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥

विषापगमे सति वायुं कुपितं स्नेहादिभिरुपक्रमेत्तैलादिवर्जितैर्वातनाशनैः ।

पित्तं पित्तज्वरहरैः क्वाथैः स्नेहवस्तिभिश्चोपक्रमेत् । आरग्वधादिगणेन स-
माक्षिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगंधिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।

पाने समंत्रपूतांबुप्रोक्षणं सांत्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥

सर्पांगाभिहते युंज्यात्तथा शंकाविषादिते ।

सितादिकं मंत्रपूतजलेन सहितं पानं प्रोक्षणम् । प्रकृतत्वान्मंत्रपूतजले-
न वेगशोऽगशश्च । तथा सांत्वनं हर्षणं सर्पांगाभिहते युंज्यात् । शंकावि-
षपीडिते च युंज्यात् ।

कर्केतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥

वैडूर्यगर्दभमणिं पिचुकं विषमूषिकाम् ।

हिमवद्रिरिसंभूतां सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥

तथा द्रोणां महाद्रोणां मानसीं सर्पजं मणिम् ।

विषाणि विषशांत्यर्थं वीर्यवंति च धारयेत् ॥ ९२ ॥

कर्केतनादीनि च विषाणि वीर्यवंति विषशांत्यर्थं धारयेत् ।

छत्री जर्जरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।

तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यंति भुजंगमाः ॥ ९३ ॥

छत्रवान् जर्जरिहस्तश्च चरेद्विशेषेण रात्रौ । तयोश्छत्रजर्जरयोर्ग्रन्थासंख्यं
छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ताः सर्पाः प्रणश्यंति तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने सर्पप्रतिषेधो नाम षट्त्रिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात् कीटलूतादिचिकित्सितं वक्ति ।

अथातः कीटलूतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

सर्पाणामेव विष्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

सर्पाणां पूर्वोक्तानां विष्मूत्रादिजाः कीटा दोषैः पृथग्युक्तास्त्रिप्रकाराः
समुदितैश्च युक्ता इति चतुःप्रकाराः स्युः ।

दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशस्तोदरुजोल्बणः ।

तेषु मध्ये वायव्यैर्वातलैः कीटैर्दष्टस्य दंशस्तोदरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥

पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

आग्नेयैः कीटैर्दष्टस्य दंशोऽल्पस्त्रावादिमान् स्यात् । पक्वपीलुफलनिभः
खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकैर्मंदरुजः पक्वोदुंबरसंनिभः ॥ ३ ॥

कफाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशो मंदरुजः पक्वोदुंबरसदृशः ।

स्त्रावाढ्यः सर्वलिंगस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

सान्निपातिकैस्त्रिदोषाधिकैः कीटैर्दष्टस्य दंशः स्त्रुत्यधिकः सर्वलिंगः स
च वज्र्यो नोपक्रमणीयः ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वर्षिष्णुर्विस्त्ररक्तता ॥ ४ ॥

शिरोक्षिगौरवं मूर्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्युः । तथा श्वयथुर्वर्द्धनस्वभावो विस्त्रशोणितत्वं च ।
मूर्द्धनेत्रगुरुत्वं मूर्छायाश्च स्युः ।

सर्वेषां कर्णिकारोफो ज्वरः कंडूरोचकः ॥ ५ ॥

कर्णिकायाश्च सर्वेषां दंशानां स्युः ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति बन्धिवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६ ॥

दंशः सद्योतिरुक्श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

वृश्चिकस्य तीक्ष्णं विषं भवति । तच्च प्रथममभिरिव दहति । उपरिष्ठा-
दाश्वेवारोहति । पश्चाच्च दंशे तिष्ठति । दंशो वृश्चिकसंबन्धी सद्योऽतिरुगा-
दिः स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरितङ् ।

ते गवादिशकृत्कोथाद्विषदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥

सर्पकोथाच्च संभूता मंदमध्यमहाविषाः ।

ते वृश्चिका गवादिशकृत्कोथाद्विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च
संभूता यथासंख्यं मंदविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मंदाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षकर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पांडुरोदराः ।

मंदविषाः कीटाः पीतादिगुणाः । रोमशा इति लोमादीत्यादिना शः ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥

पिशंगाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा

मध्यविषास्तु कपिलादिगुणाः ।

महाविषाः ।

अग्न्याभा द्व्येकपर्वाणो रक्ताः सीतसितोदराः ॥ १० ॥

महाविषा दर्भदूर्वासदृशा द्विपर्वाण एकपर्वाणो वा । रक्तोदराः केचि-
त्कृष्णोदराः केचित्सीतोदराश्च ।

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरादितः ।

सर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन्मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विव्वहलो वेदनातुरः ।

विशीर्यमाणमांसश्च प्रायसो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

तैर्महाविषैर्दष्टः सन् शूनजिव्हादिः स्यात् । तथेदमिदं कुर्वन्नीदृशः
सन् प्रायशो जीवितं त्यजति ।

उच्चिष्टिगस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।

साध्यतो वृश्चिकात् स्तंभं शेफसो दृष्टरोमताम् ॥ १३ ॥

करोति सेकमंगानां दंशः शीतांबुनेव च ।

उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

उच्चिष्टिगाख्यो वृश्चिको वक्त्रेण दशति । साध्याद्वृश्चिकादतिरिक्तव्यथ-
स्तथा स्तंभं करोति मेदस्य । तथा दृष्टरोमतां रोमहर्षं करोति । तथा दंश-
श्च शिशिरजलेनैव सेकमंगानां विधत्ते । स एवोष्ट्रधूमकः कथितः । रात्रि-
चरणाच्च रात्रिकः स एवोक्तः ।

वातपित्तोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभोंदुराः ।

प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

कीटा वातपित्ताधिकाः कणभोंदुराः श्लेष्मोल्बणाः प्रायेण वृश्चिका वातो-
ल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

यस्य यस्यैव दोषस्य लिंगाधिक्यं ज्ञायते तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विप-
रीतगुणैः क्रिया विदधीत ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तंभः शिरायामोस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावतां वातिके विषे ॥ १७ ॥

वातिके विषे तृत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ इद्वाहः कटुकास्यता ।

मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

पित्तोल्बणे संज्ञानाशादयः स्युः ।

छर्द्यरोचकइच्छासप्रसेकोत्प्लेशपीनसैः ।

सरौत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छेष्माधिकं विषम् ॥ १९ ॥

कफाधिकं विषं छर्द्यादिभिर्जानीयात् ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाम्यंगश्च वातिके ।

नाडीस्वेदो पुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

वातिके विषे पिण्याकेन व्रणलेपो योज्यः । तैलाभ्यंगश्च नाड्यादिभिश्च
स्वेदो बृंहणश्च विधिः स्मृतः ।

पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

पित्ताधिकं विषं सेकादिभिरतिशिशिरैः स्तम्भयेत् ।

लेखनच्छेदनस्वेदवनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेत् ।

कीटानां त्रिःप्रकाराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ।

स्वेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥

अन्यत्र मूर्छितादंशपाकतः कोथतोऽथवा ।

कीटानां त्रिविधानां यथास्वं त्रिविधैव चिकित्सा हिता । स्वेदादींश्च
प्रायेण कोष्णान् कुर्यात् । मूर्छितं नरं दंशपाकं च वर्जयित्वा तथा दंशकोथं
च हित्वा ।

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥

विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।

नरकचादयो धूपनं सर्वस्य विषदंशस्य परं हितमिति भगवान् काश्यपो-
वादीत् ।

विषघ्नं च विधिं सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

तथा विषघ्नं विधिं सकलं विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्धृष्टान् विषोग्रैः कीटवृश्चिकैः ।

विषोग्रैः कीटवृश्चिकैर्दृष्टान् सर्पवत्साधयेत् ।

तंदुलीयकतुल्यांशां त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥

याति कीटविषैः कंपं न कैलास इवानिलैः ।

त्रिवृतां तंदुलीयकसमां घृतेन नरः पिबेत् । एवं कीटविषैश्च कंपं क्षोभं
न याति । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

शुद्धे साति क्षीरिवृक्षत्वगालेपः कीटविषघ्नः ।

मुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

मौक्तिकलेपः श्रेष्ठः शोफादिघ्नः ।

वचा हिंगुविडंगानि सैधवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥

पाठा प्रतिविषा व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।

दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २८ ॥

वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वादशांगमगदं काश्यपेन निर्मितं पीत्वा सर्वं
कीटविषं हंति ।

सद्यो वृश्चिकजं दंशं चक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिरंग्वासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

वृश्चिकोत्थं दंशं सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णीसिद्धेन वा इत-
रेण चक्रतैलेन कवोष्णेन वा सेचयेत् ।

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिंचेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

सैधवान्वितेन वाज्येन मुहुर्मुहुः सिचेत् । कवोष्णेन काञ्चिकेन दुग्धसै-
धवान्वितेन वा सिचेत् ।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोजाज्याः ससैधवः ।

जीरककल्कः सैधवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाहः स्यात् ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

रजनीसैधवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।

आसमंततो दंशं स्वेदितं प्रच्छाय चूर्णै रजन्यादिजैर्घर्षयेत् ।

मातुलुंगाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्टं सुरसापुष्पं लेपः स्यात् । तथा सुखोष्णः पिण्या-
को गोमयो वा लेपो हितः । पाने हैप्यंगवीनं क्षौद्रयुक्तं दुग्धं वा प्रभूत-
सितं हितम् ।

पारापतशकृत्पथ्यातगरं विश्वमेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

सरौवलोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

पारापतशकृतादिभिः फलपूररससंयुक्तः श्रेष्ठो वृश्चिकागदः । करभदंष्ट्रा-
सेवाल्युता वृश्चिकविषघ्नी । तथैव च संग्रहे । ससैधवोष्टदंष्ट्रा च हन्ति वृ-
श्चिकजं विषम् । मनोव्हा सैधवं हिगु मालती पलवानि च । गोशकृद्रस-
पिष्टेयं गुलिका वृश्चिकादिते । लघुनो मरिचं हिगु सुरसं विश्वमेषजं ।
अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चिकादितशंकरी ।

हिगुना हरितालेन मातुलुंगरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपांजनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

हिगुहरिताले सत्रीजपूररसे लेपांजनाभ्यां गुटिका परं वृश्चिकविषहृत् ।

करंजार्जुनरौलूनां कटम्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

करंजादीनां पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपः ।

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामंजिष्ठातिविषोषणम् ।

सालांबुवृतं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

यो नरो मुह्यत्यादीन्विधत्ते तथा दारुणपीडस्तस्य पथ्यादिकं वार्ता-
करसपिष्टं प्रलेपनं कार्यम् ।

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिषी ।

विध्येच्छिरां विदध्याच्च वमनांजननावनम् ॥ ३९ ॥

उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

सर्वस्मिन्सुदारुणे वृश्चिकविषे दधिसर्पिषी पाययेत् । शिरां च विध्येत् ।
वमनादिकं च कुर्यात् । उष्णगुणादिकं च भोजनं वातघ्नं हितम् ।

नागरं गृहकपोतपुरीषं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ ४० ॥

सैधवं च विनिहंत्यगदोऽयं लेपतोलिकुलजं विषमाशु ।

नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविषं शीघ्रं पराकरोति । स्वागता
वृत्तम् ।

अंते वृश्चिकदष्टानां समुदीर्णे भृशं विषे ॥ ४१ ॥

विषेणालेपयेद्दंशमुच्चिर्दिगेऽप्ययं विधिः ।

वृश्चिकदष्टानामंते भृशं समुदीर्णे विषे विषेण दंशमालेपयेत् । उच्चिर्दि-
गसंज्ञेप्येषैव चिकित्सा ।

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च रोलुतोयेन ॥ ४२ ॥

कुर्याद्दृष्टिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ।

गजपुरीषच्छत्रं कटूतृणमूलं च श्लेष्मातकजलेन गुटिकां विदधीत ।
एषा च लेपेन परं वृश्चिकविषघ्नी ।

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं त्रिज्ज्वितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ॥ ४३ ॥
एषो गदो हन्ति विषाणि कीटभुजंगलूतोरुवृश्चिकानाम् ।

अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् वारान् भावितं पिप्पलीरज्जोयुतमयमगदः
कीटादीनां विषाणि हन्ति ।

शिरीषपुष्पं सकरंजबीजं काश्मीरजं कुष्ठमनःशिला च ॥ ४४ ॥
एषो गदो रात्रिकटुश्चिकानां संक्रांतिकारी कथितो जिनेन ।

शिरीषकुसुमादिकमेषो गदो रात्रिकटुश्चिकानां विषसंक्रातिकृद् भग-
वता जिनेनोक्तः । उपजाती वृत्ते ।

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडशता जगुः ॥ ४५ ॥

अष्टाविंशतिरित्येके ततोप्यन्ये तु भूयसीः ।

सहस्ररश्म्यनुचरा वदंत्यन्ये सहस्रराः ॥ ४६ ॥

बहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ।

कीटेभ्योपि घोरा लूताः । ताश्च मुनयः षोडशसंख्या अध्यगीषन् ।
अन्ये अष्टाविंशतिर्लूता इत्यवोचन् । ततोप्यपरे बहुतरा आचख्युः । अ-
न्ये तु रवेरनुचराः सहस्रशो वदंतीति नानामतमुक्ता स्वमतं युक्त्या सर्व-
मतानुग्राहि वक्ति । अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विषात्मिका ।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसंकरात् ॥ ४७ ॥

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ।

नाम्ना यानि रूपाणि तानि तस्या अतिसंकराद्देतोर्दुर्ज्ञातानि स्थानव्यव-
स्थापि नास्ति । तस्माद्दोषवशेन भणिष्यते ।

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ॥ ४८ ॥

पृथग्दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या सन्निपातेन चासाध्या ।

तदंशः पैत्तिको दाहतृट्स्फोटज्वरमोहवान् ।

भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ॥ ४९ ॥

तस्या दंशः पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्ताभः क्लेदवान् द्रा-
क्षाफलाकारः स्यात् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पांडुः परूषकफलाकृतिः ।

निद्रां रीतज्वरं कासं कंठं च कुरुते भृशम् ॥ ५० ॥

श्लैष्मिको लूतादंशः कठिनः पांडुवर्णः परूषकफलनिभो निद्रादीनतिश-
येन करोति ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ।

वातिको दंशः परुषस्पर्शः श्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्वं च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ॥ ५१ ॥

तासां विभागं दोषाणां लक्षणैर्यथायोगं लक्षयेत् ।

असाध्यायां तु तृट्स्फोटज्वरमोहश्चाशिरोरुजाः ।

श्वेताः पीताः सिता रक्ता पिटिकाः श्वयथूङ्गवाः ॥ ५२ ॥

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडांध्यं वक्रनासता ।

श्यावोष्ठवक्रदंतत्वं पृष्ठग्रीवावभंजनम् ॥ ५३ ॥

पक्कजंबुसवर्णं च दंशात्स्त्रवति शोणितम् ।

असाध्यायां लूतायां तृट्स्फोटाद्याः स्युः । श्वेतादिगुणाः पिटिकास्तथा
श्वयथाद्याश्च । दंशाद् रक्तं पक्कजंबुनिभं स्रवति ।

सर्वापि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ ५४ ॥

सर्वा च लूता त्रिदोषजैव । बाहुल्येन तु व्यपदेशः ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिषा हंस्युपेक्षिता ।

सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥ ५५ ॥

सा च लूता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिःप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथासं-
ख्यं सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च हन्ति ।

लूतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रूमंडलसंनिभः ।

सितोसितोरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ॥ ५६ ॥

मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यते जालकावृतः ।

विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥ ५७ ॥

ज्वराशुपाकविच्छेदकोथावदरणान्वितः ।

छेदेन यत्स्पृशत्यंगं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥ ५८ ॥

सर्वश्च लूतादंशो दद्रूमंडलाकारः सितादिवर्णो मृदुरुन्नतो मध्ये कृष्ण-
वर्णः श्याववर्णो वा परितो जालकावृतो विसर्पादिमान्स्यात् । तथा तप्यतेऽ-
नेकरुजः । तथा ज्वरादियुतस्तथा स च दंशः छेदेन यद्यदंगं स्पृशेत् तत्र
तत्र चांगे व्रणं विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राशकृन्मूत्रशुक्रलालानस्वार्तवैः ।

अष्टाग्निरुद्धमत्येषा विषं वक्रैर्विशेषतः ॥ ५९ ॥

श्वासादिभिरष्टाभिरेषा लूता विषमुद्गमति । वक्रैः विशेषेण ।

लूता नाभेर्दशत्यूर्ध्वमूर्ध्वं वाऽधश्च कीटकाः ।

तद्दूषितं च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥ ६० ॥

नाभेरूर्ध्वं लूता दशति । ऊर्ध्वमधस्ताच्च कीटा दशति । तथा लूतया
दूषितं वस्त्रासनादि शरीरे लम् विकारकृत् ।

दिनार्धं लक्ष्यते नैवं दंशो लूताविषोद्भवः ।

सूचीव्यधवदाप्नाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥ ६१ ॥

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कंदूरुजान्वितः ।

लूताविषजो दंशो दिनार्धं न लक्ष्यत एव । ततोऽनंतरमसौ दंशः प्रथमे दिने सूचीव्यधतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णः प्रक्षेपेण चलो मनाकंदूरु-
ग्युतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽपि पिटकैरिव वाचितः ॥ ६२ ॥

व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कंदूमान् ग्रंथिसन्निभः ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽपि पिटकैरिव वाचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नतः स कंदूर्यथिनिभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमंडलः ॥ ६३ ॥

शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सस्त्रवः ।

तृतीयेऽहमि ज्वरान्वितो रोमांचकृद्रक्तमंडलः शरावाकारोऽधिकव्यथो रोमकूपेषु स्त्राववान् ।

महांश्चतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ॥ ६४ ॥

चतुर्थे वासरे महाश्छोफस्तापादिकृत् ।

विकारान् कुरुते तांस्तान् पंचमे विषकोपजान् ।

पंचमे दिने तांस्तान्पूर्वोक्तान् विषकोपजान् विकारान् विधत्ते ।

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हंति जीवितम् ॥ ६५ ॥

षष्ठे दिने मर्माण्यश्रुते । सप्तमे दिवसे जीवितं हंति ।

इति तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च विभजेदतः ।

इत्येवं रूपं तीक्ष्णं विषं मध्यं हीनं च वाऽतो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ॥ ६६ ॥

सर्वथा एकविंशतिरात्रेण विषं द्यमं याति ।

अथाशु लूतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ।

दहेच्च जांबवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥ ६७ ॥

अयेति मंगले । कृतमंगलस्य लूतादष्टस्यासमंतादंशं क्षिप्रं शस्त्रेणोद्धरेत् । जांबवौष्ठादिभिश्च दहेत् । पित्ताधिकं वर्बयित्वा ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसंध्यादिसंश्रितम् ।

प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिदीत दहेन्न च ॥ ६८ ॥

कर्कशादिगुणं दंशं न छिद्यान्न च दहेत् ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैधवसंयुतैः ।

मुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ ६९ ॥

दग्धं दंशमगदैर्मक्षिकसैधवान्वितैर्लेपयेत् । पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कषायैरतिशिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोपहरेद्रक्तं शृंगाद्यैः सिरयापि वा ।

सेकालेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मांतकाक्षकैः ॥ ७० ॥

सर्वतो रक्तं विस्त्रावयेच्छृंगादिभिरनंतरं सेका लेपाश्च शिशिरा हिताः । पिप्पलादिभिः ।

फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाण्डहयः ।

अरोषलूता कीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥ ७१ ॥

फलिन्यादिकोऽयं पद्मकसंज्ञोऽगदः सार्वकार्मिकः । अरोषक्रियासु लूताकीटानां हितः ।

हरिद्राद्वयपत्तंगमंजिष्ठानतकेसरैः ।

सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्रंपकाण्डहयः ॥ ७२ ॥

हरिद्राद्वयादिभिः क्षौद्रघृतान्वितश्रंपकनामागदः पूर्वस्मादधिकः ।

तद्वद्रोमयनिष्पीडाशर्कराघृतमाक्षिकैः ।

गोशकृन्निष्पीडादिभिरगदस्तद्वत्पूर्वगुणः ।

अपामार्गमनोव्हालदार्वाध्यामकैरिक्तैः ॥ ७३ ॥

नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्यावहृत्तमाक्षिकैः ।

अगदो मंदरो नाम तथाऽन्यो गंधमादनः ॥ ७४ ॥

नतरोध्रवचाकट्ठीपाठैलापत्रकुंकुमैः ।

अपामार्गादिभिरगदो मंदरो नामाऽन्यश्च वक्ष्यमाणो नतादिगंधमाद-
नो नामा ।

विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुंजीत विशोधनम् ॥ ७५ ॥

बहुदोषेषु नरेषु विषघ्नं विशोधनं प्रयुंजीत ।

यष्ट्याव्हमदनांकोष्ठजालिनीसिंदुवारिकाः ।

कफे श्रेष्ठान्बुना पीत्वा विषमाशु समुद्रमेत् ॥ ७६ ॥

कफे यष्ट्याव्हादीनि तंडुलोदकेन पीत्वा विषं क्षिप्रमुद्रमेत् ।

शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वांकोष्ठमूलवत् ।

विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ॥ ७७ ॥

अथवा शिरीषपत्रादिकमंकोष्ठमूलयुतं ज्येष्ठाभसा पीत्वोद्रमेत् । त्रिफला-
दिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ।

दाहादाबुपशति सति व्रणात् कर्णिकां पातयेत् ।

कृसुंभपुष्पं गोदंतः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ॥ ७८ ॥

त्रिवृतासैधवं दंतीकर्णिकापातनं तथा ।

मूलमुत्तरवारुण्या वंशानिलैस्त्रयसंयुतम् ॥ ७९ ॥

कुसुंभकुसुमादिकं दंतीपर्यंतं कर्णिकायाः पातनं वरम् । उत्तम्भरणीमूलं
वंशानिलैखनयुक्तं वा ।

तद्वच्च सैधवं कुष्ठं दंतीकटुकदौर्घिकम् ।

राजकोशातकीमूलं किणो वा मथितोद्भवः ॥ ८० ॥

सैधवादिकं पूर्वगुणम् । तक्रजो वा किण उपरिष्ठात् फेनाभः पूर्वगुणः ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विषापहैः ।

कर्णिकापातनकाले च विषघ्नैर्बृंहयेत् ।

स्नेहकार्यमरोषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥ ८१ ॥

विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ।

लूतायामशेषस्नेहेन यत्कार्यं कर्तुं योग्यं तद् धृतेनैव कुर्यात् । यत-
स्तैलं विषस्य वृद्धये तृणोलुपमिव बन्हेः ।

ऋषिबेरवैकंकतगोपकन्यामुस्ताशमीचंदनटिटुकानि ॥ ८२ ॥

रौवालनीलोत्पलवक्रयष्टीत्वग्नाकुलीपद्मकराठमध्यम् ।

रजनीधनसर्पलोचनाकणशुंठीकणमूलचित्रकाः ॥ ८३ ॥

वरुणागुरुबिल्वपाटलीपिचुमंदाभयशेलुकेसरम् ।

बिल्वचंदननतोत्पलशुंठीपिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ॥ ८४ ॥

शुक्तिशाकवरपाटलिभाङ्गीसिंदुवारकरघाटवरांगम् ।

पित्तकफानिललूताः पानांजननस्यलेपसेकेन ॥ ८५ ॥

अगदवरा वृत्तस्थाः कुमतीरिव वारयंत्येते ।

ऋषिबेरादिकर्मिद्रवजावृत्तम् । रजन्यादिकं वैतालीयं वृत्तम् । बिल्वादिकं
स्वागतावृत्तम् । एते त्रयोऽगदवरा वृत्तस्थाः पित्तश्लेष्मानिललूताः क्रमात्
पानादिभिः कुमतिरिव वारयन्ति ।

रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः कालीयाख्यं चंदनं यच्च रक्तम् ।
कांतापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं लूताः सर्वा घ्नन्ति सर्वक्रियाभिः ॥८६॥

रोध्रादीनि सर्वाभिः पानादिभिः क्रियाभिः सर्वा लूता घ्नन्ति । आर्या-
शालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुंदराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने कीटलूतादिविषप्रतिषेधो नाम सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

विषचिकित्साप्रक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते ।

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

लालनश्चपलः पुँत्रोहसिरश्चक्रिरोजिरः ।

कषायदंतः कुलकः कोकिलः कपिलोसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोदुरः ।

छुच्छुंदरो रसालाख्यो दशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका भवन्ति ।

शुक्रं पतति यत्रेषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।

यदंगमंगैस्तत्रास्ते दूषिते पांडुतां गते ॥ ३ ॥

ग्रन्थयः श्वयथुः कोथो मंडलानि भ्रमोऽरुचिः ।

शीतज्वरोऽतिरूक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः स्तुतिर्मूर्छादीर्घकालानुबंधनम् ।

श्लेष्मानुबद्धबह्वाखुपोतकच्छर्दनं सत्तृट् ॥ ५ ॥

एषां मूषिकाणां यत्र शुक्रं प्रतति । शुक्रदिग्धैरंगैर्वा यदंगं स्पृशन्ति ।

तस्मिन्ने रक्ते दूषिते पांडुत्वं याति सति ग्रंथ्यादयः स्युः । तथा तत्प्रभा-
वात् कफानुगतबहुमूषिकपोतकवमनं सतृट् स्यात् ।

व्यवाय्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

आखुविषं व्यवायि सकलशरीरव्यापनशीलं तथा कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यं
पुनः पुनः प्रकुप्यति ।

मूर्छांगशोफवैवर्ण्यश्लेदेशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक् छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ।

मूर्छादयोऽसाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्ति विवर्णौष्ठमाख्यामैर्ग्रथिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

कृच्छ्रंदरसंगंधं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।

शूनवस्ति विवर्णाधरं मूषिकनिभैर्ग्रथिभिर्व्याप्तं कृच्छ्रंदरगंधतुल्यगंधं च
मूषिकविषदूषितं नोपक्रामेत् ।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥

मुष्णतः कुर्वते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालावानंधबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

स्वस्तपुच्छहनुस्कंधशिरोदुःखी नताननः ।

शुनः सारमेयस्य श्लेष्माधिका दोषाः संज्ञावहानि स्त्रोतास्याश्रिताः सं-
ज्ञामपहरंतो धातूनामतिधोरं क्षोभं कुर्वति । स आ लालायुतौऽधबधिरो ध्व-
स्तपुच्छो हनुस्कंधशिरोदुःखी नतमुखः सर्वतो धावति ।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसृक् ॥ १० ॥

तृट्छिरोरुग्ज्वरस्तंभस्तृष्णामूर्छोद्भवो नु च ।

तेन शुना विदष्टस्य दंशः सुप्तोऽचेतनः कृष्णं रक्तं स्रवति । पश्चाद्द-
त्पीडाद्युद्भूतिः स्यात् ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्यालादंष्ट्रप्रहारिणः ॥ ११ ॥

शृगालादय एवं वेद्याः ।

कंङ्गुनिस्तोदवैवर्ण्यमुत्तिष्ठेदज्वरभ्रमाः ।

विदाहरागरूपपाकशोथग्रंथिविकुंचनम् ॥ १२ ॥

दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मंडलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिंगं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १३ ॥

सर्वत्रैव सविषे दंशकंङ्गादयो लिंगम् । निर्विषे च दंशेऽतो विपरीतं लक्षणं विद्यात् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टा रुतं कुर्वन्विनश्यति ।

पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ॥ १४ ॥

येन प्राणिना दष्टस्तच्चेष्टा रुतं कुर्वन् म्रियते । तमेव दष्टारमादर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति ।

योद्गच्छस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ।

जलसंत्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥ १५ ॥

यो जलेभ्योऽदष्टोऽपि संत्रस्येच्छब्दसंस्पर्शदर्शनैर्हेतुभिस्तं त्राससंज्ञं दष्टं वर्जयेत् ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं कांठेन दाहयेत् ।

दर्पणेनाथवा तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकान्यथा ॥ १६ ॥

आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दंशं कांठेन दाहयेत् । दर्पणेन वा दाहयेत् । अन्यथा एवमदग्धे सति कर्णिका दारुणपीडा स्यात् ।

दग्धं विस्त्रावयेद्दंशं प्राच्छिन्नं च प्रलेपयेत् ।

शिरीषरजनीवक्रकुंकुमामृतवल्लीभिः ॥ १७ ॥

दंशं दग्धं प्राच्छिन्नं विस्त्रावयेत् । शिरीषबीजादिभिः प्रलेपयेच्च ।

अगारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः ।

लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ॥ १८ ॥

अगारधूमादिको लेपो ह्ययं मूषिकाविषं हन्ति । कर्णिकां च पातयति ।

ततोम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् ।

पालिंदीश्वेतकटभीबिल्वमूलगुडूचिभिः ॥ १९ ॥

अन्यैश्च विषशोफघ्नैः शिरां वा मोक्षयेद् द्रुतम् ।

अनंतरमलैः क्षालयित्वाऽनुजलैः क्षालयेत् । पश्चात् पालिंद्यादिभि-
रपरैश्च विषघ्नैः श्वयथुघ्नैश्च लेपयेत् । अथवा शिरां शीघ्रं व्यधयेत् । पालि-
ंदी मालविका त्रिवृत् ।

छर्दनं नीलिनीकाथैः शुकाख्यांकोल्लयोरपि ॥ २० ॥

नीलिनीकाथेन छर्दनं कार्यम् । शुकाख्यांकोल्लयोश्च काथेन वमनं । शु-
काख्यः शिरीषः ।

कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च ।

मदनस्य च संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ॥ २१ ॥

कोशातक्यादीनां फलानि संचूर्ण्य दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।

वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ।

पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वोदुरविषापहम् ॥ २२ ॥

क्वादिं वा गोमूत्रेण संचूर्ण्य पूर्वकल्पेन दध्ना पीत्वा सर्वोदुरविषं हन्ति ।

विरेचनं त्रिवृत्तिलीत्रिफलाकल्क इष्यते ।

विरेचनं त्रिवृतादिकल्क इष्यते । शिरोविरेचने शिरीषस्य सारः फलं
च योज्यं ।

अंजनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २३ ॥

गोमयरसश्चूर्णीकृतस्त्रिकटुकान्वितोऽंजनम् ।

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

कपित्थगोमयरसः समाक्षिकोऽवलेहनम् ।

तंदुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २४ ॥

द्विनिशाकटभीरक्तायष्टचाव्हैर्वाऽमृतान्वितैः ।

आस्फोटमूलसिद्धं वा पंचकापित्थमेव वा ॥ २५ ॥

तंदुलीयकमूलेन पक्वं सर्पिः पाने हितं । द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितं । अथवा कर्मूलेन सिद्धं घृतं पाने हितं । अथवा पंचकापित्थसिद्धं सर्पिः पाने हितं । कपित्थस्येमानि कापित्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पंच । पंच च तानि कापित्थानि च तैः सिद्धं पंचकापित्थम् ।

सिंदुवारनतं शिग्रुबिल्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां काथं समाक्षिकम् ॥ २६ ॥

पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

सिंदुवारादीनां काथं समाक्षिकं पिबेत् । मूषिकविषपीडितो दध्ना शाल्यो-
दनं भुञ्जानः ।

तक्रेण शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २७ ॥

अथवा शरपुंखाया बीजं संचूर्ण्य मथितेन पिबेत् ।

अंकोलमूलकल्को वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषनाशनः ॥ २८ ॥

अंकोलमूलकल्को वा छागमूत्रेण पिष्टः पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाखुविषहा ।

कपित्थमध्यतिलकतिलांकोलजटाः पिबेत् ।

गवां मूत्रेण पयसा मंजरी तिलकस्य वा ॥ २९ ॥

कपित्थबीजादिकं गोमूत्रेण पिबेत् । क्षीरेण वा तिलकगंजरीं पिबेत् ।

अथवा सैर्यकान्मूलं सक्षौद्रं तंदुलांबुना ।

सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठाभिसा पिबेत् ।

कटुकालांबुविन्यस्तं पीतं वांबुनि शोषितम् ॥ ३० ॥

अथवा कटुकालांबुनि जलं निक्षिप्तं रात्रिस्थितं पीतं मूषिकविषनाशनं
स्यात् ।

सिंदुवारस्य मूलानि विडालास्थिविषं नतम् ।

जलपिष्टो गदो हन्ति नस्याद्यैराखुजं विषम् ॥ ३१ ॥

सिंदुवारमूलदिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविषं हन्ति ।

सरोषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३२ ॥

मूषिकविषं किञ्चिच्छेषं जलदोन्नतौ कुप्यति । अथवा वातादीनां यथास्वं
कालेषु वृद्धिकारणेषु प्रकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३३ ॥

तत्रावस्थावशादुपक्रमाः सर्वे यथायोगं प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीवि-
षघ्ना निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः ।

दंशं ह्यलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिषा ।

प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३४ ॥

अलर्कदष्टस्य दंशमुष्णेन घृतेन दग्धमगदैस्तैस्तैः पूर्वोक्तैर्लेपयेत् । पु-
राणं च सर्पिः पिबेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

अर्कक्षीरान्वितं चास्य विरेचनं क्षिप्तं योज्यम् ।

अंकोलोत्तरमूलांबु त्रिपलं सहविः फलम् ॥ ३५ ॥

पिबेत्सधत्तूरफलां श्वेतां वापि पुनर्नवाम् ।

अंकोलोत्तरमूलजलं पलत्रयमात्रं सघृतपलं पिबेत् । धत्तूरफलयुतां
श्वेतां वा पुनर्नवां जलेन पिबेत् ।

ऐकध्यं पललं तैलं रूषिकायाः पयो गुडः ॥ ३६ ॥

भिनत्ति विषमालर्कं घनद्वंदमिवानिलः ।

भृष्टतिलचूर्णं तैलं रूषिकाया अर्कस्य क्षीरं गुड एकत्र मिश्रितं प्रकृत-
त्वाज्जलेन पीतं विषमालर्कं भिनत्ति । पयोदौघमिव वायुः ।

समंत्रं सौषधीरत्नं स्तपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

मंत्रान्वितमौषधीरत्नयुतं स्तपनं च कारयेत् । तथा च संग्रहे । अष्टो-
त्तरशतंवारान् सिद्धमंत्राभिमंत्रितैः । अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुंठितैः ।
गोचर्मन्त्रात्रके लिप्ते ज्वालितेऽग्नौ कुशाच्छृते । स्थंडिले सरितस्तीरे स्नानं
चास्य चतुष्पथे । अलर्काधिपते यक्ष सारमेय गणाधिप । अलर्कजुष्टमेत-
न्मे निर्विषं कुरु माचिरात् । स्वाहेति मंत्रोऽलर्कते सर्वकर्मसु शस्यते ।

चतुष्पाङ्गिर्द्विपाङ्गिर्वा नखदंतपरिक्षतम् ।

शूयते पच्यते रागज्वरस्त्रावरुजान्वितम् ॥ ३८ ॥

चतुष्पाङ्गिर्दंत्यश्वमभृतिभिः प्राणिभिर्द्विपाङ्गिर्मनुष्यमयूरकुक्कुटादिभिर्वा
नखपरिक्षतं दंतपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाद्यन्वितम् ।

सोमवल्कोश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।

रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदंतविषापहः ॥ ३९ ॥

खदिरादिभिर्लेपो नखदंतविषघ्न इति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां स-
र्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने मूषिकालर्कादिविषप्रतिषेधो नामाष्ट-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति विषतंत्रं षष्ठं समाप्तम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसंबंधं रसायनाध्यायं जिगदिषुराह ।

अथातो रसायनाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहैर्द्वियबलोदयम् ॥ १ ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कांतिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

दीर्घायुःप्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि रसायनाल्लभ्यंत
इत्याह । यस्माच्छ्रेष्ठानां रसरुधिरादीनां यो लाभोपायः स रसायनमुच्यते ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।

स्निग्धस्य स्तुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

तद् रसायनं जितात्मनः पुरुषस्याद्ये वयस्यतिबाल्यातिक्रांतमात्रेऽथवा
मध्यमे वयसि प्रयोज्यं । कीदृशस्य पुंसः । स्निग्धेत्यादि स्निग्धादि-
गुणयुक्तस्य । तथा सर्वथाऽध उपरिष्ठाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रंग इवाफलः ॥ ४ ॥

यस्मादविशुद्धे शरीरे रासायनो विधिरुपयुक्तो वाजीकरो वा उपयुक्तो
निष्फलः स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रंगः । मलिनं हि वस्त्रं न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

मुनयो रसायनानां प्रयोगं द्विःप्रकारं जानन्ति । तत्र मुख्यं कुटीप्रवेश-
निर्वृतं वातातपिकमन्यथाऽमुख्यमित्यर्थः ।

निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्योपकरणे पुरे ।

दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भा सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमात्परजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलंघिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

क्व तत्कुर्वीत । पुरे प्राप्योपकरणीये । हर्म्यं धवलगृहं निवातं निर्भयं च
यस्मिन् तस्मिन्स्तथोदीच्यां दिशि शुभे दुर्भिक्षमरुकादिरहिते कुटीं त्रिगर्भां
कारयेत् । प्रथममेकं गृहं । तस्याभ्यंतरे द्वितीयं । तस्याभ्यंतरे तृतीयं ।
एवं त्रिगर्भास्त्रयो गर्भा अंतराणि, यस्या इति कृत्वा । तथा सूक्ष्मगवाक्षां ।
तथा धूमादिभिरविलंघितामनाक्रांतां । तथा प्रगुणानि वैद्योपकरणानि भेष-
जादीनि यस्यां तां तथाविधां । सुमृष्टामुपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽन्हि संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धधानो जितेंद्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥ १० ॥

अथ कृतमंगलः शुभे दिवसे शुचिः पूज्यान् गुरुमित्रादीन्संपूज्य तां पू-
वौपवर्णितां कुटीं प्रविशेत् । तस्यां कुट्यां कृतसन्निवेशः संशोधनैः शुद्धः
सुख्यरोगः । एतच्च बाहुल्येनोक्तम् । शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्या-
धिष्वप्यनुज्ञातत्वात् । तथा च वक्ष्यति । न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो
जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसत्येति । तथा । इत्येषच्यवनप्राशोऽयं प्राश्य च्य-
वनो मुनिः । जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननंदनः । कासं श्वासं क्षयं शो-
फं वैस्वर्यं च व्यपोहति । पुनर्जातबल इति प्रकृतिबलेन यो बलवान्नासी-
त्तस्य संशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातबलो बृंहणाहारादिना यदा स तदा
रसायनमारभेत इत्यर्थः । असंजातबलो ह्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं
सोढुं न क्षमत इति पुनर्जातबल इत्युक्तम् । ब्रह्मचारी निवृत्तस्त्रीसं-
गपरः । तथा जातसंतोषः । श्रद्दालुरलोलुपश्च । तथा दानरतः दयादित-
त्यरः । तथा देवताभक्तः । युक्तौ स्वप्नप्रजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेष-

जानुरागवान्मधुरवचनः । एवं विधेन विशेषणकलापेन युक्तस्य कायवाङ्म-
नोविशुद्धस्य ।

रसायने च यत्पूर्वं करणीयं तदाह ।

हरीतकीमामलकं सैधवं नागरं वचाम् ।

हरिद्रां पिप्पलीं वेष्टं गुडं चोष्णांनुना पिबेत् ॥ ११ ॥

स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।

हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धः स्विन्नो नरः पिबेत् । तेन
योगेन सम्यग् विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।

दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवा ॥ १३ ॥

अनंतरं शुद्धदेहाय कृतपेयादिकक्रमाय च त्रिरात्रं पंचरात्रं वा सप्ताहं
वा सर्पिर्युतं यावकं दद्यात् । अथवा पुराणशक्तः शुद्धिं यावत्तावद्यावकं
ससर्पिष्कं दद्यात् । त्रिविधमलापेक्षया त्रिविधं परिज्ञानं हीनपुरीषस्य त्रि-
रात्रं । मध्यपुरीषस्य पंचरात्रम् । उत्कृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति । तथा हि ।
बहुवर्चस्कस्य पंचरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलः शुद्ध्यति । अल्पमलस्य
त्रिरात्रेणैवेति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम् । बहुतरमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः
शुद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् । आशुद्धेः पुराणशक्तोऽथवेति ।

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।

यस्य यद्योगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥

एवं संस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिकमुपलभ्यते सात्म्य-
ज्ञो भिषक् सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमुपाहरेत् ।

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।

पंचानां पंचमूलानां सार्द्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥

जले दशगुणे पक्का दशभागस्थिते रसे ।
 आपोऽथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
 विनीय तस्मिन्निर्यूहे योजयेत्कुडवांशकम् ।
 त्वगेलामुस्तरजनीपिप्पल्लचगुरुचंदनम् ॥ १७ ॥
 मंडूकपर्णीकनकशंखपुष्पीवचाष्ठवम् ।
 यष्ट्याव्हयं विडंगं च चूर्णितं तुलयाधिकम् ॥ १८ ॥
 सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
 द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहतां गतम् ॥ १९ ॥
 अवतीर्णं हिमं गुंज्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
 ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
 यानोपरुंध्यादाहारमेकं मात्रास्य सा स्मृता ।
 षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
 वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
 ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥
 तंद्राश्रमच्छमवलीपलितामयवर्जिताः ।
 मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

अभयानां सहस्रयामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा पंचानां पंचमूलानां
 पलशतद्वयं सार्द्धं सलिले दशगुणे पक्का दशांशस्थिते रसे आपोऽथ्य मृदित्वा
 हरीतक्यामलकानि व्यस्थीनि कृत्वा तस्मिन् काये प्रक्षिप्य कुडवप्रमाणं
 त्वगेलादिकं चूर्णितं योजयेत् । कनकं नागकेसरं व्यस्थीनीति नपुंसकमनपुं-
 सकेनेत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्द्धभारं घृतस्य त्रीण्यादृक्कानि
 द्वे चाढके तैलात् । तत्सर्वं बन्धौ पचेत् । तच्च लेहतां गतमवतीर्णं शीतं क्षौद्र-
 शतैस्त्रिभिर्विशत्यधिकैर्युजीत । अनंतरं खजेनालोडितं घृतभाडे निद-
 ध्यात् । या मात्रा एकमाहारं सायंतनं नोपरुंध्यात् साऽस्य रसायनस्य
 मात्रा स्मृता । आहारमेकमिति वचनाच्च प्रथमाहारकालस्य रसायनमात्र-

याऽवश्यमुपरोधः कार्य इति वेदयति । अस्मिंश्च लेहे जीर्णे षष्टिकः क्षीरेण सह भोजनमिष्टं । वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्मितमेतदुपयुज्य रसायनं तंद्रादि-वर्जिता मेधादियुता अमितजीविताश्चाभूवन् । धन्यमिति धनाय हितम् । ननु रसायनस्य धनार्जनोपायत्वाभावात् कथं धन्यत्वम् । अत्र ब्रूमः । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । तथा हि । रसायनमिदमामयघ्नत्वादारोग्ये च सति मेधास्मृत्यादियुक्तधनायोद्यमं कुर्वतोऽवश्यं धनसंपत्तिरिति युक्तमेव । नन्वामयवर्जिता इत्यनेनैवोक्तार्थत्वात्तंद्रादिग्रहणमवाच्यमेव । अत्राचक्ष्महे । आमयवर्जिते स्वास्थ्यानुवृत्तिकरणसामर्थ्यमस्य रसायनस्यावादी तत्रकृत् । तंद्रादिग्रहणं च रोगनाशेष्यस्य ज्यायस्त्वमिति प्रतिपादनार्थम् ।

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।

तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्भांडे ॥ २४ ॥

उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।

पादांशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २५ ॥

तद्गतकुंभे भूमौ निधाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।

प्राणहे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥

इत्युपयुज्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।

जीवति बलपुष्टिवपुः स्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥ २७ ॥

अभयामलकानां सहस्रं दृढम् कणासहस्रान्वितमजीर्णपलाशक्षारद्र-वीकृतं भाजने स्थापयेत् । क्षारे चोपयुक्ते सति छायायां शुष्कं चूर्णितं च शर्करायाश्चतुर्थांशेन चतुर्गुणाभ्यां घृतमाक्षिकाभ्यां योज्यम् । एतद्गतकुंभे निधाय भूमौ षण्मासस्थितं समुद्धृत्य पूर्वाण्हे यथामिभुक्ता सात्स्याहारः सदा स्यात् । तिस्र आर्याः । एवमेतत्सर्वमुपयुज्य संवत्सरशतं नीरोगो ज-रारहितो जीवति । विशेषेण बलादियुतः । गीतिरार्या ।

निरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ।

अंतर्द्विहस्तं गंभीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥

आमूलं वेष्टितं दर्भैः पद्मिनीपंकलेपितम् ।

आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं सृतं चानुपिवेत्प्रकामं तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्स्पृश्यं च शीतांबु न पाणिनापि ।

एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतंति केशा दशाना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः स्त्रीष्वक्षयः कुंजरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

नीरुजो जंत्वादिभिरनुपद्रुतो यः पलाशस्तस्य शिरसि छिन्नैर्तद्दिहस्त-
मात्रं तत्क्षतं सुषिरीकृतं गंभीरं नवैरामलकैः पूरणीयं । पूर्णं यावद्भैर्वेष्टितं
पद्मिनीकर्ममेन लेपितं तत आरण्यैर्गोमयैरादीप्य निवाते स्वेदयेत् । तानि
चामलकानि स्विन्नानि क्षौद्रघृतयुतानि तृप्त्या पुरुषः खादेत् । पश्चादुग्धं
क्थितं बहु पिवेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्तेत । इंद्रवज्रा । रसायन-
विधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्तव्यानि यत्नेन । हस्तेनापि
शिशिरं जलं न स्पर्शयितव्यं । ततोऽस्य रसायनविधातुरेकादशेऽन्दि व्यतिक्रान्ति
केशादयः पतंति । ततोऽल्पकैरेव दिनैरूपवांस्तरुणीष्वक्षयः अक्षयशक्तिर्ग-
जसमानसामर्थ्यं उत्कृष्टमेधादिरसौ भवति । वर्षसहस्रजीवी च । उपजा-
ती वृत्ते ।

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पलीशृंगीमेदातामलकीवृटिः ॥ ३३ ॥

जीवंतीजौगकं द्राक्षा पौष्करं चंदनं शठी ।

पुनर्नवद्विकाकोलीकाकनासामृताव्हयाः ॥ ३४ ॥

विदारीवृषमूलं च तदैकध्यं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत्पंचधात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद्व्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद्द्वादशाभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यंढिकातुलार्धेन युक्तं तल्लेहवत् पचेत् ।
 स्नेहार्द्धं मधुसिद्धे तु तवक्षीर्याश्रुतुष्पलम् ॥ ३७ ॥
 पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कणाद्धितम् ।
 अतोऽवलेहयेन्मात्रां कुटीस्थः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥
 इत्येषच्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।
 जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वयं च व्यपोहति ।
 बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामंगवर्द्धनः ॥ ४० ॥

मेधां स्मृतिं कांतिमनामयत्वमायुः प्रकर्षं पवनानुलोम्यम् ।
 स्त्रीषु प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणामग्रेषु कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

दशमूलादिकं पलोन्मितमैकध्वं तोयद्रोण आमलकशतानि पंच पचेत् ।
 तस्माच्चतुर्थांशं रसं विगतास्थीनि चामलकान्यादाय तैलघृतयोः प्रत्येकं द्वाद-
 शभिः पलैर्भर्जयेत् । शर्करातुलार्धेनान्वितं तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्ने-
 हस्यार्द्धं पके शीते मधु तथा तवक्षीरिचतुष्पलं कणाद्विपलं कणाद्धेन
 चतुर्जातं च दद्यात् । अतो लेहान्मात्रां कुटीस्थितः पथ्यान्यश्रन्नवलेहयेत् ।
 इत्येवं प्रकारोऽयं च्यवनप्राशाख्यो लेहः । यं लेहं प्राश्य च्यवनसंज्ञो मुनि-
 र्जराक्रांतोऽपि तरुणीलोचनरंजन आसीत् । अयं लेहः कासादीन् व्यपोहति ।
 उपसर्गादस्य त्यूहोर्वावचनमितितङ् । बालादीनामंगवृद्धिर्भूत् । मेधादींश्च
 विदध्यात् । विधिना रसायनाक्तेनोपयुक्तोयं । इन्द्रवचावृत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिंधुजन्मना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ॥ ४२ ॥

सितया वा समायुक्ता समायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

मधुकेन समा तुल्या युक्ता त्रिफला तथा समैः सर्वैर्युक्तोपयुक्ता रसा-

यनं सर्वरोगघ्नी मेधादिदा स्यात् । तवक्षीर्यादीनां प्रत्येकं त्रिफलांग-
त्वेन रसायनानि निरूप्याणि । सिन्धुजन्मना सैधवेन लोहै रूष्यतान्त्रसीस-
त्रपु अय इति पंच । तैः सुवर्णेन च पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति योज्यं ।
मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्योग एकं रसायनं वेद्यं ।

मंडूकपर्ण्याः स्वरसं यथाग्निकीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसं गुडूच्याः सहमूलपुष्प्याः कल्कं प्रयुंजीत च शंखपुष्प्याः ॥ ४४ ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्या विशेषेण तु शंखपुष्पी ॥ ४५ ॥

मंडूकपर्णीस्वरसं प्रयुंजीत । अभिबलापेक्षया । दुग्धेन मधुयष्टीचूर्णं युं-
जीत । तथा गुडूच्या रसं प्रयुंजीत । तथा सहमूलपुष्पाभ्यां वर्त्तते सह-
मूलपुष्पी तस्याः शंखपुष्प्याश्च कल्कं प्रयुंजीत । इत्येतानि रसायनान्यायुः-
प्रदानि रोगघ्नानि । बलादिवर्द्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन
शंखपुष्पी मेध्या । उपजाती वृत्ते ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या मधुकं चंदनसारिवोअग्रंघाः ।
त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे सपटोलं लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥
त्रिगुणेन रसेन शंखपुष्प्याः सपयस्कं घृतनलवणं विपक्वम् ।
उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी श्रुतधारी प्रतिभानवानरोगः ॥ ४७ ॥

नलदादिभिः सुपिष्टैः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणात्रिगुणेन शंखपुष्पीर-
सेन घृतस्याढकं क्षीरसहितं विपक्वं प्राश्य जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतधरः
सप्रतिभो निरामयश्च स्यात् । औपच्छंदसिके वृत्ते ।

पेप्यैर्मृणालबिसकेसरपत्रञ्जीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पंचारविंदमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

मृणालादिभिः कल्कैः सुवर्णशकलान्वितं हैयंगवीनं सक्षीरं पक्वं पंचा-
रविंदमिति यस्मिन्निति समासः । एवमग्रेपि कार्यः । एतद्धृतं नष्टशुक्रा-
दिभिर्निषेवितव्यमेतन्निषेवनेनैतानि स्युरित्यर्थः ।

यन्नालकंददलकेसरवद्विपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुः कुवलयं सहिरण्यपत्रं

मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ॥ ४९ ॥

यद्धृतं नीलोत्पलस्य नालादिमत् कांचनशकलान्वितं सक्षीरं विपक्वं त-
दपि चतुष्कुवलयं प्रसिद्धम् । गवामपि जडानामप्येतन्मेध्यम् । किंपुनर्मा-
नुषाणाम् । तेषां समेधानामतिशयेनेत्यर्थः । वसंततिलके वृत्ते ।

ब्राह्मीवचासैधवशंखपुष्पीमत्स्याक्षकब्रह्मसुवर्चलैः ।

वैदेहिका च त्रियवाः पृथक् स्युर्यवौ सुवर्णस्य तिलो विषस्य ॥ ५० ॥

सर्पिषश्च पलमेकत एतद्योजयेत्परिणते च घृताढ्यम् ।

भोजनं समधु वत्सरमेवं शीलयन्नधिकधीस्मृतिभेषः ॥ ५१ ॥

अतिक्रांतजराव्याधितंद्रालस्यश्रमश्लथः ।

जीवत्यब्दशतं पूर्णं श्रीतेजःकांतिदिप्तिमान् ॥ ५२ ॥

विशेषतः कुष्टकिलासगुल्मविषज्वरोन्माद्गरोदराणि ।

अथर्वमंत्रादिकृताश्च कृत्याः शाम्यंत्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ५३ ॥

ब्राह्म्यादयस्त्रियवप्रमाणाः पृथक् स्युः । मत्स्याक्षकः पत्तूरः । सुवर्णस्य
यवौ द्वौ । तिल एको विषस्य घृतस्य च पलम् । एतदेकतो योजयेत् ।
जीर्णे चास्मिन् भेषजे बहुघृतं भोजनं समाक्षिकं योजयेत् । एवं वर्षं शील-
यन् विपुलबुध्यादिकः स्यात् । उपजातिस्वागते वृत्ते । जरादिरहितः पूर्ण-
लक्ष्म्यादिको वर्षशतं जीवति । विशेषेण कुष्टादयोऽनेन शाम्यन्ति । अतिब-
ला वाताश्च । उपजातिः ।

शरन्मुखे नागबलां पुष्ययोगे समुद्धरेत् ।
 अक्षमात्रं ततो मूलाच्चूर्णितात्पयसा पिबेत् ॥ ५४ ॥
 लिह्यान्मधुघृताभ्यां वा क्षीरदृत्तिरनन्नभुक् ।
 एवं वर्षप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतं बली ॥ ५५ ॥

शरदादौ पुष्यनक्षत्रे नागबलामूलं समुद्धरेत् । तस्मान्मूलाच्चूर्णिताद-
 क्षमात्रं कर्षमात्रं दुग्धेन पिबेन्माक्षिकघृताभ्यां वा लिह्यात् । क्षीरवर्त्तनोऽ
 नन्नाशी । एवं वर्षप्रयोगेण बलवान्सन् वर्षशतं जीवेत् ।

फलोन्मुखो गोकुरकः सगूलश्छायाविशुष्कः सुविचूर्णितांगः ।
 सुभाषितः स्वेन रसेन तस्मान्मात्रां परां प्रासृत्तिकीं पिबेद्यः ॥ ५६ ॥
 क्षीरेण तेनैव च शालिमक्षन् जीर्णे भवेत्सद्वितुलोपयोगात् ।
 राक्तः सुरूपः सुभगः शतायुः कामी ककुद्भानिव गोकुलस्थः ॥ ५७ ॥

गोकुरकः फलाभिमुखो मूलयुतश्छायाविशुष्कः श्लक्ष्णचूर्णितः स्वरसे-
 न सुभाषितस्तस्माद्गोकुरकान्मात्रां प्रासृत्तिकीं परां यः क्षीरेण पिबेत् । परि-
 णते तस्मिन् दुग्धेनैव च शालीन् भक्षयेत् । स पुरुषः पलशतद्वयोपयो-
 गाच्छत्तयादिगुणः स्यात् । उपजातीद्विज्जावृत्ते ।

वाराहीकंदमार्द्रार्द्रं क्षीरेण क्षीरपः पिबेत् ।
 मासं निरन्नो मासं च क्षीरान्नादो जरां जयेत् ॥ ५८ ॥

वाराह्या वृद्धदारकस्य मूलमर्त्याद्रं दुग्धेन मासं पिबेत् । जीर्णेऽपि क्षीरपो
 निरन्नः स्यात् । अपरं च मासं क्षीरान्नाशी सन् जरां जयति ।

तत्कंदश्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुभाषितम् ।
 घृतसौद्रहृतं लिह्यात्तत्पक्वं वा घृतं पिबेत् ॥ ५९ ॥

तस्या वाराह्या मूलं श्लक्ष्णचूर्णं वा स्वरसेन सुष्ठु भाषितं घृतमाक्षिका-
 मृतं लिह्यात् । तेन वा मूलकल्केन पक्वं घृतं पिबेत्पूर्वगुणम् ।

तद्वद्विदार्यतिबलाबलामधुकवायसीः ।
 श्रेयसी श्रेयसी युक्ता पथ्याधात्रीस्थिरामृताः ॥ ६० ॥

मंडूकीरांस्कुसुमावाजिगंधाशतावरीः ।

उपयुंजीत मेधावी वयःस्थैर्यबलप्रदाः ॥ ६१ ॥

विदार्यादींश्च पृथक् पृथक् तद्दृढदारकवत् सर्पिर्दुग्धयुतान्मेधाद्याव-
हानुपयुंजीत । ततश्चोपयुक्ता वयःस्थैर्यादिप्रदाः स्युः ।

यथास्वं चित्रकः पुष्पैर्ज्ञेयः पीतसितासितैः ।

यथोत्तरं सगुणवान् विधिना च रसायनम् ॥ ६२ ॥

चित्रको यथायोगं पुष्पैः पीतैः शुक्लैः कृष्णैश्च यथोत्तरं गुणवान् वेदित-
व्यः । विधिना च प्रयुक्तो रसायनं स्यात् ।

छायाशुष्कं ततो मूलं मासं चूर्णीकृतं लिहन् ।

सर्पिषा मधुसर्पिर्भ्यां पिबन् वा पयसा यतिः ॥ ६३ ॥

अंभसा वा हिताम्लाशी रातं जीवति नीरुजः ।

मेधावी बलवान् कांतो वपुष्मान् दीप्तपावकः ॥ ६४ ॥

तस्माच्चित्रकामूलं छायाशुष्कं मासं चूर्णीकृतं घृतेन मधुघृताभ्यां वा
लिह्यात् । पयसा वा ब्रह्मचारी पिबेत् । पानीयेन वा हितामभोजनः सन्
पिबेत् । सुखी मेधावान् बलवान् रमणीयो वपुष्मान् दीप्ताऽभिः समाः शतं
जीवति ।

तैलेन लीढो मासेन वातान् हंति सुबुस्तरान् ।

मूत्रेण श्वित्रकुष्ठानि पीतस्तक्रेण पायुजान् ॥ ६५ ॥

तैलेन लीढश्चित्रको मासेन दारुणान् वातान् जयति । मोमूत्रेण पीतः
श्वित्रकुष्ठानि हंति । तक्रेण पीतोऽर्शांसि जयेत् ।

अच्छातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।

ग्रीष्मे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥

संस्कृत्य तान्वष्टगुणे सलिलेऽष्टौ विपाचयेत् ।

अष्टांशशिष्टं तत्काथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥

वर्द्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशत्स्तानि ऋसायेद्द्विद्वत्ततः ।
 सहस्रमुपयुंजीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यंत्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
 तद्वन्निगुणितं कालं प्रयोगांतेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभते पूर्वा बन्हेर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठार्शो मेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

भलातकानि सुनिष्पन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेमं-
 ते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे जले काथयेत् । तत्का-
 थमष्टांशशेषं क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैकं भला-
 तकं वर्द्धयेदधिकीकृत्य काथयेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् सप्तरात्रत्रया-
 त्परतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशत् यावद्वर्द्धयेत् । अनंतरं तान्यरुष्क-
 राणि वृद्धिवत्प्रासयेत् । इत्येवं सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुंजीत ।
 यंत्रितात्मा पुरुषो घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः । तथैव च भलातकप्रयोगात्
 एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् । एवं कृतभलातक-
 प्रयोगोऽपूर्वा अभिलषिता दयिता आशिषो लभते । तथा बन्धिपाटवं विशेष-
 षेण प्रमेहादिवर्जितः स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं जल्लातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिखाते कुंजे प्रतिष्ठितं कृष्णमृच्छितम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समंतात्पचेत्ततो गोमयाम्बिना मृदुना ।
 तत्स्वरसो यश्च्यवते गृह्णीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियान्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान्स तानेव ॥ ७४ ॥

पिष्टं शालिचूर्णं स्वेयतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं भांडं तदरुजैर्द्विर्भला-

तकैस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सत् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्ण-
मृत्तिकया लिप्तमनंतरं गोमयाभिना मृदुना परिवारितं पचेत् । तत्स्वरसो
यस्तत्र धरानिखाते कुम्भे पतेत् । तमन्यस्मिन्नहनि गृण्हीयात् । अमुं पू-
र्वोक्तं स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यन्त्रितात्मा सन्नुपैयु-
ज्य तानेव पूर्वोक्तान् गुणान् प्राप्नोति । आर्यास्तिस्रः । मध्यमा च मुख-
चपला ।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि भ्रष्टातकान्याढकसम्मितानि ।
घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥
जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे पादशेषधृतगालितशीते ।
तद्गुप्तं पुनरपि श्रपयेत् क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥
सर्पिः पक्वं तेन तुल्यप्रमाणं युञ्ज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।
एकीभूतं तत्त्वजक्षोभणेन स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्
अनु पिबति यथेष्टं वारिदुग्धं रसं वा ।
स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः
कनकनिचयगौरः सोऽश्नुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

सुनिष्पन्नानि भ्रष्टातकानि पाकेन परिच्युतान्याढकसंख्यानि इष्टिकाचू-
र्णकणैर्घृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य मारुतेन संशोष्य नत्वातपे ततो जर्जराणि
जलद्रोणे विपचेत् । पादशेषधृतगालितं शीतं च तं रसं पुनरपि क्षीर-
द्रोणे सहितं पचेत् । तस्मिन् पादशेषस्थे तुल्यप्रमाणं सर्पिः पक्वं शर्करा-
चूर्णेन युतं यथेच्छं मरुत्यादिवशाद्युज्जीत । तच्च खजलोदनेनैकीभूतं
धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम् । इन्द्रवज्रास्वागताशालिन्यो वृत्तानि ।
तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाण्डे प्राशं लेहं भक्षयन् पश्चाद्यथेष्टं जलं क्षीर-
मांसरसं वा पिबति स स्मृत्यादियुतः सुवर्णैर्षगौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति ।
मालिनी ।

द्रोणंभसो व्रणकृतां त्रिशताद्विपक्वात्
 काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।
 तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मताक्ष्यैः
 सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिबर्हणाय ॥ ७९ ॥

जलद्रोणे व्रणकृतां भल्लातकानां शतत्रयाद्विपक्वात् काथस्याढकेऽवशि-
 ष्टे तिलतैलाढकं तिक्तादिभिः पालिकैः कल्कितैः पक्वं निःशेषं कुष्ठनिषूदना-
 य परं श्रेष्ठे । वसंततिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा
 गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
 तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा
 वपुष्करमरुष्करं परममेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

आमलकत्वगादिभिः सह प्रत्येकं भल्लातकमुपयुक्तं प्रशस्तशरीरकरण-
 कारणं । तथा परमतिशयेन मेध्यमायुःप्रदं च स्यात् । पृथ्वीवृत्तं ।

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
 भवंत्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

भल्लातकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि
 प्रयुक्तान्यमृतकल्पानि भवन्ति ।

कफजो न स रोगोस्ति न विबन्धोस्ति कश्चन ।
 यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

श्लेष्मोत्थो रोगः स नास्ति । विबन्धश्च स कश्चिदपि न विद्यते । यं
 रोगं विबन्धं वा भल्लातकं पटुतरदहनकरं न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।
 कुलत्थदधिसूक्तानि तैलाम्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

वातातपविधावपि भलातकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमार्णवतीरजाः ।

वीचीतरंगविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपक्वान्यंबुदागमे ।

मज्जा फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां काथयेद्वा कुसुंभवत् ।

तत्तैलं संसृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।

स्निग्धस्विन्नो तृटतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तांतरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।

मंत्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

मज्जासार महावीर्यं सर्वान् धातून् विशोषय ।

शंखचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यांत्यसकृत्ततः ।

सायमस्त्रेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥

पंचाहानि पिबेत्तैलमित्थं वर्ज्यानि वर्जयेत् ।

पक्षं मुद्गरसाम्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

तुवरसंज्ञावृक्षास्तुवरकाः पश्चिमसमुद्रतटोद्धूता वीचीत्यादिना विशेषेण न तोयनिधिनिकटतरत्वं प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो बलदागमे सुपक्वानि फलानि गृह्णीयात् । फलेभ्योऽपि मज्जा गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा च तिलवद् द्रोण्यां पीडयेत् । कुसुंभवद्वा काथयेत् । तच्च तैलं सिद्धं पुनः पचेत्तोयक्षयं यावत् पक्वं चावतार्य करीषे मासाद्धं निधापयेत् । यंत्र-पीडितं तु प्रकृत्यैव निस्तोयं तैलं तदकथितमेव निधापयेत् । ततः पक्षाद-नंतरं तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्विन्नो तृटतदोषो मंत्रेणानेन मज्जसारेत्यादिना पवि-त्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनांतरितोऽहर्मुखे कर्षं पिबेत् । तेन

तैलेनास्य पुंस ऊर्ध्वमधश्च पुनः पुनर्दोषा याति । अनंतरमपराण्डेऽक्लेह-
लवणां यवागूं शिशिरां पिबेत् । इत्यमनेन प्रकारेण परिहार्यान् परिहरन्
पंच दिवसानि तैलं पिबेत् । पक्षं मुद्गरसान्नभोजनः सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।

निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयंत्रितः ॥ ९२ ॥

तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।

अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥ ९३ ॥

तदेव तैलं खदिरकाथेन त्रिगुणेन सम्यक्पक्षं पूर्ववत् करीषे पक्षं निहितं
मासं सुयंत्रितः पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजनं पूर्वोक्तं मुद्गर-
सान्नं विदध्यात् । एतेन प्रयोगेण शीघ्रं कुष्ठवंतं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्विना ।

पक्षं मांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

तदेव तुवरास्थितैलं खदिरमंतरेण घृतमधुयुतं पक्षं पीतं सन्मांसरसाहारं
नरं द्विशतायुषं विधत्ते ।

तदेव नस्ये पंचाशद्विवसानुपयोजितम् ।

वपुष्मंतं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥

तदेव तैलं नस्ये पंचाशद्वासरान् सेवितं वरशरीरं श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं
करोति ।

पंचाष्टौ सप्तदश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

पंचपिप्पलीरथवा सप्ताष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिभ्यां रसायनगुणम-
भिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिस्त्रस्तु पूर्वाण्डे भुक्ताग्रे भोजनस्य च ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतमर्जिताः ॥ ९७ ॥

प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

पलाशक्षारभाविताः पिप्पल्यः सर्पिषा भर्जिता माक्षिकान्वितास्तिस्रः पूर्वो-
ण्डे तिस्रो भुक्ता तिस्रो भोजनस्याग्रे प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दश पैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥

वर्द्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।

जीर्णैषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।

पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः सूता मध्यबलैर्नरैः ॥ १०० ॥

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

दश दिनानि दश पैप्पलिकं दिनक्रमवृद्ध्या क्षीरेण सह भोजयेत् ।
वर्द्धमाना दश पिप्पलीः प्रयोजयेदित्यर्थः । तथैव दशपैप्पलिकं द्विनं पयसा
सहापनयेत् । परिणतभेषजश्च षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयमेवं प्र-
कारः सहस्रपिप्पलीनां प्रयोगो रसायनं स्यात् । ताः पिप्पल्यः पिष्टाः
सत्यो बलवद्भिर्नरैः पातव्याः । मध्यबलैर्नरैः कथिताः पेयाः । तद्वच्चेति ।
अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् ॥ १०१ ॥

यक्ष्मामेहग्रहण्यर्शः पांडुत्वविषमज्वरान् ।

घ्नन्ति शोफं वमिं हिष्मां छीहानं वातशोणितम् ॥ १०२ ॥

एभिः पूर्वोक्तैः प्रयोगैः पिप्पल्य उपयुक्ताः कासादींश्छोफादींश्च
जयन्ति ।

बिल्वार्द्धमात्रेण च पिप्पलीनां पात्रं प्रलिपेदयसो निशायाम् ।

प्रातः पिबेत्तत्सलिलांजलिभ्यां वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

पिप्पलीकर्षद्वयमात्रेण निशायां लोहपात्रं लिपेत् । तच्च जलांजलियुगेन

प्रातः पिबेत्संवत्सरं स्वेच्छाभोजनपानक्रियः । एतच्च रसायनं पूर्वगुणं ।
इंद्रवज्रा वृत्तम् ।

शुंठीविडंगत्रिफलागुडूचीयष्टीहरिद्रातिबलाबलाश्च ।

मुस्तासुराव्हागुरुचित्रकाश्च सौगंधिकं पंकजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनबालपत्रसारास्तथा पिप्पलिवत्प्रयोज्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवेत्समाः शतं व्याधिजराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

शुंठ्यादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तानुपयुज्य वर्षशतं रोगजरा-
रहितो जीवति ।

क्षीरांजलिभ्यां च रसायनानि युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वति पूर्वोक्तगुणप्रकर्षमायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

अमूनि पूर्वोक्तानि रसायनानि लेपनानि क्षीरांजलिभ्यां दुग्धपलाष्ट-
केनोपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायुःप्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधाति ।
आयंते इंद्रवज्राख्ये । मध्यमं तूपजातिः ।

असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतशिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेतां ।

शरदमवलिहानः पारिणामान् विकारां-

स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

असनादिक्वाथे भावितां बाकुचीं माक्षिकादिभिर्युक्तां वर्षमवलिहन् पारि-
णामान्वयःपरिणतजान् विकारान् जयति । तथा हितमितभोजन आहारजा-
न् विकारास्त्यजति । मालिनी ।

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्तिर्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां ससोमराजीं वपुषाऽतिरोते ॥ १०८ ॥

दारुणेन कुष्ठेन व्याप्तदेहो यः शशांकलेखां कृष्णतिलयुतां नियमेन
वत्सरं भक्षयेत् स चंद्रकातिः शरीरेण जायते । उपजातिः ।

ये सोमराज्या वितुषीकृतायाश्चूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति तक्रं तदेवानुपिबन्ति चाति ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः कुथ्यमानांगास्ते जातांगुलिनासिकाः ।

भाति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

ये पुरुषा वितुषीकृताया इंदुराज्याश्चूर्णैरुक्ताक्षीरात्सुजातात्सारं नव-
नीताख्यमुद्धृत्य माक्षिकेण सह लिहन्ति । पश्चात् तदेव तक्रं च ये पिबन्ति
ते कुष्ठवंतः शीर्यमाणशरीराः समुद्रूतांगुलिघ्राणाः शोभन्ते । तरव इव
भूयः संजातप्रत्यग्रपल्लवाः । इंद्रवज्रा ।

शीतवातहिमदग्धतनूनां स्तब्धभुम्रकुटिलव्यथितास्थनाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥ १११ ॥

अथ लशुनादिकल्पमाचष्टे ।

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ ११२ ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसंभूतेर्ग्रामिणीः स रसायनम् ॥ ११३ ॥

स्वर्भानोरमृतपहारणापराधेन कंठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य बिंदवो धरित्र्यां
पतितास्ते लशुनत्वं प्राप्ताः । यतोऽस्माद्धेतोर्दैत्यदेहोत्थं लशुनमतो द्विजा न
भक्षयन्ति साक्षाद्वामृतसंभूतत्वाद्धेतोरसौ रसनो रसायनं ग्रामिणीः श्रेष्ठः ।

शीलयेच्छशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।

घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११४ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११५ ॥

शीते हेमंतशिशिरयोर्लशुनं शीलयेत् । कफाधिको वसन्तेऽपि शीलयेत् ।
वातोत्तरो वर्षास्वपि शीलयेत् । सर्वदैव वा वातार्तो ग्रीष्मर्तुचर्याचरणेन

शीलयेत् । कीदृशः सन् । लिग्धा शुद्धा च तनुर्यस्य स एवं तथा शीतलैर्म-
धुरैश्चोपस्कृतः संस्कृत आशयो यस्य स एवं । तथा तस्य लघुनस्य शेखर-
कर्षपूराभ्यां मंडिता अनुचराः सेवका अंगणे यस्य स तथा ।

तस्य कंदान् वसंतांते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपतीतत्वचो रात्रौ तीमयेन्मदिरादिभिः ॥ ११६ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितांतवपीडितम् ।

मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११७ ॥

मद्यस्यान्यस्य तैलस्य मस्तुनः कांजिकस्य वा ।

तत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११८ ॥

तैलसार्पिर्वसामज्जक्षीरमांसरसैः पृथक् ।

क्वाथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११९ ॥

पिबेद्रं दूषमात्रं प्राक् कंठनाडीविशुद्धये ।

तस्य लघुनस्य कंदान् वसंतऋतुजास्तथा हिमवदेशजाश्छकदेश-
जान् वा उद्धृतत्वचो रात्रौ मदिराबीजपूररसादिभिस्वीमयेत् क्लेदयेत् ।
तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन युतम्
मद्यादेर्वा त्रिभागेन युतमथवा तस्मिन्नेव काले मुरादिभिर्गुतं मात्रया देश-
कालातुरायमेक्षिण्या आलोच्य निरूप्य तैलादि वा पृथग्युक्तं यदि वा
क्वाथेन यथाव्याधिवशाद्युक्तं केवलमेव वा रसं प्राक् पूर्वं गंदूषमात्रं पिबे-
द्रलनाडीविशोधनाय ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १२० ॥

शीतांबुसेकः सहसा वमिमूर्छाययोर्मुखे ।

वेदनायां सत्यां सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् । तथा वमौ मूर्छाये च सहसा
ह्यटित्येव शीतलजलसेको मुखे शस्यते ।

शेषं पिबेत् क्लृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२१ ॥

शेषं रसं क्वातिरपगम ओजसि स्थैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनः ।

धारयेत्सांबुकणिका मुक्ताः कर्पूरमालिकाः ॥ १२२ ॥

विदाहोपशातयेऽतिशीतानुलेपनः स्यात् । तथा मुक्तामालिकाः कर्पूर-
मालिकाश्च सजलकणा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्धं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्ञः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२३ ॥

अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडवः । केवलस्य तु रसस्य कुडवार्द्धं
परं मात्रा । तन्मज्ञः पिष्टस्य पलं परा मात्रा । सभक्तं प्राक् चाहारात्त-
च्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शंखकुंदेदुपांडुरम् ।

भुंजीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२४ ॥

पुराणशालिभक्तं परिणते शंखादिवत् सितं यूषादिभिः सात्म्यादिवशाद्
भुंजीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृट्प्रबंधे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्त्वारनालं फलांबुपरिसिथिकाम् ॥ १२५ ॥

तत्र च तृषि जातायां केवलं मद्यं जलयुतं पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धा-
न्याम्लादीनि पिबेत् । परिसिथिकासदृक् विशेषः । किट्टिरिति क्वचित्पसिद्धा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।

स्थितं दशाहादश्रीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२६ ॥

अथवा तस्य लघुनस्य कल्कं तुल्यघृतं खजेनालोडितं घृतभाडे स्थितं
दशाहादूर्ध्वं भुंजीत । तथैव वसया सह स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुंजीत ।

विकंचुकप्राज्यरसोनगर्भान् सशूल्यमांसान् विविधोपदंशान् ।

विमर्दकान्वा घृतशुक्तयुक्तान् प्रकाममद्याल्लघु तुत्थमश्नन् ॥ १२७ ॥

विकंचुको विगतत्वग् यः प्राज्यः प्रभूतो लघुनः स गर्भो येषां तास्त-

थाविधास्तथा सहशून्यमासेन सशून्यमासास्तथा नानाविधरुचकानीदृशा-
न्वा विमर्दकान् घृतसुक्तकान्वितान् यथेच्छं खादेल्लघु तथा तुल्यमल्पं
भुञ्जानः । उपैद्रवजावृत्तं ।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ १२८ ॥

वाते लशुनात्परमन्यद् द्रव्यं न विद्यते । किंभूते पित्तरक्तविहीनसक-
लावरणावृते । शुद्धे केवले पवनेऽपरं द्रव्यं न विद्यते ।

प्रियांबुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।

अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदेद् ध्रुवम् ॥ १२९ ॥

लशुनं प्रियं जलादेर्नरस्य मांसादिद्वेषिणस्तथाऽजीर्णमतितिक्षोर्निश्चयेन
व्यापत्तये स्यात् ।

पित्तकोपभयादंते युंज्यान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानेवं परिपूर्णान्समश्नुते ॥ १३० ॥

लशुनप्रयोगाति च पित्तकोपभयान्मृद्वतीक्ष्णं च विरेचनं कारयेत् ।
एवमनेन प्रकारेण युक्ते रसोने रसायनगुणान् परिपूर्णान् प्राप्नोति ।
अभुना शिलाजतुकल्पं ब्रूते ।

ग्रीष्मेऽर्केतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वर्मति यत् ।

हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३१ ॥

ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितप्ता जतुतुल्यं यद्वर्मति क्षरति । सुवर्णादयश्च ते
षड्धातवश्च तेषां रसं तच्छिलाजतु गद्यते ।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः ।

छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

सर्वं षड्धातुजमपि गिरिजं तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं
छेदनं च विशेषेण । तत्र मध्ये लौहं शिलाजं प्रशस्यते ।

गोमूत्रगंधि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्तम् ।

स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥ १३३ ॥

गोमूत्रगंध्यादिगुणं शिलाजतु वरं स्यात् ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं समनुस्मरन् भावयेदयःपात्रे ।

प्राक् केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३४ ॥

व्याधिश्च व्याधितश्च तयोः सात्म्यमुपशयं समनुस्मरंल्लोहपात्रे गिरिजं
भावयेत् । कथमित्याह । पूर्वं केवलजलेन धौतं ततः शुष्कं सत् काथै-
र्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःकाथ्यं भावनौषधं तोये ।

तन्निर्यूहेऽष्टांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३५ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

स्वैः स्वैरेवं काथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ १३६ ॥

समं गिरिजं यस्मिन् भावनौषधे तदेवमष्टगुणे बले निःकाथ्यम् । तत्का-
थोष्टांशशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं
पुनरसे क्षिपेत् । एवं स्वैः स्वैः काथैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्व-
त्सः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

त्र्यहं युंजीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३७ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।

योगयोग्यं ततस्तस्य कालापेक्षं प्रयोजयेत् ॥ १३८ ॥

शिलाजमेवं देहस्य अवत्यत्युपकारकम् ।

गुणान्समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३९ ॥

अथ गिरिजमेवं भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च नरस्य तिक्तकसाधि
घृतं दिवसत्रयमुपयुंजीत । ननु यदि स्निग्धशुद्ध एवासौ तत्किमिति

पुनः सर्पिर्युज्यते । ब्रूमः । कृतघृतस्य शिलाजतुविधानं सुतरां शस्तं । तथा चोक्तं । यथा हि कवचीशस्त्रं परेभ्यः सहतेऽधिकं । तथाऽस्त्रेहाधिके गात्रे सेव्यमानं शिलाजत्वित्यादि । तथा एकैकेन वक्ष्यमाणेन सह शैलजं त्र्यह-
मुपयुज्यात् । त्रिफलायाः काथेन त्र्यहं पटोल्याश्च काथेन त्र्यहं मधुयष्ट्या-
श्च काथेन त्रिदिवसमनंतरं योग्यं योगं कालादीनपेक्ष्य प्रयोजयेत् । एवम-
नेन विधिना गिरिजं युक्तं शरीरस्योपकारकतरं स्यात् । सकलान् गुणान्
विधत्ते । अकस्मादेव च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्ततः ॥ १४० ॥

एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति काले योगः । कर्षमर्द्ध पलं
पलमिति मात्रायोगः । इति द्वयेप्यत्र यथाक्रमं हीनमध्योत्तमत्वम् । एकश्च
त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति समासः । मुनिनाप्युक्तम् । प्रयोगः सप्त-
सप्ताहस्त्रय एकश्च कालतः । निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य वरो मध्योवरस्तथा ।
पलमर्द्धपलं कर्षं मात्रा तस्य त्रिधा मतेति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजावहयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४१ ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्थां काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् ॥ १४२ ॥

संस्कृतं पवनादिहरैर्द्रव्यैर्भाषितं संस्कृते देहे स्नेहनशोधनैः कृतसं-
स्कारे शरीरे शिलाजतु प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समुदितैर्व्यस्तैर्वा युक्तं दुग्धेना-
लोडितं क्षिप्रमेव रसायनफलं विदध्यात् । कुलत्थादीनि कृततत्प्रयोगः सदै-
व जह्यात् । खारणादे काकमाचीकपोतौ न वर्जितौ । तद्वचनं हि । शुष्का-
मिषं विरूढं पिष्टं शुक्तं विदाहि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्थान् विशेष-
तो वर्जयेच्चात्रेत्यादि । मुनिनापि नैतौ वर्जितौ । तथा च तदग्र्यः । शिला-
जतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरूणि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थाश्च सदा
त्यजेदिति । विदाह्यादिवर्जनं रसायनकालाद् द्विगुणं कालं विधेयं । कुलत्था-

श्च यावज्जीवमित्येके । अन्ये तु वदन्ति सदाशब्देन संवत्सर उच्यते ।
यतो य एते षड् ऋतव एव । एतावानेव कालो न षड्ऋतुव्यतिरिक्तोऽ-
न्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति
कुलत्थानामधिकः परिहार इष्यते । ब्रूमः । पाषाणभेदे कुलत्थानामधिक-
तरस्वभावत्वात् । तथा हि । संतप्तकुलत्थजलेनाप्लुतानां पाषाणानां पाषाणहं-
तृभिः सुखेनैव विदारणं दृष्टं शिलाजतु च गिरिजमित्युक्तं । अतः शिला-
जतुप्रयोगात् तन्मयमेव शरीरं संपद्यते तेन तस्य कुलत्थाबाधविधायिनः ।
इति परिहारस्तेषामधिकः कृतः ।

न सोस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मजं यं न जयेत्प्रसह्य ।
तत्कालयोगैर्विधिवत्प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां दधाति ॥३१॥

अत्र भूलोकग्रहणं सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा कश्चिदेव देशो
गृह्यते नत्वशेषो भूलोकः । रूपग्रहणेन साध्यः सविकल्पोऽपि गृह्यते । तेन
कृच्छ्रसाध्योऽपि मद्यादिभेदेन भिन्न इह गृह्यते । रूपपदमंतरेण तु सुखसाध्य
एव केवलो गृह्येत । शमयति ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोतीति
गमयति । तदयं भावः । कुष्ठघ्नानि मूत्रकृच्छ्राणि वा यथौषधानि तेषां
शमयति । ततः क्षिप्रतरं निश्चितं च रोगजयं करोति गिरिजमिति । न स
रोगो साध्यरूपो विद्यते यं शिलाजतु प्रसह्य न जयेत् । गिरिजं कालयोगे-
न च विधिना प्रयुक्तं नीरुजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जां च करोति । उप-
जातिः । अतएव संग्रहे जगाद । ज्वरी ज्वरघ्नानुदपर्पटादिकाथेन रक्ती म-
भुयष्टिकायाः । शोषी रसैः क्रव्यभुगामिषोत्थैर्मायूरमासैः पयसा च काश्चै ।
मध्वंनुनामेदसि संप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धिसत्त्वः । पांडौ सशोफे जठरे
सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन । अश्मवीरतराथेन कुष्ठं खदिरवारिणा ।
विषं विषघ्नैरगदैर्हृत्येवं तद्यथामयम् । शैलजत्रिकटुक्षौद्रक्षौद्रधातून् निषे-
वते । क्षीरोदनांशी यो जीर्णे यक्ष्मणा न स बाध्यते । सुभावितां सारजलै-
स्तुलां पीत्वा शिलोद्रवात् । सारांबुनैव भुंजानः शालीन् जांगलजै रसैः ।
अपोह्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरम् । वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
अमरमंदिरमंदरसंभवात्पलशतं गिरिजादुपयोन्नय । यदि जरामयदुःखवि-

वर्जिता सुचिरमिच्छसि जीवितसंततिम् । दशगुणमुपयुक्ते यः शतं शैलजा-
 ताल्लघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनीयान् । सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्य-
 वृन्दैर्विविधमति स गदीषान्नेक्षते चायुषोऽतमिति । शिवगुटिका चात्रैवोक्ता ।
 यथा । शिलाव्हात् षोडशपलं त्रिस्त्रिरेकत्र भावयेत् । वराया दशमूलस्य
 गुडूच्याः कर्कटस्य च । बलाया मधुयष्टशाश्च रसे गव्ये च वारिणि । क्षीरे
 सकृत् क्रमेणैवं सप्तकृत्वस्तथा पुनः । काकोलियुग्मघनपुष्करवन्हिरालामे-
 दायुर्गर्धचविकागजपिप्पलीनाम् । पाठाद्विजीरकनिकुम्भविदारियुग्मवीराव-
 रीमधुफलाशुमतीद्वयानां । पलिकानामबुद्रोणे सिद्धानां पादशेषिते काथे ।
 भावितमित्थं गिरिजं द्विपलैश्चूर्णीकृतैर्युज्यात् । कर्कटशृङ्गीधात्रीव्योषैस्ताली-
 सपत्रकुडवेन । चूर्णपलेन विदार्यास्तवक्षीर्याः कर्षयुग्मेन । कुडवेन चतुर्जातै-
 स्तैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च । द्विपलाभिर्द्विगुणाभिः कुर्याद्गुलिकास्ततोक्षसमाः ।
 ताः शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्थाप्याः । तासामेकां खादेत्
 प्रतिदिनमनुपानमत्रेष्टम् । क्षीररसदाडिमांभो मर्दिकमुरासवाद्यन्यतमम् ।
 जीर्णेऽन्नं लघु भोज्यं यूषपयःपिशितनिर्गृहैः । सप्ताहमात्रमेवं सर्वाङ्गीनः क्रमा-
 द्भवेत्परतः । भक्तस्यति माग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा । निरपाया भूरिफ-
 ला परिहारसुखोपयोजिता जयति । प्रबलमपि वातशोणितमूरस्तंभं ज्वरं
 दीर्घम् । भगमूत्रशुक्रदोषह्रीहयकृद्रक्तपाण्डुदृष्ट्रोगान् । वर्ध्वविमगुल्मपीनसहि-
 ध्माकासारुचिश्चासान् । विद्रधिमुदरं कुष्ठं श्वित्रं शाठ्यं क्षयं मदं मूर्छाम् ।
 उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदास्तास्तान् । आनाहमतीसारं हलीमकं काम-
 लाग्रहणीरोगान् । ग्रंथ्यर्बुदान् सपिडकान् भगंदरं गंडमालां च । अतिकार्श्य-
 मतिस्थौल्यं स्वेदमपि श्लीपदं गुदे कीलान् । दंष्ट्राविषं समूलं गरमयोगान्सुषो-
 रांश्च । अभिचारमरातिष्ठतं दुःस्वप्नं भौतिकीं तथा बाधाम् । पाप्मालक्ष्मीं
 चेयं गुटिका शमयेच्छिवा नाम । वृष्याऽऽयुष्या धन्या कांतियशःश्रीविबोधनी
 मेध्या । कुस्ते नृपवल्लभतां जयति विवादे च वक्रस्था । जितखलतिवलीप-
 लितं जीवयति सुखं शतद्वयं शरदाम् । वर्षद्वयप्रयोगाद्द्व्यशतचतुष्टयं
 जीवेत् । खारणादे तूक्तम् । कनकाद्रवतात्ताम्बादयः सीसात्तथा त्रपुणः । गिरि-
 विवरानिःसृतं तन्काथक्लिग्धातिमृदुमृत्स्नम् । जत्वाभं च शिलाजतुर्विद्यादेतज्ज-

डात्मकं गिरिजम् । संरक्तपीतवर्णं सतिक्तमधुरं रसे कटुविपाकि । शीतं कनक-
शिलाजतु विशेषतः श्लेष्मपित्तघ्नम् । श्वेतं च तिक्तमधुरं पाचनवल्लेखनं शीतम् ।
किंचिल्लवणं विद्याद्विशेषतो वातपित्तघ्नम् । शितिकंठतुल्यवर्णं तीक्ष्णोष्णं ले-
खनं विपाककटुम् । किंचिल्लवणं ताम्रात्मकं स्मृतं कफवृद्धिदोषेण । गुग्गुलु-
काभं स्निग्धं तिक्तं लवणं सरं विशदतीक्ष्णम् । कटुपाकिनातिशीतं त्रिमलघ्नं
त्वायसं श्रेष्ठम् । स्वाकरसमानवर्णं सीसत्रपुसंभवे शिलाजतुनी । अन्यातर-
कर्मगुणे कृष्णायसजाच्छिलाजतुनः । गोमूत्रगंधमसितं गुग्गुलुकाभं विशर्करं
मृत्स्नम् । स्निग्धमनम्लकषायं शिलोद्भवं सर्वकर्मण्यम् । इत्यत्र गुरुमृदुगुणौ
नोक्तौ । तथोक्तम् । सखेहलवणभावाद्वातघ्नं पित्तनुत्सरत्वात्तत् । रसपाकयोः क-
टुत्वात्तैक्ष्ण्याच्च श्लेष्ममेदोघ्नम् । कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनभेरेद्दीपनाभ्याम् । पचति ।
तिक्तत्वाद्द्रक्तघ्नं कटुतैक्ष्ण्यौष्ण्यात्कुमिघ्नं वा । शोभनभावाद्वृष्यं स्निग्धत्वात्पौष्टिकं
च बल्यं च । आयुष्यं च विषघ्नं मंगल्यममृतान्वयत्वाच्च । शोधनभावात्स्रो-
तो धात्विद्रियबुद्धिशोधनं वर्ण्यम् । पुत्र्यं च वृष्यभावान्मेध्यं योनिस्वभावाच्चे-
त्यादि । तथा । भावितमन्यैर्द्रव्यैर्वीर्योत्कर्षाद्विशेषकर्मण्यम् । तत्स्यात्तस्माद्भावाच्च
वातादिहरौषधकषायैः । रास्नादशमूलबलापुनर्भवैरंडशुंठिमधुकानाम् । काथेन
भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् । द्राक्षाभीरुपटोलीत्रायंतिगुडचिञ्जीवनीयानाम् ।
काथेन भावितं तद्विशेषतः पित्तरोगघ्नम् । त्रिफलावचाविडंगकरंजघनमुख्यपंच-
मूलानाम् । सहपंचकोलकाकाथे न कफामये भाव्यम् । लघुपंचमूलशुंठीद्राक्षा-
काश्मर्यवाजिगंधानां । सगुडचौरसबलानां रसेन पित्तानिलगदेषु । घन-
कुष्ठवचात्रिफलासुरदारुविडंगपंचकोलानाम् । रजनीमरिचातिविषायुक्तानां
वातकफजेषु । पाठापटोलनिंबत्रिफलाघनकुष्ठसप्तपर्णानाम् । त्रायंत्यमृताति-
विषासहितानां पित्तकफजेषु । त्रिमलेषु यथा दोषं योगानेतान् विकल्प्य
भाव्यं स्यात् । केवलजलधौतं शुष्कं काथैस्ततो भाव्यं । गिरिजं चतुर्गुणजलं
काथं स्याद्वावनौषधं तत्र । चतुर्थशेषे काथे पादांशे पूतोष्णे मत्तिपेद्रिरि-
जमिति । अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य काथेन मुक्तरसता न तथा स्यादिति
वाग्भट्टोक्तमेवाष्टगुणजलकाथेन कार्यमिति मन्यामहे । तथोक्तम् । सालिल-
विशुद्धाद्रिरिजात् पिबेदरोगः फलत्रिकरसेन । मात्रा क्रमाभिवृद्धा ग्रहं

कषायेण मधुकस्येति । रोगान्वितेषु गिरिजं जलशुद्धं भावितं कषायैश्च ।
 दोषव्याधिव्रलानुरकालापेक्षी मयुंजीत । जीर्णौषधः सुखोदकपरिषिक्तो
 मांसरसपयोयूषैः रक्तादिषष्टिकोदनमनवमरोगोगदी चाद्यात् । व्याध्या-
 तुरदोषबलं दृष्ट्वा तस्य त्रिधा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्रं मासो
 मध्यस्त्रिसप्तरात्रमवरः । पानावगाहयोः स्याद्विव्यं शैलोद्भवं कौपम् ।
 मुनिस्त्वस्य चतुर्धातुब्रह्ममेव संगिरते । तथा च तद्ग्रंथः । अनम्लं च
 कषायं च कटु पाके शिलाबतु । अत्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य
 संभवः । हेन्मः सरजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपीति । संग्रहे च गुग्गु-
 लुकल्पोऽभिहितः । यथा । दानवैर्द्रविजितान् पुरासुरान् भृष्टकातिभृतिशौर्य-
 तेजसः । वीक्ष्य विष्णुमृतं किलासृजद्गुलुं बलवपुर्जयमदं । अद्याप्यतः सुरग-
 णाः किल भूपमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिर्मेदुदर्पीन् । निर्दह्य मानवपुषो-
 ऽपि शिखां पिबन्तो गंधेन यस्य मुदिता दधति प्रसादं । सयोगवाही स शिवः
 स शर्वः सर्वर्तुसेव्यः सुखशीलनीयः । हंता जरापाप्ममयामलानां कर्त्ताधि-
 मेधास्मृतिपाठवानां । गन्धोत्कटः सदाहे लिग्धद्रवपिच्छिलो विगतशल्यः ।
 महिषाख्यः पुष्परागस्फटिकासितनीरुजच्छायः । यः पद्मरागरागेभ्यः
 कनकच्छदपाटलो यो वा । जयर्तद्रनीलममलं भ्रमोप्यतिकातिमत्त्वेन ।
 ज्येष्ठः प्रयोगोऽस्य तुलापलान्नैवाधिकं पिबेत् । आत्रेयमुनिगीतश्च मंत्रोऽयं
 सर्वकर्मकृत् । भगवान् पुंडरीकाक्षो देवाश्च सपुरंदराः । आज्ञापयन्ति
 सम्यक्त्वां प्रभावं चादिशन्ति ते । जरामरणदुःखेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिताः
 सुराः । उपशोक्तुस्तथैवास्य भव त्वं हि महाबल इति । पंचमूलस्य महतः
 काथेन हितभोजिना । गुग्गुलुः शीलितो हंति सर्वान् वातकृन्नामयान् ।
 लघीयसोऽपि तद्वच्च सुखोष्णेन जलेन वा । मस्तूधान्याम्लमधैर्वा वचदि-
 सलिलेन वा । वरणादेस्तु बाधीर्यं दंतकर्णशिरोरुजः । स्वरभेदोदरश्चासव-
 र्ध्मांतर्गुल्मविद्रधीन् । वातपित्तास्त्ररोगेषु बृंहणार्थिनि चेष्यते । काथेन वा-
 जिगंधाया जीवनीयगणस्य वा । काथेनोत्पलमृद्धीकारक्तचंदनजन्मना ।
 वातपित्तं निहंत्येष्ट पद्मकादिगुणस्य वा । चत्र्यकुशविडंगानां यवान्वा नाग-
 रस्य वा । प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलुः कफघातजित् । श्रूषणामिषनवेह-

वराभिर्भक्षयन्समधृतं महिषाक्षं । आशु हन्ति कफमारुतमेदोदोषजान् ब-
लवतोऽपि विकारान् । पटोलनिंबत्रिफलागुडूचीगायत्रिरात्रिद्वयबीजकानां ।
क्वाथैः पृथक्पथ्यपरस्य हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् । विशेषाच्छो-
फवीसर्पदुष्टव्रणभगंदरान् । शुक्रार्तिवमनोदोषप्रमेहश्चित्रपांडुताः । पटोलारि-
ष्टनिर्घूहपिष्टशुल्यरसांजनः । गलरोगापचीव्यंगग्रंथिस्थौल्यकृमिप्रणुत् ।
शिलाजतुसमः पीतः पयसा वातशोणितम् । निवर्तयत्यतिबलं क्षीरमांसघृता-
शिनः । रसेन पयसा मूत्रैर्वीतपित्तकफापहः । ब्राह्मीमंडूकशंखानां पृथङ्
मेधादिहृद्रसैः । मागधिकाभिर्विडंगकलिंगैर्बिल्वधृतैः स वचापलषट्कैः ।
गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः । पिबेत्पलशतं योऽस्य
विधिना नियतो यतिः । नाकालमृत्युर्न व्याधिर्न तस्य जरसो भयं । कल्पयेदो-
षधैः स्वैः स्वैर्व्याधिषु व्याधिनाशनैः । शिलाजतुविधानं च गुग्गुलोः सर्व-
मिष्यते । गुणनिधिरपि कुर्यान् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्रीब-
ताकाश्रयमेहान् । शमलशिथिलभावं देहरौक्ष्यं च तस्माद्रजनिचरनिषेवी
स्यान्न रोगीष्णमीषु ।

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्यमारुतिको विधिः ॥ १४४ ॥

क्षणिनां व्यापारकरणं प्रति स्वतंत्राणां तथा परिच्छदवतां सपरिवाराणां
कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हितः । अतोऽस्माद्येऽन्यथा परतंत्राः परिवाररहि-
तास्तेषां सूर्यमारुतिको विधिर्हितः ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रंशोऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥ १४५ ॥

अस्माच्च हेतोर्ये वातातपसहा योगास्ते विशेषेण वक्ष्यन्ते । यथा ये
न दुःखावहा भ्रंशोऽपि व्यापत्तावपि शरीरस्य न पीडाकृतः ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकरो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥ १४६ ॥

शिशिरजलादिकमेकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात्पीतं वयः स्थापयेत् । तेन शीताभो वा क्षीरं वा मधुमाक्षिकं वा सर्पिर्वा पीतमथवा शीताभःपयसी शीतजलक्षौद्रे शीतजलघृत इत्येवं यथासंभवं द्वे संयुक्ते प्राकूपीतेऽथवा त्रीणि संयुक्तानि पीतानि समस्तं वा चतुष्टयमित्येवमवतिष्ठते ।

गुडेन मधुना शुंक्वा कृष्णया लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥ १४७ ॥

गुडादिना प्रत्येकं द्वे द्वे हरीतक्यौ सर्वदा भक्षयन् समाः शतं सुखी जीवेत् ।

हरीतकीं सर्पिषि संप्रताप्य समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ १४८

घृते हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं पिबतो देहेऽति दृढं बलं स्थिरतरं भवेत् । यथा कृतज्ञे नरे सकृदेकवारं शोभनं कृतं चिरस्थायि भवेत् । उपेन्द्रवज्रा ।

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहतां नराणाम् ।

प्रणाशमायांति जराविकारा ग्रंथा विशाला इव दुर्गुहीताः ॥ १४९

आमलकस्वरसमाक्षिकशर्कराघृतानि नराणां हिताशनानां लिहतां जराविकाराः प्रणाशमायांति । यथा विशाला ग्रंथा दुःपठिताः प्रणाशं यांति ।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् ॥ १५० ॥

धात्र्यादिकमासेवमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टमप्यविप्रणष्टं भवति ।

लोहं रजो वेल्गभवं च सर्पिः क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

सामुद्रके बीजकसारकृप्ते लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥ १५१

लोहचूर्णादिकं सामुद्रके संपुटे बीजसारमये वर्षमात्रं स्थापितं लिहन्
बली बलसहितः कालकचो जीवति ।

विडंगभ्रष्टातकनागराणि येऽभ्रंति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरंगिणीं ते लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरंति॥१५२॥

विडंगादीनि ये पुरुषा मध्वाज्ययुतानि खादन्ति ते जरानदीं गदकल्लो-
लवतीं लावण्यवंतस्तरंति । निरामया जीवन्तीत्यर्थः । उपजातयः ।

खदिरासनयूषभावितायास्त्रिफलाया घृतमाक्षिकफ्लुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो यदि जीवंत्यरुजः किमत्र चित्रम्॥१५३

खदिरबीजसारयूषभावितां त्रिफलां घृतमधुयुतां नियमेन ये खादन्ति ते
निरामया निश्चयेन भवन्तीत्यत्र नास्ति संदेहः । औपच्छंदसिकम् ।

बीजकस्य रसमंगुलिहार्यं शर्करामधुघृतं त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरता स्वागतापि विनिवर्तत एव॥१५४

बीजसारस्य रसमंगुलिहार्यमतिखरं शर्करादिकं च शीलयन्नरो जराभावं
सुष्ठ्वागतमप्यपाकुरुते । स्वागताख्यं चेदं वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं
च स्वागतारनुभगैरुक्तातेति ।

पुनर्नवस्यार्द्धफलं नवस्य पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।

मासद्वयं तन्निगुणं समां वा जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात्॥१५५

पुनर्नवस्य प्रत्यग्रसस्य कर्षद्वयं पिष्टं मासार्द्धं मासद्वयं तत् त्रिगुणं ष-
ण्मासान् वर्षं वा देशपुरुषाद्यपेक्षया यः पयसा पिबेत् स पुरुषो जीर्णश-
रीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वावृहत्यंशुमतीत्रलानामुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचंदनानां वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम्॥१५६

मूर्वादीनां कल्पना पुनर्नवासदृशीं कथयन्ति ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं ये सर्पिरश्नंति सिताद्वितीयम् ।

तान् जिविताध्वानमभिप्रपन्नान्न विप्रलुपंति विकारचौराः ॥१९७

शतावरीकल्ककाथाभ्यां पक्वं घृतं शर्करासहितं ये खादंति तान् जीवि-
तमार्गमपि प्रपन्नान् विकारचौरा न छिदंति । जीविताध्वानमिति विकारचौरा
इति समासरूपकं । तस्य हि लक्षणं । उपसर्जनोऽमेयं कृत्वा समासमेतयो-
भयोः । यत्र प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तमिति ।

पीताश्वगंधापयसार्द्धमासं घृतेन तैलेन सुखांशुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथा सुदृष्टिः ॥१९८

अश्वगंधाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्यतमेन वा पीता कृशस्य वपुषः पुष्टिं
करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुंचं समश्नतां शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य अवत्यनल्पो दृढीभवंत्यामरणाच्च दंताः ॥१९९॥

अनुदिनं कृष्णतिलपलं शिशिरजलानुपानं भक्षयतां शरीरस्य पुष्टि-
र्भवती स्यात् । मरणावधयश्च द्विजा दृढाः स्युः ।

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां लिहन्सर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शांतविकारदुःखः समाः शतं जीवति कृष्णकेशः ॥१६०

गोक्षुरकादीनां घृतमाक्षिकमिश्रं लिहन् वृषादिगुणान्वितो वर्षशतं
कृष्णकचो जीवति । षडुपजातयः ।

सार्वं तिलैरामलकानि कृष्णैरक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ।

येऽर्चुर्मयूरा इव ते मनुष्या रम्यं परीणाममवाप्नुवंति ॥१६१॥

कृष्णतिलैः सह धात्रीफलानि संक्षुद्य विभीतकानि हरीतकीर्वा ये नरा
भक्षयेयुस्ते शिखिन इव रमणीयं वयःपरीणामं प्राप्नुवंति । दर्शनीया
भवन्तीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

शिलाजतुक्षौद्रविडंगसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपंच रात्रेण यथा शशांकः ॥१६२॥

शिलाजत्वादिभक्षोऽर्द्धमासेन दुर्बलशरीरधातुरापूर्यते । हंदुरिवेत्युपमा ।

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने भृंगरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥१६३॥

ये मार्कवस्वरसमनुदिनं मासं यावत् पिबन्ति दुग्धभोजनाः संतस्ते
बलवीर्ययुता वर्षशतं जीवितमश्नुवते ।

मासं वचामप्युपसेवमानाः क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

अवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६४ ॥

वचां च मासं क्षीराद्यन्यतमेनोपयुञ्जाना राक्षसैरनुपद्रुतरूपा मेधावंतो
ज्वलदुज्ज्वलाश्च स्युः मेधाविन इत्यस्मयेति इनिः । उपजातयः ।

मंडूकपर्णीमपि भक्षयन्तो भृष्टां घृते मासमनन्नभक्ष्याः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भास्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥१६५॥

मंडूकपर्णीं घृतेन पक्वां खादन्तो मासमनन्नाशिनो महातं कालं जीवन्ति
प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ताः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

लांगलीत्रिफलालोहपलपंचाशतीकृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ट्या गुटिकानां शतत्रयम् ॥ १६६ ॥

छायाविशुष्कं गुटिकार्द्धमद्यात्पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

अजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मंडं पेयां विलेपीं रसकौदनं च ॥ १६७ ॥

सर्पिः स्निग्धं मासमेकं यतात्मा मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वैरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं वर्षेणैवं योगमेवोपयुञ्ज्यात् ॥१६८॥

अवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्तः

प्रबलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितष्टयुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्तम्

तरुण इव समानां पंच जीवेच्छतानि ॥ १६९ ॥

लांगल्यादीनां पलपंचाशतभृगस्वरसेन कृतं षष्ठ्याऽधिकं गुटिकानां
शतत्रयं छायाविशुष्कं ततो गुटिकाया अर्द्धं पूर्वमद्यात् । क्रमेण ताः समाः
समस्ता अपि भुञ्जीत । ततो विरिक्तः क्रमेण मंडादीनद्यात् । उपजातिवृत्तं ।
मासमेकं सर्पिः स्निग्धमन्नं जितात्मा भुञ्जीत मासादनंतरं यथेष्टभोजनः
स्यात् । सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्ज्यं । एवमनेन प्रकारेण वर्षेण सर्वा गुटि-
का उपयुज्यात् । कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगातो वृद्धोऽपि मरुष्ट-
पुरुषकारवान् जायते । पुष्टविस्तीर्णशरीरः प्रशस्तनयनकर्णादिमांस्तरुण
इव पंचवर्षशतानि जीवति ।

गायत्रीशिखिशिशिपासनशिवावेच्छाक्षकारुष्करान्

पिष्ट्वाष्टादशसंगुणंभसि धृतान् खंडैः सहायोमयैः ।

पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरैरालोडयन् पाचयेद्

अग्नौ चानुमदौ सलोहशकलं पादस्थितं तत्पचेत् ॥ १७० ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोंशस्तथांशौ भांगोन्निर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोंशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह हैयंगवीनादेकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहैः ॥ १७१ ॥

विमलखंडसितामघुभिः पृथग्युतमयुक्तमिदं यदि वा धृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविवेष्टितो भवति ना पलशः परिशीलयन् ॥ १७२ ॥

श्रीमान्निर्द्धूतपाप्मा वनमहिषबलो वाजिवेगः स्थिरांगः

केशैर्भृगांगनीलैर्मधुमुरभिमुखो नैकयोषिन्निषेवी ।

वाङ्मेधावीसमृद्धः सपटुहुतवहो मासमात्रोपयोगाद्

धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखातप्तचामीकराभम् ॥ १७३ ॥

अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशंत्यपि ।

चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७४ ॥

गायत्र्यादीन् पिष्ट्वाऽष्टादशगुणे जले लैहैः शकलैः सहभृतानायसे
भाजने त्रीणि दिनानि दिनकरकरैराशोषयन् पाचयेत् । पश्चादतीक्ष्णे वन्हौ
लोहशकलैः सहपादस्थितं तत् पचेत् । शार्दूलविक्रीडितं । घृतस्यास्य भागः
क्षीरतोऽशः । भृंगरजःकाथादंशौ द्वौ । तथा वरायाश्वाशास्त्रयः । घृतादं-
शाश्चत्वारः । एतत्सर्वं मेलयित्वा कृष्णलोहे पचेत् । वैश्वदेवीवृत्तम् । उज्ज्वल-
खंडशर्करामाक्षिकैः पृथग्युतमयुक्तं वा घृतमेतदात्मेच्छया कृताहारपान-
विहारो नरः पलं पलमश्नन् श्रीमदादियुतो भवेत् । द्रुतविलंबितवृत्तम् ।
श्रीमान्निर्दूतपाप्मा भवेत् । तथा च वनमहिषतुल्यबलः । वाजिनोश्वस्य
वेगेन समः । स्थिरांगो दृढशरीरः । तथा केशैर्भ्रमरकृष्णैरुपलक्षितो भवेत् ।
तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात् । तथा बहुस्त्रीगमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात् ।
तथा वाङ्मेधादिभिः समृद्धः । तथा सुष्ठुपटुस्तीक्ष्णो हुतवहोऽभिर्यस्य स
तथाविधो मासमात्रोपयोगात्स्यात् । असावस्य घृतस्योपयोक्ता नरसिंहसदृशं
शरीरमतिदाढर्ययोगात्तथा वन्दिशिखासंतप्तसुवर्णकांतिं धारयेदिति । स्रग्ध-
रावृत्तं । नरसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तारं रोगा न स्पृशंत्येव । आसतां
तावद्दयाधयः । यथा नारसिंहं रूपं चक्रोज्ज्वलभुजं मवेष्टुं दैत्या भीत्या
स्पृष्टुमशक्ता इत्युपमा ।

भृंगप्रवालानमुनैव भृष्टान् घृतेन यः खादति यंत्रितात्मा ।
विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्धदुग्धानुपस्तत् कृतभोजनार्थः ॥ १७९ ॥
मासोपयोगात् समुखी जीवत्यब्दशतद्वयम् ।
गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतींद्रियः ॥ १७६ ॥

मार्कवपलवानेतेनैव सर्पिषा भृष्टान् योश्नाति यतः शुद्धकोष्ठः सन् बी-
जकसारसिद्धक्षीरानुपस्तेनैवासनसारसिद्धेन दुग्धेन कृतभोजनार्थस्तद्वृत्तिरि-
त्यर्थः स पुरुषो मासोपयोगात्सुखी नीरोगो वर्षशते द्वे जीवति । तथैकवारमपि
कथितं गृह्णाति । कीदृक् सन् । अविलुप्तानि स्मृतींद्रियाणि यस्य स एवं ।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।

तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७७ ॥

अनेनैव विधनेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत् स तानेव पूर्वोक्तान् गुणान्
प्राप्नोति । कृष्णकचश्च संपद्यते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि युगानुरूपाणि रसायनानि ।
महानुशंसान्यपि चापराणि प्राप्त्यादिकष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७८

रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपाणि च तान्युक्तानि ।
अपराणि चाशक्यानि यानि महाफलान्यपि तानि न कथितानि ।
उपजातिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्ता रसायनम् ॥ १७९ ॥

रसायनस्य विधिभ्रंशादपायाद्यदि रोगा भवेयुस्ततो रसायनं विहाय
तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यं ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवर्णेन्द्रियम् ।

शांतं सदृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १८० ॥

सत्यभाषिणं तथा क्रोधरहितं तथाऽध्यात्मप्रवणानि योगप्रगुणानीन्द्रि-
याणि यस्य तं तथा शमयुक्तं तथा सदृत्तनिरतं स्थितमेवं भूतं नरं नित्यरसा-
यनं जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।

स निवृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८१ ॥

एभिः सत्यवचनादिभिर्गुणैः संयुक्तः पुरुषो रसायनं सेवते यः स पु-
रुषो निवृत्तचित्तो दीर्घायुश्च सन्निह मोदतेऽन्यजन्मनि च ।

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।

बुद्धिरस्वलितार्थेषु परिपूर्णं रसायनम् ॥ १८२ ॥

चेष्टा शास्त्रानुसारिणी । पार्श्वसीनाश्च चित्तविदर्थेषु विषयेषु बुद्धिर-
स्खलितेत्येतत् परिपूर्णं रसायनमिति ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायां षष्ठ उत्तरस्थाने रसायन एकोनचत्वारिंशोऽ-
ध्यायः ॥ ३९ ॥

समाप्तं रसायनतंत्रम्

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्तं वाजीकरणाध्यायं ब्रूते ।

अथातो वाजीकरणाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वाजीव येन समर्थः क्रियते तद्वाजीकरणं । तस्याध्यायः शेषमायुः कामी-
यवद्योज्यं ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान् ।

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥

अपत्यसंतानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

विषयी यः पुरुषः स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुंग्रहणं स्त्री-
षण्डादिनिवृत्त्यर्थं । अन्यथा यथा पंचकर्माणि ऋतुविधानादि च सामान्यो-
क्तत्वात्ख्यादीनामपि प्रसज्जति तथेदमपि विज्ञायते । तस्मात्तद्द्वयवच्छेदार्थं
पुंग्रहणं । सततग्रहणेनैतद् द्योतयति । यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनु-
वर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवान्हि प्रयुज्यते तस्मिन्ने-
व कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सततमनवरतं वाजीकरणमन्विच्छेदि-
त्युक्तं । वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यादित्याह । तुष्टिरित्यादि । तत्र वाजीकर-
णे तुष्ट्यादिसंश्रितं । अपत्यं किं भूतं । गुणवत्तत्तु दुरपत्यं कुलागाररूपं ।
यतोऽपत्यसंतानकरमविच्छेदस्थितिकरं च । यच्च शीघ्रमेव संप्रहर्षणं
वाजीकरणं ।

वाजी वाऽतिबलो येन यात्यप्रतिहतोङ्गनाः ॥ २ ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

येन वाजीकरणेन तुरंग इवाप्रतिहतसामर्थ्यस्तरुणीः संगच्छति । तथा येन योषितामतिवल्लभः स्यात् । तथा येनोपचयं प्राप्नोति तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्धि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन । ननु वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बंधनदर्शनात् । उक्तं च तंत्रांतरे । कोशकारो यथैवामूनुपादत्ते बंधवहानित्यादि । तस्मान्नाथो वाजीकरणेनेत्याह ।

धर्म्यं यशःस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।

अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकांतनिर्मलम् ॥ ४ ॥

यतो धर्म्यादनपेतं धर्म्यं ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशःस्यादिहेतुः । तथा लोकद्वय इहलोके परलोके च रसायनमिव रसायनं सदोपकारकत्वात् । तथा एकातेन सर्वथा निर्मलं । यतो ब्रह्मचर्यं न तु ब्रह्मचर्यवत् । स्वदारादिषु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलं । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किं त्वाभ्युदयिकं मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विविधो हि मार्गो नैश्वेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नैश्वेयसिकं मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च कोशकारदृष्टांतश्च क्लेशनाशकृच्च । आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिणः ।

शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स्तोकसत्त्वस्य पुंसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीडयमानस्य रागिणः कामिनः शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्रकृता अपरैश्च तंत्रकारैः ।

कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेष्टतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

कल्पस्य समर्थस्य तथा यौवनस्थस्य वाजीकरणं सततं कुर्वतस्तस्य
सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवयो मैथुनं न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान्सानुवासनान् ।

घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।

ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ८ ॥

अथ कृतमंगलस्य स्निग्धस्य तथा विशुद्धस्य तथा क्षीराद्याशिनो योग-
विद्वैद्यः प्राङ्निरूहान्सानुवासनान् घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् । ततोऽनंतरं
वाजीकरान् योगान् योजयेत् । किंभूतान् शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।

यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तोर्थिनां यथा तरुनाश्रयणीयस्तथा तादृशो
मानवो निरपत्य इति । एकवचनेनैव एकार्थस्य लब्धत्वादेकग्रहणं केवलार्थ-
प्रतिपत्त्यर्थं । एकः केवलो माधवीलतादिरहितः ।

स्खलद्रमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।

अपि लालाविलमुखं तृदयाल्हादकारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।

किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥ ११ ॥

स्खलद्रमनादिकमपत्यं केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानं । यदपत्यमेवं
विधं तस्य केन तुल्यता स्यात् केनोपमीयते । किं पुनर्यद्यश आदिवर्द्ध-
नात् तस्य केन तुल्यता भवेत् । अपत्यशब्दस्य पुंस्त्वमत्र चित्यं । तत्किल
नितरां सुखप्रदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

शुद्धशरीरे पुरुषे यथामिबलं वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् । तानेवाह ।

शरक्षुकुशकाशानां विदार्या वीरणस्य च ॥ १२ ॥
 मूलानि कंटकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
 मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥
 अश्वगंधामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
 वीरां पयस्यां जीवंतीमृद्धिं रास्नां त्रिकंटकम् ॥ १४ ॥
 मधुकं शालिपर्णीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।
 माषाणामाढकं चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥
 रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥
 घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेण्याणीमानि चावपेत् ।
 वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्पलीम् ॥ १७ ॥
 द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
 तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।
 मरिचस्य प्रकुंचेन पृथगर्द्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥
 त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्राद् द्विकुडवेन च ।
 पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धमुक् ॥ २० ॥
 तेनारोहति वाजीव कुर्लिङ्ग इव तदृष्यति ।

शरादीनां कंटकारीपर्यंतानां मूलानि तथा जीवकादीनि त्रिपलिकान्
 भागान् पृथक् माषाणामाढकं चैतत्सर्वं जलद्रोणद्वये पाचयेत् । तेन
 रसेनाढकशेषेण घृताढकं विदार्यादिरसादीनां च पृथक्पृथगाढकं दत्त्वा
 क्षीराढकचतुष्टयं दत्त्वा पचेत् । वीरादीन् कल्कान्सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणा-
 न्निक्षिपेत् । तद्वृतं पक्वं पूतं पृथक्शर्करातुगयोश्चूर्णप्रस्थेन कणायाः पलच-
 तुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत् । त्वगादिभिः श्लक्ष्णैः पृथगर्द्धपलोन्मितैः
 क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् । ततः मिश्रितात् पलमात्रं प्रतिदिनं भक्ष-

येत् । मांसरसक्षीरभोजी सन् । तेनोपयुक्तेन तुरंगं इवारोहति । चटक इव
तदृष्यति ।

विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेभुरकाद्रजः ॥ २१ ॥

पृथक् स्वगुतां मूलाच्च कुडवांशं तथा मधु ।

तुलाद्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाद्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥

सोऽक्षमात्रमतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।

विदार्यादीनां चूर्णं कपिकच्छूमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुडवमात्रं माक्षिकस्य
च कुडवः शर्करापलानि पंचाशत् । मत्स्यघृतस्य पलानि षोडश । अतः
संयोजितात् कर्षमात्रं स खादेयस्य भवने कांताशतमस्ति ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान्साधितान् हिमान् ॥ २३ ॥

माषान्वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोनुपः ।

जागर्ति रात्रिं सकलामखिन्नः खेदयेत्स्त्रियः ॥ २४ ॥

गोधूमान्सकपिकच्छूमूलान् दुग्धे साधितान् हिमान् माषान् वा घृतम-
धुयुतान् खादन् गृष्टिक्षीरमनुपिवेद्यः स सर्वा रात्रिमखिन्नो रामां रमयन्
ब्रूयति ।

बस्तांडासिद्धे पयसि भावितान्सकृत्तिलान् ।

यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

छागलांडपक्वे क्षीरे तिलान्सकृद्भावितान्सशर्करान् यः खादेत् स
कांताशतमपूर्वं इव याति ।

चूर्णं विदार्या बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।

क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

शृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावितं मधुघृतयुक्तं
लीढ्वा रामाशतं याति ।

कृष्णाधात्रीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिलिङ्गा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥

स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परित्दृश्यति ।

कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभावितं शर्कराक्षौद्रघृतैर्लीङ्गा योऽ
नु क्षीरं पिबेत् स पुरुषोऽशीतिवर्षोऽपि तरुण इव त्दृश्यति ।

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि ॥ २८ ॥

पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्षं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो लेढि । सोऽमण्ड-
वेगः पुरुषः स्यात् ।

कुलीरशृंग्या यः कल्कमालोडय पयसा पिबेत् ॥ २९ ॥

सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

कर्कटशृंग्याः कल्कं क्षीरेणालोडय यः पिबेच्छर्करासर्पिःक्षीराजभुक् स
रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धां खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥

पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

क्षीरकाकोलीं क्षीरसिद्धां माक्षिकघृतयुतां यः खादेत् । बष्कयणीक्षीरमनु
यः पिबेत् स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥

धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

कपिकच्छिक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन क्षीरेण पीत्वा नरो बा-
लेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

उच्चटायाः शतावर्याश्च चूर्णमप्येवमेव योजयेत् ।

चंद्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।

पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

दधः सरं शशिवलं शर्कराषष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण सुभाषितं भुक्त्वा
वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।

पिबन् क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

श्वदंष्ट्रादीन् क्षीरेण पीत्वा वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यार्त्तिकचिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।

मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं दृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

यत्किंचिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च तत्सर्वमपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवं विधैस्तस्माद्वर्षितः प्रमदां व्रजेत् ।

आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

तस्मादेवं प्रकरीर्द्रव्यैः कृतदर्पः शतं ललनानां यायात् । न केवलं
वृष्यद्रव्यैर्द्वर्षितो यावदात्मवेगेन चोदीर्णः प्रेरितः । नतु वाजीकरणं मे युक्त-
मिति योषितं गच्छेत् । स्त्रीगुणैर्लावण्यकौमल्यादिभिः कृतप्रहर्षः सन् ।

सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकरपद्भुमांकुराः ।

विषयातिशयाः पंच शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

तथा विषयातिशया मनोहराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः सेवनीयाः ।
किंभूताः । सर्वेन्द्रियाणां सुखहेतवः । तथा धर्म एव कल्पवृक्षेऽंकुरा इवांकुराः ।
तथा पुष्पचापस्य पंचशिलीमुखा इति वाक्यरूपकं ।

इष्टा होकैकशोप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।

किंपुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

यस्मादेकैकशोऽपि व्यस्ता अप्यर्थाः शब्दादयः सेव्यमानाः परं हर्ष-
प्रीत्युत्पादकाः । किमुत स्त्रियाः शरीरे । ये समुदायेन व्यवस्थिताः ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूतां कांतानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
 कलाविलासांगवयोविभूषाशुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
 प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ ४० ॥

यस्याः स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । यां स्त्रियमालोक्यतामनाप्तपूर्वा
 तृप्तिः स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणानामाकर्षणपाशः । तथा कांतस्य
 भर्तुरनुवर्तनं तदेव व्रतं तत्र या दीक्षिता । इंद्रवज्रावृत्तं । तथा कलादय
 एव विभूषा यस्याः सैवं । तथा शुचिरंतर्बहिश्च । लज्जान्विता । रहसि सुरते
 प्रौढा । तथा सौम्यवचना । तथा तुल्यः समो मनःशयो मनसिजो यस्याः
 सैवं या सा स्त्री वामलोचना । परमतिशयेन पुंसो वृषत्वाय कल्पते ।
 उपजातिः ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।

देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्वैद्यतंत्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

तथा कामशास्त्रविहिता या सकला रतिचर्या तामगह्यां देशादिवशादा-
 चरेत् । तथा वैद्यकशास्त्राचरेऽविरुद्धा । स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यञ्जनोद्धर्तनसेकगंधमृक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।

गांधर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥

दीर्घिका स्वभवनांतनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहंगा ।

नीलसानुगिरिकूटनितंबे काननानि पुरकंठगतानि ॥ ४३ ॥

दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।

अंगमुखर्तुवशेन विभूषाचित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥

तांबूलमच्छमदिरा कांता कांता निशा शशांकांका ।

यद्यच्च किंचिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥ ४५ ॥

तथाऽभ्यञ्जनादि वाजीकरणमिति वक्ष्यमाणेन संबंधः । गीतादिकुशला-
 स्तुल्यस्वभावा वशगाः सहायाः । तथा दीर्घिका क्रीडापुष्करिणी स्वगृहसमी-

पे कृता । पद्मरेणुमधुभ्यां मत्ता विहंगा यस्यां सैवं हरितसमभूभागं यत्पर्व-
तशृंगं तस्य नितंबस्तत्र च यानि काननानि तानि पुरसमीपभूतानि । उपजा-
तिस्वागते वृत्ते । दृष्टिमुखकारिणी तथा नानाप्रकारा महीरुहजातिः । कल-
कलकंठकूजितं श्रवणसुखकार्यगे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन च भूषणम् ।
तथा सकलः परिवारो मनःसुखहेतुः । तथा तांबूलादिकं वाजीकरणं । न
च केवलं तांबूलादिकमपि तु यद्यच्च किञ्चिच्चेतसः प्रियं तच्च वाजीकरणम् ।
दोधकमुद्रीतिरार्या ।

मधुमुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥
देशे शरीरे च न काचिदतिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविधातः ।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयंति ॥ ४७ ॥

तथा माद्रीकं सज्जलजं दयितावदनमिव परिवादिनी वीणा मधुरक्वणा
वह्नभेव । पुष्पनिकररमणीया शय्या पल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव । पु-
ष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेषः । देशइत्यादि । एते पदार्थाः कामस्य काममि-
च्छां पूरयंति । काममुत्पादयंतीत्यर्थः । पुष्पिताग्रेन्द्रवज्रे वृत्ते ।

अधुनाऽप्यसंग्रहमाह ।

मुस्तापर्पटकं ज्वरे तृषि जलं मृदूष्टलोष्टोद्भवं
लाजाच्छर्दिषु बस्तिजेषु गिरिजं मेहेषु धात्रीनिशे ।
पांडौ श्रेष्ठभयोभयानिलकफे छीहामये पिप्पली
संधाने कृमिजा विषे शुकतरुर्मंदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥
वृषोस्त्रपित्ते कुटजोऽतिसारे अल्लातकोर्शःसु गरेषु हेम ।
स्थलेषु ताक्ष्यं कृमिषु कृमिघ्नं शोषे मुराच्छागपयोऽनु मांसम् ॥ ४९ ॥
अक्ष्यामयेषु त्रिफला गुडूची वातास्त्ररोगे मथितं ग्रहिण्याम् ।
कुष्ठेषु सेव्यः खदिरस्य सारः सर्वेषु रोगेषु शिलावह्यं च ॥ ५० ॥
उन्मादं घृतमनवं शोकं मद्यं विसंस्मृतिं ब्राह्मी ।
निद्रानाशं क्षीरं जयति रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥

मांसं कार्श्यं लशुनः प्रभञ्जनं स्तब्धगात्रतां स्वेदः ।
 गुडमञ्ज्याः खपुरो नस्यां स्कंधांसबाहुजम् ॥ ५२ ॥
 नवनीतखंडमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हंत्युदरम् ।
 नस्यं मूर्द्धविकारान् विद्रधिमचिरोत्थमस्त्रविस्त्रावः ॥ ५३ ॥
 नस्यं कवलमुखजां नस्यांजनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
 वृद्धत्वं क्षीरघृते मूर्छां शीतांबुमारुतच्छायाः ॥ ५४ ॥
 समशुक्ताद्र्रकमात्रा मंदे वन्हौ श्रमे सुरा स्नानम् ।
 दुःखसहत्वे स्थैर्ये व्यायामो गोक्षुरहितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥
 कासे निदग्धिका पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
 वयसः स्थापने धात्री त्रिफला गुग्गुलुर्वर्णे ॥ ५६ ॥
 बस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
 शौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥
 इत्यग्न्यं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं रामायालम् ।
 तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

मुस्तापर्वटकं ज्वरे श्रेष्ठं रोगोपशमनहेतुः । एवं शेषेष्वपि योज्यं । संधान
 ठरःसंधाने कृमिजा लाक्षा श्रेष्ठा । शुक्रतरुः शिरीषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ।
 वृषादयो रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठाः । उपजातिः । अक्षयामयादिषु त्रिफलादी-
 नि सेव्यानि । इंद्रवज्रा । अननं पुराणं सर्पिः कर्तृभूतमुन्मादं जयति ।
 व्यपस्मृतिमपस्मारं ब्राह्मी जयति । एवं क्षीरादयो निद्रानाशादीन् जयंती-
 ति योज्यं । गुडमञ्जरी काला शाल्मली तस्याः खपुरो निर्यासो नस्येन स्कं-
 धादिजं रुजं हन्ति । नवनीतयुक्तं खंडमर्दितं । औष्ट्रं पयो मूत्रं च जठरं
 पराकरोति । औष्ट्रमिति चिंत्यं । उष्ट्राद्बुद्धिं प्राप्ते केचित्तु तस्येदमिति विवक्ष-
 या अण्प्रत्ययः कार्य इत्याहुः । नस्यादयो मूर्द्धविकारान् जहतीति सं-
 बंधः । ननु वृद्धत्वं क्षीरघृते हत इत्यनुपपन्नं । तथा ह्येकरसाभ्यासो दौर्ब-
 ल्यकरणमित्युक्तं । दौर्बलस्य करणं च कथं वृद्धत्ववत्स्यात् । ब्रूमः ।

उत्सर्गत्वात्तस्य वचस अपवादरूपं त्विदं वचनं । तस्मात्क्षीरघृतादन्यत्रैक-
रसाभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वं वेद्यं । गीतयस्तिष्ठः । कासेत्यादि । आर्या ।
इत्युक्तेन प्रकारेण यच्छ्रेष्ठमौषधमुक्तं तद् रोगाणां शमाय शाल्यै अलं समर्थं ।
तच्चाग्न्ये देशादीनां बलेन यथास्वं कल्पनीयं । जघनचपलार्या । एतच्च यथा-
स्वं चिकित्सितेषु कथितं । सक्षेपतया पुनः कथितं । शास्त्रं हि व्यासेन स-
मासेन च विमतयो विरुधते । तस्मात्पूर्वं व्यासेनोपदेशः । इदं तु समासे-
नेत्यवबुध्यस्व ।

इत्यात्रेयादागमय्यार्थसूत्रं तत्सूक्तानां पेशलानामतृप्तः ।

भेडादीनां संमतो भक्तिनम्रः पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ १९ ॥

आत्रेयाद्भगवतः पुनर्वसोरित्युक्तेन प्रकारेणार्थसूत्रमभिधेय तत्त्वं चागम-
प्यावनुध्याग्निवेशः संशयानो न तु शास्त्रावबोधार्हकृत इदं वक्ष्यमाणं पप्र-
च्छ । किंभूतः । तस्यात्रेयस्य मुनेः सूक्तानि तानि सुभाषितानि युक्तियुक्तार्थ-
प्रतिपादनान्तेषां सूक्तानां मधुराणामतृप्तः साक्षात्क्षः । तथा च किंभूतः । भेड-
जातूकर्ण्यादीनां पुनर्वसुशिष्याणां संमतः । तथा भक्तिनम्रो न तु ज्ञानोद्धतः
सन्स पप्रच्छ । शालिनीवृत्तं । किं पृष्टवानित्याह ।

दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवंतोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथापरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्निति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

शिष्यगणस्य पुनर्वसुराचख्यौ कात्स्न्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

भगवन् पुनर्वसो केचिन्नरा आत्मवंतो हिताहारविहारा अपि रोगिणः
प्रत्यक्षानुमानाद्यैरुपलभ्यन्ते । आत्मवंतोपीत्यपिशब्दादनात्मवंतोऽपि । क-
दाचिच्छेषपादत्रयविकलत्वेन रोगित्वं स्यान्नेत्याह । द्रव्योपस्थातृसंपन्ना वृ-
द्धवैद्यमतानुगा इति । तथाऽऽमयाश्च प्राणाश्चामयप्राणाः । क्षीणा आमय-
प्राणा येषां त एवम् । केचिद्रोगादिमुच्यमानाः केचिच्च म्रियमाणा इत्यर्थः ।

विपरीतास्तथापर इति । अनात्मवंतो द्रव्योपस्थानृविकला वृद्धवैद्यमताननुसारिणश्चैवं भावा दृश्यन्ते तस्मादनंतरोक्तात्कारणाद्विताहितविभागस्य तत्रोक्तं फलमनिश्चितमनैकातिकम् । अनिश्चितफलत्वाच्च कारणाच्छास्त्रमायुर्वेदाख्यं किं शास्ति न किञ्चिच्छिद्यतीति । अतश्चैतदारंभो निष्फलः काकदंतपरीक्षाशास्त्रवत् । इति विकल्पयतः शिष्यगणस्य जातूकर्ण्यभेदादेर्भगवान् पुनर्वसुस्तत्त्वं परमार्थं कात्स्न्येन सामस्येन जगाद । किंभूतस्य शिष्यगणस्य अभिवेशो मुख्यः प्रधानो यस्य तस्येति । किं तदुक्तवानित्याह ।

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।

विनापि क्रिययाऽस्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया ॥ ६३ ॥

चिकित्सा चतुष्पात् षोडशगुणयुक्ताऽचिकित्सा हिताहितविभागाऽपरामर्शेण यत्किञ्चन कारिता सा तुल्या भवितुं नार्हति । केषां क्रियां विना स्वास्थ्यमपि गच्छताम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । स्वास्थ्यमपीत्यतोऽनंतरं द्रष्टव्यः । किंभूतया क्रियया षोडशांशया । वदयं भावः । षोडशभागया चिकित्सयाविना यत्र रोगोपशान्तिः स्यात् तत्रापि चिकित्सया क्षिप्रतरं तत्साधनम् । चिकित्साविशिष्टा । तथा चिकित्सासाध्यानां रोहिणिकादीनां चिकित्सामंतरेण शान्तिर्नास्ति । तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा न भवितुमर्हतीति ।

आतंकपंकमग्नानां हस्तालंबो भिषग्जितम् ।

जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात् ॥ ६४ ॥

तस्मादातंक एव पंको दुरुत्तरत्वात्तस्मिन्मग्नानां तप्तानां भिषग्जितम् । तदुपदेशकशास्त्रमुपचारादेवमुक्तं तद्विषग्जितं हस्तालंबो हस्तालंबतुल्यं त्रियमाणानां सर्वेषामेव साध्यानामपि भेषजाज्जीवितं न च भवति ।

न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा न चान्यथा ।

उपायसाध्याः सिध्यन्ति नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥

यस्मात्सर्वे रोगा असाध्या अप्युपायं चतुष्पादलक्षणं चिकित्सितं नापे-

क्षेत्रे । असाध्यरोगाणां चिकित्सानिरपेक्षत्वात् । ये चोपायसाध्या रोगा रो-
हिण्यादयस्तेऽन्यथा चिकित्सामंतरेण नैव सिध्यन्ति यतो यो हेतुः स हे-
तुमात्रं भवति । अपि तु निर्युक्तिक एवायं हेतुवादो याच्चिकित्साख्येन हेतुना
विनैव रोगोपशान्तिर्दृश्यते इति यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्त्यापि चिकित्सया मृत्यु-
र्भवति । तन्नैवं । नोपायेत्यनुपायता । यत्तूक्तं सर्वसंपत्तियुक्त्यापि चिकि-
त्सया मृत्युर्भवति । दृश्यते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणो यावत्क्षीयमा-
णामयमाणा इत्यादि तदेवं न भवति । यथा त्वं वदसि । यस्मान्न
उपायेऽनुपायतास्ति । यो हि यस्य यया युक्तयोपायः कथितः स न कदा-
चित्सयानुपायः । यथा घटस्य मृदंडचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनु-
पायो भवितुमर्हति । तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यस्य रोगस्योपाय एव
चिकित्सा न त्वनुपायः ।

अप्येवोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचिक्रिया ।

न सिध्येदैववैगुण्यान्न त्विर्यं षोडशात्मिका ॥ ६६ ॥

धीमतः प्राज्ञस्य नरस्योपाययुक्तस्याऽपि दैवापराधादियं षोडशात्मिका
क्रिया कदाचिन्न सिध्यति । तस्मादायुः परीक्ष्य साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञा-
नपूर्वं चिकित्सायां वैद्यः प्रवर्तते । तस्मादैववैगुण्ये विमलविपुलमत्या सम्य-
क् परिच्छेदाच्चिकित्साया रोगविषये प्रवृत्तायाः सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः ।
यस्माद्यो यत्रोपायः स तत्रानुपायो न भवति । मुनिनाप्युक्तम् । साध्यासाध्य-
विभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः । कालेनारभते कर्म यत्तत्साधयते ध्रुवमिति ।
एतदेव प्रतिपादयन्नाह ।

कस्यासिद्धोन्नितोयादिस्वेदस्तंभादिकर्मणि ।

न प्रीणनं कर्शनं वा कस्य क्षीरगवेषुकम् ॥ ६७ ॥

कस्य माषात्मगुप्तादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।

विण्मूत्रकरणाक्षेपौ कस्य संशयितौ यवे ॥ ६८ ॥

विषं कस्य जरां याति मंत्रतंत्रविवर्जितम् ।

कः प्राप्तः कल्पतां पथ्याद्वते रोहिणिकादिषु ॥ ६९ ॥

कस्य पुरुषस्य वन्हिः स्वेदकर्मणि स्तंभनकर्मणि च तोयं न सिद्धम् ।
आदिशब्दान्मूर्छापगमादौ शीतानिलादिः । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽव-
यव्यतिरेकात् । एवं यावद्गोहिणिकादिष्विति व्याख्येयं । एवं निश्चितफला
चिकित्सेति स्थितम् ।

अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धांतनिश्चितम् ।

महतापि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७० ॥

न केवलं पूर्वोक्ताद्वेतोश्चिकित्सातंत्रं सफलम् । यतश्चाकालमरणं सर्व-
सिद्धांतनिश्चितम् तदन्यथा चिकित्साशास्त्रमंतरेण परमेणापि यत्नेन कथं
केन प्रकारेण निवार्यताम् न केनचिदित्यर्थः । न चाकालमृत्युरक्षैव प्रयोज-
नमस्य तंत्रस्येत्याह ।

चंदनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।

शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लंघनबृंहणम् ॥ ७१ ॥

दाहादौ विषये चंदनादि चागमपूर्वकमेव लोकरूढं न त्वेवमेव
तथा शास्त्रादेव चिकित्साख्यात्सकललोकप्रसिद्धज्वरे लंघनबृंहणं भक्तच्छे-
दक्षीरादिसिद्धिमुपगतं नाग्यस्मात् ।

चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।

मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ॥ ७२ ॥

तस्माच्चतुष्पादा ये गुणा आयुःकामीयोक्तास्तैः संपन्ने युक्ते वथा सुष्ठु
निरूप्य देशकालादीन् योजिते चिकित्सिते व्याधिनिर्घातं प्रति विचि-
कित्सां संशयं मा कृथाः ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकांडे छेदनं दृढम् ।

रोगोन्नासितभीतानां रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७३ ॥

यतश्चाकांडेऽकाले मृत्युपाशा ज्वरादयस्तेषामेतच्चिकित्साशास्त्रं दृढं सारं
छेदनं । तथा समुत्पन्नेभ्योऽपि ज्वरादिभ्यस्त्रस्तानां शंकया भीतानां सूत्ररहितं
रक्षासूत्रकं तत् कार्यकारणादित्यर्थः । तस्मादध्येतव्यं चिकित्साशास्त्रम् ।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितम् ।

याति हालाहलत्वं च सद्यो दुर्भाजनास्थितम् ॥ ७४ ॥

तथैतच्चिकित्साशास्त्रं तत्सकललोकप्रसिद्धं साक्षात्स्वरूपेणामृतं मृत्युजये ।
तदपि लोकप्रसिद्धं जगतः सुरासुररूपस्यायासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले तेन
वर्जितमिदममृतमपि दुर्भाजनस्थितं सद्यः शीघ्रमेव विषत्वं याति । तदेव
दुर्भाजनं दर्शयति ।

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

त्यजेद्भूराद् भिषग्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ॥ ७५ ॥

अज्ञातः शास्त्रसद्भावः परमार्थो यैस्तास्तथाविधान् भिषक्पाशान् दूरत-
स्त्यजेत् । तथा शास्त्रमात्रपरायणान् शास्त्रपाठमात्रशरणान् । अत एव विष-
सामान्यतः शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धं । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधाच्च
विषत्वं । कानिव । वैवस्वतान् यमसंबन्धिनः पाशान् यथेति तावदसंपूर्ण-
न्सम्यग् भिषजः श्लाघमानो ब्रूते ।

भिषजां साधुवृत्तानां भद्रमागमशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७६ ॥

सुवैद्यानां सच्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रं । किं विधाना-
मागमेन ग्रन्थतोर्यतः श्लाघितुं शीलं येषां तेषां । इदृशा अप्यनभ्यस्तकर्माणां
न श्लाघार्हाः स्युरित्याह । अभ्यस्तमसकृतैललेहादिपाकाद्यनुवासननिरू-
हादियोजनं च यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रं सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण
भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषति इच्छन्ति ये तेषामपि भद्रं शस्तं ।

अधुनाऽष्टांगहृदयाख्यस्य संग्रहात् पृथक् करणे प्रयोजनमाह ।

इति तंत्रगुणैर्युक्तं तंत्रदोषविवर्जितम् ।

चिकित्साशास्त्रमखिलं व्यापक्य परितः स्थितम् ॥ ७७ ॥

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगङ्गीरसंग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७८ ॥

अष्टांगवैद्यकमहोदधिमन्थनेन योष्टांगसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।
 तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तंत्रम् ७९
 इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
 मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन ॥ ८० ॥

तंत्र्यते धार्यते शरीरमनेनेति तंत्रं । तस्य गुणास्तंत्रगुणा यैस्तंत्रमलं
 क्रियते तंत्रयुक्त्यादयस्त्रैरेवं प्रकारैर्युक्तं । तथा चोक्तं संग्रहे । अलंकृतं
 युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव कांचनं । षट्त्रिंशतार्थदुर्गेषु भिषजां संक्रमैरिव । तत्रा-
 धिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च । प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयो-
 जनं । उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः । प्रसंगैकांतनैकांताः सापवर्गो वि-
 पर्ययः । पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः । अतीतानागतापेक्षा स्वसंज्ञो
 ह्यसमुच्चयाः । निदर्शनं निर्वचनं नियोगोऽयं विकल्पनं । प्रत्युत्सारस्तथोद्वा-
 रसंभवस्तंत्रयुक्तय इति । तत्राधिकरणं नाम । यदधिकृत्य वर्तते शास्त्रं स्था-
 नमध्यायप्रकरणं वाक्यं वा । तत्र शास्त्राधिकरणं । यदधिकृत्य शास्त्रं प्रव-
 र्तते । यथा । अष्टावंगान्यधिकृत्य हृदयाख्यं सर्वशास्त्रं प्रवृत्तं । यथोक्तं
 कायबालेत्यादि । स्थानाधिकरणं यथा । अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रत-
 न्यन्ते हि सर्वत इति । अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तदध्यायाधि-
 करणम् । यथा । अथाऽतो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति । प्रकरणं
 यदधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रकरणाधिकरणम् । यथा । दशमूलशिराहृत्स्थास्ताः
 सर्वं सर्वतो वपुरित्यादियावदित्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिरा
 इत्यादि । एवं वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तद्वाक्याधिकरणं वेद्यं । योगो
 नाम योजना । उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा । अथातोंगवि-
 भागं शरीरं व्याख्यास्याम इत्युद्दिश्यांगानि विभजते । शिरोन्तराधिर्द्वौ
 बाहू सक्थिनी च समासतः । षडंगमित्यादि । युक्तिर्वा योगः । प्रतिज्ञाहे-
 तुर्दृष्टात उपनयो निगमनमिति पंचविधः । यथा । अभिःशरीरस्थितेर्मू-
 लमिति प्रतिज्ञा । अभिपक्वाहारे सति तत्स्थितेरिति हेतुः । तत्राभिर्हेतुराहा-
 रान्नक्षपक्वाद्रसादय इति वचनात् । यथा शाल्यंकुरस्य बीजमिति दृष्टातः ।

उपनयो यथा । चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्वसाधनाय बहुधा दृष्टतो-
पनयं कृतवांस्तंत्रकृत् । कस्यासिद्धोभितोयादिरित्यादयः । तस्मात्सप्रयो-
जनमेव चिकित्साशास्त्रं प्रत्यक्षफलत्वादित्युपनयः । तस्मादारंभणीयमिति प्रमा-
णपदोपदर्शनमुखेन निगमनम् । यथोक्तम् । चतुष्पाद्गुणसंपन्ने सम्यगालो-
च्य योजिते । माकृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते । साध्यव्या-
धिचिकित्सायां संशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहारकरणम् ।
हेत्वर्थो नाम । यदन्यप्रस्तावोक्तमन्यत्रापि वोपपद्यते । यथा । तत्रैकैकं च
शाखायां शतं तस्मिन् वेधयेत् । शिरा जालंधरा नाम तिस्रश्चाभ्यंतराश्रिता
इत्यादि । तथा अवध्याः संकीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा इत्यादि । तदेतेभ्यो विशेष-
वचनेभ्योऽनुमीयते शेषा वेध्या इत्यन्यथैतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति ।
पदार्थो नाम पदेनार्थो गम्यते । यथा द्रव्यमिति पदं तस्यार्थो भूजलादिः ।
गुण इति पदं तस्यार्थो गुर्वादिः । प्रदेशो नाम येषामर्थानामतिबहुत्वा-
त्साकल्येनाभिधानस्याशक्यत्वात् स्तोकमुच्यते । यथोक्तं । इति द्रव्यैक-
देशोऽयं यथास्थूलमुदाहृत इति । उद्देशो नाम । संक्षेपाभिधानम् । यथा
वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासत इत्यादि । निर्देशो नाम तस्यै-
व विस्तारोक्तिः । यथोक्तं । तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोनिल
इति । वाक्यशेषो नाम । यस्मिन्सूत्रे लाघविकेनार्थोद्गम्यमानमनुक्तपूरणार्थ-
मध्याह्नियते । यथा । तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् भवतीति वाक्यशेषः ।
आप्या जिह्वा रसक्रेदा इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्वितश्रवणात् । प्रयोजनं नाम ।
यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते । यथा । आतंकपंकममानां हस्तालंबो भिषग्जित-
मिति । अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्येयमित्यादि । उपदेशो नाम ।
आप्तवचनं । यथा । स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा स्रोतोलीना ये च शा-
खास्थिसंस्थाः । दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक्शुद्धभिर्निर्दिह-
यंत इत्यादि । अपदेशो नाम । यदाचार्यः किंचिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुप-
दिशति । यथा । जीवितं त्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधादिति प्रतिज्ञाय
हेतुमाह । नष्टुपायमपेक्षते सर्वे रोगाणामुपायापेक्षाभावात् । अतिदेशो
नाम । यत् किंचिदेवार्थज्ञातमुक्तवाऽनुक्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि प्रत्येत-
व्यमिति परिभाषायां स्थापयति । यथोक्तं । कर्णरोगप्रतिषेधे । महतः पंच-

मूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् । तैलसिक्तात्मदीपाग्राद् ग्राह्यः स्नेहो र-
जापहः । योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलादित्यादि । अर्थोपत्तिर्ना-
म । योऽन्येनार्थेनोक्तेन ततोऽपरोप्यर्थो गदित इव ज्ञायते । यथा । नैवाद्यान्नि-
शि नैवोष्णमित्युक्तं । ननूक्तं दिवा भुञ्जीतेति । एतच्चार्थापत्त्या गम्यते । कः
पुनरर्थः । का चास्यापत्तिः । ब्रूमः । दध्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तत्रकृता नैवा-
द्यान्निशीति कालो निषिद्धो ननु दधिभक्षणं । ततो योयमनिषिद्धोऽर्थः स
आपद्यते दिवा दधिभोजनार्थे रात्रिप्रतिषेधे दिनव्यतिरेकेण कालांतराभा-
वात् । सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारप्रस्तावे प्रतिषेधानुपपत्तेः । एव-
मन्यत्रापि व्याख्येयं । निर्णयो नाम । यन्निवारितस्यार्थस्य प्रतिष्ठापनम् ।
यथा । दृश्यंते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिण इत्यादिना चिकित्साशास्त्र-
फलं प्रति संशयकरणे पश्चान्निर्णयार्थमुक्तं । यथा न चिकित्साऽचिकित्सा च
तुल्या भवितुमर्हतीत्यादि । प्रसंगो नाम । पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित्संब-
धांतरेण पुनरभिधानं । यथोक्तं शिराव्यधविधौ । लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्ते-
नैव च स्थितिरित्युक्त्वा पुनः शारीरे शुद्धार्त्तवप्रसंगेनोक्तं । शुद्धे शुक्रार्त्तवे
सत्त्वः स्वकर्मकेशचोदितः । गर्भः संपद्यते गुक्तिवशादमिरिवारणाविति ।
न च पुनरुक्तता तस्य । यस्माच्छिराव्यधे शरीरप्रभवत्वमेव रक्तस्योक्तं ।
ननु क्रमो वर्णितः । शारीरे तु ययाऽनुपूर्व्या शरीरहेतुः स्यात्तद्विस्तारेणो-
क्तं । यथा । बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः । मातुश्चाहारर-
सजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धत इति । एकांतो नाम । य एकमेव पक्षमव्यभिचा-
रेण श्रयति नान्यं । ये भूतविषवाय्वामिक्षतभंगादिसंभवाः । रागद्वेषभयाद्याश्च
ते स्युरागंतवो गदा इति । नैकांतो नाग । अन्यतरपक्षानवधारणात् । यथा ।
जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषधात् । एकतेन । नह्युपायमपेक्षते सर्वे
रोगा इत्यादि । अपवर्गो नाम । साकल्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदेकदेशापकर्षणं ।
यथा । शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रांताश्च ये गदाः । सम्यक्साध्या न सिद्धयंति
ते च रक्तप्रकोपजाः । तेषु स्वावयितुं रक्तमुद्रितं व्यधयेच्छिरामित्युत्सर्गम-
भिधाय एकदेशेऽपवादं वक्ति ननु न षोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतामृजामित्या-
दि । विपर्ययो नाम । उपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरणं । यथोक्तं ।
वातानुलोम्यं दीप्तोर्मिर्वर्चः स्निग्धमसंहतं । स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्

स्निग्धे रूक्षे विपर्यय इति । पूर्वपक्षो नाम । प्रतिज्ञातार्थसंदूषणं वाक्यम् ।
यथा हिताहितविभागं प्रतिचिख्यासन्नाह । यथा । दृश्यते भगवन् केचि-
दित्यारभ्य यावद् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितमित्यादि ।
विधानं नाम । यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमावेक्ष्यते । वृथैव परिमोचितं
स्थलमिदं च मूढात्मना । अनुमतं नाम । उष्णं शीतं द्विधैवान्ये
वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमप्रीणोमौ महाबलावित्यादि
नाह्यनुमतं न विघातः कृतः । व्याख्यानं नाम । यन्मादृशेभ्यो
विशिष्टतरबुद्धिगम्यं । यथा । सप्ताहात्कलली भवेत् । द्वितीये मासि कलला-
त् घनः पेश्यथवाबुद्धिदं । पुंस्त्रीक्रीडाः क्रमादिति । नह्यत्र गर्भस्यावर्तमाना-
भावाः शक्या विज्ञातुं योगिदृष्टिं मुक्ता । संशयो नाम । साक्षाक्षत्वम-
निश्चितवस्तुविज्ञानं । यथा । संशयप्राप्तमात्रे यो जीवितं तस्य मन्यत
इत्यादि । अतीतापेक्षणं नाम । यदतिक्रांतमपेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमु-
च्यते । यथोक्तं तृद्दोगचिकित्सिते । राज्ञाजीवकेत्यादि यावन्महास्ने-
हैर्विपाचयेदिति । अत्र च न ज्ञायते कतमो महास्नेह इति । तदेत-
दतिक्रांतमपेक्ष्य प्रसाध्यते स्नेहविध्युक्तं । यथा । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तै-
र्यमकस्त्रिवृतो महानित्यपेक्ष्य व्याख्यायते । तथैतदपि चिंतयेन्मनसि गूढ-
बुद्ध्या । स्वसंज्ञा नाम । या तंत्रकारैः स्वतंत्रसंव्यवहारार्थं प्रणीता सती
परतंत्रेषु न व्यवहरति । यथा । शाखारक्तादयस्त्वक्चेति । ऊह्यं नाम । यद-
प्रतिबद्धं ग्रंथे स्वयं प्रज्ञया तर्कयित्वा योज्यं । यथोक्तं । त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता
वर्गस्तेषु त्वलाभतः । युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकं । समुच्चयो नाम ।
यथा पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं च समुच्चिनोति । तथा
त्रीण्युभयं तथैकमिति । क्रमेण सेवेत नरोन्नकालान् प्रधानमध्यावरणुद्दिशुद्ध
इति । निदर्शनं नाम । यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममप्यर्थं स्वधर्म्यसादृश्यात्
स्पष्टीकरोत्यादर्श इव मुखविभुं । यथोक्तम् । यथा कुसुंभादिगुतात्तोया-
द्रागं हरेत्यटः । तथा द्रवीकृताद्देहाद्वास्तिर्निर्हरते मलानित्यादि । निर्वचनं
नाम । निर्णयार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं विषविधाने । मथ्यमाने जलनिधां-
वमृतार्थं सुरासुरैः । जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञित इति विषस्य
निर्वचनं जगद्विषदनाद्विषमिति । नियोगो नाम । यो यस्यानुष्ठेयः । यथा ।

उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि । विकल्पो नाम । विविधं कल्पनमिदं कार्य-
मिदं वाऽकार्यम् । यथोक्तं पूर्वरूपदर्शने । ज्वरादौ हितं लघ्वशनमपतर्पणं
वा । मृत्युत्सारो नाम । यत्रोपपत्तिं दर्शयंतः परस्परमतानि निवारयन्ति ।
तद्यथा । अस्थनां शतानि षष्ठानि त्रीणि दंतनखैः सह । धन्वंतरिस्तु त्री-
ण्याह संधीनां च शतद्वयम् । दशोत्तरं सहस्रे द्वे निजगादात्रिनंदन इति ।
पूर्वमतात् षष्टिं मृत्युत्सारयति । धन्वंतरेरपि मतं दशोत्तरं संधिशतद्वय-
मिति पुनर्वसुः मृत्युत्सारयति संधिसहस्रद्वयं साधयन् । उद्धारो नाम ।
शास्त्रारंभप्रत्याख्यानादिचोद्यस्य समाधानं । तद्यथा । दृश्यते भगवन् के-
चिदात्मवंतोऽपि रोगिणः । यावत् हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चि-
तमिति कृते चोद्ये । न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हतीति परि-
हारः । संभवो नाम । उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे । यथा । दुष्ट-
रक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शम इत्युक्तं । प्रच्छन्नालानुजलीकाजशृंगशि-
राव्यधैर्यथासंभवं रक्तमपनीयते । यथोक्तम् । प्रच्छन्नेनैकदेशस्थं ग्रथितं
जलजन्मभिः । हरेच्छृंगादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैरिति । एवमन्यत्रा-
पि संभवार्थो योज्यः । व्याख्या अपि तत्रस्य गुणः । ताभिरपि तत्रमलं
क्रियते । ताश्च पंचदशप्रकाराः । तद्यथा । पिंडपदपदार्थोधिकरणप्रकरणार्थ-
कृच्छ्रफलोच्चितकन्यासप्रयोजनानुलोमप्रतिलोमाऽतिसूत्रसमस्तव्याख्या । तत्र
पिंडव्याख्या नाम । संक्षेपतया सूत्ररूपेणाध्यायादीनां व्याख्या । यथा । रूपे-
न्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु । अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमि-
त्ततः । विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिह लक्षयेदित्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टा-
ध्यायसमास उक्तः । पदव्याख्या नाम । यत्पदानां छेदं कृत्वोच्चारणम् ।
यथा । अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति सप्तपदं सूत्रं
पूर्वं व्याख्यातम् । पदार्थव्याख्या नाम । तेषामेव पदानां विवरणं । यथा ।
अथशब्द आनंत्यै अधिकारे वा । अतः शब्दो हेतावित्यादि । अधिकरण-
व्याख्या नाम । यद्वस्तु प्रकृतमारभ्य तदनुषंगेण व्याख्यानमारभ्यते । यथा ।
अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामइति प्रस्तुत्य ब्राह्मे मुहूर्तउत्तिष्ठेत्स्वस्थो
रक्षार्थमायुष इत्यादिना सैव दिनचर्या विवृत्य व्याख्यायते सविस्तरा ।
प्रकरणव्याख्या नाम । यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा प्रकृतेनाप्रकृतं साध्यते

यथा । त्रिलवणाद्ये चूर्णे गुणानुत्तवाऽभयाख्ये एवमाह । समानं
 पूत्रेणेति । तत्र समानगुणता व्याख्याता । अर्थव्याख्या नाम । यत्र प्रकरणे
 सूत्रे वा स्वभावस्योपवर्णनं क्रियते । तद्यथा । प्रकृतिरुच्यते स्वभावः । स
 पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः । तद्यथा । माषमुद्गयोः
 शूकरैणयोश्च । कृच्छ्रव्याख्या नाम । यत्र लेशत उक्तानामविस्पष्टानां प्रकरणे
 सूत्रे वा अर्थानां यत्नत उद्भावनं क्रियते । तद्यथा । अनुयायात्प्रतिपदं
 सर्वधर्मेषु मध्यमामिति लेशतो ब्रुवाणः शास्त्रकारः सर्वेषु हेतुलिङ्गौषधादिषु
 मध्यमा प्रतिपदाश्रयणीयेति सूचयति । फलव्याख्या नाम । यत्र वस्तुनि
 बहुष्वनिश्चितार्थेष्वेकीयमतेषु प्रस्तुतेषु वस्तु सारभूतं स्वमतं स्वमर्थमुपनि-
 क्षिप्येकीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतेतर्भावं नयति । यथा । निरूहमात्रापुट-
 कादिष्वियत्तायां साध्यायां च निश्चितानि महर्षिभिर्बहूनि मतानि प्रशस्ता-
 नि । यथा । द्वादशप्रसृतो निरूहः कार्य इत्येके । मात्रा त्रिपलिका
 कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथगित्याद्यन्ये । तदेतानि मतानि दोषौषधबला-
 पेक्षया स्वमतेतर्भावेतानि प्रमाणानि च । यथोक्तं । दोषौषधादिबलतः
 सर्वमेतत्प्रमाणयेत् । अन्योन्यविरुद्धमपि सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासंभाव्य निव-
 र्त्तयेदिति । उचितकव्याख्या नाम । यस्मिन्सूत्रे निदर्शनभूतान्युदाहरणानि
 तत्रातः समाकृष्यार्थः शस्यते । यथा । पृथिव्यादिषु च महाभूतसंज्ञा स्था-
 पिता । रसादिषु च धातुसंज्ञा निवेशिता । रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्ज-
 शुक्राणि धातव इति पुनरुच्यते । परस्परोपसंस्तंभाद्वातु स्नेहपरंपरेति । अत्र
 किंघातोर्ग्रहणेन भूतान्यपि धातुशब्दवाच्यानि भवन्तीति । न्यासव्या-
 ख्या नाम । यमिन्नधिकारे वर्तमाने तेनाधिकरणार्थेन सहितं संबंधमभिवी-
 क्ष्यास्यार्थो विनिक्षिप्यते । यथा । दृश्यते भगवन् केचिदात्मवतोपि रोगिण
 इति । हिताहितविभागस्य फलं प्रतिसंशयमभिवीक्ष्य न चिकित्साऽचिकि-
 त्सा च तुल्या भवितुमर्हतीत्यादिना उत्तरं दत्त्वा तेनैव प्रसंगेनान्योऽर्थो
 निक्षिप्यते । यथा । एतत्तदमृतं साक्षाज्जगत्यायासवर्जितं । याति हाला-
 हलत्वं तु सद्यो दुर्भाजनस्थितमिति । एवमन्येषामप्यर्थानां संबंधमवधार्य
 व्याख्याऽर्थोर्हा कल्पनीया । प्रयोजनव्याख्या नाम । यत्सूत्रमभिधीयमानं
 स्वार्थस्य निष्पत्तौ निमित्तभावमुपैति । यथा । उक्तोऽग्विभागेऽनेकधा

शिराविस्तरः न च तेन शिराविस्तरेणोक्तेन किञ्चिदिहोपकारो दृश्यते ।
यदि प्रकरणावसरे प्रयोजनमिदं ब्रूयादित्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः
शिराः । एतदर्थं शिराविवरणं प्रवृत्तं । कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावे-
ध्यविभागं शिराणां जानीयादिति । आनुलोम्यं नाम । येन * * *
* * * तत्र प्रधानस्य कल्पना । प्रधानेन वा कल्पना प्रधानक-
ल्पना । प्रधानस्य कल्पना यथा । सर्पिः स्नेहनं क्षीरं जीवनं मधुसंधानकृदि-
त्यत्र मध्ये प्रकृष्टगुणत्वात्सर्पिःक्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते । न तु तैलतो-
यादिष्वपि स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति । माक्षीकं च संधाने प्रधानत्वात्संधान-
कृदित्युक्तं न तु सित्यकमधुयष्टिकादिष्वपि संधानकृत्त्वं नास्तीति । प्रधानेन
तु कल्पना यथा । क्षीरदधितक्रमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकू-
धिकामोरणादिवर्गः सर्वः क्षीरवर्ग इत्युक्तं । क्षीरमाधान्यात् । प्रधानेन
कल्पना व्यपदेश इत्येकोऽर्थः । गुणकल्पना नाम । येन धर्मेणोपेतोऽर्थः प्रयु-
ज्यमानः समर्थो भवति । तेन धर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादि-
ष्वपाठाद्गुण इति कल्प्यते । यथोक्तं । भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पाद-
चतुष्टयं । चिकित्सितस्य निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमित्यादि दक्षत्वा-
दिगुणनिर्देशः सर्वथा प्रशंसागुण इति गम्यते । लेशकल्पना नाम । अनु-
पदिष्टस्य विधेः कंठपाठेन यत्किञ्चित्सूत्रावयवांतरमाश्रित्यार्थः कल्प्यते ।
यथा । नात्र शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किञ्चिल्लक्षणं प्रणीतं । तत्तु
लेशतोऽनुमीयते । कथमिति । यदाहि कालनियतमायुःक्षयं प्राप्तं भवति
तदारिष्टमुत्पद्यते । न विषमापरिहारेण म्रियमाणे नरे । उक्तं हि । भि-
षक् भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये । वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समव-
र्तिन इति । अत्र विकृतिविज्ञानीये गुरुमित्रद्विषश्चेति योऽयं च शब्दोऽस्मा-
च्छ्लोकात् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति । समव-
र्ती हि कालो मृत्युरिष्ट इतरस्त्वसमवर्ती । अत एवाचष्टे तंत्रांतरे । काल
मृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योरिति स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं तंत्रकारः संक-
टेनोदाहरणं दत्तवान् । यथा । सम एव बाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भंग-
पूर्वरूपाण्याप्नोति । यथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षयेरिष्टसंभवः । यथा च
स एवातिभाराक्रांतत्वाद्विषमपथाश्रितत्वादकालेऽपि क्षयमाप्नोति तथा

अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमंतरेण मृत्युः । यदि पुनरनियतायुषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्पेत तदा वार्षिके षाण्मासिके चाऽरिष्टे समुत्पन्ने शुभ-हेतुयोगाच्च मृत्युः स्यात् । अनियतायुषो हि सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः । विषमहेत्वपरिहारामृत्युः । अतएवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टानि । तद्योगादयं बहून्यपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कालमृत्यु-वर्षशतात् परेण जीवितं न निर्दिष्टं । यथोक्तं शारीरे । मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् । तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणामिति । तस्मादविशेषोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति निश्चितं । तथा च ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायां षड्ऋतुविशेषे प्रतिपत्तिर्भवति । न तु ऋतुस्तु द्वादशनिशा अस्य ऋतोरिति । विकल्पना नाम । यथा सर्वविद्यानुगतार्थे निर्देशे शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुप्रवेश इह शास्त्रे हित इति वचनाद् विनापीष्यते । तत्र आर्द्रसंतानतात्याग इत्यादिना वाक्येन बुद्धिवचनविषयेऽध्यात्मविद्यासंग्रह इङ्गयते । अर्चयेद्देवगोविमेत्यादिना धर्मशास्त्रोपदेशसंग्रहः । तथा जगद्विषणं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञित इत्यादिना पदव्युत्पादनाभिरुक्तकरणाच्च शब्दविद्याया निरुक्तेऽश्वोपसंग्रहः । साधकेऽहनि सूतिका गृहं प्रवेशयेत् । तथा । भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वाद्रापितु नैर्ऋत इति ज्योतिः शास्त्रोपरोधः । विचित्रभूषितशास्त्रस्योत्प्रेक्षणीयं । भक्ष्यकल्पना नाम । एतत्तदमृतं साक्षादित्यादि । आज्ञाकल्पना नाम । यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवगंतुं न शक्यः । केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुष्ठीयते । यथा । न छिद्यात्तृणम् । न भुवं लिखेदिति । न ह्यत्र हेतुर्वक्तुं शक्यते एतदनुष्ठेयमिति । इयं सप्तविधा कल्पना विशत्याश्रया भवति । यथा । आदिलोपः । मध्यलोपः । उभयपदलोपः । आदिमध्यातलोपः । वर्णोपजननं । ऋषिक्रिष्टं । तंत्रशीलं । तंत्रसंज्ञा । प्राकृतम् । समानतंत्रप्रत्ययः । परतंत्रप्रत्ययः । हेतुहेतुकधर्मः । कार्यकारणधर्मः । आद्यंतविपर्ययः । शब्दांतरं । प्रत्ययः । उपनयः । संभवः । तत्रादिलोपो यथा । बृंहणः प्रीणनोवृष्यश्चक्षुष्यो ब्रणहा रस इत्यत्र मांसशब्दलोपेन । तथा च । धारणोदीरणनिशेत्त्यादौ धारणं वेगधारणमुदीरणं वेगोदीरणमिति ।

मध्यलोपो यथा । द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्याम इत्यत्र द्रव-
 द्रव्यस्वरूपविज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्तः । अनंतरमन्नस्वरूपवि-
 ज्ञानीय इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् । अंतलोपो नाम । यथा कफं
 पुनर्गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीता वहंते इत्यत्राक्षशब्दस्य लोपो द्रष्टव्यः ।
 पूर्वत्राक्षशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् । तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः
 पूर्णरिक्ताः क्षणात् शिराः । प्रस्यंदिन्यश्च वातास्त्रमिति । एवमि-
 हापि कफाखं वहंत इत्यनुमेयं । तुल्यजातीयत्वात् । उभयपदलोपो
 यथा । आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदिति वचनं मध्ये विदा-
 हादम्लतां ततः । पित्तमामाशयात्कुर्याच्चयवमानं च्युतं पुनरेतेनामि-
 नाशोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतमिति । आदिशब्दश्रवणान्मध्यांतश-
 ब्दावत्र लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । आदिमध्यांतलोपो यथा । अन्नं कालेभ्य-
 वहतमादौ कोष्ठं प्राणानिलाहतं । मध्येऽते च द्रवैरित्यादि । व-
 णोपजननं नाम । यत्रानुक्तो ग्रंथे वर्ण आचार्येण षष्वाद् व्याख्याका-
 ल उपजन्याथोऽभिधीयते । तत्र खात्त्वानि देहेस्मिन् श्रोत्रंशब्दो विवि-
 क्ता । तथा । वातात्पृथक्त्वगुच्छ्रासावन्हेर्मूपपक्तयो भवतीति वर्ण-
 त्रयमुपजन्यव्याख्या करणीया । आप्या जिह्वा रसक्रेदा घ्राणगंधास्थिपार्थिव-
 मिति । द्वयोर्भूतयोर्भवार्ये तद्धितप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोप्ययमेवं
 प्राय एव । ऋषिछिष्टं नाम । यदृषी ऋषिपुत्रोवाऽसमाहितचि-
 त्ततयाऽशक्त्या वा किंचित्पदभातमभ्रष्टमुच्चारितम् तथैव तल्लोके प्रयुज्यते ।
 यथा रोम लोमेत्यादि । तंत्रशीलं नाम । या तंत्रकाराणां प्रकृतिः स्वभावइत्य-
 र्थः । यथा । किंचिच्छिष्यानुग्रहार्थं विस्तीर्णं संक्षिपति । तथा अस्त्रां शतानि
 षष्ठानि त्रीणि दंतनखैः सहेति । नतान्यंगुलिहस्तपाणिबंधादिविभागेन विस्त-
 रितानि किंचिद्विस्तारयति । यथा । तत्रैवांगविभागे शिरा विस्तारिताः । इत्य-
 वेध्यविभागार्थं प्रत्यंगं वर्णिताः शिरा इति वचनादिति । तंत्रसंज्ञा नाम ।
 यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतंत्रसिद्धोदाहरणं तत्प्रमाणार्थमुच्य-
 ते । यथा । नवज्वरे कषाया अपक्वेषु दोषेषु वर्जनीया उक्ताः । ततः पक्वेषु
 दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते । कषायो दोषशेषस्य पाचनः क्षमनोऽथवेति ।
 विशेषवचनात्तत्र स्वरसादेः पंचविधस्य कषायस्य प्रतिषेधः प्रसक्तः ।

ततः स्वतंत्रसंज्ञाया विशेषः प्रतिषिध्यते । तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफ इत्यादि । तस्मात्स्वतंत्रसंज्ञया तिक्तकटुकषायौ निषिद्धौ पंचविधया स्वरसादिकम्पनया । प्राकृतं नाम । उपकस्तुत्यकं हिङ्गुकासीस-
हृयसैधवमित्यौषधाधिकारात्सैधवं लवणम् । नत्वश्वादिकम् । समानतंत्र-
प्रत्ययो नाम । यत्साध्यस्य कस्यचिदर्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतंत्र-
त्राप्रत्यये समानेभ्यस्तंत्रेभ्यः प्रत्यय इति । उदाहरणं यथा । नीचलोमनख-
श्मश्रुरित्याचारेषूक्तम् । हृयद्विरियद्विदिनैः केशनखश्मश्रूण्यवतार्थं नीचलो-
मादीनां भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकाराः क्षारपाणिप्रसिद्धा
दशरात्रेण केशादीनां संहरणमिति निश्चिन्वन्ति । मुनिस्त्ववादीत् । त्रिःपक्ष-
स्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहरोदिति । परतंत्रप्रत्ययो नाम । यस्यार्थस्य
प्रसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरणं शक्यमभिधानुं नान्येभ्यो भिषकृतंत्रेभ्यः ।
ततस्तस्मिन् हृये परतंत्रादुदाहरणं कल्प्यते । यथा । कालार्थकर्मणां योगो
हीनमिथ्यातिमात्रकः । सम्यक्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणमित्युक्तम् ।
योगस्य च लक्षणं नोक्तं तंत्रे । अन्यत्र वा विष्वक्तंत्रे । तत्र बौद्धतंत्रप्रत्य-
येन निश्चीयते । स्वहेतुभ्यः शीतोष्णादिलक्षणेन कालस्योत्पत्तिरेव योग
इति । हेतुहेतुकधर्मो नाम । यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा ।
पित्तातिसारिणः पित्तलातिसेवनावित्तमुद्रिक्तं रक्तातिसाराय न चिरादस्य
भविष्यतीत्यनुमीयते । समर्थस्य हेतोः स्वकार्यस्याव्यभिचारात् । कार्य-
कारणधर्मो नाम । यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते । कारणसंज्ञया वा
कार्यं तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते । यथा । दोषा अपि
रोगशब्दं लभन्ते । तत्र दोषाः कारणम् । सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता
मला इति वचनात् । स चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमानः । कारणे
दोषे कार्यं रोग उपचरितो भवति । एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते । आद्य-
तविपर्ययो नाम । यथा । अन्नस्वरूपविज्ञानं प्राप्तमुज्झित्वा पानमेव प्रथममुक्तं
द्रवद्रव्यविज्ञानं कुर्वता तोयादीनां पंचानां वर्गाणामल्पवक्तव्यत्वात्समुद्रो-
पमतया शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थं पूर्वं हृदयं सुखेनावगाह्यते पश्चात्प-
भूतमिति न्यायात् । शब्दान्यत्वं नाम । यदर्थं पर्यायशब्दं वर्णयति शास्त्रकृतः ।
यथा । रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः । यक्ष्मातंकगदाबाधाः

शब्दाः पर्यायवाचिन इत्यादि । प्रत्ययधर्मो नाम । यो नच हेतुहे-
तुधर्मोपपत्तिमात्रेण च केनचिद्हेतुत्वेन व्यपदिश्यते । यथा । देवदानवगंध-
र्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ताः । यथोक्तम् । फुल्लपद्मोपममु-
खं सौम्यदृष्टिमकोपनम् । यावदनिद्रमप्रभृष्यं च विद्यादेववशीकृतमि-
त्यादि । नचैते परमार्थतो हेतवः । किं तर्हि प्रज्ञापराधः । तथा चोक्तम् ।
हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा । प्रज्ञापराधः सुतरामिति । उप-
नयो नाम । सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते । यथा । मात्राशी-
तीये । आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे । अतिमात्रभोजननिमित्ताया विषूचिकाया-
श्चिकित्सा उपनीता । मात्रायां हि विभज्यमानायामवश्यमूनातिमात्रेऽपि
विभजनीये तदपेक्षया मात्रायाः सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात् तत्प्रस्तावेन
च विषूचिकायाश्चिकित्सा । संभवो नाम । यत्सूत्रं प्रकरणं वा विधीयमान-
मर्थस्य व्यापकत्वात्सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते । यथा । कायबालग्रहोर्ध्वाग-
शल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति ।
एतान्यष्टावंगानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यंत इत्याचार्यः प्रतिजानीते ।
भंग्यविभवकल्पनायाश्चास्यायं विशेषः । अयं व्याख्याया विभवो भ-
वति । स तु विनैव व्याख्यायाः पठ्यमान एवेति । समदशताच्छी-
ल्यादीत्युक्तम् । तद्यथा । ताच्छील्यमवयवो विकारः सामीप्यं भूय-
स्त्वं प्रकारो गुणिगुणविभवः संसक्तता तद्धर्मता स्थानम् तादर्थ्यम् साफ-
ल्यमकर्मचेष्टानिमित्तासाहचर्यं मूलसंज्ञा तात्स्थ्यमिति । तत्र ताच्छील्यं नाम ।
यत्केनचिदेव धर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते । यथा । सर्वागसं-
श्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनम् । स्तंभनाक्षेपणं स्वापं संध्याकुंचनकंपनम् । कुपि-
तोऽनिलः करोतीत्यंतं । न चांगानि स्वपति । किं तर्हि देवदत्तः स्वपिति
तद्धर्मसादृश्यादंगानि स्वापशब्देनोच्यते । तद्यथा । पुरुषः सुप्तो न किंचिदे-
दयते । न चेतयते । तथागमपि यत्किंचिन्न वेदयते । न खतोदादि । तत्सुप्तमिव
सुप्तमित्युच्यते । अवयवो नाम । यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि
तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते । यथा । लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।
स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते । इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन
लंघनेन दोषक्षणेन लाघवे सति स्वास्थ्याद्युत्पत्तिः । तत्प्रतिपक्षेण त्वलंघनेन

दोषक्षपणेन ज्ञाते सत्यस्वास्थादयोऽनुक्ता अपि लभ्यन्ते । विकारो नाम । विपरीतक्रिया । यथा विकारसंज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते । प्रकृतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञायां च प्रकृतिर्यथा । पुष्पे पत्रे फले नाले कंदे च गुरुता क्रमात् । शाकमधिकृत्योक्तं । अत्र प्रकृतिः पाठाशूकादीनां पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विक्रियमाणानि चावस्थांतरं प्रतिपद्यमानानि शाकसंज्ञा लभ्यन्ते । तदयं शास्त्रप्रकारस्तेषां विकारस्तेषां विकारसंज्ञा यथ्यादिमंडादिसंज्ञया यवादिकं चोक्तवान् । * भूयस्त्वं नाम । यदेकस्मिन् वर्तमानमाधिक्येन कचिह्यते । यथा तंत्रे । अम्लो भक्तं रोचयतीत्युक्तं । न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्यचिच्चाग्लविद्वेषिणोऽम्लो रसो भक्तविद्वेषमेव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वमाश्रित्येदमुक्तं । अम्लो रोचयति । कदाचित्कस्यचिद्वा नासौ रोचयेन्न तावतातन्नरोचनं । प्रकारो नाम । यो यस्य समानधर्मा स तस्य प्रकारः । यथा । कंठमेरंडनालेन स्पृशन्वमेदियुक्तं । न च तत्प्रकाराणां सुवर्चलाशतपुष्पादिनालानां न ग्रहणं । गुणिगुणविभवो नामशब्देनोक्तानि । यस्मादाह । पार्थिवाः पार्थिवानेवेति । नहि पार्थिवा गुणाः संति केचिये पठ्येरन् । गुणश्च गुणिवद्यथा । मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुष इति । अत्रायुर्गुणोपेतममितत्वम् । नायुषः परिमाणगुण आयुर्गुणैव शक्यः । संसक्तता नाम । यदेकस्य बहुभिः संबंधः । यथा । विद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु संबंधेषु तस्यैव व्यपदेशः क्रियते । यथा । मधुरस्कंधनिर्देशेन माक्षिकादयो गुणिताः । कषायादिरसोपेता अपि मधुरमायत्वान्मधुरसंसक्ततया । तद्धर्मता नाम । येन तथा भूतं सत्तद्धर्मतामासाद्य दर्शनात्तामेवाख्यां लभते । यथा । विवर्जयेद्विषकृपाशान् पाशान्वैवस्वतानिवेति । मारणधर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो दृष्ट इत्यतस्तेऽपि तथैवोक्ताः । स्थानं नाम । यत्र स्थानिना स्थानं स्थानेन वा स्थानी व्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थानं यथा । कर्णनादः श्रोत्ररोग इत्युक्तो न च श्रोत्रेन्द्रियस्यास्ति नादः । किं तर्हि तदधिष्ठानस्य कर्णस्य । तस्मादयं श्रोत्रेण स्थानिना कर्णमधिष्ठानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी यथा । जिह्वा रसं गृण्हाति तत्र न जिह्वा रसं गृण्हाति । किं तर्हि रसना । तादर्थ्यं नाम । यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्तते । यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा । मदनमधुकाला

भित्त्यादीनि छर्दनप्रयोजनानीत्यर्थः । साहचर्यं नाम । यो येन नित्यं संबंध उपलभ्यते । स तस्मात्संबंधान्तमेव संबंधिशब्दं लभते । यथा । मथ्यमानाद् धूमं दृष्ट्वा ज्वलद्वासुरं वह्निद्रव्यमवश्यमभ्युत्थितो वह्निरित्येव । कर्म नाम । यत्र कर्मकर्मैति चोपचर्यते । यथोच्यते । मुनयः प्रशमं जग्मुः । नचाग्रामः स्थानीयः कश्चित्प्रशमोस्ति । किं तर्हीन्द्रियाणां विषयेभ्यः केवलं शक्तिर्नियमः प्रशमः । अथ च गतिः कर्मविषयेभ्यस्त्विन्द्रियाणां क्रियानिवृत्तिः । तदेव च कर्म-
त्युक्तं । गुणनिमित्तं कर्म । यत्कस्य विभूतिः प्रशंसादिका ख्याप्यते । धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकातनिर्मल-
मिति ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाविभूतिः ख्याप्यते । ब्रह्मचर्यस्य हीमे गुणा न ब्रह्मचर्यमेति । चेष्टानिमित्तं नाम । यस्मिन्नाम मात्रं कस्यचित् क्रियया भवति भावस्य । नात्र प्रस्यंदक्रियेष्टा । यथा । दीपवदस्य ज्ञानं ज्वलती-
त्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवाचीषि संति । ऊर्ध्वगामीनि दीपवद्वा सनिकृष्टामि द्रव्यांतराणि दहन्ति । रूपं वा स्पर्शो वा तैलादिकोपादानं । किंतु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रशंसाकर्मणि क्रोधभयशो-
कलोभहर्षैर्ष्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्तिर्भवे-
त् । मूलसंज्ञा नाम । या लोकेऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धा तत्रे चास्मिन्निवेशिता । यथा । निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति रूपं च लोके नीलपीतलोहितादिप्रसिद्धं स्वशास्त्रे संज्ञयानुरूपं लिङ्गलक्षणमिति ।
तात्स्थं नाम । यदन्यस्यैवार्थस्य तत्स्थत्वादन्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा बस्तिमेहनयोः शूलमिति तत्र पुंसंस्थेन कारणेन बस्तिमेहनयोरिति कल्प्यते । चैतन्याभावे बस्तिमेहनयोः सतोरपि शूलाभावात्तत्प्रदेशस्थितत्वा-
त्तयोरित्युपचर्यते । तथा तंत्रदोषैः पंचदशभिरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम् । अप्रसिद्धशब्दं । दुःप्रणीतम् । असंगतार्थं । असुखारोहि । विरुद्धम् । अति-
विस्तृतं । अतिसंक्षिप्तं । अप्रयोजनम् । भिन्नक्रमं । संदिग्धं । पुनरुक्तं । किंप्रमा-
णकं । असमाप्तार्थं । अपार्यकं । व्याहतं । तत्राप्रसिद्धं नाम । यलोके नातीव प्रसिद्धं । यथा । उदकयागमनलक्षणमसुखानामिति । यथा वाऽऽधारस्यासि-
पाणिधारेष्वकुशलयोगता इति । अस्यार्थः । अकुनाम वृक्षः । तस्य शल-
मिति । दुःप्रणीतम् । सूत्रभाष्यप्रयोजनरहितम् । असंगतार्थम् । यत्सूत्रेणा-

संबद्धम् । असुखारोहि पदम् । यत्पदसन्निवेशस्य विषमतया दुःखेनो-
 च्छार्थे । चर्करीतादिप्रायम् । यथा । धातर्धरिपदमिति । विरुद्धं नाम ।
 यद् दृष्टांतसिद्धांतसमयैर्विरुद्धम् । यथा । कश्चिद्देनित्यः पुरुषोऽकृत-
 कत्वादिति हेतुः । घट इति दृष्टांतविरुद्धम् तथा मधुराम्ललवणाः कफं शम-
 यंति । कटुतिक्तकषाया वातं जयंतीति वैद्यकसिद्धांतविरुद्धमेतत् । समय-
 विरुद्धं नाम यथा यः समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्तं व्युत्क्रम्याग-
 च्छति । यथा । न लोष्टं विमृद्नीयात् न तृणं छिद्यादिति । एतत् तत्त्वदर्शि-
 भिरुक्तत्वाल्लोष्टमर्दनादि न क्रियते । न तु हेतुरत्रास्ति । अतिविस्तृतं
 नाम । यथा मधुरादिस्क्रंधं ब्रुवन् यावन्ति मधुराणि जगति सन्ति मधुरप्रायाणि
 मधुरप्रभवानि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति तदाऽतिविस्तृतत्वं स्यात् ।
 अतिसंक्षिप्तं नाम । यथायोगशतकप्रायं । यथा वा हेतुलिङ्गौषधोद्देश
 एव क्रियते । नतु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः । अप्रयोजनं
 नाम । यथा । इत्याचारः समासेनेत्येतावद्यदि वदेन्नतु ब्रूयात् । यं
 प्राप्नोति समाचरन् । आयुरारोग्यमैश्वर्यमित्यादि । तदा न कश्चिदनुतिष्ठे-
 दिति । भिन्नक्रमं नाम । पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तम् न तेनैव निर्दिश्यते
 प्रयोजनान्तरा संभवेपि । यथा । वातपित्तकफानुद्दिश्य तत्र रूक्षोलघुरित्या-
 दौ वातगुणनिर्देशमकृत्वैव पित्तस्य विदधीत । एवं क्रमो भिन्नो भवेत् ।
 संदिग्धं नाम । यथा । किमकालमृत्युरस्ति उत नास्तीत्युभयत्र हेत्वाभास-
 परिग्रहात्संशयः । पुनरुक्तं नाम । योर्थ उक्तोपि पुनरुच्यते । किंप्रमाणं
 नाम । पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तापर्प्यटकमिति । अत्र तावदुच्यते । पर-
 तोपि चेदित्येतत्ततः समाप्तार्थत्वाच्च ज्ञायते किमनेन कार्यमिति । अनर्थकं
 नाम । यदन्यार्थेनापि पदेनापगताभिधेयम् । व्याहतं नाम । यथा पूर्वया
 वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहन्यते । अपरया पूर्वा वा । यथा । अनास्थाप्या
 मेहिन इत्युक्त्या पुनरास्थापनमनुजज्ञे । मुस्तादेर्निर्धूहेपपाठ । वातासृक्-
 शोफमेहाशौगुल्मविण्मूत्रसंग्रहमित्यादि । तदत्र विधिप्रतिषेधयोः परस्पर-
 निरोधाद्ब्रह्माहतत्वम् । अत्र समाधानार्थं विपुलमत्रयएवमभिदधुः । प्रमेहि-
 णमास्थाप्य निषेधाद्वास्तिकल्पे पुनरनुज्ञानात्तत्रकृतोभिप्रायविशेष ईदृगनुमी-
 यते मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन बस्तिमंतरेण नान्यस्तथाविध उपक्रमोऽस्ति

तस्मात्तस्यावस्थातुरवशाद्योऽन्यो बस्तिर्यदार्तमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे
तदापक्रमांतरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति । तदा बस्तिर्न योज्य इति प्रति-
पादयितुमेवं विधो विन्यासः कृतः । इति पूर्वोक्तैस्तंत्रगुणैस्तंत्रयुक्त्याख्यैर्युक्तं
तंत्रदोषैरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितमल्पसमुद्यमानां स्तोत्रव्यायामानां प्रीत्यर्थं
पृथगेवेदं तंत्रमुक्तम् । किंभूतम् । चिकित्साशास्त्रं शतसहस्रं ब्रह्मप्रोक्तमभि-
वेशादिप्रणीतं वा व्यापठ्य परितः समंतात् स्थितम् । न चैतस्त्वमनीषानि-
रूपितमित्याह । विपुलेत्यादि । विपुलं विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषयममलं निर्म-
लमविपर्यस्तं विज्ञानं येषां महामुनीनामात्रेयादीनां त एवं ते च ते विपुला-
मलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मतमभिप्रायस्तदनुगच्छत्यनुवर्तते यत्तद्विपु-
लामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् । ननु संग्रहेणैव महामुनिमतं संगृहीतम् ।
तत्किमनेनेत्याह । महासागर इव गंभीरो यः संग्रहाख्यस्तस्योपलक्षणमुपा-
यभूतमेतत् । तस्मात्पृथगेतत्तंत्रमुदितम् । अष्टावंगानि यस्य तदेवाष्टांगम् ।
तद्वैद्यकं च तदेव महोदधिरष्टांगवैद्यकमहोदधिस्तस्य मंथनमिव मंथनं-
पाठश्रवणचित्तनादिभिर्विक्षोभणात् । तेन करणभूतेन योष्टांगसंग्रह एव
महानमृतराशिराप्तस्मादष्टांगसंग्रहमहामृतराशेः सकाशात् पृथगेतत्तंत्र-
मुदितम् । कीदृशम् । अनल्पफलमायुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेवं महा-
फलमित्यर्थः । तदयंभावः । तंत्रस्याल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायासो भवति
महच्च फलं यतः स्यात् ततोऽयमादरणीय इत्यर्थः । वसंततिलकम् । इदमा-
गमीसद्भवात्मत्यक्षफलदर्शनात् । मंत्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कथंचन ।
इदमनंतराभिहितं तंत्रं मंत्रवदाचरितं संप्रयोक्तव्यं न कथंचिदपि मीमां-
स्यं । किमिदं स्याद्वा नवेति संशयो न कार्य इत्यर्थः । कस्मात्सुविशुद्धज्ञानेभ्यो
महामुनिभ्य आगमेन शुद्धत्वात् । तथा । प्रत्यक्षफलस्य ज्वरवच्चिकित्सादि-
कस्य दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८१ ॥

अतोष्टांगद्वयाख्यातंत्रात् पाठबोधानुष्ठानै रेभिगचिकित्साप्रक्षणेन ध्रुवम-
वश्यं दीर्घजीवितादीन् प्राप्नोति । नच तानेव प्राप्नोति किंतिहि परमपीत्याह ।

एतत्पठन् संग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्रकंप्यः ।

आकंपयत्यन्यविशालतंत्ररुताभियोगान्यदि तन्न चित्रम् ॥ ८२ ॥

एतदनंतरोक्तमष्टांगहृदयाख्यं तंत्रमधीयानः कंठे दधत्संग्रहबोधशक्त
एतद् ग्रंथार्थविशेषः । शेषवस्त्ववबोधार्थं तस्मात्स्वभ्यस्तकर्मा अत एव पाठाव-
बोधः स्वभ्यस्तकर्मा तस्य गुणशतयोगादष्टांगहृदयस्य व्याख्याता । अन्येषां
भेषजकर्मजेन सत्स्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सक अक्षोभ्यः सन्नन्येषु चरका-
दिषु विशालतंत्रेषु विहिताभियोगान् वैद्यान् यदि कंपयति । क्षोभयति ।
तन्नाश्वर्यं । उपजातिः । यथा चाकंपयतेऽपरे भिषजस्तथा दर्शयन्नाह ।

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि

प्रणिगदितगदानां नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः

किमिह खलु करोतु व्याधितानां वराकः ॥ ८३ ॥

यदि केवलं चरकं पठति । ततस्तस्मात्सुश्रुतादिप्रणिगदितानां वर्त्म-
संधिसितासितादिजानां रोगाणां ध्रुवं संज्ञामात्रावयवेऽपि बाह्यः किंतु हेतु-
लक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपि शब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवलं सुश्रु-
त पाठसाध्यप्रक्रियायां दोषदूष्यकालशरीरसत्त्वसात्म्यादिलक्षणायामखिन्नः
सन् व्याधितानां कासश्वासाद्यभिभूतानां किमिव वराकोऽल्पधीर्विदधानु-
न किंचिद्विधातुं शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्रक्रियायाः प्रतिपादनात्
सुश्रुतोक्तमयाभिधानाच्च तदध्येता रोगचिकित्सायां प्रवर्तमानो रोगशांतिं
ध्रुवं विदधात्येव । मालिनीवृत्तम् तथैवं मन्यसे यद्यपि तत्र तंत्रमेतद्गुणम् ।
तथाप्यार्षितंत्राध्ययने समाधानातिशय इति तत इदमाह ।

अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुप्रणितेऽपि न यो हृदमूढकः ।

पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८४ ॥

अभिनिवेशो वस्तुपक्षपातस्तस्य वशः सामर्थ्यं तस्मादन्यत्र गुणदोषावभि-
ताशोभनोक्तेऽपि तंत्रे यो नाभियुज्यते । ऋषिप्रणीते प्रीतिं करोति । स नर

आदौ भवमाद्यं प्रथमप्रणीतं ब्रह्मोक्तं शतसाहस्रं वैद्यकं यत्नपरस्तथा
आनिर्वेदः सन् पुरुषायुषं वर्षशतं पठतु । किलास्मिन् काले हीयमान-
बुद्धिमेधाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणचित्तनावबोधानुष्ठानानि सुदूरोत्सा-
रितान्येवेत्यर्थः । पुरुषायुषमित्यचतुरादिसूत्रे निपातितं । अथैवं मन्यसे
वक्तृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति । तस्मादाद्येषु सुकृतेष्वेवाभियोगो
युक्तो न त्विदानीन्तनकविकृतेष्विति तदेतन्न वाच्यम् । कुत इत्याह ।

वाते पित्ते श्लेष्मशांतौ च पथ्यं तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा का निर्मत्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥८५॥

वाते तैलं पथ्यं पित्ते घृतं पथ्यं श्लेष्मशांतौ माक्षिकं पथ्यं । यथाक्रमं ।
इत्येवं भगवान् ब्रह्मा भाषते ब्रह्मजो वा सनत्कुमारादिर्भणतु । निर्मत्र
अशब्दस्वभावे तैलादिके स्वाकरत उत्पन्ने वातादिशमनशक्तेर्वक्तृविशेषो-
क्त्या शक्तिर्न काचिदित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

तदेवोपसंहरन् स्पष्टयति ।

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलंब्यताम् ॥ ८६ ॥

अभिधातृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते । अपि तु न कश्चिदेव
विशेष उत्पद्यते यतः स्वभावहेतुभ्य एव एतच्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्नाः । अतो-
भिधातृवशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्षणाद्वेतोर्मत्सरमुत्सृज्य विद्वेषं विहाय मा-
ध्यस्थ्यमाश्रीयतां मध्यस्थो हि पुरुषः कालबुद्ध्याद्यनुरूपमिदमेव शास्त्रमुप-
कारकं मम न त्वतोपरं शास्त्रमुपकारकं बुद्ध्या परामर्श्याध्येष्यते न त्वज्ञाना-
भिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः । ननु किमस्माकमुपकारकत्वादिद्वारेण ऋषिप्रणीत-
मेव तंत्रमनुरागवशादध्येष्यमित्याशंक्याह ।

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्ता चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥८७॥

यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिस्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हित्वा भेडजातूकर्णादि-
मुनिप्रणीतानि किमिति न पठ्यन्ते सर्वेणैव वैद्यवृन्देन । अपि तु सुभाषित-

प्रियतया चरकसुश्रुतौ बाहुल्येन यथा पठ्येते न तथा भेडादयः। तस्मात्
स्थितमेतत् सुभाषितं ग्राह्यम् । न तु मुनिप्रणीतमेव तंत्रम् । अतश्चरकसु-
श्रुतवदनार्णमपीदं गुणवत्त्वान्मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव ।

हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

दृष्ट्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८८ ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टांगहृदय-
संहितायामुत्तरस्थानं समाप्तम् ॥

एतद् हृदयाख्यं तंत्रं हृदयमिव कस्य सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः। यथा
हृदयं शरीरस्यैकदेशमपि दशभिर्मूलशिराभिः सकलकायं व्याप्नोति ।
तथेदमपि षड्भिः स्थानैः सकलमष्टांगायुर्वेदवाङ्मयं व्याप्य स्थितमिति
साधर्म्यात् । तदेवमीदृशं हृदयं दृष्ट्वा विधाय यत्कल्याणं परं श्रेष्ठं प्राप्तं
तस्माच्छुभान्जगतो भुवनस्य मंगलं भवत्वित्यार्या ।

इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां
सर्वांगसुन्दराख्यायामुत्तरस्थाने वाजीकरणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ ॥ ॥ ५७.	चतुमेनाष्टम् उ०.१६,५.	॥ ॥ ६,१४.
॥ उ०.१,१२.	चतुर्विंशे क०.२,३४.	॥ ॥ १०,१.
॥ ॥ ९,९.	चतुर्विंशतिः उ०.८,२५.	॥ उ०.१,४९.
॥ ॥ ३५,१४.	चतुर्विधः सू०.१७,१.	॥ ॥ ३९,१७१.
॥ ॥ ॥ १९.	॥ शा०.३,७४.	॥ क०.४,२४.
॥ ॥ ३६,२०.	॥ चि०.१९,६३.	॥ चि०.१३,११.
॥ ॥ ॥ २४.	चतुर्विधम् सू०.२२,२३.	चत्वारि सू०.२१,८.
॥ ॥ ॥ २६.	चतुर्विधाः नि०.१४,४३.	॥ शा०.४,३४.
॥ ॥ ॥ ७५.	॥ उ०.३७,१.	॥ ॥ ॥ ५८.
॥ ॥ ३७,६४.	चतुर्षु चि०.६,४१.	॥ उ०.२९,१८.
॥ चि०.१५,११६.	चतुष्कर्णस्य सू०.२५,१३.	॥ ॥ ३६,१३.
चतुर्दशः उ०.३५,२.	चतुष्केषु सू०.१०,४१.	॥ चि०.१०,६.
चतुर्दश शा०.२,४८.	चतुष्कोणम् सू०.२६,१९.	॥ ॥ १४,९३.
॥ ॥ ३,२५.	॥ ॥ २८,१७.	चत्वारिंशः सू०.१,४८.
॥ ॥ ४,२.	चतुष्पथे उ०.५,२७.	चत्वारिंशत् शा०.३,२५.
चतुर्दशास्थिसंपाताः शा०.	॥ ॥ ६,५८.	॥ ॥ ४,५८.
३,१५.	चतुष्पलम् उ०.३९,३७.	॥ चि०.३,६४.
चतुर्दशौ सू०.१०,४३.	॥ चि०.५,५६.	चंदनगैरिकम् उ०.३५,३९.
चतुर्दश्याम् उ०.४,१०.	चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिसुरशृं-	चंदनजोगककुमपरिपेलब-
चतुर्धा सू०.३०,४७.	गोद्वान् चि०.४,३७.	बालकोशरीः उ०.२२,
॥ शा०.४,६३.	चतुष्पात् उ०.३६,७.	८४.
॥ नि०.२,३८.	चतुष्पात्पक्षिपितालमनो-	चंदनद्वयरोधपुंद्वाब्दे उ०.
॥ ॥ ८,१९.	व्हालवणानि सू०.३०,	२२,९१.
चतुर्नवति उ०.१६,६०.	१८.	चंदनम् सू०.१५,१५.
चतुर्भागत्रिभागार्धगुलोन्न-	चतुष्पात्सु सू०.६,६८.	॥ शा०.१,१७.
तिः सू०.२२,१५.	चतुष्पाद्भिः उ०.३८,३८.	॥ उ०.३२,२५.
चतुर्भागवशेषितम् उ०.	चतुष्पात्तत्तरोमास्थित्वक्-	॥ ॥ ३७,८६.
११,१८.	शृंगसुरजा उ०.२५,६३.	॥ ॥ ३९,३४.
चतुर्भिः सू०.१६,४.	चतुष्प्रकारः सू०.२२,१.	॥ चि०.१,५०.
॥ ॥ ॥ १७.	चतुस्त्यंगुलवृत्तास्यः सू०.	॥ ॥ ४,१३.
॥ उ०.१३,५२.	२५,२७.	॥ ॥ ९,९३.
॥ क०.६,१४.	चत्वरचैत्यातश्चतुष्पथसुरा-	॥ ॥ १०,४१.
॥ चि०.२२,२४.	लयान् सू०.२,३७.	॥ ॥ १४,६६.
चतुर्भित्तम् सू०.२५,२२.	चत्वर उ०.५,२५.	चंदनमधुकप्रपौढरीकोत्पल-
चतुर्भेदः उ०.७,५.	चत्वारः सू०.१८,३१.	युतेः चि०.१९,८९
चतुर्भ्यः शा०.२,४६.	॥ शा०.३,८२.	चंदनयुगम् उ०.३२,३१.
॥ चि०.२२,६९.	॥ नि०.५,४.	चंदनसाधितम् उ०.९,१८.

चंदनसारिबोमगंधाः उ०. ३९, ४६.	चंद्रशुभम् उ०. ४०, ३३.	" चि०. २०, १०.
चंदनात् चि०. ४, ४६.	चंद्रसमानकाति उ०. २२, ८७.	चर्मकीलजनुमणी उ०. ३२, १४.
चंदनाभोजसेव्यम् चि०. २, ३१.	चंद्रिकाम् सू०. ३, ५४.	चर्मकीलम् नि०. ७, ५७.
चंदनाद्वैकरस्तनाः चि०. २२, २७.	चंद्रे उ०. १३, २४.	चर्मकीलान् उ०. ३१, २६.
चंदनाद्वैस्य सू०. ३, ३८.	चंद्रोदयः उ०. ३५, १३२.	चर्मकीले चि०. २०, १७.
चंदनेन चि०. १०, ४९.	चपलः उ०. ३८, १.	चर्मणा उ०. २६, २३.
चंदनोत्पलम् चि०. ८, ११२.	चपलम् उ०. ७, १२.	" चि०. ९, ५२.
" " " १२७,	चपला उ०. ३०, ४२.	चर्मदलम् नि०. १४, ९.
" " " १८, ४.	चपलाः सू०. २६, ३६.	" " " २९.
चंदनोशीरकपूरमुकास्रम्बस- नोज्ज्वलः सू०. ३, ५३.	चपलेषु उ०. ३०, ४२.	चर्मदले चि०. १९, ९०.
चंदनोशीरकल्केन शा०. १, ६०.	चमरः सू०. ६, ४९.	चर्मपटम् सू०. २२, २७.
चंदनोशीरजलदालाजामुद्र- कणायवैः चि०. २, ३०.	चंपकाव्यूहः उ०. ३७, ७२.	चर्मपट्टैः सू०. १७, ४.
चंदनोशीरमज्जासृक्शर्करो- दकम् क०. ३, २५.	चयः सू०. १२, २२.	चर्मपिसद्विजनसाः उ०. ५, ५.
चंदनोशीरमदिराकुणपष्वा- स्रगंधवः शा०. ५, सित०	" " १३, १५.	चर्ममेढ्रजम् उ०. ३३, १७.
चंदनोशीरयुकेन उ०. ३६, ४८.	चयरुत् सू०. ५, ४७.	चर्मभत् उ०. १८, ६५.
चंद्रकाचितः सू०. ७, ४.	चयमकोपप्रशमाः सू०. १२, २४.	चर्मबल्ककुशादि सू०. २९, ५९.
चंद्रकाकृतिः उ०. १४, ७.	चयम् सू०. १२, २०.	चर्मसाव्या सू०. १५, ४५.
चंद्रकी उ०. १४, ७.	" " " २१.	चर्मककुष्टकटिकम् चि०. १९, ७८.
चंद्रकैः शा०. ५, ८३.	" " २२, ९.	चर्मककुष्टम् नि०. १४, ८.
चंद्रनक्षत्रशीतलम् सू०. ३, ३३.	चयादीन् सू०. १२, २८.	चर्या उ०. ३९, १८२.
चंद्रदीपाद्यनेकत्वम् उ०. १२, १०.	चरकः सू०. ९, १३.	चर्वणभाषणम् नि०. १५, ३०.
चंद्रम् शा०. ५, ३१.	चरणस्थे उ०. ३९, ७६.	चर्वणात् नि०. १५, ३३.
चंद्रमाः सू०. १३, ६.	चरणावशेषे चि०. ८, १४५.	चलः सू०. ११, १.
चंद्रशकलाभिरजनीविहंगनु- बरास्थ्यलम्करत्रिकला- भिः चि०. १९, ४४.	चरणे सू०. २७, ३१.	" शा०. ४, ६५.
	चरणौ शा०. ५, ६९.	" नि०. ५, २४.
	" नि०. १५, ५५.	" " ६, २६.
	" उ०. ३२, १२.	" " १३, ३०.
	चर्चितानुचराजिरः उ०. ३९, ११५.	" " " ४२.
	चर्म नि०. १४, २०.	" " १६, ३५.
	" उ०. १०, २२.	" , उ०. ८, ३.
	" " ३३, १८.	" " " २४.
	" " १२.	" " १२, १९.
	" " ३४, १५.	" " २१, १९.
	" " ३६, ७८.	" " २६, २९.

॥ चि०.९,४६.	॥ ॥ ३४,१८.	चाक्रिकतेलेन चि०१९,७२.
॥ ॥ ॥ १२२.	चलामयाः सू०.२७,४२.	चांगेरिस्वरसे चि०.८,१३२.
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्व-	चलायाः उ०.२२,८९.	चांगेरी सू०.६,७३.
रशूलदुर्नाम्नः सू०.	चलाविलारुणाभासम् उ०.	चांगेरीतक्रकौलाम्लः चि०.
१५,३४.	१२,९.	९,११६.
चलकिंकिणीकैः चि०.७,	चलास्थि सू०.२९,५२.	चाचा उ०.२३,२६.
७८.	चलितम् सू०.२६,४८.	चातुर्जातिम् चि०.९,११३.
चलति उ०.९,४.	चलितस्रुते सू०.२९,३३.	चातुर्थिकोन्मादप्राहपस्मार-
चलत्वचौ उ०.२१,५८.	चलिताः उ०.२१,१३.	नाशनम् उ०.६,३७.
चलत्वात् नि०.११,४२.	॥ चि०.१,४४.	चामीकरवचाभाह्नीताप्यप-
चलद्भिः उ०.२१,१४.	चलिताप्रकरम् उ०.४,२३.	ध्यारजीरुताः उ०१,९.
चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टासौ-	चलितैकाक्षिगण्डभूः उ०३,८.	चारः नि०.१५,४.
हार्ददृष्टिगतयः शा०.३,	चले सू०.२०,१४.	चारटी उ०.६,३४.
८५.	॥ शा०.५,६.	चारटीनाकुलीभ्याम् उ०.
चलंति उ०.२१,२९.	॥ उ०.१४,१६.	३६,५९.
चलन्नयतपक्षमाणम् उ०.४,	॥ ॥ २४,९.	चारिकम् उ०.१८,६४.
४१.	॥ चि०.१,४.	चार्मवत् उ०.११,४.
चलम् शा०.४,२९.	॥ ॥ १८,११.	चालः उ०.२१,१४.
॥ नि०.३,१२.	॥ ॥ २१,३१.	चालने सू०.२५,३१.
॥ उ०.४,१९.	चविका सू०.६,१६३.	चालयति उ०.२,६०.२.
॥ ॥ २९,८.	॥ क०.४,६३.	चालयन् उ०.६,५.
चलरोधम् उ०.२८,४४.	चविकातिविषामुस्तम् चि०.	चालयति चि०.३,१५६.
चलाः नि०.२,११.	८,१३१.	चालयित्वा सू०.२८,२५.
॥ उ०.१५,२.	चविकात्रिकलाभाङ्गिर्दि-	चालयेत् सू०.२३,२५.
॥ ॥ २१,२३.	शमूलैः चि०.३,१५७.	चापभासभरद्वाजनकुल-
॥ ॥ २९,१४.	चविकापिप्पलीमूलद्वाक्षाम-	च्छागवर्हिणः शा०.६,
चलान् नि०.२,२४.	लकनागैरैः चि०.१,३१.	२५.
चलात्मके चि०.१३,२९.	चव्यचित्रकसिद्धम् चि०.८,	चिकित्सकः उ०.५,२१.
चलात्मसु चि०.९,३.	७२.	चिकित्सकाः सू०.१९,७.
चलादि नि०.३,११.	चव्यपथ्यामिसुरदारुजम्	चिकित्सा सू०.१,६.
चलादिषु सू०.२२,१.	चि०.२१,४८.	॥ ॥ १९,८७.
॥ ॥ ॥ ३०.	चव्यम् चि०.१२,२६.	॥ नि०.६,३८.
चलान् सू०.१८,५१.	॥ ॥ १५,४३.	॥ उ०.११,४.
॥ उ०.२७,१३.	॥ ॥ १६,१६.	॥ ॥ १४,४६.
चलानि शा०.३,९४.	॥ ॥ २२,१७.	॥ ॥ ३४,२१.
चलापहम् चि०.१०,३१.	चव्यमानम् चि०.१,१०१.	॥ ॥ ४०,६३.
चलापहैः उ०.२२,१९.	चपकद्वयम् चि०.७,८७.	

" चि०.१३,२०.	" " " १९.	" " १०,५७.
चिकित्सायाम् सू०.१३,२०.	" " " २२.	" " ११,२५.
" उ०.२०,१०.	" " " २७.	" " १५,२३.
" " ३६,२७.	" उ०.२९,१७.	चित्रककंदकार्योः चि०.८,
चिकित्सायाम् सू०.१२,६८.	" " " २१.	१५.
चिकित्सायामनिर्वेदः शा०.	" " ३३,२२.	चित्रकगर्भात् चि०.१७,१३.
६,७२.	" " ३८,७.	चित्रकप्रधिकैरंडयुंठीकाथः
चिकित्साथः सू०.१९,८७.	चिता नि०.९,१२.	चि०.१४,२८.
चिकित्सितम् सू०.१,२१.	" उ०.२१.३२.	चित्रकत्रिफलादार्षाकलि-
" " " २३.	चिताः उ०.३६,५.	गान् चि०.१२,६.
" शा०.५,१२५.	चिताधिकारसंवाधे शा०.६,	चित्रकत्रिफलाव्योषविहंगैः
" उ०.१,३५.	५६.	चि०.१६,२१.
" " २२,७७.	चिते सू०.३,३५.	चित्रकम् क०.२,२५.
" " " १११.	चितौ उ०.२१,५.	" चि०.८,९०.
" " ३२,११.	चित्तजन्मनः चि०.७,८२.	" " १०,१३.
" चि०.१३,२७.	चित्तज्ञाः उ०.३९,१८२.	" " " ६४.
" " २१,३४.	चित्तदेहगतैः उ०.७,२.	" " १५,२६.
" " २२,६७.	चित्तम् शा०.३,५.	" " " ८९.
" " " ७३.	चित्तविषयम् उ०.५,५१.	चित्रकमूलतुलाईम् चि०.
" " " ७४.	चित्तविभंगः नि०.५,४९.	८,१५३.
चिकित्सितस्य सू०.१,२७.	चित्तविभंगजननीः उ०.	चित्रकमूलस्य चि०.८,२८.
चिकित्सितुम् शा०.५,१२९.	२३,१३.	चित्रकव्योषयुक्तम् चि०.
" चि०.६,८३.	चित्तविभंगशात् उ०.६,४.	२०,७.
चिकित्सेत् सू०.८,२३.	चित्तविभ्रमः नि०.६,१७.	चित्रकशाङ्गशा चि०.१२,
" " १२,६२.	चित्तवैरुते चि०.१,१६३.	४१.
" " २९,८०.	चित्तसुप्तः उ०.४०,४४.	चित्रकसोर्भाजनकौ चि०.
" नि०.५,४५.	चित्ते नि०.५,३७.	१९,८६.
" उ०.३२,५.	" " ८,१२.	चित्रकस्य सू०.९,२६.
चिकृणः क०.६,१९.	" उ०.७,१.	" चि०.८,१५८.
" " " २०.	चित्तोपप्लाविनः नि०.६,२.	" " १०,४७.
" " " २१.	चित्रः उ०.१२,२३.	" " १४,९२.
चिकृणताम् चि०.२०,१५.	" " " २४.	चित्रकाकुटजत्वभागान्
चिक्रिः उ०.३८,१.	चित्रकः सू०.६,१६४.	चि०.१०,३८.
चितः सू०.३,१८.	" उ०.३९,६२.	चित्रकाजाजिकम् चि०.
" चि०.२१,११.	" क०.४,६३.	१५,१५.
चितम् नि०.१३,६६.	" चि०.४,४९.	चित्रकाजाजीशुंगीसौवर्चलैः
" " १४,१४.	" " ८,१३१.	चि०.४,२२.

चित्रकात् चि०.३,१३२.	चिमिचिमान्विताः नि०.७,	चिरिविल्वांकुराः सू०.६,९७.
" " १०,५९.	२८.	चिरेण सू०.७,३.
" " १५,७.	चिमिचिमाम् सू०.१०,५.	" नि०.४,२३.
" " १६,२.	चिमिचिमायते नि०.१३,	" " ११,५६.
" " १९,६१.	३२.	" उ०.७,१३.
चित्रकामरदारुभ्याम् चि०.	" " १६,१४.	चिरोत्थानपाकः नि०.११,६.
१५,४२.	" उ०.३१,३०.	चिरोत्थानविदाहः नि०.
चित्रकास्कोतनिवात् चि०.	" " ३५,४१.	११,९.
१९,७९.	चिमिचिमायनम् सू०.७,	चिरोत्थाने ११,१६.
चित्रकेण चि०.९,५०.	२०.	चिरोत्थितम् चि०.९,७७.
चित्रम् उ०.३९,१५३.	चिरकारिता सू०.१२,५३.	चिरोत्थितान् उ०.२५,४९.
चित्राः उ०.३३,६.	चिरकालानषका चि०.९,१४.	चिरोत्पतितानि नि०.७,५५.
" " ३७,१३.	चिरकृत् नि०.८,१८.	चिरोत्सर्गात् उ०.१७,२०.
" चि०.७,१५.	चिरजम् उ०.१८,३१.	चिलीचिमः सू०.७,३०.
चित्रतैलयुतम् उ०.२६,	" चि०.१७,३८.	चिलीचीमः सू०.६,६५.
४९.	चिरजा उ०.३०,२१.	चिह्नी सू०.६,९५.
चित्राभिः सू०.३,२५.	चिरज्जरात् चि०.१,११०.	चिह्नीलट्टाकलोणीकाकुट्ट-
चित्राम् शा०.२,३६.	चिरजरात् उ०.३५,६.	कगबंधकम् सू०.६,९२.
चित्रायाम् उ०.१३,२५.	चिरंतनम् सू०.३,४५.	चिन्हम् नि०.१,६.
चित्रासु चि०.७,६६.	चिरंतनान् चि०.३,६८.	" " ११,६२.
चित्रैः सू०.१३,४०.	चिरंतनैः चि०.६,६२.	" चि०.१३,२०.
चिन्तयेत् सू०.१९,७७.	चिरपाकान् उ०.२९,२४.	चिन्हयति शा०.५,५२.
चिन्तयेताम् शा०.१,३१.	चिरविल्वमहापिचुमंदयुता-	चीयन्ते नि०.१३,४९.
चिन्ता सू०.१३,११.	नू चि०.८,१६१.	चीरबाससम् उ०.४,३६.
चिन्तामिष्वातभीशोकरो-	चिरविमुक्तान् उ०.२७,३०.	चुक्रम् सू०.१०,२६.
क्ष्यात् उ०.१३,९४.	चिरवृद्धि उ०.१०,१२.	" चि०.८,१४८.
चिन्ताम् सू०.७,६२.	चिरवृद्धिः नि०.१२,१९.	चुंबः चि०.९,२२.
चिंताशोकमयादिभिः उ०.	" उ०.२१,३९.	चुलूकीनक्रमकराशिशुमार-
७,१.	चिरसंशोकक्रोधादिषु नि०.	तिमिगिलाः सू०.६,५२.
चिपिटिकावंतः उ०.२५,२३.	५,२९.	चूचुकारुति सू०.२५,२६.
चिपे सू०.२७,१७.	चिरस्थायि उ०.३९,१४८.	चूलप्रवालफललुबिभिः सू०.
चिप्यम् उ०.३१,२४.	चिरस्थितम् सू०.२८,४२.	३,३५.
" " ३२,१२.	चिरस्थितिः नि०.१४,१२.	चूतरसेंदुम्रैः चि०.७,८३.
चिबुकम् शा०.३,१११.	चिरायुः सू०.७,७६.	चूर्णकः चि०.१४,३५.
" चि०.२१,४१.	चिरिविल्वामितकारीयबानी	चूर्णकिणांभः शा०.५,११५.
चिमिचिमाकंडूरुगूदयता-	वरणांकुराः चि०.१४,	चूर्णमेतत् चि०.५,५७.
न्वितम् चि०.२२,२.	१०९.	चूर्णयित्वा क०.२,३८.

॥ चि०.२१,३५.	॥ ॥ ३९,१०९.	चैत्यश्मशानायतनचत्वरि-
चूर्णयुकाः उ०.२२,८२.	॥ क०.५,३७.	बुचत्तुष्पथम् सू०.७,७०.
चूर्णोजनम् उ०.११,६.	॥ चि०.१०,३३.	चैत्रे सू०.१३,३३.
॥ ॥ १३,२२.	चूर्णोद्भुतः क०.६,१०.	चैलवेणिकथा सू०.२२,
॥ ॥ ॥ ४५.	चूर्णणे सू०.२५,२६.	२८.
चूर्णीकृतम् उ०.३९,६३.	चूर्णैः सू०.२८,३४.	चैलेन सू०.२३,४.
॥ चि०.३,१३८.	चूर्णयेत् सू०.२८,४१.	चोरकः उ०.६,३५.
॥ १०,१३.	चेतकी उ०.३०,४१.	चोरकतर्कारीबचाजाज्युप-
चूर्णीकृताः चि०.८,१५८.	चेतना उ०.३६,३६.	कुंचिकाः उ०.२०,५.
चूर्णीकृत्य चि०.१०,५५.	चेतानायाः शा०.१,५७.	चोषः सू०.२८,३.
चूर्णे उ०.२५,५९.	चेष्टानिवृत्तिः सू०.२८,८.	चौदनः सू०.६,२९.
॥ ॥ ३०,४२.	चेष्टाम्यः नि०.७,१३.	च्छागमांसरसेन चि०.७,
चूर्णेन उ०.२,३५.	चेष्टाम् नि०.६,३७.	२७.
चूर्णेः उ०.१८,१९.	चेष्टावैषम्यात् उ०.६,३.	च्छिद्रम् सू०.२५,१८.
॥ ॥ ॥ ४७.	चेष्टाहानिः शा०.४,२०.	च्छिद्रात् सू०.२५,१९.
॥ ॥ ॥ ५३.	चेतनम् शा०.३,५.	च्छेद्यत्पः सू०.६,१४९.
॥ ॥ २२,३७.	चैत्यध्वजानाम् शा०.६,१८.	च्यवनः उ०.३१,३९.
॥ ॥ ३४,१२.	चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाः	च्यवनप्राशः उ०.३९,
॥ ॥ ३७,३१.	२,३३.	३९.

छ.

छेगणरस्त उ०.१३,३३.	छत्राम् सू०.२९,३१.	॥ क०.१,३४.
॥ ॥ १६,६.	छत्री उ०.३६,९३.	॥ चि०.१,१५८.
छगलदुग्धवर्जितैः उ०.१३,	छयोपसंहितम् चि०.५,७.	॥ ॥ ५,५१.
७४.	छंदोबुधर्त्तिनः सू०.१३,७.	छर्दिः सू०.२,१३.
छगल्याः उ०.९,१३.	छन्नम् उ०.३०,६.	॥ ॥ १७,१७.
छगाबुना उ०.३०,से०.१९.	छन्ने चि०.१,१०.	॥ शा०.५,७७.
छन्नकी उ०.१४,७.	छन्नेः सू०.१७,१५.	॥ नि०.३,५.
छन्नध्वजपताकानाम् शा०.	छर्दनम् नि०.२,२२.	॥ ॥ ५,९.
६,३७.	॥ ॥ ५,४२.	॥ ॥ १४.
छन्नम् उ०.५,३८.	॥ उ०.३,३६.	॥ ॥ १८.
छन्नसंनिभाः उ०.३३,१०.	॥ ॥ ३८,२०.	॥ ॥ ३७.
छन्ना उ०.६,३५.	छर्दनानि सू०.१५,१.	॥ ॥ ८,२०.
छन्नादर्शविषामिषम् शा०.	॥ चि०.१९,९६.	॥ ॥ १२६.
६,६७.	छर्दयति उ०.२६,३४.	॥ ॥ १०,२२.
छन्नामा उ०.१४,७.	छर्दयेत् सू०.१८,१८.	॥ ॥ १२,३१.

॥ ॥ १३,१२.	छर्द्यगगुस्ताबाक्संगष्टीबना-	छागे चि०.९,८५.
॥ ॥ ३०.३,१३.	दयः सू०.८,९.	छागेः चि०.७,३८.
॥ ॥ ॥ २३.	छर्द्यतीसारकासश्वासोदर-	छादयेत् सू०.२६,४२.
॥ ॥ ॥ ६,१२.	ज्वराः सू०.१२,४६.	॥ ॥ ३०.१२,८.
॥ ॥ ॥ ३८,७.	छर्द्यतीसारनेत्रविप्रुतजृ-	छायया उ०.१३,४३.
॥ चि०.१,५८.	मिणः नि०.४,२४.	॥ चि०.८,२०.
छर्दिकासो नि०.२,१७.	छर्द्यतीसारवर्जितान् सू०.८,	छाया सू०.७,५.
छर्दिकुष्ठविषज्वरान् सू०.	११.	॥ शा०.५,४२.
१५,१८.	छर्द्यरुचिज्वराः नि०.७,४९.	॥ ॥ ॥ ४३.
छर्द्यहृषीपाश्वत्तुजान्	छर्द्यराचकल्ह्रासप्रसेको-	॥ ॥ ॥ ५१.
चि०.१०,१८.	क्लेशपीनसः उ०.३७,	॥ ॥ ॥ ५२.
छर्दिज्वरश्वासातिसारिणाम्	१९.	॥ ॥ ॥ ६०.
शा०.५,१३.	छर्द्यादिषु चि०.१०,२०.	॥ नि०.६,३१.
छर्दिबैमत्स्यम् नि०.३,५.	छर्द्याम् क०.३,२७.	छायाः शा०.५,४६.
छर्दितवतः उ०.१६,४७.	छर्दिम् सू०.२२,१५.	छायातपोष्वायोः क०.६,४.
छर्दितस्य शा०.६,२१.	छागः चि०.६,८०.	छायाम् सू०.१२,३२.
छर्दितृद्रकासामातिसारानुत्	छागकरीषाणाम् चि०.१५,	॥ उ०.३२,३२.
चि०.३,१७४.	१०३.	छायायाम् उ०.१२,१९.
छर्दिदोषैः नि०. ५,३०.	छागक्षीरयुतम् चि०.३,	॥ चि०.२०,२१.
छर्दिपायुपाकज्वरानुवत्	१६४.	छायाविशुष्कः उ०.३९,५६.
शा०.५,८०.	छागदुग्धमुक् चि०.८,१०७.	छायाविशुष्कम् उ०.३९,
छर्दिप्रसंगेन चि०.६,२३.	छाग दुग्धे उ०.१६,१५.	१६७.
छर्दिम् नि०.११,३४.	छागदुग्धेन उ०.११,५०.	छायाविशोषिता उ०.६,४०
॥ चि०.६,७.	॥ ॥ १३,८७.	छायाविशोषिताः उ०.१६,
॥ ॥ ॥ १५.	॥ ॥ ३९,१०१.	४१.
॥ ॥ ॥ २४.	छागपयसा उ०.३२,३१.	छायाशुष्कम् सू०.३९,६३.
छर्दिमूर्च्छास्तुलानिशूल-	छागम् उ०.१,२०.	छायाशुष्काम् सू०.२१,२०.
निद्रागमर्दनैः क०.५,३६.	॥ चि०.२,३५.	छायासंशुष्कचूर्णितम् उ०.
छर्दिमूर्च्छात्तुलानिमिश्राम-	॥ ॥ ९,८२.	३९,२५.
यापहम् चि०.३,१००.	छागमूत्रेण चि०.१०,५८.	छायासमाश्रयाः शा०.५,
छर्दिषे चि०.५,७.	छागमेषांतराधिजम् चि०.	५३.
छर्दित्त्वद्वागशूलेषु चि०१०.	९,३३.	छित्वाधिमांसकम् उ०.२२,
११.	छागरसाद्ध्युक्तः क०.४,५.	३७.
छर्दिग्रीभिः क०.५,४३.	छागलम् उ०.१४,२६.	छिद्यमानया उ०.२६,५२.
छर्द्यः चि०.६,१.	छागात् क०.४,१.	छिद्यमानेषु नि०.४,१७.
छर्द्यग्नौषधभावितैः चि०.६,	छागातिनबनीताज्यक्षीरमां-	छिद्यप्रहारिणः उ०.४,५.
१९.	सानि चि०.८,११९.	छिद्यप्रहारिणम् उ०.४,२४.

छिद्रम् सू०.१९,१३.	छिन्नन्नायुतिरः सू०.२९,	" उ०.२६,३.
" " २१,१०.	६८.	छेदने सू०.२६,५.
" उ०.४,६.	छिन्ना शा०.५,४४.	" " " ७.
" चि०.१५,११०.	छिन्नाशुका उ०.१४,६.	छेदमेदरुत् सू०.१०,१३.
छिद्रबैगुण्येन नि०.९,२९.	छिन्नाः उ०.२५,५१.	छेदमेदनपाटने सू०.२६,६.
छिद्राणि शा०.५,१२०.	छिन्नात् नि०.४,११.	छेदमेदनलेख्यार्थम् सू०.
छिद्रे उ०.१,३३.	छिन्नाम् उ०.१८,५९.	२६,३०.
" चि०.१५,११०.	" " २६,२७.	छेदम् चि०.११,१७.
" " " १२९.	छिन्नायाम् उ० २२,४९.	छेदयेत् उ०.२२,४५.
छिद्रेः नि०.१२,३३.	" " २६,२०.	" " " ४८.
" उ०.२८,१२.	छिन्नोद्गोद्गवः चि० १,	छेदान् उ०.२८,३०.
" " ३३,२२.	६०.	छेदि सू०.५,५१.
छिद्रोदरम् नि०.१२,३६.	छुच्छुदरः उ०.३८,२.	छेदिते उ०.२२,७७.
" चि०.१५,१०१.	छुच्छुदरसगंधम् उ०.३८,८.	छेदी सू०.५,७५.
छिन्नः नि०.४,२.	छुच्छुदरीकालमृतागृहम् उ०	छेदे सू०.२६,१६.
छिन्नदधानाम् उ०.३४,	१८,५७.	" उ०.१८,६६.
८.	छेदः सू०.१८,२२.	" " २२,४८.
छिन्नमूलाः चि०.१४,७१.	" शा०.६,१९.	छेदमेद्यादिकर्माणि सू०.
छिन्नरुहापादम् चि०.२१,	" उ०.२८,३१.	३०,१.
७१.	छेदनम् उ०.३९,१३२.	छेयम् सू०.२६,२९.
छिन्नलिसिते उ०.२२,३५.	छेदनलेखनम् उ०.१८,५२.	" " २८,२०.
छिन्नशोधिताम् उ०.३०,	छेदनात् सू०.२९,२३.	" उ०.१०,२१.
३७.	" शा०.४,६७.	क्षुयधुम् सू०.२८,४.

झ.

जग्धवा शा०.६,४७.	जंघाभ्याम् नि०.२,७३.	जटाम् उ०.६,३८.
जघनपार्श्वयोः शा०.४,२२.	जंघापर्वस्थिशूलिनि चि०	जटिला उ०.६,३४.
जघनम् उ०.२७,७.	१,१९.	जटिलाम् सू०.२९,३१.
जघनस्य शा०.४,१९.	जंघासिराम् सू०.२७,३०.	जठरघ्नानि चि०.१५,४.
जघन्यमध्यप्रवेः सू०.१८.	जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-	जठरम् शा०.१,८०.
३१.	द्रुयुसशूलम् क०.४,१०.	" " " १६.
जघान सू०.१,१.	जंघोर्वाः शा०.४,६.	" " ५,९०.
जंगमम् उ०.३५,२५.	" उ०.२७,२८.	" नि०.१२,३०.
जंगमाः सू०.३,४१.	जटा उ०.३२,२१.	" " " ३३.
जंघावरणयोः शा०.४,५.	" " ४०,५६.	" उ०.२६,४७.
जंघांतरे शा०.४,५.	जटाधरम् शा०.६,२.	" चि०.१४,४७.

॥ ॥ १५,६४.	॥ ॥ ३१,१६.	जन्मसंपीडनात् नि०.१,
॥ ॥ ॥ ११७.	॥ ॥ ॥ १९.	२२.
जठराणाम् वि०.१५,१२४.	जन्मसंश्रयान् नि०.१६,	जन्मादौ सू०.१,९.
जठरामयम् वि०.९,६०.७.	२२.	जन्मांतयोः नि०.२,२.
जठरामयात् वि०.९,१०	जन्मोः शा०.४,२.	जन्मोत्तरम् उ०.२४,१९.
जठराश्रये वि०.१४,४.	॥ नि०.१५,३६.	जपन् उ०.५,५०.
जठरिणाम् वि०.१५,५३.	जन्म्याम् शा०.६,५६.	॥ ॥ ॥ ५२.
जठरी क०.२,५४.	॥ उ०.३३,३६.	जपहोमबाः तैः उ०.५,१.
॥ वि०.१५,७.	जन्मपदान् शा०.१,३१.	जंघुः वि०.१२,१२.
॥ ॥ ॥ ३९.	जन्मस्य सू०.२,२८.	जंघुमन्येः वि०.९,६६.
जठरे शा०.३,२४.	जन्मस्य नि०.१४,५१.	जंघुहृषाजुंनकपीनसोम-
॥ ॥ ५,२८.	॥ उ०.१७,१४.	बल्काः सू०.१५,४१.
॥ ॥ ॥ १२१.	॥ ॥ २३,१२.	जंघ्याश्चपलबलायहीरो-
॥ नि०.१०,३०.	॥ ॥ २४,१५.	प्रतिलोत्पलेः उ०.१८,
॥ ॥ १२,८.	जन्तुः नि०.१५,४५.	४३.
॥ वि०.१५,७७.	जन्मुका उ०.१८,५८.	जंघ्याश्चपलबाः उ०.३२,
॥ ॥ ॥ ११३.	जन्मुकताः उ०. ३४,४९.	२२.
जठरेषु नि०.१२,८.	जन्मुभ्रम् नि०.१९,७९.	जंघ्याश्चपलबोशीरघटशृंगा-
जठः नि०.६,५.	जन्मुजुष्टः नि०. ७,२३.	बरोहजः वि०.६,१४.
॥ उ०.३९,४७.	जन्मुजुष्टम् सू०.६,१३९.	जंघ्याश्चसारकासीसरोभ्रक-
॥ वि०.२१,३९.	जन्मुजे उ०.२३,१५.	द्रुफलतिद्रुकेः उ०.३४,
जडताकरम् सू०.५,२८.	जंतुदुग्धम् क०.६,३.	५१.
जडयेत् सू०.१०,६.	जन्तुमिः शा०.५,९८.	जंघ्याश्चसुमनोनीपश्वेतका-
जडाः शा०.२,६२.	जन्तुमत् सू०.५,७.	बोजिकांकुराम् उ०.३४,
जतु उ०.३९,१४३.	जन्तुषु उ०.२९,५	२.
॥ वि०.१७,४.	जंतूनाम् उ०.१५,२.	जरता उ०.३९,१५४.
जतुतुल्यम् उ०.३९,१३१.	जंतोः उ०.३०,३४.	जरयति वि०.८,१५९.
जतुदिग्धाम् सू०.२८,३६.	जंतूष्वजानाम् उ०.२४,	जरसा नि०.३,३७.
जतुना उ०.३४,१७.	५७.	जराजर्जरितः उ०.३९,
जतुमणिः उ०.३१,२७.	जन्म सू०.२३,२०.	३९.
जतुसूते वि०.१२,३०.	॥ शा०.३,५.	जरानदीम् उ०.३९,१५२.
जन्तुः नि०.१५,२२.	॥ ॥ ॥ ६.	जराम् सू०.६,१३४.
जन्तुमूलप्रविस्मृताम् नि०.	॥ उ०.२३,५६.	॥ ॥ २९,३७.
४,२२.	जन्मकाले शा०.२,५३.	॥ नि०.१६,४०.
जन्मस्यम् सू०.२०,१७.	जन्मना नि०.१२,४६.	॥ उ०.३९,५८.
॥ ॥ ११,१.	जन्मनि सू०.१९,८५.	॥ ॥ ४०,६९.
॥ ॥ २७,११.	जन्ममरणम् शा०.६,२३.	॥ वि०.६,५४.

जरायुमात्रप्रच्छन्नः शा०.३.	जलद्विप्रस्थसाधितम् वि०.	जलवर्षिहिमानिलाः सू०.
सेप०.	१४,६७.	३,३९.
जरायुमात्रप्रच्छन्नि उ०.१,	जलनिधौ उ०.३५,१.	जलवाप्यलोहकेसरपद्मव-
३२.	जलवर्षादौ शा०.६,५१.	चंदनमृणालानि वि०.
जरायूकैः शा०.२,२६.	जलपिष्टः उ०.३८,३१.	१९,८८.
जराय्वपतने शा०.१,८४.	जलपिष्टैः उ०.१३,४३.	जलवाहिनीः उ०.१०,१.
जरारहितः उ०.३९,२७.	जलप्रमम् उ०.२३,३०.	जलशूकः उ०.१८,५६.
जराविकाराः उ०.३९,१४९.	जलबुद्बुदवत् उ०.२१,१०.	जलसंत्रासनामानम् उ०.
जराश्रमबातहा सू०.२,७.	जलम् सू०.३,५२.	३८,१५.
जर्जरपाणिः उ०.३६,९३.	" " २९,३६.	जलाढकम् वि०.२१,७२.
जर्जरम् उ०.२२,१६.	" शा०.१,१६.	जलाढके उ०.१३,१०.
" वि०.८,१४१.	" " ३,८१.	" क०.४,३८.
जर्जरागाम् वि०.२०,११.	" उ०.२०,९.	" वि०.१४,५५.
जर्जराणि उ०.३९,७६.	" " २२,७९.	जलात् उ०.२१,६६.
जर्जरितम् वि०.१९,२९.	" " ४०,४८.	जलातृप्तिः नि०.५,४८.
जर्जरीकृत्य क०.१,६.	" वि०.१,१२२.	जलात्मताम् नि०.१२,३५.
" वि०.९,९६.	" " २,११.	जलान्वितम् उ०.३९,१२५.
" " १९,७१.	" " " ३३.	जलापुताः उ०.३६,२८.
जलकुंभे उ०.३९,७६.	" " " ४७.	जलामम् उ०.१०,१.
जलहोद्वेषिताः उ०.११,	" " ४,९.	जलाद्वाः सू०.३,३९.
४१.	" " ५,१३.	जलावृद्धम् उ०.२१,१०.
जलधारिषु क०.४,४८.	" " ६,३४.	जलावृद्धे उ०.२२,१०.
जलजन्मभिः सू०.२६,५३.	" " " ६०.	जलाशयान् शा०.६,६५.
जलजन्मा उ०.१८,५८.	" " " ७२.	जलास्रवः उ०.१०,२.
जलजाशस्त्रसूचीकूर्चैः वि०.	" " " ७७.	जले सू०.६,१३९.
८,२९.	" " " ८२.	" " २१,१९.
जलदात्यये क०.२,२५.	" " ७,२८.	" " २६,४१.
जलदांश्च सू०.३,२३.	" " ९,९.	" शा०.१,४०.
जलदांभोषिमृदंगनाद घोषः	" " ११४,६०.	" " ६,४५.
शा०.३,९९.	" " ११५,१०१.	" उ०.२,४.
जलदोदयः शा०.५,१.	" " " ११६.	" " ६,३२.
जलद्वोणत्रये वि०.१०,	" " १९,१४.	" " २४,४८.
४८.	जलमिशिकुष्टभाषितानाम्	" " ३४,३.
जलद्वोणे उ०.१६,२५.	उ०.२२,१०२.	" " ३९,१६.
" " ३९,३५.	जलमूत्रयोः सू०.३०,१३.	" क०.१,७.
" वि०.३,११९.	जलमूर्च्छितः नि०.१२,	" वि०.२,१८.
" " ८,६८.	३७.	" " ३,३६.

" " " ५४.	" " २२,५.	" चि०.३,३२.
" " " १५८.	" " ३२,१.	जांगलाः सू०.६,५४.
" " ६,२७.	जलौकोत्तुनसोपिते उ० १८	" चि०.४,२०.
" " " ७०.	४३.	" " २२,५७.
" " ९,१०१.	जलयवत् सू०.१२,२९.	जांगलानि चि०.२,१७.
" " १२,६.	जहति सू०.७,१६.	जांगलानूपशैलतः सू०.५,
" " १५,७.	" " ११,४४.	१३.
" " १८,५.	जह्यात् सू०.१५,४६.	जांगलानूपाः सू०.६,५३.
" " १९,१०.	जागरः चि०.१२,३२.	जांगलामिषवत् सू०.१०,
" " " २९.	जागरणम् सू०.७,५५.	३३.
जलेन सू०.२०,६.	" नि०.२,२७.	जांगलाग्निः उ०.९,१४.
" उ०.२६,४५.	जागरणेन चि०.७,४३.	जांगलेन चि०.९,७५.
" उ०.३९,७५.	जागरश्वासकंपमूर्ध्वजः	जांगलेः सू०.३,३०.
" चि०.८,१५१.	नि०.६,१८.	" " २९,३७.
" " १०,३६.	जागरात् सू०.७,६५.	" शा०.२,६.
" " १४,४९.	जागरिन्नि सू०.२१,४.	" चि०.१,७५.
" " १८,२४.	" " २२,१७.	" " ३,१५५.
जलेः चि०.३,२६.	जागहकः उ०.६,१६.	" " ६,६३.
" " २१,४६.	जागर्ति उ०.४०,२४.	" " ७,९८.
जलोपमः उ०.१९,१९.	जागृयुः उ०.१,२१.	" " १४,७२.
जलोपमम् उ०.२,२०.	जाग्रत् शा०.५,३२.	" " १५,११.
जलोदरम् चि०.१५,११९.	जाग्रलः शा०.३,७६.	" " २१,४६.
जलौकः क्षारदहनकाचोपल-	" चि०.८,११९.	जाड्यम् सू०.७,२०.
नस्यद्वयः सू०.२६,२७.	" " १४,१३३.	" " १६,४.
जलौकतः सू०.२६,सित०.	जांगलचारिणाम् चि०.११.	" चि०.२,२१.
" " " ३५.	५८.	" " ५,५३.
" " " ५४.	जांगलजैः चि०.१७,१८.	" उ०.१३,३५.
" उ०.१३,८१.	जांगलम् सू०.१,२३.	" " १५,१०.
" " ३०,३.	" " ३,४५.	जाड्यादिदोषरुत् सू०.१९,
जलौकसा उ०.२,७५.	" उ०.१६,६२.	३२.
जलौकसाम् सू०.२६,४५.	" चि०.२,३०.	जाड्येण सू०.९,२०.
जलौकाः सू०.२६,४२.	" " ५,६२.	जातः सू०.३०,१४.
जलोकायैः उ०.२५,२६.	" " ७,७१.	" शा०.१,६३.
जलौकामिदिनिर्हेत् चि०	" " १४,७४.	" उ०.३५,१.
२२,२.	" " " १०९.	" चि०.८,३०.
जलौकोभिः उ०.९,१९.	" " १९,२५.	जातकर्मणि उ०.३,११.
" " ११,३०.	जाग्रतरसेः क०.३,९.	जातग्री उ०.३३,३४.

जाबर्दतस्व उ०.२,४४.	जातीकुसुमवासितः बि० १, ५७.	जानुमन्थे नि०.१५,५२.
जातदशनम् उ०.१,३८.		जानुबत् शा०.४,९.
जातबलः उ०.३९,८.	जातीनिबपटोलपत्रकटुका- दार्शनशासारावा उ०. २५,६७.	जानुसंधे सू०.२७,३०.
जातम् शा०.१,३०.	जातीमुकुलकासीसमनो- ब्रालपुरामिकैः उ०.२५, ४६.	जानुसमे सू०.१९,७४.
" नि०.१४,४१-		" " २२,२६.
" उ०.३३,३३.	जातीमुकुलकासीसंधवेः उ०.१६,४०.	जानुस्थापितकूर्परः सू०.२७, २०.
" क०.६,३.		जानुस्थे सू०.२७,२७.
" बि०.८,४७.		जानुबपीठगः उ०.१४,९.
" " " ४९.		जानुबासनसंस्थितः सू०. २७,१९.
" " " १४४.	जातीमुकुलसिंधूस्थदेवदारु- महीषधेः उ०.११,९.	जाबबम् सू०.६,१२५.
" " १०,४९.	जातीशिरीषधबमेचबिषाण- पुष्पवेद्यमौक्तिकफलम् उ०.१४,३१.	जाबबास्थितिमा उ०.३३, १३.
" १ १५,३२.		जाबबोटादिकानि सू०. २५,३.
" " " ३३.	जातुजित् सू०.९,१८.	जाबबोष्टाद्यैः उ०.३७,६७.
" " " १०३.	" " १२,६८.	जालकगर्दमस्व उ०.३२,६.
जातमात्रम् उ०.१,१.	" उ०.४०,६६.	जालकम् बि०.८,१९.
जातरोमाणाम् उ०.१८,५५.	जातुबम् सू०.२८,३६.	जालकावृतः उ०.३७,५७.
जातशीतपिष्टिकः शा०.५, २७.	" " " ४२.	जालगर्दमः उ०.३१,१४.
जातसलिलम् नि०.१२,४५.	जातेषु नि०.३,२०.	जालंभराम् शा०.३,२१.
जातस्वेदम् बि०.७,८८.	जातोदकाति बि०.१५,१२.	जालबागुरयोः शा०.६,२१.
जातलूहासमसेकः सू०. १८,१८.	जात्याः उ०.६,५८.	जालानि शा०.३,१४.
जाताः सू०.१२,६०.	जानु शा०.४,६.	" उ०.१२,९.
" नि०.१४,४७.	" " ५,११७.	" " ३०,३३.
जातांगुलनासिकाः उ०.३९, ११०.	जानुकूपरे बि०.११,४७.	जालाताम् उ०.३२,५.
जातान् सू०.११,३१.	जानुकूपरी शा०.४,६१.	जालिनी नि०.१०,२५.
जातानाम् सू०.२१,१.	जानुर्जपोलकटर्पसहस्रपादा- गसंधिषु नि०.१६,६.	" " " २९.
जातानि नि०.७,५५.	जानुतुल्यासने सू०.१८, २०.	जिपृसति शा०.५,५८.
जातिः नि०.१,९.	जानुनः सू०.२७,१५.	जिप्रति शा०.५,३६.
जातिजाः बि०.२०,९.	" शा०.४,६.	जिप्रन् क०.१,१८.
जातिपत्रिकाम् उ०.२२, ९३.	जानुमा शा०.५,११७.	जिप्रन् उ०.२०,५.
जातिमदनसदिरस्यादुकंटकैः उ०.२२,४१.	जानुनि सू०.२७,३०.	जिगिणीसरलकट्फलबुकाः सू०.१५,२६.
जातिमुकुलकासागैरिकब- द्वैः उ०.११,३२.	जानुनी शा०.४,४५.	जितम् बि०.१,१७५.
	जानुमंडलम् सू०.२२,३२.	" " ३,१७४.

जितविकसितासितसरोज- नयनसंकातिवार्धितश्रीकम् चि०.७,८६.	" नि०.२,३०.	जिह्वाले उ०.२२,३४.
जिताः सू०.४,२७.	" उ०.२१,३२.	जिह्वालालिनम् उ०.४,२०.
जितात्मनः सू०.१,२९.	" " " ५९.	जिह्वाबसाने उ०.२१,५२.
" उ०.३९,३.	जिह्वास्तिनासिकाश्रोत्रस- चतुष्टयसंगमे शा०.४, ३४.	जिह्वास्तंभः नि०.१५,३१.
जितात्मनाम् चि०.१९,३१.	जिह्वाम् सू०.१०,५.	जिह्वास्तंभे चि०.२१,४२.
जितात्मा नि०.६,२३.	जिह्वायसंक्षिप्तः उ०.२१, ३४.	जिह्वात्तुद्वयसंश्लेषैः नि०. ५,२८.
जितायाम् चि०.६,८३.	जिह्वातालुगते उ०.३,१८.	जिह्वोष्ठयोः सू०.७,२०.
जिते शा०.२,९.	जिह्वातिलेखनात् नि०.१५, २९.	जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टि- निपीडितैः उ०.२,७.
जितेन्द्रियः सू०.१,२५.	जिह्वादंशः उ०.३,१५.	जिह्वोष्ठदन्तुतालुगाः सू०. २७,१
" उ०.३९,९.	जिह्वानासायताः शा०.४, १८.	जीमूतकस्य उ०.३८,२१.
" चि०.१५,१२०.	जिह्वानिष्क्रमणम् नि०.५, ४९.	जीमूतचूर्णम् क०.१,२६.
जितेन्द्रियाः शा०.३,८७.	जिह्वामर्बधजाः उ०.२१, ४१.	जीमूतबीजकर्कोटीविशा- लारुतवर्धनैः उ०. ३०,२०.
जितोष्माणम् उ०.३२,१२.	जिह्वाम्रमः उ०.२५,११.	जीमूतबीजैः चि०.८,१९.
जित्वा सू०.३,१२.	जिह्वाम् सू०.१०,६.	जीमूतम् क०.१,१९.
" उ०.३४,२३.	" नि०.१५,३१.	जीमूतादिजलेन क०.१,१२.
" चि०.७,९३.	" उ०.२२,४५.	जीमूतायाः क०.१,१९.
" " १४,३.	" क०.३,१७.	जीयते सू०.९,२४.
" " " ७.	" चि०.७,३०.	जीरकाङ्गुविदग्गम् सू०. १५,३४.
जिनेम उ०.४७,४५.	जिह्वामुल्लगलक्लोमतालुतोष बहाः नि०.५,४७.	जीरकान् चि०.३,११४.
जिह्वासुः चि०.२०,३५.	जिह्वायाः उ०.३,३१.	जीरकै उ०.३२,१८.
जिह्वाताम् शा०.५,१०४.	" " २१,३४.	" चि०.१४,३५.
जिह्वादष्टिम् उ०.४,१६.	" " " ३५.	जीर्णः उ०.३७,२३.
जिह्वम् उ०.१५,७.	" " २२,४७.	" " ३९,१५५.
जिह्वसंख्याविषेष्टाभिः नि० ११,१.	" " ३५,११.	" चि०.१,८३.
जिह्व शा०.५,१०.	जिह्वायाम् शा०.३,२८.	जीर्णकङ्कज्वरग्रम् चि०.१, ९३.
" " " ४४.	" उ०.२१,६४.	जीर्णगुडस्य चि०.८,१ ५३.
जिह्वाम् उ०.३२,२५.	" " २२,४३.	
जिह्वे सू०.२४,१.	" क०.३,२८.	
" शा०.५,७.	जिह्वारसक्लेदाः शा०.३,४.	
जिह्वीयान् सू०.१२,६३.		
जिह्वा सू०.१२,३.		
" शा०.३,१११.		
" " ५,१०.		
" " " १९.		

जीर्णगुहातुलाम् चि०.३, १३६.	जीर्णाज्यस्नेहितः उ०.२४, १३.	जीवताम् क०.३,६६. " चि०.२१,६.
जीर्णज्वरप्रतिशयायशुकानि लमलयहान् सू०.१९,३.	जीर्णात् सू०.१०,३३. " उ०.२०,६.	जीवत्सङ्घादिशुंगोत्थान् उ०.१,२६.
जीर्णज्वरम् सू०.५,२३.	" चि०.६,७३.	जीवद्वये उ०.१,१६.
जीर्णज्वरे चि०.१,१२४.	जीर्णांतिकम् सू०.४,८.	जीवनः सू०.६,१४.
जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिप्लीह- हलीमकाः सू०.१८,८.	जीर्णांनः सू०.१७,१२.	" " १०,८.
जीर्णतथा सू०.६,१३९.	जीर्णांनम् उ०.३०,१०.	जीवनग्रहणः क०.४,३.
जीर्णता नि०.२,५६.	जीर्णांम् उ०.२०,४.	जीवनम् सू०.५,१.
जीर्णम् सू०.३,४५.	जीर्णाममस्यदोषस्य चि०. ७,७.	" " ९,१९.
" " ५,६५.	जीर्णार्शोऽग्रहणीदोषदोषार्ता- नाम् सू०.६,६१.	" " ११,४.
" उ०.१३,५.	जीर्णांशे सू०.८,१९.	" चि०.७,१०३.
" " ३५,३३.	जीर्णोषधः उ०.३९,१९.	" " २२,४६.
" क०.२,३६.	" चि०.१,६९.	जीव्मास्यम् सू०.६,१६९.
" " ३,७.	जीव उ०.१,३.	जीवनी सू०.६,८४.
" चि०.१,१५४.	जीवकम् चि०.३,३८.	जीवनीयः उ०.२४,३९.
" " ५,१२.	जीवकर्षभकाकोलीयुगुलाम- रदारुभिः चि०.२१,६५.	" चि०.३,९३.
" " ७,३६.	जीवकर्षभकौ उ०.३६,६५.	जीवनीयगणेश चि०.१४, ६२.
" " १४,११२.	" " ४०,१३.	जीवनीयघृतामुपः चि०.३, १४७.
" " १५,११९.	" क०.१,३६.	जीवनीयकलत्रैः उ०.१३, ६२.
" " २१,६३.	" चि०.३,८६.	जीवनीयम् सू०.५,२१.
जीर्णविषणाद्वैकवाससम् शा०.६,४.	जीवकर्षभकौ शीरम् उ०. ३६,६३.	" उ०.६,४५.
जीर्णशाल्योदनम् सू०.२९, ३६.	जीवकर्षभदासाबलागोक्षुर- नागैः चि०.२,३६.	" चि०.३,७४.
" उ०.३९,१२४.	जीवकर्षभसैर्यकान् शा०.१, ३९.	" " २२,५४.
जीर्णसर्पिषा उ०.१३,९०.	जीवजीवकदात्यहृभृगावृशु- कसारिकाः सू०.६,४५.	जीवनीयरसान्वितैः चि०. ६,६४.
जीर्णा नि०.२,५४.	जीवजीवकसारंगसारसमि- यवादिनाम् शा०.६,३५.	जीवनीयशृते उ०.२४,१२.
जीर्णाः चि०.१,७२.	जीवजीवस्य सू०.७,१५.	जीवनीयस्व चि०.३,९१.
" " १२,१३.	जीवतः शा०.४,६९.	जीवनीयाः शा०.१,४२.
" " १४,१०९.	" " ६,६५.	जीवनीयारुखः सू०.१५,८.
जीर्णाजीर्णम् नि०.१२,६.		जीवनीयानाम् चि०.२२, २५.
जीर्णाजीर्णविशंकायाम् सू०.१६,२३.		जीवनीयानि चि०.१५,९७.
जीर्णाजीर्णे नि०.१५, ४७.		जीवनीयेन उ०.१६,२८.

॥ ॥ १८,४१.	॥ ॥ ३०.३९,३४.	जीवितक्षये उ०.३६,३६.
जीवनीयैः सू०.२४,१५.	॥ चि०.१,१२१.	जीवितच्छदः सू०.४,२६.
॥ ॥ ३०.७,२५.	॥ ॥ ४,४९.	जीवितधामनि शा०.३,१३.
॥ ॥ ॥ २७.	॥ ॥ ५,२४.	जीवितावधानम् उ०.३९,
॥ ॥ २४,३४.	जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थि-	१५७.
॥ ॥ ॥ ४६.	राक्षीरद्विजीरकैः उ०.	जीवितांताय नि०.६,२.
॥ ॥ ३४,३७.	३४,४३.	जीवितायतनानि शा०.३,
॥ ॥ ४०.४,५६.	जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्व-	४१.
॥ ॥ चि०.३,८.	कूसेष्वगोपीहिमम् सू०.	जीवोपक्रमणे उ०.३४,६२.
॥ ॥ ४,४८.	२०,३७.	जुगुप्सते उ०.३,३४.
॥ ॥ ५,२६.	जीवन्तीजीवकर्मत्वकर्म-	जुगुप्सितम् चि०.५,७.
जीवनीयोपसाधितम् उ०.	नसबालकैः चि०.२२,	जुष्टम् शा०.३,३५.
३४,४१.	४३,	॥ ॥ ५,९८.
जीवनीयोपसाधिता क०.	जीवन्तीजीवकर्मनौ सू०.	॥ ॥ ३०.१०,२७.
४,५७.	१०,२३.	॥ ॥ २६,१.
जीवनीयोपसाधितैः चि०.	जीवन्तीत्रिकलामेदामृद्धीका-	जुष्टतः शा०.६,४३.
५,८२.	दिपक्षकैः उ०.२४,५०.	जुष्टानि शा०.६,६.
जीवनीयोपधक्षीररसायाः	जीवन्तीम् उ०.४०,१४.	जृम्भकमम् शा०.१,७९.
सू०.११,४१.	॥ ॥ क०.४,५९.	जृम्भणम् नि०.२,१४.
जीवनीयोपधक्षेदह्युक्ताः	॥ ॥ चि०.५,७८.	॥ ॥ १६,३७.
चि०.२२,३१.	जीवन्तीमजिष्टादार्वि चि०.	जृम्भते सू०.७,१२.
जीवनीयोपधक्षैः चि०.२२,	१९,७७.	जृम्भमाणस्य उ०.३,१०.
३२.	जीवन्तीमधुकम् चि०.५,१६.	जृम्भा शा०.१,५१.
जीवन्तींश्चैवगजयवशाकसु-	जीवन्तीमुस्तसुरसत्वगेलाह-	॥ ॥ नि०.२,७.
बर्चलम् सू०.६,९२.	ययोष्करम् चि०.४,४१.	॥ ॥ ॥ २४.
जीवन्तम् शा०.२,३७.	जीवन्त्याः उ०.१३,२.	जृम्भागमर्देनिष्ठिवन्दिता-
जीवन्ति उ०.३९,१५३.	॥ ॥ ॥ ८९.	दास्यपूतिताः नि०.५,
॥ ॥ ॥ १६५.	॥ ॥ चि०.९,२१.	१६.
॥ ॥ ४०,६४.	जीवम् क०.३,३१.	जृम्भाम् नि०.४,२८.
जीवन्तिच्छागलम् चि०.२२,	॥ ॥ ॥ ३३.	॥ ॥ १५,२३.
३३.	॥ ॥ ॥ ३६.	जृम्भायाः सू०.४,१६.
जीवन्तिमेदार्धवरीविदारीव-	जीवयेत् चि०.१,१०७.	जेतुम् उ०.११,५२.
राद्विकाकोकिलसेरुका-	जीवशोणितनिगमात् सू०.	जोगकः सू०.१५,१९.
भिः क०.४,१३.	१८,२६.	जोगकम् उ०.३९,३४.
जीवन्ती सू०.६,८५.	जीवादानम् क०.३,३२.	॥ ॥ चि०.३,४७.
॥ ॥ ६,११३.	जीवाभिसंधानम् क०.३,	ज्ञानविज्ञानवाक्येष्टाबलपो-
॥ ॥ १५,८.	३६.	रुषम् उ०.४,१.

होयम् सू०.६,६३.	" " " १७.	ज्वरकृत् उ०.३१,१४.
" " १४,१९.	" " " ४२.	" चि०.१,८४.
" नि०.२,२६.	" " ६,१५.	ज्वरस्योन्मादश्चात्तापस्मा-
क्षेया उ०.१३,१५.	" " " २३.	रवातनुत् उ०.२,५६.
क्षेयाः उ०.३१,६.	" " ८,२१.	ज्वरस्तीणस्थ चि०.१,१०४
" " ३६,५.	" " ९,८.	ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्रषा-
ज्यात्यामलकमुस्तानि चि०	" " १०,२३.	तात्रवृद्धिजित् शा०.२,
१,६८.	" " १२,१६.	५२.
ज्योतिः शा०.६,१२६.	" " १३,१०.	ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणी-
ज्योतिर्गिरीणाम् नि०.५,	" " " १९.	शोकपादुभिः नि०.७,
१३.	" " " ६०.	१३.
ज्योतिषमने क०.३,२४.	" उ०.२,४५.	ज्वरप्रकाशसाधितः चि०.
ज्योतिषाम् चि०.३,१५.	" " ३,३.	१,७३.
ज्योतिष्मती सू०.२१,१७.	" " " १४.	ज्वरच्छर्दिनृष्णातीसारहो-
ज्योतिष्मतीतेलम् चि०.	" " ३,१६.	किनम् शा०.५,७६.
१९,७५.	" " " २०.	ज्वरच्छर्दिमूच्छातीसारतृ-
ज्योतिष्मतीम् उ०.६,३९.	" " " २३.	द्वयमेः नि०.१३,५०.
ज्योतिष्मतीमलधुलांगलि-	" " " २६.	ज्वरच्छर्दिमूच्छादाहः उ०.
शेलुपाठाकुमाभिसर्जकर-	" " " २८.	३६,१७.
बीरबचासुधारकैः उ०.	" " २३,९.	ज्वरच्छर्दिहिष्माभ्यामरुजा-
२८,३४.	" " " १३.	न्वितः शा०.५,८८.
ज्वरः सू०.२,१३.	" " २६,३२.	ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैः नि०.
" " ४,२०.	" " ३३,६.	११,३३.
" " १४,३०.	" " " ७.	ज्वरच्छिदः चि०.१,९४.
" शा०.५,७१.	" " ३६,२७.	ज्वरदाहजित् चि०.१,५९.
" नि०.१,१.	" " ३७,५.	ज्वरदाहवान् उ०.३३,२३.
" " २,१.	" चि०.१,१६.	ज्वरदाहार्तिनुत् चि०.२२.
" " " २३.	" " " २६.	२१.
" " " ४५.	" " " ८३.	ज्वरदाहे चि०.३,७६.
" " " ४६.	" " " ९७.	ज्वरदुष्टारः उ०.१३,९.
" " " ५३.	" " " १३५.	ज्वरधूमायनान्विता उ०.
" " " ५६.	" " " १४९.	२८,८.
" " " ६३.	" " " १७१.	ज्वरनाशनम् चि०.१,११९.
" " " ६६.	" " " १७४.	ज्वरनाशनाः चि०.१,१२३.
" " " ७२.	ज्वरकारणम् चि०.१,१७३.	ज्वरप्लीहात्रकूननम् नि०.
" " ३,२४.	ज्वरकालम् चि०.१,१७१.	११,४१.
" " ५,१४.	ज्वरकासहा चि०.१,८९.	ज्वरम् नि०.२,५.

" " " ३९.	ज्वरत्तद्भोगवातासृग्दाबर्ता-	ज्वरितः चि०.१,१००.
" " " ५१.	दिरोगिषु क०.२,३०.	" " " ११०.
" " " ५९.	ज्वराः नि०.१,१०.	ज्वरितान् चि०.१,१०.
" " " ६५.	" चि०.१,१७०.	ज्वरी शा०.५,११९.
" " " ६९.	ज्वरागमनवशासरे चि०.१,	" नि०.१३,७.
" उ०.१७,२.	१५३.	" चि०.१,९.
" " ३९,२०.	ज्वरात् चि०.१,१११.	ज्वरे सू०.१,२१.
" चि०.१,१.	ज्वरातिसारांतर्दाहतृदमल-	" " ३०,५.
" " " ४२.	यादयः सू०.८,९.	" नि०.२,४९.
" " " ५८.	ज्वरातिसारी चि०.१,२९.	" उ०.३,५८.
" " " ९०.	ज्वरातिसारी शा०.५,९४.	" " ६,२९.
" " " १०७.	ज्वरादौ चि०.१,२.	" " ४०,४८.
" " " १६८.	ज्वराद्याः उ०.२,३०.	" क०.१,२६.
" " ६,१५.	ज्वरान् चि०.१,६८.	" " " ३२.
" " १६,१२.	" " " १६३.	" " " ३३.
" " " २२.	ज्वरापस्मारजठरमर्गंदरहरम्	" " " ४४.
ज्वरमुक्तम् चि०.१,७९.	उ०.७,२३.	" चि०.१,५.
ज्वरमुग्रम् चि०.१,१७५.	ज्वरापहः चि०.१,१२१.	" " " १८.
ज्वरमूर्च्छायुतः नि०.४,	ज्वरापहम् चि०.१,११४.	" " " १,५१.
११.	ज्वरापहाः चि०.१,७४.	" " " ६६.
ज्वरयति नि०.२०,७४.	ज्वरापहैः चि०.१,३६.	" " " ७२.
ज्वरयन् नि०.२,६५.	ज्वरालक्षिषु क०.१,११.	" " " ८१.
ज्वररूपेण शा०.६,४०.	ज्वरारोचकनृहृद्विद्युष्कोष्ठा-	" " " ९१.
ज्वरवर्धनाः चि०.१,९६.	रविर्जृम्भिकाः उ०.२१,	" " " ९६.
ज्वरविह्वलेदकासहृदिशिरो-	ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्या-	" " " ९८.
रुजाम् उ०.२,२७.	पकिनाशनाः चि०.१,	" " " १२३.
ज्वरवेगः नि०.२,५५.	४७.	" " " १२८.
ज्वरवेगार्तः नि०.२,७८.	ज्वरादितः उ०.३७,११.	" " " १३९.
ज्वरशोफुगुन् चि०.१,११३.	ज्वराशुपाकविकृदकोथावद-	" " " १५१.
ज्वरश्वयधुपादुल्वगुल्मपा-	रणान्वितः उ०.३७,५८.	" " " २,३४.
नात्यशशोसाम् चि०.	ज्वरासृक्पित्तबीसर्पकुष्पा-	" " " १५,२०.
१०,१९.	हुध्रमप्रदम् सू०.१,३३.	ज्वरेषु चि०.१,१६२.
ज्वरश्वासहिष्माहिष्मादिरो-	ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिम-	ज्वरोक्तः चि०.२,१२.
गिणाम् शा०.५,१०९.	यादशोतिसारिणाम्	ज्वरोक्तम् चि०.३,५३.
ज्वरसंतापः शा०.५,१०९.	सू०.१,२०.	ज्वरोत्क्रिष्टम् चि०.१,
ज्वरस्य नि०.२,१०.	ज्वरिणः उ०.३१,१४.	१०१.
" चि०.१,१६९.	ज्वरिणम् चि०.१,१०८.	ज्वरोदितम् चि०.६,७०.

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वम् नि०. २,५४.	ज्वरोष्मा नि०.२,६०. ज्वरोष्माणम् चि०.१, ८७.	१५,९. ज्वलनम् नि०.२,४. ज्वलनस्य सू०.१८,६०. ज्वलनेन उ०.३२,१०. " चि०.८,७. ज्वलवति चि०.१,४४. ज्वलितम् उ०.१३,३३.
ज्वरोपद्रववृद्धिक् चि०.१, ८२.	ज्वर्यति उ०.३६,२४. ज्वलता चि०.१४,११६. ज्वलताम् नि०.५,१३. ज्वलदंगारकीर्णाम् उ०.	
ज्वरोपातृणमोहकंलूमाय- नान्विता उ०.२१, ४३.		

ट.

ड.

टिटुकबलापलाशम् चि०.१५,४६. | डिर्भात्रवस्तयः शा०.३,१२.

त.

तक्रतर्पणम् चि०.८,३५. तक्रपिष्टैः चि०.१९,६६. तक्रपेयाम् चि०.८,३९. तक्रभोजनः चि०.१६,१८. तक्रम् सू०.५,३३. " " १०,२६. " उ०.३५,५८. " " ३९,१०९. " क०.१,३०. " चि०.१,१४४. " " " १५४. " " ४,३०. " " ८,३३. " " " ३८. " " " ४१. " " " ४६. " " " ४९. " " " ६१. " " " ८५. " " ९,१०८. " " १०,४. " " १४,११३. " " १५,१२६.	" " " १३०. " " १७,५. " " २०,३०. तक्रमन्याज्यकोष्णामोमिः चि०.१६,१४. तक्रयस्तुसुरामंडसोषीरक- तुषोदकैः चि०.१०,२९. तक्रगुद्देषु चि०.८,४३. तक्रसंयुतम् चि०.८,३६. " १७,१३. तक्रसमाहृताः चि०.८,४२. तक्रसाधितः सू०.७,३७. तक्रसाधिताम् चि०.२०, २५. तक्रसीधुधान्याम्लसारुणीः चि०.८,५३. तक्राक्यैः चि०.८,४०. तक्रानुपानम् चि०.८,४०. तक्रानुपानाति चि०.८,३६. तक्रानुपानाम् चि०.१७, ५. तक्रारिष्टम् सू०.१६,३३. " चि०.८,४७.	तक्राबलेहिकाम् चि०.८, ३९. तक्रे सू०.७,७. " " २६,४१. " चि०.८,३९. " " ९,२३. तक्रेण सू०.७,३४. " उ०.३८,२७. " " ३९,६५. " चि०.८,३३. " " " ५८. " " ९,१०. " " ११,११. " " १५,१८. " " १९,७६. " २०,६. तक्रोष्मिभ्यः चि०.१९,८५. तक्रौदनम् चि०.८,४०. तक्रकदृष्टानाम् उ०.३६, ७३. तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिग- कान् उ०.२,१९. तगरम् उ०.५,३३.
--	---	---

॥ ॥ १६,५३.	॥ ॥ ॥ ३४.	तदाचारपरिच्छदो शा०.१,
॥ ॥ ३२,२३.	तंडुलाभसा चि०.९,५६.	३१.
॥ ॥ ३५,२४.	तंडुलीयः सू०.६,८१.	तदात्मकम् उ०.६,१४.
तगरागुल्लुकुमेः चि०.१,	तंडुलीयककार्थमर्थकिणिही-	तदापुतम चि०.२०,१२.
१३५.	गिरिकार्णिकाः उ०.३६,	तदायतो सू०.७,२.
तर्जुणम् उ०.१६,६.	५९.	तदातम् चि०.४,२.
तर्चेताः सू०.२१,९.	तंडुलीयकम् चि०.३,८४.	तदाभ्याः सू०.९,१.
तर्चेष्टाः उ०.३८,१४.	तंडुलीयकमूलानि सू०.७,	॥ ॥ १२,४४.
तच्छदावृतान् उ०.१८,१३.	२५.	॥ नि०.१२,२९.
तच्छलाका उ०.१३,३५.	तंडुलैः चि०.१५,१२३.	तदाभ्याम् सू०.२७,३६.
तच्छाकमोजिना चि०.२२,	तथागुणम् चि०.१५,३२.	तदाभ्ये सू०.२९,६४.
१८.	तथागुणा चि०.८,२१.	तदासुतम् सू०.५,७७.
तच्छांत्ये सू०.२३,१६.	तथापि शा०.३,१००.	तदाभ्यः उ०.२१,४१.
तच्छायास्तद्विभक्ताः उ०.	तथामलकलेहम् चि०.६,	तदाभ्यम् उ०.१७,१९.
३६,९३.	५४.	॥ नि०.९,३७.
तच्छृतः चि०.१५,६१.	तथाविधः उ०.३१,२७.	तदाभ्या उ०.३३,२१.
॥ ॥ ॥ ६८.	तथाशयम् चि०.१६,५०.	तदीयाम् सू०.१३,२०.
तज्जयात् शा०.१,९०.	तदुद्यौ नि०.१५,३.	तदुत्तंसावत्तंसाभ्याम् उ०.
तज्जयाय सू०.३,५०.	तदधिष्ठानम् शा०.३,५०.	३९,११५.
तज्जये चि०.८,१२२.	तदनु नि०.२,१०.	तदुदीरणात् नि०.७,१२.
तज्जाः सू०.११,२९.	तदनुपम् नि०.६,४१.	तदुद्भवः क०.६,१८.
तज्जातीन् चि०.१५,७८.	तदनुषको उ०.४,३.	तदुद्भाः सू०.१३,२७.
तद्विभक्तिस्सयकोपतः सू०.	तद्वते सू०.२२,१६.	तदुद्भूतः सू०.४,१९.
१,१२.	तदन्वयाः नि०.६,१२.	तदुद्भूतः सू०.२५,१८.
तंडुलप्रोद्भूम् चि०.२२,२६.	तदन्वयात् सू०.२६,४६.	तदधिधम् सू०.४,६.
तंडुलतोषेन चि०.८,१०४.	तदभावे सू०.५,५.	तद्रूपान् उ०.५,५२.
॥ ॥ १४,६६.	तदधम् उ०.३९,१२३.	तद्रूपपङ्क्तः उ०.२२,९४.
तंडुलपंचमेः सू०.१६,४१.	तदधर्षकैरायुक्तम् चि०.९,	तद्रमलिंगम् नि०.११,५०.
तंडुलवारिणा उ०.३०,२७.	१०१.	तद्रुणः चि०.६,३१.
तंडुलान् उ०.६,५७.	तदर्धाधर्मवार्धितम् सू०.१९,	तद्रुणन्यूनः सू०.६,११०.
॥ चि०.५,७९.	१३.	तद्रुणम् सू०.६,१५६.
तंडुलावु चि०.९,९१.	तदस्थि सू०.६,१३२.	॥ उ०.१,२०.
तंडुलावुना चि०.८,११५.	तद्वहः शा०.६,६२.	॥ ॥ २,५०.
॥ ॥ १,६३.	॥ चि०.१,१५७.	॥ चि०.६,५९.
॥ ॥ १३.	तद्वहःपिष्टैः उ०.२५,२७.	॥ १५, ३३.
॥ ॥ ११,८.	तदा सू०.३,२.	तद्रुणा सू०.५,५०.
॥ ॥ १३.	तदाकृतिः नि०.११,६१.	॥ ॥ ६८.

तद्वृणान् उ०.६,१६.	तद्विरोधिभिः सू०.७,४५.	तदुलीयकमूलेन उ०.३८,
तद्वृष्टे सू०. १,४५.	तद्विस्तारपरीणाहर्ष्यम्,	२४.
तद्वृष्टेः उ०.३४,६३.	सू०.२५,१२.	तद्वा सू०.७,२४.
तद्वृष्टाः उ०.३७,४९.	तद्विहतेन्द्रियः उ०.३५,५४.	" " २१,२२.
तद्वृष्टानाम् सू०.३०,४०.	तद्वृद्धिः सू०.४,१४.	" शा०.१,३६.
तद्वृष्टिणम् उ०.३७,६०.	नद्वृद्धिस्तयवृद्धिस्तयात्मकाः	" नि०.२,२२.
तद्वृष्ट्यम् चि०.५,५९.	शा०.३,७१.	" " " २६.
तद्वृष्टाः नि०.१०,६.	तद्वृष्टान् शा०.४,७.	" " " ३३.
तद्वृष्टेः नि०.३,१.	तद्यथा शा०.४,१४.	" " ६,२२.
तद्वृष्टेः चि०.२१,१३.	तद्वृष्टान् शा०.४,२०.	" " १२,६.
तद्योग्याहितकल्पनम् सू०.	" " १,३४.	" " १३,१९.
१४,१६.	तद्वृष्टे शा०.४,२७.	" " १६,४६.
तद्योग्यौषधमुक्तान् क०.४,	तद्वृष्टपायात् नि०.९,१०.	" उ०.३,२०.
७०.	तद्वृष्टाद्यो सू०.१,४५.	" " ३६,२१.
तद्वृष्टोभिः क०.१,३७.	तद्वृष्टापत् सू०.१,३९.	तद्वादादाहरिचिच्छिर्दिमूर्च्छा-
तद्वृष्टाः चि०.१,५९.	तद्वृष्टाः नि०.७,३५.	ध्मानातिसारवान् शा०.
तद्वृष्टसम् सू०.२४,१९.	" चि०.१८,१९.	५,९२.
" उ०.३९,७६.	तद्वृष्टपक्ष्मणाम् सू०.७,१०.	तद्वादीनाम् नि०.१६,३०.
" क०.१,४२.	तद्वृष्टमत् सू०.२७,४१.	तद्वादानाशः सू०.१४,१८.
तद्वृष्टे चि०.१४,९२.	" नि०.८,९.	तद्वाम् चि०.१४,२८.
तद्वृष्टपचरितान् शा०.१,३१.	तद्वृष्टमत्ता क०.६,१९.	तद्वाल्लवणवक्तव्यम् नि०.
तद्वृष्टा नि०.४,२८.	तद्वृष्टमान् शा०.५,८३.	१३,१२.
तद्वृष्टदर्शितम् नि०.३,७.	तद्वृष्टसमम् चि०.१३,४९.	तद्वाशीतज्ज्वरालस्यप्रसेका-
तद्वृष्टाः उ०.३१,८.	तद्वृष्टस्य सू०.१,३५.	रुचिगौरवैः क०.५,३४.
तद्वादीनि शा०.६,१४.	तद्वृष्टाद्यध्यातोक्तम् चि०.२२,	तद्वाशूनास्तिकूटत्वम् उ०.
तद्वृष्टाते चि०.८,१३८.	४८.	२३,११.
तद्वृष्टिः सू०.१९,४३.	तद्वृष्टाणि सू०.१,४.	तद्वाश्रमकुम्भबलीपल्लिनाम-
" उ०.२५,५६.	तद्वृष्टिका उ०.१७,१९.	यवर्जिताः उ०.३९,२३.
तद्वृष्टेः सू०.१९,३८.	" " " २६.	तद्वाशीववमिक्कुमाः नि०.२,
तद्वृष्टिस्तुतिम् उ०.३३,४४.	तद्वृष्टिकारुष्या उ०.१८,४२.	३७.
तद्वृष्टे सू०.१२,१५.	तद्वृष्टीवत् उ०.१७,१९.	तद्वास्तेमित्यकारिणि चि०.
तद्वृष्टेः नि०.८,३.	तद्वृष्टवारिणा उ०.३६,	१,४३.
नद्विधोपपत्तयेन नि०.१६,	८३.	तद्वास्तेमित्यगौरवैः नि०.
३०.	तद्वृष्टावुना उ०.३८,३०.	१६,२९.
तद्वृष्टपर्यायात् सू०.११,२८.	तद्वृष्टावसा उ०.३४,४८.	तद्वृष्टद्वम् शा०.३,१९.
" " २८,१९.	तद्वृष्टलीयकतुल्यांशाम् उ०.	तद्वृष्टिद्व्याः सू०.१२,४७.
तद्वृष्टिमागम् उ०.३७,५१.	३७,२५.	तद्वृष्टिवंधनाः सू०.७,२.

तन्निर्गुहे उ०.३९,१३५.	तस्माद्युपविलापितम् सू०.	तरुणम् उ०.१६,१०.
तन्निवृत्तिः सू०.९,२.	२४,५.	" " ३९,१.
तन्मन्त्रः उ०.३९,१२३.	तस्मायोद्देमलवणापाषाणादि-	" क०.५,५१.
" क०.२,३६.	प्रपीडनैः चि०.१८,३१.	तरुणरक्षिककाशगलः उ०.
तन्मन्त्रे शा०.३,स्वेपक०.२.	तमःप्रवेशः नि०.५,४४.	१३,३७.
तन्मन्त्राः सू०.८,३५.	तमकः नि०.४,२.	तरुणाः चि०.१८,१२.
" " १८,१८.	" " " १०.	तरुणान् उ०.३२,२७.
" " १९,४६.	" " ८,२२.	तरुणायते उ०.४०,३३.
" शा०.१,३४.	" चि०.३,६९.	" चि०.३,१२४.
तन्मन्त्रान् उ०.५,५२.	तमतः उ०.३९,११३.	तरुणास्थिगौ शा०.४,५१.-
तन्मानकल्पमे क०.६,११.	तमति चि०.१०,८३.	तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवनी
तन्मानेन उ०.३०,३२.	तमसः उ०.७,६.	यलनामिषु सू०.३०,७.
तन्मार्गशुन्यार्थम् चि०.४,	" क०.३,६.	तरुणास्थीनि उ०.२७,१०.
९.	तमालः उ०.३६,८३.	तरुणी चि०.८,१२०.
तन्मूलम् क०.२,३.	तमालपत्रतालीसमूर्जोशरे	" " १४,१२८.
तन्मूलाः शा०.३,७१.	उ०.३५,२६.	तरेत् सू०.२,३४.
तन्वंगीमिः चि०.७,८१.	तमालपत्रमृतीकशङ्खकीधा-	" शा०.६,६८.
तन्वंगयः सू०.२६,३९.	न्यदीन्यकैः चि०.१,	" चि०.२१,५४.
तन्बल्पपक्ष्माणि शा०.३,	१३८.	तरोः सू०.२८,३०.
९४.	तमालपत्रम् उ०.११,३५.	" चि०.७,५०.
तन्बल्लसाविणः नि०.७,३५.	" चि०.१९,७३.	तर्कारीम् चि०.५,७९.
तन्वी शा०.३,१११.	तमोभूतम् उ०.१२,२०.	तर्कारीवरणम् सू०.६,९५.
तपः शा०.५,३७.	तमोमयम् सू०.२४,२२.	तर्जनीमण्डमांगुष्ठैः सू०.
तपःशीलसमाधानज्ञानदान-	तरतमयोगतः सू०.१२,	२६,३१.
दयादिभिः उ०.५,१.	७८.	" उ०.१४,१२.
तपनीया सू०.६,२.	तरंति उ०.३९,१५२.	तर्जनीमध्यमे चि०.११,
तपंतः नि०.२,५.	तराम् चि०.१९,२७.	४९.
तपोधनः उ०.३९,२२.	तरुजातिः उ०.४०,४४.	तर्जन्यंगुष्ठकेन सू०.२६,
तमरजततपनीयनिमज्जनैः	तरुणः उ०.३९,१६९.	३१.
उ०.१,७.	" चि०.८,१२०.	तर्जन्यंनसारुति सू०.२६,
तमलोष्टकपालसिकतादिभिः	" " ११,१७.	५.
चि०.६,६०.	तरुणचिचबिलोमनकर्मण-	तर्जयंतः उ०.६,५२.
तमशलाकया सू०.२७,५०.	म् चि०.७,८०.	तर्पकः सू०.१२,१८.
तमहिमम् सू०.२९,३६.	तरुणपलाशक्षारद्वधीकृतम्	तर्पणः चि०.७,३९.
तस्मांशुकिरणैः सू०.३,५१.	उ०.३९,५४.	तर्पणदीपनः सू०.५,७३.
तस्मांगारनिभा उ०.२१,४४.	तरुणधिल्वानि चि०.१४,	तर्पणभागैः चि०.१९,५१.
तसानाम् सू०.३,४९.	११०.	तर्पणम् सू०.५,१.

" " २४, ३.	तल्लक्षणम् उ०.२९, १५.	वि०. १६, २०.
" " २४, २१.	तल्लामे उ०.६, ९.	ताप्यायोहेमवष्ट्याभूतिसिता-
" उ०. १३, ५७.	तल्लिङ्गम् शा०. १, ७९.	जीर्णाज्यमाप्तिरैः उ०.
" " ५९.	तल्लौल्ये वि०. १६, ३८.	१३, १६.
" " ९३.	तल्लक्ष्मी वि०. ९, ११३.	तामरसोपमम् सू०. २२, २२.
" " १६, २८.	तल्लक्ष्मीर्षा उ०. ३९, ४२.	तामलक्ष्मी वि०. ३, ९४.
" " २२, ५.	तल्लक्ष्मीर्षाः उ०. ३९, ३७.	" " ४, ४४.
" क०. २, १३.	" वि०. ३, ६५,	" " ४९.
" वि०. २, ६.	" " ५, ३०.	तामलक्ष्मीम् वि०. ५, १७.
" " १०.	तस्मात् सू०. २, २०.	तामलक्ष्म्या वि०. ५, १३.
" " २१, १७.	तत्तनस्थितम् उ०. १६,	तामसः शा०. ३, ११९.
तर्पणवत् सू०. २४, १९.	३२.	तामसम् शा०. ३.८.
तर्पणात् सू०. ११, २७.	तांतवे उ०. १६, १४.	तांबूलम् सू०. २, ६.
तर्पणादिक्रमः सू०. १८, ४७.	तापः सू०. १७, १.	" उ०. ४०, ४५.
तर्पणादिपरम् वि०. ७, २३.	" नि०. २, ४७.	ताम्यति सू०. २४, १.
तर्पणानंतरम् सू०. २४, १२.	" " ४९.	" उ०. १५, १४.
तर्पणाश्रोतनैः सू०. ५, २६.	" " १६, ४५.	" वि०. १०, ८२.
तर्पणी सू०. ६, ३६.	तापम् नि०. १५, १०.	ताम्यन् उ०. २१, ५७.
तर्पणे उ०. २६, १७.	तापयंतः नि०. २, ५८.	ताम्रः नि०. १६, १४.
" वि०. १, ३७.	तापयन्ति सू०. १२, ३०.	" उ०. २, ६९.
तर्पणेन वि०. १, ८.	तापश्वासघ्नमम्रदः उ०. ३७,	" " ८, २३.
" " ५, ३.	६४.	" " ३१, १४.
" " ९, ३०.	तापसागाम् सू०. १५, २८.	ताम्रक्षणेद्धर्तनलेपनादीन्
तर्पणैः वि०. २१, ३.	तापहान्यरुचिर्षशिरोरू-	उ०. १६, ६५.
तर्पयन्ति शा०. ४, ६४.	पीनसश्वासनकासविष-	ताम्रचूडरसे वि०. ११, ३८.
तर्पयित्वा सू०. ८, ३७.	भाः वि०. २, २५.	ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यम्व-
तर्पयेत् वि०. ८, १२४.	तापानुवृत्तौ वि०. १४, ४४.	गावगाहनम् सू०. ४, २१.
" " १२, ३.	तापे क०. २, २३.	ताम्रब्रह्माल्यवकरणगोमर्दगि-
तर्पितम् वि०. १४, ७२.	तापोपनाहोष्मद्वचमेदान्	रिवास्किः सू०. ६, ४४.
तर्पिता सू०. २३, १८.	सू०. १७, १.	ताम्रतातोदकं द्वायैः सू०.
तलः उ०. २७, २८.	ताप्यम् वि०. १६, १६.	३०, ३५.
तलमच्छसवृत्तायम् सू०.	ताप्यमरीचश्रोतोऽजकटुका-	ताम्रनेत्रत्वम् उ०. १९, ८.
२६, ३२.	नतैः उ०. १३, २९.	ताम्रपर्येतम् उ०. १५, १३.
तलम् नि०. १५, ४३.	ताप्यसुवर्णयोः उ०. ३५,	ताम्रपीतककमुतिः उ०. १९,
तलद्वन्नामरुजया शा०. ४,	५६.	६.
३.	ताप्यात् उ०. १३, ४२.	ताम्रभाजनम् उ०. ११, ४०.
तल्ये सू०. ३, ३६.	नाप्याद्विजतुरौयायोमलाः	ताम्रम् नि०. १४, ३८.

" उ०.१०,४.	ताम्रासितसितम् उ०.२९,	तालफलेन सू०.७,३४.
" " ११,३५.	९.	तालफलोपमः नि०.११,
" " १३,४५.	ताम्री सू०.२३,१२.	२६.
" " १४,३१.	" " २६,१३.	तालम् सू०.६,१२०.
" " १६,३४.	" उ०.९,२०.	तालमस्तकर्जबृत्तक् प्रिया-
" " " ४१.	" " १६,३५.	लेः वि०.३,८९.
ताम्ररजः सू०.७,२७.	" " " ४८.	तालमंत्रे सू०.२५,१०.
" उ०.१६,४२.	" " १६,५५.	तालवृत्तनलनीदलानिलैः
" " " ५६.	" " १९,७३.	वि०.७,८२.
ताम्ररजोन्वितैः उ०.९,	ताम्रैः उ०.१६,३४.	तालवृत्तानि सू०.३,३९.
३२.	ताम्रौ उ०.२१,५८.	तालसस्यैः वि०.३,१५३.
ताम्रबल्ली शा०.२,५४.	तारतम्यपरिकल्पनया सू०.	तालाभ्याम् सू०.२८,२३.
ताम्रश्याचलोद्दिता नि०.	१०,४४.	तालीसर्गद्विपुङ्गवपदीका-
१६,९.	तारतम्यविकल्पात् सू०.	शनतागुरुः सू०.२२,
ताम्रसंपुटे उ०.१६,३७.	१२,७५.	२१.
ताम्रस्थान्याम्लनिमग्नमू-	तारतम्यविकल्पात् नि०.	तालीसचूर्णवटकाः वि०.५,
र्तिः उ०.१६,७.	१६,५५.	४९.
ताम्रहस्ताभिषक्तः शा०.३,	तारुण्यमभ्यवृद्धये उ०.३६,	तालीसपञ्चपलानतलोह-
९०.	३.	रसाजनेः उ०.१६,४०.
ताम्रहारिद्रहरितम् शा०.५,	तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः	तालीसपञ्चविक्रामरिचा-
७४.	उ०.३९,१६५.	नाम् वि०.१०,१६.
ताम्रा सू०.७,७.	तारुण्यलावण्यम् उ०.३९,	तालीसपत्रम् वि०.५,५८.
" " ८,१४.	१५०.	तालीसम् उ०.२६,५५.
" " १०,५.	ताक्ष्मैरिक्तालीसैः उ०.	" वि०.४,५०.
" " २८,९.	१३,८४.	तालीसस्तारिवाभ्याम् उ०-
ताम्राः शा०.५,१०.	ताक्ष्म्यजम् उ०.३०,१४.	२,५०.
ताम्राच्छसिषाणकता उ०.	ताक्ष्म्यम् उ०.११,२४.	तालीसाद्यम् वि०.७,८४.
२३,१५.	" " १६,३.	तालु उ०.२,६.
ताम्रातम् उ०.३१,२९.	" " ४०,४९.	" " ३,३१.
ताम्रयस्त्रपुसीसानि सू०.	" वि०.८,१०३.	तालुकंटकम् उ०.२,६३.
२९,५८.	ताक्ष्म्यशैलम् सू०.१५,४.	तालुकंटकात् उ०.२,६८.
ताम्रायोरूपकाचनैः उ०.	" वि०.८,१०९.	तालुकंटम् शा०.१,८५.
१३,२०.	तालः शा०.६,४२.	तालुके उ०.२१,६४.
ताम्रायोरूपहेमभिः उ०.	तालपत्राभ्यगंधार्कवाकूची-	तालुगते उ०.२१,६४.
३९,१४१.	तिलसैधवैः उ०.१७,४५.	" " " ५५.
ताम्रावभासाः नि०.१४,	तालपत्रिका वि०.११,२८.	तालुगले नि०.५,२५.
४८.	तालपत्री सू०.३०,२२.	तालुगाम् शा०.३,२९.

तालुनि शा०.५,३५.	तिककाः चि०.३,३३.	तिकादयः सू०.१,१५.
तालुपाके उ०.२२,६१.	तिककैः सू०.२३,११.	तिकाम् चि०.१०,५६.
तालुपातः उ०.२,६५.	" चि०.३,२७.	" " १५,२२.
तालुपिटिका उ०.२१,६७.	" " " ३३.	तिकाविषाद्वयवरागिरिज-
उालुपिटिकाः उ०.२१,३६.	" " १०,३३.	न्मतास्थैः उ०.३९,७९.
तालुप्रदेशस्य उ०.२,६५.	तिकघृतैः चि०.१९,८९.	तिकावृषोशीरभ्रावन्तीत्रिफ-
तालुमध्ये उ०.२१,३८.	तिकम् सू०.३,५०.	लामृताः चि०.१,६५.
" " " ३९.	" " ५,६०.	तिकास्थः उ०.२३,१७.
तालुमांसं उ०.२,६३.	" " ६,७७.	तिकास्थत्वम् नि०.३,
" " २१,३६.	" " १०,३५.	२५.
तालुमूले उ०.२१,३७.	" " १७,१९.	तिकैः उ०.२२,५२.
तालुमूले उ०.१९,२३.	" शा०.३,१००.	" चि०.८,९९.
तालुशिरसः उ०.२३,१५.	" उ०.११,२९.	तिकोत्तमस्य क०.१,२५.
तालुशोषः नि०.८,२२.	" चि०.१०,६७.	तिकोपसंहितम् चि०.३,
" उ०.२१,५१.	" " १२,१२.	२८.
" " ३५,१३.	" " १५,६२.	तिकोष्णकषायाणाम् सू०.
तालुशोषे उ०.२२,५३.	" " १७,३०.	९,२१.
तालुसंहतिः उ०.२१,३८.	" " १८,९.	तिकोष्णकषायात्मकसम-
तालुन् उ०.१,७.	" " १९,९०.	मितभोजनैः नि०.१,१५.
तालुबास्यम् उ०.२,६७.	तिकमधुरा सू०.५,५०.	तिकोष्णकटुसंस्पर्गा चि०.
तिककः सू०.१०,३९.	" " ६,१०७.	१५,७६.
" चि०.१,२१.	तिरक्करसोपेतान् चि०.१,	तिकोष्णम् सू०.६,७९.
तिककटुकम् उ०.३९,१३२.	७१.	तिका चि०.१,६०.
तिककटुम्लपटुण्यैः सू०.	तिकलघुमाहिदीपनैः चि०.	" " १०,५०.
२२,३.	१०,३३.	तित्तिरिः सू०.६,५३.
तिककम् उ०.६,५५.	तिकषकता उ०.२१,६१.	" " " ५६.
" चि०.१,९२.	तिकशाकानि चि०.१९,	" चि०.२,२१.
" " १०,५५.	२५.	तित्तिरिर्कोचशिखीवर्तक-
" " १३,२५.	तिकशीतम् चि०.१६,३५.	क्षजाः चि०.६,३६.
" " १५,७०.	तिकसंयुतम् चि०.३,७१.	तित्तिरिपत्राढ्यगोधालाक-
" " १९,५.	तिकसंयुतैः सू०.११,३१.	वर्पिजलाः सू०.७,५२.
तिककषायकौ चि०.२,५.	तिकाः सू०.६,९७.	तित्तिरिप्रतिभोजनम् चि०.
तिककषायसधुरोषधैः सू०.	" नि०.३,१०.	३,१५९.
२२,२.	तिकास्थम् चि०.१,१५५.	" " ७,२६.
तिककसाधितम् उ०.३९,	तिकात् चि०.१९,११.	तित्तिरिप्रभृतिषु क०.५,५७.
१३७.	तिकात्रायन्तीधन्वयासकम्	तित्तिरीर्कोचवर्तकाः चि०.
" चि०.२२,१०.	चि०.१३,१५.	१५,५८.

तिदुकभिकलाराधैः उ०. ३४,१०.	" " ३०,५. " उ०.१२,८.	तिलकल्कोदकम् सू०.२२, ५.
तिदुकम् उ०.३२,२२.	" " " १३.	तिलकष्यंगविप्लवः शा०.५ १२०.
" क०.६,२६.	" " " १६.	तिलकस्थ उ०.३८,२९.
" चि०.१२,१२.	" " " २०.	तिलकालकम् चि०.२०, १५.
तिमिरग्रम् उ०.१३,५७.	" " " २३.	तिलकालकाम् उ०.३१,२५.
" " " ६६.	" " " १३,४२.	" " " ३२,१३.
तिमिरघ्नी उ०.१३,१७.	" " " ४८.	" " " ३३,२३.
तिमिरदर्शनम् सू०.११,१९	" " " ६२.	तिलकालकेषु चि०.२०,१७.
तिमिरप्रतिषेधम् उ०.१६, २०.	" " " ७८.	तिलकाथः चि०.१४,१२०.
तिमिरभ्रमबीसर्पस्वरसादान् चि०.२,४२.	तिमिरोदरबीसर्पकुष्ठशोषा- ब्धरोगिणः सू०.१७,२२.	तिलचूर्णः सू०.१६,४०.
तिमिरम् सू०.१०,११.	तिमिरोष्वांमिलाभ्रामरोहि- णीदलवस्तिषु सू०.२१, ३.	तिलजालजैः चि०.१५,४६.
" " १८,९.	तिरश्चः सू०.८,३७.	तिलतैलत्रिवृचूर्णभागौ क०. २,१८०.
" नि०.६,१६.	तिरस्कृतम् शा०.१,३.	तिलतैलपानत्रम् उ०.३९, ७९.
" " ८,२२.	तिर्यक्नुम् सू०.८,१२.	तिलतैलम् उ०.१३,४६.
" उ०.१३,३.	तिर्यक्स्थम् उ०.२६,२२.	" चि०.१९,८०.
" " " ३१.	तिर्यक्स्थे मि०.५,१४.	तिलदिग्धेन उ०.३०,६.
" " " ७४.	तिर्यगीक्षणम् उ०.३,२२.	तिलद्वाक्षाकल्कलिसाम् क० ३,३०.
तिमिरोगवन् उ०.१३,९५.	तिर्यगूर्ध्वाः शा०.४,३५.	तिलनालाताम् चि०.१५, ९५.
तिमिरशुकजित् उ०.१३, ७२.	तिर्यगूर्ध्वम् उ०.३६,६.	तिलपिण्याकविरुतिः सू०. ६,३२.
तिमिराल्यः उ०.१२,५.	तिर्यग्गतम् सू०.२८,१९.	तिलपर्णिका सू०.६,७४.
तिमिराणी उ०.१३,४३.	तिर्यग्गाः मि०.१४,२.	तिलपिण्याककाजिकैः चि- ६,७६.
तिमिरातुरः उ०.१३,१९.	तिर्यङ्निगच्छम् उ०.२८, १९.	तिलपिष्टनिभम् चि०.१६, ४५.
तिमिरादीन् उ०.१२,२२.	तिलः सू०.६,२१.	तिलविष्टम् उ०.२७,३९.
तिमिरांतकरम् उ०.१३,३२.	" उ०.३९,५०.	तिलपुष्पत्रिकंटकैः उ०.२४ ३१.
तिमिरापहम् उ०.१३,४.	तिलकल्कः सू०.३०,३४.	तिलपुष्पफलाघ्राणभूषण- घनगर्जितैः उ०.३५,६२.
" " " २२.	" चि०.९,२५.	
तिमिरामयी उ०.१३,७७.	तिलकल्कघृतक्षौद्रैः उ०. ३४,२.	
तिमिरार्मक्रेदकाचकंदः उ०. १३,४४.	तिलकल्काज्यमधुभिः सू०. २९,२६.	
तिमिरार्मरक्ताजीकंदूका- चादिशमम् उ०.१३,२४.	तिलकल्केन सू०.७,४१.	
तिमिरी उ०.१३,१२.		
तिमिरे सू०.२२,२६.		

तिलप्रमाणसंख्यानवर्णाः नि०.१४,४४.	" चि०.५,८०.	" " " १७३.
तिलमंजिष्टानागदंतीशिला- ब्धयेः उ०.३०,३६.	" " ८,६२.	" " १५,१३.
तिलामध्याजेः उ०.३०,३७.	" " " ११२.	तीक्ष्णः सू०.१,८.
तिलमांसगुडमिश्रम् उ०.४, ४२.	" " ९,६२.	" " ५,७५.
तिलयष्टीमधुश्रुतम् उ०.२२. १४.	तिलानाम् सू०.३०,१२.	" " ६,१११.
तिलग्रत् उ०.२५,५६.	" " उ०.२४,२.	" " १०,१३.
" " ३९,८६.	" " २५,५४.	" " २१,२.
तिलव्रीहिसमानि शा०.४, ६३.	" " चि०.९,९२.	" " ३०,१४.
तिलसर्षपकीटजः चि०.१२, ११.	" " १४,१२१.	" " " २२.
तिलसर्षपजम् चि०.२२, ५८.	तिलान्नम् चि०.१७,४१.	" " ३०,७३.
तिलसर्षपनिंबजैः चि०.३, ४३.	तिलान्नमद्यमासेषु उ०.४, ३८.	" " " ७४.
तिलसर्षपपिंडैः चि०.२२, ३०.	तिलापामार्गकदलीपलाशय- वसंभवः चि०.११,३१.	" " " ७५.
तिलसौराष्ट्रीनिकुंभारिष्टसं- धयैः उ०.३०,३६.	तिलामान् उ०.३१,२५.	" " नि०.२,४६.
तिलाः सू०.२१,१५.	तिलांमसा उ०.१६,३८.	" " क०.४,६७.
" " २२,१९.	तिलेन उ०.३९,८०.	" " ५,४५.
" " ३०,३८.	तिलैः उ०.१८,३८.	तीक्ष्णकषलनस्यलेहान् चि०.६,७३.
" " उ०.५,३.	" " २२,६५.	तीक्ष्णगंडूषमाशनम् उ०. १६,१.
" " १४,२५.	" " ३९,१९१.	तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करमी- सूत्रनृणादिभिः उ०. १९,१४.
" " २४,३९.	" " चि०.८,११८.	तीक्ष्णतमम् उ०.३६,८१.
" " " ४१.	" " ९,२०.	तीक्ष्णता सू०.२३,२०.
" " २५,३१.	तिलैरंडातसीबीजसर्षपैः चि०.१४,८७.	तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः शा०.३, ९०.
" " चि०.२२,३३.	तिलोद्दालकतंदुलैः शा०.२. ११.	तीक्ष्णतेलनस्याभ्यंगान् उ० २२,७९.
तिलान् शा०.२,१९.	तिलोरुयूक्तैलेन चि०.१५, ५७.	तीक्ष्णत्वाम् क०.४,६८.
" " २९,३९.	तिल्वकतः चि०.२१,३२.	तीक्ष्णत्वान् उ०.३६,४३.
" " ४०.	तिल्वकत्वकूरुतावापम् १,१५६.	तीक्ष्णधूमांजनघ्राणनाबा- नाकबिलोकनैः सू०.४, १०.
" " ४१.	तिल्वकमूलस्य क०.२,३७.	तीक्ष्णनाशनम् चि०.२१, २६.
" " २५,३१.	तिल्वकयत् चि०.२१,३४.	तीक्ष्णम् सू०.५,५५.
" " चि०.२२,३३.	तिल्वकसिद्धम् चि०.२१, १०.	" " " ५९.
तिलान् शा०.२,१९.	तिल्वकस्य क०.२,४०.	
" " २९,३९.	" " चि०.३,१५१.	
" " उ०.२७,३६.		
" " ४०,२५.		

" " ६,१०६.	तीक्ष्णस्य सू०.२३,१४.	तीक्ष्णे सू०.२१,१७.
" " " १४६.	" " " १५.	" " ३०.२०.
" " ७,६२.	तीक्ष्णा उ०.२२,१०.	तीक्ष्णेन उ०.२६,५२.
" " १३,१०.	तीक्ष्णाशुः सू०.३,२६.	" क०.३,१०.
" " २३,१७.	तीक्ष्णाः नि०.७,२९.	तीक्ष्णैः सू०.३,१९.
" " " १९.	" उ०.३२,१९.	" " १९,३१.
" " " २६.	" चि०.५,५३.	" " २०,७.
" " " २९.	" " १५,५२.	" उ०.२,१८.
" " २९,१५.	" " २२,५७.	" " ७,१६.
" " " २१.	तीक्ष्णाम्नेः नि०.५,५६.	" " २०,१८.
" शा०.२,९.	तीक्ष्णामः उ०.१०,२.	" " २२,४४.
" उ०.५,४८.	तीक्ष्णायम् शा०.२,३१.	" " " ५४.
" " ६,२०.	तीक्ष्णामैः उ०.८,२२.	" " ३०,२.
" " ९,३९.	तीक्ष्णाजनम् सू०.२३,२१.	" " ३६,३६.
" " १८,४६.	तीक्ष्णाजनमित्तम् सू०.	" क०.२,४४.
" " २०,२०.	२३,२९.	" " ४,६८.
" " ३६,७३.	तीक्ष्णाजनैः उ०.११,५८.	" चि०.३,४२.
" " ३७,६.	तीक्ष्णादबः नि०.६,२.	" " ६,५६.
" " " ६६.	तीक्ष्णादिभिः नि०.६,३.	" " १०,४५.
" चि०.१,१५६.	" चि०.७,४.	" " १६,५.
" " ५,४५.	तीक्ष्णाद्याः सू०.१२,२०.	" " " ३५.
" " ७,११०.	तीक्ष्णाद्यैः उ०.३५,८.	" " २१,३१.
" " १२,३९.	तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन चि०.	तीक्ष्णोपनाहपानाभघनश-
" " १५,१००.	१५,५७.	स्वपदाकनैः सू०.२८,४६.
तीक्ष्णमयदिवास्त्रपुराबा-	तीक्ष्णान् उ०.३३,३.	तीक्ष्णोष्णः सू०.६,१४९.
तान् सू०.३,५५.	तीक्ष्णानि सू०.२१,१८.	तीक्ष्णोष्णकटुकाः सू०.१९,
तीक्ष्णमध्यावरत्नेन उ०.	" उ०.३९,८१.	५९.
३७,५५.	" चि०.१५,१०२.	तीक्ष्णोष्णकटुकैः सू०.१८,
तीक्ष्णमूलविशेषेण उ०.३६,	तीक्ष्णामिः सू०.१८,५५.	२१.
५९.	" नि०.३,३०.	तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम्
तीक्ष्णलोहस्य चि०.१२,	तीक्ष्णाम् उ०.२,५.	चि०.११,९.
३१.	" चि०.१४,१२६.	तीक्ष्णोष्णम् सू०.५,५८.
तीक्ष्णविकाषिणी क०.२,	तीक्ष्णालेपोत्किष्टम् चि०.	" " " ६२.
४९.	१९,५४.	" " " ७८.
तीक्ष्णवृक्षान् सू०.१५,४५.	तीक्ष्णाशुकारित्वात् क०.२,	" " ६,१४२.
तीक्ष्णमेहनमध्येषु सू०.२१,	५.	" " " १५८.
८.	तीक्ष्णासहौ उ०.२१,५.	" " १७,१८.

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदम् उ०. ३५,७.	तीव्ररुजा उ०.३८,१६.	तुत्थम् उ०.१३,२८.
तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मांश्लम् नि०.६,१.	तीव्ररुजान्विता नि०.१५, ५५.	" " " ३३.
तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लम् सू०. २९,४१.	तीव्ररुजि चि०.१,१८.	" " ३२,३२.
तीक्ष्णोष्णवर्जम् चि०.९, ५४.	तीव्रवेगम् नि०.४,७.	" " ३९,१२७.
तीक्ष्णांष्णाद्यैः चि०.७,९.	तीव्रवेदनम् उ०.१०,३०.	" चि०.१९,७७.
तीक्ष्णांष्णेन चि०.७,४.	" चि०.१४,१.	" " २०,१६.
तीक्ष्णांष्णैः उ०.२२,४५.	तीव्रव्यथः सू०.२९,४४.	तुत्थयष्टिमधुकेः उ०.१३, ४३.
" " " ५२.	" नि०.९,२५.	तुत्थरोधकणाश्रेष्ठापतंगपटु- घर्षणम् उ०.२२,१५.
तीक्ष्णैः उ०.३९,११६.	तीव्रव्यथम् उ०.२६,६.	तुत्थस्य सू०.३०,४७.
तीक्ष्णविशालार्थः सू०.१, २७.	तीव्रा नि०.५,५७.	" " " ४९.
तीक्ष्णैः उ०.६,५८.	" " ७,४८.	तुत्थार्धपलम् उ०.१३,४२.
तीव्रः शा०.५,१०२.	" " १५,३६.	तुत्थेन सू०.३०,४७.
" " ६,१५.	" उ०.३३,८.	तुदेत् सू०.२९,४२.
तीव्रज्वरपरीतस्य चि०.१, ४३.	तीव्राः शा०.४,६५.	तुयते नि०.५,३९.
तीव्रतृट्ज्वरमूर्ध्वरूक् उ०. २१,५०.	" मि०.१५,१०.	" " ११,४३.
तीव्रदाह्रूक् नि०.१४,२९.	तीव्रान् सू०.८,११.	" " १६,३७.
तीव्रदाह्रूजाज्वरः नि०. ११,१०.	तीव्राश्च उ०.१४,३.	" " ३६,१८.
तीव्रदाह्रूजारागप्रलापज्वर- तृट्प्रमाः उ०.२३,१६.	" " १५,६.	" " ३७,७.
तीव्रम् शा०.५,३७.	" " १६,३५.	तुयमानेन नि०.३,३०.
" नि०.१५,१२.	" " १७,१४.	तुम्भसंज्ञया उ०.२६,२४.
तीव्ररूक् उ०.२१,२४.	तीव्रार्तिः सू०.८,१८.	तुम्भम् सू०.६,८८.
तीव्ररूपाप्मानम् नि०.९, २८.	तीव्रार्थः नि०.१४,२३.	तुम्भरुधान्वयन्यम् चि०.१९ ६५.
तीव्ररूग्ज्वराम् नि०.१३, ५८.	तीव्रेण उ०.३९,१०८.	तुम्भरूपमयार्हिगुणोष्करम् चि०.२१,३५.
तीव्ररूद्राहः नि०.११,४८.	तुगाक्षीरिप्लुप्तबन्धनयैरिकैः सू०.३०,५१.	तुम्भर्यजाजीधनिकाविलम्- मस्यैः चि०.८,५०.
तीव्ररूजः नि०.११,६१.	तुगाक्षीरी सू०.१०,२४.	तुम्भीकोशातकेषु क०.१,२३.
तीव्ररूजम् उ०.३३,३६.	तुगायाः उ०.४०,१९.	तुम्भीविशालारलुकाशमीवि- ल्वकपित्थकाः उ०.३, ६०.
	तुच्छम् शा०.६,६२.	तुम्भीस्वरसभावितैः क०.१, ३२.
	तुंढाहतम् उ०.३६,११.	तुंढयाः क०.१,३४.
	तुंढिकेरिका उ०.२१, ४७.	तुलया उ०.३९,१८.
	तुंडैः उ०.७,३३.	
	तुत्थकम् सू०.१५,२३.	
	तुत्थकस्य उ०.१६,४८.	
	तुत्थगैरिकलोघ्रैलामनोव्हा- लरसाजनेः उ०.३४,४.	

तुलाकाथे चि०.२१,६४.	" " २१,६७.	तुषोदरम् चि०.८,८५,
तुलापलशतम् क०.६,२८.	तुल्यमनःशया उ०.४०,	तुष्टम् उ०.४,२२.
तुलाम् उ०.१३,२.	४०.	तुष्टिः उ०.४०,१.
" " २२,९०.	तुल्यमहिषाख्यमाक्षिकम्	" चि०.८,४३.
" चि०.८,१०४.	उ०.२८,४२.	तुष्टिपुष्टिम् सू०.५
" " ११४५.	तुल्यया चि०.१५,९४.	५२.
" १२,३३.	तुल्यरात्रिदिशानाम् उ०.	तुष्टिपुष्टिबलोदयः सू०.११,
" १४,२२.	१३,९७.	४१.
" २१,६६.	तुल्यरूपत्वम् नि०.३२.	तूनी नि०.११,६१.
तुलारजः चि०.३,९६.	तुल्यलुगर्कदुग्धम् चि०.	तूष्यो चि०.१५,७३.
तुलार्धम् उ०.४०,२२.	१९,८२.	तूर्णकः सू०.६,१.
" चि०.३,७.	तुल्यहेत्वायाः चि०.४,१.	तूर्णम् सू०.१२,६२.
तुलार्धेन उ०.२०,६.	तुल्या सू०.९,२६.	" उ०.३६,२९.
तुल उ०.२२,९०.	" नि०.१०,३२,	तूलसंतानकार्पासत्नायुबल्क
" चि०.८,६६.	" उ०.४०,६६.	जम् सू०.२९,५८.
तुल्यः सू०.२५,३२.	तुल्याशम् चि०.३,१२०.	तूष्णम् सू०.५,२६.
" शा०.५,८१.	तुल्याः शा०.३,१०३.	तूट् शा०.१,३६.
" नि०.१२,३४.	" चि०.१९,३४.	" नि०.२,१७.
तुलकक्षान् चि०.१,१४७.	तुल्याधिकैः सू०.१२,७५.	" " ८,२०.
तुल्यता उ०.४०,११.	तुल्यानि सू०.२५,४.	" " ११,१३.
तुल्यदिनानि शा०.२,१२.	तुल्याम् चि०.३,१४९.	" " १२,१६.
तुल्यदूष्यादिषर्धिताः नि०.	तुल्याबु चि०.६,८.	" उ०.७,८.
२,५८.	तुल्याईकरसम् चि०.१५,	" " ३७,५३.
तुल्यदोषे चि०.७,१.	४१.	" चि०.१,३.
तुल्यपयः चि०.५,२२.	तुल्ये सू०.१२,२७.	तूट्काशंपौरुषभंशस्रोतोरो-
" " १४,८०.	तुल्यैः उ०.५,१८.	धमलमहात् सू०.१०,
तुल्यपयस्केन उ०.१३,११.	तुल्यो उ०.१३,३६.	२२.
तुल्यप्रमाणम् उ०.३९,७७.	तुवरकाः उ०.३९,८४.	तूट्कासदाहमूर्छायाः चि०.
तुल्यफलः सू०.९,२२.	तुवरस्थानि चि०.१९,५३.	१०,८३.
तुल्यम् उ०.१३,३६.	तुवरिका उ०.३२,३१.	तूट्कासवमिरुत् उ०.२१,
" " १४,३२.	तुवरी चि०.१९,२५.	३८.
" चि०.१,८७.	तुषकेशम् उ०.३,५७.	तूट्कुष्टविषवीसर्पान् सू०.
" " ४,२.	तुषम् नि०.५,५५.	१०,१४.
" " ४५.	तुषांबुधान्याम्लयुतेः चि०.	तूट्छाईकासजित् सू०.६,
" " ७,५१.	१४,१६.	१२३.
" " १४,८०.	तुषारक्षारसौहित्यदधितैल-	तूट्छाईर्दाहपीडिते चि०.१,
" " १६,१४.	वसातपान् सू०.३,५४.	३५.

तृदृष्ट्यतीसारमेहमेदःकफ- च्छिदः सू०.६,३५.	तृणच्छिदम् उ०.५,३५.	तृणमोहज्वरदाहवान् नि०- ११,७.
तृदृष्ट्यरापहम् बि०.१,१६.	तृणधान्यम् सू०.६,१०.	तृणमोहभ्रमास्त्रोद्गारदाह- त सू०.८,२६.
तृदृष्ट्यबंधे उ०.३९,१२५.	तृणधान्यानि शा०.२,८.	तृतीयः सू०.१९,५०.
तृदृष्ट्यलार्तम् सू०.५,२२.	" बि०.१२,११.	तृतीयकचत्तर्कौ नि०.२, ५७.०
तृदृष्ट्येष्मविषहिष्मासपित्त- नुत् सू०.५,५१.	तृणपंचैमूल्या क०.५, १२.	तृतीयके सू०.२७,१३.
तृदृष्ट्येदमूर्च्छाशीतेच्छा नि०.१३,११.	तृणमालाबिभूषणम् उ०.५, ३३.	" नि०.२,७२.
तृदृष्ट्योचकार्तः उ०.३५,३५.	तृणवत् बि०.७,६२.	तृतीयपटलच्छेदात् उ०.१०, २५.
तृदृष्ट्यकंदुसिरुजाः उ०.२, ६५.	तृणबिभूषणान् उ०.५,३७.	तृतीयपटलाश्रिते उ०.१२, ६.
तृदृष्ट्यहोकाः नि०.५,५९.	तृणशोणितपासुभिः उ०. २६,५५.	तृतीयम् क०.२,३८.
तृदृष्ट्यलानिदोषशोषघ्नः सू०. ६,२६.	तृणाख्यपंचकफाये बि०. १५,६२.	" " ३,५.
तृदृष्ट्यज्वरदाहकृत् उ०.२९, २९.	तृणाख्यम् सू०.६,१६९.	तृतीयादिदिनेषु उ०.११, २१.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	" बि०.३,३६.	तृप्तः सू०.७,७२.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	" " ११,६.	" क०.१,१८.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणानि शा०.५,११८.	तृप्तम् उ०.२,३२.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणोलपम् सू०.२९,१३.	" " ६,५६.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणोलुपम् उ०.३७,८१.	तृप्तिः शा०.१,३६.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	" बि०.८,५२.	" " २,१७.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमान् बि०.६,७६.	" " ५०,३९.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमुष्टिबंधातीसारस्वरक्षै- विषण्णताः उ०.३,१२.	तृप्तिपुष्टपाकेन उ०.११,३८.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमूत्रामयबातजिन् सू०. १५,१३.	तृप्तिम् सू०.८,५१.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमूर्च्छाच्छिदित्दोगपित्ता- सृक्कुट्टकामलाः बि०. १३,१३.	तृप्तिर्मर्दनाभ्यञ्जनादिकम् उ०.२६,५७.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमूर्च्छाज्वरदाहवात् उ०. ३५,५२.	तृप्तिवत् सू०.२५,२०.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमूर्च्छातपदाहवत् नि०. ५,३५.	तृप्ते सू०.२५,११.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमूर्च्छात्रणगांभीर्यमृत्यु- सू०.३०,५६.	" बि०.७,३३.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.	तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् नि०. ८,८.	तृष्ट्या उ०.३९,३०.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.		तृष्ट्युच्छ्यामाकषायेण बि०. २,८.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.		तृष्ट्युच्छ्यामातृपट्टमान् बि० ५,३.
तृदृष्ट्यज्वरनाशनम् बि०. १,१०९.		तृष्ट्वन् बि०.६,१३२.

तृवृतया चि०.१,९१.	तृष्णाः नि०.५,४८.	" " ९,३८.
" " ३,१५१.	तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेद-	तृष्णावान् नि०.१३,
तृवृता चि०.२,९.	क्षतक्षयान् सू०.६,	१७.
" " ३,४६.	११५.	तृष्णावीसर्पवान् चि०.१८,
तृवृत्समसिता चि०.२,१०	तृष्णागुदक्षुतिरुजायुतम्	६.
तृवृत् नि०.४,७.	नि०.१२,३८.	तृष्णाशोषमदभ्रमान् शा०.
" क०.३,६.	तृष्णागृहीतक्षामाक्षः उ०.	४४,६५.
तृषान्वितः उ०.७,१३.	३,३२.	तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि सू०.
तृषि उ०.४०,४८.	तृष्णाग्री सू०.६,२८.	६,१३७.
" चि०.६,७५.	तृष्णाछर्दिपरोदाहज्वरग्रीम्	तृष्णासू चि०.६,५८.
" " ७,२८.	चि०.१,३४.	तृष्णास्यपाकतृत् सू०.२,
तृषितः चि०.६,७९.	तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकास-	४.
" " १०,८७.	मबध्रमाः उ०.१९.५.	तृष्णास्त्रपित्तगुल्मोदरादयः
" " १५,८३.	तृष्णातियोगात् नि०.१३,	नि०.७,५१.
तृष्णक् चि०.१,११.	३६.	तृष्णोष्णदाहपित्तास्त्रविषा-
तृष्णया शा०.५,१०४.	तृष्णातिसारिणम् शा०.५,	णि सू०.५,१६.
तृष्णा सू०.२,१२.	९८.	तेजः सू०.११,३७.
" " १८,४१.	तृष्णात्रिदोषहा सू०.६,३.	" शा०.१,३.
" शा०.२,२३.	तृष्णाधिक्यम् सू०.१४,	" " ४,६५.
" " ५,२८.	२९.	" उ०.१२,३१.
" " " ७८.	तृष्णापित्तातिलहरम् सू०,	" " १३,६०.
" " " १०९.	५,१९.	" चि०.१,८४.
" नि०.२,२६.	तृष्णाम् सू०.१०,१९.	" " ७,५५.
" " " ३७.	" शा०.५,१०७.	तेजनम् सू०.३,४४.
" " २,५५.	" चि०.१,११.	तेजसः सू०.२३,२०.
" " ३,२५.	" " ६,१५.	तेजसा चि०.१,८४.
" " ५,४१.	" " ७,३१.	तेजसि चि०.७,२९.
" " " ४५.	तृष्णामलकः नि०,१०,	तेजस्वि शा०.५,३१.
" " " ५७.	२३.	तेजोमयम् सू०.२,५,
" " ६,१५.	तृष्णामूर्छामिदार्तस्य क०.३,	तेजोमवतीमरिचवत्सकदी-
" " " २३.	३४.	प्यकामिरोहिण्यरुष्कर-
" " १३,१९.	तृष्णामूर्छोद्भवः उ०.३८,	वचाकणमूलयुक्तैः चि०.
" " १६,३१.	११.	२१,५८.
" उ०.३,२२.	तृष्णायाः सू०.४,१२.	तेजोवत्यमया चि०.४,
" " ३६,२४.	तृष्णायाम् चि०.६,६६.	४८.
" चि०.१,१३४.	" " ७,२५.	तेक्षण्यात् सू०.१३,१७.
" " ६,८३.	तृष्णार्तः चि०.१,३३.	" क०.५,१७.

तैजसगणौदयात् सू०.१२, १०.	तैलघ्नोताकम् सू०.२७,४४.	तैलाके चि०.११,४९.
तैजसी शा०.५,४९.	तैलभ्रष्टम् चि०.३,५४.	तैलाज्यधात्रीरसतः चि०. ३,१३६.
तैदुकेन चि०.१४,११७.	तैलमदनैः उ०.२५,५८.	तैलाज्यमासिकैः चि०.१९, ३५.
तैमिर्यविहितः उ०.१३, ८३.	तैलमद्यकुलत्थाम्लबर्ज्यैः उ० ३६,८७.	तैलाढकम् क०.४,५६.
तैमिर्यार्षक्कावपेच्छिल्यपे- ल्यम् उ०.१३,३५.	तैलमधुपुतम् चि०.५,४४.	" चि०.२१,६८.
तैलकृतम् चि०.१५,१२५.	तैलमाषोतराहारा शा०.१, ३३.	" " " ७२.
तैलगोमूत्रदधिमहाम्लका- जिकम् क०.४,२४.	तैलयुकः चि०.२०,१०.	" " " २२,४१.
तैलघृतक्षीरदाधिमज्जबसा- सवैः शा०.५,८१.	तैलयुतः क०.४,९.	तैलादयः चि०.३,२४.
तैलघृतक्षीरे क०.४,६०.	तैललवणाभ्यक्तम् क०.३,८.	तैलानि उ०.३०,३९.
तैलघृतान् उ०.३९,३६.	तैललघुनम् उ०.७,३४.	" चि०.५,६९.
तैलचूर्णनैः सू०.२७,३४.	तैलबसादधिघृतापुतम् चि० १४,१०४.	" " " ८,२७.
तैलद्वाण्याम् चि०.२१,३८.	तैलवारिणी सू०.२८,४०.	तैलाभ्यययुक्तेदौ उ०.२१, ९.
तैलपक्कम् चि०.१५,९६.	तैलविमिश्रितम् चि०.२१, ५५.	तैलाभ्यंगः उ०.३७,२०.
तैलपंकाकितम् शा०.६,४.	तैलविमिश्रितैः चि०.२२, २५.	तैलाभ्यंगाभिसेवनम् उ०. ३९,८३.
तैलपयोधृतैः चि०.८,१२५.	तैलविबर्जितान् चि०.१०, ८८.	तैलाभ्याम् क०.५,३३.
तैलपरः चि०.९,४७.	तैलसंयुतम् उ०.२४,२३.	तैलाम्लसंयुताः उ०.३४, ६०.
तैलपरिप्लुता उ०.२५,६३.	तैलसर्पिर्बराहक्षंषसाः चि०. ११,३.	तैले सू०.७,८.
तैलपात्रम् क०.५,५१.	तैलसर्पिर्बसामज्जक्षीरमास- रसैः उ०.३९,११९.	तैलेन सू०.२७,३७.
" चि०.२१,६७.	तैलसर्पिषा उ०.१३,८८.	" शा०.१,२१.
तैलपादम् चि०.९,७१.	" चि०.८,१७.	" " " ६१.
तैलपूर्णायाम् उ०.२६,५७.	तैलसर्पिणोः चि०.१४,१२२.	" " " ९१.
तैलप्रभाननम् शा०.५,७९.	तैलसिक्तान् उ०.१८,५.	" उ०.१,३६.
तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् क०.४,२२.	तैलसिंधूत्थदिग्धानाम् उ०. १८,२.	" " " १६,२८.
तैलप्रस्थम् उ०.२,५४.	तैलाकगात्रस्य चि०.१९, ६८.	" " " १८,४७.
" " ७,२५.	तैलाकम् चि०.१९,६६.	" " " २२,१२.
" " १३,५१.	तैलाका उ०.२४,३१.	" " " २५,३३.
" " २२,८६.	तैलाकाम उ०.१८,१३.	" " " ५७.
" " ८९.		" " " २६,२०.
" " ३४,५३.		" " " २७.
" चि०.९,४४.		" " " ३९,६५.
" " २१,६४.		" " " ८०.
		" " " १५,८.

॥ ॥ ॥ १६४.	तोदभेदस्फुरणमंजनम् नि०	तोयबाहिषु नि०.५,५२.
॥ चि०.१,१५९.	१५,१५.	तोयराशेः उ०.९,६.
॥ ॥ ३,१४.	तोदभेदारूपः उ०.२५,७.	तोयस्य उ०.५,३८.
॥ ॥ ८,१६.	तोदवैषण्यरूपताः नि०.	॥ क०.४,५६.
॥ ॥ ९,११९.	१४,३३.	तोयाभिपूज्यमध्येन सू०.२,
॥ ॥ १५,११५.	तोदस्फुरणभेदनम् उ०.१५	४३.
॥ ॥ १८,२४.	१.	तोयोडके चि०.१४,८०.
॥ ॥ १९,७३.	तोदहिष्माकासाम्रकूजनम्	तोयात् सू०.१९,८४.
॥ ॥ २०,८.	उ०.३५,१४.	तोयाशयान् शा०.३,१०२.
तेलेः उ०.३०,३५.	तोदाढ्यः उ०.२१,५४.	तोये सू०.५,२०.
॥ चि०.३,९१.	॥ ॥ ३७,६४.	॥ उ०.२,४२.
॥ ॥ ८,१३५.	तोदाढ्यम् नि०.१४,१४.	॥ ॥ २७,३६.
॥ ॥ १२,२.	तोदादिबाहुल्यम् उ०.१०,	॥ ॥ ३९,१३५.
॥ ॥ १४,१.	२४.	॥ क०.४,१७.
॥ ॥ १५,११३.	तोदायान् नि०.१५,११.	॥ चि०.३,१३५.
॥ ॥ १९,८९.	तोदाश्रुणवत् उ०.१०,२२.	॥ ॥ ९,५.
॥ ॥ २१,४६.	तोद सू०.२६,४३.	॥ ॥ १२,२१.
तैलोन्मिश्रैः चि०.१५,	तोयकेवलम् चि०.२,४७.	॥ ॥ २२,२१.
९०.	तोयक्षीरिस्तैलानाम् सू०.	तोयेन उ०.२२,८४.
तैल्यकम् चि०.१,११.	५,८२.	॥ क०.१,४५.
॥ ॥ ६,११.	तोयघटे उ०.२२,८८.	॥ ॥ ४,१३.
॥ ॥ ११,४१.	तोयजा शा०.५,४८.	॥ चि०.११,८.
॥ ॥ १४,६५.	तोयतंतुलम् शा०.३,५६.	॥ ॥ १४,५०.
॥ ॥ १५,३८.	तोयदः शा०.३,६९.	तोयैः उ०.३८,१९.
तैल्यकेन चि०.१०,२४.	तोयदान् शा०.३,१०२.	॥ चि०.५,८२.
॥ ॥ १३,२४.	तोयद्वोणद्वये चि०.५,२५.	॥ ॥ १४,३७.
॥ ॥ १५,५४.	तोयद्वोणे चि०.८,१५३.	तोयोन्मिश्रम् चि०.७,८४.
तोदः सू०.११,२०.	तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रस्तो-	तौषिरम् चि०.१९,१२.
॥ नि०.२,१३.	मवेपथु नि०.१२,३९.	ौषारधकरे सू०.१६,२३.
॥ ॥ ७,५८.	तोयम् सू०.५,१८.	त्यकद्वयम् सू०.१२,११.
॥ ॥ ८,५.	॥ शा०.५,१५.	त्यकम् सू०.७,४८.
॥ ॥ १०,२३.	॥ उ०.३,६१.	त्यका उ०.२८,२८.
॥ ॥ १४,११.	॥ ॥ ३३,२.	त्यकाभिदीपनम् चि०.९.
॥ ॥ १६,१४.	॥ चि०.१,१६.	१०३.
॥ चि०.७,१११.	॥ ॥ ११,३५.	त्यागः सू०.२,७५.
तोदभेदरूपस्फुरणान्विताः	तोयमयगरजोद्गपीतानाम्	॥ ॥ ४,३३.
उ०.२१,१३.	सू०.२०,११.	॥ शा०.५,६५.

त्यागशीलनात् सू०.३,५९.	कणचंदमेः चि०.१९,४.	त्रिकटुकमिसिपथ्याकुण्ठमु-
त्याज्यः सू०.३,५८.	त्रायंतीसर्षिपा चि०.१३,	स्तावरांगकुरिपुद्ग-
त्रपाम् चि०.१९,६९.	२४.	नैलाचूर्णाकीर्णोषलेहः
त्रपुसकुटजम् सू०.१५,१.	त्रायत्वाः चि०.१८,३.	चि०.८,१५४.
त्रपुसचीनाकचिर्मटम् सू०.	त्रायमाणम् चि०.१,१००.	त्रिकटुत्रिपटुश्रेष्ठादंत्यरु-
६,८६.	त्रायमाणया चि०.२,२३.	ष्करचित्रकम् चि०.८,
त्रपुसम् सू०.६,८७.	" " १८,९.	१४०.
त्रपुसादीनाम् चि०.११,	त्रायमाणा उ०.६,३५.	त्रिकटुत्रिपटूपेतैः चि०.१४,
२४.	" चि०.१,६७.	२०.
त्रपुसैः चि०.११,७.	" " ९,६९.	त्रिकटुत्रिवृतादंतीचित्रकैः
त्रयस्त्रिंशत् सू०.१५,४६.	" " १९,२८.	चि०.१७,९.
" शा०.४,५३.	त्रायमाणाम् चि०.५,१७.	त्रिकटुना चि०.३,५८.
त्रयाणाम् नि०.१,१४.	" " १९,३.	त्रिकटुसमातिलारुष्कराज्य-
" चि०.९,१२२.	त्रायमाणायः चि०.१३,	मासिकसितोपला चि०.
त्रये शा०.४,३४.	१३.	१९,२३.
" नि०.२,४३.	" " १४,६७.	त्रिकटुकनिशारोधसोमव-
त्रयोदशः सू०.१२,७५,	त्रासः नि०.१५,३५.	लकवचारुजैः चि०.१२,
" शा०.३,४१.	" उ०.३,१६.	१७.
" उ०.२१,६५.	" " ३५,११.	त्रिकटुकम् उ०.४०,१४.
त्रयोविंशतिः शा०.४,४१.	त्रासनम् सू०.१३,२.	त्रिकटुका चि०.११,२२.
त्रयोविंशतिम् उ०.३३,४.	त्रासयेत् उ०.१,४२.	त्रिकटुकायेन चि०.१२,
त्रस्तः सू०.७,१२.	त्रासविशेषमभीष्टुचः चि०.४,	२.
त्रस्तम् शा०.६,२.	५२.	त्रिकटुकटिग्रहे चि०.१,
" उ०.१,४२.	त्रासितस्व सू०.२८,२६.	११६.
त्रस्तारकाक्षम् उ०.४,२१.	त्रिःपरम् उ०.१६,३९.	त्रिकम् नि०.१४,१०.
त्रस्तालोहितलोचनम् उ०.	त्रिःप्रकाराणाम् उ०.३७,	त्रिकस्य सू०.१२,१५.
४,३९.	२२.	" नि०.२,७१.
त्रस्यन् उ०.३,७.	त्रिकप्रहः नि०.६,१६.	त्रिकाः सू०.१०,२३.
त्रस्यंतम् उ०.४,२१.	त्रिकटु उ०.३५,२४.	त्रिकालम् उ०.१,१२.
त्रस्येत् उ०.३८,१५.	त्रिकटुकदलकुंकुमयधिकक्षा	त्रिकूर्चकैः सू०.२६,९.
त्रायंतिकैरंडयवात् क०.४,	रसिंही-निशादारुसिद्धा-	त्रिकैः सू०.१०,४१.
५.	र्थयुग्मांशुशकाह्वयैः	त्रिकोशम् सू०.२१,७.
त्रायंती सू०.१०,२८.	उ०.५,१९.	त्रिगमान् उ०.३९,६.
त्रायंतीत्रिकलानिबकटुका-	त्रिकटुकम् सू०.६,१६२.	त्रिगुणधात्रीफलसमन्वि-
मधुकम् चि०.१३,११.	" उ०.३५,२२.	तम् उ०.३९,१५.
त्रायंतीम् चि०.१५,२२.	" चि०.१४,३५.	त्रिगुणम् उ०.३९,१६५.
त्रायंतीमुस्तभूनिबकलिग-	" " १७,१५.	" चि०.१४,३९.

त्रिगुणरसनरसम् चि०. १४,३९.	त्रिदोषघ्नम् सू०.६,७१.	त्रिपादि सू०.१५,९.
त्रिगुणित् उ०.३९,७०.	त्रिदोषजः उ०.३३,१५.	त्रिपुटकः उ०.२५,१४.
" चि०.५,८०.	त्रिदोषजननम् सू०.५,६५.	त्रिपुटम् सू०.२८,१७.
त्रिगुणीकृत्य नि०.११,२९.	त्रिदोषजम् नि०.१६,१७.	त्रिप्रमाणः सू०.२२,१५
त्रिगुणे उ०.५,४०.	त्रिदोषजित् सू०.१२,९.	त्रिप्रस्थे चि०.८,१२६.
" " ३९,९२.	" " १९,६७.	त्रिफलम् उ०.३८,३५.
" चि०.९,३९.	" चि०.८,१३२.	" क०.४,७,
त्रिगुणेन उ०.३९,४७.	त्रिदोषनुत् सू०.६,१४२.	त्रिफला सू०. ६,१५७.
" चि०.८,७४.	त्रिदोषम् सू०.२७,४१.	" उ०.१३,९८.
" " १०,१७.	" शा०.१,१२.	" " १६,२३.
त्रिगुणैः चि०.९,१११.	" चि०.२,३.	" " " २४.
त्रिचतुरः चि०.१,१५२.	" " ९,९०,	" " २४,४२.
त्रिचतुरान् सू०.१९,८१.	" " १७,१८.	" " २८,४०,
त्रिचतुरैः सू०.१९,३५.	त्रिदोषमर्यादा नि०.२,६३.	" " ३४,६.
त्रिच्छिदा सू०.२५,१४.	त्रिदोषमलिने उ०.२,२०.	" " ३९,४३.
त्रिजातकम् सू०.६,१५८.	त्रिदोषरक्तसंपृक्तः उ०.१२,	" " ४६.
" चि०.१६,२५.	२७.	" " ४०,५०.
" " १७,१५.	त्रिदोषाणि नि०.७,५३.	" " ५६.
त्रिजातत्रिकटुग्रंथिकदाडि- माश्मभेदम् चि०.८,	त्रिदोषे चि०.१५,७७.	" चि०.१,६७.
१४६.	त्रिदोषेषु नि०.१४,७.	" " २,९.
त्रिजातधान्यमरिचम् चि०. ३,११४.	त्रिदोषोत्थे उ०.१३,८३.	" " ७,१०५.
त्रिजातम् चि०.३,८०.	त्रिधातूद्रवसंश्रयम् नि०. १४,३७.	" " ८,२५.
त्रिजातात् चि०.३,१३८.	त्रिपंचरात्रेण उ०.३९,१६२.	" " १३,१६.
" " ५,३१.	त्रिपटुव्योषार्हिग्वाम्लवेतसम् चि०.८,३४.	" " १९,८.
त्रिदिनम् चि०.२०,४.	त्रिपर्ययम् सू०.२१,९.	" " ५०.
त्रिदिनोषिता उ०.२४,४३.	त्रिपर्वाणः उ०.३७,९.	त्रिफलाकांक्षीसाम्रजंघ्व- स्थिधातुकी उ०.३४,
त्रिदोषः सू०.६,९.	त्रिपलम् चि०.३,१३८.	५५.
त्रिदोषरुत् सू०.५,१२.	" " ५,३१.	त्रिफलाकोलतकारीकाथद- ध्रा चि०.१,१५५.
" " १८.	" " १०,५८.	त्रिफलाकाथपीतेन उ०.११,
" " ६,६५.	" " १५,५.	४३
" " १०२.	त्रिपलसंयुक्तम् चि०.१६, २६.	त्रिफलाक्षौद्रकासीससंधवैः उ०.११,७.
त्रिदोषकोपनैः नि०.१२, २०.	त्रिपलिकान् उ०.४०,१५.	त्रिफलाचूर्णसंयुतान् उ०. १३,१८
त्रिदोषघ्नः सू०.६,६.	त्रिपलिकाम् सू०.१९,४४	त्रिफलात्रिकटुद्विकटकारि-
	त्रिपलैः उ०.२४,४७.	

कटुकार्कुमनिकुंभराजवृक्षैः चि०.१९,१९.	" " १६,२३.	त्रिवर्गशून्यम् सू०.२.२९.
त्रिकलानीलिमीत्रिवृत्तादि- भिः उ०.३७,७७.	" " १८,२९.	त्रिवर्गान् चि०.७,९०.
त्रिकलापंचमूलानाम् उ०. १३,२९.	" " २२,१५.	त्रिवर्षाम् क०.२,२२.
त्रिकलापद्यकोशीरसमंगाक रबीरकम् चि०.१८,१२.	त्रिकलाव्योषपत्रैलात्वकूसी- रीचित्रकम् चि०.२२, १६.	त्रिविधे सू०.८,२१.
त्रिकलापलकल्कवान् उ०. १३,११	त्रिकलाव्योषपित्तद्रव्यवत्ता- रफणिज्जैः उ०.७,३१.	त्रिवृत्पूर्णम् चि०.१८,३०.
त्रिकलापाठा मृद्विकाजाति- पल्लवाः उ०.२२,७५.	त्रिकलाव्योषम् चि०.३, १७०.	त्रिवृत् उ०.९,१७.
त्रिकलापिचुमंदत्वङ्मधुकम् चि०.१,८८	त्रिकलाश्यामात्रिवृत्पिप्प- लीकैसरैः चि०.१,९८.	" क०.२,१.
त्रिकलपिप्पलीपथ्यागुग्गु- ल्वादिविपाचितान् सू० १६,२२.	त्रिकलाष्टपलम् उ०.१३, १०.	" " " ३.
त्रिकलाबदरीद्वस्तककाथ- परिषेधितम् उ०.२,७२.	त्रिकलैकतमद्रव्यत्वचम् उ०.११,२५.	" " " १०.
त्रिकलाम् सू०.८,२३.	त्रिबिल्वैः चि०.२१,३३.	" " " २१.
" " १२,२२.	त्रिभागत्रिकलाचूर्णम् क०. १,११.	" चि०.६,१०.
" उ०.१३,१२.	त्रिभागसुषिरा सू०.२६, २६.	त्रिवृतः सू०.१६,२.
" १६,६३.	त्रिभागाः चि०.१९,२८.	" चि०.१५,८२.
" ३२,३	त्रिभागेन उ०.३९,११७.	त्रिवृतम् चि०.१७,२७.
" ३९,१५२.	त्रिबवाः उ०.३९,५०.	त्रिवृतया क०.२,१२.
" क०.२,१.	त्रिरात्रम् सू०.१९,८२.	त्रिवृता सू०.१५,३.
" चि०.१,१००.	" शा०.२,२३.	" " १९,५६.
" " १५२.	" उ०.३२,१५.	" उ०.२०,१६.
" ११,३७.	" ३९,१३.	" क०.२,२३.
" १२,५२.	त्रिरात्रान् शा०.५,१९.	" " २६.
" १५,१०.	" उ०.२३,१७.	त्रिवृताचूर्णम् चि०.२२,३२.
" २२.	" चि०.१९,९६.	त्रिवृतादतीलांगलीमधुसैब- वैः उ०.२५,२२.
" ७०.	त्रिरात्रान् उ०.१५,२२.	त्रिवृतादयः क०.२,५७.
त्रिकलामुक्तभूनिबकटुरोहि- णिः उ०.२,१२.	त्रिलिंगम् नि०.१२,२१.	त्रिवृतादीन् क०.२,२७.
त्रिकलायाः उ०.३९,१५३.	" उ०.२,२.	त्रिवृतान्वितः उ०.१,२६.
" चि०.१,६३.	त्रिलिंगा उ०.३१,१६.	त्रिवृताम् उ०.३७,२५.
	त्रिवर्गधीस्थैर्यलजादेः नि० ६,११.	" क०.२,२५
		" चि०.१,१५८.
		" " ३,२७.
		" " ८,५८.
		" " १५,२२.
		" " १६,५२.
		त्रिवृतायाः चि०.१२,९३.
		" " १७.
		त्रिवृताष्टपलेन चि०.१५, ३२

त्रिवृतासंघबन्धम् उ० ३७, ७९.	त्रिहिमतलपलाशाः सू०.	त्र्यूषणात् चि० १०, ६.
त्रिवृतास्त्रिधम् चि० १३,	१५, १९.	त्र्यूषणारूपकरवचाकालास्लो
२९.	त्रिटिकर्षयुतम् उ० २८, ४०.	ष्णाद्युमस्तुभिः चि० ६,
त्रिवृत्कल्ककषायेण क०.	त्रुटी सू० १५, ४०.	७४.
२, ९.	" " २०, ३७.	त्वक् सू० १२, ४४.
त्रिवृत्कल्कम् क० ५, २६.	त्रुय्यौ सू० १५, ४.	" " ३०, ४७.
" चि० २०, २२.	त्रैफलेन उ० १३, १४.	" नि० १३, ३२.
त्रिवृत्तैः क० २, १३.	" चि० १६, ४३.	" " १६, ९.
त्रिवृत्त्रायन्तिहपुषासातलाक-	" " १८, ३.	" उ० २२, ८२-
टुरोहिणीः क० २, २७.	त्रैविध्येन उ० ३७, २२.	" " २८, ४०.
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्याम् चि०	त्रैवृतम् उ० ३०, १०.	" " ३१, ३१.
१३, ११.	त्रैवृतेन क० २, ३६.	" चि० ९, ६३.
त्रिवृत्पत्थ्याकल्कम् क०.	" चि० १३, ३.	" " १९, ३७.
५, १७.	त्र्यंशम् उ० १३, ६६.	त्वक्कुंदरुककूर्पूरतुरुष्कश्री-
त्रिवृत्सिद्धम् चि० १५,	त्र्यंगुलम् सू० १९, ३३.	निवासकैः चि० २१,
३३.	" " २५, १८.	७६.
त्रिवृदाख्यम् क० २, ३.	" " २६, २०,	त्वक्केसराभ्रातकदाडिमैला-
त्रिवृद्दुरालभाभुस्तर्करोदी-	" " २६.	सितोपलामाक्षिकमातु-
च्यचंदनम् क० २, २४.	त्र्यंगुलात् शा० ४, ६.	लिंगैः क० २, ६२.
त्रिवृद्विडंगकपिल्लभाईर्वि-	त्र्यंगुलाख्यम् सू० २५, २६.	त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्क
ल्वैः चि० १२, २२.	त्र्यंगुलौ शा० ४, ६१.	टाख्याः चि० १६, २५.
त्रिवृद्विधानेन क० २, ५७.	त्र्यधिष्ठानम् नि० १३, ४३.	त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः
त्रिवृद्विशाले चि० १५, १६.	त्र्यहे सू० २७, ३९.	चि० ३, १११.
त्रिवृन्नीलीत्रिफलाकल्के	त्र्यूषणक्षारलवणैः चि० १५,	त्वक्क्षीरीसंमितम् चि० ३.
उ० ३८, २३.	१२८.	७४.
त्रिवृन्मूलम् क० १, १.	त्र्यूषणचूर्णम् चि० ३, १७०.	त्वक्चूर्णैः उ० २५, ६०.
त्रिशः सू० ७, ३८.	त्र्यूषणत्रिफलाधान्यच वि-	व क्तिककटुका सू० ६,
" उ० ३९, १४६.	कावेलेचित्रकैः चि०.	१२९.
त्रिशताकांजिकबलैः उ०,	१४, २१.	त्वक्पत्रैलम् सू० ६, १५८.
१६, ४८.	त्र्यूषणत्रिफलाहिंशुयबानी-	त्वक्पूरिपोदनम् उ० ३३, ६.
त्रिशतात् उ० ३९, ७९.	चव्यदीप्यकान् चि०.	वाक्पाकः उ० ३३, २३.
त्रिशताषयुम् उ० ३९, ९५.	१४, २४.	त्वक्पाके उ० ३४, १३.
त्रिषष्टः सू० १२, ७७.	त्र्यूषणत्रिफलाहिंशुयइंध्या-	त्वक्पिण्डदीर्घवृत्तस्य चि०.
त्रिषष्टिः सू० १०, ४३.	मिशिसर्षपैः उ० ५, ३९.	९, ७८.
त्रिषष्टिधा सू० १०, ३९.	त्र्यूषणम् उ० ५, ११.	त्वक्प्रसादकरम् सू० २, १५.
त्रिसमाहम् उ० १३, ३९.	" " ११, ३६.	त्वक्क्षीरास्त्रायुपिशितलम्-
त्रिलेखुकः क० ४, ४.	" चि० १९, ७९.	शल्यापकर्षणी सू० २५, ८.

त्वक्साभयम् शा०.५, ११४.	त्वग्गते सू०.२८,३.	त्वङ्मांससंधिगाः नि०.१२, २.
त्वक्सावर्ण्यम् सू०.२९,९.	त्वग्गदक्लेदमेहकफास्र- जित् सू०.६,१५७.	त्वङ्मांसांतरजा नि०.१६, ३३.
त्वक्सिराज्जावर्मासगम् नि०.१३,५७.	त्वग्दाहः सू०.३०,४२.	त्वङ्मांसाश्रयम् नि०.१६, ८.
त्वक्स्थम् सू०.१२,१४.	त्वग्दोषकफपित्तकृत् सू०.५, ६१.	त्वङ्मांसास्थिप्रमेदिनी उ० २१,३०.
" नि०.१४,३३.	त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबोधनः चि०.१९,६०.	त्वचः सू०.११,२२.
त्वक्स्थान् उ०.३१,२६.	त्वग्दोषकृत् सू०.५,५५.	" " १२,१४.
त्वक्स्थानाम् उ०.२५,५९.	त्वग्दोषाणाम् चि०.१९,८०.	" शा०.३,८.
त्वक्स्थे सू०.२६,५५.	त्वग्मांससंधिगे चि०.१८, १०.	" नि०.७,५७.
त्वग्दादिषु सू०.२८,१०.	त्वग्मांसस्त्रायुसंक्लेदः चि०. १८,८.	" " १४,३.
" नि०.२,२०.	त्वग्मूलानि०.२५,४०.	" उ०.२३,२३.
" " २२.	त्वग्प्रकपिशितम् चि०.१८, ३८.	" " ३३,२३.
त्वग्दादिस्थम् सू०.२८,२३.	त्वग्प्रकादीनि शा०.३,११७.	" " ३४,३.
त्वग्दादौ नि०.१२,१६.	त्वग्लतिकासृगामिषम् नि० १४,२.	" चि०.८,११०.
त्वग्दायेषु नि०.११,४४.	त्वग्विकारम् चि०.८,१५५.	" " १८,१६.
त्वगामयान् चि०.१९,३६.	त्वग्वि द्विकरः उ०.२५,५१.	" " १९,६२.
त्वगामिषशिराज्जायुसंध्य- स्थीनि उ०.२५,१२.	त्वङ्गृष्टे सू०.२८,११.	त्वचम् नि०.१०,३१.
त्वगामिते चि०.१,१२८.	त्वङ्गनागपुष्पमगधामरीचा- जाजिधान्यकैः चि०. ७,४५.	" उ०.१०,२३.
" " २१,१८.	त्वङ्मनोव्हानिशो उ०.३६, ८२.	" " १८,६१.
त्वग्गलाकेसरैः उ०.४०,२०.	त्वङ्मांसम् सू०.६,१२२.	" " २५,६०.
त्वग्गलापत्रकेसरम् चि०. ३,९७.	" उ०.१८,६०.	" " ३१,३०.
त्वग्गलापिप्पलीक्षीरीशर्करा- द्विगुणः चि०.५,३३.	" " १९,१८.	" क०.२,६.
त्वग्गलाभ्याम् क०.२,१३.	त्वङ्मांसमेदासि नि०.७,२.	" " " ३७.
त्वग्गलामरिचार्धाशम् चि०. ७,४२.	त्वङ्मांसमेदोस्थिज्जाषासृ- क्छेदाश्रयः नि०.११,२.	" चि०.७,३२.
त्वग्गलामुस्तरजनीपिप्पल्य- गुरुचंदनम् उ०.३९,१७.	त्वङ्मांसयोः नि०.१३,३.	" " ८,४८.
त्वग्गलाव्योषमृद्धीकापिप्प- लीमूलपोषकैः चि०.३, ३१.	त्वङ्मांससंश्रयम् नि०.१३, २१.	" " " १०३.
त्वग्गले चि०.५,५९.		" " " १०९.
त्वग्गलोषकसंयुतम् चि०. ११,१४.		" " १५,१३.
		" " १६,१६.
		" " २२,१६.
		त्वचा उ०.२,७४.
		त्वचि सू०.३०,४१.
		" नि०.२,३५.
		" " १३,३.

॥ ॥ ॥ ८.	॥ ॥ १५,९.	॥ चि०.८,१०५.
॥ ॥ १४,११.	॥ ३०.२३,२७.	त्वच्यः सू०.६,२१.
॥ ॥ १,३३.	॥ १२९,७.	

द.

दंशः उ०.३६,१८.	॥ ॥ ३७,५४.	॥ चि०.८,९.
॥ ॥ ३७,७.	दंशान् सू०.२६,४७.	दक्षिणस्याम् उ०.५,२७.
॥ ॥ १४.	दंशावदरणम् उ०.३८,१३.	दक्षिणहस्ते उ०.१४,१३.
॥ ॥ ६१.	दंशे उ०.३६,३८.	दक्षिणाः शा०.६,२३.
॥ ॥ ३८,१०.	दंशेन उ०.३६,४७.	दक्षिणांगुष्ठकेन सू०.२३,
दंशकिक्लुदः उ०.३६,२४.	दंशोदशनवृश्चिकैः चि०.७,	२८.
दंशतम् चि०.४,५३.	११२.	दक्षिणात् नि०.१२,२८.
दंशपाकतः उ०.३७,२३.	दंष्ट्रनम् उ०.३६,१३.	दक्षिणानिलशीतेषु सू०.३,
दंशम् उ०.३६,११.	दंष्ट्रप्रहारिणः उ०.३८,११.	२३.
॥ ॥ ३६,४१.	दंष्ट्राकृतम् उ०.३६,११.	दक्षिणायनम् सू०.३,४.
॥ ॥ ४४.	दंष्ट्रादंतनखापातात् नि.१३,	दक्षिणावर्तगूढनाभिः शा०.
॥ ॥ ४५.	४०.	३,११२.
॥ ॥ ५८.	दंष्ट्रापदम् उ०.३६,१२.	दक्षिणे शा०.१,४१.
॥ ॥ ६८.	दंष्ट्रापदानि उ०.३६,१३,	॥ ॥ ७०.
॥ ॥ ३७,६.	दंष्ट्रापदे उ०.३६,१२.	॥ उ०.१,२.
॥ ॥ २९.	दंष्ट्राविषे चि०.१५,२१.	॥ चि०.१५,९८.
॥ ॥ ४२.	दक्षलावणिकैः चि०.१,३८.	दक्षिणेन शा०.१,३२.
॥ ॥ ६८.	दक्षोदरम् नि०.१२,४०.	॥ उ०.१,३१.
॥ ॥ ३८,१६.	दक्षमोलिंगनाशेषु सू०.१,	दग्धः उ० २५,६२.
॥ ॥ १७.	४६.	॥ क०.६,२१.
॥ ॥ ३४.	दक्षः सू०.१,२७.	दग्धगुडाभासम् नि०.८,७.
दंशमशकशीतवातादिपीडि-	॥ ॥ २८.	दग्धम् शा०.६,१४.
ताः सू०. २९,६६.	दक्षतित्तिरर्वाहिणाम् उ०.	॥ उ०.९,३३.
दंशयेत् चि०.१५,११०.	१३,६०.	॥ १३,३८.
दंशलेपनम् उ०.३७,३७.	दक्षायाम् चि०.८,८०.	॥ ३७,६९.
दंशविक्लेदः उ०.३६,२०.	दक्षाम्बरध्वंसी नि०.२,१.	४ ॥ ३८,१७.
॥ ॥ २६.	दक्षिणतर्जन्या उ०.१,७.	॥ ॥ ३४.
दंशस्य सू०,२६,४३.	दक्षिणपार्श्वतः शा०.१,३३.	॥ चि०.२०,१०.
॥ उ०.३६,३९.	दक्षिणम् सू०.१९,२४.	॥ ॥ १२.
॥ ॥ ४२.	॥ ॥ २२,३२.	॥ ॥ २३,२८.
दंशान् उ०.३६,८६.	॥ उ०.१,३०.	दग्धा उ०.३४,६.

दग्धाः चि०.३,१६८.
 दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरो-
 रुजि सू०.१६,११.
 दग्धे उ०.२२,२७.
 " चि०.८,१५१.
 दग्धेषु उ०.२०,२४.
 दग्धा सू०.३०,१२.
 " नि०.१३,१६.
 " उ०.११,२६.
 " " १६,३१.
 " " २६,२७.
 " चि०.१०,५५.
 " " " ५७.
 " " " ५९.
 " " १४,३८.
 " " १५,९०.
 दग्धः चि०.८,१२०.
 " " ९,२५.
 दंडकम् नि०.१५,४२.
 दंडकालसकम् सू०.८,१३.
 दंडधारिणम् शा०.६,५७.
 दंडवत् सू०.८,१२.
 " नि०.१५,४२.
 दंडाहतस्य उ०.३६,३७.
 दंडिनम् शा०.६,२.
 दंडी सू०.२,३२.
 दन्तः क०.५,३०.
 दन्तनस्ये सू०.२२,१७.
 दन्तनावनः सू०.१९,४.
 दन्तवस्तीनाम् सू०.२०,१३.
 दन्तम् उ०.३,३९.
 दन्तमात्रे सू०.१९,४६.
 दन्तावापौ चि०.१३,१०.
 दन्तशतारूपा नि०.१४,९.
 दन्तसकाकणम् नि०.१४,
 १०.
 दन्तः नि०.१४,२४.

दद्रुमंडलसन्निभः उ०.३७,
 ५६.
 दधि सू०.५,२९.
 " " " ७,६५.
 " " १०,२६.
 " उ०.५,४४.
 " क०.१,१३.
 " " " २१.
 " " " २९.
 " " ५,२८.
 " चि०.१,१५४.
 " " ६,६६.
 " " ८,४९.
 " " " ७८.
 " " १४,२४.
 " " १५,३२.
 " " १७,४१.
 दधिगुडः चि०.६,४०.
 दधिछत्रम् उ०.५,२९.
 दधितगरमधूकसारप्रिया-
 व्हानिशाल्याविषाता-
 क्ष्यशैलेः उ०.५,१९.
 दधितैलघृतक्षौरैः चि०.९,
 १८.
 दधित्वबिल्वाम्रम् चि०.९,
 ६६.
 दधिदाडिमसाधितम् उ०.
 २०,३.
 दधिदाडिमसाधितैः चि०.९,
 १९.
 दधिदाडिमसारिकम् चि०.
 ९,३०.
 दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषान्
 चि०.१९,२७.
 दधिनिभम् उ०.११,१३.
 दधिपात्रे चि०.१४,१५.
 दधिपादम् चि०.६,३९.

दधिमंडयुताः चि०.१९,८७.
 दधिमंडसुरामंडधात्रीफल-
 रसैः क०.२,३५.
 दधिमंडेन चि०.१५,१९.
 दधिमत् चि०.८,७६.
 दधिमध्वाज्यपल्लैः क०.१,
 ५.
 दधिमस्तुना उ०.९,१४.
 दधिमस्तुनिभः उ०.१४,२.
 दधिमस्त्वस्लकांजिकम्
 चि०.२२,२६.
 दधिमस्त्वारनालास्लफलांबु-
 मदिराः चि०.३,२५.
 दधिमस्त्वक्षुनिर्यासशुल्कैः
 चि०.२१,७२.
 दधिरसक्षौद्रकपित्थस्वरसा-
 पुतम् चि०.९,३७.
 दधिरसैः चि०.८,८१.
 दधिसंयुतैः चि०.१४,१०.
 दधिसरम् उ०.४०,३३.
 दधिसरेण उ०.३९,८०.
 दधिसर्पिणी उ०.३७,३९.
 दधिसुरातन्मंडोष्णांबुकां-
 जिकैः चि०.१०,१३.
 दधिसुरामंडे चि०.९,४२.
 दधिलेहचतुष्कवत् चि०.
 १५,७१.
 दधीनि चि०.२०,३५.
 दध्नि सू०.८,४७.
 " चि०.९,४८.
 दध्निसुद्वरे चि०.९,२७.
 दध्यक्षतादि शा०.६,२८.
 दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियंगुम-
 धुसर्पिषाम् शा०.६,३०.
 दध्यनिलैः नि०.१३,३८.
 दध्यम्ला उ०.२५,३५.
 दध्युत्तरम् क०.१,१३.

<p> " " " २१. ह्युत्तरेण चि०.४,४. दंतकाष्ठस्य सू०.२०,२९. " " २१,६. दंतकाष्टादिविद्विषः उ०. २१,६४. दंतकेशनस्त्रादिषु सू०.११, १९. दंतकेसरवत् उ०.२,३७. दंतस्त्रादी उ०.३,७. दंतग्राहि सू०.५,७. दंतचालः नि०.१५,३५. दंतचाले सू०.२२,५. दंतदाढ्यम् सू०.२०,३०. दंतदेशास्थिगोचरः उ०.२, से०.१. दंतधवनम् सू०.२,३. " चि०.५,४८. दंतधावनभक्षणम् उ०.१४, १९. दंतधावनम् उ०.२१,२. दंतनसे शा०.५,१२१. दंतनसेः शा०.३,१६. दंतनिघातिनेन उ०.२२,२४. दंतपक्केः उ०.२२,८९. दंतपातनम् सू०.२५,३३. दंतपालीम् उ०.२,३५. दंतपीडितः सू०.५,४३. दंतपुण्ड्रः उ०.२१,२४. दंतपुण्ड्रके उ०.२२,३२. दंतप्रपीडनोत्कासगंडाभ्या- नानि सू०.२७,२१. दंतभेदः उ०.२१,६८. दंतभेदे उ०.२१,१३. दंतम् उ०.२१,१८. " " २२,२३. " " २६. </p>	<p> " " " ४०. दंतमांसप्रशातनः उ०.२१, २९. दंतमांसानि सू०.२,३. " उ०.२१,२१. " " २२. " " २२,२९. दंतमांसार्तिकंठूपाकस्त्रावा- णाम् उ०.२२,९८. दंतमांसाश्रितान् उ०.२१, २९. दंतमासे उ०.२१,२४. दंतमासेषु उ०.२१,२८. दंतमूलानि उ०.२२,१७. " " " ३९. दंतमूलेषु उ०.२१,२५. दंतयोः उ०.२१,२३. दंतलेखनक्रमम् सू०.२६,१९. दंतवर्तिः उ०.११,३४. दंतविद्वधिः उ०.२१,२५. दंतशठम् सू०.६,१३६. दंतशर्कराम् सू०.२६,१९. दंतस्थिरत्वे उ०.२२,९५. दंतहर्षः सू०.७,२१. दंतहर्षे सू०.२२,५. " उ०.२१,१२. " " २२,१३. दन्ताः शा०.३,११०. " " ५,१०. " उ०.२,६२. " " ११,३६. " " २१,११. " " २३. " " २९. " " ३९,१५९. दन्तात् उ०.२१,१७. दन्ताधिकः उ०.२१,१५. </p>	<p> दन्तान् नि०.९,११. " उ०.७,३. " क०.३,१७. दन्तानुगाम् उ०.२२,४०. दन्ताते उ०.२१,२७. दन्तास्यगलामये उ०.२२ १०० दन्तिदंतस्थितम् क०.२,५१. दन्तिबराहोष्णवाश्वाजसरो- द्रवैः उ०.११,३१. दन्ती सू०.९,२६. " " १५,४५. " उ०.२२,५८. " क०.४,६४. " चि०.१२,१९. " " १४,९७. " " १५,४३. " " " ८८. " " १७,३१. " " १९,८६. दन्तीकटुकदौग्धिकम् उ०. ३७,८०. दन्तीकार्णिकापातनम् उ०. ३७,७९. दन्तीचित्रकमूलत्वकसौधाक- पयसीगुडः चि०.१८, २६. दन्तीचित्रकयोः क०.२,५८. दन्तीत्रिवृद्धाक्षीः चि०.१९, ३४. दन्तीदशमूलावराभिकान् चि०.८,६८. दन्तीद्वर्षतिजम् क०.२,५१. दन्तीद्वर्षतीत्रिवृत्ताजालिनी- देवदालिभिः उ०.३०,१३. दन्तीद्वर्षतीफलजम् चि०. १५,७७. </p>
--	---	--

दंतीपलरसे चि०.१६,६.	दर्भः चि०.११,२२.	दर्शनस्पर्शनादिषु उ०.४०,
दंतीपाठाभिबिजयाबासाम-	दर्भकासेक्षुशरशालिभिः	११.
लकनागैःचि०.८,७०.	सू०.६,१६९.	दर्शनाद्यैः सू०.१२,५४.
दंतीम् चि०.१५,१३.	दर्भकुसुमाः नि०.१४,४९.	दलत् नि०.१४,२९.
दंतीमूलम् चि०.३,१३२.	दर्भपूर्वेण चि०.६,६१.	दलनम् नि०.१४,३५.
दंतीसमम् चि०.१४,९३.	दर्भमूलम् चि०.३,१०१.	दबधुः नि०.१३,३०.
दंते उ०.२१,१६.	दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमि-	दबधुदाहमोहातिसारिणि
" " " १८.	शितंढुला सू०.२२,१९.	चि०.१,१४.
दंतेभ्यः उ०.२२,१७.	दर्भमदितम् क०.३,१६.	दबादग्धम् क०.६,३.
दंतेषु नि०.१५,२६.	दर्भसंस्तरशायिनी शा०.१,	दशगुणः सू०.३०,२५.
दंतेः शा० ५,११८.	२५.	दशगुणक्षीरम् उ०.२२,२५.
" उ०.२,११०.२.	दर्भैः उ०.३९,२९.	दशगुणे उ०.२०,२२.
" " ११,३३.	दर्भिलेपीकाथः चि०.१९,	" " ३९,१६.
दंतामृत्तिनिमित्तजः उ०.	६१.	दशगुणेन चि०.५,१५.
८,१९.	दर्भिकराः उ०.३६,१.	दशद्व्यादशगुले सू०.२५,३४.
दंतोद्भवे उ०.२,२८.	" " " ५.	दशद्व्यादशगुलौ सू०.२५,
दंतोद्भवेषु उ०.२,४३.	दर्भिकरारादीनाम् उ०.३६,	३१.
दंतोद्भवोद्भवानु उ०.२,४२.	३.	दशनच्छदौ शा०.५,५९.
दंतोद्भेदः उ०.२,२६.	दर्भिकरैः उ०.३६,७.	" उ०.२,१७.
दंत्याः चि०.१४,९२.	" " " ५८.	" " ४,२९.
" " १५,१६.	दर्भिकरोदिताम् उ०.३६,	" " २१,१०.
दंत्याढकम् चि०.१९,२१.	८१.	दशनजन्मनि उ०.२,३८.
दंतीकषाये क०.२,३६.	दर्भिकृताम् उ०.३६,१९.	दशनम् नि०.१५,२३.
दमः सू०.२,४५.	" " " ७४.	दशनाः उ०.३९,३१.
दंपत्योः शा०.१,३०.	दर्भिलेपनम् चि०.८,१०६.	दशनानाम् नि०.१५,२३.
दयालौ सू०.७,७६.	दर्भम् चि०.८,१५२.	" उ०.२१,१४.
दयितमाल्यविलेपनमंडनः	दर्भिलेपिनि चि०.३,६५.	दशपलम् उ०.१६,२६.
शा०.३,९१.	दर्भिलेपे चि०.३,१३७.	" " ३४,३८.
दयिताः सू०.३,४१.	दर्भ्यां सू०.३०,१८.	" क०.४,४९.
" चि०.१,१४५.	दर्शननाशनः उ०.१२,१८.	" चि०.८,६५.
दयिताम् चि०.७,८८.	दर्शनप्रदा उ०.१३,४१.	" " " ११०.
दरणम् सू०.२९,१२.	दर्शनप्रिया शा०.५,४७.	" " १२,२१.
" " " ४६.	दर्शनसंरोधः उ०.१५,२१.	" " २१,६८.
" उ०.३३,८.	दर्शनस्मरणादि चि०.६,	दशपलाः चि०.१३,४१.
दर्पणे उ०.१६,३०.	६६.	दशपले चि०.८,१५१.
दर्पणेन उ०.३८,१६.	दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः सू०.१,	दशभागयुकम् चि०.२०,
दर्पितदर्पदृष्टान् उ०.५,१७.	२१.	१४.

दशभागस्थिते उ० ३९, १६.	दशमूलसृतम् चि०. १२,	दशांगुलम् सू०. १९, ७९.
दशमिः नि०. ६, ३.	७९.	" " २६, १६.
दशमूलकषावस्य चि०. १७,	दशमूलसृतात् चि०. ५, १९.	दशांगुला सू०. २३, ११.
१२.	दशमूलस्य शा०. २, २७.	दशांगुलाम् सू०. २१, २१.
दशमूलकुंभपाठाद्वयार्क-धु-	" उ०. २८, २१.	दशांगुलाद्विनाहान्तःकंठश
णबल्लभकट्फलानाम्	" क०. २, ३९.	ल्याबलोकने सू०. २५, १३.
चि०. ८, १५१	" " २, २३.	दशादिदशकैः चि०. ८, ६२.
दशमूलकैः चि०. १२, ८८.	" चि०. ३, ५.	दशाम् नि०. ६, ७.
दशमूतः चि०. २१, ६६.	" " २, २८.	दशमाषास्ययोः उ०. २,
दशमूलपयस्याः चि०. १३	" " ९, २२.	१२.
२१.	दशमूलाढके चि०. ३, ५५.	दशाद्विपिचुः उ०. १३, २३.
दशमूलबलामुक्तजीवकष-	दशमूलादि चि०. २, २६.	दशद्विष्यतलङ्घस्तनरोहिताः
भकोत्पलम् उ० ३९, ३३.	दशमूलामुत्तरद्वयपक्षर.	शा०. २, २०.
दशमूलबलारास्त्रामधुकैः	हिषैः चि०. १, १३७२-	दशोत्तरम् शा०. ३, १७.
उ०. २२, २७.	दशमूलामुत्तरदशार्ग्यष्टामेव-	दष्टः उ०. ३६, ६५.
दशमूलबलैरङ्घ्रयबाभीरुपुन-	शृंगिमिः चि०. १९, २.	" " ३७, ११.
नैः चि०. ११, २.	दशमूलाबु० उ०. २०, २.	" " ३८, १२.
दशमूलम् सू०. १५, ५.	" " २२, १२.	दष्टनिपीडितम् उ०. ३६,
" उ०. २, ९.	" चि०. ३, २२.	१३.
" क०. २, ५२	" " १५, ५.	दष्टम् उ०. ३६, ३२.
" चि०. ३, १२५	दशमूलाबुसाधितम् चि०.	" " ३८, १५.
" " " १३१.	१७, १७.	दष्टमात्रः उ०. ३६, ३२.
" " १२, १९.	दशमूलाभसा उ०. १३, २८.	" " " २०.
" " १२, १३.	दशमूलिक क०. ५, १८.	दष्टमात्रस्य उ०. ३६, ३३.
दशमूलमनोव्हाललासाश्वे.	दशमूले चि०. २२, २३.	" " ३८, १६.
ताफलत्रयम् सू०. २१,	दशमूलेन सू०. १७, ९.	दष्टशंकया उ०. ३६, १६.
१८.	" चि०. २, २३.	दष्टमानकुष्ठेषु चि०. १९,
दशमूलरसक्षीरम् उ०. ३,	" " ५, १२.	८९
५१.	" " ९, ५०.	दाडिमः चि०. ७, १६.
दशमूलरसे चि०. ३, २२.	" क०. २, ५२.	दाडिमसर्जूरमव्यङ्ग्यक्षपक-
" " २, २७.	दशरात्रम् चि०. २१, ३९.	कः चि०. ७, २०.
दशमूलरसेन क०. २, ५५.	दशरोगाः उ०. २३, २०.	दाडिमजाम् चि०. ८, १०९.
दशमूलविपकेन चि०. १८,	दशविधे चि०. ७, २५.	दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्र-
२२,	दशस्तोदरुजोल्बणः उ०.	मुस्तोदकैः चि०. १५, २३.
दशमूलबलीरास्त्रामाद्विचि-	३७, २.	दाडिमत्वग्धरातास्यंकाता-
त्वाद्विपुष्करैः चि०. २,	दशांगः उ०. ३, २९.	जम्बास्थिनागैः उ०.
२३.	दशांगम् उ०. ३७, २८.	२२, १२.

दाडिमपुष्पाणाम् चि०.२, ४७.	दाडिमाभ्रातमातुलुंगीद्रवैः चि० १४, १६.	दारुणतराः उ०. ३७, ४५. दारुणम् नि०. ७, ४७.
दाडिमम् सू०. ६, ११५.	दाडिमाम्ला चि० ९, १४.	" " १४, ३७.
" " १०, २६.	दाडिमाष्टकः चि० ९, ११४.	" " ३०. ६, १४.
" " १५, १३.	दाडिमीशणकापांसीशालमली मोचपल्लवैः चि० ९, २४.	" " ३५, ५.
" " २९, ३६.	दाडिमेन चि० १४, २६.	" " ३०. ३, १२.
" " ३०. १६, ६२.	दाडिमोद्भवाम् चि० ८, १०३.	" " चि०. ९, ८२.
" " चि०. ३, १४०.	दाता सू०. ४, ३६.	" " " ९०.
" " ९, २६.	दाधिकम् चि०. ४, ५२.	दारुणा शा०. ५, १०३.
" " १४, ७४.	" " १४, २०.	" " चि०. १४, ११७.
" " १७, ११.	दाधिकी चि०. ९, २३.	दारुणाः सू०. २७, ४२.
" " २१, ३६.	दानलः उ०. २१, १२	" " शा०. ६, ५९.
दाडिमरसे चि०. ३, १६३.	दानवाः उ०. ४, ९.	" " उ०. २१, ४१.
दाडिमवृक्षाम्लैः चि०. ३, १४३.	दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्य- रुतज्ञताः शा०. ३, १२०.	" " चि०. ७, ६९.
दाडिमसाराम्लम् चि०. ९, ३४.	दानशीलदयासत्यव्रत धर्म- परायणः उ०. ३९, ९.	दारुणान् सू०. १९, ३.
दाडिमस्य चि०. ९, ६३.	दानहोमजपादिभिः शा०. ६, ६३.	" " उ०. ३३, ५२.
दाडिमस्वरसम् चि०. १४, २३.	दांतम् सू०. २५, २१.	दारुणे सू०. २२, २६.
दाडिमस्वरसाजाजीयवानी- गुडनागैः चि०. ८, ६०.	दातैः उ०. ९, ५०.	" " २९, ७३.
दाडिमात् चि०. ३, ५१.	दारणम् सू०. २९, ११.	दारुणैः उ०. २८, १८.
" " ९१, १४.	" " उ०. २५, ३६.	दारुणोपद्रवाणि नि०. ७, ८.
" " १४, १२.	दारणार्हस्य उ०. २५, ३६.	दारुदार्विहिमम् चि० १७, ३१
" " १६, २.	दाराः सू०. १३, ७.	दारुमाद्गोते उ०. २०, १५.
दाडिमा चि०. १, २७.	दारु सू०. १८, ५९.	दारुसरलम् चि०. ४, ३०.
दाडिमामलकात् सू०. १०, ३४.	" " चि०. १४, ५०.	दारुसरलश्रेयसी उ०. २, ३८.
दाडिमामलकाम्लः चि०. २, १४.	दारुकलिंगकः चि०. १६, १०.	दाढ्यम् सू०. २६, ४५.
दाडिमात्रपयः चि० १६, २६, दाडिमावुना चि०. ६, ८.	दारुकुष्टमनोव्हालैः उ० ३२, २.	दार्बित्वकूपयकोशीरयवानी- मुस्तचंदनम् चि०. १०, ३५.
" " ८, ८२.	दारुणः सू०. १२, ३७.	दार्बित्वमागरम् चि०. ८, १३१.
" " १०, ९.	" " नि०. ११, ४.	दार्बी उ०. १६, २५.
दाडिमाभोमिः चि०. १५, १९.	" " उ०. २७, २६.	दार्बीसदिरनिबानाम् चि०. १९, ३७.
	" " चि०. ११, १६.	दार्बीत्विक सू०. २२, १९.
	दारुणकम् उ०. २३, २४.	दार्बीत्विकसिधूद्रवमनः-शि- लायावशकहरितालैः उ०. २२, १०.
	दारुणके उ०. २४, २५	
	दारुणतरः नि०. ११, ४.	

दावीत्वभिषयार्थकलिगजः	" " " २५.	दाहज्वरोक्ताः चि०.६,६५.
उ०.२२,५५.	" " " ४१.	दाहतृच्छादिमूच्छामकूपित-
दावीत्वभिषयसेव्यानि चि०.	" " " ५१.	इयः सू०.५,५०.
८,१०३.	" " १०,२३.	दाहतृत्तापपीडितः नि०.
दावीत्वइमधुकपूवागुरुवरा-	" " ११,४४.	६,३२,
पुंड्राह्विल्वान्त्यलम् सू०	" " १२,९.	दाहतृत्स्फोटज्वरमोहवान्
२०,३७.	" " १६.	उ०.३७,४९.
दावीपटोलकटुकामसूरत्रिफ-	" " १३,११.	दाहतृडाष्मानम् उ०.२६,
लाः चि०.१८,७.	" " १४,११.	३२.
दावीप्रपौंडरीकस्य इ०.१६	" " १६,३१.	दाहतृज्वरक्षवाः नि०.१२
३३.	" " " ४२.	३०.
दावीमधुकतोयेन शा०.१,	" " " ४३.	दाहतृइवतः चि०.१,१०५.
६२.	" " " ४५.	दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यः चि०.
दावीविडंगकंपिलैः चि०.	" उ०.९,४१.	९,९३.
१८,३५.	" " १५,८.	दाहतृष्णाप्रशमनम् सू०,
दावीसुराह्वत्रिफलामुस्ता	" " " २१.	२२,८.
चि०.१२,६.	" " २४,९.	दाहपाकज्वरस्वेदतृणमूच्छा-
दाव्या उ०.२२,१०५.	" " ३५,१२.	रुचिमाहदाः नि०.७,३६.
दाव्याः चि०.१६,१६.	" " ३६,२१.	दाहपाकवान् उ०.१७,२१.
" " ११,४३.	" " " २३.	दाहपाकाभ्याम् चि०.१८,
" " ११,६२.	" " " २४.	३५.
दाव्येते उ०.२१,४.	" " ३७,५३.	दाहपांकोषापूतिगंधज्वरा-
दावाभिवातातपशोषितम्	" चि०.७,११२.	न्विताम् उ०.३३,४२.
उ०.३५,३३.	" " १८,३३.	दाहपित्तास्त्रतृज्वरान् सू०.
दाशमूलकवस्तिना चि०.१५,	दाहरन् उ०.२,३.	१५,११.
५७.	दाहस्तक्षयकरम् सू०.६,	दाहभावणप्रकाशपचनात्म-
दाशमूलिकम् चि०.१४,	११९.	कम् सू०.९,८.
१२६.	दाहघर्षवन्त्यः उ०.१०,१९.	दाहम् नि०.२,३५.
दाहः सू०.७,२२.	दाहज्वररुन् उ०.२१,४६.	" " १५,५६.
" " ८,१७.	दाहज्वररंजान्विताः उ०.	" उ०.८,८.
" " १८,२६.	३१,८.	" " ३२,३३.
" " २६,२९.	दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृ-	" चि०.७,३३.
" " २९,६.	इध्रमाः नि०.६,१९.	" " १४,१५.
" नि०.२,२७.	दाहज्वरान्वितः उ०.२१,११	" " १६,१२.
" " " ४२.	दाहज्वरान्वितम् उ०.२९,	" " २२,२७.
" " " ४८.	३०.	दाहयेत् उ०.१६,२१.
" " ५,१७	दाहज्वरापहम् चि०.१,१३१.	" " ३८,१६.

" चि०.१५,७१.	" " २२,२४.	दिवि सू०.५,२०.
दाहरागयुक्ते चि०.२१,४३.	" " " २८.	दिव्यम् सू०.५,७.
दाहरागविसर्पवान् उ०.३७,	दाहोदावर्तपीडिते क०.२,	दिव्यवार्यानुपानतः सू०.७,
२.	३४.	३९.
दाहरागोष्मपाकिताः सू०.	दाहोपदेशरागाश्रुशोफशान्त्वे	दिव्याभ्युपितम् उ०.३६,
१२,५१.	उ०.१६,२.	३०.
दाहरुग्धराः उ०.२५,३१.	दाहोपे उ०.१२,२७.	दिव्याप्सु उ०.१३,२६.
दाहरुग्मोहृदार्दिः चि०.१	" " २१,६१.	दिव्यांषु चि०.१,१०७.
१३४.	दाहोष्मपाकवत् नि०.११,	दिव्यांषुपेक्षिता उ०.१४,३०.
दाहरुग्रागाश्रुनिवर्तनी उ०.	२४.	दिव्यांषुशीतम् चि०.६,५९.
१६,१५.	दाहः उ०.२२,३४.	दिव्यामसि चि०.८,१०४.
दाहरुजाकरः नि०.१३,४२.	दिग्दाहोल्काबिद्युदर्कानलान्	दिव्यासु उ०.१६,१४.
दाहरुजाधिकम् नि०.१४,	शा०.३,९३.	दिव्ये सू०.२०,३७.
१५.	दिग्धदष्टादिकोऽथतः उ०	दिव्येन उ०.१६,२३.
दाहशूलरागाश्रुहृषजित् उ०	३७,७.	दिशः सू०.७,१२.
१६,३६.	दिग्धम् उ०.१८,१८.	" उ०.१,४.
दाहशूलवत् उ०.१९,१८.	" " २६,४४,	दिशम् शा०.६,४२.
दाहशूलिनी उ०.१०,५.	" " ३६,७६.	" उ०.५,२८.
दाहशोकादौ उ०.३७,७८.	दिग्धाम् सू०.२९,२७.	" क०.६,४.
दाहान् इ०.२४,१९.	दिग्धाहतान् उ०.५,१७.	दिशा नि०.१६,५२.
दाहातिसारप्रदरास्रपित्तद-	दिग्धे सू०.२९,५५.	दिशि उ०.५,२४.
त्पांडुरोगान् क०.४,१६.	दिग्धेन उ०.३६,३५.	" " ३९,६.
दाहादिः नि०.२,३६.	दिग्धासस्त्वम् उ०.४,७.	दिष्टे चि०.१५,१२०.
दाहादिकान् क०.५,२६.	दिनकरकराभितप्तैः चि०.	दिह्यात् सू०.२७,३७.
दाहादिषु क०.५,२६.	१९,७२.	" उ०.१३,९१.
" चि०.१३,१९.	दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यति-	" " १८,१०.
दाहादौ नि०.२,३७.	क्रमः उ०.४,८.	दीनः शा०.५,३८.
दाहानाहातितृणमूच्छांपरीतः	दिवाकरकरस्पृष्टाः उ०.१२,	" नि०.४,१३.
चि०.१५,३.	२५-	" " ७,२३.
दाहाय शा०.५,११४.	दिवाकृतम् सू०.१७,५.	" उ०.३,३८.
दाहार्ते चि०.१,१२५.	दिवास्वप्नः सू०.७,५६.	" उ०.६,१५.
दाहाविपाकः नि०.१३,१७.	" " २९,३२.	दीनता नि०.५,४०.
दाहे उ०.१६,२०.	दिवास्वप्नप्रभाण्याभ्यातपशु-	दीनताम् उ०.३,३९.
" चि०.१,१२९.	कृत्तुधः सू०.२२,१६.	दीनम् शा०.६,२.
" " ९,९४.	दिवास्वप्नांचितान् सू०.७,	दीनमुखम् उ०.४,३१.
" " १४,६९.	५८.	दीनबदनम् उ०.४,४१.
" " १९,२०.	दिवास्वापम् उ०.२५,२१.	दीपः उ०.१६,५७.

दीपगंधम् शा०.५,३६.	दीपयति चि०.१०,५०.	" " ९,१६.
दीपनः सू०.६,५५.	" " " ७१.	" " १४,५.
" " " ९८.	दीपयंति चि०.१०,७७.	" " २०,१.
" " " १११.	दीपयेत् सू०.३०,१२.	दीपौ उ०.२०,२०.
" " १०,१८.	दीपस्य चि०.१,८५.	दीप्यकः उ०.३४,६४.
" ८०.४,६.	दीप्तः सू०.२,९.	दीप्यकत्रिवृद्धिशालाघन-
" उ०.१,४०.	" " १६,३०.	पौष्करम् चि०.३,५३.
" ९,२८.	" " २५,२७.	दीप्यकम् क०.२,१८.
दीपनप्राहीलाघबीत् चि०.	" चि०.१०,७९	" चि०.१०.१५.
१०,४.	दीप्तनम् शा०.६,६६.	दीप्यकातिविचारास्त्राहि-
दीपनपाचन चि०.३,१२४.	दीप्ततेजाः उ०.३५,२.	ग्वेलापंचकोलकान् शा०.
दीपनपाचनम् चि०.१,५४.	दीप्तपाचकः उ०.३९,६४.	२, ४१.
दीपनपाचनी सू०.६,२७.	दीप्तम् उ०.३,३५.	दीप्यकारग्वधोदकम् चि०.
दीपनपाचनीम् चि०.१,२९.	" चि०.१०,८४.	५,५२.
" " " ६६.	दीप्ताग्निः चि०.९,१५.	" नि०.११,४५.
दीपनरोचनम् सू०.६,	दीप्ताग्निम् सू०.१९,३०.	दीप्यते चि०.१.५.
१०५,	" चि०.१५,५८.	" " ७,२४.
" " " १५८.	दीप्ताग्नीन् सू०.१९,३४.	" " १०,८०.
दीपनाः सू०.६,३५.	दीप्ताग्नीनाम् सू०.१८,५४.	दीप्येत् सू०.१९,६०.
" " " ९७.	दीप्ताग्नेः क०.३,७.	दीर्घः शा०.५,२३.
दीपनायैः चि०.७,९.	" चि०.१,११७.	" उ०.२५,१४.
दीपनान् चि०.१०,२.	" " ९,७७.	दीर्घकालप्रसंगान् चि०.१०,
दीपनानि चि०.१५,१२२.	" " " १२३.	७६.
दीपनी सू०.६,२८.	दीप्तागारावकीर्णवत् नि०.	दीर्घकालस्थितम् सू०.१३,
" " " १५२.	१३,५१.	११.
दीपनीयम् सू०.६,१४४.	दीप्तानलः चि०.३,७४.	" चि०.१८,२७.
" " २७,५२.	दीप्तातराग्निः सू०.१६,४४.	दीर्घकालातीसारदुर्बले चि०
दीपनीययुतम् चि०.१०,	दीप्ताभा शा०.५,४७.	९,१२०.
२२.	दीप्ताम् शा०.६,१९.	दीर्घकालानुबन्धिनः उ०.१६,
दीपनीयाम्लभातप्रसिद्धते-	दीप्तिः उ०.१९,२२.	४५.
लेन चि०.१०,२५.	दीप्तिम् सू०.१८,६०.	" " २९,२५.
दीपनीयैः चि०.१५,१०३.	" उ०.३९,७१.	दीर्घकालानुबर्तनम् उ०.३,
दीपनैः सू०.१३,३.	दीप्ते चि०.१,३,	३०.
" " " २९.	" " २,३४.	दीर्घकालनसस्तनी शा०.६,
" चि०.९,१६.	" " ३,१२४.	५८.
" " १०,७२.	" " ६,४०.	दीर्घजीवी चि०.१०,९३.
" " २१,१३.	" " ८,१६४.	दीर्घदर्शी शा०.३,१०१.

दीर्घघ्नताना नि०.१४,२४.	" " ६,८.	दुग्धिनीका उ०.३७,८६.
दीर्घम् शा०.५,५३.	" " ८,२४.	दुग्धेन उ०.३७,४३.
" नि०.२,६३.	" " " २६.	" चि०.१४,११.
" " ४,१६.	" " १६,४१.	दुग्ध्वा उ०.३०,३०.१८.
" उ०.१,४.	दुःस्ववर्धनः उ०.१७,२४.	दुद्गुः चि०.१९,६८.
" " ३९,१.	दुःखदाहत्वे उ०.४०,५५.	दुद्गुषु चि०.१९,८५.
" " " ७८.	दुःखसुखद्वयः उ०.६,६.	दुरपत्यम् शा०.१,३०.
दीर्घरोगम् चि०.६,८२.	दुःखानि उ०.४,३२.	दुराकर्षम् सू०.२८,२०.
दीर्घरागिणी क०.२,४२.	दुःखाचार्यशस्त्रेषु सू०.३०,२.	दुरात्मानम् उ०.४,१६.
दीर्घशूकः सू०.६,१.	दुःखिताम् उ०.३३,४१.	दुरालभा चि०.१,५१.
दीर्घसूत्रः शा०.३,१०१.	दुःखेन सू०.२७,३५.	" " २,१५.
दीर्घस्निग्धसिताणवः उ०.१९,१२.	दुःखैः नि०.७,४५.	दुरालभापर्यटकचंदनातिवि-
दीर्घह्रस्वः शा०.६,६२.	दुःखोपचारता नि०.७,१९.	षाबलाः शा०.२,८.
दीर्घह्रस्वकम् सू०.२६,७.	दुःश्रवम् शा०.५,१२९.	दुरालभाप्रस्थम् चि०.८,७०.
दीर्घाः उ०.३३,१२,	दुःसहाः नि०.१०,३५.	दुरालभाम् चि०.३,१३.
दीर्घाच्छिद्रांगुलि शा०.३,११३.	दुःसहेन उ०.६,१५.	" " " ३८.
दीर्घाणि शा०.३,४३.	दुःसाध्यः शा०.१,९९.	" " ५,१७.
दीर्घाणुवृत्तस्थूलस्वरात्मना-	" नि०.२,५०.	" " ६,२१.
म् नि०.१३,५७.	" उ०.३,३८.	" " ७,१०७.
दीर्घायुः उ०.३९,१८१.	दुःसाध्यम् उ०.२७,६.	" " ९,६२.
दीर्घिका उ०.४०,४३.	दुःसाध्याः चि०.१३,४४.	" " १८,६.
दीर्घते सू०.१६,५९.	" " १६,५८.	दुरूढम् उ०.३३,१९.
" नि०.५,४४.	दुःसाध्यानि उ०.२५,१३.	दुर्गतेः नि०.६,६.
" उ०.२८,१२.	दुःस्थम् चि०.७,६५.	दुर्गंधः उ०.३६,२०.
" " " १५.	दुःस्थितांगः सू०.७,७१.	दुर्गंधकारे उ०.३६,१६.
दीर्घते उ०.३३,१२.	दुःस्थिताम् उ०.३४,२४.	दुर्गंधम् नि०.८,१०.
दीर्घमाणेषु उ०.२८,४.	दुःस्वप्नदर्शनम् नि०.६,१७.	" उ०.३१,१८.
दीर्घम् सू०.३,४६.	दुग्धम् सू०.१५,२.	" " ३६,४९.
दुःस्वप्नसविनीनाम् चि०.१६,४.	" उ०.३९,७८.	दुर्गंधानाम् उ०.३४,५९.
दुःस्वभाक् सू०.२,४७,	" चि०.१५,२७.	दुर्गंधास्त्रापिच्छली उ०.२१,६.
दुःस्वम् सू०.७,५३.	" " २०,८.	दुर्गंधि उ०.२,२०.
" शा०.३,११९.	दुग्धसिद्धान् उ०.१३,६९.	दुर्गंधे उ०.३४,५७.
" नि०.१,१.	दुग्धसिद्धेः उ०.२२,४.	दुर्गंहिताः उ०.३९,१४९.
	दुग्धिकाकंटकारीम्याम् चि०.८,११६.	दुर्जयाम् चि०.६,१५.
	दुग्धिकाकरवीरको उ०.२४,३८.	दूर्जातम् उ०.२७,१०.
		दूर्ज्येयानि उ०.३७,४७.

दुर्दग्धम् सू०.३०,३५.	" " १५,६१.	दुःश्रिकित्स्यम् उ०.७,३६.
" " " ४८.	दुर्बलवारंगम् सू०.२८,३१.	दुःश्रयः शा०.५,६२.
दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः सू०.३०	दुर्बलव्याधिकशितान् चि०.	दुष्कृतम् सू०.१२,३४.
४६.	३,९९.	दुष्कर्मसंस्पर्शान् उ०.३१,
दुर्दग्धे सू०.३०,५०.	दुर्बलस्य सू०.८,१०.	२५.
दुर्नाम् उ०.२८,१५.	" " १८,५१.	दुष्टताम् उ०.१९,९.
दुर्नामकुष्टश्वथुगुल्ममेदो-	" शा०.५,९४.	दुष्टनाडीग्रणान् चि०.२०,९.
दरुमन् चि०.८,५६.	" नि०.६,२१.	दुष्टनाडीग्रणानाम् चि०.१९
दुर्नामगुल्मशोफादयः सू०.	" चि०.१५,७४.	८०.
१२,४१.	दुर्बलानलदीपनम् चि०.१०	दुष्टनाडीग्रणापथीः उ०.
दुर्नामजयाय चि०.८.१५८.	६८.	३०,२६.
दुर्नामप्लोतगुणितया चि०.	दुर्बलाय नि०.१६,८४.	" चि०. १९,५.
८,६.	दुर्बलीभाषम् शा०.५,३९.	दुष्टपीनसम् उ०.१९,२७.
दुर्नाममिः नि०.१२,२९.	दुर्बले उ०.३५,१३.	दुष्टपीनसे सू०.२०,२६.
दुर्नाममिनिवृत्तये चि०.८,	दुर्बलेन क०.३,१.	" उ०.२०,१५.
१५६.	दुर्बलेद्विषः नि०.१३,१७.	दुष्टभोजनात् उ०.३३,२७,
दुर्नामसु चि०.२०,१७.	दुर्बलेभ्यः चि०.१५,२८.	दुष्टमधुरः मि०.८,२८.
दुर्नामानि सू०.५,११.	दुर्मनाः सू०.१०,४०.	दुष्टमांसानि उ०.३२,१०.
दुर्नाम्नाम् चि०.७,५२.	" शा०.५,६२.	दुष्टमेदसः नि०.१०,३६.
" चि०.८,१४८.	दुर्लभ्यम् सू०.११,२३.	दुष्टयानवत् सू०.२,३४.
दुर्निबंधनात् उ०.२७,९.	दुर्लभम् शा०.५,११०.	दुष्टरक्षापगमनात् सू०.२६,
दुर्निर्हरत्वात् सू०.१३,२९.	" " " १२४.	४८.
दुर्न्यस्ताम् सू०.२९,४५.	" " " १२७.	दुष्टरक्षाश्रयत्वतः नि०.११,
दुर्बलः सू०.११,४०.	दुर्बमः सू०.१८,५.	५६.
" " १८,४८.	दुर्बर्णः उ०.३,३४.	दुष्टरधिरम् उ०.२९,१७.
" " " ४९.	दुर्बातः चि०.३९,९७.	" चि०.८,२८.
" शा०.५,५७.	दुर्बाते सू०.२६,४५.	दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोया-
" उ०.३५,५१.	दुर्बिकल्पहतः नि०.६,४.	दि सू०.२८,३४.
" चि०.२१,१२.	दुर्बिद्धा सू०.२७,३४.	दुष्टविग्रहे चि०.४,६.
दुर्बलत्वात् क०.५,२.	दुर्बिद्धे उ०.१७,२३.	दुष्टग्रणविशोधनः सू०.१५,
दुर्बलदेहधातुः उ०.३९,१६२	" " १८,४६.	१८.
दुर्बलद्विजशातये उ०.२२,	दुर्बिरिकः चि०.१९,९७.	दुष्टग्रणहरम् उ०.१८,१७.
१०७.	दुर्बिरिके सू०.२०,२५.	दुष्टग्रणाकृतम् उ०.२५,५,
दुर्बलम् शा०.५,९०.	दुर्बिरेच्याः चि०.१२,३९.	दुष्टग्रणोन्मादतमः उ०.५,
" " " १२८.	दुर्हरम् सू०.२८,५.	१७.
" चि०.१,१७४.	दुःश्रिकित्स्यतमः नि०.१५,	दुष्टशुद्धास्नात् सू०.२६,४२.
" " ६,१८.	२१.	दुष्टशोणितम् सू०.२६,४२.

दुष्टसंकीर्णहेमनाम् सू०.७,
६९.

दुष्टास्नात नि०.१,२२.

दुष्टाभ्याम् उ०.२,१.

दुष्टामबद्धरवाः सू०.८,१२.

दुष्टाबुमत्स्यमेकाहिशबको-
धमलोद्भवाः सू०.२६,
३६.

दुष्टाम्लकटुकम् उ०.२,३.

दुष्टारूपचौबिषजंतुजित्
उ०.३०,२८.

दुष्टार्तवान् उ०.३३,२८.

दुष्टार्तबोद्धवम् उ०.३३,३४.

दुष्टासूक्ष्मास्यगंभीरादिषु
उ०.३०,३८.

दुष्टासृगाभये नि०.११,५३.

दुष्टासुद्धमांसगः उ०.२८,
३.

दुष्टास्रम् सू०.२७,३८.

" शा०.१,९५.

दुष्टास्रोणी उ०.३५,३४.

दुष्टास्त्रे सू०.२७,४५.

" उ०.२५,२६.

दुष्टीभवेत् सू०.२९,६७.

दुष्टिलक्षणम् शा०.३,४५.

दुष्पबोध नि०.१३,५६.

दुस्पर्शकेन चि०.८,६३.

दुस्पर्शया चि०.१,४५.

दुस्पर्शाम् चि०.३,१४.

दुहितृवाङ्मया शा०.१,४१.

दुतजम् सू०.१,३९.

दूतम् शा०.६,५.

" " " ८.

" " " १६.

दूतशकुनम् शा०.६,३९.

दूताः शा०.६,१.

" " " ७.

" " " ११.

दूतादि शा०.६,२९.

दूते शा०.६,१३.

दूरगम् उ०.१२,२५.

दूरगमनात् उ०.२९,२७.

दूरातिकस्थम् उ०.१२,३.

दूरावगाढः उ०.२६,३१.

दूर्वा उ०.२९,२५.

दूर्वादिभिः चि०.१,१३०.

दूर्वानंतानिबवासात्मगुप्ता
सू०.१५,६.

दूर्वाम् सू०.२९,३१.

दूर्वामधुकमजिष्टाकेसरेः
चि०.५,७१.

दूर्वायवगेरिकसारिवाः उ०.
१४,२४.

दूर्वाद्भिमत्स्यमांसानाम् शा०
६,३१.

दूर्वावत् नि०.१४,२४.

दूर्वाभ्यदंष्ट्रभक्तृगाटकसे-
रुक्तेः उ०.२४,५३.

दूर्वास्वरससिद्धम् चि०.१८,
३६.

दूषणम् सू०.७,५१.

" शा०.६,१८.

दूषणान् मि०.३,३.

दूषणात्मनाम् सू०.७,५०.

दूषणैः उ०.३३,४२.

दूषिकादीन् सू०.११,१४.

दूषिविषम् उ०.३५,३७.

दूषिविषस्याम् उ०.३५,
३३.

दूषिविषापहः उ०.३८,३३.

दूषिविषाय उ०.३६,८६.

दूषिविषारीः उ०.३५,४०.

दूषिविषारिम् उ०.३५,३८.

दूषिविषार्तम् उ०.३५,३८.

दूषिविषे क०.२,४३.

दूष्यैः मि०.१३,४३.

दूष्योदरालिङ्गजुष्टः उ०.३५,
३५.

दृक् सू०.१३.

" उ०.११,५८.

" उ०.१२,१०.

" " " १३.

" " " १४.

" " " १५.

" " " २१.

" " " २३.

दृक्षीनसकासिनाम् उ०.
१४,८.

दृक्ष्मसादनम् उ०. १३,
२७.

दृक्ष्यककफशोकविषापहः
सू०.६,१८.

दृक्ष्यकलमित्तम् सू०.६,
१०६.

दृक्ष्यकलित् सू०.६,२३.

दृक्ष्स्थम् सू०.१२,१४.

दृगामयान् उ०.१३,५३.

दृग्गम् सू०.६,३३.

दृग्दीर्घल्ये सू०.२४,१४.

दृग्बलम् सू०.२०,३०.

दृग्बलाधानकारिणम् सू०.
२४,१२.

दृग्मंडलम् उ०.१२,१२.

दृग्मुष्कलित्द्वये सू०.१७,१४.

दृग्मुपपकयः शा०.३,३.

दृग्विषातकृत् सू०.२१,११.

दृग्विषाशनम् शा०.६,४८.

दृग्बैमल्याय उ०.१३,७०.

दृढद्विजः उ०.२२,९६.

दृढवस्त्रयद्धान् उ०.२७,३६.

दृढाग्रयः नि०.६,१२.

दृढांगताम् सू०.८,५१.	दृष्टिमंडलगम् उ०.१४,१५.	" " ८,९०.
दृढान् सू०.१४,१४.	दृष्टिमंडलम् उ०.१२,८.	" " " १३१.
दृढेन्द्रियाः सू०.२०,३९.	दृष्टिमध्यस्थे उ०.१२,४.	" " १५,७०.
दृश्येत सू०.७,५.	दृष्टिविकारजित् उ०.१३,	" " १६,१६.
दृष्टकर्मा सू०.१,२७.	१४.	" " " ३६.
दृष्टम् शा०.२,६२.	दृष्टिसादः उ०.३,२४.	देवदारुगुडूच्योः चि०.१८,
" " ५,१३३.	दृष्टिसुखा उ०.४०,४४.	३०.
" चि०.५,७०.	दृष्टिहा उ०.१५,५.	देवदारुणः चि०.४,२८.
दृष्टरिष्टः सू०.१,३३.	दृष्टिहितानि उ०.१६,६६.	देवदारुत्रिवृद्धंतीकटुकार्पय-
दृष्टरिष्टम् शा०.५,२.	दृष्टे शा०.२,१.	कोलकम् चि०.१४,
दृष्टाचारजः सू०.१२,५६.	दृष्टेः उ०.१२,४.	१०२.
दृष्टिः सू०.१२,५५.	" " १३,४६.	देवदारुनिशाघनम् चि०.१,
" " २४,१२.	" " १४,३२.	६५.
" " " २२.	" चि०.७,९५.	देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्प-
" उ०.१२,७.	दृष्टेषु उ०.१४,१६.	लीशियुकेः चि०.१५,
" " " १५.	दृष्टेः उ०.१४,२२.	४८.
" " " १८.	दृष्टौ सू०.२४,७.	देवदारुम् चि०.६,२६.
" " " २१.	" उ०.१०,२२.	" " ११,३६.
" " " २८.	" " १२,२३.	देवदारुमहोषधम् उ०.२२,
" " १४,५.	" " " ३३.	५७.
" " " ७.	" " १४,१०.	देवदारुशठीरास्नाकर्कटारुया-
दृष्टिकालुष्यवमथुकासश्वा-	" " १५,५.	दुरालभाः चि०.३,४९.
सकरः उ०.३५,४३.	देवगोविप्रवृद्धैष्यनृपातिथी-	देवदारुसकटफलम् क०.४,
दृष्टिगतः उ०.१२,१८.	म् सू०.२,२३.	६२.
दृष्टिदूषणः सू०.६,३९.	देवग्रहबिमोक्षणम् उ०.५,	देवदारुसलम् उ०.५,६२.
दृष्टिपथान् उ०.१२,२५.	३०.	देवदाली सू०.१५,१.
दृष्टिपूतना उ०.३,२.	देवता शा०.५,६२.	देवद्विजभिषग्द्विषम् उ०.
दृष्टिप्रसादनम् सू०.२३,१०.	देवनानाम् शा०.६,३२.	४,२५.
दृष्टिप्रसादपुष्टयायु स्वप्नसुत्व-	देवतानुस्मृतौ उ०.३९,१०.	देवद्विजातिपरमम् उ०.४,
त्कदाढ्यैरुत् सू०.२,८.	देवतार्चादीपरस्मृतकसंकरः	१४.
दृष्टिप्राप्तम् उ०.१०,२३.	उ०.४,७.	देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुलबमर-
दृष्टिम् सू०.२३,२५.	देवदानवगंधर्वयक्षराक्षस-	दारुभिः उ०.२२,३.
" उ०.८,२.	मानुषैः चि०.७,६७.	देवार्थिपितृगंधर्वे उ०.५,४८.
" " १२,३१.	देवदानवादिविभेदतः उ०.	देवार्थिवचोदनात् उ०.३६,
" " १४,३.	४,३.	९.
" " १५,२४.	देवदारु उ०.१६,५३.	देवबशीरुतम् उ०.४,१५.
" " १६,२७.	" चि०.३,१७०.	देवाहयः उ०.४,५.

देवान् सू०.८,३७.	देहनाशनाः शा०.५,११२.	" उ०.३३,२८.
" शा०.६,९५.	देहप्रमंजनः चि०.१९,१७.	दैवम् शा०.१,३८.
देवानाम् उ०.५,२९.	देहबलम् शा०.३,७७.	दैववैगुण्यात् उ०.४०,६६.
देवाय उ०.५,२४.	देहयुहत्वकृत् सू०.१४,३५.	दैवव्यपाश्रयः चि०.१,१६९.
दैवैः शा०.६,६२.	देहरक्षाम् सू०.७,७६.	दैवव्यपाश्रयम् चि०.५,८३.
देशः सू०.२८,४५.	देहवर्द्धनम् उ०.३४,६७.	दैवात् नि०.७,७.
" शा०.३,७९.	देहवाक्येत्तसाम् सू०.२,	दैवाश्रयम् चि०.१,१६३.
देशकालतः सू०.१७,७.	३६.	दैवापहतचेतसि उ०.६,
देशकालबलतः उ०.४०,५८.	देहवृद्धये उ०.१,१५.	३०.
देशकालबलशक्त्यनुरोधान्	देहसंश्रयाः सू०.११,३९.	देहिनी चि०.१३,२६.
उ०.४०,४१.	देहसंस्थितिः चि०.२२,६९.	दोषः सू०.३,१६.
देशकालात्मविज्ञानम् सू०.	देहसंस्तोभिः नि०.११,३४.	" " १२,६४.
४,३३.	देहस्थितिनिर्बन्धनम् सू०.	" " १९,६०.
देशकालादिबलतः सू०.१४,	११,३७.	" " २३,२९.
१६.	देहकुताशयोः चि०.८,६३.	" " २९,२१.
देशकालादीन् उ०.२,२९.	देहामिबलविक्रियाम् सू०.	" शा०.३,८३.
देशकालाद्यपेक्षया उ०.६,	१३,२२.	" नि०.२,६४.
५३.	देहामपक्वस्थानानाम् शा०.	" " " ६५.
देशकालो सू०.५,२.	४,१२,	" " " ६९.
" क०.६,१२.	देहैन्द्रियबलोदयम् उ०.३९,	" " " ७६.
देशसाल्म्बानुरोधतः चि०.	१.	" उ०.२१,३०.
१,८०.	देहोच्छेदाय उ०.३५,१०.	" " २५,३९.
देशान् चि०.२२,३.	देहोषधक्षयकृतेः नि०.५,	" " २९,१६.
देशादीन् सू०.२९,५७.	३.	" चि०.१,१.
देशांतरम् चि०.२२,३.	दैत्यग्रहगृहीतकम् उ०.४,	० " " १०२.
देशांतरायाताः उ०.३६,२९.	१७.	" " १८,३८.
देशिकः नि०.६,६.	दैत्यदेहसमुद्भवम् उ०.३९,	दोषकर्मक्षयात् सू०.१२,
देहक्षयवृद्धिस्तयोदयम् उ०.	११३.	५९.
२९,८.	दैत्यभूताय उ०.५,२५.	दोषकर्मजः सू०.१२,५८.
देहगान् शा०.३,६०.	दैत्ये उ०.५,३१.	दोषकोपनैः नि०.४,१.
देहजेन सू०.२८,४३.	दैत्यम् नि०.५,५०.	दोषकोपाभिघातादिक्षोभा-
देहदुःसमयेभ्यः उ०.६,५२.	दैर्घ्याभ्रिकः शा०.५,७१.	त् सू०.२८,१०.
देहधात्वबलत्वात् चि०.१,	दैर्घ्यकालिकम् उ०.४,	दोषगत्या सू०.१४,३७.
८३.	४४.	दोषगुणैः शा०.३,४४.
देहधात्वोजोबलवर्णादिपो-	देवरुते उ०.१,३३.	दोषघाति सू०.६,१२४.
षणम् शा०.३,५४.	देवच्छिद्रम् उ०.१४,१२.	दोषघ्नः सू०.१९,६९.
देहनाशनः नि०.३,३६.	देवतः शा०.२,२२.	दोषघ्नाः सू०.५,१२.

॥ क०.४,५३.	दोषभेषजबशात् सू०.१०,	दोषसंघातः वि०.१५,८०.
दोषचयम् सू०.४,३५.	४४.	दोषसंघातजम् वि०.१५,
दोषजः शा०.६,६१.	दोषभेषजादीनि सू०.१९,	१२०.
दोषजम् शा०.१,१०.	३७.	दोषसंघातबर्द्धनम् वि०.१,
दोषजानाम् नि०.१३,	दोषलक्षणम् सू०.१२,५४.	१३.
१४.	दोषलम् सू०.६,३३,	दोषसाम्यम् सू०.१,२०.
दोषजे वि०.१७,१.	॥ ॥ ॥ १०३.	दोषस्य उ०.३४,२३.
दोषतः उ०.३७,४८.	॥ ॥ ॥ १२३.	॥ ॥ ३७,१६.
दोषत्रयकरैः वि०.१,२१.	॥ ॥ ॥ १२४.	दोषस्थं दार्धम् शा०.२,४२.
दोषत्रयम् सू०.६,७२.	॥ ॥ ॥ १३४.	दोषहरः क०.४,३२.
दोषत्रयापहाः सू०.६,९७.	दोषलिंगानि नि०.१०,१९.	दोषहरणम् वि०.१,१०३.
दोषदुर्बलम् सू०.१८,४४.	दोषलिंगैः उ०.१९,२६.	दोषहरम् सू०.६,१०१.
दोषदृष्यत्वं हेरात्रप्रभृतीना-	॥ ॥ ३७,५१.	॥ वि०.१,९५.
म् नि०.२,७५.	दोषविज्ञाने नि०.१५,३.	॥ ॥ २१,११.
दोषदृष्यादि सू०.१५,४७.	दोषविधिम् वि०.५,६६.	दोषहराणि वि०.१५,१०२.
दोषदृष्यादिषलतः वि०.१,	दोषविषद्वायुषः क०.४,	दोषाभिः उ०.२५,२५.
७३.	७२.	दोषाभिषलबन् वि०.८,४१.
दोषदृष्याविशेषे नि०.१०,	दोषविभासचेतसि क०.२,	दोषाढयः क०.५,६.
७.	४३.	॥ वि०.१७,३.
दोषद्वयानुगम् वि०.२,२.	दोषविषेण नि०.१,४.	दोषातिमात्रोपचयात् वि०.
दोषधातुपरिक्लिदशोषार्थम्	दोषविषहा सू०.२२,१४.	१५,१.
शा०.२,१३.	दोषविष्यं दनादलम् वि०.	दोषातिवृत्त्या नि०.१०,७४.
दोषधातुभलाः सू०.११,१.	७,८.	दोषात्मकाः शा०.३,८५.
दोषधातुमलादीनाम् शा०.	दोषवेगे उ०.७,४.	दोषादिज्ञानतद्देदतश्चिकि-
३,४९.	दोषवेगोदये वि०.१,४३.	त्ताद्युपक्रमः सू०.१,३६.
दोषपाकः नि०.२,३३.	दोषवैषम्यम् सू०.१,२०.	दोषादिबलानुसारी सू०.
दोषपाकेन सू०.१८,४८.	दोषशेषन्विबुलये वि०.१५	२९,८०.
दोषपाचनाः वि०.१,४७.	३९.	दोषादिभिः उ०.२९,१५.
दोषप्रकोपहेतुः नि०.७,१०.	दोषशेषम् क०.३,१९.	दोषादीन् सू०.१६,१८.
दोषप्रस्थम् वि०.१४,९५.	दोषशेषस्य सू०.८,२०.	॥ उ०.१३,९६.
दोषबद्धः वि०.३,१६५.	॥ वि०.१,३९.	दोषादीनाम् सू०.११,२४.
दोषबलम् वि०.३,१७८.	दोषशेषान्नपाचनः वि०.७.	दोषाद्यपेक्षया सू०.२०,२२.
॥ ॥ ७,४४.	२४.	दोषाधिक्यान् वि०.९,६७.
दोषबहुलः वि०.९,१५.	दोषशोधनम् उ०.१६,६३.	दोषाभ्युपितसंकीर्णमलिना-
दोषभेदीयविहितैः नि०.	दोषसंशुद्धिकास्तिणम् वि०.	नुरजःपथाम उ०.३३,३०
१४,३१.	१५,४.	दोषान् सू०.६,११५.
दोषभेदिषे नि०.१५,४.	दोषसंसर्गे वि०.५,६७.	॥ ॥ ८,४.

दोषानुगमनम् नि०.३,१६.	दोषौषधादिवल सू०.१९, ६२.	द्वषीकृत्य सू०.१७,३०.
दोषानुबंधदृत्तु चि०.१५, १३१.	दोषौषधाशनम् सू०.८,१८.	द्वषेकदेशः सू०.५,८२.
दोषानुरोधान् उ०.११,२९.	दोःशील्यस्य नि०.६,६.	द्वषोत्तरम् सू०.२९,३६.
दोषानुरोधेन उ०.१३,४७.	दोःशिकपुष्पवत् नि०.१४, २२.	द्वषोष्णम् सू०.१६,२५.
दोषानुलोमनम् चि०.७,२७.	दोर्गण्यम् नि०.३,११.	द्वष्यकल्पः सू०.१,४४.
दोषानुसारिण चि०.१, १७०.	दोर्बल्यम् शा०.४,२१.	द्वष्यक्रियायोगमानायेः सू० ६,३०.
दोषांतरेषु चि०.९,४७.	" नि०.७,१९.	द्वष्यपले क०.६,१४.
दोषांधः उ०.१२,२५.	" " ८,२९.	द्वष्यादीनाम् सू०.९,२७.
दोषाभ्यनाशिनी उ०.१३, ८५.	" क०.१,३३.	द्वष्यापस्थानसंपन्नाः उ०. ४०,६०.
दोषाय शा०.५,३६.	दोर्बल्यलाघवे चि०.७,४९.	द्वष्टुम् सू०.२५,१५.
दोषावृत्तः क०.०५,७.	दोर्बल्याल्पाभिपार्श्वार्तिहि- ध्माश्वासारुचिष्वरैः चि०.१६,४८.	द्वस्त्या उ०.१३,७३.
दोषावृत्तपथे नि०.१०,१९.	द्योत्यते उ०.१२,२३.	" चि०.१,९०.
दोषाशये चि०.१५,९.	दंक्षणः क०.६,२५.	दासा सू०.६,११३.
दोषास्त्रमांसमेदोस्थिशिरा- व्रणधमाः उ०.२९,२.	द्वषः नि०.५,४०.	" " १५,१३.
दोषास्त्रमेदोजाः उ०.२९,१४.	द्वषतः उ०.३५,६१.	" शा०.२,५७.
दोषास्त्रमेदोभूत्रात्रैः चि०. ११,२३.	द्वषता नि०.१३,५.	" उ०.३६,८९.
दोषात्क्लेशकरम् सू०.६, १०५.	द्वषताम् नि०.८,४.	" " ३९,३४.
दोषोत्थः सू०.१२,५७.	द्वषनीलोष्णपीत्तरकामबर्च सः नि०.७,३६.	" चि०.१३,१६.
दोषौदयाम् उ०.१३,७४.	द्वषंती सू०.१५,४५.	" " १४,७४.
दोषोद्वेकः नि०.१०,३६.	" चि०.१९,८६.	दासास्त्रौडादि चि०.३, ९५.
दोषोद्वेकबलात् चि०.१७, ३७.	द्वषशीतगुरुलिग्धनंदसाद्ग- सोल्बणम् सू०.९,६.	दासाचंदनमंजिष्ठाकाको- लीह्वयजीवकैः उ०. १३,४७.
दोषोद्वेकानुरोधेन चि०.१५, ७६.	द्वषस्थिरसरलिग्धरुससू- स्मम् सू०.१७,१८.	दासाजलिम् चि०.१६,६.
दोषोपक्रमणे चि०.१,१३४.	द्वषस्य क०.६,१३.	दासादिः चि०.१,५७.
दोषोपक्रमे चि०.१,१०३.	द्वषत्वेदेन चि०.८,१६.	" " २,१२.
दोषोल्बणताम् नि०.१४, ३१.	द्वषात् नि०.१२,४१.	दासादिपंचसारांशु चि०.६, ७०.
दोषो सू०.१,२१.	द्वषादि सू०.१९,२२.	दासापथ्याकाथत्रिबृद्धैः उ०.१६,३२.
दोषौषधनिरूपणे सू०.१२, ६७.	द्वषान् क०.३,२३.	दासापरूषककाथः उ०. २२,६१.
	द्वषाश्रुतः क०.६,१०.	
	द्वषीकृत्युः नि०.१२,४१.	
	द्वषीकृतात् सू०.१९,८४.	

दाक्षापक्षकम् सू०.६, १३४.	दाक्षालेहम् चि०.१६,५५.	" " ३९,८६.
दाक्षापिप्पलीकमिनुत् चि०.५,३७.	दाक्षाबलायष्टीसारिकाकण- चंदनैः चि०.१,१०९.	द्वयम् सू०.१,४७.
दाक्षामस्थम् चि०.१६,२९.	दाक्षाबिदारीकार्मर्यमासा- नाम् चि०.५,४.	" शा०.३,२५.
दाक्षाफलोपमः उ०.३७,४९.	दाक्षेक्षुसज्जूरस्वरसानान् चि०.१०,५२.	" उ०.३६,१४.
दाक्षाभयागुडरसम् चि०. १४,६१.	दाक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रप- क्षकैः चि०.६,४२.	द्वयसर्वात्थाः शा०.३,१०४.
दाक्षाम् उ०.१६,६३.	दाक्षेक्षुरसमयानिचि०.२२, २६.	द्वयाढके चि०.१९,३.
" " ४०,१८.	दाक्षेक्षुस्वरसाः चि०.३,३४.	द्वयात् नि०.३,३७.
" चि०.३,१३.	दाक्षेक्षुस्वरसैः चि०.६,१०.	द्वयेन सू०.६,१६७.
" " १३६.	दाक्षयेत् नि०.८,१२.	द्वयोः नि०.१३,२३.
" " ४,११.	द्वुतः चि०.२१,८१.	द्वयोः नि०.१५,४५.
" " ५,१६.	द्वुतगतिः नि०.१३,४८.	" उ०.१४,१७.
" " ६,१७.	द्वुतत्वात् सू०.१३,१७.	" चि०.७,६१.
" " १४,६६.	द्वुतलोहवत् शा०.१,४.	द्वयोल्बणैः सू०.१०,१.
दाक्षामधूकम् चि०.३,८०.	द्वुतबिलबितगः चि०.२१, ५५.	द्वुद्वजाः नि०.१३,३७.
दाक्षामधूकमधुकम् चि०. ९,५५.	द्वुताः चि०.१६,२१.	" " ६७.
दाक्षामधूकवारिभ्याम् चि०. २२,७.	द्वुमः नि०.७,२३.	द्वुद्वजानि नि०.७,५४.
दाक्षामृणालीस्वरसे उ० १३, २६.	" उ०.१४,१०,९.	द्वुद्वम् नि०.१,१९.
दाक्षाबुना क०.२,२५.	द्वुमम् सू०.२,३७.	द्वुद्वसर्बगुणोदये शा०.३, १०४.
दाक्षामोमिः चि०.११,७.	द्वुमाकुले सू०.१३,९.	द्वुद्वसर्बालिगम् नि०.१६, १६.
दाक्षायष्टिसृतम् उ० १८,७.	द्वुणः क०.६,२८.	द्वुद्वोत्थाः नि०.११,४७.
दाक्षायाः चि०.११,८.	द्वुणत्रये चि०.८,१४५.	द्वादशद्विगुणाः शा०.३,२३.
" " १८,३.	द्वुणप्रमाणे चि०.२०,१४.	द्वादशनिशाः शा०.१,२७.
दाक्षारसपयोधृतैः चि०.३, ८३.	द्वुणम् सू०.३०,१३.	द्वादशपलम् चि०.१९,४.
दाक्षारसम् चि०.६,१४.	" क०.६,२२.	द्वादशभिः नि०.१६,५४.
" " ७,२३.	" चि०.८,१४९.	" उ०.३९,३६.
" " २७.	" " १०,३७.	द्वादशभुजम् उ०.५,५०.
दाक्षारसेन क०.२,३४.	द्वुणशेषम् चि०.१०,४८.	द्वादशमासम् चि०.१९, ३१.
" चि०.२२,१२.	द्वुणशेषेण क०.४,५६.	द्वादशवार्षिके क०.२,३४.
दाक्षालाक्षासितान्बितैः उ० १४,२७.	द्वुण्याम् शा०.१,७२.	द्वादशांगुलः सू०.२५,२७.
	" उ०.२६,५७.	" " २६,३१.
		द्वादशांगुलम् सू०.१९, ७१.
		द्वादशांगुलमानानि शा०. ४,६०.

द्वादशांगुलविस्तीर्णम् सू०. २२,२७.	द्विगुणे उ०.३४,६२. " चि०.३,१६३.	द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यः सू०. १९,७०.
द्वादशांगुला सू०.२५,१५.	" " १५,७.	द्विभिगुणाः सू०.१८,३१.
द्वादशांगुलाम् सू०.२१,१९.	" " १६.	द्विभिगुणानि चि०.१६, २४.
द्वादशांगुले सू०.२५,१०.	द्विचतुर्गुणः सू०.१८,३१.	द्विचिच्छदम् सू०.२५,१७.
द्वादशातू शा०.१,७.	द्विच्छिच्छदम् सू०.२५,१७.	" " २१.
द्वादशाहम् चि०.१३,२२.	द्विजमुत्से चि०.७,५६.	द्विजसुरगुरुपूजा चि०. १९,९८.
द्वादशाहे शा०.१,९९.	द्विजानां उ०.२,६०.१.	द्विजानां उ०.२,६०.१.
द्वादशे सू०.१९,११.	" " २१,१२.	" " १३.
द्वादशाणि शा०.३,४६.	" " १७.	" " ३९,११३.
द्वाविंशतिः सू०.१,४३.	द्विजातये उ०.२,६२.	द्विजान् शा०.६,६५.
द्वाविंशतिविधम् नि०.१६, ४९.	द्विजान् उ०.३५,२७.	द्विजानाम् नि०.५,२.
द्विकर्णस्य सू०.२५,१४.	द्विजे उ०.२१,६४.	द्विजे सू०.६,३८.
द्विकार्णिकम् चि०.९,११३.	द्विजैः सू०.६,३८.	द्वितयम् सू०.१४,४.
द्विकुडबम् चि०.३,७.	द्वितये नि०.१३,४५.	द्वितीयः सू०.१४,१.
" " ६५.	" " १९,४९.	" शा०.५,९.
द्विकुडबेन उ०.४०,२०.	" नि०.९,२३.	" उ०.१३,३२.
द्विक सू०.१०,४०.	" " ३५,३०.	द्वितीयपटलव्यधान् उ०. १०,२४.
द्विसारमधूवरापंचपटुष्यो- षवेष्टगिरिताक्ष्यैः उ०. २२,१०१.	द्वितीयम् उ०.१२,२.	" " ३९,४९.
द्विगुणक्षारहिम्बास्त्वेतसे चि०.१४,७५.	" " ३५,३०.	द्वितीयायाम् नि०.७, ५४.
द्विगुणक्षीरसंयुतम् चि०, ८,९०.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणवाससा उ०.३०,६.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणशर्करम् चि०.४,४३.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणसर्पिः उ०.३९,७४.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणा नि०.२,६२.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणाः शा०.३,१५.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
" चि०.१९,३४.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणभयम् चि०.१६,८८.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणामलकीरसे चि०. १९,१०.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.
द्विगुणीकृतगोक्षुरे चि०. ११,३५.	द्वित्राणि सू०.२६,४.	द्वित्रान् सू०.१८,३२.

द्विपंचमूलीत्रिकलाद्विनि- शाकुटजन्मचः उ०.७, १९.	द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्केः चि०.३,१४७.	राफलिनीनतेः उ०.६, २७.
द्विपलांशकान् चि०.१०,४३.	द्विमेदामिशिमंजिष्ठाकुष्ठरा- जाकुचंदनैः चि०.२१, ६४.	द्विस्थाः नि०.१३,४५.
द्विपलांशम् चि०.८,६६.	द्विलवणान्विता उ०.११, २७.	द्विहस्तम् उ०.३९,२८.
" " १३,४३.	द्विलवणैः चि०.८,१३७.	द्विहस्तिकर्णेः चि०.१७,२७
द्विपलांशान् चि०.३,१२६.	द्विषणाम् क०.२,४४.	द्वीपिष्याग्राद्विसिंहसंभर्म- मिः उ०.३,४७.
द्विपलांशैः उ०.६,२२.	द्विषां चि०.१२,२९.	व्यंगुलव्यंगुलांतरम् सू०. २९,१८.
द्विपलाः उ०.७,२१.	द्विषार्ताकीफलरसम् उ०. २,५९.	व्यंगुलम् सू०.१९,७९.
द्विपलीकया चि०.१४,९१.	द्विषिथोपक्रमज्ञानम् चि०. १,२४.	" " २२,२९.
द्विपले चि०.६,२९.	द्विविधः नि०.९,२२.	" " २६,१०.
द्विपलेः चि०.८,१४९.	द्विविधम् उ०.३९,५.	" " " १७.
द्विपलोन्मिताम् चि०.१४, १४.	द्विशतायुषम् उ०.३९,९४.	" " " २९,१८.
द्विपलोन्मिताः चि०.८, १२६.	द्विशरणैः चि०.३,५.	व्यंगुलात् सू०.२३,३.
द्विपाद्रिः उ०.३८,३८.	द्विशिरा शा०.५,४४.	व्यंगुलांतरम् सू०.१९,१५.
द्विपिचुः क०.४,२७.	द्विषतः उ०.२१,२.	व्यंगुलायता सू०.२६,२१.
द्विपिचुम् चि०.८,६२.	द्विषताम् शा०.३,९१.	व्यंगुले सू०.२७,१४.
द्विपिप्यलीषव्यवचानिचु- लरोद्भिषैः चि०.१२,२१.	" " ६,७०.	" " " १५.
द्विपिमाजोरगोसिंहव्याघ्र- सामुद्रसत्त्वतः उ०.५,५.	द्विषम् सू०.१,३३.	" " " १७.
द्विपुनर्नषम् चि०.१२,१९.	द्विषष्टिः सू०.१२,७७.	" शा०.४,४.
द्विपस्थम् चि०.३,१०८.	द्विषम् सू०.१,३३.	" " " १४.
द्विपस्थे चि०.१४,९३.	द्विशिषष्टिभिदग्धामगुरुक्ष- हिमाशुचि सू०.८,३२.	" " " ६०.
द्विषिदुकः सू०.२०,२९.	द्विशार्थजा चि०.६,२१.	" उ०.२८,२.
द्विषृहतीद्विकरंजयाद्वयम् सू०.१५,२१.	द्विशार्थयोगजा नि०.५,३७	" " ३०,९.
द्विमुलम् सू०.२६,१८.	द्विष्टैः नि०.५,३०.	व्यंगुलाचाम् सू०.२४,५.
द्विमुली सू०.२६,१३.	द्विसंख्येः सू०.३,१.	व्यंतरम् सू०.२४,१०.
द्विमेदादारुमंजिष्ठाकाफोली- द्वयचंदनैः शा०.२,४८.	द्विसारिषादीनि उ०.६,३२.	व्यङ्गम् नि०.२,७४.
	द्विसारिषाद्विरजनीद्विस्थि.	" चि०.१०,२३.
		व्येकतालके सू०.२५,१०.
		व्येकपर्वणः उ०.३७,१०.
		व्येकातिशयेन सू०.१२,७५.

ध.

धत्तूरकस्य उ०.२४,३०.

धनकांतादिनाशेन उ०.६,५१. धनम् चि०.७,९१.

धनिकाजाजीतितीडीकशटी- विडम चि०.९,२६.	धन्वयायस्य चि०.११,३७.	धवत्वकृत्रिकलाश्यामाश्रीप- णीयष्टिबिल्वैकैः उ०.
धनिकापंचकोलाभ्याम् चि० ८,८२.	धन्वरसेन क०.४,१५.	२०,१२.
धनुः शा०.६,२७.	धन्वरसौदनम् सू०.१९,५१.	धवधन्वनगोमयैः सू०.२४, १८.
॥ नि०.१५,२३.	धन्वसाधारणे क०.६,१.	धवलम् उ०.५,२९.
धनुःकुंभी चि०.२१,३९.	धमनिस्थे सू०.२८,६.	धवलाश्रीपलिताभम् उ०.
धनुर्ज्या सू०.२८,२८.	धमनीः नि०.११,२२.	१०,२९.
धनुर्बकः शा०.४,१०.	॥ ॥ १३,२.	धवसमाधुकुटजम् चि०.११ १२.
धनुर्बका सू०.२६,२१.	॥ ॥ १५,१६.	धवसमाह्वसदिरदेवदारुकुं- टकम् चि०.१८,१५.
धनुर्बन् नि०.१५,१८.	॥ ॥ २२.	धवाश्वकर्णासनबालपत्रसा- राः उ०.३९,१०५.
धनुर्बन्धम् नि०.१५,३६.	धमनीभ्याम् शा०.१,२३.	धातकिबिल्वेषेशिकट्टंगः सू०.१५,३८.
धनुस्त्रीमद्यभाराध्वस्त्रिा- नाम् चि०.३,१०४.	धमनीसंधिमर्मसु सू०.३०, ६.	धातकी चि०.१०,४०.
धनेश्वराः उ०.४,१०.	धमनीस्थम् शा०.४,४६.	धातकीकट्टफलद्विनिशात्रि- फलाचतुर्जातजौगकम् उ०.२२,९२.
धन्यम् उ०.१,४६.	धमनीस्थानि०. शा०.४, ४२.	धातकीपाठात्रिकलापंचको- लकम् चि०.९,२६.
॥ ॥ ६,२६.	धमनीस्थे शा०.८,४९.	धातकीपुष्पस्वदिरदाडिमा- जुंनसाधितम् शा०.१, १३.
॥ ॥ ३४,६६.	धमन्यः शा०.३,३९.	धातकीपुष्पम् चि०.२,१५.
॥ ॥ ३९,२२.	धमन्यगुलिसंधिनाम् नि०. १६,१३.	॥ ॥ ९,५३.
॥ चि०.३,१३१.	धमन्यस्थिकचादिकम् शा० ३,५.	धातकीफलम् चि०.८,११०
धन्वचरिणाम् उ०.३९, १२४.	धरण्याम् उ०.१,२८.	धातकीरोध्रकुटजत्वकृकलो- त्तलैः चि०.८,११७.
॥ चि०.७,३८.	धर्म चि०.१९,३८.	धातकीरोध्रचूर्णैः उ०.२७, २५.
धन्वंतरिः शा०.३,१६.	धर्मकल्पद्रुमांकुराः उ०.४०, ३७.	धातक्या चि०.८,६६.
धन्वंतरिमते शा०.३,५०.	धर्मद्वेषी शा०.३,९३.	धातक्यामलकीपत्रश्रीता- जमधुकोत्तलैः उ०. ३४,५१.
धन्वंतरेः शा०.२,५२.	धर्मपरः सू०.२,२०.	धातवः सू०.१,१३.
धन्वमांसगुडस्त्रीरचणकत्रि- कट्टकम् उ०.२०,३.	धर्मसाधनम् चि०.७,७५.	
धन्वमांसम् चि०.२२,५४.	धर्मात् सू०.२,२०.	
धन्वमांसरसाः उ०.२२,५४.	धर्मात्मा शा०.३,९८.	
धन्वमांसानि चि०.१२,१३.	धर्मायाः सू०.७,२.	
धन्वमांसोत्थरसासृक्स्वपुः सू०.२०,६.	धर्माधर्मसुखम् नि०.६,८.	
धन्वमृगद्विजानाम् चि०. १९,२९.	धर्माधर्मसहितैः उ०.६,४७.	
धन्वयवासकम् चि०.१०, ६८.	धर्माधर्मसुखसाधनम् सू०.१, २.	
	धर्म्ये उ०.४०,४.	
	धवः चि०.१९,८६.	

धातुः सू०.११,३५.	धातूष्मस्वल्पकेषु नि.५,१९.	" " १२,१६.
" वि०.१,८५.	धातोः नि०.१,२२.	" " १६,५४.
धातुकीपुष्पधात्रीफलरुतेन	धात्री सू०.२९,३६.	धात्रीसैधवपिप्पलीः वि०.
उ०.२,३६.	धात्रीरुमिघ्रासमसारचूर्णम्	४,३९.
धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः	उ०.३९,१५०.	धात्रीस्वरसात् वि०.१३,
उ०.१,४०.	धात्रीद्राक्षासितानाम् वि०.	१४.
धातुक्याः वि०.९,३६.	१,१२७.	धात्र्यंकस्थस्य उ०.१,३०.
धातुक्षयकरीः नि०.१५,५.	धात्रीमिश्रे उ०.४०,४८.	धात्र्यष्मंतकजंकात्थपत्रह-
धातुक्षयात् नि०.१०,१६.	धात्रीपत्रैः उ०.११,५०.	थेन उ०.९,२८.
" वि०.६,२३.	धात्रीपक्ष्मकम् वि०.१४,	धात्र्या वि०.८,६५.
धातुक्षयानिलव्याधीन् सू०.	७४.	" " २२,१९.
१०,३६.	धात्रीप्रयोगान् उ०.३२,६.	धात्र्याः उ०.२,९.
धातुगाः सू०.१७,३०.	धात्रीफणिज्जकरसे उ०.	" " " ३४.
धातुपिच्छशृंगसुरादिकम्	११,४५.	" " " ७१.
क०.६,७.	धात्रीफलरसप्रस्थान् क०.	धात्र्यंघ्रिमेलपिप्पलीः वि०
धातुषुष्टये नि०.५,२०.	२,१९.	१९,४९.
धातुप्रभवान् उ०.३५,३६.	धात्रीफलरसे वि०.७,१०८.	धातुतरोपमदां वि०.९,
धातुभिः शा०.३,४४.	" " १६,३०.	४६.
धातुमांयम् सू०.१३,२५.	धात्रीफलरसेन वि०.११,	धात्वाक्षयाः आरुद्धेः शा०.
धातुमूत्रशरुवाहिस्रोतसाम्	१०.	३,९.
नि.२,५८.	धात्रीफलविदारीक्षुजीवनी-	धात्विद्विस्वरर्धसंस्थासका-
धातुमौक्तिककाष्टाश्मरसना-	यरसात् वि०.३,१०७.	सादिताषड्म् उ०.२४,
क्षिप् सू०.७,११.	धात्रीफलशतानि उ०.३९,	५५.
धातुबर्धनम् सू०.५,२०.	३५.	धात्विद्विद्यौजसाम् शा०.
धातुवृधिस्योद्धवः सू०.११,	धात्रीफलांबुना उ०.११,४०.	३,१०५.
३४.	धात्रीफलाम्लीकामातुलंगा-	धानकाम् वि०.१७,११.
धातुषु सू०.३१,३४.	स्तम्बेतसम् सू०.१०,२५.	ना सू०.६,३६.
" " १३,२८.	धात्रीफलोद्धवा वि०.३,५०.	धानाभक्षुरसमशमनम् वि०
" वि०.३,१५२.	धात्रीम् उ०.२,१८.	१७,४१.
धातुसंक्षये शा०.४,६४.	" " " २३.	धान्यकाम् वि०.३,१४१.
धातुसंक्षये वि०.१०,६१.	धात्रीमुस्तामृतासौद्धम्	धान्यकैः वि०.१४,६०.
धातुसाम्यकरम् वि०.७,९.	वि०.१,५०.	धान्वतुंबुरुषुषेण क०.१,
धातुसाम्यरुन सू०.६,२६.	धात्रीरससौद्धसिताघृतानि	३९.
धातुसाम्यम् सू०.७,५९.	उ०.३९,१४९.	धान्यनागरकेण वि०.५,
धातुस्थिरत्वम् सू०.१८,	धात्रीरसप्लुताम् वि०.१२,५	१३.
६०.	धात्रीरसे उ०.२४,४५.	धान्यधैल्वरसैः वि०.३,
धातुमेहरपंसा शा०.३,६५.	धात्रीरसेन वि०.६,१६.	४३.

धान्यम् सू०.३,४५.	" चि०.३,१३८.	धारिते उ०.१४,११.
" " ६,२४.	" " ८,१११.	धारोष्णम् सू०.५,२९.
" " " १४०.	धान्येन सू०.१७,६.	" चि०.१,१०७.
" चि०.२,१९.	" चि०.८,८६.	" " " १११.
धान्यमण्ये क०.१,३.	धान्यैः सू०.१७,२.	" " ९,३८.
धान्यमुस्तयोः क०.३,२७.	धान्योपकुञ्चिकाजाजीहृपु-	" " २२,९.
धान्यमृभ्याम् उ०.३६,६९.	बापिप्लीद्वयैः चि०.	धारोष्णेन उ०.४०,३२.
धान्यया उ०.३०,१२.	८,४५.	धावतम् उ०.४,३७.
धान्यपूषम् चि०.९,२९.	धान्योषणविडाजाजीपाच-	धावन्यो सू०.२०,३७.
धान्यराशौ उ०.३९,६६.	कोलकदाडिमैः चि०.९,	धियः उ०.६,५.
धान्यशुंठीभ्याम् चि०.८,	४९.	धिया सू०.२५,४०.
८६.	धान्यतरम् चि०.४,५२.	धीषितस्तृत्सानाम् उ०.७,
धान्यसौवर्षलाजाजीवरा-	" " १०,६३.	१५.
गम् चि०.५,५६.	" " १२,२४.	धीधैर्यात्मादिबिज्ञानम् सू०.
धान्यात् चि०.३,१४३.	" " १७,१४.	१,२६.
" " ७,१७.	धाम सू०.७,७५.	धीमतः सू०.२,४४.
" " १६,२.	" नि०.१५,४.	" उ०.४०,६६.
धान्यांशु शा०.१,९३.	धामसु नि०.१०,२६.	धीरः शा०.६,११४.
" चि०.६,८१.	धामार्गवः क०.१,४६.	धीवर्णेद्वियवैमल्यम् सू०.
धान्याम्लकौलत्थयुषम् त्रा-	धामार्गवपले चि०.१९,२१.	४,३१.
सवैः चि०.६,५०.	धामार्गम् क०.१,४०.	धीवास्वरप्रदम् उ०.७,
धान्याम्लपिष्टैः चि०.८,	धामार्गवरजोन्विताः क०.	२९.
१९.	१,३७.	धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् उ०.
धान्याम्लबीजयष्ट्यावृत्ति-	धारगृहे सू०.३,३६.	६,५.
लैः सू०.३०,३३.	धारणपूरणे सू०.११,४.	धीस्मृतिमेधामिकांतिणाम्
धान्याम्लम् सू०.५,७८.	धारणम् उ०.३४,५८.	सू०.१६,८.
" " २२,४.	धारणात् सू०.४,८.	धीस्मृतिमेधामिबलायुःशु-
" " " ८.	धारणेरणभाराण्यविषमांग-	कचक्षुषाम् सू०.५,३७.
" चि०.६,३५.	प्रवर्तनैः नि०.११,२८.	धुकधुकस्वनम् शा०.५,३५.
" " १४,२४.	धारणैः सू०.७,५२.	धुन्वीत क०.५,१४.
" " " १११.	धारणोदीरणनिशाजागरा-	धूपः उ०.३,४८.
" " २०,२९.	त्युच्चभाषणैः नि०.१,	" " " ५०.
धान्याम्लसंयुतम् चि०.२२,	१५.	" चि०.१,१६१.
३७.	धारया नि०.९,२२.	" " " १६२.
धान्याम्लसिकौ उ०.३२,	धारितः शा०.१,६६.	" " ७,१८.
१३.	धारितम् उ०.२२,८९.	धूपकुंकुमयोवनैः सू०.३,
धान्ये उ०.३९,७७.	धारिताः उ०.२२,८३.	१५.

धूपधूमांजनाभ्यंगप्रदेहपरि- षेचनम् उ०.६, ४३.	धूमकः नि०.३, ४.	धूमाः चि०.३, १७६.
धूपनम् उ०.५, १८.	" " ३, २५.	धूमातपतुषारांशुकीहातिस्व- प्रजागरेः उ०.२३, १.
" " ३७, २३.	" " ५, ४२.	धूमातपरजोष्यालक्ष्मीमूर्त्ति- यविलंगिताम् उ०.३९, ७.
" चि०.८, १८.	" " ८, २१.	
धूपनस्य चि०.१, १६३.	धूमगेहूषकबलान् चि०.१, १२५.	धूमान् चि०.३, १४६.
धूपनार्थम् उ०.३, ५८.	धूमगंघ्रपट्टकृत्सेकनृतिर्यञ्ज- कशस्त्रकम् सू०.१, ३७.	धूमातिः सू०.१८, ७.
धूपनालेपनाभ्यंगैः चि०.८, २७.	धूमगंघ्रषणावनम् उ०.१८, १७.	धूमायति सू०.११, २०.
धूपने उ०.१, २६.	" " ३०, १४.	" नि०.५, २७.
" " ५, ६,		" " १२, १७.
धूपम् उ०.३, ३६.	धूमच्छर्दनगंघ्रषानुचितम् उ०.२१, २.	धूमायनम् उ०.१५, ८.
धूपयित्वा उ०.१८, १८.		" " २३, ९.
धूपयेत् सू०.२९, २६.	धूमतीक्ष्णः उ०.२२, ७९.	धूमाविलम् उ०.११, १३.
धूपयेत् शा०.१, ८३.	धूमत्रयस्य सू०.१८, २७.	धूमाविलाम् उ०.१२, ३०.
" उ०.६, ४४.	धूमदर्शाम् उ०.१२, ३०.	धूमिका सू०.६, ४८.
" " ९, २६.	धूमनावनगंघ्रषस्वेदान् उ०. १८, ११.	धूमेपवासगंघ्रषाः सू०.१३, १२.
" " ११, ४०.		
" " २५, ४५.	धूमनावनगंघ्रषाः उ०.२२, ८.	धूमौषधेः सू०.२१, १९.
धूपान् चि०.१, १४२.	धूमनेत्रकम् सू०.२१, ८.	धूमम् नि०.५, ३३.
धूपितः उ०.१६, ३७.	धूमनेत्रार्पिताम् सू०.२१, २१.	धूमोदराः उ०.३७, ९.
धूपितम् उ०.११, ५०.		धूलिधूसुरम् उ०.४०.१०.
" " १६, ३४.	धूमपः सू०.२४, २०.	धूतम् उ०.२२, २१.
" " ११, ५०.	धूमपम् सू०.२१, २२.	धूतस्य उ०.१, ३२.
" " ३६.	धूमपानम् उ०.१६, ५९.	" " ११, १५.
धूपिताः सू०.२९, २९.	धूमपानानि चि०.५, ६९.	धूतान् उ०.३९, १७०.
धूपितानि उ०.१, २५.	धूमप्रच्छाद्यम् क०.५, २१.	धूताम् उ०.१४, १२.
धूपितांबरः सू०.३, ४७.	धूमप्रथमनम् चि०.७, १११.	धूतिः सू०.१३, ५.
धूमः सू०.२०, ३१.	धूमवस्त्यादिर्यत्राणि सू०. २५, २५.	धूतिमान् चि०.७, ८५.
" " २१, ५.		धूतिपुतः उ०.३९, ९.
" " १२.	धूमम् सू०.२, ४३.	धून्वाः शा०.६, ३४.
" शा०.५, १.	धूमरः उ०.१२, ३०.	धूतः सू०.५, ४७.
" " १८.	धूमराख्याम्लपिलोष्णविदा- हे उ०.१३, ९०.	" उ०.२, ७७.
" उ०.२०, २०.		धूतधूतेः चि०.१९, ८९.
" " २४, ४.	धूमवमननावनादीन् उ०. २२, ७१.	धूतपादकराननः सू०.८, ३६.
" चि०.३, ६८.		
" " ११, १७.	धूमवज्येन सू०.१८, ४३.	मातम् शा०.२, २३.

" उ०.१३,३२. ध्यानम् सू०.२०,८. ध्यानोदावर्ततमके चि०.४, ७, ध्यापयित्वा उ०.१३, २१. ध्यापयेत् उ०.६,४१. ध्यानपरः नि०.६,२८. ध्यानम् उ०.७,६.	ध्यानागमर्दस्तेमित्यतद्वाच्छ- र्यरुचिज्वरेः नि०.१५, ५०. ध्यामकम् सू०. २१,१४. " उ०.३५,३९. ध्यामकाथानि सू०.७,५. ध्यामम् सू०.२८,१. ध्याममङ्गलता सू०.७,१०. ध्यायति सू०.११,४०.	" उ०.३,३९. ध्वंसकविक्षयो नि०.६, २१. ध्वंसके नि०.६,२२. ध्वजः उ०.३४,७. ध्वनिः शा०.५,२३. ध्वस्तम् चि०.९,५२. ध्वस्तशिरोरुहाङ्गः उ०.३५, ३६.
---	---	--

न.

नकुलनिर्जिताः उ०.३६, २८. नकुलस्य उ०.१२,२३. नकुलाधः उ०.१२,२४. " " " ३३. नकुलाधे उ०.१३,८३. नकुलोपमे शा०.५,७. नकुलालूपमार्जारगृध्रकीटा- दिकाकजेः उ०.७,३३. नक्तकान् चि०.१४,१२४. नक्तदिनंतुमुकाशैः नि०.१, १२. नक्तदिनादिनि सू०.२,४६. नक्तम् सू०.२,३७. नक्तमालजम् चि०.१५,८७. नक्तमालत्वचा चि०.१८, २५. नक्तमालद्विरजनीमुक्तमूर्वा- दहृषकम् सू०.१०,२९. नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपु- ष्पफलानि उ०.५,४१. नक्तमालशिरीषयोः उ०. ५,११. नकाध्यवाततिमिरकृच्छ- बोधादिके सू०.२४,६.	नकाव्हीजान्वितैः उ०. २५,६७. नक्तमत्स्यकूर्मचुलूकजा चि०.२१,६२. नक्षत्रदेवतायुक्तम् उ०.१, २३. नक्षत्राणाम् नि०.५,२. नक्षत्राणि उ०.१,४. नक्षः उ०.३१,२४. " " ३६,८२. नक्षकेशातिवृद्धिः नि०.५, ११. नक्षदंतपरीक्षतम् उ०.३८, ३८. नक्षदंतविषापहः उ०.३८, ३९. नक्षनिभम् उ०.९,९. नक्षप्रभा उ०.२३,२८. नक्षमांसि उ०.३१,२३. नक्षराक्षामुरबचाचंडेलाद्वय- चोरकैः चि०.१,१३६. नक्षरोम शा०.३,६३. नक्षरोमच्युतिः सू०.७,१९. नक्षचितुषोरुताः उ०.१६, ६.	नक्षराक्षम् सू०.२६,१८. नक्षाः उ०.३९,३१. नक्षाभाणि शा०.५,११८. नक्षांतरे चि०.७,१११. नक्षैः उ०.३, ५. " " ४,३१. नगनागाश्ववृक्षस्त्रीस्थान् चि०.११,६२. नक्षत्रम् उ०.६,११. नक्षत्रम् उ०.४,३२. " " " ३७. " " " ४४. नक्षत्रस्य शा०.६,४३. नक्षत्रानाम् शा०.६,५७. नक्षत्रे शा०.६,५. नक्षत्रधरः उ०.३,६. नक्षत्रकुशाम्याम् उ०.३६,७३. नक्षत्रनीलोत्पलानंतायष्ट्या- व्हसुनिषण्णकैः उ०. १३,७६. नक्षत्रधुकरंजलाक्षपटोली- समंगाबचापाटलीहिंनु- सिद्धार्थसिंहिनिशायुग्- लतारोहिणी उ०.५, २०.
--	---	--

नतयष्ट्याङ्कलकाज्यस्त्री-
 द्वैतैलवतानु चि०.९,
 ७४.
 नतयष्ट्याङ्कलताङ्काकुष्टचं-
 दनैः चि०.५,६७.
 नतरोधबचाकट्टीपाठैलापत्र-
 कुंकुमैः उ०.३७,७५.
 नतवातीकिनीकुष्टैधवाम-
 रदारुभिः उ०.३४,३४.
 नतबहुपथस्थिराकुष्टसिरा-
 ष्छधान् चि०.२१,६९.
 नताश्वम् सू०.२६,९०.
 नताननः उ०.३८,१०.
 नतैलाकुष्टमरिचयष्ट्याङ्क-
 धृतमाक्षिकैः उ०.३७,
 ७४.
 मदनम् उ०.१५,४.
 नद-हृदोदधीन् शा०.६,६८.
 नदीजलादमर्धाहःस्वप्राया-
 सातपान् सू०.३,४८.
 नदीदाम् उ०.६,५८.
 नदीम् सू०.२,३४.
 " चि०.२१,५४.
 नद्वत्सम् उ०.१९,१७.
 नद्यः सू०.५,९.
 नयाम् उ०.५,२६.
 नंदी सू०.६,७६.
 नंदीमाषककेलूटशंगाटकक-
 सेरुकम् सू०.६,९०.
 नंदीमुत्ती सू०.६,१५.
 नभः नि०.६,३२.
 नभसः सू०.५,२.
 नमनम् नि०.४,२७.
 नमस्करीनंदीवृक्षपलाशक-
 च्छुराः सू०.१५,३८.
 नमस्कारपरायाः शा०.१,
 २९.

नयनमियः उ०.१६,६१.
 नयनबलम् उ०.१३,३७.
 नयनम् सू०.२३,२७.
 " उ०.१५,१३.
 " " १६,६५.
 " " २३,८.
 नयनयोः शा०.३,२९.
 नयनाजिनम् चि०.१,१५९.
 नयनादिषु नि०.३,६.
 नयनानि उ०.१६,६६.
 नयनामृतम् उ०.१३,३६.
 नयनाश्रिताः उ०.१२,३१.
 नयने सू०.२३,७.
 " " २४,१.
 नलकानि उ०.२७,१०.
 नदकैः सू०.३८,२४.
 नलदपत्रविमिश्रम् उ०.१३,
 ३८.
 नलदम् उ०.३९,४६.
 नलदरोधयष्टिभिः उ०.१३,
 ७३.
 नलदबालकलोहितयष्टिकान-
 तमिशिष्टबकुलबलाश्रयैः
 उ०.२७,३८.
 नलदादिभिः उ०.२७,४०.
 नलमूलानि चि०.१८,१५.
 नलिका सू०.२५,२५.
 नलवणे उ०.१३,७.
 नलज्वरातिसाराधःपित्तासु-
 माजयक्ष्मिणः सू०.१८,
 २.
 नलज्वरी सू०.१८,१०.
 नलज्वरे सू०.५,१७.
 " चि०.१,४१.
 नलकम् चि०.१६,१७.
 नलद्वादशपर्वसु उ०.४,११.
 नलधान्यम् सू०.२९,३९.

नलधान्यसुरानूपमांसेक्षुगुड-
 गोरसम् नि०.१०,३.
 नलधान्यादिः सू०.२९,४०.
 नलनीतसंडमार्दितम् उ०.
 ४०,५३.
 नलनीतघृतक्षीरैः शा०.१,
 ४३.
 नलनीतम् सू०.५,३५.
 " शा०.१,५८.
 " उ०.१,१४.
 " " १३,४०.
 " चि०.८,१३८.
 " " ९,८६.
 " " " ९९.
 नलनीतेन उ०. ९ ११.
 नलनीनसवेगातसूतिकाश्वा-
 सकासिनाम् सू०.२०,
 १२.
 नलमृदमाजस्थितम् सू०.
 ३,३३.
 नलमे शा०.१,६७.
 " " २,५९.
 नलवज्रदुग्धमुष्टया चि०.
 १९,१९.
 नलवराम् क०.२,४७.
 नलसर्पिषः उ०.४०,२२.
 नलसूता नि०.११,४९.
 नलसूतिकाम् उ०.३३,२.
 नलस्य उ०.३९,१५५.
 नलाः शा०.५,१८.
 नलांगुलम् सू०.२६,१८.
 नलांगुलविस्तारः सू०.२६,
 ३३.
 नलात्मकम् नि०.१३,२२.
 नलाम् चि०.२२,५३.
 नलायसम् चि०.१७,३.
 " चि०.२,३२.

नष्टेः उ०.३९,२८.	नस्यवक्राशिरोभ्यंगप्रदेहैः उ०.२४,३३.	नागपुरीषच्छत्रम् उ०.३७, ४२.
नष्टेरंडशर्पपणीं सू०.६,१६७.	नस्यशीलिनः सू०.२०, ३९.	नागपुष्पम् उ०.३५,२४.
नष्टोत्थितम् उ०.१०,२१.	नस्यांजनतर्पणायैः सू०. २४,२२.	नागबलानुलाम् चि०.३, ११९.
नष्टोत्थितम् नि०.१२,४६.	नस्यांजनतर्पणानि उ०.४० ५४.	नागबलाम् उ०.३९,५४.
नष्टोत्थितम् उ०.३४,१.	नस्यांजनमूलस्य चि०.३, ११७.	नागबलासर्पिः चि०.३, १२२.
नवीदृतम् चि०.९,९९.	नस्यांजनादि उ०.९,३९.	नागरत्रिकलार्निबबासारोध्र- रसम् उ०.१६,१७.
नश्येयुः चि०.२१,६३.	नस्यांजनालेपधूमैः उ०.६, ४०.	नागरदुस्पर्शपिप्पलीशठिपौ- ष्करैः चि०.३,१५८.
नष्टचेतनः चि०.२१,३८.	नस्यांजने उ०.३६,७२.	नागरधान्यांभः सू०.१९, ३३.
नष्टचेष्टाबलाहाराः नि०.१२, ४.	नस्यात् उ०.३०,२८.	नागरपादयुके चि०.१९,२८.
नष्टच्छायः नि०.४,१३.	नस्यादि उ०.५,४८.	नागरम् सू०.६,१६१.
नष्टच्छायाबलेद्विष्यः उ०.६, १७.	" " १८,३४.	५ " १४,२४. १
नष्टनिद्रम् उ०.४,२७.	" २२,५४.	" उ०.१६,३.
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यः सू०.५, ६४.	नस्यादिसंसृते उ०.२०, २०.	" " ३७,४०.
नष्टम् सू०.२८,१३.	नस्यादीन् उ०.९,९.	" " ३९,११.
" " " २१.	नस्यायैः उ०.३०,२३.	" " ४०,६३.
" चि०.१९,७२.	" " ३८,३१.	" चि०.१,५१.
नष्टशुकक्षतक्षीणः चि०.३, ९९.	नस्यानर्हे सू०.२४,२१.	नागरसाधितम् चि०.१५, ३५.
नष्टस्मृतिम् उ०.४,३२.	नस्याति सू०.२०,२२.	नागरस्थाने चि०.१०,२०.
नष्टा सू०.२४,२२.	नस्यान्नकषलादयः उ०.२२, १५.	नागरस्य सू०.७,३५.
नष्टे सू०.२८,१५,	नस्याभ्यंगेषु उ०.५,४०.	नागराणि चि०.१३,४४.
" नि०.२,३४.	नस्याभ्यंजनगंडूषमूर्धकणा- क्षितर्पणैः सू०.१६,१४.	नागरातिविषादारुविडंगेद्वय- बोषणम् चि०.१७,२.
" चि०.१०,९३.	नस्याम् उ०.४०,५२.	नागरातिविषामुस्तम् चि०. १७.८.
" " १४,१२०.	नस्यार्थे सू०.२०,३३.	नागरातिविषामुस्तापलावि- ल्वम् चि०.१०,३९.
नस्तः चि०.५,३८.	नाकुलीद्वयम् उ०.६,३६.	नागरे चि०.९,४८.
नस्यगंडूषघर्षणेः उ०.२२, ४६.	नाकुलीपटुनागरेः उ०.३०, १५.	नागरेण चि०.८,६३.
नस्यगंडूषयोः उ०.२२,६२.	नाकुलीकेसरचोरकम् चि०. ४,४२.	
नस्यधूमांजनादि उ०.९,१.	नागदंती सू०.१५,२८	
नस्यधूमादि चि०.५,३५.		
नस्यनाडीम् उ०.३४,१८.		
नस्यपूरणाभ्यंजनैः उ०.१८, ९.		
नस्यलेभनम् उ०.१८,३८.		

नागबिन्नाम् उ०.६,३९.
 नागसर्पिषः उ०.५,३३.
 नागानाम् उ०.५,३२.
 नागाद्भुजातकचंदनैः क०.
 ५,१४.
 नागैर्द्विजशृंगार्हिगुमरिचैः
 उ०.५,१८.
 नागेभ्यः उ०.५,२६.
 नागोदरम् शा०.२,१६.
 नाडी सू०.२५,१३.
 " " " १६.
 " " " २०.
 " शा०.१,५६.
 " उ०.२९,२३.
 " " " २८.
 नाडीः सू०.१७,१३.
 " " २५,१५.
 " नि०.२,७०.
 " " १५,१८.
 " उ०.२८,२६.
 नाडीकलायम् सू०.६,७५.
 नाडीनाम् नि०.११,२१.
 नाडीभ्याम् उ०.१८,२२.
 नाडीम् सू०.२१,२१.
 " उ०.२२,४०.
 " " २६,३१.
 " " ३०,३५.
 " " " ४०.
 " " ३४,१७.
 " चि०.३५,११४.
 " " " ११५.
 नाडीयंत्राणी सू०.२५,११.
 नाडीयोगात् उ०.१८,६६.
 नाडीवत् उ०.२०,२४.
 नाडीविधानम् उ०.१८,१७.
 नाडीव्रणहरम् उ०.३०,
 ३६.

नाडीव्रणाभ्यंगक्षालनाय
 सू०.२५,२३.
 नाडीव्रणार्बुदभगंदरगंडमा-
 लाजत्रूर्ध्वसर्वगदुल्म-
 दोत्थमेहान् चि०.२१,
 ६०.
 नाडीषु उ०.३०,३९.
 नाडीस्वेदः उ०.३७,२०.
 नाड्या सू०.२०,८.
 " " २८,३२.
 " " ३६.
 " उ०.२२,४.
 " " ३४,२०.
 " चि०.८,१३८.
 नाड्यास्येन सू०.२८,३१.
 नाड्युक्तैः उ०.२८,२७.
 नाड्याष्टकोपः उ०.२१,
 ६८.
 नाड्यौ शा०.४,१५.
 नातिसंक्षेपबिस्तरम् सू०.१,
 ५.
 नाथम् उ०.५,५०.
 नादः उ०.१७,१०.
 नादध्वाधिर्ययाः उ०.१८,
 २२.
 नादवाधिर्यशूलानि उ०.
 १८,२४.
 नादान् उ०.१७,९.
 नादेन नि०.४,१३.
 नानाकर्मारुतीनि सू०.
 २५,२८.
 नानात्मकम् सू०.९,१७.
 नानादेशप्रवाधिनाम् सू०.
 २५,१.
 नानाप्राण्यंगशमलविस्त्यो-
 षधिभस्मनाम् उ०.
 ३५,४९.

नानार्थयोगयोः सू०.९,
 १०.
 नानायोगिषु शा०.३,५.
 " नि०.२,२.
 नानायोग्यारुतीः शा०.
 १,४.
 नानारूपैः सू०.१२,३०.
 नानावर्णम् उ०.३१,१८.
 " चि०.९,७८.
 नानावर्णसिराततम् नि०.
 १२,३९.
 नानाविधम् उ०.३,३०.
 नानाविधव्यथा उ०.२८,
 १०.
 नानाविधानाम् सू०.२५,
 १.
 नानाव्यथावर्णम् उ०.२,
 २१.
 नाभसम् सू०.९,९.
 " उ०.१६,६३.
 नाभसी शा०.५,४६.
 नाभिः सू०.१२,२.
 " शा०.३,१३.
 " " " ३९.
 " " ४,१३.
 " " " ४३.
 नाभिजः नि०.११,१७.
 नाभिजानि नि०.७,५६.
 नाभितः नि०.१५,९.
 नाभिनासास्थकेशनखरो-
 मद्विजान् शा०.६,८.
 नाभिपृष्ठम् नि०.५,३१.
 नाभिप्रदेशस्थे चि०.२१,
 १५.
 नाभिबस्तिरुत्पीडक्रीम-
 त्कृत्सिबंधणौ नि०.
 ११,५.

नाभिबस्तिरुजादाहृद्दुष्टे- पश्वयर्थः क०.५,३.	नारीकेलोत्थशुकयः उ०.३२, ३.	" " १८,४६.
नाभिम् सू०.१८,२१.	नारीक्षीरेण चि०.४,४६.	" " २०,१२.
" शा०.३,१२.	नारीणाम् सू०.१९,७०.	" " १३.
" नि०.९,११.	" शा०.३,४१.	" " २३.
" " १२,१०.	" " १२.	" " २५.
" उ०.१,५.	" नि०.११,३२.	" " २२,१३.
" " ६.	नारीनयनमंदनः उ०.३९, ३९.	" " २५.
" क०.३,११.	नारीम् सू०.७,६८.	" " ३७.
नाभिरामाश्रयः सू०.१२, २.	" शा०.१,२१.	" " ५४.
नाभिबस्त्यंत्रद्वयम् चि०. १४,११६.	" " २,३५.	" " २४,२६.
नाभिशांखाधिपापानदुच्छंगा- टकबस्तयः शा०.४,५२.	" " ५,९३.	" " ३४.
नाभिसंबंधाः शा०.३,३९.	नारीषु उ०.४०,३०.	" क०.५,२१.
नाभीगुदांतरम् शा०.५, १०५.	नार्यः चि०.२२,२७.	" चि०.२,४६.
नाभेः शा०.१,७६.	नार्ये चि०.१४,११९.	" " ४,४६.
नामानुगतरूपाणि सू०.२६, ३.	नालकंददलकेसरबन् उ०. ३९,४९.	" " ५,४२.
नामिते सू०.२०,१८.	नालिकेरास्थिमल्लाततालबं- शकरोरजम् उ०.११, ५३.	" " ६९.
नाम्ना नि०.१४,५५.	नालिकेरोदकम् सू०.५,१६.	" " ७,१०६.
" उ०.१७,२४.	नाले सू०.६,११२.	" " २१,१७.
" " ३५,४०.	" नि०.९,२९.	" " ४२.
नाम्यमानानि सू०.८,१६.	नालेन सू०.१८,१९,	नाबनाजनपानेषु सू०.७, २६.
नारासिंहम् उ०.३९,१७३.	नाबनगंडूषधूमतांबूलमाक- सू०.२,६.	नाबनाजनम् उ०.५,३७.
" " १७४.	नाबनभेषजैः उ०.२४,१८.	नाबनाजनयोः उ०.५,३४.
नारासिंहस्य उ०.३९,१७४.	नाबनम् सू०.७,६२.	" " ४३.
नाराचनिर्भक्षः चि०.१४, ३७.	" " २०,११.	नाबनात् उ०.१३,५२.
नारायणः चि०.१५,१७.	" उ०.६,२०.	" " २४,३६.
नारायणाय उ०.२५,२८.	" " ७,२९.	नाबनादि उ०.२२,८०,
नारी शा०.१,६३.	" " ९,१९.	नाबनाभ्यंगपूरणैः उ०.१८, २४.
" उ०.३३,५२.	" " १३,६९.	नाबनाभ्यंगसेवेषु उ०.५,९.
नारीः चि०.२१,५३.	" " १५.	नाबने उ०.१३,७६.
" " ८०.	" " ९३.	" " ३२,३३.
	" " १६,५९.	" चि०.६,२७.
		नाबनैः चि०.१,१४९.
		नासा सू०.२०,१.
		नासास्तिकणास्थेः नि०.३, ७.

नासायपाकः उ०.१९,६.	" " ५,८.	निःप्रमेद्वर्कप्रदीपाद्यैः उ०.
नासायै सू०.२७,१०.	" उ०.१९,२१.	१२,१७.
नासाच्छेदे उ०.१८,६१.	" " २४.	निःप्रेक्षम् उ०.१४,१.
नासानामिगलान् सू०.१२,	नासिकाक्लेदसंशोषशुद्धिरो-	निःशुंठीषडंगोदकपायिनः
५.	धकरः उ०.१९,११.	चि०.२,५.
नासादग्धेन उ०.१९,२२.	नासिकास्निमुसस्त्रबाः उ०.	निःशेषः क०.५,४५.
नासानाहः उ०.१५,१.	३६,२६.	निःशेषतः उ०.२६,२७.
नासानाहै उ०.१९,१७.	नासिकातरुणास्थिनि उ०.	निःशेषम् उ०.२८,२५.
" " २०,२०.	१९,१४.	" " ३२,११.
नासानेत्राश्रिताः शा०.३,	नासिकाष्मानम् उ०.१५,	" " ३६,८६.
३०.	१२.	निःशेषान् उ०.२८,३२.
नासापुटम् सू०.२०,१९.	नासिकाम् सू०.२,३५.	निःशोणितोष्ठौ सू०.२९,
नासापुटे शा०.१,४०.	" " २७,२५.	५६.
" उ०.१९,१८.	" उ०.१८,५९.	निःश्लेष्मपित्तम् सू०.२८,
नासाभंगः नि०.१४,३५.	नासिकाबंधशदणकुंचनोद्-	४०.
नासाम् शा०.५,१०४.	बः सू०.३०,३७.	निःश्वस्य शा०.५,४५.
" उ०.१४,१५.	नासिकाशोषः उ०.१९,१७.	निःश्वासः उ०.१९,१८.
" " १८,६२.	नासिकासन्ने उ०.१८,६०.	निःश्वासवैगन्ध्यम् नि०.२,
नासायाः उ०.१९,१७.	नासिकास्रोतः उ०.१९,१६.	२०.
नासारोगेषु सू०.२७,१०.	नासिके शा०.३,४०.	निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः नि०
नासारोर्बुददाहकृत् सू०.	नासापति उ०.१८,६५.	१६,५१.
२५,३७.	नास्तिकाः शा०.३,८६.	निःसंज्ञः नि०.१५,१९.
नासाललाटयोः सू०.२७,	नाहै सू०.२५,१७.	" उ०.३६,३४.
१०.	" " २७.	" क०.३,१७.
नासाबन् उ०.१८,३७.	निःकार्यः क०.६,२१.	निःसंदेहम् चि०.१९,९७.
नासाबसादः उ०.३६,३५.	निःरुष्य चि०.७,३०.	निःसारः नि०.१३,५.
नासाशिराः उ०.१९,८.	निःरुष्येते उ०.२३,५.	निःसारकरुजापहम् चि०.९,
नासाशोषे उ०.२०,१९.	निःक्वाथः क०.४,३३.	४४.
नासासंधानबन् उ०.१८,	निःक्वाथभागः शा०.२,४८.	निःसारस्य शा०.६,२२.
६६.	निःक्वाथ्य क०.४,१३.	निःसुप्तम् सू०.१३,१२.
नासासमम् उ०.१८,६०.	" चि०.१४,५०.	निःसुताम् उ०.३४,२५.
नासास्यपाकः नि०.२,१९.	" " २१,२८.	निःसृतिः शा०.६,६९.
नासास्यशोषे सू०.२०,४.	निःक्वाथ्यम् उ०.३९,१३५.	निःसृतेषु सू०.१८,४०.
" " २२,२६.	निःपरिहारम् चि०.३,१	निःश्लेहताम् सू०.२,२७.
नासास्ये सू०.२०,२४.	३९.	निःश्लेहम् शा०.१,९६.
नासिकया सू०.२१,१०.	निःपरहाराः क०.२,६०.	निःश्लेहांगीम् शा०.१,६९.
नासिका शा०.३,१०९.	निःप्रमा उ०.१२,२१.	निःश्लेहैः उ०.२५,३८.

निःश्रेष्ठोः उ०.२६,३८.	" उ०.१८,२१.	निजगंतुमिः उ०.६,५९.
निःस्फुरम् उ०.२९,११.	निगृह्य सू०.२८,३३.	निजगंतुविकारकारी सू०.
निःसुतशोणितः उ०.२२,	" उ०.२६,१४.	१९,८७.
६२.	निग्रहात् सू०.४,१२.	निजगंतुविकाराणाम् सू०.
निःसुते चि०.१५,११७.	" " १३,१८.	४,३४.
निकषन् शा०.५,५३.	निग्राहान् क०.३,१६.	निजगंतुविभागेन सू०.१.
निकुम्भकल्कम् चि०.१६,	निग्रहार्थम् उ०.२६,७.	३४.
४२.	निग्रहेण क०.३,२१.	निजैः शा०.३,१०६.
निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-	निग्रन्ति शा०.४,५२.	" नि०.६,४०.
सुकृशशिनीनीलीनीति-	" चि०.१७,३८.	निर्तबौ शा०.४,२१.
ल्लकानि सू०.१५,२.	निचयक्षतजौ उ०.२८,	" " " ४०.
निकुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीः	२१.	नित्यदुःस्वितः सू०.१८,१.
रीषिषाणिकाः चि०.	निचयम् नि०.११,३२.	नित्यरसायनम् उ०.३९,
१५,१०५.	निचयात्मकः नि०.१३,	१८०.
निकुम्भकुम्भमूर्धभपिप्लवीवे-	३७.	नित्यवेगः उ०.४०,२९.
ल्लदाडिभैः चि०.१४,	निचयीकृत्य सू०.३९,११.	नित्याभ्यासेन सू०.२०,
१८.	निचये उ०.२४,१४.	३३.
निकुम्भकुम्भसिन्धूथमनोष्हा-	" चि०.१०,६५.	नित्योपयोगिकः सू०.६,
ल्लकणामिकैः उ०.२०,	निचयेन उ०.७,५.	१७०.
२४.	" " ३७,४८.	नित्योपसेवनात् सू०.२०,
निकाथलुलितान् चि०.४,	निचयोदरे चि०.१५,१२८.	३२.
२६.	निचितम् उ०.१०,२५.	निदग्धिका उ०.४०,५६.
निकाथैः चि०.२२,२५.	निचिता उ०.१२,२३.	निदग्ध्यात् उ०.३९,२०.
निखिलकुण्डनिवर्धणाय उ०.	" " २१,५१.	" चि०.८,५.
३९,७९.	निचिताम् उ०.३१,१९.	निदर्शितः चि०.२,१७६.
निगदम् चि०.७,४१.	निचुलम् उ०.२२,५७.	निदाधे सू०.३,५६.
" " ११,३९.	" चि०.१५,२६.	निदानप्राप्नुपलक्षणोपशया-
निगदाः चि०.७,१६.	" " १७,३१.	मिभिः सू०.१,२२.
निगदात् चि०.७,७०.	निचुलोत्पलवर्षाभूमांगी-	निदानम् सू०.१,३९.
निगदान् चि०.१४,१०८.	मुस्तेः उ०.२,४९.	" " १२,४३.
निगद्यते नि०.१३,२०.	निजः उ०.२५,१.	" नि०.१,२.
निगूढम् चि०.१४,७७.	निजगाद शा०.३,१७.	" " " ४.
निगूढशल्याहरणे चि०.७,	निजम् नि०.१३,२३.	" " " १३.
७३.	" उ०.३५,३.	" चि०.२,२३.
निगूढाः शा०.३,११३.	" चि०.१७,४०.	निदानलक्षणैः नि०.९,
निगूढंति उ०.२५,६०.	निजगंतुदुष्टशब्दविभेदतः	४०.
निगूढहाति नि०.१५,५४.	उ०.२५,१.	निदानार्थः नि०.१,१२.

निदानोक्तानुपशयः नि०. २,२३.	निदासुप्तप्रदाः सू०.७, ६७.	निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययो- त्थानकारणः नि०.१, ३.
निद्रया शा०.६,६३.	निद्रोत्क्लेशः नि०.१२,१८.	निमित्ते नि०.१४,१२.
निद्रा सू०.७,५४.	निद्रा उ०.४,७.	निमिना उ०.१३,९९.
" " " ६८.	निद्रितम् सू०.१२,४२.	निमीलनम् नि०.१५,३६.
" शा०.३,८.	निद्रिताः सू०.६,५.	निमील्य उ०.११,१४.
" " ५,६८.	" शा०.१,२७.	निमील्यते उ०.८,५.
" नि०.२,२८.	निद्रिते सू०.५,४२.	निमेषः उ०.८,५.
" " ५,५३.	निद्रितैः शा०.३,१०६.	निमेषोन्मेषकर्मणी शा०. ३,२९.
निद्राकासः नि०.१०,२२.	निद्रयते चि०.७,९२.	निमेषोन्मेषकालेन सू०. २२,३२.
निद्राकासश्रमश्वासजृम्भा- शुद्धिर्द्वैतसाम् सू०.४. १.	निद्र्याः सू०.१,१०.	निमेषोन्मेषणम् उ०.८,५.
निद्रलब्धमिमादकृत नि०. १३,३५.	निपचेत् चि०.३,१०२.	निमेषोन्मेषम् उ०.१५,२.
निद्राजाड्यारुचिहरम् चि० १,१३.	निपतिते शा०.२,९.	निम्नता उ०.२,६४.
निद्रातंद्वाशिरोरुजाः नि०. १३,६०.	निपातनात् सू०.२६,३९.	" " ३,३१.
निद्रानस्यांजनस्नानछर्दि- तांते सू०.२१,७.	निपात्यः चि०.१९,५६.	निम्नम् उ०.१०,२३.
निद्रानाशः उ०.७,८.	निपीडयेत् सू०.२७,२०.	" " ११,३७.
निद्रानाशम् उ०.४०,५.	" शा०.१,८५.	" " १८,५२.
निद्रानाशात् सू०.७,६३.	निपीडिते सू०.२७,३०.	निम्नमुत्ताः सू०.२५,३८.
निद्रास्नानभिनन्दनम् उ०. १५,१०.	निपुणम् सू०.१५,४०.	निम्ने शा०.४,२९.
निद्राम् सू०.७,६४.	" उ०.३५,६५.	निम्नौ शा०.४,३१.
" नि०.१३,५४.	निषद्रमृदुचर्मणी सू०.२५, ५४.	निषकुलवृद्धनीमातुर्लिङ्गजैः चि०.४,२१.
" " " ५६.	निषध्यते शा०.१,५६.	निषरुष्णापीडितसंषेः चि०.६,१७.
" उ०.३७,५०.	निबंधनाः उ०.२७,२८.	निषचंदनयष्ट्याक्वृषिशाले- द्वयवामृताः चि०.१९, ९.
निद्रायतम् सू०.७,५३.	निषईणम् क०.५,४३.	निषजम् सू०.५,६०.
निद्रायाः सू०.४,१३.	निममारिष्टाभम् उ०.१५, १४.	" उ०.२४,३४.
" " ७,६३.	निमज्जति शा०.५,१९.	निषजलेः चि०.५,५२.
निद्रालुः शा०.३,१०१.	" " " २९.	निषत्रिफलांमृदीकामुस्तब- त्सकः चि०.१,४९.
" नि०.८,१०.	निमज्जनम् शा०.६,१८.	निषपत्रम् उ०.५,३७.
निद्रालुम् उ०.४,४१.	" उ०.११,५८.	" चि०.१,१६१.
निद्राश्वयथुः उ०.६,१३.	निमज्जयेत् चि०.१२, ३१.	
	निमिः उ०.११,२७.	
	" " १३,१६.	
	" " ३०,३२.	
	निमितम् शा०.६,१३.	

निबपत्राज्यकटुका उ०. ३,५६.	निरनुबधम् सू०.७,७६.	निरीक्षते उ०.३,७.
निबपत्राणि उ०.३,४९.	निरंतरम् उ०.२६,२१.	निरीक्ष्य उ०.३,१२.
" " २५,४३.	निरन्नः उ०.३९,५८.	" चि०.१५,१०९.
" ३०.क्षे०.१८.	" चि०.८,३७.	निगीहत्वम् चि०.६,६५.
निबपत्रैः सू०.२९,२६.	" " १६,२७.	निरुक् उ०.२१,५३.
" उ०.१६,३८.	निरन्नप्रीडिडिभेदिगुरुको- ष्टकोदराः सू०.१९,८.	निरुभिः चि०.९,७७.
निबपर्पटम् चि०.१०,५६.	निरन्नम् सू०.१८,१३.	निरुमांसम् उ०.२१,३८.
निबपत्रवसारिणा चि०. ६,७१.	निरपत्यः उ०.४०,९.	निरुजाद्वपलाशस्य उ०.३९, २८.
निबविंबीविशाला सू०.१५, १.	निरपायतः क०.३,४.	निरुणद्धिः नि०.११,५०.
निबम् चि०.१०,४३.	निरपायम् क०.२,३.	" चि०.३,११०.
" " १९,६५.	" " १४.	निरुद्धमणिबत् उ०.१२,११.
निबवर्षामृत्कमालार्कबा. रिणा चि०.१७,२४.	निरभ्यंगम् शा०.५,६.	निरुद्धबाक् नि०.४,१७.
निबवारिणा उ०.२४,२१.	निरम्ललवणक्षेहम् चि०. १५,८३.	निरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनः सू०.८,१३.
निबसमाष्टचित्रकैः चि०. १९,११.	निरस्य शा०.२,३४.	निरुद्धे उ०.३४,१७.
निबस्य चि०.१६,४३.	" नि०.२,४.	निरुध्य क०.३,११.
" उ०.५,११.	निरस्यः नि०.८,१४.	निरुधते उ०.२२,१११.
निबामृतामधुरसास्रववृक्ष- पाठाः सू०.१५,१७.	निरामः नि०.८,१५.	निरुपद्रवम् सू०.२८,२१.
निबामृतावृषपटोलनिदि- गिकानाम् चि०.२१, ५७.	" चि०.१७,९.	" चि०.२,१.
निबांबुबांतः उ०.३२,४.	निरामकः नि०.२,४७.	निरुपद्रवान् चि०.२२,५३.
निबांबुसाधितम् उ०.३२, ४.	" " ८,१३.	निरुपस्तंभम् चि०.२१,१.
निबारगबधलेपनम् उ०.३२, ५.	निरामताम चि०.२२,५०.	निरुद्धः सू०.१९,६६.
निबार्कन्यतरकाथसमायुक्तः क०.१,१७.	निरामम् नि०.८,१६.	" " " ८३.
नियुद्धम् सू०.३,१०.	" " १६,३०.	निरुद्धम् शा०.१,१५.
नियोजयन् चि०.५,३९.	" चि०.७,३५.	" क०.३,९.
नियोजितः चि०.१०,७०.	निरामयम् उ०.३९,२४.	" चि०.१०,२६.
निरकुशः नि०.६,५.	निरामरूपम् चि०.९,४१.	" " २०,२१.
	निरामाणाम् सू०.१३,२४.	निरुष्माणः शा०.५,सित०.
	निरामे चि०.९,६६.	निरुहः सू०.१४,५.
	" " १८,९.	" " १९,२.
	निरालोका उ०.१२,१५.	" शा०.१,९०.
	निराशयम् सू०.२९,२०.	" क०.४,४.
	निरिधनः चि०.१०,८०.	" " " २८.
	निरिधनांतरम् चि०.१०, ८५.	" " " ४४.
	निरिबेहिकान् उ०.३२,५.	" " ५,९.
		" " ५,१८.

॥ ॥ ॥ ४२.	निर्गंधम् नि०.१०,८.	निर्मलाग्रिपलायनः सू०.२,
॥ चि०.१,११४.	निर्गुंडीपत्रनिर्याससाधितम्-	३०.
॥ ॥ १५,६०.	चि०.३,५७.	निर्मले चि०.८,८७.
॥ ॥ ॥ ६७.	निर्गुंडीस्वरसाढकेः उ०.३०;	निर्मासः उ०.२५,७.
निरूहणम् सू०.१९,८३.	२१.	निर्मितः चि०.७,९२.
निरूहणानि सू०.१५,३.	निर्गुंडीस्वरसे उ०.३०,२३.	निर्मिताः उ०.३,१.
निरूहमात्रा सू०.१९,१८.	निर्गुण्डपरुष्करसुराहसुवर्णदु-	निर्यातयेत् चि०.१६,३५.
निरूहयेत् चि०.१०,२३.	ग्धा-श्रीविष्णुगुणुशिला-	निर्यासः चि०.२,२४.
॥ ॥ १३,३०.	पटुतालविश्वेः चि०.१९,	निर्यासात् उ०.३९,१७१.
निरूहजेहवस्तयः चि०.	८१.	निर्युहः उ०.१३,४६.
१०,७३.	निर्घातनोन्मथनपूरणमार्ग-	निर्युहचूर्णवटकाः चि०.१४,
निरूहस्य सू०.१९,२०.	शुद्धि-संव्यूहनाहरणबं.	२९.
॥ ॥ ॥ ५१.	धनपीडनानि सू०.२५,	निर्युहे च०.३५,२२.
निरूहाः सू०.१९,६५.	४१.	॥ ॥ ३९,१७.
॥ चि०.१४,६.	निर्घात्य सू०.२८,३२.	॥ चि०.२,२२.
॥ ॥ २१,१९.	निर्घात्यम् सू०.२८,२०.	॥ ॥ ३,५.
॥ ॥ २२,५७.	निर्जयेत् चि०.५,६३.	॥ ॥ १९,२२.
निरूहाणाम् सू०.१९,४५.	निर्दग्धम् उ०.१३,२८.	निर्लज्जम् उ०.४,२८.
निरूहात् सू०.१९,६६.	॥ ॥ ॥ ३७.	निर्लवणम् चि०.२०,६.
निरूहान् सू०.४०,७.	निर्दग्धाः चि०.१६,२५.	निर्लिखेत् उ०.१६,४७.
॥ क०.४,१९.	निर्दिशेत् सू०.२०,३६.	निर्लिखेत् उ०.१४,१४.
॥ ॥ ॥ २०.	निर्धूतपाप्मा उ०.३९,	निर्लोना उ०.२३,२८.
॥ चि०.१४,९९.	१७३.	निर्लोहितम् सू०.२८,२४.
निरूह्य सू०.१९,६६.	निर्धूमदीप्तैः चि०.१,१४३.	निर्बपति शा०.६,६.
निरेति नि०.९,१९.	निर्निमित्तम् शा०.५,६३.	निर्बतयति नि०.२,५.
॥ ॥ ॥ २७.	निर्बलीनि उ०.१,२५.	निर्बर्त्य सू०.२,१.
॥ क०.५,१२.	निर्मयम् उ०.४,१६.	निर्बलिकम् चि०.११,५१.
निरोधनम् नि०.११,१६.	निर्भये उ०.३९,६.	निर्यलिकाः सू०.२९,२९.
निर्गच्छति नि०.७,१७.	निर्मत्स्रान् उ०.४,३१.	निर्वातमंदिरस्थस्य चि०.८,
॥ उ०.२६,२०.	निर्भुज्य सू०.३०,२९.	८.
॥ ॥ ३१,२३.	॥ उ०.९,४.	निर्बति उ०.३९,६.
निर्गच्छन् शा०.६,२८.	॥ ॥ ॥ ४०.	॥ ॥ ॥ २९.
निर्गच्छेत् उ०.१९,२३.	निर्भुज्यते सू०.२८,४५.	निर्बापकम् चि०.१०,३२.
निर्गतात् चि०.८,१४.	निर्मलम् सू०.३,५२.	निर्बापणाः चि०.६,६५.
निर्गताम् उ०.२६,५०.	निर्मलमृष्टवाक्याः उ०.३९,	निर्बापयेत् सू०.३०,३२.
निर्गते क०.१,४.	१६४.	॥ उ०.२५,४६.
निर्गदान् सू०.३,२२.	निर्मला शा०.५,४६.	॥ चि०.३,११०.

निर्बापयेत्तराम् सू०.३०, ३९.	निवातस्थःचि०.१५,११२.	निशागेरिकधात्रिभिः चि०. १६,४४.
निर्बापितम् चि०.६,६०.	निवातस्थस्य सू०.२३,२.	निशाचरम् उ०.४,२७.
निर्बापिताः उ०.२५,३१.	निवातागारगः उ०.२०,१.	निशादीम् उ०.९,२४.
निर्बाप्य सू०.३०,१७,	निवाते सू०.१७,१२.	निशाद्वयम् उ०.३५,२६.
" " " २०.	" " २२,१०.	" चि०.१५,७०.
" शा०.१,३९.	" " २४,३.	निशाबलः नि०.१३,३६.
निर्बट् चि०.९,१७,	" " ३०,११.	निशानाम् सू०.३.९.
निर्बिबन्धम् सू०.१८,२५.	" शा०.५,१२६.	निशाधान् उ०.५,१७.
निर्बिषः उ०.३६,१८.	" उ०.६,४६.	निशाध्ये उ०.१३,८४.
निर्बिषम् उ०.३६,१४.	" " ९,३.	" " " ८८.
निर्बिषाः सू०.२६,३८,	" " १४.१८,	निशान्वितैः चि०.२१, ६०.
निर्बिषे उ०.३८,१३.	" चि०.१,१७४.	निशायादीसारिवाशाबरां- भसा उ०.११,३८.
निर्वृतम् सू०.२३,२७.	निर्वृतकाम्त्रस्य सू०. ३,३८.	निशायाम् सू०.६,३८.
निर्वृताः चि०.२२,२३.	निर्वृत्तसंज्ञम् उ०.३३,१८.	" उ०.३९.१०३.
निर्वृतिः सू०.७,६६,	निर्वृत्तात्मा उ०.३९,१८१.	निशासु सू०.३,३७.
" नि०.१,९.	निर्वृत्तामिषमयः उ०.६, ५९.	" " ७,६०.
" उ०.१३,९९.	निर्वृत्तिः उ०.१३,९८.	निशाहर्मुकवाताहःस्वप्नाश्व- श्रमरेतसाम् सू०.२०, २८,
निर्वृतिम् चि०.७,६१.	निर्वृत्तिकालः सू०.१९, ३०.	निशाहारनावनति सू०.२१ ६.
निर्वृते क०.१,२०.	निर्वृत्ते सू०.१९,२९.	निशीथपबनाहतम् चि०. ७,३०.
निर्व्यगनीलीमुखदुषिकादि उ०.२२,८७.	" " ४९.	निशीथे उ०.१६,६.
निर्व्यथः उ०.१७,२२.	" उ०.३७,७८.	निशे. सू०.१४,२६.
निर्व्यापदः क०.४,२७.	" चि०.३,१४६.	" उ०.३४,६४.
निर्हरणम् उ०.२४,१६.	तिवृत्तोपद्रवस्य चि०.१६, ५२.	निशेंद्रयबरोधैलाकाशः चि०.९,६४.
निर्हृतशल्याम् शा०.२, ३९.	निशमयति चि०.८,१५०.	निशोत्तमानिषपटोलमूल- तिकाबचालोहितयष्टि- काभिः चि०.१९,३८.
निर्हृतास्त्रदोषाणाम् चि०. १९,९३.	निशमयन् चि०.७,७७.	निश्रयः उ०.४०,६८.
निर्ह्रियते उ०.३६,४९.	निशा सू०.२१,१७.	निश्र्वरतः नि०.१४,३.
निर्ह्रियते सू०.१७,३०.	" उ०.४०,४५.	निश्र्वरेत् नि०.१२,११.
निर्ह्रियमाणे उ०.३६,४९.	निशाकणानारबेछतीबरम् चि०.१९,४२,	
निलयः शा०.६,४९.	निशाकरकराकीर्णे सू०.३, ३७.	
निबतङ्कः उ०.१८,२०.	निशाकल्कयुक्ते सू०.२६, ४०.	
निबतर्यते क०.४,६९.		
निवातशयनस्थस्य सू०. २०,१७.		

<p> " " २७,१३. निश्चितस्य चि०.११,४५. निश्चेष्टः नि०.६,७. निश्चेष्टम् नि०.६,३५. " उ०.८,६. निश्चिद्व्ययं धिप्रयं शिरम् सू० १९,१६. निश्चयेत् चि०.५,३८. निष्पणः नि०.४,८. निष्पणम् चि०.११,४७. निष्पणस्य सू०.२२,२६. " " ३०.३०. निषादाधिष्ठितम् उ०.४, ३८. निषेचितम् उ०.१३,२८. निषेचनात् नि०.१,२३. निषेधते नि०.११,३५. निषेधमाणस्य उ०.३९, १५०. निषेधितः उ०.१६,५६. " चि०.६,३९. निषेधिता सू०.७,५४. निषेधितारः उ०.३९,१५३. निषेधितैः नि०.१५,४७. " उ०.२८,१. निषेधेत् सू०.७,४८. " उ०.१६,६१. निषेध्यः सू०.२,११. निषेध्यम् उ०.३९,४८. निष्कपम् सू०.१९,७५. " उ०.१४,११. निष्कर्णम् सू०.२८,३३. निष्कास्य चि०.१५,१०९. निष्कृष्टे क०.५,४७. निष्कृष्य क०.१,४. निष्कातम् उ०.२६,४३. निष्टनन् चि०.९,४७. </p>	<p> निष्टीयः नि०.१५,३६. निष्टीयकं दूकं ठज्जरादयः सू०.१८,२४. निष्टीयेत् सू०.२०,२०. निष्टीयेन उ०.३६,४१. निष्टुरम् शा०.३,९८. निष्ट्व्याः उ०.२२,७४. निष्ट्युतम् शा०.५,२२. निष्ट्युताते नि०.४,८. " चि०.३,६८. निष्पद्यते सू०.११,३९. निष्पारः सू०.१९,६९. निष्पायः सू०.६,१९. निष्पाया उ०.५,४१. निष्पायार्धदलारुति उ०. १०,२९. निष्पीडनम् सू०.२३,२६. निष्पीडयेत् उ०.९,१५. निष्पीडितः चि०.१,५९. निष्पीडितम् चि०.९,७९. निष्पीडितरसन् सू०.६,९४. निष्पुषिः शा०.५,८२. निष्प्रतिद्वंद्वाः नि०.२,५९. निष्फलता नि०.१६,३८. निष्फलाः शा०.६,६१. निस्सर्गात् नि०.३,१०. निस्सृताम् क०.३,३०. निस्तुयते नि०.९,१४. निस्तुयेते उ०.२३,४. निस्तुषम् सू०.६,२४. निस्तुषाः सू०.२२,१९. " उ०.११,४६. निस्तुषात् चि०.१३,१२. निस्तुषीकृतम् क०.२,४८. निस्तोदः नि०.२,१५. निस्तोदस्तं भवेदनाः सू०. २३,५. </p>	<p> निस्सुरे शा०.२,१८. निस्सुतषु चि०.२०,४. नीचरोमनत्तमभ्युः सू०.२, ३०. नीचात्युषोपधानाहः स्वप्रधू- मोरजांसि सू०.१६,२७. नीचात्युषोपधानेन उ०. १९,१. नीचोन्नतौ शा०.३,१०८. नीपमार्गबनिर्गुडीपलबेषु चि०.२०,३०. नीरसायाम् चि०.८,१०५. नीरूक् उ०.१०,१७. " " १७,१६. नीलत्वम् उ०.१६,२२. नीलपीताः शा०.३,३७. नीलपीतास्त्रबाहिनी उ०. ३३,४७. नीलम् नि०.८,२५. " उ०.१२,१३. " " २४,४१. नीलमुत्ताः नि०.७,३४. नीलमेहेन नि०.१०,१४. नीललोहितपीतानाम् नि०. ३,६. नीलसानुगिरिकूटनितेबि उ०.४०,४३. नीलहारिद्राजिमत् नि०. १२,२६. नीला सू०.७,७. " नि०.१०,३०. नीलाम् नि०.१०,१४. नीलाभोजच्छबीनि सू०. २६,३. नीलारुणसिराराजिनद्वम् नि०.१२,३१. नीलिका उ०.१४,७. </p>
---	---	--

॥ उ०.३१,२८.	नूनषोडशातीतसप्तत्यद्वसु-	नेत्राणाम् उ०.१६,६.
नीलिकापलितव्यंगवालीति-	तासृजम् सू०.७,६.	नेत्राणि शा०.३,८८.
लकदूषिकान् उ०.३२.	नृकेशाः उ०.३७,२३.	नेत्रावयवम् उ०.८,२.
३०.	॥ चि०.८,१८.	नेत्रास्यमूर्द्धसु उ०.१३,६४.
नीलिकाव्यंगकेशशातनकुट्ट-	नृत्यकुंडलबीजानाम् चि०.	नेपाली उ०.३२,३१.
ने सू०.२६,२३.	१०,३०.	नेयः चि०.१,३८.
नीलिकाव्यंगकेशदोषाक्षिरा-	नृत्यन् शा०.६,४५.	नैकताख्ये उ०.३६,३२.
जिषु सू०.२०,४.	नृत्यषादित्रगंधर्बगंधमाल्य-	नैगमेषप्रहाकृतिः उ०.३,
नीलिकाव्यंगदूषिकान् उ०.	प्रिया शा०.१,७१.	१४.
३२,२६.	नृत्यषादित्रगीतानि शा०.६,	नैगमेषम् उ०.२,६३.
नीलिनी क०.२,२९.	५१.	नैसर्गिकम् सू०.९,३५.
॥ ॥ ४,६३.	नृदूषिणी उ०.३३,४०.	नो सू०.१९,४३.
नीलिनीकाथेः उ०.३८,२०.	नृपद्रुम् चि०.१२,४२.	॥ उ०.१२,२४.
नीलिनीघृतम् चि०.१४,	नृपम् उ०.२२,१०२.	॥ ॥ ३६,३७.
५८.	नृपस्य शा०.६,३२.	न्यग्रोधपयकादिभ्याम् उ०
नीलिनीत्रिवृतादंतीपथ्या-	नृपाङ्गया उ०.६,५२.	२५,४७.
कंपिल्लकैः चि०.१४,५३.	नेत्रकोशात् सू०.२४,४.	न्यग्रोधपयकायो उ०.२५,
नीलिनीफलम् चि०.१५,	नेत्रत्वग्बिकाराः नि०.१४,	६५.
२२.	४२.	न्यग्रोधपादाः चि०.१८,१२.
नीलिनीम् उ०.७,२०.	नेत्रप्रवेशनम् सू०.१८,४१.	न्यग्रोधपादान् उ०.३२,२७.
॥ चि०.१,१५८.	नेत्रबलाय सू०.८,४३.	न्यग्रोधपिपलसदाफलरोध-
॥ ॥ १४,५४.	॥ ॥ २४,२२.	युग्मम् सू०.१५,४१.
॥ ॥ १५,२६.	नेत्रमंडलम् उ०.१४,१४.	न्यग्रोधस्य चि०.२,२५.
नीलिनीसर्पिः चि०.१४,	नेत्रमात्राश्रये सू०.२३,८.	न्यग्रोधात् चि०.१७,३०.
९१.	नेत्ररक्षा उ०.१३,९८.	न्यग्रोधादिः सू०.१५,६.
॥ ॥ १५,३८.	नेत्ररागः नि०.१४,३५.	॥ ॥ ॥ ४२.
नीली क०.२६,१३.	नेत्ररुग्बिषबीसर्पान् सू०.	न्यग्रोधादिकषायेण उ०.
नीलीशिरीषकोरंटमृगस्वरस-	२६,क्षि०.	२७,१८
भाषितम् उ०.२४,३५.	नेत्ररुजः उ०.४०,५४.	॥ चि०.१५,६१.
नीले शा०.३,२६.	नेत्ररोगेषु उ०.१३,१.	न्यग्रोधादिकषायैः उ०.९,
॥ ॥ ४,२७.	नेत्रशिरःकर्णामयी सू०.२,	३८.
॥ ॥ ५७.	४.	न्यग्रोधादिगणः चि०.१८,
नीलोत्पलम् चि०.५,१७.	नेत्रसेचनम् उ०.९,१३.	१२.
नीलोत्पलस्य उ०.३९,	नेत्रस्तम्बे सू०.२२,२५.	न्यग्रोधादिगणकाथौ सू०.
४९.	नेत्रस्य सू०.२३,२०.	१९,५७.
नीलोर्ध्वराजयः सू०.२६,	नेत्रांगगौरवम् सू०.११,११.	न्यग्रोधादिगणेन चि०.१४,
३८.	नेत्रांजनम् उ०.११,५०.	६३.

न्यग्रोधादित्वगुद्रबः उ०. २५, २२.	लप्रियंगुमिः वि०.३, ८८.	" वि०.८, १४९.
न्यग्रोधादिप्रबालत्वक्कलैः वि०.११, ५.	न्यग्रोधादुंबराश्वत्थशृंगाः वि०.८, १२६.	न्यस्तातर्भातर्जनीम् सू०. २७, २२.
न्यग्रोधादेः वि०.१२, ३.	न्यग्रोधादुंबराश्वत्थशृंगान् वि०.९, १००.	न्यस्य सू०.२१, २१.
न्यग्रोधादुंबराश्वत्थप्लुसरो- धत्वचः सू०.२१, १६.	न्यसेत् सू०.१९, १७.	" उ०.३४, १८.
न्यग्रोधादुंबराश्वत्थप्लुसरे- तसबल्कलैः उ०.२५, २९.	" वि०.११, ५४.	न्यस्येत् सू०.२९, १७.
न्यग्रोधादुंबराश्वत्थप्लुसशा-	न्यस्तः उ०.१३, ३९.	" वि०.१४, ८५.
	न्यस्तम् सू०.२३, ७.	न्युज्जानाम् शा०.६, २३.
	" उ०.६, ४८.	न्यून. सू०.६, १३.
		न्यूनाद्वयोः शा०.१, ९.

ष.

पकारसे उ०.२२, ८८.	पकमांसशिरास्त्रायुसंधिः उ०.२७, ३२.	पकामवयजान् नि०.१६, २६.
पकैकविंशतिः उ०.६, ३२.	पकरसः सू०.५, ७४.	पकामसंशये सू०.२६, २५.
पकिः नि०.३, ३१.	पकरसोद्भवः नि०.१२, १३,	पकाभाशयमध्यगम् सू०. १२, १०.
" वि०.१, ३.	पकलिङ्गम् सू०.२९, ९.	पकमाशयमर्मसु सू०.२६, २१.
पकिशक्तिम् वि०.८, १ ४४.	पकलिङ्गानि उ०.१९, १३.	पकायाम् उ०.३४, १०.
पकिस्थानात् नि०.२, ४.	पकलिङ्गे सू०.२३, ८.	पकाशयकटीसक्थिश्चोत्रा- स्थिस्पर्शनिद्वियम् सू०. १२, १.
पकृणाम् शा०.३, ७१.	पकशोफविदारणम् उ०.२५, ३७.	पकाशयगतम् सू०.२८, ३४.
पक्यूष्मदर्शने सू०.११, २.	पकशोफस्य उ०.२९, २६.	" वि०.१, ११५.
पक्लिङ्गा उ०.१९, २१.	पकातिसारजित् वि०. ९, २३.	पकाशयगते सू०.७, २३.
पकजंबूनिभम् उ०.१०. २३.	पकातिसारनुत् वि०.९, ६४.	" उ०.३५, १४.
पकजंबूनिभो शा०.५, ९.	पकातीसारनाशनो सू०.२५ ३९.	" वि०.१४, ४.
पकजंबूसर्बणम् उ०.३७, ५४.	पकाधानम् सू०.१२, १.	पकाशयद्वारि शा०.३, ५१.
पकजंबुवसितम् सू०.३०, ३४.	पकाधानात् सू०.१३, ३१.	पकाशयम् वि०. १, ११५.
पकतालकपोतामम् सू०. ३०, ४६.	पकाधाने उ०.३५, १५.	पकाशयव्यथा सू०.१८, ९.
पकपीलुकलप्रस्थः उ०.३७, ३.	पकाभजेहमद्याशः शा०.६, ५२.	पकाशयस्थिते क०.५, १८.
पकमिन्नः उ०.२८, १६.	पकामकानि उ०.६, ५७.	पकाशयस्थे उ०.२६, ३५.
पकमिन्नाः नि०.१३, ५०.	पकामम् नि०.७, २७.	" " ३५, ३५.
	पकाममांसानि उ०.५, ४१.	पकाशयान् नि०.४, २८.

" " ११,६१.	" " १६,५१.	पंचकोलकिनीम् शा०.१,
पक्षाशयाभयान् नि०.१६,	पक्षमतः उ०.१,३५.	१४.
२८.	पक्षमर्यादधि उ०.१,३४.	पंचकोलगुडान्वितम् चि०.
" चि०.१,११६.	पक्षमबालैः नि०.१२,२८.	३,२२.
पक्षाशयाभये उ०.२६,२८.	पक्षमशातम् उ०.८,९.	पंचकोलदर्भपंचकसाधितम्
पक्षाशयाभित्ते सू०.१७,१३.	पक्षमशति उ०.१,२०.	चि०.६,७१.
पक्षाशये नि०.१४,५३.	पक्षमसदनम् उ०.८,२६.	पंचकोलम् उ०.२,४७.
" " १५,७,	पक्षमातम् उ०.८,८.	" " ५९.
" चि०.२१,८१.	पक्षमोपरोधः उ०.८,२६.	" चि०.१०,५३.
पक्षोदुंबरजः चि०.६,६७.	" " १६,४४.	पंचकोलयवक्षारषट्पलेन
पक्षोदुंबरताम्रत्वधामगौरसि	पक्षमोपरोधे उ०.८,२१.	चि०.५,२२.
राचितम् नि०.१४,१५.	पक्षः चि०.७,१८.	पंचकोलयुतम् चि०.२०,२२.
पक्षोदुंबरसंकाशः नि०.११,	पक्षजम् उ०.३९,१०४.	पंचकोलयुतः चि०.३,५.
२४.	पक्षपांसुषु चि०.१,७०.	पंचकोलषठीपण्यागुडवी-
" उ०.३३,६.	पक्षषत् नि०.५,५२.	जाळूपीष्करम् चि०.६,
पक्षोदुंबरसंकाशम् उ०.१५,	" " १३,६४.	३२.
१८.	पक्षशैवालतृणपर्णाबिलासु-	पंचकोलादिचूर्णैः क०.२,९.
पक्षोदुंबरसंनिभः उ०.३७,३.	तम् सू०.५,६.	पंचकोलादिभिः चि०.१०,
पक्षोदुंबरसंनिभा उ०.३१,	पंगुः नि०.१५,४५.	२.
७.	पंगुम् नि०.१६,११.	पंचकोलामयाक्षीरयवानी-
पक्षपित्तात्रपादवितुंडवर्जि.	पंगुलः चि०.२१,४०.	विहसैध्वैः चि०.८,७५.
तम् उ०.२१,४७.	पचनम् नि०.८,१९.	पंचकोलामयाधान्यपाठागं-
" क०.४,४४.	पचने सू०.७,३५.	धपलाशकैः चि०.१०,
पक्षमात्रम् उ०.३९,८७.	पचिततृशाणाः चि०.१९,	४६.
पक्षमात्रान् चि०.८,१६०.	२८.	पंचकोलाम्याम् चि०.९,४३
पक्षबधः चि०.२२,५२.	पंचकर्मविशुद्धस्य उ०.३४,	पंचकोलाबचूर्णितम् सू०.३,
पक्षबधम् नि०.१५,४०.	६२.	४६.
पक्षस्थितम् चि०.९,१११.	पंचकर्माणि चि०.७,१०९.	पंचकोलेन चि०.९,१३.
पक्षहतः चि०.२१,४०.	पंचकापित्थम् उ०.३८,२५.	" " १७,२१.
पक्षाघात चि०.२१,४३.	पंचकासान् चि०.३,९.	पंचकोलैः चि०.१५,९४.
पक्षात सू०.७,७३.	" " " १३०.	पंचगव्यम् उ०.७,२३.
पक्षिणः शा०.६,२३.	पंचक्रत्वः सू०.२१,१९.	" चि०.१,१२५.
पक्षिरसतोयसुरासवान्	पंचकोलकम् सू०.६,१६४.	" " १६,१.
चि०.१६,२६.	" " १०,३०.	पंचगुणे चि०.२,३५.
पक्षम् उ०.९,४०.	" " १५,३४.	पंचता शा०.४,३.
पक्षमणाम् उ०.८,९.	" चि०.१०,१४.	पंचताम् शा०.५,९६.
" " ९,१८.	" " १७,११.	" " ६,५९.

पंचदश सू०.१०,४३.	पंचमूलयवक्षारवचामूतिक-	पंचरात्रम् उ०.३४,१५.
" " १९,६४.	सैधवेः क०.३,१३.	" " ३९,१३.
पंचदशधा उ०.२५,५.	पंचमूलसृतम् चि०.१४,	पंचरात्रेण उ०.१५,२४.
पंचपटूनि चि०.१०,६१.	११२.	पंचलक्षणम् क०.२,१८.
पंचपलम् चि०.१७,६.	पंचमूलस्य सू०.१४,२३.	पंचलक्षणानि चि०.३,१४९.
पंचपलाशकम् चि०.१४,	" उ०.१८,४.	पंचबल्कवरायणीनागपुष्पैल-
२२.	" क०.४,३३.	बालुकम् उ०.३६,६३.
पंचप्रभृति क०.६,१७.	" चि०.९,५३.	पंचविंशतिः उ०.१७,२६.
पंचप्रसूता सू०.१६,४१.	" " १५,८.	पंचविंशतिम् सू०.१२,७६.
पंचभूतात्मकत्वे सू०.१२,	" " २२,१९.	" चि०.१४,१२.
१०.	" " २५.	" " १५,९३.
पंचभूतात्मकम् सू०.९,१.	पंचमूलात् चि०.७,१६,	पंचविधः नि०.२,५६.
पंचमलाः चि०.१६,२०.	पंचमूलानाम् उ०.३९,१५.	पंचशः चि०.१,१५२.
पचमीपक्षसंधिषु उ०.३६,	" चि०.५,२१.	पंचसंख्येः चि०.२१,५९.
३०.	पंचमूलामयाव्योषपिप्पली-	पंचसप्ततिः उ०.२१,६५.
पंचमुखच्छिद्रा सू०.२५,	मूलसैधवेः चि०.१०.	पंचसारम् सू०.३,३१.
१३.	२७.	पंचसारेण चि०.२,१३.
पंचमूलकषायेण चि०.२२,	पंचमूलांशु चि०.१६,३२.	पंचांगी सू०.२९,६१.
५६.	पंचमूलांशुकवलः उ०.२२,	पंचांगुलम् सू०.२५,१७.
पंचमूलकैः क०.५,३२.	५९.	पंचांग्या सू०.२८,२९.
पंचमूलजलेः चि०.१३,२.	पंचमूलीशृतम् चि०.१,	पंचाङ्के चि०.३,१२७.
पंचमूलपक्केन उ०.२७,	११०.	पंचान्मकम् सू०.१२,१०.
१९.	पंचमूले उ०.२५,६४.	पंचात्मके नि०.१६,१९.
पंचमूलबलासृतम् चि०.	पंचमूलेन शा०.२,१०.	पंचात्मा सू०.१२,४.
२२,५५,	" उ०.१,२०.	पंचात्मकः चि०.७,३१.
पंचमूलम् सू०.६,१६६.	" क०.४,४५.	पंचारविदम् उ०.३९,४८.
" " १०,३०.	" " ६६.	पंचाशत् सू०.३०,३०.
" क०.४,३७.	" चि०.१,२९.	" शा०.४,६३.
" " ४९.	" " ३०.	" उ०.३९,९५.
" चि०.१,५२.	" " २,२०.	" चि०.२१,६६.
" " ३,३६.	" " ३५.	पंचाशतः शा०.१,७.
" " ४४.	" " ५,१३.	पंचाशम् उ०.१३,६६.
" " ६,२७.	" " ६,३४.	पंचाशान् उ०.२७,१८.
" " ११,६.	" " ६०.	" " ३१,१५.
" " १४,२३.	" " ७ ९,१३.	पटः सू०.१९,८४.
" " ७९.	पंचमूलेः चि०.५,२०.	पटपीडितात् क०.६,९.
" २१,६३,	पंचमूल्यौ चि०.१९,४१.	पटलम् उ०.१२,१.

॥ ॥ ॥ २.	पटोलनिषकटुकादाशीपाठा-	॥ ॥ १९,६५.
॥ ॥ ॥ ७.	दुरालभाः चि०.१९,२.	पटोलमालतीनिषचदनद्वय-
पटाषबद्धाः उ०.१६,६.	पटोलनिषकटुकादाशीसिव्य-	पद्मकम् चि०.२,२६.
पटु चि०.१०,२.	बरावृषम् उ०.१३,६.	पटोलमुस्तमंजिष्ठामाद्गीभ-
॥ ॥ ॥ ५३.	पटोलनिषककौटबेत्रपत्रोद-	छातकैः चि०.१२,१८.
पटुः सू०.९,२१.	केन चि०.१,७.	पटोलमुस्तमृतहीकागुडुची-
॥ ॥ १०,४३.	पटोलनिषच्छदनकटुकाचनु-	त्रिफलोद्भवम् उ०.९,२७.
पटुकटुम्लव्यायामार्कफरात्	रंगुलैः चि०.१,११७.	पटोलमूत्रत्रायंतीयष्टयाब्-
सू०.३,२७.	पटोलनिषत्रायंतीतितिका-	कटुकामयाः चि०.१७,३१.
पटुसा सू०.२६,४५,	तिकपपटम् चि०.१०,३४.	पटोलमूत्रत्रिफलाविशालाः
पटुतेलाकबदनाम् सू०.२६,४४.	पटोलनिषत्रिफलाकषायः	चि०.१९,२८.
पटुद्वयम् चि०.४,४९.	उ०.२२,३८.	पटोलमूलम् चि०.१५,१०.
पटुना चि०.४,५१.	पटोलनिषपत्रैः उ०.२४,२२.	पटोलशुठीत्रिफलाविशाला-
पटुपंचकम् चि०.१४,१०३.	पटोलनिषभूतीकराज्जास-	त्रायंतीतिकाद्विनिशामृ-
॥ ॥ १५,७१,	च्छदांभत्यः क०.४,२३.	तानाम् उ०.२२,१०४.
पटुपंचकसिद्धम् उ०.२०,१०.	पटोलनिषमंजिष्ठासुरसैः	पटोलस्य चि०.१,४८.
पटुमिः चि०.७,११५.	शा०.१,६१.	॥ ॥ ७,२५.
पटुरोमशिलापथ्याकणैला-	पटोलनिषयष्टयाब्बासा-	पटोलातिषिषामुस्तात्रायंती-
जनपे.निकैः उ०.१३,२९.	जात्यरिमेदसाम् उ०.२२,१०६.	धम्बयासकम् चि०.१९,१०.
पटुबुकनसेन उ०.२२,५९.	पटोलनिषरजनीविडंगकुट-	पटोलादिकम् चि०.१८,५.
पटुयुतः क०.४,४६.	जेषु* चि०.१३,३५.	पटोलादिम् उ०.२,१५.
पटुव्योषबेलवत्सकजीरकैः	पटोलनिषामलकामृताना-	पटोली सू०.१०,२८.
उ०.२०,१४.	म् चि०.१२,८.	॥ क०.४,५.
पटुषडग्रंथः सू०.२९,२६.	पटोलपत्रनिषत्सकृत्रिफला-	॥ चि०.१४,७४.
पटुमेहम् चि०.१७,१७.	कटुकायुतम् चि०.१,६५.	॥ ॥ १९,३३.
पटुन् चि०.१,७१.	पटोलपत्रामलककाथेन उ०.११,२.	पटोलीतिलयष्टयाब्बत्रिवृह-
पटुनि चि०.१०,१४.	पटोलपिप्पलीनिषपल्लवैः	तीनिशाद्वयम् उ०.२५,४३.
पटे उ०.४०,३३.	चि०.१८,२.	पटोलीनिषपत्रजः उ०.२५,४२;
पठोः सू०.१०,३८.	पटोलम् सू०.६,७४.	पटोलोडुंबराश्वत्थबटप्लसक-
पटोलकटुकामुस्ताप्राणदाम-	॥ ॥ ७७.	पीतनम् चि०.१०,४२.
धुकैः चि०.१,१५१.	॥ चि०.१,४३.	पटोल्या उ०.२२,२.
पटोलकटुरोहिणी सू०.१५,५५.	॥ ॥ १०,५६.	पटोल्याः उ०.३९,१३८.

पटोल्युत्पलकंदैः चि०.७, २९.	पत्रोलामरिचस्वर्णैरिक्तैः उ०.१६,२.	पथ्याकाधेन चि०.७,१०८.
पट्टकम् उ०.२६,२५.	पत्रोलजिनैः उ०.१३, ६५.	पथ्यासम् सू०.१०,३१.
पट्टम् उ०.९,३७.		पथ्याम् उ०.४०,६९.
पट्टस्य उ०.२७,१६.	पथः शा०.६,१९.	पथ्यातिलगुडैः चि०.१९, ४७.
पट्टाः सू०.२९,२९.	पथ्यः सू०.५,४८.	पथ्यादि चि०.३,५३.
पट्टिकाम् सू०.२७,२९.	" " ६,३१.	पथ्याधानीस्थिरामृताः उ०.३७,६०.
पट्टेन सू०.२६,५१.	" " " ५७.	पथ्यानागरुष्णाककरंजबे- ह्याभिभिः चि०.८, १५९.
" " २९,२८.	" " " ११०.	पथ्यानाम् उ०.२२,१०२.
" उ०.२६,४८.	" " " ११२.	पथ्यानि चि०.८,३२.
पट्टैः उ०.२७,१४.	" क०.२,३०.	पथ्यानिशारुष्णमंजिष्ठाति- विषोषणम् उ०.३७, ३८.
पट्टम्लमधुराः सू०.१०, ३८.	पथ्यभोजनः उ०.३९,३८.	पथ्यापंचाशदन्विते चि०. ६,२९.
पंढालुः सू०.६,११०.	पथ्यम् सू०.४,२९.	पथ्यापथ्यान्मम् उ०.२५, ६४.
पंढिताः शा०.३,९५.	" " ६,१४३.	पथ्यापादम् चि०.१४, ६५.
पंढिरुक्लसाहिकपिष्ठाप- दक्षिभिः नि०.५,११,	" " ७,४८.	पथ्याभ्यासान् सू०.१,३२.
पंढिरम् उ०.३२,११.	" " ८,२१.	पथ्याम् उ०.१३,१९.
पंढिरमधुकांजनैः उ०.१८, ६३.	" " " ३३.	" चि०.१,१५२.
पतनस्सलनादिकम् सू०. १२,४१.	" " " ५०.	" " ६,१७.
पतितोत्थानम् शा०.६,७०.	" " २९,३७.	" " ८,५८.
पत्तूरः सू०.६,९८.	" उ०.३५,५५.	" " " ५९.
" चि०.११,२३.	" क०.६,२९.	" " १२,१९.
पत्रकल्कम् चि०.३,१७३.	" चि०.१,१०६.	" " १६,७.
" " २१,७८.	" " १०,४.	" " " १०.
पत्रकादिसितायुतौ सू०. १९,५७.	" " १७,४०.	" " २१,४९.
पत्रजे उ०.१८,२३.	" " २२,७४.	पथ्यामधूनि चि०.५,४४.
पत्रभगेन सू०.१७,६.	पथ्यया चि०.६,२८.	पथ्यामलकमृद्रीकापटोली- मुद्गशर्कराः सू०.८,४२.
पत्रभगीः सू०.१७,८.	पथ्या सू०.५,६९.	पथ्याविडंगोषणपिप्पलीः चि०.४,३९.
पत्रमार्जकम् चि०.३,१४०.	" " ६,१५.	
पत्रमूलकलाकुरान् चि०. ३,१६२.	" " " २७.	
पत्ररेसाप्रतानवन् शा०.३, १९.	" क०.२,५८.	
	" चि०.१,६२.	
	" " ३,४९.	
	पथ्याः सू०.५,९.	
	" " " १०.	
	" " ६,३.	
	" चि०.५,८.	
	" " १४,९२.	

पथ्यावृत्तार्थशतकल्लितः चि०.१६,४०.	" " १९,८.	" शा०.१,२२.
पथ्याबेलाभिकुटजत्तचः चि०.८,३३.	पद्यकर्णिकया सू०.२५,१५.	" " ६,४४.
पथ्याशतद्वयम् चि०.८, ५५.	पद्यकर्णिकाकारा उ०.३१, ९.	" उ०.५,३५.
पथ्याशतम् चि०.१७,१४.	पद्यकातिथलामुस्ताशूर्प- र्णीहरेणुभिः चि०.२१, ७४.	" " ३१,६.
पथ्याशतरसे चि०.१६,४०.	पद्यकादिः सू०.१५,६.	पद्यरागमणिमासबद्धपधरम् चि०.७,८९.
पथ्याशुंठीघनगुडैः चि०. ३१७२.	पद्यकादिकम् उ०.३६,७९.	पद्यरेणुः उ०.३७,८६.
पथ्यासहस्रम् उ०.३९,१५.	पद्यकादिगणोपतैः उ०.२७, ३९.	पद्यरेणुमधुमत्तबिहंगा उ०. ४०,४३.
" चि०.३,१३५.	पद्यकादिप्रतीबापम् उ०. १४,२८:	पद्या शा०.२,५५.
पथ्यासौवर्षलाजाजीचूर्णम् चि०.१०,१२.	पद्यकादिम् उ०.२,१५.	पद्यारुतिः उ०.२१,३९.
पथ्ये सू०.१२,७०.	पद्यकादिहिमम् सू०.२७, ४९.	पद्यामम् उ०.१०,१६.
" उ०.३९,१४७.	पद्यकाद्यः उ०.३२,३२.	" " ३२,२६.
पथ्योपहितानि चि०.६, २४.	पद्यकाद्यैः सू०.१७,४.	पद्यिनीकर्मः चि०.१८, १३.
पदत्राणम् उ०.१६,६३.	पद्यकाश्रमंतकारिएचंदना- गुरुदीप्यकैः चि०.१२, १७.	पद्यिनीपंकलेपितम् उ०. ३९,२९.
पदम् सू०.२६,५३.	पद्यकाह्वयः उ०.३७,७१.	पद्यिनीपञ्चवत् शा०.५,१५.
" उ०.३०,३२.	पद्यार्कजलकः उ०.२४,४०.	पद्यिनीपुटसंस्थिताः उ०. १२,१९.
पदातेः नि०.१३,२७.	पद्यकेसरम् उ०.३२,२७.	पद्यिनीपुटाः सू०.३,३९.
" उ०.२९,१०.	पद्यकैलेयसमंगाः उ०.२२, ९३.	पद्यिन्यः सू०.३,४१.
पदे सू०.२६,५३.	पद्यकोशीरचंदनैः चि०.५, ७०.	पद्येद्रगोपहेमाविशशलोहि- तलोहितम् सू०.२७,१.
पदैः सू०.२६,५२.	पद्यकोशीरम् चि०.१०,४१.	पद्योत्पलरसाजनम् सू०. १५,१४.
" उ०.९,३६.	पद्यदलोपमौ उ०.३२,२६.	पद्योत्पलसमंगाभिः चि०. ९,८३.
पद्म्याम् सू०.२८,२७.	पद्यपञ्चतनुः सू०.३०,२९.	पद्योत्पलादिकम् चि०.१८, १२.
पद्यकंटकाः उ०.३१,६.	पद्यपञ्चम् नि०.१४,२६.	पनसिका उ०.३१,४.
पद्यकंटके उ०.३२,४.	पद्यपत्रे सू०.७,२८.	पयःसंयुतैः चि०.३,५८.
पद्यकपुंड्रौ सू०.१५,१२.	पद्यपलाशांतरितेन उ०.२६, १७.	पयःसर्पियुतैः उ०.१६,२०.
पद्यकम् सू०.२१,१७.	पद्यबीजानि उ०.२६,५५.	पयःसिद्धाम् उ०.४०,३०.
" उ०.२६,५५.	पद्यम् सू०.१५,६.	पयच्छागम् चि०.८,१०७.
" " ३२,२७.		पयस्यापिपलीबासीकल्कैः चि०.३,९३.
" " ३७,८६.		
" चि०.३,१७०.		
" " ४,१४.		
" " १४,६६.		

पयस्याश्वावणीमुद्रपीलुमा- बल्यपणिमिः उ०. ३४, ४३.	पराराधनपंडितः सू०.२, २८.	परिदग्धा नि०.२, ३०. परिदेवी नि०.४, १७. परिधाविनम् उ०.४, ३०. परिपक्वाममारुतग्रहणीगद- म् चि०.१०, २२. परिपोटः उ०.१७, २१. परिपोटयुतम् उ०.२९, २०. परिपोटवान् उ०.१७, २०. परिपोटे उ०.१८, ४२. परूषकफलाहतिः उ०.३७. ५०.
पयस्यासारिबान्तार्मजिष्टा- मधुयष्टिमिः उ०.१४, २५.	परायेंषु सू०.२, ४६. परा, श्रये नि०.११, ३९. परासुः शा०.५, १३०. परिकर्तनम् नि०.७, ४८. परिकर्तति चि०.१, ३२. परिकर्तिका नि०.८, २३. परिकर्ते चि०.१५, १९. परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	परूषकम् सू०.१५, ११. " " " १३. " चि०.१, ६७. परूषकमधूकेलासुराष्टैः चि०.७, ४६. परूषकवयदिभ्याम् शा०. १, १४. परूषकैः उ०.३४, २९. " " " ३७. पर्णवंति चि०.२०, ३५. पर्णिनीः चि०.१, १२०. पर्णिनीमिः चि०.२, ३७. " " ५, १३. पर्णिनीशतम् चि०.७, २८. पर्णिन्यः सू०.१०, २३. पर्णिन्यो उ०.३९, ३३. पर्णे शा०.१, २६. पर्पटकः चि०.१९, ८. पर्पटकम् चि०.१८, ६. पर्पटम् चि०.१, ४५. " " १९, ३. पर्पटोशिरसाधितम् चि०. १, १५.
पयस्याहिंगुकाकोलीबाजि- गंधाशतावरीः उ०.३४, ६४.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	पर्यंश्रु उ०.१५, ७. पर्यागतानाम् क०.१, २३. पर्यायवाचिनः नि०.१, २.
पयस्येक्षुसिरारात्राविदारी- सोद्वसपिषाम् क०.४, २५.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	
पयोनुपः चि०.१५, ४०. पायोऽनुपानम् उ०.४०, २९. " चि०.५, ३१.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	
पयोन्विनम् उ०.१३, ५४. पयोन्वितैः उ०.१३, ६९. पयोमिः चि०.२१, २. पयोभुजः चि०.१५, ९१. पयोमस्तुकाजिकैः सू०. ३०, ३१.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	
पयोयुक्तम् चि०.९, ७१. पयोवृत्तिः चि०.१५, ११२. परकीयो नि०.१५, ५०. परपुष्करमूलधान्यचव्यम् चि०.८, १४६.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	
परपुष्टिदुष्टेषु सू०.३, २४. परमान्नमधुस्तीरकृष्णमृन्ना- गकेसरेः उ०.५, ३२. परस्परमसंकीर्णाः उ०.१६, ६०. परस्परोपसंस्तंभान् शा०. ३, ६५.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	
परस्पर्शात् उ०.१, ४२. पराकुर्यात् सू०.७, ५४. पराचोनम् उ०.२८, २४.	परिकर्म उ०.४, ८. परिकल्पितान् सू०.३०, १० परिकृतति चि०.१६, ४०. परिकोधनम् सू०.७, ८. परिक्रिय उ०.१८, ३२. परिस्तिप्तम् चि०.८, ४. परिस्तिप्य सू०.२७, २२. " उ०.२८, १४. परिस्तेपिणि उ०.२८, २७. परिस्तेपी उ०.२८, १४. परिगृह्य नि०.४, ६. परिघट्टयेत् सू०.२९, ४१. परिचरेः चि०.८, ४. परिचारकः सू०.१, २८. परिच्छद्वतान् उ०.३९, १४४.	

पर्वजन्म नि०. १४, २५.	" उ०. ४०, २०.	पलाशः वि०. ४, ४९.
पर्वणी उ०. १०, ५.	पललम् उ०. ५, ३८.	पलाशक्षारकल्किताः उ०.
" " ११, ३.	" " " ४०.	२२, ७०.
पर्वतस्य शा०. ६, ५५.	" " " ४४.	पलाशक्षारतोयेन वि०. ८,
पर्वताश्लेषान् नि०. १, २२.	" " ६, ५६.	७४.
पर्वपादकरस्था शा०. ५,	" " ३८, ३६.	पलाशक्षारपोत्र वि०. १४,
८६.	" वि०. १४, १२३.	१२२.
पर्वमेदः उ०. ३५, १५.	पलकेन उ०. ३९, ८०.	पलाशधानुकीजंभुसमगा-
पर्वमेदज्वरमदः उ०. ३७,	पलवृत्त्या उ०. ६. २५.	मोक्षसर्जजः उ०. ३४,
५१.	पलशः उ०. ३९, १७२.	५६.
पर्वमेदज्वरश्वासतृष्णावै-	पलशतद्वयम् उ०. ३९, १५	पलाशफलनिर्घृहम् वि०.
स्पर्कपवान नि०. ३,	पलशतम् उ०. २२, ८८.	९, ६८.
३०.	" वि०. २२, ४१.	पलाशबीजपसुरपूतिकात
पर्वमेदनम् नि०. १२, १३.	पलसमेः उ०. ३९. ७९.	वि०. २०, २६.
" उ०. ३६, २१.	पलाशकम् क०. ४, ५५.	पलाशमस्माश्मभिदा शा०
" " ३८, ४.	" वि०. ३, ११४.	१, १४.
पर्वशोफः शा०. ४. ५१.	" " " १३४.	पलाशरसकस्तूनीलीका-
पर्वसु सू०. ११, १२.	" " ९, ११३.	जातिकाशकैः वि०.
पर्वणि सू०. ७, ७१.	पलाशकैः वि०. १, ९३.	२१, ७५.
पर्वस्थिवाग्महः नि०. १६,	पलाशम् क०. ४, ७.	पलाशर्षमकौ वि०. ३, १०१.
४७.	" वि०. ३, ८०.	पलाशवत् वि०. ९, ६९.
पर्वस्थिशूलम् वि०. ३,	" " १०, ५३.	पलाशवल्कलाथः वि०.
७९.	" " १९, ३.	२, २८.
पर्वस्थिशूलिमम् शा०. ५,	" " २१, ३२.	पलाशहपुषाजाजीयवानि-
८३.	पलाशान् क०. ४, ७.	विडसंधवैः वि०. ९, १२.
पर्युक्तापाणि शा०. ५, १०८.	पलाशिकाः उ०. १, ४५.	पलाशान् शा०. ३, ९३.
पलंकषा उ०. ६, ३५.	पलाशैः वि०. ३, ८.	पलाशकम् उ०. ३४, ३८.
" वि०. १, १६१.	पलाडुः वि०. ८, १२१.	" वि०. १०, ६.
पलत्रयम् वि०. ३, ५१.	पलाडोः वि०. ४, ४५.	पलासृजी सू०. २८, ४५.
" " १०, ६.	पलान् वि०. २१, ५७.	पलिकः उ०. २८, ४०.
" " १९, ३१.	पलार्धकम् वि०. ३, ९७.	पलिकम् वि०. ८, १४६.
पलत्रये क०. ६, १३.	पलार्धकान् वि०. ३, ६३.	" " १२, २९.
पलद्वयम् उ०. १३, २८.	पलार्धकानि क०. ४, १२.	पलिकैः उ०. ३०, २४.
पलद्वयाधार्क्षिकर्षाक्षार्द्रपलो-	पलार्धम् उ०. ११, २४.	पलिततरगनीलफानाम्
न्मिदम् वि०. ३, ५२.	पलार्धोशैः उ०. ३०, २०.	शा०. ३, ९२.
पलपंचकम् वि०. ८, १५१.	पलाधिकैः उ०. २२, ८८.	पलितम् सू०. १०, १३.
पलमात्रम् सू०. १९, ४०.	" वि०. ३, १२०.	" उ०. २३, २९.

॥ ॥ २४,३९,	पवनानुलोम्यम् उ०.३९,	पकोन्मुखे चि०.१४,७३.
॥ ॥ ॥ ४३.	४९.	पासंडाश्रमवर्णानाम् शा०.
पलितानि उ०.२३,३२.	पवनान्निनम् उ०.३६,४०.	६,१.
॥ ॥ २४,४५.	पवनोत्थायाम् चि०.६,६६.	पांगुल्यम् चि०.२२,५१.
पलितातरुन् उ०.२४,२६.	पवनापेहतानाम् उ०.३९.	पाचकम् सू०.१२,१२.
पलितापहो उ०.२४,३९.	१११,	पाचकारुचम् शा०.३,४९.
पलिते उ०.२४,३३.	पशुपंधा सू०.१५,३४.	पाचनः सू०.६,२६.
पलितोदुरः उ०.३८,२.	पश्चात्तापेधनम् चि०.७,८१.	॥ ॥ १०.१८.
पलोन्मिमतम् उ०.३९,३५.	पश्चिमावर्णतिरजाः उ०.	॥ चि०.१,३९.
॥ चि०.८,११०.	३९,८४.	॥ ॥ ९,२८.
॥ ॥ १४,७९,	पश्चिमोदधिगाः सू०.५,८.	पाचनदीपनाः चि०.११,१६.
पलोन्मिताः चि०.३,७.	पांशुपूर्णम् उ०.१५,१२,	पाचनदीपनी चि०.१०,१५
॥ ॥ १६,२५.	पांशुपूर्णाभेनत्रत्वम् उ०.८,	पाचनदीपनैः सू०.१४,१३.
पलोन्मितानि क०.४,१.	४.	पाचनम् सू०.५,१६.
पलोन्मितैः उ०.७,२५.	पांसुजम् सू०.१०,२७.	॥ ॥ ६,१५१.
॥ ॥ १३,५१.	पांसुना शा०.५,३७.	॥ ॥ १४,७.
॥ क०.४,५६.	पांसुवाष्पनैषधकादयः सू०.	॥ क०.५,२७.
॥ चि०.५,२६.	६,४.	॥ चि०.१,१६.
॥ ॥ २१,७३.	पांसुमस्मनोः शा०.६,५०.	॥ ॥ ३,५३.
॥ ॥ २२,४१.	पांसुत्वम् सू०.६,१४७.	पाचनरोचनः सू०.१०,१०.
पल्लवाः चि०.२०,९.	पाककमादिभिः शा०.३,	पाचनाः चि०.२२,६४.
पल्लवान् चि०.९,९६.	६६.	पाचनानि चि०.१,२२.
पल्लवानि उ०.१३,८९.	पाकतः उ०.३९,१३२.	पाचनाय चि०.१,९.
पल्लवैः चि०.४,२१.	पाकप्राप्तम् उ०.२८,६.	पाचनार्थम् चि०.८,९९.
पवनजन्मनि चि०.१,९१.	पाकवान् चि०.८,९.	पाचनी सू०.६,१५२.
पवनजे उ०.१८,१.	पाकहरम् उ०.२२,१०३.	पाचनीयम् चि०.२२,६१.
॥ चि०.१६,३४.	पाकारुच्यः उ०.२१,४०,	पाचनीयैः क०.३,१९.
पवननाशनैः उ०.३६,८७.	पाकात्ययेन उ०.१०,३०.	॥ चि०.२१,१३.
॥ चि०.४,१७.	पाकादिकर्मणा सू०.१२,	पाचनैः सू०.१३,३.
पवनपीडितदहगतिः चि०.	११.	॥ ॥ ॥ २९.
२१,५५.	पाकार्थम् सू०.८,२०.	॥ ॥ ॥ ३३.
पवनश्लेष्ममेदोभिः उ०.	पाकि सू०.६,१४२.	॥ ॥ २९,४८.
२१,५३.	पाकिभिः चि०.१८,३३.	पाचमलिकम् चि०.८,९३.
पवनादीनाम् सू०.८,३६.	पाकी सू०.६,१४९.	पांचकौलिके शा०.२,११.
पवनाध्युषिताः शा०.३,	॥ नि०.१६,१०.	पाटनैषणभेदनैः सू०.२८,
८५.	पाकीनि उ०.३९,८१,	४७.
पवनानुगम् चि१.१०,८१.	पाकोन्मुखान् उ०.३०,१७.	पाटलः सू०.६,९.

पाटलाक्षारम् चि० ११, १३.	पाठादाबिन्वककुम्भमुस्तासं- मागातिकापीतांगारोघ- तेजोबतीनाम् उ०.२२, ९८.	२१,५८.
पाटलाबासितम् सू०.३, ३२,	पाठादाबीषिन्दिगुणेशकटु- काभिः चि०.१९,४०.	पाठादिङ्माजुनधान्यकाना- म् चि०.१२,७.
पाटलाश्वेतकटभीशिरीषकु- सुमेः उ०.५,४६.	पाठान्वितैः उ०.३०,२०.	पाठाबलद्विरजनीमुस्तभा- वूर्णपुनर्नवैः उ०.२,७६.
पाटली चि०.११,२३.	पाठापामार्गकांस्थायोगदू- चीधन्वयासमक् सू०. १०,२९.	पाठान्व्योषवृक्षजम् शा०. १,१६.
पाटलीयावशूकाभ्याम् चि०.११,१४.	पाठाम् क०.२,२५.	पाठाशुंष्टधमृतातिकतिका- देवाहसारीबाः उ०. २,२५.
पाट्यः उ०.२२,३४.	" चि०.४,३०.	पाठाश्वगंधापामर्गस्वगुप्ता- तिविषामृतम् चि०.३, १३२.
पाट्येते उ०.२१,९.	" " ८,५४.	पाठासठीपूषासूनिषण्यस- तीनजम् सू०.६,७०.
पाठया चि०.८,६१.	" " १०,१२,	पाठितम् उ०.२१,६३.
" " ९,१३.	" " ४१.	पाठोशिरम् चि०.१,४६.
" " १६,३९.	" " १२,२६.	पाठितलम् उ०.३९,८८.
पाठा उ०.३,४९.	" " १७,११.	" क०.२,३९.
" ३७,२८.	पाठामरिचसंयुताः उ०.३६. ७१.	" " ६,२२.
" चि०.८,६४.	पाठामाद्विदुरालभाश्लबिदु- लव्योषत्वगेलोल्लुकेः चि०.८,१४९.	" " २५.
" " ११५.	पाठामूलम् सू०.१४,२६.	" चि०.२,८.
" " १३१.	पाठामोचरसाभोदधातकी- विल्वनागरम् चि०.९, १०९.	" चि०.१०,५५.
" " ९,५७.	पाठायाः चि०.९,२०.	" " १६,३१.
" " ११,२३.	" " १७,२१.	पाणितापेन सू०.१८,३६.
" " १२,४१,	पाठारग्वधवत्सकाः चि०. १,६०.	पाणिपदतले उ०.३१,१९.
" " १६,३६.	पाठावत्सकतोयदैः क०.४, ३४.	पाणिपकामिगुदमुष्कास्थ- शोफिनम् शा०.५,७९.
" " १९,८.	पाठाविडंगमधुकपयस्याहिं- गुदारुभिः उ०.३,५३.	पाणिपाददार्यः नि०.१४, २३.
पाठाः चि०.१,४९.	पाठाविडंगसुरदारुजोपकु- ल्याद्विस्तरनागरनिशा- मिशिचध्यकटैः चि०.	पाणिपादस्य उ०.३,२६.
पाठाक्षारमधुव्योषैः उ०. २२,८.		पाणिपादाश्रिताः नि०.१४ ३४.
पाठामिषत्सकर्मयितिकाशुं- ठीकाभया. चि०.९, १०५.		पाणिपादास्यसंदनम् उ०. ३,१२.
पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रा- पंचकोलकैः चि०.८, ७७.		पाणिपादे सू०.२०,१८.
पाठाजम्ब्याश्रयोः उ०.३४, ४५.		पाणिपादेन शा०.१,८३
पाठातिर्केदारणीः चि०. १९,३३.		

पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु नि०. १२,१२.	पांडुज्वरच्छर्दिकासशोफा- तिसारिणम् शा०.५, ७६.	" नि०.१३,४०.
" उ०.३३,१५.	पांडुज्वरातिसारघ्नम् चि०. ५,८०.	" चि०.१४,३३.
पाणिमानिका क०.६, २६.	पांडुना सू०.२१,२२.	" " १६,१२.
पाणिबलैः क०.५,१५.	" " २९,९.	" " २२.
पाण्डुः सू०.१२,५२.	" उ०.२५,३.	" " ३१.
" " २७,४१.	" " ३६,२५.	पांडुरोगात् नि०.१३,१७.
" शा०.१,४८.	पांडुताम् उ०.३६,२५.	पांडुरोगाविरोधि चि०.१६, ४०.
" " ४,१८.	" " ३८,३.	पांडुरोगिणाम् चि०.१६, १९.
" नि०.६,२८.	" चि०.१४,९७.	पांडुरोगिणे चि०.१६,१६.
" " ११,८.	पांडुत्वच्छर्दिमूर्च्छातिशय- मोहैः नि०.१२,२६.	पांडुरोगी नि०.१३,१५.
" " १३,४.	पांडुत्वम् सू०.७,२४.	पांडुरोगे सू०.२१,४.
" " १४,६.	" " १६,३१.	" नि०.१३,१८.
" उ०.६,१५.	" शा०.४,४७.	" चि०.१५,२०.
" " ८,११.	" नि०.१३,३.	पांडुरोगेषु चि०.१६,५७.
" " २१,४४.	" चि०.१२,२८.	पांडुरोदराः उ०.३७,९.
" " २५,९.	पांडुत्वे क०.१,२२.	पांडुरोमत्वकठिनः नि०. १३,३५.
" " २८,९.	पांडुदकूलमिनाशनम् सू०. ५,७६.	पांडुवटस्य उ०.३२,३१.
" " ३१,३१.	पांडुपिच्छिलाम् उ०.३३, ४४.	पांडुवदनम् उ०.२६,३७.
" " ३५,५०.	पांडुपिसास्त्रकामलाः चि०. १६,१३.	पांडुविद्वधिगुल्मार्शशोफशो- षगदोदरम् चि०.१२, २३.
" " ३७,५०.	पांडुपीतम् नि०.७,२८.	पांडुअग्निधत्वगादयः नि०. ७,४२.
" क०.२,५४.	पांडुमेहाशः कृमिनाशनम् सू०.५,७२.	पांडुहारिद्वहिरितान् नि०. १३,३.
पांडुकंडुबिषे उ०.६,२९.	पांडुरा शा०.५,५०.	पांडुरातिसाराशोषहृणीदो- षशोधिमिः सू०.५,१४.
पांडुकामलामेहपीनसाः सू०.१९,७.	" उ०.२८,१०.	पांडूनाम् चि०.१६,३२.
पांडुकुज्वरप्रीहतमकार्शो- मयंदरम् चि०.१६,२७.	पांडुरोगः शा०.५,९१.	पांडूमि नि०.७,८.
पांडुकुशविषादितः क०.१, ३०.	पांडुरोगघ्नः चि०.१९,६०.	" क०.१,२.
पांडुकुशनिलार्तानाम् सू०. १,४१.	पांडुरोगजित् चि०.१६,६.	पांडौ उ०.४०,४८.
पांडुरोदरगुल्मप्रीहानाहा- शमरूक्षघ्नम् चि०.८, १४८.	पांडुरोगमिषगजितम् चि०. १६,३३.	" क०.२,४३.
पांडुगान्त्रस्य नि०.१५, २८.	पांडुरोगम् सू०.१५,२०.	पांडुमयी चि०.१६,१.
		पांडुमये सू०.५,६९.

" " ३०,५,	पादवत् उ०.२९,२२.	पादांसपाणिषु नि०.५,१७.
" क०.२,२३.	पादवर्तिना चि०.१२,२१.	पादाघातम् सू०.३,१०.
पाण्योः नि०.५,९.	पादशेषधृतगालितशाने उ०	पादागुष्ठसमा उ०.२८,१०.
पातः शा०.६,५६.	३९,७६.	पादाभ्याम् शा०.५,९२.
पातदर्शनम् शा०.६,४८.	पादशेषम् उ०.१३,१०.	पादावशेषम् चि०.२१,६६.
पात्रम् शा०.३,१०६.	" " ३९.३६.	पादावशेषिते उ०.७,२१.
" उ०.३९,१०३.	" क०.४,३८.	पादावशेषेण उ०.३२.२८.
पात्राणाम् शा०.६,१८.	" चि०.३,	पादास्यशोफः नि०.५,९.
पात्राणि शा०.६,२७.	११९.	पादोक्तः उ०.१,४९.
" उ०.३९,१९.	" " १४,२३.	पादोष्ठत्वक्चरैः सू०.१७.२१.
पात्रादीनाम् शा०.६,२३.	पादशेषितम् क०.६,१४.	पानकम् सू०.३,३१.
पात्रीम् चि०.२२,१७.	पादशेषिते उ०.१३,२.	" " ६,३४.
पात्रेमासमात्रेणजातम्	" चि०.२२,४१.	" चि०.७,२०.
चि०.७,१४७.	पादशेषे उ०.२२,९०.	" " ४६.
पादघातादिभिः उ०.२७,१.	" चि०.८,६६.	" उ०.२२,८६.
पादचतुष्टयम् सू०.१,२६.	" " " ६९.	पाननस्ययोः उ०.५,६.
पादचर्मणोः शा०.६,५३.	" " " १४४.	" " २४,१२.
पादजलस्थम् चि०.८,	" " १२,२६.	पाननस्यांजनालेपमणिबं-
१५३.	पादशेषेण चि०.१४,८०.	धादियोजितः उ०.३५.
पादतः सू०.१९,२७.	पादशोफः शा०.१,५२.	३२.
पादतलस्कंधहस्तकणादि	पादसंयुता चि०.२,१०.	पाननाबनबस्तिभिः चि०.३,
सू०.२०,२०.	पादसदनरुच्छोत्थरणसुप्ति-	८.
पादतलस्य शा०.४,२.	मिः नि०.१५,५१.	पाननाबनाभ्यंगैः उ०.५,
पादत्राणम् सू०.३-१४.	पादसंपदि सू०.१,३०.	३०,
पादबाहूम् नि०.१५,५७.	पादसर्जरसम् चि०.२२,	पाननाबनाभ्यंगजे उ०.५,
पादबाह्वि सू०.२७,१६.	२१.	३६.
पादपादेन सू०.७,४७.	पादसृतेन चि०.२१,३२.	पानपम् सू०.२९,१५.
पादपैः क०.६,२.	पादस्थः शा०.५,९५.	पानप्रवृत्तौ चि०.७,६८.
पादप्रयुक्तान् उ०.१६,६५.	पादस्थितम् उ०.३९,	पानमोधनम् उ०.३५.
पादप्रमणकंपरुत् शा०.४,	१७०.	५५.
४.	पादस्थिते चि०.८,१५१.	पानभोजनलेपेषु चि०.१३,
पादमध्ये उ०.१६,६५.	पादस्थे चि०.८,७१.	१०.
पादयोः नि०.२,११.	" " १२,२९.	पानभोजनलेहेषु चि०.३,
" " १२,७.	पादस्पृशान्ति उ०.३६,८.	३९.
" " १५,५६.	पादहर्षः नि०.१५,५६.	पानभीजनसंयुक्तम् चि०.
" " १६,७.	पादहीनम् सू०.१९,२२.	१५,७९.
पादयोगिकाः चि०.२,१६.	पादशेन उ०.३९,२५.	पानभोजने चि०.१६,३२.

पानलेपनसंकेषु चि०.१८, २२.	पानालेपनयोः उ०.३८, २८.	पायुजंघोरुवृषणवस्तिमेहन- शूलजित् क०.४,३०.
पानस्य चि०.७,९३.	पानीयकल्किताम् उ०. ११,२५-	पायुजान् उ०.३९,६५.
पानहिमालेपसेकमांसरसा. शनम् चि०.१,१६५.	पानीयम् चि०.२,२०.	पायुपाश्वोरुपवांस्थिजठरा- तिषु चि०.२२,१४.
पानाजननस्यलेपसेकेन उ० ३७,८५.	" " ८,८६.	पायुवस्तिनाभिविकर्तिनः नि०.७,३९.
पानातिपानोत्था नि०.५, ५६.	पानीयसन्निभा सू०.७,७.	पायुरूक्षासकासवान् नि०.८,२५.
पानात्ययोवधम् चि०.७, १०.	पानोष्मा चि०.७,३२.	पायुरूहान् चि०.८,१६१.
पानादिषु सू०.३,५३.	पान्तु सू०.१८,१६.	पायुन्दुदये शा०.५,१०६.
पानादौ उ०.२०,१९.	पापः शा०.६,६३.	पायोः नि०.७,१५.
पानादौः उ०.३०,३६.	पापकर्मनिवेशने शा०.६, ५५.	" उ०.२८,३.
पानानुवासनाभ्यंगप्रयुक्तम् चि०.९,४५.	पापक्रियारंभः उ०.४,६.	पायौ सू०.१९,४२.
पानाश्लेषजम् सू०.१४, ३३.	पापतराम् नि०.६,७.	" " २५,३४.
पानाश्लम् चि०.१२,९.	पापम् सू०.२,२२.	" शा०.१,८९.
पानाश्लयोः चि०.९,८४.	" उ०.४,५.	" नि०.११,१६.
पानाश्लान्वासनाभ्यंगैः चि०.१४,२.	पापवृत्तितया उ०.३६,९.	" चि०.३,१५४.
पानाश्ले चि०.११,४.	पापशीलत्वात् उ०.३६, १०.	" " ८,५.
" " १२,४१.	पापशिल्पात् नि०.६,७.	पाय्वास्यमेहनम् शा०.३, ४२.
पानाश्लोष्णगमस्तिभिः सू०.२३,१५.	पापानाचारा शा०.६, ५८.	पारदम् उ०.३२,३१.
पानाभ्यंगेन चि०.९,५४.	पापानाम् नि०.१,२३.	पारापतशक्त्यध्यातगरम् उ०.३७,३४.
पानाभ्यंजननाभनैः उ०. ५,४४.	पाप्मभिः नि०.१४,२.	पारावतः नि०.३,३१.
" " ३०,२२.	पाप्मरक्षोग्रम् उ०.१, ४४.	पारावतम् चि०.२,२९.
पानाभ्यंजनवस्तिषु चि०. ८,१००.	पाप्मा नि०.१,१.	पारावत,मिषशठीपुष्करा- ब्धम् उ०.३५,५९.
पानाभ्यंजनयोः उ०.५, ४७.	" " २,१.	पारिणामान् उ०.३९,१०७
पानाभ्यंजनलेपनः चि०. १,१४१.	पायससुरारुशराः सू०.७, ३८.	पारिमद्वकट्टंगजंघवरुण- कट्टंगैः उ०.३,४५.
पानाय चि०.१२,३९.	पायसस्य उ०.३४,५८.	पारिमद्भातिलात् चि०. ११,५४.
	पायसैः चि०.२१,३.	पारियात्रजाः सू०.५,१२.
	पाययित्वा उ०.१३,६३.	पारुष्यम् नि०.७,५८.
	" चि०.८,११३.	पार्थिवम् सू०.९,६.
	पायितम् उ०.१३,३५.	" शा०.३,४.
	पायितात् सू०.१८,१४.	

पार्थिवाः शा०.३,६०.	" उ०.४०,५६.	पालिदीश्वेतकटम्भीबिल्व-
पार्थिवादीन् शा०.३,५९.	पार्श्वसंधी शा०.४,२२.	मूलगुडूचिमिः उ०.३८६
पार्थिवान् शा०.३,६०.	" " " ४३.	१९.
पार्थिवी शा०.५,४८.	पार्श्वस्तनरुजासु चि०.७,	पाली उ०.१७,१९.
पार्श्वकक्षास्तनान्तरे सू०.	२४.	पालीः सू०.२९,४९.
२७,१३.	पार्श्वस्थे उ०.१२,५.	पालीनाम् उ०.१८,४०.
पार्श्वगः चि०.११,५३.	पार्श्वस्य उ०.३,२३.	पालीपोषणवर्धनम् उ०.
पार्श्वगानि नि०.२,१३.	पार्श्वद्वहुजागुल्मजित्	१८,४१.
पार्श्वगे शा०.३,२३.	चि०.६,२८.	पालीम् सू०.२४,४.
पार्श्वच्छेदोर्धलांगलः उ०.	पार्श्वोत्तरनिबन्धौ शा०.४,	" " २२,२१.
२८,३१.	२०.	पालीशोषम् उ०.१७,१९.
पार्श्वतः नि०.१५,३६.	" " " २२.	पालीशोषे उ०.१८,३८.
" उ०.१,३३.	पार्श्वार्तिश्वासकासजित्	पालेवतम् सू०.६.१३३.
" ११,५५.	चि०.३,१४२.	" " १०,२६.
पार्श्वद्वये उ०.२८,३२.	पार्श्वेन उ०.१४,१७.	पाल्याम् उ०.१७,२०.
पार्श्वद्वयोन्नामात् शा०.१,	पार्श्वेभ्यः नि०.९,२.	" " " २२.
७२.	पार्श्वोरुबन्धनप्रीवारुजा	पावकः चि०.१,२५.
पार्श्वपीडनात् चि०.१३,१९.	नि०.८,२२.	" " ८,८८.
पार्श्ववस्तिनसकू चि०.३,	पार्श्विके सू०.१९,२८.	पावकम् शा०.६,६.
७३.	पार्श्वितः उ०.३०,३२.	पावके सू०.८,२४.
पार्श्वम् उ०.२८,३१.	पार्श्विकम् नि०.१५,५४.	" " " ४९.
पार्श्वमूर्धरुक् नि०.१३,१०.	" उ०.३०,३२.	पायुपतः उ०.१६,२७.
पार्श्वयोः सू०.२०,२०.	पाण्यौ शा०.१,८५.	पाशे सू०.२६,२०.
" उ०.२७,२८.	पाण्योः सू०.८,१७.	पाषाणकठिनः चि०.१८,
पार्श्वरुग्ज्वरकासघ्नम् चि०.	पालक्याः सू०.६,८३.	३२.
४,४३.	पालक्यावत् सू०.६,८३.	पाषाणगर्दभः उ०.३१,४.
पार्श्वरुग्दोषे नि०.५,१४.	पालनिकया चि०.१,९२.	पाषाणगर्भहस्तस्य सू०.२७,
पार्श्वके बेष्टमैः क०.५,३१.	पालापयोः शा०.३,२६.	२७.
पार्श्वरुजानाहरकच्छर्ष्यस-	पालाशम् चि०.१०,५.	पाषाणभेदः चि०.११,१८.
तापिनम् शा०.५,७७.	पालाशवृत्तम्बरसे चि०.२,	पास्थनू सू०.१६,२४.
पार्श्ववर्तिनः उ०.३९,१८२.	४३.	पिंगः शा०.१,४८.
पार्श्वशिरोरुजम् चि०.१,	पालिकम् उ०.१३,७.	पिंगकेशः शा०.३,९०.
९१.	पालिका चि०.३,१०२.	पिंगानि शा०.३,९४.
पार्श्वशूलम् चि०.१५,४४.	पालिकान् चि०.८,६९.	पिबुः सू०.२२,२५.
पार्श्वशूलान् चि०.२.११०.	पालिकानि चि०.१४,५५.	" उ०.१३,४२.
पार्श्वशूली नि०.३,३१.	पालिकाम् उ०.२२,९३.	" " २२,३.
पार्श्वशूले सू०.२७,१३.	पालिकेन क०.४,४५.	" " ३४,३४.

" क०.६,२५.	पिच्छावस्तिम् क०.३,३८.	पिटिकामधुमेहिनाम् सू०.
पिचुकम् उ०.३६,९१.	" चि०.९,९५.	२९,७२.
पिचुर्कोल्लकतशार्कंदीव-	पिच्छाम् नि०.७,२७.	पिटिकामर्मत्पृष्ठसूनासगु-
रजैः चि०.११,२७.	" " १२,४२.	दमूर्द्धगाः शा०.५,८६.
पिचुनककान् शा०.२,२.	" " १३,३६.	पिटिकामास्तान् उ०.२८,८.
पिचुना सू०.२०,१९.	पिच्छाश्रावम् चि०.८,९२.	पिटिकार्बुदविद्धीन् उ०.
" " ३०,२९.	पिच्छाश्रावे चि० ८,१३.३	२३,२२.
" उ०.९,६.	पिच्छासुतो चि०.९,९७.	पिटिकाविषम् चि०.१२,
पिचुप्रोतावगुंठितम् उ०.	पिच्छिलः सू०.३०,२४.	२२.
१८,५३.	" नि०.१२,३४.	पिटिकास्थौल्यमगंदरान्
पिचुभागकल्कैः चि०.२१,	" " २१,४७.	उ०.२८,३८.
५७.	पिच्छिलम् सू०.५,५८.	पिटिकैः नि०.१३,६२.
पिचुभागेः चि०.१९,१९.	" " २७,४१.	" " १४,१९.
पिचुम् शा०.१,६८.	" नि०.७,२८.	" उ०.३७,६२.
" उ०.१४,१७.	" " ८,९.	पिटिकोपचितम् सू०.२८,२.
" " १८,५४.	" " १०,१३.	पिंडः सू०.२३,१३.
" " ३४,३८.	पिच्छिलरक्ताच्छः सू०.३०	पिंडसैलम् चि०.२२,२२.
पिचुमंदवचांबुना चि०.६,	१४.	पिंडनाड्यादयः उ०.२८,
४८.	पिच्छिला उ०.३४,५३.	२९,
पिचुयक्त्या उ०.१८,६१.	पिच्छिलाः नि०.७,३८.	पिंडम् शा०.५,१२.
पिचुवर्तिभिः उ०.१८,१८.	पिच्छिलास्रस्रवा उ०.३३,	" क०.२,५०.
पिचुवर्तिम् उ०.१८,१९.	१०.	पिंडसमप्रभम् उ०.१५,९.
पिचुवर्त्या सू०.२३,३.	पिच्छिले उ०.३४,५७.	पिंडसेकावगाहमैः चि०.११,
पिचून्मितैः उ०.१३,५.	पिटिकाचिता शा०.५,८.	१.
" चि०.१०,४३.	" उ०.३३,१४.	पिंडस्य सू०.२३,१४.
पिच्छमलिका सू०.२५,२५.	पिटिकात्रयम् नि०.१०,३४.	पिंडसेदोपनाहनम् चि०.
पिच्छलः उ०.३१,३७.	पिटिकानाम् उ०.११,२८,	१८,२३.
पिच्छलम् उ०.२,४.	पिटिकाचिता उ०.३१,९.	पिंडाजनम् उ०.१४,३२.
" " १०,२.	पिटिकापूवः उ०.२८,२.	पिंडान् शा०.६,६.
" " १९,२१.	पिटिकाभिः उ०.२१,५.	पिंडालुः सू०.६,१०४.
पिच्छला उ०.२१,४४.	" " ३३,२४.	पिंडिकापाश्वर्मधूपवांस्थिरु-
पिच्छलानाम् उ०.२५,४०.	पिटिकाम् उ०.९,१५.	क् नि०.२,२९.
पिच्छलानि नि०.७,५६.	" " २८,६.	पिंडिकाभिः चि०.८,१७.
पिच्छावस्तिः चि०.८,१२८.	" " " ७.	पिंडिके शा०.५,९५.
" " ९,७२.	" " " २२.	" " " १०४.
" " " ९७.	" " ३३,१४.	पिंडिकोद्वेष्टनम् नि०.२,८.
" " " ११८.	" " ३४,११.	" " " ११.

॥ ॥ ७११६.	पित्तकफयोः चि०.५,८.	॥ ॥ २०,२०.
॥ क०.३,६.	पित्तकफहा सू०.१०,२०.	॥ चि०.१६,४०.
पिंडिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरो-	पित्तकफानिललूताः उ०.	पित्तग्राः सू०.१६,३.
रुजः सू०.४,४.	३७,८५.	पित्तघ्नीः उ०.२६,८.
पिंडितत्वात् नि०.११,४०.	पित्तकफानुगे चि०.४,३३.	पित्तघ्नेः चि०.१,१३०.
पिंडितम् शा०.३,५८.	पित्तकफापहम् सू०.६,	॥ ॥ २,१२.
॥ उ०.३३,१८.	१५६.	पित्तजः शा०.५,११४.
पिंडी चि०.८,१५८.	पित्तकफासृग्मिः सू०.२३,	॥ उ०.२८,१३.
॥ ॥ १९,४५.	९.	पित्तजननम् सू०.१०,३४.
॥ ॥ ॥ ४७.	पित्तकफे क०.३,२०.	पित्तजन्मनाम् चि०.१०.
पिंडीभूतः नि०.११,५४.	पित्तकरः सू०.६,९.	२३.
पिंडीम् उ०.९,८.	पित्तकरम् सू०.६,९९.	पित्तजा नि०.५,५५.
पिंडेः उ०.१८,४८.	पित्तकासक्रियाम् चि०.३,	पित्तजारुतिः उ०.२१,४४.
॥ चि०.८,१७.	६९.	पित्तजातेषु उ०.२२,४३.
॥ ॥ ॥ १३५.	पित्तकासजित् चि०.३,३९.	पित्तजान् चि०.१९,७.
पिंडोपनाहने चि०.११,४.	पित्तकासे चि०.३,२५.	पित्तजानाम् उ०.३४,४१.
पिंडोपनाहस्वेदाः उ०.२४,	॥ ॥ ॥ २७.	पित्तजायाम् चि०.६,१०.
३.	॥ ॥ ॥ ३५.	॥ ॥ ॥ ६७.
पिण्याकः सू०.६,३९.	पित्तकुष्ठपरीक्षर्पणिकादाह-	पित्तजित् सू०.६,१६९.
॥ उ०.३७,३३.	नृद्धमान् चि०.१९,५.	॥ उ०.३०,११.
पिण्याकम् चि०.२१,६३.	पित्तरुत् सू०.५,७८.	पित्तजितः उ०.३४,३५.
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशु-	॥ ॥ ६,१०७.	पित्तजे नि०.२,२०.
ष्करुशामिषैः नि०.१,	पित्तरुताः नि०.१०,४१.	॥ उ०.१२,१३.
२१.	पित्तरुतान् क०.४,१६.	॥ ॥ १३,६२.
पिण्याकेन उ०.३७,२०.	पित्तकोपमयान् उ०.३९,	॥ ॥ २१,६१.
पितरः उ०.४,१२.	१३०.	पित्तज्वरलिंगः नि०.१३,
पितृग्रहवशीरुतम् उ०.४,	पित्तकोपनम् सू०.६,१५०.	४८.
४२.	पित्तगुल्मज्वरश्वासकासदृ-	पित्तज्वरहरेः उ०.३६,८८.
पितृग्रहे उ०.३,१८.	द्वागकामलाः चि०.२,	पित्ततः सू०.१६,१३.
पितृनागग्रहे उ०.५,२६.	४२.	॥ नि०.१०,१.
पितृमिः शा०.६,५४.	पित्तगुल्मनुत् चि०.१४,६५.	पित्तदुष्टे उ०.२,१३.
॥ ॥ ॥ ६९.	पित्तगुल्मे चि०.१४,७०.	पित्तद्वेष्टासमांसगम् नि०.
पितृभ्यः शा०.६,६.	पित्तगुल्मोपशान्तये चि०.	३४,३२.
पितृसंज्ञितः उ०.३,२.	१४,६६.	पित्तधरा शा०.३,५०.
पितृन् सू०.८,३७.	पित्तग्रहण्याम् चि०.१०.	पित्तनाशनम् चि०.१,१२५.
पित्तकफकुटे चि०.१९,८८.	४४.	पित्तनाराणीम् चि०.३,
पित्तकफमदम् सू०.६,१३४.	पित्तग्रम् उ०.२,१५.	७०.

पित्तपकाशयांतरे शा०.३, ११.	पित्तरक्तसंभर्जितम् चि०.२२,७०.	पित्तविद्विषित् सू०.३०,१ ५१.
पित्तपीडिताम् सू०.१७, २४.	पित्तरकापहा उ०.१६,२३. पित्तरकाभिधातजित् उ०. १६,१६.	" उ०.२२,७. " चि०.१३,७. " " १४,७३
पित्तप्रकोपि सू०.६,१५८. पित्तप्रदूषणम् चि०.१०,४. पित्तप्रदूषिते उ०.२५,६५. पित्तप्रधानाः नि०.१३,१. पित्तप्रधानैः उ०.२३,१६. पित्तम् सू०.१,६. पित्तमारुतपर्यंतः चि०.७, २.	पित्तरकाभिमूर्च्छितः चि०. ७,३२. पित्तरकोत्तरे चि०.२२,४०. पित्तरकोत्थयोः सू०.२९, ६५. " उ० २०,११. पित्तरकोद्गवे चि०.१३,३२. पित्तरकोल्बणैः उ०.१५, २१.	पित्तविद्वधौ चि०.१४,६५. पित्तविरुद्धानि चि०.१,१७. पित्तविसर्पित् सू०.३०,५२ " उ०.३२,५ " १३५,४८। पित्तविसर्पितः उ०.३४,१२ पित्तवृद्धिलिंगः नि०.११, २५.
पित्तमारुतवृद्धिमिः उ०. ३५,६१.	पित्तलक्षणः नि०.१३,३९. " उ०.२९,६. पित्तलत्वात् उ०.३६,४५. पित्तलम् सू०.४,८०. " " ६,७८. " " " ८९. " " " १२०. " " " १२८. " नि०.१३,१५. " चि०.१,१४४.	पित्तग्रणजित् उ०.२,७५ पित्तशरुद्धानाम् क०.५, २६. पित्तशमनम् चि०.१,१६७. पित्तशूले उ०.१८,७. पित्तशोणितम् शा०.३,३७. " चि०.२,४१. " " ३,८१. पित्तशोणितात् उ०.१७, २१.
पित्तरक्तकफान् नि०.१३, २१.		पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृ- ष्णाग्रम् सू०.१५,१६. पित्तश्लेष्मज्वरी क०.१, २५.
पित्तरक्तकफोदये क०.१, ४४.	पित्तलानाम् उ०.३४,३५. पित्तलानि चि०.९,८१. पित्तलायाः उ०.३३,४६. पित्तलिंगः नि०.११,१०. पित्तलिंगम् नि०.६,२९. पित्तलैः शा०.१,२१. " " " ४८. " नि०.३,२.	पित्तश्लेष्मज्वरे क०.१,२८. पित्तश्लेष्मलैः सू०.२७,२. पित्तश्लेष्मबिलायनम् क०. २,५२. पित्तश्लेष्महरत्वे चि०.१, ४०.
पित्तरक्तक्षतक्षयान् चि०. ३,१२२.	पित्तवति सू०.१६,१३. पित्तवमनम् नि०.२,१९. पित्तवर्द्धनः सू०.६,१०४. पित्तविदग्धाख्या उ०.१२, १६.	पित्तश्लेष्महरेः उ०.३०, १७. पित्तश्लेष्महरोवधैः उ०. २,७३
पित्तरक्तजः उ०.२१,२५. पित्तरक्तनुत् चि०.१०,५०. पित्तरक्तयोः उ०.१६,४. पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्ता- वरणावृते उ०.३९, १२८.		
पित्तरक्तविरोधि चि०.३, ९२.		
पित्तरक्तविषोल्बणान् उ०. २५,४६.		

पित्तश्लेष्मान्वितः नि०.२, ५१.	पित्तानिलापहः सू०.६, १२२.	पित्तसृगन्धये उ०.२४,७.
पित्तश्लेष्मावरुद्धः उ०.१९, २५.	पित्तानिलापहम् सू०.५, ६०.	पित्तासृगुद्गवः उ०.२१,२१.
पित्तसमानार्ति उ०.१७,७.	" " ६,१६९.	पित्तासृगदूषणः सू०.६, १४९.
पित्तसंभूताम् उ०.२२,६०.	" चि०.१६,५४.	पित्तासृगभ्याम् उ०.३३,२३.
पित्तस्थानगते चि०.१,३५.	पित्तानिलार्तस्य चि०.१, १०६.	पित्तासृगलक्षणम् नि०.११, १२.
" " १८,१८.	पित्तानुबद्धः उ०.२३,१८.	पित्तासृगबमनम् नि०.३, २५.
" " ९,१२१.	पित्तानुबन्धजः चि०.३,६९.	पित्तासृकोपतृणम् चूर्णास्त्रि- गसदमध्रमाः सू०.१७, १६.
पित्तहरः चि०.१,१३४.	पित्तानुबन्धयोः चि०.३,७०.	पित्तासृगदुजन्मसु सू०.३०, २३.
पित्तहरणम् चि०.१०,८९.	पित्तानुबन्धे चि०.४,३४.	पित्तासृजे उ०.३७,३.
पित्तहरम् सू०.६,८८.	पित्तानुसारिणः उ०.८,१.	पित्तासृजः सू०.६,१८.
" चि०.२२,७१.	पित्ताभिघातजो उ०.२२,५.	पित्तासृगदूषणम् सू०.५,६४.
पित्तहा चि०.६,४३.	पित्ताभिघातजो शा०.३,७३.	पित्तासृगम् उ०.११,३३.
पित्तहृद्गोनाशनम् चि०. ६,४५.	पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् उ०. १५,९.	पित्तासृगे उ०.२२,७६.
पित्ताः चि०.५,५१.	पित्ताभिष्यन्दवत् उ०.११,७.	पित्तासृगोत्क्रिययोः उ०.९, १६.
पित्ताकृतिसमन्विताः नि० ७,४३.	पित्ताभिष्यन्दसाधनम् उ०. १६,४३.	पित्तिनाम् सू०.६,१११.
पित्ताक्षिकफता नि०.३, २४.	पित्तामयाम् क०.४,११.	पित्तेकम् उ०.१९,९.
पित्तातिसारज्वरशोफमुल्ल समीरणास्रग्रहणीविका- रान् चि०.९,७५.	पित्तार्तम् चि०.१२,३.	पित्तोत्क्रियम् उ०.८,८.
पित्तातिसारी चि०.९,८१.	पित्तावसानम् सू०.१८,३३.	पित्तोत्तरम् उ०.३७,६७.
पित्तादिभिः नि०.१६, ५३.	पित्ताविरोधि सू०.६,११६.	पित्तोत्तराः नि०.७,३४.
पित्तादिषु चि०.५,१२.	पित्तावृतम् क०.५,३४.	पित्तोत्तरे सू०.६,५४.
पित्ताधिकरुजः उ०.२३, २१.	पित्तावृते नि०.१६,३१.	पित्तोत्तरेषु चि०.१९,९२.
पित्ताधिके चि०.१,१७.	" चि०.२२,५३.	पित्तोत्थकर्णशूलोकम् उ०. १८,३६.
पित्तानाम् सू०.१२,१२.	" " " ७१.	पित्तोत्थे उ०.२३,९.
पित्तानिलम् उ०.३१,२३.	पित्तशयाश्रयम् उ०.३५, ७०.	" " २४,११.
पित्तानिलविषापहः सू०. १०,८.	पित्ताशमरिभेदनम् चि०. ११,२४.	पित्तोदरम् चि०.१५,६५.
पित्तानिलस्य सू०.१४,७.	पित्तासृक् चि०.२,२४.	पित्तोदरे नि०.१२,१६.
पित्तानिलान् नि०.२,७१.	पित्तासृक्श्लेष्मजंतुभिः उ०. २३,२९.	पित्तोद्रे चि०.५,३९.
	पित्तासृकसहितः नि०.१५, ५६.	पित्तोद्विकः शा०.३,९०.
		पित्तोद्वेके क०.१,२८.

पित्तोल्बणः चि०.८,१०१.	" चि०.२,९.	पिप्पलीदाडिमक्षारहिङ्गशृ-
पित्तोल्बणस्य नि०.१३,	" " " १०.	उष्णलबेतसान् क०.३,
१७.	" " " ३,४५.	१४.
पित्तोल्बणाः नि०.१०,३५.	" " " ४९.	पिप्पलीद्वयचित्रकाः चि०.
पित्तोल्बणे चि०.७,१९,	" " " ८०,	९,१०४.
पित्तोल्बणैः उ०.३१,१३.	" " " ४,४८,	पिप्पलीद्वयम् चि०.३,
" " " १४.	" " " ५,४२.	१३१.
पित्तोष्मसहिते क०.१.३८,	" " " ५८.	पिप्पलीद्विगुणान् चि०.१६.
पिधानम् उ०.१७,११.	" " " ८,१९.	१६.
पिधाय सू०.२१,१०.	" " " १५,८८.	पिप्पलीनाम् उ०.३९,
" नि०.२,४.	पिप्पलीः सू०.७,३६.	१००.
" चि०.१,१.	" उ०.१३,८७.	" " " १०३
पिपाचरेत् क०.३,१९.	" " ३९,९६.	" चि०.३,६५.
पिपासा नि०.१३,६१.	" चि०.३,३०.	" " ५,५७.
" उ०.३,२१.	" " " ७८.	" " १५,४०.
पिपासाम् चि०.१,९८.	" " " ८,६२.	पिप्पलीद्वयबधावनितिका-
पिपासितः सू०.७,७१.	पिप्पलीकल्कम् चि०.३,	सारिबामलकतामलकीः
" चि०.४,२८.	१७.	भिः चि०.१,८९.
" " ६,७८.	पिप्पलीकुडवत् चि०.३,	पिप्पलीपंचलबणरुमजित-
पिपासिते सू०.२३,२३.	१३७.	पारिमदकम् उ०.२,
पिपासुः चि०.२०,३.	पिप्पलीसोद्वसंयुक्तम् चि०.	५९.
पिपासूनाम् उ०.२५,१८.	३,८८.	पिप्पलीपिप्पलीमानः उ०.
पिपीलिकाः नि०.१०,३९.	पिप्पलीसोद्वसंधूत्यैः उ०.	१७,१७.
पिपीलिकादीनाम् सू०.१०,	११,२.	पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रका-
३.	पिप्पलीगर्मम् चि०.५,	जाजिसेधवेः चि०.१४
पिपीलिकानाम् नि०.१६,	२४.	११२,
३५.	पिप्पलीगुडसिद्धम् चि०.३,	पिप्पलीपिप्पलीमूलधानका-
पिपीलिकाव्यासः नि०.११,	१६४.	दाडिमेः चि०.८,७३.
४३.	पिप्पलीचूर्णयुक्तः चि०.१,	पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्या-
पिपीलिकासृष्टिम् उ०.३३,	६०,	जंतुप्रचित्रकैः चि०.४,
२९.	पिप्पलीचूर्णसंयुतः चि०.१,	२९.
पिप्पला सू०.६,१५९.	६१.	पिप्पलीपिप्पलीमूलम् चि०.
पिप्पलिचूर्णमिश्रम् उ०.३७,	पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्या-	१५,१०४.
४३.	गोमूत्रगुग्गुलु सू०.१६,	पिप्पलीभिः चि०.१,६.
पिप्पलिबत् उ०.३९,१०५.	३४.	पिप्पलीम् उ०.३९,११.
पिप्पली उ०.४०,४८.	पिप्पलीत्रिवृत्तोः क०.२,	" " " ४०,१७,
" क०.२,२३.	५८.	" चि०.१,१२१.

" " " १५२.	पिप्पलीसैधवस्त्रौद्रयुकम्	पिप्पलीयाः उ०.१६, ४५.
" " " ३, १४.	चि०. ४, ५.	पिप्पलीन् उ०.१६, ४५.
" " " ५, ४५.	पिप्पल्यः उ०.३५, ३९.	पिप्पलीनाम् उ०.१६, ५७.
" " " ८, ८९.	" " ३९, ९७.	पिप्पलीमूलेषु उ०.१६, ४६.
" " " १०, २२.	" " " १०१.	पिप्पलेषु उ०.१६, ५६.
" " " १५, २३.	" चि०. ७, १०४.	पिप्पलीगाः उ०.३७, १०.
" " " ४१.	" " ८, २४.	पिप्पलीचान् उ०.५, ४९.
पिप्पलीमधुकम् चि०. १६, ५६.	पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयो-	पिप्पलीचानाम् उ०.५, ४४.
पिप्पलीमूलगुडूची चि०. १, ५२.	गान् उ०.३४, ५५.	पिप्पलीचाय उ०.५, २८.
पिप्पलीमूलम् सू०. ६, १३३.	पिप्पल्यधूपलम् चि०. १६, २.	पिप्पलीचेन उ०. ४, ३४.
" चि०. ३, ४५.	पिप्पल्यष्टपले चि०. ३, १०५.	पिप्पलीतम् सू०. ३, ४५.
" " ९, १०४.	पिप्पल्या उ०. ३९, ४२.	" शा०. १, ९९.
" " १५, १४.	" चि०. १, १०९.	" उ०. ३५, २०.
" " २२, १६.	" " ३, १६१.	" चि०. १७, ४१.
पिप्पलीमूलमधुकगुडुगोश्व-	" " ९, ४०.	पिप्पलीताशनैः उ०. ३५, ६८.
शरुत् चि०. ४, ३५.	पिप्पल्याः उ०. २, ३६.	पिप्पलीताशिनः चि०. ३, १५६.
पिप्पलीमूलव्योषामलकस-	" " ३४, ३८.	" " १०, ७६.
र्षपान् उ०. ५, ८.	" " ३९, ३८.	पिप्पलीते नि०. १४, ३४.
पिप्पलीमूलसिद्धम् चि०. ८, ७३.	" " ४०, १९.	पिप्पलीबलेः उ०. १०, १३.
पिप्पलीयुक्ताम् चि०. ८, ५९.	" चि०. ३, १६७.	पिप्पलीभित्तेः चि०. २०, २९.
पिप्पलीविश्वभेषजम् चि०. ९, ३५.	" " १२, २०.	पिप्पलीया चि०. १९, २५.
पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसै-	" " १८, २९.	पिप्पलीवत् नि०. १०, ११.
धवैः चि०. १, ७६.	पिप्पल्यायैः चि०. ८, २६.	पिप्पलीस्य उ०. ३९, १२३.
पिप्पलीशुंगीमेदातामकीनु-	पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्या-	पिप्पलीस्वेदनम् उ०. ३९, ७२.
टिः उ०. ३९, ३३.	मायैः नि०. १४, ८९.	पिप्पलीपीठे सू०. १९, ७४.
पिप्पलीसर्बजम् उ०. १७, २५.	पिप्पल्यामलकैः चि०. १, ३०.	" " २२, २६.
पिप्पलीसहस्रयुतम् उ०. ३९, २४.	पिप्पली चि०. ८, १६१.	पिप्पलीडनद्रव्यैः उ०. २५, ३८.
पिप्पलीसिद्धसर्पिःसिग्धम्	पिप्पलीनाशनम् उ०. १६, ५३.	पिप्पलीडनाक्षमता सू०. २८, ४.
उ०. १८, ११.	पिप्पलीभेषजम् उ०. १६, ५१.	पिप्पलीडाकरतरः सू०. १२, ६३.
पिप्पलीसृ १म् क०. १, १२.	पिप्पलीरोगातुरः उ०. १६, ५९.	पिप्पलीडायै सू०. ७, ४७.
	पिप्पलीशुक्रकनाशिनी उ०. १६, ५४.	पिप्पलीड्यमानाः सू०. ८, ४.
	पिप्पलीक्षिरोगिणः उ०. १६, ४६.	पिप्पलीड्यमाने उ०. २७, २
		" क०. ५, ४८.
		पिप्पलीतकचूर्णः उ०. २२, ३०.
		पिप्पलीतना नि०. ५, ४२.

पीतताम्रसिरानद्गम् नि०. १२,१७.	पीतामदर्शनम् उ०.१५,८.	पीनसार्दिततृट्श्वासकासा- दीन् नि०.१६,२०.
पीततैलोदकीयां सू०.१५, २८.	पीतामदर्शना उ०.१२,१६.	पीनसालस्यत्प्लुसकास- शुक्लत्वगादिताः नि०. ११,२६.
पीतत्वम् चि०.१२,१६.	पीतासितम् सू०.२७,२०.	पीनसे सू०.५,३१.
पीनदारुजम् चि०.१३,३३.	पीतिका सू०.२७,३८.	" २२,१७.
पीतदुग्धदक्षिस्त्रह्मधून् सू०. १७,२३.	पीतीभवति उ०.३६,२३.	" २७,२१.
पीतपयस्कान् उ०.२७,३७.	पीतोष्णपूतिपूयास्तुः उ०. २९,३०.	" चि०.५,६३.
पीतफेनाक्षिबकृत्वक् उ०. ७,१३.	पीतोष्णम् उ०.१५,८.	पीनसेषु उ०.२०,१.
पीतमेषजम् सू०.१८,२२.	पीती उ०.२१,५.	पीनाः चि०.१,१२५.
पीतमयः चि०.७,७३.	पीतीषधस्य क०.३,१६.	पीनो शा०.१,५१.
पीतमूत्रत्वम् नि०.१३,८.	पीनर्जुः शा०.३,१०९.	पीलु सू०.६,१२८.
पीतयोः सू०.२३,२३.	पीनसः सू०.१८,३९.	" " " १२९.
पीतरक्तत्वात् उ०.२२,१८.	" " २१,२२.	पीलुक्लकोपसिद्धम् चि०. १५,३८.
पीतरकासिताभासः नि०. १३,३३.	" नि०.५,१८.	पीलुपर्ण्याः उ०.३०,३८.
पीतराजि उ०.२,३.	" उ०.१९,२६.	पीलुफलानि चि०.८,३६.
पीतलोहितः नि०.१२,३२.	पीनसच्छर्द्यरोचकाः नि०. ३,२६.	पीलुमुलेन चि०.८,२२.
पीतवतः उ०.१३,६८.	पीनसम् नि०.२,७.	पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाजि- कैः क०.२,८.
पीतवत्याः शा०.९,९६.	" चि०.२१,६७.	पीलुरसस्य चि०.८,१२९.
पीतवदनः उ०.२३,१७.	पीनसश्वासकासप्रम् उ०. २०,७.	पीलुशिगुफलानि उ०.२०, १६.
पीतवन्तम् उ०.२,३३.	पीनसश्वासकासजित् चि०. ३,५१.	पीलुसर्षपमूत्रवान् क०.५,९
पीतवर्णता उ०.६,११.	पीनसश्वासकासासमूर्धस्व- ररजोरुचिः नि०.५, १३.	पीलुरोस्तनश्रोण्यः सू०. ३,१५.
पीतवान् सू०.१६,२२.	पीनसश्वासकासासोरुस्तंभक- ठत्वगामयान् सू०.६, १३.	पुंसः सू०.१,२९.
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्कुक्षुतृड- दाहाल्पनिद्रताः सू०. ११,७.	पीनसाक्षिशिरोत्प्लुग्मन्या- स्तंभारुचिभ्रमाः सू०. २,१७.	पुंसंज्ञाः शा०.६,२३.
पीतसर्पिषम् सू०.१८,१३.	पीनसादयः चि०.५,११.	पुंसवनः क०.२,२०.
पीतसितासितैः उ०.३९, ६२.	पीनसाधिकवेदनम् उ०. १९,२०.	पुंसवनम् उ०.३२,३५.
पीतहरितत्वम् नि०.२,२०.		" ०,६६.
पीताक्षिनसदर्शनम् शा०. ५,९१.		पुंसवनानि शा०.१,३७.
पीतागदस्य चि०.१९,५७.		पुंसवनेषु उ०.६,३१.
पीतांगता उ०.३६,२३.		पुंसवनैः शा०.१,२०.
		पुंसाम् सू०.२५,१७.
		" शा०.३,१४.

” उ०.१३,९७.	पुण्याहनिःस्वनाः शा०.६१	पुनर्नवा उ०.३८,२६.
” ०,९५.	३८.	” चि०.३,९३.
पुंस्कामान् शा०.१,२२.	पुण्ये उ०.१,२८.	” ” ११,२३.
पुंस्तनस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृ-	” ” ३९,८.	पुनर्नवारुणगंधाबलावीरा-
त्तोशीरवारिणि सू०.	पुत्रः सू०.१३,७.	विदारिभिः चि०.५,
३,३७,	” शा०.१,२८.	६८.
पुंस्त्रियोः सू०.६,६७.	” उ०.३८,१.	पुनर्नवातवक्षीरीकाकोली-
पुंस्त्रीक्रीत्वाः शा०.१,५०,	पुत्रजन्मशब्दजलानिलेः	धन्वयासकैः उ०.२४,
पुंस्त्वात्साहबलधंशशोफचि-	शा०. १,८२.	५४.
त्तोत्पूषज्वरान् नि०.	पुत्रदः क०.४,४२.	पुनर्नवाम् उ०.३६,९१.
१६,२४.	पुत्रदम् चि०.३.१००.	” ” ३८,३६.
पुंस्त्वोपघातः सू०.३०,३६.	पुत्रनामा उ०.१,३,	” ” ४१,१४.
पुंस्त्वप्रदर्शिनी शा०.१,७०.	पुत्रभाजः चि०.२१,८०.	” क०.४,५४.
पुच्छांतयोः शा०.४,३१.	पुत्रम् शा०.१,२७.	” चि०.६,२६.
पुष्टकम् उ०.१९,२५.	” ” ” ३१.	पुनर्नवायाः क०.१,३९.
पुष्टपाकतः उ०.१८,२.	” ” ” ७१.	पुनर्नवे उ०.३५,२२.
पुष्टपाकम् सू०.२४,१३.	पुत्रार्थम् शा०. १,४१.	पुनर्नवेः चि०.११,३३.
” ०,२४.	पुत्रिणी नि०.१०,१५.	पुनर्नवौ चि०.१४,१३.
” उ०.१३,६१.	” ” ” ३३.	पुनर्नवम् सू०.७,५०.
पुष्टपाकवत् चि०.८,१५६.	” ” ” ३५.	पुनर्नवसुः उ०.४०,६२.
पुष्टपाकाख्ये उ०.२०,१८.	पुत्रीयम् शा०.१,२८.	पुन्नागनागाव्हयम् सू०.
पुष्टपाकान् उ०.११,४२.	” क०.४,६१.	१५,४३.
पुष्टपाके उ०.११२.	पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम्	पुन्नागशीतम् सू०.१५,३७.
पुष्टपाकेन उ०.१८,१४.	शा०.१,४१.	पुन्नामदौत्तुदप्रभरता शा०.
” क०.२,१२.	पुमराध्माने उ०.११,५७.	१,७०.
पुष्टपाकैः चि०.९,७८.	पुनर्नवः चि०.१२,४३.	पुष्टपुटः उ०.२१,४०.
पुंढरीकम् नि०.१४,९.	पुनर्नवनुलाम् चि०.१३,	पुष्टपुटे उ०.२२,५०.
” ०,२७.	४१.	पुरकटगतानि उ०.४०,४३.
पुंढरीकर्षजिह्वे नि०.१४,	पुनर्नवत्वम् क०.४,५२.	पुरध्मामवचास्पर्शनिर्वाका-
१०.	पुनर्नवद्विकाकोलीकाकना-	गरुदारुभिः चि०.१.
पुंढ्रयष्टीनिशामूतीप्लुताः उ०	सामृताव्ह्याः उ०.३९,	१६९.
१६,१५.	३४.	पुराणकुंभस्थम् चि०.३,
पुंढ्रयष्ट्याव्हकाकोलीसिंही-	पुनर्नवशिवाटिकासरलका-	१३८.
लोहनिशाजनम् उ०.	समदौमृतापटोलवृहती-	पुराणगुडतैलाभ्याम् चि०.
११,४९.	फणिज्जकरसैः चि०.३,	३,१५.
पुण्यापुतुंदिरुत् शा०.३,	५८.	पुराणगुडसर्पिषा चि०.३,
१२०.	पुनर्नवस्य उ०.३९,१५५.	१७०

पुराणयवगोधूमशोदजा- गलशूल्यमुक सू०.३, २०.	" नि०.६,३८. " उ०.३५,१.	पुष्कराजजिधान्यास्तलेत- सक्षारचित्रकैः वि०.१४ ९.
पुराणयवगोधूमशालिषष्टि- ककोदवान् उ०,१६, ६१.	पुरुषकम् शा०.१३८. पुरुषकारः शा०.१,३८. पुरुषम् सू०.१९,३७. " " २७,५३. " उ०.२४,५८.	पुष्कराण्डम् चि०.५,१६. पुष्कराण्डशठीबिल्वसुरसा- व्योषाहिगुभिः चि०.३, ५६.
पुराणयवशाल्यन्नम् चि०. १७,१७.	पुरुषार्सिहाय उ०.३५,२८. पुरुषस्य उ०.३४,६२. पुरुषा चि०.७,६२. पुरुषाः नि०.१२,५. " उ०.३९,१५२.	पुष्कराण्डशठीशुंठीबीजपूरज टामयाः चि०.६,३०. पुष्कराण्डमयाशुंठीषठीरा- क्षावचाकणाः चि०. ६,५०.
पुराणसर्पिः चि०.१,१६०. " " २२,५८.	पुरुषार्थः चि०.७,५६. पुरुषे उ०.४,१. पुरुषेषु उ०.३९,१५४ पुरुषाणि चि०.१३,१६. पुरे उ०.३९,६. पुरोवातात् नि०.१,२२. पुरोवातातपरजस्तुषारपरु- षानिलान् सू०.२,४०.	पुष्करिका उ०.३३,१५. पुष्करैरंडयोः चि०.१४,४९. पुष्टः शा०.२,२१. पुष्टम् सू०.३,१२. पुष्टये चि०.५,७६. पुष्टानि उ०.३९,६६. " " " ७५.
पुराणसर्पिषा उ०.३,४४. पुराणाज्यम् उ०,९,१. पुराणात् चि०.३,१६६. पुराणे चि०.१९,५७. पुरीषग्रहशूलजित् चि०. ९,४४.	पुरोवातोत्सलामोदमदनैः उ०.३५,६३. पुलकिततनुम् चि०.७,८८. पुलाकादौः उ०.३७,२०. पुलाकोदकसन्निभाम् नि०. ७,२७.	पुष्टिः सू०.७,५३. " " १४, ६. " उ०.४०,१. " चि०.७,६७. " " ८,४३.
पुरीषजेषु चि०,२०,३३. पुरीषम् शा०.५,२८. " " " २९. " नि०.७,४७. " " ८,४. " " १३,१५. " उ०.३,२८. " " ५,७३. " चि०.१०,७१.	पुष्करजा उ०.४०,५६. पुष्करधात्रीः चि०.४,३८. पुष्करम् क०.४,६३. पुष्करमूलम् चि०.३,१२६. पुष्करमूलशठीहपुष्पाभिक्षा- रयुगत्रिपटुत्रिकटूनि चि०.१४,३१.	पुष्टिकरैः उ०.१८,३९. पुष्टिरुत् उ०.२,५३. " " १८,४०. पुष्टिबलोपपन्नम् सू०.२७, ५३.
पुरीषस्य सू०.११,५. " शा०.६,२१. पुरीषे सू०.११,२१. पुरीषेण उ०.१३,४०. पुरीषैः उ०,७,३३. पुरीषोत्थाः नि०.१४,५३. पुरुषः सू०.१६,४५. " शा०.५,१७.	पुष्करमूलम् चि०.३,१२६. पुष्करमूलशठीहपुष्पाभिक्षा- रयुगत्रिपटुत्रिकटूनि चि०.१४,३१. पुष्करव्यूढयोः उ०.३४, १२. पुष्करस्य उ०.३३,१५. पुष्कराख्यम् चि०.८,९०.	पुष्टिम् शा०.१,५६. " उ०.३९,१५८. " चि०.३,११२. " " " १५७. " " २१,८. पुष्टिर्षणबलप्रदम् चि०.५, ८१. पुष्ट्यर्थम् सू०.८,४८.

पुष्टयापुर्बलवर्णकरः चि०. ३,११८.	" " " ४०. पूगामशायुंठीरुष्णाकुंभनि- कुंभजम् उ०.१३,६८.	पूतिमत्स्ययुतेः उ०.२४,१८.
पुष्पति शा०.३,६०.	पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् उ०. ६,३.	पूतिमांसशिराआयुष्मता उ०.२५,४.
पुष्पाति चि०.२१,७.	पूणिकर्णकम् उ०.१७,१३.	पूतिमारुतम् सू०.६,१२३.
पुष्णीयात् उ०.१३,४०.	पूतनम् उ०.२,७०.	पूतिबन्धम् उ०.२१,२३.
पुष्पकासीसचूर्णः उ०.१६, ५५.	पूतना उ०.३,२.	पूतिबदने उ०.२२,७९.
पुष्पकासीसम् उ०.९,२०.	" " ६,३४.	पूतिबल्कद्वितुलम् चि०.८, १४४.
पुष्पगर्भम् चि०.२,४१.	पूतनायाम् उ०.३,२०.	पूतीकपत्रगजचिर्मटचव्यब- न्ध्यापम् चि०.१४, ३८.
पुष्पम् शा०.५,१.	पूतिकरंजबल्कात् चि०.८, १४५.	पूतीकरंजत्वकूपत्रम् उ०.३, ६०.
" " " १२१.	पूतिकर्णत्वम् उ०.१७,१५.	पूतीकरंजत्वकूपत्रराठीदिबा- ब्धरीहिषैः क०.५,१९.
" उ०.३६,८४.	पूतिकुसुमः उ०.४०,९.	पूतीकरंजशम्याकचंदलेता- सहाचरम् चि०.३, १३४.
" क०.१,१९.	पूतिरुमिणकर्णयोः उ०.१८, ३५.	पूतीकर्णम् उ०.१८,२९.
" चि०.३,१३३.	पूतिगंधः उ०.२१,१६.	पूतीकार्कज्याधीपातक्री- नाम् चि०.२०,९.
" " ८,१२५.	पूतिगंधना उ०.३,२१.	पूतीदशांगीसिद्धार्थबचाम. छातदीप्यकैः उ०.३, ४७.
" " ९,३६.	पूतिगंधापकर्षणः उ०.३४, ५९.	पूतीनि उ०.२१,२०.
पुष्पाजनाम् उ०.१६,२६.	पूतिगंधिः शा०.३,९३.	पूतेन चि०.९,७४.
पुष्पाणाम् चि०.४,३२.	" उ०.३,३४.	पूतोष्णे उ०.३९,१३५.
पुष्पाणि उ०.६,५८.	पूतिगन्धान् उ०.२१,१९.	पूत्यमेध्याशूचिद्विदृशंन- श्रवणदिमिः नि०. ५,३६.
" " २०,१६.	पूतिदुर्दानस्य शा०.६,२१.	पूत्यम्लोद्धारत्तुर्कंठदाहा- रुचिन्तृढार्दतः नि०.८, २६.
" " ३७,३७.	पूतिनासः उ०.१९,२७.	पूत्यास्यता उ०.२१,६४.
पुष्पानुगम् उ०.३४,५०.	" " २०,२५.	पूत्युद्गाराम् शा०.२,३८.
पुष्पितपंकिताः शा०.५,१०.	पूतिनासम् उ०.१९,२३.	पूतृलिकाम् चि०.२०,२९.
पुष्पिताया उ०.४०,४६.	पूतिनासापीनसयोः उ०. २०,२१.	पूयः सू०.२९,१२.
पुष्पिताम् सू०.१७,२४.	पूतिपिशिते उ०.३५,४८.	
पुष्पे सू०.६,११२.	पूतिपूयनिमस्त्रावी उ०.२१, ५२.	
" शा०.२,१.	पूतिपूयपरिस्तुतिः उ०.२५, ३.	
" उ०.३४,४८.	पूतिपूयोपमम् नि०.३,३३.	
" " ६६.	पूतिभिः उ०.६,४४.	
" क०.१,२०.	पूतिमत्स्यकः उ०.२०,१६.	
" चि०.१४,१२०.		
पुष्पेक्षणात् शा०.१,२४.		
पुष्पैः उ०.२२,६७.		
" " ३५,२७.		
" " ३९,६२.		
पुष्पयोगे उ०.३९,५४.		
पुष्पे शा०.१,३८.		

॥ ॥ २९, २७.	पूर्वदक्षिणे उ०.५, २६.	॥ ॥ ॥ ६७.
पूयगर्मान् उ०.२५, ३८.	पूर्वपश्चाद्दे स०.६, ६७.	॥ उ०.३३, ५.
पूयगर्मिणम् स०.२९, ४७.	पूर्वमध्यातवयसाम् उ०.	॥ ॥ ३७, ४८.
पूयताम् शा०.४, १७.	२७, २६.	पृथग्युतैः उ०.२८, ५.
पूयदीर्याणाम् उ०.२८, १९.	पूर्वरात्रे शा०.६, ६२.	पृथग्विधाः स०.१२, ६७.
पूयम् उ०.१०, ६.	॥ नि०.१, १९.	पृथग्विधान् नि०.१३, ३.
॥ ॥ २१, ३०.	पूर्वरूपाख्याः स०.१२, ६०.	पृथग्भिन्नेः नि०.१४, ६.
॥ ॥ २५, १०.	पूर्वरूपाणि नि०.१, २.	पृथिव्यादौ स०.९, ४.
॥ ॥ २९, ५.	पूर्वलक्षणः उ०.१७, १४.	पृथिव्याम् उ०.३९, ४८.
॥ ॥ ॥ ३१.	पूर्वलक्षणम् नि०.९, ७.	पृथु स०.२८, १७.
पूयरक्तम् उ०.१९, २४.	पूर्ववासरे शा०.६, ११.	॥ उ०.१०, १८.
पूयरक्ते उ०.२०, २३.	पूर्वविधियंत्रितात्मा उ०.	पृथुः स०.२६, १२.
पूयरेतसि शा०.१, १४.	३९, ७४.	पृथुकाः स०.६, ३६.
पूयबहे उ०.१८, १७.	पूर्वस्याम् उ०.५, २७.	पृथुताम् उ०.२६, ५.
पूयबाहिनी उ०.३०, २१.	पूर्वपराधजः स०.१२, ५६.	पृथुपरीणाहः शा०.५, ८८.
पूयशोणितगन्धः उ०.३, ११.	पूर्वामिभाषी स०.२, २६.	पृथुपीनबक्षाः शा०.३, १७.
पूयस्य स०.२९, ६.	पूर्वभ्याम् उ०.२५, ५५.	पृथुभिः उ०.२७, १५.
॥ उ०.३, ३६.	पूर्वमयस्तीणः वि०.६, ८२.	पृथुमुसम् स०.२८, २०.
पूयामम् शा०.१, ११.	पूर्वोक्तगुणप्रकर्षम् उ०.३९,	पृथुमूलः उ०.२१, ५०.
पूयाय शा०.५, ११५.	१०६.	पृथुमूलबलः उ०.१०, ३.
पूयालसः उ०.१०, ७.	पूर्वोक्तोषधसाधिताम् शा०.	पृथुबधनिभाः नि०.१४,
॥ ॥ १६, ४४.	१, ९७.	४७.
पूयालसे उ०.११, ४.	पृथक्पूर्णा वि०.३, १०१.	पृथुवृत्ततनुस्थूलाः नि०.
॥ ॥ १६, ५९.	पृथक्पिष्टम् स०.२४, १७.	१४, ५४.
पूयासृक् उ०.२९, २४.	पृथक्समुदितैः नि०.११,	पृथुसन्निवेशे उ०.१६, ६५.
पूयास्रम् उ०.२१, २५.	३.	पृथुसतमथितताविशेषैः
पूयास्नाषी उ०.१०, ७.	पृथगुत्सेपसीमताधिपति-	नि०.१३, २४.
॥ ॥ ॥ ९.	स्थितान् शा०.३, ३३.	पृथ्वीका स०.१५, ४.
॥ ॥ २१, ४०.	पृथग्दोषनिषयाधिबिपो-	॥ ॥ २१, १६.
पूयास्नाषे उ०.१०, ६.	द्रवाः उ०.६, १.	पृथ्वीकाशिशुसुरसाहिस्ना-
पूयोपमासिता उ०.१९,	पृथग्दोषबलम् वि०.१६,	ध्यामकसवपैः वि०.
१२.	३३.	१, १३७.
पूर्वकल्पेन उ०.३८, २२.	पृथग्दोषसंसर्गनिषयास्ततः	प्रवृत्तः शा०.३, ३९.
पूर्वरुतः उ०.४, ३.	नि०.७, ९.	प्रक्षिपर्णी शा०.२, ५६.
पूर्वगुणाधिकम् वि०.३,	पृथग्दोषैः नि०.११, ३२.	॥ उ०.२, ३९.
१३९.	॥ ॥ १२, ३.	पृथक्कुट्टौ स०.७, ३२.
पूर्वजाः स०.१२, ६०.	॥ ॥ १३, ७.	पृथक्कटिग्रहः नि०.३, ३२.

पृष्टपीबाधमंजनम् उ०. ३७,५३.	पेश्यस्थिसंधिकोष्ठेषु सू०. २८,२३.	पोष्करैरंडरास्त्राभ्यंगमाङ्ग्यं मृताशठी चि०.१४.१४
पृष्टजंघोस्वक्षणम् उ०.३३, ३२.	पेषणालोढने क०.६, २३.	पौष्टकः सू०.५,४५.
पृष्टपाश्वर्तिरोरुजम् क०. ३.११.	पेष्यः क०.५.६.	पोननर्षम् उ०.३९,१५६.
पृष्टपाश्वेदरम् क०.५,१३.	पेष्यम् उ०.१३,३७.	पोष्करम् उ०.३९,३४.
पृष्टमंगे उ०.२,२८.	पेष्यस्थ क०.६,१३.	" चि०.१,६६.
पृष्टम् सू०.१८,२१.	पेष्या उ०.११,२७.	" " " ४,३८.
पृष्टवंशाश्रये शा०.४,२३.	पेष्याणि उ०.४०,१७.	" " " ४९.
पृष्टवंशे उ०.२७,२९.	पेष्यैः उ०.३९,४८.	" " " १२,२०.
पृष्टवंशोरसोः शा०.४,१६.	" क०.४,५६.	" " " २६.
पृष्टपर्णी चि०.२,१६.	पैच्छिल्ये उ०.३४,५६.	" " १५,१५.
" " ९,८६.	पैतृकम् शा०.३,५.	पोष्करशम्याकपटोलैः चि०. ३,४४.
पृष्टिपर्णीबिलाबिल्वनागरो- स्पलधान्यकैः चि०.१, २८.	पैप्लिकम् उ०.३९,९८.	पौष्टिकम् उ०.३४,६६.
पृष्टिष्यां चि०.९,१३.	पैप्लिकैः चि०.१४,५२.	पौष्टिकैः उ०.२७,३४.
पेयानुपानम् चि०.३,५६.	पैल्यपक्ष्मशातजित् उ०. १६,५५.	प्रकाशालापवे चि०.७,७.
पेयापयस्कृताः क०.१,२०.	पेशून्यम् सू०.२,२१.	प्रकाशक्षमता सू०.२४,११.
पेयापूर्वम् चि०.२,६.	पैष्टिकगौष्टिकम् सू०.१३, २.	प्रकाशासहता उ०.२३,६.
पेयामहाबचारितम् चि०. ९,९०.	" चि०.७,९९.	प्रकुचैः सू०.१९,१८, " " " ८०.
पेषामात्राशितस्य क०.५, ४०.	पैष्टिकम् चि०.१०,८५.	" क०.६,२७.
पेयायूषरसादिकान् चि०. ८,५१.	पोटलीरुतम् उ०.९,१२.	" चि०.२१,६१.
पेयायूषरसादिभिः चि०. ३,१.	पोटलैः चि०.१९,५५.	प्रकुचवृद्धिः सू०.१९,१८.
पेयायूषरसाद्येषु चि०.८, १२१.	पोथकीः उ०.९,२१.	प्रकुचार्धविषर्धितम् चि०. १७,६.
पेशलम् सू०.२,२५.	पोथकीशुंठिकादिषु सू०. २६,५.	प्रकुपितमात्रे उ०.१२,५.
पेशलबाक् उ०.३९,१०.	पोथकीश्चावसिकताभिल- ष्टाक्षिष्टचतुष्टयम् उ०. ८,२७.	प्रकृतयः सू०.१,१०
पेशलानाम् उ०.४०,५९.	पोथक्यः उ०.८,९.	प्रकृतिः शा०.३,८३.
पेशी शा०.१,४९.	पोथक्यम्लोषितोल्याल्य- स्यंदर्मथाबिनाभिलात् उ०.१६,४५.	" " " १०४.
पेशीशसानि शा०.३,१७.	पोथक्याः उ०.२,२७.	" " " ५,६५.
पेश्यंतरगते क०.२८,४.	पोषः उ०.३९,१५९.	" " " १२२.
	पोषयेत् उ०.१८,४२.	प्रकृतिभेदोक्त्यैः उ०.१, २४.
		प्रकृतिभोजनम् सू०.१८, ४३.
		प्रकृतिम् सू०.१२,६६. " उ०.६,२२.

” क०.५,५३.	प्रच्छर्दने सू०.५,५४.	प्रतनोति शा०.४,६५.
प्रकृतियोगी नि०.२,७९.	” चि०.१०,४५.	प्रतन्यते सू०.३०,५३.
प्रकृतिसात्म्यतुल्यस्थानवेगब-	प्रच्छाद्यम् सू०.२९,७१.	प्रतप्तैः उ०.३६,४५.
लाबलम् उ०.३५,६५.	प्रच्छानम् सू०.२६,५२.	प्रतमकः सू०.२,१२.
प्रकृतिस्थत्वम् उ०.६,६०.	” ” ” ५४.	” नि०.४,११.
प्रकृतिस्थाम् उ०.१२,३२.	” चि०.१९,१६.	प्रतर्कयेत् उ०.३७,१६.
प्रकृत्या चि०.१०,९२.	प्रच्छानेन सू०.२६,५३.	प्रतानसदृशानि शा०.३,
प्रकोपनैः नि०.१३,४४.	” चि०.२२,३.	४३.
प्रकोपयेत् सू०-८,४.	प्रच्छाप उ०.२४,२८.	प्रतिकारयेत् चि०.७,१.
प्रक्रमते उ०.३६,३९.	” ” ३७,३१-	प्रतिकुर्यात् उ०.३६,१०.
प्रकांताः शा०.४,७०.	प्रच्छाद्यवेगे उ०.३६,८०.	प्रतिकुर्वीत् उ०.२,२६.
प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोग-	प्रच्छायांतररिषायाम् उ०.	प्रतिकूलम् उ०.५,४९.
ग्रणानुराः सू०.८,५३.	३६,४७.	प्रतिकृत्य सू०.१३,२१.
प्रक्लिन्नम् उ०.३५,४४.	प्रच्छिन्नम् उ०.३८,१७.	प्रतिक्रिया उ०.२२,१०.
प्रक्लिन्नाः नि०.१३,६८.	प्रच्यवते शा०.५,११०.	” ” ३७,२२.
प्रक्लिन्ने चि०.१८,३५.	प्रच्यवयति उ०.२३,२५.	प्रतिक्षणम् सू०.१२,५५.
प्रक्लेदरोगवत् उ०.१५,२०.	प्रजागरः नि०.६,१६.	प्रतिच्छाया शा०.५,४३.
प्रक्षालनालेपघृततैलरस-	” उ०.३,२०.	” ” ” ४४.
क्रियाः उ०.२५,६६.	प्रज्ञापतिः नि.१५,२.	प्रतिच्छायामयी शा०.५,
” क०.३,३४.	प्रज्ञापतिम् सू०,१,३.	४५.
प्रक्षीणकफपित्तस्य चि०.	प्रज्ञाम् चि०.१९,२३.	प्रतिजागृषिः सू०.७,१.
१,११६.	प्रज्ञापराधः उ०.४,४.	प्रतिज्वरम् सू०.१२,६१.
प्रक्षीणदोषस्य चि०.८,	प्रज्ञापराधानाम् सू०.४,	प्रतिपक्षपरिमहान् सू०.८,
१००.	३३.	३७.
प्रक्षीणश्लेष्मणः चि०.१,	प्रज्वलितस्य शा०.६,३३.	प्रतिपादयेत् चि०.२१,८.
१०५.	प्रज्वाल्यः उ०.१६,५७.	प्रतिपालयेत् सू०.१८,४८.
प्रचलः उ०.३७,६२.	प्रणष्टज्ञानबिज्ञानः नि०.	प्रतिपिष्टम् उ०.२७,६०.
प्रचलज्जलेः चि०.१४,६९.	४,१४.	प्रतिपीडयेत् उ०.२५,३८.
प्रचलद्विजे उ०.२२,१४.	प्रणाशम् उ०.३९,१४९.	प्रतिषेद्धाः सू०.१२,७.
प्रच्छर्दनविरेचने शा०.६,	प्रणाशयेत् चि०.२१,७९.	प्रतिबुध्येत नि०.६,३१.
५२.	प्रणिदध्यात् सू०.१९,८२.	प्रतिभानवान् उ०.३९,४७.
प्रच्छर्दनसाधनम् नि०.३,	प्रणिधाय चि०.१०,५०.	प्रतिभुक् चि०.२१,२१.
११.	प्रणिहितः क०.५,४१.	प्रतिभुक्तस्य चि०.३,१५५.
प्रच्छर्दनाजनम् सू०.७,	प्रततातिप्रवाहणात् नि०.७,	प्रतिभोजनम् चि०.१०,
६२.	१२.	८९.
प्रच्छर्दनाद्ययोगेन नि०.१,	प्रतनुकरजसः चि०.८,	प्रतिभोजयेत् चि०.९,९.
१८.	१४८.	प्रतिभेः चि०.११,१६.

प्रतिमर्शः सू०.२०,७.	ठामयापहानू चि०.१,	प्रत्यनीकबलाबलः नि०.२,
" " " २५.	१२६.	६६.
" " " ३२.	प्रतिश्याये उ०.१९,३.	प्रत्यङ्गम् सू०.१९,१८.
प्रतिमर्शनम् उ०.२,३३.	प्रतिष्ठितम् शा०.३,११३.	प्रत्यवेक्ष्य सू०.८,३७.
प्रतिमर्शे उ०.२०,३५.	" " ५,१३१.	प्रत्यागते क०.२,१५.
प्रतिमासम् नि०.११,५०.	" उ०.३५,२.	प्रत्यादित्यगुदम् चि०.८,
प्रतियोजयेत् उ०.३५,१९.	" " ६९,७२.	३.
प्रतिरोगम् सू०.१२,३२.	प्रतिष्ठिताः शा०.३,११६.	प्रत्यादित्यम् सू०.३०,३०.
" नि०.१,२२.	" उ०.२०,३८.	प्रत्यायांति शा०.१,८२.
प्रतिलोमगम् नि०.३,१२.	प्रतिष्ठिने शा०.२,१७.	प्रत्यार्जवागम् शा०.२,
प्रतिलोमतः सू०.१८,२१.	प्रतिस्थापयेत् उ०.२८,	२८.
प्रतिलोमम् सू०.२८,२०.	२८.	प्रत्याहरति नि०.२,१६.
" नि०.३,१२.	प्रतिसारणगंडूषनाबनम् उ०	" चि०.८,१५२.
" " २,६.	२२,२३.	प्रथमकबलमोज्यः चि०.
" उ०.२५,२८.	प्रतीक्षातमेदः नि०.१,२१.	१२,३५.
प्रतिलोमानुलोमकौ सू०.	प्रतीनाहसंज्ञितः उ०.१७,	प्रदीपग्रहणक्षत्रदंतदैवतच-
२८,१८.	११.	क्षुषाम् शा०.६,५२.
प्रतिलोमे चि०.९,१९.	प्रतीपताम् शा०.५,६८.	प्रदीपितात् चि०.३,२०.
प्रतिलोमेन उ०.३५,५१.	प्रतीपैः शा०.६,६३.	प्रदीप्ताभ्यां उ०.१८,५.
प्रतिषापनम् सू०.३०,२०.	प्रतीषापम् सू०.३०,१७.	प्रदीप्तागारबन्त उ०.३६,३७.
प्रतिषासम् सू०.१९,३२.	प्रतुदप्रसृष्टेषु क०.२,२७.	प्रदीपैः सू०.२२,१९.
प्रतिषिष्ठा उ०.३,२५.	प्रतुदाः सू०.६,२६.	प्रतुष्टधातोः उ०.१,१९,
" " ३७,२८.	प्रतूनी नि०.११,६१.	प्रदेशिनीपरीणाहा सू०.२५.
प्रतिषिष्ठाङ्गुमिशित्वक्स्व-	प्रत्यकपुष्पी सू०.१५,२८.	३०.
जिकोषणेः उ०.१८,२५.	प्रत्यकपुष्पीत्रिकटुरजनीस-	प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयात् सू०
प्रतिश्याय नि०.५,७.	सपणाटिरूपम् चि०.१९,२१.	२०,९,
" " १६,५१.	प्रत्यकपुष्पीफलयुतैः उ०.	२०,९,
" उ०.२,२५.	३०,३५.	प्रधानप्रशमे सू०.१२,६२.
प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकं-	प्रत्यकपुष्प्युदके क०.१,८.	प्रधानम् सू०.२५,२२.
द्वयनेः उ०.१७,१.	प्रत्यग्रधानुः सू०.१६,२५.	प्रधानशुष्यावरशुद्धिद्वयः
प्रतिश्यायम् उ०.१९,३.	प्रत्यङ्गम् शा०.३,१.	सू०.१८,२९.
" " " ८.	" " " ३३.	प्रध्मापयन् नि०.११,३०.
" " २०,५१.	प्रत्यङ्गुलीनाम् नि०.१५,	प्रपतति चि०.१९,९०.
प्रतिश्यायाः उ०.१९,९.	२२.	प्रपुष्पाटः उ०.२२,१०.
प्रतिश्यायारुचिश्वासकास-	प्रत्यङ्गेषु नि०.१३,२९.	प्रपुष्पाटोद्भवादीभिः उ०.
घ्नः सू०.१५,३१.	प्रत्यङ्जनम् सू०.२३,२९.	२२,८७.
प्रतिश्यायास्यधैरस्यशिरःक-	प्रत्यङ्जने उ०.१३,५६.	प्रपौढरीककाकोलीपिप्पली-
		राध्रसंघैः उ०.१३,३

प्रपौडरीककाश्मर्यामियाल- कपिकच्छुभिः चि०.३, १२१.	प्रभूतम् नि०.७,१८.	प्रमेहेषु चि०.१२,९.
प्रपौडरीकम् उ०.१६,२५.	प्रभूतमारुतः सू०.२८,३४.	प्रमेहोपेक्षया नि०.१०,२६.
" चि०.५,४२.	प्रभूतलवणे उ०.२४,२१.	प्रमोहः नि०.६,१५.
प्रपौडरीकमंजिष्टादार्शमधु- कचंदनेः चि०.२२,२८.	प्रभूतशुंठीमरोचहरिताईक- पेशिकम् चि०.७,३९.	प्रमोहमस्तकः नि०.११,१४
प्रपौडरीकमंजिष्टायष्टाब्धन- यनौषधेः चि०.११, ५९.	प्रभष्टपोरुषबलप्रतिभैः उ०. ३९,४८.	प्रयच्छतः उ०.३३,३.
प्रपौडरीकमंजिष्टासारिबै- द्दीबितुभकेः चि०.२२, ४४.	प्रमथाख्यान् उ०.५,५२.	प्ररूढनवपल्लवः उ०.३९, ११०
प्रपौडरीकमधुकपिप्लीचं- दनोत्पलैः उ०.२४,४४.	प्रमाणजिज्ञासा नि०.५, १२.	प्ररोहणम् उ०.१६,५१.
प्रपौडरीकमधुकविसमंथि- कसेरुकाः चि०.६,४६.	प्रमाणम् सू०.१९,१२.	प्रलंबः उ०.२१,३७.
प्रपौडरीकसरलपिप्लीदेव- दारुभिः उ०.१३,५८.	" क०.६,२४.	प्रलंबबाहु शा०.३,९७.
प्रपौडरीकसिद्धेन चि०.९, ९८.	प्रमाणयेत् सू०.१९,६२.	प्रलंबया सू०.२३,३.
प्रपद्धारुति सू०.२६,१९.	प्रमाणवित् चि०.१४,८५.	प्रलंबि सू०.२९,५३.
प्रबंधने उ०.२१,३४.	प्रमाणेन सू०.३१,९.	प्रलंबौ नि०.१६,५१.
प्रबल सू०.३,७.	" शा०.५,४१.	प्रलयहेतुतः चि०.७,११६.
" शा०.३,८४.	प्रमाथिनः चि०.१५,८०.	प्रलापः सू०.१४,३०.
" चि०.९,१२०.	प्रमाथिमावात् चि०.३, १५६.	" नि०.२,१३.
प्रबलयति चि०.८,१५४.	प्रमादग्धवत् सू०.३०, ४६.	" " " ४२.
प्रबलानिलः नि०.९,२३.	" क०.१,३.	" " " ५५.
प्रभाषर्णस्वरौदार्यम् उ०. ३९,१.	प्रमृज्यात् चि०.१४,८६.	" " " ४२४.
प्रमाहानिः सू०.११,१६.	प्रमृद्यात् उ०.३०,६.	" " " ५.४९.
प्रमिद्येत चि०.१४,१२३.	प्रमृशेत् उ०.२६,४५.	प्रलापच्छादिः नि०.६,१७.
प्रभूतकमिमज्जासृङ्गमेदो- मांसकफः सू०.५,४८.	प्रमेहकमिकुशाशोमिदोदोष- विबर्जितः उ०.३९,७१.	प्रलापता नि०.२,३२.
प्रभूतद्वयसंग्रहः शा०.६, ७१.	प्रमेहमेदोषातग्नम् चि०. २२,६०.	प्रलापभ्रमश्वासक्षीणम् शा० ५,७२.
प्रभूतपूरकः उ०.२१,२०.	" " १०,४.	प्रलापशूलविण्मूत्ररोधः शा०.३,४७.
	प्रमेहार्तः चि०.१२,४३.	प्रलिप्य उ०.२७,२३.
	प्रमेहार्शः कमिगुल्मान्त्रवृद्धि- नुत् क०.४,२८.	प्रलिपन् चि०.२०,१५.
	प्रमेहिणम् शा०.५,८६.	प्रलिपेत् उ०.३९,१०३.
	प्रमेही क०.२,५४.	प्रलेपः उ०.२४,८.
	प्रमेहेण शा०.६,४४.	" " " ४०.
	" नि०.१०,३६.	" " " २५,६१.
		" " " ३५,६९,
		" चि०.५,६७.
		प्रवार्तिका सू०.८,१.
		प्रवार्तिन्यौ शा०.३,२८.
		प्रवर्तेत नि०.९,२२.

प्रवर्धने शा०.२,२०.	प्रवृत्तस्नेहपानादेः नि०.१२, ३६.	प्रसित्यतु उ०.३५,२९.
प्रवर्धिते उ०.१७,२०.		प्रसुप्तम् चि०.१,१०५.
प्रवातयानयानाश्वभाष्या- भ्यासनसंस्थितिः सू०. १६,२६.	प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्मका- श्यामिवाताम्लकरकपि- त्तम् चि०.१७.१६,	प्रसुप्तवत् नि०.१५,५५.
प्रवाताम्लशीतमस्याक्षमाः उ०.२१,१२.	प्रशिथिलसंधि बंधमांसः शा०.३,९२.	प्रसुप्तस्य उ०.२,१००.२,
प्रवालगुलिकामासाः शा०. ५,१११.	प्रष्टारः उ०. २,७०.	प्रसुप्तिः उ०.३१,३१.
प्रवालम् चि०.११,१३.	प्रसक्तबमधुलीहृतिमिरकि- मिकोष्ठिनः सू०.१८,५.	प्रसुप्तिः उ०.३१,३१.
" " १८,१५.	प्रसक्तबमथोः सू०.१८,७.	प्रसुप्तौ उ०.३२,३३.
प्रवालरक्तः उ०.२५,१०.	प्रसक्तवेषेषु चि०.७,१०५.	प्रसुप्त्यादितजागरे सू०.२२, २५.
प्रवालैः क०.१,२८.	प्रसक्तवर्णैद्वियम् सू०.२७, ५३.	प्रसूतिक्लेशितम् उ०.१.१.
प्रवाहणरुजासु चि०.९,९७.	प्रसन्ना चि०.७,६५.	प्रसूतितः उ०.१,११.
प्रवाहणात् चि०.८,५.	प्रसन्नागोमूत्रम् चि०.१५, ५७.	प्रसूतः शा०.५,९२.
प्रवाहणे चि०.८,१३३.	प्रसादकिट्टः शा०.३,६५.	" क०.५,२२.
" " ९,५१.	प्रसादजननम् उ०.१५, ३२.	" " " २३.
प्रवाहिका चि०.९,५१.	प्रसादनः सू०.२५,१५.	" " " २६.
प्रवाहिकागुद्वर्णरक्तस्त्रावज्व- रापहः चि०.८,१२९.	प्रसादनम् सू०.२३,११.	" " " २७.
प्रवाहिकापरिस्रावे क०.३, १५.	" " २५,१७.	प्रसूतम् सू०.१९,१९.
प्रवाहिकाम् चि०.८,७७.	" " उ०.१३,६१.	" उ०.३७,६८.
" " " ७८.	" चि०.२२,५६.	प्रसूता उ०.८,२.
" " " ९१.	प्रसादने सू०.२३,१२.	प्रसूतारिः क०.५,३०.
" " ९,२५.	प्रसाधनात् सू०.३०,५०.	प्रसूताः सू०.१९,१८.
प्रवाहिकायाम् सू०.२७, १५.	प्रसाधयेत् शा०.१,८१.	" " " १९.
" चि०.९,११८.	प्रसारणाकुंचनतः सू०. २५,१५.	" क०.५,१७.
प्रवाहिकार्शोगुदरुगूरकोत्था- नेषु चि०.१०,५१.	प्रसारणाकुंचनयोः नि०. १५,१५.	" " " २५.
प्रवाहिणी नि०.७,५.	" उ०.२७,१.	प्रसृतिसंमितम् चि०.५, ३१.
प्रवाहिते चि०.५,६९.	प्रसारितांगस्य सू०.१९, २८.	प्रसृते सू०.२७,२७,
प्रवाहिनीम् उ०.२८,२२.	प्रसिच्यते उ०.२५,३९.	प्रसृतेः क०.५,१९.
प्रवाहेत् शा०.१,८१.	प्रसिच्येत सू०.११,२०.	" " " २०.
प्रवृत्तगौरवोक्तेश्चान्द्रासम् उ०.३६,५५.		प्रसृतोन्मिताम् क०.५,५५.

" " ८.२०.	प्रस्थो उ०.६,२३.	प्रायूपम् नि०.१,४.
" उ०.१५,१२,	" चि०.१२,२७.	" " २,६.
प्रसेककंठामयवक्रशोषाः	" " १४,८९.	" " ४,४.
सू०.२२,१२.	प्रस्थ्यदने शा०.२,५३.	" " ८,१९.
प्रसेकपीनसश्वासकासाना-	प्रस्थ्यदिनः शा०.३,३७.	" " १३,८.
म चि०.१०.१९,	प्रस्रवन् शा०.५,८२.	प्रायूपे उ०.१६,१.
प्रसेकवान् नि०.६,३४.	प्रस्रवन्ति नि०.११,१७.	" चि०.१२,३८.
प्रसेकाक्षिपीनसाः सू०.-	" चि०.८,२७.	प्रायूपेषु चि०.१,२.
२०,२४.	प्रस्रुतः सू०.६,२९.	प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिबा-
प्रसंकारुचित्त्वाश्वासश्वा.	प्रस्थपनम् सू०.७,५५.	स्वप्राहिताशनैः उ०.
सगलामयान् चि०.५,	प्रस्वियम् चि०.२१,३९.	३५,३७.
५५.	प्रत्वेद शा०.३,६३.	प्राग्बिहितम् क०.५,४.
प्रसेकारोचकाश्चाद्विपाका-	" नि०.१५,२६.	प्राङ्मिषिद्वस्तनस्य उ०.
स्वेदजागराः नि०.२,	प्रहृतम् उ०.४,२७.	१,१४.
१६.	प्रहर्षः चि०.२१,२०.	प्राङ्मध्योतरमक्तः सू०.
प्रसेके चि०.५,६१.	प्रहर्षम् उ०.३९,४१.	१६,२१.
" " १०,६६.	प्रहर्षितः उ०.३९,३६.	प्राङ्मुखम् सू०.१८,१८.
प्रसेकोत्कुशगौरवम् सू०.८,	प्रहारपीडनोत्पेषात् उ०.	" " २९,१६.
२५.	२६,५.	प्राच्यः बन्त्यापरांतोत्थाः
प्रस्वलति सू०.७,१५.	प्रत्वेष्टे सू०.२७,३०.	सू०.५,११.
प्रस्वलन् उ०.७,४.	प्रांशयः उ०.३६,६.	प्राजनेन नि०.२,१३.
प्रस्तरशंकरैः क०.३,८.	प्राकारपरिखा उ०.२८,१४.	प्राजापत्येन उ०.१,११.
प्रस्तार्थम् उ०.१०,१८.	प्राकृतैर्वैरुतम् नि०.१५,३.	प्राज्ञः सू०.२९,१०.
प्रस्थयुक्तम् चि०.१५,२८.	प्राकृतवैरुतौ शा०.५,२१.	प्राज्यमांसरसाः सू०.१६,
प्रस्थसप्तः क०.४,५.	प्राकृत उ०.३४,६२.	४०.
प्रस्थान् सू०.२७,४२.	प्राकृतेषु शा०.५,५.	प्राज्याणुदारी उ०.२७,४.
प्रस्थान् चि०.१२,२०.	प्राक्षरणा उ०.३३,३२.	प्राज्यायुर्वित्तः शा०.३,
प्रस्थार्धम् उ०.२,४९.	प्राकृतावशकस्य सू०.२०,	१०१.
" ४०,२२.	१७.	प्राज्योष्मा नि०.१३,६३.
" क०.६,१४.	प्राक्तनैः नि०.१४,२.	प्राणः सू०.१२,४.
" चि०.३,९६.	प्रागुक्ताम् चि०.१,९७.	" नि०.१६,१९.
" " ८,६४.	प्रागुदकशिरसा उ०.१,२४.	" " ५६.
" " १७,१६.	प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या शा०.	" चि० २२,६९.
प्रस्थितम् उ०.३६,६९.	१,६९.	प्राणघातिनि शा०.४,
प्रस्थिताः उ०.२९,१८.	प्राग्भक्तम् सू०.४,७.	६८.
प्रस्थोन्मितम् चि०.५,२२.	" चि०.९,८६.	प्रागदा चि०.९,३.
प्रस्थोन्मिते चि०.३,१६६.	" " १७,२८.	प्राणदाः चि०.१६,१९.

प्राणदाकल्कसंयुतम् चि०. १३,१७.	प्राणायतनसंभ्रयाः नि०.६, ३७.	प्रासूतैः चि०.८,७०.
प्राणधातुमलांभोक्षबाहीनि शा०.३,४२.	प्राणायामः उ०.२६,१९.	प्रास्तारिश्वाबलोहितम् उ०. १०,१७.
प्राणनाशकराः शा०.५, स्मि०.	प्राणायामम् क०.५,१३.	प्रास्थिकैः चि०.१४,१५.
प्राणभयम् उ०.६,५२.	प्राणितिः चि०.९,४७.	प्रियंबदा उ०.४०,४०.
प्राणभृत् चि०.१५,८४.	प्राणिनः नि०.७,१.	" चि०.२२,२७.
प्राणम् चि०.२१,८.	प्राणिनाम् शा०.४,६७.	प्रियः सू०.१०,३.
प्राणयतनसामान्यात् शा०. ४,३९.	" " ५,१३२.	प्रियंगवाः चि०.१९,२५.
प्राणरक्षणीम् क०.३,३५.	प्राणे सू०.१३,३९.	प्रियंगु उ०.५,१०.
प्राणबिलोमता नि०.४,४.	" नि०.१६,४२.	प्रियंगुः सू०.६,११.
प्राणहर चि०.१,१७४.	" " " ४६.	" " १५,६.
प्राणहराः नि०.४,१८.	" " " ५२.	५,७२.
प्राणाः शा०.१,८२.	प्राणेन नि०.१६,५१.	प्रियंगुकालीयकदंबदरमञ्जा उ०.३२,२३.
" उ०.२४,५९.	प्राणोदकाक्षबाहीनि नि०. ४,३.	प्रियंगुरुष्णायनकल्कयुकः क०.४,६.
प्राणाभ्यपानम् नि०.१२, २.	प्राणोदाजनरोधात् क०.५, १५.	प्रियंगुदूर्वाशरकांक्षसगोरो- चनापद्यसुवर्णवर्णः शा०. ३,९७.
प्राणाचार्यम् सू०.७,१.	प्राणोपतापिनम् नि०. ४,७.	प्रियंगुपुष्पांजनयुग्मपद्माप- द्याद्जोयोजनबल्यन- ता सू०.१५,३७.
प्राणापिपातादि सू०.१२, ४२.	प्रातःसायम् सू०.२३,१६.	प्रियंगुम् चि०.८,१२८.
प्राणादयः नि०.१६,५०.	प्रातराशस्य सू०.१३,३९.	प्रियंगुमधुकांक्षधातक्यु- त्पलपाणिभिः उ०.१८, २०.
प्राणादिकोपे चि०.२२,४९.	प्रातुदान् चि०.३,१७५.	प्रियंगुरोध्रप्रिकलामासिकैः उ०.२२,९.
प्राणादिभेदात् सू०.१२,४.	प्राधान्यम् नि०.१,१११.	प्रियंगुम् चि०.२०,५.
प्राणादीनाम् नि०.१६, ५३.	प्रापुनाटम् चि०.१९,७९.	प्रियंर्बवष्टादी सू०.१५, ३९.
" चि०.२२,६८.	प्रायेणोपहताभित्वात् चि०. ५,७२.	प्रियदूग्धगुडज्ज्ञानम् उ०.४, २०.
प्राणान् शा०.४,५९.	प्रायोगिरुम् चि०.५,४८.	प्रियन्द्वत्यकथागीतज्ज्ञानमा- ल्यानुलेंपनम् उ०.४,५.
" उ०.३६,३८.	" " १९,५१.	प्रियश्रवणदर्शनेः चि०.७, ११४.
" चि०.१९,३२.	प्राबाराजिनकौशेयप्रवेणी- कौचबास्तृतम् सू०.३, १३.	
" " " ९५.	प्रावृतः सू०.३,१४.	
प्राणानाम् चि०.१,१३.	प्राश्वाः उ०.१,४९.	
प्राणानिलपथसंस्थाः उ०. २२,१११.	प्रासादशैलेदेः शा०.६, ५६.	
प्राणानिलाद्भुतम् शा०.३, ५५.	प्रासुतिकीम् उ०.३९, ५६.	

मियहितैः शा०.१,४३.	प्रेतारुतिः शा०.५,६८.	प्रीह्यरुती उ०.१३.
मियानेत्रोत्पलांकितान् सू० ३,२१.	प्रेतारुतिक्रियागंधम् उ०. ४,३४.	८८.
मयांबुगुडदुग्धस्य उ०.३९ १२९.	प्रेताधिपगोचराः शा०.५, २७.	प्रीह्यन् नि०.१२,२८.
मियाजलम् सू०.६,१२१.	प्रेतान् शा०.५,३२.	" चि०.१५,९८.
मियालबीजमधुकुट्टमायैः उ०.२४,२६.	प्रेतालंकारः शा०.६,१४.	प्रीह्यातकफार्तिनुत् चि०. १६,३.
मियालबीजयष्ट्याब्दहयगं- धायबान्धितैः उ०.१८, ३९.	प्रेतेन उ०.४,३५.	प्रीह्योषम् चि०.२१, ७९.
मियालम् सू०.६,११९.	प्रोक्तलिङ्गाधिकारतिम् उ०.६,५५.	प्रीह्यद्भोगगुदजान् चि०. १५,७३.
" उ०.२४,३९.	प्रोक्तुल्लकमलोच्चलान् सू०. ३,४१.	प्रीहा नि०.१२,२३.
मियालमज्जमधुकमधुला- जासितोपलेः उ०.१, ३९.	प्रोक्तुद्विपिडिकाः शा०.३, ८९.	" चि०.१५,९१.
मियालमज्जा सू०.६, १२२.	प्रोक्तस्य चि०.२,२२.	प्रीहानम् उ०.३९,१०२.
मियालैः उ०.३४,३७.	प्रोक्तान्त्रबंजुलपियालपला- शानदी. कोलीकदंबवि- रलामधुकम् सू०.१५, ४१.	" चि०.१२,२३.
मियास्यसंगसुरभीन् सू०.३ २१.	प्रोक्तनवाहनम् सू०.८, ५४.	" " १४,५८.
मियोषधः उ०.३९,१०.	प्रोक्तनादिकम् निः.११, ३४.	" " १५,९६.
प्रीणतः सू०.६,३१.	प्रोक्तम् सू०.२१,१४.	" " १६,२०.
" " १०.१०.	" नि०.८,१२.	प्रीहामिबृद्धिम् चि०.१५, ९५.
" उ०.१,३९.	प्रोक्तमानस्य शा०.५,१६.	प्रीहामये उ०.४०,४८.
प्रीणनजीवनवृंहणवृष्ट्याः सू०.१५,१२.	प्रोक्ते चि०.११,६२.	प्रीहार्शःकफवातमित् सू०. ६,९८.
प्रीणनम् सू०.६,३४.	प्रोक्तयेत् चि०.२,३२.	प्रीहार्शःरुमिगुल्मनुत् सू०. ६,१२८.
" " ११,४.	प्रीहः शा०.३,१२.	प्रीहोदरम् क०.२,१६.
" उ०.४०,६७.	प्रीहगुल्मघृतन्यापद्मरपाङ्ग- मयान् सू०.५,३४.	प्रीहोदरे चि०.१५,८५.
प्रीतिकराः चि०.१,१७५.	प्रीहतः नि०.३,४.	प्रीष्टः सू०.११,१८.
प्रीत्यै चि०.७,६५.	प्रीहबद्धस्तोदकैः नि०. १२,३.	प्रीन्हि नि०.११,१३.
प्रीस्ते उ०.१३,४०.	प्रीहपाङ्गमयश्वासग्रहणी- रोगकासनन् चि०.१४, ८२.	" चि०.१३,५१.
प्रीस्माणस्य उ०.१४,११.		" " १५,२४.
प्रीतपिशाचस्त्रीद्विविडाध्रग- बाशनेः शा०.६,४९.		" " " ९७.
प्रीतरूपाः नि०.१२,५.		" " " १२९.
		प्रोतप्रावृतेदह्या सू०.३०, २७.
		प्रोतेम् सू०.२९,२५.
		प्रोषोपस्त्रमागस्त्रेदापदरजो- द्वयः चि०.२२,४०.

फ.

फणिजार्जकजंवीरप्रभृति सू०.६,१०५.	फलपुष्पविहीनस्य क०.१, २८.	फलान्वितानि उ०.३९, १७८.
फणिनः उ०.३६,५.	फलमक्षयोः शा०.६,३१.	फलाभावे क०.१,१९.
फणिन'म् उ०.३६,६१.	फलमज्जतः क०.१,१६.	फलाबु चि०.२,२१.
फणो शा०.४,३०.	फलमागधिकादारुसिद्धतै- लेन क०.३,९.	फलाबुपरिसिस्थिकाम् उ०. ३९,१२५.
" " " ४३.	फलमूलाभ्यामः चि०.१६, २५.	फलाबुभिः चि०.६,२.
" " " ५७.	फलमृदाब्धकल्कैः चि०.३, २६.	फलाभ्लः चि०.६,९.
फलकणाकषायालोहितम् चि०.२०,२२.	फलमृदुकेन चि०.५,२.	फलाभ्लम् चि०.४,८.
फलकम् सू०.२९,५९.	फलरससौद्वंसकुगिः क०.२, १३.	" " ८,७२.
फलकाले क०.२,३२.	फलरसैः क०.१,३४.	" " ९,९२.
फलके शा०.४,२५.	" " ३,२७.	फलाभ्लान् चि०.८,५१.
" चि०.८,२.	" चि०.१,१६.	फलाभ्लेन चि०.१५,११८.
फलकोशम् चि०.१३,४०.	फलवत् क०.१,१९,	फलाभ्लैः चि०.११,५८.
फलकोशयोः नि०.११,२२.	फलवर्तिभिः सू०.१८,५५.	फलाय उ०.३४,६६.
" " " २७.	" " १९,३१.	फलाब्धस्य क०.४,१८.
फलकोशाभिवाहिनीः नि०. ११,२२.	फलवर्तिम् सू०.८,१६.	फलिनीरुष्णाचव्याज्यमा- स्रिकैः चि०.८,७१.
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीव- न्तीजीवनादकैः क०. १,४६.	" " १९,४९.	फलिनीदिनिशासौद्वंसार्ध- भिः उ०.३७,७१.
फलतैलयुतैः क०.५,३६.	फलवर्त्यः क०.५,५.	फलिनीमृदाधांजनमाक्षि- कम् चि०.२,२४.
फलत्रयद्वीपिकिराततिकय- ष्टाब्धसिद्धार्थकटुत्रि- काणि उ०.२२,८१.	फलवेदेहीफलकद्विलवणा- न्वितम् क०.४,४९.	फलिनीरोधकटुकलैः उ०. २७,२४.
फलत्रयम् चि०.१२,२६.	फलसंयुक्तम् चि०.२,१०.	फलोत्तमा सू०.६,११३.
" " १५,१५.	फलसर्पिः उ०.३४,६६.	फलोद्वेशे सू०.२७,२४.
" " १६,७.	फलसेवनीम् चि०.१३,३६.	फलोन्मुखः उ०.३९,५६.
फलत्रयस्य उ०.३९,१ ३८.	फलादिक्वाथकल्काभ्याम् क०.१,१४.	फलोन्नि उ०.४०,१७.
फलत्रिकम् उ०.३६,८४.	फलादिपिपलीतुल्यम् क०. १,४३.	फलोन्मूलकलनिर्मु- ह्येण चि०.२०,६.
फलपिप्पलिचूर्णम् क०.१, १०.	फलादिभिः क०.१,४०.	फाणितम् सू०.५,४७.
फलपिप्पलीम् क०.१,५.	" चि०.८,९४.	" " " ५१.
	फलादिषट्कस्य क०.१,४२.	" " ८,४१.
		" चि०.९,७६.

काथितोपेतम् चि०.२०, ५.	केनपुयानिलबहः उ०.२५, १६.	" " ३३,३३. केनिला उ०.२९,२९.
फटः क०.६,८.	केनम् उ०.७,३.	केनिलारुणरुष्णाल्पतनुरू-
" " " ११.	" " " १०.	क्षार्तबल्लुतिम् उ०.३३, ३०.
" चि०.१,५७.	" " ३६,३४.	केनीभूतम् शा०.३,५७.
कालादिभिः उ०.३०,५.	केनयुक्तम् सू०.२८,६.	केनेन उ०.९,६.
कुल्लपसोपममुखम् उ०.४, १३.	केनसंयुतम् उ०.२८,१२.	" " १८,१५.
कूत्कारान् शा०.५,५९.	केनस्त्राबोर्ध्वदृष्ट्योष्टदंश-	" चि०.१,१३३.
केनः उ०.११,१२.	प्रजामराः उ०.३,४.	केनोजनम् उ०.१३,८२.
" " " ४७.	केनागमः उ०.६,८.	केनोद्धमनमूर्धेत्ताहस्त्रभूपा-
" " १६,२४.	केनानुबिद्धम् उ०.२९,३१.	दनर्तनम् उ०.३,१०.
केनचंदकरकवत् सू०.१८, २५.	केनिलम् सू०.५,७.	केनोपशमः क०.६,१८.
केननिर्वमः उ०.३,१२.	" नि०.५,३२.	केनोध्वराजीसीमंततंतुयुद्ध-
	" उ०.२,४.	दसंभवः सू०.७,६.
	" " २०.	

ब.

बडिशम् सू०.१६,१६.	बदरास्थिनिभः उ०.२१, २३.	" " १७,५, नि०.८,१८.
बडिशारुनी सू०.२५,३१.	बदरीदलम् चि०.९,३६.	" उ०.६,४८, ११,५६.
बडिशायबलंबितम् उ०. २२,४७.	बदरोधातकीधात्रीचूर्णम् उ०.२,४८.	बद्धमलाः सू०.६,५४.
बडिशेन उ०.११,३.	बदरीपत्रकल्कम् चि०.५, ३७.	" " १०.३७, बद्धमुष्टिशरुत् उ०.३,८.
" " " १६.	बदरीपल्लवोत्थेन चि०.१, १३३.	बद्धमूत्रम् शा०.५,८५.
" " २२,४५.	बदरोन्मितैः चि०.१७,२०.	बद्धमूत्रवर्चा नि०.४,१५.
बडिशोत्थूनाम् उ०.३४,११.	बद्धः सू०.२९,६८.	बद्धमूलत्वात् चि०.१४, ११४.
बदरकटुफलत्रिकाकांडदा-	बद्धक्षतांत्रयोः चि०.१५, १०८.	बद्धमूलान् क०.१,१७.
रुमभिघ्राजंगधामरांको-	बद्धगुदोदरम् नि०.७,५९.	बद्धवर्चसः चि०.८,८४.
ल्लकोशातकीशिभूनिर्वा-	बद्धच्छिद्वोदकोदरी सू०. १९,५.	बद्धवर्चस्कम् चि०.१०,२५.
बुदेद्राव्हयैः उ०.५,२०.	बद्धच्छिद्वोदिकस्थाने चि०. १५,११४.	बद्धविट् चि०.१,६९.
बदरकपत्रैः चि०.१५,९०.	बद्धम् सू०.११,१२.	बद्धविट्कम् सू०.५,५६.
बदरम् क०.६,२५.		बद्धविट्वाकम् चि०.३,२.
" चि०.३,७.		बद्धविण्मारुतः चि०.१४, ५२.
बदरमज्ञः चि०.३,१७.		
बदराणि चि०.६,१७.		
" " ९,१८.		
बदरांयुना चि०.१५,१८.		

बद्धविष्णुनृन् सू०.६, १००	हायामयवयांसि०.नि०. ६,४१.	बलमांसदः चि०.३,१०४.
बद्धशरुतः चि०.१,११७.	बलकालरोगदोषप्रकृतीः क० ४,६९.	बलमांसविहीनस्य शा०. ५,७३.
बद्धशरुद्वातम् चि०.१४,१. " " १५,५८.	बलकालविकारज्ञः चि०.८, ३८.	बलवर्णरुत् क०.४,२१.
बद्धशमलः चि०.१७,९.	बलकालविभागवित् चि०. १,८.	बलवर्णदम् उ०.२,४०. " " ३,५४.
बद्धस्य चि०.११,४८.	बलरुत् उ०.१४,३२.	बलवर्णप्रणाशः नि०.१६, ४७.
बद्धासः सू०.२४,२१.	बलक्षयः शा०.५,१०९.	बलवर्णयुक्तः सू०.१६,४५.
बद्धानि सू०.२५,६.	" नि०.३,३४.	बलवर्णयोः शा०.५,३९.
बद्धायने नि०.१२,२८.	" " ५,९.	बलवर्णाभिबर्धनम् चि०. १०,६२.
बद्धाल्पवर्चसः सू०.६,२.	" उ०.७,७.	बलवर्धनम् उ०.४०,३५.
बद्धास्थि सू०.६,१२६.	" " २३,१३.	" चि०.८,४८.
बद्धे सू०.१९,२५.	बलक्षपम् नि०.१५,१२.	" " १०,७७.
" उ०.२६,५३.	बलक्षीणम् शा०.५,८४.	बलवीर्ययुक्ताः उ०.३९, १६३.
" चि०.१५,१२९.	बलचेष्टाक्षयः शा०.४,५१.	बलशुक्रकरम् चि०.२१, २०.
बद्धोदरादिषु चि०.१५, १०७.	बलतः शा०.५,५४.	बलशुक्ररुत् क०.४,४६.
बद्धोदरिणे चि०.१५,९९.	" नि०.१२,६.	बलाशुक्राभिबर्धनम् क०. ४,६१.
बद्धोष्णपट्टले सू०.२७,२७.	" चि०.१३,२४.	बलश्लेष्ममलपित्तकरः सू०. ६,२०.
बधिरत्वम् उ०.१७,१०.	बलदानेन सू०.१२,१२.	बलसंक्षयः सू०.७,२४.
" " " १५, ४३.	बलनिर्द्वेद्विषयशमलापन्न- मदीनताः सू०.११,६.	बलसान्ये सू०.९,२५.
बंधामिपीडिताः उ०.३६, ४३.	बलपित्तकफप्रदौ सू०.५, ६१.	बलस्य नि०.१६,५७.
बंधुमित्राणाम् शा०.५, १२९.	बलपुष्टिकरम् चि०.३,१२३	" चि०.७,५६.
बंधुकनिभम् उ०.१५,१४.	बलपुष्टिकरान् क०.४,२७.	बलतृप्त सू०.२,१७.
बंधोपलपस्तैमित्यशोकाप- त्त्यतिनिद्रताः सू०. १२,५३,	बलपुष्टिवपुःस्मृतिमेधाय- न्वितः उ०.३९,२७.	बलाकल्ककषायाभ्याम् चि०.२२,४५.
बभ्रुः उ०.३९,२३.	बलपौरुषकारिण्यः सू०.५, १२.	बलाका सू०.७,४१.
बर्बरान् उ०.३,६०.	बलप्रदम् चि०.१,९५.	बलाकाम् उ०.२४,४१.
बर्हिणः चि०.२,२२,	बलप्रदाः सू०.६,३७.	बलाकोक्तोशचकाष्टमद्भु- कौचादयः सू०.६,५०.
बर्हिणाम् उ०.२,२८.	बलप्रमाणज्ञानार्थम् शा०. ३,११७.	बलासर्जुरकाकोलीमेदायु- ग्मेः चि०.६,४५.
बर्हिपादौ चि०.३,१६८.	बलधंशः चि०.२,३२.	
बर्हिशिसामूलम् चि०.११, ३४.	बलमांसक्षयः शा०.५,१०२.	
बलकालदेशसात्त्विकप्रकृतिस-		

बलागर्भम् चि०.५,१५.	बलारास्त्रातिलैः चि०.५, ६८.	वस्तमूत्रसुरभ्याम् उ०.२, ५४.
बलाभिषर्णस्वरवर्द्धनानि उ०.३९,४५.	बलाबहः सू०.२,१६.	वस्तमूत्रतृतः उ०.५,४३.
बलाजले चि०.२,३१.	बलाबहाः सू०.१,१५.	वस्तमूत्रे उ०.७,३२.
बलातैलम् उ०.२०,१९.	बलाविदारीगंधाभ्याम् चि०.५,४१.	वस्तवारिणा उ०.५,१३.
" " ३४,२४.	बलाव्योषविडंगशटीदाडिमैः चि०.३,५९.	" " " ३१,
" चि०.६,३७.	बलाशतम् चि०.२१,७१.	वस्तस्य उ०.५,१६.
" " २१,७९.	बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः चि०.२२,८,	" " ३६,८४.
बलातैलादिकान् शा०.२, ४६.	बलासप्रथितम् उ०.१०, १३.	वस्तांडसिद्धे उ०.४०,२५.
बलातैलेन उ०.१,१.	बलासजित् सू०.१५,७.	वस्तांत्रीव्याधिघातः सू०. १५,४५.
" " २६,६.	बलासदुष्टायाम् उ०.३४, ५०.	वस्तांबुकलितम् उ०.५, ३७.
" " ३४,१३.	बलासम् उ०.४०,५७.	वस्तांबुना उ०.२०,१४.
बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः उ०.१३,५१.	बलासाव्यपिष्टकौ उ०. ११,७.	वस्तांबुपिष्टैः उ०.५,४७.
बलाद्रोणद्वयकाथे उ०.३४, ४२.	बलासे सू०.१९,५४.	वस्तिः सू०.१,२५.
बलाद्वयम् सू०.१५,५.	" " २३,१९.	वस्तिकर्म सू०.४,९.
बलाधानानि चि०.१६,३५.	" " २४,८.	" " १९,६७.
बलाधिकाः क०.६,९.	बलिमंगले सू०.१९,३६.	" उ०.२,१२.
बलाधिक्यम् चि०.२२, ६४.	बलिमंत्रादिसाधनम् चि०. १,१६६.	" " २७,३१,
बलाधिष्ठानम् चि०.१,२.	बलिष्णामादीन् उ०.५,२१.	" चि०.५,६९.
बलानलधंशः नि०.१३, १९.	बलोपचयवचनः सू०.६, ३९.	" " ११,४१.
बलानलवैजयन्तीनृपट्टमैः उ०.३,४४.	बलोपचयोजसे सू०.८,३.	" " १३,४८.
बलाबलम् सू०.७,५३.	बलौजः चि०.५,७६.	" " १४,७.
बलाबलविशेषणम् नि०. १,११.	बलौजसे चि०.५,७.	" " २१,१६.
बलाबलेन नि०.२,७४.	बल्यदीपनजीवनः शा०.३, १३.	वस्तिकर्मक्षिराव्यधः उ०. ३०,७.
बलाबिल्वशृते चि०.२१, ६१.	वस्तगंधः उ०.३,२८.	वस्तिकल्पना सू०.१,४४.
बलाम् उ०.४०,१३.	वस्तगंधत्वम् नि०.९,८.	वस्तिकुक्षिगुरुत्वातीसाररो- चकारिणी उ०.३३,४७.
बलामूलकपायस्य शा०.२, ४७.	वस्तमूत्रम् चि०.८,२६.	वस्तिकुक्षितृप्तीहृवेदनाः नि०.११,५७.
बलारास्त्रा चि०.३,१७१.	" " १२,३९.	वस्तिक्षारासवारिष्टबिल्व- कापथ्यभोजनैः चि०. १४,११४.
		वस्तिक्षीरघृतादयः चि०. १५,५९.

बस्तिजेषु उ०.४०.४८.	बस्तिवंक्षणमेष्टार्तिशुक्रः नि०.९,४.	" क०.५,२८.
बस्तिदाहनिरोधवान् नि०. ४,१२.	बस्तिवत् सू०.२०,३२.	वस्त्यापस्थार्तिदाहवत् नि० ९,३५.
बस्तिद्वारे शा०.२,५३.	" उ०.२६,३६.	बहलः उ०.१०,१२.
बस्तिनामित्नुपाश्वसंश्रयः नि०.११,४०.	बस्तिबिरोचने चि०.२०, ३३.	बहलपल्लवदर्भरुजाकराः सू०.१५,२१.
बस्तिनियमः सू०.१३, २.	बस्तिवृषणौ चि०.११,६३.	बहलबहुरसः सू०.१५, ४५.
बस्तिनिस्तोदम् सू०.११. १३.	बस्तिशिरोनाभिम् शा०.५, १०६.	बहलम् नि०.१४,१५.
बस्तिनेत्रसमद्रव्यम् सू०. २१,७.	बस्तिशीर्षः शा०.५,१५.	" उ०.८,१९.
बस्तिनेत्राष्मलोष्टोर्वीतिलचै- लादिषट्ठनात् नि०.७, ११.	बस्तिशुद्धिकरम् सू०.६, ८७.	" " १०,२.
बस्तिपार्श्वशिरःशूलौ चि०. १,२८.	बस्तिशुद्धिकरैः सू०.४,२२.	" " " १८.
बस्तिबस्तिशिरोमेढ्रकटीवृ- षणपायवः नि०.९,१.	बस्तिशूलनुत् सू०.५,७९.	बहिस्थाः नि०.१३,४५.
बस्तिभिः सू०.११,३१.	बस्तिशूले चि०.८,११.	बहिरंतरमृजाचित्तनिर्वाणम् चि०.५,४७.
बस्तिभूयिष्ठैः उ०.७,१६.	बस्तिशोधनम् सू०.५,१६.	बहिर्जिह्वम् शा०.५,७८.
बस्तिभेदः चि०.११,५५.	" " " १९.	बहिर्भागाः सू०. १२,४५.
बस्तिमुले नि०.९,३१.	बस्तिसंधौ नि०.१२,७.	बहिर्भागे शा०.४,१९.
बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वा- त् उ०.२८,३.	बस्तिसमम् चि०.२२,१३.	बहिर्मलकफासृग्विड्जन्म- भेदात् नि०.१४,४३.
बस्तिमूत्रेण उ०.२०,१७.	बस्तिथौ नि०.९,३७.	बहिर्भागाश्रितम् चि०.१८, २७.
बस्तिमेढ्रगौरवशांफवान् नि०.९,५.	बस्तिस्नेहाः चि०. २३,६२.	बहिर्मुखम् उ०.२८,२५.
बस्तिमेहनयोः नि०.१०, २३.	बस्तिस्तन्मूर्धजंघोरुत्रिक- पार्श्वरुजा सू०.१४,३०.	बहिर्वर्त्म उ०.८,२३.
बस्तियंत्रारुती सू०.२५, २४.	बस्तुपरिग्रहः नि०.१०,३७.	बहिर्वासम् शा०.२,३४.
बस्तिथोनिभ्याम् शा०.२, २.	बस्त्यंतरिताः सू०.१९,६४.	बहिर्वेगे नि०.२,४९.
बस्तिरुक्चक्रमूत्रत्वमुक्थ- यधुयकारिणी नि०.९, १७.	बस्त्यभावे सू०.१९,१७.	बहुकंडूमुतिरुमि नि०.१४ १७.
	बस्त्यभ्यंगपरीषेकप्रलेपपि- चुधारणम् उ०.३४, २७.	बहुकल्पम् सू०.१,२८.
	बस्त्यभ्यंजननाबनैः उ०. २४,४९.	बहुकिमि नि०.१४,१९.
	बस्त्यादौपे क०.४,३६.	बहुगुणम् सू०.१,२८.
	बस्त्यादिकर्मणि सू०.२५, २.	" " २२,२३.
	बस्त्याध्मानम् नि०.९,८.	बहुगुरु चि०.८,१५९.
	बस्त्यानाहे चि०.८,१३३.	बहुघृताः शा०.२,१९.
	बस्त्यापदाम् सू०.१,४४.	बहुच्छिद्रम् उ०.४,४०.
		बहुच्छिद्रे उ०.२८,३०.
		बहुजलम् चि०.७,१९.

बहुतीक्ष्णम् क०.३,२३.	बहुरूपताम् सू०. २८, ४७.	बह्वाशित्वम् नि०.३,३४.
बहुत्वात् उ०.२६, ४६.	बहुरूपम् शा०.५, ३१.	बह्वाशिवम् उ०. ४, ३४.
बहुदोषः सू०. १८, ४८.	बहुरोगत्वात् शा०.३, ८४.	बह्वाशी शा०.५, ५४.
" चि०. १९, १२.	बहुरोगपुरोगमः नि०.५, १.	बह्वाजोरतिरसशूकपुञ्जम्-
" " २२, ११.	बहुलक्रेदम् नि०. १४, १५.	स्यः शा०. ३, ९८.
बहुदोषस्य क०.३, १०.	बहुलायाः सू०. २६, २६.	बह्वोषधम् नि०. ३, ९.
" चि०. २, ३.	बहुले चि०. ३, ९६.	बाकुचिकाम् चि०. १९,
" " ५, १.	बहुवर्णम् शा०. ५, २९.	५३.
" " ६, २.	बहुवर्षोत्थिताम् उ०. १६,	बाकुच्याः चि०. ९, २१.
बहुदोषाय चि०. ३, १५०.	४९.	बातोलवणे वि०. ७, १२.
" " १८, ३८.	बहुवातस्य चि०. १०, ६८.	बादरागारैः उ०. १३, २८.
बहुदोषेषु उ०. ३७, ७५.	बहुवातानाम् चि०. १५,	बाधकाः उ०. ३९, १४५.
बहुनिद्रता नि०. २, ७.	४.	बाधतेतराम् शा०. ४, ७०.
बहुपर्वाणः उ०. ३७, ९.	बहुविग्रहाम् चि०. ७, ६२.	बाधिर्यतिमिरश्वासशिरो-
बहुपादाः नि०. १४, ४४.	बहुविड्धान्यपर्णशकेल-	कासपीनसाः नि०. ७,
बहुपिच्छापरिस्त्रावी उ०.	कादिभिः नि०. १४,	५०.
२८, १३.	४६.	बाधिर्यम् उ०. १८, २९.
बहुपितः सू०. १८, ३४.	बहुषिण्मूत्रः शा०. ५, ५४.	बाधिर्यम् उ०. १८, ३१.
" चि०. १, २७.	बहुशक्तम् सू०. ६, १७.	बालकान् सू०. ८, ३७.
बहुपितस्य चि०. १०, ६७.	बहुशूलप्रबाहिकः चि०. ९,	बालविल्वम् शा०. २, १९.
बहुप्रजाः शा०. ३, ८७.	३७.	" चि०. ३, १३२.
बहुप्रलापम् उ०. ४, ३५.	बहुश्लेष्मा चि०. ४, ३६.	" " ९, ३५.
बहुफलः उ०. ५, ३१.	बहुश्वेतघनस्रुति उ०. २५.	" " १७, १२.
बहुफलान् क०. ४, २७.	९.	बालविल्वशठीधान्यहिङ्गु-
बहुभाषिना उ०. ६, ८.	बहुसर्पिः चि०. १०, ८८.	वृक्षाम्लदाडिमेः चि०.
बहुभाषित्वं शा०. ३, ७.	बहुस्नेहः शा०. १, ६७.	१, १२.
बहुभुजः शा०. ३, ८६.	बहुस्नेहान् चि०. १४, ५३.	बालविल्वानाम् चि०. ९,
बहुभेदम् नि०. १६, ३१.	बहुस्नेहैः चि०. ९, १९.	२९.
बहुमन्यते उ०. ६, १६.	बहुदकम् चि०. ७, २८.	बालविल्वानि चि०. ९,
बहुमाक्षिकम् चि०. ७, ३५.	बहुपदबलन् उ०. २२, २६.	१०८.
बहुमार्गायाः नि०. ६, ६.	बहुपदबलपा उ०. ३७, ४७.	बालविल्वेन चि०. १, १११.
बहुमूत्रता शा०. १, ७५.	बहुष्णम् उ०. १०, ४.	" " ९, ३९.
" नि०. १, ५४.	बह्वधप्रहणात् सू०. ९, १५.	बालविल्वैलाशर्करालाजस-
बहुमूत्रपुरीषोष्मा सू०. ६,	बह्वधुभिः उ०. ३१, २०,	कुभिः उ०. १, ४०.
९.	बह्वनिलाः नि०. ७, २८.	बालमललेपोपलादिकम्
बहुमेदः कफाः सू०. ७, ५९.	बह्वपत्वता शा०. १, ६.	चि०. १५, १०९.
बहुमेदसः नि०. १०, ३५.	बह्वर्शसः चि०. ८, १०.	बालमूलकजः उ०. २०, ४.

बालमूलकवार्ताकतङ्गुलीय- कबास्तुकम् सू०.२९, ३५.	बाहुप्रस्पंदितहरम् नि०. १५,२३.	बाह्याभ्यंतरलक्षणम् नि०. ११,९.
बालवृद्धशस्त्रलक्ष्मणादि- क्षतदुर्बलाः सू०.१८,२.	बाहुभ्याम् सू०.२,३२.	बाह्यायाम् नि०.७,५५.
बालवृद्धक्षतक्षीणरुशानाम् उ०.३९,२०.	" " २७,२९.	बाह्यायामः नि०.१५,२२.
बालवृद्धक्षतक्षीणरुशानाम् उ०.३९,२०.	बाहुम् शा०.२,३३.	बाह्यायामम् नि०.१५,२६.
बालवृद्धक्षतक्षीणरुशानाम् द्वितीयसम् सू०.१०, ७.	बाहुमूलाभिसंबद्धे शा०.५, २२.	बाह्यालजेः उ०.९,२१.
बालवृद्धपिपासार्तक्षेत्रेहि- ण्ययशीलिषु सू०.१६, २०.	बाहुल्यगुरुतादिभिः सू०. ११,१२.	बाह्ये नि०.११,५८.
बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमा- र्यस्वरार्थिनम् सू०.५, ३७.	बाहुल्यात् शा०.१,५.	बाल्हीकबिल्वातिविषारो- धतोयदगैरिकम् उ०. ३२,२६.
बालवृद्धयोः उ०.१८,३१.	" " ५,३.	विडकणाचूर्णाढ्यम् चि०. १५,८७.
बालवृद्धादिषु सू०.१६,३९.	बाहुल्येन सू०.२६,१.	विडपाठावचापध्याकमिजि- न्नागराणि चि०.९,७.
बालवृद्धाभ्यभारस्त्रीव्याया- मासकश्चित्कैः सू०.१९, ६८.	" शा०.२,३९.	विडम् सू०.६,१२२.
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः उ०.३,६१.	बाहुस्वापशोषौ शा०.२,२५	" " १०,२७.
बालेद्वारुतयः शा०.५,१२.	बाहु शा०.१,५५.	" चि०.१०,६३.
बालोपचारे सू०.१,२५.	" " ३,१.	विडसैंधवम् चि०.१२,२०.
बालोपचारेण शा०.१,९३.	बाहौ सू०.२७,२८.	विडसौवर्चलोक्तम् चि०. ८,८३.
बाल्ये शा०.३,९९.	बाह्यरोगायनम् सू०.१२, २२.	विडान्वितम् उ०.२२,१०.
बाष्कयणम् उ०.२०,३१.	बाह्यविद्वधिलक्षणः नि०, ११,२०.	विडाधौशयुत्तम् चि०.१५, ८९.
" क०.६,७.	बाह्यसंधिन्निभागतः उ०. ११,३.	विडालपदकम् क०.६,२६.
बाष्पतः सू०.२,१७.	बाह्यस्रोतस्सु नि०.१२,२१.	" चि०.५,७२.
बाष्पशीतशीकरवर्जिते सू०. ३,२८.	बाह्यहेतुजः उ०.२५,१.	विडालास्थित्रिफलारसक- ल्लितम् उ०.२८,३३.
बाष्पिकाम् चि०.२,३२.	बाह्यहेतोः नि०.१३,६५.	विडेन चि०.१०,१०.
बाहुक्रियाहरी शा०.२,२६.	बाह्यातःस्निग्धशीतलम् शा०.२,१.	विदुः सू०.२०,१०.
बाहुचेष्टापङ्कणी नि०.१५, २२.	बाह्यांतरे चि०.१९,९२.	" उ०.१०,१७.
बाहुपृष्ठतः नि०.१५,२२.	बाह्यांतर्वणवत् चि०.१८, ३५.	विदुष्टयोनाः सू०.२०,११.
	बाह्याभ्यंतरतः चि०.२१, १९.	विदुभिः सू०.७,२३.
	बाह्याभ्यंतरभेदतः नि०. १२,२२.	" उ०.१०,१३.
	बाह्याभ्यंतरयो चि०.२१, ३७.	विदुर्जलस्य उ०.१२,१९.
		विदुशः नि०.९,२२.
		विदून् सू०.२३,३.
		" उ०.१०,१०.

विचंधे चि०.२,२१.	विल्वपेशिका चि०.४,४९.	विल्वादिपंचककाधे शा०.
विभीतकम् चि०.३,४५.	विल्वम् सू०.६,१२३.	२,११.
॥ ॥ १७३.	॥ क०.६,२७.	विल्वादिपंचमूलेन क०.५,
विचसी चि०.९,४६.	॥ चि०.१,१२२.	२०.
विचिशिनाशनः चि०.९,२८.	॥ ॥ ६,२६.	विल्वादिकलेः क०.५,४९.
विंवा सू०.१०,२४.	॥ ॥ ८,८९.	विल्वादिभिः उ०.१६,११.
विंबीककंधुखजूरकार्पासी-	॥ ॥ ११५.	विल्वादिमूलकाधात् क०.
फलसन्निभाः नि०.७,	विल्वमध्यम् चि०.२,१५.	४,२२.
३०.	॥ ॥ ९,६२.	विल्वादीनाम् क०.२,४५.
विंब्या क०.१,७.	विल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैः	विल्वार्धमात्रेण उ०.३९,
॥ ॥ १,३९.	चि०.१७,२०.	१०३.
विलेश्याः सू०.६,४६.	विल्वमात्रम् सू०.२४,१७.	विल्वेन चि०.८,२५.
॥ चि०.३,१५५.	॥ चि०.१६,४२.	॥ ॥ ६३.
विल्वकपिथाम्याम् चि०.८,	विल्वमुस्तहिमपालतिसंव्यैः	॥ ॥ ९,७१.
३५.	चि०.१,९०.	विसग्रंथिः चि०.१८,१३.
विल्वकर्कटिका चि०.८,	विल्वमुस्ताक्षिभेषज्यधात-	विसपद्मोत्पलादि सू०.१०,
११०.	कीपुष्पनागरेः चि०.९,	३२.
विल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदा-	२३.	विसम् सू०.२८,३५.
विश्वभेषजम् चि०.९,	विल्वमूत्रत्रिवृद्धारुयवकोल-	॥ शा०.२,५७.
१०३.	कुलत्थवान् क०.५,५.	विसवर्त्म उ०.८,१५.
विल्वकाश्मर्यतकारिपाटला-	विल्वमूलम् उ०.५,४३.	विसानाम् शा०.३,४६.
तंतुकैः चि०.६,१६५.	विल्वमूलाम्रिकक्षारकुष्ठैः	विसाभम् उ०.८,१५.
विल्वक्षारान्वितम् चि०.	चि०.८,१५.	विसेक्षुचोचमोचामृमोदको-
१५,४५.	विल्वमूलैः उ०.१३,५४.	त्कारिकादिकम् सू०.
विल्वघृतैः उ०.२८,३९.	विल्ववार्जितम् सू०.६,	८,४४.
विल्वचंदननतोत्पलशुंठीपि-	१४१.	विसेन सू०.२८,३५.
प्पलीनिचुलवेतसकुष्ठ-	विल्वशलाटुभिः चि०.२१,	विसैः सू०.७,३०.
म् उ०.३७,८४.	१५.	॥ ॥ १,३३.
विल्वचंदनम् चि०.८,१३०.	विल्वशलाटूनाम् चि०.९,	बीजकसारकृष्टे उ०.३९,
विल्वचित्रकनागरम् चि०,	२५.	१५१.
१०,१०.	विल्वस्य उ०.३६,८४.	बीजकसृजम् चि०.२०,८.
विल्वजेन शा०.१,८७.	॥ चि०.११,२९.	बीजकस्य उ०.३९,१५४.
विल्वतैलेन चि०.९,११९.	विल्वजामोदाचपला क०.४,	बीजकात् चि०.३,१३३.
विल्वदाडिमम् उ०.३६,	६४.	बीजचूर्णम् उ०.४०,३१.
६२.	विल्वादकी चि०.६,७१.	बीजतमिः नि०.७,६.
विल्वधनिकामुस्तानागरवा-	विल्वादिः क०.५,९.	बीजदोषतः उ०.३३,३९.
लकम् चि०.९,६.	विल्वादिना क०.४,६६.	बीजदोषेण उ०.३३,२८.

बीजनाशात् उ०.३६,४०.	बुद्धिमेधास्मृतिकरम् सू०.	बृहत्याः क०.२,४५.
बीजपूरककेसरम् चि०.७,	१४,२८.	बृहत्यौ सू०.१४,२६.
११३.	" उ०.६,३८.	" शा०.४,२४.
बीजपूरकमृद्वीकावटवेतस-	बुद्धिद्वयैद्वियचितधृक्	" " " ४३.
पल्लवान् चि०.६,६९.	सू०.१२,४.	" उ०.३५,२२.
बीजपूरकरसः उ०.३७,४०.	बुद्धिद्वियबलप्रदा सू०.६,	बृहत्वाय सू०.१४,२.
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदा-	१५२.	बैमत्स्यदर्शनम् नि०.५,१०.
डिमदीप्यकैः चि०.७,	बुध्यात्ममनसाम् उ०.६,	बैमत्स्यम् उ०.६,१३.
१२.	६०.	बेभीतकी सू०.५,६९.
बीजपूरकहिम्बाम्लवेतस-	बृहणदीपनम् चि०.५,४.	बेलान् चि०.३,१७५.
क्षारदाडिमम् चि०.	बृहणवातघ्नमधुरद्वयसंस्क-	बोटस्थविहमल्लतविकंकित-
१४,११०.	तैः शा०.२,१७.	शतावरी चि०.३,१३३.
बीजपूरकात् चि०.६,२०.	बृहणी सू०.६,११.	बोद्धव्याः उ०.३८,११.
बीजपूरप्रवालैः चि०.१०,	बृहतीकुष्टमंजिष्टानागकेस-	बोधकः सू०.१२,१७.
४६.	रदाडिमैः उ०.६,२७.	बोधिश्लेष्मातकाक्षकैः उ०.
बीजपूररसाकम् उ०.१५,	बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणा-	३७,७०.
८.	सिद्धेन उ०.३०,१.	ब्रम्हचर्यम् उ०.४०,४०.
बीजपूरस्तायम्लमृष्टनीर-	बृहतीद्वयकाशमर्यः शा०.	ब्रम्हचर्यरतेः सू०.७,६७.
सवार्तेतम् चि०.७,३९.	२,५६.	ब्रम्हचारि सू०.१६,२५.
बीजपूरसे चि०.१०,१५.	बृहतीद्वयम् सू०.६,७८.	" उ०.३९,९.
बीजपूरसोन्मिश्रः उ०.	" उ०.२,३८.	" चि०.२२,२०.
३७,३४.	" " ३,५६.	ब्रम्हचारिणी शा०.१,२६.
बीजपूरस्य उ०.११,१४.	" " १८,५६.	ब्रम्हचारिणीम् सू०.२९,
" " १८,१४.	" चि०.१,८८.	३१.
बीजपोषणः सू०.१,४८.	" " १०,१२.	ब्रम्हचारिण्यो उ०.१,१६.
बीजम् सू०.६,२३.	बृहतीम् क०.४,१७.	ब्रम्हणा उ०.३५,३.
बीजमबलुजानाम् चि०.	बृहतीमूलयष्टयावृताश्रितैष-	" " ३९,२२.
२०,१४.	बनारैः उ०.११,१९.	ब्रह्मदशाश्विरुद्धे भूचक्रार्का-
बीभत्सचेष्टितैः नि०.६,	बृहतीतृष्टम् शा०.३,११३.	निलानलाः सू०.१८,
३५.	बृहत्पञ्चमतीद्वयगोक्षुरकैः	१६.
बीभत्सताम् उ०.११,५२.	सू०.६,१६६.	ब्रह्मरक्षोचलिः उ०.५,
बीभत्सम् चि०.२०,१.	बृहत्यादिगणाभीरुद्वयला-	३७.
बीभत्साः उ०.७,३.	शूर्पपाणीभिः चि०.९,	ब्रह्मराक्षसाः उ०.४,११.
बुद्धिपूर्वरुत् नि०.६,२३.	५६.	ब्रह्मराक्षसाम् उ०.५,२७.
बुद्धिप्रबोधनम् सू०.५,१.	बृहत्यादिगणे चि०.११,३५.	ब्रह्मराक्षसैः उ०.४,२६.
बुद्धिप्रसादनम् सू०.१८,	बृहत्याद्यैः उ०.२४,३४.	ब्रह्मरुद्धे बरुणतास्यहंसग-
६०.	" चि०.१४,७५.	जाधिपैः शा०.३,१०३

ब्रह्मसोमामृताब्राह्मीः उ०. १,४५.	ब्राह्मीरसम् उ०.७.३४. ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशंसपुष्पी- शृतम् उ०.७.२४. ब्राह्मीरसार्क्षजक्षीरगोशरु- द्रससंयुतम् उ०.३०. २५. ब्राह्मीवचातैधवशंसपुष्पास- त्स्याक्षकब्रह्मसुवचलेयः	उ०.३९,५०. ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारि- वाकुष्ठसैधवैः उ०.१, ४३. ब्राह्मे सू०.२,१. ब्राह्मैर्दीजीवकादिकाः उ०.१,२७.
--------------------------------------	--	--

भ.

भक्तच्छेदक्षतस्य नि०.४, ३०.	भगंदरापचीकुष्ठमधुमेहव- णापहम् उ०.२८,३६. भगंदराबुदग्रथिदुष्टव्रणादिषु सू०.३०,४. भगंदरी क०.२,५४. भगंदरे सू०.१,४६. " " २५,१९. " " चि०.१५,२०. भगंदरेषु उ०.२८,४३. भगवत्सिगुदान् उ०.२८, ४, भगवन् उ०.४०,६०. भगवान् उ०.१३,१६. " " ३०,३२. भमः सू०.२९,६८. " उ०.२७,२१. " " ३५. भमम् शा०.५,९९. " उ०.२७,५. " " ७. " " ८. " " ३२. " " ३४. भमवत् उ०.२७,३१. भमबिच्युतम् शा०.६.१०. भमसंधानरुत् सू०.६,११.	भमसंधीनाम् उ०.२७, २९. भमसाधनः सू०.१५,४२. भमस्य उ०.२७,२२. भमे सू०.१,४६. भंगः उ०.२७,१. " " २५. " " ३६,३५. भंगदीवशेन उ०.२७, १८. भंगभेदेन उ०.२७,३. भंगम् उ०.२७,३१. भंगस्य उ०.२७,३. भंगात् उ०.२६,२८. भंगे सू०.२९,५९. भंगोदितः उ०.२७,२२. भटावामिपरित्दृष्टाप्सरोग- णे चि०.७,६१. भद्रकाशान् उ०.१८,५. भद्रदारु सू०.१५,५. भद्रदार्वादिक्मू चि०.११, २८. भद्रश्रीशरुमरिचद्विहरिद्रा- त्रिवृद्धनैः उ०.३०,२३. भद्रादिगव्ययष्टाहृतिलैः चि०.१३,२.
--------------------------------	--	---

मयशोकजे नि०.२,४२.	मल्लतकास्थिसंस्थाना नि०.९,१३.	भाङ्गीतुंबुरुषइयंथाप्रंधिरा- जामिधान्यकैः चि०.
मयशोकोद्भवो चि०.१, १६९.	मल्लतकैः उ०.३०,१००.	१४,१७.
मयादो नि०.२,४३.	१ ३९,७२.	भाङ्गीपाठाढकीकुंमनिकुंम- व्योषरोहिषैः उ०.७,२१
मयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकटफ- लान् चि०.६,५१.	भल्लुकः चि०.११,२३.	भाङ्गीम् क०.४.६२.
भरणीरुक्तिकाश्लेषापूर्वार्द्धा- पेय्यनैऋते शा०.६,१२.	भवतः सू०.१४,३.	" चि०.३,१२.
भर्तृसदृशम् शा०.१,२७.	भवने चि०.२०,१.	" " " १४.
भल्लतकः उ०.४०,४९.	भस्म सू०.३०,१३.	" " " १२६.
भल्लतकघृतम् चि०.१४, ८२.	" उ०.११,५३.	भाङ्गीशुंठषौ चि०.४,३१.
भल्लतकघृताभयम् चि०. १०,६३.	भस्मकपोतास्थिनिभः उ०. २५,६.	भाङ्गीस्थिरावचाव्योषैः चि०.६,३८.
भल्लतकद्वीपिसुधार्कघृतम्. चि०.२०,१४.	भस्म तुषाशुचीन् सू०.२, ३३.	भाङ्गीश्विगुमार्धशठी चि०. ३,९४.
भल्लतकपिकच्छुजैः नि०. १३,३८.	भस्मना उ०.२६,५०.	भाङ्गीर्यास्फोटाभृतापंच- कोलेषु चि०.८,४९.
भल्लतकम् उ०.३९,८२.	" चि०.१,१०.	भावनोपधम् उ०.३९, १३५.
" चि०.१,१५३.	भस्मपांशुपरिध्वस्तम् सू०. ७,४४.	भाषमाणम् शा०.५,४०.
" " ५,२९.	भस्मपांसुभिः शा०.६,१८.	भाषितेहितम् सू०.११,१५.
" " ८,१६२.	भस्मराशौ सू०.२८,४०.	भाष्ययामाध्वमयस्त्रीभास- कर्मभिः सू०.७,५७.
" " १५,७०.	भस्मरूक्षा शा०.५,४७.	भाष्याव्यशयनम् सू०.८, ५४.
" " १९,५३.	भस्मसात् उ०.३६,४६.	भासः सू०.७,३७.
भल्लतकरसेन उ०.२४,३०.	भस्मोदकप्रतीकाशम् नि०. ९,३३.	भासा शा०.३,९४.
भल्लतकविधिशृतम् क०.१, १५.	भागत्रयम् चि०.१५,१६.	भास्करः उ०.१३,३३.
भल्लतकस्य सू०.६,१३२.	भागवृद्धम् चि०.५,५४.	" " " ३२.
भल्लतकाढकम् चि०.१०, ४७.	भागहरणात् नि०.१५,३२.	भास्करादिम् उ०.१२,३१.
भल्लतकानाम् चि०.१४, ७९.	भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदु- र्बलवातलान् सू०.१४, ८.	भास्वरम् सू०.२४,९.
भल्लतकानि उ०.३९,६६.	भारिकम् नि०.५,४२.	" उ०.१२,३१.
" " " ७५.	भाङ्गीवः चि०.२२,६६.	भिक्षोः चि०.१९,३२.
" " " ८१.	भर्गान् उ०.३९,१७१.	भिन्नकास्थोपमध्वनि०.३, २१.
भल्लतकास्थिकासीसलेपः चि०.१८,२६.	भर्गी सू०.१५,२८.	भिन्नकोष्ठः उ०.२६,४०.
	" चि०.४,४४.	भिन्नकोष्ठान् सू०.३०,४४.
	" " १४,१२१.	भिन्नतारम् उ०.१३,३८.
	" " १६,३७.	

भूतगो सू०.१,४५.	भूनिबकटुकामुस्ताड्यूर्ध्व- द्वयवान् चि०.१०,३७.	भूरिमांसांकुरवृत्ता उ०.२१, ५०.
भूतग्रहम् उ०.४,१.	भूनिबकटुरोहिणीम् चि०. १२,२५.	भूरिग्रणानुरान् सू०.३०, ४४.
भूतग्राहोन्मादकासापस्मा- रपाप्मसु उ०.६,२९.	भूनिबगुडूचीमुस्तनागरम् चि०.१,४६.	भूरिशर्करम् उ०.३७,३३.
भूतनिर्दिष्टम् उ०.६,५६.	भूनिबनिबकटुकातगरागुरु- वत्सकम् सू०.१०,२८.	भूरिश्लेष्माणः सू०.१६, ३७.
भूतम् उ०.५,१.	भूनिबनिबत्रिकलापक्षका- तिविषाकणाः चि०. १९,३३.	भूरिसर्पिःपरिप्लुतम् उ०.२६, ४५.
॥ ॥ १२,२.	भूनिबनिबत्रिकलापक्षका- तिविषाकणाः चि०. १९,३३.	भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् उ०. १६,६२.
भूतमयः शा०.३,८.	भूनिबम् चि०.१०,५६.	भूरिसर्पिर्भिः उ०.२५,२९.
भूतरावाह्यम् उ०.५, १९.	भूनिबमहोषधैः चि०.१७, ३८.	भूरिसुसूक्ष्मपिटिकावृत्ता नि०.१०,३३.
भूतविद्यायाम् उ०.३,५९.	भूनिबसेव्यजलदा चि०. २,१६.	भूरीक्षुरससंयुतम् चि०.७, २३.
भूतविद्योक्तम् चि०.१, १६६.	भूनिबसैधवगुडैः चि०.८, १६०.	भूर्जपत्रम् उ०.३,५०.
भूतविधर्षितान् उ०.३६, ८५.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूर्जलांगलिकीतुंबीसर्पवकु- ष्ठसर्पैः शा०.१,८६.
भूतविषवाय्वभिस्तभंगादि- संभवाः सू०.४,३२.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूर्युच्चारकोधपानाशनेर्ष्यः शा०.३,९३.
भूतसंघाः सू०.१८,१६.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूर्युपद्रवः उ०.२,६९.
भूतसंघातसंभवात् सू०. ९,३.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूर्युपद्रवम् नि०.११,१२.
भूतस्य उ०.४,२.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जाब- वतामिषैः सू०.२४,१४.
भूतस्तुतम् शा०.२,६२.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूषाम् चि०.५,८२.
भूतानाम् सू०.१४,४.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूस्तृणः सू०.१५,३०.
भूतानुबंधम् उ०.६,५५.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भूकुट्टिम् उ०.४,२६.
भूतिः उ०.३०,४२.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भृंगनीला उ०.१२,१५.
भूतिकम् चि०.४,४९.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भृंगप्रवालान् उ०.३९,१७५.
भूतीकपिप्पलीगुंठीवधाधा- न्यहरीतकीः चि०.९, ६.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भृंगरजः उ०.२४,४२.
भूतेशम् उ०.५,५२.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भृंगरजःसमुत्थम् उ०.३९, १६३.
भूतेषु उ०.३,५८.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भृंगरजसः उ०.२४,३७.
भूतेः सू०.१०,१.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	भृंगरसम् उ०.१३,३४.
॥ शा०.२,६२.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	
॥ क०.६,४.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	
भूतान्मादनिबर्हणम् उ०. १,४४.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	
भूदेशम् सू०.१,२३.	भूनिबसैयकपटोलकरंजयु- ग्मम् सू०.१५,१७.	

भृंगम्बरसोसनाम् उ०.१३. ४६.	भृशोष्णभूरिकुणपनीलपी- तासितातवाम् उ०. ३३,४३.	भोगवानिति चि०.७,९२. भोजनानमिलाषिणम् उ०. ४,१३.
भृंगांगनीलैः उ०.३९, १७३.	भृशोष्मता नि०.१६,१५. भृशोष्मा नि०.१३,३९. " उ०.३७,४९.	भोजनोत्तराः चि०.१०, ५९.
भृतानि चि०.१०,८६. भृत्यैः शा०.१,४३. भृशः चि०.४,५४. भृशक्षयः उ०.१९,१५. भृशतरम् सू०.३०,५२. " चि०.४,९.	भृष्टः उ०.३७,३१. भृष्टतुलः सू०.६,२९. भृष्टनिस्तुषाः उ०.३२,१९. भृष्टम् उ०.१३,९०. भेकगोधाहिश्वाविदाधाः सू०.६,४६.	भोजयित्वा क०.३,९. भोज्यधातूनाम् शा०.३, ६६.
भृशनापम् चि०.१,९१. भृशतीक्ष्णः सू०.६, १०८.	भेकामः नि०.७,४५. " " १३,१७. भेडस्य चि०.२१,७१. भेडादीनाम् उ०.४०,५९. भेदच्छेदादिकाम् उ०.११, ५७.	भोमम् चि०.६,५९. भोमवारे चि०.१९,७६. भोमाः उ०.३६,१. भोमापम् सू०.१४,३. भोमाप्याम्रयवायव्याः शा० ३,५९.
भृशदारुणाः नि०.७,५१. भृशदाहोषा नि०.१६,१०. भृशदूषितम् सू०.२७,४५. भृशभास्वत्तलसूक्ष्मवीक्षण- त् उ०.१३,९९. " " १४,३५.	भेदतृङ्ग्वरः उ०.१०,११. भेदनार्थे सू०.२६,९. भेदनीयेः सू०.१८,४९. भेदपीडनम् नि०.२,१४. भेदवैषम्यदोर्गंधानि उ०. ३,२४.	भंशे उ०.३९,१४५. भमकुमारुदौर्बल्यबलव्या- त्त्रिद्विषयः सू०.७, ७३.
भृशबातलम् सू०.६,१२५. भृशव्यथम् शा०.२,२३. भृशशीतलम् नि०.१०, १२.	भेरीमृदंगशंखानाम् शा०. ६,३८.	भमतृङ्गलानिस्वेदाहाशू- पादिकाः सू०.९,१८. भ्रमंतम् उ०.४,३६. भ्रमास्थशोषत्प्लुतासदेहसा- दातिसारवान् शा०.५, ९७.
भृशशीतलाम् उ०.२७,२०. भृशशीतलैः उ०.३५,६७. " " ३६,५१.	भेषजक्षपिते सू०.४,२९. भेषजक्षारशस्त्रैः सू०.३०, ४०.	भ्रमी नि०.१३,७. भ्रमोन्मादतमोनारीः शा०. ४,३६.
भृशसंव्यूढे उ०.३३,१५. भृशाम्लतीक्ष्णफटुकलवणो- ष्णम् चि०.१६,५०. भृशार्त्यतः नि०.९,११. भृशोक्लेशमवृत्तेषु चि०.९, ३.	भेषजगर्भया सू०.२०,८. भेषजयोगरुत् सू०.१,२४. भेषजस्य उ०.३९,१११. भेषजोपचितांगानाम् चि०. १५,१३१.	भ्रष्टतुलम् चि०.१,३७. भ्रष्टदग्धगुदग्लानिकोशशो- कभयान्वितान् सू०. १७,२३.
भृशोष्णतीक्ष्णकटुम्ल त्रि- णादिविदाहिभिः नि०. ३,१.	भैरवादीमरुषितरूपदार्शे उ० ७,१३.	भ्रष्टपायुः नि०.८,७. भ्रष्टसारथिवत् उ०.६,६. भ्रष्टाः उ०.१२,२५.
भृशोष्णतीक्ष्णरूपास्लट्ट- यम् सू०.५,७६.	भैरवाननम् उ०.४,२७.	भ्राजकम् सू०.१२,१४. भ्राजनात् सू०.१२,१४. भ्रांतम् नि०.४,१७.

भ्रांति उ०.३९,११०.

भुवः उ०.९,३५.

भुवोः शा०.४,३३.

" " " ३३.

" " ५,१८.

" उ०.१६,२१,

" " २३,४.

भुवो उ०.१९,४.

भुव्युदासः उ०.७,६.

म.

मकरकेतोः चि०.७,५६.

मङ्गलाख्ये शा०.१,९२.

मक्षिका सू०.२९,७४.

मक्षिकाः सू०.७,१४.

मक्षिकाक्रांतः शा०.५,८३.

मक्षिकानृणकेशदिपातः
नि०.५,८.

मक्षिकाविष्टम् चि०.४,४६.

ममम् सू०.६,१३९.

ममसमुद्गतात् सू०.२०,९,

मंगलम् शा०.६,२८.

मंगलाचारसंपन्नः शा०.६,
७१.

मंगल्यम् उ०.६,३१.

मज्जपूणानि उ०.१३,७८.

मज्जमिश्रम् नि०.१०,१७.

मज्जमेदोबसामूत्रपित्तश्ले-
ष्मशकृति शा०.३,८०.

मज्जमेही नि०.१०,१७.

मज्जरकपरिप्लुते उ०.२६,
५.

मज्जस्थः नि०.२,७२.

" " १५,१२.

मज्जा सू०.५,६१.

" " ११,११.

" " १६,२.

" " " ३.

" शा०.३,६३.

" उ०.११,४७.

" " ३२,३२.

" " ३९,८५.

मज्जानम् नि०.१०,१७.

" क०.२,३३.

मज्जान्वितः शा०.४,
४८.

मज्जावृते नि०.१६,३७.

मज्जासार उ०.३९,८९.

मज्जि उ०.२१,१८.

मंजरी उ०.३८,२९.

मंजिष्ठयातिविषया चि०.
११,५९.

मंजिष्ठा उ०.५,१०.

" " ३२,१६.

" " ३६,६५.

मंजिष्ठाकुष्ठतगरत्रिकलाश-
कैराबचाः उ०.३४,६३.मंजिष्ठादारुपंचमूले चि०.
१९,५०.मंजिष्ठाभयसिद्धतुल्यमधु-
कैः उ०.२५,६७.मंजिष्ठाजनीलाक्षाद्वाक्षा-
द्विमधुकोत्पलैः उ०.१६,
१३.मंजिष्ठालोध्रलाक्षाभिः उ०.
१८,२१.

मंजिष्ठाशबरोद्गः उ०.

३२,३१.

मंजिष्ठाष्टपलम् चि०.१०,

४८.

मंजिष्ठासलिलोपमम् नि०.

१०,१५.

मंजिष्ठाशीरपदकैः चि०.

१३,४.

मंजीष्ठाश्वधोशीरत्रायमा-
णाक्षरोहिणीः क०.४,

३७.

मणयः चि०.१,१७५.

" " ७,१०२.

मणिकनकसमुत्थैः चि०.७,
७९.मणिकनीनकात् उ०.११,
१६.मणिकुट्टिमकांतिषु सू०.३,
२४.

मणिबंधः शा०.४,८.

मणिबंधने शा०.४,६०.

मणिबंधो शा०.४,४४.

मणिम् उ०.३४,१६.

" " ३६,९२.

मणीन् उ०.१,२६.

मणीणाम् सू०.१३,५.

मणेः उ०.३३,१८.

" " " २०.

मणौ नि०.९,२९.

" उ०.३३,१९.

" " ३४,१६.

मंडः सू०.६,२५.

मंडपूर्वा चि०.१,१०१.

मंडपूर्वाभिः चि०.१,२५.

मंडपेयाविलेपीनाम् सू०.६,
२५.

मंडम् उ०.३९,१६७.

॥ चि०.६,७४.	॥ उ०. ॥ ६४	मत्स्यनिस्तलनश्रेहसाधि-
॥ चि०.६,७८.	॥ ॥ ॥ ७९.	ताः सू०.७,३६.
॥ चि०.८,१०७.	मंडलैः उ०.३६,५.	मत्स्यपचने सू०.७,३५.
मंडमिश्रिताम् चि०.९,	मंडानुपायिना चि०.३,५.	मत्स्यवस्तिनिमः उ०.२१,
११७.	मंडूकपर्णी सू०.६,७५.	३७.
मंडरसादीनाम् क०.१,१८.	मंडूकपर्णीकनकशंसपुष्पीव-	मत्स्यमयदधिसीरसौदृशे-
मंडलम् शा०.३,१२.	चापूबम् उ०.३९,१८.	दधिषाशिषु सू०.२१,३.
॥ नि०.१४,१७.	मंडूकपर्णीम् उ०.३९,	मत्स्यमांसरुचिम् उ०.४,
॥ उ०.३१,२७.	१६५.	२२.
॥ ॥ २८.	मंडूकपर्ण्याः उ०.३९,४४.	मत्स्यमाषतिलादिभिः सू०.
मंडलविषे उ०.३६,६२.	॥ चि०.३,११९.	१८,१२.
मंडलसंस्थाने उ०.१२,३.	मंडूकी उ०.१,४४.	मत्स्यशकलसन्निभम् नि०.
मंडला उ०.३१,१०.	मंडूकीशंसकुसुमबाजिगं-	१४,२०.
मंडलाख्यम् सू०.२९,६१.	धारातावरीः उ०.३९,	मत्स्याः सू०.६,५१.
॥ नि०.१४,८.	६१.	॥ ॥ ॥ ६५.
मंगलायम् सू०.२६,५.	मंडूक्याः चि०.१५,८२.	॥ ॥ ७,३०.
मंगलायेण सू०.२६,१४.	मंडूरम् चि०.१६,१७.	॥ ॥ ९,२९.
॥ उ०.९,५.	मंडूरवटकाः चि०.१६,१९.	मत्स्यांडनिभानि उ०.३०,
॥ ॥ ११,१.	मंडेन उ०.१६,३.	३३.
॥ ॥ १७,१७.	॥ चि०.१४,३.	मत्स्यान् चि०.१०,८६.
॥ ॥ २२,२९.	मतिविभ्रमात् उ०.६,४६.	॥ ॥ १४,१२६.
॥ ॥ ३९.	मतौ नि०.२,४४.	॥ ॥ २१,१५.
॥ ॥ ४५.	मत्तर्षभः नि०.४,१४.	मत्स्येन शा०.६,५६.
॥ ॥ ४८.	मत्तवत् शा०.५,६६.	मत्स्येषु सू०.७,३०.
मंडलांगुलिशस्त्राभ्याम् शा०	मत्ताः उ०.२४,१५.]	॥ क०.४,४८.
२,३०.	मत्सराध्माताः शा०.३,	मथनम् नि०.२,१४.
मंडलानाम् नि०.२,३१.	८९.	मथितः क०.४,२१.
मंडलानि नि०.१६,३४.	मत्स्यगंधिः उ०.२१,३३.	मथितालुडितान् चि०.८,
॥ उ०.१२,३.	मत्स्यगंधित्वम् उ०.३,२५.	१६१.
॥ ॥ ३१,३२.	मत्स्यंडिकासंडसिताः सू०.	मथितेन चि०-८,३१.
॥ ॥ ३८,४.	५,४९.	मथितोद्भवः उ०.३७,८०.
॥ ॥ १३.	मत्स्यंडिकातुलाद्देन उ०.	मथ्यमानात् चि०.७,५७.
मंडलिदृश्य उ०.३६,२३.	३९,३७.	मथ्यमाने उ०.३५,१.
मंडलिनः उ०.३६,१.	मत्स्यंडिकायाः चि०.३,	मथ्यमानेन सू०.२६,२४.
॥ ॥ ५.	६४.	मदः सू०.१२,५१.
मंडलिना उ०.३६,६५.	मत्स्यतालवत् सू०.२५,	॥ ॥ २६,४५.
मंडलिनाम् उ०.३६,४५.	१०.	॥ नि०.२,१९.

” ” ” ३७.	मदात्ययम् चि०.१,५८.	मयनित्वाः नि०.६,१२.
” ” ३,२५.	” ” ७,४८.	मयनित्ये चि०.१,३५.
” ” ५,१७.	मदात्ययाः नि०.६,१४.	मयपम् सू०.१८,४६.
” ” ६,२६.	मदात्यये सू०.१,४२.	मयपानान् उ०.२५,२१.
” ” १६,१५.	” चि०.७,१.	मयपायः चि०.१५,६९.
” उ०.६,१.	” ” ” ४२.	मयपीते सू०.२०,२७.
” चि०.७,८९.	मदात्ययेषु चि०.७,४७.	मयम् सू०.३,२९.
मदघ्नी सू०.६,८३.	मदापस्मारमूर्च्छायिशिरःक-	” ” ४,१७.
मददायिनीः चि०.११,४३.	णांसियांनिजान् सू०.	” ” ५,६२.
मददोषः चि०.७,४८.	५,४०.	” ” ८,४९.
मदनकाश्मर्यमधुककथितैः-	मदामधुकलासर्जूरधात्री-	” ” १३,२.
चि०.३,२६.	कलेः चि०.८,१४९.	” ” ” ११.
मदनकुटजकुण्डदेवदाली सू०.	मदिरया चि०.१०,९.	” ” १८,१४.
१५,३.	मदिराः चि०.१४,५९.	” ” २२,४.
मदनमधुकलंबा सू०.१५,	मदिरादधिमंडोष्णजलारि-	” ” २९,१५.
१,	ष्टसुरासवैः चि०.१५,	” ” ” ३९.
मदनस्य उ०.३८,२१.	७२.	” ” ” ४१.
मदनाष्टकम् क०.४,३७.	मदिरादधिमस्तुभिः चि०.	” शा०.१,४६.
मदनीयहेतुः सू०.१५,३७.	३,१७.	” ” २,९.
मदनेन उ०.२२,४२.	मदिरादिभिः उ०.३९,	” ” ६,४०.
मदनोपमे उ०.६,२०.	११६.	” नि०.६,१.
मदपित्तविषास्रघ्नः सू०.६,	मदिराम् चि०.८,८५.	” ” ” ३.
८२.	” ” ११,५.	” ” ” ११.
मदमानरोषतोषप्रमृतिभिः	” ” ” १४.	” ” ” २०.
नि०.६,४०.	” ” ” १२६.	” उ०.३९,१२५.
मदमूर्च्छासंन्यासाः नि०.	मदिरायाः उ०.३९,११७.	” ” ४०,५१.
६,२५.	मदिरालवणान्वितम् क०	” चि०.१,७८.
मदमूर्च्छायाः नि०.६,३६.	२,५०.	” ” ” १४४.
मदयंतिका चि०.२,२६.	मदे नि०.६,७.	” ” ” १५६.
मदयन्तिकाम् उ०.३४,३२.	” ” ” २७.	” ” ३,४४.
मदयन्त्यमिचुलैः उ०.७,२२.	” उ०.४०,१३.	” ” ५,१२.
मदशक्तिम् चि०.७,५८.	मदेषु चि०.७,१०१.	” ” ६,७५.
मदात्यग्लानिमूर्च्छाच्छाद-	” ” ” ११०.	” ” ” ७७.
श्रमध्रमान् सू०.५,१५.	मदोगर्भाः उ०.३१,५.	” ” ७,७.
मदात्ययः शा०.५,१९.	मदोदयः सू०.७,१५.	” ” ” ८.
” चि०.७,२.	मयक्षीणस्य चि०.७,५०.	” ” ” १२.
” ” ” ४४.	मयतः चि०.७,५१.	” ” ” २१.

॥ ॥ ॥ २३.	॥ ॥ ८,५५.	मधुकक्काथसंयुतेः उ०.३२,
॥ ॥ ॥ २८.	मद्यातिपानात् वि०.७,२९.	२४.
॥ ॥ ॥ ४७.	मद्यातिसक्तिम् सू०.२,४४.	मधुकचूणस्य उ०.४०,
॥ ॥ ॥ ५२.	मद्यानि उ०.१,१८.	२८.
॥ ॥ ॥ ७१.	॥ वि०.१७,१९.	मधुकणायुकः वि०.४,
॥ ॥ ॥ ८६.	॥ ॥ १९,२६.	३३.
॥ ॥ ॥ ९०.	मद्यायु वि०.६,७६.	मधुकफे वि०.७,९९.
॥ ॥ ॥ ९४.	मद्याभसोः सू०.७,८.	मधुकर्मजिष्टाप्रपौडूनिशो-
॥ ॥ ॥ ९७.	मद्ये सू०.८,४७.	द्रवैः उ०.१८,४७.
॥ ॥ ॥ ९८.	॥ नि०.६,४.	मधुकरीरुतम् उ०.१८,
॥ ॥ ॥ ९९.	॥ ॥ १.	५७.
॥ ॥ ॥ १००.	मद्येन शा०.३,९४.	मधुकरोधकणानुद्विरेणुका-
॥ ॥ ११,३९,	॥ नि०.३,१२.	द्विरजनीफलानापटुसा-
॥ ॥ १७,४१.	॥ ॥ ६,२९.	रिवा उ०.२८,३५.
मद्यमांसरसाः वि०.७,१४.	॥ ॥ ॥ ४०.	मधुकवचादशमूलदारुस्रा-
मद्यमांसवियुक्तस्य वि०.७,	॥ वि०.७,३.	सू०.१५,३.
७२.	॥ ॥ ॥ ५.	मधुकसाधितम् वि०.६,
मद्यमांससुशीलता वि०.५,	॥ ॥ ११,१०.	४७.
८३.	॥ ॥ १५,७८.	मधुकाद्विषलान्वितैः उ०.
मद्यमैधुनम् उ०.२८,४४.	मद्येभ्यः नि०.६,२३.	३४,३७.
मद्ययूषरसारिष्टमस्तुपेया-	मद्येष्टगंधानि क०.१,४.	मधुकानि उ०.४०,१८.
पयानुपः वि०.१०,	मद्येः उ०.३४,३२.	मधुकान्वितम् उ०.९,३०.
१८.	॥ क०.२,६२.	॥ ॥ २५,५४.
मद्यरूपातिमात्राभैः नि०.	॥ ॥ ३,१५.	मधुकाबुना वि०.५,७२.
८,२.	॥ वि०.१,८.	॥ ॥ १८,२१.
मद्यविक्रयसंधानदानादाना-	॥ ॥ ६,२.	मधुकाक्षपलदाक्षाप्रस्थका-
नि सू०.२,३९.	॥ ॥ १०,३६.	थे वि०.३,१०५.
मद्यविदग्धस्य वि०.७,	॥ ॥ १४,१०८.	मधुकोत्पलकुष्ठैः उ०.१४,
४९.	मद्योत्किष्टेन वि०.७,६.	२७.
मद्यस्य सू०.५,८२.	मद्योत्थ वि०.७,५४.	मधुकोत्पलरोध्राबुसमंगाम्
॥ उ०.७,८.	मद्योद्भवैः वि०.१,३५.	वि०.८,१३०.
॥ ॥ ३९,११८.	मधु सू०.१,२५.	मधुकोदकम् वि०.२,१३.
॥ वि०.७,३.	॥ ॥ ॥ २६.	मधुकोशीरचंदनैः उ०.१३,
मद्यात् वि०.६,७७.	मधुकः उ०.११,१२.	६००.
॥ ॥ ७,६९.	मधुककथिते उ०.२७,३६.	मधुसर्जुर्मृद्वीकापल्लवक-
॥ ॥ ॥ ७०.	मधुकक्काथमाक्षिकाभ्याम्	सितामसा वि०.२,
॥ ॥ ॥ ९५.	उ०.३५,१९.	१३.

मधुगंडूषधारणम् सू०.२२, ८.	मधुतैलसमे क०.४,२७.	मधुयष्टिका शा०.२,५५.
मधुघृतद्रुतैः सू०.२९,५४.	मधुतैलिकः क०.४,२८.	" उ०.२५,५२.
मधुघृतद्रुमाम् बि०.१६, १०.	मधुत्रिजातसंयुक्तः क०.२, १०.	" बि०.२,२७.
मधुघृतपुताः उ०.१,४९.	मधुदतम् उ०.२८,३८.	मधुयष्ट्याः बि०.२२,४१.
मधुघृतम् सू०.३०,३८.	मधुद्वयाः बि०.३,४६.	" " १२,९.
मधुघृतयुक्ताः बि०.१९, ३७.	मधुद्रुतम् बि०.१४,६१.	मधुरकषायतिकशीतम् शा०.३,९२.
मधुघृतशिक्षिपथ्यालोहचू- र्णैः उ०.३९,१०७.	मधुद्रुतैः उ०.३५,२६.	मधुरकाणाम् बि०.५,४३.
मधुघृतान्वितान् बि०.४, ३५.	मधुपट्टादिशेषम् सू०.१९, ४१.	मधुरद्वयैः उ०.२४,४८.
मधुघृतान्विताम् उ०.४०, ३०.	मधुपट्टासवैः सू०.२०,५.	मधुरपाकित्वात् बि०.१०, ४.
मधुघृतपुतम् बि०.५,४३.	मधुपणिका शा०.२,५६.	मधुरप्रायम् सू०.८,३६.
मधुघृताम्यकम् उ०.१८, ६४.	मधुपुष्करबीजम् सू०.७, ४०.	मधुरमारुकम् सू०.६,१३३.
मधुघृताम्याम् उ०.३९, २५.	मधुप्रस्थयुतान् बि०.१६, ३१.	मधुरबक्रता नि०.५,५३.
" " " ५५.	मधुपुतम् उ०.११,२४.	मधुरबर्णेण बि०.७,१०३.
" बि०.३,१७१.	मधुपुता बि०.९,९१.	मधुरशीतलः क०.२,३०.
मधुघृतोत्तैः उ०.२७,२२.	मधुभागमिश्रम् उ०.३९, १६०.	मधुराशीतलेः उ०.९,१९.
मधुघृतोपेताः उ०.१,१०.	मधुमाधवमैरेयसीधुगौडा- सबादिभिः बि०.७, ५८.	मधुरसाधितम् उ०.२२, २८.
मधुतेला क०.४,३१.	मधुमुखम् उ०.४०,४६.	मधुरसाम् बि०.४,३०.
मधुतेलधृताः क०.४,२१.	मधुमूत्रवत् बि०.११,१०.	मधुरसिद्धैः बि०.२२,२४.
मधुतेलयुता बि०.३,५०.	मधुमूत्रकजाभोजरुतोत्तं- सम् बि०.२,३३.	सधुरस्निग्धवृंहणम् बि०. ३,९५.
मधुतेलयुताः उ०.२८,३७.	मधुमेहताम् नि०.१०,२०.	मधुरस्निग्धशीतलेः बि०.७, ९७.
मधुतैलरसाज्यवान् क०.४, २९.	मधुमेहाख्याः नि०.१०, २१.	मधुरस्निग्धसीतायेः बि०. ४,२०.
मधुतैलबचायुंठीशताब्दाकु- ष्ठसैधवैः बि०.१५, १२८.	मधुमेहित्वम् बि०.१२, ४३.	मधुरस्निग्धसौहित्यैः सू०. १४,३२.
मधुतैलसमन्वितः उ०.२२, ७८.	मधुमेहिनाम् उ०.२५,१७.	मधुरत्तद्यानि क०.५,५२.
मधुतैलसमम् बि०.१४, ९४.	मधुमेही सू०.१९,६.	मधुरादिरसोद्भवः सू०.१०, १.
	" नि०.१०,१८.	मधुरान् बि०.२०,३५.
	मधुमैरेयशार्करम् सू०.७, ४०.	मधुरान्नगुडक्षीरदधिसकुन- बोदनैः नि०.१४,४६.
		मधुराम्लकषायकैः बि०.१, १२९.

मधुरास्त्रमृष्टणसात्त्यकां- क्षाः शा०.३,८७.	मधुसार्पिर्बिसातैलपानीयानि सू०.७,३८.	मधूकात् उ०.११,४७.
मधुरास्त्रानि चि०.८,१३४.	मधुसार्पिपा उ०.२,५८.	मधूकानाम् क०.१,४५.
मधुरास्त्रेत चि०.७,२७.	" " ५,२३.	मधूच्छिष्टम् चि० ४,१२.
मधुरास्त्रैः चि०.९,५१.	मधुसितायुतम् चि०.९,८६.	मधूच्छिष्टेन उ०.२२,२०.
मधुराशनः चि०.१०,५५.	मधुसितालाजैः चि०.१,	मधूदकम् सू०.८,४८.
मधुरास्यताम् उ०.२१,५५.	५७.	" " २२,३.
मधुरास्यत्वम् उ०.२१,	मधुसितात्पुताः क०.१,३८.	मधूपमम् नि०.१०,४०.
६२.	मधुसिद्धे उ०.३९,३७.	मधूलिका क०.१,३७.
मधुरीमूतः शा०.३,५७.	मधुसुरभिमुसः उ०.३९,	मध्यगाः नि०.१३,२९.
नधुरेणाश्मभेदनम् चि०.	१७३.	मध्यच्छिष्टेण चि०.९,५२.
" " ११,२१.	मधुसैधवसंयुताम् सू०.१८,	मध्यदोषः चि०.९,५.
" " ६,६९.	१५.	मध्यदोषे क०.५,४.
मधुरोषधसंस्कृतैः शा०.१,	मधुसैधवसंयुतैः उ०.३७,	मध्यनिष्ठा नि०.१०,२७.
२०.	६९.	मध्यन्दिने सू०.३,३६.
मधुरोषधसाधितम् उ०.	मधुस्नेहजाबबोण्डादिभिः सू०.३०,४३.	" " २०,१५.
२७,२१.	मधुस्त्रवण्डूचिपाठान्वितम् सू०.१५,१५.	मध्वबलाः शा०.३,९५.
" चि०.३,७७.	मधुहा सू०.६,४८.	मध्यबलैः सू०.१४,१४.
" " २२,५५.	मधुहिंशुमन् चि०.१,६२.	" उ०.३९,१००.
मधुलवणम् सू०.१५,३.	मधूकलमिजिन्मरिचामर- दारुभिः उ०.१३,७५.	मध्यमः सू०.३०,२०.
मधुलीढम् उ०.२८,४०.	मधूकपुष्पस्वरसम् चि०.१०	मध्यमांगुलिम् शा०.४,२.
मधुवर्णा नि०.९,१४.	५१.	मध्यमात्रः सू०.१६,१९.
मधुव्योषसैधवप्रतिसारित- म् उ०.११,२०.	मधूकपुष्पाणाम् चि०.१०,	मध्यमोत्तमयोः नि०.६,५.
मधुशर्करा सू०.५,५३.	४७.	मध्यवयसौ उ०.१,१६.
मधुशिथुः चि०.१३,१०.	मधूकपुष्पे चि०.१,६७.	मध्यवरावरम् सू०.१७,
मधुशिथुम् चि०.१३,२३.	मधूकमधुकक्षीरसिद्धम् चि०.३,८४.	१२.
मधुशिथौः चि०.२२,३७.	मधूकमधुकक्षात्बक्षीरो- पिप्पलीबलान् चि०.३,	मध्यस्थौल्यादिकान् सू०.
मधुषड्वयंथाशताह्वाहिंशुसै- धवः क०.४,३२.	७९.	१४,१३.
मधुसंयुतम् क०.३,२८.	मधूकमधुकपदाकेसरचंदनैः उ०.३५,२३.	मध्योर्ध्ववृत्तदंडाम् सू०.
मधुसंयुताः चि०.३,३३.	मधूकाक्षोटवाताममुंजाता भिषुकैः उ०.२४,५४.	२५,३७.
मधुसंयुताम् उ०.७,३४.		मध्यो सू०.६,५३.
मधुसमम् नि०.१०,१८.		मध्वंयु सू०.३,२३.
मधुसमायुतम् चि०.९,६०.		" चि०.३,४४.
मधुसंमिश्राः उ०.३९,९८.		मध्वंमः चि०.२,२१.
मधुसार्पिः उ०.९,३८.		मध्वंभोरिष्टपायिनः चि०.
		२१,४६.
		मध्वरिष्टासवाः चि०.१२,
		१३.

मध्वर्धाढकसंयुतम् चि०. १०,४८.	मनोदोषीषधम् सू०.१,२६. मनोनुकूलः सू०.७,६७. मनोनुकूलः क०.२,६२. मनोरतिः चि०.६,६५. मनोबहान् उ०.६,५. मनोबहानाम् शा०.६,५९. मनोबिकारः नि०.७,५१. मनोबिकारेण उ०.७,३७. मनोबिधातः उ०.४०,४७. मनोहरकलालापाः सू०.३, ४०. मनोब्हा चि०.१,१६९. मनोब्हाफलनीक्षीद्वैः उ०. १६,५. मनोब्हाम् चि०.४,१४. मनोब्हायाः चि०.३,१६७. मनोब्हालरोचनागुरुचंदनम् उ०.१,३३. मन्त्रः उ०.३५,३०. मन्त्रतंत्रवित् उ०.३,५९. मन्त्रतंत्रविबर्जितम् उ०. ४०,६९. मन्त्रपाविते उ०.१,१३. मंत्रम् शा०.१,३३. " उ०.१,२. " " ३५,२७. मंत्रबर्जितम् शा०.१,२९. मंत्रवित् उ०.३६,४२. मंत्राभिमंत्रिताम् सू०. १८,१५. मंत्रेण उ०.३९,८८. मंत्रैः शा०.२,२६. " नि०.२,४४. " उ०.३६,४२. मंथः सू०.२६,२९. मंथपेयादिः चि०.२,१२. मंदकंडूः नि०.१४,२३.	मंदकायामेः चि०.८,३७. मंदगमनाः उ०.३६,६. मंदघर्षाश्रुरोगे सू०.२३,९. मंदजरः सू०.१६,४५. मंदजरसः सू०.७,७४. मंदतारुजः उ०.१७,५. मंदतृणमोहज्वरातदाहविश्व- शात् चि०.७,५. मंदतेजः सू०.७,१७. मंदत्वम् चि०.१५,१२१. मंदधारम् उ०.३३,२०. मंदनिद्रः सू०.७,६५. " चि०.३,८५. मंदपावकम् उ०.४,४१. मंदमध्यमहाविषाः उ०. ३७,८. मंदरुजा नि०.७,३७. मंदबन्हिता नि०.७,१५. " " १६,४८. मंदबन्हिम् सू०.१८,४४. मंदवातपित्ताः नि०.६,१२. मंदवीर्यत्वम् उ०.३५,६४. मंदवीर्याः चि०.१८,२०. मंदशङ्खाम् नि०.४,२०. मंदश्रुतेः उ०.१८,३१. मंदाः उ०.३७,८. मंदाग्रये क०.४,१९. मंदाग्निः चि०.८,३२. " " १७,४. मंदाग्नित्वम् सू०.६,१३१. " " १५,२२. मंदाग्निम् सू०.१८,५२. " शा०.५,९८. मंदाग्र्यम्लामिलाषिणाम् चि०.२,१४. मंदातपे क०.२,५३. मंदादीन् नि०.६,३.
----------------------------------	---	---

मंदायाः सू०.१२,२१. मंदानलत्वेन नि०.५,१९. मंदानलस्य चि०.९,४६. मंदास्ललवणैः चि०.१५, ५६. मन्यासिशंस्रतः उ०.१५,६. मन्याशिरःकर्णमुखातिरो- गाः सू०.२२,१२. मन्याशिरःशूलम् नि०.११, ४१. मन्यास्तंभः उ०.३६,२६. मन्यास्तंभे सू०.२०,१६. मयूरकक्षराजलेः चि०.१९, ७५. मयूरकंठतुल्योष्मा सू०.७, ४. मयूरकम् चि०.८,१०४. मयूरपत्रश्रीवासम् उ०.३, ५७. मरकतम् उ०.३६,९०. मरकट्याधिदुर्भिक्षयुद्धाश- निभयेषु उ०.३५,३१. मरणाय नि०.६,१०. मरिचकैः चि०.७,९८. मरिचकोलास्थिमज्जोशी- रादिकेसरम् चि०.७, १०७. मरिचचूर्णम् चि०.३,१७२. मरिचपादकैः उ०.११,३४. मरिचपिप्पलीनागरचित्र- कान् चि०.८,१५७. मरिचवरलवणभाणो उ०. १३,२५. मरिचवेदेहीशिरिशफलसे- धैः उ०.११,४३. मरिचसयुतम् चि०.१०, १२.	मरिचाम्रिजलाजाजीधा- न्यसौवर्चलेः चि०.९, ११०. मरिचाजाज्योः चि०.३, १४१. मरिचातिविषापाठावचाकु- ष्ठकुट्टनटैः उ०.२२,४९. मरिचाम्बितम् चि०.४,३१. मरिचामलकजलोद्भवतु- स्थानजन्ताप्यधानुभिः उ०.१३,४४. मरिचाल्पांतरम् सू०.६, १६३. मरिचिन सू०.६,१६४. मरिचेंद्रयवाजाजीपिप्पली- हस्तिपिप्पलीः क०.२, १७. मरिष्यतः शा०.५,६६. मरिष्यताम् शा०.६,११. " " " २८. मरुच्छमः सू०.२०,३०. मरुत्सिते सू०.१३,१४. मरुटी उ०.६,३४. मरुटीः चि०.१५,११०. मर्त्यः शा०.६,४०. मर्दनक्षेहस्वेदबंधैः उ०. २३,७. मर्दनस्वेदशूद्रिकर्षणवृहणैः सू०.२८,४६. मर्म शा०.४,३३. " " " ३८. " उ०.२५,१३. मर्मकंठोदरस्थाः उ०.२९, १४. मर्मकल्पना शा०.४,३९. मर्मगतम् सू०.२८,९. मर्मगान् उ०.२५,३८.	मर्मघट्टनम् नि०.४,२६. मर्मघातान् नि०.४,२. मर्मच्छेदरुजादितः नि०.४, ११. मर्मजः शा०.५,११५. मर्मणाम् शा०.४,३९. मर्मणि शा०.४,६६. " " " ६८. " उ०.३२,८. मर्मणी शा०.४,१९. " " " २७. मर्मनष्टम् सू०.२८,१६. मर्मपीडनम् क०.५,७. मर्मपीडनैः चि०.७,२४. मर्मभेदः नि०.६,१६. मर्मरी उ०.१,३४. मर्मबिद्वोपलक्षणैः सू० २८, मर्मशतम् शा०.४,१. मर्मसंशोषी चि०.४,१८. मर्मसंध्यगतम् उ०.३६, ४४. मर्मसंख्यादिसंश्रितम् उ०. ३७,६८. मर्मसंख्यादिस्थिते सू०. २९,११. मर्मसमाश्रयान् नि०.९,३. मर्मसु शा०.४,३४. " " " ६९. " नि०.४,१७. " उ०.३६,३२. मर्महीने सू०.२७,१८. मर्माणि शा०.४,४२. " " " ६३. " " " ६४. " उ०.३७,६५. मर्मादि सू०.२९,१७.
--	---	--

मर्मानुसारी चि०.१३,५३.	मलबख्खवणादौ शा०.५,	॥ ॥ ॥ ३२.
मर्माभिघातः शा०.४,७०.	२४.	॥ ॥ २५,६३.
मर्माश्रितम् नि०.१५,२७.	मलवातानूलोमनीम् सू०.	॥ ॥ ३२,१६.
मर्माश्रिताः शा०.४,७०.	८,१६.	॥ चि०.२०,१२.
॥ उ०.२५,६७.	मलसंसर्गः नि०.२,३२.	मषीक्षारः चि०.३,४६.
मर्माहताहतम् उ०.२६,	मलसंकरात् सू०.५,४४.	मषीनिभम् नि०.१०,१४.
५७.	मलसंगः नि०.१२,८.	मषीम् उ०.२,६०.
मर्मोपतापात् नि०.१३,	॥ ॥ ॥ ३१.	॥ चि०.४,३७.
४६.	मलसंग्रहः नि०.१२,१३.	॥ ॥ २०,१५.
मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाः	मलसंचयात् नि०.१२,१.	मसूरः चि०.२,१६.
सू०.१९,८५.	मलस्तंभात् चि०.१,४१.	मसूरदलवक्त्रे सू०.२५,३०.
मर्यादाम् नि०.२,६१.	मलाकादर्शतुल्यम् उ०.१०,	मसूरमात्राः उ०.३१,८.
मर्शः सू०.२०,७.	११.	मसूरमुद्रतुवरीजीवंतीसु-
मर्शम् सू०.२०,३५.	मलानुलोमनी सू०.६,२७.	निषण्णकाः सू०.२९,
मर्शवत् सू०.२०,३२.	मलापहम् चि०.८,१६२.	३४.
॥ ॥ ॥ ३३.	मलायनानि सू०.११,३६.	मसूरविदलप्रख्याः शा०.
मर्शस्य सू०.२०,१०.	मलोचित्वात् सू०.११,२५.	५,११२.
मर्शे सू०.२०,३५.	मलोदयः क०.३,२.	मसूराः उ०.३२,१७.
॥ उ०.११,५८.	मलोपलेपात् उ०.६,६९.	॥ ॥ ॥ १९.
मर्शेन उ०.२,३३.	मलोष्णसंग्रहनपीडनाद्यैः	॥ चि०.१९,२५.
मलः सू०.१२,२९.	उ०.१६,६६.	मसूराकारवयवैः सू०.२५,
मलकालबलाबलात् नि०.	मलकसंपुटे उ०.१६,३०.	६.
२,५६.	॥ ॥ २०,८.	मसूरान् चि०.१३,१२.
मलग्रहः नि०.२,४९.	मलिकया चि०.७,८३.	मसूरिका नि०.१०,२५.
मलजित् सू०.३,५२.	मशकान् उ०.१२,९.	॥ ॥ ॥ ३२.
मलताम् नि०.५,२१.	मषगंडगंडालज्यबुंदादयः	मसूरिकाः शा०.५,१११.
मलदोषत् क०.२,२८.	सू०.१२,४४.	मसूरेण नि०.१०,३२.
मलदोषानुलोमनीम् चि०.	मषश्वित्रबाह्याशीःकुष्ठसुति-	मस्तकस्य शा०.४,३६.
१,३०.	षु सू०.३०,३.	मस्तिष्कान् उ०.२६,३०.
मलपाचनाः सू०.१५,	मषांगम्लानिमूर्द्धातिमंथकी-	मस्तुकप्लितैः सू०.२४,
४०.	लतिलादिषु सू०.३०,	१६.
मलपूर्णं उ०.१८,३४.	४१.	मस्तुचतुर्गणम् उ०.२,५४.
मलप्रवृत्तिः नि०.२,५५.	मषान् उ०.३२,१४.	मस्तुतक्रांम्लकांजिकम्
मलयूरसः चि०.२०,२.	मषी उ०.११,२७.	सू०.८,४८.
मलरोधाश्मबध्मार्शस्त्रिकष्ट-	॥ ॥ १६,३१.	मस्तुदंडाहतारिष्टचिताशो-
ष्टकटीग्रहम् नि०.१५,	॥ ॥ ५७.	धनजागरम् सू०.१४,
७.	॥ ॥ २४,३१.	२२.

मस्तुद्धाढकसाधितम् चि०. १५,५.	" " " २२.	" " ३३,४१.
मस्तुनिषपटोलम् चि०. १८,५.	" " १९,११.	महारुजौ उ०.२१,४.
मस्तुमदिरातकपीलरसास- वैः क०.२,५३.	महात्ययतया नि०.१०,६.	महारोगाः नि०.८,३०.
मस्तुमांसपुलाकांयुतुल्यत- न्व्यसंस्ततिः उ०.२५, ६.	महात्रैफलम् उ०.१३,१४.	महाथत्त्वम् क०.२,६१.
मस्तुमूत्रसुरादिभिः क०. २,४६.	महादाहज्वरकरी उ०.३१, ७.	महाललाटः शा०.३,९७.
मस्तुमूत्रसुरामंडकोलधात्री- फलांशुभिः क०.२,४०.	महाद्रोणात् उ०.३६,९२.	महावज्रकारुण्यम् चि०.१९, २०.
मस्तुलुंगमधीपूयबेसवारा- बुमासिकैः शा०.५,८१.	" " १६,४.	महावज्रम् चि०.१९,८२.
मस्तुलुंगक्षुतो उ०.२६,३०.	महानिद्रा नि०.२,२७.	महावस्तुपरिग्रहा नि०. १०,२८
मस्तुलुंगस्य उ०.२५,१९.	महानीलाः उ०.३१,४१.	महावास्तुम् चि०.१४, १००.
मस्तुसूकांभोत्थास्तकाजि- कम् चि०.७,१७.	महानुशंसानि उ०.३९, १७८.	महाविद्याम् उ०.५,५१.
मस्तुसौवीरतक्रवत् चि०. ६,२५.	महापुरुषदंता उ०.६,३६.	महाविषाः उ०.३७,१०.
मस्तुहरिद्वे उ०.३२,२२.	महापैशाचकम् उ०.६,३७.	महावीर्यं उ०.३९,८९.
महासाणीपादम शा०.३, ११३.	महाबला नि०.४,२७.	महाविगरुजास्त्रनम् नि०.३, २३.
महद्व्याघ्रौ सू०.१०,३०.	महाबलौ सू०.९,१७.	महाविगा नि०.४,२७.
महाकल्याणकम् उ०.६, ३३.	महाभूतरावम् उ०.५,२०.	महाव्रीहिरुष्णव्रीहजतुम्- साः सू०.६,७.
महाकुष्ठानि नि०.१४,१०.	महामूतैः शा०.१,२.	महाशनाः नि०.६,११.
माहकुहाः नि०.१४,४८.	महाममसमाश्रयः उ०.७, ३५.	महाशब्दा नि०.४,२७.
महाक्लेदाः उ०.२१,५.	महामायूरम् उ०.२४,५५.	महाशया नि०.१०,२९.
महागुणम् सू०.२०,३८.	महामूलः नि०.११,२.	महाश्रयम् नि०.१४,२०.
महाघोरम् सू०.८,१४.	महामूला नि०.४,२७.	महासरिद्रुहदादीनाम् चि०.६,६६.
महाजवः सू०.१२,६.	" " उ०.२८,९.	महासहास्रद्वसहास्रद्वि- त्वशलाटुभिः उ०.२, ४१.
महातिकम् चि०.७,१०४.	महामूलाः नि०.७,३७.	महासुषिरः उ०.२१,२७.
" " १६,१.	महामृगाः सू०.६,४९.	महाश्लेहसम्बितः क०.४, ४४.
" " १७,१४.	" " " ६०.	महाश्लेहेन उ०.२२,३.
" " १८,९.	महामेदा क०.१,३७.	महास्रोतः सू०.१२,४५.
	महायोनिम् उ०.३३,४१.	महास्रोतोनुशायिनः नि० ११,३७.
	महारंभः सू०.१२,५८.	महास्वेदः नि०.२,२८.
	महारुजः नि०.११,२.	
	" " १५,५२.	
	" " उ०.२१,४०.	
	" " " ५१.	
	महारुजा नि०.१०,३२.	
	महारुजाः उ०.३१,९.	
	महारुजाम् उ०.२५,३०.	

महाहिष्मा नि०.४,२७.
 महिषः सू०.६,६४.
 महिशम्बरारोहणद्वैतः
 शा०.६,४१.
 महिषीहविषा चि०.१६,
 ५४.
 महिष्याः चि०.१७,१०.
 महीतले सू०.३,६.
 महीपतेः सू०.७,२.
 महीम् उ०.३६,४१.
 महीरुहाम् नि०.५,१३.
 महेंद्रजाः सू०.५,११.
 महोच्छ्वासा शा०.३,१०९.
 महोदधेः चि०.७,५७.
 महोदयरुक्मिणीदीनबाक्
 उ०.३५,५१.
 महोजसः उ०.५,४९.
 महोषधबिडेन चि०.८,३५.
 महोषधम् उ०.१६,२९.
 " " १८,२६.
 " चि०.१४,५०.
 महोषधात् चि०.८,१५८.
 मासकीलः उ०.२१,४९.
 मासकीलकाः नि०.७,१.
 " उ०.३३,१०.
 मासकोधेन उ०.२८,१९.
 मासक्षीरसितासर्पिमधुर-
 स्निग्धवस्तिभिः सू०.
 १४,९.
 मासगृध्या उ०.२८,१८.
 मासच्छेदः सू०.२९,४६.
 मासच्छेदात् उ०.३६,१३.
 मासजानि शा०.४,४०.
 मासजे शा०.४,४७.
 मासदारीणाः उ०.३१,
 १४.
 मासदाहः सू०.३०,४३.

मासदुग्धाज्यम् चि०.९,
 ४४.
 मासधान्यरुताः उ०.२४,
 ३.
 मासधावनतुल्यम् सू०.
 १८,४१.
 मासधावनवत् शा०.४,४७.
 मासपिंडाभः उ०.८,२४.
 मासपिंडितम् उ०.२९,१६.
 मासपिंडोपमौ उ०.२१,८.
 मासपेश्या सू०.२९,७७.
 मासप्रनष्टम् सू०.२८,१२.
 मासप्राप्तवत् सू०.२८,४.
 मासबलप्रदः क०.४,६.
 मासभेषजकल्कयोः सू०.
 २४,१७.
 मासमद्याम्लबिद्विषः उ०.
 ३९,१२९.
 मासमर्म शा०.४,४५.
 मासमेदस्थे चि०.२१,१९.
 मासमेदोगतः नि०.१५,
 ११.
 मासरक्तोष्ठी उ०.२१,६६.
 मासरज्ज्वः शा०.३,१५.
 मासरसः सू०.८,४९.
 " " २२,६.
 मासरसम् चि०.६,७५.
 मासरसान् चि०.२,१८.
 मासरसाशिनम् उ०.२६,
 ५७.
 मासरसाहारम् उ०.३९,
 ९४.
 मासरसेन चि०.५,१४.
 " " २७.
 मासरसैः क०.१,३३.
 मासरसौदनः शा०.१,६७.
 मासलम् उ०.३६,४७.

मासलंबनसंकोचदाहधूप-
 नवेदनाः सू०.३०,४८.
 मासलस्य उ०.२७,२६.
 मासलाः सू०.१६,३७.
 मासलानाम् सू०.२६,२०.
 मासले सू०.२७,३३.
 मासलेषु सू०.२९,५१.
 " नि०.१०,२६.
 मासलैः उ०.२९,६.
 मासवर्द्धनाः सू०.६,६१.
 मासवसामज्जमस्तुलुंगानि
 शा०.४,५६.
 मासवहाः नि०.२,७०.
 मासवृद्धिभगान् सू०.११,
 ३०.
 मासव्रणोद्भवौ उ०.३०,५.
 मासशातनः उ०.२१,३३.
 " " ३३,२३.
 मासशुकबलप्रदम् चि०.
 ३,१०९.
 मासशोणितवर्धनम् चि०.
 ३,८८.
 माससंकोचदाहनुष्णामद-
 ज्वरैः शा०.५,८७.
 माससमम् सू०.१४,३५.
 माससर्पिः चि०.५,२७.
 मासस्थानाम् उ०.२५,
 ५३.
 मासस्थे सू०.२८,३.
 मासज्ञानशिरावृतम् उ०.
 १०,२१.
 मासामिबलशुकबिबर्धनः
 क०.४,४०.
 मासांकुरः उ०.१७,१६.
 मासांकुराः उ०.२१,४२.
 मासांकुरान् नि०.७,२.
 मासांकुरैः उ०.२१,३२.

” ” २९,१७.	मासिकम् सू०.१९,४५.	माणिंमंथस्य सू०.१९,४५.
” ” ” २१.	” उ०.११,१७.	मातंगजम् चि०.२०,१०.
मांसादिसंश्रयात् सू०.२८, १६.	” चि०.८,१०३.	मातंगि उ०.३५,३०.
मांसानुगस्वरूपौ सू०.५,६२.	” १५,१२९.	मातरिश्वना चि०.३,९१.
मांसापूषघृताईकादिहरितैः चि०.७,८७.	मासिकसंयुतः उ०.२२, ५५.	मातरिश्वनि सू०.१३,३९.
मांसाय नि०.५,२२.	मासिकसंयुतम् उ०.२,६८.	” चि०.२१,६२.
मांसाबुद्म् उ०.३३,२५.	” चि०.११,३०.	” ” २२,६३.
मांसाबढाढे सू०.२८,४५.	मासिकसर्पिभ्याम् चि०.२, ४४.	मातरिश्वा चि०.६,२३.
मांसाबदरणम् उ०.३७,१८.	मासिकसर्पिषा उ०.२,३९.	मातापुत्रौ शा०.१,६२.
मांसावृत्ते चि०.२२,५९.	मासिकस्य चि०.३,६५.	मातुलिगरसान्वितैः चि०. १८,२९.
मांसाश्रिता उ०.३१,२.	” ” १८,३०.	मातुलिङ्गस्य चि०.१०,२८.
मांसासृक्छेदजाम् उ०.१७ १३.	मासिकहविः उ०.२४,३१.	मातुलिङ्गाम्लबेतसैः चि०.४, ७.
मांसास्थिस्त्रायुधमनीसिरा- संधिसमागमाः शा०.४, ३८,	मासिकात् चि०.३,१२८.	मातुलुङ्गरसः उ०.१८,२८.
मांसास्रगाः उ०.२९,१९.	” ” १२,२७.	” चि०.१४,४०.
मांसीत्रिजातकायःकुक्कुम- नीलोत्पलामयानुत्थैः उ०.१३,२३.	मासिकान्वितम् चि०.११, ११.	मातुलुङ्गरसस्य उ०.१८, ३३.
मांसीपद्मकाकोलीयष्ट्या- ङ्गैः उ०.१६,४.	मासिके उ०.१३,१३.	मातुलुङ्गरसाप्लुताः उ०.१४, २५,
मांसीम् चि०.४,११.	मासिकेण उ०.१३,११.	मातुलुङ्गरसेन उ०.३७,३५.
मांसीमागधिकाबन्धधान्य- ध्यामकबालकैः चि०. १७,२३.	” ” १८,१८.	मातुलुङ्गशठी चि०.१०,६१,
मांसीहरेबगुरुचंदनम् उ०. २६,५५.	” ” ३९,८०.	मातुलुङ्गस्थम् उ०.३२,२०.
मांसोत्थम् उ०.३३,३६.	मासिकोदकम् चि०.१२, १४.	मातुलुङ्गस्य सू०.६,१२९.
मांसोपचितमांसवात् चि०. १०,७७.	माक्षीककासीसर्पेधवप्रति- सारितम् चि०.१३,३७.	” उ०.३४,३२.
मांस्याकः उ०.३३,२३.	मागधिका उ०.२८,४०.	मातुलुङ्गाभिर्मधेन चि०. १७,२९.
मांस्याके सू०.२९,७३.	” क०.४,३३.	मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टम् उ०.३७,३२.
मासिकधानुम् चि०.१६, ५३.	मागधिकाप्रिकालिङ्गविडंगैः उ०.२८,३९.	मातुलुङ्गी उ०.३६,६०.
	मागधिकाराठग्रहधूमैः चि०. ८,१३७.	मातुकाः शा०.३,२७.
	माघायैः सू०.३,१.	” ४,५२.
	माजिष्टमेहेन नि०.१०,१५.	मातृकादोषम् उ०.२,७०.
	माणिभट्टः चि०.१९,३२.	मातृकावह्याः शा०.४,२८.
		मातृकानीले शा०.४,४३.

मात्राचतुष्पलम् उ०.६, २५.	मारुतवर्चसोः चि०.८, १४०.	मालतीचित्रकाश्वघ्ननक्तमा- लप्रसाधितम् उ०.२४, २४.
मात्रानुवासाने सू०.१९, २०.	मारुतस्य सू०.१३,१७.	मालतीमल्लिकापुष्पैः सू०. २४,२१.
मात्राप्रमाणम् सू०.८,२.	मारुतात्मके नि०.६,३१.	मालत्याः चि०.१९,७९.
मात्रावस्तिः सू०.१९,६८.	मारुतादयः क०.३,१६.	मालाः सू०.३,४०.
मात्रासहस्राणि सू०.२२, ३०.	मारुताद्यैः चि०.१,१७१.	मालागंडानाम् उ०.३०,२१.
मात्स्यकौकुटबाराहैः चि०. ३,२३.	मारुतापहम् चि०.४,५३.	माषकल्केन सू०.२२,२८.
मात्स्यमाहिषबाराहपिशि- तामकमूलकम् उ०.२१, १.	मारुतादीनां नि०.१५,५४.	माषकोद्वधान्यास्तेः उ०. २४,४३.
माद्रीपाठातिकाधनामयान् उ०.२,२४.	मार्कवम् चि०.२०,८.	माषक्षौद्रक्षीरविरूढैः सू ७,२९.
माधवीश्लिष्टदृक्षास्तवक शालिषु सू०.३,३४.	मार्कवस्वरसे उ०.३९,१६६.	माषनिष्पावशालूकविसपि- ष्टविरूढकम् सू०.८,४१.
माधुर्यम् नि०.१०,३९.	मार्गमनम् चि०.१३,२७.	माषम् सू०.१९,१४.
मानसीम् उ०.३६,९२.	मार्गनिरोधने नि०.९,९.	माषमुद्रामाम् उ०.३३, १४.
मानकुक्षममत्सराः शा०.३, ७.	मार्गम् सू०.२८,३२.	माषमूलकजाः शा०.२,१९.
मानसस्थानयोः नि०.१०. ३२.	मार्गरोधनः उ०.२१,४६.	माषयूषेन क०.५,२८.
मानसस्थानाः उ०.३३,१२.	मार्गरोधात् चि०.४,९.	माषवत् सू०.६,२१.
मानसे नि०.२,४७.	मार्गरोधाथम् चि०.१३, ४९.	माषसूपगुडक्षीरदध्याजैः सू०.७,३४.
मारुतकफघ्नाः चि०.१४, ८७.	मार्गरोधिनः उ०.२१,४१.	माषसूपदधिक्षीरसूकेक्षुरस- फाणितम् उ०.२१,१.
मारुतकुष्ठम् चि०.१९, ३९.	मार्गशुद्धये चि०.१४,१०८.	माषसूपेन सू०.७,३३.
मारुतकोपतः उ०.२३,३.	मार्गसंरोधात् चि०.२२, ४७.	माषसंधवसाधितम् चि०. २१,२३.
मारुतगुमलघ्नः चि०.१४, २७.	मार्गस्य नि०.११,३८.	माषाणाम् उ०.४०,१५.
मारुतजाम् चि०.६,७.	मार्जनीशूपचैलान्तभस्मा- गारदशानुषान् शा०.६, १०.	माषात्मगुमादौ उ०.४०, ६८.
मारुतजे उ०.१६,११.	मार्जारः सू०.७,१६.	माषात्मगुमानाम् चि०.३, १९.
मारुतदूषिते चि०.६,३५.	मार्जारचर्मसर्पिः चि०.८, १८.	माषान् सू०.२९,३९.
मारुतपित्ततः शा०.१,११.	मार्जारमूषिकव्याघ्रवृकबभ्रु- तरक्षवः सू०.६,४७.	माषेभ्यः उ०.३१,२६.
मारुतमृदता सू०.८,३०.	मार्दवकारकम् उ०.३४,५८.	मासद्वयम् उ०.३९,१५५.
	मार्द्धिकारिष्टमाधवम् चि०. ७,९९.	" " " १६४.
	मार्द्धिकारिष्टयोगान् चि०. १६,५६.	

मासमात्रोपयोगात् उ०. ३९,१७३.	मिसिः क०.५,२७.	मुखनासाबरोधनम् चि०. ७,१०५.
मासमासाभ्रजीविताः शा० ५,५५.	मिसिद्विस्वारसुरससारिवा- नीलनीकलैः चि०.१५, १६.	मुखनासिकात् उ०.१९,२३ " क०.५,११.
मासलम् शा०.३,१११.	मीलयन्तम् उ०.५,१५.	मुखनेत्रशिरोरोगमदतृडलब- णास्यताः सू०.२७,३.
मासस्थितम् चि०.५,३०.	मुकुलानता सू०.२३,११.	मुखपाकः उ०.२१,५९.
माहिषमूत्रेण चि०.१०, ५७.	मुकुलानना सू०.२६,२५.	" " " ६३.
मितहिताशनः चि०.१९, ५८.	मुक्कचैः शा०.६,६.	मुखपाके उ०.२२,७५.
मितहिताशी उ०.३९, १०७.	मुक्कबर्मा शा०.१,९१.	मुखपाकेषु उ०.२२,७३.
मितधृत्यरमणीसमवेतः चि०.७,७७.	मुक्कनालम् शा०.५,८३.	मुखप्रियाः चि०.७,१५.
मिथ्यायोगेन उ०.२१,१.	मुक्कमांसता शा०.५,११३.	मुखमंडलिका उ०.३,३.
मिथ्याहारविहारतः सू०. १६,३१.	मुक्करकबिरिकस्य चि०. १९,१७.	मुखमंडितया उ०.३,२६-
मिथ्याहारविहारेण नि०. १५,१.	मुक्कविण्मूत्रम् सू०.१९, २३.	मुखमाधुर्यम् नि०.२,२१.
मिथ्याहारादिसेविनाम् नि०.२,६५.	" चि०.८,२.	" " ५,७.
मिथ्योपक्रांताः नि०.१३, २८.	मुक्कसंशयः सू०.२९,१०.	मुखरोगान् चि०.१०,३७.
मिथ्योपचारतः नि०.१, २३.	मुक्कसंधिप्रबंधनम् नि०. १५,५६.	मुखरोगे सू०.२२,५.
मिथ्योपचारान् उ०.२५, २२.	मुक्कज्वरस्य सू०.२२,३१.	मुखरोगेषु सू०.२७,११.
मिशिमाषकुलत्थामिप्रकी- र्यानाकुलीद्वयैः चि०.१, १३८.	मुक्कप्रवालांजनगैरिकम् सू०.१०,३२.	मुखलेपः सू०.१२,१५.
मिशिलोहामराह्यैः चि०. ८,११.	मुखकांतिदाः उ०.३२,१७.	मुखबायुना सू०.२०,८.
मिश्रकौदनम् उ०.५,५०.	मुखगंधः नि०.५,१७.	मुखव्रणान् सू०.२२,७.
मिश्रणाभिः नि०.१६,५५.	मुखदंतगलविकारे उ०.२२, ९९.	मुखशोषः नि०.५,५८.
मिश्रदोषे चि०.१५,११८.	मुखदंतमूलगलजाः उ०. २२,१०८.	" " १६,५१.
" " १७,३७.	मुखदंतामयेषु उ०.१८,३०.	" उ०.१९,३.
मिश्रलिंगः नि०.१३,१२.	मुखदूषिकाः उ०.३१,५.	मुखशोषहरम् सू०.२२,९.
	मुखदूषिके उ०.३२,३.	मुखश्वयुधामाधुर्यतंदादृ- ह्लासकासबन् नि०.५, ३५.
	मुखदौर्गन्ध्यशोफरुत् उ०. १९,११.	मुखस्थितः उ०.२२, १०५.
	मुखधावनाः उ०.२२,७३.	मुखानिलैः उ०.१५,१०.
	मुखधावनेः चि०.५,५८.	मुखार्भ्यगाय उ०.३२,२५.
	मुखनासाभ्याम् सू०.२८, ३८.	मुखालेपः चि०.७,३१.
		मुखालेपनशिलानाम् सू०. २२,२२.
		मुखालेपे उ०.१५,२५.
		" " ६,५६.

मुखोपचयवर्णकृत उ०.३२, ३०.	मुद्रायैः चि०.१,७४.	मुष्कबदरणम् नि०.१०, २३.
मुत्तोलोम् क०.१,३.	मुद्रान् उ०.२४,२.	मुष्कवृद्धिम् नि०.११, ३०.
मुत्रशुक्रवहो चि०.११,६३.	मुद्रैः चि०.९,२०.	मुष्कौ नि०.११,२२.
मुद्रकारवेलादिजाः चि०.१, ९५.	मुद्रोपमा उ०.१०,५.	मुष्टिः क०.६,२२.
मुद्रकोदबचूणाह्करीरचण- कादिभिः नि०.७,४६.	मुद्राशीरकणाधान्यैः चि० ६,१३.	" " " २७.
मुद्रजांगलजैः चि०.६,१२.	मुद्रावद्धम् सू०.२५,२२.	मुष्टिदंतनखोत्पीडाविषव- च्छुक्रपातनैः उ०.३३, ३.
मुद्रदलायु चि०.६,१६.	मुद्रिकाभिर्गन्तमुखम् सू०. २६,१४.	मुष्टिलोष्टायमिद्वयः उ०. ६,१०.
मुद्रपायसः चि०.२२,३०.	मुनिजनचित्तसोभसंपादि- नीभिः चि०.७,७९.	मुष्टिसंमितम् चि०.९,७३.
मुद्रप्रवेशम् सू०.१९,७९.	मुमूर्षताम् शा०.६,७.	मुष्ट्यंशकान् चि०.८, १०५.
मुद्रम् सू०.१९,३४.	मुमूर्षाः शा०.५,१०९.	मुस्तदाडिमलानां चि०. ७,२८.
मुद्रमात्रांतरैः उ०.९,३६.	मुशलीमूलयुक्तम् उ०.३२, २१.	मुस्तदेवाह्वनागरप्रतिषा- वत् चि०.१२,२.
मुद्रमात्रासृजा उ०.८,१४.	मुशलेन चि०.१५,९१.	मुस्तदाक्षाहरिदाणाम् चि०.२२,१४.
मुद्रमाषतिलानाम् चि०.९, २९.	मुषितदर्शनाम् उ०.१२, ३१.	मुस्तभल्लातसकूनाम् चि०. १८,३०.
मुद्रमाषपण्यौ सू०.१५,८.	मुष्ककचये सू०.३०,१२.	मुस्तभूर्निबयष्टाह्कुटजा- दीच्यबंदनैः उ०.१३, ८.
" चि०.३,३८.	मुष्ककश्चेतासोमत्वकृता- न्वलिङ्गितः उ०.३५,४६.	मुस्तमंजिष्टान्यप्रोथप्ररो- हमांसीयवासकम् उ०. २२,१२.
मुद्रयूषः चि०.३,१७४.	मुष्ककस्त्रुवराद्वीपिपलाश- धवाशिशपाः सू०.१५, ३२.	मुस्तमदनरुष्णामधुकव- त्सकैः चि०.१,११९.
मुद्रयूषम् चि०.६,७२.	मुष्ककादिकषायेण चि०. १५,६८.	मुस्तया चि०.१,४५.
मुद्रसाम्राज्ञी उ०.३९,९१.	मुष्ककाद्योसनादिकः सू०. १५,७.	मुस्तस्थोणेयशैलेयनलदो- शीरवालकम् सू०.२१, १३.
मुद्रराहन्या सू०.२८,३२.	मुष्ककोत्तरम् सू०.३०, १३.	मुस्ताकपायम् चि०.९, ६०.
मुद्रलावजैः चि०.१,३८.	मुष्कयोः सू०.१७,२६.	
मुद्रसम्मिता उ०.३१,१.	" नि०.९,१६.	
मुद्राः उ०.११,४६.	" उ०.३३,८.	
" चि०.२,१७.	मुष्कबंक्षणयोः शा०.४,८.	
" " १९,२५.	मुष्कबंक्षणवेदनाम् क०. ५,८.	
मुद्राढकीमसूरादि सू०.६, १५.	मुष्कवत् उ०.२१,५३.	
मुद्रान् सू०.१०,३०.		
मुद्रादिजाः सू०.६,४०.		
मुद्रादियूषैः शा०.२,९.		
" चि०.३,३३.		
मुद्रादीन् उ०.१६,६१.		
मुद्रादीनाम् चि०.६,६४.		
मुद्राद्याः चि०.१२,११.		

मुस्तातामलकीबीराजीवं- तीचंदनोत्पलम् चि०. १३,१५.	मूढगर्भाश्मसुखरोगोदरातु- रान् सू०.२९,१६.	मूत्रघंथिः नि०.९,३१.
मुस्तान्निकलामदनम् चि०. १९,५९.	मूढमतिः उ०.७,३.	मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयायाः चि०.१२,४.
मुस्तादिम् उ०.२,१८.	मूढमारुतम् नि०.१२,३१.	मूत्रघृष्टम् उ०.१६,३४.
मुस्ताद्विरजनीरुष्णाक- ल्केन उ०.९,२६.	मूढबातः चि०.३,८५.	मूत्रजः नि०.११,२६.
मुस्तानाम् चि०.९,३९.	मूढबातानाम् चि०.८,९१.	मूत्रजठरम् नि०.९,२९.
मुस्तानि चि०.१६,३६.	मूढबातानुलोमनम् सू०. १८,३१.	मूत्रजम् चि०.१३,३९.
मुस्तापपटकम् उ०.४०, ४८.	" चि०.५,६०.	मूत्रजेषु सू०.४,७.
" चि०.१,५३.	" " १६,४.	मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् चि०.१५,९९.
मुस्तापपटकेन चि०.९,८.	मूनीससूक्ष्मेः उ०.१६,७.	मूत्रच्यूषणतैलाढ्यः चि०. १५,६७.
मुस्तापाठामृतैरिडबलारास्त्रा- पुनर्नैः क०.४,३६.	मूत्रकल्किताः चि०.१७, ३५.	मूत्रद्वेणेन चि०.८,५५.
मुस्तामधुसूक्तम् उ०.१८, २८.	मूत्रार्कशुक्रमस्माद्युतैलः उ०. २५,८.	मूत्रधारणशीलस्य नि०. ११,२६.
मुस्तामलक-हीबेरपद्मेसर- पद्मकम् चि०.१,५६.	मूत्ररुच्छज्वरच्छार्दिकास- शोषभ्रमक्षये क०.२, २२.	मूत्रनिग्रहः उ०.३,२१.
मुस्तामृतासंगकटकटेरीका- सीसकपिल्लककुष्ठरोधाः चि०.१९,६७.	मूत्ररुच्छप्रमेहार्शःकासशो- षभयापहः चि०.३,१०४.	मूत्रपित्तशरल्लोमनस्यचर्म- भिः उ०.६,४३.
मुस्तार्जुनत्वक्त्रिकलाफ- लिनीताक्ष्यनागरेः उ०. २२,२८.	मूत्ररुच्छम् सू०.५,२३.	मूत्रपित्तबिलषणक्षारसर्ष- पैः क०.४,६८.
मुस्तावचाभिद्विनिशाद्विति- काभल्लातपाठात्रिकला- विषाख्याः सू०.१५, ४०.	" " १५,४५.	मूत्रपिष्टेन चि०.१३,१५.
मुस्तामृतावहागुरुचित्रकाः उ०.३९,१०४.	" नि०.९,८.	मूत्रपुरीषम् उ०.३,३४.
मुस्ताहरिद्राद्वययावशूक- बृक्षाम्लकाम्लायिमवे- तसाः उ०.२२,८१.	" " ११,२७.	मूत्रपणितम् उ०.३८,२२.
मूढगर्भम् सू०.२५,३२.	" चि०.८,७७.	मूत्रपेषितैः उ०.१६,४०.
मूढगर्भाम् शा०.२,३८.	" " ७८.	मूत्रप्रसेकक्षणात् चि०. ११,५४.
	" " १.	मूत्रप्रसेकम् चि०.११,६३.
	मूत्ररुच्छाबिकारेषु सू०.१९ ८०.	मूत्रमरुक्करम् सू०.१०,३१.
	मूत्ररुच्छार्थ्युदग्रंथिथुक्राया- ताढ्यमारुते सू०.१७, २७.	मूत्रमार्गम् चि०.२,३७.
	मूत्ररुच्छे सू०.५,३१.	मूत्रमार्गं चि०.११,४२.
	" चि०.८,१२३.	मूत्रमेदःपित्तकफान् सू०.६, १२.
	मूत्रक्षयम् नि०.९,३७.	मूत्ररुजापहम् चि०.११,५.
	मूत्रक्षारसुरापकम् चि०. २२,३५.	मूत्रवर्णादिभेदेन नि०.१०. ८,
		मूत्रवर्त्मनि०. सू०.१९, ७९.

मूत्रबाहिसिरामुसैः नि०. १,२.	मूत्रहरोतकीः चि०.१७,३. मूत्राघातः सू०.१८,१०. मूत्राघातप्रमेहाणाम् सू०. १,४०.	मूच्छांछर्यरुचिश्लेष्मन्तृष्णा- मयैः सू०.१६,७.
मूत्रविद्रूपमम् शा०.१,१२. मूत्रविबंधरुन् उ०.२,३. मूत्रवृद्धिस्तयोत्थान् सू०. ११,३३.	मूत्राघातान् नि०.१,३. " चि०.११,७.	मूच्छांतिसारास्यश्याबता- दाहत्तृद्रदाः नि०.२, ४१.
मूत्रशरुतः नि०.१६,४९. मूत्रशरुतोः सू०.६,१२६. मूत्रशरुत्पित्तकपान् नि०. ७,२२.	मूत्राघाती सू०.१८,५. मूत्राघाते चि०.१,५१. मूत्राघातेषु चि०.११,३४. " " " ३६.	मूच्छादयः उ०.२६,४१. मूच्छादाहज्वरादयः सू०. ३०,३५.
मूत्रशरुत्त्वेदादयः सू०.१, १३.	मूत्राज्यक्षीरम् उ०.५,३५. मूत्राढ्यैः चि०.२१,५१.	मूच्छादाहम् चि०.१,५८. मूच्छादीर्घकालानुबंधनम् उ०.३८,५.
मूत्रशरुद्रंधिः शा०.५,७७. मूत्रशुक्ररुतः सू०.६,६०. मूत्रशुक्रप्रदोशाघातुदधंशा- दिकान् नि०.१६,२८.	मूत्राणून् नि०.१०,१२. मूत्रातीतम् नि०.१,२७. मूत्रांतजो नि०.११,२३. मूत्राप्रवृत्तिः नि०.१६,३९. मूत्राप्रवृत्तिजाः नि०.१, ४०.	मूच्छायमदत्तृद्वाः उ०. ३६,५२.
मूत्रशुक्रम् नि०.१,३३. मूत्रशुक्राश्रयान् उ०.३९, ४०.	मूत्रांमसि चि०.१७,३५. मूत्रावृते नि०.१६,३९. " चि०.२२,६१.	मूच्छायाम् सू०.२०,२१. " " २७,३९.
मूत्रशूनमउ०.२२,७०. मूत्रशोधनम् सू०.५,४७. मूत्रशोधनैः चि०.११,५७. मूत्रशयामात्रिवृत्तिद्वः क०. ५,४२.	मूत्राशयः शा०.४,१०. मूत्राशयविशोधनम् चि०. १२,६७.	मूच्छायै नि०.६,३१. मूच्छायेषु चि०.७,११०. मूच्छाविकारम् क०.५,१२.
मूत्रसंश्रयम् नि०.१०,५. मूत्रसंगम् नि०.१,२०. मूत्रसंगांगभंगवृत्त्यश्मशंढ- ताः सू०.४,२१.	मूत्रितस्य नि०.१,३२. मूत्रे सू०.११,२२. मूत्रेण नि०.१,१९. मूत्रोत्संगः नि०.१,३०. मूच्छात्सु उ०.२९,५.	मूच्छाविद्वमेदत्वेदन्तृज्वराः नि०.११,४४.
मूत्रसंगाशमरीशोफत्तृद्गो- मृणीगदान् चि०.८, १४३.	मूच्छांगशोफवैषण्यक्लेदशब्दा श्रुतिज्वराः उ०.३८,६.	मूच्छासंसोहत्तृत्कठकर्षण- क्षणनप्रदम् क०.२,४.
मूत्रसंधारिणः नि०.१,२०. मूत्रसादम् नि०.१,३९. मूत्रसाधितैः क०.५,१८. मूत्रस्नायी शा०.४,१२. " चि०.११,५४.	मूच्छाछर्दिः शा०.१,५०. मूच्छाछर्दिज्वरानाहकार्यं सथधुपीनसान् नि०. १४,५०.	मूच्छासु चि०.७,१०१. मूच्छास्यतिक्रता नि०.५, ५१.
मूत्रस्नातः नि०.१,३४.	मूच्छाछर्यतिसारैः शा०.५, ९०.	मूच्छात्तृत्पार्श्ववेदनाः उ०, २६,३२.

मूर्द्धशून्यता सू०.२०,२४.	मूषकादिगणेन चि०.११,	मृणालविसमंजिष्टासारिवा-
मूर्द्धा नि०.१५,३४-	२६.	भिः उ०.१८,८.
मूर्द्धादिरोगाः सू०.१२,४८.	मूषकेषु सू०.१,४७.	मृणालविसशालूकुमुदो-
मूर्द्धानम् सू०.२८,३०.	मूषरामधुराकम् नि०.	त्यलकंदकम् सू०.६,१०.
मूर्धगुण्डनम् नि०.५,१०.	१३,१३.	" उ०.१३,३९.
मूर्धगेषु चि०.२०,२४.	मूषांतश्मांतचूर्णितम् उ०.	मृतापटोलीभ्याम् सू०.१०,
मूर्धतेलम् सू०.२२,२३.	१३,३०.	३५.
मूर्धधराः नि०.१५,३७.	मूषिकविषम् उ०.३८,३२.	मृत्कपालांजनक्षौममषोक्षी-
मूर्धविकारान् उ०.४०,५३.	मूषिकः उ०.३८,५.	रीत्वगंकुरैः सू०.२७,
मूर्धविरेचनः सू०.२०,७.	मूषिकादितः उ०.३८,२७.	४९.
मूर्धगौरीरसम् नि०.५,१८.	मृष्णाति शा०.५,१०५.	मृत्कषायानिलम् नि०.१३,
मूर्धौघैः शा०.१,५५.	मृगगोमहिषाजानाम् क०.	१३.
मूर्धावृद्धत्युद्यमतीबलानाम्	३,३५.	मृत्सिकारुतान् चि०.१६,
उ०.३९,१५६.	मृगपक्षिणः सू०.६,४८.	३७.
मूर्धामृतिकमुनिश्चभ्रेयसी-	" चि०.२२,५७.	मृत्सिकादनात् नि०.१३,७.
सारिवाद्भ्यैः उ०.७,	मृगपक्षिणाम् शा०.६,	मृत्सिकोद्भवेः उ०.२,७७.
२२.	१९.	मृत्युकाले नि०.४,३१.
मूर्धामधुशिशुफलम् चि०.	मृगपक्षिनराणाम् शा०.६,	मृत्युदीर्घे उ०.२८,२७.
१०,३४.	३७.	मृत्स्त्राविगुर्भाणि सू०.२६,
मूर्धामृतानतकणापटोलीच-	मृगपक्षियरुन्मज्जावसांश-	४६.
व्यचित्रकान् उ०.३५,	त्तदयामिधैः सू०.२४,	मृदालिमम् सू०.२४,१८.
५७.	१६.	मृदितगालितम् क०.१,८.
मूर्ध्याव्योषवराकालजंबुत्व-	मृगपक्षियरुन्मांसमुकाय-	मृदुकार्यम् चि०.२२,६४.
गदारुसर्षपाः उ०.२,	स्ताम्रसंघवैः सू०.२४,	मृदुकोष्ठस्य क०.३,२३.
३४.	१५.	मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु सू०.१६,
मूलसत्याढ्यात्वकृशिरिषा-	मृगलिङ्गिकम् सू०.६,१३६.	२१.
श्वम्. १९,७९.	मृजालकाररहिता शा०.१,	मृदुकोष्ठे क०.२,४.
मूलकल्कम् चि०.११,२१.	२५.	मृदुकोष्ठेन क०.३,१-
मूलच्छिद्रप्रमाणेन सू०.	मृणालचंदनोशीरनीलोत्प-	मृदुक्रियार्थम् उ०.२६,४९.
१९,१४.	लपरूपकम् चि०.१,	मृदुक्लिप्तासितानि उ०.२१,
मूलनिषिष्टसा सू०.२६,९.	५६.	२१.
मूलप्रहारिणः उ०.२४,५८.	मृणालविसरुष्णा चि०.७,	मृदुघृताभ्याम् चि०.१,
मूलमध्ययोः सू०.१९,७१.	१०६.	११९.
मूलविषे चि०.१५,२१.	मृणालविसकेसरपत्रबीजैः	मृदुज्वरः चि०.१,४४.
मूलसिराः शा०.३,१८.	उ०.३९,४८.	मृदुद्रव्याभिसंस्कृताः चि०.
मूलाभर्जनजग्धादिपीडनात्	मृणालविससर्जूरयष्टीमधु-	५,९.
सू०.५,४४.	कजीवकैः उ०.२४,५२.	मृदुद्रव्यैः सू०.१८,५१.

मृदुपट्टाक्तेशातः सू०.२७, २०.	मृद्वीकाम् उ०.१३,१९.	मेढस्य उ०.३३,१०.
मृदुपूर्वम् शा०.१,८१.	मृद्वीकामलकात् चि०.१६, ३२.	मेढादिषु नि०.७,५६.
मृदुयस्तिजडीभूते क०.४, ६७.	मृद्वीकायाः चि०.१,९४.	मेढ्रे सू०.१९,७४.
मृदुमांसम् सू०.२८,२.	मृद्वीकारसयुक्तया चि०.३, १५१.	॥ ॥ २७,१४.
मृदुमांसरसौदनम् चि०.१, ९४.	मृद्वीकार्धशतम् चि०.३,३०, मृद्वीकावारिणा क०.५,२६.	॥ चि०.३,१५४.
मृदुलघुः सू०.१९,७३.	मृद्विणुदारुशृंगास्थिदंतबालो- पलानि सू०.२८,४३.	मेदःकफहरः सू०.१५,२७.
मृदुवाससा सू०.२६,४२.	मृन्मयशुक्तिभिः सू०.३,३१	मेदःकफाक्षयपवनस्तन्यदोष- निबर्हणौ सू०.१५,१६.
मृदुससैः शा०.१,४९.	मृन्मयानि सू०.२८,४४.	मेदःकफाधिके सू०.२९, ५८.
मृदुस्पर्शम् नि०.१२,१७.	मृन्मये सू०.७,११.	मेदःकफावृते सू०.१७,२८.
मृदुरुतान् उ०.२७,३०.	मृत्तिसम् चि०.८ १५६.	मेदःसंढाभम् सू०.१८,४१.
मृदुपाम्यमांसबल्लरम् नि०. १३,२६.	मृत्तिसात् चि०.९,७९.	मेदःसफाधिकाः नि०.६, १२.
मृदुभवेष्टितम् क०.२,५२.	मृत्तिसे चि०.१४१.	मेदःपित्तास्रतृद्धाहयोनि- रोगनिबर्हणः सू०.१५, ४२.
मृदुस्मागदगोमयेः उ०.३६, ४६.	मृष्टम् सू०.५,१.	मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ता- भिशोफरुत् सू०.५,३०.
मृद्वडि उ०.३,५८.	मे सू०.२,४६.	मेदःशोकोदराशोघ्नः सू०.५, ७४.
मृद्वृष्टलोष्टजः चि०.२,३१.	॥ उ०.३५,२९.	मेदःश्लेष्मामवातजान् चि० २१,५०.
मृद्वृष्टलोष्टप्रभम् चि०.६, १३.	मेघतोयोधनिर्घोषबीणापण- वधेणुजान् शा०.५,३४.	मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु सू०.६, १६.
मृद्वृष्टलोष्टोद्भवम् उ०.४० ४०,४८.	मेघवृष्टयनिलैः सू०.३,६.	मेदम् चि०.७,२८.
मृद्वदमिन्नदोषानुगमात् नि०.१६,३९.	मेघसंकाशम् नि०.६,३३.	मेदस्थाः उ०.२९,२३.
मृद्वधेणाय चि०.१६,३८.	मेघांबुशीतप्राग्वातैः नि०.४, १०.	मेदस्विनः क०.४,७१.
मृद्वयम् सू०.२,२.	मेचकामः नि०.१३,६३.	मेदाद्भवे उ०.३०,५१.
मृद्वंगः शा०.३,९८.	मेढजिह्वाशिरोगताः शा०. ३,१४.	मेदाम् चि०.१,१२१.
मृद्वनपायित्वात् क०.२,३१,	मेढतः चि०.११,५६.	मेदाशावरकानंतामंजिष्टा- दार्बियष्टिभिः उ०.१३, ९२.
मृद्वोका सू० ९,२७.	मेढपुंस्त्वभगार्त्तवम् उ०. ३३,११.	मेदोगतम् नि०.१४,३२.
॥ उ०.३६,६१.	मेढम् सू०.११,२०.	मेदोऽथ्युदितम् उ०.२६, ५४.
॥ चि०.१,६७.	मेढमध्ये उ०.३४,१.	मेदोऽग्नम् सू०.१३,१२.
मृद्वीकाच्यवर्षांभूदुरालंभा- म्लबेतसैः चि०.३,६१.	मेढयोनिगुदैः नि०.३,७.	
मृद्वीकानाम् चि०.१,१००.	मेढशुद्धयजनादिषु सू०.२५, ३८.	
मृद्वीकाभिः उ०.३४,३७.	मेढशांके उ०.३३,६.	

मेदोजम् उ०.२२,९.	मेधानकराः सू०.६,५८.	मेहगुल्मग्रहण्यशीतुद्गोगारु
" चि०.१३,३५.	मेधाम् शा०.५,६३.	चिपीनसान् चि०.३,
मेदोजान् सू०.११,३१.	" उ०.३९,१.	१३०.
" " २९,४९.	" " " ४१.	मेहनमुष्के सू०.२९,६३.
मेदोदोषनिर्घर्णः सू०.१५,	मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा उ०.	मेहनस्य शा०.३,२४.
२०.	३९,४३.	मेहने सू०.२७,३०.
मेदोनाडीः नि०.२,७०.	मेधायुर्बलार्थम् उ०.१,८.	मेहपीनसकासजित् सू०.
मेदोनिलकणैः उ०.३१,१७.	मेधास्मृतिबलप्रदम् चि०.	५,७५.
मेदोनिलकफोद्गवाः चि०.	३,११६.	मेहप्राग्रूपबर्जितम् नि०.
७,६९.	मेधास्मृतिबलोपेताः उ०.	१०,३७.
मेदोनिलश्लेष्मनाशनम्	३९,२३.	मेहप्लीहुरुजानाहृत्वासका-
सू०.४,२१.	मेधाविनः उ०.३९,१६४.	सान् चि०.८,१४३.
मेदोनिले उ०.४०,४८.	मेध्यपिशितरसतैलानुबास-	मेहबध्मभ्रमान् चि०.१६,
मेदोनीतम् उ०.२९,७.	नम् सू०.१३,३.	२९.
मेदोतैः उ०.२९,१५.	मेयम् सू०.१८,३२.	मेहबशात् नि०.१०,३६.
मेदोमये उ०.२२,७२.	मेधविप्राणजा उ०.२४,	मेहस्तुद्गदाहृषिटिकामांस-
मेदोमज्जाबसाधृतम् सू०.	३२.	कोधातिसारिणम् शा०.
२१,१५.	मेधस्य उ०.२४,३८.	५,८५.
मेदोमज्जास्थिगाः चि०.२२	मेषाख्यः उ०.३,२.	मेहानाम् नि०.१०,२२.
५२.	मेषाजमध्यकुल्माषयबमा-	मेहामदोषातिस्निग्धज्वरो-
मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते	षट्पदादिभिः सू०.११,	रुस्तंभकुष्ठिनः सू०.
नि०.२,७२.	३२.	१४,१०.
मेदोमांसालगाः उ०.२९,	मेधण्या उ०.३०,३७.	मेहार्शःश्वित्रकुष्ठारुचिरुमी
१,	मेहकुष्ठरुमिच्छिद्दिश्वासका-	न् चि०.१२,२७.
मेदोमूत्रकफाबहम् नि०.	सातिसारानुत् सू०.५,	मेहीशोफीपादुरजीर्णीरु-
१०,१.	५२.	मिमाम् चि०.१९,४०.
मेदोऽर्बुदक्रियाम् उ०.३२,	मेहकुष्ठमणेषु उ०.२५,	मोक्षणीयौ सू०.२९,६४.
७.	४१.	मोचस्वर्जूरपनसनारिकेल-
मेदोविशुद्धये चि०.१३,३७.	मेहरुच्छ्रचिकित्सया सू०.	परूषकम् सू०.६,११७.
मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफाबहा	११,३३.	मोचचोचदलैः सू०.३,३१.
सू०.५,६७.	मेहरुच्छ्रशिरोजाड्यशिशि-	मोचरसम् चि०.८,१०९.
मेयम् सू०.६,६७.	रज्वरकारिणः नि०.७,	" " " ११२.
मेयामिषस्य उ०.६,४६.	४०.	" " " १२७.
मेधामिकफपिसरुत् सू०.	मेहगणस्य नि०.१०,३९.	" " ९,६२.
६,२२.	मेहगुल्मक्षयघ्न्याधिपादुरो-	मोचरसादिभिः चि०.८,
मेधामिबलशुक्ररुत् सू०.	गमंगदरान् चि०.५,	१२९.
६,५६.	३२.	मोचरसेन चि०.२,३८.

” ” ९,८३.
 मोहकंपाम्भानवमिज्वराः
 शा०.३,४७.
 मोहस्तोमस्वरक्षयम् नि०.
 ३,२३.
 मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः
 सू०.७,६०.
 मोहनृशूदनज्वरैः नि०.
 १२,२७.
 मोहनबल्ली उ०.५,३.
 मोहमूच्छाप्रसेकरुत् सू०.

७,४.
 मोहमूक्षाक्षिगोरबालस्यजृ-
 भिकाः सू०.४,१३.
 मोहवैषण्यमूच्छाङ्गंगाभि-
 सदनैः नि०.१३,५९.
 मौक्तिकम् चि०.१८,१३.
 मौद्रः सू०.६,३१.
 मौली सू०.२,३२.
 मौशली उ०.३२,२१.
 मौहूर्तिकाज्ञया शा०.१,
 ३२.

स्त्रियमाणप्रजानाम् उ०.
 ३४,६७.
 स्त्रियमाणानाम् उ०.४०,
 ६४.
 म्लानः नि०.७,२९.
 म्लानताम् उ०.८,१६.
 म्लानम् चि०.१५,५०.
 म्लानमूदितौ शा०.१,६३.
 म्लानसंशूनरुजौ उ०.२१,
 ७.
 म्लानिबिबर्णते सू०.७,९.

य.

यकृतः नि०.३,४.
 यकृति नि०.११,१३.
 ” चि०.१५,९८.
 यकृतिहमासधावनभेचकैः
 शा०.५,८०.
 यकृन्मध्ये उ०.१३,८७.
 यक्षः चि०.१९,३२.
 यक्षगृहीतकम् उ०.४,२४.
 यक्षराक्षसभुतघ्नम् उ०.२,
 ५७.
 यक्षाणाम् उ०.५,३४.
 यक्षाय उ०.५,२६.
 यक्षायतने उ०.५,२६.
 यक्षमरुमिक्रमम् उ०.२०.
 १५.
 यक्षमणा शा०.६,४२,
 यक्षमणि सू०.१,४१.
 ” चि०.३,१७६.
 यक्षमपक्षबधार्दिताः सू०.
 १२,४८.
 यक्षमविहितः चि०.३,१४५.
 यक्षमसु सू०.४,७.
 ” ” २४,१३.

यक्ष्मा शा०.५,७७.
 ” नि०.५,२.
 ” ” ” ७५.
 यक्षमाणम् चि०.१६,२२.
 यक्ष्मानकगदाबाधशब्दाः
 नि०.१,२.
 यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्का-
 समेहक्षयाबहम् चि०.
 ३,१०८.
 यक्ष्मामेहप्रहण्यशःपांडुत्व-
 बिषमज्वरान् उ०.३९,
 १०२.
 यक्ष्मायतनैः नि०.३,३३.
 यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसका-
 सशोफत्तृमांडुरोगमदवि-
 द्बधिबातरकम् चि०.
 २१,६०.
 यक्ष्मिणः चि०.५,१.
 ” ” ” २१.
 यक्ष्मोकः चि०.३,१२५.
 यतमानः शा०.५,१२४.
 यतात्मा उ०.३९,१६८.
 यतागताम् सू०.२९,२०.

यत्प्रियस्य चि०.७,६३.
 यत्प्रोकम् चि०.८,१४३.
 यथारुच्छम् उ०.३,६१.
 यथाद्वयगुणम् सू०.६,३४.
 यथाद्वयगुणानुगाः सू०.६,
 ४०.
 यथानलम् उ०.३९,२६.
 यथानिदानम् सू०.१२,५७.
 ” चि०.२२,
 ७३.
 यथान्तिकम् चि०.१३,१८.
 यथान्यासम् उ०.१८,६६.
 यथाईश्वेहीतम् चि०.२२,
 १५.
 यथालाभम् चि०.१४,
 ८६.
 यथासुप्तम् सू०.१७,१०.
 यथास्वलिंगसंसर्गे नि०.२,
 २३.
 यथास्तोपद्वयकरैः उ०.३३,
 ५१.
 यथोकोपद्वयधिक्यात् उ०.
 १९,१०.

यथोचिते चि०.१,८०.	यवक्षारम् शा०.१,१२.	यवशूकजम् चि०.१७,१५
यथोत्तरबलोत्तराः नि०.६,	" चि०.१७,११.	यवश्यामाककोदृषाः चि०
२५.	यवक्षाराबचूर्णितम् उ०.	३,३२..
यथोत्तरम् सू०.५,७७.	१६,१८.	" " २१,४५.
यमकस्य चि०.९,३८.	यवक्षारेण उ०.२२,४६.	यवसक्तुभिः उ०.९,८.
यमकाक्तम् शा०.१,९६.	यवगोधूमभावनाम् चि०.	" " ३९,८०.
यमकाम्यकदेहायाः चि०.	१२,९.	यवसाधिताम् चि०.१,३०.
१४,१२७.	यवगोधूममुक् चि०.७,९८.	यवस्त्रिके चि०.३,१२७.
यमदूतपिशाचाद्यैः शा०.५,	यवगोधूमभूविष्टम् उ०.२०,	यवस्वेदे चि०.३,१३५.
१३०.	३.	यवागूः शा०.१,६७.
यमयेत् उ०.२७,३१.	यवगोधूमम् सू०.१४,१६.	यवागूमंडमिश्रितम् चि०.
यमातिकम् उ०.३६,३७.	" चि०.३,८६.	१४,५६.
यवकोलकुलत्थतः चि०.	" " ७,३७.	यवागूस्त्रेहाड्या शा०.१,
१२,२०.	यवगोधूममुद्गेः उ०.२५,	९८.
यवकोलकुलत्थबात् क०.	३३.	यवाग्वादि चि०.१०,२.
५,४२.	यवगोधूमयोः सू०.८,४७.	यवाग्वाभोदनमचि०.१,
यवकोलकुलत्थानाम् शा०.	यवगोधूमषष्टिकाः सू०.२९,	३७.
२,४७.	३४.	यवाज्यभूर्जदमनश्रीबेष्टक-
" उ०.२६,३९.	यवगोधूमाः चि०.१९,	सुराद्भ्यैः उ०.२५,४५.
" चि०.१५,८.	२५.	यवाज्यामलकीपत्रैः उ०.
यवकोलकुलत्थे क०.५,१८.	यवचूर्णम् चि०.५,८०.	११,४०.
यवकोलकुलत्थोत्थयूषैः	यवतृणधान्यम् उ०.२२,	यवाढकम् चि०.३,१२६.
चि०.१३,२३.	११०.	यवाध्यधप्रमाणेन नि०.७,
यवकोलांबुसक्तुभिः चि०.	यवधन्वयवासकम् चि०.	५.
६,७५.	१४,४९.	यवानकम् चि०.१७,११.
यवकाथांबुना चि०.२१,	यवपल्लके चि०.१५,२९.	यवानकयवान्यम्लवेतसाः
३६.	यवप्रख्या उ०.३१,३.	सितजीरकैः चि०.१४,
यवकाथे चि०.३,१६६.	यवप्रख्याम् उ०.३२,१.	१७.
यवक्षारक्षौद्राभ्याम् उ०.	यवामषमयीम् सू०.२४,	यवानी चि०.१५,१४.
२,६५.	४.	यवानीतिसिडीकाम्लवेत-
यवक्षारगुहान्वितम् चि०.	यवमाषातसीकोलकुलत्था-	सौषधदाडिमम् चि०.
८,७२.	न क०.४,५५.	५,५५.
यवक्षारघृतम् चि०.३,	यवमिसिरुतबधनम् सू०.	यवानीधान्यकाजाजीमंथी-
१६४.	१५,३.	व्योषम् चि०.९,११३.
यवक्षारतः चि०.८,१५२.	यवमद्गुलत्थान्नैः चि०.	यवानीनागरान्वितम् चि०.
यवक्षारदाडिमस्वरसेन	३,४२.	७,३६.
चि०.८,११७.	यवशूकजः सू०.६,१४८.	यवानीद्वयवाः चि०.८,११५.

यबानीपिप्पलीबिल्वमध्य- नागरचित्रकैः चि०.३, २०.	" " २१,१७. " ३०.३५,३९. यष्टीकल्फम् उ०.७,२९. यष्टीकषायः उ०.९,१८. यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्चाब- णीसारिबोत्पलैः उ०. २२,१.	यष्ट्यनंताहिमोशीरकाको- लीरोध्रजीवकैः उ०. १८,८. यष्ट्यमृतातिलैः चि०.१३, ४. यष्ट्याः उ०.१३,३०. " " " ४२. " चि०.३,११९. यष्ट्यादिभिः उ०.१८,२०. यष्ट्याब्धचूर्णयुक्तेन उ०. २२,४. यष्ट्याब्धजीवकर्षमकोत्पलैः उ०.२६,१८. यष्ट्याब्धनागबलयोः चि०. ३,९२. यष्ट्याब्धपद्मकानंतापयस्या- क्षीरमोरटम् चि०.८, ११३. यष्ट्याब्धपिप्पलीरोध्रपद्मको- त्पलचंदनैः उ०.२,५०. यष्ट्याब्धपुंडरीकेण चि०.८, १२९. यष्ट्याब्धम् उ०.१६,२५. " " २४,२९. " चि०.६,७०. यष्ट्याब्धमदनाकोष्ठजालि- नीसंधुवारिकाः उ०. ३७,७६. यष्ट्याब्धयम् उ०.३९,१८. यष्ट्याब्धरजद्रुमचंदनैः उ० २२,१०३. यष्ट्याब्धरोध्राभयचंदनैः क०.४,११. यष्ट्याब्धलाक्षाजनद्वयम् उ०.२२,९१. यष्ट्याब्धसर्पिषा उ०.२६, ६.
यबानीपिप्पलीमूलचानुर्जा- तकनागरैः चि०.९, ११०.	यष्टीपलान्वितः उ०.२४, ३७. यष्टीपलैः उ०.१३,५२. यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् चि०.१,१२०. यष्टीम् उ०.४०,१७. " चि०.११,३६. यष्टीमधुकषायसम् चि०.५, ४०. यष्टीमधुकमृद्धीकायबानि चि०.१३,४४. यष्टीमधुकसंयुक्तम् उ०. १३,१५. यष्टीमधुकस्य उ०.३९,४४. यष्टीमधुद्विकाकोलीव्याघ्री- रुष्णामृतात्पलैः उ०. १३,१२. यष्टीमधुबलतैलघृतक्षीरैः चि०.२२,५६. यष्टीमधुरसप्रस्थम् उ०, १८,९. यष्टीरसम् उ०.१३,३४. यष्टीरोध्रोत्पलानंतासारिबा- गरुचंदनैः उ०.२२,३६. यष्टीशंसोवीरकांजनैः उ० २,७४. यष्टीशताब्हाकलिनीफलम् चि०.१,१२०.	
यबानीफलबिल्वकुष्ठश्चा- शताब्हायनपिप्पलीना- मू क०.४,२.		
• यबानीबिडचूर्णितम् चि०. १४,१११.		
यबानीलवणक्षारवचाजा- ज्योषधैः चि०.६, ३१.		
यबानीसंधवाजाजीमधुव्यो- षैः चि०.१५,१२७.		
यबानीद्विपुषाजाजीव्योष- त्रिलवणादकैः चि०. ७,१३.		
यबान्मभुक् उ०.२२,७९.		
यबामलकचूर्णम् चि०.१४, २४.		
यबासकुशकाशानाम् चि०. ८,१२५.		
यषोद्वषः चि०.३,४६.		
यशःस्यम् उ०.४०,४.		
यशस्विनः शा०.६,६५.		
यशोधर्ममातनश्रीकुलवर्धनः उ०.४०,११.		
यष्टितैलेन चि०.१३,३१.		
यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः शा०.२,६०.		
यष्टिमिश्रया चि०.१५, ११२.		
यष्टिमिसिंश्यामाकालिंगकर- सांजनैः क०.४,३९.		
यष्टी सू०.१५,११.		

यष्ट्याब्दसुरसव्याघ्नसर्व- भकजीवकैः चि०.२१, ७४.	युगानुरूपाणि उ०.३९, १७८.	योनिपेनधूपमम् शा०.१, ८६.
यष्ट्याब्दसैधवयुतम् उ०.२, १६.	युगुलम् उ०.१३,२४.	योनिर्वक्षणाभेदनात् चि०. ३,९.
यष्ट्याब्दस्यजिकाशुंठीसैध- वैः उ०.२२,३३.	युग्मासु शा०.१,२८.	योनिवातविकारघ्नम् उ०. ३४,२९.
यष्ट्याब्दक्षीरकाकोलीक- ल्कयुक्तम् उ०.१८,२४.	युद्धाद्यैः नि०.३,२७.	योनिविभ्रंशशूलेषु सू०.१९, ७८.
यष्ट्याब्दशतपाकम् चि०. ६,३७.	यूकामक्षिकादयः शा०.५, २५.	योनिविरेचनम् चि०.१४, १२३.
यानयानादिबेष्टितैः नि०. १२,२२.	यूथिका सू०.२६,२४.	योनिव्यापत्तु उ०.३४,२२.
यानयानाद्यैः नि०.१६,५.	यूषक्षीररसाशनः चि०. १७,६.	योनिव्यापदसृग्द्वे सू०.१९, ७८.
यानयानासनस्थानचक्रमेः नि०.१६,२७.	यूषक्षीररसैः सू०.१९,५६.	योनिव्यापदुल्मबध्मोदरम् चि०.२१,३३.
यानबाह्नैः शा०.२,१८.	यागक्षेमौ सू०.७,२.	योनिमणेश्चक्षणम् सू०.२५, २२.
यानसंक्षोभविषमकटिनो- त्कटकासनात् मि०.७, ११.	योगबाह्वित्वात् सू०.१३, १४.	योनिशुक्रप्रदोषेषु उ०.३४, ६५.
यानस्थानासनाशक्तिः शा०.४,४९.	योनिगर्भाशयाश्रिते उ०. ३३,५१.	योनिशुक्राशयाः सू०.१८,९.
याम्याभेयमघाश्लेषाविशा- यापूर्वनिर्गते उ०.३६, ३१.	योनिगर्भाशयेषु सू०.१९, ७०.	योनिषु सू०.६,५३.
यावकांजनभृंगारघटादीप- सरोरुहाम् शा०.६,३०.	योनिदोषम् उ०.३४,४९.	" उ०.३४,६१.
यावन्ति सू०.२४,२१.	योनिदोषहरः सू०.१५,२७.	योनिस्वरणध्वंशमकल्लश्वा- सपीडिताम् शा०.२,३८.
यावशूकपटुचित्रकफुरैः चि०.१९,६४.	योनिपरिस्त्रवात् शा०.२, १४.	योनिस्तनसमाश्रिताः शा०. ३,१८.
यावशूकम् चि०.९,२७.	योनिपर्श्वार्तिद्वोगुल्म- शोबिनिवृत्तयं उ०.३४, ३१.	योनिस्तन्यामयग्राः सू०. १५,४०.
यावशूकात् चि०.२१,३३.	योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्त्र- वणानि शा०.१,७६.	योनीनाम् उ०.३४,३५.
युक्तमयस्य चि०.७,५४.	योनिभेदेन उ०.३६,२.	योन्यतिस्त्रवात् शा०.२,१५.
युक्तस्थः क०.४,३१.	योनिमुखात् शा०.१,२४.	योन्यशोयहृणीदोषकासश्वा- सारुचिज्वरान् चि०. १४,१३.
युक्तप्रप्रजागरः उ०.३९, १०.	योनिमहनपायुषु नि०.१६, ४५.	योन्यशुक्रशुक्रदोषघ्नम् उ०. ३४,३९.
युगमात्रदृक् सू०.२,३२.	योनिरोगक्षयापहम् शा०. २,५२.	योन्यसुकृशुक्रदोषेषु उ०. २४,५६.
	योनिरोगान् चि०.२१,६७.	
	योनिरोगिणी नि०.११,४९.	

यौवनासबमत्ताः चि०.१,
१४५.

यौवनासकमत्ताभिः चि०.
७,८१.

यौवनोष्णांगयष्टयः चि०७,
१८.

र.

रक्तः सू०.६,१.
" " " ३.
" नि०.१३,५२.
" उ०.२९,४.
रक्तकफोद्भवः उ०.२,६९.
रक्तकुसुमे शा०.६,५५.
रक्तकृष्णातिनृत्स्फोटदाहा-
मोहृज्वरालजी नि० १०,
३१.
रक्तकोटोद्गमः नि०.२,
२०.
रक्तक्लेदात् चि०.१८,८.
रक्तक्षयात् शा०.४,१८.
" उ०.२६,११.
रक्तगुदजान् चि०.८,११८.
रक्तगुल्मः नि०.११,४८.
रक्तमथिता उ०.१९,१२.
रक्तग्रन्थि चि०.२,४३.
रक्तचंदनम् सू०.१५,१६.
रक्तचंदनमंजिष्ठाकुष्ठरोधमि-
यंगवः उ०.३२,१७.
रक्तजाः नि०.१४,५१.
रक्तजामाम् चि०.२०,३४.
रक्तजे उ०. १३,७३.
" " १८,१६.
" " २१,६१.
" " २४,१३.
रक्ततः नि०.११,२५.
रक्तमाश्रितः नि०.११,७.
रक्तस्रग्मू उ०.२५,३.
रक्तदोषत्रयोक्तेदात् उ०.८,
१६.

रक्तनिष्ठीबद्धत्वार्थरुक्मिपपा-
साज्वरान् चि०.३,८२.
रक्तनेत्रकपोलता नि०.६,
१९.
रक्तनेत्रम् शा०.५,९८.
रक्तपथः शा०.३,४१.
रक्तपाकम् सू०,२९,१०.
रक्तपित्तकफष्टीबः नि०.२,
३१.
रक्तपित्तकफोक्तेदि सू०.५,
७५.
रक्तपित्तग्रन्थिः उ०.२२,७६.
रक्तपित्तग्रन्थि चि०.१८,२३.
रक्तपित्तजाम् उ०.३३,१४.
रक्तपित्तजित् उ०.१६,१३.
" क०.४,२९.
रक्तपित्तप्रसादनम् सू०.६,
११९.
रक्तपित्तम् सू०.२,१२.
" " ५,२३.
" शा०.५,७४.
" नि०.१०,३७.
" चि०.१,५८.
" " २,१.
" " ३४.
" " ८,१०८.
" " १६,१२.
रक्तपित्तयोः सू०.९,१९.
" " २३,२.
रक्तपित्तस्य चि०.२,२३.
रक्तपित्तहरम् सू०.६,७८.
" चि० १४.१२५.

रक्तपित्तहराः चि०.२,२७.
" " १४,१२८.
रक्तपित्तहा चि०.२,३१.
रक्तपित्ताक्षिरोगजित् सू०.
५,३६.
रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् चि०.
१४,७३.
रक्तपित्तातिसारग्रन्थि क०.५,
२५.
रक्तपित्तातिसारग्रन्थि क०.
३,३५.
रक्तपित्तानिलहरम् चि०.
२२,७२.
रक्तपित्तानिलापहाः सू०.५,
४९.
रक्तपित्तानिलैः उ०.२१,
१७.
रक्तपित्ताध्यवाधिर्यतृण्मू-
च्छामदमोहकृत् सू०.
२१,४.
रक्तपित्ताभ्याम्.शा०.१,११.
रक्तपित्ताक्षिरिकोदरमेहि-
षु सू०.२१,२.
रक्तपित्ते नि०.३,१४.
" चि०.२,६.
" " १८,१९.
रक्तपित्तोक्तम् चि०.१४,६१.
रक्तपित्तोत्था उ०.३३,१३.
रक्तपीतः उ०.३७,१८-
रक्तपीता नि०.९,१३.
रक्तपीताकुलक्षणः नि०.६,
३३.

रकपीताम्बः नि०.६,२७.	रकराजीम् उ०.१३,३५.	रकहारिद्विहरितवर्णता नि०
" उ०.३७,४९.	रकलेशेन उ०.२६,३.	३,६.
रकपीतासितप्रभाः नि०.७,	रकबन्धमाल्यानुलेपनम् उ०	रकाक्षः उ०.६,१७.
३४.	४,१८.	रकाक्षम् शा०.५,७२.
रकपीनसवत् उ०.२०,२३.	रकषाहिनः उ०.२५,५०.	" उ०.४,१९.
रकपूरितकोष्ठस्थ शा०.४,	रकषाहिशिरोस्थानाः नि०.	" २६,३७.
२३.	१४,५१.	रकाक्षणांम् शा०.६,५७.
रकप्रकोपजाः सू०.२७,५.	रकबिद्वधिवत् उ०.३४,२१.	रकागंतूद्भवे चि०.१३,७.
रकप्रसादनम् चि०.२२,४८.	रकविमोक्षणम् उ०.३२,६.	रकातिसारघ्नी चि०.९,५६.
रकमवे चि०.१४,१२०.	रकवृत्त्युत्थान् सू०.११,	रकातिसारदुर्नामचिकित्सा-
रकमसाः सू०.२६,४०.	३०.	म् चि०.२,३९.
रकमदात् सू०.२६,४४.	रकशालिः चि०.८,१२०.	रकातिसारम् चि०.९,८२.
रकमद्यविषैः नि०.६,२६.	रकशाल्यक्षम् सू०.१८,२८.	" " ८९.
रकमांसमज्जगुदादिकम्	रकशाल्यक्षमथान् शा०.२,	रकातीसारपायुजान् चि०.
शा०.३,४.	५.	८,१०७.
रकमांसमेदःसु नि०.१४,	रकशाल्यक्षव्यंजनात् चि०.	रकायाः चि०.१,७२.
३९.	८,८४.	रकानाम् नि०.१३,५८.
रकमार्गम् नि०.१६,१८.	रकशाल्योदनम् चि०.९,	रकानि उ०.२१,२२.
रकमाल्यधपुर्वक्षः शा०.६,	३४.	रकानिबन्धम् चि०.१९,४१.
४१.	रकश्यावम् नि०.१४,२५.	रकांतम् नि०.१४,१८.
रकमाल्यक्षीरकमद्यामिष-	रकश्यावात् चि०.९,९३.	" " २६.
मियम् उ०.४,२८.	रकष्टीबनम् नि०.२,१९.	" उ०.३१,३०.
रकमाल्यानुलेपनम् शा०.	रकष्टीबी चि०.३,८३.	रकांतसुस्निग्धविशालदीर्घ-
६,३.	रकसंसृष्टे चि०.२२,५९.	सुष्यकशुक्लासितपक्ष्म-
रकमेहतः नि०.१०,१६.	रकसंसृष्टात् शा०.४,२४.	लाक्षः शा०.३,१००.
रकमोक्षणम् सू०.३,५०.	रकस्थापनम् उ०.३४,४५.	रकामम् नि०.१०,१६.
" उ०.२६,९.	रकस्थे चि०.२१,१८.	रकाभ्यम् उ०.८,७.
" चि०.११,१८.	रकस्थंदवत् उ०.११,१०.	रकाशंसाम् चि०.८,९४.
" " १८,३६.	रकस्थंदेन उ०.१५,१३.	रकावसेषः चि०.१५,९८.
रकमोक्षादिसाधनम् चि०.	रकस्रग्बन्धधारणम् शा०.६,	" " १८,१.
१,१६६.	५१.	रकावसेषनम् चि०.१७,
रकवष्टिका सू०.२१,१७.	रकस्रवे उ०.१०,४.	३७.
रकयुक्ताः नि११,३७.	रकस्रावम् उ०.२,७५.	रकावसेषनैः चि०.१,
रकयोन्याख्या उ०.३३,	रकस्रावाय सू०.२६,३५.	१४८.
४३.	रकस्रुतिम् शा०.१,४७.	रकावृते नि०.१६,३३.
रकयोन्याम् उ०.३४,४४.	रकस्रुतिविरचनैः सू०.११,	" चि०.२२,७२.
रकराजीतम् उ०.१०,१४.	३०.	रकाश्रयः नि०.२,६९.

रक्ताश्रु राजीदूषीकशुक्लमंड- लदर्शनम् उ०.१५,१२.	रजोभिः उ०.३९,७७.	रमणीयता उ०.५,३७.
रक्तेक्षणत्वम् नि०.५,५१.	रजोमरिचजन्म चि०.९, ५०.	रश्मिकरैः उ०.३९.१७०.
रक्तैकलोचनः नि०.५,१२.	रजोमलैः नि०.१२,२०.	रश्मिरश्म्याबभासिते उ०.१, ३२.
रक्तैरंडोद्भवम् सू०.५,५८.	रजोमार्गनिरोधिनी उ०. ३३,५०.	रवेः शा०.३,९५.
रक्तोत्पन्नाः उ०.१५,२५.	रजोमोहाहिताहारपरस्य नि०.६,२५.	रसकल्काम्याम् चि०.१, ९३.
रक्तोदकं दूषणाश्रुदाह्रोगनि- बर्हेणम् सू०.२३,१.	रजोरुजम् उ०.२२,२१.	रसकल्कैः चि०.३,१६३.
रक्तोद्भवः उ०.३३,९.	रजोरुणा शा०.५,५७.	रसकौदनम् उ०.३९,१६७.
रक्तोपसृष्टौ उ०.२१,७.	रजुपानतुलापाशम् शा०. ६,१०.	रसक्रियाधृतसौद्रगोमयस्व- रसद्वेते, उ०.१३,८३.
रक्तोल्बणाः नि०.७,५३.	रज्जा सू०.२६,५१.	रसक्रियाम् उ०.११,६.
रक्तौ शा०.३,११०.	रतिकामेन उ०.३,३८.	रसक्षयान् नि०.५,५५.
रक्तौषधत्वेन सू०.१९,८७.	रतिक्षीणाः उ०.३६,२८.	रसक्षीरघृताशिनः चि०. १५,१०७.
रक्षःपिशाश्वाद्याः उ०.४, ११.	रतिषय्याम् उ०.५०,५१.	रसक्षीरघृते उ०.१३,५६.
रक्षोमहान् उ०.५,५५.	रतिप्रीतिप्रजागराः सू०. १३,११.	रसक्षीरयेयायूषान् चि०.३, ३५.
रक्षोघ्नतैलज्जलितमदीपहत- पाप्मति उ०.३,५३.	रतिबल्यादिदानतः उ०.३, ५१.	रसगंधयोः उ०.१९,१३.
रक्षोघ्नम् उ०.५,५.	रतिश्रमेण चि०.७,८९.	रसजम् शा०.१,७.
रक्षोघ्नेः उ०.१,२५.	रतेः उ०.५,७०.	" " ३,६.
रक्षोनिषिद्धये सू०.२९,३०.	रत्नसिद्धमंत्रमहौषधीः सू०. २,३१.	रसदुग्धमुक् उ०.५०,२०.
रक्षोभिरक्षिणीम् उ०.१, २८.	रत्नादिसदसज्ज्ञानम् सू०. १२,५६.	रसधातुः शा०.३,६८.
रजःशुक्रामयहरम् क०.५, ६१.	रत्नानि उ०.५,२३.	रसनम् सू०.१०,५.
रजनीधनसर्पलोचनाकणशृं- ठीकणमूलचित्रकाः उ०. ३७,८३.	" " ११,३६.	रसनास्थायी सू०.१२,१७.
रजनीह्वयम् उ०.५,१०.	" " १३,५५.	रसबोधनात् सू०.१२,१७.
" चि०.२२,३६.	रत्नेभपूर्णकुंभानाम् शा०. ६,३१.	रसबोधने शा०.३,२८.
रजनीमुखे सू०.३,५५.	रथांगलांगलच्छत्रस्वस्तिका- कुशधारिणः उ०.३६,५.	रसमेदाः सू०.१०,५५.
रजनीसंधव्योषशिरीषफ- लपुष्पजैः उ०.३७,३२.	रथ्याचैलपरीधानम् उ०.५, ३३.	रसमेदैककल्काम्याम् सू०. १६,१५.
रजोदोषम् उ०.३५,५९.	रथ्यैकद्रुमसेविनम् उ०.५, ३७.	रसमोजनम् चि०.१५,५७.
रजोधूमानिलैः नि०.५,२.		रसमयादयैः सू०.१६,१९.
रजोधूमावृतम् उ०.१२, ११.		रसयूषादिकान् चि०.१, ३५.
		रसरंजनात् सू०.१२,१३.
		रसरुधिरादिभिः सू०.१२, ७८.

रसबाहिनाम् नि०.२,६७.	रसायनगुणान्वेषी उ०.३९,	रसायनविधानतः चि०.७,
रसबाहिषु उ०.२,४५.	९६.	१०४.
रसशेषतः सू०.८,२९.	रसायनगुणैषिणा उ०.३९,	रसायनविधानेन चि०.३,
रससंधर्षैः उ०.२,६६.	६८.	७८.
रसस्कंधकषायेषु उ०.१३,	रसायनप्रयोगेण चि०.१९,	" " २२,७१.
२१.	५३.	रसायनविधिभ्रंशात् उ०.
रसाः सू०.१,१४.	रसायनम् सू०.५,२१.	३९,१७९.
रसान्नत्वम् सू०.७,२१.	" " ६,७२.	रसायनविधिम् सू०.६,
रसान्नानम् शा०.४,२७.	" " " ८४.	१६१.
रसाज्योष्णांबुभिः क०.२,	" " " १२१.	रसायनात् उ०.३९,२.
२९.	" " " १८,१७.	" चि०.३,१२९.
रसाजनम् सू०.२,५.	" उ०.२३,३२.	रसायनानाम् उ०.३९,५.
" उ०.११,११.	" " ३९,२.	" चि०.२२,६५.
" " १६,५१.	" " " १०.	रसालाख्यः उ०.३८,२.
" " २५,६२.	" " " १४.	रसालाम् सू०.३,३०.
" " ३४,४५.	" " " २२.	रसाशितः उ०.१८,१.
" चि०.१०,३९.	" " " ४३.	रसाशी चि०.९,६०.
रसाजनस्य सू०.१४,२३.	" " " ६२.	रसाश्रये सू०.९,४.
रसाजनात् चि०.३,१६७.	" " " १००.	रसाश्रिताः नि०.२,५९.
रसाढके चि०.३,५९.	" " " ११३.	रसासूक्ष्मेतनाषाहिस्रोतो-
रसात्मकम् शा०.३,१९.	" " " १७९.	रोधसमुद्रवाः नि०.६,
रसादयः शा०.३,५४.	" " " १८२.	२५.
" चि०.९,८४.	" " " १८१.	रसासूक्ष्मांसमेदोस्थिम-
रसादिभिः चि०.३,३४.	" क०.४,२८.	ज्जाश्रुकाणि सू०.१,१३.
रसादिभ्यः नि०.१२,२४.	" " " ४२.	रसिकः चि०.५,९.
रसादिशोषणान् नि०.५,३.	" " " ५०.	रसनोत्वम् उ०.३९,१२२.
रसादिसाम्ये सू०.९,२६.	" चि०.३,१३१.	रहस्यभाषिणम् उ०.४,२३.
रसादीन् नि०.१३,१३.	" " " १३९.	राक्षसाधिष्ठितम् उ०.४,
रसादीनाम् सू०.९,१.	" " " ५,३१.	२९.
रसायेषु सू०.९,१६.	" " " ६,५३.	राक्षसाय उ०.५,२७.
रसानुरसतः सू०.१०,४४.	" " " १२,३५.	रागसांडवपानकाः चि०.६,
रसांतरम् सू०.९,२०.	" " " १३,४४.	५.
रसान्विता चि०.९,८६.	" " " १९,४३.	रागसांडवाः चि०.७,१४.
रसांबुमद्याम्लैः चि०.४,	" " " २२,४६.	" " " १२,१२.
४१.	" " " ७२.	रागसांडवो सू०.३,३०,
रसायनगुणान् उ०.३९,	रसायनवरा सू०.६,१	रागज्वरसावकजान्वितम्
१३०.	५७.	उ०.३८,३८.

रागद्वेषभयादि सू० १२, ४१.
 रागर्षित उ० ३१, ३२.
 रागवेशगः चि० १९, ६९.
 रागरुग्दाहसंरंभाः सू० २८,
 ११.
 रागरुग्बराः उ० १, ३४.
 रागरुजाघर्षान् उ० १६,
 २७.
 रागशोकम् उ० १०, २.
 रागादिभिः सू० २८, १३.
 रागादिरोमान् सू० १, ३.
 रागाश्रुयेदनाशांती उ०
 ११, ३२.
 रागिणः उ० ४०, ५.
 रागिणी उ० २८, ८.
 रागोष्मपाकवान् उ० २५,
 ८.
 राजकोशातकीमूलम् उ०
 ३७, ८०.
 राजक्षयः सू० ६, ७१.
 राजगृहासन्ने सू० ७, १.
 राजतम् शा० १, ३८.
 राजतस्थितम् सू० ५, ३.
 राजद्वारे उ० ५, १४.
 राजनान् नि० ५, ३.
 राजपुरुषा उ० ६, ५१.
 राजमाषः सू० ६, १७.
 राजयक्ष्मणि क० १, २२.
 " चि० १४, २६.
 राजयक्ष्मा नि० ५, १.
 " " " २.
 राजयक्ष्मिणः नि० ३, ३२.
 " " ५, १५.
 " चि० ५, ७३.
 राजवृक्षः क० २, ३०.
 राजवृक्षोद्भवेन चि० २०,
 १०.

राजसः शा० ३, ११९.
 राजसनामसः नि० ६, ५.
 राजसम् शा० ३, ७.
 राजानम् चि० ११, ४४.
 राजाङ्गम् सू० १५, १३.
 राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणाः
 उ० ३१, १३.
 राजिकाङ्ग्याः उ० ३१, १३.
 राजिभिः उ० ३६, ६.
 राजिमत् उ० ८, १२.
 राजिलैः उ० ३६, २५.
 " " " ८०.
 राजीचितः शा० ५, ९३.
 राजीचिलिचिमायाः सू०
 ६, ५२.
 राजीजन्म नि० १२, ८.
 राजीमताम् उ० ३६, ६१.
 " " " ६८.
 राजीमतीदृङ्निचिताशालि-
 शूकाभराजिभिः उ०
 १४, ६.
 राजीमंतः उ० ३६, १.
 " " " ६.
 राजीमान् शा० ५, ८३.
 राज्ञः नि० ५, २.
 राज्ञम् क० ४, ४२.
 राठपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैः
 क० १, १८.
 राठपुष्पैः उ० २, १७.
 रात्रिकवृश्चिकानाम् उ०
 ३७, ४५.
 रात्रिचारान् उ० ३७, १४.
 रात्रिचारिणाम् उ० १३,
 ७८.
 रात्रिजागरात् उ० २५, २१.
 रात्र्याध्याजनम् उ० १३.
 ८४.

रामाशतम् उ० ४०, २३.
 राश्रितः नि० २, ७०.
 रासभायते उ० ४०, ३२.
 रासायनः उ० ३९, ४.
 रासायनम् उ० ३९, १४२.
 रास्ना सू० १५, २८.
 " शा० २, ५५.
 " क० ४, ६४.
 " चि० १०, ६१.
 रास्नास्त्रीरद्वयाजाजीविङ्-
 गशठिभिः चि० १०,
 २७.
 रास्नाजमोदासरलदेवदारु-
 जरोन्धितम् उ० २, १२.
 रास्नाजाजीपृथक्पणपिला-
 शशठीषोष्करैः चि० ३,
 २०.
 रास्नाजीवकजीयंतीषला-
 व्याघ्रीपुनर्नवैः चि०
 ६, ३८.
 रास्नादशमूलशतावरीः चि०
 ३, ६.
 रास्नाध्वंशुमतीवृद्धपंचमूल-
 यचायनात् उ० ३, ५२.
 रास्नापिप्पलीहिगुसैधवम्
 चि० ३, १२.
 रास्नापीतद्रुतेलिक्कैः क० ५,
 ३१.
 रास्नाबलागोक्षुरकस्थिराब-
 र्णाभुवारिणी चि० ५,
 २४.
 रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगंधा-
 पुनर्नवारम्बधदेवदारु
 क० ४, ७.
 रास्नामहौषधद्वीपिपिप्पली-
 शठीषोष्करम् चि० २१,
 ५६.

रास्त्रायाः चि०.८,१७.	रूक्सावश्रुतिनादनुत् उ०.	रुजानिस्तोदयहुला नि०.
रास्त्राश्वदंष्ट्रावृषकेः उ०.३४,	१८,२५.	१०,२९.
३३.	रूगाटोपः उ०.२६,५२.	रूजापहः उ०.१८,५.
रास्त्राष्टभागिकम् चि०.२१,	रूगाढयाम् उ०.२८,६.	" " ३४,३४.
७१.	रूगौरवम् उ०.१७,११.	रूजारागचिनाशनम् उ०.
रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मै-	रूग्दाहकं डूक्केदाढयः उ०.	१४,२७.
लाशठिपोष्करैः उ०.२४,	३१,२०.	रूजारागोपशांतये उ०.१४,
५३.	रूग्दाहकं द्वादीन् उ०.२८,	२४.
रिक्तकोष्ठस्य चि०.१९,	२१.	रूजार्दितम् सू०.१७,१०.
१७.	रूग्दाहजित् उ०.२६,५४.	रूजावंतम् सू०.२८,१.
रिक्तेषु सू०.१५,६.	रूग्दाहस्यंदनोद्वेषुनानि	रूजावान् उ०.२१,२५.
रिपुम् सू०.२,२७.	नि०.९,२१.	रूजाशद्वयैषम्यम् नि०.३,
रिष्टज्ञानादनः शा०.५,	रूग्गागतोददाहेषु चि०.२२,	२२.
१३१.	२.	रूजाशोकास्त्रसंस्त्रवान् सू०.
रिष्टविज्ञानम् शा०.५,२.	रूग्गागदृङ्नाशाय सू०.२३,	२९,७५.
रिष्टाभासः शा०.५,३.	५.	रूक्तेदशोफवत् उ०.८,१७.
रिष्टे शा०.५,२.	रूग्गागादिसंभवः उ०.१,३५.	रूद्रपायोः उ०.३२,३१.
रिष्टोक्तम् नि०.१४,३२.	रूग्बादवीसर्परागशोफनिबर्ह-	रूद्रम् सू०.८,१०.
रिष्टोक्तोपद्वान्वितम् नि०.	णः चि०.२२,२९.	रूद्रमार्गः क०.५,७.
१२,४५.	रूग्बिषंधानिलश्लेष्मयुक्ते	रूद्रोर्ध्वनयनोद्भवः नि०.२.
रिष्टोत्पत्तिः उ०.३,३७.	चि०.१,५४.	१.
रीतिपुष्पम् उ०.१६,५१.	रूग्बैगैः उ०.२८,१८.	रूधिरश्रुतिः उ०.१३,९८.
रूक् शा०.४,३७.	रूङ्नामिसेवनीबस्तिमूर्धसु	रूधिरादीन् उ०.३६,३९.
रूक्म्रीन् उ०.१८,२९.	नि०.९,९.	रूधिरासिषे उ०.२३,१२.
रूक्नोददाहवान् उ०.१०,	रूचकभूषणा सू०.२५,९.	रूधिसंस्तताः उ०.५,४१.
८.	रूचकादर्शसिद्धार्थरोचनाना-	रूधिरोक्षितः शा०.६,६६.
रूक्नोदायामसुप्तताः उ०.	म् शा०.६,३५.	रूधिरोक्षितान् उ०.६,५७.
३३,२९.	" नि०.३,३१.	रूक्षकटुकम् उ०.३६,२.
रूक्पक्ष्मवर्त्मसदनम् उ०.९,	रूचिशुकचलप्रदः सू०.६,	रूक्षकटुकैः चि०.१६,४९.
१०.	६५.	रूक्षकचुरमेचकाः उ०.३७,
रूक्फेनपिच्छानुगतम् नि०.	रूचिस्वरकरम् उ०.२०,७.	८.
७,३३.	रूचिन्दृष्टासहिष्माग्माना-	रूक्षरुणत्वगादिवम् नि०.
रूक्शोफौ सू०.५,५८.	दिकान् चि०.१,४१.	११,४२.
रूक्स्तंभदाहातीसारनृङ्गव-	रूच्यानि चि०.१,७७.	रूक्षरुणगुणभिरातंतुजा-
रादीन् नि०.११,५२.	रूजाकराः शा०.४,५९.	लयबासितः नि०.११,
रूक्स्तंभमाद्यरुन् शा०.४,	रूजादाहपाकश्वयधुर्तंभवः	३१.
५.	उ०.२७,१७.	रूक्षकोष्ठम् चि०.९,४२.

रूक्षकृदक्षमात्यमिवातावृत- पथेषु सू०.१६,१०.	रूक्षभोजनः चि०.५,४३.	रूप्यम् उ०.१३,४५.
रूक्षगुर्वन्नवेगधातातिबाह्वैः नि०.१६,२७.	रूक्षविशदम् सू०.९,८.	" " १६,२२.
रूक्षणम् सू०.१४,३.	रूक्षशीतगुरुस्वादुष्यायामब- लनियर्हैः चि०.१६,४६.	रूषिकायाः उ०.३८,३६.
" " १७,१३.	रूक्षशीतोद्भवम् चि०.१४.	रूषिकालेपनम् उ०.२४,
" चि०.८,९६.	१.	२३.
रूक्षतरम् सू०.६,८८.	रूक्षश्यावारुणनुतः नि०.६,	रेफसेकादि उ०.११,२९.
रूक्षतर्पणसंयुक्तम् चि०.७,	२७.	रोगरुत् चि०.२,७.
३६.	रूक्षसिद्धम् सू०.६,१४०.	रोगगणापहः चि०.१५,१७.
रूक्षता नि०.१३,८.	रूक्षसूक्ष्मरसद्वयम् सू०.	रोगतः शा०.२,१.
" उ०.१८,३३.	१७,१९.	रोगतरंगिणीम् उ०.३९,
रूक्षतिक्रमम् चि०.१०,	रूक्षस्निग्धम् सू०.१७,१३.	१५२.
६६.	रूक्षस्यावारुणास्निग्ध- सास्यः उ०.७,११.	रोगदाः सू०.१३,३२.
रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैः नि०	रूक्षामंगलवादिनम् शा०.	रोगमरणक्लेशाय शा०.५,
४,२०.	६,२.	४९.
रूक्षतीक्ष्णोष्णभेषजैः उ०.	रूक्षारुणत्वगास्यास्निग्ध- म्रपुरीषता नि०.२,१६.	रोगमार्गः सू०.१२,४८.
२४,१४.	रूक्षारुणम् नि०.१४,३८.	रोगराजह्वरम् चि०.५,१७.
रूक्षतीक्ष्णोष्णम् सू०.५,	रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णम् सू०.	रोगराट् नि०.५,१.
८०.	१३,१०.	" " " ३.
रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्म- रूपगुणोलबधम् सू०.९,	रूक्षशिनः उ०.२,१६०.२.	रोगरुजाम् सू०.२६,४८.
७.	रूक्षितस्य चि०.१,८४.	रोगरोगिणोः सू०.१३,३८.
रूक्षत्वम् नि०.१४,१२.	रूक्षोपचारः चि०.२१,४५.	रोगवृद्धिः शा०.५,१०२.
रूक्षत्वात् चि०.१०,५.	रूक्षोपसंहितम् शा०.२,७.	रोगवृद्धिम् शा०.५,४०.
रूक्षदारुणवर्त्मास्त्रिकच्छ्रो- न्मीलनमीलनम् उ०.	रूक्षोष्णोद्भूतनोद्भवस्त्रानभो- जनलघनैः चि०.७,४३.	रोगसंघैः चि०.१०,९३.
१५,१६.	रूढकोपिनीम् उ०.२८,६.	रोगसंभवः सू०.१२,२३.
रूक्षदुर्दर्शनानि नि०.७,८.	रूढधान्याकुराकाराः नि०.	रोगायपेक्षया चि०.६,८१.
रूक्षदुर्बलयोः नि०.९,३३.	१४,४८.	रोगाधिष्ठानगामिनीः नि०.
रूक्षदुर्बलस्य चि०.६,३.	रूढव्रणः चि०.११,६२.	१,२४.
रूक्षध्वस्तबपुःस्वरम् उ०.४,	रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टि- तैः उ०.४,२.	रोगान् सू०.३,१८.
११.	रूपालोचनतः सू०.१२,१४.	" " २४,५८.
रूक्षपूर्वम् सू०.१७,१४.	रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रति- च्छायाक्रियादिषु शा०.	रोगानुरोधतः सू०.१८,
रूक्षषष्ठानिलकुरकोष्ठ्या. यामशीलिनाम् सू०.	५,४.	१४.
१८,५३.		रोगारोगैककारणम् सू०.
		१,१९.
		रोगोच्छेदकरसम् सू०.८,
		४४.
		रोगोपसर्गजातायाम् चि०.
		६,८१.

रोचनदोषनम् सू०.६, ११६.	रोध्रसंधवमृद्धीकामधुकैः उ०. १४, २६.	रोमांगदंतषु नि०. २, १७.
रोचनम् सू०. ५, ६२.	रोध्रस्य क०. २, ३८.	रोमातिघट्टनात् उ०. २५, २०.
रोचनाशंसचूर्णवर्णम् नि०. ९, ३९.	रोध्रादिकः सू०. १५, २७.	रोहिणिकादिषु उ०. ४०, ६९.
रोचिष्णु सू०. ५, ३०.	रोध्राभयातोयदकटूफलानाम् चि०. १२, ७.	रोहिणिकास्यशोषगंधान् उ०. २२, ८३.
रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्त- नम् उ०. ६, ७.	रोध्रांषष्टाप्रियंग्वादिगणान् चि०. ९, ६४.	रोहितपाठिनकूर्मकुमारकर्क- टाः सू०. ६, ५१.
रोध्रकटुंगकुटजसमंगाशा- ल्मलीत्वचम् चि०. ८, ११४.	रोध्रांषुकालीयकधातकीना- म् चि०. १२, ८.	रोहिषमूलम् उ०. ३७, ४२.
रोध्रकाश्मर्यसारिवः चि०. १, ५५.	रोध्रासवः चि०. १२, २७.	रोहीतकत्वच चि०. १५, ९३.
रोध्रकुस्तुंबुरुषचाप्रलेपः उ०. ३२, ३.	रोमकूपप्रविस्तृतम् शा०. ५, ७५.	रोहीतकम् चि०. १२, १६.
रोध्रद्वयम् चि०. ८, १०९.	रोमकूपाः शा०. ५, १६.	रोहीतकलताः चि०. १५, ९१.
रोध्रपोटल्या उ०. ११, ३९.	रोमकूपान् उ०. ९, १८.	रोक्ष्यकडूमलादिषु सू०. २२. २४,
रोध्रप्रियंगुपतंगमाषयष्ट्या- व्हरिकैः सू०. २७, ४८.	रोमकूपानुगम् उ०. २३, २४.	रोक्ष्यरुणत्वश्यावतावृद्धि- हानयः नि०. १६, १२.
रोध्रमुस्तमिशिश्रैष्णातार्क्ष्य- पतंगकिंशुकैः उ०. २२, ३५.	रोमकूपेषु उ०. ३७, ६४.	रोक्ष्यम् सू०. ३, १७.
रोध्रमूर्वाशठीबेलभाड्डीनत- नखत्वचान् चि०. १२, २४.	रोमकूपैः नि०. ३, ८.	” ” ११, १७.
रोध्रशाबरकरोध्रपलाशाः सू०. १५, २६.	रोमचर्मणाम् उ०. २, ६०.	रोक्ष्यलाघववैशद्यविचार- ग्लानिकारकम् सू०. ९, ९.
रोध्रशूकः सू०. ६, १.	रोमच्युतिः सू०. ११, २२.	रोक्ष्यव्यायामलंघनैः नि०. १६, १९.
रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः उ०. २२, ६.	रोमत्वक्कृत्वायुधमनीतरुणा- स्थीनि नि०. १४, ५.	रोक्ष्यशोकव्यथच्छेददाहस्कू- टनपूतिताः उ०. २३, १४.
	रोमदंतानाम् सू०. १०, ३.	रोहितकाश्वत्थसदिरोदुंबरा- र्जुने चि०. ६, ५१
	रोमभोजिषु चि०. २०, ३४.	
	रोमसंजननः उ०. २५, ६३.	
	रोमसमुद्रवः उ०. २४, ३२.	
	रोमहर्षकृत् उ०. ३७, ६३.	
	रोमहर्षाभिसदनगुदकडूवि- निर्गमात् नि०. १४, ५६.	

ल.

लकुचम् सू०. ६, १३८.	लक्ष्मणोदयात् नि०. १६, ५५.	लक्ष्मणासिद्धम् उ०. १, १३.
लक्ष्मणसंस्कारान् उ०. २५, ११.	लक्षयंति सू०. ११, ४३.	लक्ष्यनिमित्तजा शा०. ५, ४५.
लक्ष्मणोत्कर्षान् नि०. ६, ३०.	लक्ष्मणामूलम् शा०. १, ४१.	लक्ष्यंते शा०. ५, १०३.

लगणकुंभीकायिसोत्संगांज- नालजीः उ०.८,२७.	लंघनात् नि०.२,५६.	ललाट्याम् सू०.२७,९.
लघिमानम् चि०.१०,२१.	लंघनादिकमम् चि०.१, ८३.	लबंगनसकंकोलकुटमांसी- प्रियंगुभिः चि०.२१, ७६.
लघुकोष्ठस्य चि०.१,१२३.	लंघनाद्यैः चि०.१,३१.	लवणक्षारतीक्ष्णोष्णाम् नि०.१३,२६.
लघुकोष्णांभसा चि०.१७, १.	" " १,४१.	लवणतैलास्कम् चि०.४,२.
लघुपंचमूलम् क०.४,५.	लंघनायासद्वयोष्णकामता नि०.१६,३३.	लवणत्रयम् चि०.२१,३५.
" " " ७.	लंघनीयात् सू०.१४,१५.	लवणत्रयात् चि०.१०,५८
लघुपत्रा सू०.६,९५.	लंघने चि०.१,२४.	लवणपंचकम् चि०.१०,१३.
लघुपथ्याल्पभोजना शा०. २,४५.	लंघनैः चि०.१,३.	" " १५,१५.
लघुपित्ताम्ररुत् सू०.५,५९.	" " १४,११३.	" " " २६.
लघुबधूणाम् क०.४,४३.	लंघनोत्तमम् चि०.१,१०६.	लवणपोटल्या उ०.३०,१५.
लघुभोजिनाम् सू०.१३, ४१.	लंघयेत् सू०.१४,११.	लवणयबानीदीप्यककणना- गरम् चि०.१४,३४.
लघुद्वक्षामिः सू०.१२,२५.	" " " १५.	लवणवर्जिताः क०.६,८.
लघुद्वक्षैः सू०.३,१९.	" " १८,४४.	लवणस्य क०.१,४५.
लघुद्वक्षोष्णतीक्ष्णम् सू०. १,१३.	" " उ०.१४,२०.	लवणांशुकम् क०.४,९.
लघुशाल्योदनम् चि०.१५, ३९.	लंघितः चि०.१५,११७.	लवणानुरसाः सू०.६,६१.
लघुस्पर्शगुणोल्बणम् सू०. १,८.	लंघितालिगैः चि०.१,२४.	लवणान्वितः क०.४,२.
लघूष्णकटुशोधित्वात् चि०. १०,७७.	लंघितात् उ०.१,४२.	लवणान्वितम् चि०.६,३३.
लघोः चि०.२२,२५.	लंघिते सू०.६४,१८.	लवणान्वितान् उ०.१८, १३.
लघौ सू०.२३,१३.	लट्टाकोकिलहारीतकपोतच- टकादयः सू०.६,४५.	लवणांबुना सू०.२८,४१.
लघ्वन्नभुक्तस्य चि०.१,४२.	लट्टाबीजानि चि०.११,७.	लवणांम्लकटूष्णान् चि०.५, ६५.
लघ्वल्पाभोजनैः नि०.१२, ७.	लट्टामाप्रियालशणसंभवेः उ०.२२,६५.	लवणोत्तमयुक्तेन उ०.३७, ३०.
लघ्वी सू०.५,६९.	लब्धबलम् सू०.१९,२०.	लवणोत्तमबन्धिकलिंगयबा- न् चि०.८,१६१.
लंघनः सू०.१४,२.	लब्धबला उ०.११,५८.	लवणोत्तरान् चि०.१४,५३.
लंघनपाचनम् सू०.८,२१.	लब्धसंज्ञः चि०.७,११३.	लवणोत्तरेः चि०.१३,२.
लंघनपाचनैः सू०.४,२७.	लब्धास्पदः चि०.४,१८.	लवणोपधानम् चि०.१४, ३८.
लंघनवृहणैः सू०.११,२९.	ललाटभूदंतवेषकजत्रुणि सू०.२९,२२.	लवणोल्बणाः सू०.१६,४२.
लंघनद्वक्षणम् चि०.१८,१.	ललाटहस्तपादेषु चि०.१९, १५.	लघुनकंदानाम् चि०.१४, २२.
लंघनबन् सू०.१६,३५.	ललाटाक्षिब्बादयः उ०.१५, ४.	
	ललाटात् शा०.५,५७.	
	ललाटाति शा०.४,३२.	

नशुलस्वरसम् चि०.७, ११३.	लाक्षारसशशास्त्रामम् शा०. १,१९.	लाजसकुभिः वि०.२,१,३.
लशुनात् उ०.३९,१२९.	लाक्षारससमम् उ०.२,५४.	लाजसूकूनाम् चि०.८,३९.
लशुनादकशिगूणाम् उ०. १८,१२.	लाक्षारसांजमैलापुनर्नवा चि०.१९,८७.	लाजाः सू०.६,३५.
लसिकान्वितम् सू०.३०, ४५.	लाक्षाविडंगसिद्धम् उ०.१८, ४८.	लाजल्लादिषु उ०.४०,४८.
लसिकाम् उ०.१७,३.	लाक्षाव्योषम् चि०.१९,८५.	लाजानाम् शा०.६,३१.
लसीकया उ०.२६,२.	लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधा- त्रीकलैः उ०.२४,२७.	लाजासितोत्पलासर्पिः चि०. ३,५०.
लसीका सू०. २,२.	लाघवदाढ्यार्थिकरकोष्ठेषु सू०.१६,९.	लाजोपमः उ०.३१,११.
लसीकाढ्या नि०.१४, १८.	लाघवम् सू०.२,९.	लाञ्छनम् उ०.३१,२७.
लाकुचम् सू०.७,३४.	" " ६,२५.	लाञ्छनादित्रये उ०.३२, १५.
लाक्षया उ०.२७,२१.	" " १४,१०.	लाभोपायः उ०.३९,२.
लाक्षा सू०.२१,१६.	लाघवाय सू०.१४,२.	लालनः उ०.३८,१.
" उ०.३२,३१.	लाघवे चि०.१,३.	लाला सू०.७,२०.
लाक्षाकरंजमरिचवेल्डहिङ्गक- णागुडैः उ०.२०,२१.	लांगलकः उ०.२८,३२.	" उ०.७,१४.
लाक्षादंतीमधुरसवराद्वीपि- पाठाविडंगम् चि०.१९, ४१.	लांगलिकम् चि०.२२,१७.	" " ३८,७.
लाक्षादिकम् उ०.२,५६.	लांगलिकादंतिचित्रकान्ति- विषावचाः सू०.३०,२१.	लालान्तुयुतम् नि०.१०, १३.
लाक्षादिषट्पलम् चि०.९, ११६.	लांगलिकाम् चि०.२०,१६.	लालादिकोद्यनाशार्थम् सू० २६,४६.
लाक्षानागरवैदेहीकटुकादा- र्विबल्कलैः चि०.९,८९.	लांगलिकामूलैः उ०.२४, २९.	लालायाम् उ०.२४,२५.
लाक्षानिर्गुडीभृंगदावरीसेन उ०.१६,५७.	लांगलिकीकंदकल्कपादे उ० ३०,२२.	लालापरिक्लेद गन्धम् उ०. ३६,११.
लाक्षापतंगमंजिष्टाषथीमधु- ककुमुदैः उ०.३२,२९.	लांगलिकोद्भवः उ०.११, ४५.	लालावान् उ०.३८,९.
लाक्षाप्रियंगुसंगलषणोत्त- मगैरिकैः उ०.२२,३०.	लांगलीत्रिफलालोहपलपंचा- शतीकृतम् उ०.३९, १६६.	लालाविलमुसम् उ०.४०. १०.
लाक्षाम् चि०.३,७२.	लाजचूर्णैः क०.३,२६.	लालासिंघाणकश्रुतिः उ०. ६,१२.
" " " ७४.	लाजतर्पणम् चि०.१,३६.	" " ७,७.
लाक्षामनोव्हामंजिष्टाहरि- तालनिशाद्वयैः उ०.२५, ६०.	लाजपेयाम् चि०.१,२६.	लालास्रावी उ०.२१,२६.
	लाजमुस्ताशठीरास्त्राधात्री- फलबिभीतकैः चि०.३, ३१.	लालोपास्तंभवान् उ०.२१, ३४.
		लाबण्ययुक्ताः उ०.३९, १५२.
		लावतित्तिरबलूररजःपुष्पर- सप्तुतम् उ०.२,३६.

लाबरोहिगोधैणाः सू०.६, ६६.	लूतादितनुषिण्मन्त्रविषसं- श्लेषदूषितम् सू०.५,८.	लेलीनकवसा चि०.१९, २४.
लाबवर्त्तिकवात्तीरकवर्त्म- ककुक्रुभाः सू०.६,४२.	लूताविषोद्गवः उ०.३७, ६१.	लेलीतकीम् चि०.२२,१९.
लिक्षाः नि०.१४,१४.	लूनाये उ०.३९,११२.	लोकद्वयरायनम् उ०.४०, ४.
लिंगकर्मभिः नि०.१४,३१.	लेखनः सू०.२४,१३.	लोणिकायाः चि०.९,२२.
लिंगनाशः उ०.१०,३०.	लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः उ० ३७,२१.	लोपाकर्जबुकश्येनचाषवा- दादवायसाः सू०.६, ४७.
" " १२,१२.	लेखनदीपनः क०.४,९.	लोभेज्याद्विष्टमात्सर्यरागादी- नाम् सू०.४,२५.
" " ३२.	लेखनवृंहणैः उ०.११,२३.	लोमद्वीपाः नि०.१४,५२.
" " १४,४.	लेखनम् सू०.५,७१.	लोमभिः नि०.१४,१४.
लिंगनाशतः उ०.१२,१५.	लेखनमेहनात्येषु सू०.२४, २०.	लोमबलीहितः उ०.२४,४०.
लिंगनाशम् सू०.२६,१३.	लेखनानि उ०.११,२७.	लोमबिम्बसाः नि०.१४, ५२.
" उ०.१२,८.	लेखनी सू०.६,३६.	लोमशम् क०.१,२१.
" " १४,१.	लेखनीये सू०.२३,१९.	" चि०.२२,१६.
लिंगनाशान् उ०.१२,३३.	लेपज्वरोपतप्तस्य शा० ५, ११०.	लोमहर्षणम् शा० १,३६.
लिंगनाशे उ०.१२,१८.	लेपतः उ०.३७,४१.	" नि०.५,३५.
" " २१.	लेपनाभ्यंगरिषेकावगाहनैः चि०.२२,३८.	लोमा उ०.२५,३५.
लिंगसंकरे शा०.३,३८.	लेपभोजनम् उ०.२८, २९.	लोमाम् उ०.८,२१.
लिंगाधिक्यम् उ०.२७,१६.	लेपम् उ०.२१,५५.	लोलः शा०.३,९९.
लिंगानाम् सू०.१२,२३.	लेपसैकैः उ०.३६,५१.	लोलनम् नि०.२,३१
लिङ्गा उ०.४०,२७.	लेपाः सू०.२२,२१.	लोलम् उ०.४,३२.
लिप्तनिकास्यता नि०.२, २६.	लेपाजनाभ्याम् उ०.३७, ३६.	लोलुपे उ०.१,१६.
लिहताम् उ०.३९,१४९.	लेपादयः उ०.२६,७.	लोहम् शा०.५,११८.
लिहानम् उ०.४,२९.	" चि०.२२,४०.	" उ०.३६,४१.
लिष्टः उ०.१७,२५.	लेपायाः चि०.६,६५.	लोहेन शा०.५,११८.
लीढः उ०.३९,६५.	" " २२,३९.	लोहगन्धित्वम् उ०.२६,३३.
लीनत्वान् नि०.२,६७.	लेपाभ्यंगाः चि०.१७,३०.	लोहघृष्टम् ०.१६,३६.
लीनपीतनिलस्वेदशरुन्मूत्रा नुलोमनम् चि०.१,१२.	लेपाभ्यंगैः सू०.१५,४७.	लोहताम् ०.३९,१९.
लुमधर्मग्रताचारः उ०.४, ४.	लेपिते चि०.४,२९.	लोहतैलजलैः उ०.६,४९.
लुलितपक्ष्मणी शा०.५,८.	लेपे उ०.२४,१०.	लोहपात्रस्थम् चि०.२०,८.
" नि०.२,२९.	लेलिहाः नि०.१४,५५.	लोहपात्रे उ०.१३,५२.
लुलिताम् चि०.४,३२.		लोहम् उ०.३९,१५१.
लूतादंशः उ०.३७,५६.		" चि०.४,१४.
लूतादंश्य उ०.३७,६७.		

लोहमे उ०.३९,१७०.	लोहितक्षया उ०.३३,४५.	लोहितिकाम् क०.४,१२.
लोहलोहितमत्स्यामगंधा- स्यत्वम् नि०.३,५.	लोहितगैरिकम् उ०.१३, ४५.	लोहे उ०.१३,५२.
लोहयुक्कोत्कटा उ०.२४,४४.	लोहिनम् सू०.२७,२.	" " १६,३४.
लोहस्था उ०.१६,३१.	" शा०.२,६१.	लोहेन उ०.३५,४५.
लोहस्य सू०.२३,२०.	" उ०.९,३३.	" चि०.१४,११७.
लोहसंपदीमांसोद्विमेदाम- धुपिभिः चि०.२२, ४२.	लोहिताः उ०.३७,९.	लोहैः उ०.३९,४२.
लोहान् उ०.२४,३६.	लोहिताख्यम् शा०.४,७.	लोहोपलिप्ताः उ०.३९, १०५.
लोहामगुसामधुयष्टिकाभिः क०.४,१४.	लोहितानलदलोहसुरावैः चि०.२१,६६.	लौकिके सू०.२,४५.
लोहितः उ०.३१,२७.	लोहितानि शा०.४,४४.	लौल्यम् नि०.१२,१२.
	लोहिताभासः नि०.१३, ३९.	लौहम् उ०.३९,१३२.
		लौहाम् सू०.३०,१५.

व.

वंशः शा०.६,४२.	वक्रबैरस्यम् नि०.८,२०.	वंशणपाश्चादौ उ०.३३,३०
वंशकरीरः सू०.६,९८.	वक्रैन्दुम् उ०.३२,१८.	वंशणयोः सू०.१७,१४.
वंशजः सू०.६,१३.	वक्रैः उ०.३७,५९.	" शा०.५,१०७.
वंशत्वक्बीजकटुकापाटली- बीजनागरम् उ०.३६, ६६.	वक्रगतिम् उ०.४,१९.	" नि०.११,१५.
वंशनिर्लेप्तसंयुतम् उ०.३७, ७९.	वक्रनासता उ०.३७,५३.	वंशणसंधिस्थः नि०.११ २९.
वंशलतादीनाम् शा०.६,४८.	वक्रयेत् उ०.३३,३५.	वंशणस्थम् चि०.१३,४८.
वंशश्रिते शा०.४,१८.	वक्रजुतिर्यगुध्वाधःशल्याना म् सू०.२८,१.	वंशणानाहिनः नि०.७,३९.
वंशोद्भवैः उ०.२७,१५.	वक्रजुंधारम् सू०.२६,१८.	वंशणाश्रयम् चि०.८,९२.
वः सू०.१४,१६.	वक्रवक्रः उ०.३,७.	वंशणे शा०.३,२१.
वकुम् सू०.१२,३१.	वक्रीकरोति नि०.१५,३४.	वंशणोरुटकीरुक्षिमन्याश्रो- त्रशिरोरुजः क०.४,४१.
वक्रकटके सू०.२८,२९,	वक्रीकुर्वन् नि०.१६,११.	वंशणोर्बादिम् उ०.२९,१८.
वक्रगतान् उ०.२३,९७.	वक्रीरुत्य सू०.२८,२८.	वंशणौ शा०.५,१०५.
वक्रगे सू०.७,२१.	" " २९,११.	वचाकिण्वशताव्हादेवदारु- भिः सू०.१७,२.
वक्रदौर्गध्यम् उ०.२१,६०.	वक्षः मि०.४,१५.	वचाकुष्ठहरीतकी चि०.१, १६१.
वक्रपाकनाडीव्रणापहः उ०. २२,१०५.	वक्षसः नि०.२,१३.	वचाजलददेवाह्नागराति- विषाभयाः सू०.१५, ३५.
वक्रलाघवम् सू०.२२,१०.	वक्षसि नि०.१३,२८.	
वक्रविवृत्तौ सू०.२५,२१.	वक्ष्यमाणम् शा०.६,२८.	
	वक्ष्यामि क०.४,२०.	
	वंशणकक्षादौ सू०.२९,५१.	
	वंशणतः नि०.११,२२.	

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिका- यवशूकजैः उ०.२२,३८.	वचाशताव्हाहपुषाप्रियंगुय- ष्टीकणावत्सकबीजमुस्त- म् क०.२,८.	" चि०.१९,२२.
वचादिः चि०.२१,२७.		वटपल्लवयुकाः उ०.३२,३.
वचादिम् उ०.२,२४.	वचाश्वगंधासुरसायुक्तैः उ०. ३,५५.	वटपल्लवैः उ०.२,६६.
" चि०.१०,९.		वटप्ररोहसदृशाः नि०.७, २३.
" " २१,१४.	वचाश्रदंष्ट्राजीमूतम् उ०. ३८,२६,	वटप्ररोहैः चि०.२,३८.
वचाद्यैः सू०.१७,८.	वचाहरिद्रादिगणाः सू०. १५,३६.	वटशृंगया चि०.३,१४९.
" चि०.९,११९.	वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहि- णीचंदनैः उ०.३०,२६.	वटशृंगाष्टकम् शा०.१,४२.
वचाद्विबृहतीपाठाकटुकाति- विषाघनैः उ०.२,३७.	वचाहिगुलबणह्वयनागरान् चि०.६,२९.	वटांकुराः उ०.३२,१७.
वचापत्रम् चि०.२,५०.	वचाहिगुलयुनम् उ०.५, ३१,	वटादिजैः चि०.९,८३.
वचापद्मपुरोशीरकोत्पलद- लैः उ०.५,३३.	वचाहिगुलविडंगानि उ०.३, ४८.	वटादिसिद्धतैलेन चि०.५, ७१.
वचाप्रतिविषाभ्याम् चि०. ९,८.	वचेंदुलेखा उ०.१, २२.	वटवामुसः चि०.८,१५९.
वचाविल्वकणाकुष्ठशताव्हा- लवणान्वितम् चि०.९, ११८.	वचोपकुंचिकाजाजीरुष्णा- वचकसैधवम् उ०.३२, ३०.	वटवायाः शा०.६,३२.
वचाम् सू०.२९,३१.	वज्रकम् चि०.१९,१८.	वत्सकत्वक् चि०.८,१६२.
" " २२,१६.	" " " ८०.	वत्सकत्वचम् उ०.३२,४६.
वचामदनजीमूतकुष्ठम् उ०. ३८,२२.	वज्रतुल्यम् चि०.१९,८०.	वत्सकबीजत्वग्दार्ढी चि०. ९,५७.
वचामुस्तविडंगानि उ०.३५, ५८.	वज्रप्राक्तावयस्था उ०.५,३.	वत्सकबीजस्य चि०.९,५९.
वचामृताशटीपथ्याशंसिनी- वेष्टुनागरैः उ०.१,२७.	वज्रम् उ०. ३६,९०.	वत्सकम् चि०.९,६१.
वचाभोभिः चि०.५,५१.	वज्रिवज्रम् उ०.३६,८३.	वत्सकमूर्बाभागीकटुकामरि- चम् सू०.१५,३३.
वचायष्ट्याव्हसिधूत्यपथ्या- नागरदीप्यकैः उ०.१, ५०.	वचनात्मकम् उ०.३५,३.	वत्सकस्य चि०.९,५७.
वचायाः उ०.९,३२.	वटकः क०.६,२५.	वत्सकादि चि०.१२,२९.
वचारूषिकयोः उ०.२४, २४.	वटकाः चि०.१०,२१.	वत्सकादिः सू०.१५,७.
वचावयवस्थातगरकायस्था- चोरकैः उ०.२,५३.	" " १९,२४.	" चि०.२१,२७.
वचाविडंगभृतीकधानकाम- रदार चि०.९,१०४.	वटकान् चि०.१०,१७.	वत्सकादिना चि०.१२,२१.
	" " १४,३०.	वत्सकादिप्रतीवापः क०.१, १६.
	" " १६,१८.	वत्सकादिप्रतीवापम् चि०. ८,७५.
	वटकीकरणक्षमे चि०.१६, १८.	वत्सकादिषिपकेन चि०. १५,६.
	वटकीकृतम् उ०.२०,६.	वत्सकादिसमयुकम् चि०. ९,७७.
		वत्सकायः चि०.१,५३.
		वत्सकाद्यैः उ०.२२,७१.

वत्तरम् नि०.१६,५७.	वमनद्रव्यसिद्ध्या चि०.५,	वमितप्रतिभोजिते चि०.
" उ०.२४,४४.	२,	२१,१४.
" " ३९,५१.	वमननस्यायोः सू०.३,	वमितम् सू०.१८,२६.
वत्तरान् सू०.१९,१८.	१९.	" " " २७.
" शा०.१,७.	वमनप्रायैः उ०.७,१७.	वमितवान् सू० १८,४३.
वत्तरातीतम् उ०.२९,	वमनम् सू०.१,२५.	वमिमूर्छाययोः उ०.३९.
२१.	वमनरेचनात् सू०.१३,१०.	१२९.
वत्सरेण चि०.१५,११९.	वमनरेचने चि०.१२,१.	वयःस्थैर्यबलप्रदाः उ०.३९.
वत्सले उ०.१,१५.	वमनस्वदकालांशुकपायाल-	६१.
वदनाद्यस्य शा०.५,११०.	घुभोजनैः चि०.१,८४.	वयोंऽगवृद्धिः शा०.६,५२.
वध्रात्रजिह्वाः सू०.२५,	वमनांजननस्यादि उ०.९,	वयोबलवताम् क०.६,७.
४०.	२३.	वयोबलशरीराणि सू०.१९,
वनतिक्रमम् सू०.६,७५.	वमनांजननावनम् उ०.३७.	१२,
वनमहिषत्वलः उ०.३९,	३९,	वयोऽहोरात्रिभुकानाम्
१७३.	वमनातियोगश्लोकम् चि०.	सू०.१,८.
वनस्पतिजलाशयान् उ०.	६,२३	वरकोट्टालकोज्वालवीनशा-
३५,५३.	वमनादिभिः उ०.७,१६.	रददुर्गुराः सू०.६,८.
वनिता चि०.७,८७.	" उ०.१८,२२.	वरणस्थैर्यकगुल्मशानावरीद-
वनितानाम् उ०.३४,२३.	" " २४,२५.	हनमोराटबिल्वविषाणि-
वनितापयः उ०.३०,४०.	वमनादीनाम् सू०.१८,५७.	काः सू०.१५,२१.
वनेषु सू०.३,३४.	वमनायैः नि०.११.३३.	वरणादिः सू०.१५,२२.
वनांशीरगडूच्यरलुधान्यकाः	" उ०.३४,२६.	वरणादिमुखांभसा चि०.
शा०.२,७.	" क०.५,५१.	१३,२२.
बंध्याः चि०.२१,८०.	वमनानि चि०.१,८.	वरणादौ उ०.२४,४.
बंध्यानाम् चि०.१६,४.	वमनार्हस्य चि०.१,५.	वरणालंबुषेरंडगीकंकटपुनर्न
बंध्यामुत्तप्रदम् उ०.६,२५.	वमनीपत्राणि चि०.१९,	वैः चि०.८,१२.
" " २४,५६.	७६.	वरतनुवक्रसंगतिमुगंधितर-
वन्यामरतरुभ्याम् उ०.२४,	वमने सू०.१८,३१.	म् चि०.७,८९.
२९.	वमनोक्तेन सू०.१८,४२.	वरतरम् क०.२,३.
वयैः उ०.३९,२९.	वमनोक्लेशनक्षवाः उ०.२६.	वरदायिनम् उ०.४,१४.
वपुःक्लेदस्वेदमदोरसामिषम्	१९.	वराक्वाथम् उ०.१३,१७.
नि०.१०,४.	वमनोपधमुख्यानाम् क०.	वराक्वाथे चि०.१२,१४.
वपुर्मैधावल्वर्णकराः उ०.	१,४७.	वराक्वाथेन चि०.१७.३.
१,५०.	वमन्ति उ०.३९,१३१.	वराघृतम् उ०.११,२९.
वपुष्करम् उ०.३९,८०.	वमयेत् उ०.२,३२.	वरांगकौतीमधुकविल्वम्-
वपुष्मन्तम् उ० ३९,९५.	वमिकासध्रम् सू०.६,७८.	जौलवालुकम् सू०.२१,
वपुष्मान् उ०.३९,६४.	वमिनः उ०.३६,७९.	१४.

बराचूर्णावचूर्णितम् उ०.
३६,६९.

बरापटोलखदिरार्निवारुष्कर-
योजितम् चि० १९,२६

बरायुक्तम् उ०. १३, १८.

बरारसम् उ०. १३, १२.

बरारसैः चि०. २०, २८.

बराबरे सू०. ५, २०.

" " " ५१.

बराविडंगरुष्णा चि०. १९.
३५.

बराविशालाभद्वैलादेवदार्वेल-
बालुकेः उ०. ६, २६.

बराहमस्त्यपित्ताभ्याम् चि०
१४, १२४.

बराहमहिषन्यंकुरुरोहित-
वारणाः सू०. ६, ४९.

बराहबसया सू०. ७, ४२.

बरीजीवतिनिर्यासपयोमिः
उ०. २४, ४६.

बरीतिकापटोलत्रिफलामृ-
ताः चि०. २२, १०.

बरुणागुरुबिल्वपाटलीपिचु-
मंदाभयशेलुकेशरम् उ०
३७, ८३.

बरुणादिः चि०. ११, २५.

बरुणादिकः चि०. १८, १६.

बरुणादिगणकाधम् चि०.
१३, ८.

बरोषधनम् नि० ३, ११.

बरोषधम् नि०, ३, ९.

बर्चःक्षयरुतैः चि०. २, ३५.

बर्चःक्षये चि०. ९, ३०.

बर्चःपित्ताकफान् नि०. १२.
२९.

वर्णगंधाद्यैः सू०. ७, ४.

वर्णप्रकाशिनी शा०. ५, ५१.

वर्गप्रकृतितः उ०. १, १६.

वर्णप्रभाशया शा०. ५, ४३.

वर्णप्रसादनः सू०. १५, ४४.

वर्णबलामिरुत् सू०. ५, ३५.

वर्णबलोदयः चि०. ८, १०.

वर्णरसादिभिः क० ६, ३.

वर्णस्वरहीनान् चि० ३, ९९.

वर्णादिसंपत् क०. ४, १८.

वर्णान् नि०. १३, ३.

वर्णानाम् नि०. ३, ६.

वर्णायुबलवर्धनम् चि०. ३,
१२९.

वर्णोजोबलसंक्षयः नि०.
१६, ५२.

वर्तकातदयः सू०. ६, ५५.

वर्तकायाः चि०. ३, १५५.

वर्तकानाम् चि०. ८, ८०.

वर्तिका सू०. ६, ४३.

वर्तिगोदंतसूर्यकांतशरादि-
भिः सू०. ३०, ४२.

वर्त्मकुंभीकबीजवत् उ०. ८,
६.

वर्त्मदोषाश्रयाम् उ०. ९,
४०.

वर्त्मप्राप्ताजनात् सू०. २३.
२९.

वर्त्मभ्याम् सू०. २३, २६.

वर्त्मरोगात् सू०. ३०, ८.

वर्त्मरोगेषु सू०. ३०, २८.

वर्त्मशूलपेच्छिल्यकर्णना-
साक्षिमदनः उ०. ८, २०.

वर्त्मसंश्रयाः उ०. ८, २५.

वर्त्मसंधिम् उ०. ८, २.

वर्त्मसंधिसितासितं सू०.
२४, ७.

वर्त्मसंध्याश्रया उ०. १०, ५.

वर्त्मसु सू०. १, ४५.

वर्त्मस्तंभम् उ०. ८, ३.

वर्त्मोतः उ०. ८, २४.

वर्त्मविशेषम् उ०. १६, ५८.

वर्त्मश्रयाः उ०. ८, ३.

वर्त्मोच्छिष्टम् उ०. ८, १६.

वर्त्यः उ०. ३०, ३९.

वर्त्यभ्यंगावगाहः सू०. ४, ६.

वर्त्याये सू०. १९, १५.

वर्त्याम् उ०. ३०, ४२.

वर्द्धितोत्पीडितद्रुताः सू०,
२३, १६.

वर्धनक्षपणोद्यतः चि०. १४,
१०१.

वर्धनक्षपणोषधम् सू०. ११,
२७.

वर्धयेताम् नि०. १२, ३८.

वर्धितनक्षे चि०. ११, ४९.

वर्द्धितैः चि०. १४, ३६.

वर्धिष्णुः उ०. ३७, ४.

वर्ध्म चि०. १३, ४८.

वर्ध्मगुल्मानिलकफात् सू०.
५, ५७.

वर्ध्मभगंदरपिडकाकंडूकोठा-
पचीः चि०. १९, ५२.

वर्ध्मविद्वधिगुल्मार्शोयोनि-
मेढानिलार्तुषु चि०.
१३, ४७.

वर्ध्मश्मरीरजोनाशान् सू०.
१९, ३.

वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शः प्रीहमे-
हाद्यमारुतान् क०. ४,
६५.

वर्षगणैः शा०. २, २१.

वर्षगुणानुबंधि उ०. ३५,
३४.

वर्षप्रयोगेण उ०. ३९, ५५.

वर्षशीतम् उ०. ३९, ५५.

वर्षसहस्रजीवी उ०.३९, ३२.	वसंतानि उ०.१९,११६, वसंतोष्णशरत्सु सू०.५,३१.	वस्त्रादि उ०.३७,६०. वस्त्रांतरम् चि०.१४,८५.
वर्षानिदाययोः सू०.७,७३	वसन्तया चि०.१४,४२.	वस्त्रांतरितम् उ०.९,४.
वर्षांतम् शा०.५,२४.	वसया उ०.३९,१२६.	वहेत् सू०.२,३८.
वर्षांतरेषु सू०.१९,११.	वसाम्यमदनान्विनम् उ०. २०,८.	वन्दिचूर्णावचूर्णितात् चि०. ८,३०.
वर्षांते सू०.१६,११.	वसाज्यमध्वामम् उ०.३१, १७.	वन्दिजम् शा०.३,९०-
वर्षाभूकरवीरकाकिंशुकैः चि०.१७,२५.	वसातैलतृणपेकंधनस्य शा०. ६,२०.	वन्दिदीपनः चि०.३,४.
वर्षाभूकुटसुरभिः चि०.८, ११.	वसामिश्रम् नि०.१०,१६.	वन्दिदीपनम् चि०.८,१४८.
वर्षाभूभान्यकुष्ठात् चि०. १५,४९.	वसामेही नि०.१०,१६.	वन्दिदेहयोः नि०.५,७.
वर्षाभूशर्कराकशालितडुल- जम् चि०.३,८३.	वसाद्धेण उ०.११,५५.	वन्दिहमादेवम् क०.५,३.
वर्षाभूषो सू०.६,९६.	वसावन् उ०.३,२२.	वन्दिमूलम् चि०.१९,५३.
वर्षाशरद्धसंतेषु नि०.२,५०.	वसासुर्गंधिः उ०.३,८.	वन्दिबत् उ०.३७,६.
वर्षाशीतोचिन्तागानाम् सू० ३,४९.	वसिष्ठाकम् चि०.३,१३९.	वन्दिंसधुक्षयाय चि०.८, ९९.
वल्गुसंभवः सू०.२९,५.	वसुकः चि०.११,१८.	वन्दिंसपर्कात् चि०.१०, २१.
वलीनाशः नि०.१२,८.	वसुंधरा क०.६,२९.	वातन्द्वागगुल्मशःप्रीह- पादुत्वशक्तिः नि०.८, २४.
वलीपलितनाशनम् चि०. ३,१२३.	वसुमतम् चि०.७,९४.	वातन्द्वागगुल्मशोयोनि- शूलशरद्वहान् चि०. १४,४२.
वलीपलितम् चि०.३,१२९.	वसन्त सू०.३,४८.	वातन्द्वागगुल्मशोयोनि- शूलशरद्वहान् चि०. १४,४२.
वलीबीजोपतप्तता नि०.७, ६.	वस्तु शा०.४,५१.	वातन्द्वागगुल्मशोयोनि- शूलशरद्वहान् चि०. १४,४२.
वल्कः उ०.५,१५.	वस्त्रकाचनम् उ०.५,३५.	वातन्द्वागगुल्मशोयोनि- शूलशरद्वहान् चि०. १४,४२.
वल्कलम् चि०.९,३६.	वस्त्रगर्भाभ्याम् सू०.२७, २०.	वातन्द्वागगुल्मशोयोनि- शूलशरद्वहान् चि०. १४,४२.
वल्गुजबीजात् चि०.२०, १३.	वस्त्रगलितम् चि०.८,१४९.	वाताः उ०.३९,५३.
वल्मीकः उ०.३१,२०.	वस्त्रचुम्बले चि०.११,४७.	वाताख्यामयनाशिनी उ०. १६,२२.
वल्मीकम् उ०.३२,८.	वस्त्रपट्टेन चि०.१३,३९.	वाताग्रसिद्धेः चि०.३,१.
वल्लीफलानाम् सू०.६,८७.	पक्षवद्धम् उ०.१६,५.	वातातपविधाने उ०.३९, ८३.
वशानुगम् चि०.७,८२.	वस्त्रवातात् उ०.१,४२.	वातातपसहाः उ०.३९, १४५.
वशिरः चि०.११,१८.	वस्त्रवेष्टिते सू.२२,२८.	वातातपाध्वयानादिपरिहा- येषु चि०.१३,४५.
वशीकृतम् उ०.४,४०.	वस्त्रसंरब्धम् उ०.३३,१६.	वातातपाध्वयानादिपरिहा- येषु चि०.१३,४५.
वसंतः सू०.३,१.	वस्त्रसंकरात् नि०.१३,४१.	वातातपाध्वयानादिपरिहा- येषु चि०.१३,४५.
वसंतशरदाः सू०.७,७३.	वस्त्रस्थम् उ०.१६,१६.	वातातपाध्वयानादिपरिहा- येषु चि०.१३,४५.
	वातातपत्रपादत्रव्यसनम् शा०.६,१७.	वातातपाध्वयानादिपरिहा- येषु चि०.१३,४५.

मक्षीष्णधानुष सू०.१६, ९.	वाताभिभूतकोष्ठानाम् नि० ७,५२.	वातास्रस्य सू०.१,४१.
वातातपिकम् उ०.३९,५.	वाताभिभूतान् उ०.२५, ४५.	वातास्रे चि०.२२,१८.
वातातिसारोक्तैः चि०.९, ११५.	वाताभिभूते सू०.२०,१५.	वातिकः उ०.३०,३.
वातात्मकम् उ०.३५,६८.	वातामये क०.२,७.	" " ३७,५१.
वातात्मके उ०.२,९.	वातामायुष्णवीर्यम् सू०. ६,१२१.	" चि०.७,१००.
वातादिकुणपथिपूयक्षी- णमलाब्धयम् शा०.१, १०.	वातामाभिषुकाक्षोडमुकू- लकनिकोचकम् सू०. ६,११८.	वातिकम् उ०.७,१६.
वातादिकोपनम् उ०.३६, ३.	वातामयः उ०.३९,११४.	" चि०.१३,२.
वादादिदूषितम् उ०.१७, १३.	वातातर्तस्यंदतिमिरदारुणप्र- तिबाधिनः सू०.१६,५.	" " १४,१.
वातादिधाम सू०.२६,५५.	वातातार्तानाम् उ०.२२,२६.	वातिकस्य उ०.२,१००.२.
वातादिशमनी चि०.१५, १२१.	वातातिघ्नम् चि०.२२,९.	वातिकाः शा०.३,८९.
वातादिषु नि०.५,२९.	वातातिघ्नम् सू०.१९,५२.	वातिकी उ०.३३,३१.
वाताधिके चि०.३,१०९.	वातातिरोधि चि०.४,५.	वातिकीम् उ०.३३,४१.
वाताभ्यातोदरस्य शा०.२, ३३.	वाताशयगतम् उ०.३५, ७०.	वातिरुक्करी उ०.२१,५१.
वातानुगे चि०.३,५०.	वाताष्टीला शा०.५,१०३.	वातेनांष्टः उ०.२१,३.
वातानुलोमन् सू०.४,३.	वाताष्टीले नि०.९,२४.	वातोक्ते चि०.९,१०२.
वातानुलोमनः सू०.६,३५.	वातासृक्पित्तदाहज्वराति- नुन् चि०.२२,४४.	वातोत्तरः चि०.७,९६.
वातानुलोमनम् सू०.५, ७५.	वातासृग्वातरोगनुत् चि०. २२,४५.	वातोत्तरम् चि०.२२,३.
" चि०.४,५३.	वातासृग्मोहमेहार्शोगुल्म- विण्मूत्रसंग्रहम् क०. ४,४०.	वातोत्तरस्य चि०.८,८४.
" " २२,६२,	वातास्रजित् उ०.२६,२७.	वातोत्तरे चि०.१,९६.
" " " ६७.	वातास्रम् सू०.१८,१०.	" " १९,१.
वातानुलोमनी चि०.९,१४.	" शा०.३,३७.	" " २२,५.
वातानुलोनी सू०.६,३२.	" उ०.२९,१३.	वातोत्तरेषु चि०.१९,९२.
वातानुलोम्यम् सू०.१६, ३०.	वातास्रमोहमूच्छायमदस्व- प्रज्वरान्वितम् शा०.५, ९९.	वातोत्थान् चि०.२२,४.
वातापित्तजिताम् चि०.१, ८६.	वातास्ररोगे उ०.४०,५०.	वातोदरे नि०.१२,१२,
वाताभितापविहितः उ०. २४,१९.		" चि०.१५,५३,

" उ०.१९,२.	वायसः उ०.३०,३०.	" " " ३८.
" " २३,१५.	वायसजंघामूलम् चि० १९,	" " " ४३.
बातोल्बणानाम् उ०.२५.	७६.	" " " ४५.
३०.	वायसम् शा०.१,३८.	" " " १६,३.
बातोल्बणानि चि०.८,	" चि०.१२,४२.	" " " १०.
१२२.	वायसीशाकम् चि०.३,२३.	" उ०.६,५.
बातोल्बणे चि०.२,३४.	वायु उ०.२,२०. १.	" " " १०,१.
बातोल्बणेषु सू०.१९,१.	वायुः सू०.१,६.	" " " १५,६.
" चि०.१२,९.	" " ३,२७.	" " " १७,१०.
बातोष्टकोपोकम् उ०.२२,	" " ११,२१.	" " " १९.
४२.	" " " २६.	" " " २१,६०.
बातोष्ट उ०.२२,३.	" " " १२,४.	" " " २९,११.
बादनम् उ०.१,२.	" " " १९,२६.	" " " ३१,२२.
बादिनम् उ०.४,१७.	" शा०.१,२४.	" " " ३३,३२.
" " " २३.	" " " ९५.	" " " ३७.
बायकृताः चि०.१,७२.	" " " ४,५६.	" " " ५०.
बायम् सू०.२,४२.	" " " ५,९९.	" क०.५,४६.
वानरः सू०.७,१६.	" " " १०,४.	" चि०.४,१८.
वानरक्षिप्तः शा०.६,२६.	" " " १०७.	" " " ५,६३.
वान्तवान् उ०.३५,५५.	" " " ६,३८.	" " " ९,९५.
वामनम् क०.१,१४.	" नि०.३,२८.	" " " १५,५०.
वामपार्श्वतः सू०.१९,२३.	" " " ५,३१.	" " " ५२.
वामपार्श्वश्रितः नि०.१२.	" " " ७,१४.	" " " १६,४६.
२३.	" " " ४६.	" " " ५१.
वामपार्श्वश्रितम् शा०.३,	" " " ८,१२.	" " " १९,१५.
क्षे०.	" " " ९,६.	" " " २१,२७.
वामबाहो चि०.१५,८५.	" " " १२३.	" " " २२,४.
वामहस्तगृहीतया सू०.२७.	" " " ११,२१.	वायुकोपतः सू०.२६,५६.
२४.	" " " ३०.	वायुचयादानरोक्ष्वराज्य-
वामाः शा०.६,२३.	" " " ३९.	ल्पमावतः सू०.७,५६.
वामांगुलंगुलीधृतम् उ०.९.	" " " ६१.	वायुनिर्वाणिः सू०.२९,
४.	" " " १२,११,१.	५२.
वामातीसारनाशनौ सू०.	" " " १५.	वायुमधानाः नि०.३,३२.
१५,३६.	" " " १३,२१.	वायुषशान् शा०.२,३५.
वामितम् सू०.१८,३३.	" " " १५,५.	वायुविस्मिः नि०.११,११.
" चि०.२२,१५.	" " " १७.	वायुसंसर्गात् नि०.११,
वामि उ०.३३,३९.	" " " ३३.	५१.

बाय्वादिभृशकोपतः सू०. ८,७.	" वि०.२,२८.	बासामृतानिषवरापटोल- व्याघ्रीकरंजोदककल्क- पङ्कम् वि०.१९,१८.
बाय्वादीन् सू०.१३,३२.	वारुणीमंडैः वि०.१८,२९.	बासारसेन वि०.२,२२.
बाय्बामकफाद्भवानि वि०. १२,३२.	वारुणीयुक्ता सू०.७,२१.	वासितेषु वि०.१२,१४.
बाय्बामया सू०.१८,२६.	वार्कोकुरस्तीरभाषितानाम् वि०.२,२६.	वास्तुकः वि०.३,२३.
बाय्बाशये वि०.९,२६.	वार्त्तम् सू०.२५,२१.	वास्तुकम् सू०.६,७२.
बारंगकर्णसंस्थानानाहृदे- ध्यानिरोधतः सू०.२५, १४.	वार्ताककडवम् वि०.१०, ५९.	वास्तुकसमा सू०.६,९५.
बारंगम् सू०.२८,२८.	वार्ताकर्निबकुसुमपटोलक- लपल्लवैः वि०.१,७५.	वास्तुकस्य वि०.९,२१.
बारंगस्य सू०.२५,१२.	वार्ताकबीजम् उ०.२०, १६.	" " १५,८२.
बारणदंतः उ०.२५,६२.	वार्ताकम् सू०.६,७५.	वास्तुकाभिनिवृद्धेतीपाठा- म्लीकादिपल्लवान् वि०. ८,८०.
बारणमौक्तिकम् उ०.३६, ९०.	" " " ७९.	विंशतिपलम् सू०.१९,३८.
बाराहम् सू०.७,३२.	वार्ताकरसपिष्टम् उ०.३७, ३८.	" वि०.१६,३.
बाराही उ०.१३,५५.	वार्ताकात् वि०.१०,५९.	विंशतिविधम् नि०.१६, ५०.
" वि०.११,२२.	वार्ताकामलकारुतीन् उ०. २९,२३.	विंशतिविधाः नि०.१२, ४३.
बाराहीकंदम् उ०.३९,५८.	वार्तासु सू०.२९,८०.	विंशतिरात्रम् उ०.१३,७९.
बाराहीम् उ०.२२,८६.	वार्धिकयोः वि०.१,३५.	विकंचुकप्राज्यरसोनगमान् उ०.३९,१२७.
बारिणी उ०.२७,३६.	वार्यते उ०.३५,२०.	विकर्णनासानयनम् उ०. ३५,५४.
बारितक्रमम् वि०.१०,३.	वार्षिकम् सू०.२,३५.	विकर्तिकाशूलहराः वि०. ६,३१.
बारिनिमप्रदेहान् उ०.५, १७.	बालकोशीरचंदनम् सू०. १०,२८.	विकल्पनीयम् उ०.२०,५८
बारिपानावगाहयोः वि०. १५,१२५.	बालसिल्याः उ०.३९,२२.	विकल्पितनिमर्दकम् वि०. ७,२०.
बारिमेदसा उ०.२२,९६.	बालवर्तिम् उ०.२६,२८.	विकसाम् वि०.५,७८.
बारु वि०.११,७.	बालादिभिः उ०.११,२८.	विकाररुत् उ०.३७,६०.
बारुणी सू०.५,६८.	बालोशीरैः सू०.२९,२१.	विकारचोराः उ०.३९, १५७.
" वि०.१२,१११.	बासः सू०.१९,१७.	विकारजातम् सू०.१२,३३
बारुणीकल्कितम् वि०.६, ३३.	" उ०.२०,२.	" " " ३४.
बारुणीदधिर्मंडम् वि०.६, ३५.	बासंतः सू०.१३,१२.	विकारनामाकुशलः सू०. १२,६३.
बारुणीम् उ०.२०,२.	बासागुहूचीत्रिकलाकट्टी- भूनिबार्निबजः वि०. १६,१३.	
" वि०.८,५२.	बासाघृतम् वि०.१२, ६२.	
बारुणीमंडम् क०.१,२२.		

बिकारप्रकृतिः सू०.१२, ६५.	विगततृषान् उ०.५७,३७.	विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः नि०.९,३०.
बिकारम् शा०.३,६९.	विगतरोगः उ०.३९,१६९.	विच्छिन्नप्रविलंबिनोः उ०. २६,१५.
" चि०.९,१००.	विगतोन्मादलक्षणम् उ०. ६,६०.	विच्छिन्नविरसाः सू०.७,६.
बिकारवृद्धिम् सू०.२३,६.	विगतौषधवेदने उ०.१६, ३९.	विच्छिन्नस्रावः शा०.४,४८.
बिकारसामान्यगुणे शा०. ६,७.	विगंधता उ०.२६,३३.	विजयते सू०.१५.२०.
बिकाराः सू०.१९,५१.	विगंधम् शा०.१,२४.	विजयाः चि०.३,१६६.
बिकीर्णभूतिकुसुमपत्रवी- जान्नसर्पणे उ०.३,४२.	विगर्भताम् सू०.२१,२०.	विजयामल्कानि उ०.३९, १६.
बिरुताननम् उ०.७,१२,	विगुणोनिलः चि०.९,४५.	विजयाशुंटीदेवदारुपुनर्नवम् चि०.१७,२.
बिरुताऽबिरुताः सू०.१,७.	विचर्चिका नि०.१४,१८.	विजितकफवातम् सू०.१८, ५३.
बिरुतासाल्म्यसमलात् उ०. ६,२.	" चि०.१९,६८.	विजिह्वाक्षिभ्रुवः उ०.७,४.
बिरुतिः सू०.१,३९.	विचर्चिकाम् चि०.१९,६९.	विज्वरः चि०.१,१७३.
" शा०.१,५४.	" " " ८४.	विज्वरत्वम् चि०.१,११४.
" " ५,५.	विचर्ची नि०.१४,८.	बिट् नि०.२,५४.
" चि०.१२,१०.	विचारः नि०.१०,४०.	" " ७,१८.
बिरुतिज्ञानतः नि०.३,१६.	विचारणा सू०.१६,१६.	" चि०.१,१६१.
बिरुतिज्ञाने नि०.२,५३.	विचारणाः सू०.१६,१५.	बिट्पक्षधृगूर्ध्वः शा०.४, ६०.
बिरुतिम् सू०.५,४४.	बिचित्रपुष्पवृक्षेषु सू०.३, २५.	बिट्पम् शा०.४,८.
" नि०.१५,१३.	बिचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभे- देन सू०.९,२८.	बिट्पवत् शा०.४,९
बिरुतीः चि०.११,९.	बिचित्रम् चि०.५,४७.	बिट्पे शा०.४,४३.
बिरुतेः नि०.३,३.	बिचित्राः चि०.६,५.	बटपौ शा०.४,४६.
बिरुतेहास्वरांगता नि०.६, २९.	बिचित्रान् उ०.३५,३६.	बिट्बुतम् क०.५,३९.
बिरुतेः शा०.१,६.	बिचित्रैः चि०.७,७९.	बिट्क्षयध्वंसकोट्यै चि०. ७,५२.
बिरुष्टे शा०.५,५२.	बिचित्रिताः उ०.३६,६.	बिट्क्षयोद्भवान् सू०.११, ३२.
बिकेशिकाम् सू०.२९,४५.	बिचूर्णयेत् सू०.२७,४९.	बिट्पुल्यगंधम् नि०.९,३४.
बिक्रियाम् नि०.६,३.	बिचूर्णितम् चि०.१६,३०.	बिट्पित्तकफवातेषु सू०. १८,४०.
" उ०.२७,९.	" " १७,१५.	बिट्पित्तकफान् क०.३,२३.
बिक्षेपसंहारकरः सू०.१९, ८६.	बिचूर्णितैः चि०.८,१३७.	बिट्प्रभे शा०.१,१६.
बिक्षेपोचितकर्मणा शा०. ३,६८.	बिचूर्ण्यदधिमस्तुयुतम् चि०.१४,३८.	बिट्प्रवृत्तिः सू०.४,५.
विगतज्वरलक्षणानि नि०. २,७९.	बिचेतनः नि०.४,१३.	
	" " १५,३९.	
	" उ०.१,१९.	
	विच्छायः सू०.११,४०.	

विट्श्लया वि०.८,९६.	" " " ८९.	विट्भेदशूलविष्टंभकाश्चपा-
विट्श्लेष्मपित्तादिमलाच-	" " १६,३६.	रुषपांडुताः नि०.१४,
यानाम् सू०.१९,८६.	" " १९,६७.	५६.
विट्संगंधत्वम् उ०.३,१६.	" " २२,१६.	विट्भेदि सू०.४,७.
विट्संगानाहभेदतः क०.४,	विडंगसारत्रिफलामागधि-	" नि०.१३,३४.
२५.	काकणाः उ०.२८,३७.	विट्बृद्धिजान् सू०.११,
विट्संगे वि०.१५,१९.	विडंगसारामलकाभयानाम्	३२.
विट्सनः नि०.११,४१.	चि०.१९,३१.	विट्सः नि०.१२,३३.
विट्संहितम् चि०.९,९८.	विडंगसारैः उ०.१८,४९.	विट्श्रोतयेषु सू०.४,७.
विट्संस नि०.२,१९.	विडंगसौवर्चलचव्यपाठा-	विट्समम् सू०.४,२२.
विडंगरुष्णामरिचपिप्पली-	त्र्योषामिंसिंधूद्रवयाव-	विट्वातकफपित्तानाम् चि०.
मूलशिशुभिः चि०.२०,	शूकैः चि०.१,९२.	८,८७.
२५.	विडंगसर्जिकादंतीर्हिगुमू-	विट्वातकत् सू०.६,१२.
विडंगक्वाथभावितम् चि०.	त्रसाधितम् उ०.२४,	विट्वातवमनः शा०.४,
२०,२७.	१६.	१०.
विडंगचूर्णमिश्रैः चि०.२०,	विडंगर्हिगुसिंधूतयावशूफ-	विट्वातसंगहे चि०.८,८०
३१.	शटीविडैः चि०.१४,	विट्बृधान्तम् नि०.९,३४.
विडंगतंडुलबरायावशूकक-	८१.	विण्मागे चि०.२,३८.
णात्रिवृत् क०.४,१५.	विडंगा क०.४,६३.	विण्मूत्रकरणाक्षेपी उ०.४०,
विडंगतंडुलैः चि०.२०,३१.	विडंगाद्रिजतु चि०.१९,	६८.
विडंगतैलेन चि०.२०,२३.	४८.	विण्मूत्रम् क०.६,७.
विडंगपिप्पलीमूलत्रिफला-	विडंगानाम् चि०.३,५७.	विण्मूत्रमरुताम् उ०.२६,
घान्यचित्रकम् क०.२,	विट्सम् सू०.३०,२२.	३३.
१७.	विडालकम् उ०.१६,२.	विण्मूत्रमारुतबहम् शा०.
विडंगभल्लातकनागराणि	विडालजा चि०.१,१६१.	५,११६.
उ०.३९,१५२.	विडालानाम् उ०.२,२८.	विण्मूत्रमारुताः उ०.२६,
विडंगभल्लातकवाकुविनाम्	विडालास्थिविषम् उ०.३८,	४२.
चि०.१९,४५.	३१.	विण्मूत्रवातानाम् क०.३,
विडंगम् सू०.१४,२४.	विडवृते नि०.१६,४०.	१२.
" उ०.३९,१८.	विडंगधानुविधायिनः नि०.	विण्मूत्रशुक्रांडशक्कोथजाः
" चि०.३,१२.	१४,५४.	उ०.३७,१.
" " " १७०.	विट्सहे चि०.१०,२०.	विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवत्
" " ५, २९.	विट्संधः नि०.१२,११.	नि०.१३,४१.
" " १०, ४७.	विट्सलम् चि०.५,७४.	विण्मूत्रसंरोधः सू०.३०,
" " १४, ५५.	विट्सभेदः नि०.६,१५.	३६.
" " १५, १६.	" " १०, २३.	विण्मूत्रसंगत्रासदिगीक्ष-
" " " ४३.	" उ०.३६, ३५.	णैः उ०.२, ८.

विष्णुत्रयसंग्रहम् उ० ३३, ३७.	विदारीकक्षबन्धने उ० ३१,	विदार्यादिबर्गकायेन शा०.
विष्णुत्रयसंग्रहस्यासशोकहि-	१६.	१, ९७.
ध्माज्वरधमेः शा० ५,	विदारीकणायस्त्रीशताव्हाफ-	विदार्यादिशृतम् चि० १५,
८९.	लकल्कबन् क० ४,	५३.
विष्णुत्रादिग्रहायाः सू०.	४६.	विदार्यादिशृतेन चि० १५,
१४, ३१.	विदारीकंदकटिना उ० ३१,	६४.
विष्णुत्रानिलसंगातिगुरुबा-	१६.	विदार्यामलकस्य चि० १६,
ध्मानन्दद्वयैः क० ५,	विदारीकंदबन् नि० १०,	४१.
३८.	३४.	विदाहपरिहाराय उ० ३९,
विष्णुत्रे सू० ८, ५५.	विदारीक्षुरसाप्रुतैः चि० ३,	१२२.
विनकयैः चि० २२, ६८.	२६.	विदाहरागरूपकाकशांयत्र-
विषुषीरुतायाः उ० ३९,	विदारीधात्रीक्षुरसानाम्	यिविक्चनम् उ० ३८,
१०९.	उ० ४०, १६.	१२.
विसम् शा० ६, ७०.	विदारीपिप्पलीशालीप्रिया-	विदाहशोकरुक्कुंडूविबुद्धिः
वित्ते उ० १३, ९७.	लेक्षुरकाद्वजः उ० ४०,	चि० २२, ३९.
विदग्धः उ० १७, १२.	२१.	विदाहित्वात् चि० १३,
" " २५, ३४.	विदारीबर्गसिद्धेन चि०.	२७.
" चि० ७, ५.	१३, ३.	विदाहिभिः नि० १३, ४४.
विदग्धम् सू० ८, २६.	विदारीवृषमूलम् उ० ३९,	विदुलदहनचित्राः सू०.
विदग्धा उ० १२, २८.	३५.	१५, १.
" " " २९.	विदारीस्वरसेन चि० ३,	विदुलस्य क० १, ७.
विदग्धाहारमूर्छिताः चि०.	१५१.	विदुषा चि० १६, ३३.
९, २.	विदार्यतिबलाबलामधुक-	विदेहपतिनिर्भितम् उ०.
विदग्धाहारमनान् उ०.	वायसीः उ० ३९, ६०.	१३, २७.
१३, ९५.	विदार्या चि० ५, ४१.	विदेहाधिपतिप्रणीताः उ०.
विदग्धे सू० ८, २७.	विदार्याः उ० ४०, १२.	२२, ८३.
विदर्भे उ० २२, ३९.	" " " २६.	विद्युत्सद्योतोद्योतदीपितम्
विदलितम् उ० २६, २.	विदार्यादिः सू० १५, ५.	उ० १२, १३.
विदारिकम् उ० ३२, ७.	" " " १०.	विदधिः सू० १८, ९.
विदारिगंधा चि० २, १७.	विदार्यादिगणक्वाथकल्क-	" नि० १०, २६.
विदारिगंधासिद्धेन उ०.	सिद्धम् चि० ३, १०.	" " " ३४.
३७, २९.	विदार्यादिगणक्वाथदक्षि-	" " " ११, ३.
विदारिपंचांगुलवृश्चिका-	ररसैः चि० २१, २७.	" " " ५६.
ली-वृश्चीवदेवाह्वयशू-	विदार्यादिगणांशु चि० ६,	" " " ५७.
पंकर्ण्यः सू० १५, ९.	६७.	" उ० १३, ९.
विदारियष्ट्याह्शृंगारक-	विदार्यादिगणेन उ० २०,	" " १७, १५.
सेरुभिः उ० २२, २५.	१०.	" " ३३, २५.

” चि०.१३,२७.	विप्रतिपद्यते सू०.१२,७०.	विभ्रातनयनः नि०.४,
विद्वधिक्रिया उ०.१८,३६.	विप्रलुपति उ०.३९,१५७.	१४.
विद्वधिप्रीहृत्द्वागगुल्मा-	विप्रियम् सू०.१२,३६.	विमर्दकान् उ०.३९,१२७.
भिसदनादयः नि०.	विपुतम् उ०.४,२१.	विमलसंज्ञसितामधुभिः
१६,५८.	” ” ६,५२.	उ०.३९,१७२.
विद्वधीगुल्मबीसर्पदाहमो-	विपुता उ०.३४,५४.	विमलेंद्रियता सू०.१४,१७.
हमदञ्चरान् चि०.१३,	विपुताक्षः नि०.४,१२.	विमार्गगः नि०.१६,३.
१२.	विपुताख्या उ०.३३,४९.	” चि०.१५,८०.
विद्वधीपिटिकायुदे उ०.	विपुतानाम् क०.४,२०.	विमार्गगान् चि०.२२,७०.
२४,२०.	विबद्धमार्गम् चि०.२१,२०.	विमार्गगे शा०.३,७३.
विद्वधीषु चि०.१३,२५.	विबद्धमुक्तम् नि०.७,२७.	विमार्गतः शा०.३,४५.
विद्वध्याघुदरस्य सू०.१,	विबद्धवर्चाः चि०.१,३०.	विमार्गाजपदादौः चि०.
४०.	विबद्धवातवर्चाः चि०.९,	१४,८६.
विद्रुमसन्निभाः शा०.५,	३७.	विमिश्रत्रयेत् चि०.३,
११२.	विबद्धशुक्रविण्मूत्रशुद्धवत-	१४४.
विधिभर्जितम् नि०.१०,	विकारिणाम् क०.४,५१.	विमिश्रम् चि०.१६,३४.
३.	विद्यद्धानिलवर्चसः चि०.	विमुक्तविषकंशुकाः उ०.
विधिविनिहितम् उ०.५,	१,१११.	३६,२९.
२०.	विबंधकासत्त्वार्थप्रीहार्श-	विमुक्तसंधि उ०.८,६.
विधिहीनम् नि०.१६,१.	ग्रहणीगदान् चि०.५,	विमुक्तसु चि०.२१,३१.
विनतांगुलिः उ०.७,११.	५८.	विमुखान् सू०.२,२४.
विनारुतः चि०.१,१७१.	विबंधरुत् सू०.२,१५.	विमूर्च्छिताः सू०.७,४३.
विनामः नि०.२,१८.	विबंधगौरवोद्गारत्त्वसा-	विमृदितम् उ०.१६,३३.
विनिमज्जितम् नि०.६,३९.	दिभिः सू०.१४,१३.	विमृद्वियात् शा०.१,८९.
विनिष्ठानन् नि०.८,७.	विबंधघ्नम् सू०.६,१४४.	विमृशन् शा०.५,१२०.
विपरीतगुणेः उ०.३७,१६.	विबंधनुत् सू०.६,१६१.	विमृशेत् नि०.५,३७.
विपरीतत्वात् सू०.९,१६.	विबधमधुस्तनदंशात्रकूज-	विमृदस्कम् उ०.२२,९.
विपरीतस्वलक्षणः सू०.१२,	नैः उ०.२,७.	विमोक्षयन् नि०.१५,३९.
३९.	विबंधानाहविषंमशूलगौर-	विमोक्षितम् उ०.२२,२३.
विपरीतोपशायिता नि०.२,	बनाशनम् सू०.६,१४५.	विमोक्षे उ०.२७,२९.
२३.	विभक्तघनगात्रत्वम् सू०.२,	विम्लापनात् चि०.१३,२३.
विपादिका चि०.१९,७८.	१०.	विम्लापनार्थम् उ०.२५,
विपादिकाः नि०.१४,२३.	विभवसाहसबुधिवलान्वि-	३३.
विपायाम् सू०.२७,१६.	तः शा०.३,९१.	वियुक्तः चि०.७,६४.
विपियुः १६,११.	विभ्रमभूषणाः चि०.१,	वियाजितम् चि०.१,९१.
विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्र-	१४५.	वियोनिविरुताकाराः शा०.
भाषः सू०.७,७६.	विभ्रमम् क०.३,१८.	१,६.

विरसास्यता नि०.२,१५.	विलंघिते चि०.१४,११८.	" " २९,३.
विरसास्यताम् उ०.२१,५४.	विलंबिका सू०.८,२८.	विषर्णता उ०.३,२९.
विरागमाल्यवसना शा०.६,	विलंबिमुष्कस्य उ०.२६,	विषर्णताम् सू०.२९,६७.
५८.	२४.	" नि०.१५,१०.
विरिकस्तुधाकरैः सू०.५,	विलंबेरन् सू०.१३,१९,	" क०.३,६.
६६.	विलयम् चि०.१,११.	विषर्णदंतवदनः चि०.२१,
विरिकतनुः चि०.२०,३.	विलयाय उ०.३२,१.	३८.
विरुद्गुणसंयोगे सू०.९,	विलवणा सू०.६,१६१.	विषर्णभावम् उ०.३५,४१.
२४.	विलाण्य चि०.१५,२९.	विषर्णौष्टम् उ०.३८,७.
विरुद्धोपक्रमत्वतः सू०.८,	विलासशोभि चि०.७,७८.	विषर्द्धविषया उ०.३३,३.
१४.	विलासाधिशितात्मभिः	विषर्धते सू०.२८,३.
विरुधाहारमुक्तायाः उ०.१,	चि०.७,८१.	विषर्धिष्णु उ०.२३,१९.
१९.	विलासिनीनाम् चि०.७,	विषाहः शा०.६,५२.
विरिकदुर्बलम् सू०.२३,१७.	७८.	विरिकता शा०.३,३.
विरिकनस्यवमनपुटपाकादि-	विन्नासिन्यः चि०.७,५९.	विरिकस्थ सू०.८,३६.
विभ्रमात् उ०.१३,९४.	विलिखम् शा०.५,११८.	विरिके उ०.३,४१.
विरिकसाध्याः सू०.१८,८.	विलिखिताम् उ०.२२,११.	विषिधक्षारवन्ति चि०.१५,
विरिचनसाधनम् नि०.३,८.	विलिखिते उ०.९,२२.	१०२.
विरिचनस्य सू०.२०,२२.	विलीनः चि०.४,३.	विषिधिलक्षणाः शा०.५,
विरिचनातिथोगेन क०.५,	विलीनलीनाः उ०.१२,२६.	४६.
२३.	विलीने सू०.३०,५०.	विषिधारुतिन् नि०.७,२.
विरिचनादीन् उ०.२,३४.	विलीयते सू०.२८,११.	विषिधात्मिकाः शा०.१,
विरिचनानि सू०.१५,२.	विलूनपक्षः उ०.३५,३६.	५२.
" क०.२,६२.	विलेपनम् उ०.५,३८.	विषिधाहितसेवनम् नि०.
विरिचनास्थापनयोः चि०.९,	विलेपी सू०.६,२८.	१,१३.
७६.	" चि०.९,६५.	विषिधोपदंशान् उ०.३९,
विरिचनाहतानाहम् शा०.	विलेपीम् सू०.१८,२९.	१२७.
५,९१.	" उ०.१४,२१.	विषिधोषधसंभृतान् चि०.
विरिचनी सू०.९,२६.	" " ३९,१६७.	७,७०.
विरिचनीयः चि०.१४,४४.	विलोचनम् उ०.१५,६.	विषिधोषधैः उ०.३५,६.
विरोचितम् चि०.१५,६६.	विलोचनानि शा०.३,९४.	विशदकरणे सू०.८,५५.
विरोधि सू०.७,४७.	विलोमः नि०.१६,४२.	विशर्करम् उ०.३९,१३३.
विरोधिना नि०.१४,१.	विलोमबाताः चि०.८,८९.	विशल्यग्रम् सू०.२८,२१.
विरोधिरुक्षमीहर्षविषादाद्यैः	विषक्षुः शा०.५,३९.	विशल्यग्रानि शा०.४,५५.
नि०.१६,२३.	विषक्ष्यते सू०.९,१६.	विशल्यम् चि०.११,५५.
विलक्षः सू०.७,१२.	विषर्ज्यम् चि०.८,१६३.	विशल्या सू०.१५,२८.
विलंघनम् उ०.३२,६.	विषर्णः सू०.२८,३.	विशल्याम् शा०.१,८४.

” उ०.६,३९.	विशुद्धकोष्ठम् चि०.८,१.	विषक्रिमेः सू०.१,९.
विशस्तः उ०.१,२६.	विशुद्धरक्तम् सू०.२७,५३.	विषक्षारामिदग्धे सू०.२२,
विशस्य सू०.२८,२४.	विशुद्धरक्ता शा०.५,४७.	७.
विशस्यते उ०.२६,३४.	विशुद्धश्लेष्मणः नि०.३,	विषक्षारान्यतीसारच्छर्दि-
विशासः उ०.३,२.	१०.	मोहानुरेषु सू०.१७,
” ” ४,१७.	विशुष्कत्वम् उ०.१५,१७.	१७.
विशालम् सू०.२९,२१.	विशुष्कास्यः नि०.४,९.	विषगराजीर्णविरुद्धाम्यवर-
विशाला सू०.१०,३०.	विशोधनि चि०.९,९.	तः सू०.१८,६.
” चि०.१७,३१.	विशोधनीयम् चि०.१७,	विषगरान् चि०.१०,५६.
विशालाः उ०.३९,१४९.	४०.	विषगरोपमम् सू०.७,२९.
विशालान्निफलारोधनलि-	विशोधनीयान् क०.४,७२.	विषगुल्मोदर्यधिगण्डेषु क०.
कादेशदारुभिः चि०.	विशोधनीयेषु क०.४,७१.	१,३१.
१७,२५.	विशोधनैः उ०.२६,३८.	विषग्रम् उ०.३७,२४.
विशालापिप्पलीमूलम् चि०	विशोधय उ०.३९,८९.	” ” ” ७५.
३,४६.	विशोधयन् सू०.४,३५.	” चि०.७,११०.
विशालाम् चि०.१६,१०.	विशोभ्याः क०.४,७१.	विषग्राम् उ०.६,३९.
विशालारोधमरिचरुष्णा-	विशोषणम् चि०.१,९.	विषग्रौषधिभिः उ०.३५,
बैलेलवाकुलम् चि०.८,	विशोषयन् चि०.९,५,	३३.
६५.	विशोषितः चि०.१७,१.	विषच्छर्दिहिष्मातृदृष्टास-
विशाले चि०.१२,२५.	विश्रंभस्वातंत्र्ये सू०.२,४४.	कासिषु सू०.१३,४०.
विशि सू०.१,४२.	विश्लिष्टः सू०.२९,६८.	विषजः नि०.१३,४०.
विशित्यानि शा०.६,२७.	विश्लिष्टदेहम् उ०.२६,५७.	विषजनिते चि०.१७,४०.
विशिरा शा०.५,४४.	विश्लेषः नि०.२,१२.	विषजित् सू०.७,२१.
विशिष्टता क०.१,१.	विश्लेषणम् शा०.५,१०९.	” चि०.१,१६७.
विशिष्टम् सू०.९,२६.	विश्वकर्मा नि०.१५,२.	” ” १७,४०.
विशिष्टमेधाबलबुद्धिसत्त्वः	विश्वमेषजम् उ०.३७,३४.	विषजुष्टानाम् उ०.२५,
उ०.३९,३२.	विश्वरूपः चि०.१५,२.	१७.
विशिष्टाम् उ०.३६,५७.	विश्वस्य नि०.१५,१.	विषजेषु चि०.७,११०.
विशीर्णद्विजबंधनाः उ०.	विश्वाची नि०.१५,४४.	विषण्णम् उ०.३५,२.
२१,२७.	” ” ” ५५.	वषदंशस्य उ०.३७,२४.
विशीर्णधारम् नि०.९,९.	विश्वाच्याम् सू०.२७,१७.	विषदः सू०.७,१२.
विशीर्णवाक् नि०.४,१५.	” चि०.१३,५१.	विषदिग्धेन उ०.३५,४०.
विशीर्यमाणमांसः उ०.३७,	विश्वात्मा नि०.१५,२.	विषदोषात् शा०.५,१३.
१२.	विश्वोषधस्य चि०.३,	विषनाशनाः सू०.७,१९.
विशीर्यमाणांगम् शा०.५,	११९.	विषपित्तास्रमुत् सू०.२६,
९८.	विषकर्षयुतैः उ०.३०,२०.	३८.
विशुद्धकोष्ठः उ०.३९,१७५.	विषकोपजान् उ०.३७,६५.	विषपित्तस्य उ०.३६,३५.

विषप्ररुतिकालान्नदोषदू- ष्यादिसंगमे उ०.३५, ६०.	विषमारंभक्रियाकालः नि०.२,६९.	विषाणवेण्ययस्तालदाकश- ल्यम् सू०.२८,४४.
विषभुकाय सू०.७,२६.	विषमाशनम् सू०.८,३४.	विषाणाम् उ०.३५,५०.
विषमच्छिन्नदग्धाभा उ०. १४,६.	विषमूर्च्छामदातीनाम् सू०. ७,२.	विषाणि उ०.३६,९२.
विषमज्वरजित् चि०.१, १५६.	विषमूषिकाम् उ०.३६,९१.	" " ३७,४४.
विषमज्वरनाशनाः चि०., १,१५२.	विषमाषकेः उ०.२६,५६.	विषात्मिका उ०.३७,४७.
विषमज्वरम् सू०.५,५७.	विषमोलम्बणसाधित उ०. २७,३१.	विषादम् उ०.३५,४१.
विषमज्वरबीसर्पवर्माभ्या- नप्रवाहिकाः क०.४,४१.	विषयतिशयाः उ०.४०, ३७.	विषादिता शा०.३,८.
विषमज्वरे सू०.५,३०.	विषयलुब्धानाम् चि०.७, ९३.	" नि०.२,१७.
विषमयजे चि०.१,९८.	विषयाज्ञानम् सू०.३०, ३७.	विषाधिक्यम् उ०.३६,९.
विषमयोत्थिते चि०.१, १५.	विषयाणाम् नि०.२,७६.	विषांतरम् चि०.७,४.
विषमन्यस्ते नि०.१५,५३.	विषरूपायुकारित्वात् सू०. ८,१४.	विषांतदाहपित्तनुत् सू०. १५,१४.
विषमपाकिनो उ०.२१,७.	विषरक्षणम् सू०.८,१३.	विषान्विताः सू०.१९,७३.
विषमम् शा०.२,२७.	विषवल्ली उ०.३५,४०.	विषापहः सू०.६,११.
विषमरुचिकफो सू०.१५, ४५.	विषवान् सू०.७,३.	" क०.१,३९.
विषमबन्हिता नि०.११, ४२.	विषविनाशनः सू०.१५,२७.	विषायहम् सू०.६,१२५.
विषमसंस्थितिः नि०.११, ६.	विषवृत्तानिलस्पशांतू नि०. १३,४१.	विषापहैः उ०.३६,७५.
विषमस्थाघशयनमृगमै- थुनसेवनैः उ०.३३, २८.	विषवेगः उ०.३६,५३.	" " ७७.
विषमस्य उ०.६,३.	विषवेगात् उ०.३६,५२.	" " ३७,८१.
विषमाम्रयाः सू०.१६,३७.	विषवेगे उ०.३५,१७.	विषापाये उ०.३६,८७.
विषमांगक्रियारंभः सू०. १२,४१.	विषशांतये सू०.७,२६.	विषामिघानपिटिकाकुष्ठशो- कविसर्पिणः सू०.१८, ५६.
विषमाजीर्णशीतसंकीर्णमो- जनेः नि०.१६,२५.	विषशांत्यर्थम् उ०.३६,९२.	विषार्तः सू०.७,६०.
विषमापरिहारिणाम् शा०. ५,१३२.	विषशोफघ्नेः उ०.३८,२०.	विषाषापम् चि०.१९,८३.
	विषसंकटम् उ०.३५,६०.	विषावेगः उ०.३६,४४.
	विषसंकटेः उ०.३५,६२.	विषूचिकाजीर्णगरज्वरैः उ०. ३६,८५.
	विषसंज्ञकम् सू०.८,१४.	विषूचिकाप्रतिशयायत्तद्वाग शमनाः चि०.१०,६०.
	विषसंज्ञितः उ०.३५,२.	विषूचिकाम् चि०.१५,७३.
	विषसाट्टयात् चि०.७,३.	विषूच्यलंसकच्छर्दिगर्भबी- सर्पपांडुताः नि०.१३, २८.
	विषहते चि०.७,७३.	विषोघेः उ०.३७,२५.
	विषत्तृदिः उ०.३६,५६.	विषोद्देगः उ०.३६,१७.

विषांपमम् चि०.१,८२.
 विषाल्मणाः उ०.३६,४.
 विषोष्मणा उ०.३६,५१.
 विष्कंभो शा०.२,३०.
 विष्किराः सू०.६,४४.
 विष्किरेषु क०.४,४७.
 विष्टंभः सू०.८,३१.
 " नि०.६,१७.
 " " ७,१६.
 " " ८,२१.
 विष्टंभकर्म उ०.१६,६५.
 विष्टंभजित् सू०.५,३५.
 विष्टंभम् नि०.१५,१०.
 विष्टंभयतः सू०.८,५.
 विष्टंभि सू०.६,३४.
 " " " ८६.
 " " " १२०.
 " " " १२५.
 " " २९,४०.
 विष्टंभिगुरुदोषलाः सू०.
 ५,४१.
 विष्टंमिनी सू०.६,३६.
 विष्टंमी सू०.६,३९.
 विष्णुः नि०.१५,२.
 विष्णुकृतम् चि०.१,१७५.
 विष्णुम् चि०.१५,१७.
 विष्यदयति सू०.२९,४.
 विष्यंदि सू०.६,१४१.
 " " ३०,२४.
 विष्वगास्थितः नि०.४,३.
 विसंस्मृतिम् उ०.४०,५१.
 विसः उ०.१६,४४.
 विसंज्ञः नि०.२,७८.
 विसंज्ञम् क०.३,३८.
 विसदृशाः नि०.७,२९.
 विसर्गः सू०.३,५.
 विसर्गात् नि०.२,५२.

विसर्जनी नि०.७,४.
 विसर्पः सू०.२९,१२.
 " शा०.५,९७.
 " नि०.१३,४३.
 " " ५२.
 " चि०.१८,३७.
 विसर्पकोठकुण्डाक्षिकंङ्पाङ्गा-
 मयज्वराः सू०.४,१८.
 विसर्पग्रम् चि०.१८,२.
 विसर्पज्वरकामलास्त्रकुष्टाप-
 हम् चि०.१९,१८.
 विसर्पप्रीहविदधीन् सू०.
 ११,८.
 विसर्पम् नि०.१३,६६.
 " " १६,२५.
 " उ०.३४,४०.
 विसर्पमर्मसंरोधहिम्माश्वा-
 सधमकुर्मैः शा०.५,८७.
 विसर्पवत् उ०.३१,१३.
 विसर्पवान् नि०.१३,३९.
 " उ०.३७,५७.
 विसर्पविदधिप्रीहगुल्माग्नि-
 सदनज्वरान् सू०.२७,
 ३.
 विसर्पविदधिप्रीहशिरःकंठा-
 क्षिरोणिः सू०.१४,
 ११.
 विसर्पविदध्यलजीकक्षादा-
 हान् क०.२,५५.
 विसर्पशांतये चि०.१८,१०.
 विसर्पस्थ उ०.२,२७.
 विसर्पापचिकुष्टनुत् उ०.
 १३,९.
 विसर्पणी शा०.५,१०.
 " नि०.१०,३१.
 विसर्पे क०.१,४४.
 " चि०.१९,१५.

विसर्पेषु चि०.१८,१.
 विसर्पोकघृतामि उ०.१८,
 ४४.
 विसृचिका सू०.८,८.
 " नि०.८,२२.
 विसृचिकाम् सू०.८,५.
 विसृच्याम् सू०.८,१७.
 विसृतम् चि०.१४,८८.
 विस्तरतः नि०.९,४०.
 विस्नूनसंक्षिप्ते शा०.५,७.
 विस्फुटिताननाः नि०.७,
 २९.
 विस्फोटके चि०.१९,९०.
 विस्फोटतृडधमेः नि०.२,
 ४५.
 विस्फोटम् नि०.१४,२८.
 विस्फोटविदधीगुल्मशोफा-
 न्मादमदान् चि०.१९,
 ६.
 विस्फोटाः शा०.५,११२.
 विस्फोटाख्याः उ०.३१,९.
 विस्फोटाभिहतज्वरे चि०.
 १,१६५.
 विस्मापनैः चि०.७,११४.
 विस्रगंधता उ०.३,२२.
 विस्ररक्ता उ०.३७,४.
 विस्राः नि०.७,३५.
 विस्रावणानि सू०.२६,३१,
 विस्रावणेः उ०.२२,१९.
 विस्रः उ०.३,७.
 विस्ररत्नम् सू०.२१,२२.
 विस्ररम् उ०.७,९.
 विहंगः उ०.३५,३६.
 विहंगेषु सू०.६,६८.
 विहारः शा०.३,४४.
 विहाराहारजनितम् शा०.३,
 ७८.

बिहीनसत्वस्य उ०.६,५.
 बिहीयते चि०.७,९०.
 बिह्वलः उ०.३७,१२.
 बीक्षणाक्षमः उ०.८,२०.
 बीबीतरंगबिहोभमारुतोद्
 तपल्लवाः उ०.३९,८५.
 बीजासमर्थम् शा०.१,१०.
 बीतनुषाः चि०.१,७२.
 बीतत्वगस्थिकृष्णान्तुलाम्
 चि०.३,११३.
 बीतयंत्रतः चि०.८,८.
 बीतशस्त्राश्मजने उ०.६,
 ५०.
 बीतशीतम् चि०.१,१५६.
 बीरणस्य उ०.५०,१२.
 बीरतरादिः सू०.१५,५.
 बीरतरादिकः चि०.११,५०.
 बीरतरादेः चि०.११,३८.
 बीरतरायः सू०.१५,२५.
 बीरतरायेन चि०.११,३९.
 बीरा उ०.६,३५.
 " क०.१,३६.
 बीराद्विमेदाकाकोलीकपि-
 कच्छूविषाणिभिः उ०.
 ६,५३.
 बीराम् उ०.५०,१५.
 " " " १७.
 बीर्यकृता सू०.९,१५.
 बीर्यम् सू०.१,१७.
 " " " ९,१२.
 " " " १३.
 " " " १६.
 " " " १७.
 " " " २५.
 " नि०.३,३१.
 " चि०.३,११२.
 " " ७,५५.

बीर्यवन्तम् शा०.१,९.
 बीर्यवन्ति उ०.३६,९२.
 बीर्याख्या सू०.९,१५.
 बीर्याल्पमावात् उ०.३५,
 ३५.
 बीर्ये उ०.३५,५.
 बीर्येण सू०.९,२३.
 " " १०,३६.
 बीर्योष्णेः चि०.१,१३५.
 बीसर्पः नि०.१३,५३.
 बीसर्पज्वरातीसारकासि-
 नाम् उ०.२५,१८.
 बीसर्पम् नि०.१३,६५.
 वृहणीयान् क०.५,७१.
 वृकयोः नि०.११,६.
 " " " १५.
 वृको शा०.३,१२.
 वृक्षः सू०.१५,२८.
 वृक्षकनिर्यहः चि०.१९,
 ३६.
 वृक्षदनी शा०.२,५५.
 वृक्षम् सू०.२,३५.
 वृक्षाः उ०.३९,८५.
 " " " ११०.
 वृक्षादनी चि०.११,१९.
 वृक्षादनीनलकुशद्वयगुठगुं-
 दा-मल्लकमोरटकुण्टक-
 रंभपाथीः सू०.१५,२५.
 वृक्षाम्लधातकीरुष्णाविल्व-
 दाडिमदीप्यकैः चि०.
 ९,१११.
 वृक्षाम्लम् सू०.६,१२७.
 वृक्षताम्राः नि०.१५,५१.
 वृक्षस्थाः उ०.३७,८५.
 वृक्षस्थूलानि शा०.३,५३.
 वृक्षैकपीठस्थाः सू०.२६,
 २२.

वृत्तोन्नताः उ०.२१,५६.
 वृत्तोन्नतम् उ०.२९,१.
 वृद्धकश्यपनिर्मितम् उ०.२,
 ५३.
 वृद्धबालबलक्षीणक्षनतुष्ट-
 लपीडितान् सू०.७,
 ५८.
 वृद्धबालाबलरुगाः सू०.
 १६,५.
 वृद्धबालाबलक्रीबमीरुन्
 सू०.१८,१५.
 वृद्धरक्तस्य नि०.१३,५७.
 वृद्धशैद्यमतानुगाः उ०.५०,
 ६०.
 वृद्धारिणा उ०.११,३०.
 वृद्धिस्तयविमेदनः सू०.१२,
 ७३.
 वृद्धिस्तयसमुद्भवान् सू०.
 ११,२८.
 वृद्धिस्तयो सू०.११,२५.
 " " " ५२.
 " शा०.३,८२.
 वृद्धितुगम्यः सू०.१५,१२.
 वृद्धिपत्रम् सू०.२६,६.
 " शा०.२,३१.
 वृद्धिपत्रेण सू०.२६,१५.
 " उ०.११,३.
 " चि०.१३,३६.
 वृद्धिविद्विधिश्रुतेषु चि०.१५,
 ९०.
 वृद्धिशांतिमान् उ०.१९,७.
 वृद्धिहेतुषु सू०.१२,२२.
 " उ०.३८,३२.
 वृद्धि-हासवत् नि०.१२,१५.
 वृत्तफलांतरे सू०.२६,३०.
 वृत्ताये सू०.२६,३१.
 वृद्धः उ०.२१,५६.

वृंदशालूकुंडकेरीगिलायुषु
 उ०.२२,६३.
 वृश्चिकजम् उ०.३७,२९.
 " " " ३५.
 वृश्चिकदशानाम् उ०.३७,
 २१.
 वृश्चिकस्य उ०.३७,६.
 वृश्चिकाः उ०.३७,१५.
 वृश्चिकागदः उ०.३७,३२.
 वृश्चिकात् उ०.३७,१३.
 वृश्चिकान् उ०.१३,३९.
 वृश्चिकापहा उ०.३७,३६.
 वृश्चिकाली सू०.१५,२८.
 " उ०.६,३६.
 " चि०.१६,३७.
 वृश्चिकालीयुतेः उ०.२,७६.
 वृश्चिकालीबचाशुंठीपंचमू-
 लपुनर्नबात् चि०.१५,
 २९.
 वृश्चिकबिल्वबर्षाभूसाधित-
 म् चि०.१,११३.
 वृश्चिकहृतीपञ्चयाययबानी-
 चित्रार्थिभिः चि०.३,
 ६०.
 वृषगगियशृंगवेरदुरालभाः
 चि०.१,५२.
 वृषधृतम् चि०.१,९२.
 " " २,५२.
 वृषणमेढ्रस्वक्यरुद्रुदम्
 सू०.६,७०.
 वृषणमेढ्रस्रोतोतनूसातरम्
 सू०.३०,७.
 वृषणयोः सू०.११,२७.
 वृषणौ शा०.५,१३.
 " उ०.२६,२२.
 वृषता सू०.७,५३.
 वृषताम् सू०.२,३१.

" उ०.३९,२.
 वृषत्वस्तु क०.२,३६.
 वृषत्वाय उ०.२०,२०.
 वृषनिबपटोलायैः उ०.२२,
 ५२.
 वृषमर्लंगबाम् उ०.७,३०.
 वृषव्याघ्रीगुडूचीनाम् चि०.
 ३,१६२.
 वृषसाधितम् चि०.१,१५५.
 वृष्टिर्मे सू०.३,७.
 वृष्टिषत् चि०.१,७०.
 वृष्टिशीलातपेषु उ०.३६,३.
 वृष्टौ सू०.३,२९.
 वृष्ट्योगान् सू०.२,२८.
 " उ०.२०,१२.
 वृष्ट्याणाम् चि०.११,२२.
 वृष्ट्यादीनि शा०.३,६७.
 वृषधारणैः उ०.२३,२.
 वृषनिमहदीर्घातिस्वरस्पर्श-
 बिघटनैः उ०.३३,२.
 वृषविधारिणः सू०.८,१०.
 वृषविबर्जितम् नि०.१०,
 १७.
 वृषरोधात् नि०.८,३.
 " उ०.३३,३७.
 वृषरोधिनम् सू०.२,२२.
 वृषरोधी सू०.१६,२६.
 वृषसंरोधः नि०.५,२.
 वृषसंरोधम् उ०.३६,२२.
 " क०.५,१०.
 वृषसंधारणात् उ०.३१,२२.
 वृषस्त्रावि सू०.२७,२०.
 वृषाः सू०.१८,३१.
 " उ ३७,२.
 वृषांतरे उ०.६,१७.
 " " ३५,२३.
 वृषांतरेषु चि०.२१,३०.

वेगोदावर्तनात् उ०.३३,३३.
 वेगोदीरणधारणम् सू०.१२,
 २०.
 वेगोदीरणधारणैः सू०.२,
 २३.
 वेगिकया उ०.३६,२२.
 वेगिजन्मनाम् क०.१,२३.
 वेगुगीतादिनिस्वनम् क०.
 ३,३८.
 वेगुजन्मनाम् चि०.१२,
 १०.
 वेगुनाड्या उ०.२५,३२.
 वेण्या शा०.१,८५.
 वेतसम् सू०.२६,९.
 वेतालैः उ०.२,२०.
 वेत्रलतावंशतृणकंटकसंकटे
 शा०.६,५०.
 वेत्राघम् सू०.६,७२.
 वेदनाक्षमः सू०.२९,१५.
 वेदनाग्रम् उ०.१६,३२.
 वेदनातुरः उ०.३७,१२.
 वेदनाम्बिते उ०.२५,२५.
 वेदनापरिकर्तने क०.३,१५.
 वेदनायाम् उ०.३९,१२०.
 वेदनारोमहर्षबान् उ०.
 ३३,१३.
 वेदनासम् सू०.१९,२९.
 वेदनोद्देशैः सू०.८,७.
 वेदनोपशमम् उ०.११,
 ५२.
 वेदनोपशमाय शा०.२,२२.
 वेदनोरुद्रकटीवृष्टद्विस्ति-
 बंधणे शा०.१,७५.
 वेदाध्ययनशब्दाः शा०.६,
 ३८.
 वेधदीषात् उ०.१२,२३.
 वेध्यप्रदेशात् सू०.२७,२९.

बेहतालीसपञ्चेलामालती- मुकुलोत्पलैः उ०.६, २८.	बेद्यतंत्रसमयोक्यविरुद्धम्- उ०.४०,४१.	व्यकाम्लकटु चि०.८,४७, व्यकाम्ललवणस्नेहम् सू०. ३,४७.
बेहंतारारणिकबूकवृषाक्ष- भेद-गोकटकेकटसहाच- रबाणकाशाः सू०.१५, २४.	उ०.४,२३.	व्यकासितसिते शा०.३, १०९.
बेहमबम् उ०.३९,१५१.	बेद्यद्विजातिषु शा०.६, ७२.	व्यंगग्राः उ०.३२,१७.
बेहम् उ०.३९,११.	बेद्यमानिनम् सू०.१,३४.	व्यंगनीचादिनाशे उ०.३२, ३२.
" चि०.१५,१०.	बेद्यधिकत्थनाम् चि०.७, ७३.	व्यंगामिनाशसंमोहरक्त- कुत्रमूत्रताः सू०.११. ९.
बेहमात्रा सू०.२३,१४.	बेपरीत्ये सू०.१८,३९.	व्यजनमारुताः चि०.७, १०२.
बेहव्योषनिशानतैः सू०. २७,३६.	बेप्याघ्री उ०.१३,५५.	व्यजनैः सू०.२७,३९.
बेहामिनिब्रमसबैः चि०. १६,३९.	बेरेचनिकयुक्तेन चि०.१३, ३.	व्यंजनम् नि०.१,६.
बेह्रितबंधेन उ०.२६,२३.	बेरेचनिकसिद्धेन चि०.१४, ६४.	व्यंजनसाधनानि उ०.२८, ४३.
बेह्रम शा०.६,२८.	बेह्रापामार्गव्योषदावीसुरा- लाघीजम् सू०.१५,४.	व्यथाश्चमौ उ०.२३,६.
बेह्रमप्रवेशे शा०.६,३९.	बेवर्ण्यघ्नम् उ०.११,५४.	व्यधच्छेदध्रमानाहस्यंदस- पणशब्दान् नि०.११, ७.
बेह्रयुके चि०.२१,२४.	बेवर्ण्यमूत्रानिलयुक्तदोष- श्वासारुचिप्रीहगरोदरम्- चि०.७१,१६.	व्यधनबिरौ चि०.१९, ९०.
बेह्रबारः सू०.६,३९.	बेवर्ण्यैः चि०.३,१५४.	व्यंतरदष्टानाम् उ०.३६, ७१.
बेह्रबारस्य उ०.३४,५८.	बेह्रयकारकः उ०.३४,५६.	व्यपगतकृममोहसापः नि०. २,७९.
बेह्रबारीकृताः चि०.५,८.	बेह्रयम् सू०.२२,७.	व्यपदिश्यते नि०.३,३.
बेह्रल्पदः नि०.२,३४.	बेह्र्यानरः चि०.१४,३४.	व्यपेतराजीकम् नि०.१२, ४३.
बेह्रल्पम् शा०.४,४९.	बेह्रयम् नि०.२,११.	व्यवसायिनम् उ०.४,१६.
" " " ५८.	बेह्रयिकरः चि०.६,९.	व्यवस्थितः शा०.३,६१०.
बेह्रानसाः उ०.३९,२२.	बेह्रयिकरान् चि०.३,१७५.	व्यवायः उ०.४०,६.
बेह्रगंधिकः उ०.३६,८९.	बेह्रणबम् चि०.७,५५.	व्यवायमद्यपिशितनिवृत्तप- रिचारके उ०.३,४१.
बेह्रयमर्दमणिम् उ०.३६, ९१.	बेह्रयकासश्वासज्वरापहम्- चि०.५,१८.	व्यवायिनः नि०.४,३०.
बेह्रयमते उ०.३५,२९.	बेह्रयम् नि०.३,२५.	व्यवसायीक्षणम् शा०.६,१७.
बेह्रयमुकाशंस्तनात् उ०. १३,२२.	" उ०.३९,४०.	
बेह्रयवर्णाम् उ०.१२,३२.	व्यकवर्णः उ०.३७-६३.	
बेह्रद्विका उ०.३९,५०.	व्यकसंघबसार्थिः चि०.६,९.	
बेह्रदीकल्काक्षम् चि०.३, ५४.	व्यकाकुलेक्षणम् उ०.१२, २२.	
बेह्रगुणेन शा०.४,६८.		

व्यस्थीनि उ०.३९,१६	" चि० ६,८३.	व्याधिव्याधितदेशर्तुबशात्
" " " ३६.	" " ७,२.	सू०.१७,१२.
व्याकृति शा०.५,३२.	" " " ५४.	व्याधिव्याधित्सात्म्यम्
व्याघ्ननखः सू०.१५,४३.	" " ८,२९.	उ०.३९,१३४.
व्याघ्नक्षकपिमाजीरयज्ञानू-	" " ११,१६.	व्याघ्न्यवस्था सू०.१,
काः शा०.३,९५.	व्याधिकर्मोपवासादिक्षीण-	२४.
व्याघ्रीगोक्षुरकक्राधे चि०.	स्य नि०.१३,२५.	व्याघ्न्यवस्थाविभागज्ञः
११,३८.	व्याधिकालः नि०.१,१२.	सू०.१२,५५.
व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम्	व्याधिक्रिष्टशरीरस्य सू०.	व्याघ्न्यसात्म्यमिसंज्ञितः
चि०.१,२८.	१२,६३.	नि०.१,८.
व्याघ्रीतुलाम् चि०.३,६२.	व्याधिक्षीणेषु सू०.१६,२८.	व्याघ्न्यादिबलतः क०.६,
व्याघ्रीत्वङ्मधुकम् उ०.	व्याधिजराविमुक्तः उ०.३९	११.
१६,४२.	१०५.	व्याघ्न्यौषधाव्यभाष्यलील-
व्याघ्रीदुरालभासुंगीत्स्व-	व्याधितस्य शा०.५,६४.	धनातपकर्मभिः सू०.
मव्यत्रिकंटकैः चि०.	व्याधितेन्द्रियः सू०.११,४०	८,४९.
४,२२.	व्याधिदोषर्तुयोग्याभिः सू०.	व्याघ्न्यौषधिबलाक्षमम्
व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षाम-	२३,२७.	नि०.५,२३.
लकदाभिः चि०.१,	व्याधिभिः नि०.४,३०,	व्यापके सू०.२६,५५.
७६.	व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशो-	व्यापद्वयः सू०.२०,३३.
व्याघ्रीवार्ताकर्मृगजान्	कर्शितान् सू०.१४,८.	व्यापक्रमव्यपानीयशुष्क-
चि०.३,४८.	व्याधिम् सू०.१२,६९.	शाकाममूलकैः नि०.१,
व्याघ्रीशृङ्गमृताकाथः	व्याधिमादवम् सू०.१४,	२०.
चि०.१,६१.	१८.	व्याप्तसर्बगलः उ०.२१,५१.
व्याधयः सू०.१२,५९.	व्याधिमुक्तस्य चि०.१०,	व्यामिश्रगोचरत्वात् सू०.
" उ०.२,३०.	७४.	६,५३.
" " ८,२५.	व्याधिमुकानाम् नि०.२,	व्यामिश्रलक्षणम् उ०.२३,
" " २३,२०.	६४.	३१.
" " ३९,१७४.	व्याधिमोक्षाय सू०.२९,	व्यामिश्रलक्षणाः उ०.३६,
" " " १७९.	४३.	८.
" चि०.१०,८३.	व्याधिबशेन सू०.१३,३५.	व्यावच्छन्ति नि०.१५,
व्याधये नि०.६,१०.	व्याधिबारिबिधैः सू०.६,	२७.
व्याधात् उ०.१,३५.	६७.	व्यायामः सू०.४,१९.
व्याधिः सू०.१२,५७.	व्याधिषिपर्ययम् सू०.८,	" " १३,११.
" नि०.१,१.	२३.	" उ०.४०,५५.
" " १५,१७.	व्याधिविशेषेण क०.१,१.	" चि०.१२,३२.
" उ०.२२,४८.	व्याधिबेगसमुद्भूतात् उ०.	व्यायामक्रोधशोकहिमात-
" " ३१,२३.	६,३.	पान् सू०.१६,२६.

व्यायामाजागराध्वस्त्रीहा- स्यभाष्यादितादृशम् सू०.२,१३.	व्योषक्षारामिचिचिकाभांगी चि०.५,४४.	व्योषसर्षपनिशागृहधूमैः चि०.१९,६४.
व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजना- ध्वातपादिभिः नि०. १,३५.	व्योषगर्भम् चि०.३,५७.	व्योषसिद्धम् उ०.१६,१८.
व्यायामनित्यान् सू०.१९, ३४.	व्योषचव्याभयानाम् चि०. ८,१५२.	व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः उ०. ३८,२३.
व्यायाममथितारस्कक्षीर्ण- द्वियबलीजसाम् क०. ४,५०.	व्योषतः चि०.८,१४४.	व्योषामिमुस्तत्रिफलाविडं- गैः चि०.२१,४९.
व्यायामशीलनैः चि०.७, ११५.	व्योषतालीसचविकित्ति- ढिकाम्लवेतसम् उ०. २०,५.	व्योषामिबेल्लत्रिफलामुस्तैः चि०.१६,१४.
व्यायामस्नानमैधुनम् चि०. १,१७२.	व्योषतृवृक्षुणांन्विते चि०. ६,५२.	व्योषात् चि०.३,५१.
व्यायामस्निग्धदीप्तामिषयः स्थबलशालिनान् सू०. ७,४६.	व्योषतैलगुडान्वितम् चि०. ३,१६९.	व्योषादि चि०.१६,१७.
व्यायामाभ्यञ्जनमेहमद्यैः सू०.११,३३.	व्योषत्रिजातकांभोदरुमि- ग्रामलकैः क०.२,२१.	व्योषाद्यम् चि०.१,९९.
व्यायामोद्वर्तनाद्यातैः सू०. ३,१९.	व्योषत्रिलवणाद्यम् चि०. ६,८.	व्योषावचूर्णितान् चि०.९, ३२.
व्यालः नि०.६,५.	व्योषदुग्धेन चि०.१५, ६८.	व्योषोत्तमाकुंभनिकुंभादी- न् क०.२,४८.
व्यालर्दष्टिभिः क०.५,१४.	व्योषनिशाद्वयम् उ०.३६, ८४.	व्योषोरुषुकूलमिजन् उ०. २०,१५.
व्यालाः उ०.३८,११.	व्योषविल्वद्विरजनीत्रिफ- लाद्विपुनर्नवम् चि०. १६,३६.	व्रणः सू०.२९,१.
व्यालीढाख्यम् उ०.३६,१२.	व्योषयवक्षारावचूर्णितम् चि०.३,४१.	" " " ४४.
व्यालुषम् उ०.३६,१२.	व्योषयुतम् चि०.१५,१२.	" " " ५६.
व्याविद्धम् शा०.५,५६.	व्योषरास्त्रमृताभिकान् चि०.३,६३.	" " " ६८.
व्याहाराहारचेषाभिः उ०. ४,४३.	व्योषवत् चि०.१५,१२९.	" " " ७०.
व्यूषितम् सू०.५,१८.	व्योषविशोषनाय चि०.१९, २९.	" शा०.४,१२.
व्यूहने सू०.२५,३१.	व्योषत्रयामात्रिवृद्धंतीशंस- पुष्पीनृपद्रुमैः उ०.६, २४.	" उ०.२,६९.
व्यूहपम् सू०.२४,९.	व्योषसंयुतम् चि०.३, १६३.	" " " १०,७.
व्योषकटूफलम् उ०.११,८.		" " " १५,५.
व्योषकटूबराशिमुबिडंगा- तिविषास्थिराः सू०. १४,२५.		" " " २५,१.
		" " " १२.
		" " " १३.
		" " " २२.
		" " " २४.
		" " " २६,२५,
		" " " २७,२२.
		" " " २८,३.
		" " " ३५,४३.
		" चि०.११,५४.

व्रणकर्म सू०.२९, ४३.	" " " ३१.	व्रणालेपः उ०.३७ २०.
व्रणरुताम् उ०.३९, ७९.	" उ०.२५, ४३.	व्रणायसादनक्षेहमेदःक्लृदो-
व्रणक्रियाः चि०.१३, ३१.	व्रणशोधनम् चि०.१३, ३४.	पशोषणः सू०.१०, १७.
व्रणप्रतिधिः उ०.२९, १३.	व्रणशोधनरोपणम् सू०.५,	व्रणाशयाः उ०.२५, १२.
व्रणघ्नः सू०.२२, २.	४०.	व्रणाशये सू०.२६, ४८.
व्रणताम् उ०.२८, ११,	व्रणशोधनसंधानरोपणम्	व्रण्यः सू०.२५, ४२.
व्रणनिषेधनः उ०.२८, २१.	सू०.५, ५२.	व्रण्यम् उ०.१८, ५४.
व्रणमांसानि उ०.२७, २३.	व्रणसंस्थानात् सू०.२८.	व्रतदमयमसेवात्यागशीला-
व्रणमुखम् सू०.२७, ४९.	२२.	मियोगः चि०.१९, ९८.
व्रणयंत्रणाम् उ०.३६, ५०.	व्रणसादि उ०.११, ३६.	व्रीहिः सू०.६, ९.
व्रणरोपणः सू०.३०, ३४.	व्रणसौक्ष्म्यात् उ०.२६,	व्रीहिमात्रकम् सू०.२७,
व्रणरोपणम् उ०.२५, ५३.	४६.	३३.
" " ३४, ९.	व्रणारुत्या सू०.२८, १८.	व्रीहिमुखम् सू०.२६, ३२.
" चि०.१२, ४०.	व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलक्षे-	व्रीहिमुखेन सू०.३७, २५.
व्रणलक्षणम् नि०.१३, ५०.	हृपायिनाम् सू०.६, २८.	" उ०.११, १.
व्रणवर्त्मविषयणम् सू०.२९,	व्रणाधिकारात् उ०.२८,	व्रीहिवक्त्रम् सू०.२६, ११.
४६.	४३.	व्रीहिवक्त्रा सू०.२६, २१.
व्रणविधिम् उ०.१८, ६४.	व्रणाभ्यंगम् चि०.११,	व्रीहिवक्त्रेण उ०.९, १५.
व्रणशुक्लवत् उ०.११, ४९.	६०.	व्रीहिषु सू०.६, ६.
व्रणशोधनः सू०.१५, २९.	व्रणायामः नि०.१५, २८.	व्रीह्यास्यम् सू०.२७, ३३.

श.

शकटस्य शा०.६, ३४.	शरत् सू०.७, १६.	शरन्मूत्रप्रवर्तनम् उ०.३,
शकलैः उ०.२७, १५.	शरद्वहः सू०.१८, १०.	१०.
" चि०.८, ८२.	शरद्वहसिस्त्रिगृध्रकंककपो-	शरन्मूत्रविबंधघ्नम् सू०.
शकुनासनतासपादपूजा	तजम् सू०.३०, १७.	६, १२१.
उ०.१३, ९८.	शरद्वहर्गंधम् नि०.८, १४.	शक्तिम्बजादीनाम् शा०.५,
शकुनात्तुतः सू०.६, १.	शरद्वहः नि०.७, १६.	११६.
शकुनिः उ०.१, २.	" उ०.३, २१.	शक्त्युत्कर्षविधार्तिषु सू०.९,
शकुनिगंधत्वम् उ०.३, २०.	शरद्वहे चि०.८, १४.	१५.
शकुनिग्रहे उ०.३, २०.	शरद्वहम् चि०.९, ६७.	शक्यषा चि०.१, ५२.
शकुलादनी सू०.६, ७६.	शरद्वहम् उ०.२, ६४.	शक्यवान् चि०.८, १०६,
शरुच्छावम् चि०.८, ९५.	शरुन्मार्गस्य नि०.९,	शक्यवैः चि०.१९, ४०.
शरुच्छुक्रवातसंगानिलज्य-	२३.	शंकरायैः चि०.२१, ४.
थाः क०.२, ५६.	शरुन्मूत्रप्रतीघाते चि०.८,	शंकवः सू०.२५, ३०.
शरुज्जा नि०.१४, ४६.	१२,	शंकाविषम् उ०.३६, १७.

शंकाविषादिने उ०.३६, ९०.	शंससंधिगे शा०.३,३२.	शठधामूलकपोतायाः चि०.
शंकितः सू०.२,२६.	शंससाधुद्विजोष्णीषतोरण- स्वस्तिकस्य शा०.६, ३३.	शणपुष्प्याः क०.१,८.
शंकितम् उ०.३,३९.	शंसाक्षिभूललाटस्य उ०. १५,१.	शतरुत्वः चि०.१९,१३.
शंकुना सू०.२५,३२.	शंसाक्षिभूललाटेषु उ०.२३, १८.	" " २०,२७.
शंसकः उ०.२३,१७,	शंखिनी सू०.१५,४५.	शतगुणम् सू०.२०,३८.
शंसकुंदेंदुकुमुदस्फटिकोपम- शुक्लिमा उ०.१२, २०.	शखिनीम् चि०.१५,१३.	शतगुणे सू०.२०,३७.
शंसकुंदेंदुपांडुरम् उ०.३९, १२४.	शखिन्या क०.२,४८.	शतग्री उ०.२१,५३.
शंसके उ०.२४,१३.	शंसेंदुकुंदकुसुमैः उ०.१२, १७.	शतग्रीबलयालसाः उ०.२१, ६७.
शंसकोलास्थिकतकद्राक्षा- मधुकमासिकैः उ०. ११,४४.	" " " ४०.	शतत्रयम् उ०.३९,१६६.
शंसक्षौद्रसमायुताः उ०. ११,४६.	" नि०.१५,१८.	शतद्वयम् शा०.३,१६.
शंसचक्रगदापाणिः उ०. ३९,८९.	" उ०.२३,४.	शतधौतघृतापुतः चि०.१८, १३.
शंसताम्रहिमपद्मपद्मकैः उ०.१३,७३.	शटी उ०.३९,३४.	शतधौतघृताभ्यक्तम् शा०. २,३.
शंसतोदः नि०.५,५०.	" क०.४,६३.	शतधौतघृतेन चि०.१८, २१.
शंसदंतकपालेषु उ०.१५, १५.	" चि०.४,३८.	शतधौतघृतोपेतैः उ०.२५, २८.
शंसनाभिः उ०.१६,२४.	" " " ४२.	शतधौताज्यपिचयः सू०. २६,४७.
शंसपुष्पी उ०.१,४४.	" " " ४९.	शतधौतेन चि०.५,७१.
" " ३९,४५.	" " १५,१४.	शतपत्रसंकाशम् उ०.३२, २३.
शंसपुष्पीम् चि०.३,१२५.	शटीम् क०.४,६०.	शतपुष्पम् चि०.१,१२२.
शंसपुष्प्याः उ०.३९,४४.	" चि०.३,१३.	" " २०,५.
" " " ४७.	" " " १४.	शतपुष्पावचाकुष्टकणासर्षप- कल्पितः शा०.१,८९.
शंसप्रियंगुनेपालीकटुत्रिक- फलत्रिकैः उ०.१३, ७०.	" " १२,१९.	शतपुष्पावचाकुष्टदारुशिथु- रसाजनम् उ०.१८, २७.
शंसमेदाः नि०.४,५.	शटीवचाजगधेलासुरसैः चि०.१४,१०.	शतपुष्पावरीभ्याम् चि०.९, ७१.
शंसशिरःपुष्टस्तनान्तरे उ०. २७,८.	शटीशताव्हाकुष्टैः चि०.९, ५०.	शतपुष्पोकुंचिका चि०.१५, १४.
शंसशुक्लम् उ०.१०,२५.	शटीसरलदाबैलामंजिष्ठा- गुरुचंदनैः चि०.२१, ७३.	शतपोनकम् उ०.२८,२६.
	शटीह्रीबेरबृहतीशंकरावि- श्वभेषजम् चि०.३, ३७.	

" " ३३,२२.	शताब्धर्षमकौ क०.४,५९.	शब्दबाहिशिरासंस्थे उ०.
" " ३४,२०.	शताब्दा शा०.१,६५.	१७,९.
शतपोनकवत् उ०.२८,१२.	" उ०.२,३९.	शब्दशूलव्यम् नि०.८,६.
शतपोनकसंज्ञः उ०.२८,	" " ३५,२५.	शब्दसंस्पशदंशैः उ०.३८,
१३.	" चि०.२२,३६.	१५.
शतभागस्थिते चि०.२१,	शताब्दाकुष्ठनलदकाकोलीद्व-	शब्दामिश्रीतवातांबुच्छायो-
७२.	ययष्टिभिः उ०.१३,५८.	वृणेषु नि०.२,९.
शतबर्षोसि उ०.१,४.	शताब्दाचिरिबिल्वाम्लैः क०	शब्दान्यत्वम् क०.६,२६.
शतवीर्याम् चि०.५,७८.	४,५८.	शब्दासहत्वम् नि०.६,२२.
शतावरी शा०.२,५४.	शताब्दात्वगूयलामूलम् उ०.	शब्दासहिष्णुता सू०.११,
" उ०.१,४४.	२०,७.	१७.
" क०.१,३६.	शताब्दानिचुलः क०.४,६२.	" नि०.५,४०.
" चि०.२,२७.	शताब्दाम् चि०.८,८९.	शब्दोद्गारयुतम् नि०.५,
" " १९,९.	" " २२,३४.	३२.
शतावरीकल्ककषायसिद्धम्	शताब्दामधुकदाक्षसितादा-	" चि०.९,६६.
उ०.३९,१५७.	रुफलत्रयेः उ०.१३,३.	शमनशोधनम् चि०.६,५९.
शतावरीकल्कम् चि०.९,	शताब्दामुस्तबाराहीबंशार्तग-	शमनशोधनौ सू०.२२,२.
८८.	लधान्यकम् चि०.१८,	शमीच्छदैः उ०.१३,३६.
शतावरीघृतम् चि०.९,९९.	११.	शमीपत्रम् चि०.८,१८.
शतावरीम् उ०.७,३४.	शताब्दाचूर्णपर्णोत्पलकपत्रैः	शमीमूलकशिग्रूणाम् उ०.
" " ४०,१३.	शा०.२,५०.	३०,१६.
" " " १८.	शताब्दासर्षपाजाजीशिमुती-	शम्याः उ०.१६,३५.
" क०.४,५५.	क्ष्णकचित्रकैः शा०.१,	शम्याकः चि०.१९,८.
" " " ५९.	८८.	शम्याककंपिलकहेमदुग्धाः
" चि०.१,१२२.	शत्रुम् सू०.२,२७.	सू०.१५,२.
शतावरीमूलतुलाचतुष्कान्	शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकाष-	शम्याकपुष्करजटाफल्युम्-
उ०.३४,३६.	णिकाशनम् सू०.२,४२.	लदुरालभाः उ०.७,२०.
शतावरीबाजिगंधापयस्यैरं-	शदनम् सू०.७,१०.	शम्याकान् चि०.१९,६१.
डजीबकैः उ०.१८,४०.	" " ११,१९.	शम्याकाशोकयोः चि०.२१,
शतावरीविदारीक्षुबृहतीसा-	शबरदे शजम् उ०.१६,४.	३४.
रिबायुगैः उ०.२४,५२.	शबलः उ०.३८,२.	शम्याकेन चि०.३,१५१.
शतावरीकुराः सू०.६,९७.	शबलाः उ०.३७,१०.	शम्यास्यम् सू०.२५,१९.
शतावर्या उ०.३४,३७.	शब्दंतम् उ०.४,२७.	शम्यामलकपत्राज्यधूपित-
शतावर्याः उ०.४०,३२.	शब्दफेनवत् नि०.८,२४.	म् उ०.१६,४३.
शतावर्यार्थमृद्वीकाशर्करा-	शब्दबोधने शा०.३,३२.	शंबुकावर्तः उ०.२८,१७.
श्रावणीविसेः चि०.३,	शब्दबादिनम् उ०.४,२५.	शंबुकावर्तसन्निभः उ०.२८,
१०३.	शब्दवान् सू०.२८,७.	१७.

शयनासनकुड्यादौ शा०.५, ५८.	शरावसंपुटच्छिदे सू०.२१, २१.	" चि०.२,९.
शयनासनयानानाम् शा०. ६,२२.	शरावसंपुटे उ०.३०,६०. १८.	शर्कराकुंकुमसृतम् उ०.२४, ७.
शय्यासनस्वप्नमुक्तामिषंगः नि०.१०,३८.	शराविका नि०.१०,२५. " " " २७.	शर्कराक्षौद्रपादिकम् चि०. १३,१७.
शय्यास्तरवासांसि उ०.१, २५.	शराविकायाः चि०.१२, ३८.	शर्कराक्षौद्रमिश्राणि चि०. ५,४६.
शरः चि०.२१,२२.	शरावे शा०.१,२६.	शर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् उ०. ३५,५६.
शरणम् शा०.५,६२. " क०.६,१९.	शरीरक्षयरक्षार्थम् उ०.४०, ५.	शर्कराक्षौद्रसर्पिभिः चि०. ३,३२.
शरणे उ०.३,४१.	शरीरगः शा०.५,४३.	शर्कराक्षौद्रैः उ०.१३,१९.
शरत्कालवसंतयोः सू०. २०,१४.	शरीरगान् उ०.२७,१३.	शर्कराचित्रालक्षागोक्षुरकैः उ०.२६,५३.
शरदम् उ०.३९,१०७.	शरीरजनानाम् सू०.१,२५.	शर्कराचूर्णात् उ०.४०, २२.
शरदाम् शा०.३,११६. " उ०.१,३.	शरीरदोषचलयोः चि०.१४, १०१.	" चि०.२१,७०.
शरद्वसंतयोः सू०.३,५६.	शरीरधानुसामान्यात् सू०. ६,६२.	शर्करातुल्या क०.२,२६.
शरन्निदाघाभ्याम् सू०.५, १४.	शरीरपरिणामोत्थानि उ०. २३,३२.	शर्करान्वितः चि०.२,२८.
शरन्मध्यान्हरात्र्यर्धविदाह- समयेषु नि०.१,१७.	शरीरसंधीन् नि०.५,५.	शर्करापलम् चि०.३,३०.
शरन्मुखे उ०.३९,५४.	शरीरांतरम् चि०.१५,८१.	शर्करापांचभागिकः चि०. ९,९२.
शरपुंसमुखम् सू०.२५,३३.	शरीरांतरसंभवः शा०.४, २३.	शर्करापातनम् चि०.११, २८.
शरपुंसायाः उ०.३८,२७.	शरीरार्धे नि०.१५,३६.	शर्कराम् उ०.२२,१७.
शरपुंसास्यौ सू०.२५,३१.	शरीरिणाम् सू०.१२,७.	" " ३१,१८.
शरपुंसोद्भवम् उ०.३०, २७.	शरीरोत्थैः उ०.२५,१.	" चि०.३,१८.
शराः उ०.४०,३७.	शरीरोष्मा उ०.२३,२९.	" " " ८६.
शरादिभिः चि०.१४,११५.	शरेक्षुकुशकाशानाम् उ०. ४०,१२.	" " ११,२९.
शरायस्त्रियम् सू०.२६,९.	शर्करयान्वितम् उ०.१६, १८.	" " २२,८.
शरावपिहिताम् उ०.११, २६.	शर्करा नि०.९,१८.	शर्करामधुघृतम् उ०.३९, १५४.
शरावमानसंस्थाना नि०. १०,२७.	" उ०.२१,१६.	शर्करामधुसंयुक्तः चि०.२, २५.
शरावरूपः उ०.३७,६४.	" क०.२,१०.	शर्करामधुसर्पिभिः उ०.४०, २७.
शरावसंधौ चि०.८,१४१.	" " " १३.	" चि०.५,३.

शर्करामस्तुक्षोद्रेः उ०.११, ११.	शर्करेलात्रिवृत्तचूर्णे उ०.१३, ६३.	शल्यनिर्घातिनी सू०.२५, १६.
शर्करामाक्षिकान्वितः चि० ६,६१.	शर्करोन्मथिते उ०.३१, २१.	शल्यप्रदेशयंत्राणाम् सू०. २८,४७.
शर्कराभः चि०.३,३४.	शर्म सू०.४,३१.	शल्यभूता उ०.३४,२६.
" " २२,२६.	" शा०.५,१२२.	शल्यम् सू०.२८,९.
शर्कराभोजकिजल्कसहित- म् चि०.८,११८.	शर्मकरम् चि०.९,४६.	" " " १३.
शर्करायाः उ०.३४,३८.	शर्मरुत उ०.१४,२६.	" " " १६.
" " ३९,७७.	शर्मरितिप्रस्तः नि०.१३, ५५.	" " " २०.
" " ४०,१९.	शर्वरीम् चि०.५,६१.	" " " २६.
" चि०.३,१४१.	" " २०,१९.	" " " ३०.
" " " १४४.	शर्वरीमधुयष्ट्याः क०.१,७	" " " ३१.
" " १०,६.	शर्वरीशोषितेषु चि०.१२, १४.	" " " ३४.
शर्करायुताम् क०.५,२७.	शलाकया सू०.२८,२५.	" " " ४३.
शर्करार्कपयोलेनिचिता उ०.१४,५.	" " ३०,२७.	" " " ४३.
शर्करार्धतुलाम् चि०.१६, २९.	" उ०.१४,२.	" " " ४३.
शर्करार्धम् चि०.३,९६.	" चि०.८,६.	" " " ४३.
शर्करार्धशकम् चि०.९,९९.	" " २०,१७.	" " " ४३.
शर्करार्धुदम् उ०.३१,१९.	शलाका सू०.२३,११.	" " " १५,११०.
शर्करार्धुदे उ०.३२,७.	" " २६,१३.	शल्यमार्गः सू०.२८,४.
शर्करालोष्टबलिज्ञानभुवः सू०.२,३१.	शलाकाः सू०.२५,३४.	शल्यवत् सू०.२८,१२.
शर्कराष्टगुणम् चि०.४, ४४.	शलाकाख्यानि सू०.२५, २८.	शल्यवतः उ०.२८,२८.
शर्कराष्टपलान्मिश्राः चि०. १६,२१.	शलाकाजांबवोष्टानाम् सू० २५,३६.	शल्यवान् उ०.२५,१६.
शर्करासमः सू०.५,४३.	शलाकापिहितास्यः सू०. २६,३४.	शल्यविधिः सू०.१,३८.
शर्करासर्पिलंबणोत्तममा- क्षिकम् चि०.५,५२.	शलाकायाः उ०.१४,१४.	शल्यहारिणी सू०.२५,२९.
शर्करासु चि०.११,३२.	शलाके सू०.२३,१५.	शल्यहेतुः उ०.२९,२८.
शर्करेक्षुगुडोदकम् चि०.३, १४८.	शलाटु क०.१,१९.	शल्यानाम् सू०.२५,१.
शर्करेक्षुविकाराणाम् सू०. ५,५१.	शल्यकश्चाविद्रोधर्षशिलि- जन्मनाम् उ०.२,६०.	" " " ११.
	शल्यगमान् सू०.२९,५२.	शल्यानि सू०.२५,१५.
	शल्यजाम् उ०.३०,३७.	" " " २८,४४.
	शल्यत्वेन सू०.८,११.	शल्यपाये शा०.४,५६.
		शल्यत्वेन उ०.२६,२८.
		शल्ये सू०.२८,३.
		" " " ३५.
		" " " ४५.

॥ शा०.४,३३.	शशोतमांगनिर्यूहे उ०.२,	शस्त्रे सू०.२९,२४.
॥ उ०.२६,२८.	५३.	शस्त्रेण सू०.२८,२४.
॥ ॥ ॥ ३०.	शष्कुली उ०.१७,१६.	॥ शा०.३,१५.
शल्यैः उ०.१५,३.	शस्त्रकर्मणाः सू०.२९,१४.	॥ ॥ ॥ २२.
शल्युक्ती सू०.२, १५.	शस्त्रकर्मणा उ०.३२,१२.	॥ ॥ ॥ २३.
॥ ॥ ॥ १६.	शस्त्रकर्मणि सू०.२९,२२.	॥ ॥ ॥ २४.
शल्यकीबदरीबिल्वपलाशा-	शस्त्रकर्मोक्तम् उ०.२५,६४.	॥ उ०.८,२६.
तिनिशोद्भवाः उ०.३४,	शस्त्रकाष्टाद्यैः उ०.३,३५.	॥ ॥ १०,१०.
३.	शस्त्रकोशः सू०.२६,३४.	॥ ॥ ॥ २०.
शल्यकीम् चि०.४,१४.	शस्त्रक्षाराभिकर्मकाः सू०.	॥ ॥ २२,४४.
शवगंधयः नि०.१३,६८.	१,३८.	॥ ॥ २६,५२.
शवगंधिः नि०.१३,६४.	शस्त्रक्षाराभिकर्मणि चि०.	॥ ॥ २८,२५.
शववत् नि०.६,४.	७,७३.	॥ ॥ ॥ ३१.
शवाश्रयम् सू०.२,४३.	शस्त्रक्षाराम्रियोजने सू०.	॥ ॥ ३०,६.
शशः सू०.६,५५.	२५,२.	॥ ॥ ३२,१०.
॥ चि०.२,२१.	शस्त्रक्षारादिकर्मभिः सू०	॥ ॥ ॥ ११.
शशगोबरसिंहाष्टद्विजाः	११,३०.	॥ ॥ ॥ १४.
उ०.१३,७१.	शस्त्रतेजसोः सू०.३०,२५.	॥ ॥ ३४,१९.
शशग्रीभासकुरगृध्रोलूककु-	शस्त्रदारणम् शा०.२,३०.	॥ ॥ ३६,७८.
लिंगकाः सू०.६,४८.	शस्त्रपदांकितम् उ०.९,५.	॥ ॥ ३७,६७.
शशलोहितलोहितः उ०.	शस्त्रम् सू०.२९,१५.	॥ क०.२,४५.
१०,१७.	॥ ॥ ॥ १७.	॥ चि०.११,६३.
शशशंबरचारुष्करभायाः	॥ ॥ २९,२१.	शस्त्रैः चि०.१९,५५.
सू०.६,४२.	॥ उ०.११,५१.	शस्त्रोल्काराजपुरुषैः क०.
शशांकः उ०.३९,१६२.	॥ चि०.११,४४.	५,१४.
शशांककिरणारुयाः चि०.	॥ ॥ ॥ ५३.	शस्त्रोषधैः उ०.२१,६९.
५,४९.	॥ ॥ १५,१०७.	शकपत्रसरा उ०.२१,३१.
शशांककिरणान् सू०.३,	॥ ॥ १९,५६.	शकफलम् चि०.११,१९.
३२.	शस्त्रस्थानम् सू०.१,३८.	शकबीजम् शा०.२,५४.
शशांकलेखः चि०.१९,४६.	शस्त्राजने उ०.१३,६५.	शकम् सू०.६,७०.
शशांकाः उ०.४०,४५.	शस्त्राणाम् सू०.२६,३०.	॥ ॥ ॥ १४०.
शशाजैणकपिजलेः चि०.	शस्त्राणि सू०.२६,१.	॥ ॥ ७,६.
७,२१.	शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः	॥ ॥ १५,१३.
शशासुक्षौद्रकलिकतः उ०.	नि०.१३,३८.	॥ उ०.१६,६२.
३२,३०.	शस्त्रादिसाधनः सू०.१,३१.	॥ चि०.२,१९.
शशिबोधितम् चि०.७,४६.	शस्त्राद्यैः नि०.११,११.	॥ ॥ ८,८१.
शशैः उ०.२४,५६.	शस्त्रिणम् शा०.६,२.	॥ ॥ १२,१२.

" " १५,८२.	शास्त्रासंधिषु नि०.१६,१८.	शांतिक्म उ०.२५,३५.
" " " १२५.	शास्त्रासमाश्रिते चि०.१६,	" चि०.१,१६८
शाकमुद्रादिबिरुतो सू०.	४८.	" " १०,८४.
८,४८.	शास्त्रासु उ०.२६,२२.	" " १३,४८.
शाकवत् चि०.८,८४.	शास्त्रास्थिमर्माणं सू०.१३,	" " २१,८०.
शाकशाली सू०.१५,१९.	१७.	शांतिविकारदुःखः उ०.३९,
शाकशेफालिजादिजैः उ०.	शास्त्रास्थिसंस्थाः सू०.१७,	१६०.
९,५.	३७.	शांति नि०.२,३७.
शाकसूपाभरागादिषु चि०.	शाङ्गलस्य चि०.२,४७.	" " १०.२४,
१०,७.	शाणम् सू०.७,२७.	" " १५,९.
शाकादिपत्रैः उ०.२२,२९.	" क०.६,२२.	शांत्यै चि०.२०,१.
शाकानि चि०.६,५.	शाणो क०.६,२५.	शापाथर्वणमंत्रोत्थे चि०.
" " २०,३५.	शांडाकी सू०.५,७८.	१,१६९.
शाकांशु नि०.१३,२६.	शांडाकीटकम् सू०.६,३३.	शापाविचारजौ नि०.२,४३.
शाकावरान्नभूयिष्ठम् सू०.	शातनम् उ०.८,९.	शाबरकंदकम् उ०.१८,५८.
८,३९.	शाततात् सू०.३०,३६.	शाबरम् चि०.२,१५.
शाकैः चि०.९,१९.	शातपर्वककांतारनैपालाद्याः	" " ९,३६.
" " १५,८४.	सू०.५,४६.	शारदः सू०.१३,१४.
" " २१,४६.	शातयति उ०.२१,१७.	शारपदेद्दामबारटाः सू०.६,
शासम् उ०.२४,५८.	शाङ्गलप्रभम् नि०.८,८.	४४.
शास्त्राकोष्टास्थिसंधिषु सू०.	शांतः उ०.३,३८.	शारीरः नि०.२,४६.
१२,४३.	" चि०.९,१२३.	शारीरम् सू०.१,३८.
शास्त्रागताः सू०.१९,८५.	शांततापे सू०.३,६.	" शा०.६,२३.
शास्त्रादिपत्रैः उ०.२२,७६.	शांतम् उ०.३९,१८०.	शारीरमानसैः नि०.६,२४.
शास्त्रादुष्टे चि०.१८,८.	" चि०.२,३.	" उ०.६,२.
शास्त्रानखमुलद्विजाः सू०.	शांतये सू०.४,३४.	" " ७,३५.
२५,४०.	" नि०.३,१२.	शार्करः सू०.५,७३.
शास्त्रानिर्लीशः चि०.४,५१.	" चि०.१५,३७.	शार्करम् चि०.७,१९.
शास्त्रानुसारी चि०.१,१५०.	शांतरागाश्रुशूलसंरम्भदूषिके	" " " ३६.
शास्त्राम् उ०.२६,२७.	सू०.२४,३.	" " ८,८५.
शास्त्रायाम् सू०.२८,३०.	शांतांगारासितः नि०.१३,	शार्दूलः चि०.१४,३६.
" शा०.३,२०.	५२.	शार्दूलजः उ०.३६,८२.
शास्त्रारकादयः सू०.१२,	शांतिः सू०.८,२०.	शाबरम् उ०.१०,१८.
४४.	" उ०.८,२२.	" " २३,३०.
शास्त्रावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्व-	" " ३५,३२.	शाबरम् सू०.२२,१८.
गलादरे सू०.२९,६२.	" चि०.११,४३.	शाबारुणातोदमेदस्फुरारू-
शास्त्रावातहरम् सू०.५,२८.	शांतिम् उ०.२,६२.	क्री उ०.२८,७.

शालनम् सू०.६,१०५.	शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्र-	" चि०.३,९०.
शालनिर्यासम् चि०.४,१४.	कुलत्यभुक् चि०.४,२५.	" " ९,२०.
शालयः सू०.६,२.	शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्र-	शाल्वलादिभिः उ०.३४,
" चि०.१,७२.	म् चि०.५,५.	१५.
" " ३,३४.	शालिषष्टिकगोधूममुद्रमा-	शाश्वतान् सू०.२.
" " ७,१०३.	सधृतादिभिः सू०.४,	शास्ति उ०.४०,६२.
" " १४,५९.	२९.	शास्त्रम् उ०.४०,६२.
" " १०९.	शालिषष्टिकम् चि०.६,१२,	शास्त्रवेदपठम् उ०.४,२६.
" " १९,२५.	" " ७,२१.	शास्त्रान् सू०.१२,५६.
शालसप्ताहकंपिलवृक्षका-	शाली चि०.११,२२.	शास्त्रानुसारिणी उ०.३९,
क्षकपित्यजम् चि०.	शालीन् क०.४,१५.	१८२.
१२,१५.	" चि०.३,७२.	शिशिपाकोविदारयोः चि०.
शालिः चि०.१४,७४.	" " ८,४०.	९,९६.
शालिकाकोलीद्विबलामधु-	" " ११३.	शिशिपासारसिद्धम् चि०.
केक्षुभिः शा०.२,५.	शालीपर्णबिलायिल्वैः चि०.	१,११४.
शालिगोधूमयवषष्टिकजा-	९,१३.	शिसरिरजनकच्छिन्नरोहा-
गलम् सू० ८,४२.	शालूकः उ०.२१,४६.	करंजाः सू०.१५,४५.
शालिजांगलजैः चि०.१२,	शालूकाभा उ०.३१,४.	शिसरी सू०.३०,२४.
३४.	शाल्मलिकंटकाः उ०.३२,	शिसिलिकंठामधूमार्चिः सू०.
शालिजीर्णः चि०.१२,	१९.	७,१३.
११.	शाल्मलीकंटकामैः उ०.	शिसिकुक्कुटपिच्छानाम्
शालितंदुलकल्केन उ०.९,	२१,३२.	चि०.३,४६.
१३.	शाल्मलीकंटकीकाराः उ०.	शिसिचतुर्गुणसूरगयोजिता-
शालिषणी उ०.६,३६.	३१,५.	न् चि०.८,१५७.
" " ४०.१५.	शाल्मलीपिच्छाम् उ०.३४,	शिसितितिरिकुक्कुटान्
शालिभिः चि०.६,६२.	४६.	चि०.१,१५६.
शालिम् सू०.३,३०.	शाल्मलावृत्तकषायम् चि०.	शिसितितिरिदक्षजैः चि०.
" उ०.३९,५७.	९,६१.	१६,४९.
शालिमुद्रसिताधात्रीपटो-	शाल्मलेः चि०.८,१२५.	शिसितितिरिपिच्छामम्
लमधुजांगलम् सू०.३,	" " ९,७२.	उ०.१२,१३.
५१.	शाल्मल्यतसिपिच्छया	शिसितितिरिलाषानाम्
शालियवगोधूमषष्टिकान्	शा०.२,२५.	चि०.८,७९.
चि०.३,१९.	शाल्यन्नम् सू०.५,३.	शिसिपित्तम् चि०.२०.
शालियवस्य चि०.९,२९.	" चि०.९,३०.	१२.
शालियवान् सू०.१०,३३.	शाल्याभ्यरसदुग्धाद्यैः उ०.	शिसी सू०.६,४३.
शालिचिरैः चि०.२२,	२७,३४.	" " ५७.
५४.	शाल्योदनम् उ०.३८,२७.	शिसोद्गमे उ०.२,२८.

शिशुः शा०.२,५६. " चि०.१२,११०.	शिरःपार्श्वगलादिषु चि०. ५,६५.	शिरायाः उ०.११,२८.
शिशुनित्त्वकतकारीगजक- ष्णापुनर्नवैः उ०.२२, ६६.	शिरःपार्श्वशूलम् नि०.५, १६.	शिरायामः उ०.३७,१७.
शिशुपल्लवनिर्वासः उ०.१६, ३७.	शिरःपार्श्वसकटधूस्वक्षणा- भ्यधिकव्यथाः नि०, ७,३१.	शिराविद्वत्तदासृजः उ०. १९,४७.
शिशुपल्लवरसः उ०.१६,९.	शिरःपार्श्वसिशूलघ्नम् चि०. ५,२०.	शिराविधिः सू०.१,३८.
शिशुकलम् चि०.१५.७०.	शिरःपार्श्वस्थितदुर्लभः नि०.६,१६.	शिराविमोक्षः उ०.९,१७.
शिशुबिल्वमूलम् उ०.३८. ३६.	शिरःपृष्ठोरसाम् नि०.७, १९.	शिरावृताः उ०.१०,१९.
शिशुमूलकजैः चि०.८,२३.	शिरःशूलजाड्यस्वदगला- मये सू०.२०,२.	शिराव्यधेः सू०.१९,८७.
शिशुवातार्किकासघ्नवृषमूल- कैः चि०.४,२१.	शिरःशूलम् सू०.१५,२२.	" उ०.१३,९३.
शिशुबीरणकैरंडकारंजसुर- सार्जकम् सू०.१७,७.	शिरःशूलात् चि०.१.११०.	" " ३२,४.
शिशुसिंहीनिकुंभानाम् उ०. २०,२२.	शिरःश्रवणतर्पणम् उ०. २४,४.	शिराव्यधम् उ०.११,८.
शिशुमूलोत्थः चि०.११, ३१.	शिरःश्रवणपादेषु सू०.२,८.	" " २१,२.
शिम्बादि उ०.२०,२५.	शिरःसंस्थः सू०.१२,१७.	" " ३२,१५.
शितिवारकबीजम् चि०. ११,११.	शिरःसमम् सू०.१२,२७.	शिराव्यधैः सू०.२६,५४.
शिथिलत्वम् नि०.१० ३८.	शिरःस्कंधोरुपृष्ठस्य सू०. ६,६८.	शिराशुक्रम् उ०.१०,२७.
शिथिलम् नि०.८,१८.	शिरःस्थे क०.५,२१.	शिरासंज्ञाः उ०.१०,१९.
" उ०.१६,१४.	शिरःस्नाते सू०.२३,२३.	शिरासु उ०.३६,५०.
शिथिलस्थाने सू०.२९, ६३.	शिरःस्रोतांसि नि०.३,२०.	शिरास्थाः उ०.१७,१९.
शिथिलस्य सू०.२९,६५.	शिराग्रंथौ उ०.३७,७.	शिरास्थम् उ०.२९,१६.
शिथिले चि०.१,९८.	शिराच्छेदात् उ०.२५,१९.	शिरास्नायुकंडरायाः सू०. १२,४७.
शिथिलेन उ०.२७,१६.	शिराजालम् उ०.१०,१६.	शिराहर्षम् उ०.१०,१५.
शिबीधान्यम् सू०.६,१५.	" " २९,१०.	शिराहर्षे उ०.११,११.
शिरःकपाले उ०.२५,१९.	शिराजाले उ०.१०,१६.	शिरीषः सू०.१०,३१.
शिरःकंपम् चि०.३,९.	शिरानद्धम् उ०.२९,७.	" उ०.३५,२१.
शिरःकाबिरिकान् उ०. ११,४२.	शिरानिर्स्पंदता उ०.२९, १०.	" चि०.११,२३.
	शिरामुखम् सू०.२७,३७.	शिरीषकुम्भकाथपिचून् शा०.२,४४.
	शिरामीक्षः उ०.३०,११.	शिरीषकुसुमान्वितैः उ०. ११,४५.
		शिरीषतः चि०.४,३२.
		शिरीषपुष्पत्वङ्मूलफलम् उ०.३७,७७.
		शिरीषपुष्पम् उ०.३७, ४४.
		शिरीषपुष्पस्वरसे उ०.३६, ७२.

शिरीषबीजम् उ०.३७, ४३.	" उ०.३८,७.	शिरोरुगौरवश्लेष्महरम् चि०.१,१२४.
शिरीषबीजातिविषे उ०. ३६,६६.	शिरोयहः नि०.१६,५१, शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोच- स्फोटकोथवत् शा०.५, १००.	शिरोरुजोद्भवम् उ०.२३, ३१.
शिरीषबीजानि चि०.८, २४.	शिरोप्रीवासंधी शा०.४,२९.	शिरोरोगनिषेधोक्तम् चि०. २०,२४.
शिरीषबीजापामागमूलम् उ०.२४,१०.	शिरोत्यातः उ०.१०,१४.	शिरोरोगरुचिश्वासमोहबिट्- भेदतृड्धमेः शा०.५, १००.
शिरीषरजनीबकुकुमामृ- तबल्लिभिः उ०.३८, १७.	शिरोत्पाते उ०.११,१०.	शिरोरोगे सू०.२२,२६.
शिरीषबासांशार्कमालती- दीर्घवृंततः सू०.१७,८.	शिरोदंतान् उ०.७,१०.	शिरोऽतिमूर्च्छावमिदाहमो- ह—कंठास्थशांभारतिप- बभेदाः नि०.२,२४.
शिरीषस्य उ०.३७,३७.	शिरोदरयोः सू०.२६,११.	शिरोतीक्ष्णदौर्बल्यम् सू०. ४,१०,
शिरीषाकिणिहिपारिमद्व- ककैषुकात् चि०.२०, २६.	शिरोदाह्रुजाकरम् उ०. १९,२४.	शिरोबदनलेपनम् उ०.१६, १९.
शिरीषात् उ०.५,१५.	शिरोधरा शा०.५,११.	शिरोबिरेकद्वयैः चि०.१३, ३६.
" " ३५,४६.	शिरोधरायाम् चि०.८,४.	शिरोबिरेकम् चि०.२०, ३३,
सिरे उ०.१६,६५.	शिरोनेत्रविकारेषु सू०.२७, ९.	शिरोव्यथा उ०.१९,२७.
शिरोसपार्श्वशूलेषु चि०. ५,६६.	शिरोबस्तिः चि०.२१,१७.	शिरोहनुप्रीवागौरवम् उ०. १७,५.
शिरोसिकूटनासोष्ठगडक- र्णरुबाहुषु सू०.२९, ५०.	शिरोबस्तिः चि०.२१,१७.	शिरोत्पदयताडनम् सू०.७, ७१.
शिरोसिगौरवम् उ०.३७, ५.	शिरोबस्तौ उ०.१३,७६.	शिरोत्पदयबस्त्यादिमर्माणि सू०.१२,४७.
शिरोसिपांडुत्पद्मोगकामला- ग्रहणीगदान् सू०.६, १५३.	शिरोभितापे उ०.२३,९.	शिरोत्पन्नाभिपायुरुक् नि०. १२,३०.
शिरोगतः उ०.२३,२९.	" " २४,११.	शिलाजतु उ०.३९, १३१.
शिरोगताः उ०.२३,३.	शिरोभ्यंजनगंडूषप्रस्त्रावाज- जनवर्चसाम् सू०.२०, २८.	" " " १३३.
" " " २०.	शिरोभ्रमः नि०.५,५०.	" " " ११,३९.
शिरोगते चि०.२१,१७.	शिरोमुसालेपसेकशोधनब- स्तयः उ०.२४,१२.	" " १३,२६.
" " " ६१.	शिरोरसनबंधनम् शा०.३. १३.	" " १५,४१.
शिरोगतेषु चि०.२०,२८.	शिरोरुक् नि०.२,४१.	" " १६,५२.
शिरोगुरुत्वम् नि०.३,४.	" " " ४२.	
	" " ८,२१.	
	शिरोरुक्शोफत्प्लासस्रोतो- रोधाभिमंदताः सू०.७, ६१.	

शिलाजनुक्षौद्रविडंगसर्पि- लोहामयापारदताप्यम- सः उ०.३९,१६२.	शिशिराच्छकफस्तुतिः उ०. १९,५.	शीघ्रोत्पत्तिः नि०.१४,१२.
शिलाजनुतुलामयात् चि०. १२,४३.	शिशिराणि उ०.६,४५,	शीतकषायम् चि०.१,४६.
शिलाजनुपलानि चि०.१६, २४.	शिशिरादिषु सू०.१२,२४.	" " १८,६०.
शिलाजनुप्रयोगः सू०.१४, २३.	शिशिराद्यैः सू०.३,२.	शीतकषायमधुरौषधैः उ०. २२,५१.
शिलाजम् उ०.३९,१३९.	शिशिरानभिनन्दनम् उ०. १७,२.	शीतकषायान् चि०.६,६८.
" चि०.१४,५१.	शिशिरान्ते क०.२,४४.	शीतकाले सू०.२,११.
शिलाजस्य उ०.३९,१४०.	शिष्यगणस्य उ०.४०,६२.	शीतके सू०.५,३०.
शिलाजेन चि०.११,२४.	शीघ्र क०.६,१८.	शीतच्छायादकाकाक्षा उ०. ६,११.
शिलातले सू०.३०,११.	शीघ्रः नि०.१३,४२.	शीतजलानुपानम् उ०.३९, १५९.
शिलादार्व्यमृतातुत्यैः उ०. २६,२६.	शीघ्रकामता नि०.१६,३२.	शीतजाड्यतिमिरध्रमतं- द्वाः नि०.२,२५.
शिलाम् चि०.१८,२६.	शीघ्रकारिणः नि०.४,३१.	शीतज्वरः उ०.३८,४.
शिलावृम् चि०.६,५३.	शीघ्रकारिणम् नि०.५,४५.	शीतज्वरं उ०.३७,५०.
शिलावृष्यम् उ०.४०,५०.	शीघ्रकारिणी उ०.२१,४२.	शीतज्वरपहैः चि०.८, १३५.
" चि०.१९,५३.	शीघ्रकारी चि०.२,७.	शीततोयावगाहनैः नि०. ११,२८.
शिलावृष्यस्य चि०.२२,६५.	शीघ्रगः सू०.३०,२४.	शीततोयेण सू०.२०,२१.
शिलोद्भात् चि०.१२,३३.	शीघ्रगतयः उ०.३६,५.	" चि०.८,११४.
शिलोद्भेदम् उ०.३४,४५.	शीघ्रगतिम् उ०.४,२५.	शीतत्वम् उ०.३,२३.
शिवः सू०.६,२५.	शीघ्रगत्वात् नि०.१३,५३.	" " २६,३५.
शिवम् उ०.३,६१.	शीघ्रघाती नि०.११,५.	शीतदंतस्य उ०.२२,११.
" " १६२.	शीघ्रचयाः उ०.२१,४२.	शीतद्विषः शा०.३,८५.
" चि०.२१,११.	शीघ्रजन्म सू०.६,२४.	शीतद्वेषानुपशयौ नि०.१६ १३.
शिवशिवसुततारामस्करारा- धिनानि चि०.१९,९८.	शीघ्रजन्मपाकः उ०.२१. ५१.	शीतपाकी सू०.१५,६०.
शिवाः चि०.७,५३.	शीघ्रतरम् उ०.२४,५८.	शीतपादोच्छ्वासकराननम् उ०.२६,३७.
" " १६,२९.	" चि०.२०,१.	शीतपारुषजनितः सू०.३, १६.
शिशवः सू०.३,४०.	शीघ्रपाकम् नि०.१२,२१.	शीतपिटिकाः नि०.२,२२.
शिशिरज्वरः नि०.११,४५.	शीघ्रपाकी नि०.११,४८.	शीतपूतनया उ०.३,२२.
शिशिरद्वेषी नि०.१३,६.	शीघ्रबाहिन्यः शा०.३,३७.	शीतपूतना उ०.३,२.
शिशिरप्रदेहान् उ०.३२,६.	शीघ्रविदारित्वात् नि०.११. ५७.	शीतप्रियत्वम् नि०.१०,३९.
शिशिरस्पर्शम् सू०.५, ७६.	शीघ्रवेगेन चि०.११,४०.	
	शीघ्रसर्पिं नि०.१४,१४.	
	शीघ्रानुसारप्रशमः नि०.१३, ३३.	
	शी-नेण शा०.६,५१.	

शीतमधुरोपस्कृताशयः उ०. ३९,११५.	शीतादे उ०.२२,२७. शीतादोपकुशोकम् उ०. २२,८०.	शीतोपचारः चि०.८,१२३. शीनोपचारपित्तास्त्रक्रियाशु- द्विबिशोषणेः सू०.२७, ४७,
शीतमेही नि०.१०,१२. शीतलीकृतम् चि०.७,८२. शीतबर्गम् चि०.२,४८. शीतबर्षोष्णदुर्दिने सू०.३०, ८.	शीतादो नि०.२,३६. शीतानुलेपनः उ०.३९, १२२. शीतांबुधारागर्भाणि सू०. १३,८.	शीतोपचारम् उ०.२५,२४. शीतोपचारैः चि०.७,९७. शीतोपसंहिताः सू०.१२. २१.
शीतबातातपव्याधिस्तृ- ष्णाश्रमपीडिताः उ०. ३६,२८. शीतबाताभ्रदर्शने नि०.१२. २२.	शीतांबुना उ०.३७,१४. " क०.५,१२. शीतांबुपरिषेचितः क०.३, २६.	शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्नि- ग्धैः नि०.१५,४७. शीतोष्णद्रवकल्पितान् चि०.१,१२७.
शीतबारिणा चि०.१६,४२. शीतबारिनिमज्जनात् उ०. १२,२६. शीतबातहिमदग्धतनूनाम् उ०.३९,१११.	शीतांबुपानान् नि०.५,५१. शीतांबुमारुतच्छायाः उ०. ४०,५४. शीतांबुपूकम् उ०.२,७१, शीतांबुसंस्पशान् नि०.७, १२.	शीतोष्णम् सू०.२९,५८. शीतोष्णवर्षभेदान् सू०.१२. ३८.
शीतबीर्याणि चि०.२,२७. शीतबीर्यैः चि०.१,१३०. " " ६,६२.	शीतांबुसेकः उ०.३९,१२१. " चि०.४,५२. शीतांबुसेचनम् चि०.६,६. शीतांबुसेचितम् उ०.३५, १७.	शीतोष्णवृष्टिनाम् सू०.१३. ३६. शीतोष्णस्निग्धरूपायैः सू० २७,४. " चि०.१,१४९. " " ८,२९.
शीतशूलक्षये सू०.१७,१५. शीतशोकता सू०.२९९. शीतसंरोधात् सू०.३,७. शीतसाल्प्यदृक् सू०.२३, १८.	शीतांभः नि०.५,५५. शीतांभःपानान् उ०.१८,६. शीतांभसा चि०.१८,२२. शीतांभोभिः सू०.२९,२४. शीतार्तः शा०.५,२७. शीतार्तानाम् क०.४,७०. शीताल्लप्लेहलवणद्रव्यमा- त्रः क०.५,१.	शीतोष्णानि चि०.८,१३४. शीतो नि०.१५,४९. शीर्णपक्ष्माबिलेक्षणे सू०. २४,१. शीर्णपायुबलिम् शा०.५, ८३.
शीतस्तंभस्वेददाहाव्यवस्थाः नि०.२,२६. शीतस्नानात् चि०.६,७६. शीतस्पर्शः उ०.२१,५५. शीतस्पर्शम् नि०.१२,१९. शीतस्पर्शाधिकव्यथाः उ०. २१,३१.	शीतासहा उ०.२१,५०. शीतासहो उ०.२१,६. शीतीभूतम् चि०.८,१४७. शीतोच्छ्वासः उ०.३६,३३. शीतोदकम् उ०.३९,१४६. शीतोद्भवम् सू०.४,३५.	शीर्णमांसः नि०.१३,६४. शीर्णरोमा नि०.१३,६. शीर्णवृंतम् सू०.६,८९. शीर्णज्यायुसिरामांसाः नि०, १३,६८.
शीतांशुरश्मिभिः सू०.३ ५१. शीताख्यः उ०.२१,१२. शीतांगः शा०.५,२७. शीतादः उ०.२१,२१.		शीर्णते सू०.३०,३३. " उ०.३५,४४. शीर्णते उ०.२१,२१. शीर्णतेमाणतनूरुहः सू०. २९,८.

शीर्यमाणशिगेरुहः उ० ३६,
३२.

शीर्यमाणाः सू०.२९,७४.

शीलाभिलाषी नि०.१३,
३४.

शीलनीयः सू०.१९,६८.

शीलम् शा०.५,६५.

शीलयतः चि०.१,१३५.

शीलयत्सु उ०.३९,१५४.

शीलयन् उ०.२२,९६.

" " २८,४२.

" " ३९,५१.

शीलयित्वा चि०.७,६२.

शीलविभूषिताः सू०.१३,७.

शीलितवस्तिकम् शा०.१,
२०.

शीलोद्धम् चि०.७,१०४.

शील्याः उ०.२२,१५.

शीसम् सू०.१०,२७.

शुकजिह्वायकृत्संज्ञलौ-
कावकसन्निभाः नि०.७,
३५.

शुकतरुः उ०.४,४८.

शुकदात्यूहसारिकाः सू०.७,
१४.

शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्री-
मूलेः उ०.३५,४७.

शुकाः सू०.३,४०.

शुकास्याकोल्लयोः उ०.३८,
२०.

शुकास्यायाः उ०.३८,२१.

शुक्क्रोधलघनायासाः उ०.
१,१७.

शुकम् सू०.५,७५.

शुक्लक्षारपंकशंखनाभीः
सू०.३०,१६.

शुक्तिम् उ०.११,७.

" क०.१,२४.

शुक्तिशंखोद्ग्रांशूकशफरीब-

मिचंद्रिकाः सू०.६,५१.

शुक्तिशाकवरपाटलिभाई-
सिंदुवारकरघाटवरागम्

उ०.३७,८४.

शुक्लेन सू०.२८,४२.

शुक्ल्या सू०.२३,३.

शुककम् उ०.१०,३१.

" " ११,३८.

शुककरी शा०.१,१४.

शुकरुत् सू०.६,८२.

शुकतिमिरनकाध्योष्णाम्ल-

दाहनुत् उ०.१३,१०.

शुकत्वम् शा०.३,६६.

शुकदिग्धेः उ०.३८,३.

शुकदोषार्तम् शा०.१,१५.

शुकधारणात् नि०.९,१६.

शुकनिद्राकफकराः सू०.५,
४१.

शुकबलक्षयम् सू०.१०,११

शुकम् सू०.११,१२.

" " " २०.

" शा०.१,१८.

" " " २३.

" " " ३५.

" " " ६३.

" " " ५,२९.

" नि०.९,१७.

" " " १८.

" " " ३२.

" उ०.१०,२२.

" " " ३०.

" " " ११,४८.

" " " ३३,३८.

" " " ३३,५२.

" " " ३६,२२.

" " ३८,३.

" चि०.२१,२०.

शुकमिश्रम् नि०.१०,११.

शुकमेढ्रामये सू०.२७,
१४.

शुकमेही नि०.१०,११.

शुकलाः सू०.६,५९.

शुकवत् उ०.११,१३.

शुकवृद्धिबिरुक्तम् सू०.६,
२०.

शुकस्थः चि०.१५,१३.

शुकस्थे चि०.२१,२०.

शुकस्य शा०.१,५.

" नि०.१५,१३.

" उ०.११,५२.

शुकहर्षणम् उ०.११,४६.

शुक्रात् सू०.४,२०.

" शा०.३,६३.

शुक्रादि शा०.३,६७.

शुक्रांतानाम् सू०.११,३७.

शुक्रानिलविबंधेषु क०.४,
३६.

शुक्रापत्यविबर्द्धनाम् उ०.
४०,८.

शुक्राभम् नि०.१०,११.

शुक्रार्तबशरुन्मूत्रगर्भनि-
ष्क्रमणक्रियः सू०.१२,
९,

शुक्रार्तवस्यैः सू०.१,९.

शुक्रार्तबे शा०.१,१.

" " " ५.

शुक्रावृत्ते नि०.१६,३८.

शुक्राशयविशुद्धये चि०.
११,४२.

शुक्राशमरी नि०.९,१६.

शुक्राशमरीम् सू०.११,१२.

शुक्राशमर्याम् चि०.११,४१

शुकाश्मश्वासपीनसान् सू०. ६,१८.	शुक्रोरोमोद्गमे उ०.२४,३२.	शुचिसूक्ष्मदृढाः सू०.२९, २९.
शुकासृग्गार्मिणीभोज्यचेष्टाग र्भासयत्सुषु शा०.३,८३.	शुक्रवस्त्रान् शा०.६,६६.	शुंठीकुण्डलानेखदाक्षाकल्क कषायवत् उ०.२०,१८.
शुकासृग्दोषनाशनम् चि०. २२,४६.	शुक्रवासाः उ० ३५,२६.	शुंठीरुष्णारसोन्नतः सू०. १०,३५.
शुकास्नाननुबन्धनम् शा०.१, ३६.	शुक्रसंधेः उ०.१०,१.	शुंठीधनवचामाद्रीबिल्व- त्सकहिं गु चि०.९,७.
शुके सू०.११,२०.	शुक्रसिरादिता नि०.१३, ११.	शुंठीत्वक्सीरीम् चि०.१६, ३०.
" " २९,३३.	शुक्लाः शा०.६,६७.	शुंठीदधिदाडिमसाधितम् चि०.६,९.
" शा०.१,८.	शुक्लानाम् शा०.६,३२.	शुंठीधन्वयासम् चि०.८, १०२.
" नि०.१४,३६.	शुक्लामरूपदर्शित्वम् उ०.७, १५.	शुंठीपलत्रयम् चि०.१०, १६.
" उ०.११,४२.	शुक्लार्म उ०.१०,१२.	शुंठीबलाव्याघ्रीगोकटकगुदेः चि०.१,११२.
" " ५१.	शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु उ० ४,११.	शुंठीम् चि०.३,१५.
शुकेषु उ०.१०,२९.	शुक्लासृक्पिंडवत् उ०.१०, १८.	" " " १६.
" " ५४.	शुक्लिकासंज्ञः उ०.१०,११.	" " ५,४५.
" " ५८.	शुक्लिहर्षशिरोत्पातपिष्टकम- धितार्जुनम् उ०.१०, २०.	" " ८,९०.
शुक्रौजःकेशचक्षुषाम् सू०. ६,१५०.	शुक्ले उ०.१०,५.	" " " १०२.
शुक्रौजःज्वेहसंक्षयः नि०.५, ४.	" " १२.	" " १५,७१.
शुक्रौजसी शा०.३,१३.	शुक्लेन चि०.१०,२८.	शुंठीमधुकमाचीकरकचंदन- कटफलम् उ०.३४,४७.
शुक्रत्रयोदशीरुष्णद्वादशश- योः उ०.४,९.	शुचितांतवपीडितम् उ०. ३८,११७.	शुंठीरसांजनम् चि०.८, ११५.
शुक्रधर्मरुचिः शा०.३,७.	शुचिधोतोपधानानि उ०.१, २५.	शुंठीलवणपञ्चकम् चि०.१५, १०४.
शुक्रनेत्रनसास्यता उ०.७, १४.	शुचिपृथ्व्यसिते सू०.५,५.	शुंटीबयस्थालवणकायस्था- हिं गुपौष्करैः चि०.६,२८
शुक्रमतिपत्रयोदशयोः उ०. ४,९.	शुचिमज्जनात्तुतम् सू०.८, ३८.	शुंटीविडंगत्रिफलागुडूची-य- ष्टीहरिद्रातिबलाबलाः उ०.३९,१०४.
शुक्रमंडलम् उ०.१५,११.	शुचिम् उ०.५,५१.	शुंटीशूनपयोन्वितम् उ०. ३०,१०.
" " १८.	शुचियल्वान् चि०.५, १४.	
शुक्रमाल्यांबरसरिच्छेलोच- नवनप्रियम् उ०.४,१५.	शुचिशुक्लानि उ०.५,२८.	
शुक्रमाल्यांबरा शा०.१,२६	शुचिसंस्कृतवादिनम् उ०. ४,१४.	
शुक्रराजीतम् नि०.१२, १९.		
शुक्ररूपताम् उ०.१०,२८.		

शुंठीसैधवप्रतिसारिताः उ०. ९, २१.	शुद्धशुक्रहराः उ०. ११, ४१.	शुष्ककंठः नि०. ४, १५.
शुंठीस्थिरोदीच्यदुस्पशान्य- तमोदकम् चि०. ७, ३५.	शुद्धशुक्रार्तवम् शा०. १, १९.	" उ०. २१, ५७.
शुंठीहिंसामराह्ये चि०. १७, २९.	शुद्धशुके उ०. ११, ३८.	शुष्ककासश्रमात्यमिषिष- मज्वरपीनसाम् सू०. ६, ६३.
शुंठ्या उ०. ३९, १४७.	शुद्धशुष्कस्य चि०. १४, ४५.	शुष्ककासागमर्दः नि०. १२, १३.
" चि०. १, ४५.	शुद्धशोणितम् शा०. ३, ३८.	शुष्ककासी शा०. ५, ११९.
" " ६, ३४.	शुद्धसंमोजितात्मनः उ०. १४, ९.	शुष्कगलताल्बोष्ठः चि०. ७, ३०.
शुंठ्याः चि०. ३, १४४.	शुद्धस्त्वदयोद्गारकंठता सू०. १४, १७.	शुष्कगोमयफेनकशखैः चि०. १९, ५८.
" " ९, ४३.	शुद्धाकस्त्रिजदेहस्य सू०. २२, २७.	शुष्कतालुकम् उ०. ४, ४१.
" " १४, ४१.	शुद्धाबुजाः सू०. २६, ३८.	शुष्कताल्बोष्ठाः नि०. १२, ४.
" " " ९४.	शुद्धाबुनिः काथस्त्रसैः क० ६, १६.	शुष्कत्वमादिता नि०. १२, १८.
शुंठ्युदीच्योत्पलैः चि०. २, ३८.	शुद्धास्त्रम् उ०. १८, ५१.	शुष्कपादकरः उ०. ३५, ५२.
शुंडिका उ०. २२, ४६.	शुद्धिकरम् सू०. १९, ६१.	शुष्कपुटताम् उ०. १९, २५.
शुंडिकार्मादेः सू०. २६, १६.	शुद्धिकामम् उ०. ३०, २.	शुष्कभक्षणात् नि०. १५, २९.
शुद्धकाये उ०. ४०, १२.	शुद्धिकारणम् चि०. २२, ६३.	शुष्कमुखम् चि०. ९, ३०.
शुद्धकोष्ठस्य चि०. ५, ४.	शुद्धिरुत् नि०. ३, ९.	शुष्कमूलककोलाम्लकषाये- ण शा०. १, ६५.
शुद्धगुग्गुलोः चि०. २२, ६५.	शुद्धिम् सू०. २९, ६७.	शुष्कमूलककोलाम्लबुकि- कादाडिमस्य चि०. १०, २८.
शुद्धचतसः उ०. २५, ४८.	" शा०. १, ४७.	शुष्कमूलकसंडानाम् उ०. १८, २६.
शुद्धतनुः सू०. ३, ४५.	" उ०. ३४, १.	शुष्कमूलकजैः चि०. ७, ३८.
शुद्धतनोः सू०. २३, ८.	" चि०. १७, ३७.	शुष्करेवती उ०. ३, ३.
शुद्धदेहस्य उ०. ६, २०.	शुद्धिलंधनपाचनैः चि०. ६, ५७.	शुष्करेवत्याम् उ०. ३, २९.
" " ९, ३४.	शुद्धिवर्जम् शा०. २, ६.	शुष्कशाकम् सू०. ६, ३२.
शुद्धदेहानाम् सू०. २८, १०.	शुद्धयशुद्धौ नि०. २, ६३.	" चि०. १७, ४१.
शुद्धरूक्षाशयम् चि०. १०, २५.	शुद्ध्यादिश्लेहिनस्वेदरेकास्था- पननाशनम् सू०. १, ३७.	शुष्कशाकानि सू०. ८, ४१.
शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरि- षु चि०. १, २२.	शुभाशुभम् सू०. ९, २२.	शुष्कस्त्राविषिमेदात् नि०. ७, ३.
शुद्धवातहतः नि०. १५, ४१.	शुभाशुभोत्पत्तिम् शा०. ५, ५३.	शुष्काक्षिपाकः उ०. १५, १७.
शुद्धवातापतानके चि०. २१, ३४.	शुलबतालकयोः उ०. १३, ३२.	
शुद्धवेदूर्यविमला शा०. ५, ४८.	शुषिरस्थम् सू०. २८, २४.	
शुद्धशरीरस्य उ०. ३९, १२.	शुषिराणि सू०. २५, ११.	
शुद्धशुष्कम् उ०. १०, २५.	शुष्कः सू०. २२, १५.	

॥ ॥ १६, ४४.	शूनपादकरोदराः नि०. १२.	शूलपाणिना उ०. ३, १.
शुष्काक्षिपाके उ०. १६, २८.	४.	शूलपूवंकम् नि०. ११, ३७.
शुष्काख्या उ०. ३३, ३८.	शूनपायुः सू०. १६, ५.	शूलभ्रमानाहकंपसंभादयः
शुष्काम् क०. २, ६.	शूनपायो क०. ५, ४०.	सू०. ८, ८.
शुष्कादम् नि०. ७, २७.	शूनप्रलंत्ववृषणम् उ०. ४,	शूलविबंधाध्मानसादकन्
शुष्काल्पमांसे उ०. २५, ४६.	३६.	सू०. ८, २६.
शुष्कास्यः नि०. ४, १३.	शूनवस्तिषु उ०. ३८, ७.	शूलवेपथुदृष्टासैः नि०.
॥ ॥ ८, ७.	शूनरसनः उ०. ३७, ११.	५, ३८.
शुष्कास्त्रतृणरोम सू०. २९,	शूनवृषणम् शा०. ५, ८५.	शूलसैमिल्यकारिणी चि०.
५२.	शूनाक्षम् शा०. ५, ९०.	९, ४.
शुष्कोरः कंठवकताम् नि०.	शूनाक्षिकृटः नि०. १३, ६.	शूलस्फुरणतोदनम् नि०.
३, २२.	शूनास्पशासहा उ०. ३३,	१६, १२.
शुष्कोष्ठगलतालुकः उ०. ३,	४७.	शूलहरः उ०. १६, ३३.
३८.	शून्यालये उ०. ५, २८.	शूलहरम् उ०. ३४, ३३.
शुष्यद्वेहे क०. १, १४.	शूर्पपण्यौ उ०. ४०, १३.	शूलहराः चि०. ११, ३.
शूककंटकवन् उ०. २१, ४६.	शूलकासवमिश्वासविबंधा-	शूलादीन् सू०. ८, ११.
शूकजेषु सू०. ६, ३.	ध्मानपीनसान् सू०. ५,	शूलानाहप्रसेकार्तम् चि०.
॥ ॥ ॥ २३.	६८.	९, २.
शूकदूषितरकोत्था उ०. ३३.	शूलक्लेदगुरुत्वानाम् उ०.	शूलानाहविबंधेषु चि०. १४,
२१.	१८, २०.	२८.
शूकनालम् सू०. ३०, ११.	शूलगुल्मग्रहण्यादीन् नि०.	॥ ॥ ॥ ४८.
शूकपूर्णाभिकंठत्वम् नि०. ३,	१६, २६.	शूलानाहहरम् चि०. १४,
१९.	शूलगुल्मोदरश्वासकासानि-	१०.
॥ ॥ ५, २५.	लकफापहम् चि०. १०,	शूलानाहांत्रकूजनम् नि०.
शूकपूर्णाभनासाभम् उ०.	३०.	१५, ७.
१९, १६.	शूलघ्नम् सू०. ८, १८.	शूलान्विते चि०. २२, १८.
शूकरः सू०. ९, २९.	॥ चि०. १, १८,	शूलारोचकतुडुदाहज्वरछ-
शूकरी उ०. ६, ३५.	॥ ॥ २२, ३०.	दिरूपद्रुता उ०. २८,
शूकशिबीभवम् चि०. २,	शूलजित् उ०. १८, १४.	११.
१९.	शूलतोदकरः क०. ५, ४६.	शूलार्तम् चि०. ९, ४१.
शूकाशंबीजपक्वान्मांस-	शूलदाहोषाः उ०. १८, १०.	शूलातां चि०. ८, ८९.
शाकफलोषधैः सू०. ६,	शूलनिवारणम् चि०. २२,	शूलाश्रोतनम् उ०. १६,
१७०.	२३.	१२.
शूनतानोन्नता उ०. ३४,	शूलनिवृत्त्यर्थम् चि०. २२,	शूलिनम् शा०. ५, ७२.
५३.	३४.	शूलिना नि०. ३, ३०.
शूननाभिपादास्यमेहनः	शूलनुत् चि०. २२, ३६.	शूलिन्याम् सू०. २७, १४.
नि०. १३, १४.	शूलपाकवन् उ०. १५, १७.	शूलैः क०. ५, ८.

शूलोदावर्तविष्टंभजननाः
 चि०.१,९६.
 शूलोपहतबक्षणम् शा०.५,
 १२१.
 शूल्यः सू०.७,३७.
 शूल्यम् चि०.५,६२.
 शृगालवित् उ०.३,५१.
 शृगालशल्यकोलूकजलूका-
 वृषवसजैः उ०.६,४२.
 शृगालैः शा०.६,४६.
 शृगजलौकसः उ०.३६,
 ५०.
 शृगजलौकोलाबुभिः सू०,
 २६,५५.
 शृगंतुंबैः चि०.२२,२.
 शृगवेररजोयुक्तम् उ०.२८,
 ४१.
 शृगवेरम् चि०.२,१५.
 " " ३,१३.
 " " " ४५.
 शृगवेरात् चि०.१६,२.
 शृगम् सू०.२५,२६.
 " चि०.४,१३.
 शृगवेरनिशार्धगम् उ०.२,
 ६६.
 शृगवेरांबु सू०.३,२३.
 शृगाटकम् शा०.२,५७.
 " उ०.१९,१५.
 " चि०.३,९४.
 शृगाटकाख्येषु शा०.४,३५.
 शृगाटानि शा०.४,४६.
 शृगाणि उ०.११,३६.
 शृगादिभिः सू०.२६,५४.
 " " २७,४६.
 " चि०.१३,१८.
 शृगाद्याः चि०.१९,१६.
 शृगाद्यैः उ०.३७,७०.

" चि०.५,७०.
 शृंगारलीलाभिरतम् उ०.
 ४,१९.
 शृंगी उ०.५,३.
 " चि०.३,५०.
 शृंगीतामलकीभाङ्गीरास्त्रा-
 गोक्षुरकैः चि०.३,६१.
 शृंगीभाङ्गीधनग्रंथिधन्वया.
 सान् चि०.३,६३.
 शृंगीमधूलिकाभाङ्गीपिप्प-
 लीदेवदारुभिः उ०.२,
 ५१.
 शृंगे उ०.२४,३८.
 शृंगेण सू०.२६,५०.
 " " " ५१.
 शृंगैः चि०.२,३८.
 शृग्यमृतादशजीवनसंज्ञाः
 सू०.१५,१२.
 " उ०.१७,९.
 शृतक्षीरजम् क०.१,४०.
 शृतक्षीरसरेण चि०.३,८६.
 शृतक्षीरानुपानम् चि०.३,
 ८७.
 शृतशीतपयः चि०.५,३९.
 शृतशीतम् उ०.२,७१.
 " चि०.१,१०९.
 " " २,२१.
 शृतशीतात् चि०.१५,३१.
 शृतान् चि०.३,८९.
 " " ५,२०.
 शृतानि चि०.५,४६.
 शृतिः उ०.१४,१३.
 शृते चि०.८,१५१.
 शृतेन चि०.१५,६३.
 शृतैः चि०.३,१५८.
 " " २१,४६.
 शृते नि०.६,७.

शेफसः उ०.१७,१३.
 शेलुः उ०.३५,२१.
 शेलुतोयेन उ०.३७,४२.
 शैल्वक्षतिलरामाणाम् उ०.
 २४,३५.
 शेषः नि०.१२,३४.
 शेषदोयाविरोधतः सू०.
 १३,१५.
 शेषांगपरिरक्षायाम् सू०.
 २५,२.
 शेषौषधरसैः उ०.११,२६.
 शैयबम् सू०.१५,४.
 शैत्यगौरवशूलानि०.१६,
 ३२.
 शैत्यतः सू०.१२,२६.
 " चि०.१,८७.
 शैत्यप्रसादमाधुर्यैः सू०.५,
 ४५.
 शैत्यम् शा०.५,२६.
 शैथिल्यम् सू०.१०,११.
 " शा०.५,१०४.
 " नि०.१३,४.
 " चि०.१४,८४.
 शैरीषम् सू०.१५,४.
 शैरीषीत्वपुष्पम् चि०.१९,
 ६३.
 शैलद्रुमान् शा०.३,८८.
 शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहन-
 रद्विपान् शा०.६,६८.
 शैलसंभवम् चि०.१७,४.
 शैलेयकसर्जः उ०.१६,२४.
 शैलेयकुष्ठे चि०.१७,२२.
 शैलेयरास्त्राणुमतीकसेरु-
 कालानुशारितपत्ररो-
 धैः उ०.२७,४०.
 शैलोद्भवे उ०.२४,३८.
 शैलश्यावाः सू०.२६,३८.

शेबालकुङ्कुटशिखाकुंदशा- लिमयप्रभा शा०.५, क्षि०.	शोणितक्षयसंभवैः नि०.७, ४५.	शोणितायुदम् उ०.२९, १७.
शेबालनीलोत्पलवक्रयष्टी- त्वभाकुलीपद्मकराठम- व्यम् उ०.३७,८२.	शोणितगंधेन उ०.२४,१५. शोणितजे उ०.२२,७. शोणितप्रभृतीनाम् सू०. ६,६९.	शोणितायुदे उ०.३४,२१. शोणितार्मसमम् उ०.१०, १६.
शोकः नि०.५,४०. " " ६,९.	शोणितप्रभो उ०.२१,७. शोणितम् सू०.११,२०.	शोणितिकीम् चि०.२२, ५९.
शोकक्रोधक्षुधादिभिः सू०. ८,३३.	" " २८,१. " " २९,५६.	शोधनाधिगणोदितैः चि०. १,१३०.
शोकक्रोधदिवास्वप्ननिशाजा- गरणानि उ०.१६,६४.	" " नि०.११,५२. " " १२,२४.	शोधनार्हस्य चि०.१,९७.
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्चस्था- विदारणम् शा०.१,४५.	" " उ०.९,३६. " " २४,१५.	शोधयति सू०.१४,६. शोधयति सू०.१५,४.
शोकक्रोधादिकुपितात् उ०. ३१,२८.	" " २९,१६. " " ३५,९.	शोधितः सू०.१८,४९.
शोकक्लिष्टमनाः उ०.६, १६.	" " ३६,२५. " " ५१.	शोकः सू०.७,१९. " " ८,२५.
शोकज्वरशिरोरोगसंतमस्य उ०.१२,२९.	" " ७४. " " ३७,११.	" " २८,३. " " ८.
शोकतः नि०.८,१३.	" " ५४. " " ३८,३०.	" " २९,२. " " ६.
शोकभीकृधः सू०.७,६२.	" " ३८,३०. " " ४०,३१.	" " ११,२१. " " ५,९३.
शोकम् उ०.४०,५१.	शोणितमोक्षणम् उ०.१६, ५८.	" " नि०.७,१६. " " ११,२.
शोकश्रमक्रोधरुतः उ०. २३,२९.	शोणितमोक्षैः चि०.२०, १८.	" " १२,७. " " १२.
शोकश्रमविनोदकम् चि०. ७,७४.	शोणितस्थापनैः उ०.१८, ५४.	" " १३,३०. " " ४३.
शोकात् नि०.८,१.	" " " ६३.	" " ५२. " " १६,३३.
शोकातुरम् सू०.१,३४.	शोणितागमः सू०.२९,४६.	" " ३५. " " ३०,३.
शोकादेः उ०.१,१८.	शोणितातिश्रवोदितः नि०.१५,२१.	" " ८. " " १२.
शोकेषु सू०.६,११३.	शोणितादिप्रवृत्तिजित् चि० २,३२.	" " १५,८. " " १०.
शोकैः चि०.३,३३.	शोणितादिषु नि०.६,३०.	" " १८. " " २०.
शोकाद्वेगारतिभयैः चि०. ७,६३.	शोणितामाः उ०.३७,१०.	
शोकोपवासरुक्ष्णायैः शा०. २,१५.		
शोचते चि०.७,६४.		

११	१७, १५.	शोफपांडुरान्मादुर्नीमा-	शोफाते शा०. ५, १५.
११	११ २०.	दीन् उ०. ३५, ७.	शोफार्शः कामलापांडुगुल्म-
११	११ २२.	शोफप्रधानाः नि०. १३, २०.	कासग्रहापहम् उ०. ७,
११	११ २१, ११.	शोफमूत्रशरुद्वात्विबंधज्व-	२४.
११	११ २३.	रकासजिन् चि०. १,	शोफार्शः रुमिकुष्ठहा सू०. ६,
११	११ २७.	११३.	१६४.
११	११ ३३.	शोफयुतः उ०. ३७, ५७.	शोफार्शः पांडुरोगेषु चि०.
११	११ ३४.	शोफरागरुजादीनाम् उ०.	१५, २५.
११	११ ३७.	१४, २३.	शोफार्शः संज्ञास्तम्बविसंज्ञताः
११	११ ४५.	शोफरागरुजाम् उ०. २५,	सू०. १६, ३२.
११	११ ४७.	२६.	शोफार्शो गुल्ममेहहा चि०.
११	११ ४९.	शोफरूक्मणुत् उ०. १६, ४३.	१७, १२.
११	२३, १६,	शोफरुजाकरम् शा०. ४, ४.	शोफार्शो गुल्मबीसर्पविदधि
११	११ २१.	शोफरुजापाकदाहानाम्	सू०. १२, ४६.
११	२५, २४.	सू०. २९, ३८.	शोफावस्थस्य उ०. २५, २४.
११	२७, २.	शोफव्रणक्रियाम् चि०. १३,	शोफावस्थायाम् उ०. २५,
११	२८, १६.	३२.	२३.
११	३१, ४.	शोफशूलकरः नि०. ११,	शोफावस्थाविसर्पिणः सू०.
११	११ १४.	२१.	२९, ७४.
११	३७, ४.	शोफशैथिल्यदाहमोहान्	शोफोक्तम् चि०. १६, ५७.
११	११ १८.	सू०. ३, २९.	शोफोदरगुडप्रीहविद्विबंधेषु
११	चि०. १, १४८.	शोफसंरंभपूर्वकः उ०. १०,	चि०. १३, ४७.
७.		७.	शोफोदराशोयहणीदोषम्-
शोफकंडूघमाद्यपीडिताम्	उ०. ९, ९.	शोफसंयुक्ता उ०. ३३, ३१.	त्रयहारुचीः सू०. ५, ३४.
शोफकंडूघ्नम् उ०. ११, ९.		शोफस्फुरणानिस्तोदभेदः	शोफोपदेहम् उ०. ८, १०.
शोफगंडरुमिग्र्यधिकुष्ठापस्-		नि०. १३, ४८.	शोभनाः शा०. ६, ३७.
मारमीनसे सू०. २०,		शोफस्य नि०. १६, १८.	शोभाम् शा०. ५, ६३.
३.		शोफाः चि०. १९, ६६.	शोभिनाम् शा०. ६, ३७.
शोफघषाश्रुवेदनाः उ०. १६,		शोफाढया नि०. १३, १८.	शोषः सू०. ४, १५.
३७.		शोफातिसारत्द्वाद्गुल्मा-	११ ११, १७.
शोफज्वररुजादाहाढ्यम्		शौल्पाग्निमेहिनाम् चि०	११ २०, २४.
नि०. १३, ६६.		१७, २१.	११ शा०. ४, ५१.
शोफतोददाहज्वरप्रणुत् उ०.		शोफान् उ०. २५, ३२.	११ नि०. ५, १.
३७, २७.		शोफानाम् नि०. १३, २४.	११ ३.
शोफनिर्वापणः उ०. २५,		११ उ०. २५, ३०.	११ २५.
२९.		शोफानाहास्यवैरस्यविदूशो-	११ ४४.
शोफपाकः नि०. १६, १५.		षाः नि०. १३, १०.	११ ५१.

॥ ॥ १०,२४.	शौर्यम् सू०.२९,२१.	श्यामाबिल्वादिसिद्धैः क०.
॥ ॥ ११,४२.	श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रव-	५,३९.
॥ ॥ ३,२८.	ल्मीकवर्जिते क०.६,१.	श्यामारुणम् क०.२,३.
शोषकुष्ठकिलासानाम् चि०.	श्मश्रुकर्म शा०.६,५२.	श्यामैरंडस्थिराभिः चि०.
१०,५०.	श्यामम् नि०.३,२९.	२२,९.
शोषगुल्मागमर्दोर्ध्वश्वास-	॥ क०.२,३.	श्यामेत् चि०.२,३४.
कासहरः सू०.१५,१०.	॥ ॥ ५.	श्यावः सू०.१२,५०.
शोषजित् उ०.२,५१.	श्यामलम् उ०.३१,२८.	॥ ॥ २९,८.
॥ चि०.५,६.	श्यामा सू०.१५,४५.	॥ नि०.१३,१०.
॥ ॥ ॥ २४.	॥ शा०.४,६३.	॥ उ०.१७,२१.
शोषज्वरप्लीहसर्वकासहरम्	॥ शा०.५,४८.	॥ ॥ २१,१७.
चि०.३,१६२.	॥ ॥ ५०.	३ ॥ २५,६.
शोषज्वरश्वासरक्तपित्ताति-	॥ चि०.२,९.	॥ ॥ ३७,७.
सारजित् सू०.५,२४.	॥ ॥ १९,८६.	॥ ॥ ५१.
शोषणः सू०.१०,१८.	श्यामाककोद्वम् चि०.१५,	॥ ॥ ५६.
शोषप्रमीलकः उ०.२३,१४.	११६.	॥ ॥ ५७.
शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम्	श्यामाकाश्मर्यमधूकदूर्वा.	श्यायना उ०.१५,८.
नि०.१२,२१.	शीरैः क०.३,३७.	॥ ॥ ३५,११.
शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरो-	श्यामाकुलत्थिकामूलदंति-	॥ ॥ ३६,१९.
गोपसर्गतः नि०.५,५७.	पल्लसक्तुभिः उ०.३२,	श्याबत्वम् उ०.२१,१७.
शोषयति नि०.९,१७.	९.	श्यावनीलत्वम् उ०.३,२७.
शोषस्तम्बविषण्णताः उ०.३,	श्यामातृवृद्धतीपिप्पलीनी-	श्यावनेत्रता नि०.५,४३.
१७.	लिनीफलैः चि०.८,	श्यावपांडुकफः उ०.२१,
शोषाक्षेपणसंकोचस्तम्बस्व-	१३६.	६२.
पनकंपनम् चि०.२२,	श्यामात्रिभंडीत्रिकलाविप-	श्यावपादकरानमः उ०.३६,
५१.	केन चि०.१५,६०.	३४.
शोषांगसादवाधिर्यसंमोह-	श्यामात्रिवृदुरालंभाहस्ति-	श्यावपीतसितासिताः नि०.
ध्रमत्द्रुदाः सू०.४,११.	पिप्पलीवत्सकम् क०.	१४,५४.
शोष्यते नि०.५,५२.	२,२८.	श्यावमध्यः उ०.३५,४३.
शोष्यम् क०.२,५३.	श्यामात्रिवृद्धिपक्वम् चि०.	श्यावरक्तानाम् नि०.२,
शोचकार्थं सू०.२,१३.	१०.८९.	३१.
शोचम् शा०.३,७.	श्यामादिकैः सू०.१८,३४.	श्यावलोहितम् नि०.१३,
शोचविद्वेषः उ०.६,१३.	श्यामादिमूत्रवान् क०.५,	६६.
शोचास्थिक्यादिभिः शा०.	४९.	॥ उ०.१५,२२.
३,१०४.	श्यामायः सू०.१५,४५.	श्याववदनः उ०.६,१७.
शोधिते उ०.३४,१०.	श्यामापामागकारंजबीजैः	श्याववर्म उ०.८,१७.
शौनकः क०.६,१५.	उ०.७,३२.	श्यावगुष्कास्यः सू०.७,१२.

श्याबन्धेतारुणासितम् उ०. ३४,४९.	श्रमध्रममदालक्ष्मीश्वास- कासातितृक्षुधः सू०. ५,२२.	श्रुतचरितसमृद्धे सू०.७, ७६.
श्यावारुणः नि०.११,६.	श्रमश्वासात् सू०.४, ५.	श्रुतधरम् उ०.३९,९५.
श्यावारुणत्वगादित्वम् नि०. १२,१४.	श्रमहा सू०.६,६५.	श्रुतधारी उ०.३९,४७.
श्यावारुणम् सू०.२७,४०.	श्रमात् सू०.२,३६.	श्रुतिजाड्यवत् उ०.१७,८.
श्यावारुणा नि०.६,३१.	श्रात्रम् उ०.१७,३.	श्रुतिहानिः नि०.१५,३५.
श्यावारुणाः शा०.३,३६.	श्राद्धः शा०.३,१०१.	श्रुतिहारिणी शा०.४, २९.
" नि०.७,२९.	" क०.६,५.	श्रुतिहिमवृतलेपसेकरैः चि०.१७,४०.
" " १४,२८.	श्रावणी क०.१,३७.	श्रेयसी उ०.३९,६०.
श्याबोः सू०.१७,२१.	श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरि- णीजीवकैः चि०.२२,६.	श्रेयसीयुक्ता उ०.३९,६०.
श्याबोष्टवकदंतत्वम् उ०. ३७,५३.	श्रावणीम् क०.४,५९.	श्रेयसीगर्कराद्वाक्षाजीवक- र्षभकोत्पलैः चि०.६, ४४.
श्याबोष्टपिटिकाः उ०.२५, ११.	श्रावणीयुगम् सू०.१०,२४.	श्रेष्ठमयोभयानिलकफं उ०. ४०,४८.
श्येनगोमत्स्योत्कोशषर्हिजाः शा०.२,१८.	श्रावे उ०.१२,१.	श्रेष्ठाकल्कपक्कम् उ०.१३, ४९.
श्योनार्कैरंडवित्वजम् उ०. २०,७.	" क०.१,२१.	श्रेष्ठाचव्यक्तिकाकाणाधना- न् चि०.२१,४८.
श्रद्धधानः शा०.६,७१.	श्रियम् शा०.५,६३.	श्रेष्ठजलम् उ०.१३,३४.
" उ०.३९,९.	श्रीकुक्कुटः चि०.१२,११.	श्रेष्ठापाठोपकुंचिकाः चि०. १४,१०३.
श्रद्धाः शा०.१,५२.	श्रीतजःकांतिदीप्तिमान् उ० ३९,५२.	श्रेष्ठायुक्तम् क०.२,२९.
श्रद्धाविघातात् शा०.१, ५४.	श्रीपणपिन्नसंवृतान् चि०.९, ७८.	श्रेष्ठारसेन चि०.८,५८.
श्रद्धाविधारणम् शा०.१, ५३.	श्रीमद्भगवन्नेत्रता नि०.३, ३५.	श्रेष्ठारोचनाताक्ष्यगैरैः उ०.२२,६४.
श्रद्धावैधूमकः नि०.७,१८.	श्रीमान् उ०.३९,१७३.	श्रेष्ठव्योषयवक्षारशबीद्धीपि- रंसांजनैः उ०.२२,५६-
श्रपयित्वा चि०.९,५९.	श्रीवासकम् सू०.१५,४३.	श्रेष्ठे सू०.५,४२.
श्रपयेत् उ० ३९,७६.	श्रीबिष्टकनखस्पृष्टादेवदारु- म्रियंगुभिः चि०.१७, २२.	श्रेष्ठा चि०.१९,७९.
श्रमः सू०.२,१२.	श्रीबिष्टकम् सू०.२१,१४.	श्रोणिकर्णयोः शा०.४,२०.
" " ११,१७.	" उ०.३५,२५.	श्रोणिने सू०.२७,१४.
" नि०.२,११.	श्रीबिष्टकालगंधैः चि०.१९, ७१.	श्रोणिपृष्ठशिरःस्कंधसंघयः उ०.३५,४२.
" " १३,९.	श्रीशशांकामृतेः चि०.७, ५७.	
" " १४,११.	श्रुतः शा०.६,६०.	
श्रमक्लमहरम् सू०.५,७९.		
श्रमस्तृट्कमहरम् सू०. ६,३४.		

श्रोणिबस्तिमद्गुरुगोचरः सू०.१२,९.	श्लक्ष्णकंडनरूक्षिताम् सू०. २६,४४.	श्लिष्टमांसलो शा०.३, १०८.
श्रोणिबंधनरूक्षोदज्वररु- त् उ०.३३,४८.	श्लक्ष्णकल्कितैः शा०.२, ५०.	श्लिष्टवर्त्मनि सू०.३०,४३.
श्रोणीकर्णौ शा०.४,१७.	" चि०.३,९५.	श्लिष्टशंसम् शा०.३,१०८.
श्रोणीबंधनपृष्ठरूक्षं नि०. १६,४१.	" " ८,११.	श्लिष्टसंधिसमस्थिरम् उ०. १८,५५.
श्रोण्याम् शा०.३,२१.	श्लक्ष्णपृष्ठम् उ०.११,११.	श्लिष्टे उ०.८,१७.
" उ०.२७,२९.	श्लक्ष्णचूर्णितम् उ०.३, ५८.	श्लोपदम् उ०.२९,१९.
श्रोतः उ०.२६,२०.	" चि०.३,८०.	श्लोपदी सू०.१९,९.
" " ३३,२०.	" " १०,१७.	श्लोपदे उ०.३०,८.
श्रोतसाम् चि०.५,२२.	" " ११,११.	श्लोपदेषु क०.१,३१.
श्रोतारम् शा०.५,४१.	श्लक्ष्णपिष्टैः उ०.२२,८९.	श्लेषकः सू०.१२,१८.
" उ०.२२,१०२.	" चि०.२०,११.	श्लेष्मकारी चि०.१०,९०.
श्रोतोजबिद्धमशिलां बुधि- फेनतीक्ष्णैः उ०.१४, ३२.	श्लक्ष्णपिष्टौ उ०.२४,३८.	श्लेष्मकाले सू०.१८,३३.
श्रोत्रकंडूयनात् उ०.१७, १४.	श्लक्ष्णपीताभपर्यंतम् नि०. १४,१७.	श्लेष्मकाससमन्वितः शा०. ५,७३.
श्रोत्रपथानुगौ शा०.४,३९.	श्लक्ष्णर्जु सू०.१९,१०.	श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा चि०. १,७९.
श्रोत्रम् शा०.३,३.	श्लक्ष्णस्पशं नि०.१४, २२.	श्लेष्मगुल्मम् चि०.१४, ८७.
" उ०.१७,३.	श्लथः सू०.२९,६५.	श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि चि०.६,५३.
श्रोत्रशिराः १७,२.	श्लथताम् सू०.२८,१२.	श्लेष्मग्रंथिक्रमः चि०.१३, ३३.
श्रोत्रसुप्तः उ०.४०,४४.	श्लथम् सू०.२९,६३.	श्लेष्मग्रंथिवत् उ०.३२,७.
श्रोत्रस्वरबयोद्देशम् सू०.६, ५७.	" चि०.१०,६९.	" " ३४,१४.
श्रोत्राक्षितर्पणम् चि०. २१,४२.	श्लथसंधिता उ०.३६,३५.	श्लेष्मघ्न उ०.२५,६५.
श्रोत्राक्षिनासासु उ०.१९, ९.	श्लथबलवद्भिः उ०.१६,७.	श्लेष्मजाः सू०.२४,११.
श्रोत्रादिषु सू०.३०,३७.	श्लथाः नि०.७,३५.	" नि०.१४,४५.
श्रोत्रादिषु नि०.१५,९.	श्लथांगता नि०.१६,५.	" उ०.९,२८.
श्रोत्रादीनाम् चि०.२१, १७.	श्लथातिगाढदुन्यांसैः सू०. २९,४६.	श्लेष्मजातः उ०.१५,२४.
श्रोत्रे उ०.१७,१२.	श्लथाम् सू०.२९,४५.	श्लेष्मजे चि०.१४,७५.
" " २३,५.	श्लथाश्लथम् चि०.१५, ११७.	श्लेष्मज्वरप्रतिशयायगुल्मा- तर्विद्धीषु क०.१,९.
श्लक्ष्णः सू०.१,१२.	श्लथीरुत्थ नि०.१४,३.	श्लेष्मणछर्दिदृष्टासनिद्धा- दृर्दागौरवम् नि०.६, २०.
	श्लथोद्वेगः नि०.१३,५.	

श्लेष्मणा सू०.८,१०.	श्लेष्ममेदोघ्नम् चि०.१२,	श्लेष्मस्नाय्वापराच्छन्नाः
श्लेष्मणि सू०.२०,१४.	३३.	शा०.३,१०.
श्लेष्मतः नि०.१०,१.	श्लेष्ममेदोभ्याम् उ०.२१,	श्लेष्मा सू०.३,२७.
श्लेष्मतंतुगबाक्षितम् नि०.	४०.	" " ७,५९.
५,३४.	श्लेष्मयुक्ताः चि०.२१,६३.	" " ११,२६.
श्लेष्मतिमिरपिल्लयुक्तार्म-	श्लेष्मयुते नि०.२,४८.	" " १२,१५.
शोषजित् उ०.११,२५.	श्लेष्मरकविमूर्च्छितः उ०.	" " " १६.
श्लेष्मतुल्याकृतिम् उ०.२९,	३३,५०.	" " शा०.३,९६.
८.	श्लेष्मरक्तदृत् सू०.२५,२७.	" " नि०.१,१९.
श्लेष्मत्वग्रकमांसानि नि०.	श्लेष्मरक्तेन उ०.२१,२०.	" " उ०.१७,११.
१३,२.	श्लेष्मरुद्धा उ०.२१,५७.	" " १९,१३.
श्लेष्मदुष्टायाम् चि०.१०,	श्लेष्मरुद्धेन उ०.१९,१७.	" " " २३.
४५.	श्लेष्मलक्षणः नि०.५,२७.	" " २३,२५.
श्लेष्मधामगम् चि०.६,	श्लेष्मला सू०.६,१५९.	" " ३१,३०.
११.	श्लेष्मलाः सू०.६,५९.	" " ३६,५४.
श्लेष्मधामत्वान् सू०.२०,	श्लेष्मलानाम् उ०.३४,	श्लेष्माः चि०.२१,८१.
३४.	६०.	श्लेष्माक्षिरोगनुत् उ०.१६,
श्लेष्मनाशाय उ०.२२,	श्लेष्मलैः नि०.४,१०.	२४.
११०.	" " उ०.१४,३.	श्लेष्मादिसदनप्रसेकालस्य-
श्लेष्मनिबर्हण्यैः चि०.२१,	श्लेष्मवत् उ०.११,८.	गौरवम् सू०.११,७.
३१.	" " २१,५६.	श्लेष्माभिसादकृत् सू०.५,
श्लेष्मनिष्टिबः नि०.६,२२.	श्लेष्मवतः क०.३,३.	४८.
श्लेष्मपबनत्तद्गोकोकम्	श्लेष्मवातजनितज्वरलिंगम्	श्लेष्मातिसंक्षयात् सू०.७,
चि०.२१,३७.	नि०.२,२५.	६३.
श्लेष्मपित्तज्वरस्य नि०.२,	श्लेष्मवाताभ्याम् शा०.१,	श्लेष्मातिसारजित् चि०.९
२६.	११.	११६.
श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः नि०.२,	श्लेष्मवातोद्भवानाम् चि०.	श्लेष्मातिसारार्तः चि०.९,
२६.	१९,८०.	१०६.
श्लेष्मपित्तयोः सू०.१८,	श्लेष्मवान् चि०.१,६९.	श्लेष्मातिसारे चि०.९,
३८.	श्लेष्मविसर्पहा चि०.१८,	१०२.
श्लेष्मपित्तलाः सू०.६,५.	१५.	श्लेष्मातीसारभेषजम् चि०
श्लेष्मपित्तान् नि०.१४,९.	श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसंभवः	९,१०५.
श्लेष्मप्रकृतयः शा०.३,	सू०.११,१५.	श्लेष्मात्मके उ०.२,१६.
१०३.	श्लेष्मसंस्मृते सू०.१७,३.	श्लेष्माधिकम् उ०.३७,१९.
श्लेष्ममेदः चि०.२१,५४.	श्लेष्मसंस्मृतिः उ०.१९,१२.	श्लेष्मानुबद्धबन्हाखुपोतक-
श्लेष्ममेदःकृमिनिषुदनः	श्लेष्मसंभवः उ०.१९,१९.	छर्दनम् उ०.३८,५.
सू०.१५,३१.	श्लेष्मसंहिते सू०.२४,१३.	श्लेष्मानुबन्ध उ०.१८,२२.

श्लेष्मांतकोद्गवाः चि० १८, १६.	श्लोकार्धयोजिताः चि० ३, ४७.	श्वयथुवीसर्पविस्कोटज्वर- दाहहा उ० ३६, ६४.
श्लेष्मामितापैः उ० २४, १३.	श्वगोमत्स्यैः उ० ६, ४४.	श्वयथूदरकुण्डपांडुतालमिमे- होर्ध्वरुफामिलापहम् चि० १७, ३९.
श्लेष्मामिष्पन्नदेहानाम् चि० १, ७०.	श्वजंबुकाः शा० ६, २४.	श्वयथूद्वः उ० ३६, २३.
श्लेष्माममेदोबाहुल्यात् चि० २१, ४५.	श्वदंष्ट्रा शा० २, ५६.	श्वयथूद्वः उ० ३७, ५२.
श्लेष्मामयोदगरश्वयथ्वा- दिषु क० २, ४९.	॥ चि० ११, २८.	श्वश्रुगालविडालानाम् उ० ७, ३०.
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः नि० ४, १६.	श्वदंष्ट्रापुसेर्बालीजहिंसा- श्ममेदकैः चि० १४, १९.	श्वश्रुगालोष्णगुग्गुलुका- नूकाः शा० ३, ८९.
श्लेष्माशयस्थिते क० १, ३५.	श्वदंष्ट्रामलकामृतानाम् उ० ३९, १६०.	श्वसनं नि० २, ७७.
श्लेष्माशयानाम् सू० ११, १६.	श्वदंष्ट्रेक्षुरमाषात्मगुमाबीज- शतावरीः उ० ४०, ३४.	श्वसनम् नि० २, ५५.
श्लेष्माश्रया नि० १, ७.	श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्टाबलाका- श्मर्यकट्टनृणम् चि० ३, १०१.	॥ उ० १९, २६.
श्लेष्मास्वरत्नखिण्णत्वसं- धिबंधक्षमादिभिः सू० ११, ३.	श्वपचो सू० २९, १४.	श्वसनासु चि० २१, ३१.
श्लेष्मिकः चि० ७, ९८.	श्वपथुम् चि० १९, ५२.	श्वसंतम् उ० ४, २०.
श्लेष्मोत्तरे चि० १, ७२.	श्वपथोः चि० १७, १७.	श्वसितम् उ० २२, १११.
श्लेष्मोत्तरेषु चि० १९, ९२.	श्वभ्रकूपेक्षाम् शा० १, ४६.	श्वानवत् उ० ३, १६.
श्लेष्मोदरवत् चि० १५, १०१.	श्वभ्रश्मशानशयनम् शा० ६, ५०.	श्वारः उ० २१, ६७.
श्लेष्मोदरे नि० १२, १८.	श्वभ्रे उ० ६, ४९.	श्वारविच्छलकगोधानाम् उ० १३, ६०.
श्लेष्मोद्गवे उ० १३, ६७.	श्वयथुक्षवधूदराभिसादेः चि० १७, ८.	श्वारविच्छलशमिषणाकघृत- शल्यकशोणितैः चि४, ३४.
॥ चि० १७, ३३.	श्वयथुगदवान् चि० ४७, ४१.	श्वारविधा सू० ७, ३२.
श्लेष्मोलवणम् चि० ७, ३४.	श्वयथुमस्तवारंगम् सू० २८, ३१.	श्वारविधाम् चि० ३, १६८.
श्लेष्मोलवणाः नि० ७, ३७.	श्वयथुपीडितः चि० १७, ९.	श्वारसकासग्रम् चि० १६, ४.
॥ उ० २१, २.	श्वयथुपूर्वकात् सू० २९, १.	श्वारसकासजित् चि० ३, ५२.
॥ ॥ ३८, ३.	श्वयथुप्रमेहान् चि० १७, ७.	॥ ॥ ४, ३०.
श्लेष्मिकी उ० ३३, ४५.	श्वयथुप्रोहत्तृदगिगुल्मय- श्मवमीरुमीन् चि० ८, ६८.	श्वारसकासनुत् चि० ३, १६७.
श्लेष्मिकीम् उ० ३०, ३६.	श्वयथुमान् शा० ५, ९१.	श्वारसकासपिपासास्यवैर- स्याभ्मानस्मृज्वरैः नि० १२, २५.
श्लोकार्धगदितौ उ० ११, ४४.		

श्वसकासप्रतीश्यायहिष्मा- भ्मानविबंधेषु सू०. १७,२५.	श्वसहिष्मासु चि०.३,६२. श्वसहिष्माहतामिषु चि०. ३,१३.	" " " १८. श्वित्राशोग्रंथिमालाघ्नम् चि०.१९,८२.
श्वसकासप्रसेकार्शःप्रीहा- नाहगरदरम् सू०.६, १५२.	श्वसत्प्लासबीसर्पस्तन्य- दोषोर्ध्वरोगिणः सू०. १८,३.	श्वित्रिभिः चि०.२०,७. श्वित्री शा०.१,२८. श्वेतकटभी उ०.५,१०. श्वेतकरबीरमूत्रलम् चि०. १९,५.
श्वसकासहराः चि०.३, १६८.	श्वसातु शा०.२,१५. " " " ५६. " चि०.१,११०.	श्वेतगोबालमरिचशंसचंद- नफेनकम् उ०.१३,७२. श्वेतघना उ०.१७,६. श्वेतताम्रम् नि०.१२,२२. श्वेतपत्रम् उ०.५,३३. श्वेतपिच्छिलबाहिनी उ०. ३३,२८.
श्वसकासामिसदनश्वयथू- र्ध्वानिलान् चि०.५,२३. श्वसकासातिनिद्रताः सू०. ११,८.	श्वसातीसारसम्मोहत्पदो- गविषमज्वरान् चि०.१, ६.	श्वेतबृहतीमूलम् शा०.१. २०.
श्वसकासातिसाराशोजठर- प्रदरज्वराः नि०.१३, २७.	श्वसारुबिन्दुदामयाः सू०. २,१२. श्वसाशःकफकासान् सू०. ६,१२८.	श्वेतम् सू०.१८,२८. " नि०.८,९. " " ९,३८. " " १२,३८. " उ०.१०,२. " " " १२. " " " १२,१६.
श्वसकासातिसारास्यशोष- हिष्माबमिध्रमैः नि०. १३,५८.	श्वसिनाम् उ०.२५,१८. श्वसैकहेतुप्रायूपसंख्याप्ररु- तिसंश्रयाः नि०.२,१८.	श्वेतमरिचानि उ०.१६, २८.
श्वसकासेषु चि०.३,१७३ श्वसकासोदराशोमिहृद्दीह- ग्रंथ्यस्कृजंतुगुल्मान् चि०.१९,३२.	श्वित्रकुष्टकफकिमीन् सू०. १५,२०. श्वित्रकुष्टहरणः चि०.१९, ६२.	श्वेतमरिचानि उ०.१६, २८.
श्वसक्षयछर्दिस्वरसादादयः नि०.३,३८.	श्वित्रकुष्ठानि उ०.३९,६५. श्वित्रदुर्नामदूपाकाकाष्टम् चि०.२०,९.	श्वेतमरिचानि उ०.१६, २८.
श्वसतृद्धमैः नि०.१२, ३५.	श्वित्रनाशाय चि०.२०,८. " " " ११.	श्वेतमरिचम् नि०.१२,१६. श्वेतरोधम् उ०.९,११. " " " १६,१६. " " " ३२.
श्वसदंष्ट्राशरुन्मूत्रशुक्ला- लानसार्तवैः उ०.३७, ५९.	श्वित्रम् नि०.१२,६. " " " ३७. " " " २०. " चि०.१२,५८. " " १९,३२. " " ५२. " " २०,१. " " " १०. " " " १५.	श्वेतमरिचम् नि०.१२,१६. श्वेतरोधम् उ०.९,११. " " " १६,१६. " " " ३२.
श्वसपूतिता उ०.१९,८.		श्वेता शा०.५,११. " " " २८. " उ०.३६,५७. " चि०.८,९७. श्वेताः सू०.२६,३६. " नि०.१२,२८. " उ०.८,९.
श्वसप्रतिश्यालसकाविपा- कान् चि०.१७,७.		
श्वसरोधः नि०.५,२१.		
श्वससंरोधात् उ०.१९,१८.		
श्वसहिष्मा चि०.२,१.		
श्वसहिष्मातिसारिणः सू० ७,२७.		

॥ ३७,५२.	श्वेताम् उ०.३८,३६.	श्वेते सू०.५,५.
श्वेताख्या उ०.३६,६१.	श्वेतायुग्मम् सू०.१५,२८.	श्वेत्यम् नि०.२,२२.
श्वेतादिकर्णिका उ०.५,१०.	श्वेताश्वसुरजा उ०.३२,	श्वेत्यश्वेत्यश्लथांगत्वम् सू०.
श्वेतान्तम् उ०.३१,२९.	१६.	११,८.

ष.

षट् सू०.१,१५.	षड्ग्रंथाहलिनीवारणास्ति-	षष्टि शा०.३,१६
षट्कम् उ०.१०,२०.	भिः चि०.८,२२.	॥ ॥ ॥ ३०.
षट्चरणः चि०.२१,४७.	षड्दिवसम् चि०.१५,११.	षष्टिकः सू०.६,६.
षट्चरणम् चि०.२१,१४.	षड्भिः सू०.१,४८.	॥ उ०.३९,२१.
षट्त्रिंशत् उ०.३१,३३.	॥ शा०.५,६६.	॥ चि०.८,१२०.
षट्पलम् चि०.१,५४.	॥ उ०.१४,१.	षष्टिकम् उ०.३९,९९.
षट्सप्तमाष्टमासेषु उ०.१,	॥ क०.६,१४.	षष्टिकाः चि०.१,७२.
२९.	॥ चि०.९,४३.	॥ ॥ ३,३४.
षट्सप्तगुले सू०.२५,३५.	षड्सम् सू०.८,३६.	॥ ॥ ७,१०३.
षडंगम् शा०.३,१.	॥ शा०.३,५७.	॥ ॥ १४,१०९.
षडंगुलः सू०.२५,८.	षड्भ्रात्रात् शा०.५,१९.	षष्टिकानान् चि०.१५,
षडंगुलद्विमुखया सू०.२०,	षड्भ्रात्रियोगेन चि०.१९,	१२३.
८.	३०.	षष्टिकौदनम् उ०.४०,३३.
षडंगुलम् सू०.२५,१७.	षड्विंशतिः सू०.२६,१.	षष्टीचतुर्थनिवमीराहूकेतुद-
षडंगांयु चि०.९,५५.	षड्विधः नि०.८,१.	यादिषु शा०.६,१२.
षडंगुले सू०.२५,२३.	षड्भक्ताकरम् शा०.४,८.	षष्ट्या उ०.३९,१६६.
षडपंचाशत् शा०.३,२९.	षडसंज्ञा उ०.३३,४०.	षोडशगुणे चि०.५,२९.
षडष्टौ सू०.१८,३१.	षण्मासम् शा०.५,१६.	षोडशगुणेः सू०.१४,२७.
षडहः चि०.१,३८.	षण्माससंस्थम् उ०.३९,	षोडशद्वादशगुली सू०.२५.
षडहम् चि०.१,२६.	२६.	३०.
षडहात् शा०.३,६५.	षण्मासिणः उ०.१३,४४.	षोडशद्विगुणाः शा०.३,
॥ ॥ ५,६७.	षण्मासान् चि०.३,१२४.	२१.
॥ उ०.३३,३८.	॥ चि०.१५,११८.	षोडशपलम् चि०.३,६४.
षडाभ्यादम् सू०.१०,४२.	षष्टः सू०.१,४४.	षोडशपलेः चि०.३,१४४.
॥ ॥ ४३.	॥ नि०.५,२४.	षोडशभिः उ०.१६,८.
षड्गुणविलम्बेः चि०.९,२७.	षष्टपंचमयोः उ०.३६,७६.	षोडशसूरणस्य चि०.८,
षड्गुणसितेः चि०.९,१११.	षष्टम् सू०.१,३९.	१५८.
षड्गुणे चि०.१४,८९.	॥ क०.६,१६.	षोडशांशया उ०.४०,६३.
षड्ग्रंथा चि०.१०,४२.	षष्टांशम् सू०.१९,३९.	षोडशांशस्थिते चि०.५,२९.

षोडशांगुलम् सू०.२५,२२.	षोडशे सू०.१९,११.	षीबनक्षवधूद्वारनिःश्वा.
षोडशांगुली सू०.२५,७.	षीबम् नि०.७,२६.	साच्छाससंग्रहः नि०.
षोडशात्मिका उ०.४०,	षीबनः नि०.१३,६.	१६,४६.
६६.	षीबनक्षवधूद्वारनिःश्वासा-	षीबनम् उ०.१४,१८.
षोडशिकाम् चि०.३,१४३.	अप्रवेशकृत् सू०.१२,५.	" " ३६,२०.

स.

संयोगसंस्कारबशेन चि०.	संवत्सरोषितम् सू०.६,२४.	संशयाबहम् सू०.१८,५०.
१०,९२.	संवरणी नि०.७,५.	संशयिता शा०.१,६३.
संयोजने सू०.१९,४६.	संबद्धयेत उ०.१८,६५.	संशयितौ उ०.४०,६८.
संस्कृमयलोचनः उ०.३,	संबहनेषु चि०.७,१९.	संशयी उ०.२६,४१.
८.	संवाहनानि सू०.४,१४.	संशीलयेत् चि०.१,१४४.
संरक्षितव्यम् चि०.७,	संविधिः चि०.८,४९.	संशुद्धः सू०.१९,४.
११६.	संविशेताम् शा०.१,३४.	" शा०.१,१६.
संरब्धः नि०.४,१४.	संविष्टम् सू०.१९,२३.	संशुद्धगुग्गुलुपलैः चि०.२१,
" उ०.३,३५.	संवृतत्वम् उ०.२५,२.	५९.
संरम्भः उ०.१५,२०.	संवृता शा०.५,८.	संशुद्धयेत् चि०.११,५६.
" " २१,२८.	संवृताः शा०.५,१६.	संशुद्धमणकंठास्त्रिगणाम्
संरम्भदाहृष्यथुकंद्वादिभिः	संवृत्ताम् उ०.३४,२५.	सू०.६,३१.
उ०.२५,४.	संवृतास्यताम् नि०.१५,	संशुद्धस्य चि०.२१,१३.
संरम्भम् सू०.२३,६.	३०.	संशुद्धिः चि०.१५,९८.
संरम्भस्तम्भवेदनाः सू०.२८,	संवृते उ०.१९,१८.	संशुद्धिशमनाद्येषु चि०.७,
५.	" चि०.२१,४१.	४८.
संरम्भात् सू०.२८,१६.	संव्यूढपिटिका उ०.३३,	संशुद्धे चि०.१०,७४.
" " ३०,२५.	१५.	संशुद्धपा सू०.२८,१२.
संरम्भाचिदाहोषातृङ्ज्वरा-	संशमनः सू०.२२,२.	संशुष्कासः शा०.५,७३.
निद्रतान्वितः सू०.२९,	संशमनम् नि०.४,५.	संशुष्कम् सू०.३,४७.
४.	" चि०.१,८५.	" उ०.३९,१३६.
संरुध्य नि०.७,४७.	" " १४,६२.	संशुष्काम् चि०.२१,७.
संरोधात् नि०.५,५४.	संशमनान् उ०.७,१८.	संशोधनानि उ०.३७,
संरोषिताक्षस्य उ०.११,	संशमयेत् सू०.१५,५१.	२४.
१५.	" चि०.४,१९.	संशोधनास्त्रविस्त्रावीजैहयो-
संरोहणम् उ०.२५,५४.	संशयः चि०.११,४४.	जमलघनैः सू०.१८,
संरोहति सू०.२९,४४.	संशयम् शा०.५,१२८.	४५.
" " " ६८.	" " ६,६०.	संशोधिताशयानाम् चि०.
संवत्सरम् उ०.३९,१०८.	संशयानः उ०.४०,५९.	१९,९३.

संश्लेषविश्लेषकालसंस्का- रयुक्तिभिः क०.२,६१.	संस्तम्भकंडूकुलोफान् चि०. ८,१५.	सकंडूदाहपाकल्क उ०.१७, २३.
संसर्जनं नि०.३,१९.	संस्तरचितम् चि०.१४, ३८.	सकंडूपिटिकाश्याबा नि०. १४,१८.
संसर्गः सू०.१,१२.	संस्थानप्रमाणतः शा०.५, ४२.	सकंडौ उ०.२१,९.
" " १२,७४.	संस्थानम् नि०.१,६.	सकंदबकरजैः उ०.३,४६.
संसर्गजः नि०.२,२३.	संस्थानेन शा०.५,४१.	सकंदधैः उ०.१८,४४.
संसर्गसन्निपातेषु सू०.१३, १३.	संस्थाप्य उ०.२७,१३.	सकपित्थः चि०.९,११५.
" उ०.१२,२२.	" क०.१,६.	सकपित्थरसम् चि०.७,४६.
संसर्गसन्निपातोत्थे उ०. १३,७४.	संस्थितम् सू०.८,११.	सकपूरम् सू०.३,३२.
संसर्जनम् चि०.३,२८.	संस्पृशति नि०.१३,३९.	सकफमाज्यपुरीषाः नि०.७, ४१.
संसृतम् उ०.३९,८६.	संस्मरणैः नि०.७,११४.	सकफम् नि०.९,६.
संसृष्टदोषे चि०.१८,२०.	संस्त्रवेत उ०.१०,४.	" " १६,४९.
" " २१,३५.	संस्रुतेः उ०.२९,२७.	" उ०.३३,१८.
संसृष्टलक्षणाः नि०.११, ४७.	संस्त्रेय सू०.२८,२५.	" चि०.३,३.
संसृष्टलिङ्गम् सू०.२७,४७.	" उ०.३०,२.	सकफे चि०.२,४४.
" उ०.२,४.	संहतम् नि०.१३,२२.	" " ३,१३.
संसृष्टलिङ्गाः नि०.७,४२.	" उ०.२१,३८.	" " " २५.
संसृष्टेषु नि०.३,१५.	संहति चि०.२१,३०.	" " " २९.
संसृष्टैः नि०.११,३२.	संहन्येते नि०.९,३८.	" " " ४,६.
संसंधवः उ०.३७,३१.	संहर्ता नि०.१५,२.	" " ८,१०२.
संस्कारम् चि०.१,८६.	संस्त्रष्टोमा नि०.१०,११.	" " १५,६३.
संस्कारस्य सू०.१६,२.	सकटफलबचामाङ्गीदिवा- धम् चि०.१,६२.	सकंपपयोधराम् चि०.७, ८८.
संस्कारात् सू०.५,५६.	सकटफलेः उ०.९,३४.	सकरंजवीजम् उ०.३७, ४४.
संस्कृतक्रोष्टस्य उ०.३९, १४.	" " २२,३६.	सकंदमम् उ०.८,२७.
संस्कृतम् उ०.३९,१४१.	सकणम् चि०.३,५४.	सकपूरसिनोपलाः चि०.५, ४९.
" चि०.१,१०७.	सकणालबगम् चि०.१५, १२७.	सकलः उ०.४०,४४.
संस्कृता चि०.१,७६.	सकणैः उ०.१,४३.	सकलम् चि०.२,५.
संस्कृताः चि०.७,१४.	" चि०.१७,१८.	" " १५,२२.
संस्कृतानि चि०.६, ३४.	सकंटका शा०.५,११.	सकलमः सू०.६,१.
संस्कृते उ०.३९,१४१.	सकंडु नि०.१४,३९.	सकलाम् नि०.१३,२.
संस्कृत्य उ०.३९,६७.	सकंडूः चि०.१९,६८.	" उ०.४०,२४.
संस्तम्भयते नि०.१५,३१.	सकंडूकुदबेदनाः उ०.१७, २४.	" " " ४१.

सकलामयनाशः उ०.२८, ३९.	सकुष्टम् उ०.५,१६. " चि०.२०,१६.	" " ५,९५.
सकलिंगवचाः चि०.१९, ३४.	सकुष्ठयुंटीमरिचयष्टीमधुर- साजनेः उ०.२२,३१.	सक्थिशोषः शा०.४,७.
सकषायम् सू०.५,६३.	सकुष्ठैः उ०.३,४८.	सक्थिसदनम् नि०.७,१६.
सकषाया सू०.६,११४.	" क०.४,१८.	सक्थिसंध्यस्थिशूलम् नि०. १५,१२.
सकषायाः सू०.५,४६.	सरुष्णादेवदारुमिः उ०. २२,६८.	सक्थ्यः नि०.१५,४५.
सकसेरुकाम् चि०.११,६.	सरुष्णाम् चि०.३,१५.	सक्थ्योः सू०.६,६८.
सकांचना उ०.१,४८.	सकेसरम् चि०.६,१५८.	" शा०.४,१.
सकामलाम् चि०.१४,९७.	" उ०.३५,२४.	" " " ८.
सकामलाशोकमनोविका- रान् चि०.१७,७.	सकेसरैः चि०.८,११७.	" नि०.११,१५.
सकामाः चि०.११,४३	सकोटाः चि०.१०,६६.	" " १५,४५.
सकामामिः चि०.७,४३.	सकोलतिलवत् उ०.२५, ३५.	" चि०.८,४.
सकायस्यैः चि०.४,४७.	सकोशातककर्कशम् सू०. ६,७६.	सक्थ्यतीर्त्तं सू०.२७,१६.
सकापसीफलैः उ०.२,४२.	सकम् उ०.३३,१९.	सक्थ्यस्थीनि नि०.१५, ४९.
सकासश्वासपाश्वातीं चि०, १,६६.	सकलोचनम् उ०.४,३८.	सक्थ्युत्प्रेषम् नि०.१५, ५४.
सकासश्वासत्प्राश्न्यहृणी- रोगगुल्मनुत् चि०.३,६.	सकषः सू०.६,३७.	सक्रोधः नि०.२,७८.
सकासश्वासत्प्ल्हासप्रसेका- रुचिपीनसाः नि०.७, ४०.	सकषचनम् शा०.५,७२.	सक्रोधदृष्टिम् उ०.४,२६.
सकासश्वासत्प्ल्हासव्यंग- श्वयथव- सू०.४,१८.	सकविष्मूत्रमारुतम् चि०. १०,२३.	सक्लेदकंङ्कलुषा उ०.१२, २९.
सकासत्पदयद्बाम् चि०.६, ७.	सकानल्पद्रुतामाषः नि०. ६,२६.	सक्राथः क०.४,३२.
सकासीसम् चि०.१९,७३.	सकाम् सू०.४,११.	सक्षारकटुकम् चि०.१४, ७८.
सकिण्वकुष्टलवगा उ०.२५, ३५.	सकुकुंमनिशातिलैः चि०. १३,६.	सक्षारगोमूत्राः चि०.१५, ५२.
सकुक्कणकम् उ०.८,२७.	सकुना चि०.८,१७.	सक्षारतैलपानैः चि०.१५, ७४.
सकुरंटकः चि० १२,२३.	सकुपिंडिका उ०.१६,१०.	सक्षारदाडिमैः चि०.१८, २८.
सकुलत्थम् चि०.५,१०.	" " २५,३५.	सक्षारम् सू०.६,८०.
सकुष्टकणजीरकैः उ०.१, ५०.	सकुपिंडिकाम् उ०.६,५६.	" " " ८९.
सकुष्टरुमिजिल्लवणद्वयति- ल्बकैः चि०.६,५५.	सकुनाम् चि०.२०,१८.	" " " ९६.
	सकृथि सू०.१९,२४.	" " " १४७.
	सक्थिनी सू०.१९,८१.	" उ०.२०,१३.
	" शा०.१,५५.	" चि०.९,४२.
	" " ३,१.	" " १४,१२६.

" " १५,७.	सगायत्र्यसनोदका चि०.	" चि०.३,८६.
सक्षारलवणम् सू०.४,२०.	१९,२४.	" " " १७२.
सक्षारलवणेः सू०.१८,५२.	सगुडः सू०.१६,४१.	सघृतक्षौद्रशर्करा चि०.७,
सक्षाराः सू०.५,४६.	" उ०.३२,२०.	१०५.
सक्षारेण चि०.१०,२४.	" चि०.२०,२.	सघृतक्षौद्रशर्कराः चि०.३,
सक्षीरगोमूत्रम् चि०.१४,	सगुडक्षारनागरम् चि०.	१६८.
१२६.	८,७३.	सघृतक्षौद्रान् उ०.४०,२४.
सक्षीरमाहीषम् चि०.६,	सगुडक्षारम् चि०.१४,	सघृतम् उ०.१३,१७.
४५.	१२५.	" " " ७७.
सक्षोरयुकैः उ०.२७,४०.	सगुडक्षौद्रसर्पिः चि०.१,	" " १४,२०.
सक्षीरलवणेन उ०.३७,	१२१.	" चि०.२,३६.
३०.	सगुडनागरम् चि०.९,३१.	सघृतमाक्षिकम् क०.४,
सक्षौद्रक्षुद्रवातकिस्वरसेन	सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्	४५.
उ०.२४,३०.	क०.४,१६.	सघृतमाक्षिकान् चि०.३,
सक्षौद्रगोमूत्राः सू०.१९,	सगुल्माः सू०.४,१७.	७९.
५९.	सगुल्मान् चि०.८,१५०.	सघृतमाक्षिकाम् उ०.३५,
सक्षौद्रघनसंधवैः उ०.२२,	समेरिकः उ०.२२,१०५.	२२.
१२.	समेरिकसितापुंढ्रे उ०.२२,	सघृता उ०.३४,६.
सक्षौद्रताक्ष्यशैलेन उ०.२,	३७.	सघृताः उ०.१४,२४.
७२.	सगोमयरसः उ०.२५,६२.	" चि०.१,८८.
सक्षौद्रानिंबपत्राभ्याम् उ०.	सगोमूत्राः चि०.१९,९१.	सघृतान् उ०.२०,८.
२५,५५.	सगोमूत्रः चि०.१३,७.	" चि०.१५,८९.
सक्षौद्रमरिचम् चि०.३,	" " १५,४८.	सघृतान्वासनम् शा०.१,
७७.	सगोमोली उ०.५,२.	६४.
सक्षौद्रव्योषतगराः उ०.	सगोरामलकः चि०.३,	संकरकूटकम् उ०.४,३३.
३६,६८.	१७४.	संकरे सू०.१,३१.
सक्षौद्रशर्करम् चि०.६,७२.	समधिकैः उ०.३,५३.	" नि०.१६,१६.
" " ९,८४.	सघुणप्रियम् चि०.९,५७.	संकीर्णः नि०.११,९.
सक्षौद्रसर्पिः उ०.३७,७२.	सघृतः क०.२,४१.	संकीर्णलक्षणान् उ०.१२,
सक्षौद्रसर्षपापकलोष्ठबल्मी	" चि०.३,२९.	२२.
कमृत्तिकैः चि०.२१,	" " १३,१२.	संकीर्णाः शा०.३,३४.
५२.	" " १७,३२.	संकीर्णाजीर्णविषमविकृद्वा-
सखदिरम् चि०.१९,१४.	सघृतक्षौद्रः उ०.२५,६१.	द्यशयनादिभिः नि०.
सगतयः उ०.२५,६७.	सघृतक्षौद्रशर्करः चि०.८,	१,२०.
सगतिम् सू०.२९,४७.	१२८.	संकीर्णैः उ०.२३,१२.
सगरे चि०.१५,२१.	सघृतक्षौद्रशर्करम् क०.३,	संकुचन्ति शा०.४,६७.
सगर्भां शा०.२,२२.	२७.	संकुचिता उ०.१७,१६.

संकुचिते चि०.२१,२३.	सचित्रकम् चि०.९,१०८.	संचार्य उ०.१,३७.
संकोचः उ०.८,२१.	" " १७,१३.	संचार्यमाणम् चि०.७,८१.
संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेद- प्रसुप्तिमान् नि०.१३, ३१.	सचित्रकमहौषधम् चि०. ८,६१.	संचालनार्थम् चि०.७,८७.
संकोचे नि०.१६,१३.	सचित्रकैः चि०.३,१५७.	संचितम् सू०.३,४९.
संक्रांतिकारी उ०.३७,४५.	सचूर्णितम् चि०.१५,१६.	" चि०.८,२८.
संक्रेदम् उ०.३५,६३.	सचूर्णितैः उ०.११,५.	संचिताः नि०.१२,२०.
संक्रेय नि०.१४,४.	सच्छांगमासस्य क०.४,४.	संचिताम् नि०.४,३०.
संक्षिप्तमविनतघुणी शा०.५, ७.	सजत् शा०.५,७५.	संजातमुक्षः सू०.८,३०.
संख्याबिकल्पप्राधान्यबल- कालविशेषतः नि०.१, ९.	सजलबिबिधलेखसौमब- ह्वावृत्तांगैः चि०.७, ७९.	संजातरुधरम् सू०.२९, ५६.
संगांगभंगसंकोचवर्त्तहर्षण- तर्षणम् सू०.१२,४९.	सजले चि०.१५,११३.	संजातवेगः सू०.१९,४७.
संगोजलम् चि०.१७,३९.	सजातीफलाम् उ०.२२, ९३.	संजातसारे शा०.२,१४.
संग्रहः शा०.१,३५.	सजातुलोहितारव्याणिक- क्षाधृक्चूर्चकूपराः शा०. ४,५८.	संजाते चि०.१,५.
संग्रहणात्मकः सू०.६,८३.	सजालमूलजीमूतज्जेहे चि०. ८,२०.	" " १५,९.
संग्रहम् चि०.१,१०२.	सजीरकम् चि०.८,८३.	संज्ञानाशः उ०.३,९.
संग्रहाय चि०.८,९९.	सजीवनीयम् क०.४,११.	संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ उ०. ३७,१८.
संग्रहि सू०.२५,१३.	सज्जः सू०.२७,१८.	संज्ञाप्रणाशः उ०.३५,१६.
संग्राहि सू०.५,३६.	सज्जति शा०.३,६९.	संज्ञामोहः सू०.११,१५.
" " ६,१६.	सज्जते सू०.७,२८.	संज्ञावहाश्रिताः उ०.३८, ८.
" " " १२६.	सज्जबैद्योपकरणाम् उ०. ३९,७.	संज्ञाबाहिषु उ०.७,२.
" सू०.१५,४२.	सज्जेत् शा०.२,३५.	संज्ञितम् सू०.४,८.
" उ०.१,४०.	सज्ज्वरः उ०.३७,६३.	सतताभ्यातः उ०.३५,५२.
संग्राहिपूर्वम् चि०.९,४.	सज्ज्वरच्छर्दिपार्श्वरूकास- पीनसाम् उ०.२९,२६.	सततानुषकान् सू०.१,१.
संग्राहिभिः नि०.७,४६.	सज्ज्वरम् चि०.१,७९.	सततोष्मसु शा०.५,२६.
संग्रहः सू०.२८,७.	संचारयेत् सू०.२३,२५.	सतरंगम् चि०.७,८३.
संग्रहते उ०.२२,५०.	संचारविचारवत् उ०.१७, ३.	सतान्तरजसः उ०.१६,५४.
संग्रहतेन उ०.४०,३८.	संचारिणः नि०.१४,४२.	सतिककटुकक्षारम् सू०.६, १४६.
सचतुःश्रेहाः चि०.५,६७.	" उ०.२१,५८.	सतिकम् सू०.६,९५.
सचंदकम् सू०.२७,४०.		" " " १००.
सचंदिका शा०.५,७७.		" " " १२९.
सचव्यामथैः उ०.५,१९.		सतिकाज्येन चि०.१५, ६३.
सचिक्रगः उ०.१९,१३.		सतिकोषणम् सू०.५,५७.
		सतिलाढके उ०.३२,२८.

सतीनमुद्रामलकपटोलीदा- हिमे: चि०.७,२२.	सतैले चि०.९,२६.	सदधिदाडिमान् चि०.९, ६१.
सतुल्याकृतिसाधन: क०. ५,२३.	सतैले: क०.४,२.	सदन: नि०.१३,६.
सतुषारेण सू०.३,४३.	सतोदकंशोक: सू०.२६, ५६.	सदंत: उ०.२,६२.
सतुदम् सू०.६,१३६.	सतोददाहताआभि: उ०. १०.२७.	सदंतीपद्मकहिमे: उ०.६, २८.
सतुद् नि०.१६,१५.	सतोददाहरन्क्लेदम् नि०. १४,१९.	सदर्पेण सू०.३,११.
" " " ४४.	सतोदभेदम् नि०.१२,१४.	सदाडिमम् चि०.५,१३.
" उ०.३८,५.	सत्यपर: सू०.४,३६.	सदाडिमा: चि०.७,१०३.
सतुद्रशूलप्रवाहिकान् चि०. १,११२.	सत्यवाक्येन उ०.३५,२९.	सदाहकार्थवैषम्यम् उ०. ३३,४५.
सतुद्रश्वासज्वरच्छादिवाहा- नाहमवाहिका: शा०.५, ८४.	सत्यवादिनम् उ०.४,४०. " " ३९,१८०.	सदाहक्लेदनिस्तोदम् उ०.८, ७.
सतुद्रज्वरम् चि०.९,८२.	सत्यवान् सू०.१,२९.	सदापुण्या क०.१,८.
सतुद्रदाहज्वरस्वेहदबक्लेदम- दधम: नि०.१३,३४.	सत्यसंध: शा०.३,९६.	सदाहम् नि०.९,३९.
सतुवृद्धीम् चि०.८,५९.	सत्याम् चि०.७,६८.	" " १४,३८.
सतैलगुडासिंधूतथविरेकोष- धकल्कवान् क०.५, २०.	सत्रायतीपर्यटम् उ०.१३, ७.	" उ०.२३,३६.
सतैलघृतसैधव: शा०.१, ६५.	सत्रिवृत्कल्केन चि०.१५, ६२.	सदाहमूच्छै: नि०.२,४५.
सतैलम् उ०.१३,९३.	सत्र्यूषणम् चि०.१६,४२.	सदाहर्कू नि०.९,४.
" " १८,५८.	सत्वदहबलाबलात् सू०.१२, ६८.	" उ०.८,१३.
" चि०.१,१५४.	सत्वमांसाभिषयोबलवति उ०.२५,१३.	" " १०.११.
" " ११,१३.	सत्वलक्षणसंयोग: शा०, ६०,७२.	सदाहा उ०.२३,२८.
" " १५,९९.	सत्ववयुक्ता: नि०.६, १२.	सदाहार्ति नि०.१४,२५.
सतैललक्षणम् चि०.८, १५६.	सत्वशरीरोत्थम् शा०.३, ७७.	सदाहार्ति: नि०.१६,३३.
सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु उ०. ३९,१५०.	सत्वादिधाम् शा०.४,१३.	सदाहै: क०.५,३७.
सतैलसर्पिर्मधुसैधव: क०. ४६.	सत्वानुगी: शा०.१,२.	सदाहाषा उ०.२१,३२.
सतैलस्वर्जिकासारम् चि०. २०,२१.	सत्वातानि शा०.३,११७.	" " २८,९.
सतेला चि०.१९,४६.	सत्वे उ०.७,२.	सदाप्यकम् चि०.९,२७.
	सदंशेन उ०.९,४०.	सदुधे नि०.११,२०.
	सदक्षिणम् उ०.२,६३.	सदुशांशकम् सू०.१४,२६.
		सदुशान् क०.६,२४.
		सदुशी सू०.२५,१५.
		सदुशेन उ०.२८,३९.
		सदुशोच्छ्रायकाण्ड्या उ०. १०,२६.

सदेवदार्बतिविषे: चि०.६, ५५.	सधन्वया उ०.१३,७.	संतपणा: सू०.१४,१.
सदेवदार्बलम् चि०.४,११.	" चि०.१,५३.	संतर्पणम् उ०.१३,९६.
सदोष: उ०.२३,२९.	सधान्यजेहनागरम् चि०. ९,३४.	संतर्पणा: सू०.६,३७.
सदोषत्वात् चि०.२१,९.	सधान्याम्लै: उ०.१८,४४.	संतर्पणात् नि०.१०,४०.
सदोषशब्दम् नि०.२,७८.	सनतम् उ०.५,१६.	संतर्पणेन सू०.१४,३४.
सद्गर्भाय शा०.१,१८.	सनर्तनम् उ०.७,८.	संतर्पणोत्थम् चि०.२,३.
सय:क्षतविधानत: शा०.३, ४८.	सनवतीता उ०.३२,१६.	संतर्पणोद्भवान् क०.१,१७.
सय:ज्ज्ञा: सू०.१६,४२.	सनागकेसरे: चि०.२१, ७७.	संतानिका: शा०.३,९.
सय:ज्ज्ञान् सू०.१६,३९.	सनागपुष्पकूर्परयष्टावृत्त- र्णगिरिकै: उ०.१३,६९.	संतापम् चि०.१४,४३.
सयस्कम् क०.३,३५.	सनागर: चि०.९,११५.	संतापात्मा नि०.२,२.
" चि०.१०,५.	सनागरम् चि०.५,१०.	संतापेन नि०.५,२८.
सयोगमार्गा: शा०.१,३५.	" " १०,३.	संतोषतृप्त्यम् सू०.७,६८.
सयोग: शा०.४,१०.	सनाथम् चि०.७,८३.	संभ्रास: शा०.५,११३.
" " " १३.	सनाभसा: शा०.३,५९.	संदंशकेन उ०.२२,५४.
सयोमुक: सू०.८,२५.	सनावन: उ०.२२,७९.	संदंशाभ्याम् सू०.२८,२३.
सयोमुकस्य चि०.१,५.	सनिदानम् नि०.१५,५.	संदंशौ सू०.२५,७.
सयोविनासनी शा०.४,३२.	सर्निबपन्नमरिचमदनै: उ०. १८,५०.	संदधाति सू०.२२,७.
सयोव्रणान् सू०.२९,४९.	सर्निबपन्नलघुनै: उ०.५, ३९.	संदधीत उ०.२७,२३.
सयोव्रणेषु उ०.२६,५६.	सर्निबपत्रै: उ०.३२,१३.	संदध्यात् उ०.१८,६२.
सयोहतम् सू०.६,५६.	सर्निबयष्टीत्रायंती: चि०. १८,७.	संदिग्धनाभम् सू०.२,३४.
सद्वायामप्रमोहे चि०.६, ३६.	सनिरुद्धमणि: उ०.३३,२०.	संदिग्धमुग्धबाक् सू०.१३, ७.
सद्वायामे चि०.६,४०.	सनिशै: उ०.२०,१२.	संदूषयेत् उ०.३३,३२.
सद्वितुलोपयोगात् उ०.३९, ५७.	सनिस्तोद: सू०.२९,३.	संदूष्य नि०.७,२.
सद्वीपिराज्याष्टावृत्तम् थाकणनागरे: चि०. १४,८१.	सनीलोत्तलमंजिष्ठम् उ०. ३२,२८.	" " १२,२.
सद्वीपिवाराहिहरीतकीनाम् चि०.१९,४५.	सनृत्यम् चि०.७,७८.	संधत्ते नि०.७,१५.
सद्वृत्तनिरतम् उ०.३९, १८०.	सन्त: शा०.१,३०.	संधय: सू०.१२,४७.
सद्वृत्तस्य सू०.४,३३.	संतसादीनाम् चि०.१,५१.	" शा०.३,११३.
सद्वृत्तम् सू०.२,४६.	संतमसे उ०.६,५०.	" " ४,३५.
सधनूरफलाम् उ०.३८,३६.	संतर्क्य क०.४,७०.	" उ०.२५,५१.
	संतर्जनम् उ०.६,१०.	संधानकारी सू०.६,१४.
		संधानम् सू०.२९,५६.
		संधानार्थम् उ०.२६,८.
		" चि०.३,७५.
		संधानीयो सू०.१५,३९.
		संधाने उ०.४०,४८.
		संधाय उ०.१८,४२.

संधावसंज्ञम् उ०.१६,३५.
 संधावान् उ०.१६,३५.
 संधावेन उ०.१६,३५.
 संधिगतः नि०.१५,१५.
 संधिगे सू०.२८,८.
 " नि०.५,१५.
 संधिच्युतिः चि०.२२,५२.
 संधिजे शा०.५,५१.
 संधितः शा०.५,६६.
 संधिदेशस्य शा०.५,६७.
 संधिनष्टम् सू०.२८,१५.
 संधिपीडाज्वरश्यावरकर्म-
 ङलदर्शनम् सू०.१७,१६.
 संधिबंधनकर्मणी शा०.३,
 २७.
 संधिबंधान् नि०.१५,३९.
 संधिभ्यः उ०.२३,५.
 संधिम् नि०.६,५.
 " उ०.१८,५२.
 संधिमर्मगान् उ०.२५,५२.
 संधिमर्मसु नि०.१०,२६.
 संधिमुक्तता उ०.२७,१.
 संधिमुक्तम् उ०.२७,७.
 संधिबिश्लेषकृत् उ०.२७,
 ३५.
 संधिबिश्लेषणम् उ०.३६,
 २१.
 संधिशिरोप्राणमुत्स्रोता
 सि सू०.२३,७.
 संधिसंश्लेषकारिभिः उ०,
 २७,३५.
 संधिसंश्लेषात् सू०.१२,
 १८.
 संधिसत्त्वामिसंप्रुबात् उ०.
 ७,१.
 संधिस्रोतोमुत्सानि नि०.
 १२,५१.

संधी शा०.५,१९.
 संधुक्षकः चि०.१०,७१.
 संधुक्षितामिम् सू०.१८,
 ५३.
 संधुक्षिते चि०.१०,२३.
 " " २१,१५.
 संधुक्ष्य चि०.१५,११८.
 संध्यसंधितः उ०.२७,१.
 संध्यसिन्धिरक्षूलग्रहादयः
 सू०.१२,५८.
 संध्यस्थिमज्जगतम् चि०.
 ११,५९.
 संध्यस्थिमज्जसु नि०.१६,
 १०.
 संध्यस्थिमर्मकोष्टरुजासु
 सू०.१६,१०.
 संध्यस्थ्यवस्थिते सू०.२९,
 ५३.
 संध्याकुंचनकंपनम् नि०.
 १५,१६.
 संध्यासु सू०.२,५२.
 " " उ०.५,१२.
 सन्नसकचलजर्जरबाचः
 शा०.३,८६.
 सन्नसक्थिः नि०.१३,
 ७.
 सन्नस्य सू०.१४,२८.
 सन्निचिताः चि०.९,२.
 सन्निधापयेत् चि०.१०,
 ५१.
 सन्निधायः उ०.१८,१३.
 सन्निपतिताः नि०.६,३७.
 सन्निपातः सू०.१,१२.
 " नि०.१,१९.
 सन्निपातग्रम् उ०.६,३५.
 सन्निपातजः नि०.११,१८.
 " उ०.३३,९.

सन्निपातज्वरस्तंभपिपासा-
 दाहपीडितः क०.२,११.
 सन्निपातज्वरस्य चि०.१,
 १५७.
 सन्निपातज्वरे चि०.१,६५.
 सन्निपातज्वरो नि०.२,
 ५५.
 सन्निपाततः नि०.११,९.
 सन्निपातप्रकोपनाः उ०.
 ३६,८.
 सन्निपातम् नि०.२,३३.
 " चि०.१०,३७.
 सन्निपातहितम् चि०.३,
 १७८.
 सन्निपातसमुत्थायाः उ०.
 ३५,६१.
 सन्निपातस्य नि०.२,५३.
 " " ७,७.
 सन्निपातात् नि०.५,५५.
 " " ८,१९.
 " उ०.१७,१७.
 " " २१,६.
 सन्निपातात्मके चि०.११,
 १५.
 सन्निपातिके उ०.१३,८०.
 सन्निपातोत्थः नि०.२,३५.
 " उ०.१७,२५.
 सन्निपातोदरे चि०.१५,७६.
 सन्निपातोद्भवः चि०.३,
 १७८.
 सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरा-
 पङ्कः चि०.२,९.
 सन्निपच्छति सू०.६,६५.
 सन्निवेश उ०.१३,८७.
 " " २६,१६.
 सन्निहितस्मृतिः सू०.२,
 ५७.

समिहिताः उ०.४०,४७.	सपलाशबटे चि०.६,५२.	सपीनसः नि०.१०,२२.
समिहिनानले उ०.३,४२.	सपाठाः उ०.२,३५.	” चि०.३,१८.
समिहितानि सू०.२६,३.	सपाठातेजिनोर्निषेः उ०.	सपीलुमिः चि०.२२,८.
सम्पुष्टिके क०.६,१.	२२,५६.	सपुनर्नबाम् चि०.५,७८.
संन्यासः नि०.६,३६.	सपाठाधान्यमरिचैः चि०.	सपुरम् चि०.१७,३९.
संन्यासम् नि०.६,३७.	८,७६.	सपुरीषः सू०.१९,५३.
संन्यासविहितम् चि०.७,	सपाठैः चि०.१९,१९.	सपुष्पैः क०.१,३४.
११०.	सपांडुरोगम् चि०.१९,५२.	सपूतिमांसम् सू०.२९,
संन्यासे नि०.६,३९.	सपादजागलरसः क०.४,	४७.
” चि०.७,१११.	३९.	सपूयुरुधिरसृतिः उ०.२१,
संपंचकोललक्षणम् चि०.	सपालकम् उ०.३६,६८.	२६.
२०,३०.	सपिच्छम् नि०.९,५.	सपूर्वस्थाः नि०.१०,४१.
संपंचतिकः क०.४,२४.	” ” १०,४०.	सपृष्टस्य नि०.२,७१.
संपंचतूलानि नि०.१५,	० चि०.५,७२.	सपौष्करशठीष्योषमातुलि-
१२१.	सपिच्छस्तिमितः चि०.८,	गाम्लवेतसाम् चि०.४,
संपंचलवणाः चि०.११,३.	९७.	२७.
सपटुः उ०.२५,४३.	सपिच्छापरिकर्तिकम् नि०.	समच्छदः चि०.१९,८.
सपटुसौद्धैः उ०.२२,४९.	८,७.	समच्छदनिषत्त्वकसविशा-
सपटुपंचकैः उ०.२२,७१.	सपिच्छिलपरिश्रवम् उ०.	लाचित्रकोमूर्षा चि०.
सपटुद्रुतबहः उ०.३९,	३५,४४.	१९,५०.
१७३.	सपिच्छे चि०.२,४४.	समच्छदामिसुषषीफलबा-
सपटोलम् उ०.३९,४६.	सपित्तः नि०.८,१२.	णघोंटाः सू०.१५,१७.
सपट्टारिषतामृतैः उ०.३२,	सपित्तम् नि०.९,६.	समच्छदार्कक्षीराभ्याम् उ०
९.	” चि०.३,२.	२२,२०.
सपत्तगैः उ०.२२,८५.	सपित्तस्यंदलक्षणम् उ०.	समच्छदोशीरपटोलमुस्तह-
सपत्तकैः चि०.३,८९.	१५,१३.	रीतकीतिककरोहिणी-
सपत्तान् शा०.३,१०२.	सपित्तात् नि०.२,२४.	मिः उ०.२२,१०३.
सपयः चि०.१५,२.	सपित्ते चि०.३,७१.	सप्ततिर्दाहृषीजाह्विजया-
सपयस्कदूर्ध्वे उ०.२७,४०.	सपिप्पलीकम् चि०.५,१०.	षठीपौष्करैः चि०.६,
सपयस्कम् उ०.३९,४७.	” ” ” १८.	३२.
सपयस्काः चि०.२२,३२.	” ” ” १९.	सप्तदशद्वादशबासरान् नि०.
सपयस्कैः उ०.२६,१८.	सपिप्पलीका चि०.१९,४६.	२,६१.
सपरिकर्तः नि०.७,१७.	सपिप्पलीकैः उ०.१३,९.	सप्तपंचाशत् सू०.१०,३९.
सपरीहारम् सू०.२०,३५.	सपिप्पलीचूर्णात् चि०.३,	सप्तपर्णकरंजार्कनिंबराजा-
सपरीहाराः क०.४,५३.	१२८.	दनन्वचः सू०.२९,७६.
सपद्वचकैः चि०.५,१८.	सपीतलसिकाश्रुतिः उ०.	सप्तपर्णम् उ०.७,२०.
सपर्येतम् चि०.१४,११५.	१७,४.	सप्तपर्णस्य चि०.४,३२.

समरात्रस्थितम् चि०.१५,
१२.
सप्तर्षिणाम् शा०.५,३३.
समलाम् चि०.१०,६४.
समलायाः क०.२,४९.
समलारससिद्धाज्यम् उ०.
१,३१.
समलारिष्टशार्ङ्गेष्वाल्गुजा-
मृताः सू०.६,७४.
समर्षिणः उ०.१२,३३.
समर्षिधः शा०.६,६१.
समर्षिधा शा०.५,४९.
सप्तशतानि शा०.३,२०.
सप्तसमा चि०.१९,४३.
सप्तसर्षिषः उ०.५,३९.
समानाम् शा०.३,३५.
समाहः शा०.४,५३.
समाहृतः उ०.१४,३१.
समाहृत्कुष्टफलनिदावर्षसि-
द्धार्थकम् चि०.१९,५९.
समाहृत् चि०.१२,४२.
सप्तोत्तरम् शा०.४,१.
सप्तमत्वम् सू०.७,११.
सप्तमा शा०.५,४६.
सप्तबाहिकः चि०.९,३६.
सप्तबाहिकम् नि०.७,३२.
" " ८,१०.
" चि०.९,१७.
सप्तबाहिकः नि०.७,४१.
सप्तबाह चि०.१०,९.
सप्तोद्गोर्षानिलात् चि०.३,
९.
सप्तोषन् उ०.२६,३.
सफलेः क०.४,३५.
सफाणिताम् चि०.११,३८.
सकेनपिच्छम् चि०.९,१७.
सकेनम् नि०.८,६.

सकेनाः उ०.१३,८७.
सबली चि०.९,१२१.
सबस्तयः क०.५,४८.
सबहलम् उ०.८,२७.
सबाप्यैः सू०.३०,१९.
सबिडक्षारनागरम् चि०,
१४,५४.
सबिडम् चि०.६,२५.
सबिडैः चि०.३,११.
सबिल्वत्र्युषणे उ०.२,७६.
सबिल्वैः चि०.८,७६.
" " " ७८.
सबीजपूरकरसम् चि०.१६,
५०.
सबीजपूरकरसे चि०.१०,
३०.
सबीजपूरच्छदनैः उ०.२८,
३६.
सभक्तः सू०.१६,१९.
सभक्तम् उ०.३९,१२३.
सभांगिदास्तरलवृश्चिकाली
कणेषणम् उ०.२,१०.
सभांगीम् चि०.३,१५.
सभिन्ने उ०.२६,४२.
सभूतोदनयावकम् उ०.५,
४५.
समूर्निबम् चि०.१,५३.
" " ९,५५.
समोज्यम् सू०.१३,४०.
सम् शा०.१,५५.
समक्षीरम् चि०.१३,५.
" चि०.३,८.
" " २२,४१.
समगिरिजम् उ०.३९,
१३५.
समगुडम् चि०.१७,६.
समयम् उ०.११,५३.

समग्रससारेषु सू०.९,
१५.
समग्रान् उ०.३९,१३९.
समघृतम् उ०.१३,३७.
" " ३९,१२६.
समंगाचबिकाभांगीकाश्मरी
ककटाब्धयैः उ०.२४,
५१.
समंगाधातकीपुष्पम् उ०.
२५,५३.
समंगाधातकीयुकैः उ०.
२७,२४.
समंगाधातकीरोधफलनिप-
द्यकैः उ०.२२,७९.
समंगाधातकीरोधकुटनटब
लाब्धयैः उ०.२,४१.
समंगाफलनिमोचरसान्
चि०.८,१०५.
समंजिष्टैः उ०.१८,४४.
समंडाम् चि०.५,७५.
समंडाबारुणीपानम् चि०.
१४,६०.
समतिलाम् चि०.३,२२.
समतीताः सू०.१०,४४.
समथ्ये चि०.३,१३६.
समदद्विरदेद्रुतुल्ययातः
शा०.३,९९.
समदाः सू०.३,१५.
समदीषः चि०.७,१००.
समधरणधृतानाम् चि०.
१४,३५.
समधानुः सू०.१,१०.
समधाताः शा०.३,८२.
समधिराहणम् नि०.५,१२.
समधु उ०.३९,५१.
समधुमाधवाः चि०.५,५३.
समधुशर्करम् शा०.२,५.

॥ उ०.१३,१८.	समलम् चि०.९,१७.	समस्थाने सू०.२९,६४.
॥ चि०.३,३६.	समलाय चि०.१४,५४.	॥ ॥ ॥ ६५.
॥ ॥ ११,६.	समवर्तिनः शा०.५,६१.	समस्थिताः शा०.३,३८.
समधुशर्कराः चि०.२,२७.	समवायतः सू०.९,२.	समस्थूलकशामकमव्या-
समधुशर्कराम् चि०.६,१२.	समवेतानाम् मि०.१,१०.	तप्रथमावुपाः सू०.५,
समधुसाधितम् चि०.११,	समशनम् सू०.८,३३.	१५.
१२.	समशर्करम् चि०.३,१७१.	समस्वभावाः उ०.४०,
समधुसुकस्य चि०.२२,	॥ ॥ ५,५४.	४२.
३५.	समशुका उ०.४०,५५.	समांशम् चि०.१५,८८.
समधुर्तेधवम् क०.१,३०.	समश्रतः उ०.३९,१४८.	समांशा नि०.७,३९.
समधुकांजनम् क०.३,२८.	समश्रताम् उ०.३९,	॥ चि०.१५,१६.
समधूच्छिष्टः चि०.१९,	१५९.	समाकर्षेत् शा०.२,२८.
७८.	समश्रन् सू०.११,४२.	समाक्षरम् उ०.१,२३.
समच्छिष्टमजिष्ठम् चि०.	समश्रते नि०.८,२३.	समाक्षिकः उ०.१६,९.
२२,२२.	॥ उ०.३९,१३०.	॥ क०.४,९.
समम्बंशम् चि०.१९,५१.	समसकुक्षतक्षीणरकगुल्मे-	समाचरमन् सू०.२,४७.
समम्बंशान् चि०.३,११२.	षु चि०.३,१०६.	समाणिमंथम् उ०.५,१६.
समम्बतिविषायुंटीमुस्तैद्वय-	समसार्पिः चि०.१९,२४.	समादिशेत् सू०.२९,३२.
बकटफलम् चि०.९,	समसात् नि०.२,४६.	समासायुषम् शा०.५,४५.
५९.	समसिताः क०.२,२२.	समाप्यते सू०.३०,५३.
समम्बरिष्टाः चि०.५,५३.	समसुबिमकचारुबध्मां	समायुक्ता उ०.३९,४३.
समम्बाज्यः उ०.२२,१००.	शा०.३,९८.	समालम्ब्य शा०.२,३२.
समनःशिलम् चि०.१९,	समसूरदलम् चि०.१,८९.	समालिपेत् उ०.३६,४१.
७३.	समस्तः सू०.१२,४२.	समावृत्तम् उ०.१३,२१.
समनुस्मरन् उ०.३९,१३४.	समस्तकुष्ठानि चि०.१९,	समाश्रयम् शा०.५,१०५.
समन्त्रः चि०.१९,५७.	४४.	समाश्रितम् उ०.२८,२२.
समन्त्रपुतापुषोक्षणम् उ०.	समस्तगंधमैषज्यसिद्धदुग्धे-	समाश्वस्तम् चि०.१४,
३६,८९.	न उ०.२७,३९.	७२.
समन्त्रम् उ०.३८,३७.	समस्तजः उ०.३१,२०.	समाश्वस्य चि०.२१,२.
समन्वितैः चि०.८,२४.	समस्तपरिग्रहस्य चि०.७,	समासमक्रियतया नि०.
समपतिन चि०.७,३.	७६.	१०,६.
समभागानि०.२२,१७.	समस्तम् उ०.३९,१४६.	समाहितमुखापाणि सू०.
सममलम् सू१,२३.	॥ चि०.३,१७१.	२६,३.
समयमृतरस्य उ०.१३,३७.	समस्तवर्णम् नि०.९,३९.	समीक्ष्यकारी सू०.४,३६.
समया सू०.१२,७४.	समस्तान् उ०.२८,३२.	समीद्रिः चि०.१,२५.
समरिचः चि०.९,११५.	समस्तानाम् नि०.१,१९.	समीपस्थान् शा०.५,३३.
समरिचम् चि०.८,८३.	समस्ताम् उ०.३९,१६७.	समीरमान् चि०.१७,२९.

समीरैष्ठा चि०.११,२५.
 समीरजे चि०.११,१.
 समीरणसमीरणान् नि०.
 १५,२७.
 समीरणातपायासैः सू०.
 १४,१५.
 समीरणे क०.४,५८.
 समीरम् चि०.२१,५९.
 समीरयन् शा०.४,६५.
 समीरोगान् सू०.२२,३३.
 समुत्सः सू०.२,२६.
 समुच्छायो नि०.११,५.
 समुत्क्रिष्टम् चि०.७,२२.
 समुत्क्रिष्टे चि०.१,४.
 समुत्केश क०.३,७.
 समुत्काश्य चि०.२०,५.
 समुत्था उ०.१६,५७.
 समुत्थानविशेषतः सू०.
 १२,६४.
 समुत्थानैः नि०.५,३९.
 समुत्थृतात् क०.६,९.
 समुत्सन्नः सू०.२९,६९.
 समुदितः उ०.३९,१८१.
 समुदितैः उ०.१७,७.
 समुदीरयेत् नि०.११,३४.
 समुदीर्णानाम् चि०.१,९.
 समुदीर्णे उ०.३७,४१.
 समुद्विष्टः क०.६,१०.
 समुद्वते चि०.७,२६.
 समुद्वरेत् उ०.३९,५४.
 समुद्वृतायाः शा०.६,३३.
 समुद्वृत्य उ०.२२,४०.
 " क०.२,३३.
 समुद्रबः उ०.२१,१४.
 समुद्रवेत् शा०.५,३.
 समुद्रुता चि०.७,५७.
 समुद्रजः उ०.११,४७.

" " १६,२४.
 समुद्रफेनम् उ०.१६,५२.
 समुद्रयुक्तिजम् चि०.१५,
 ८६.
 समुद्रमेत् उ०.३७,७६.
 समुद्रुकक्षीराः उ०.३४,
 ६०.
 समुन्नतः नि०.११,६०.
 समुन्नतकटीदेशम् चि०.८,
 ३.
 समुन्नतम् शा०.१,७२.
 " " ३,११२.
 " नि०.१४,१८.
 " उ०.१८,५२.
 समुन्नम्य सू०.३०,३०.
 समुपचारेत् चि०.२१,२५.
 समुपनद्धः चि०.१५,९०.
 समुपशाम्यति चि०.७,४४.
 समुपेक्षणम् चि०.१४,
 १२७.
 समुपेक्षितः उ०.१७,१०.
 समुपेक्षित उ०.२५,३९.
 समुल्बणे चि०.९,१४.
 समुस्तमूर्ध्वदयबाः उ०.२,
 २५.
 समुस्तादिः सू०.१५,७.
 समुस्तारगन्धम् चि०.१८,
 १६.
 समूत्रः क०.४,९.
 समूत्रम् उ०.६,२३.
 " चि०.१५,२.
 समूत्रज्वल्लवणम् चि०.८,
 ९४.
 समूत्राः उ०.३४,६०.
 समूत्राम्लम् चि०.६,२६.
 समूत्रेण चि०.१५,६३.
 समूत्रैः क०.५,३२.

" चि०.१९,८०.
 समूषारोहिणीराजाशताब्दा-
 मधुकेः उ०.२,५५.
 समूलः उ०.३९,५६.
 समूलजालजीवतीतुलाम्
 उ०.१३,५०.
 समूलफलपत्रायाः चि०.३,
 ५९.
 समूलम् उ०.२१,१८.
 " " २४,४३.
 समूलमस्तकम् चि०.२,४०.
 समूलशास्त्रस्य चि०.२१,
 ६६.
 समूलशास्त्रादीन् सू०.३०,
 १०.
 समूलाम् उ०.३०,२७.
 समूष्टे चि०.७,८४.
 समेताम् चि०.२१,६६.
 समेतैः उ०.२८,३९.
 समेदस्कः चि०.२१,५०.
 समेद्यमांसम् शा०.२,२०.
 समेषशृंगीपुष्पाणि उ०.१३,
 ८०.
 समैः सू०.१,८.
 समोक्षितम् चि०.५,५.
 संपद्यते शा०.१,१.
 " चि०.८,२८.
 संपद्विपस्तु सू०.२,२५.
 संपन्नम् सू०.१,२८.
 " शा०.१,७३.
 संपादयितुम् शा०.५,१२३.
 संपीडिते शा०.१,८१.
 संपीडय उ०.२९,११.
 संपूज्य उ०.३९,८.
 संपूर्य नि०.८,२०.
 " चि०.१३,२१.
 संपृक्तान् सू०.२६,४२.

संप्रताप्य उ०.३९,१४८.	सम्यक्शुद्धिभिः सू०.१७, ३०.	सरःक्षेमम् चि०.२१,५४.
संप्रति सू०.२,४६.		सरकम् चि०.७,८९.
संप्रवर्तयेत् चि०.१,२०.	सम्यक्श्लिग्धः सू०.१६,२९.	सरकनिष्ठीवे चि०.७,२४.
संप्रवर्तिनी चि०.९,५.	सम्यक्श्लिग्धे सू०.२०,२३.	सरकपिच्छः चि०.९,३७.
संप्रहर्षणम् उ०.४०,२.	सम्यगेषिताम् उ०.३०,३७.	सरकपिच्छातिसृतेः चि०.१, ११२.
संप्राप्य नि०.१३,२.	सम्यगगत्या सू०.११,२.	
" उ०.३५,९.	सम्यग्धीनातियोगाः सू०. १९,५३.	सरकम् नि०.८,६.
संयद्म शा०.१,५३.	सम्यग्दग्धम् सू०.३०,३४.	सरकाः नि०.१२,२०.
संयद्वाबद्धभाषिणम् उ०. ४,३२.	सम्यग्दग्धे सू०.३०,५१.	सरके ट०.३६,१२.
संवाधात् शा०.६.६९.	सम्यग्यमितम् उ०.२७,९.	सरकेः उ०.१५,१८.
संभबः शा०.६,४८.	सम्यग्ययोगः सू०.१,१९.	" " २५,५.
" नि०.५,३९.	सम्यग्ययोगे सू०.१८,२५.	सरत्वात् क०.५,१७.
संभारेः शा०.१,७३.	सम्यग्ययोगेन सू०.१८,२७.	सरभसम् चि०.७,८०.
संभाव्य सू०.३,९.	सम्यग्वाते सू०.२६,४५.	सरम् सू०.१,११.
संभियते उ०.२३,४.	सम्यग्बिद्धे सू०.२७,३४.	सरलम् क०.२,२५.
संभिलालापव्यापादम् सू०. २,२१.	सम्यग्बिरिकम् सू०.१८, ४२.	" चि०.१५,७१.
संभृताः उ०.३७,८.	सम्यङ्निष्ठलिंगम् सू०.१९, ६२.	सरलामरदारुम्याम् क०.५, २०.
संभृतत्वात् सू०.१४,३५.		सरसयुगफणिज्जम् सू०.१५, ३०.
संभ्रमम् उ०.३६,४१.	सम्यङ्निवेशिते उ०.२६, १९,२२.	सरसांजयष्ट्याहृततचंदन- संधैः उ०.१६,३.
संभ्रातः उ०.६,१७.		सरागपिटिकाचिता उ०.३१ १०.
संभ्रातिः चि०.७,९५.	सयबम् चि०.५,१०.	सरागपिटिकाचिताः नि०. १४,२३.
संभ्रतः उ०.४,५९.	सयबसर्षपैः उ०.३०,१६.	
संभ्रतम् चि०.२१,७०.	सयबा चि०.१,१६१.	सरागे चि०.२२,२८.
संभ्रतात् सू०.३,५२.	सयपाम् चि०.१,३०.	सरागैः उ०.३३,२४.
संभ्रदिनैः चि०.१५,९०.	सयष्टिमधूकः क०.४,२९.	सराजक्षयबास्तुकम् सू०.६, ७१.
संभ्रुतः सू०.२९,१७.	सयष्टीद्वयबम् चि०.१८,२.	
संभ्रुतम् शा०. ५,५९.	सयष्ट्याहम् क०.२,२५.	सरामठम् उ०.३,५७.
संभ्रुतेत् शा०.५,५७.	सयष्ट्याह्वरजः उ०.२२, २४.	सराज्जाम् क०.४,१.
संभ्रुत्तलानिभिः क०.५, ३५.	सयष्ट्यह्वानि उ०.१३, ८०.	सरितोः उ०.५,२६.
संभेदः कफजान् सू०.१०, ९.	सयष्ट्याह्वैः उ०.२६,५४.	सरुक सू०.२८,१७.
संभोहः नि०.६,२३.	सयुतो नि०.१५,५१.	" " ३३,३९.
" १६,१५.	सयामला चि०.१९,४६.	सरुकंढः उ०.२१,३५.
सम्यक्प्रवृत्ते सू०.२७,३७.	सरहसः नि०.३,२१.	सरुकशब्दः नि०.१६,१५.

सरुज्वरम् उ०.३१,२३.	सर्पाः उ०.३६,५.	" उ०.१३,९७.
सरुग्दाहः उ०.२१,२५.	" " ९.	" " ३९,१६८.
सरुग्दाहम् नि०.९,३७.	" " ३०.	सर्वकालोपयोगेन चि०.१३,
" उ०.३३,१७.	सर्पागाभिहतम् उ०.३६,	४६.
सरुग्दाहाः सू०.२९,७४.	१६.	सर्वकासभिषक् चि०.३,
सरोध्रपटुपतंगकणैः उ०.	सर्पागाभिहते उ०.३६,९०.	१७४.
२२,६४.	सर्पाणाम् उ०.३७,१.	सर्वकासेषु चि०.३,६२.
सरोध्रपतंगैः उ०.२२,६०.	सर्पास्यम् सू०.२६,८.	सर्वकोटविषम् उ०.३७,
सरोध्रमधुकैः सू०.२९,५५.	सर्पिः सू०.७,३७.	२८.
सरोध्रभययष्ट्याब्धशताब्धा-	सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः	सर्वकुष्ठानि चि०.१९,४९.
द्वीपिदारुभिः उ०.३०,	शा०.१,३२.	सर्वकुष्ठैः उ० ३९,९१.
२९.	सर्पिःपानादि उ०.५,४८.	सर्वकापे सू०.१३,१५.
सरोमहर्षः नि०.८,११.	सर्पिःपानैः चि०.१,१४८.	सर्वक्रियाभिः उ०.३७,८६.
सरोरुहाम् चि०.१४,६९.	सर्पिःप्रस्थम् उ०.७,२७.	सर्वगः नि०.१६,४३.
सर्गः सू०.१४,१७.	सर्पिर्गुहाः चि०.५,३३.	सर्वगतम् नि०.१३,२९.
सर्पककुचम् चि०.८,१८.	सर्पिर्निमीलजे सू०.२४,५.	सर्वगदंष्ट्रमाधी क०.४,३.
सर्पकोधात् उ०.३७,८.	सर्पिर्भिः चि०.८,१२४.	सर्वगदान् उ०.२२,८६.
सर्पगंधारुया उ०.५,३.	सर्पिर्मधुभ्याम् उ०.४५,	सर्वगंधानाम् उ०.३४,५९.
सर्पजम् उ०.३६,९२.	१७.	सर्वगंधोदकेन उ०.१,६,
सर्पणम् उ०.१५,२.	सर्पिर्मधुसंयुतानि उ०.३९,	सर्वगाः उ०.१५,२३.
सर्पति नि०.१२,४३.	१५२.	सर्वगात्रगः उ०.३६,२४.
" " १३,६१.	सर्पिर्यक्तम् उ०.१६,२९.	सर्वगात्रेषु शा०.५,२१.
सर्पदृष्टानाम् उ०.३६,७२.	सर्पिर्बिसामज्जातैलपानैः	सर्वगुणोपेतैः शा०.३,११६.
सर्पन् नि०.५,६.	चि०.२१,१.	सर्वगुल्मेषु चि०.१५,२४.
सर्पन्ति नि०.१४,४७.	सर्पिषः सू०.१३,४.	सर्बगी सू०.१,४६.
" उ०.१९,४.	सर्पिषा सू०.२६,५६.	सर्वग्रहनिवारणः उ०.३,
" " ३६,१९.	सर्पिष्कम् चि०.५,३८.	५०.
सर्पकणाबत् सू०.२५,३३.	सर्पिष्मत् चि०.१९,४८.	सर्वग्रहविमोक्षणः उ०.३,
सर्पम् उ०.१३,३९.	सर्पिष्मत्या चि०.५,२.	४८.
सर्पलूतादिदंष्ट्रासु उ०.३५,	सर्वसः क०.५,५४.	सर्वग्रहान् उ०.५,५०.
५.	सर्वकर्मसु सू०.१६,२७.	सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरान्
सर्पबक्रेण चि०.११,५३.	" उ०.१४,२८.	उ०.५,२०.
सर्पवत् उ०.३७,४.	सर्वकर्माणि चि०.१८,३६.	सर्ववेष्टानिर्वर्तनम् उ०.३६,
" " २५.	सर्वकायश्रिते नि०.१५,	२२.
सर्पसंस्पृशान् उ०.३६,१५.	४०.	सर्ववेष्टासु सू०.२,४४.
सर्पसुगंधाम् चि०.१४,	सर्वकार्मिकः उ०.३७,७१.	सर्वजन्तृर्धरागजित् उ०.
१०३.	सर्वकालम् सू०.८,१.	२४,४६.

" " " ४८.	सर्वधात्वावृते नि०.१६,४१.	सर्वलिङ्गः नि०.५,२६.
सर्वजा उ०.३७,५४.	सर्वनेत्राभिघातजित् उ०.	" " " ४३.
सर्वजित् नि०.३,१५.	२६,१८.	" उ०.३७,४.
" उ०.२५,५४.	सर्वपचः सू०.१८,३०.	सर्वलिङ्गत्वम् नि०.६,२०.
सर्वज्वरविनाशनम् चि०.	सर्वपर्वास्थित्वाभिघायु	" उ०.३३,८.
१,१७२.	बंक्षणशूलबात् नि०.	सर्वलिङ्गम् उ०.७,१५.
सर्वतोगतिः नि०.१२,१५.	७,२६.	सर्वलिङ्ग समन्विता उ०.२१,
सर्वतीमद्ः उ०.२८,३१.	सर्वपाषकपाटवम् सू०.४,	४५.
सर्वदृगामयघ्नम् उ०.१३,	३१.	सर्वलिङ्गा नि०.५,३६.
४५.	सर्वभूतानाम् सू०.२,१९.	सर्वलिङ्गाम् नि०.४,२९.
सर्वदेहप्रविसृत्तान् सू०.१३,	सर्वमात्रगे सू०.३०,५.	सर्वबातगुल्मविकारजित्
२८.	सर्वमारुतामयनाशनम्	चि०.१४,२५.
सर्वदेहप्रमोक्तपतापतृद्धाह-	चि०.२१,६५.	सर्वबातविकारजित् शा०.
मोहरुत् नि०.५,४७.	सर्वमार्गेभ्यः उ०.३,३७.	२५१.
सर्वदोषकुपिते उ०.१६,८.	सर्वमूत्रविकारजित् चि०.	सर्वबातविकारनुत क०.४,
सर्वदोषरुत् सू०.६,५८.	११,३५.	५७.
" " " १००.	सर्वमेहेषु चि०.१२,५.	सर्वबातविकाराणाम् सू०.
" " " १३८.	सर्वयत्नेः चि०.१०,९३.	१२,६४.
" " २९,४०.	सर्वयोगरुतम् उ०.३५,५७.	सर्वविषग्रीम् उ०.३५,
सर्वदोषग्री सू०.६,८५.	सर्वरसाभ्याम् सू०.३,५७.	२३.
सर्वदोषजित् सू०.५,१६६.	सर्वरसाशिनः उ०.२९,१२.	सर्वविषाणि उ०.३६,८३.
" " ६,१६७.	सर्वरोगग्रहहरम् उ०.३,	सर्वविषेभ्यः उ०.३५,२९.
सर्वदोषप्रकोपः उ०.३५,	५४.	सर्वविषेषु क०.२,२३.
१५.	सर्वरोगग्री उ०.३९,४३.	सर्ववृताः सू०.२६,२२.
सर्वदोषहराः चि०.१६,२९.	सर्वरोगजित् क०.२,२.	सर्ववेदनाः उ०.३३,२३.
सर्वदोषे चि०.२२,१८.	सर्वरोगनिदानोक्तैः उ०.८,	सर्वव्याधिचिकित्सन्तम्
सर्वदोषोल्क्षणम् नि०.१४,	१.	उ०.५,५०.
३१.	सर्वरोगेषु उ०.२,४०.	सर्वव्याधिनिबर्हणाः क०.
सर्वद्विबाणाम् सू०.१९,	" " ९,३१.	२,६०.
४५.	सर्वनृकः क०.२,२८.	सर्वव्याधिषु उ०.९,२९.
सर्वधर्मेषु सू०.२,३०.	सर्वतुषु चि०.३,१३९.	सर्वशर्कराः सू०.५,५०.
सर्वधातुक्षयार्थस्य चि०.	" " ८,१६२.	सर्वशस्त्रानुशस्त्रानाम् सू०.
५,७४.	सर्वलक्षणः शा०.५,७०.	३०,१.
सर्वधातूनाम् चि०.१५,	" नि०.८,११.	सर्वशुक्रकफनाशिनी उ०.११,
१३१.	" उ०.२३,११.	३५.
सर्वधात्वविसर्पणः नि०.	सर्वलक्षणा नि०.५,५४.	सर्वसंकरः नि०.८,२९.
१३,६५.	सर्वलक्षणाः नि०.७,४२.	सर्वसत्त्वेषु चि०.१९,९८.

सर्वसमासहरीतकीचूर्णम् चि०.१४,३४.	सर्वातीसारनाशनम् चि०. ९,७६.	सर्वोपकरणः सू०.२७,१८.
सर्वसंपूर्णलक्षणाः नि०.२, ३४.	सर्वात्मकम् नि०.९,५.	सर्वोर्ध्वजस्तुधवातश्लेष्मा- मयार्तिजिन् उ०.१३, ५५.
सर्वसरः उ०.२१,५८.	सर्वात्मना सू०.२४,२२.	सर्वोर्ध्वक्षमे सू०.१,२९.
सर्वसिराश्रयः शा०.४,१२.	सर्वात्मा नि०.६,२८.	सर्वोर्ध्वधिसंपूर्णात् चि०. ७,५७.
सर्वसूक्ष्मांगजन्म शा०.१, ५५.	" " ८,११.	सर्वपकलकषान् क०.४,२३:
सर्वस्थानावृते चि०.२२, ६३.	सर्वानिलव्याधिहरः क०.४, ४.	सर्वपका सीससर्जरसमुस्ते. चि०.१९,७१.
सर्वस्फोटैः नि०.१३,४९.	सर्वान्नानूपसेवनात् उ०.२, ३१.	सर्वपकैः चि०.२२,६.
सर्वाकारम् नि०.२,६०.	सर्वाक्षीनः चि०.१,१७३.	सर्वपतैलस्य उ०.३०,२५.
सर्वाकृतिः नि०.६,३४.	सर्वाभिष्यंदसंभवान् उ०. १६,२६.	सर्वपतैलाकम् उ०.६, ४८.
" उ०.२१,६३.	सर्वायतनसंस्थानसंनिपाते उ०.६,१४.	सर्वपतैलेन चि०.५,९.
" " २३,२८.	सर्वारंभेषु शा०.३,११८ते	सर्वपश्यूषणादिभिः उ०. २२,४४.
सर्वाकृतिम् उ०.२९,३१.	सर्वाशेषगुणीदोषश्वासका- सान् चि०.८,११२.	सर्वपलिप्ता नि०.१३,२२.
सर्वाक्षिरोगेषु उ०.१३,२७.	सर्वावस्थासु उ०.२७,२.	सर्वपवाताकीमूलाभ्याम् उ०.३०,१३.
सर्वासुविषयानां उ०.३८, २८.	" चि०.१३,२५.	सर्वपाकृतिभिः उ०.२१,५.
सर्वांगगाः नि०.१३,२९.	सर्वावस्थेषु उ०.३५,६९.	सर्वपाष्याम् शा०.६,२०.
सर्वांगगान् नि०.६,२५.	सर्वास्यरोगोद्धृतये उ०.२२, ९५.	" क०.१,४५.
सर्वांगे सू०.१७,११.	सर्वैद्वियतापनः उ०.१९, १०.	सर्वपातु चि०.१९,६९.
सर्वांगप्रसूतः नि०.११,१४.	सर्वैद्वियशरीरगान् नि०.७, २१.	सर्वपातुल्लपटिकापरिष्का- रिता नि०.१०,३३.
सर्वांगरोगनिस्तोदरोगहर्षा- गमुत्पत्ताः नि०.१६, २४.	सर्वैद्वियसुता उ०.३९,३७.	सर्वपान् चि०.५,७९.
सर्वांगरोगम् नि०.१५, ४०.	सर्वैद्वियकर्षणपाशभूताम्- उ०.४०,३९.	सर्वपाम्बाः उ०.८,९.
सर्वांगसंश्रयः नि०.१५, १५.	सर्वैद्वियाणि उ०.२४,५९.	सर्वपाम्बानसंस्थाना नि०. १०,३२.
सर्वांगसंश्रयः उ०.३,२९.	सर्वोत्थे नि०.५,२९.	सर्वपारिद्धनिकुंभासकरंजकैः चि०.१२,१.
सर्वांगसंपूर्णः शा०.१,५८.	सर्वोदराणि चि०.१५,१२.	सर्वपिका नि०.१०,२५.
सर्वांगसरे चि०.१७,१.	सर्वोदरापहम् चि०.१५,६.	सर्वपिकाः उ०.३३,१२.
सर्वांगकांगजम् नि०.१३, २३.	सर्वोदरेषु चि०.१५,२४.	सर्वपिः उ०.९,२६.
सर्वांगकांगरोगान् चि०.३, ९.	सर्वोदुरविषापहम् उ०.३८, २२.	" क०.४,२५.
		" " ५,२१.

सर्षपैलामदनैः क०.४,१८.	" उ०.३९,६७	सबस्त्राभरणम् उ०.५,२५.
सर्षपोत्थम् उ०.१८,२६.	" चि०.५,२९.	सबन्दिताप्यम् चि०.१९,
सर्षपोपमाः उ०.१०,१९.	सलिलेन सू०.२०,३८.	४२.
सलक्षणम् नि०.१५,५.	" उ०.११,३१.	सबति चि०.१०,६२.
सलगणः उ०.८,११.	" " ३६,३८.	सवारुणीः चि०.५,१२.
सलज्जः शा०.३,१०२.	" चि०.३,१६.	सवालकम् चि०.१,४६.
सलज्जा उ०.४०,४०.	" " ७,१०७.	सवाससा सू०.२३,२८.
सलवणः सू०.५,४३.	सलिलोदरे चि०.१५,१२९.	सबास्तुकः चि०.२०,११.
" " ६,५८.	सलिलौघः नि०.६,३९.	सबास्तुकरसः चि०.८,११९.
सलवणम् सू०.६,९३.	सलिलौघ्मणा चि०.९,८०.	सबिकेशिकाः सू०.२९,२९.
" शा०.२,२५.	सलूनाख्या नि०.१४,५५.	सबिट्कादीन् सू०.१८,३२.
" नि०.१०,१६.	सलोद्गशकलम् उ०.३९,	सबिडंगः चि०.९,११५.
" उ०.२,४.	१७०.	सबिडंगमूला चि०.१९,४६.
" चि०.५,४१.	सलोहितम् सू०.१८,४०.	सबिदग्धम् क०.५,२४.
" " ६,१०.	" उ०.१०,३०.	सबिद्वधिम सू०.१५,२२.
" " १७,४१.	सबचातिविधानिकैः चि०.	सबिदभः उ०.२१,२९.
सलवणेन चि०.१,७.	१९,१९.	सबिदारिका नि०.१०,२५.
सलवणैः उ०.३४,३२.	सबचापिप्पलीकलः क०.	सबिदाहम् नि०.१२,५.
सलसीकम् नि०.१०,१८.	४,३१.	सबिदाहायाम् चि०.७,२५.
सलाक्षम् उ०.३०,४०.	सबत्सकाम् चि०.३,७३.	सबिपक्षः नि०.२,६५.
सलांगलिरुष्णसिलोपकु-	सबत्सयाः शा०.६,३४.	सबिपर्यया सू०.१२,७७.
ल्याः चि०.१९,४५.	सबरापलबट्कैः उ०.२८,	सबिपर्ययाः सू०.१,१८.
सलिलद्वीपे उ०.७,११.	३९.	सबिपर्ययैः शा०.३,१०७.
सलिलपलेः उ०.१६,८.	सबर्णकरणः उ०.२५,६२.	सबिबंधम् नि०.९,५.
सलिलम् सू०.२६,४०.	सबर्णकरणम् चि०.२०,१३.	" चि०.९,१७.
" चि०.६,१३.	सबर्णरुत् उ०.३२,२२.	सबिबंधा सू०.१८,२४.
सलिलसंभवः नि०.१२,९.	सबर्णता नि०.७,५८.	सबिमागानिलम् क०.५,७.
सलिलष्य चि०.८,६४.	सबर्णपिटिकाधितौ उ०.	सबिरेचनम् उ०.६,१३.
" " " १२६.	२१,६.	" चि०.२२,५७.
सलिलांजलिभ्याम् उ०.३९,	सबर्णमृदुपिच्छिलः उ०.१०,	सबिलासाः शा०.३,८६.
१०३.	३.	सबिषः उ०.३६,१८.
सलिलाढकाभ्याम् क०.४,८.	सबर्णा उ०.३१,१.	सबिषत्वात् उ०.२५,२०.
सलिलाढके चि०.१६,३.	सबर्णाः शा०.६,१.	सबिषप्राणिपरिसर्पणम् अणा
" " १७,१२.	सबर्णाम् उ०.२९,२३.	म् नि०.१३,४०.
सलिलाशयान् चि०.१२,	सबर्णैः उ०.८,१९.	सबिषम् सू०.७,१३.
३६.	सबर्णतिभिः क०.५,३९.	" उ०.३६,४९.
सलिले शा०.२,८.	सबल्कम् चि०.९,५७.	सबिषाः सू०.२६,३७.

" " ४६.	सशंसमौक्तिकान्मोधिकेनः	सशुंठीशैबलाः चि०.६, ४६.
सविषाज्यम् उ०.१३,	उ०.११, ३४.	सशूलः चि०.९, ३६.
३४.	सशतम् चि०.३, १३५.	सशूलपायुसंतापम् नि०.८,
सविषे उ०.३८, १३.	सशतावरी चि०.१३, १६.	९.
सविस्कोटम् नि०.१४, ९.	सशब्दकेनोष्णम् शा०.४,	सशूलम् उ०.२६, ३५.
सविहंगमालान् शा०.३,	४९.	" चि०.९, ९४.
१०२.	सशब्दयाताः शा०.३, ८७.	सशूल्यमासान् उ०.३९,
सवृक्षान्तेः चि०.१५, १९.	सशर्कराः शा०.५, १०.	१२७.
सवृतः चि०.१, ८९.	सशर्कराक्षौद्रघृतम् क०.४,	सशृंगबेरम् चि०.७, २६.
सवृषनागैरः चि०.३, ३५.	११.	सशृंगीकम् चि०.३, ५३.
सवेतसाम्लम् चि०.१४, ३२.	सशर्कराक्षौद्रम् चि०.१,	सशेषः उ०.३०, ४.
सवेदनाः नि०.१५, ३८.	३७.	सशेषम् सू०.२७, ४६.
" उ०.३५, ४२.	" " ९, ९३.	" उ०.३८, ३२.
सवेदनाम् नि०.१५, १५.	सशर्कराक्षौद्राः चि०.२,	सशेषार्तिम् चि०.१४, ७२.
सवेदने चि०.३, १५४.	१८.	सशेषे उ०.२६, ४.
सवेपथुः नि०.४, ९.	सशर्करान् सू०.३, २८.	सशैत्यमधुमाधुर्यैः उ०.३७,
सवेष्टसुरसेः उ०.२०, २३.	" चि०.२, १९.	१९.
सवेद्यम् उ०.५, ४९.	" " ३, ७२.	सशैबलोद्दृष्टा उ०.३७,
सव्यथाशोफैषवर्ण्यम् नि०.	सशर्करे उ०.१६, १५.	३५.
२, ३९.	सशल्यत्वात् उ०.२५, २०.	सशोणितः उ०.२३, २५.
सव्योषसारलवणम् चि०.	सशल्यम् सू०.२८, १७.	सशोणितम् नि०.३, २८.
१४, ७८.	" उ०.११, ४८.	" उ०.२९, १०.
सव्योषसौद्रशर्करम् चि०.	सशल्यारुधापितकूरकोष्ठा	सशोणितात् उ०.१०, १४.
९, १०७.	तिस्त्रिगुणशोषिणाः सू०.	सशोणितैः सू०.२९, ७.
सव्योषपटोलीनिबपल्लवम्	१८, ११.	" उ०.२३, १६.
चि०.६, ७२.	सशिराब्ज्यः उ०.२९, ११.	सशोफः उ०.१५, १७.
सव्योषम् चि०.६, २१.	सशिलाजनु सू०.१५, २३.	सशोफक्लेद्योः उ०.१८,
सव्योषलवणम् चि०.७,	सशुकम् नि०.९, ६.	३१.
११३.	सशुंठीसर्जूरमृद्धीकाशर्करा-	सशोफज्वरतीव्ररू उ०.
सव्योषसैधवेः उ०.२०, २२.	घृतम् चि०.१, १०८.	१७, ७.
सव्योषामलकम् उ०.१४,	सशुंठीदधिधान्येन चि०.६,	सशोफदाहपाकाश्रु उ०.१५,
२०.	८.	२२.
सव्रणस्य उ०.२७, १२.	सशुंठीधान्यपिप्पलीम् चि०	सशोफदाहसंरंभमन्यास्त-
सव्रणव्रणगंभीरत्वकृत्स्थशुक्र	१, २६.	भापतानकाः उ०.१,
म्रम् उ०.११, ३७.	सशुंठीम् चि०.९, १८.	३४.
सशक्तम् उ०.१०, ११.	सशुंठीमासिकाम् चि०.१,	सशोफम् उ०.३२, ८.
सशंसम् उ०.१३, ४५.	२७.	सशोफे उ०.१६, ३१.

" चि०.२१,४३.
 सशोषशोफातीसारमेदमो-
 ह्वमिक्रिमीन् सू०.६,
 १५४,
 सश्रावम् उ०.८,१५.
 सश्रीबिष्टम् चि०.१९,८५.
 सश्रोणिर्बक्षणे चि०.३,
 १५४.
 सश्लेष्ममेदःपवनम् नि०.
 १५,४८.
 सषाष्टिकः चि०.१२,११.
 ससंरंभः उ०.२१,१९.
 ससंरंभाम् उ०.२८,६.
 ससकचः चि०.१२,१२.
 ससंतापः नि०.१६,४४.
 ससन्निपातज्वरवान् उ०.
 २१,२६.
 ससन्निपातवीसर्पशोफदाह-
 विषज्वरान् चि०.१७,
 ३२.
 ससप्तलारुमिह्रैः उ०.६,
 २४.
 ससंघमम् उ०.४,२६.
 ससर्जरसकारिषम् चि०.
 २२,२२.
 ससर्पिः उ०.३९,१६०.
 ससर्पिर्मधुकोत्पलेः चि०.५,
 ६८.
 ससर्पिर्मधुसैधवः क०.४,
 ३९.
 ससर्पिषः क०.४,१८.
 ससर्पिष्कम् उ०.२७,२१.
 " चि०.३,१४९.
 " " ५,४०.
 ससर्पपम् चि०.१९,६५.
 ससर्पपाः उ०.१४,२५.
 ससर्पपैः उ०.२४,२६.

" चि०.८,१३७.
 ससातलाम् क०.२,४७.
 ससारिषम् उ०.२,१४.
 " चि०.९,५५.
 ससारिषैः उ०.१८,४४.
 ससितः क०.२,९.
 ससिताक्षीसुसोष्णज्वेहसे-
 चनैः चि०.४,१५.
 ससिताक्षौघः चि०.२,३२.
 ससिताक्षौघकुमुदकमलो-
 त्यलकेसरम् शा०.२,३.
 ससितातैलमध्याज्यः क०.
 ४,५०.
 ससिताद्वाक्षैः उ०.१३,१३.
 ससितान् उ०.४०,२५.
 " चि०.२,४७.
 ससितापयः चि०.५,२५.
 ससितामधुमिः चि०.१,
 ९९.
 ससितामधून् चि०.६,६८.
 ससितासक्तुयोज्यम् चि०.
 ७,२०.
 ससितेन उ०.११,३१.
 ससिनोपलकासेक्षुनसूरैरक-
 कस्तुमिः चि०.२२,२९.
 ससितोपलम् उ०.२,१३.
 " चि०.३,५४.
 " " २२,७.
 ससिद्धार्यकिण्वैः चि०.१५,
 ७५.
 ससिधूत्येन उ०.११,१४.
 ससीधुमधुशर्करैः चि०.
 १८,२८.
 समुक्तसैधवमधोः उ०.१८,
 ३३.
 समुराण्यः चि०.११,२५.
 समुद्भूयैः चि०.२१,५२.

समूकैः उ०.१८,२५.
 समूक्षमविशदाः सू०.१,
 १८.
 समूक्षमैः उ०.१८,१९.
 समैधवः क०.४,३१.
 " " " ३३.
 समैधवम् उ०.१६,२९.
 " क०.४,१५.
 " चि०.१,१६०.
 " " ३,१७.
 " " " ८५,
 " " ४,८.
 " " ५,३७.
 " " ६,७.
 " " १०,९.
 समैधवा चि०.१,१६०.
 समैधवान् क०.३,१५.
 " चि०.१,२७.
 " " ३,१६.
 " " " २२.
 " " ८,३९.
 समैधवैः उ०.३०,३५.
 " चि०.१३,७.
 " " २१,४७.
 सासेमबलकलातीसपत्रकुहा-
 मृतानतैः सू०.७,२०.
 ससीबचलैः चि०.७,८७.
 सस्तन्यौ शा०.१,५१.
 सस्तनोद्वेगौरवः नि०.९,
 २५.
 सस्तुलुंगस्तुतेः उ०.२६,२९.
 सजेहः चि०.९,२५.
 सजेहतीक्ष्णोष्णम् सू०.१,
 ११.
 सजेहकाशितः सू०.१६,
 ४०.
 सजेहलवण शा०.१,९०.

सस्फुरः शा०.२,१४.	सहमधुच्छिष्टम् चि०.१०, ८७.	सहिगुतीक्ष्णधूमः उ०.६, ४२.
सस्फोटदोहृतीव्राणम् सू०. ३०,४८.	सहमूलपुष्प्याः उ०.३९,४४.	सहिगुबिडदाडिमम् चि०. १४,७८.
सस्फोटम् नि०.१४,२९.	सहरिचंदनाः सू०.३,४०.	सहिगुबिडतैधवः चि०.१४. ४८.
सस्फोटशूलिनी उ०.२४, ५४.	सहरिदैः उ०.२४,२२.	सहिगुयमके चि०.८,८१.
सस्यंदनाम् उ०.२३,१८.	सहरीतकीम् उ०.६,३९.	सहितः सू.३,२२.
सस्यस्य उ०.३९,१५८.	सहलवंगकंकोल्लकाम् उ०. २२,१३.	सहितैः सू०.१७,९.
सस्रवः उ०.३७,६४.	सहस्रिः उ०.३८,३५.	सहिष्मपीनसश्वासकासान् सू०.६.१०९.
सस्रनौ नि०.२,३०.	सहस्रिष्कम् उ०.१३,३८.	सहिष्मम् चि०.३,१३०.
सस्रर्जिकाक्षारम् चि०.२०, २५.	सहस्रोरसमातरः नि०.१४, ५२.	सहिरण्यपत्रम् उ०.३९, ४९.
सस्वादु सू०.६,१४२.	सहस्रधोतेन चि०.१, १२९.	सहिष्णुः शा०.३,११८.
सस्वादुतिककटुकम् सू०.५, ६३.	सहस्रम् उ०.३९,६९.	सहुताशमूला चि०.१९, ४६.
सस्वेदः नि०.६,३२.	” चि०.१५,४०.	सह्नुदोगः चि०.६,३७.
सस्वेदक्लेदसंक्रोथान् नि०. १४,५.	सहस्ररश्मनुचराः उ०.३७, ४६.	सह्नुलासः नि०.६,३४.
सस्वेदम् नि०.१२,१७.	सहस्रवीर्यम् सू०.५,३९.	सह्नुलासप्रसेकान्नद्वेषकास- विषूचिके चि०.१,४.
सस्वेदमूर्च्छः नि०.४,१२.	सहस्रशः उ०.३७,४६.	सहे सू०.१०,२४.
सहकाररसान्मिश्रान् सू०. ३,२१.	सहस्रशतपाकम् चि०.२२, ४५.	सहेमशकलम् उ०.३९, ४८.
सहस्रोद्गम् चि०.३,४५.	सहस्रस्य उ०.३९,१००.	सहोत्थानाम् नि०.७,६.
सहचरम् क०.४,५५, ” चि०.२१,५५.	सहस्रक्षम् सू०.१,३.	सहर्षिष्योद्गवाः सू०.५, ११.
सहचरस्य उ०.६,५८.	सहस्रे शा०.३,१७.	सहाः नि०.१०,३५.
सहचरान् उ०.२४,३७.	” उ०.३९,१०१.	सहे चि०.२१,५३.
सहचरान् चि०.२२,३३.	सहाचरतुलायाः चि०.२१, ६८.	सागारधूमैः उ०.२२,६२.
सहचारी चि०.१,८९.	सहाचरान् उ०.३०,२८.	सामिबलस्य चि०.१०. ९२.
सहजः उ०.३१,२७.	सहादोषा उ०.१७,४.	सामिमंथरसः सू०.१४, २३.
सहजन्मोत्तरोत्थानभेदान् नि०.७,३.	सहायम् चि०.७,७१.	सामिसादञ्चरश्वासकासो- रःपार्श्ववेदनः उ०.१९, १०.
सहताक्ष्यैलम् क०.४, ९.	सहायवान् चि०.२,३२.	
सहताक्ष्यैलम् क०.४, ९.	सहाशयान् उ०.३५,१०.	
सहवित्तिडिकम् चि०.१४, ३२.	सहाश्रयमनुष्येण चि०.११, ४८.	
सहतैलफलैः चि०.११,४.	सहिगुकुष्ठमदनैः शा०.१, ८८.	

साम्यजाजीद्विपलिकात्वगे-
लापत्रपादिकम् उ०२०.

६,

सांकुरः उ०.२१,३४.

सांगमर्दविजृम्भिकाः सू०.
२९,३.

सांगवेदनः सू०.२८,७.

साजगल्लिकान् उ०.३२,२.

साजपयः वि०.२१,७३.

साजाजिचव्यम् वि०.१४,
३२.

साजाजिसंधवेः वि०.१४.
११.

साजीर्णे नि०.६,१३.

साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ
सू०.१९,५८.

साज्यमाक्षिकम् उ०.३२,
२१.

साज्यशाल्मलिपिच्छया
शा०.२,२७.

साज्यसितामधु क०.२,७.

साज्यसंधवम् वि०.१,
१२६.

साज्यसंधवाम् वि०.३,
२३.

साज्याः वि०.९,८४.

साज्यामृतैः सू०.३०,५१.

साज्यैः सू०.३०,३२.

" उ०.९,२६.

" " १६,३६.

" वि०.१४,६९.

साजना उ०.१३,३५.

साद्रोपम् नि०.११,५९.

साटोपविष्टम् वि०.१६,
४७.

सातपत्रपदत्राणः सू०.२,
३२.

सातपे सू०.२०,१५.

" " २२,१०.

सातलम् क०.२,२५.

सातला वि०.१५,१६.

सातलाप्रायमाणाभ्याम्
वि०.१५,६३.

सातलाम् वि०.१५,२२.

सातलासिद्धम् वि०.२१,
१०.

सातिविषाम् वि०.१०,३.
सात्मगुत्वाफलान् उ०.४०,
२३.

सात्मबिन् उ०.३९,१४.

सात्मीभवेत् सू०.१६,२९.

सात्म्यजम् शा०.३,६.

सात्म्यतः सू०.७,६४.

" शा०.१,९८.

" वि०.१,७८.

सात्म्यत्वात् वि०.७,९.

सात्म्यम् सू०.७,४७.

" " ८,३५.

" " १२,६७.

" नि०.१,७.

" वि०.६,४.

सात्म्यात् क०.३,४.

सात्म्यान्नपानभेषजैः वि०.
६,८३.

सात्म्यान्नपानेन नि०.४,
२१.

सात्म्यासात्म्यविकाराय
सू०.७,४९.

सात्म्यैः वि०.१४,१०८.

सात्विकः शा०.३,९६.

सात्विकम् शा०.३,७.

सादातिदीप्तिभ्याम् सू०.११,
३४.

सादिते नि०.७,१०.

साधकम् सू०.१२,१४.

साधके सू०.१९,३६

" शा०.१,७३.

साधारणामिषतुलाम् वि०.
५,२५.

साधिनैः उ०.२,४२.

साधुगर्हणेः उ०.२८,२.

साधुगुरुद्विजदेवजपूजाः
वि०.१,१७५.

साधुनिदावधान्यस्वहरणा-
द्यैः नि०.१४,१.

साधुमूत्रेण सू०.१९,१७.

साधून् शा०.६,६५.

साध्यग्रहम् उ०.३,४१.

साध्यतः उ०.३७,१३.

साध्ययाप्यपरित्याज्याः
नि०.१०,६.

साध्यरूपः उ०.३९,१४३.

साध्या उ०.१८,३७.

साध्यासाध्यविभागतः उ०.
१०,३१.

साध्यशेषम् उ०.३०,४.

सानाध्यम् नि०.३,३७.

सानाहः नि०.४,१२.

सानिलः वि०.१०,८१.

सानिलम् नि०.९,१२.

सानिलेः वि०.३,२९.

" " १५,६३.

सानुनासिकबादित्वम् उ०
१९,२७.

सानुपानम् सू०.१९,२२.

सानुपानाः वि०.३,१७६.

सानुलोमानिलः सू०.१९,
५४.

सानुवासनः क०.५,४२.

सानुवासनम् उ०.१३,६२,
" वि०.१५,९९.

सानुवासनाः वि०.१४,६.	साब्दमरिचः वि०.३,२९.	साविष्टादिसमासिकम् वि०.
" " २२,६४.	सामया वि०.७,१०६.	१,७७.
सानुवासमान् उ०.४०,७.	सामयाजले वि०.१५,९१.	सावुकणिकाः उ०.३९,
" वि०.१६,५५.	साम्यंगोदूतनखाननिर्दृ-	१२२.
सानुवासनैः क०.५,३९.	क्षेहवस्तिमिः सू०.४,	सामः वि०.७,९९.
" वि०.१४,८.	३०.	सामसा उ०.१६,१२.
" " २१,३.	साम् क०.३,३.	सामोजजलतीरांति सू०.
सांतयित्वा सू०.२९,५४.	सामज्वराकृतिः नि०.२,५४.	१३,९.
सांतरोजार्थशस्त्रकः सू०.	सामज्वराकृत्या वि०.१,२३.	
२६,३४.	सामर्थ्यतः शा०.२,९.	साम्ये शा०.१,५.
सात्त्वयन् उ०.१,३०.	सामर्थ्यात् नि०.११,९.	साम्लः वि०.३,१७४.
" " १४,१४.	सामलकम् वि०.५,११.	साम्लगंधिता उ०.३,२५.
सात्त्वयित्वा शा०.१,३४.	सामलका वि०.१९,४६.	साम्लम् सू०.३,३१.
सात्त्वहर्षणम् उ०.३६,८९.	सासलकाः उ०.२४,४०.	साम्ललक्षणम् सू०.५,२८.
सात्त्वाम्बसोः उ०.६,५४.	सामाः सू०.१३,२७.	साम्ललवर्जैः वि०.२१,३,
सांद्ः सू०.७,३.	सामान् सू०.१३,२८.	साम्लबेततम् वि०.२१,
सांद्तया वि०.८,१५३.	सामानाम् सू०.१३,२४.	३६.
सांद्म् शा०.४,५०.	सामान्यः उ०.५,२३.	साम्लबेतसवृक्षाः लपटेली-
" उ०.२,४.	सामान्यकर्म उ०.२६,१४.	व्योषदाहिमैः वि०.७,
सांद्मूः शा०.५,११९.	सामान्यलक्षणम् नि०.५,	३८.
सांद्मेही नि०.१०,१०.	४८.	साम्लबेतससिधूस्त्वदेवदाह-
सांद्मिगंधपुष्पेतपिच्छा-	सामान्यलिंगम् नि०.९,९.	नू वि०.१४,२५.
कत उ०.१५,११.	सामान्यहेतुः नि०.१३,	साम्लानि वि०.११,४.
सांद्मीभवेत् नि०.१०,१०.	२४.	साम्लाम् वि०.१०,३.
साक्षम् सू०.११,३७.	सामान्यात् उ०.१६,४६.	साम्लैः क०.५,३६.
" नि०.८,१७.	सामान्येन सू०.२८,१७.	" वि०.१०,७६.
साक्षिपातिकम् उ०.२,४.	सामुद्गम् सू०.५,४.	सायनिशोः सू०.२०,१४.
साक्षिपातिकी उ०.३३,५१.	" " ६,१४५.	सायमाशस्य सू०.१३,३९.
साक्षिपातिके उ०.१६,१७.	" " १०,२७.	सायमातः सू०.२०,३६.
" वि०.१६,३४.	" " १३,३७.	" " २९,६६.
साक्षिपातिकैः उ०.३७,४.	" " " ४१.	सायामस्तंभशूलानि वि०.
साक्षैः नि०.१२,३२.	सामुद्गसोषर्चलसिधुजन्म.	६,३५.
साम्बासनानि सू०.१९,६३.	सुपक्षपौटाफलवैशमधूमः	सायामा नि०.१६,१०.
सापदम् सू०.२०,३५.	उ०.३०,४१.	सायान्ते सू०.१९,३०.
सापस्माराम उ०.५,८.	सामुद्गिके उ०.३९,१५१.	सायकिटो सू०.१२,११.
सापस्मारपतानकाः नि०..	सामृतावशपल्लवैः क०.५,	सारगंधम् उ०.२०,८.
६,९	१९.	सारजलेः वि०.१२,३१.
		सारतरोचयः सू०.१,४.

सारदारुभिः चि०.१०, ७९.	सारिबाव्योषचित्रकैः उ०. ३,५२.	साबलेहपलाम् चि०.१४, ९५.
सारम् उ०.२४,५.	सारिबाशंसनाभिभ्याम् उ० २,७४.	साबशेषम् सू०.१९,२६.
" " ३९,१०९.	सारिबासुरमीमाहीशंसि नीरुष्णसर्षपैः उ०.३, ५४.	साशनात् चि०.१०,८२.
" चि०.३,१३३.	सारिबास्फुोतासमपणटिह- कान् चि०.१०,४२.	साशयान् नि०.७,२२.
सारलात् उ०.१८,५.	सारिबे उ०.३५,२२.	साशमगर्भवत् नि०.५,४२.
सारसास्थिभ्यश्चैलाव्योषम् चि०.११,१०.	" चि०.१९,८.	साश्रु १ नि०.२,२९.
सारस्वतम् उ०.१,४७.	सारिबोशीरकाश्मर्यमधूक- शिशिरद्वयम् सू०.१५, ११.	साश्रुनाडीव्रणावृतम् उ०. १०,११.
" चि०.७,५५.	सारुष्करैः चि०.१९,४७.	साश्रुकोचनः उ०.३,३३.
सारणाम् सू०.२१,१६.	सारैः शा०.३,११८.	साश्वकर्णैः चि०.३,८९.
साराणि शा०.३,११७.	सारजकभूस्तृणा चि०.६, १९.	" " १५,४८,
सारानरिष्टगायत्रीशालबीज कसंभवान् चि०.५,२८.	साद्वद्धं गुला सू०.२६, २२.	सासृक्फलम् नि०.१३, १५.
सारामुलः सू०.६,१.	साद्वान् सू०.२०,१०.	सासृग्मूत्रत्वम् नि०.३,३२.
सारांशु सू०.३,२३.	साद्वं उ०.२९,१२.	सास्थिमांसम् उ०.३३, ३६.
सारांशुना चि०.१२,३४.	सार्वार्कमिकः उ०.३६,७१.	सास्त्रत्वङ्मांसपाकतः उ०. १०,६.
सारिकाः सू०.३,४०.	सार्वरोगिकम् सू०.१,३९.	सास्त्रपित्तविभागंतुंगभीरान् उ०.२५,५६.
सारिबा शा०.२,५५.	सार्षपम् सू०.५,५९.	सास्त्रवर्त्मसंघेः उ०.१०,६.
" उ०.२४,४१.	" " ६,१००.	सास्त्रविट्पूयस्फासम्बास- ती शा०.५,७८.
" चि०.१,४९.	" " ६,१००.	सास्त्रविपुतचक्षुषः नि०.४, २५.
" " १२,४१.	" शा०.१,८८.	सास्त्राकुलाक्षता नि०.२,७.
सारिबाकुष्ठतगरजीवकर्ष- संधर्षेः शा०.२,४९.	" उ०.१८,१६.	सास्त्रात् उ०.२१,३७.
शारिबादिः सू०.१५,६.	" चि०.१९,१२,	सास्त्रावम् उ०.२९,१६.
सारिबादिगणांश्च चि०.६, ६८.	" " " ७९.	सास्त्रावान् उ०.२५,४५.
सारिबादिम् उ०.२,१५,	सालजी उ०.१०,१०.	साहचरम् उ०.३०,७.
सारिबान्तापयस्यामधुयष्टि भिः शा०.२,५९.	सालसीका उ०.१७,५.	साहचर्योपचारतः सू०.९, ५.
सारिबापक्षकोशीरमुकाशाव- रुचंदनैः उ०.१३,६४.	सालांशुवृतम् उ०.३७,३८.	साहसम् नि०.५,४.
सारिबान् चि०.१०,१२.	साल्वणाल्ये सू०.१७,४.	साहसानि उ०.२८,४४.
सारिबामलकोशीरमुस्तम् चि०.१८,५.	साल्वलादिभिः चि०.१५, ५०.	साहसैः नि०.३,२७.
सारिबायष्टिरोधैः चि०.९, ८३.	सावपीडने उ०.५,७.	सिंहः सू०.२,१४.

॥ १,२९.	सिताकाशमयमधुकैः चि०.	सिताशतावरीमेदापुंदाह-
सिंहस्य चि०.१,१६०.	२१,२२.	मधुकोत्पलेः उ०.१३,५.
सिंहादीनाम् उ०.७,३०.	सिताक्षौद्रप्रिवंगुभिः उ०.	सितासितान् उ०.३१,
सिंहाश्वगोवृषैः शा०.३,	२२,६०.	२६.
१०३.	सिताक्षौद्रम् चि०.३,	सितासितारक्तघनपूयप्रवा-
सिंहाहिमकरवर्मिकर्कटका-	१०८.	हि उ०.१७,८.
ननैः सू०.२८,२२.	सिताक्षौद्रसकून चि०.३,	सितासौवर्चलाजाजीतिसि-
सिंहीमूलम् सू०.२२,१९.	७६.	ढीकाम्लवेतसम् चि०.७,
सिंहैः उ०.६,५०.	सितावृतपयोन्नाशी उ०.	४१.
सिंहाश्वगंधासुरसाकणागर्भ-	४०,३०.	सितास्याक्षः उ०.३६,३२.
म् उ०.२,५०.	सितातुल्यैः चि०.८,१५९.	सिते उ०.१०.१०.
सिकतामेढ्री नि०.१०,१२.	सितातैलरुमिघ्नानि चि०.	सितैरंडजटासिंहीफलदारु-
सिकतारूपिणः नि०.१०,	१९,४९.	बचानतैः उ०.१३,५४.
१२.	सिताक्षौद्रशुखर्जूरकाशमयः	सितोपलम् चि०.३,१३.
सिकतावर्त्म उ०.८,१८.	चि०.७,१०२.	सितोपला चि०.३,४९.
सिकतासु क०.२,३२.	सिताद्वितीयम् उ०.३९,	सितोपलाजीवकपद्वरेणुप्र-
सिकतोपमाः उ०.८,१८.	१५७.	पौंडरीकोमलपुंडरीकैः
सिकम् उ०.११,२०,	सिताधान्रीक्षौद्राक्षाहि-	क०.४,१४.
॥ ॥ ३६,७६.	मोसलैः चि०.३,२९.	सितोपलार्धभारम् उ०.३९,
सिकसंस्पृष्टे उ०.३,४२.	सितान्वितैः चि०.७,४६.	१९.
सिका उ०.२४,२१.	सितापदकम् उ०.३६,६३.	सिद्धकर्मणः चि०.११,४५.
सिक्का उ०.१८,६३.	सिताबदरमुद्गीकासारिबामु-	सिद्धद्वयैः क०.४,५३.
सिक्थकसिंदूरपुरतुत्थकता-	स्तचंदनैः चि०.१,३३.	सिद्धपिष्टैः उ०.२५,३३.
ह्यंजैः चि०.१९,८४.	सितामधुघृताढयेन चि०.	सिद्धपूतम् उ०.४०,१८.
सिक्थम् उ०.३२,३२.	१५,६०.	सिद्धपूते चि०.३,१०८.
सिंघाणकम् उ०.१९,२१.	सितामधुभ्याम् चि०.१,	सिद्धवस्तिः क०.४,३३.
सितकाचशंखफेनकमरिचा-	७०.	सिद्धबस्तीन् क०.४,२६.
जनपिप्पलीमधुकैः उ०.	सितामनःशिलालैयलवणो-	सिद्धमंत्रप्रवर्तितैः उ०.३,
१३,२३.	त्तमनागरम् उ०.११,	४०.
सितत्वात् उ०.१४,४.	२४.	सिद्धशीते उ०.३४,३८.
सितमरिचभागम् उ०.१६,	सितामलकनागरैः चि०.१,	सिद्धार्थः उ०.२०,१६.
५.	३३.	सिद्धार्थकण्डिद्रुम् सू०.
सितलघुनफलत्रयोशीरति-	सितायुक्तः चि०.६,६७.	२५,२६.
काबचातुत्थयष्टीबला-	सितायुक्तम् उ०.१८,७.	सिद्धार्थकप्रवेशायम् सू०.
लोहितैलाशिलापदकैः	सितायुतम् उ०.१,२०.	१९,७२,
उ०.५,१९.	सितारुणैः नि०.१४,२७.	सिद्धार्थकम् उ०.५,१२.
सितशर्करा चि०.१६,२४.	सिताशतम् चि०.८,७१.	सिद्ध किंकवचा उ०.५,१०.

सद्भाष्योपबचाश्वयंघा-	" " " ६७.	सिराकायुविलघम् सू० २८,
निशाद्वयम् उ०.५,१५.	" " ५ १६.	२६.
सिद्धार्थकान् सू०.२९,३१.	" नि०.५,५०.	सिराकायु-यापदः सू० २९,
सिद्धार्थकैः उ०.३०, १८.	" " " ४७.	११.
तिद्धार्थकोपमाः नि०.७,	" " १४, २.	सिराकायुसंप्यस्थिषु सू०.
३०.	" " १५, ३७.	३०, ४१.
सिद्धिरुत् उ०.५, १४.	" " " ३८.	सिराकायुसृगामिषु सू०.
सिद्धिपयुः नि०.४, १८.	" " " ४३.	२९, १२.
सिम्भनाशनम् षि०.१९,	सिरामहः नि०.१५, ३८.	सिरास्त्रे नि०.३, १६.
७५.	सिराजलावती नि०.१०,	सिरे शा०.४, २३.
सिम्भम् नि०.१४, २१.	२९.	सिबाटिका षि०.१७, ३९.
सिम्भससाहात् षि०.१९,	सिराजालैः नि०.१२, १०.	सिबासितोदराः उ०.३७,
७४.	सिराणाम् सू०.२७, २२.	१०.
सिम्भाबहः षि०.१९, ७६.	" शा०.३, ४५.	सीदतः शा०.५, ९५.
सिन्दुवारनतम् उ०.३८, ३६.	सिरादाहः सू०.३०, ४४.	सीदति सू०.३, ४२.
सिन्दुवारस्य उ०.३८, ३१.	सिरादिनाशः सू०.३०, ४९.	" " २३, ७.
सिन्दुवारितनिष्पावबाष्पि-	सिराभ्मानम् सू०.२८, ५.	" " २४, १२.
काशतपार्थिकाः सू० ७,	सिरानद्भः शा०.५, ८८.	" नि०.१६, ३७.
२५,	सिरानुसारिणी उ०.१२, १.	" क०.६, २०.
सिन्दुवारितमूलाणि उ०.३६,	सिरातिर्धानम् नि०.१२, ४४.	" षि०.७.९७.
५७.	सिरामिः उ०.३, २६.	सीधुतैलम् उ०.३४, ५४.
सिधुजन्मना उ०.३९, ४२.	" षि०.२२, ३.	सीधुना षि०.१२, १५.
सिधूत्थरुष्णापामार्गबीजा-	सिरामर्मव्यधे शा०.४, ५०.	सीधुपिण्याकः उ०.५, ४४.
ज्यस्तन्वमासिकम् उ०	सिरामुखम् सू०.२७, ४४.	सीधुमानवान् षि०.५, ७५.
९, २९.	" " ५०	सीधुबज्याणि उ०.१, १८.
सिधूत्थपण्याकणदीप्यका-	सिरायामः नि०.१३, ३०.	सीधुद्धारम् षि०.७, ८८.
नाम् षि०.१४, ३७.	सिरालेखाः शा०.५, १४.	सीमंतमातृकाः शा०.४, ६१
सिधूत्थपिप्पलीमतम् उ०.२,	सिराव्यधः षि०.११, ४३.	सीमंताः शा०.३, १५.
१७.	सिराशुके उ०.११, ३९.	" " " ४, ३५.
सिधूत्थम् षि०.९, ४३.	सिराश्रयाः शा०.४, ४२.	" " " ४५.
सिराः शा०.३, ३२.	सिराश्रिते सू०.२८, ५.	सीमंतावतंकाः शा०.५, १८.
" " " ३३.	सिरासंधिसमागमः शा०.४,	सीबनम् उ०.२६, १५.
" " " ३६-	३६.	सीबनसूत्रकम् उ०.६, ३७.
" " ४, २६.	सिरासु शा०.४, ४६.	सीबने सू०.२६, २०.
" " " २८.	" नि०.१५, १३.	सीसम् उ०.१३, ३४.
" " " ६३.	सिराकायुषिपाटनम् सू०.	सुकरत्नाय सू०.२५, १२.
	२९, २७.	सुकरालानाम् उ०.२१, १४,

सुकर्माः सू०.२६,१.	सुसवीसुरमीभ्याम् वि०. ८,१३.	सुसोचितः क०.१,३४.
सुकल्कितैः उ०.२४,२२.	सुसशीलता सू०.१३,२.	सुसोचितानाम् क०.४,१९.
सुकुमारकम् उ०.३४,२४.	सुससंस्थाप्यभेषजम् सू०. १९,१७.	सुसोच्छ्राप्तवृत्तये उ०.१८, ६२.
" वि०.६,३७.	सुससाधनम् उ०.३,४०.	सुसोच्छ्राप्तस्वप्नबोधाक्षपाट- बम् सू०.२०,२३.
सुकुमारम् वि०.१३,४४.	सुससाध्यानि नि०.७.५५.	सुसोदकम् सू०.३,१३.
सुकुमारस्व उ०.२५,३६.	सुसस्पृष्टाः वि०.२२,२७.	सुसोदकानुपानम् वि०.५. ३८
सुकुमाराख्यम् वि०.१३, ४४.	सुसा शा०.५,४८.	सुसोदकानुपानस्य वि०.६, ५२.
" " १४,९१.	सुसाः नि०.९,१५.	सुसोदयाः शा०.५,४९.
सुकुमाराणाम् नि०.१६,२.	सुसात्मनाम् वि०.१३,४५.	सुसोपचराः उ०.३९,१४५.
" क०.४,२०.	सुसान् क०.४,२७.	सुसोपविष्टस्य सू०.१९,७४.
" वि०.१३, ४५.	सुसानि शा०.२,४६.	" " २७,२८.
सुकुमारे उ०.१७,२०.	सुसान्वितम् सू०.२७,५३.	सुसोषिते वि०.२०,१९.
" क०.२,४.	सुसाधुना सू०.१८,२८.	सुसोष्णः उ०.१४,२६.
" " २,१४.	" उ०.३,४४.	" " २२,३१.
सुकुमारेषु क०.१,४४.	" " ३९,१५८.	" " ३७,३३.
" " २,१४.	" वि०.६,४९.	" क०.४,२.
सुकुलम् वि०.९,१०९.	" " १०,३१.	" " " ४०.
सुकुलान् सू०.१५,४७.	" " २१,१४.	सुसोष्णम् सू०.२२,५.
" उ०.१८,२९.	सुसाधुपीतम् वि०.१०,६२.	" उ०.२७,१९.
" " २२,८३.	सुसामसा वि०.११,३७.	" वि०.६,२५.
" वि०.१९,७.	सुसामोमिः वि०.४,३१.	सुसोष्ण्या वि०.१८,२५.
सुकुतम् शा०.२,४३.	" " २१,४७.	सुसोष्ण्याः वि०.१७,३५.
सुकुतान् वि०.१२,१५.	सुसामोनुपानाः क०.१,३८	सुसोष्ण्यान् क०.४,७०.
सुकुताशूलविषंधामाहनास- नी क०.३,१४.	सुसाय सू०.१३,१२.	सुसोष्ण्यां बुक्तिकस्य सू०. १९,५२.
सुकुगोमूत्रमस्तुमिः वि०. १,१४१.	" शा०.३,४२.	सुसोष्णेन, सू०.२८,४१.
सुसः सू०.१,३१.	" वि०.७,५४.	" वि०.१,१४०.
" १९,६९.	सुसायुषी सू०.७,५४.	सुसोष्णेः वि०.१४,८७.
शा०.६,३८.	सुसायुषोः शा०.३,१०६.	" " १७,२७.
सुसतोषपीतः वि०.१७, ३८.	सुसाधः सू०.२,१९.	सुसोष्णोदकगंधैः सू०.२२, १०.
सुसदुःखयोः शा०.१,५५.	ससाधम् नि०.१,७.	सुसंधकः सू०.६,१.
सुसनिर्वाप्यः सू०.३०,२४.	सुसाहार्यम् सू०.२८,१९.	सुसंधयः वि०.६,६.
सुसमदम् उ०.३६,७३.	सुसिनाम् सू०.२६,३५.	
	सुसी सू०.२,२६.	
	" " ३,२५.	
	" नि०.४,८.	

सुगंधशीतल्यानाम् सू०. १३,५.	सुतजसः शा०.६,६६.	सुधाराणि सू०.२६,२.
सुगंधाः नि०.१४,४९.	सुतेजसम् उ०.४,२१.	सुधारमन्नाम् सू०.३०,१३.
" उ०.३६,६१.	सुत्सरुबंधनम् सू०.२६, १७.	सुधारमानि सू०.३०,१२.
सुगंधिषु सू०.३,२५.	सुदग्धम् सू०.३०,३१.	सुधूपितम् उ०.१६,३८.
सुगंधिहिमपानीयसिच्यमा- नपटोलिके सू०.३,३४.	" " " ४५.	सुधौतः सू०.६,२९.
सुगंध्युद्गारशोधनम् सू०.६, १४३.	सुदग्धस्य चि०.८,१०.	सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तिनि सू०. २६,२.
सुगुणैः उ०.३५,३३.	सुदग्धे चि०.२०,१४.	सुमसाननम् सू०.२६,१६.
सुगुण्यम् उ०.३९,७७.	सुदारुणः चि०.१,१४७.	सुनद्धम् सू०.२५,२६.
" क०.१,६.	सुदारुणम् नि०.१२,२१.	सुनिरुद्धता सू०.१९,५०.
सुगुरु चि०.१०,६९.	सुदारुणान् नि०.१४,५.	सुनिरूपितम् सू०.२९,१९.
सुगृहीतस्य सू०.२८,२८.	सुदारुणानि चि०.१९,४२.	सुनिर्हरः चि०.४,३.
सुषहाणि सू०.२६,२.	सुदुःसशोभ्यान् उ०.२५, ५०.	सुषिषिष्टः सू०.२९,६१.
सुषनः सू०.२६,३३.	सुदुःसहम् नि०.२,५९.	सुनिवेशितैः सू०.२९,७१.
सुषनम् उ०.२०,२.	सुदुःसाध्यम् उ०.३५,७०.	" उ०.२७,१५.
सुषष्टः उ०.१६,३७.	सुदुर्जरम् सू०.६,१२३.	सुनिशितम् सू०.२९,१७.
सुष्ठिभस्य उ०.९,४१.	सुदुस्तरः चि०.११,३८.	सुनिषण्णः सू०.६,७१.
सुजराम् चि०.१,२६.	सुदुस्तराः नि०.८,३०.	सुनिषण्णकः चि०.३, २३.
सुजातम् उ०.१४,१.	सुदुस्तरान् उ०.३९,६५.	सुनिष्कंपम् सू०.२७,२४.
सुजातात् उ०.३९,१०९.	सुदुतम् उ०.६,४७.	सुपकानि उ०.३९,८५.
सुजीर्णान्नम् सू०.१८,१३.	सुधा सू०.१८,१७.	सुपके उ०.२५,१६.
सुजीर्णे उ०.२६,५३.	" क०.२,४१.	सुपात्रस्थम् सू०.५,४.
" चि०.१९,२३.	सुधाकांडात् चि०.१०,५८.	सुपिष्टम् उ०.१४,३१.
सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्याम् उ०.२४,१६.	सुधाक्षीद्वयम् चि०.१४, ९७.	" क०.४,९.
सुतीक्ष्णम् चि०.७,१११.	सुधाक्षीरपलेन चि०.१४, ५६.	सुपिष्टैः उ०.३९,४६.
" " ८,१३८.	सुधाक्षीरप्रस्ताधेन चि०. १५,३२.	" चि०.१,१४०.
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिला- शयसैकते सू०.१३,८.	सुधाक्षीरम् क०.२,४६.	" " २०,२९.
सुतीव्रमारुताभ्याधिधाति- नः चि०.७,७२.	" चि०.८,२५.	सुतोत्थितस्य उ०.८,३.
सुतोवाः चि०.७,६.	सुधाक्षीरेण चि०.१४, १२३.	सुप्रतिस्तम्भैः उ०.२७,१५.
सुतोव्राम् उ०.१८,४.	सुधामरुमशर्कराः सू०.३०, १५.	सुप्रसिद्धतरायनः क०.५, १५.
सुतृप्तः चि०.११,४२.	सुधामृतरसम् चि०.३,९८.	सुबद्धम् सू०.२८,२९.
सुतृप्तायाः शा०.२,१८.		सुबद्धे शा०.३,१०९.
		सुबधनाः सू०.२६,२२.
		सुबलिभिः सू०.२८,२८.
		सुबहुच्छिद्धम् उ०.३२,८.

सुबहुवारि सू०.३,२९.	सुमुस्तातिविषापाठाम् चि० ३,७३.	सुरराजवस्तेः उ०.३०,३४
सुबहुशः नि०.१०,१२.	सुमूर्धितम् चि०.२२,८.	सुरार्थिगुरुवृद्धेभ्यः उ०.५, २४.
सुबहुपदवान् चि०.१२, ३४.	सुमृदितम् सू०.१९,१६.	सुरविप्रगुरुन् चि०.७,७६.
सुभयः शा०.३,१०२.	सुमृष्टम् उ०.३९,७.	सुरसः सू०.६,१०७.
" उ०.३९,५७.	सुर्यभितः उ०.२६,२२.	सुरसम् उ०.१६,५०.
सुभाषितः उ०.३९,५६.	" " ३९,९२.	" चि०.१९,५५.
सुभाषितम् उ०.२८,४१.	सुयोजितः सू०.२२,१७.	सुरसस्य उ०.३६,८४.
" " ३९,५९.	सुयोजिताः चि०.२१,३०.	" चि०.३,४८.
" " ४०,२७.	सुरकाष्टम् चि०.१७,३९.	सुरसा चि०.८,१९.
" चि०.१४,९७.	सुरकाष्टान् चि०.३,४०.	सुरसाग्रजम् उ०.३७,३२.
" " १५,४०.	सुरतरुतम् चि०.१९, ४१.	सुरसांजनम् चि०.९, ६१.
सुभाषितान् चि०.१४, १२४.	सुरतरुधद्राक्षामंजिष्ठा- चोचपद्मकविडगैः उ०. २२,८५.	सुरसादि सू०.२९,७५.
सुभाषिताम् चि०.१२, ३३.	सुरते उ०.३३,३५.	सुरसादिः सू०.१५,७.
सुभाषिते चि०.३,१४७.	सुरदारु शा०.२,५४.	सुरसादिकषायेण चि०.१२, ३.
सुमिषजः चि०.७,८७.	सुरदारुस्तनागरम् चि०.२१, ५५.	सुरसादिगणः सू०.१५,३१.
सुमृतम् चि०.१०,४७.	सुरदारुस्वचारात्मावस्तिः क०.४,३२.	सुरसादिगणक्लाथकाणिता- काम् उ०.१८,१९.
सुमृष्टम् उ०.३५,१६.	सुरदारुशिशुः चि०.१९, ६५.	सुरदादिगणम् चि०.२०, २०.
सुमनः उ०.१६,२३.	सुरमिः सू०.३,४७.	सुरसादिना चि०.१३, ३५.
सुमनःकोरकाणि उ०.१६, ५०.	" " ५,७३.	सुरसादिभिः सू०.१७,३.
सुमनःप्रबालयुकः चि०. १९,६२.	" " २०,३७.	सुरसादीन् चि०.२०,२७.
सुमनसः शा०.६,६७.	" शा०.५,२३.	सुरसाम् उ०.६,३९.
सुमनोरुष्कराकोल्लसतपणेषु चि०.१३,३४.	" चि०.७,१६.	सुरसारम्बधादिको उ०.२५, ४१.
सुमनोलाजगुडापूगुडोदनेः उ०.५,३२.	सुरमिम् उ०.४,१४.	सुरसारसम्भाषितः उ०.१६, ५५.
सुमनोवालचामरावरबाजि- नाम् शा०.६,३२.	" " १८.	सुरसारसैः उ०.९,२०.
सुमन्त्राः चि०.१,१७५.	सुरभीरुतम् चि०.८,८३.	सुरसालांगलीभ्याम् उ०. १८,४६.
सुमहन्तु उ०.२९,२१.	सुरया उ०.२२,६७.	सुरसैरेण्डपन्नजम् चि०.३, १६९.
सुमार्जितम् उ०.४०,३३.	" चि०.९,११.	
सुमितस्य उ०.३०,३४.	" " ११,२९.	
सुमुतः सू०.६,१०७.	" " १४,२६.	
	" " १५,१८.	

" " " ६९.	सुरासौबीरकाभ्याम् चि०.	सुबिमले सू०.८,५५.
" " " ८,४८.	१५,८.	सुबिरकस्य चि०.१५,५१.
" उ०.४०,५५.	सुराब्जम् उ०.५,११.	सुबिरिके सू०.२०,२५.
" चि०.८,१२०.	" " ३६,८४.	सुबिशुद्धायाः उ०.३४,२७.
" " १४,११३.	" चि०.१२,१९.	सुवृष्टिः उ०.३९,१५८.
" " " १२८.	सुराब्जसरलमेहम् चि०.	सुवेषः सू०.२,३१.
सुराः उ०.४,९.	२०,३२.	सुशीतः चि०.२,२८.
सुराक्षीरजलेः चि०.११,३६.	सुरूपाः उ०.१८,१२.	" " " ३२.
सुरागम् उ०.१८,५५.	सुरूक्षितम् क०.१,१८.	सुशीततोयसिकांगः सू०.३,
सुराच्छागपयः उ०.४०,	सुरूढम् उ०.१८,५५.	२८.
४९.	" चि०.२२,२०.	सुशीतम् क०.३,३८.
सुरान् चि०.१८,११.	सुरूढाया उ०.३९,११७.	" " " ४,११.
सुरातुल्यम् नि०.१०,१०.	रूपः उ०.३९,३२.	" चि०.६,१३.
सुरादन्तार्णवमलेः उ०.११,	" " " ५७.	" " " ७,२०.
४५.	सुरूपाणि सू०.२६,२.	सुशीतलम् सू०.३,३२.
सुरादि चि०.१०,३.	रैः चि०.७,९१.	सुशीतलेपसेकास्रमोक्षसंशो
सुरादिमिः चि०.११,३२.	सुरोहम् सू०.३०,४६.	धनादिमिः २९,२.
सुरादिमाम् क०.५,६.	सुलघ्न चि०.५,६२.	सुशीतान् उ०.१३,६४.
सुरापिष्टेः उ०.९,३४.	सुलघी सू०.८,५२.	सुशीताम् चि०.३,३७.
सुरामृष्टम् चि०.३,८५.	सुल्लिखितम् उ०.९,६.	सुशीतेः उ०.२५,२७.
सुरामंडः चि०.८,१२०.	" " " १०.	" " " ३७,६९.
सुरामंडे चि०.४,३१.	सुलीनः चि०.४,३.	" क०.३,२५.
सुरामंडेन शा०.१,८७.	सुबचैलाम् शा०.१,८४.	सुशीलः सू०.२,२६.
" चि०.१४,४०.	सुबचैलायाम् चि०.९,२२.	सुशीलितः उ०.१३,३०.
सुरामासुरविम् उ०.४,१७.	सुबचिका उ०.१५,३९.	सुशुक्लः शा०.६,३७.
सुरामूत्रोपसाधितैः क०.५,	सुबणत्वक् सू०.२१,१७.	सुशुक्लम् उ०.२३,३१.
३५.	सुबणम् उ०.१३,४५.	सुशुष्काणाम् क०.१,५.
सुरामेही नि०.१०,१०.	" क०.६,२५.	सुशुतोक्तिः उ०.३०,३३.
सुरामेरेयम् उ०.६,५७.	सुबर्णस्य उ०.३९,५०.	सुशुल्लक्षणकल्कितैः चि०.९,
सुरायुतम् चि०.३,७३.	सुबर्णेन उ०.३९,४२.	४९.
सुरालये उ०.५,२४.	सुबर्णोत्था सू०.२३,१२.	सुशुल्लक्षणम् उ०.१८,६५.
सुराशुक्लवारिस्त्रीरादिताधि-	सुबष्माणम् उ०.१८,५५.	सुशुल्लेखः उ०.२,७४.
नैः सू०.१७,९.	सुबिक्षतः शा०.४,६८.	" " " १८,४७.
सुरासुष्टेः उ०.३५,१.	सुबिचूर्णितांगः उ०.३९,	" " " ६३.
" चि०.७,५७.	५६.	" " " २५,२७.
सुरासौबीरकादिमिः चि०.	सुबिद्धे उ०.१४,१३.	" " " २७,१५.
१,१३९.	सुबिभक्तम् सू०.२९,२०.	सुबमम् उ०.१८,५२.

सुषवीम् चि०.१४,१३.	सुस्थिते सू०.२७,३०.	" उ०.१२,२.
सुषिरः सू०.२९,७.	सुस्निग्धम् चि०.१०,२६.	" " १६,५६.
" उ०.२१,२६.	सुस्निग्धा शा०.५,४८.	" " ३५,८.
" " " ६७.	सुस्निग्धाः शा०.३,१०७.	" चि०.९,४०.
सुषिरम् सू०.२५,२२.	" उ०.२८,२९.	सूक्ष्ममुक्ती उ०.२९,२९.
" " २८,२३.	सुस्निग्धैः उ०.३४,१५.	सूक्ष्मरजीकृताम् चि०.८,
" उ०.२२,२०.	" चि०.८,१३५.	१०५.
सुषिरे उ०.२१,१८.	" " ११,१.	सूक्ष्मलोचनानाम् उ०.३९,
सुसंयतस्य सू०.२८,२९.	" " १५,५१.	६.
सुसंयुतम् उ०.६,५१.	" " २१,३.	सूक्ष्मबकृत्वात् नि०.११,
सुसंस्कृतः चि०.३,१७४.	सुस्युतः सू०.२६,३४.	२१.
सुसंस्कृताः चि०.५,६६.	सुस्निग्धम् उ०.३५,३८.	सूक्ष्मवदनाः उ०.२५,६७.
" " २२,३१.	" चि०.१३,३५.	सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणो-
सुसंस्कृतान् चि०.८,७९.	सुस्निग्धाः उ०.१६,६.	ल्वणम् सू०.९,९.
सुसंस्थितैः शा०.१,३४.	सुन्ददः शा०.६,६५.	सूक्ष्मशलाकया उ०.१६,
सुसंचयः सू०.२६,३४.	सुन्ददाम् चि०.५,८३.	५९.
सुसमाहितः सू०.२६,३१.	सूक्ष्मगोमूत्रसाधितैः उ०,	सूक्ष्मशल्योत्पत्तिच्छेदमेदय-
" " २८,२९.	२२,५६.	च्छन्नलेखने सू०.२६,
सुसमाहितम् सू०.२९,२८.	सूक्ष्मम् चि०.८,१४४.	१८.
सुसाध्यः उ०.२५,१३.	सूक्ष्मेन उ०.१८,१५.	सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम्
" " २७,२६.	सूक्ष्मः सू०.१,११.	सू०.२५,८.
सुसाध्यता नि०.२,४९.	" नि०.२,६६.	सूक्ष्मसूक्ष्माः सू०.१२,
सुसिद्धम् चि०.९,३३.	" उ०.१०,७.	६७.
सुसिद्धान् क०.४,५.	सूक्ष्मसाचितम् उ०.८,१५.	सूक्ष्मा उ०.२१,१९.
सुसिद्धान् चि०.९,३३.	सूक्ष्मच्छिदा नि०.१०,२९.	सूक्ष्माः सू०.३०,५३.
सुसुरभिः सू०.२,३१.	सूक्ष्मदंतम् सू०.२६,१७.	" शा०.३,३६.
" शा०.६,३६.	सूक्ष्मदीप्तमेध्याप्रियाणि	" " " १०७.
सूक्ष्मतनुक्तासः सू०.३,	सू०.२,३९.	" नि०.१४,२८.
३८.	सूक्ष्मदीप्तानि उ०.१४,२२.	" " " ४४.
सूक्ष्मपिष्टम् उ०.३६,८४.	सूक्ष्मनेत्रापितेन उ०.२६,	" उ०.१७,२४.
सूक्ष्मम् उ०.२२,९१.	३१.	" " ३१,११.
" " २३,२४.	सूक्ष्ममासुरभैरवम् सू०.	सूक्ष्माक्षिब्रणशल्बानि सू०
" " ३६,५७.	१२,३६.	२८,३६.
सूक्ष्मायाः शा०.३,१९.	सूक्ष्मम् सू०.५,६४.	सूक्ष्माणि शा०.३,४६.
सूक्ष्मेवितः चि०.१९,३८.	" " ६,१४१.	सूक्ष्मान् नि०.१४,५.
सूक्ष्मम् क०.६,५.	" " ७,२७.	सूक्ष्माम् सू०.१९,७५.
सूक्ष्मताम् उ०.२७,२४	" " १६,४२.	" उ०.१२,११.

॥ ॥ २१,३०.	॥ वि०.१३,५०.	॥ वि०.१३,३६.
सूस्मास्यशल्यविद्वद् उ०.	सूतानाम् नि०.११,२०.	सूनाटबीशून्यगृहशमशाना-
२६,४.	सूताम् सू०.१७,२४.	नि सू० २,३८.
सूस्मास्थाः उ०.२६,३१.	॥ शा०.१,९९.	सपपर्णीविहंगैः उ०.२,५२.
सूस्मास्याम् उ०.२५,४४.	सूतिका शा०.१,७४.	सूपसंस्कृतम् उ०.३६,७०.
सूस्मै शा०.१,२.	॥ ॥ ६४.	सूपेम् उ०.३९,८०.
॥ नि०.९,२.	सूतिकागृहम् शा०.१,७३.	सूप्यम् सू०.६,२४.
॥ उ०.९,२३.	सूतिकाबालमर्मास्थिस्त-	सूप्यानि सू०.६,९३.
॥ ॥ १५,३.	क्षीणेषु शा०.२,५१.	सूयते सू०.८,२२.
॥ ॥ २६,३६.	सूतिकास्थानम् उ०.१,२२.	॥ ॥ ३५,४४.
॥ ॥ २८,५.	सूतिकाशब्दादिताः शा०.	सूरणः सू०.६,१११.
॥ ॥ ३४,५.	१,८२.	सूप्यपर्णीयुतेः उ०.६,३३.
॥ ॥ ८.	सूतिम् शा०.१,७४.	सूर्यकानेन उ०.३२,१४.
सूस्मैलाम् वि०.११,१०.	सूते शा०.१,९.	सूर्यपादसंतापम् वि०.२०,
सूस्मोष्णम् सू०.५,५५.	॥ ॥ ७१.	३.
सूचयः वि०.३,१६८.	सूतेः शा०.१,६६.	सूर्यमारुतिकः उ०.३९,
सूचिमिः वि० ७,१११.	सूत्रयद्वम् सू०.२६,१५.	१४४.
सूचिविद्वामरुणता उ०.	सूत्रयद्वेन सू०.२८,३७.	सूर्यस्य शा०.३,क्षेप०.
१०,२४.	सूत्रम् सू०.२८,३६.	सूर्याचंदमसोः शा०.६,४८.
सूची सू०.२६,२६.	॥ उ०.१,३६.	सूर्यावतः उ०.२३,२०.
सूचीमिः सू०.८,८.	॥ ॥ ९,३९.	सूर्यावते सू०.२०,३.
॥ नि०.३,३०.	सूत्रस्थानविधेः उ०.३५,	॥ उ०.२४,११.
सूचीम् उ०.१,३१.	५६.	सूर्यदुग्धहणक्षणम् शा०.६,
सूचीमुत्ता सू०.२६,९.	सूत्रस्थानोदिताः वि०.६,	४७.
सूचीमुत्ती उ०.३३,३७.	६५.	सूर्यदुग्धवनाट्टम् सू०.५,
सूचीव्यधवन् उ०.३७,६१.	सूत्रस्थानोदितः उ०.६,	६.
सूच्यः सू०.२६,२०.	४२.	सूर्योपरागानलविद्युदादिबि-
सूच्यश्रेणः उ०.९,४१.	सूत्रिताः सू०.३०,५३.	लोकनेन उ०.१३,९६.
सूच्यनुस्यूतम् उ०.१,३६.	सूत्रेण सू०.२९,५३.	सूक्ष्णीलहम् उ०.४,२०.
सूच्या नि०.११,४१.	॥ उ०.१,५.	सूमरः सू०.६,४९.
॥ ॥ १६,३७.	॥ ॥ ११,१७.	संपृक्ताः सू०.१३,२७.
॥ उ०.९,१८.	॥ ॥ १८,५३.	सृष्टमलः सू०.१९,६९.
॥ ॥ ३६.	॥ ॥ २६,५१.	सृष्टमलम् सू०.६,१४१.
॥ ॥ ३७.	॥ ॥ ३०,३८.	सृष्टमूत्रपुरीषाः सू०.६,५.
॥ ॥ ११,१७.	सूत्राकैः वि०.१,१२९.	सृष्टमूत्रविद् सू०.६,११३.
॥ ॥ ५५.	सूत्रादिनेन क०.१,९.	सृष्टमूत्रशक्तू सू०.५,
॥ ॥ १८,६१.	सृष्टते उ०.३०,६.	४७.

सुष्टमूत्रशरुद्धातः सू०.५, ७३.	" चि०.९,९०.	सैंधवनागरा उ०.१६,३०.
सुष्टबिट् चि०.१,२७.	सैंधवम् शा०.५,१२६.	सैंधवप्रतिसारितम् उ०.९, २.
सुष्टविण्मूत्रम् सू०.६,९४.	सेलुः उ०.३६,६०.	सैंधवम् सू०.६,१४२.
सुष्टविण्मूत्रमास्ताः सू०. १०,३८.	सेवते सू०.१०,४२.	" " १५,४.
सेकः सू०.१३,२.	" शा०.३,११९.	" " २९,३६.
" " २९,७६.	" नि०.११,३४.	" उ०.३,४८.
" " ३०,३८.	सेकते उ०.३९,१३१.	" " १६,३.
" उ०.९,१८.	" चि०.७,६३.	" " " २४.
" " १४,२०.	सेवनम् सू०.२२,३१.	" " " ६३.
" " १६,८.	सेधनीजठरश्रोत्रपार्श्वकषा- स्तनेषु उ०.२५,१५.	" " " ३७,२७.
" " " ३३.	सेधनीम् उ०.२८,२२.	" " " ४१.
सेकप्रदेहैः उ०.३५,६७.	" " ३४,१९.	" " " ८०.
सेकलेपाः वि०.९,९४.	" चि०.११,५२.	" " ३९,११.
सेकलेपादीन् उ०.१३,६४.	" " " ६३.	" क०.४,६२.
सेकलेपान् उ०.२७,२०.	सेधनीयः सू०.३,५८.	" वि०.१,१५९.
सकलेपाबगाहनम् चि०. ११,५.	सेधन्यः शा०.३,१४.	" " ३,१४०.
सेकव्रणाम्यंगहीबिलेषचू- णान् चि०.१८,१७.	सेधन्या उ०.२६,२४.	" " ८,२४.
सेकाः चि०.७,१०२.	सेधन्याः चि०.१३,३९.	" " १४,३५.
सेकाजनूप्रभृतिभिः उ०. ११,२३.	सेधित्वा चि०.१,१५७.	" " " ३९.
सेकाद्याः सू०.७,१९.	सेधिन्या उ०.१८,६१.	" " १५,२३.
सेकान् चि०.२१,५१.	सेध्यचंदनपत्रकैः सू०.७, १९.	" " " ८९.
सेकाम्यंगपिचुक्रियाः उ०. ३४,३५.	सेध्यनसकुष्ठहिमैलासुकृमि- यंगुनलिकांबुशिल्पजैः चि०.२१,६६.	सैंधववता उ०.१,१०.
सेकाम्यंगा उ०.२५,२८.	सेध्याः उ०.३९,३७.	सैंधवव्योषशाङ्गैश्चापाठागि- रिकदंबकान् उ०.२,४६.
" चि०.२२,३५.	सेध्यायैः सू०.७,२१.	सैंधवसंयुताम् उ०.२६,३९. " चि०.११, ३७.
सेकाम्यंगाबगाहान्नपानन- स्य चि०.२१,२९.	सेध्यांबुपतंगैरिकम् उ०. २२,९१.	सैंधवसर्पिषा उ०.१,१.
सेकार्थम् चि०.२२,२६.	सेध्यांजोहृदिमक्षीरिबल्क- कल्काज्यलेपितान् शा० २,२.	सैंधवामिकणान्वितम् चि०. १५,८७.
सेकालेपाः उ०.३७,७०.	सैंधवकासीसमनोष्ठागण- ताक्ष्यजैः उ०.९,२३.	सैंधवान् सू०.१०,३४.
सेतुबंधेन उ०.३६,४३.	सैंधवत्रिफलारुष्णाकटुकारां सनाभयः उ०.१६,५४.	" क०.४,२७.
सैंधवधैः उ०.३,५३.		सैंधवादीन् सू०.६,१४७.
		सैंधवादेककासीसलोहताम्रैः उ०.११,५.
		सैंधवेन क०.४,५८.

सैधवे: सू०.१९,५६.	सोपस्तंभः चि०.१५,५२.	सौधेषु सू०.३,५४.
सैरंडतिहीव्रितुम् चि०. २१,३२	सोभाजनस्य चि०.१५, ८७.	सोपण्यम् उ०.१३,१६.
सैर्यकात् उ०.३८,३०.	सोमः सू०.३,५.	सोभाग्यार्थम् उ०.३५,४८.
सैलबालुयरिपेलबमोचाः सू०.१५,२६,	" शा०.३,९६.	सोभाजनकनिबल्विगुर- म चि०.३,१३४.
सैलानलदशैलेयशताकारक- चदनान् चि०.२१,६९.	सोमराजीम् उ०.३६,९१.	सोमनस्यरुतः सू०.३,२२.
सैलामधुकनागाव्दम् सू०. १५,१४.	" " ३९,१०७.	सोम्यः शा०.३,९६.
सैलायबानीककणायबक्ष- रान चि०.६,४९.	" " " १०८.	" नि०.२,४६.
सोघापटुफलम् सू०.८,१५.	सोमराज्याः उ०.३९,१०९.	सोम्यःवात् सू०.३,५.
सोत्कटकसनात् उ०.१३, ९४.	सोमबल्कः उ०.३८,३९.	सोम्यत्वेन सू०.२३,१८.
सोत्केशः नि०.८,११.	सोमबल्कम् चि०.१२,४२.	सोम्यदृष्टिम् उ०.४,१३.
सोदंशशीतकस्तंभजुंभारो- चकगौरबाः नि०.११,८.	सोमाः उ०.१५,३१.	सोम्यधातुप्रशोषणात् नि०. ५,४६.
सोदंशे चि०.७,२५.	सोमात्मकम् सू०.११,३८.	सोम्यम् शा०.३,क्षेप०-
सोत्तरबस्तिकम् शा०.१, १७.	सोर्ध्वातायाम् चि०.६, ८०.	" " ६,६४.
सोत्पलम् उ०.४०,४६.	सोर्ध्वालात् चि०.३,१४०.	" क०.६,२९.
सोत्पलैः उ०.१३,७४.	सोशीरकमलोत्पलः उ०.५, ३१.	सोम्याः सू०.१३,९.
सोत्संगम् सू०.२९,४७.	सोशीरतिका चि०.१,६७.	सोम्यामेयः नि०.६,१५.
सोत्संगान् उ०.२५,३८.	सोशीरम् उ०.२६,५५.	सोम्यान् सू०.३,३.
सोत्सेधम् नि०. १४,२६.	सोष्टधूमकाः उ०.३७,१५.	सोम्यानुलोमयेत् क०.५, १७.
सोददंपीनसम्बासे चि०.१, १९.	सोष्णम् सू०.६,१०१.	सोम्यैः उ०.१,४१.
सोदाबर्तम् चि०.१५,५६.	सोष्णा सू०.६,७२.	सौरणम् चि०.८,१५६.
सोदाबर्तस्य क०.३,११.	सोष्णाः सू०.५,४६.	सौरभत्तमधुगणम् चि०. ७,८६.
सोद्गारायाम् क०.२०,२७.	सोष्म नि०.१२,१७.	सौरसम् उ०.३६,६२.
सोन्मादमदमूर्च्छायाः नि०. ६,९.	सोष्मणः उ०.१५,५६.	सौरसान् उ०.२४,३७.
सोपचक्रकाः सू०.५,५८.	सोष्मा नि०.११,४५.	सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुंबर- शलादुभिः उ०.३४,५२.
सोपद्वयैः उ०. १४,३.	सोष्माणः नि०.७,३६.	सौराष्ट्रयतिविषाव्योषत्वगे- ल पञ्चदार चि०.१०,३५.
सोपधानस्य सू०.१९,२८.	सोकुमार्याल्पकायत्वात् उ०.२,३१.	सोर्ध्वलुगुणाः सू०.६,१४६.
सोपलपैः नि०.५,१९.	सोष्म्यात् नि०.१४,५१.	सोर्ध्वलम् सू०.६,१४३.
	सोर्ध्वेन सू०.१४,३२.	" " १०,२७.
	सोर्ध्विकम् उ०.३९,१०४.	" चि०.२१,३६.
	सोत्रामण्याम् चि०.७,५६.	सोर्ध्वलयबक्षारमूलामलक- पोष्करैः चि०.३,६०.
	सोर्ध्वबलात् सू०.३,५४.	
	सोर्ध्वपृष्ठे सू०.३,३७.	
	सोर्ध्वम् सू०.१३,६.	

सौबर्चलयबसारस्वजिकोद्भि- दसंघबम् उ०.१८,२७.	सौष्टकर्णेषु उ०.२९,२२.	स्खलिनचेष्टितः नि०.६,
सौबर्चलव्यचाव्योषहिगुप्रति बिषाभयाः चि०.९,	सौसुरादाः नि०.१४,	२६.
१०६.	५५.	स्खलितम् नि०.१६,४८.
सौबर्चलव्योषसौद्रयुक्तम् चि०.१७,५.	सौहित्यम् नि०.१२,६.	स्तनः उ०.२,७७.
सौबर्चलस्य चि०.६,२९.	" चि०.११,५७.	स्तनजे चि०.१३,२८.
सौबर्चलाढ्यम् सू०.३,४६.	सौहित्यात् उ०.२५,२१.	स्तनद्वेषः उ०.२,६४.
सौबर्चलाढ्याम् चि०.११,५.	स्कंदः उ०.३,२.	स्तनद्वेषी उ०.३,७.
सौबर्चलाभयाव्योषसिद्धम् चि०.२१,३१.	" " ४,१७.	स्तननम् उ०.३,१३.
सौबीरकम् उ०.१६,५६.	स्कंदापस्मारलक्षणम् उ०.	स्तननितंबरुतात् चि०.७,
सौबीरकापुताः चि०.१५,	३,११.	८०.
१०६.	स्कंदार्तः उ०.३,९.	स्तनमूलार्जबे शा०.४,२३.
सौबीरकुसराकोलकुलस्थय- बसाधितैः क०.५,३२.	स्कंदोन्मादपिशाचराक्षस- सुरावेशज्वरघ्नम् उ०.५,	स्तनमूले शा०.४,६१.
सौबीरकेण क०.२,३६.	१८.	स्तनयोः सू०.२७,२६.
सौबीरबदराकांडुकफ्लुग्ले- ष्मातकोद्भवम् सू०.६,	स्कंधपृष्ठकटीमंगः उ०.३५,	" शा०.४,१४.
११८.	१६.	स्तनरोहिततन्मूलत्तदये शा०.३,२५.
सौबीरभागनबकम् उ०.१३,	" " ३६,२२.	स्तनरोहितमूलारूप्य शा०.
२५.	स्कंधप्रतीवापम् चि०.२१,	४,१४.
सौबीरम् सू०.२,४.	२९.	स्तनशालिन्यः चि०.१,
सौबीराजनतुन्धकशृंगीधा- त्रीफलस्कटिककर्पूरम् उ०.१३,६६.	स्कंधयोः नि०.२,१४.	१४५.
सौषणशर्करम् चि०.१५,	स्कंधस्य सू०.२७,१३.	स्तनसिराबिबृताः नि०.११,
१२७.	स्कंधांसपीठसंबंधौ शा०.४,	१९.
सौषधाः सू०.१४,१९.	२६.	स्तनस्वजिष्ठासंदंशसंरंभज्ज रजागराः उ०.३,११.
सौषधिमामाः सू०.१८,१६.	स्कंधादि सू०.२२,३०.	स्तनात् उ०.१,३८.
सौषधीरलम् उ०.३८,३७.	स्कंधाज्यबाहुर्लजम् उ०.	स्तनांतरे शा०.४,४३.
सौषिरे उ०.२२,३५.	४०,५२.	स्तने नि०.११,२०.
सौषिर्यम् सू०.११,१९.	स्कंधौ शा०.३,१११.	स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् शा०.
" नि०.१५,१२.	स्कन्धत्वात् सू०.१२,२७.	४,१३.
सौषिर्यलाप्रबकरम् सू०.९,	" " २६,५१.	स्तनौ शा०.१,५१.
१०.	स्कन्ने उ०.३६,५३.	" " ३,४१.
	स्कन्नाति नि०.१५,४९.	" उ०.२,१७.
	स्खलति सू०.७,१२.	" " ९,२६.
	स्खलंति सू०.१२,६८.	स्तंदुलियः चि०.२,२६.
	स्खलद्गमनम् उ०.४०,१०.	स्तन्य उ०.१३,७२.
	स्खलद्वाचम् उ०.४,४२.	स्तन्यकंठविशोधनः सू०.
	स्खलद्वाचि उ०.६,३०.	१०,१६.
	स्खलनम् शा०.६,१७.	

स्तन्यकरम् सू०.५,२२.	स्तब्धः उ०.१७,१७.	स्तब्धातिमुप्तसुमान्यस्वेदन-
स्तन्यकराः सू०.१५,१२.	" " " २३.	कुंडलानि चि०.१९,५८
स्तन्यक्षीरषिष्टेः सू०.२४,	स्तब्धगात्रः उ०.३७,११.	स्तब्धनाम् उ०.२५,३०.
१७.	स्तब्धगात्रताम् उ०.४०,	" " ३४,५८.
स्तन्यघृष्टम् उ०.१६,३५.	५२.	स्तब्धातगतनिर्गते शा०.५,
स्तन्यघृष्टाः उ०.१६,४२.	स्तब्धगुरुदरे सू०.८,१९.	६.
स्तन्यदोषहराः उ०.२,२५.	स्तब्धजिह्वः उ०.३६,३३.	स्तब्धे सू०.२४,१.
" " ३५.	स्तब्धताः सू०.२६,४५.	स्तब्धौ नि०.१५,४९.
स्तन्यधात्री उ०.१,१५.	स्तब्धताम् नि०.१५,१२.	" उ०.२१,४.
स्तन्यनाशस्य उ०.१,१७.	स्तब्धदृष्टिम् उ०.४,१९.	स्तम्भ्यते उ०.३६,४३.
स्तन्यपिष्टम् उ०.१६,२९.	स्तब्धनेत्रता नि०.१५,	स्तंभः सू०.१२,५०.
स्तन्यम् उ०.१,१२.	३४.	" नि०.२,११.
" " " १५.	स्तब्धमुमकुटिलव्यथिता-	" " " २२.
" " " १९.	स्थनाम् उ०.३९,१११.	" " ११,४२.
" " २,५८.	स्तब्धभ्रूशंसयुग्मस्य नि०.	" " १३,६०.
" " १८,७.	४,२५.	" उ०.३३,६.
स्तन्यमृदितम् उ०.१६,	स्तब्धम् शा०.२,२३.	" " ३५,११.
१६.	" नि०.५,४०.	स्तंभकंठग्रहबिरेचनैः क०.
स्तन्यशाहिनीः चि०.१३,	" " " ४२.	५,४३.
२८.	" " १६,१७.	स्तंभकंठ्रुजाब्धादिकारि
स्तन्यषिट्पेखरबैरुतम् उ०	" उ०.८,१३.	सू०.२३,२१.
३,५.	" क०.३,७.	स्तंभक्रेदोपदेहसत् उ०.८,
स्तन्यसंधानरुत् सू०.१०,	" चि०.२१,४.	१०.
८.	स्तब्धमुष्टिदंडहतोपमम्	स्तंभजाब्धामसंयुके चि०.
स्तन्यस्य शा०.३,८२.	नि०.१५,११.	६,४१.
" उ०.१,१८.	स्तब्धरोमता सू०.११,२२.	स्तंभतोदरुगायामशोकांग-
" " २,३२.	स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः नि०.	ग्रहनाशनाः चि०.२२,
स्तन्याभावे उ०.१,२०.	७,३८.	३२.
स्तन्यानुपानम् उ०.१,१४.	स्तब्धस्रस्तमीलीतदृक्	स्तंभत्वकृत्स्नायुस्तंकोचकंप-
स्तन्ये उ०.२,९.	नि०.१५,१९.	दृष्ट्वाग्धनुमहैः सू०.१७
" " " २०.	स्तब्धा नि०.१०,२९.	२०.
" " १६,१५.	" उ०.३४,५३.	स्तंभनष्टहृणीयम् चि०.६,
स्तन्ये उ०.२,६८.	स्तब्धाः नि०.२,५९.	२३.
" " १४,१४.	" ७,२९.	स्तंभनम् सू०.१०,३६.
" " १६,३६.	स्तब्धांगः उ०.३,६.	" " १४,३.
" " " ३९.	स्तब्धांगदृष्टिता नि०.६,	" " १७,१७.
" चि०.४,४६.	२८.	" " १८.

” ” ” १९.	” ” १२, १९.	स्त्रीरतीसंलापगंधखगमूष-
स्तंभनान् चि०.२२, ३९.	” नि०.१४, ७७.	णपियः उ०.२, ३७.
स्तंभनीम् सू०.२७, ४८.	” ” ” १००.	स्त्रीदुर्मर्तृणाम् चि० १३,
स्तंभनीयक्षतक्षीणक्षामम-	स्तिमितस्य शा०.५, १०८.	४६.
द्यविकारिणः सू०.१७,	स्तिमिताः नि०.७, ३८.	स्त्रीबिप्रहाः उ०.३, १.
२२.	स्तिमिताम् उ०.१२, ३२.	स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य उ०.
स्तंभनीयम् चि०.८, १०१.	स्तिमिताशयः चि०.१७,	३३, १.
स्तंभम् सू०.९, १९.	३३.	स्त्रीशतम् उ०.४, २५.
” नि०.१५, १६.	स्तिमितेन नि०.१५, ४९.	स्त्रीशरीरे उ०.४०, ३८.
” ” ” २३.	स्तिमितैः नि०.६, ३४.	स्त्रीसंज्ञाः शा० ६, २३.
” उ०.१२, २४.	स्तुना चि०.७, ६७.	स्त्रीसन्धे उ०.१३, ३३.
” ” १७, २.	स्तेनाः शा०.३, ८९.	स्त्रीमेहनित्यमंदाभिमुखित-
” ” ३३, २९.	स्तेमित्यगुरुतासुसिक्लिग्धत्व;	क्लेशभीरुषु सू०.१६,
” ” ३७, १३.	श्रीभताः नि०.१६, १६-	२०.
” चि०.२२, ४.	स्तेमित्यद्वयराचकाः नि०.	स्थगयन्ति उ०.१२, २५.
स्तंभयन्ति सू०.८, १२.	५, ५३.	स्थगयेत् उ०.१४, ३.
स्तंभयन्ती नि०.४, २६.	स्तेमित्यम् नि०.११, ४५.	स्थगिकाबद्धम् चि०.१३,
स्तंभयित्वा क०.३, ३८.	स्तेमित्यारुचिस्तुङ्गासैः चि०	४०.
स्तंभयेन् उ०.३६, ५१.	१५, ६९.	स्थपनी शा०.४, ४४.
” ” ३७, २१.	स्तोक्पूयाः उ०.३१, २.	” ” ” ५५.
” क०.३, २५.	स्तोकम् शा०.१, २५.	स्थपनीश्रिताम् शा०.३,
स्तंभवतीम् चि०.११, ३०.	” नि०.७, ३२.	३०.
स्तंभवेपथुनिस्तोदसादोद्वे-	स्त्यानः नि०.१३, ३५.	स्थलानि चि०.२१, ५३.
ष्टार्तिभदनैः क०.३, २२.	स्त्यानताम् उ०.१९, २.	स्थलेषु उ०.४०, ४९.
स्तंभवेपथुसुप्तयः नि०.१६,	स्त्यानम् सू०.२९, ४.	स्थविमा सू०.१४, ३३.
१३.	” नि०.८, २७.	स्थविरस्य नि०.३, ३७.
स्तंभसंधातबंधविष्माणः	” ” १४, १६.	” ” ४, ३०.
सू०.३०, २.	स्त्याने सू०.३०, ५०.	स्थविरे क०.२, ४२.
स्तंभाक्षेपकशूलान्तम् चि०.	स्त्रीकामता उ०.६, १२.	स्थवीयसी उ०.१, ३७.
२२, २४.	स्त्रीगर्भे उ०.३३, ३९.	स्थाणुः चि०.१०, ७९.
स्तंभार्नितम् सू० ४, १०.	स्त्रीगुणैः उ०.४, ३६.	स्थाणुम् उ० ५, ५२.
स्तंभितः सू०.१७, २०.	स्त्रीदत्तैः नि०.१२, २०.	स्थानदूष्यादि चि०.२१, ५५.
स्तंभी सू०.१५, २७.	स्त्रीप्रसक्तान् चि०.३,	स्थानम् सू०.१२, १.
स्तंभोरुसदनध्मानज्वरशू-	९९.	” ” ” ५.
लांगमर्दनैः क०.५, ३०.	स्त्रीभिः चि०.७, ४३.	” ” २८, १२.
स्तिमितम् नि०.३, २६,	स्त्रीमद्यमांसप्रियता नि०.५,	” ” ३०, ५३.
” ” ८, २७.	१०.	” शा० ६, २३.

" उ०.२७,३०.	" चि०.१५,७९;	स्थूलतराम् उ०.३४,१८.
" चि०.१५,१२४.	स्थावरस्य उ०.३५,११.	स्थूलताम् चि०.१२,२८.
" " २२,७०.	स्थिरकठिनमंडालानाम्	स्थूलपिच्छलाः सू०.२६,
" " " ७३.	चि०.१९,५५.	३६.
स्थानविशेषतः सू०.२६,४.	स्थिरस्तरम् नि०.७,५७	स्थूलम् उ०.२३,३१.
स्थानव्यवस्था उ०.३७,	स्थिरताम् सू०.२३,१८.	" क०.२,५१.
४८.	" उ०.३९,१२१.	स्थूलमूलम् नि०.१४,२५.
स्थानस्थे शा०.३,७३.	स्थिरतोयचराः चि०.१०,	स्थूलमूलाः शा०.३,१९.
स्थानानुरोधतः सू०.१७,	८६.	स्थूलमूलानि सू०.११,१२.
१४.	स्थिरतोयम् चि०.२१,५४.	स्थूललक्षः शा०.३,१०१.
स्थानान्तरगतितः उ०.२९,३.	स्थिरत्वात् उ०.२९,१५.	स्थूलविपुतम् नि०.९,२१.
स्थानान्तरम् सू०.२८,२६.	स्थिरधातोः उ०.२७,२५.	स्थूलस्य सू०.१४,३१.
स्थानान्तराणि सू०.१२,६५.	स्थिरबलः क०.५,५४.	स्थूला सू०.२१,२०.
स्थानापवृत्ता उ०.३४,२६.	स्थिरप्रमः शा०.३,११४.	स्थूलानुदोषाणाम् सू०.२५,
स्थापनम् सू०.५,३९.	स्थिरमांसानाम् उ०.२५,	३६.
स्थापनी सू०.६,१५२.	५९.	स्थूलान् सू०.४,११.
" शा०.४,३२.	स्थिरमूलत्वात् सू०.३०,	स्थूलानाम् सू०.५,५६.
स्थापने उ०.४०,५६.	३३.	" " ८,४८.
स्थापनोपायैः उ०.२७,१३.	स्थिरसौन्दर्यः शा०.३,	स्थूलांशवद्धः शा०.४,१०.
स्थापयेत् उ०.३४,२४.	१०२.	स्थूले सू०.१४,३६.
" " ३९,२४.	स्थिरातामलकीदुर्बापय-	स्थूलौष्टः उ०.२५,९.
" " " १४६.	स्याभीरुचंदनैः चि०.	स्थैर्यकरः सू०.६,१२.
" चि०.८,६६.	२२,४२.	स्थैर्यरुत् सू०.५,२७.
" " ९,७४.	स्थिरावलागोक्षुरकमदनो-	" " ६,१४.
स्थापितम् उ०.३९,१५१.	शीरबालकैः चि०.१,	" चि०.१५,१३१.
" चि०.२०,७.	११८.	स्थैर्यम् उ०.२२,८९.
स्थाप्य चि०.३,११५.	स्थिरारसः उ०.२४,१०.	" " २७,१६.
स्थाप्यः सू०.३०,२०.	स्थिरावचाद्विबृहतीकाको-	" " " २७.
स्थाप्यम् उ०.३९,७७.	लिपिप्लीनतैः उ०.२,	स्थैर्यं उ०.४०,५५.
स्थाप्याः सू०.२६,४६.	४८.	स्थौरेयतगरध्यामवचामदन
स्थापि शा०.५,४.	स्थिरासिद्धम् चि०.२१,१७.	कपूवैः चि०.२१,७७.
स्थाप्यस्थापिविभेदतः	स्थिरीकरणम् सू०.२,१५.	स्थौरेयरेणुकागुरुषदकैः
शा०.५,३.	स्थूलः नि०.१५,५२.	चि०.१७,२२.
स्थालिस्थम् शा०.३,५६.	स्थूलकाकादनीशालनाकु-	स्थौल्यकाश्चोपचारेण सू०.
स्थाल्यम् नि०.५,८.	लीवृषपर्णिभिः चि०.	११,३१.
स्थावरजंगमे उ०.३५,३.	१७,२६.	स्थौल्यबलपित्तकफाधिक्यान्
स्थावरम् उ०.३५,५.	स्थूलतराः उ०.२९,१४.	सू०.१४,१२.

स्थौल्याभिसदनश्वासकास- श्लेपदपीनसान् सू० ६, १६३.	आयुमांसशिराश्रयैः उ०. २१,१७.	स्निग्धद्वयोष्णधन्वीत्थरस- भुक् सू० १६,३५.
स्थौल्याभिसादसंन्यासमेह- गंडार्बुदादिकान् सू० १०, ९.	आयुशिराजालततः उ०. २५,९.	स्निग्धप्रसन्नवक्त्रम् नि०. ३,३५.
स्थौल्यान् सू० १४,३१.	आयुशिरामांसैः उ० ३४, ७.	स्निग्धभोजिना चि० ८, १४२.
स्थौल्येन सू० १९,१२.	आयुशिरारोमचलवर्णनख- त्वचाम् शा० १,५७.	स्निग्धभोजिभि सू० २, ११.
अपनम् उ० ३,५९.	आयुशिरास्वोतोधमनिषु सू० २८,१५.	स्निग्धमांसम् नि० ८,९.
" " " ६१.	आयुसंध्यस्थिमर्माणि सू० २६,५२.	स्निग्धमुखम् सू० १९,२४.
" " " ३८,३७.	आयुसूत्रकचच्छेदे सू०. २६,१७.	स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः सू० २७,१९.
अपयेत् उ० १,६.	आयुः नि० १५,३८.	स्निग्धरसम् उ० ११,२९.
आतानुलिस्य शा० ५, २०.	आयुः सू० २९,५३.	" चि० १०,६६.
आताशीतस्य सू० १९,७३	आयुमर्माणि शा. ४,४१.	स्निग्धरुसयोः क० ५,५३.
आत्वा शा० १,२६.	आयुचि० ४,१३.	स्निग्धरुसैः नि० १६,१४.
आनवर्षणम् चि० ६,५.	आयुस्थिः नि० १५,१४.	स्निग्धविशुद्धानाम् उ० ४०, ७.
आनवर्षणसामांसमद्यस्तीर- गुडदि उ० ५,२२.	आयुवशती शा० ३, १७.	स्निग्धवृद्धिजानीनाम् सू० २९,४२.
आनशीलः सू० २,३१.	आयुव्यम् चि० २२,३.	स्निग्धशीताभिः सू० १२, २७.
आनस्य चि० २२,५२.	आयुव्री शा० ४,२५.	स्निग्धशीतैः सू० ३०,४५.
आनाभ्यंगप्रदेहाम् चि० १, १७.	आयुव्रीकसाधरो शा० ४,४५.	स्निग्धशुक्लघना उ० १९,७.
आनाय चि० १७,२४.	आयुस्निग्धः सू० १,१२.	स्निग्धशुक्लमुसंक्षणः उ० २, ४६.
आनीयोषधिभिः चि० ५, ८१.	आयुस्निग्धकोष्टेन चि० १५,२१.	स्निग्धशुद्धतनुः उ० ३९, ११५.
आनुलेपनहिमानिलसंडला- द्यशीतांबुदुग्धरसयुषसुरा प्रसन्नाः सू० ७,७५.	आयुस्निग्धगुर्बल्ललभोजनेन नि० ५,५६.	स्निग्धस्नाभा नि० १०,२९.
आने शा० १,६६.	आयुस्निग्धतनुः सू० २७,१८.	स्निग्धस्निग्धः उ० ३९,८७.
आनेन चि० १९,७४.	आयुस्निग्धता नि० ७,५८.	स्निग्धस्निग्धतनोः चि० १५,१०८.
आनोयामरुचिम् उ० ४, १८.	आयुस्निग्धतीक्ष्णोष्णम् सू० १९, ४८.	स्निग्धस्निग्धम् सू० ६, १०३.
आयान् चि० ५,८२.	आयुस्निग्धत्वारीचकालस्यशैत्य- शोफाभिहानिभिः नि० १६,२९.	" " १८,१२.
आयुक्लेदात् उ० २५,१९.		स्निग्धस्निग्धशरीरस्य चि० १४,८४.
आयुगे सू० २८,५.		
आयुजालस्य सू० २८,५.		

अग्निधस्त्रिभारीरायैः चि०. १४,११९.	अग्निधोष्णतिकमधुरकषाय- त्वेः उ०.२५,५४.	अगर्कदुग्धे चि०.२०,१७.
अग्निधस्त्रिभस्य उ०.६,१९.	अग्निधोष्णवस्तयः सू०.१३, २.	अगर्कयोः चि०.१२,१९.
" " १४,२९.	अग्निधोष्णम् सू०.६,१६२.	अगर्गं चि०.१९,६९.
" क०.३,७.	" " ८,३५.	अतशोणिताः उ०.२६,३१.
" चि०.५,१.	अग्निधोष्णमर्दनैः नि०.१३, ३२.	अुषायवानीककार्कसीरिणी- चिर्मटस्य चि०.९,२१.
अग्निधस्त्रिभान् उ०.२७, ३०.	अग्निधोष्णलवणैः सू०.१८. ३५.	अुहिर्कांडम् चि०.८,२५.
अग्निधस्त्रिभाम् उ०.३४, २४.	अग्निधोष्णवीर्यैः सू०.१७,४.	अुहीकडि उ०.१८,१३.
अग्निधस्त्रिभे चि०.२०,१९.	अग्निधोष्णानि चि०.१४,५.	अुहीक्षीरघृताश्वितम् चि०. १५,४४.
अग्निधस्त्रिनोत्तमागस्य सू०. २०,१७.	अग्निधोष्णेन चि०.१४,६०.	अुहीपयः शा०.१,९५.
अग्निधस्त्रिभोपनाहिते उ०. ३०,८.	अग्निधोष्णैः उ०.१५,३.	अुसा चि०.२०,११.
अग्निधस्त्रिमादि उ०.१३, ९६.	" " ३४,२०.	अेहः सू०.११,४.
अग्निधादिपूर्वबन् शा०.२,९.	" चि०.५,६३.	" " १३,१.
अग्निधाक्षतृषितः चि०.६, ७८.	" " ७,९६.	" " १६,१२.
अग्निधाम् सू०.२९,४५.	" " ८,१२४.	" " १६,१८.
अग्निधाम्ललवणम् क०.३, २०.	अग्निधोष्णोपशयः नि०.५, २५.	" " ३२.
अग्निधाम्ललवणाः क०.३, २९.	अुक्षीरपलकल्केन चि०. १५,३४.	" " ३८.
अग्निधाम्ललवणाम् चि०.३, २१.	अुक्षीरपिष्टैः चि०.८,२२.	" " १९,२३.
अग्निधाम्ललवणैः सू०.१८, २२.	अुक्षीरपीतपथ्याकणारु- तान् चि०.१५,४४.	" " ५४.
अग्निधाम्ललवणोष्णाद्यैः चि०.२१,११.	अुक्षीरपुक्तान् चि०.१५, ३१.	" " ६३.
अग्निधाम्ललवणोष्णैः क०. ५,३१.	अुक्षीरसिद्धम् चि०.१५, ३२.	" " ६६.
अग्निधाय चि०.१५,९.	अुक्षीरसिद्धेन चि०.१५, ६६.	" " ६८.
अग्निधाविचित्रवर्णाभिः उ० ३६,६.	अुक्षीरार्द्रनिशालेपः चि०. ८,२१.	" " २०,७.
अग्निधास्यता नि०.२,३२.	अुक्षीरेण चि०.१५,४०.	" " २१,१५.
	अुक्षयःपीतान् क०.२,४७.	" " २२,३.
	अुर्गकदुग्धान्विताः उ०.३०, ४०.	" शा०.३,६४.
		" नि०.१६,४०.
		" उ०.६,४५.
		" " १८,५.
		" " क०.५,४१.
		" चि०.८,१३०.
		" " १०,६८.
		" " १४,९०.
		" " २१,७.
		" " ४३.
		" " २२,५९.

अहकर्मायुसाधनात् सू०. १६,१६.	अहनीयानि चि०.१५,४.	अहवस्तिविधानतः सू०. १९,७३.
अहकाठिन्यकंदुशीलत्वगो- रवम् सू०.१२,५२.	अहपक्तिः सू०.१९,३४.	अहवस्तीन् सू०.१९,५४.
अहकार्यम् उ०.३७,८१.	अहपरिहारासहिष्णुषु सू०. १६,३९.	अहवस्तेः क०.५,२८.
अहकृतः क०.४,१९.	अहपाके क०.६,१५.	अहमर्जिताः सू०.१६, ४०.
अहक्लिबाः सू०.१७,३०.	" " " २३,	अहमाबितान् सू०.१८, ५७.
अहसारमूत्रास्लकल्पितम् सू०.१९,४८.	अहपाननस्परसाजनैः उ०. ११,३७.	अहभेषजम् सू०.२९,६७.
अहसीरांबुकोष्ठेषु चि०.५, ७७.	अहपानपरीषेकस्वेदलेपोप- नाहनम् उ८.२६,१२.	अहमासिकयोः सू०.१९, ४४.
अहचुकतक्रपयःपुतैः सू०. १७,३.	अहपानम् उ०.६,१८.	अहमात्राम् सू०.१९,८२.
अहजा नि०.५,५६.	" चि०.१४,४.	अहमूत्राकम् चि०.८, १४१.
अहतीक्ष्णतरः चि० ६,७७.	" " " ६.	अहमृदौ चि०.२१,९.
अहदग्धे सू०.३०,५२.	अहपानस्य सू०.१९,६७.	अहपित्वा चि०.२२,५.
अहदाहोपनाहनम् चि०. २१,२२.	अहपानासृक्स्नायणादिभिः उ०.११,५२.	अहयुक्तैः चि०.२२,५.
अहिदिनेहोकम् सू०.२९, १२.	अहपानेन उ०.१९,१.	अहरेकानुवातनैः चि०.१३, ४८.
अहदोष्याम् चि०.१५, ११२.	अहपानैः चि०.२२,३८.	अहरेचनैः चि०.८,१३९.
अहनः सू०.१०,१३.	अहपिचुना उ०.१,८.	अहलक्षणम् चि०.१५, ११९.
" " २४,१३.	अहपिचुम् शा०.२,४०.	अहवद्विः सू०.१७,९.
अहनबुंहणम् चि०.२२,४७.	अहपीतम् चि०.१५, ८६.	" चि०.५,१३.
अहनविष्यदक्लेदप्रलहादबंध- रुत् सू०.९,७.	अहपीतवत् सू०.१९,५३.	अहकंति चि०.११,४.
अहनस्वेदवस्त्रादि उ०. ३४,२२.	" उ०.१४,१९.	अहवर्तिम् उ०.२६,३०.
अहनस्वेदमनधूमगंधूषधार- णम् उ०.२०,१.	अहपीता सू०.२४,१२.	अहविधिम् सू०.१७,१५.
अहनाः सू०.१६,४२.	अहपीते सू०.२७,८.	अहविभ्रमात् नि०.८,२.
अहनान् क०.४,२०.	अहपूर्वम् सू०.१७,१४.	अहविरेकैः सू०.१८,५७.
अहनार्थम् उ०.३४,३५.	अहप्रायम् चि०.१६,३४.	अहविरेचनम् चि०.६,१०.
अहनित्याः सू०.७,५९.	अहवस्तयः क०.४,५३.	" " १४,११९.
अहनिवृत्तये सू०.१९,३१.	अहवस्तिः चि०.१५,६१.	अहविरेचनैः चि०.३,३.
अहनी सू०.५,६७.	" " " ६८.	अविबर्जितैः उ०.२६,३९.
	अहवस्तिकमः सू०.१९, ७६.	अहव्यापत् सू०.१६,३८.
	अहवस्तिम् सू०.१९,६५.	अहव्यापदि सू०.१६,३४.
	" उ०.२६,१२.	अहशोधनयुक्त्या सू०.१९, ६७.
	" चि०.९,५०.	
	" " १३,९.	

अहस्तेष्मविकारहा सू०.५, ७४.	" क०.३,३१.	अहितम् सू०.१९,२०.
अहसंयुक्तम् उ०.३५,१९.	" चि०.१३,३८.	अहोक्तम् चि०.१,२१.
" चि०.२१,४३.	" " २१,१३.	अहोचिताः सू०.१६,३७.
अहसंयुक्तैः चि०.२१,४.	अहस्तेदौषधोक्तेशसंगैः सू० १८,४५.	अहोद्वेगः सू०.१६,३०.
" " " १०.	अहा शा०.१,९६.	अहोपसंहितान् चि०.५, ६.
अहसंयुक्तम् चि०.१०,६७.	अहाक्रान्तम् चि०.२१,२.	अहोपसेवी सू०.१६,४५५.
अहसंयुताः उ०.६,४१.	अहामिनिदादृक्श्रोत्रशुक्लौ- जःक्षुनस्वरस्यः सू०. १४,२९.	अहोपस्कृतदेहस्य सू०.२७, ४५.
अहसंयुतैः चि०.२१,२.	अहाचारम् सू०.१८,२७.	अस्याः सू०.१६,६.
अहसमम् क०.६,१७.	अहाजनम् उ०.११,५७.	" " " ३७.
अहसमिद्वय चि०.१०, ६९.	अहाढ्यम् सू०.६,९४.	अहिकम् चि०.१,१२५.
अहसेकम् उ०.२६,२५.	अहात् सू०.१९,६६.	" " " ३,१८.
अहस्पर्शप्रभाहानिः सू०. ७,११.	" " २९,४५.	स्पंदते शा०.५,५६.
अहस्य सू०.१६,१५.	" चि०.१,८७.	" नि०.११,५४.
" " " १६.	" " ६,७८.	स्पंदनम् शा०.४,३७.
अहस्वेदः चि०.१,१५९.	अहातिपातनः चि०.१०, ७३.	स्पंदनात्मकः उ०.२८,३.
अहस्वेदविधिः सू०.४,३.	अहादिकम् चि०.११,१७.	स्पंदमानेन उ०.२६,३६.
अहस्वेदाः चि०.२१,३०.	अहादिभिः उ०.३६,८७.	स्पर्शः शा०.३,२.
अहस्वेदादि क०.३,२३.	अहादिषु सू०.२४,१८.	" " " ६,१५.
अहस्वेदादिकः उ०.९,११.	अहादीन् चि०.२१,५४.	" चि०.१४,६९.
अहस्वेदान् चि०.५,६४.	अहायाः चि०.६,३६.	स्पर्शस्वगुच्छासाः शा०.३,३.
अहस्वेदैः सू०.१८,५९.	अहायैः चि०.८,५२.	स्पर्शनप्रियाः नि०.७,३८.
" उ०.१८,३२.	अहानाम् सू०.५,३९.	स्पर्शनम् सू०.१२,२.
" क०.५,३९.	अहति सू०.१९,६४.	स्पर्शनाक्षमः उ०.२,६.
" चि०.२१,८१.	अहाभस्तयः शा०.२,१३.	स्पर्शनाक्षमम् उ०.८,७.
अहस्तेदोपपादनैः चि०.२१, ५.	अहाभ्यक्तम् सू०.२१,२०.	" " " १२.
अहस्तेदोपपादितम् सू०. १८,३३.	अहार्थम् सू०.१६,४३.	" " १५,१४.
अहस्तेदोपपादिते चि०.१४, ८३.	अहार्थम् उ०.३९,३७.	स्पर्शनासहः सू०.२९,४.
अहस्तेदौ सू०.४,११.	अहासबसुरारिष्टचूर्णकाय- हितान्नैः चि०.१०, ७८.	" नि०.११,४४.
" " १८,५८.	अहास्त्रविस्त्रावणरेकनस्यैः उ०.१३,४७.	स्पर्शनासहम् उ०.२३,३१.
" " " ५९.	अहिकम् चि०.२१,१७.	स्पर्शनासहा उ०.१९,२२.
" नि०.११,५३.		" " २१,४३.
		स्पर्शम् नि०.१६,३६.
		स्पर्शविपर्ययः सू०.७,९.
		स्पर्शवीर्ययाः उ०.२५,२७.
		स्पर्शशीतः सू०.६,११.

स्पर्शशीतलम् सू०.५,७८.	स्पृश्यम् उ०.३९,३१.	स्फुरणम् शा०.१,३६.
स्पर्शशीताः चि०.२२,२७.	स्पृष्टः नि०.१३,६३.	" " २,१६.
स्पर्शहानिः उ०.३३,२१.	स्पृष्टम् सू०.५,२.	स्फुरणाक्षेपसंध्यस्थिपार्श्वपृ-
स्पर्शहान्याम् उ०.३४,१३.	" नि०.१२,४३.	ष्टत्रिगातिषु चि०.१५,
स्पर्शाक्षमत्वम् नि०.१६,	स्पृष्टलक्षणाः सू०.१२,६०.	५८.
१५.	स्पृष्टस्त्रायुस्त्रिरागणः नि०.	स्फुरति नि०.११,४३.
स्पर्शगुणप्रपीडनैः सू०.२७,	१३,६४.	" " " ५४.
२३.	स्पृष्टे सू०.७,१८.	" उ०.२३,६८.
स्पर्शज्ञानम् शा०.४,२०.	" " २९,६८.	स्फुरत्सक्थि उ०.७,९.
स्पर्शसहः नि०.१३,३४.	स्पृष्टणीयः चि०.७,९१.	स्फूर्तिगानि नि०.१४,३६.
स्पर्शे सू०.६,२१.	स्फटिकः उ०.११,१२.	स्फोटकचिता उ०.२१,
स्पर्शेन सू०.३०,३९.	स्फटिकम् उ०.१३,४५.	४४.
स्पर्शद्विधनाशनेषु चि०.१९,	स्फटिकशुक्तिगतम् चि०.७,	स्फोटपिटकारागोषाक्लेदसं-
५६.	८३.	युतः उ०.१७,२२.
स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्	स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडब	स्फोटसमुद्भवः सू०.३०,
नि०.१४,४१.	म् उ०.२२,९४.	४७.
स्पर्शोपलभ्यम् नि०.११,३८.	स्फटिकेन शा०.१,३.	स्फोटहेतून् चि०.२०,२१.
स्पर्शोष्णकाक्षी नि०.१३,	स्फिकृपाणिक्परे नि०.१४,	स्मरन् सू०.१८,३८.
३७.	२८.	" उ०.३५,५६.
स्पर्शोष्णाः शा०.३,३७.	स्फिकृपायुमेदोषवृष्टांतर्ब-	" क०.३,२.
स्पष्टा उ०.१२,११.	क्रांडगः उ०.२५,१४.	स्मशानचितिचैत्यादौ उ०.
स्पृष्टा उ०.३५,२४.	स्फिकृस्तनोदरलंबनम् सू०.	३६,३०.
स्पृष्टाकुंकुमशैलेयजातिका-	११,११.	स्मशानशून्यायतनम् उ०.
फट्फलांशुभिः चि०.२१,	स्फिजोः शा०.४,१८.	४,३७.
७५.	स्फिजौ सू०.१९,२७.	स्मशानादिषु उ०.४,६८.
स्पृष्टाकोललबंगबेलचपला-	" शा०.१,८५.	स्मृतिकामे उ०.६,३०.
मूलाभिकैः चि०.८,	स्फुटनम् सू०.११,२२.	स्मृतिभ्रंशे सू०.१,४५.
१४९.	" उ०.२३,२३.	स्मृतिमतिबलमेधासत्यसा-
स्पृष्टचौरकचोचपत्रतगरस्था	स्फुटनरूपेण नि०.१५,९.	रैः उ०.३९,७८.
णयजातीरसाः सू०.१५,	स्फुटति उ०.२७,११.	स्मृतिमान् शा०.३,९९.
४३.	स्फुटितधूसरकशगात्राः	" चि०.७,८५.
स्पृष्टानतनत्वकट्फलसूक्ष्मै-	शा०.३,८५.	स्मृतिमेधायुरारोग्यशुद्धिद्वि-
लाभ्यामकैः उ०.२२,	स्फुटिताग्रत्वम् सू०.७,१०.	ययशोबलेः सू०.७,७४.
८५.	स्फुटिते उ०.२१,६८.	स्मृतिविभ्रंशः नि०.६,१०.
स्पृशतः उ०.३३,२.	स्फुट्युः शा०.५,२२.	स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः सू०.२९
स्पृशति उ०.३७,५८.	स्फुरच्छोणिपयोधराम् शा०	३३.
स्पृशतम् शा०.६,८.	१,२१.	स्मृतौ सू०.६,५३.

॥ उ०.१७,१२.	सस्तनेभ्रत्वम् शा०.२,२४.	सुतनासिकाः उ०.३,३३.
स्मृत्त्रपायः उ०.७,१.	सस्तपायुम् शा०.५,८४.	सुतरकस्य उ०.३९,३.
स्मृत्वा सू०.१,३.	सस्तपुच्छहनुस्कंधशिरोदुःखी उ०.३८,१०.	सुतरकायाम् उ०.३४,११.
॥ चि०.७,६३.	सस्तत्पृष्टागरोमत्वम् उ०.३, २१.	सुतरके उ०.९,१७.
स्यंदः सू०.१८,९.	सस्तासिकुक्षिम् शा०.१,२२.	सुतशेषम् उ०.३६,५१.
स्यंदनस्य शा०.६,३१.	सस्तांगः चि०.२१,३८.	सुतस्य चि०.१०,६४.
स्यंदनानि नि०.११,३६.	सस्तांगत्वम् उ०.३,१८.	सुतस्वेदः शा०.५,५७.
स्यंदयति सू०.१०,४.	सस्तांगसंधिता नि०.२,३०.	सुताल्पपित्तश्लेष्माणम् सू०.१८,४६.
स्यंदमंधाव्यतोबातबातप- र्यायशुक्रकैः सू०.२४,२.	सस्ताम् उ०.३३,४१.	सुतासृक् उ०.९,२७.
स्यंदमानैः नि०.९,२.	सस्ते चि०.१५,९.	सुतासृजः सू०.२६,६६.
स्यदाधिकव्यथाः उ०.१५, १५.	स्नाबः उ०.१९,१९.	सुतासृजाम् उ०.२५,३०.
स्यंदितशोषिते नि०.२,३६.	स्नाबजे शा०.४,४८.	सुतास्त्रस्य उ०.३०,१७.
स्यंद उ०.१५,१०.	स्नाबणार्धे सू०.२,५.	सुतेः चि०.८,९८.
॥ १६,१४.	स्नाबदौर्गव्यतोदस्यंदनस्वेद- नाः नि०.११,५३.	सुत्य सू०.२७,३८.
स्यंदेषु उ०.१९,१.	स्नाबम् उ०.१०,१५.	सुबाननम् सू०.२५,३५.
स्यादतिथलः चि०.१,८५.	स्नाबयति सू०.१०,५.	स्रोतःशोधि सू०.५,३५.
स्युः सू०.३,५९.	स्नाबयते उ०.१०,१.	स्रोतःसु नि०.५,५२.
स्युते उ०.२६,२०.	स्नाबयति उ०.१०,६.	॥ १५,६.
स्योनाकमूलम् उ०.५,१६.	॥ ३१,१९.	॥ उ०.२,४५.
संसते उ०.९,४.	स्नाबयितुम् सू०.२७,५.	॥ चि०.४,६.
संसनात् उ०.९,१०.	स्नाबयुक्ताः उ०.२१,३६.	स्रोतसा शा०.६,५१.
संतनैः उ०.३५,६७.	स्नाबसंनिभम् उ०.१०,१८.	स्रोतसाम् सू०.६,५५.
संसनोल्लेखनैः चि०.७, ११५.	स्नाबाब्धः उ०.३७,४.	॥ २०,२९.
संसम उ०.३३,३०.	स्नाबार्म उ०.१०,१८.	॥ २८,६.
संसयित्वा नि०.१५,२९.	स्नाबि नि०.१६,१७.	॥ शा०.३,४४.
संसव्यासव्यधस्वापसादरुको दभेदनम् सू०.१२,२९.	स्नाबिणी उ०.३४,५३.	॥ ४५.
संवतः उ०.२१,७.	स्नाबिते सू०.३०,२७.	॥ ४६.
संवताः नि०.७,२७.	॥ उ०.२२,६४.	॥ ४७.
संवदघ्राणास्तता सू०.२२, ११.	स्नाबीमवति उ०.३६,१९.	॥ ४३४.
संवद्विः उ०.२८,१२.	स्नाव्यम् उ०.३४,९.	॥ ६,५९.
सस्तगाभ्रता नि०.१५,२६.	॥ चि०.१५,१०१.	॥ नि०.२,६७.
सस्तदोषम् चि०.१०,२४.	स्नाव्ये सू०.२६,९.	॥ ५,६.
	॥ १०.	॥ १३,६१.
	सुतदोषस्य चि०.८,७०.	॥ उ०.२,४९.
		॥ चि०.३,१७७.
		॥ ४,३.

" " १४,३.	" चि०.३,१५६.	स्वगुप्ता उ०.४०,२२.
" " २२,६३.	आतोमार्गानिरोधनात् चि०	स्वगुप्ताजीवन्तीमदकर्षमजी-
स्रोतसि सू०.२८,६.	१५,१.	बकैः चि०.३,१०२.
" उ०.१७,२.	स्रोतोमार्द्वरुत् सू०६,	स्वगुप्ताम् उ०.४०,१७.
" ३३,३५.	२६.	" क०.४,६०.
" ३४,१८.	स्रोतोमुखविशोधनात् सू०.	स्वच्छम् शा०.१,१९.
स्रोतसी उ०.१९,१८.	१३,१८.	स्वच्छान् शा०.६,६५.
स्रोतस्सु चि०.७,६.	स्रोतोमुखेषु नि०.५,१९.	स्वतंत्रः नि०.११,३९.
" " ८,४३.	स्रोतोरोगः नि०.२,२१.	स्वतंत्रताम् चि०.७,९३.
स्रोतांसि सू०.१०,१८.	स्रोतोरोबधलभ्रंशगौरवानि-	स्वतंत्राः सू०.१२,६०.
" शा०.३,४०.	लमूढताः सू०.१३,२३.	स्वदारापत्यबाधनम् नि०.
" " " ४१.	स्रोतोलीनाः सू०.१७,१०.	१४,३६.
" " " ४३.	स्रोतोबिद्धम् शा०.३,४८.	स्वदोषलिङ्गैः नि०.१३,४९.
" नि०.२,४.	स्रोतोबिबन्धमोक्षार्थम् चि०	स्वदोषसंश्रयः नि०.११,
" " " ४,३.	५,७६.	५५.
" " ७,४७.	स्रोतोबिबन्धात् नि०.२,६.	स्वदोषस्थानधामानः नि०.
" " १३,१४.	स्रोतोबिबन्धे चि०.१७,३३.	११,४७.
" उ०.१९,२०.	स्रोतोबिद्युद्वये सू०.१९,३५.	स्वधातुवैषम्यनिमित्तम्
" चि०.१,१२.	" " " ७४.	सू०.१२,३३.
" " १३,२१.	" " चि०.७,११४.	स्वधातुसमवर्णानि शा०.३,
स्रोतोगतानाम् सू०.२५,	" " " २१,२६.	४३.
११.	स्रोतोबिद्युद्धि चि०.७,४२.	स्वधात्र्यंगविलेखनम् उ०.
स्रोतोगते सू०.२८,४१.	स्रोतोबिशोधनम् सू०.५,	३,५.
स्रोतोजम् उ०.१३,२६.	६४.	स्वधामगः चि०.९,४६.
" " " ५६.	" चि०.५,१२.	स्वधामतः नि०.९,२०.
स्रोतोजशंसकेनालैः सू०.	संस्वम् सू०.२५,३९.	स्वधाग्नि सू०.१२,२२.
२४,१६.	" शा०.३,९.	स्वनः नि०.२,१४.
स्रोतोजाशान् उ०.१३,२०.	स्वकर्मक्लेशचोदितः शा०.१,	" " ८,२२.
स्रोतोजाजनयुक्तानि उ०.	१.	स्वनतः उ०.२३,५.
१३,७९.	स्वकर्मगुणाहानिः सू०.२८,	स्वनन् नि०.७,१७.
स्रोतोजाजनरक्षोग्रम् उ०.	६,	स्वनम् उ०.३३,२९.
५.४.	स्वकर्मणि चि०.१०,७०.	स्वनवान् नि०.११,३०.
स्रोतोर्जनम् उ०.१३,४५.	स्वकुलोचिते उ०.१,२२.	स्वनामानुगताकाराः सू०.
स्रोतोद्वारम् उ०.३४,१९.	स्वकुशलफलमोगी सू०.७,	२९,५९.
स्रोतोनुरोधत् सू०.२५,१२.	७६.	स्वनासाम् उ०.१४,११.
स्रोतोभिः उ०.२६,३६.	स्वकाथपिष्टान् चि०.४,	स्वनिदानविपर्ययात् सू०.
स्रोतोभ्यः सू०.२५,२९.	३२.	८,२२.

स्वनिवेशात् नि०.११,२९.

स्वनिवेशाने सू०.२९,५३.

स्वपथगे सू०.८,५५.

स्वपनम् सू०.११,१८.

" चि०.१०,९०.

स्वपरन्तत्रत्वात् सू०.१२,
५९.

स्वपिति शा०.५,५८.

स्वप्नः सू०.४,१४.

" " " १७.

" शा०.६,६१.

स्वप्रकालनिशा शा०.६,
५८.

स्वप्रकाशे सू०.१३,४१.

स्वप्रचितापरायणः उ०.३५,
५१.स्वप्रजागरम् नि०.१३,
२६.स्वप्रजागरमैथुनम् नि०.
१६,१.स्वप्रदाढ्यधृत्त्वलत् सू०.६,
६४.

स्वप्रप्रसंगात् सू०.१४,३४.

स्वप्नम् शा०.६,६४.

" चि०.१७,४१.

स्वप्रशय्यासुखाम्यंगस्नाननि-
वृत्तिहर्षणेः सू०.१४,१०.

स्वप्राः शा०.६,५९.

स्वप्राण् शा०.६,३९.

स्वप्ने सू०.२३,१५.

" शा०.३,१०२.

" " ५,४२.

" " ६,४०.

" " " ४४.

" नि०.३,७.

" " ५,११.

" " ६,१८.

" उ०.७,८.

" " ३५,५२.

स्वप्नेन सू०.२३,१८.

स्वप्यात् सू०.३,३६.

" " ७,६६.

" " ८,३०.

" चि०.१,१५७.

स्वप्युः सू०.७,५९.

स्वप्नसृतम् शा०.३,८१.

स्वभक्त्यम् चि०.५,७७.

स्वभवनातिनिविष्टा उ०.
४०,४३.स्वभावजम् शा०.३,
११४.

स्वभावतः सू०.३,३.

" नि०.८,१७.

" उ०.३५,३३.

स्वभावशिशिरम् चि०.६,
७७.

स्वभावात् चि०.७,२९.

स्वभ्यकपायुजघनम् चि०.
८,८.

स्वभ्यकम् चि०.२१,४.

स्वभ्यकस्विन्नगात्रस्य क०.५,
९.

स्वभ्यकाम् उ०.१८,४७.

स्वभ्यकोष्ठांशुसेचितान्
शा०.१,७७.स्वमलाशयनसंशोषतोदंशून्य
त्वलाघवेः सू०.११,२३.स्वमागंप्रतिपत्तो चि०.११,
६१.

स्वमार्गम् चि०.१०,७०.

" " ११,६०.

स्वमार्गविसृते चि०.३,८४.

स्वयवेद्या चि०.७,६६.

स्वयगुप्ता उ०.१८,५६.

स्वयगुमेक्षुरकयाः उ०.४०,
३१.

स्वयोनिवत् सू०.५,५५.

स्वरः शा०.३,११४.

" " ५,३८.

" " ६,३६.

" नि०.५,२४.

" " " २६.

" चि०.५,४६.

स्वरक्षयः नि०.३,५.

" " ५,४८.

" " १३,१२.

" " १४,३५.

स्वरक्षये सू०.२०,३.

स्वरप्रोर्ध्वगदः उ०.२१,६७.

स्वरतीक्ष्णता उ०.३,२५.

स्वरदैत्यम् उ०.३,२९.

स्वरप्रणाशवैकृत्यम् शा०.४,
२७.

स्वरबोधनम् चि०.५,१९.

स्वरभेदः नि०.५,२४.

स्वरभेदानिलव्याधिश्चलेष्मा-
मस्तंभगोरवे सू०.१७,
२५.

स्वरभेदे सू०.८,५३.

स्वरधंशः नि०.५,१७.

" " १५,३५.

" उ०.२१,६९.

स्वरधंशे सू०.२०,१६.

स्वरसः उ०.१८,१२.

" " २२,१०५.

" क०.६,१०.

" चि०.४,३२.

" " ७,१६.

स्वरससाधितम् चि०.१५,
८२.

स्वरसस्य क०.६,१३.

स्वरसाः चि०.७,१०२.	स्वर्णक्षीरीम् क०.२,२६.	स्वस्थानस्थस्य सू०.११,
स्वरसात् उ०.६,२३.	" " " २७.	३४.
स्वरसादः नि०.२,३२.	" " " २७.	स्वस्थानाम् चि०.३,१३९.
" " ५,१८.	स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णाबापा	स्वस्थीकरोति उ०.३६,
" उ०.१९,५.	उ०.१३,९२.	८५.
स्वरसादे चि०.५,३५.	स्वर्या सू०.६,७३.	स्वस्थीभूतस्य उ०.१,५.
स्वरसैः चि०.१४,१६.	स्वर्याः चि०.५,३४.	स्वस्वाधिक्यम् सू०.३,५७.
स्वरस्य शा०.५,३९.	स्वर्लिङ्गान् उ०.२,५.	स्वस्वेदः उ०.३,६.
स्वरहनुमूर्धबलम् सू०.२२,	स्वर्लिङ्गैः शा०.१,१०.	स्वागता उ०.३९,१६४.
३३.	स्वल्पः शा०.४,७०.	स्वागुणेन सू०.१९,१२.
स्वरहा उ०.२१,५७.	स्वल्पम् सू०.३,२९.	स्वाचारम् उ०.४,१८.
स्वराग्निसादोदावर्तपीनसान्	" " ५,१३.	स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्याम् नि०
सू०.६,१०२.	" " १७,१४.	१,११.
स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकत्	स्वल्परोगदः शा०.३,७९.	स्वातंत्र्यात् शा०.३,८४.
सू०.५,६३.	स्वल्प्यासंबद्धबाक् नि०.६,	स्वादवः नि०.३,१०.
स्वरुचिभोजनपानविषेष्टितः	२८.	स्वादितम् ५०.७,८२.
उ०.३९,१७२.	स्वल्पे सू०.८,४९.	स्वादुताम् सू०.३०,३९.
स्वरे उ०.२१,५६.	स्ववीर्यतः सू०.१२,१५.	स्वादुतिक्रपायाणि सू०.
स्वर्गः चि०.७,६५.	स्ववेगुण्यान् शा०.३,६९.	१३,४.
स्वर्जिकाकनकक्षीरहिङ्गुपूत	स्वस्तिकयंत्राणि सू०.२५,	स्वादुतिक्रपायकान् सू०.
कपल्लवाः सू०.३०,२१.	६.	३,५६.
स्वर्जिकाक्षारपट्टयथासातला	स्वस्तिकस्य चि०.९,२०.	स्वादुतिकैः क०.५,३४.
यवशूकजम् चि०.१५,	स्वस्त्ययनम् उ०.३५,३२.	" चि०.६,११.
१०५.	स्वस्थचित्तस्य सू०.३,३८.	स्वादुतिकोष्णा सू०.६,२२.
स्वर्जिकानागरसौदैः उ०.	स्वस्थम् नि०.१६,४२.	स्वादुतिको क०.५,५३.
२२,७८.	स्वस्थवृत्तम् सू०.१३,३५.	स्वादुपाकम् सू०.६,७७.
स्वर्जिकायावशूकजान् चि०	स्वस्थवृत्तं सू०.२०,१४.	" " " १६२.
१०,६३.	" " २४,८.	स्वादुपाकरसः सू०.५,४३.
स्वर्जिकायावशूकरस्यो चि०	स्वस्थहितम् सू०.१,१६.	" " " ६,८१.
१०,६१.	स्वस्थानतः नि०.१२,	स्वादुपाकरसम् सू०.५,२०.
" १४,१०३.	४०.	" " " ६,८६.
स्वर्णक्षीरी सू०.१५,४५.	स्वस्थानम् सू०.२७,५१.	" " " १२०.
" उ०.३७,७८.	" शा०.१,३५.	" " " १६७.
" चि०.१५,१५.	" नि०.११,४५.	स्वादुपाकरसा सू०.६,११४.
स्वर्णक्षीरीत्रिवृत्तच्छयामाम-	" चि०.२१,४०.	स्वादुपाकरसाः सू०.६,२.
द्वादारुमहोषधम् चि०.	स्वस्थानस्थः चि०.९,	स्वादुपाका सू०.६,१६०.
१६,७.	१२०.	स्वादुमायैः चि०.११,६१.

स्वादुम् सू०.३,५६.	स्वादुस्लषणान् सू०.३,८.	स्विन्नाभ्यक्तम् चि०.१०,
" " १०,२.	स्वादुस्लसषणोष्णानि सू०.	२३.
स्वादुलषणो सू०.१२,५३.	१३,१.	स्विन्नाय चि०.१५,१९.
स्वादुबर्गकषायैः चि०.७.	स्वादुस्लसांद्वात् चि०.१०,	स्विन्नास्विन्नम् चि०.१५,
२१.	५.	८३.
स्वादुबर्गकृतम् चि०.६,४७.	स्वादुलोष्णरसान्वितः सू०	स्विन्ने क०.५,१८.
स्वादुशीतला सू०.६,८४.	१९,५७.	स्विन्नोत्सन्नम् चि०.१९,
स्वादुशीतादां सू०.६,१५९.	स्वापश्वयधुगौरवम् नि०.	५५.
स्वादुशीतैः सू०.१३,४.	१२,१८.	स्वेच्छम् उ०.३९,७७.
" " २३,११.	स्वाम् सू०.१३,२०.	स्वेदः सू०.११,१४.
" " ३०,३२.	स्वायतनच्युतेषु चि०.९,	" " १२,२.
स्वादुषु नि०.२,९.	४७.	" " ५१.
स्वादुसिद्धेन चि०.१५,५९.	स्वार्थबुद्धिः सू०.२,४६.	" " १७,१.
स्वादुस्कंधसिद्धेन उ०.९,	स्वाश्रयं नि०.११,३९.	" " ५१.
१६.	स्वास्तृते चि०.७,७७.	" " १७,१.
रवादुक्लिग्गहिमैः उ०.३९,	स्वास्थ्यकारणम् सू०.१२,	" " २८.
६६.	७७.	" शा०.५,११०.
स्वादुक्लिग्गाम्ललषणान्वितैः	" नि०.८,३०.	" नि०.२,६.
उ०.३५,६८.	स्वास्थानुवृत्तिरुत् सू०.८,	स्वेदस्योद्भवान् सू०.११,
स्वादुहिमैः सू०.१८,२१.	४४.	३३.
स्वादुहिमो सू०.१९,५८.	स्विन्नछिन्नमिन्नबिलोस्ति	स्वेदनः सू०.१०,१३.
स्वादुत्तयः सू०.५,७३.	उ०. २२,३२.	स्वेदनस्यादिकाम् उ०.२०,
स्वादुष्णः सू०.६,५.	स्विन्नमृदितस्कंधकंधरः सू०	१०.
स्वादेत् उ०.३९,३०.	२२,१०.	स्वेदनीयानाम् चि०.४,१५.
" चि०.३,१७१.	स्विन्नशिरावृता उ०.२३,	स्वेदनोद्भासनादि सू०.१९,
स्वादुस्लकटुकात्मकः सू०.	२७.	४९.
१,१७.	स्विन्नस्रस्तश्लथतनुम् शा०.	स्वेदप्रलेपनस्याद्याः उ०.
स्वादुस्लपटुसाधितैः सू०.	४,६६.	२४,१४.
२२,२.	स्विन्नस्य उ०.२२,११.	स्वेदप्रलेपाः चि०.१३,३१.
स्वादुस्ललषणानिकोपणक-	" चि०.१५,११३.	स्वेदमूत्रशरद्वानाम् चि०.
षायकाः सू०.१,१४.	" " २१,७.	१,२०.
स्वादुस्ललषणक्लिग्गधगुलि-	स्विन्नाः चि०.३,१६६.	स्वेदमूर्च्छाभ्राममदभ्रमाः
च्छिलशीतलम् नि०.	स्विन्नास्य उ०.१४,१०.	सू०.७,२२.
१०,२.	स्विन्नागे चि०.२१,२६.	स्वेदरक्तयोः सू०.११,२६.
स्वादुस्ललषणक्लिग्गधगुलि-	स्विन्नाते चि०.९,७९.	स्वेदलघनपाचनैः चि०.२२,
व्यादिशीतलैः नि०.१,	स्विन्नान् उ०.३०,१५.	५०.
१७.	स्विन्नानाम् उ०.१८,२.	स्वेदबहानि सू०.११,३६.

स्वेदविष्णुमूत्रम् उ०.४,१३.	स्वेदाध्यायीकमेवजैः वि०. ४,१६.	" " १३,३९.
स्वेदविम्लापने उ०.२२,६९.	स्वेदान् वि०.१,१४२.	" " १५,५०.
स्वेदवैपथुमान् सू०.७,१२.	" " २१,५१.	स्वेदितस्य वि०.१५,८५.
स्वेदसेकावगाहनेः वि०.३, २.	स्वेदामावः नि०.१३,८.	स्वेदिता वि०.९,८०.
स्वेदस्तंमः शा०.५,२६.	स्वेदाम्यंगपरा शा०.२,४६.	स्वेदितांगम् वि०.१५,५४.
स्वेदजोहैः सू०.१८,३७.	स्वेदाम्यंगरसाः वि०.२२, ५९.	स्वेदिमेवजभोजनम् वि०. १,१४२.
स्वेदस्य सू०.११,५.	स्वेदाम्यंगाः क०.५,४८.	स्वेदी सू०.६,२६.
स्वेदस्वापश्वयथवः नि०. १४,३४.	स्वेदाम्यंगात् वि०.१७, २९.	स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्याया- मासकचित्काः सू०. १६,४.
स्वेदाः उ०.२८,२९.	स्वेदाम्यंगानि वि०.२१, १८.	स्वैरवृत्तिः उ०.३९,१६८.
" क०.५,५.	स्वेदालेपनसेकान् उ०.३७, २२.	स्वोन्मानार्धचतुर्थीशकला- नि सू०.२६,४.
" वि०.६,३४.	स्वेदितम् उ०.९,३.	स्वोषधम् शा०.१,१२.
" " २२,५७.	" " २८,२३.	" वि०.१५,४७.
" " " ६१.	" " ३४,२०.	स्वोषधसाधितम् वि०.१, ८६.
स्वेदात् उ०.२,६९.	" " ३७,३१.	स्वोषधसिद्धाभिः वि०.१, २५.
" वि०.१५,१०१.	" वि०.९,५२.	
स्वेदातियोगात् सू०.१७, १७.		
स्वेदादीम् उ०.२,१२.		

ह.

हंसः सू०.७,१५.	हतनामसु नि०.७,२०.	हतेकपक्षः उ०.३,६.
" " २६,४३.	हतप्रमः नि०.२,७७.	हतोत्साहः नि०.७,२३.
हंसपादिका उ०.३८,३९.	हतप्रभा शा०.५,४७.	हतोजाः नि०.७,४५.
हंसपाद्याः वि०.५,३८.	हतम् सू०.६,६७.	हनुकर्णरुजाकरः उ०.२१, २७.
हंससारसकार्ष्णककार्ड- वपूषाः सू०.६,५०.	" उ०.३५,३३.	हनुग्रहे सू०.२२,१७.
हंसेः उ०.२४,५६.	हतसर्वेहम् नि०.१५,४२.	हनुमूलगतः उ०.२,१००.१.
हंसोदकम् सू०.३,५२.	हतस्वरः उ०.२१,५७.	हनुमूलस्थः नि०.१५,२९.
हृत्कारम् उ०.२२,७०.	हृताधिमथम् उ०.१५,२३.	हनुवत् शा०.३,२८.
हतः नि०.१२,४५.	हतानलः नि०.१३,६.	हनुश्रोत्ररुष्करी उ०.११, ४२.
" क०.२,५३.	हतानलम् शा०.५,७२.	हनुसंधिसमुद्भूतः उ०.३१, ४.
हतदर्शना उ०.१२,२१.	हतानिष्ठप्रवादाः शा०.६, १८.	हनुसंघो सू०.२७,१२.
हतदर्शनाम् उ०.१२,११.	हताभिमथः उ०.१५,५.	
हतसामभिः वि०.८,३२.		

हनुसंख्याभितः उ०.२१, ४७.	हरिताकाः सू०.१०,३१.	हरिद्रापत्रम् चि०.४,११.
हनुसमाभिताः शा०.४, २६.	हरितपांडुके क०.१,२१.	हरिद्राम् उ०.३९,११.
हनुस्तंभः सू०.७,२१.	हरितपीतकम् नि०.५,३३.	" चि०.१२,५.
हनुशिग्धस्त्रिचो चि०.२१, ४०.	हरितपीतामसिरादित्वम् नि०.१३,१०.	हरिद्रासन्निभम् नि०.१०, १५.
हनुस्तंभः नि०.१५,३०.	हरितम् उ०.३,२८.	हरिद्रि सू०.७,२४.
" चि०.२२,५१.	हरितलोहितम् नि०.३, ३३.	" उ०.५,३६.
हनुस्तंभे चि०.२१,४०.	हरितश्यावपीतत्वम् नि०. १३,१८.	" " २६,५५.
हनु शा०.३,११०.	हरितहारिद्रः नि०.६,१९.	" " ३५,२१.
" " ५,१२.	हरिता शा०.५,५०.	" " ३९,४६.
" " नि०.१५,२९.	हरिताभाः शा०.५,१६.	" चि०.३,१३१.
हनुकामम् उ०.३,४०.	हरितालकुंकुमगदाः उ०. ३२,३१.	" " १०,५७.
हन्वाश्रयाः उ०.२,१००.२.	हरितालचतुर्थभागसंमिश्रः चि०.२०,१३.	" " १९,६५.
हन्वाः शा०.३,२७.	हरितालम् उ०.३५,२४.	" " " ७९.
" नि०.२,१४.	" " ३७,४०.	हरिमायि उ०.३५,३०.
हनुषा सू०.१५,२६.	हरितालेन उ०.३७,३५.	हरिलोभि उ०.२४,३३.
" चि०.८,३६.	हरिते उ०.३५,१३.	हरी उ०.२४,४०.
हनुषादि चि०.४,५२.	हरित्केशः उ०.३५,२.	हरीतकत्वचा चि०.१५, ९४.
हनुषाधान्यम् चि०.१५,१४.	हरितीतहारिद्रत्वङ्नखादयः नि०.७,३७.	हरीतकी सू०.६,१५५.
हनुषापाठातौषर्चलान्विता- म् चि०.८,६२.	हरिद्रक्तम् नि०.७,२८.	" उ०.५,३६.
हनुषाम् चि०.८,१४६.	हरिद्रा चि०.१९,८५.	हरीतकीः उ०.३९,१६१.
" " १५,२२.	हरिद्रागुडमांसिकैः सू०. २६,४७.	हरीतकीकषायः उ०.२२, ५५.
हनुषामिसिगागेयीकल्कैः क०.४,४३.	हरिद्रादिः चि०.२१,४७.	हरीतकीनाम् चि०.१५,३०.
हनुषायबानीपट्टजादिभिः चि०.१५,१२९.	हरिद्राद्वयपक्षगमंजिष्ठानत- केशरैः उ०.३७,७२.	हरीतकीम् उ०.३९,११.
हनुषायाः चि०.८,१७.	हरिद्राद्वयम् उ०.३२,३१.	" " " १४८.
हनुषोषणपृथ्वीकउपंचको- लकदीप्यकैः चि०.१४, ११.	हरिद्राद्वयमंजिष्ठामिश्रै- धनानगरम् उ०.५,४५.	" क०.२,५७.
डरणम् शा०.२,६२.	हरिद्राद्वययष्ट्याव्हकलशी- कुटजोद्गवाः सू०.१५, ३५.	" चि०.८,५५.
हरिणैककुंक्षगोर्कणमृग- मानुकाः सू०.६,४१.		" " ११,३६.
हरितकम् सू०.७,३२.		" " १४,९५.
		हरीतकीबचाकुष्ठकल्कम् उ०.२,६८.
		हरीतकीशतम् चि०.३, १२७.
		हरीतकीसहस्रम् चि०.१५, ४०.

हरीतकीसूक्ष्मरजः चि०.
१५,२८.

हरीतकीः चि०.७,१३.

हरीतक्यः चि०.१४,९७.

हरीतक्यस्थिसिद्धम् चि०.
११,३३.

हरेणु उ०.३५,२५.

हरेणुः क०.४,६३.

हरेणुका चि०.२,१७.

हरेणुरुष्णाकमिजिदद्वासा-
सैधवनागरात् चि०.५,
५०.

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रील-
वगोत्तमैः उ०.३४,५.

हरेणुमात्रम् सू०.२३,१४.
" उ०.१,८.

हरेणवादि चि०.५,५३.

हर्म्यपृष्ठे सू०.३,४८.

हर्म्ये उ०.३९,६.

हर्षः सू०.२५,४०.

" शा०.६,५४.

" नि०.२,१७.

" " १६,३५.

" उ०.२१,६९.

हर्षणः सू०.१०,३.

हर्षणम् उ०.४०,३५.

हर्षणाश्वासनानि चि०.९,
१२३.

हर्षणाश्वासनोन्नासमयता-
दनतर्जनम् उ०.६,२१.

हर्षणी चि०.७,४८.

हर्षणेन सू०.१४,३४.

हर्षतोदरुगायामशोकस्तंभ-
हादयः चि०.११,६.

हर्षपीतिकराः उ०.४०,३८.

हर्षम् सू०.२९,७९.

हर्षयेत् शा०.२,२०.

हर्षयेताम् शा०.१,८२.

हर्षातिबेगेन चि०.७,६३.

हर्षितः उ०.४०,३६.

हर्षे सू०.२७,१६.

हर्षेणालिगनेः चि०.७,१९.

हर्षेण्योच्छ्वाससंरोधाः चि०.
४,५३.

हर्षोक्तम् उ०.२२,१८.

हलीमकम् नि०.१३,१९.

" उ०.३४,३९.

" क०.२,१६.

" चि०.१,९०.

" " १६,३१.

" " १९,३०.

हन्नीमकी चि०.१६,५३.

हलीमके चि०.१५,२५.

हविः उ०.७,१८.

" चि०.१,९०.

" " २४,५.

" " २६,१७.

" चि०.१,९२.

" " ९,४८.

हविर्माजने चि०.८,१४९.

हविरिष्टैः उ०.१,५०.

हविषः उ०.१६,२८.

हविषा उ०.१३,१४.

हविषि उ०.१३,३३.

हसक्तुसुमपल्लवे सू०.३,
३६.

हसनू शा०.५,११९.

" " ६,४१.

हसनम् उ०.३,१४.

हसंतम् उ०.४,२९.

हसंतिकाः चि०.१,१४३.

हसंतीः चि०.१,१४३.

हसितम् नि०.१५,३४.

हसिरः उ०.३८,१.

हस्तकेशाबधूननम् सू०.२,
४३.

हस्तत्रयम् शा०.३,१०६.

हस्तपादम् शा०.५,९६.

हस्तपादशिरोभिः शा०.२,
२९.

हस्तपादे उ०.३२,८.

हस्तम् सू०.१९,२५.

" शा०.२,२७.

हस्तयोः नि०.१६,७.

हस्तवत् सू०.२७,३१.

हस्तसिराम् सू०.२७,२८.

हस्तस्थयुन्नामकलाम् शा०.
१,७७.

हस्ताग्रम् सू०.२२,३२.

हस्ताभ्याम् उ०.१,२७.

हस्तालंबः उ०.४०,६४.

हस्तिचर्मसरस्पर्शम् नि०.
१४,२०.

हस्तिदंतस्य उ०.२४,३१.

हस्तिन्याः सू०.५,२७.

हस्तिपिप्पलीबिम्बेषजम्
चि०.१५,४२.

हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्प-
लीमूलचित्रकान् चि०.
३,१२६.

हस्तिमूत्रेण उ०.६,४०.

हास्तिमूषिकवादित्रनिःस्वने
उ०.३५,६२.

हस्ती नि०.१०,१७.

हस्तीमेही नि०.१०,१८.

हस्ते शा०.१,२६.

हस्तेन सू०.२८,४०.

" " ३०,२८.

" शा०.२,२७.

हस्तो उ०.३,३५.

" " ७,३.

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्क-
टिकासनैः उ०.२८,१.

हस्त्यश्वमूत्रेण उ०.१८,
५९.

हानिः नि०.१६,५७.

हानिम् शा०.५,३६.

” नि०.१६,५३.

हानिवृद्धिमान् उ०.२९,३.

हानिवृद्धयोः उ०.२१,५६.

हापयेत् सू०.१३,३६.

हायनाः सू०.६,४.

हाराः सू०.३,४०.

हाराणाम् सू०.१३,५.

हारि सू०.१३,६.

हारितम् नि०.८,८.

हारिदः सू०.७,४०.

हारिदवत् नि०.११,४४.

हारिदनेत्रमृत्रवक्त्रकथेतव-
चाः नि०.१६,४७.

हारिदनेत्रमृत्रवङ्गनसवक्र-
शक्त्या नि०.१३,१६.

हारिदमेहं नि०.१०,१५.

हारिदवर्णता नि०.१६,४५.

हारिदवर्णम् नि०.१०,३७.

हारिदवन्हिना सू०.७,४४.

हारिदशूलकप्रोतपाचितम्
सू०.७,४३.

हारिभिः चि०.१,१७१.

हारीतमांसम् सू०.७,४३.

हारीतस्य नि०.२,६२.

हासरोदने नि०.२,४०.

हासस्य सू०.२०,२९.

” ” २१,६.

हास्यनृत्यप्रियम् उ०.४,
२४.

हाहा उ०.६,१५.

हाहाकंदितम् शा०.६,१७.

हिंसात्मके उ०.३,३३.

हिंसारत्यचनाकाक्षाग्रहप्रह-
णकारणम् उ०.३,३२.

हिंसास्तेयान्यथाकामम्
२,२१.

हिंसाकोशातकीमाद्रीताल-
पर्णजियतिभिः चि०.
१७,२६.

हिंस्राम् चि०.३,१३३

हिंकारुक्श्वासकासवान्
चि०.१,२९.

हिंशुकटफलकासीसस्वर्जि-
काकुष्ठबेलजम् उ०.२२,
२१.

हिंशुगुलिका चि०.१०,१५.

हिंशुयाचिड्युंठयजाजिवि-
जयावाट्याभिधानाम-
यैः चि०.१४,३६.

हिंशुचित्रकम् चि०.८,३६.

हिंशुतिकावचामादिपाठै-
द्वयबगोक्षुरम् चि०.१०,
५३.

हिंशुतुंबरुनागरैः उ०.१८,
१६.

हिंशुत्रिगुणम् चि०.१४,
३९.

हिंशुदाडिमम् चि०.१४,
४०.

हिंशुना उ०.३७,३५.

” चि०.८,२४.

हिंशुपलांडूकंदम् उ०.५,
१५.

हिंशुपादैः चि०.४,५०.

हिंशुपीलुबिडैः चि०.४,७.

हिंशुप्रियंगुत्रिकटुरसोनत्रि-
फला उ०.५,४६.

हिंशुभागः चि०.१४,३५.

हिंशुमरिचकमिजित् सू०.
१०,३०.

हिंशुवचाविजयापशुगंधादा-
डिमदीप्यकधान्यकपा-
ठाः चि०.१४,३१.

हिंशुबिडंगानि उ०.३७,२७.

हिंशुव्योषलनेपालीलशुना-
कजटाजठाः उ०.५,२.

हिंशुसमा चि०.१,१६०.

हिंशुसर्पपण्ड्यंधाव्योषैः
उ०.५,२९.

हिंशुसेव्यादिसाधितम् शा०.
१,१६.

हिंशुसौवर्चलव्योषविडदा-
डिमदीप्यकैः चि०.१४,
९.

हिंशुसौवर्चलव्योषैः उ०.६,
२२.

हिंशुसौवर्चलाजाजीयवानी-
धान्यचित्रकाः सू०.१४,
२५.

हिंशुपुकुल्ये चि०.१५,७०.

हिंशुवाज्यविडदाडिमान्
चि०.४,२७.

हिंशुवादिचूर्णम् चि०.१५,
८८.

हिंशुवादिभिः चि०.१४,
७६.

हिंशुवादीन् उ०.८,३३.

हिंशुविदयवसिद्वार्थलशुनाम-
लकीफलम् उ०.५,४२.

हितकृत सू०.६,१११.

हितचर्यया सू०.११,४५.

हितभाक् सू०.२४,२१.

हितभुक् चि०.१९,४१.

हितभुजः उ०.१,३७.

हितान्नाशी उ०.३९,६४.

हितामौलककौलस्थाः चि० ५,१०.	हिष्माप्मानम् उ०.३,२१.	" " १३,६.
हिताशनः चि०.१०,५२.	हिष्माप्मानानिलश्लेष्मस- ययुद्धे सू०.५,१७.	" " २४,२०.
हिताशनानाम् उ०.३९, १४९.	हिष्मापार्श्वरुजाकासदैव्य- लालासिबिधमैः क०. ३,१७.	" क०.२,९.
हिताशिनः सू०.१३,३२.	हिष्माभिस्यंदकासघ्नम् चि०.४,३५.	" चि०.१,५७.
" चि०.९,१००.	हिष्माम् नि०.४,२०.	" " ६,६८.
" " १३,२१.	" " " २१.	हिमप्रियाणि शा०.३, ९४.
हिताशी उ०.६,५९.	" " " १३,५४.	हिमबच्छकदेशजान् उ०. ३९,११६.
हिताहारः उ०.१३,१५.	" उ०.३९,१०२.	हिमवत् उ०.३६,९१.
हिताहारविहारभाक् सू०. २७,५१.	हिष्मायामपतानके सू०. २०,१५.	हिमबद्धिव्यशैलाभ्याम् क०.६,२९.
हिताहारविहारेण उ०.१, १७.	हिष्मावत् सू०.४,९.	हिमबन्मलयोद्धताः सू०.५, १०.
हिताहारविहारसेवी सू०.८, ३६.	हिष्मावमयुजित् सू०.६, १२५.	हिमवान् उ०.३६,६४.
हिताहितत्वे सू०.५,२.	हिष्माश्वासपित्तकफप्रदम् सू०.५,२७.	हिमस्पर्धि चि०.६,७८.
हिताहितम् नि०.६,८.	हिष्माश्वासहरम् चि०.४, ४३.	हिमस्पर्शः सू०.१०,१०.
हिताहितविभागस्य उ०. ४०,६१.	" " " ४४.	हिमस्पर्शैः चि०.१,१३०.
हिताहितविषेकैः चि०.१, १६८.	हिष्माश्वासान् चि०.४, २०.	हिमागमे उ०.१,३०.
हितैषी सू०.४,२५	हिष्माश्वासी चि०.४,२८.	हिमांगीम् शा०.२,३८.
हितोपदेशेषु नि०.२,८.	हिष्माश्वासे चि०.४,३३.	हिमानिलैः नि०.१३,३८.
हितोपहितम् शा०.१,५३.	हिष्माश्वासोकधूमान् चि० ३,१८.	हिमानिलोष्णदूर्वातड्याल- लालातिद्विषतम् सू०. ६,१३८.
हिष्मकासश्रमश्वासपार्श्वरु- क्पूतिगंधहा सू०.६, १०६.	हिष्माश्वासौ नि०.४,३१.	हिमांशुना सू०.२७,४३.
हिष्मम् क०.३,६.	हिष्मोद्वेगस्तनद्वेषनैवर्ण्यम् उ०.३,२५.	" " २८,२६.
हिष्मा सू०.४,१५.	हिनवेगः सू०.१८,२३.	हिमांशुपरिषिकस्य चि०.६, ६३.
" " २१,२२.	हिमः सू०.६,६.	हिमाब्जम् चि०.९,६१.
" नि०.४,१९.	" " " २१.	हिमौषधैः चि०.१४,६९.
" " २५.	" " " ५५.	हिरण्यजम् चि०.१६,५३.
" " ११,१३.	" " " ८१.	हिरण्यपुष्पामूलम् शा०.१, ८३.
" उ०.३६,२१.	" " " १०,१६.	हिरण्यम् उ०.५,३५.
" " ३३.		हिरण्यलोहयोः शा०.६, ५३.
" चि०.४,५१.		हीनः सू०.१२,३५.

" " " ३८.	हृच्छिरोपहृम् उ०.३४,	हृत्पाश्चातिषु चि०.३,९१.
" शा०.५,३८.	४०.	हृत्पाश्चात्यपतंत्रके चि०.
हीनदर्शने शा०.५,७.	हृच्छिरोरुग्जरसंभः उ०.	२१,३६.
हीनमध्योत्तमः उ०.३९,	३८,११.	हृत्पाश्चे सू०.११,२१.
१४०.	हृच्छूनी उ०.३६,३४.	हृत्पाश्चैरःशिरशूलम् नि०.
हीनमध्योत्तमाः सू०.१,	हृत्तगतिम् उ०.४,२४.	३,२३.
१०.	हृत्तदोषः चि०.३,२८.	हृत्पीडा नि०.६,३१.
हीनमात्रतया सू०.२०,	" " १५,३९.	" उ०.३६,२१.
२७.	हृत्तदोषम् चि०.१४,७२.	हृत्पीडोर्ध्वानिलसंभः उ०.
हीनमात्रम् सू०.८,३.	" " १५,८१.	३७,१७.
हीनमिथ्यातिमात्रकाः सू०	हृत्तमये क०.१,२९.	हृत्स्थाः शा०.३,१८.
१,१९.	हृत्तमलः उ०.३९,८७.	हृत्स्थे चि०.२१,१७.
हीनमिथ्यानि चि०.७,२.	हृत्तास्त्रा उ०.२४,२१.	हृत्तदयदाहे क०.१,३८.
हीनरूपः शा०.४,१८.	हृत्तास्त्रे उ०.२२,८.	हृत्तदयम् शा०.१,५२.
हीनबचनः उ०.३,३४.	हृत्तिः शा०.६,५१.	" " " ५८.
हीनवर्णयलोत्ताहः नि०.७,	हृत्तौजसम् नि०.२,३३.	" " ३,१२.
४५.	हृत्तकटीनाभिपायुबत्तणबेद-	" " " १३.
हीनवीर्यम् सू०.६,१३९.	नाः नि०.१२,११.	" " ४,१३.
हीनशीतादिः सू०.१२,३८.	हृत्तकंठरोगः नि०.६,२३.	" " " ४३.
हीनसंज्ञिका सू० १२,४०.	हृत्तकंडुपिच्छलाभुसमन्वि-	" नि०.३,३४.
हीनस्थैल्यबलादिकान्	ताः उ०.८,१०.	" " ५,४०.
सू०.१४,१४.	हृत्तकंपः उ०.७,६.	" " " ४२.
हीनातिच्छेदजान् उ०.११,	हृत्तुक्ष्यशुद्धिः सू०.१८,	" " " ४४.
२३.	३८.	" " ८,२७.
हीनातिमिथ्यायोगेन सू०.	हृत्ताडुगुल्माशः चि०.१६,	" " १५,१८.
१२,३५.	३.	" " १६,७२.
हीनानार्यातिनिपुणनेषाम्-	हृत्ताडुमहणीरोगगुल्मशूला	" उ०.३५,१०.
सू०.२,४१.	रुचिज्वरान् चि०.१०,	" " ३६,५३.
हीने उ०.२२,४८.	३६.	" क०.३,१६.
हीनोपकरणम् सू०.१,३४.	हृत्पाश्चैस्तिभ्रिकयोनिपा-	" " " २०.
हीनकेसरयष्टाहम् चि०.	युशूलानि चि०.१४,३२.	" " ५,८.
८,११५.	हृत्पाश्चैयोनिशूलेषु चि०.	हृत्तदयम्यथा नि०.६,१५.
कुंठतः उ०.३५,३.	६,३३.	हृत्तदयस्थम् सू०.११,३७.
कुंठाशम् चि०.८,१५४.	हृत्पाश्चैवेदनाः चि०.४,५१.	हृत्तदयस्थानाम् उ०.१,११.
कुंठाशे चि०.७,५६.	हृत्पाश्चैशूलम् नि०.४,४.	हृत्तदयस्थितया चि०.७,
कुलुकुलु उ०.३५,२९.	हृत्पाश्चैंगरुजा शा०.५,	६५.
हृयमानस्य नि०.२,४४.	८०.	हृत्तदयस्पंदनम् शा०.१,३६.

॥ नि०.१३,८.	तृद्दोगकामलाश्चित्रश्वास-	तृद्धासदौतृदस्तन्यदर्शनम्
तृद्वयस्य सू०.४,२.	कासगलमहान् सू०.१४,	नि०.११,५१-
॥ ॥ १२,१५.	२८.	तृद्धासम् नि०.१४,५०.
॥ ॥ ३०,५३.	तृद्दोगकासहा चि०.३,३२.	॥ चि०.१४,२८.
॥ नि०.२,१३.	तृद्दोगग्रहणीदोषमूत्रसंगम-	तृद्धेयश्वासपीनसाः नि०.
तृद्वयात् उ०.१,३.	बाहिकाः नि०.७,५०.	२,२१.
तृद्वयाद्वाः नि०.१४,४९.	तृद्दोगतिमिरव्यंगग्रहणीश्च-	तृद्धितरोमत्वम् उ०.३,१५.
तृद्वयामये चि०.६,५८.	त्रकामलाः चि०.१९,६.	तृद्धरोमताम् उ०.३७,१३.
तृद्वयावरणम् उ०.३५,४५.	तृद्दोगम् उ०.३९,४०.	तृद्धरोमा शा०.५,११९.
तृद्वयावरणे उ०.३६,५४.	तृद्दोगश्वासगुल्मजित् चि०	॥ नि०.८,७.
तृद्वयाल्हादकारकम् उ०.	६,२९.	तृद्धशुककनाशिनी उ०.११,
४०,१०.	तृद्दोगे क०.१,४४.	४८.
तृद्वये सू०.२८,२६.	॥ ॥ २,५०.	तृद्धे सू०.१९,७४.
॥ नि०.११,१४.	॥ चि०.६,२५.	हेतुनाम् सू०.८,३.
तृद्वयेन शा०.१,५२.	॥ ॥ ॥ ४०.	हेतुमतीक्षिणः सू०.१३,
॥ नि०.१३,५.	॥ ॥ १५,२०.	१९.
॥ चि०.१६,४७.	तृद्दोगेषु चि०.६,४१.	हेतुभिः सू०.१२,५७.
तृद्वयोत्सवाय उ०.४०,	तृद्धिमोक्षदः शा०.१,७९.	हेतुभेदः नि०.११,२३.
३९.	तृद्धिशोधनम् सू०.७,२७.	हेतुभेदान् नि०.३,२१.
तृद्वयोरसि चि०.७,२५.	तृद्धाभिवास्तिस्थः नि०.	हेतुमान् उ०.४०,६५.
तृद्वयोरसोः सू०.४,९.	११,१८.	हेतुलक्षणसाधनैः उ०.१६,
तृद्व्याश्रयाः नि०.१५,१७.	तृद्धाभ्योः सू०.१,७.	६०.
तृद्धतम् सू०.१२,१४.	तृद्धजिह्वाश्रवणोपदेहः	हेतुलिङ्गानाम् नि०.१३,
तृद्धदाः नि०.५,३८.	नि०.१०,३८.	३७.
तृद्धदकोष्ठेषु नि०.८,५.	तृद्धमूत्रपुतीशुकामिदोषशो-	हेतुविपर्ययम् सू०.८,२३.
तृद्धग्रहम् क०.३,१६.	षगरोहरम् चि०.१६,	हेतुविशेषान् सू०.१२,६६.
॥ चि०.१४,३३.	२८.	हेतुविशेषैः नि०.१३,२२.
तृद्धाहः उ०.३७,१८.	तृद्धमूर्द्धरोगे सू०.३०,५.	हेतुव्याधिबिपर्यस्तविपर्य-
तृद्धाहं क०.१,१२.	तृद्धमाहश्वासहिध्माशिरु-	स्तार्थकारिणाम् नि०.
तृद्धबल्यसंधिताः सू०.	जाः उ०.३७,५२.	१,६.
११,१६.	तृद्धासः सू०.२८,७.	हेतौ सू०.२,२५.
तृद्धस्तिशूलम् चि०.१९,	॥ नि०.२,२२.	॥ ॥ १२,५८.
३०.	॥ ॥ ५,९.	हेतुजिह्वाधुरः चि०.८,९७.
तृद्धदीपनभैषज्यसंयोगा-	॥ ॥ ॥ ४४.	हेत्वाकृतिसाधनम् सू०.१२,
त् सू०.४,२०.	॥ ॥ ७,४८.	३०.
तृद्धजम् सू०.१५,४५.	तृद्धासतंद्धारुचिपीनसा सू०	हेत्वादिकात्स्न्याविषयैः नि०
तृद्धागः नि०.१६,५१.	२२,१२.	१,११.

हेम उ०, ३५, ५६.	हेमादिसंभवम् सू० १९, ७२.	हीनिद्राधीधृतिक्षयः नि०.
" " ४०, ४९.	हेन्ना चि० १८, ३३.	२, ४२
हेमघृतेन उ० १३, ९६.	हेमम् शा० १, ३८.	हीवेरदारुद्विनिशारुष्णाक.
हेमचूर्णस्य सू० ७, २७.	हेमवती सू० ३५, ४०.	लैः उ० १३, ६९.
हेमधात्रीरजः उ० १, १०.	हेयंगवीनान् उ० ३९, १७१.	हीवेरनागराभ्याम् उ० ९,
हेमन्तादिषु सू० २२, २१.	होमम् उ० ३, ५९.	९.
हेमते सू० ३, ७.	होममंत्रबलीज्यानाम् उ०.	हीवेरम् क० ४, ६२.
" उ० ३९, ६६.	४, ८.	" चि० २, १५.
" क० २, २६.	होमेः उ० ३, ४०.	" " ९, ६२.
हेमपाणि सू० ७, २८.	ह्यस्तने सू० १६, १८.	" " २०, १२.
हेममत्स्याक्षकः उ० १, ४९.	हृत्तीयसीम् सू० १६, १७.	हीवेरवरुशार्द्धे शोदुं वरत्व.
हेमहृष्यादिधानुजम् सू०.	" " " १८.	शु उ० १६, १२.
२८, ४२.	हृस्वः शा० ५, २३.	हीवेरवैकंतकगोपकन्यामु-
हेमलोहायैः उ० ३६, ४५.	हृस्वजाम् उ० १२, ३३.	स्ताशमीचंदनदिंदुकानि
हेमश्वेतवचाकुष्ठम् उ० १,	हृस्वदर्शना उ० १२, १५.	उ० ३७, ८२.
४८.	हृस्वमध्योत्तमाः सू० १६,	हीवेरोमलनागरैः चि० ९,
हेमादिधानुदाबंस्थिवेणुजम्	१७.	८५.
सू० १९, ९.	हृस्वया सू० १९, ६७.	ल्हादनः सू० १०, २.
हेमादिषड्धानुरसम् उ०.	हृस्ववृद्धविपर्ययम् उ० १२,	ल्हादनम् सू० ९, १९.
३९, १३१.	४.	ल्हादि सू० ५, १.